

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2014/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Darrick Danta †

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Olvasószerkesztő / Copyeditor:

Czirfusz Márton

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Segéd szerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítóterv / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: MTA IX. Osztálya, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális Alap, Vasi Volán Zrt.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

28. évfolyam, 1. szám
Volume 28, Number 1
2014

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Beköszöntő 2014-re

Editorial for 2014

Az év eleje a számadás és tervezés időszaka, a Tér és Társadalom szerkesztőségében is. 2013-ban folytatni kívántuk korábbi munkánkat, nem terveztünk gyökeres változtatásokat. Új borítóval jelentünk meg, de a folyóirat struktúráján nem akartunk változtatni. A terjedelmet csökkenteni szerettük volna, de a sok jó tanulmány és a tematikus szám ezt nem tette lehetővé. A különszám – Váradí Monika vendégszerkesztővel – sikeresnek bizonyult, már a szerkesztőségben is alig maradtak eladatlan példányok. Tartalmi elmozdulást jelentett az elméleti tanulmányok számának növekedése, valamint a külföldiek megjelenése a szerzőink között. A TÉT multidiszciplináris jellegét megőriztük.

A szerkesztőket is ösztönözte a „regionális szakma” érezhető összefogása annak érdekében, hogy időben és gazdag tartalommal jelenhessenek meg számaink. Folyamatosan érkeztek a kéziratok, a múlt évben is több mint 70 tanulmány jelent meg. A szerzők – mint azt a folyóirat végén a részletes jelentés mutatja – az ország különböző egyetemein, főiskoláin, kutatóintézeteiben dolgoznak, tanulnak, a múlt évben több mint 10 tanulmány jelent meg doktoranduszok tollából. A lektorálás fenntartásában felelősségteljes szerep hárult a közel száz lektorra. A magyar nyelvbe zártság és a válság ellenére sem csökkent olvasóink száma. A szerkesztőség összetétele nem változott az elmúlt évben, újdonság, hogy Czirfusz Márton tölti be a főszerkesztő-helyettesi pozíciót. Szomorú esemény, hogy szerkesztőbizottsági tagunk, tisztelt és kedves barátunk, Darrick Danta – aki a California State University professzora volt – meghalt. A TÉT külső elismertségének bizonyítéka, hogy a múlt évben sikeresen szerepelt a Nemzeti Kulturális Alap és az MTA folyóirat-kiadási pályázatain, támogatta a Berni Egyetem, a Magyar Regionális Tudományi Társaság és az Aegon, valamint természetesen a folyóirat felelős kiadója, a MTA KRTK. Az előfizetők mellett először járultak hozzá a TÉT finanszírozásához a személyi jövedelemadójukból 1%-ot felajánlók – a Regionális Kutatás Alapítványon keresztül. Támogatásukat 2014-ben is kérjük:

A Regionális Kutatás Alapítvány adószáma: 18056831-2-41

A Magyar Regionális Tudományi Társaság adószáma: 18323038-1-02

A folyóiratszerkesztés folyamatos üzem: miközben a múlt évről számolunk be, már az első szám nyomdába küldésén dolgozunk, sőt, összeállt a második tematikus szám terve, és már a harmadik-negyedik számhoz gyűjtjük, lektorál-tatjuk a kéziratokat. 2013 végén benyújtottunk két új pályázatot a TÉT 2014-es finanszírozásához, és reménykedünk, hogy idén a SCOPUS-adatbázisba is beke-rülünk a tavaly beadott anyagunk alapján. És természetesen továbbra is várjuk a kéziratokat.

A szerkesztőség

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége

Interpreting space: some problems and complexities

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; erdosi@rkk.hu

KULCSSZAVAK: térértelmezés, dualitás, lépték, német földrajz, deduktív módszer, tér-informatika, antropocentrikus szemlélet

ABSZTRAKT: A szerteágazó témakörhöz a szerző a magyar és angol nyelvűeken kívül számos olyan német nyelvű (Magyarországon nem vagy alig ismert) munkából is merített, melyekre a földrajzi megközelítés a jellemző, míg a regionális tudomány egyéb irányzataira nem tér ki. A szerző szerint természettudományi, illetve földrajzi szempontból elfogadhatatlan a tér dualitásának tagadása, az egyoldalú antropocentrikus szemlélet, mely szerint a tér csupán emberi konstrukció. A fizikai tér az antropozóikum előtt is létezett és nem szűnik meg a posztantropozóikumban sem. A hazai térelméleti kutatásnak nem a létszám az igazi problémája, hanem a nem európai kultúrák kutatási eredményeinek integrálatlansága. Globálisan már a tér iránti érdeklődés reneszánszáról beszélhetünk, nem utolsósorban a távolság relativizálódása és pluralizálódása, illetve a kibetérben élésünk következtében. Az abszolút teret elméleti oldalról a földrajzon belüli kvantitatív „forradalom”, a gyakorlatban pedig az úrkutatással és hadászati eszközök fejlesztésével megjelent „koordinátatechnológiák” erősen felértékeltek. A (földrajzi, politikai) tér és a hatalom közötti interdependenciák többféle léptékben is megnyilatkoznak. Egységes, kizárólagos térfogalom megfogalmazására (pláne elfogadtatására) nem vállalkozhatunk – egyrészt a szakspecifikus értelmezések sokasága miatt, másrészt mert szemantikai korlátok léteznek: a nyelvek vonatkozó szókészlete fogalmilag különböző mélységben differenciált.

Ferenc ERDŐSI: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; erdosi@rkk.hu

KEYWORDS: interpretation of space, duality, scale, German geography, deductive method, GIS, anthropocentric approach

ABSTRACT: Apart from Hungarian and English works, I have consulted several sources in German (barely or not at all known in Hungary) on the complex topic of this article. These works

are characterized by a geographical approach. I do not discuss here other fields of regional science. I argue that from the point of view of the natural sciences and geography the denial of the duality of space is unacceptable. This unacceptable denial is tantamount to a one-sided anthropocentric approach according to which space is only a human construct. Physical space existed before human beings have and will continue to exist in post-human times as well. In Hungary, it is not quantity that has constituted the real problem for theoretical research on space, but rather the failure to integrate research findings on non-European cultures. Globally, we may safely talk about a resurgent interest in space. This is due in no small measure to the relativization and pluralization of distance and to our new life in cyberspace. Absolute space has gained in value considerably. The main reason for this, in theoretical matters, is the quantitative "revolution" in geography. But this development also owes, in practice, to the appearance of "coordination technologies" in aerospace research and advances in military equipment. Interdependencies between (geographical and political) spaces, on the one hand, and power, on the other, have become manifest at several levels of magnitude. I cannot undertake to sketch (let alone make a case for) a unified and exhaustive concept of space in this paper. This is not only because there is a whole legion of discipline-specific interpretations, but also because semantic limitations are imposed by the fact that the conceptual articulations represented by the relevant vocabularies of different languages vary in depth.

„Az ember mindig két nagy ellenféllel küzdött – az idővel és a térrel.” (A. C. Clarke – in: Tihanyi 1998, 146.)

„Egy normális felnőtt soha nem töri a fejét a tér-idő problémán.” (A. Einstein – in: Calaprice 1996, 182.)

Bevezetés

Valóban igaz Einstein meghökkenítő kijelentése? Ha a tér és az idő végtelenségének felfoghatatlanságára céloz (ez lehet az egyik eset), úgy akár igazat is adhatnánk neki. Bármilyen értelemben is gondolta, erős (mi több: sértő) a jelző, hiszen sok embert hajt az ambíció és a kíváncsiság (a „horror vacui” nyomasztó érzésétől megszabadulni akarván) a „terra incognita” megismerésére – még ha ez reménytelennek is tűnik.

Szerencsére évezredek óta világszerte léteznek olyan „normális felnőttek”, akik neki-nekiveselkednek a roppant kihívásnak, hogy feltörjék a tér-idő Kolumbusz tojását, annak ellenére, hogy csak lépéseket tehetnek a megoldás felé, de a bölcsek követ senki sem birtokolhatja. (Minél több ismeretre teszünk szert, annál távolibbnak tűnik a cél, mert közben meghosszabbodik az egyértelmű megoldáshoz vezető út.)

Számomra az apropót a térproblematika továbbgöngyölítéséhez a hazai szerzők tollából megjelent rendkívül informatív és az új szemlélet gyakorlatba való átültetésére is példákat említő tanulmányok szolgáltatták (többek között Benedek 2002; Faragó 2012; Lengyel 2010; Mészáros 2001, 2003; Nemes Nagy 2009, 2012).

Cikkemet alapvetően a téma néhány további aspektussal való kiegészítése céljából írtam, mégpedig főként olyan német nyelvű munkákra fókuszálva, melyekre eddig a téma hazai kutatói viszonylag kevés figyelmet fordítottak. (Bár a

legelvontabb elméletek többsége Európában korábban német szerzőktől származott, az utóbbi években az angol nyelvterületen megjelent sokkötetes enciklopédiák többszáz tételes irodalomjegyzékei kizárólag angol nyelvű publikációkat tartalmaznak.)

Mielőtt kifejténém nézeteimet a térértelmezés általam nem lényegtelennek tartott néhány kérdéséről, röviden szeretnék reagálni Faragó (2012) tanulmányának (érthető szakmai elfogódottságból adódó) néhány problémájára a természettudomány oldaláról.

A Faragó-féle térinterpretációhoz

„A tudomány csalhatatlan, de a tudósok mindig tévednek.”

(A. France – in: Tihanyi 1998, 165.)

„Az igazi tudós nem hihet még a saját elméletében sem.”

(K. Popper – in: Tihanyi 1998, 146.)

A duális térfogalom lehet, hogy nem ördögtől való(!)

Faragó abból az indíttatásból vágott bele a tér értelmezésének nagy áttekintő-képességet igénylő feladatába, hogy a regionális tudomány (illetve a tértudományok) térszemléletének megújításához hozzájáruljon. Nagy formátumú, rendkívül gondolatgazdag (sok tekintetben nemzetközi érdeklődésre is számot tartó) újszerűségével, meghökkentő megállapításaival sikerült is meghaladnia a hazai mérvadó szerzők szemléletét.

A cikk absztraktja azzal a sommás megállapítással indul, hogy „*mi, emberek hozzuk létre és alakítjuk a teret...* Mivel a tér nem fizikai valóságelem...”. Miután az egyes fejezetekben részletesen bemutatja és értékeli az egymástól alapvetően különböző (abszolút, duális és relacionális) térszemléleteket, sőt Heidegger nyomán a térbeliség mint létmód értelmezéssel gazdagítja oeuvre-ét, az utolsó fejezetben ismét kategorikusan leszögezi, hogy „*Mi emberek teremtyük meg saját világunkat, hozzuk létre az általunk használt teret... minden tér társadalmi produktum... mindenfajta tér mesterséges képződmény, emberi konstrukció*” (Faragó 2012, 22.). Nemes Nagy (2012) kifogásolja ezt az egyoldalú térértelmezést. Úgy gondolom, joggal. Faragó kategorikus állításából ugyanis az következik, hogy az ember megjelenése előtt nem is létezett tér, sőt az emberiség kihalása után sem lesz már tér.

A dualista megközelítés elvetése ellen szól, hogy bármennyire is erősek voltak a törekvések az egységes földrajztudomány megteremtésére és a komplex (integrált) földrajzi tér fogalmának meghonosítására az 1920-as évektől a (főként Németországban) kibontakozó tájföldrajzi irányzat részéről, a földrajzi kutató-

intézetekben mindmáig önálló egységekbe szerveződik a természeti, valamint a gazdasági/társadalmi terekre fókuszáló kutatómunka. A kétféle teret kutatók munkáinak produktumait a köteteken belüli egymásmellettiesség jellemzi, mert *kevesen vállalják fel a kétféle térszemlélet ötvözését feltételező komplex értékelést.* Az sem véletlen, hogy a (túlszakosított) tanszékek halmazából álló egyetemi földrajzi intézetek (a tértudományok képviselői) mindmáig a természettudományi karokhoz tartoznak.

A pozitívista térfogalmak gyakorlati okokból sohasem vitézlettek és vitézlenek le. A földrajzon belüli kvantitatív forradalom a matematikai módszerek alkalmazásával, a mennyiségi jellemzőknek különleges fontosságot tulajdonító irányzatokkal képes műnicíót adni a tér mint mérhető, kiszámítható valóság – pozitívizmus által erősen befolyásolt – ideájához (Elden 2009). A klasszikus abszolút térelmélet új módozata népszerűvé vált az 1960-as évektől (Kitchin 2009), mégpedig főként az űrkutatással és haditechnikával kapcsolatos műszaki fejlődés, új technológiai rendszerek megjelenésének eredményeként.

Az abszolút, illetve (az azzal nem teljesen azonos) földrajzi tér nem csupán a természeti földrajz, hanem más geo-természettudományok (geológia, hidrológia, pedológia, klimatológia stb.) elméleteiben a központi fogalom, gyakorlatukban pedig a közeg szerepét tölti be. Ezen túlmenően a navigáció is a fizikai teret legyőző közlekedés irányításának eszköze – a helyi térképtől a globusz geoid alakjára és forgására reagáló loxodróma- és ortodrómaalapú távolsági repülésig és hajózásig –, nem beszélve az űrhajózásról. A térinformatikai (műszaki) rendszerek (GPS, GLONASS stb.) és a földrajzi információs rendszerek a korszerű település- és területtervezésben, a közlekedésben, sőt a katonai alkalmazásokban is nemcsak hogy kiemelkedő fontosságúvá váltak, hanem a finanszírozásban is megkülönböztetett helyzetet élveznek. Következésképpen a természet- és műszaki tudományokra alapozott *reálszféra* számára a „térfajták” közül továbbra is az *abszolút tér* a preferált.

Harvey (2006) miközben – mintegy munkahipotézisként – elismeri egyes tudományos irányzatokban a különféle térfogalmak létjogosultságát, hangsúlyozza, hogy az *abszolút tér semmivel sem pótolható feltétele a napi életünknek.* Úgy látja, hogy a korunkbeli elméleti földrajz túlzottan a kapcsolati tér felé fordul és elfeledkezik a konkrétról. Ezért megkísérli összebékíteni az abszolút, a relatív és a kapcsolati térelméleteket (Gregory 2009).

Nem csupán a reáltudományok „közege” az abszolút tér, hanem a közgazdaságtan és térgazdaságtan avatott művelőinek legújabb munkáiból is az derül ki, hogy *a gazdasági tér sem vonatkoztatható el a fizikai tértől.* Dusek (2013) tematikailag igen széles spektrumú könyve (legyen szó az anyagi javak területi megoszlásáról, a szállítással kapcsolatos költségtér jellemzőiről vagy éppen a gazdasági elemzések térszemléletéről, a telephelyelméletekről) implicite rendre fizikai (földrajzi) térbeli jelenségekről, folyamatokról szól.

Benedek (2002, 21.) is aláhúzza a dualista térfelfogás létjogosultságát, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni „a szubjektum- és tár-

sadalomközpontú földrajzi kutatás tárgyát képező társadalom-térkonstrukció és az »erős tudományok«, azaz a természettudományok keretében folyó kutatások tárgya, a természet-térkonstrukció között”.

Tulajdonképpen a dualizmus már a fizikai téren belül is helyet kapott. „A fizikusok nem ugyanazokkal a törvényekkel magyarázzák a kozmikus jelenségeket, mint amelyeket a kvantumfizika alkalmaz” (Faragó 2012, 7.). A kozmikus térre érvényes korábbi klasszikus asztrofizikát „kikezdte” a relativitáselmélet, így a klasszikus törvények csupán a fénysebesség alatti tartományra érvényesek. (Mi több, még a Faraday–Maxwell-féle elektromostér-elmélet felett is eljárt az idő – Berényi 1997).

Léptékmegfeleltetési bizonytalanság

Sokféle szempont kínálkozik az egyes diszciplínák tudományrendszerbeli helyének megállapításához. Közülük e helyen csupán az axiómáik érvényességi körére, közelebből a „kompetens” és egyben a számukra adekvát térre fókuszálnék, mivel az egyes tudományokat funkcionális szempontból többek között az különbözteti meg egymástól, hogy milyen méretű terekkel foglalkoznak. A szűkebb értelemben vett tértudományok a különböző nagyságrendű (topológiai, chorologikus és planetáris) terek közül a chorologikus tereket tekintik kutatásuk adekvát tárgyának (Wardenga 1995). E kérdés továbbgondolásakor azonban nem felesleges a többi tudomány térkompetenciájával való kapcsolatok figyelembevétele:

- a (makro)fizika (és nem csak az asztrofizika) törvényei az egész világ-mindenségre (a kozmikus térre),
- a biológia megállapításai már csupán a Földre, míg
- a regionális tudomány állításai elméletileg ugyancsak a Földre érvényesek (Erdősi 2013). Utóbbival lényegében egybecseng Faragó (2012, 7.) megállapítása („számunkra az emberi léptékű mezovilág, a földi tér az adekvát”), de a gyakorlatban főként az országoknál kisebb területi egységek (NUTS 2, NUTS 3) a regionális kutatások tárgyai.

Közzetetten azonban a geo-, illetve a regionális tudományoknak is lehet kapcsolata a kozmikus térrel. Így pl. a klímaváltozást nem tekinthetjük kizárólag a glóbuszon és légkörén belüli hatótényezők következményeinek, mert létrejöttükben közrejátszhatnak planetáris/intersztelláris jelenségek is. És akkor még nem beszéltünk az űrkutatásról, melynek műszaki bázisai a Föld és a világűr közötti anyagtranszfer eszközei a tértudományok által vizsgált egyes területeken.

Ugyancsak kérdéses, hogy a topológiai lépték közömbös-e a berkeinkben folyó kutatások számára. Például hogy az épületek által képviselt „mikroterek” tényleg figyelem nélkül hagyhatók-e a regionális, illetve általában a tértudományokban.

A térértelmezés iránti érdeklődés elégtelensége?

Faragó (2012, 6.) szerint Magyarországon „Kevesen vannak..., akik a térértelmezés bonyolult feladatára vállalkoznak, vagy részt vesznek az erről szóló diskurzusban.” Népeségszámunkhoz képest (a nagyjából hasonló nagyságú Szerbiához, Csehországhoz vagy Portugáliához viszonyítva) lehet, hogy nem kevés az e témában már tanulmányokat publikált 10-12 kolléga. Azonban csupán a magyar szerzők látókörébe került angol, német és kis részben francia nyelvű európai szerzők száma is több tucat – nem beszélve a nem idézett idegen nyelvű munkákról. Ha az e témáról más (spanyol, olasz, orosz, svéd, lengyel stb.) nyelveken publikálókat felmérnénk, az európai szerzők száma a százhoz közeledne. Ezen felül más kontinenseken összesen még legalább ennyi filozófust és tértudományt művelőt feltételezhetünk, akik a térfogalommal „bábelődnek”, csak éppen róluk alig vannak érdemleges ismereteink.

Ha már viszont a magyar nyelven (is) publikáló gárda oly kicsiny, akkor fokozottabban kell figyelni azokra, akik meghatározó jelentőségűek. Érthetően módon érdemileg kimaradt e körből *Benedek József*, aki az egyik legfelkészültebb kutatója a „tértannak”, amint annak többek között 2002-es cikkében is tanújelét adta. Pedig a filozófiai iskolák, illetve különféle ismeretelméleti irányzatok között kiválóan eligazodó Benedek nem csupán a térfogalom történelmi változásait követte nyomon rendkívül elmélyült tudásról tanúszkodó és korszerű szemléletű tanulmányában, hanem a földrajz előtti térkonceptciók ideológiai és elméleti alapjainak közös és egyedi vonásait éppen úgy részletesen bemutatta, ahogyan a kialakuló és egymást követő (részben kiszorító) földrajzi iskolákat is hitelesen értékelte. (Egészen odáig, hogy felfedte néhány egykori nagy európai gondolkodó félreértéséből, pontatlan interpretációjából adódó helytelen következtetéseket is.) Benedek térrel kapcsolatos írásainak érdemi tanulmányozása feltehetően nem csupán további aspektusokkal gazdagította volna Faragó ismeretanyagát, hanem nyitottabbá tette volna szemléletét is. (A geográfus Benedek filozófiai és más „nem földrajzos”, valamint földrajzos forrásainak egy része egyébként nem került el a közgazdász Faragó figyelmét sem.) Faragó ugyan egy mondat erejéig említést tesz a távolság jelentőségvesztéséről és a tér „összeomlásáról” (illetve ezeknek az állításoknak a tagadásáról) és Mészáros kibertérről szóló két (1997, 2001) munkája is szerepel az irodalomjegyzékében, de nem interpretálja (még néhány mondatban sem) korunk kiemelkedő jelentőségű, ezernyi vonzatú kérdését. (Pedig izgalmas feladat a kibertér „helyének” megtalálása az abszolút és relatív terek közötti feszültségmezőben.) Továbbá nem integrálta Lengyel Imrének (2010) a kapcsolati közelségről írt és implicite a relacionista terekkel kapcsolatos, út-törő jelentőségű megállapításait sem.

A tér és a környezet/táj közötti viszony tisztázása várat magára

Nem derül ki Faragó cikkéből egyértelműen, hogy az ugyancsak chorologikus, nem csupán a geográfusok (hanem a vidékfejlesztés, a tájtervezés és -építés, a környezettan és -védelem, természetvédelem stb. által is széles körben) használt táj, valamint környezet fogalma milyen viszonyban van a térrel. (Nyilvánvaló, hogy a tér a „fölérendelt” a másik kettőhöz képest, azonban ennek ellenére – csak részben praktikus okokból – az „alárendeltekről” a különféle tudományos berkekben sokkal több szó esik mind a publikációk, mind a vitafórumok száma alapján.) Faragó (2012, 23.) úgy látja, hogy „a természeti környezet értelmezése és használata is az emberi térhasználat függvénye. Az általunk használt táj állandóan átértelmeződött kultúrtáj, és az érintetlen természet... azért van meg magában, mert akkor éppen közvetlenül nem használjuk”. Az idézett szöveg tartalmi szempontból tautologikus, összemosza a táj és környezet fogalmát. A szerző bírálja azokat, akik a természeti környezetet „megszeghetetlen természeti törvénynek” és nem (csupán) a társadalom számára fontos értéknek (külső adottságnak) tekintik. Ezzel az *antropocentrikus* megközelítéssel azonban nem érthetünk egyet, mivel a természeti környezet tőlünk függetlenül jött létre (év-milliárdok alatt kialakult objektív valósággént, melynek csak az „éjfél előtti” másodpercében jelent meg az ember a természet részeként), és távolról sem azért, hogy az ember erőforrásként (el)használja. Tragikus paradoxon, hogy bár az ember mint az egyetlen tudattal rendelkező élőlény tisztában kellene, hogy legyen a természet szigorú „önvédelmi” törvényeivel és egyben saját tetteinek következményeivel, mégsem óvja kellő mértékben a környezetet (mint „fontos értéket”), nem számol igazán a káros folyamatok visszafordíthatatlanságával, miközben mantraként szajkózza a „fenntarthatóság” szükségességét.

A földrajztudomány történelmi megkésettisége a tértematikában; a német földrajz elmaradása az angolszásztól a relacionista terek felismerésében

Létünk két alapvető dimenziója közül úgy tűnik, hogy az emberiségnek az időhöz erősebb az affinitása, mint a térhez. (Erre enged következtetni, hogy a tértudományok művelőinek, intézményeinek, hallgatóinak száma messze elmarad a történettudományhoz képest, nem beszélve a politikai súlybeli különbségekről, ami időnként – hazánkban pl. 1990–1994-ben – a kormánybeli személyi képviselő mértékéből is kiderül.)

Mai szemmel akár paradoxonnak is tűnhet, hogy a térfogalom legkorábbi értelmezésének igénye nem a geotudományok – jelesül a „legtérérzékenyebbek” tartott földrajz –, hanem a filozófia és más társadalomtudományok keretében vetődött fel az ókorban, illetve a középf- és korai újkorban. (A természettudományok

közül a Föld és a többi égitest viszonyáról a legkonkrétabb térfogalma az ókortól a csillagászatnak volt.)

Az új- és legújabb korról kapcsolatban sok szerző úgy véli, hogy a 19. század az idő évszázada volt (a robbanásszerűen gyors műszaki fejlődés miatt), a 20. pedig a tér évszázada (Gregory 2009), amikor a légi közlekedés és űrkutatás számára a harmadik dimenzió felértékelődött, illetve amikor a két világháború következményeként újraosztódott a politikai tér.

A nem anyagi terekkel kapcsolatos új térfogalmak túlnyomó része az angolszász és skandináv tértudományi iskolák „terméke”, melyeket erős késéssel adaptáltak Közép-, Dél- és Kelet-Európában. Felkiáltójeles paradoxon, hogy az elvont tudományokban kimagasló teljesítményeket felmutató német nyelvterületen a földrajz (nem kis részben a Második és Harmadik Birodalom retrográd ideológiájának hatására) az angolszász világhoz képest mennyire elmaradt a relacionista/szubjektív terek felismerésében, illetve azok kutatásában. Pedig a klasszikus német filozófiában bőven megvoltak ehhez az elméleti gyökerek. Schopenhauer például már 1851-ben leszögezte, hogy „az egész világ csak a szubjektumra vonatkoztatva objektív” (melynek figyelembevételével eljuthatunk a felismerendő tényleges felismeréséhez).

A két világháború között Németországban uralkodó földrajz képtelen volt feleletet adni a háború utáni világ új kérdéseire, ezért az 1950–1960-as években a kritika kereszttüzébe került. A tartályszerű tér szemléletének egyoldalúságát az angolszász „spatial approach” hatására az 1970-es években meginduló térszerkezeti kutatások, valamint a magatartástudományból beszivárgó gondolatok, megközelítések ugyan némileg oldották (Anreiter, Weichart 1998), de a konstruktivista szemlélet (melynek nyomán a kutató- és oktatómunkában a társadalmi relacionista/mentális térfogalmakat alkalmazták) csak az 1980-as évek elejétől kezdett polgárjogot nyerni, amiben nem kis része volt Helmut Klüter munkásságának (Klüter 1986). A klüteri gondolatok azonban nem kaptak elég visszhangot, viszont előtérbe került a finn Paasi (1986) által inspirált Giddens- (1997) féle strukturációs elmélet. Továbbfejlesztésével Werlen (1997) a tereket már az egyének különféle társadalmi tevékenységei „termékének” fogta fel, és azt a kérdést is feszegette, hogy milyen jelentősége van a térfogalmaknak, illetve a térszemantikának a társadalmi cselekedetekben, beleértve a társadalmi kommunikációt is.

A német és angol-amerikai térelméleti kutatások eredményeiről szóló munkák összehasonlításából kiderül, hogy a Galton (1874) által ironikusan „teuton” jelzővel illetett német társadalomföldrajz a társadalom és a tér közötti viszony értelmezésében még az 1970–1980-as években sem hozta be a lemaradását (Osenbrügge 1999, 40.). Ez részben abból adódott, hogy Németországban a szociológia részéről alig mutatkozott igény a földrajzi fogalmak használatára, ami részben a tudomány művelőinek magatartására, stílusára is visszavezethető. (E tekintetben nem jelentőség nélküli, hogy a németektől eltérően az angol-amerikai szerzők vitastílusára nem a tudományos rangokért folytatott,

darwinistának tűnő görcsös versengés, hanem a hatékonyabb, játékos, könnyed vitatkozás volt a jellemző – Bürk 2004.)

A földrajzzal ellentétben a legtöbb német regionális tudományi, illetve területtervezési iskolában a tér pluralitására alapozás már korábban egyértelműen megnyilvánult. Így pl. a területkutatás kétféle térkategória (a hagyományos, reális tér és a láthatatlan, „elképzelt” tér) közötti „feszültségmezőben” találta meg a feladatát. Nemkülönben a területi tervezés két feladatköre (a földhasználat, valamint a területi struktúrák rendezése) is már korábban igazolta a térdualitás létjogosultságát (Otremba 1970).

A tér iránti érdeklődés reneszánsza, újraértelmezésének szükségessége és nehézségei a fizikai távolság és a tér feltételezett jelentőségvesztése közben

„A tér... soha nem sejtett, némelyek számára... váratlan, sőt ijesztő reneszánszát éli” (Maresch, Werber 2002, 7.). Korunkban világméreteket öltve valóban újjáéled és számos tudományra (tértudományok, földtudományok, filozófia, kultúrelmélet, társadalomelmélet stb.) kiterjed a térről folytatott diskurzus. Egyre konkrétan fogalmazódnak meg a térrel kapcsolatban alapvető ismeretelméleti és filozófiai kérdések, nevezetesen, hogy *mit tudunk, mit kellene tudnunk és milyen célból a térről*, illetve hogy „a különböző tudományok hogyan differenciálják a teret” (Crang, Thrift 2000, 1.).

Ugyan a tér értelmezésében a (Benedek és Faragó által is vázolt) történelmi fordulatnak már a korábbi évtizedekben is mutatkoztak előjelei (pl. Capra Wendezeit (1980) c. kultikus könyve, vagy a különféle nyugati mozgalmak által hirdetett „new age”), melyek azonban nem léptek ki a retorika szférájából. A már akkor felvetett kérdésekre mindmáig nem sikerült megfelelő választ találni. Továbbra is megosztott a tudomány a tekintetben, hogy miért ismerjük fel a tér újraértelmezésének szükségességét, és minek minősíthető a szemléletbeli fordulat.

A gondolkodásmód változásában közreható tényezők, jelenségek közül a legtöbb szerző által említettek közé tartozik

- a globalizáció során a világkereskedelem, a tömegturizmus és az infokommunikáció földi méretű, egymást megszámlálhatatlan változatban részlegesen átfedő hálózatainak kibontakozása, valamint mindezek következtében
- az élet szinte minden területén megnyilvánuló gyorsulás, illetve a tér-időbeli sűrűsödés,
- továbbá a társadalmi-kulturális téren eluralkodó bizonytalanság.

Egyelőre nem világos, hogy mennyire tekinthető újnak és jelentősnek a szemléletbeli „fordulat”, illetve hogy a hozzá fűződő szemantikai asszociáció mennyire csupán egy ezoterikus átalakulás. A (tudományágaktól is függő) válasszok meglehetősen szélsőségesek:

- a tértudományok képviselői (azonosulva a new age-dzsel) a jelenséget teljesen újnak látva a szemléletbeli fordulatot drámaian sürgősnek ítélik meg (a szociálgeográfiában pl. Werlen 1987, a regionális tervezésben Keim 2003). A változást leginkább szükségszerűnek észlelők csoportjába tartozók szerint „A térről és az időről a tapasztalataink mára alapvetően megváltoztak; meginognak létünk ontológiai alapjai, melyek az egykor tartósnak látszó tér-idő kapcsolatok feloldódási folyamatainak csak nagyon nehezen tudnak ellenállni” (Ainley 1998, 43.).
- A puha társadalomtudományokban általában, a szociológiában pedig különösen a most végbemenő kulturális térértelmezési fordulatból (spatial turn) indulnak ki.
- Mások a kontinuitást hangsúlyozva a fordulatot csupán a már korábban kialakult szemlélet ambiciózus újraélesztésének érzékelik, vagy éppen egy felesleges álprobléma „feltupírozásának” tartják.

Továbbra is nagy a bizonytalanság abban, hogy a globalizáció elmélyülése valóban indokoltá teszi-e a „kopernikuszi fordulatot” a 21. század elején. Feltehetően igen, mivel a társadalomban és a gazdaságban végbement válsággerjesztő folyamatok a korábbiaktól lényegesen különböző elméleti tudást és azt kiegészíteni képes tapasztalatot kényszerítenek ki (Sturm 2000). Viszont az is tagadhatatlan, hogy „az új térmitosz tartalommal való megtöltéséhez még sok munkára van szükség” (Pohl 1993).

A térfajták állományán belüli, jelentőség szerinti átrendeződés egyfelől a relationális terek fókuszálásban, másfelől pedig a fizikai távolság és vele a metrikus tér feltételezett amortizálódásában nyilvánkozik meg.

A második világháború után gyorsuló ütemben fejlődő világ gazdaságban megsokszorozódtak a távolsági szállítási teljesítmények (Lengyel 2010), így megfogalmazódott az a felismerés, hogy a fizikai tér a gazdaság számára jelentőség nélküli, ezért a „geonomic space” banális fogalom. Ehelyett a tényleges szállítási költségeken alapuló (már korábban ismert) *gazdasági távolság* fogalma terjedt el a regionális és a környezetgazdaságban (Binswanger et al. 1983; Fischer 1973). Az 1980-as években a posztmodernitás felé tartó gondolkodásnak tulajdonítva jelent meg a tudományos terminológiában a „tértelenedés” (Enträumlichkeit), illetve a „tér leépülése” (Dekonstruktion des Raumes) (Hasse 1997, 1998), a „földrajzi tér összeomlása” (Haggett 2006) és még jó néhány rokon értelmű fogalom. Kérdés azonban, hogy az új infokommunikációs technológiák és a nagy teljesítményű, gyors távolsági közlekedés valóban képesek-e a távolság és ezáltal a területiség teljes dekonstrukcióját előidézni, sőt ezek figyelmen kívül hagyásához vezetni (Erdősi 1991, 1992a, 1992b). Anélkül, hogy itt részletesen kifejtsem korábbi érveimet, úgy látom, hogy korunk jelenségeinek tükrében a valóságban jóval kisebb mértékben *értéktelenedett el a fizikai távolság* – és ezzel a tér is –, mint azt korábban feltételezték. E megállapítást erősíti többek között Tranos és Nijkamp (2013) hatalmas adatbáziselemzésre alapozott munkája. Rávilágítva a „hely nélküli” internet „rejtett” térbeliségére azt bizonyítják, hogy a

fizikai távolság szerepe a digitális gazdaságban is fennmarad. Azon túlmenően, hogy az infokommunikációs forradalom ellenére a távolságnak a nemzetközi kereskedelmet befolyásoló szerepe növekszik, kiderül az is, hogy az internetnek a teret negligáló hatása nem bizonyítható, viszont térszerkezetet változtató hatása igen.

A globalizáció következtében nagyon sok viszonylatban nemcsak a fizikai távolságot, hanem a gazdasági távolságot is jelentőségében (a szállítmányozásban) megelőzte a *logisztikai távolság*. (Lényege, hogy a megcélzott desztináció befogadási/rakodási kapacitása, megbízhatósága, szolgáltatási színvonala, a hub-and-spoke térségi logisztikai rendszerek alkalmazása a point-to-point helyett, valamint a disztribúciót szolgáló csatlakozó közlekedési pályák minősége stb. fontosabb szempontok az útvonal választásakor, mint csupán a fuvardíj – Erdősi 2008.) Arról meg főként nem szabad megfeledkezni, hogy az *üzemanyagárak* már egy ideje világszerte (tartósan) *növekszenek*, és hogy a környezetterhelés, valamint a balesetek költségvonzata (negatív externáliája) növekvő mértékben terheli az össztársadalmi költségeket – még akkor is, ha azokat egyelőre nem vagy alig érvényesítik a költségkalkulációkban.

A személyek és áruk fizikai térbeli mozgásával kapcsolatban az eddig tapasztaltak alapján igazából *még csupán az időtávolságok alapos csökkenéséről és a tér némi „zsugorodásáról” beszélhetünk, de nem a távolságok megszűnéséről*. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a tér nemcsak elválaszt, hanem egyben össze is köt; mindkét esetben az anyagi szubsztrátum (pl. az olcsó vízi útként használható óceánok) által.

A fogalomalkotás megelőzi a részletes vizsgálatokat (a deduktív módszer is sikeres lehet)

Van valami hasonlóság a kutatás tárgya és annak elemző vizsgálata közötti sorrendiségben (időbeli viszonyában) a társadalomtudományokhoz tartozó tértudományok (társadalom- és gazdaságföldrajz, térgazdaságtan, regionális tudomány, etnográfia, területi statisztika stb.) és a természettudományok között. Mégpedig az, hogy *először elméleti szinten „megteremtik” a vizsgálódásuk tárgyát, és csak ezt követően kutatják részletesen egyes jellemzőit*. Így pl. gyakori, hogy a kémiában véletlenül – vagy éppen hosszú ideig tartó céltudatos munkával – feltételeznek, majd felfedeznek valamilyen folyamatot, illetve vegyületet, amely ezután a legkülönbözőbb szempontból és célból változtatott módszerekkel történő vizsgálatok tárgya lesz, majd szerencsés esetben a gyakorlatban is alkalmazzák – gyógyszerként vagy éppen új műanyag-összetevőként. (Ehhez hasonló története volt pl. a fizikában a röntgensugarak, a biológiában az antibiotikumok, a természeti földrajzban az Antarktisz felfedezésének stb.)

Az előbbiekhöz hasonlóan a társadalom-földrajzi vagy regionális tudományi tereket (vonzáskörzetek, agglomerációk, szuburbiák, régiók, centrum-periféria kontextusok) jobbára absztrakcióval vagy nem anyagi kapcsolati vagy

kognitív fogalmi szinten alkotta meg valaki, és az új fogalomnak nem az adott tudományban való (részleges vagy teljes) elfogadottsága után indult meg szélesebb körökben a legkülönbözőbb célok eléréseért és a legkülönbözőbb felhasználási területeken (a regionális földrajzban, a területi tervezésben stb.) a gyakorlati célú, esettanulmányokban való alkalmazás.

Megalapozatlan kétségbe vonni a tértudomány(fogalom) létjogosultságát

Németországban a térfogalomról századunk elején felizzott vitákban a tértudományról a következő szkeptikus következtetés árnyalta a hagyományos felfogást: „Nincs tértudomány tudományos közösség értelemben, ezért az elvárhatótól messze elmaradva nem jönnek létre, illetve a mához közeledve nem gazdagodnak a különféle diszciplínák által használható közös tértudományi ismeretek sem. Legalább nyolc tudomány foglalkozik térvonatkozású kérdések kutatásával (földrajz, városépítés/területi tervezés, közgazdaságtan, szociológia, politika- és igazgatástudományok, jogtudomány, környezettudomány, történelemtudomány). Túl azon, hogy valamennyien rendelkeznek saját általános elméleti alapokkal, meghatározták saját vizsgálati szempontjaikat, kidolgozták módszereiket, az egyes tudományok »érettségi fokukban« is különböznek. Ráadásul sok esetben differenciálódásuk következtében mindinkább stabil részdiszciplínákra tagolódnak, mint ahogyan azt az emberföldrajz vagy éppen a városszociológia példája mutatja” (Keim 2003, 2.).

Eleve kérdéses persze, hogy mely diszciplínák „érdemlik ki”, hogy tértudományok legyenek. Milyen rendezőelv vagy mennyiségi-minőségi kritériumok alapján szűkíthető vagy éppen bővíthető a „kompetens” (illetve „adekvát”) diszciplínák köre. Keim felsorolásából kimaradt pl. a területgazdaságtan, melynek sokkal inkább terrénuma a tér, mint az általános jogtudománynak. Miután valamennyi természet- és társadalomtudománynak vannak valamilyen mértékben térvonatkozásai, sőt a legkülönbözőbb művészetek is nemcsak „színpadként” használják a fizikai tereket, hanem ábrázolják, vizuális és hangeffektusokkal érzékeltetik a fizikai, sőt a relacionista tereket is, a térfogalom tartalmi bővülése miatt nem sok értelme lehet a behatárolásnak. Ha viszont a chorikus térrel intenzívebben („főhivatásban”) foglalkozó tudományokra szűkítjük a kört, akkor inkább csak a geotudományok és a csillagászati tudományok lennének besorolhatók a nyilvánvalóan gyűjtőfogalomnak tekinthető tudomány körébe.

A hagyományosan a tértudományok közé sorolt diszciplínák hatékony (különösen gyümölcsöző) párbeszédére többek között a szociológia és a szociálgeográfia átfedési területein van igazán szükség. Azonban a két tudomány „hivatalos” megítélésbeli különbségei odavezettek, hogy a felsőoktatásban a fejlesztési eszközökért, állásokért és berendezésekért folyó versengésben csak mélyült az esélyeikben kialakult törésvonal, ami hátráltatja a transzdiszciplináris

együttgondolkodást. Pedig a tudományok művelői közül mindenekelőtt a szociálgeográfusok és szociológusok azok, akik évtizedekben mérhető interdiszciplináris fejlődésükben olyan vizsgálati nézőpontokat követnek, mely a társadalom mellett a teret is hangsúlyosan figyelembe veszi. Éppen ezért a tudományok közötti párbeszéd nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a geográfusoknak és szociológusoknak saját vizsgálati tárgyukhoz (tér, illetve társadalom) való merev diszciplináris kötődése azonos mértékben lazuljon. Ezt főként az indokolja, hogy a vizsgálatok tárgyát képező társadalom és a tér mindkét tudományban problematikussá vált legitimációjukban (Heinritz, Helbrecht 1998).

Az előzőekben vázolt közeledésben bízva nem látom indokoltnak a tértudományok fogalmának negligálását, de azt sem, hogy ezen belül fontossági sorrendet állapítsunk meg az idetartozó diszciplínák között. Ugyan a földrajz kétségtelenül a „legtérérzékenyebb”, ez önmagában nem elegendő érv ahhoz, hogy vezető szerepben láttassuk, mert némely szempontból csupán követi, illetve inkorporálja a más tudományokban végbemenő fogalmi innovációkat.

A tér és a hatalom kölcsönhatása

A tér szerepét, illetve érzékelését a történelem során a hatalom erősen befolyásolta azzal, hogy rögzítette a népek, események és jelenségek térképen is ábrázolható helyét a Földön (Gregory 2009). A térfogalom alakulását befolyásolta ugyan a matematikai és grafikai eszközök fejlődése, azonban ezek az *innovációk politikai technológiák* is voltak, amelyek a hatalom sajátos konstellációjának létrejöttében szintén szerepet játszottak (Pickles 2004; Short 2004; idézi Gregory, Johnston, Pratt, Watts, Whatmore 2009).

A tér tehát mindig több, mint tisztán technikai konstrukció. A hatalom, a tudás és a földrajz közötti bonyolult kapcsolat felismerése átalakította azt a gondolkodási módot, melynek alapján az egykori emberföldrajz megfogalmazta a teret.

Az elméletek és koncepciók sorozata kétféle megközelítést mutat:

- részben a hatalom térvonatkozású szókinccse (amely a tér feletti hatalom mobilizációját és hatásait leírja);
- részben „a hatalom elveszett földrajzáról” van szó, ami láthatóvá teszi, hogy a tér hogyan járul hozzá a hatalom megteremtéséhez vagy akár eljátszásához, bukásához (Allen 2003, idézi Gregory 2009).

Ha a hatalmat kreativitásnak és a társadalmi viszonyok létrehozójának, illetve újrateremtőjének tekintjük, akkor kiderül, hogy *a hatalomról való gondolkodás nem nélkülözheti a térrel kapcsolatos kérdésekről való gondolkodást sem*, mint ahogy a térről való gondolkodás a hatalom kérdéseinek megértését is szükségessé teszi (Elden 2009).

A különböző léptékű hatalmi terek jelennek meg Deleuze és Guattari (1987) metaforikus értelmű „sima” (smooth) és „barázdált” (striated) terekről szóló

könyvében, amely a 20. század végi filozófiai munkák között (Elden 2009 szerint) igen nagy hatással volt a földrajz térértelmezésére.

A *sima teret* vonalak szövik keresztül-kasul; megszámlálhatatlan átlapolódó pont helyezkedik el az összeköttetések hálóján. Ezt a mérhetetlen és elterpeszkedő teret a mozgás, a vonalak és a röppályák (ívelt vonalak) határozzák meg.

A *barázdált tér* szervezett, hierarchikus és nagymértékben statikus rovátkolt tér, mely különböző méretű alakzatokra osztott. Politikai megközelítésben úgy lehet értelmezni ezeket, mint a harmadik évezredbeli egymástól nagy távolságra került pontoknak a hálózati társadalomban összekötött világát, illetve rendszerbeni csomópontokat; szemben a rendezett Európa nemzetállami „térképével”, mely fokozatosan megszünteti a középkor egymást átfedő önálló uralmi rendszereit, újra felosztva a területet, hogy eltűnjön majdnem az összes enkláv és exkláv (Elden 2009).

Az egységes térfogalom megalkotásának képtelensége és szükségletelensége, a térértelmezésbeli különbségekhez vezető tényezők

„Az egyesített térelméletet nyugalomba helyezték. Olyan nehéz a matematikai alkalmazása, hogy soha nem voltam képes igazolni... Ez... még évekig el fog tartani, mivel a fizikusok kevés megértést mutatnak a logikai-filozófiai kérdésekben.” (Einstein – in: Calaprice 1996, 178.)

Einstein szkepsziye ugyan a „filozófiai” absztrakt térre vonatkozik, azonban tér-, illetve regionális tudományi berkekben bármennyire is kívánatos lenne a „közös szakmai nyelven” való beszéd (Faragó 2012, 6.), a bizakodásnál erősebb a szkepszis.

A filozófiai-metafizikai és tudományos gondolkodás egyik alapfogalmának minősülő tér sokértelműsége (melyet mélysége alapján akár „bábeli zűrzavar-nak” is érzékelhetünk) több tényező együttes hatásának következménye.

Mindenekelőtt nagy jelentősége van annak, hogy a *térfogalom* jobbra *tudományágfüggő*. A tudományok további szakosodásával járó differenciálódás és a számtalan tudományos „iskola” megjelenésével érthetően egyre több (az adott diszciplína tárgyának, kutatási metodikájának megfelelő nézőponthoz illeszkedő), tetszés szerinti speciális térszemlélet látott napvilágot. Viszont a *térfogalom* önkényes kisajátításához egyetlen tudománynak sincs joga, mivel mindenkinek igaza van (a saját szempontjából), de senkinek sincs abszolút értelemben igaza (ha minden tudományra érvényes egyetlen térfogalom elfogadtatására törekszik). „A társadalomföldrajz... a problémafelvetés jelen formájában nem kíván az abszolút (szubsztanciális) versus relatív térpolémiában döntőbíráskodni. A filozófiai vagy földrajzi érvelések nem vezetnek pozitív eredményre, az egyetlen építő

hozzáállás a térről szóló episztemológiai viták polifonikus jellegének elfogadása lehet, valamint a tér-kultúra (társadalom) viszonyának relativizálása, illetve kontextualizálása” (Benedek 2002, 37–38.). „A tér mint társadalmi képződmény... valamilyen téridentitástól, azonosságtudattól és célorientációtól függ. Minden le- és elhatárolás... valamilyen értékek, érdekek mentén történik... A tervezés tárgyát képező konkrét fizikai/földrajzi tér, annak határai a tervezés tárgyának, a tervezők szándékának megfelelően formálódnak.” (Faragó 2012, 23.)

Komoly fegyvertény lenne, ha legalább a („keményebb” társadalomtudományok közé tartozónak elkönyvelt) regionális tudomány, illetve az arra épülő területi/regionális tervezés művelői között egyezés alakulna ki a részben reális entitásnak tekintett, részben (behaviourista/kognitív) szubjektív fogalomként használt „tér”-ről. Ma még ez irányban csak sikeres törekvések regisztrálhatók a szakirodalomban. Ezek többsége számomra egyelőre inkább „gyakorlótérnek” tűnik, ahol – tétjük igazából nem lévén – az extrém módon szubjektív gondolatok szabadon szárnyalhatnak és ütközhetnek. E körülmény természetesen semmit sem von le szellemi teljesítményükből, amit az is bizonyít, hogy a különféle tényezők egymásra hatása végtelen számú változat megjelenésére ad alkalmat.

A fogalom értelmezését befolyásoló/alakító másik tényező szemantikai. A különféle nyelvek térrel kapcsolatos szókészletének differenciáltsága különböző mélységű, így a *tér* szó tartalma még a nagy európai nyelvekben sem ugyanaz. Bár az európai germán és latin nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek némely szakkifejezéseiben felismerhető a latin eredet, azonban az egyes nyelvek fogalomstruktúráiban is léteznek az értelmezést egyedivé tevő változatok. Nehéz megállapítani, hogy melyik nyelv képes a *legárnyaltabban* visszaadni a különféle térfogalmakat, módokat. (A legegyszerűbbnek az orosz nyelv tűnik, amely jó néhány térváltozat jelölésére a *поле* szót használja – 1. táblázat.) A különbségek a szótári szinonimák alapján figyelemre méltóak és zavaróak lehetnek a fordításkor, amikor az általuk kifejezett tartalom differenciáltabb visszaadására kell törekedni.

Az angol *space* fogalom „előnye”, hogy jól tükrözi a tér kettős jellegét, nevezetesen határtalanságát vagy végnélküliségét, másfelől meghatározottságát (a tartalmazott dolgokkal együtt – Oxford Dictionary... 2011).

Bár a német nyelv filozófiai szókészlete közismerten rendkívül gazdag, mindössze a *Raum* szó áll rendelkezésre a különféle térfogalmak sokaságához. A *Raum* sokféle jelentéséből is származnak a térfogalommal kapcsolatos, a (vélt) egyértelműség és a (tényleges) többértelműség közötti diszkrepancia nehézségei (Bartels 1974). Az angolhoz hasonlóan a német is különbséget tesz a térbeli/térbeliség és a területi/területiség között (1. táblázat). (Mi több: a szakzsargon finomságaival is tisztában levők számára a Territorialitát „befeled” a behatárolás, „kifeled” pedig a lehatárolás kifejezésére alkalmas bizonyos szövegkörnyezetben.) Ugyanakkor a (tulajdonképpen csak két dimenzióra kiterjedő) területkutatás, területrendezés és területi tervezés szakkifejezésekben első szótagként a *Raum* jelenik meg és nem a *Territorium* vagy esetleg a *Gebiet*. Tehát a német *Raumforschung* megfelelője a magyar szóhasználatban sem térkutatás, hanem terület(i) kutatás.

1. táblázat: A különböző térfogalmak megnevezése a nagy európai nyelvekben
Spatial terminology in the major European languages

<i>Térfogalmak (magyar nyelvben)</i>	<i>Német</i>	<i>Angol</i>	<i>Francia</i>	<i>Spanyol</i>	<i>Olasz</i>	<i>Orosz</i>	<i>Latin</i>
Elvont értelemben vett tér	Raum	space	espace	espacio	spazio, terreno	поле ²	spatium
				compo, area	compo, area		
Filozófiai értelemben vett tér	Raum	room				пространство ¹	spatium
Belső tér	Innenraum						
Köztes tér (középső tér)	Zwischenraum		intervalle		intervallo		
Mágneses tér	m. Feld	field	champ	compo m.	compo m.	поле	
Elektromos tér	e. Feld	field	champ	compo e.	compo e.		
Gravitációs tér	g. Feld	field	champ	compo g.	compo g.		
Mozgás-/játéktér	Spielraum	scope					
Térvetület			projection gauche				
Térsegi/térbeli (háromdimenziós)	räumlich	spatial	spatial			пространственный	
Szabad tér		place, area, expanse					campus
Szakmai tér/valaminek a terén	Bereich, Gebiet	field	dans				
Területiség/territorialitás (kétdimenziós)	Territorialität						
Térbeliség	Räumlichkeit						

1 mint az anyag létezésének alapformája
2 a szóárban nincs egyedi értelmezésük, valamennyit a „hely” megnevezéssel illetik
Forrás: szótárakról összeállította a szerző.

A Magyar értelmező szótár (2008) anyagelvűségről tanúskodó térfogalma kettős tulajdonsága alapján lényegét tekintve egybevág az angol nyelvben értelmezettekkel. (Tehát az „ortodox” abszolút térrel.) Ugyanakkor a magyar tér szó monoton sajátossága (szinte valamennyi nagy nyelvvel szemben), hogy olyan összetett természet- és műszaki, valamint tértudománybeli speciális térfogalmak kifejezésére is használjuk, amelyekre az idegen nyelvekben más szavak (Feld, field, champ, campo, camp) állnak rendelkezésre.

Akik a tér mibenlétének vagy értelmezésének tanulmányozására adják fejüket, a filozófiai szakzsargon (nagyiszótárakban sem fellelhető) nyelvi finomságainak tökéletes megértéséhez csúcsszintű *speciális idegennyelvtudás* birtokában kell legyenek. A nyelvi korlátokból adódó nem adekvát interpretálás miatt az olvasó nem egyszer félreértelmezésekkel, illetve többértelműségekkel is találkozhat. Így például sokaknál Kant térértelmezésének háromféle interpretációja ismerhető meg (Benedek 2002; Boesch 1989; Faragó 2012), melyekben csupán a tér a priori mivolta a közös.

Végezetül nem kerülhetjük meg az *elmélet és gyakorlat viszonyát a térfogalmak alakításában*. Érzékelhető ugyanis, hogy a folyamatorientált emberföldrajz felé történt elmozdulással egyre több geográfus ragaszkodik ahhoz, hogy (mintegy megmásíthatatlan ítéletként) ne az egyes elméleti szerzők eleve szubjektív térfogalmi gyakoroljanak hatást a tudományfilozófiára, hanem a *társadalmi gyakorlattól vezérelt életszerűbb fogalmak artikulálása legyen a célravezető* (Gregory 2009, 708.).

Megfelelő józanságra van szükség ahhoz, hogy a tér szerepét világunkban a kellő helyen értékeljük. Tudományunk hitelét rontja, hogy a térbeliségnek az emberföldrajz által a társadalmi szférába ágyazása nézetekbeni szélsőségek megjelenéséhez vezetett. A *térfetisizmus* követői a társadalmi viszonyokat pusztán térbeli viszonyoknak tekintették, a *térseparatizmus* hívei pedig azokat élesen elválasztották az ember- és társadalomtudományoktól (Olsson 1974, idézi Gregory, Johnston, Pratt, Watts, Whatmore 2009).

Összefoglaló következtetések

A térértelmezésben a magyar szerzők közül a legszélesebb történelmi tabló megteremtése Benedek (2002), szellemi irányzatok szerinti értékelése pedig Faragó (2012) nevéhez fűződik, aki a teret nem tekinti fizikai valóságelemnek, hanem az ember által létrehozott produktumnak, és tagadja a duális megközelítés létjogosultságát. Magam viszont (elismerve a relatív és relacionista terek létezését és alkalmazásuk szükségességét egyes társadalomtudományokban) a természet- és műszaki tudományok (űrkutatás, térinformatika) számára a fizikai tér vitathatatlan nélkülözhetetlenségét is bizonyítva érvelek a duális megközelítés mellett. Ezt nem csupán a társadalom- és természettudományok

szerinti, hanem a természetben belül a tértulajdonságokban is megnyilvánuló (a nagyságrendtől függő) kettősség is indokolja – az érzékelhető konvergencia ellenére. A glóbusz léptékére érvényes regionális (illetve tér-) tudománynak közvetetten lehet kapcsolata a kozmikus térrel is, miután egyre nyilvánvalóbb, hogy a kozmikus hatások relevánsak a chorologikus („mezo-”) léptékű terekben is. Kelet-Közép-Európában Magyarország fajlagosan nincs elmaradva a térkutatók számában, annál inkább a nem angol nyelven publikáló távoli világreszek-beli kultúrák térelméleteinek megismerésében. A tér és a környezet/táj közötti viszony tisztázása még várat magára, amihez nélkülözhetetlen lenne a tudományközi, lényegre törő vita. A nem helyek (non-places) fogalommal ismérveit tekintve csak részben rokon a non-locality, amelyben az összetett rendszereket térben elkülönült összetevők alkotják (a részecskék világában és a globális infokommunikációs hálózatokban egyaránt érvényesen – Levine 2009).

A néhány merész megállapítás vitatásán túlmenően a cikkben felhívtam a figyelmet a térproblematika néhány (Magyarországon eddig alig vagy nem ismert) vonatkozására, így mindenekelőtt a német földrajznak az angolszászhoz képest az 1960-as évekig észlelhető elmaradására a relacionista terek felismerésében, továbbá a tér iránti érdeklődés világszerte tapasztalható reneszánszára és az újraértelmezés nehézségeire. Az egyre gyakrabban hangoztatott „térösszeomlás” igazságtartalmát újabban erősen árnyalja a távolság szerepének fennmaradása a digitális gazdaságban, továbbá a szállítási költségek tendenciájában végbemenő kedvezőtlen fordulat és a „logisztikai távolság” számbavételének szükségessége. A térproblematika számtalan aspektusa közül az egyik legizgalmasabb a tér és a hatalom interdependenciája, melynek egyik különleges interpretációja a „sima” és „barázdált” tér.

Az utolsó részben megfogalmazott végső következtetés, hogy nemcsak szükségtelen, de képtelenség is az egységes térfogalom megalkotása a térinterpretációkbeli különbségekhez vezető (pl. szemantikai) tényezők tükrében, ezért nem szerencsés a tér egyoldalú értelmezése.

Irodalom

- Ainley, R. (1998): *New frontiers of space. Bodies and gender*. Routledge, London
- Allen, J. (2003): *Lost geographies of power*. Blackwell, Oxford
- Anreiter, G., Weichart, P. (Hrsg.) (1998): *Koexistenz rivalisierender Paradigmen*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden
- Bartels, D. (1974): Schwierigkeiten mit dem Raumbegriff in der Geographie. *Geographica Helvetica*, 2–3., 7–21.
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Berényi D. (1997): A fizika tegnap, ma és holnap. *Magyar Távközlés*, 7., 55–57.
- Binswanger, H. C. et al. (1983): *Arbeit ohne Umweltzerstörung*. S. Fischer, Frankfurt
- Boesch, M. (1989): *Engagierte Geographie*. Steiner, Stuttgart
- Bürk, T. (2004): *Raumtheoretische Positionen in angloamerikanischen und deutschsprachigen sozial- und kulturwissenschaftlichen Publikationen seit 1997. [Ein Literaturbericht.]* Berlin (átdolgozott kiadás: 2006)

- Calaprice, A. (1997): *Idézetek Einsteintól*. Alexandra, Pécs
- Capra, F. (1983): *Wendeseit*. Scherz, Bern
- Crang, M., Thrift, N. (2000): *Thinking space (Critical geographies)*. Routledge, London
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987): *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. 2. kötet. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Dusek T. (2013): *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Budapest
- Elden, S. (2009): Space I. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. 10. kötet. Elsevier, Oxford, 266–267.
- Erdősi F. (1991): *Kommunikáció és térszerkezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdősi F. (1992a): A telekommunikáció mint a tér legyőzésének különleges eszköze. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 163–180.
- Erdősi F. (1992b): Szubsztitúció vagy komplementáció, interdependencia vagy szupremácia? (A közlekedés és a telekommunikáció regionális következményeiről a posztindusztriális korszakban.) *Közlekedéstudományi Szemle*, 7., 276–280.; 8., 281–289.
- Erdősi F. (2008): Tengeri közlekedés és globális gazdasági kapcsolatok. *Tér és Társadalom*, 4., 21–42.
- Erdősi F. (2013): *A közlekedési tér a terek világában*. Előadás a Magyar Mérnöki Kamarában, február 8.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Fischer, G. (1973): *Praxisorientierte Theorie der Regionalforschung*. Universität Tübingen, Tübingen
- Galton, F. (1874): *English men of science: their nature and nurture*. Macmillan, London
- Giddens, A. (1997): Time, space and regionalisation. In: Gregory, D., Urry, J. (eds.): *Social relations and spatial structures*. Macmillan, London, 265–295.
- Gregory, D. (2009): Space. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (2009): *The dictionary of human geography*. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, 707–710.
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (2009): *The dictionary of human geography*. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden, Oxford, Chichester
- Haggett, P. (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest
- Harvey, D (2006): Space as a keyword. In: Gregory, D., Castree, N. (eds.): *David Harvey: A critical reader*. Malden, Blackwell, 270–293.
- Hasse, J. (1997): *Mediale Räume. Wahrnehmungsgeographische Studien zur Regionalentwicklung*. Bis, Oldenburg
- Hasse, J. (1998): Zum Verhältnis von Raum und Körper in der Informationsgesellschaft. *Geographica Helvetica*, 2., 51–59.
- Heinritz, G., Helbrecht, I. (1998): *Sozialgeographie und Soziologie. Dialog der Disziplinen*. L.I.S. Verlag, Passau (Münchener Geographische Hefte; 78.)
- Keim, K. D. (2003): *Das Fenster zum Raum. Ein Traktat über die Erforschung sozialräumlicher Transformation*. Leske-Budrich, Opladen
- Kitchin, R. (2009): Space II. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. 10. kötet. Elsevier, Oxford, 269.
- Klüter, H. (1986): *Raum als Element sozialer Kommunikation*. Geographisches Institut der Justus-Liebig-Universität, Giessen
- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Levine, J. (2009): *Non-locality, virtual phenomenon, and the collapse of space-time*. www.jeremylevine.com (Letöltés: 2013. január 27.)
- Magyar értelmező szótár* 2008. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Maresch, R., Werber, N. (2002): *Raum, Wissen, Macht*. Suhrkamp, Frankfurt
- Mészáros R. (1997): *A kibertér és ami körülötte van*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Mészáros R. (2001): A kibertér társadalom-földrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 7., 769–779.
- Mészáros R. (2003): *Kibertér. A földrajztudás új dimenziói*. Hispania, Szeged
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink. *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Olsson, G. (1974): The dialectics of spatial analysis. *Antipode*, 6., 50–62.
- Osenbrügge, J. (1999): Rezension: Benno Werlen – Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 41., 249–253.

- Otremba, E. (1970): Raum and Raumgliederung. In: ARL: *Handwörterbuch der Raumforschung and Raumordnung*. Hannover
- Oxford Dictionary of Current English. Oxford, 2011. oxforddictionaries.com
- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 1., 105–146.
- Pickles, J. (2004): *A history of spaces: cartographic reason, mapping, and the geo-coded world*. Routledge, London
- Pohl, J. (1993): Kann es eine Geographie ohne Raum geben? *Erdkunde*, 4., 255–266.
- Schopenhauer, A. (1851): *Aphorismen zur Lebensweisheit*. 2. kiadás. F. Frauenstädt, Gotha
- Short, J. R. (2004): *Making space: revisioning the world 1475–1600*. Syracuse University Press, Syracuse
- Sturm, G. (2000): *Wege zum Raum. Methodologische Annäherungen an ein Basiskonzept der Raumplanung*. Leske + Budrich, Opladen
- Tihanyi I. (1998): *Bölcsességek könyve*. Könyvmíves Könyvkiadó, Budapest
- Tranos, E., Nijkamp, P. (2013): A távolság halálának vizsgálata: kibertér, földrajzi és kapcsolati közelség. *Tér és Társadalom*, 3., 3–27.
- Wardenga, U. (1995): *Geographie als Chorologie*. Franz Steiner, Stuttgart
- Werlen, B. (1987): *Gesellschaft, Handlung und Raum. Grundlagen handlungstheoretischer Sozialgeographie*. Steiner, Stuttgart
- Werlen, B. (1997): *Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierung*. 2. kötet: *Globalisierung, Region und Regionalisierung*. Steiner, Stuttgart

A térszerkezet és a geoökonómia

Spatial structure and geo-economics

SIMAI MIHÁLY

SIMAI Mihály: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Budapest, simai.mihaly@krtk.mta.hu

KULCSSZAVAK: világgazdaság, térszerkezet, transzformáció, geopolitika, hatalmi viszonyok, demográfia, verseny

ABSZTRAKT: Az elmúlt néhány évtizedben kibontakozott és folytatódó transzformációk, mindenekelőtt a globalizáció, a hatalmi viszonyok átalakulása, az éleződő verseny, a demográfiai változások, a tudásalapú társadalom kibontakozása sokoldalúan befolyásolják bolygónk térszerkezetét. A változások új követelményeket támasztanak a földrajztudományban és a kapcsolódó területeken folyó tudományos kutatásokkal szemben. A geopolitika mellett kialakult fiatal tudományterület, a geoökonómia a transzformációk, a gazdasági folyamatok és a térbeli viszonyok kölcsönhatásainak feltárásával és az államok ezzel összefüggő stratégiájának kérdéseivel foglalkozó diszciplína. Az Enyedi György professzor emlékére készült tanulmány e diszciplína kifejlődésének hátterét megvilágítva fogalmazza meg a feladatokat a 21. század világának feltételei között.

Mihály SIMAI: research professor emeritus, Institute of World Economics, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; simai.mihaly@krtk.mta.hu

KEYWORDS: world economy, spatial structure, transformation, geopolitics, power relations, demography, competition

ABSTRACT: This paper is based on a lecture delivered at the scientific conference devoted to the commemoration of professor György Enyedi. He was a pioneer among the geographers in studying the role of spatialization of political and economic processes, and dealing with the main issues of geography in a comprehensive, interdisciplinary framework. His international role was also very important in a rational change in social sciences: rediscovering the territorial embeddedness of globalization and, particularly, of political and economic factors.

The process of global transformations has been probably the most important underpinning of this change. Geostrategic and technological changes have a major influence on the international order and on those forces shaping the processes leading to a new order. The present changes are of epoch-making importance. Indeed, the world is in a state of transition to a new historical order, the parameters and regulating forces of which remain to be determined, though it seems likely that it is an order of dynamic, fluid, and rapidly fluctuating processes difficult to fully apprehend and control. Thus it is necessary for the world to embrace collective multilateral governance to manage those factors of instability and risks already visible in the system, with the aim of promoting more efficient conflict prevention, building multilateral cooperation regimes and facilitating risk management. The last stage of the 20th century and the

first decades of the 21st will most probably be considered by future historians as a rare and more or less unprecedented coincidence of different major changes evolving in a number of critical areas in the globalization process: population trends, the global power structure, politics, economics, science, technology, environment and governance. Each one of these changes can be characterized as transformations in a given important area. The historical coincidence, interactions and consequences of these transformations are extremely rare developments in human history. It is a fundamental task for the global community to sustain relatively peaceful relations by defusing potentially explosive situations and averting major crises. Also, it is important to promote the sustainability of global development by finding solutions to global demographic, socio-economic and environmental problems in an increasingly diverse and interconnected world of close to 200 political units and more than 7 billion people. All these made the spatial consequences of transformations fundamentally important for global politics, economics and also for scientific research. An important concept, which may develop into a new discipline which interconnects international economics, economic statecraft and foreign policy, national and global security, is "geo-economics". It may grow to be a very important field of social sciences in a transforming world which will become unrecognizable by the middle of the 21st century.

Az elmúlt évtized egyik igen érdekes fejleménye a „térbeliség” jelentőségének és a földrajztudomány fontosságának újrafelfedezése a társadalomtudományokban és azoknak az államközi szervezeteknek kutatásaiban, amelyek korábban, a globalizáció egyik következményeként úgy gondolták, hogy az államhatárok háttérbe szorultak és a technikai fejlődés nyomán a távolság mint tényező elvesztette szerepét a gazdasági kapcsolatrendszerben. A politikatudományban az ideológiai tényezők jelentőségének csökkenésével ismét előtérbe került a geopolitikai megközelítés a nemzetközi politikai viszonyok és stratégiák alakításában. A jelenleg is folytatódó vita a földrajzi tényező, a térbeliség és a térszerkezet fontosságáról a gazdasági fejlődésben az Amerikaközi Fejlesztési Banknak egyik 2000-ben megjelent igen érdekes tanulmánya nyomán bontakozott ki, amelynek az *Is geography destiny?* címet adták. (Ezt magyarul talán úgy lehet fordítani, hogy *Sorsdöntő-e a földrajzi fekvés?*) A tanulmány szerzője a földrajztudományból kiindulva a következőket írta: A földrajztudományt mint hatalmas diszciplínát, amelyik valaha a tudományok élvonalában állt, más tudományágak háttérbe szorították. Jelenleg sokan tekintik ódivatúnak a földrajzot, amely számukra az elnyűtt tankönyvek és pasztellszínű térképek előtt merev arccal magyarázó tanárok képzetét kelti. Mások inkább gyanakodva idézik a korábbi időköt, amikor a földrajzot eszköznek tekintették olyan Európa-centrikus előítéletek kialakítására, amelyek a trópusi éghajlatot összekapcsolták „alsóbbrendű fajokkal”. A tanulmány kifejti, hogy a földrajzi tényező, a térbeliség és egy adott közösség „elhelyezkedése” – ha magában nem is ad kielégítő magyarázatot számos politikai, társadalmi vagy gazdasági folyamatra – mindig is fontos volt, a jelenlegi feltételrendszerben igen lényegessé vált. 2003-ban Peter Dicken angol közgazdász *Global shift* című könyvében – amelynek alcíme *A világ gazdaság térképének átalakulása* volt – egyrészt túlzottnak tartotta a globalizációnak tulajdonított változásokat, másrészt hangsúlyozta annak tér- és időbeli egyenlőtlenségeit (Dicken 2003, 11–12.). Hat évvel később a Világbank éves jelentése (World Bank 2009), a *World Development Report* címe *Reshaping economic geography*, A gazdaságföldrajz átformálása volt. Közpon-

ti témái a sűrűsödés, a távolság és a megosztottság fogalmait, vagyis a 21. század legátfogóbb társadalmi és gazdasági kérdéseit taglalták. A jelentés kiemelte: a világtermelés fele bolygónk területének 1,5%-ára összpontosul. Észak-Amerika, Európa és Japán a világvagyon kétharmadával rendelkezik. Ezek a számok a megosztottságot és az ezzel összefüggő súlyos problémákat is jelzik. A szállítást és az emberek mozgását elősegítő és költségeiket csökkentő hatalmas technikai átalakulás az információs forradalommal kombinálódva minden eddiginél nagyobb mértékben hozta közelebb egymáshoz a kontinenseket, az államokat, a társadalmi, politikai és gazdasági változások helyi, regionális és globális dimenzióit. Mindezek ugyanakkor növelték a megosztottságot, a távolságot az emberek és közösségeik életfeltételeiben.

A hazai világgazdasági kutatások a 21. századra vonatkozóan ugyancsak aláhúzzák, hogy új jelentőségük lesz az éghajlati viszonyoknak, a tengerek vagy nagy folyók által teremtett lehetőségeknek, a határok értelmezésének s bizonyos térségekben a „szomszédság” szerepének is. Ezek a tényezők – párosulva számos más változással – növekvő szerepet játszanak a különböző közösségek életviszonyainak formálódásában, társadalmak és gazdaságok fejlődésében, kapcsolatainak építésében vagy konfliktusaiban. Kihatnak a belső és a nemzetközi migrációra és az urbanizációs folyamatra is. Sajátos és sokrétű kérdéskört jelent a folyamatok diffúziója, valamint a tér és az idő összekapcsolódása a világgazdaság fejlődésében.

Tanulmányom Enyedi György professzor emlékére 2013. április 20-án a Magyar Tudományos Akadémián szervezett tudományos konferencián ezekkel a témakörökkel foglalkozott. Enyedi György munkásságát a Föld mezőgazdasági viszonyainak elemzésében, az urbanizációban vagy a legkisebb települések esetében azért tartottam mindig is érdekesnek a világgazdasági kutatások számára, mert a földrajzi, történelmi, társadalmi és gazdasági változásokat komplex rendszerben vázolta fel. Tulajdonképpen sok tekintetben megelőzte azokat a felismeréseket, amelyeket a közelmúlt vitái megfogalmaztak.

A világgazdaság, a „tér” és a globális transzformációk

A világgazdaság olyan sajátos, sokdimenziós, komplex rendszer, amelyet több szinten különböző erejű „szereplők” formálnak (Simai 2008). Érdek- és értékviszonyaik különböző nagyságú térségekhez kapcsolódnak, és a köztük kialakult kapcsolódások és kölcsönhatások változásai a világ politikai és gazdasági struktúráját szinte állandó változások állapotában tartják. A komplexitás azonban nem csak ezt jelenti. A komplex rendszerek nem egyensúlyi viszonyokon nyugszanak, amelyekre lineáris változások jellemzők. Egyidejűleg különböző irányú változások hatnak a rendszer működésére. Egyes változások, illetve következményeik többé-kevésbé előre jelezhetők, mások váratlanok és meglepetésszerű

következményekkel járnak. A komplex rendszerek másik fontos jellemzője az azonos és ellentétes érdekű tagjai és folyamatai közötti visszacsatolások és kölcsönhatások érvényesülése, amelyet a rendszerbe lépők és az abból kiesők állandó mozgásban tartanak. A 21. század világának központi folyamatai – és különösen a változások – nem függetleníthetők a rendszer lényeges „szereplőitől”, amelyek között az államok továbbra is meghatározó fontosságúak a világpolitikában és a világgazdaságban. A globalizációs folyamat államokhoz kötődik, s az átalakulások, a transzformációk összessége ezek talaján formálódik globális trendekké és problémákká. A különböző jellegű, politikai és gazdasági határokkal definiált térszerkezet ebben a rendszerben sajátos és fontos tényező. Azok a megközelítések, amelyek a globális rendszer elemzésénél a térbeliséget nem veszik figyelembe, szükségszerűen „légüres térben” mozognak.

A rendszer komplexitása és a tér jelentőségének alakulása leginkább azokkal a globális transzformációkkal és problémákkal jellemezhető, amelyek a 21. század első évtizedeit is meghatározzák. Kibontakozásuk jórészt a 20. század utolsó harmadában kezdődött vagy vált intenzívebbé. Egyes területeken a transzformációk viszonylag lassan, fokozatosan mentek végbe, s szerepük volt bennük az államok vagy a világrend más szereplői döntéseinek. Más transzformációk hirtelen és váratlan változások, amelyekre a világ nem volt felkészülve. Nem volt felkészülve az emberiség ezek történelmi egybeesésének, kölcsönhatásainak következményeire sem.

A transzformációk között első helyen említtem a *globalizációt*, mert ez a világ fejlődésének szinte valamennyi tényezőjét és területét befolyásolja. Tényezői döntő szerepet játszottak a 21. század világgazdasági válsága, a „nagy válság” gyors áttörésében az Egyesült Államokból a világ többi fejlett államába s végül minden kontinensre. Közgazdasági szempontból a globalizáció a nemzeti gazdaságok összekapcsolódása és kölcsönös függőségének elmélyülése, amely a gazdasági áramlások liberalizálásával párosul. Így egy ország gazdasági tevékenységeinek kedvező és kedvezőtlen következményei gyorsan terjednek át más országokra, térségekre, sőt az egész világgazdaságra a nemzetközi kapcsolatok különböző területei és a világvállalatok révén. A globalizálódás folyamata kiterjed a politikára, a kultúrára, a tudományos és technikai fejlődésre, fő területe azonban a gazdaság – ezen belül is a pénzpiacok és a technikai fejlődés. A 21. században a globalizációt tovább mélyítette az infokommunikációs hálózatok nemzetközi rendszere. A globalizáció nyomán gyökeres átalakulás ment végbe a nemzetközi munkamegosztás területi, ágazati és szervezeti viszonyai-ban, az emberek fogyasztási szokásaiban. A tömegkommunikációhoz is kapcsolódó és nagymértékben szervezett demonstrációs hatás a globalizáció társadalmi következményei terjedésének egyik jelentősebb motorja. A globalizáció egyik fontos jele és döntő tényezője annak is, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésben számos közös gond jelent meg, amelyek az egész emberiséget érintik, s kezelésük, megoldásuk csak globális együttműködéssel lehetséges. Sokan a nagy járványok megjelenését és elterjedését, illetve ennek veszélyét tekintik a globá-

lis problémák „ősének”. Ez nem irreális feltételezés, és a világjárványok veszélye továbbra is fennáll. Különbséget kell tenni azonban a természeti katasztrófákkal, a járványokkal összefüggő és az ember alkotta globális problémák között. Ez utóbbiakkal kapcsolatban a 20. században bolygónk leglényegesebb globális problémájának tartottam a tömegpusztító fegyverek megjelenését, terjedését és az emberiség kiirtásával fenyegető nukleáris világháború veszélyét. A 21. század jelenlegi feltételei között bolygónk környezeti viszonyainak romlása a legfontosabb globális probléma, amelynek következményei nemcsak az emberiséget, hanem az egész bioszférát fenyegetik. Fontos változás a múlthoz képest, hogy a 21. században az emberiség többé nem védtelen a globális problémákkal szemben. Kialakultak azok az együttműködési formák és szervezetek, amelyek ezek felismerésében, a problémák előrejelzésében és a közös fellépésben fontos szerepet játszhatnak. Döntő többségük az ENSZ „családjának” keretei között működik. Az ENSZ és szakosított szervezetei az emberi tevékenységek szinte valamennyi területét átfogják, a világegészségügytől a világűrig. Hatékonyaságuk azonban nem függetleníthető a tagállamok magatartásától, amelyeket érdekeik, értékeik és lehetőségeik gyakran ellentétes irányban befolyásolnak. A globalizációs folyamatot a jövőben is rendkívül bonyolulttá és ellentmondásossá teszi a világgazdaság meghatározó magasan fejlett államainak, gazdasági szempontból életképtelen mini- és mikroállamoknak, sok százmillió embert tömörítő gazdasági törpéknek, kis területű és lakosságú gazdasági óriásoknak egyidejű létezése és érdekeik ütközése.

A globalizációs folyamat forrásai, jellege és hatásai szorosan összefonódtak a második nagy jelentőségű transzformációval, amely a világ politikai térképét rajzolta át. A Szovjetunió szétesése nyomán lényegében *lezárult a nagy modern gyarmatbirodalmak fél évezredes korszaka*. A második világháború után kialakult „két világ” helyébe ismét a *világkapitalizmus globális rendszere, ennek érdek- és értékviszonyai léptek*. Áttekinthetetlenebbé és bonyolulttá teszi azonban a világfejlődést az a tény, hogy a 21. század globális kapitalizmusa mint rendszer lényegesen differenciáltabb, mint korábban: többé nem a korábbi, döntően európai kapitalista modell jellemzi. A kapitalizmus különböző válfajaiban és rein-karnációiban történelmi és társadalmi sajátosságok, fejlettségi szintkülönbségek és más gazdasági adottságok mellett jelentős a térbeliség is. A „két világ” eltűnése nyomán a „harmadik világ” mint politikai kategória elvesztette „értelmezhetőségét”. Államai lényegében éppúgy „beleolvadtak” a szuperkapitalizmus új globális rendszerébe, mint a volt szocialista országok. Mindezek nyomán *a globális rendszer új gazdasági és hatalmi hierarchiája épült ki*. Ennek belső feszültségei, ellentmondásai, egyenlőtlenségei és dinamizmusai határozzák meg a 21. század fejlődését. Az új struktúra kibontakozását meggyorsította a világgazdaság 2007-ben kezdődött válsága és a nyomában kibontakozott tartós pangás. Ennek egyes következményei különös erővel és egyenlőtlen mértékben hatottak a hatalmi rendszer fejlett, vezető államaira. Ilyen volt a példátlan vagyonszerzés, amelyről továbbra sincs megbízható adat. (A becslések szerint ez

15-30 ezermilliárd dollárra tehető.) A nemzetközi pénzügyi rendszerben egyensúlyi zavarok, kaotikus viszonyok bontakoztak ki, hatalmas mértékben megnövekedett az eladósodás, amely az államokat, a vállalatokat, különösen a bankokat és a lakosságot elsősorban Európában sújtotta. A túltermelés, a termeléseszkök növekedés, a gazdasági növekedés tartósan alacsony üteme, stagnálása és a jelentős méretűvé vált munkanélküliség lényegében ugyancsak a fejlett államok helyzetét és pozícióit gyengítették. Jelentős veszteségek érték a fejlett országok hatalmas pénzügyi konglomerátumait és számos nagy nemzetközi társaságát is. Ez utóbbiak számottevő stratégiaváltásra kényszerülve viszonylag gyorsan tudtak reagálni a változásokra. Alacsony hatékonyságúnak bizonyultak a multilaterális együttműködés szervezetei is. Ezek a problémák az Egyesült Államokban a külpolitika és a háborúk magas költségeivel és kudarcaival párosultak. A válság utáni világ politikai és gazdasági hatalmi viszonyai röviden úgy foglalhatók össze, hogy a szuperkapitalizmus globális rendszerében folytatódik a tőke gyors felhalmozódása és a gazdasági hatalom ennek megfelelő növekedése a hagyományos nyugati világon kívüli térségekben. 1995-ben a 26 leggazdagabb ország még a globálisan felhalmozott tőke 85%-ával rendelkezett. Az elmúlt 15 év során ez az érték 75%-ra esett vissza. Ezt a folyamatot a válság valamelyest gyorsította. Egyik leglényegesebb tényező az átalakulásban Kína rendkívül gyors gazdasági fejlődése. A Kínai Népköztársaság viszonylag rövid időn belül uralkodó szerepet játszik majd a világ gazdaságában, s nemcsak termelésének volume-ne, hanem a világkereskedelemben, a külföldi befektetésekben betöltött szerepe alapján is, s mint a világ nyersanyagainak hatalmas fogyasztója és a globális környezeti problémák egyik lényeges új forrása. Magyarország számára ezek a változások – amelyek következményei bonyolultabbá és bizonytalanabbá tették a fejlődés távlatait – különösen azért fontosak, mert sokoldalúan befolyásolják az Európai Unió helyzetét és jövőjét. Az EU csak viszonylag lassan képes alkalmazkodni az új globális feltételekhez. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy tagállamainak helyzetét és érdekviszonyait e globális változások eltérő módon és mértékben érintik. E tekintetben jelentősek a különbségek a vezető európai államok és vállalataik versenyhelyzetében, eltérőek azonban a kisebb országok pozíciói is. EU-tagságunk és a transznacionális társaságok Magyarországra települt leányvállalatai révén az EU és a vezető hatalmak helyében, helyzetében, szerepében és kapcsolataiban végbemenő globális változások közvetlenül hatnak hazánkra is.

A transzformációk további döntő fontosságú területe az *emberiség jövője szempontjából különösen jelentős demográfiai átalakulás*, amely átrajzolja a világ népességi és etnikai térképét. A demográfiai változások több vonatkozásban is szoros kölcsönhatásban vannak a világfejlődés társadalmi-politikai és gazdasági rendezőerőivel. A demográfiai átalakulás többdimenziós. Az egyik dimenzió a *népszaporulat*. A világnépesség növekedésének lassulása folytatódik, a 21. század ötvenes éveire valószínűleg befejeződik a világon az átmenet egy új demográfiai korszakba, és lezárul egy többszáz éves ciklus (Malthus 1798). A 21. század köze-

pére Földünk népessége 9 milliárd fő körül stabilizálódik.¹ Addig azonban két jelentős változás következik be. Az egyik a fejlett országokban lesz jellemző, ahol a lakosság stagnálása, csökkenése és elöregedése, a munkaképes korúak arányának zsugorodása jelentkezik. Ez a folyamat a fejlett országokban lényegében a 20. században kezdődött, sőt olyan fejlődő országokban is megindult, amelyek jelentős erőfeszítéseket tettek a népszaporulat csökkentésére. A következő fél évszázad során pl. az Európai Uniót 2013-ban alkotó térség népessége valószínűleg 40-50 millió fővel csökken (Simai 2008; United Nations 2013).² A kelet-európai országokban a csökkenés még nagyobb lehet. A 21. század második felében a demográfiai átalakulás globálisan is jellemzővé válik. A másik tendencia a *demográfiai polarizáció*. Ennek lényege, hogy a világnépesség növekedése a következő évtizedek során döntő részben a szegény országokban történik. Az ENSZ demográfiai előrejelzései szerint a Föld népessége várható növekedésének 95-98%-a az alacsony jövedelmű országokban megy végbe. A következő harminc esztendő során évente várható mintegy 78 millió új földlakó közül kb. 40 millió 5 országban látja meg a napvilágot: Indiában, Kínában, Pakisztánban, Indonéziában és Nigériában. Ez a 21. század demográfiai kihívásának legfontosabb összetevője.

A *korösszetétel átalakulása* a változások igen lényeges következménye. Az új népesedési korszak sok új feladat megoldását követeli meg, és kevés reális alternatívát enged. Azokban az országokban, amelyekben a népszaporulat gyorsabb marad, hatalmas mértékben megnő a munkaképes korúak aránya. Ezek számára minden korábbinál nagyobb tömegben kellene munkahelyeket vagy megélhetési lehetőségeket biztosítani. Évtizedenként 4-500 millió új munkahelyre lenne szükség a következő két-három évtizedben. Erre az érintett országok csak jelentős társadalmi reformokkal s nagy volumenű külföldi segítséggel lennének képesek. A 2007-ben kibontakozott világgazdasági válsággal kialakult munkanélküliséget különösen súlyossá és szinte kezelhetetlenné tette az, hogy a 21. századra egy sajátos foglalkoztatási válsághelyzet alakult ki, amelynek következményei globálisak. A fejlett országokban a követelmények és a feladatok között egyre nagyobb hangsúlyt kap a generációközi gazdasági és társadalmi kérdések megfelelő kezelésének szükségessége. Nem áll érdekében az országoknak például, hogy a korösszetétel változása rontsa a következő nemzedékek lehetőségeit életfeltételeik javítására, s ily módon új generációs konfliktusokat építsen a társadalomba. A generációs konfliktusok egyik lehetséges forrása az, hogy a csökkenő arányú hagyományos munkaképes korú korosztályoknak több embert kell eltartaniuk. Kialakul ugyan egy új, lényegében munkaképes korcsoport, az „idősebb középkorúak” csoportja, akik számára viszont új típusú munkalehetőségeket kellene teremteni. Az eltartandók nagyobb hányadát a legfiatalabb korosztály, a gyermekek alkotják, azonban nő az idős korosztályok aránya is. A generációs konfliktusok sajátos forrása lehet a technikai fejlődés. A tudományos és technikai változások jellege, az új technológiai generációk gyorsabb megjelenése számottevően növelik a fiatalabb nemzedékek fontosságát az emberi erőforrások kezelésében. A fiatalabb generációk rugalmasabbak, könnyebben képesek befogadni és működtetni az újat. A technikai

fejlődés – és ezzel összefüggésben a társadalmi munkamegosztás – átalakulása felgyorsítja a nők egyenjogúságának és társadalmi részvételének megváltozását. A munkaképes korúak arányának csökkenését ellensúlyozó lépések között jelenleg több alternatíva foglalkoztatja a szakembereket. Az egyik az államok radikális beavatkozása a demográfiai folyamatokba a népszaporulat növelése érdekében, legalábbis azokban az országokban, ahol a lakosság csökkenése különösen jelentős méreteket ölt. Ez vagy drasztikus beavatkozást követel az egyének és a családok életébe, a jövedelmek elosztásába, vagy pedig különleges ösztönzőket. A másik alternatíva az, hogy a technikai fejlődés gyorsításával növeljék a munkaképes korúak termelékenységét és az általuk megtermelt elosztható új értékek mennyiségét. Ily módon nagyobb számú eltartottról tudnak gondoskodni a dolgozó korosztályok jelentősebb megterhelése nélkül. Lényegében az ún. új középkorúak és a nők munkába állása is az eltartási terhek csökkenését jelenti. Mindez azonban megköveteli a képzési rendszernek és a társadalmi munka szervezetének átalakítását. A harmadik alternatíva a bevándorlás szabadabbá tétele az érintett országokban.

A demográfiai átalakulás másik dimenziója a belső és nemzetközi migrációra vonatkozik, amely a 21. század egyik legnagyobb jelentőségű globális kérdésévé vált. A 21. században a népvándorlást kiváltó vonzó- és taszítóerők lényegesen intenzívebbé váltak. Vonzó- és taszítóerők természetesen mindig is léteztek a világban. A taszítóerők döntően a világ demográfiai és gazdasági polarizáltságának erősödésével kapcsolatosak. A közlekedési technika fejlődése tovább könnyíti és gyorsítja az emberek nagy távolságú mozgását. Erősödnek a globális telekommunikációs rendszereken keresztül terjesztett demonstrációs hatások, amelyek a nyugati világ magasabb életszínvonalát propagálják. Az iskolázottság, a képzettség terjedése a fejlődő világban szélesebb rétegek mobilitását növeli. A bevándorlás egyes országokban a munkaképes korúak arányának és abszolút számának csökkenése miatt válhat szükségessé. Kérdéses ugyanakkor, hogy az egyetemes emberi jogok nagyobb mértékű tiszteletben tartása és a demokrácia a fejlett ipari országokban milyen mértékben lesz képes ellensúlyozni a kevésbé fejlett térségekből eredő migrációt erőszakosan korlátozó társadalmi és politikai törekvéseket.

A demográfiai transzformáció harmadik dimenziója a *településrendszer átalakulása*. 100 évvel ezelőtt a világ lakóinak négyötöde falusi településeken élt. A globális adatok szerint 2011-ben történt meg az „urbanizációs fordulat”, a városok lakóinak aránya meghaladta a népesség 50%-át. Ha a városokba irányuló migráció a jelenlegi ütemben folytatódik, 2050-re a városi lakosok aránya meghaladja majd a 75%-ot, Afrikában 2012-höz képest háromszorosára, Ázsiában kétszeresére nő. A folyamat a világ fejlődő térségeiben inkább volt jellemezhető deruralizációként, mint klasszikus értelemben vett urbanizációs folyamatként, jóllehet egyes szakemberek a „szuperurbanizáció” korszakának tekintik a kialakuló szakaszt. Egyrészt a városi és a falusi jellegű települések között új kölcsönhatások alakulnak ki, s ennek, valamint más társadalmi, gazdasági és technikai

tényezők hatására gyorsul mindenütt a hagyományos falusi életformák felbomlása. Másrészt az elvándorlást a falvakból a fejlődő világ legtöbb új metropoliszában nem kíséri a városi munkalehetőségek növekedése és az urbanizált életmód terjedése. A fejlődő országokban hatalmas megavárosok alakulnak ki, amelyek körül viskókban és barakkokban élő milliók koncentrálnak. A falusi szegénység növekvő mértékben helyeződik át a városi településekre, degradálva azokat. 2010-ben több mint nyolcszáz millióan éltek nyomortelepeken. 2040-re számuk meghaladja a kétmilliárdot, amely az akkori világnépesség közel negyedének felel majd meg. A társadalomtudományok szinte valamennyi ága számára fontos kérdések egész sora fogalmazódik meg. Egyebek között: Hogyan befolyásolja a településrendszer átalakulása a nők társadalmi helyzetét és szerepét? Milyen következményekkel jár a deruralizáció a családok jövőjének alakulásában? Miként módosítja az átalakulás a politikai folyamatokat? Miképpen járulnak hozzá a metropoliszok a természeti feltételek romlásához és hatalmas katasztrófákhoz? A megavárosok egyben új gazdasági és hatalmi központok is. Igen jelentős az urbanizációs folyamat hatása a makrogazdasági, felhalmozási, beruházási és jövedelemelosztási viszonyokra is. A nemzetközi migráció döntő mértékben a városi településeket veszi célba. Miképpen lehet megakadályozni egymással harcoló etnikai gettók kialakulását? Rendkívül súlyos gond a falvakból elvándorolt népesség élelmezése, hiszen a mezőgazdaság sok országban a falvakat is alig tudja élelmezni. A viskó- és barakkvárosok jogi státusza, a deruralizáció mint a bűnözés, az erőszak és a terrorizmus terjedésének forrása ugyancsak lényeges problémák. Az új települések azonban nem csak a nyomort növelik. Jobb lehetőséget lehetne teremteni az ott élők képzésére, egészségügyi ellátására. Súlyos gond az is, hogy a viskó- és barakkvárosok zöme a természeti katasztrófáknak kitett árterületeken, kopár hegyoldalakon jön létre. A fejlődő világ csaknem ötven megavárosa gyakori földrengéseknek kitett területeken létesült. A deruralizáció hatásain túl a természeti katasztrófák társadalmi hatásaival és kezelésük növekvő költségeivel is számolni kell.

A globális transzformációk sorában a jövőben különösen nagy jelentőségű a *tudásalapú társadalom és gazdaság kibontakozása* (Simai 2008). Ez az átalakulás minőségileg új kérdéseket állít a társadalmak elé. Nyilvánvaló, hogy bizonyos tudásra, illetve a felhalmozott ismeretek hasznosítására minden eddigi társadalomban szükség volt. Tulajdonképpen minden gazdasági tevékenység az emberiség történetében valamilyen tudásra és információra épült. A múltbeli viszonyok és a 21. századra jellemző feltételek között mindenekelőtt az a különbség, hogy a korábbi időkben a tudás döntően tapasztalatokra épült, s nem a tudomány egyre bővülő eredményeire. Az oktatás – és különösen az egész életen át tartó képzés – kihívás, egyszersmind a siker feltételévé is válik. A jó minőségű alapképzés kitűnő hosszú távú befektetésnek bizonyult a fejlődő világban a szegénység elleni küzdelemben. Azok az emberek, akik a tudást használják munkájukban (a tudásdolgozók), az őket menedzselők (a tudásmenedzserek) és azok, akik a tudást produktív célokra „elhelyezik”, döntő fontosságú társadalmi csoportokká váltak. Mellettük

egy hatalmas társadalmi csoport nőtt ki a szolgáltatásokban és a kisegítő tevékenységekben, akik nem rendelkeznek a szükséges tudással. A jövő globális rendszerébe való integrálásuk alapvető társadalmi probléma és kihívás. A fejlett országokban nő a tudásdolgozók száma; Peter Drucker (1999) szerint a 20. század végén az Egyesült Államok munkaerejének már a kétötödét alkották.

A 20. század második felétől különösen jelentőssé váltak a tudományos kutatások az új tudás „termelésében”. Drucker a tudomány és a tudás önálló szerepét is hangsúlyozza. A 21. század világgazdasági fejlődését meghatározó tényezők között minden korábbinál nagyobb jelentőségű lesz az államok differenciálódásában és a vállalatok közti versenyben a képesség az új tudás tömegének bővítésére, valamint a tudományos és technikai fejlődés eredményeinek felhasználására. A gyors és szélesedő bázisú technikai fejlődés hatalmas változások forrása a világgazdaságban, amely történelmileg példátlan lehetőségeket nyit az emberiség számára a jólét növelésére. A globalizáció folyamatának egyik alapvető tényezője a szállítás és a kommunikáció költségeinek csökkentése, a nemzeti gazdaságok közötti kapcsolatok további erősítése, beleértve a transznacionális tőke- és technológiaáramlást és tulajdonviszonyokat. A technológiai fejlődés új szakasza nagymértékben hozzájárul a világgazdaság földrajzának átalakulásához, és új kompetitív előnyök létrehozásával dinamizálja a globális versenyt. Gyorsul a hagyományos szektorok és iparágak átalakulása, új ipari és szolgáltató ágak létrejötté. A technikai átalakulás a nemzetközi versenyben jelentős előnyökhöz juttatott egyes országokat és vállalatokat a katonai és a polgári termelésben, s minden korábbinál jobb lehetőséget nyitott számukra a globális expanzióra. A légi közlekedés és szállítás globális kiterjedtsége, a hatalmas konténerszállító hajók, a szupertartályhajók, a szállítás, a közlekedés és a távközlés integrálódása, az információs forradalom ugrásszerűen fejlődő technikájával lényegesen gyorsabbá, olcsóbbá és biztonságosabbá tette a pénzt, az árut, a tőket, a tudást, a technikát és az információk nemzetközi áramlását, hatalmas távolságok áthidalását. Mindez radikális változásokat tett lehetővé a nemzetközi menedzsmentben, új lehetőségeket nyitott a vállalati hálózatok számára. Ezt nemcsak a fejlett világ legnagyobb társaságai voltak képesek hatékonyan hasznosítani, hanem a fejlődő országok gyorsan nemzetköziesedő nagyvállalatai is. Mindez új, kemény feltételeket teremtett a nemzetközi versenyben, ugyanakkor a fejlett világ kisebb vállalatai számára szintén könnyebbé vált a hozzáférés a nemzetközi kutató, fejlesztő és logisztikai hálózatokhoz. A fejlődés élvonalában álló országok és nagyvállalataik igyekeznek megőrizni versenyelőnyeiket, ami növekvő erőfeszítéseket követel tőlük. A fejlődő és közepesen fejlett országok és vállalataik számára különösen kemény kihívás a nemzetközi verseny e szakasza. A tudásalapú társadalom kibontakozása az egyes térségekben és államokban az intézmények és az egyének helyzetét és esélyeit illetően is rendkívül egyenlőtlen. A hozzáférhetőség mértékének térképe bolygónkon hatalmas egyenlőtlenségeket mutat. Mindenütt megnövelte azonban az oktatási rendszer fontosságát. A tudásalapú gazdaság és társadalom

kibontakoztatásában és a kialakult egyenlőtlenségek mérséklésében meghatározó fontosságú a felsőoktatás globális terjedése és minőségének átalakulása. Ennek folyamata a 20. század utolsó harmadában gyorsult fel. A 21. század első évtizedének végén a Föld 203 országában, illetve önkormányzattal rendelkező területén közel 18 000 felsőoktatási intézmény működött. Globálisan a felsőoktatásban résztvevők aránya az adott korcsoportban az 1990-es 10%-ról 2010-re 28%-ra nőtt. Az UNESCO adatai szerint 2010-ben több mint 150 millió volt a világon az egyetemi hallgatók száma, ami 2000-hez képest 53%-os növekedés. Figyelemre méltó a fejlődő országok gyors felzárkózása. Az UNESCO becslései szerint egy évtizeden belül megduplázódik az egyetemi hallgatók száma a fejlett világban kívüli államokban. Ez tovább növeli a magasan képzett szakemberek kínálatát, akik sokkal „olcsóbbak” is, mint a fejlett államokbeli kollégáik.³ A felsőoktatás a fejlődő világban különösen fontos része a tudásalapú társadalom alapjait jelentő kutatás-fejlesztési infrastruktúrának.

„Geoökonómia”: új diszciplína vagy elemzési módszer?

A transzformációk következményei között tanulmányom számára különösen fontos kérdés, hogy ezek miképpen hatnak a globális térszerkezetre, valamint a társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok közötti kölcsönhatásokra, illetve az ezekkel foglalkozó tudományos kutatásokra és diszciplínákra. Mint közismert, a geopolitika a politikai gondolkodásban meglehetősen régi. A mai szemmel is geopolitikának tekinthető megközelítés jelen volt már az ókori civilizációkban, különösen a kínaiban és a görögben.⁴ A politikai döntések stratégiai jelentősége azonban a felfedezések korában Európában bontakozott ki, földrészünkön alakult ki a geopolitika sajátos diszciplínája is. Ebben az összefüggésben a geopolitika számos meghatározása ismert. Az egyik, talán legáltalánosabban elfogadott és egyszerű definíció szerint a geopolitika lényege „a földrajzi elhelyezkedés és a nemzetközi hatalmi-politikai viszonyok alakulása közti kölcsönkapcsolat” (Cohen 2009, 24.). E definíció szerint a geopolitikának mint tudományos diszciplínának egyik oszlopa a politikai földrajz, másik pedig a politikatudomány. Művelői számára különösen fontosak a földrajzi, történelmi, hatalmpolitikai és funkcionális dimenziók. A földrajzi dimenzió valamely térség szélesen értelmezett fizikai környezetét jelenti (lakossága, fekvése, felszínalaktana, éghajlata, talajviszonyai, növényvilága, vízellátása, természeti kincsei, megközelíthetősége stb.). A történelmi dimenzió között az adott térség államai kialakulásának történelmi háttere, államhatárainak változásai, stratégiai fontosságát meghatározó tényezők és ezek változásai stb. említhetők. A hatalmi-politikai dimenzióba a térségre jellemző hatalmi viszonyok, a hatalmi befolyás kiterjesztésére irányuló törekvések, más térségekből kiindult politikai hatások, szövetségek, ellentétek, ezek forrásai sorolhatók. Végül pedig a funkcionális dimenziót valamilyen adott térségnek

mint politikai egységnek vagy geostratégiai régiónak a „működése” alkotja. E dimenzió funkcionális fontossága jellemezhető a térség szerepével is a környező államok vagy a világ más térségeinek életében, politikai-hatalmi, gazdasági viszonyaiban. Az említett dimenziókból is következik, hogy a geopolitikai viszonyok jelentősége az egyes történelmi időszakokban eltérően alakult, s ezek keretei között is gyakran változott.

Mint az előzőekben kifejtettem, a globális geopolitikai viszonyok a 21. század második évtizedében hatalmas transzformációk nyomán formálódnak. A második világháború és geopolitikai következményei lényegében a történelem kódébe vesztek. A hidegháború két világa helyébe multipoláris rendszer lépett. A két világ fogalmának megszűntével elvesztette értelmét a harmadik világ fogalma is. A fejlődő világ – vagy ahogy ma nevezik, a „felemelkedő államok” (emerging states) – új, globális fontosságú hatalmi központjai Ázsiában és Latin-Amerikában formálódnak. A globális geopolitikai változásokkal összefüggő biztonsági kihívások is megváltoztak. A hatalom forrásai és gyakorlásának eszközei között döntő fontosságúvá váltak a gazdasági tényezők és eszközök.

A gazdasági hatalom bázisát természetesen más tényezők befolyásolják, mint a politikai hatalomét és különösen a katonai erőt. Alkalmazásának eszközei és feltételei is sokrétűbbek. A nemzetközi rendszerben a gazdasági hatalom bázisainak hosszú ideig a földet, a természeti erőforrásokat, a munkára és hadra fogható népesség nagyságát és annak képességét tartották, hogy ellenfeleinél többet tudjon az adott állam fegyverekre és háborúkra fordítani. A globalizálódott világban ezek a tényezők továbbra is jelentősek. Fontosabbá váltak azonban azok a tényezők, amelyeket az államok vagy a vállalatok maguk teremtettek meg: az innovációk „termelésének” és befogadásának képessége, a befektetési környezetet támogató racionális szabályok, a helyes, reális és fenntartható gazdaságpolitika, a jól képzett és alkalmazkodni képes munkaerő, a fejlődést alátámasztani képes infrastruktúra, beleértve a szállítást, a kommunikációt és az energiaellátást. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági hatalmi tényezők-től és képességektől függ a katonai erő fenntarthatósága is.

A gazdasági tényezők jelentőségének növekedése a hatalmi viszonyrendszerben döntő szerepet játszott a térvizonyok és gazdaság feltételrendszerét integráló megközelítés és az ennek nyomán megjelenő új „funkcionális” diszciplína, a geoökonómia kialakulásában. A közgazdaság-tudományban az elmúlt évtizedekben több új, „funkcionális” vagy más tudományterületekkel összekapcsolt „transzdiszciplináris” gazdaságtan is kialakult: például a környezeti gazdaságtan, az „ökoökonómia” vagy a népesedés-gazdaságtan.

Jogos kérdésként fogalmazódik meg, hogy miben különbözik a geoökonómia a gazdaságföldrajztól. A gazdaságföldrajz „hagyományosan” a földrajztudomány egyik fontos ága vagy „alrendszere”, amely az államok, régiók, kontinensek vagy a világ gazdasági tevékenységeinek térbeli elhelyezkedését tanulmányozza. Jelentősége különösen a második világháború óta nőtt meg, a gyarmati rendszer felbomlása, a globalizáció, a világtermelés és -fogyasztás, valamint a világkeres-

kedelem és a transznacionális társaságok nemzetközi hálózatának gyors terjedése nyomán (Sparke 2007). A geoökonómia a földrajzi tényezőkkel összefüggő államközi konfliktusokkal, ezek kezelésével, valamint a gazdasági eszközrendszer szerepével, ezek alkalmazhatóságának és alkalmazásának feltételeivel és lehetséges következményeivel foglalkozik az államok nemzetközi stratégiájában, külpolitikájában (Cowen, Smith 2009). A geoökonómia fogalmának és diszciplínájának eredetével foglalkozó kutatásoknak egyik nemzetközileg elismert művelője, a szerb Blagoje Babić (2009), a belgrádi Megatrend Egyetem Geoökonómiai Karának professzora szerint a geoökonómia fogalmát először George Renner (1942) amerikai tudós használta. Babić szerint a geoökonómia térhódításában egy másik amerikai tudós, a román származású Edward Luttwak (1990) az elméleti alapok megeremtésében fontos: úgy tekintik őt, mint a geoökonómia önálló tudományának a keresztapját. A fogalmat Luttwak 1999-es könyvében fejlesztette tovább. A Luttwak által elindított hálózat azonban nem vált lavínává: mindmáig viszonylag kevés munkát publikáltak a geoökonómiáról. Az első fontosabb munka Savona és Jean 1995-ben megjelent kötete volt. Elismerés illeti a geoökonómia terjesztéséért Oroszországban Kocetovot, fő munkáját 1999-ben és 2006-ban publikálták. Franciaországban a legfontosabb munkát Pascal Lorot írta 1999-ben. A *Revue française de géoéconomie* folyóiratot 1997-ben indították el, azzal a céllal, hogy tanulmányozzák a nemzetközi gazdasági és hatalmi stratégiákat. A folyóirat jelentős hozzájárulás a geoökonómia fogalmának terjesztéséhez a tudományban és a közgondolkodásban. A geoökonómiával foglalkozó jól ismert közgazdászok között két indiai is van: Jagdish Shet és Rajendra Sisodia (Sheth, Sisodia 2006).

A fenti lista feltétlenül kiegészítendő véleményem szerint a közgazdaságtudomány és gazdasági fejlődés térszerkezete (és a növekedési pólusok) kutatásával foglalkozó egyik kiváló francia tudósnak, Jacques Boudeville-nek 1966-ban megjelent írásával. Boudeville az 1960-as években a liberális növekedési pólus kialakulásával kapcsolatban használta a geoökonómiai gondolkodást, szemben a geopolitikai megközelítésekkel.

A geoökonómia fogalmát egyébként több kutató is igyekezett definiálni. Luttwak például a következő meghatározást adta: „A geoökonómia az államok közötti régi versengés új kiadása. Ilyen új versengésben az állam által biztosított tőke az ipari beruházáshoz egyenértékű azzal, mint ha fegyverekkel lőnének; a szubvenciók egyenlők a fegyverek hatékonyságának javításával; s a piacokra való behatolás állami segítségéhez hasonló a külföldi katonai támaszpontokról végzett hadműveletek” (Luttwak 1999, 128–129). A témában született tanulmányok túlnyomó többsége vagy Luttwak definícióját követi, vagy igyekszik hasonló szellemű, tehát valamilyen módon a geopolitikához kapcsolódó meghatározást adni, ami a globális politikai konfliktusok szempontjából lényeges. Klaus Solberg Soilen (2012) az erőforrások beépítésével és a verseny fontosságának hangsúlyozásával bővíti a definíciót. Szerinte a geoökonómia tudománya „az erőforrások térbeli, kulturális és stratégiai összefüggéseinek elemzése azzal a céllal, hogy fenntart-

ható versenyelőnyökre lehessen szert tenni.” Soilen egyébként a geoökonómiát a geopolitika logikája folytatásának tartja a globalizáció korában, s alternatív multidiszciplináris irányzatnak tekinti a közgazdaság-tudomány keretében.

Megjegyzendő, hogy a geoökonómiai megközelítések nem szorították ki a geopolitikai elemzéseket. Sokkal inkább azokkal párhuzamos vagy azokat továbbfejlesztő kutatásokat, elemzéseket és irányzatot képviselnek. Valószínű, hogy a geoökonómiai elemzés és tudományos diszciplína a jövőben nemcsak a földrajzban, a regionális tudományokban vagy a közgazdaság-tudományban játszik majd integráló szerepet, hanem a demográfiában, a szociológiában és más társadalomtudományokban is. Valamennyi tudományos diszciplína kialakulása, elfogadása, esetleges térhódítása viták sorozatában folyik. A jövő nagy kérdéseiről zajló viták nyilvánvalóan tovább alakítják a geoökonómiát is. Jelenlétét ismert tényezők támasztják alá. A 21. század közepére bolygónk lakóinak száma valószínűleg megközelíti majd a 9 milliárdot, tehát közel 30%-kal bővül. Nem csökkenek a globális gondok. Intenzívebbé válik a migráció. Éleződni fog a versengés a vízért, valamint azokért a nyersanyagokért, amelyek készletei nem korlátlanok. Nő az államok közötti együttműködés jelentősége. A globalizáció és a regionális integrálódás folyamata, valamint közel 200 állam gazdasági törekvései, érdekviszonyai, együttműködése és versengése sokoldalúan befolyásolják a gazdasági tér problematikáját. A környezeti problémák miatt minden korábbinál fontosabbá válnak a térbeli viszonyok. A szükséges új megközelítésben minden bizonnyal lényeges lesz a geoökonómia Magyarországon is, mint transzdiszciplináris, komplex tudományterület.

Jegyzetek

- 1 Az 1960-as években a Föld népessége évi átlagban 2%-kal nőtt. A legjelentősebb abszolút növekedés az 1980-as években volt, évi 86 millió fővel. Az 1960-as években egy fejlődő országbeli nő átlagosan 6 gyereket szült fogamzóképes korában. A század végére ez az érték háromra csökkent. A csökkenés az életmód megváltozásának és a fogamzásgátlók használatának volt köszönhető. A fejlődő országok jelentős részében a különböző felekezeti tilalmak ellenére nőtt a fogamzásgátlók használata. A fejlett ipari országok 70%-os arányával szemben az afrikai nőknek még mindig csak 20%-a használ fogamzásgátló szereket.
- 2 Azoknak a 65 éven felülieknek kétharmada, akik a világon eddig éltek, ma is él. A világ legöregebb országa Svédország, ahol a lakosság 18%-a 65 éven felüli. Az átlagos fogamzóképes korú európai nő átlagban 1,7 gyereket szül. A népesség újratermeléséhez 2,1 gyerekre van szükség. Ha a német születési arányok a mai szinten maradnak (1,3 gyerek), a német lakosság 300 éven belül kihal. Írország és Izland az a két ország Európában, ahol elegendő gyerek születik a lakosság szinten tartásához. A legkevesebb gyerek Olaszországban születik. Az európaiak ma a világ lakosságának 10%-át teszik ki, 2050-ben 4%-ra csökken részesedésük. 2020-ra a 65 éven felüliek aránya felülmúlja a 14 éven aluliakét Európában. A férfiak várható élettartama az EU-ban 80, a nőké 82,5 év. A hatvan éven felüli férfiak kevesebb mint 5%-a munkaképtelen. Minimálisan évi 1,5%-os egy főre jutó GDP-növekedésre van szükség a jelenlegi szociális kiadások fenntartásához a következő 50 év során. A 65 éven felüliek egészségügyi kiadásai négyszer

nagyobbak, mint a 65 éven aluliaké. Az EU lakosságának 80%-a elfogadja azt, hogy az időskorúak eltartása társadalmi kötelesség.

- 3 Ázsia e téren különösen vonzó térséggé fejlődött. Kínában már ma is magasabb az egyetemi hallgatók száma, mint az Egyesült Államokban, s a különbség tovább nő. Hasonló növekedés megy végbe Indiában is 1990 óta. 2007 és 2012 között az ország ötszörösére növelte oktatási ráfordításait. Valószínű, hogy az oktatás minősége a legtöbb esetben alacsonyabb, mint az USA-ban vagy Nyugat-Európa egyetemén, az tény azonban, hogy Ázsia több mint kétszer annyi mérnököt „termel”, mint Amerika és Európa együttvéve; ez pedig a minőségi különbségek ellenére is lényeges tényező a globális versenyben. Figyelemre méltó az is, hogy Indiából és Kínából évente több százezer diák tanul külföldi egyetemeken; döntő többségük Észak-Amerikában, Angliában és Németországban, valamint Ausztráliában. Az USA-ban a műszaki tudományokban, a matematikában és az informatikában doktori címet szerzők közel fele külföldi, főként kínai, indiai, dél-koreai és arab. Hasonlóak az arányok az Egyesült Királyságban is. A magas képzettségű munkaerő mint versenyelőny lassan „elhagyja” a fejlett világot. Mindez növekvő mértékben befolyásolja a tudásalapú gazdaság lehetőségeit sokoldalúan hasznosítani képes nemzetközi társaságok külföldi befektetésekre vonatkozó telephelyi stratégiáit is.
- 4 Arisztotelész (1943, 291.) véleménye például az volt, hogy a görögök földrajzi elhelyezkedése feljogosítja őket a világalomra.

Irodalom

- Arisztotelész (1943): *Politics. Book VII*. Modern Library, New York
- Babić, B. S. (2009): Geo-economics – reality and science. *Megatrend Review*, 1., 27–54.
- Boudeville, J. R. (1966): *Problems of regional economic planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Cohen, S. B. (2009): *Geopolitics. The geography of international relations*. Rowen and Littlefield, New York
- Cowen, D., Smith, N. (2009): After geopolitics? From the geopolitical social to geoeconomics. *Antipode*, 1., 22–48.
- Dicken, P. (2003): *Global shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. Guilford Press, New York, London
- Drucker, P. F. (1999): *Management challenges for the 21st century*. Butterworth-Heinemann, Oxford
- Кочетов, Э. Г. (2006): *Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства*. Норма, Москва
- Lorot, P. (1999): *Introduction à la géoéconomie*. Economica, Paris
- Luttwak, E. (1990): From geopolitics to geo-economics. Logic of conflict, grammar of commerce. *The National Interest*, Summer, 17–23.
- Luttwak, E. (1999): *Turbo capitalism: winners and losers in the global economy*. Harper and Collins, New York
- Malthus, T. R. (1798): *An essay on the principle of population*. J. Johnson, London
- Renner, G.T. (1942): *Human geography in the air age*. Macmillan, New York
- Savona, P., Jean, C. (1995): *Geoeconomia. Il dominio dello spazio economico*. FrancoAngeli, Milano
- Sheth, J. N., Sisodia, R. S. (2006): *Tectonic shift. The geoeconomic realignment of globalizing markets*. Sage, New Delhi, London
- Simai M. (2008): *A világgazdaság a XXI. század forгатagában*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Soilen, K. S. (2012): *Geoeconomics*. Ventus Publishing, Telluride
- Sparke, M. (2007): Geopolitical fears, geoeconomic hopes and the responsibilities of geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 338–349.
- United Nations (2013): *World population in 2012*. United Nations, New York
- World Bank (2009): *World development report 2009. Reshaping economic geography*. Washington

Egy online közösségi háló offline földrajza, avagy a távolság és a méret szerepének magyar empiriái

The offline geography of an online social network: Hungarian empirics on the role of distance and size

JAKOBI ÁKOS, LENGYEL BALÁZS

JAKOBI Ákos: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; soka@ludens.elte.hu

LENGYEL Balázs: tudományos munkatárs, International Business School, Budapest; MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest; lengyel.balazs@krtk.mta.hu

KULCSSZAVAK: online közösségi háló, kibertér, településméret, távolság, térbeli regresszió

ABSZTRAKT: Az információs és kommunikációs technológiákon alapuló információcserében napjaink vezető platformjai az online közösségi hálók, melyek a felhasználóik számára a helytől független társadalmi élet lehetőségét nyújtják. A legutóbbi kutatások ugyanakkor arra utalnak, hogy a felhasználók és online barátaik valós világbeli földrajzi helyzete mégis meghatározó a hálózati topológia formálódásában. Az online közösségi hálók így vélhetően egyidejűleg tükrözik a kibertér és az offline földrajz jelenségeit. Jelen tanulmány az online közösségi hálók e kétarcúsága alapján azt vizsgálja, hogy az offline világ tényezői miként határozzák meg az online közösségek terjedését és aktivitását a lokális szinten. A 2000-es években vezető magyar online közösségi háló, az iWiW 2008-as települési szintű adatainak elemzésével arra mutatunk rá, hogy a felhasználói arány (a terjedést közelítő változó) pozitív összefüggésben van a településmérettel és a Budapesttől való földrajzi távolsággal. Másrészt viszont az átlagos kapcsolatszám (az aktivitást közelítő változó) a településmérettől függetlennek tűnik, és magasabb értékeket mutat az ország periferikus elhelyezkedésű térségeiben. Összességében a központhoz való földrajzi közelség serkentőleg hat az online közösségi hálók terjedésére, míg a bennük megmutatkozó aktivitás vélhetően független a távolságtól, sőt, talán a távolsággal arányosan nő az online platform késői életszakaszában.

Ákos JAKOBI: assistant professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; soka@ludens.elte.hu

Balázs LENGYEL: research fellow, International Business School, Budapest; Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; lengyel.balazs@krtk.mta.hu

KEYWORDS: online social network, cyberspace, settlement size, distance, spatial regression

ABSTRACT: There is an ongoing debate in recent literature about the importance of distance and other spatial characteristics in cyberspace. The main question is how geographies of the so-called offline world influence the formation of online society, while often also the effects of online

organisations on real geographies are in the forefront. Recent empirical results on cyberspace proximities, however, proved that relational proximities are important factors in the shaping up of internet infrastructure. In connection with this our paper intends to contribute to the discussion of distance effects by providing new insights on how internet has changed the role of spatiality. This is done by the analysis of virtual connections in cyberspace instead of the examination of the physical world's built up infrastructure.

Online social networks (OSN) are major platforms of ICT-enabled communication, supporting location-independent social life. However, recent findings suggest that the geographical location of users and their friends turns out to be a determining factor for network topology. Therefore, OSNs may be expected to bear features of cyberspace and offline geographies simultaneously. Our paper addresses this dual-faced phenomenon from a geographical perspective: how do offline factors shape spread of online communities and the local levels of activity in them? We collected settlement level data in 2008 about the iWiW, a leading OSN in the 2000s' Hungary with more than 4 million users. Findings suggest that the user rate (proxy for spread) is positively associated with settlement size and geographical proximity of Budapest. On the other hand, the average number of connection values (proxy for activity) is independent from settlement size and is higher in peripheral regions of the country. It seems that the network spread is bound to locations, but once one is in the network, OSN tools help to conquer distance. In sum, proximity favours the offline spread of OSNs, while activity in these platforms might be independent of – or even favoured by – distance in a later stage of the online platform. Our findings also suggest that the bigger the settlement size, the higher the rate of registered citizens. On the contrary, the activity of OSN users measured by friendship ties is much less dependent from the settlement size.

Bevezetés

Emmanouil Tranos és Peter Nijkamp a *Tér és Társadalomban* megjelent írása (Tranos, Nijkamp 2013) abban a napjainkban széles körűvé váló vitában igyekszik állást foglalni, amely a távolság információs korbéli jelentőségét vagy jelentéktelenségét taglalja. Az immáron legalább másfél évtizedes diskurzus egyik oldala azzal az elméleti általánosítással él, mely szerint napjaink információs és kommunikációs technológiai (IKT) elemekkel átszőtt világában az új interakciós csatornák bárhová elérnek, bárhová képesek az új kor alapvető lételemének tekinthető információt továbbítani, s ennek következményeként a földrajz és a távolság jelentősége irreleváns, a távolság halott (Cairncross 1997). A többnyire filozófiai, társadalom- és gazdaságelméleti írásokkal ellentétben az infrastruktúra gyakorlati és empirikus oldalát vizsgáló területi kutatások egy része épp ellenkező következtetésekre jutott, s inkább azt valószínűsíti, hogy a földrajzi térnek és a távolságnak komoly, de legalábbis nem elhanyagolható szerepe van információs világunk valódi szerveződésében (de Blij 2007). Tranos és Nijkamp – habár cikkükben megjegyzik, hogy még nem rendelkezünk kellő empirikus tudással arról, hogy a távolság milyen szerepet tölt be a virtuális tér geográfiájában – a földrajzi távolságnak és a különböző kapcsolatközelség-típusoknak az internet-infrastruktúra kiépülésére gyakorolt hatásait elemezve arra a megállapításra jutnak, hogy a távolság egyes formáinak kimutatható hatásai lehetnek világunkban.

Jelen tanulmányunkban többek között ehhez a diskurzushoz kívánunk hozzászólni, hiszen Peter Nijkamp a Magyar Regionális Tudományi Társaság 2012. évi vándorgyűlésén tartott előadásában is felhívta a figyelmünket arra, hogy újra kell értékelnünk a távolság halálával kapcsolatos nézeteinket (Nijkamp 2012). A konferencián tett hozzászólásainkban is arról kérdeztük az előadót, hogy vajon információs világunk mely dimenzióiban érvényesek ezek a kijelentések, s milyen vonásokban értékelődnek újra a térbeliség szerepei. A mai újszerű adatgyűjtési és adatfeldolgozási lehetőségek ugyanis újabb esélyt adhatnak egyes kapcsolódó kérdések megválaszolásához.

A következőkben többek között épp Tranos és Nijkamp eredményeire reflektálva magyarországi empiriákkal igyekszünk bizonyítani vagy cáfolni a távolság hatását, vizsgálatunkban ugyanakkor egy másik kulcsdimenzió, a méret szerepének feltárására is vállalkozunk, mivel mai világunk egyenlőtlenségi kutatásai gyakran az információs tér egy másik, ugyancsak jelentős térbeli sajátosságára, az agglomerációk hatásaira is felhívják a figyelmet (pl. Forman, Goldfarb, Greenstein 2005). Míg Tranos és Nijkamp vizsgálati eredményeiket az internet-infrastruktúra fizikai kapcsolatai, a geokódolt IP-kapcsolatok regionális szinten aggregált adatbázisa alapján fogalmazták meg, addig jelen kutatásunk az információs világ egy másik szférájában, a fizikai világban testet nem öltő virtuális tér hálózatainak elemzését célozza. Vizsgálatunk a hosszú ideig legnagyobb számú magyarországi online közösségi háló (online social network, OSN), az iWiW települési szintre aggregált 2008-as felhasználói adatbázisának területi elemzésével két kulcskérdés megválaszolására törekszik. Egyrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy a településméret miként hat az online közösségi hálók terjedésére (amelyet a teljes népességhez viszonyított felhasználói aránnyal mérünk), illetve a közösségi aktivitás intenzitására (amelyet az átlagos kapcsolatszámmal mérünk). Másrészt arra keresünk választ, hogy az online közösségi hálók terjedése és az online aktivitás miként függ a hálózat középpontjától mint eredetponttól vett földrajzi távolságtól. Feltételezésünk szerint a kibertér és az offline világ helyfüggő jellemzői szimultán meghatározói lehetnek az online közösségi hálók térbeliségének.

A kibertér és az offline földrajz

Az internet és az egyéb digitális kommunikációs eszközök forradalmi hatású fejlődése az 1990-es évektől a területi kutatói szakma széles köreit a főbb elméleti közelítések és hipotézisek újragondolására sarkallta. Egyre világosabbá vált, hogy a digitális információs interakciók egy önálló és sajátos teret, egy párhuzamos kibertéri világot generálnak, mely azonban nem teljesen független világunk fizikai-térbeli sajátosságaitól (Hayes 1997; Wellman 2001).

A kibertérrel foglalkozó tanulmányok általában sokoldalú és összetett jelenségként közelítenek ehhez a térfogalomhoz, egyesítve az infokommunikáció

műszaki-technológiai dimenzióit, valamint a felhasználói szokások és tulajdonságok humán oldalait. A kibertér így az információ és a kommunikáció áramlásának egyfajta koncepcionális tereként jellemezhető, amely a digitális világ hardvereszközei, a számítógépek szoftverei, a telekommunikációs hálózatok és az emberi elme szerves kombinációjából jött létre (Devriendt, Derudder, Witlox 2008). Az online és az offline világ kapcsolatait nézve ez a tér virtuális, azaz láthatatlan kreálmány, melyhez valódi anyagi következmények is kapcsolódnak (például valódi áruk kereskedelme a virtuális tér e-kereskedelmi megoldásaiban). Sőt, azt sem felejtethetjük el, hogy a kibertér teljes egészében társadalmi eredetű (Mészáros 2003), következésképpen nem független offline világunk társadalmától és annak térbeliségétől.

A kibertérben vizsgálhatjuk az információs társadalom terének fizikai aspektusait megjelenítő hálózati tér (network space) elemeit, amely magában foglalja az internet infrastruktúráját, a száloptikai és műholdas hálózatokat, az adatkommunikáció egyéb technológiai elemeit, vagy például az IP-címekkel reprezentált számítógépeket, szervereket és felhasználókat. Ezek a valódi térbe ágyazódnak (Tranos 2011), a köztük megfigyelt forgalom saját téri rendjét, a hálózati szerveződés törvényszerűségeit követi. Miközben Tranos és Nijkamp (2013) tanulmánya a kibertér ezen szférájában vizsgálódik, addig jelen tanulmányunk a világháló metaforikus kapcsolati terének (a web terének) sajátosságait elemzi, s ebben tesz kísérletet az offline földrajz külső teret befolyásoló szerepének vizsgálatára. Az offline földrajz – a mi olvasatunkban – azon térbeli magyarázatokat adja az online közösségi hálók működésének megértéséhez, amelyek nem a világháló belső működéséből fakadnak, hanem attól független, külső eredetűek, a hálózatba (direkt értelemben) nem bekapcsoltak. Az offline földrajz magyarázó elemei legújabbban épp a közösségi oldalak vizsgálataival kerültek reflektorfénybe – lásd Kulshrestha, Kooti, Nikraves és Gummedi (2012) vizsgálatait a Twitter-felhasználók interakcióiban felfedezett földrajzi motívumokról – vagy az online tartalmak elemzésében bukkantak fel – lásd például Shelton, Zook és Graham (2012) vizsgálatait az internethasználat és a vallási tartalmak földrajzi összefüggéseiről –, ám ezek a magyarázatok még korántsem adtak választ az online és az offline világ térbeli kapcsolatának minden kérdésére.

A kibertér és az offline földrajz kapcsolatát a vizsgálatunk tárgyát képező online közösségekben is szignifikánsnak várjuk. Az online közösségeket vizsgáló korábbi tanulmányok ugyanis azt hangsúlyozzák, hogy a virtuális világ és a fizikai világ összekötöttségéhez (Benedikt 1991) hasonlóan az internetes közösségek is térbeli, valamint társadalmi megkötöttségűek (Jones 1995). Az online közösségeket kulturális, strukturális, politikai és gazdasági jellemzők konstruálják, melyek földrajzi vonatkozásokkal átszőtt társadalmi kapcsolatokon és intézményeken alapulnak (Fernback 2007). Következésképp az online közösségek kiépülésében a térbeli tényezők (pl. a távolság) is lényeges szerepet játszhatnak. Feltételezhető, hogy minél nagyobb a távolság két, véletlenszerűen kiválasztott egyén között, annál kisebb a valószínűsége, hogy egyazon online közösséghez

tartoznak. Másrészt viszont amint ezek a személyek ugyanahhoz a közösséghez tartoznak, online viselkedésük is hasonló lehet, függetlenül a köztük lévő földrajzi távolságtól.

A távolság mellett a méret (pl. településméret) és más földrajzi tulajdonságok is meghatározók lehetnek az online közösségek működésében. Az online és offline világ térbeli kapcsolataiban az agglomerációk vagy központi helyek szerepe ráadásul többféleképp ítéltető meg. Az információs eszközök mérséklő és erősítő szerepet is játszhatnak a centripetális és centrifugális hatások eredőjeként kialakuló területi folyamatokban (Krugman 2000). A földrajzi helyválasztás szabadságát képviselők szerint a kommunikációs technológiák lehetővé teszik, hogy a népesség és a gazdasági tevékenység ne kötődjön egyes földrajzi helyekhez, hiszen a telekommunikáció képes a központokon kívüli perifériális helyeket is hálózatra kötni. Az kiberteret ezek a nézetek az üzleti világ nagy kiegyenlítő erejének tekintik, mivel lehetővé teszi a távoli helyek versenybe szállását, akár a nagyvárosi térségekkel szemben is (Gorman 2002). Másrészt viszont az innováció és a tudás termelését továbbra is lokális alapvonások vezérlik a személyes interakciók szükségessége miatt (Feldman 2002), melyek a központi helyeken és az agglomerációkban lehetnek intenzívebbek az információs korban is (Storper, Venables 2004). Az online kommunikáció s benne az online közösségi hálózatok így vélhetően igazodnak az agglomerációs trendekhez, azaz azokat a helyeket preferálják, ahol az emberek nap mint nap nagy gyakorisággal találkoznak. A kibertér és az offline földrajz kapcsolata tehát számos alkérdés kapcsán vizsgálható.

Online közösségi hálózatok tértudományi közelítésben

A közösségi hálók (Facebook, MySpace, Bebo stb.) sajátosságai iránt az utóbbi években növekvő tudományos érdeklődés mutatkozik (boyd, Ellison, 2007). A kutatások főárama széles körben vizsgálja többek között a tanulási és kommunikációs folyamatokat (Greenhow 2011), az online identitást (Zhao, Grasmuck, Martin 2008), a fiatalok és a digitális média szerepét (boyd 2008), az online magánéletet (Acquisti, Gross 2009) vagy épp a hálózatok dinamikáját (Kumar, Novak, Tomkins 2006). A földrajz szerepe is megjelent a diszkussziókban, különösképp a felhasználók által generált információk térképezésével (Yardi, boyd, 2010).

Az online közösségi hálók olyan nagyméretű hálózatok, amelyekben a felhasználók képezik a csomópontokat, élnek pedig a köztük lévő kapcsolatok tekinthetők. A közösségi hálók webalapú szolgáltatások, amelyek lehetővé teszik, hogy a felhasználók láthatóvá tegyék társadalmi kapcsolatrendszerüket (boyd, Ellison 2007). A közösségi hálók az emberek közti kommunikáció kiegészítő formái, mégpedig főként azok között, akik már korábban, a valódi világban is ismerték egymást (Ellison, Steinfield, Lampe 2006, 2007). Másképp fogalmazva, a közösségi oldalak arra is használhatóak, hogy új személyeket ismerjünk meg, azonban döntő többség-

ben azokkal az emberekkel való kapcsolatainkat dokumentáljuk rajtuk, akikkel az eddigi offline világ hálózataiban kapcsolatba kerültünk. Ezek a kapcsolati hálók viszont, úgy tűnik, térbeli megkötöttségeket is mutatnak.

Sőt, a legnagyobb hálózatok (pl. Facebook) fokszámoszlása nagyon hasonló a való világ társadalmi hálózatainak többszintű viselkedéséhez (Ahn, Han, Kwak, Eom, Moon, Jeong 2007; Ugander, Karrer, Backstrom, Marlow 2011). Más szóval az online közösségi hálózatok egyértelműen különböznek a többi web-alapú hálózattól, utóbbiak ugyanis skálafüggetlen fokszámoszlást követnek, ahol a weboldalak egy kis része a kapcsolatok kimagaslóan nagy számával rendelkezik (Barabási, Albert 1999). Az online közösségi hálózatok a való világ hálózataihoz közelebbinek tűnnek, habár a kiterjedt és mélyreható kutatások az online és az offline társadalmi hálózatok kapcsolatairól lényegében még hiányoznak (Hogan 2009; Traud, Kelsic, Mucha, Porter 2008). Meglátásunk szerint az online közösségi hálók a valódi világ hálózatainak torzult, módosított változatai (Ugander, Karrer, Backstrom, Marlow 2011). Az online közösségi hálózatok kutatásai véleményünk szerint így kapcsolatot teremthetnek a kibergeográfia stock, illetve flow jelenségeinek elemzése között. Csak egy-egy példát említve: a felhasználók közötti kapcsolatok létrejötte a fizikai helyzettől is függhet (hiszen a távolság csökkenti a kapcsolatok kialakulásának valószínűségét), míg a felhasználók csoportokon belüli jelenléte, kommunikációja, megosztásai stb. vélhetően kevésbé kötődnek a térhez (hiszen a kommunikációt segítő online hálózat az offline kapcsolatoktól függetlenül működhet).

A korábbi geográfiai közelítési tanulmányok főleg azt vizsgálták, hogy a földrajzi távolság milyen hatást gyakorol az online közösségi hálózatok struktúráira és a kommunikációra. Különösen az alábbi tématerületek vizsgálhatók fel: 1. a hálózati topológia területi dimenzióinak vizsgálata; 2. a távolságnak a felhasználók által generált információk megosztására gyakorolt hatásainak analízise. A kutatások egy része újabban ugyanakkor azt elemzi, hogy az online közösségi hálózatokban végzett kommunikációk miképpen befolyásolják a városok szerepéről alkotott képünket, ezért 3. tématerületként a városi geotagek, a felhasználók által generált, földrajzilag lokalizálható információk elemzése is említhető. A kutatások főbb megállapításai az alábbiak szerint foglalhatók össze:

1. A térbeliség meghatározója lehet az online közösségi hálók struktúráinak. Liben-Nowell, Novak, Kumar, Raghavan és Tomkins (2005) a LiveJournal közösségi háló kapcsolatait vizsgálva kimutatták, hogy a kapcsolatok mindössze egyharmada volt független a földrajzi megkötöttségektől. Escher (2007) hasonlóképpen azt találta, hogy az egohálók túlnyomó többsége lokális eredetű. A Facebook-kapcsolatok hatalmas adatbázisaira épülő elemzések ugyancsak kimutatták, hogy a kapcsolatok legnagyobb része országhatáron belül jön létre, és az országok közti kapcsolatok száma is a földrajzi távolságtól függ (Ugander, Karrer, Backstrom, Marlow 2011).

2. A távolság alapvető jelentőségű a közösségi médiában. A Facebook-, a LiveJournal- és a Twitter-kutatások például ún. kisvilágjelenségeket mutattak ki a közösségi hálókbán (Liben-Nowell, Novak, Kumar, Raghavan, Tomkins 2005; Yardi, boyd 2010). A kutatások azt valószínűsítik, hogy a lokális hálózatok sűrűbbek, mint a nem lokálisak, de az átlagos hálózati kapcsolat két tetszőleges felhasználó között – bárhol is legyenek –, kicsinek mutatkozik. Sőt, Takhteyev, Gruzd és Wellman (2012) kutatása például rávilágított arra, hogy a földrajzi távolság egyes típusai jelentős hatást gyakorolnak a Twitter hálózatának formálódására. Eredményeik szerint két város között a légi összeköttetések gyakoriságával a városlakók közti Twitter-kapcsolatok száma igen erős korrelációt mutat, miközben a hagyományos kapcsolatok hálózata amúgy regionális és országhatárokkal, valamint nyelvi gátakkal van átszőve.
3. A városi terek az online közösségi hálók jelenlétének domináns terei. Mivel a felhasználók általában valódi helyeken (bárokban, éttermekben, köztereken, irodákban, otthon stb.) fogalmazzák meg hozzászólásaikat, joggal gondolhatunk az online és az offline világ interakcióira, melyben a földrajz hatással van az online kommunikációra, miközben az online kommunikáció szintén formálja a városi tereket (Berg 2011). Phithakkitnukoon és Olivier (2011) az okostelefonokon használható Foursquare-alkalmazások vizsgálatával próbálta a társadalmi aktivitást kategorizálni London, New York és Párizs összehasonlításával. Kutatásaikban a társadalmi kapcsolatok hatványfüggvény-eloszlását mutatták ki, ami azt a gondolatot veti fel, hogy a nagy intenzitású társadalmi aktivitás többnyire egy-két helyen koncentrálódik.

Az iWiW térbeli sajátosságai: empirikus vizsgálatok

Az iWiW (International who is who) közösségi oldal 2002 áprilisában kezdte meg működését, és rövidesen a legnépszerűbb közösségi oldallá vált Magyarországon, 2006-ra pedig a legtöbbet látogatott magyar weboldal lett. Az első években a felhasználók száma korlátozott volt, de 2005-től, az új funkciók bevezetésével a regisztrált felhasználók száma exponenciális növekedésnek indult. 2006 áprilisában, amikor az Origo Zrt. lett az oldal tulajdonosa, a rendszerben 640 000 tag 35 millió kapcsolattal volt jelen. Az ezt követő években a regisztrált felhasználók száma tovább növekedett: 2006 decemberére 1,5 millióra, 2008 decemberére pedig több mint 4 millió főre.

A közösségi oldalak közti versenyben idővel Magyarországon is a Facebook előretörése volt megfigyelhető. Habár a magyar Facebook-felhasználók száma csak 2011-re érte el a 3 millió főt, a Facebook piaci részesedése továbbra is folyamatosan növekszik, az iWiW-felhasználók stagnálása vagy csökkenése prog-

nosztizálható (2013 augusztusában Magyarországon kb. 4,6 millió Facebook- és kb. 4 millió iWiW-felhasználó adatát tartották számon). A Facebook napi látogatottsága már 2010 októberében meghaladta az iWiW látogatottsági mutatóit.

Az információs társadalom részletesebb hazai területi kutatásai szerint az iWiW-felhasználók számának vizsgálata jó közelítője lehet a magyar internet-diffúzió alakulásának. A felhasználói közösség létszáma gyorsabban növekedett a regionális központokban és a nagyobb településeken, mint a kisebb városokban (Tóth 2012). Továbbá az iWiW-felhasználók aránya a teljes népességen belül erősen korrelál az információs társadalom egyéb területi indikátoraival (pl. az internet- és mobiltelefon-előfizetések számával).

Adatbázisunk 2008. októberi adatokat tartalmaz, amikor a felhasználók és a kapcsolatok száma lényegében minden településre hozzáférhető volt. A felhasználók földrajzi lokalizálásához a regisztrált személyek profiljait használtuk, melyek ugyanakkor alkalmanként problematikusak lehetnek a lokalizációban (Hecht, Hong, Suh, Chi 2011). Az iWiW-en kötelező lokalitást megjelölni, amelyet a felhasználó egy választható listából jelölhet meg. A lakhely ezen adata később könnyen módosítható és természetesen nem kapcsolódik hozzá semmiféle valódi ellenőrzés. Ennélfogva joggal gondolható, hogy a felhasználók lokalizált adatai esetünkben néha torzítottak lehetnek.

Az adatbázisunkban szereplő 3 545 103 felhasználó adata 2436 település között szóródik. Ismert továbbá a kapcsolatok aggregált száma a településeken, köztük 697-ben egyáltalán nem regisztráltunk iWiW-felhasználót. E települések többsége kicsi vagy aprófalú, bár közülük 128 darab 500 főnél, 23 pedig 1000 főnél népesebb. A további 2436 településnek mind volt legalább 10 iWiW-felhasználója az adatbázisban.

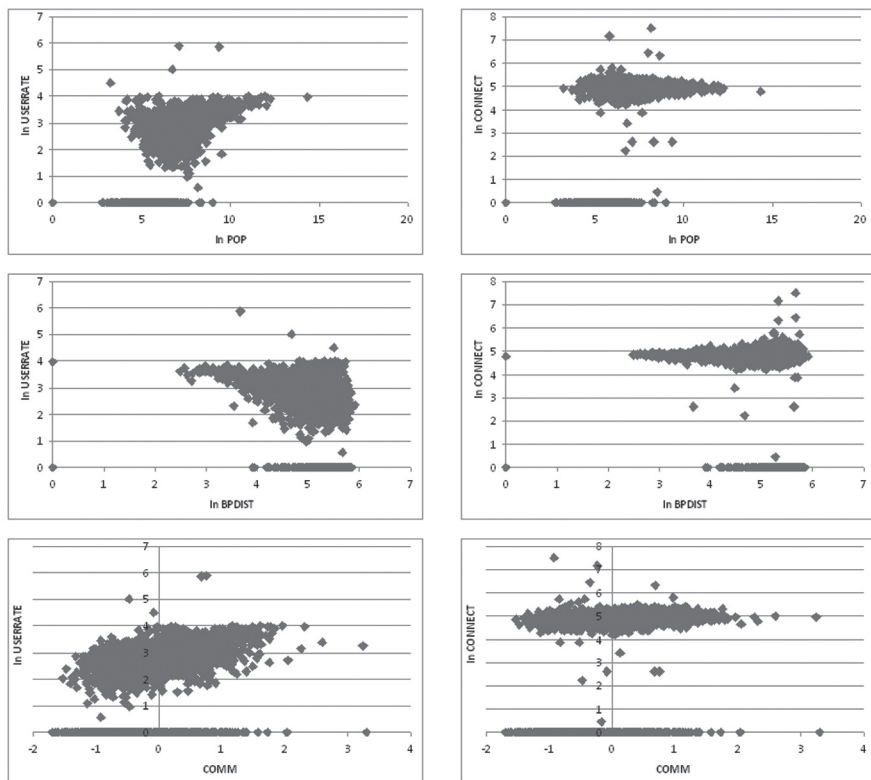
Mélyebb analízisünk két kulcsváltozót vizsgált. Az egyik az iWiW-felhasználók aránya a település teljes népességéhez viszonyítva (USERRATE), amelyet a közösségi háló terjedésének proxyjaként használtunk, a másik az iWiW-kapcsolatok településenkénti átlagos száma (CONNECT), amely a helyi aktivitás szintjének proxyjaként szolgált. A következőkben a településméret (POP), a Budapesttől mint a hálózat eredetpontjától vagy középpontjától való távolság (BPDIST), valamint a kommunikációs infrastruktúra kiépültségi szintjének (COMM) fenti változókra gyakorolt hatásait szemléltetjük. Megjegyezzük, hogy az indikátorok logaritmikusan transzformáltak (a változóleírást az 1. táblázat tartalmazza).

A településméret hatásainak vizsgálata

A települések népességszáma (POP) szoros összefüggésben van az iWiW-felhasználók arányával (USERRATE), habár szignifikáns számban létezik olyan település is, ahol senki sem használja ezt a közösségi hálót (1. ábra). A pozitív összefüggés főleg a kistelepülések nagyobb szóródása miatt látható jól az ábrán.

1. ábra: Települési szintű összefüggések az iWiW-felhasználók aránya, a kapcsolatok átlagos száma, valamint a népességszám, a Budapesttől való távolság és a komplex kommunikációs index értékei között, 2008

Settlement level association of iWiW user rate and connectivity with population size, distance from Budapest and the complex communication index, 2008

A népesebb települések pontjai ugyanakkor az ábrán vonalszerűen helyezkednek el, amitől csak kivételes esetben látható eltérés.

A népességszám (POP) és a kapcsolatszám (CONNECT) mutatói között szignifikáns összefüggés azonban nem mutatkozott. (Ez az összefüggés csak akkor látszik, ha az iWiW-kapcsolatokkal nem rendelkező településeket kihagyjuk a vizsgálatból. A témára a regressziós modellekkel foglalkozó fejezetben még visszatérünk.) A két log-transzformált változó közötti kapcsolat közel lineáris, habár az ábra bal oldalán nagyobb variancia figyelhető meg. Ez arra utal, hogy a települések nem különböznek a tekintetben, hogy a felhasználók miképpen építik fel kapcsolataikat, ha már a hálózaton belül vannak. Másként fogalmazva a kapcsolatszám változó, avagy az online közösségi hálóban a barátok átlagos száma lényegében független a településmérettől.

Ezen eredményekből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált közösségi háló terjedésének és az aktivitás mutatóinak különböző területi jellemzői vannak. Az online közösségi hálókba való integráltság erősen függ a településmérettől: a kisebb települések relatíve alacsonyabb felhasználói rátával rendelkeznek, mint a nagyobbak. Mindeközben amint a közösségi háló akár a legkisebb helyekre is elér, a felhasználók valószínűleg reagálnak erre, és a nagyobb városokban élőkhez hasonlóan kezdik felépíteni hálózataikat. Az átlagos felhasználónak közel ugyanannyi kapcsolata van mindkét településtípus esetében. Habár a központi és periferikus helyek eltérőek lehetnek az online közösségi aktivitásban (amelyet a Budapesttől való távolsággal (BPDIST) mutatott összefüggések tükröznek, főleg a nagyobb távolságra lévő településeknél). A kommunikációs infrastruktúra (COMM) szintje pedig, úgy tűnik, inkább a felhasználói aránnyal s kevésbé a kapcsolatszámmal mutat összefüggést.

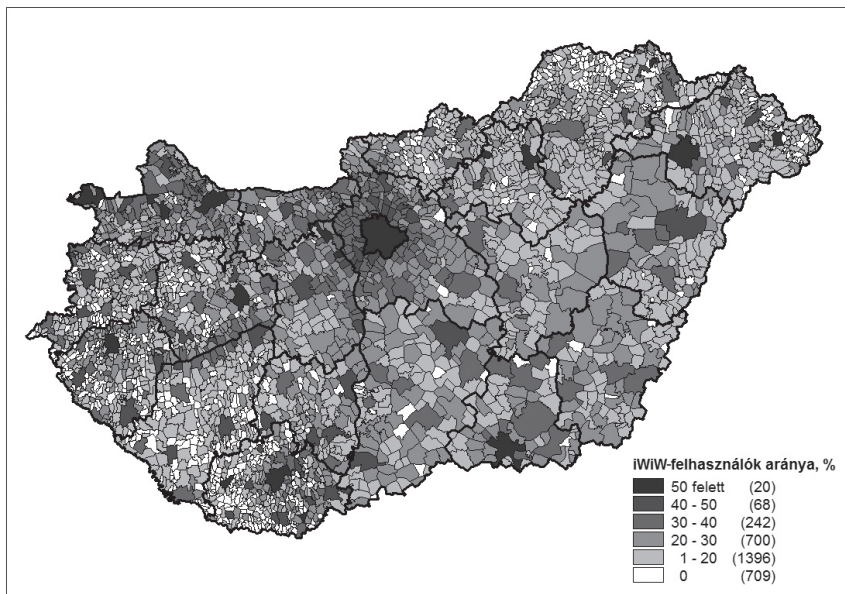
A távolság hatásának vizsgálata

A településméret mellett a földrajzi távolságnak is hatása van az online közösségi hálók tulajdonságaira. Az 1. ábra negatív kapcsolatot mutatott a felhasználói arány (USERRATE) és a Budapesttől való távolság (BPDIST) között. Minél nagyobb tehát a távolság, annál nagyobb a valószínűsége az alacsonyabb felhasználói értéknek. Ugyanakkor ez az összefüggés nem jelenik meg a kapcsolatszám (CONNECT) és a fővárostól való távolság mutatói között. A települések szóródása az ábra jobb oldali részén nagyobb, bár egyértelmű elmozdulás nem látszik.

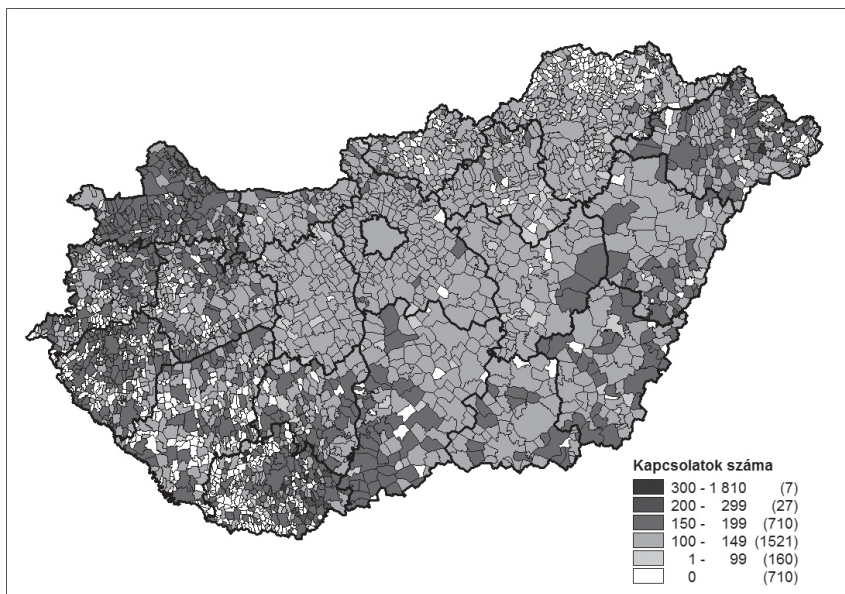
A felhasználói arány és a kapcsolatok átlagos számának területi struktúráját nézve igen érdekes jelenség bontakozik ki. A két változó területi mintázata meglehetősen különbözik, ellentétes területi struktúrájuk van a fővárostól való földrajzi távolsággal összevetve (2a. és 2b. ábra). A felhasználói arány magasabb azokon a településeken, amelyek közelebb fekszenek a fővároshoz (ahol az iWiW-hálózat gyökerei találhatók), míg a kapcsolatszám a periferikus területeken tűnik magasabbnak. A fővárosi agglomeráció környéke a felhasználói arányban kiemelkedik az ország térképén. Hasonló vonatkozik a Bécs-Budapest-tengely, illetve a Győr környéki területek településeire. Relatíve kiemelkedő továbbá a Balaton környéke és például Pécs környezete is. A főbb regionális és oktatási központok (pl. Szeged, Debrecen, Nyíregyháza, Miskolc) ugyancsak kiemelkednek a környezetükből az ország keleti részén.

Másrészt viszont a periferikus helyzetű települések regisztrált felhasználói valamelyest aktívabbnak tűnnek a centrumtérsegekben található társaikkal szemben a hálózatépítésben. A kapcsolatszám láthatóan magasabb a fővárostól távolabbi helyeken. A fővárosi agglomeráció és a keleti regionális központok nem tűnnek ki ebben a vonatkozásban (2b. ábra). A két körzet, mely mind a felhasználói arányban, mind a kapcsolatszámban kimagaslik környezetéből, Győr és Pécs.

2a. ábra: Az iWiW-felhasználók aránya a települések lakosságához viszonyítva, 2008
iWiW user rate values by settlements, 2008

2b. ábra: Az iWiW-kapcsolatok átlagos száma településenként, 2008
iWiW connection values by settlements, 2008

Eredményeink szerint tehát az online közösségi hálók terjedése és az aktivitás területi jellemzői nem feltétlenül esnek egybe. Az online közösségi hálók földrajzának kétarcúsága rajzolódik ki: egyrészt az online közösségi hálók terjedése alapján véve a földrajzi helyzettől és a központtól való távolságtól függ, másrészt a perifériák felhasználói jóval aktívabbak a hálózatépítésben. Ez utóbbi jelenség magyarázható azzal, hogy a periférián élők vélhetően nagyobb előnyt látnak a közösségi hálók mint kommunikációs platformok használatában. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy az iWiW kezdeti szakaszában a központi helyek lakosai nagyobb kapcsolatszámmal rendelkeztek. Ezért érdekes kérdés, hogy mikor lépett át az iWiW abba az életciklusba, amely az aktivitás jelen tanulmányban bemutatott területi képét mutatja. A felvetést ebben a tanulmányban nem, viszont a kutatás későbbi lépéseiben, a hálózat dinamikus fejlődése kapcsán lesz módunk vizsgálni.

Területi autokorrelációs vizsgálatok

Az előbb említett távolságfüggés speciális következménye, hogy az elemzés térben szomszédos objektumai társadalmi és gazdasági értelemben is hasonlóak lehetnek (Tobler 1970). Ebből következően feltételezhetjük, hogy a földrajzilag szomszédos településeken a felhasználói arány (USERRATE) és a kapcsolatszám (CONNECT) hasonló értékeket mutathat pusztán a relatív földrajzi helyzetből kifolyólag. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a magas értékek vajon tipikusan a szomszédos régiókban találhatók vagy földrajzi értelemben szórtak és véletlen elhelyezkedésűek (a kérdés természetesen ugyanaz az alacsony értékek esetében is).

A szomszédosági hatások kimutatásához először a USERRATE és a CONNECT változók globális autokorrelációs indexeit vizsgáltuk meg. A globális Moran-féle I kiszámításához három különböző területi súlymátrixot használtunk a topológikus és a távolságalapú szomszédosági hatások összehasonlítása érdekében. A területi súlymátrixokat bátyaszomszedság [1], vezérszomszedság [2] és 20 km sugarú távolságalapú környezeti szomszéd [3] modelljeivel határoztuk meg. A Moran-féle I értékek a USERRATE változó esetében mindhárom modellben szignifikánsan pozitívnak adódtak 0,245 és 0,288 közötti értékekkel (1. táblázat). Valamelyest alacsonyabb, de továbbra is szignifikáns és pozitív eredményeket kaptunk a CONNECT változóra, 0,183 és 0,213 közötti értékekkel. Habár a számítások eredményei távol esnek az erős és magas abszolút értékektől, eredményeink mégis meghatározóak: kimutatható szomszedsági hatás van az adatbázisban. Ugyanakkor indikátorainknál alacsonyabb Moran-I értékeket mértünk, mint más társadalmi-gazdasági indikátorok esetében (pl. népességszám, adófizetői arány, kommunikációs index).

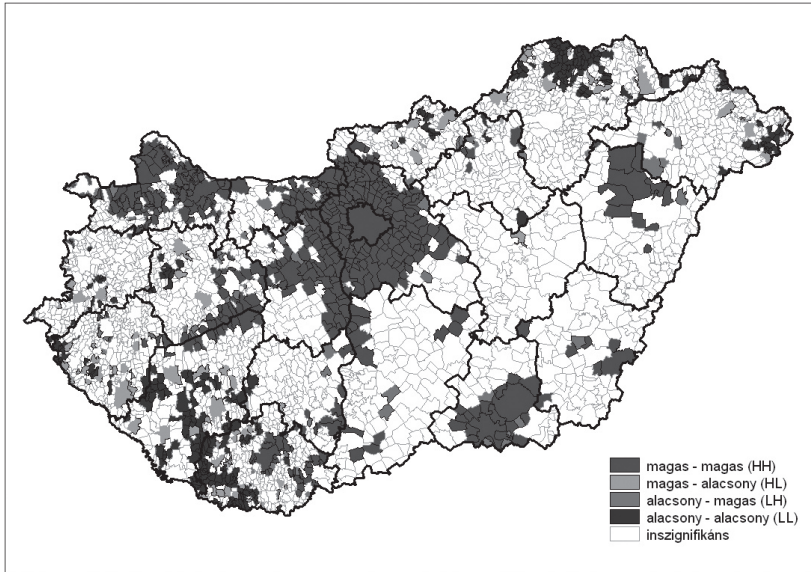
A USERRATE és a CONNECT változók Local Moran indexei a szomszedsági hatások részletesebb megvilágítására adnak lehetőséget. Az ábrák egyértelmű-

1. táblázat: A vizsgálatokba bevont változók főbb statisztikai jellemzői
Variable description and main statistics of indicators

Változó	Leírás	N	Min.	Max.	Átlag	Szórás	Moran [1]	Moran [2]	Moran [3]
1 USERRATE	Az iWiW-felhasználók népességén belüli arányának természetes alapú logaritmusa	3135	0	5,896	2,231	1,279	0,288	0,288	0,245
2 CONNECT	Az összes iWiW-kapcsolatszám összes felhasználói számhoz viszonyított értékének természetes alapú logaritmusa	3135	0	7,498	3,795	2,065	0,213	0,212	0,183
3 POP	A népességszám természetes alapú logaritmusa	3135	2,773	14,343	6,828	1,314	0,459	0,457	0,366
4 BPDIST	A Budapesttől számított közúton mért távolság természetes alapú logaritmusa	3135	0	5,913	5,078	0,544	1,003	1,003	0,95
5 TAX	Adófizetők aránya a teljes népességén belül	3135	7,784	61,071	38,713	8,202	0,493	0,494	0,415
6 COMM	Az internet, a kábeltelevízió, a vezetékes telefon (ISDN-nel együtt), valamint a mobiltelefon-előfizetések számának standardizált átlaga	3135	-1,689	3,292	0,004	0,637	0,609	0,608	0,499
7 LIBR	Könyvtárlátogatók aránya a teljes népességén belül.	3135	0	87,050	7,319	9,900	0,195	0,198	0,154
8 UNIV	A dummy változó értéke 1, ha a településen egyetemi kar található	3135	0	1	0,015	0,120	-0,006	-0,006	-0,002
9 REGCENT	A dummy változó értéke 1, ha a település kistérségközpont	3135	0	1	0,056	0,229	-0,042	-0,042	-0,007
10 CITY	A dummy változó értéke 1, ha a település város	3135	0	1	0,097	0,296	0,052	0,053	0,061

Megjegyzés: a log-transzformáció eredményeként keletkezett adathányokat 0 értékekkel helyettesítettük. A globális Moran-I értékek számításához bástyaszoomszdság [1], vezérszoomszdság [2] és 20 km sugarú távolságalapú környezeti szomszsd [3] szerinti súlymátrixokat használtunk.

3a. ábra: Az iWiW felhasználói arány lokális autokorrelációs mintázata
Local autocorrelation pattern of iWiW user rate values

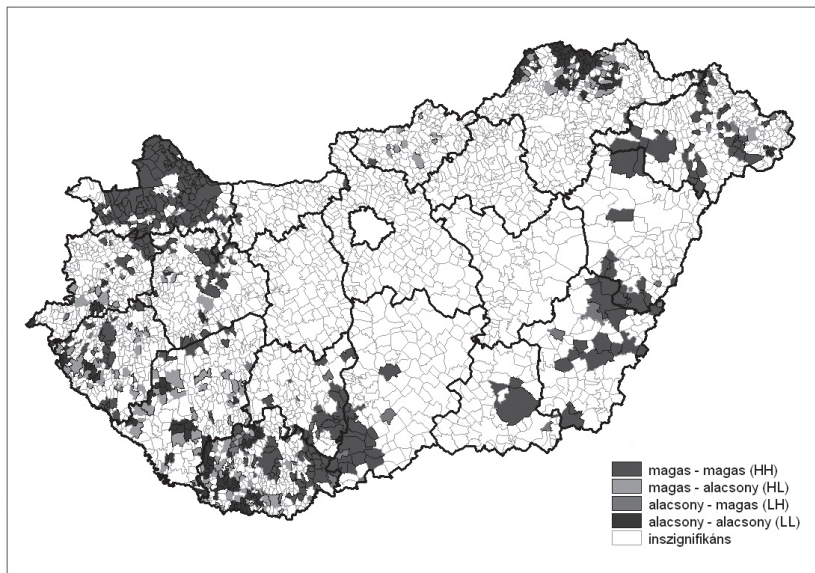
Megjegyzés: a térkép a $p=0,05$ alatti szignifikáns térségek eredményeit mutatja 999 véletlen permutáció mellett.

en mutatják, hogy a szomszédsági hatások lokálisan igen változatosak, bár az ország egyes részei stabilan klaszterezettek (3a. és 3b. ábra).

A felhasználói arány lokális autokorrelációs mintázata erős klasztereket jelez a fővárosi agglomeráció zónájában, továbbá néhány kisebb, de ugyan-csak jól látható klaszterben a regionális központok környezetében (3a. ábra). Az alacsonyabb értékek tipikusan a délnyugati és az északkeleti periferikus területeken csoportosulnak. A kapcsolatszám lokális autokorrelációs térképe szintén térbeli klasztereződést tükröz, bár az ország középső részén inszignifikáns eredményekkel (3b. ábra). Másrészt viszont nagyon stabil magas értékekkel rendelkező klaszter figyelhető meg az északnyugati országrészben, míg alacsonyabb értékekkel jellemezhető csoportosulások tipikusan ismét a periferikus területeken jellemzőek.

Az eredmények egybeesnek a távolságfüggésre vonatkozó korábbi megállapításainkkal, illetve kiegészítik azokat. Új elemként az autokorrelációs modellek rávilágítottak arra, hogy a távolság e speciális relációja, a szomszédság (illetve a szomszédsági hasonlóság) szignifikánsan jelen lévő tulajdonság az online közösségi hálóknban, bár lokálisan eltérő erősséggel. Az agglomerációs hatások szerepe legfőképp a főváros és a regionális központok környékén a felhasználói arány területi klasztereződésében mutatkozik meg, miközben az online közösségi aktivitás (az iWiW-kapcsolatszám) klasztereződésében a regionális központok szerepe csekélyebb.

3b. ábra: Az iWiW kapcsolatszám lokális autokorrelációs mintázata
Local autocorrelation pattern of connection values

Megjegyzés: a térkép a $p=0,05$ alatti szignifikáns térségek eredményeit mutatja 999 véletlen permutáció mellett.

Regressziós modellek

A távolság- és a mérethatások tesztelésére regressziós modellkísérleteket végeztünk, melyekben különböző változókészletekkel elemeztük a fenti két kiemelt tényező magyarázó szerepét. Vizsgálatunkban 3135 magyarországi településre, illetve a 2436 pozitív iWiW-felhasználói számmal rendelkező településre végeztünk OLS és maximum likelihood (ML) regressziós számításokat. Független változóként a modellekben az iWiW-felhasználók népességen belüli aránya (USERRATE), illetve a kapcsolatok átlagos száma (CONNECT) szerepelt. Magyarázó változónk a népességszám (POP) és a Budapesttől való távolság (BPDIST) volt. Kontrollváltozóként bevontuk a modellbe a regionális fejlettség közelítőjeként az adózási arány (TAX) mutatóját, az IKT-infrastruktúra és -használat komplex mutatóját (COMM), a helyi kulturális aktivitás mutatóit (LIBR, UNIV), valamint a településstruktúra dummy mutatóit (REGCENT, CITY). (Dummy változókat Tranos és Nikkamp 2013 is széleskörűen használt, de a miénktől eltérő céllal. Vizsgálatuk alapvetően nemzetközi szintű, jelen elemzésünk viszont országon belüli, következésképpen más-más távolságmagyarázatokat találhatunk a két írásban.) Mindegyik kontrollváltozónál az online közösségi hálózat területi mutatóival való pozitív kapcsolatot vártunk. A leíró és kontrollváltozók adatai a TeIR adatbázisából származnak. A változók magyarázatai,

leíró statisztikai jellemzőik, illetve globális autokorrelációs indexeik az 1. táblázatban láthatók.

Pearson-korrelációs vizsgálatainkat a 3135, illetve a 2436 települést tartalmazó csoportra is elvégeztük. Érdekes, hogy a Budapesttől való távolság és a kapcsolatszám korrelációja fordított előjelű a két adathalmaz vizsgálatában. A kapcsolatszám mutatója magasabb a Budapesthez közelebbi településeken, ha az összes települést figyelembe vesszük. Ugyanakkor ez a változó magas értéket mutat a távolabbi településeken akkor, ha csak a nem nulla értékeket tartalmazó 2436 települést vesszük figyelembe. A korrelációs együtthatók egyetlen mutópár esetében sem haladják meg a 0,7-es értéket, így regressziós modellünkben vélhetően nem jelentkezik a multikollinearitás torzító hatása (2. táblázat).

A településméretnek és a központtól (Budapesttől) való távolságnak a felhasználók arányára és a kapcsolatok számára gyakorolt hatását két modellhalmazzal teszteltük. Mindkét esetben OLS regressziós modellek demonstrálják a népességnagyság és a fővárostól való távolság hatásait, mind a teljes településátlomány, mind pedig a 2436 iWiW-felhasználóval rendelkező település esetében. Emellett ML spatial error regressziós vizsgálatokat is készítettünk, ahol a területi súlymátrixszal mind a 3135 település szomszédsági hatásait kontrolláltuk.

A felhasználói arány magyarázó modelljeiben a népességnagyság (POP) hatása minden alkalommal pozitívnak és szignifikánsnak bizonyult, míg a Budapesttől való távolság negatív és szignifikáns együtthatókkal volt jellemezhető a legtöbb modellben, habár a szignifikancia eltűnik, ha az egyetemek (UNIV) vagy a településstruktúra (REGCENT, CITY) kontrollváltozóit is bevonjuk a modellbe (3. táblázat). A negatív együttható a Budapesttől való távolság esetében ismét szignifikánssá válik, ha az iWiW-felhasználók nélküli településektől eltekintünk. Az ML térbeli regressziós modellek a népességnagyság változójának

2. táblázat: A vizsgálati változók Pearson-korrelációs összefüggései
Pearson correlation values of variables

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 USERRATE	1	0,182*	0,393*	-0,344*	0,569*	0,528*	0,172*	0,238*	0,384*	0,381*
2 CONNECT	0,943*	1	0,022	0,191*	0,214*	0,150*	0,011	0,034	0,083*	0,077*
3 POP	0,617*	0,544*	1	-0,319*	0,131*	0,149*	0,321*	0,415*	0,564*	0,582*
4 BPDIST	-0,341*	-0,225*	-0,385*	1	-0,272*	-0,406*	-0,047	-0,066*	-0,048	-0,101*
5 TAX	0,442*	0,329*	0,224*	-0,294*	1	0,677*	-0,003	0,121*	0,167*	0,124*
6 COMM	0,359*	0,235*	0,190*	-0,391*	0,659*	1	-0,021	0,209*	0,186*	0,108*
7 LIBR	0,234*	0,195*	0,331*	-0,117*	0,063*	0,031	1	0,128*	0,232*	0,250*
8 UNIV	0,142*	0,069*	0,361*	-0,078*	0,115*	0,192*	0,124*	1	0,464*	0,149*
9 REGCENT	0,251*	0,140*	0,510*	-0,077*	0,169*	0,186*	0,225*	0,467*	1	0,618*
10 CITY	0,289*	0,182*	0,547*	-0,139*	0,149*	0,129*	0,247*	0,157*	0,624*	1

Megjegyzés: A nem nulla iWiW-felhasználóval rendelkező 2426 településre vonatkozó korrelációs együtthatók az átló felett, a 3135 településre vonatkozó együtthatók az átló alatt találhatók. Az 1%-os szinten szignifikáns eredményeket * jelöli.

3. táblázat: iWiW-terjedés – Az iWiW felhasználói arány (USERRATE) alakulásának regressziós magyarázó modelljei
iWiW spread – regression models for USERRATE

	OLS [1]	OLS [2]	OLS [3]	OLS [4]	OLS [5]	OLS [6]	OLS [7]	OLS [8]	ML – Spatial Error [9]
POP	0,556*** (37,82)	0,505*** (35,14)	0,549*** (36,25)	0,568*** (34,82)	0,55*** (33,28)	0,103*** (13,7)	0,065*** (8,13)	0,059*** (7,4)	0,528*** (31,12)
BPDIST	-0,285*** (-8,04)	-0,07** (-2)	-0,032 (-0,94)	-0,014 (-0,4)	-0,049 (-1,39)	-0,061*** (-4,29)	-0,09*** (-6,25)	-0,078*** (-5,55)	0,007 (0,1)
TAX		0,041*** (15,51)	0,04*** (15,1)	0,042*** (15,65)	0,042*** (15,67)	0,025*** (18,58)	0,024*** (18,47)	0,024*** (18,34)	0,041*** (14,38)
COMM		0,145*** (4,05)	0,197*** (5,5)	0,183*** (5,13)	0,153*** (4,31)	0,16*** (9,35)	0,144*** (8,63)	0,161*** (9,83)	0,195*** (4,95)
LIBR		0,005*** (2,91)	0,005*** (3,03)	0,006*** (3,51)	0,005*** (3,37)	0,004*** (5,7)	0,004*** (5,13)	0,004*** (4,92)	0,004*** (2,13)
UNIV			-1,241*** (-8,4)			0,107* (1,79)			-1,116*** (-7,78)
REGCEN				-0,666*** (-7,85)			0,33*** (9,56)		
CITY					-0,362*** (-5,42)			0,297*** (11,18)	
W									0,554*** (11,62)
CONS	-0,115 (-0,48)	-2,517*** (-10,21)	-2,933*** (-11,78)	-3,194*** (-12,33)	-2,911*** (-11,37)	1,384*** (12,21)	1,802*** (15,23)	1,788*** (15,63)	-2,998*** (-7,88)
N	3,135	3,135	3,135	3,135	3,135	2,426	2,426	2,426	3,135
R ²	0,393	0,484	0,495	0,494	0,488	0,466	0,485	0,492	0,516
F-teszt	1014,8***	585***	510,9***	508***	497,6***	351,9***	379,4***	389,9***	
VIF	1,17	1,5	1,49	1,57	1,57	1,53	1,64	1,62	
LM-Error									
Bástya	76,049***	14,892***	15,797***	26,019***	21,489***				
Vezér	76,672***	14,398***	15,209***	25,672***	21,106***				
Távolság	507,34***	87,002***	83,049***	90,153***	87,935***				
LM-Lag									
Bástya	0,114	4,802**	2,849*	0,188	1,571				
Vezér	0,081	5,191**	3,184*	0,255	1,766				
Távolság	0,501	22,202***	17,342***	10,402***	17,195***				
LR-Error									103,366***

Megjegyzés: Az együtthatók alatt zárójelekben az OLS regressziók esetében a t-statisztika eredményeket (1–8. modell), a spatial error regresszió esetében a z-értékeket (9. modell) közöljük. A ***, ** és * jelölések az 1%-os, 5%-os és 10%-os szinten szignifikáns eredményeket jelölik. Az F-teszt nullhipotézise, hogy minden együttható nulla. A területi súlymátrix a 20 km-es küszöbtávolság módszerével készült.

erős hatását jelzik, de a fővárostól való távolság együtthatója inszignifikánsnak mutatkozik. Összességében a modellek többsége arra utal, hogy minél közelebb van egy település Budapesthez és minél nagyobb, annál magasabb az iWiW-felhasználók aránya az össznépszerűséghez képest.

A kapcsolatszám (CONNECT) nagyságának alakulására a népességszám (POP) erős pozitív és szignifikáns hatással van, ha az összes települést a modellben tartjuk (1–5. modell). Ugyanakkor a népességszám változójának magyarázóereje lezuhan az iWiW-felhasználók nélküli települések regressziós modellből való kihagyásakor (6–8. modell) (4. táblázat). A Budapesttől való távolság hatása sokkal stabilabb: ez a változó fontos szerepet játszik az online közösségi aktivitásban, a településállomány halmazától függetlenül. Ez utóbbi változó pozitív és szignifikáns értékei arra engednek következtetni, hogy minél nagyobb a földrajzi távolság a hálózat központjától, annál nagyobb a felhasználók aktivitása az online közösségi hálóknban való kapcsolatépítésben. Ezt a megállapítást nem módosítja az ML spatial error modell sem (9. modell).

Mindkét függő változónknál ugyanazokkal a kontrollváltozókkal dolgoztunk a regressziós modellekben. A felhasználói arány regressziós modelljeiben az összes kontrollváltozó esetében pozitívak és szignifikánsak az együtthatók, kivéve a települési struktúrát jellemző dummy változóknál (UNIV, REGCENT, CITY). Ez utóbbi kontrollváltozóknak negatív hatásai vannak, ha az összes település szerepel a modellben (3–5. modell a 3. táblázatban), míg a változók pozitív hatásúak, ha a nulla iWiW felhasználói számmal rendelkező településeket kihagyjuk a vizsgálatból (6–8. modell a 3. táblázatban). Mivel UNIV, REGCENT és CITY dummy változóink határozott számú település esetében mutatnak 1-es értéket (sorban 46, 168 és 304 esetben), a 3–5. modellekben a nulla iWiW felhasználói számmal rendelkező települések erős torzító hatásával lehet számolni. Ezzel egyidejűleg a 6–8. modellek együtthatóinak pozitív előjelei arra utalnak, hogy a településstruktúra fontos szerepet játszik az online közösségi hálók terjedésében. Ez a hatás nem figyelhető meg a kapcsolatszám 4. táblázatban közölt regressziós modelljeiben. A TAX, COMM és LIBR változóknak szintén pozitív hatása van a felhasználói arány és a kapcsolatszám függő változóira, és a legtöbb esetben ez a hatás szignifikáns.

Összegezve, az OLS és a térbeli regressziós modellek kontrollváltozók bevonása után is igazolták az empirikus fejezet korábbi részeiben bemutatott feltevézéseinket: a földrajzi elhelyezkedés némiképp ellentétes irányú hatásait sikerült bizonyítani a közösségi hálók használatának két aspektusában. A Budapesttől való távolság negatív hatással van a felhasználói arányra, míg pozitív hatással a kapcsolatszámra. Ez másképpen azt jelenti, hogy egyrészt a felhasználói arány csökken a fővárostól való távolság növekedésével, másrészt viszont a felhasználóknak, úgy tűnik, több kapcsolata van a periferikus településeken.

4. táblázat: iWiW-aktivitás – Az iWiW kapcsolatok átlagos száma (CONNECT) alakulásának regressziós magyarázó modelljei
iWiW activity – regression models for CONNECT

	OLS [1]	OLS [2]	OLS [3]	OLS [4]	OLS [5]	OLS [6]	OLS [7]	OLS [8]	ML – Spatial Error [9]
POP	0,843*** (33,04)	0,787*** (30,05)	0,887*** (32,36)	0,975*** (33,42)	0,946*** (31,81)	0,022*** (4,12)	0,019*** (3,26)	0,013** (2,24)	0,947*** (28,75)
BPDIST	-0,071 (-1,14)	0,145** (2,28)	0,23*** (3,66)	0,313*** (4,96)	0,22*** (3,5)	0,155*** (15,1)	0,153*** (14,65)	0,15*** (14,68)	0,382*** (3,45)
TAX		0,056*** (11,38)	0,052*** (10,87)	0,056*** (11,67)	0,057*** (11,76)	0,007*** (7,69)	0,007*** (7,8)	0,007*** (7,7)	0,055*** (10,92)
COMM		0,029 (0,44)	0,149** (2,29)	0,145** (2,27)	0,06 (0,94)	0,064*** (5,21)	0,059*** (4,95)	0,588*** (4,91)	0,164** (2,35)
LIBR		0,004 (1,29)	0,065 (1,42)	0,007** (2,31)	0,007** (2,22)	0 (0,2)	0 (0,22)	0 (0,07)	0,004 (1,12)
UNIV			-2,833*** (-10,59)			-0,077* (-1,81)			
REGCEN				-2,009*** (-13,23)			-0,008 (-0,31)		-1,872*** (-12,45)
CITY					-1,277*** (-10,64)			0,03 (1,56)	
W									0,523*** (10,54)
CONS	-1,609*** (-3,88)	-4,507*** (-10,3)	-5,457*** (-12,11)	-6,551*** (-14,13)	-5,899*** (-12,81)	3,665*** (45,44)	3,69*** (43,07)	3,749*** (44,96)	-6,679*** (-9,88)
N	3,135	3,135	3,135	3,135	3,135	2,426	2,426	2,426	3,135
R ²	0,296	0,342	0,365	0,377	0,365	0,128	0,127	0,128	0,399
F-teszt	658,59***	325,97***	299,97***	315,94***	300,27***	59,38***	58,77***	59,22	
VIF	1,17	1,5	1,49	1,57	1,57	1,53	1,64	1,62	
LM-Error									
Bástya	9,871***	0,899	1,151	10,902***	6,485**				
Vezér	9,696***	0,73	0,939	10,647***	6,219**				
Távolság	177,17***	48,738***	46,025***	62,553***	46,638***				
LM-Lag									
Bástya	5,238**	13,771***	10,818***	0,957	4,006**				
Vezér	5,544**	14,465***	11,503***	1,069	4,272**				
Távolság	4,633**	31,196***	25,473***	9,75***	22,338***				
LR-Error									87,654***

Megjegyzés: Az együttthatók alatt zárójelekben az OLS regressziók esetében a t-statisztika eredményeket (1–8. modell), a spatial error regresszió esetében a z-értékeket (9. modell) közöljük. A ***, ** és * jelölések az 1%-os, 5%-os és 10%-os szinten szignifikáns eredményeket jelölik. Az F-teszt nullhipotézise, hogy minden együtttható nulla. A területi súlymátrix a 20 km-es küszöbtávolság módszerével készült.

Összegzés

Vizsgálatunk során ellentmondásos eredményre jutottunk a hálózat középpontjától való távolság felhasználói viselkedésre gyakorolt hatásáról, ami még nem oszlatott el minden bizonytalanságot a távolság kibertérbeli szerepéről és hatásairól. Bizonyítottuk ugyanakkor, hogy a távolság fogalma jelen van e világ keretei között is. Az online közösségi hálók elemzése összességében új betekintést nyújthat az online aktivitásba, és lehetővé teheti, hogy tovább lehessen haladni a távolság hálójának vitájában (Tranos, Nijkamp 2013), kihasználva például, hogy az online közösségi hálók adatbázisai egyidejűleg stock és flow adatokat is magukban foglalnak.

Elemzésünk másik fő irányvonala, a méret és az agglomerációk szerepének vizsgálata is a földrajzi szempontok jelenlétét igazolta az offline-online összehasonlításokban, a települések és az ott lakók tulajdonságainak elemzésével. A települési szint magától értetődő és szükségszerű terepe az online közösségi hálók vizsgálatának. Az online közösségi szolgáltatások ugyanis általában városi térségekben keletkeznek, így a városok a terjedés kiindulópontjai, és később is ezek maradnak az elsődleges területei a hálózatba foglalt elemeknek. Vizsgálataink arra is utaltak, hogy minél nagyobb a településméret, annál több a regisztrált felhasználó az ilyen rendszerekben. Másrészt viszont az online aktivitás, amelyet a közösségi hálóknak lévő barátok száma vagy a kapcsolatszám jelenít meg, úgy tűnik, sokkal kevésbé függ a településmérettől. Összességében az agglomerációk kutatásába új betekintést nyújthat az online közösségi hálók adatainak feldolgozása. Az online közösségi hálók adatai például a diverzitás új mérési dimenzióit és vizsgálható attribútumait (pl. privát háttér, foglalkozás, érdeklődési terület stb.) fogalmazhatják meg a hálózatok területi struktúrájáról.

Köszönetnyilvánítás

Jakobi Ákos munkáját az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta. Lengyel Balázs az IBS Research Grant támogatásában részesült. A szerzők köszönetüket fejezik ki Vityi Dorottyának az adatgyűjtésben nyújtott segítségéért.

Irodalom

- Acquisti, A., Gross, R. (2009): Predicting social security numbers from public data. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 27., 10975–10980.
- Ahn, Y.-Y., Han, S., Kwak, H., Eom, Y.-H., Moon, S., Jeong H. (2007): Analysis of topological characteristics of huge online social networking services. *Proceedings of the 16th international conference on world wide web*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/down> (Letöltés: 2012. november 20.)
- Barabási, A. L., Albert, R. (1999): Emergence of scaling in random networks. *Science*, 286., 509–512.

- Benedikt, M. (1991): Cyberspace: some proposals. In: Benedikt, M. (ed.): *Cyberspace: first steps*. MIT, Cambridge, 119–224.
- Berg, M. (2011): Checking in at the urban playground: digital geographies and electronic flâneurs. In: Comunello, F. (ed.): *Networked sociability and individualism: technology for personal and professional relationships*. IGI Global, Hershey, 169–194.
- boyd, d. (2008): Why youth ♥ social network sites: the role of networked publics in teenage social life. In: Buckingham, D. (ed.): *Youth, identity, and digital media*. The MIT Press, Cambridge, 119–142.
- boyd, d., Ellison, N. B. (2007): Social network sites: definition, history, and scholarship. *Journal of Computer Mediated Communication*, 13., Article 1. <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html> (Letöltés: 2012. november 20.)
- Cairncross, F. (1997): *The death of distance. How the communication revolution will change our lives*. Harvard Business School Press, Boston
- de Blij, H. (2007): *Why geography matters*. Oxford University Press, Oxford
- Devriendt, L., Derudder, B., Witlox, F. (2008): Cyberplace and cyberspace: two approaches to analyzing digital intercity linkages. *Journal of Urban Technology*, 2., 5–32.
- Ellison, N., Steinfield, C., Lampe, C. (2006): *Spatially bounded online social networks and social capital: the role of Facebook*. Előadás az Annual Conference of the International Communication Association-on, Drezda, Németország, 2006. június 19–23.
- Ellison, N., Steinfield, C., Lampe, C. (2007): The benefits of Facebook “friends”: social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12., 1143–1168.
- Escher, T. (2007): *The geography of online social networks*. Előadás 2007. szeptember 5-én. http://people.oii.ox.ac.uk/escher/wp-content/uploads/2007/09/Escher_York_presentation.pdf (Letöltés: 2013. január 7.)
- Feldman, M. P. (2002): The internet revolution and the geography of innovation. *International Social Science Journal*, 171., 47–56.
- Fernback, J. (2007): Beyond the diluted community concept: a symbolic interactionist perspective on online social relations. *New Media Society*, 1., 49–69.
- Forman, C., Goldfarb, A., Greenstein, S. (2005): How did location affect adoption of the commercial Internet? Global village vs. urban leadership. *Journal of Urban Economics*, 3., 389–420.
- Gorman, S. P. (2002): Where are the web factories: the urban bias of e-business location. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 5., 522–536.
- Greenhow, C. (2011): Learning and social media: what are the interesting questions for research? *International Journal of Cyber Behavior, Psychology and Learning*, 1., 36–50.
- Hayes, B. (1997): The infrastructure of the information infrastructure. *American Scientist*, 3., 214–218.
- Hecht, B., Hong, L., Suh, B., Chi, E. H. (2011): Tweets from Justin Bieber’s heart: the dynamics of the “location” field in user profiles. *Proceedings of the ACM Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI 2011)*. ACM Press, New York, 237–246.
- Hogan, B., (2009): *A comparison of on and offline networks through the Facebook API*. Working paper http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1331029 (Letöltés: 2013. január 5.)
- Jones, S. G. (1995): Understanding community in the information age. In: Jones, S. G. (ed.): *Cybersociety: computer-mediated communication and community*. Sage, London, 10–35.
- Krugman, P. (2000): A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 4., 1–21.
- Kumar, R., Novak, J., Tomkins, A. (2006): Structure and evolution of online social networks. *Proceedings of 12th International Conference on Knowledge Discovery in Data Mining*. ACM Press, New York, 611–617.
- Kulshrestha, J., Kooti, F., Nikraves, A., Gummadi, K. (2012): *Geographic dissection of the twitter network*. Max Planck Institute for Software Systems (MPI-SWS). http://www.mpi-sws.org/~farshad/geographic_dissection.pdf (Letöltés: 2013. december 15.)
- Liben-Nowell, D., Novak, J., Kumar, R., Raghavan, P., Tomkins A. (2005): Geographic routing in social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of USA*, 102., 11623–11628. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0503018102
- Mészáros R. (2003): *Kibertér. A földrajzi tudás új dimenziói*. Hospánia Kiadó, Szeged

- Nijkamp, P. (2012): *The death of distance revisited: cyber-place and proximities – A test on quantitative patterns*. Előadás a Magyar Regionális Tudományi Társaság 2012. évi vándorgyűlésén. Győr, 2012. november 22. <http://www.mrnt.hu/hu/v2012gyor.html> (Letöltés: 2013. február 1.)
- Phithakkitnukoon, S., Olivier, P. (2011): *Sensing urban social geography using online social networking data*. Association for the Advancement of Artificial Intelligence. www.aaai.org (Letöltés: 2013. január 5.)
- Shelton, T., Zook, M., Graham, M. (2012): The technology of religion: mapping religious cyberscapes. *The Professional Geographer*, 4., 602–617.
- Storper, M., Venables, A. (2004): Buzz: face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4., 351–370.
- Takhteyev, Y., Gruzd, A., Wellman, B. (2012): Geography of Twitter networks. *Social Networks*, 1., 73–81.
- Tobler, W. A. (1970): Computer model simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 2., 234–240.
- Tóth P. (2012): *Magyar települések az információ társadalomban*. Doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem, Győr.
- Tranos, E. (2011): The topology and the emerging urban geographies of the Internet backbone and aviation networks in Europe: a comparative study. *Environment and Planning A*, 2., 378–392.
- Tranos, E., Nijkamp, P. (2013): A távolság halálának új vizsgálata: kiberhely, földrajzi és kapcsolati közelség. *Tér és Társadalom*, 3., 3–27.
- Traud A., Kelsic E., Mucha P., Porter M. (2008): *Community structure in online collegiate social networks*. E-print arXiv:0809.0690v2
- Ugander, J., Karrer, B., Backstrom, L., Marlow, C. (2011): *The anatomy of the Facebook social graph*. E-print arXiv:1111.4503v1
- Wellman, B. (2001): Physical place and cyberplace: the rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 227–252.
- Yardi, S., boyd, d. (2010): Tweeting from the town square: measuring geographic local networks. *Proceedings of the International Conference on Weblogs and Social Media*. Washington DC., 2010. május 23–26.
- Zhao, S., Grasmuck, S., Martin, J. (2008): Identity construction on Facebook: digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior*, 5., 1816–1836.

Egy konfliktus konstrukciói. Térértelmezések Bős kapcsán

Constructs of a conflict. Spatial interpretations of the Bős case

NAGY ZSÓFIA

NAGY Zsófia: egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Média- és Kommunikáció Tanszék, Budapest; zsofipostaja@gmail.com

KULCSSZAVAK: bős–nagygyarosi vízlépcső, térértelmezés, térhasználat, tértermelés, vidék metamorfózisa

ABSZTRAKT: A dolgozat a bős–nagygyarosi vízlépcsőkonfliktusról szóló esettanulmány. Mellőzi a téma szokásos – jogi, környezetvédelmi, politikai – megközelítéseit, ehelyett Bős mint lokalitás diskurzusait igyekszik feltárni. A terepmunka során készült terepnapló, interjúk, mentális térképek elemzéséből kirajzolódó valóságértelmezéseket a kortárs kultúratudományi elméletek segítségével értelmezi. Az interjúkban ismétlődő motívumok adják a lokalitás diskurzusának támpontjait. A végeredmény azonban azt mutatja, hogy míg Magyarország és Szlovákia két könnyen körülírható (és egymással szemben álló) valóságkonstrukciót képvisel a vízlépcsőrendszerről, addig a lokalitás (Bős) diskurzusa egyáltalán nem egységes és nem határozható meg egyszerűen. A vízlépcsőkonfliktus mikroszintű vizsgálata feltárja azokat a történeteket és társadalmi tevékenységeket, melyek eddig jelentéktelennek bizonyultak ahhoz, hogy a témáról szóló magyarországi és szlovákiai írásokba bekerüljenek.

Zsófia NAGY: university student, Institute for Art Theory and Media Studies, Eötvös Loránd University, Budapest; zsofipostaja@gmail.com

KEYWORDS: Bős (Gabčíkovo)-Nagygyaros dam, interpretation of space, use of space, production of space, rural metamorphosis

ABSTRACT: This article is a case study based on field work regarding the conflict around the Bős (Gabčíkovo)-Nagygyaros Dams project. The study ignores the usual approach to the topic (legal, environmental, political). Instead it tries to introduce the subject into the discourse of Bős as a locality. The analyses of all the field notes, interviews and mental maps suggest that the representation of reality might be explained with the help of contemporary theories of cultural studies. Some of these theories include the discontinuities of modernity, spatial representation in late modern society, the separation of space from place, its global and local connection, the metamorphosis of identity, and the metamorphosis of countryside.

The repetitive motives in the recorded interviews provide the guidelines of the discourse of locality. The results show that while Hungary and Slovakia represent two easily described (and

totally opposite) constructions of reality regarding the barrage project, the discourse of the locality is anything but unified or easily defined. This type of examination of the conflict reveals those micro-stories and social spaces that have been ignored in the papers written about the topic either in Hungary or Slovakia. It is, however, important for the locals and their relation to the power station defines their construction of reality.

The case examined in the article was a catalyst for the local process of modernization. Although the main topic of this study is Bős, it does not deal with this location only. The processes observed here can happen (and do happen) in other places as well – with or without the hydropower station.

Bevezetés

Dolgozatom a „bős–nagyvarosi jelenség” köré épül – amelyet szándékosan nevezek jelenségnek. Ugyanis olyan témáról van szó, amelyről sokan nyilvánítanak sokféle véleményt. A vélemények hevesége bár változik az idő múlásával, alapjában véve fogalmi ellentétpárookra épülnek: „jó” vagy „rossz”, „építő” vagy „romboló”, „szükséges” vagy „szükségtelen”. Bár 1997-ben megszületett a hágai ítélet – mely mindkét felet elmarasztalta –, Szlovákia és Magyarország azóta is két, egymással szemben álló valóságot képvisel a vízlépcsőrendszerről.

A kutatás azonban csak a szemmel látható tényekre szorítkozik: Szlovákiában az új Duna-mederben az Új-Duna folyik, az erőmű működik, az áram termelődik, az érintett területek megváltoztak. Tehát a bősi vízerőmű megléte és működése nem egyértelmű konfliktustényező. Nem kívánok belemenni a régóta húzódó jogi, környezetvédelmi és politikai vitákba. Ehelyett azokat a különböző ontológiai alapállásból táplálkozó diskurzusokat szeretném bemutatni, amelyek a vízlépcsőrendszer köré épülnek; ezek közül is leghangsúlyosabban a *lokalitás* (ez esetben Bős) diskurzusait.

A lokalitás diskurzusainak elemzésekor olyan terekről lesz szó – Bőshöz tartozó dunai külterületek –, melyek túl kicsik és túl jelentéktelenek ahhoz, hogy a vízlépcsőkonfliktusról szóló szlovákiai és magyarországi írásokba bekeverüljenek. A helyiek számára azonban elég nagyok és jelentékenyek, a hozzájuk fűződő viszony pedig meghatározza lokális valóságkonstrukcióikat. E területek története jellemzően Bős önleírásaiból is hiányzik; a tanulmány azonban nem kívánja bepótolni a helytörténeti munkák hiányosságait és megalkotni saját értéktételeit: a különböző valóságértelmezések, a térben lejátszódó (mikro) folyamatok leírása és megértése, nem pedig megítélése a célom.

Az esettanulmány alapjául egy 2011 ősze és 2012 tele közötti terepmunka és ennek során a *helyiekkel* készült strukturált mélyinterjúk és mentális térképek szolgáltak. Az interjúalanyok kiválasztása véletlenszerű volt, illetve többször az egyik adatközlő ajánlotta, hogy kit keressek fel a következő interjúhoz (összesen nyolc interjú készült). Az adatközlők nem kizárólagosan, de alapvetően az idősebb korosztályhoz tartoznak – értelemszerűen azon adatközlők nyújtották a legnagyobb segítséget, akik személyes tapasztalatokkal

rendelkeztek az erőmű előtti időkből, valamint az építkezést is megélték. A mentális térképeket az interjúk után vagy külön, interjú nélkül vettem fel (a korosztályok szempontjából itt már vegyes az összetétel). A terepmunka során terepnaplót vezettem és saját fotódokumentációt készítettem, melyek segítették az interjúk és mentális térképek elemzését.

Az antropológiai terepmunka etikája megköveteli, hogy jelezzem: magam is a helyiek közé tartozom, az érintett térhez több szálon kapcsolódom. Tudatos önreflexióval remélem, sikerült átértékelnem saját pozíciómat, és ez a tanulmányban is tükröződik.

Bős, Duna, erőmű

Bős dél-szlovákiai (alsó-csallóközi) település. Nem közvetlenül a Duna partján fekszik, de határának nagy része a folyó árterében húzódik. Ebből következik, hogy a folyószabályozások és vízlecsapolások előtt mellékágakkal szabdalt, rendkívüli mértékben vízjárta terület volt (Liszka 2005). Az állandóan alakulóban levő Duna meghatározta a helyiek életmódját. A lakosság egy része vízi foglalkozásokból (Alapy 1994), halászatból, hajózásból, fuvarozásból, molnárkodásból és a folyók mentén nagyobb arányú állattartásból, gyümölcstermesztésből élt (Kósa 1988).

A helyiek és a folyó kapcsolata azonban mindig ambivalens volt. A Duna egyszerre épített és pusztított. A csallóközi árvízi védekezésről a 16. századtól vannak feljegyzéseink, majd ezeket a helyi és esetleges munkákat váltotta fel a 18. század végén kibontakozó, országos ár- és vízmentesítés. Az egyre növekvő számú lakosságot befogadó megnagyobbodott települések kiterjedtek a mélyebb fekvésű részekre – ezeket, illetve a kiszélesedett szántóterületeket már erősebb töltésekkel kellett megvédeni (Kósa 1998). A természeti környezetben jelentős változások mentek végbe és számos foglalkozás visszaszorult. Ezzel egy időben, illetve a 20. század első évtizedeiben a belterületek túlnépesedésével és a földművelés egyre fontosabbá válásával jelentősebb mértékű kiköltözés indult meg, kialakultak az *ártéri tanyák* (Liszka 2005).¹ Bőshöz korábban is tartoztak Duna menti külterületek, de lakosságuk valószínűleg ezekben az évtizedekben állandósult. Az emberi beavatkozások ellenére a területen még ekkor is a víz volt a legmeghatározóbb természeti tényező.

A következő nagy vízlecsapolások, a természeti környezet visszaszorítása és a mezőgazdaság megváltozása a második Csehszlovák Köztársaság idején (1945–1992) volt jellemző. Végül ebben a környezetben kezdett épülni a bősi víz-erőmű és az Új-Duna-meder, amelyek végleg megváltoztatták a terület arculatát.

A bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer tervezése 1952 és 1963 között zajlott, szovjet szakértők bevonásával. Magyarország és Csehszlovákia 1977-ben írta alá a közös beruházásról szóló szerződést, melynek céljai a következők voltak: ener-

giatermelés, hajózás, árvízvédelem és területfejlesztés (Nagy 2005), valamint katonai és külpolitikai érdekek érvényesítése (Csillag 1995; Fleischer 1992).

Bősnél hamarabb kezdődtek a munkálatok, mint Nagymarosnál. Magyarországon 1983-ban a Magyar Tudományos Akadémia véleményt adott ki, mely szerint a tervet meg kellene változtatni, de legjobb lenne a rendszert meg sem építeni. Rengeteg vita és sorozatos tüntetések után 1989-ben a Magyar Országgyűlés úgy döntött, hogy Nagymarosnál felfüggesztik az építkezést. Később, a csehszlovák féllel való megegyezés híján, a magyar fél egyoldalúan kilépett a nemzetközi szerződésből. Erre válaszul Csehszlovákiában érvénybe lépett az úgynevezett C variáns: 1992-ben önhatalmúan elterelték a Dunát saját területükre, működésbe lépett a bősi vízerőmű. A két ország a hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult. Szintén 1992-ben megszűnt Csehszlovákia, a bősi ügy minden eleme Szlovákiára szállt át.

1997-ben megszületett a hágai ítélet, mely mindkét felet elmarasztalta: Magyarországnak nem volt joga egyoldalúan felbontani a szerződést, Szlovákiának pedig nem volt joga önhatalmúlag elterelni a Dunát. A megegyezést a felekre bízták, a tárgyalások kisebb-nagyobb megszakításokkal a mai napig folynak, egyelőre eredménytelenül (Nagy 2005).

A Bőshöz tartozó dunai külterületeket közvetlenül érintette a vízlépcső megépítése. Az 1939-es adatok (Csatár 1939) szerint a községnek 4031 lakosa volt, ezek közül 607 fő lakott külterületen, a legtöbben Duna menti pusztákon. A már ekkor állandó lakossággal rendelkező és a tanulmányban is elemzett dunai külterületek a következők: Falusziget, Malomfőle, Kisvarjas, Nagyvarjas, Nagyerdő és Tejke (korábbi megnevezése: Telke). Faluszigeten és Malomfőlén kívül a többi külterület grófi vagy uradalmi majorságként működött. A térségre a szórt településszerkezet volt jellemző, ezért több helyen magányos tanyák is előfordultak.

A majorok 1945-ig álltak fenn, akkor az átvonuló orosz hadsereg kifosztotta a nagyvarjasi kastélyt, a kisvarjasi Kósa-majort és a nagyerdei birtokot. A csehszlovák földreform (1945), a magyar lakosság kitelepítése és a szláv telepek bejövetele is érintette a területeket. Néhány majorság a szocializmus évei alatt az állami gazdaság részeként működött.

Az 1970–80-as évek fordulóján elkezdődött az erőműépítés. Ennek keretében belvizes területeket csapoltak le, erdőket vágtak ki, termőföldeket és réteket sajátítottak ki az építkezés számára. Lerombolták Nagyvarjaspusztát az ott álló kastéllyal, temetővel, gazdasági épületekkel és lakóházakkal együtt, Falusziget egy részét, Kisvarjaspusztát (itt csak a Kósa-ház maradt meg, melyet az építővállalat megvásárolt és egészen a rendszerváltásig használt), Malomfőleiben és másutt több házat. Tejkepusztában minden házat lebontottak, csak a volt kaszárnyaépület maradt meg.

Összességében elmondható, hogy a területet a következő jelentős folyamatok befolyásolták: eleinte a folyók és az árterek mozgásai, majd a folyószabályozások, az árvízmentesítés, a szántóföldek terjeszkedése, végül az agrártermelés visszaszorulása, a városiasodás, a vízerőmű és annak minden hozadéka.

A fejlődés diskurzusai

A fejlődést hangsúlyozó diskurzusok elsősorban Csehszlovákiához, majd annak 1992-es megszűnése óta Szlovákiához kötődnek. Természetesen Csehszlovákiában is voltak tiltakozások a rendszerváltás tájkán (Tuba 1991), és máig vannak olyan szervezetek, melyek negatívan értékelik a vízerőművet; az országnak a nemzetközi konfliktusban elfoglalt hivatalos álláspontját azonban alapvetően a területfejlesztéshez, az energiatermeléshez, a hajózáshoz és a turizmushoz köthető diskurzusok határozzák meg.

Szlovákiában korábban kezdték a beruházás megvalósítását, mint Magyarországon. Mire a magyar oldalon megszületett a döntés az építkezés félbehagyásáról, a bősi munkálatok már jóval előrehaladottabbak voltak. Az építkezés nagy részét még azokban az években sikerült befejezniük, amikor a közbeszédben fel sem merült a környezetkárosítás mint lehetséges következmény.

Az önálló szlovák állam megalakulása, a Duna elterelése és a bősi vízerőmű üzembe helyezése időben szinte egybeesik – Szlovákiának ez nemcsak politikai, de nemzeti és presztízsügy is volt. Ennek egyik tárgyi bizonyítéka a Matica Slovenská (szlovák kulturális és tudományos intézmény) által a bősi erőműn elhelyezett emléktábla, melyen a következő szöveg áll: „Szlovákia azon polgárainak, akik 1938 és 1945 között Dél-Szlovákia magyar megszállása idején a Szlovák Köztársaság szuverenitásáért, területi épségéért szenvedtek és adták életüket. És mindazoknak, akik tudásukkal, szívós munkájukkal hozzájárultak e műhöz, Szlovákia felemelkedése érdekében.”

A veszteség diskurzusai

Ahogy Szlovákiában megtalálhatók a vízerőművet ellenző hangok, ugyanúgy Magyarországon is a vízlépcsőrendszert támogatók. A hivatalos magyarországi diskurzus azonban a bősi vízerőművet és annak minden velejáróját alapvetően negatívan, a veszteség szimbólumaként ítéli meg – a hágai per óta legalábbis erre utalnak a politikai szintér nyilatkozatai.

Az MTA 1983-ban, majd 1985-ben adta ki hivatalos állásfoglalását a beruházásról, melyben összefoglalták az erőmű lehetséges következményeit: az ivóvízkészlet elszennyeződését, a szennyezett iszap elhelyezésének negatív hatását, az élővilág károsodását, a Dunakanyar esztétikai-tájképi romlását stb. Az MTA véleményét nem hozták nyilvánosságra, azonban a társadalmi nyilvánosságban végbement változásoknak köszönhetően kiszivárogtak az erőművel kapcsolatos félelmek és kételyek, melyek táptalajt biztosítottak az alulról szerveződő zöldmozgalmaknak. 1988-ban a parlament még nagy többséggel az építkezés folytatására voksolt.² Az ellenzéki tüntetések ezután is folytatódtak, végül 1989 tavaszán felfüggesztették a nagymarosi erőműépítést. Az akkoriban meg-

határozó társadalmi diskurzust szemlélteti a következő részlet egy riport-könyvből: „Helikopterről láthattam a tönkretett szlovákiai területeket [...], riasztó, csaknem holdbéli a táj [...] Egyetlen megoldás, hogy víz borítsa mielőbb a megsebzett földterületet.” (Havas 1988, 7.)

Azáltal, hogy Magyarország az erőmű ellen döntött, értékrendet választott magának, melyhez a hivatalos álláspont szerint azóta is ragaszkodik. Ezt erősíti, hogy az erőmű elleni tiltakozás összefonódott a rendszerváltással, annak egyik szimbóluma lett.

A lokalitás diskurzusai

„Az elbeszélések [...] nap mint nap bejárrák és szervezik a helyeket; válogatnak közülük és összekötik őket, útmutatókat és útiterveket alkotnak. Az elbeszélések a tér útvonalai.” (de Certeau 2010, 139.)

E fejezet egy léptékváltással Bősnek mint lokalitásnak a diskurzusát kísérli meg bemutatni. Azért csak kísérli, mert a lokalitásnak nincs egységes, könnyen körülírható diskurzusa (a helyi politika szintjén sem). Nincs közös megegyezés vagy közösen megélt múlt után kialakult ethosz, mellyel azonosulva egyértelműen állást lehetne foglalni a fejlődés vagy a veszteség mellett. Sok különböző, egyéni valóságértelmezés él egymás mellett, amelyek tartalmukban ellentmondanak egymásnak, és gyakran önmagukkal is ellentmondásba kerülnek. A különbség nemcsak helyiek és betelepülők, hanem helyiek és helyiek között is megfigyelhető. A magatartásmintákat a hétköznapi élet legfontosabb összetevői határozzák meg: az illető kora, állandó lakhelye, illetve hogy korábban ő maga vagy családja lakott-e „kint a Dunán”, dolgozott-e a környéken, esetleg konkrétan az erőmű megépítésén, tiltakozott-e a vízlépcső ellen, van-e érzelmi kötődése a térhez, akár az etnikai hovatartozása, akár a társadalmi tőkéje vagy a természet szeretete révén. Azonban az ezekre a kérdésekre adott válaszok alapján sem lehet az egyes adatközlőket dichotóm csoportokra osztani, majd megállapítani, hogy mely valóságkonstrukció van bennük túlsúlyban. Nem ritka jelenség, hogy valaki a szocializmus évei alatt részt vett a vízlépcső megépítésében, majd a rendszerváltást megelőző közhangulatnak köszönhetően az erőmű elleni tiltakozás oldalára állt, ma pedig már úgy gondolja, jobb, hogy megépült az erőmű: „akkor tiltakoztunk, persze. [...] De ha jobban belegondolok [...], ahogy az osztrákok elkezdték építeni az erőműveket, már itt is kezdtek kiszáradni a Duna-ágak. Már akkor se volt semmi se olyan, mint régen. Nem beszélve a '65-ös árvízről [...], azóta ilyesmitől nem kell félni!” (N. S. 2012)

A szereplők

A szereplők két elnagyolt kategóriáját vázolhatjuk fel. Ezek azonban csak kívülről nézve elnagyoltak, a megkérdezettek fejében ugyanis élesen elhatárolódnak a helyiek és a betelepültek. A helyiek magukat egyszerűen bősiként határozzák meg, a betelepülteket, hétvégiház-tulajdonosokat pedig *pozsonyiként*: „Mama úgy hívta őket, hogy a pozsonyiak – nem biztos, hogy pozsonyiak voltak, de akkor aki szlovákul beszélt, az mind pozsonyi volt” (N. M. 2012). Utóbbi megnevezés nem mentes az értéktélelettől. A bősiek gyakran beszélnek úgy a „pozsonyiakról”, mint akiknek van elég pénzük, hogy állandó lakhelyük mellett fenntartsanak egy hétvégi házat vidéken, azonban nincs meg a kulturális háttérük ahhoz, hogy valódi birtokosai legyenek a térnek: „Az a pozsonyi idején, annak egész más a gondolkodása, annak egész más a véleménye [...]; ha megmondja az ember az igazat, akkor azt mondja, hogy nem igaz, hazudok. Aztán mondom, jól van, majd belejössz!” (P. I. 2012)

Ezen értelmezés mellett elterjedt jelenség, hogy sokan kínálják olyan áron dunai telkeiket, hogy azokat jobbára csak módosabbak (jellemzően a „pozsonyiak”) engedhessék meg maguknak. Kissé általánosítva, de elmondható, hogy a helyieket zavarja a tehetősebb szlovákok jelenléte (akik úgy mond „leszivárognak a hétvégére”), de ez nem okvetlenül határozza meg cselekedeteiket.

Egyáltalán nem ritka, hogy tehetősebb helyiek vagy környékbeliek is építenek hétvégi házakat – ránézésre nem lehet eldönteni egy házról, hogy helyi lakos vagy „pozsonyi” birtokában van-e. Egy másik tényező, amely elmosza a szigorú határokat a két csoport között, a mikroszintű történetekben fedezhető fel: az egyén a Dunán nőtt fel, majd megismerkedett egy szlovák férfival, aki az erőművet építő vállalat munkatársa volt. Összeházasodtak, Pozsonyba költöztek, majd amikor anyagilag megengedhették maguknak, felépítettek egy hétvégi házat Malomfölkében, a szülői ház helyén.

A hátrahagyott „egység”

A visszaemlékezésekből idilli múlt rajzolódik ki, ahol az emberek természeti környezetükből éltek anélkül, hogy radikálisan megváltoztatták volna azt. Többször is így idézik fel a múltat, akik pozitívan, legfeljebb semlegesén ítélik meg az erőmű jelenlétét, esetleg részt vettek a szocialista modernizációban és a vízlépcső megépítésében.

Az idilli képek csöndről, nyugalomról, sok állatról, több erdőről, tavakról, nádasokról, laposokról, vízimalmokról, gyümölcsösökről és mezőgazdasági jellegű térhasználatról szólnak: „Akkor szép volt minden, rendbe volt téve minden föld, erdő. Jó rágondolni! [...] Falusziget szép utca volt, volt, akinek kint volt az utcán, a ház előtt, a kemence. Kint voltak ott padok, kint üldögéltek az akkori öregek” (B. Á. 2012). Vagy: „Mindenki mindenre ráért – másképp telt ott az idő. Megkérdeztem a mamát, hogy nem megyünk-e tűzikt szedni, a mama abban a pillanatban otthagya a dézsát

[...] A háztól húsz méterre volt egy gémeskút, attól nem messze egy diófa, mellette meggyfa” (N. M. 2012) (lásd még 1. melléklet).

Jellemző, hogy ezeket az idilli képeket összevetik későbbi tapasztalataikkal. A félelem több helyen olyan tényezőként tűnik fel, amely korábban nem volt ismeretes: „Akkor még nem volt bennünk olyan félelem, mert mama is elengedett; nem kellett félni, hogy valami történik velünk” (N. M. 2012); „Eszünkbe se jutott a féls. De nem is volt mitől. [...] most ki az úristen menne ki a falu végére... a falu végére nem mennek, nemhogy Dunára!” (H. J. 2012)

Az idegenek és velük együtt a félelemérzet megjelenését sokan az építkezés megkezdésével és az idegen munkások jelenlétével azonosítják: „Aztán már megszűnt a nyugalom. [...] A mamáék kertje mögötti házat le is bontották, mert az útban volt. [...] Eltűntek a vadállatok. Az őrült építkezés, ami itt megkezdődött, elűzte őket. [...] Megjelentek az idegenek, olyanok, hogy aztán még a nagymama is félt ott kint egyedül. Kezdték az egyik házat a másik után föltörni, meg kirabolni. [...] Mert tele volt mindenféle munkással, aztán olyan félelmetes volt.” (N. M. 2012)

Szomszédság

Az idegenekkel való találkozás – majd később együttélés – nem csak a biztonságérzet hiányát hozta magával. Az emberek elveszítették a tér kizárólagos birtoklását, a térhasználatban pedig megjelentek olyan magatartásminták, melyek ismeretlenek voltak a korábbi átlaghoz képest. Ezek a magatartásminták azonban nem csak az idegenektől származtak. Már a szocializmus évei alatt végbe ment változások (kuláküldözés, termelőszövetkezetesítés, beszolgáltatások, a munkaerő városokba áramlása stb.) megváltoztatták a térhasználati szokásokat. A nagyobb majorokat „lerobbantották” (a hatvanas évektől az állami gazdaság vette át őket, de idővel az is tönkre ment), a varjasi kastélyból elüldözték Nagy Ignác lányait, majd lakásokat és vegyesboltot alakítottak ki benne; a Kisvarjaspusztában álló Kósa-házat kisajátították, majd különböző célokra használták (gyermektáborok, gyűlések, nőnap ünnepségek stb.). Az önállóan gazdálkodó parasztoknak nem kedveztek az akkori körülmények. A fiatalok elköltöztek, az idősek magukra maradtak: „Mikor már mama nem tudott dolgozni, mi meg már szanaszét mentünk, hát akkor mi történt más, mint embermagasságig gyom” (H. J. 2012). Az ártéri tanyák már ekkor pusztulni kezdtek.

Közben – körülbélül a hetvenes évek második felétől –, még az erőmű megépítése előtt beindult egy ellentétes irányú folyamat: üresen maradt dunai házakat vásároltak és újítottak fel hétvégi ház gyanánt nemcsak „pozsonyiak”, de bősiek is: „Faluszigetben vettek meg vagy béreltek egy házat, nem tudom, de arra emlékszem, hogy jó nagy bulikat csaptak ott.” (N. S. 2012)

Majd az erőmű építését lebonyolító vállalatok kezdtek víkendházakat építeni: egyet a Dékányi-dűlőben, egyet a hajóállomás melletti gátórház helyén, valamint megvásárolták a Kósa-házat is. A Tejkepusztában álló kaszárnyát irodaházzá alakították át.

Az építkezések okán lebontott házak, porták és valamikor vízjárta területek helyét építkezési teleknek adták ki, ahol jobbra csak hétvégi házak épültek és épülnek most is: „Ott annyian voltak, Malomfölibe, hogy a gyerekek futballcsapatot szerveztek. De most már minden be van ott épülve. Már azok mind vikendházak, mert eredeti lakos ott már kevés van.” (B. Á. 2012)

Zygmunt Bauman (1997) szerint az idegenekkel való találkozásnak nincsenek egyértelmű szabályai. Ennek egyik oka lehet az idegen zavaros státusa. Amennyiben az általuk elfoglalt vagy velük közösen használt térben a találkozás elkerülhetetlen, a legjobb megoldás a tévtalálkozás³ – olyan technikák sorozata, melyek megfosztják a másikkal való kapcsolatot az erkölcsiségtől; kizárják az olyan helyzeteket, amelyek az idegennek erkölcsi jelentőséget tulajdonítanak: „Ott, abban a Faluszigetben, ahol a P. lakik legelő, aztán a B. B., aztán már mind szlovák, amelyik ház megvan még. Minek csinálnék én ott házat? [...] Jönnek le a pozsonyiak, akik megveszik.” (B. Á. 2012)

Míg korábban a kerítés is ritka volt a környéken: „ugye kerítés az nemigen volt, inkább csak ilyen apróbb, alacsony bokrok választották el az egyik parcellát a másiktól” (N. M. 2012) és mindenki ismerte a másikat: „időközönként elmentünk valakihez: vagy tojásért, vagy tejért [...], ismertük az összeset, mert együtt jártunk iskolába.” (H. J. 2012); „Itt mind ismerte egymást. M. L. bácsiék eljöttek karácsonykor, akkor itt összeverődtek, végigmendikálták a házakat, aztán átmertünk Varjasba [...] onnan indíts, éjfél misére.” (P. I. 2012), a mostani állapot azt mutatja, hogy a házak magas kerítéssel vannak a körülvéve, Faluszigetben egy egész utca bejárata van lezárva szlovák nyelvű „magánterület” táblával.

Mivel a legtöbben csak hétvégén használják házaikat, a lehetőség sem adott szorosabb kapcsolatok kialakítására. Helyiek és betelepülők kapcsolata a tévtalálkozás fogalmával írható le legjobban: „Megállunk így közbe, ha megyünk vagy mit tudom én [...], de ezt nem lehet összehasonlítani [...] volt itt egy pozsonyi mérnök, szokott tőlem venni túrót meg tejfölt. Aztán mikor volt a Csernobil, azt mondja, hogy nekem kint legel a tehén, ő többet nem vesz tőlem se túrót, se tejfölt. Hát, gondoltam magamban, kint legel a tehén, az biztos, de az atomszennyeződést se nagyon állítja meg a csukott ajtó [...]; szóval én ilyen obyčajný [egyszerű, hagyományos, hétköznapi] parasztember vagyok, de most ki a hülye, ő vagy én? [...] Az öregek közül már csak ketten vagyunk. A többi az már mind... hát, építkeztek ide.” (P. I. 2012)

Elköltözés

Az eredeti lakosság elvándorlása tehát az erőműépítés előtt elkezdődött. Bár az 1965-ös árvíz után leaszfaltozták a töltés egy részét, a szocializmus éveiben busz és élelmiszert szállító autó is járt ki a Dunához, mindez azonban minimális segítséget nyújtott az ott élőknek.

A belvizek fokozatos lecsapolásával sok korábbi foglalkozás visszaszorult. A mezőgazdasági munka kollektivizálása után már nem volt szükséges, hogy a munkások közvetlenül a gazdasági épületek mellett lakjanak (a majorok funkci-

ója megváltozott). Az önálló parasztok gyerekei többségében vagy elházasodtak, vagy a környező városokban kaptak munkát: „Nem is volt a terveink közt, hogy ott maradunk. Ott nem volt se munkalehetőség [...] mi szerettünk ott lakni, de mivel fejlődött a világ, akkor már nekünk is nőtték az igényeink, hogy jó volna a faluban [...] hiába voltunk öten, Dunán nem maradt egy se belőlünk.” (H. J. 2012)

Arra a kérdésre, hogy az emberek hogyan reagáltak, mikor kiderült, az erőmű miatt el kell menniük, és a házukat lebontják, eltérőek a válaszok: „Idősebbek örültek [...] mert itt annak előtt már megszűntették a munkahelyet, mindenhol.” (P. I. 2012). Illetve: „Őregapám ragaszkodott ehhez az életformához, őneki nem is vették el a házát, nem írt alá semmilyen papírokat [...] Még szóba se állt velük.” (N. M. 2012)

Az építés

Magyarország és Csehszlovákia 1977-ben írta alá a Duna hasznosításáról szóló szerződést, melyben megállapodtak, hogy közös beruházással felépítik a bős–nagyamrosi vízlépcsőrendszert. Nem sokkal ezután Bősnél megkezdődtek a munkálatok.

A hiányos tájékoztatás, a falufejlesztés és az évekig tartó előkészületek miatt többen alig emlékeznek a kezdetekre: „Én már arra olyan túlságosan nem emlékszem, csak néha hazamentem [Dunára], akkor szokta mondani a mama, hogy voltak itt ezek, azok. Azt mondta a mama, ők semminek nem írtak alá. Nem akartak onnan eljönni.” (H. J. 2012).

Ezzel szemben más visszaemlékezésből az derül ki, hogy akár a véletlenül is múlhatott, hogy valaki tudott az erőműről vagy sem: „Én mindig a határban dolgoztam [...] egyszer úgy vizet mértek ott. Még akkor semmi forma nem volt, a hetvenes években. Úgy köszöntem illedelmesem, hogy jó napot, erre visszaköszön egy úriember – mérnök volt – szlovákul, hogy jó napot. Mondom neki, mi lesz itt? Ó, bácsi, aszongya, itt akkora víz-erőmű lesz! Mondom, új Duna lesz itt? Akkor elúszunk!” (B. Á. 2012)

Volt, aki intenzívebben élte meg a radikális változásokat: „Én sírni szoktam, annyira ideges voltam [...] Azon a gyönyörű sugárúton, ami vezetett a nagymamáméig, azon mind a két oldalon gyönyörű, szép egyenes jegenyefák voltak. Azt rögtön likvidálták.” (N. M. 2012)

Az építkezéssel együtt munkások jöttek a faluba, viszont a helyiek közül is sokakat foglalkoztattak. A bérek jóval magasabbak voltak, az akkori átlagbér dupláját kínálta az építővállalat. Az ígért területfejlesztés beindult, leaszfaltozták és kiszélesítették az utakat, munkásszállót, szolgáltatóházat építettek, nagyban hozzájárultak a kultúrház, a stadion, a bevásárlóközpont építéséhez, a templom felújításához. Bős fél áron jutott hozzá az építőanyaghoz, rengeteg új ház épült, a falukép gyorsan változott. Egyre nagyobb lett a szakadék falu és külterület között: „ez [a külterület] annyira gyéren volt lakva. Falusiakat valahogy ez hidegen hagyta [...] Akik meg bent voltak a faluban, nos, ötven-hatvan kilométert utaztak a munka után, úgy várták, mint a messiást, hogy elkezdődjön. Jól lehetett keresni.” (N. M. 2012).

Nyílt titok, hogy az építő- és üzemanyaglopás az építkezésről teljesen megszokott volt. Ez is nagyban hozzájárult az új épületek szaporodásához és az erőműépítés pozitív megítéléséhez a falun belül: *„Ha minden, amit illegálisan elhordtak az emberek, hirtelen elindulna, több ház összedőlne a faluban. Mindent vittek, ami nem volt lebetonozva.”* (Cs. S. 2012).

Rombolás, sérelmek, félelmek

Az erőmű és az új Duna-meder megépítéséhez 460 hektárt vettek el Bős területéből. A monumentális építkezés miatt nemcsak a víztározó helyét kellett „leüríteni”, hanem a környékét is. Lerombolták többek között Nagyvarjaspusztát, a kastéllyal és a temetővel együtt, Falusziget egyik felét, Malomfölsében több házat, Illepusztát. Tejkepusztában csak a kaszánya épülete maradt meg. Erdők, mezők, belvizek és magányosan álló házak tűntek el. Azonban a rombolás megítéléséről sincs konszenzus a közbeszédben: *„Nagyvarjast lerombolták, mert hogy az is útban van, de bizony annak mellette megy az Új-Duna [...], nagyon sok mindent nem kellett volna szétszedni.”* (B. Á. 2012); *„Idősebbek örültek, hogy elveszik a házukat. Mert magukra maradtak.”* (P. I. 2012); *„Persze, hogy sajnálták. Mert ugye ott voltak kertjeik, földjeik soknak.”* (E. J. 2012)

Az egyik legtöbbször emlegetett sérelem, hogy akiknek fel kellett adniuk földjeiket, házukat, azok értékén alul lettek kárpótolva: *„A gazdáktól, a parasztoktól elvették a földet fillérékért – negyven fillérért négyzetméterért!”* (E. J. 2012). A másik sérelem a valóra nem váltott, sokszor irreális ígéret: *„Azzal bolondították meg a népet, hogy itt áramot fog termelni az erőmű, és olcsóbb lesz a villanyáram.”* (E. J. 2012)

A természeti környezet megváltozása miatt fogalmazzák meg legtöbbször a fejlődés kritikáját. Ez tűnik az egyetlen olyan tényezőnek, melyet utólag szinte mindenki negatívan értékel: *„Abban az időben sokan foglalkoztak halászáttal, mert akkor még több hal volt. [...] Ma ez már nincs. [...] Sok erdőt elpusztítottak. Le kellett tarolni ennek a víztározónak. Ott a természetnek vége.”* (E. J. 2012); *„Akkor fel se merült, hogy ez megváltoztatja majd az élővilágot. Csak a rendszerváltás körül kezdtek ilyesmiről beszélni.”* (N. S. 2012)

A fiatalabb generációk magától értetődőnek veszik a vízerőmű jelenlétét, az idősebbek viszont, akik látták, hogyan épült a sík talajra, hét méterrel az átlagszint fölé egy teljesen új folyómeder, a mai napig bizonytalansággal fordulnak felé: *„Félek tőle. Én mástól nem félek, csak ettől. Most képzelj el, az a rengeteg víz, ha a töltés elszakadna, nem is jó rágondolni.”* (B. Á. 2012); *„O. ott volt a fejesek között, részt vett az építkezésben, de mikor tiltakozni kellett, ő is tiltakozott. Nem azért, amiért a Duna Kör meg ezek. Hanem, mert tudta, hogy más bajok vannak – hogy nem biztonságos.”* (N. S. 2012)

Falusziget

Falusziget esete több szempontból is sajátosnak tekinthető. Keletkezésének idejéről nincsenek pontos adatok; az egyik ott található házról biztosan tudható, hogy 1902-ben építették. 1939-es adatok szerint ennek a külterületnek 61 lakosa volt. Az erőmű megépüléséig egy keskeny Duna-ág fogta közre, innen a sziget megnevezés. Ez a Duna-ág és a szomszédos Isztrága-ág is kiszáradtak.

Faluszigetet feltehetőleg földdel rendelkező parasztok lakták, illetve olyan részes aratók, akik bedolgoztak valamelyik közeli majorságba. Éppen ezért a szocializmus államosítása nem érintette ezt a pusztát, gazdasági épületeit és magánházait nem foglalhatta le az állami gazdaság (ellenben a szomszédos Kis- és Nagyvarjassal). A mezőgazdaság átalakulása, a fiatalok elköltözése, majd az erőműépítés azonban Faluszigetet sem hagyta érintetlenül. Mire az építkezés elkezdődött, már több ház üresen állt, illetve többet bősiek és „pozsonyiak” használtak hétvégi házként.

Majd a vízlépcsőhöz tartozó alvízcsatorna kettészelte a területet: erdőket kellett kivágni és belvizes területeket lecsapolni, több házat le kellett bontani. A bennük lakó, jobbára idős embereknek felajánlottak lakást, többen beköltöztek a faluba. Akinek a telke nem esett egybe az építkezési területtel, annak nem kínáltak fel alternatívát. Az így ott maradt helyiek próbáltak, illetve próbálnak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez.

A korábbi társadalmi hálózati, a szomszédos viszonyok felszámolódása mellett a másik legnagyobb probléma, hogy az Új-Duna (az alvízcsatorna) elvágta a faluba bevezető utat – a faluszigetiek csak jelentős kerülővel, az erőművet „megmászva” tudnak bejutni Bősre. Mivel sem Faluszigetben, sem környékén nincs alapvető infrastruktúra, ez a probléma megkerülhetetlen. A kerülőúttal további probléma, hogy nagy része az Öreg-Duna töltésével esik egybe, melyet 1965 óta nem gondoznak. A Hullám csárda és a régi hajóállomás környékén még aszfaltozott, majd továbbhaladva Falusziget felé már csak földes és kavicsos az út. A Faluszigetben rekedt helyiek így duplán meg lettek rövidítve: *„Joggal azt merem mondani, hogy egyszerűen el vagyunk hanyagolva. Hát példának okáért, hogyan néz ki az út ide? [...] Énnem most már ide semmim sincs! Még utam sincs most már.”* (P. I. 2012)⁴

A térben kialakult gátak nagyban befolyásolták a helyi társadalom fejlődését és összetételét. Míg a falutól és a szűkebb értelemben vett „világtól” való elszigeteltség a helyiek számára az egyik legnagyobb veszteség, addig a betelepülteknek ugyanez szolgáltatja az „elzártág romantikáját”. Ez a két különböző értelmezés vezetett oda, hogy tulajdonképpen már az erőmű megépítése előtt többségbe kerültek a betelepültek; az „öslakosok” térhasználata pedig kisebbségbe szorult. A terület ugyanis már nem alkalmas arra, hogy a hétköznapi élet állandó hátttere legyen: *„Innen a családot iskolába jártni gyalog nem lehet.”* (P. I. 2012); *„Szép, persze, de nem költöznék ide. Akármilyen kényes, mindig be kéne autózni a faluba ilyen rohadt messziről. Meg itt már majdnem az összes ház chata [hétvégi ház].”* (N. B. 2012)

A társadalmi aktivitás térbeli kiterjedése határozza meg a fejlődés mikéntjét, a holnap irányát (Nemes Nagy 1998). A többség és a kisebbség arányából illetve a kínálókozó térhasználati módokból az a következés vonható le, hogy Falusziget rövidesen tisztán nyaralófaluvá alakul.

A vízerőmű egyik legtöbbször emlegetett pozitív hozadéka az árvízvédelem. A 20. században két nagy árvíz is volt Csallóközben, mindkét esetben csak a szerencsén múlt, hogy nem Bósnél szakadt át a gát. Az 1954-es áradás során a túllodalon, Ásványrárónál; 1965-ben pedig Kulcsod és Csicsó között volt gátszakadás. Utóbbi során Alsó-Csallóköz nagy része víz alá került, 53 ezer embert kellett kitelepíteni, számos ház megrongálódott, összedőlt. Ez a két szerencsétlenség tehát elkerülte Bóst és kültelkeit, így a 20. század során csak a szokásos tavaszi és nyári áradásokkal kellett szembenézniük az itt lakóknak.

Az erőmű 1992-es üzembe helyezése óta valóban nem voltak jelentősebb árvizek, a faluszigetiek azonban egy sajátos problémával találták szembe magukat. Az Öreg-Duna és az Új-Duna (az alvízcsatorna) Faluszigettől nem messze összetalálkozik és közös mederben folyik tovább, megváltoztatva ezzel a hely megszokott belvízmozgását: „Egyszerű ez: töltés, töltés, töltés. Ez olyan, mint a zsák. Belekerültünk a zsáknak a fenekébe. Nos, innen aztán a víznek áldás, békesség, nincs hová” (P. I. 2012). Az egyértelmű tényként kezelt csallóközi árvízvédelmet tehát nem tapasztalják saját bőrükön, az nem képezi a valóságuk részét: „Az a legnagyobb baj, hogy a kertünk alatt a két Duna találkozik. Sokan azt állítják, hogy az Új-Duna, az segít! Kutyafülit!” (P. I. 2012)

A helyiek ilyen körülmények között próbálták folytatni megszokott életvitelüket: „Én magánemberként akartam itt megélni. [...] Vízben áll a ház, azért néznek ki így a falak. De csak mióta van az erőmű. [...] Legereblyéztem a töltést egy kilométer hosszan, megyek ki reggel, mondom a kurva életit, ellopták a szénámat! Jaj, hát volt rajta ennyi víz, elvitte a víz a jó bűdös francba! Így nem érdemes gazdálkodni!” (P. I. 2012)

Az erőmű összes olyan következménye, amelyet a meghatározó társadalmi diskurzusok pozitívként könyvelnek el (árvízvédelem, területfejlesztés), Faluszigetben éppen ellentétes hatást értek el. Ebben a valóságértelmezésben már nagyon is egyértelmű az erőmű megítélése: „A dunai emberek el vannak átkozva [...] Hogy robbanna föl ez az erőmű! Ez itt minket totálisan eltiltott mindentől.” (P. I. 2012)

Falusziget egy másik sajátossága a turizmus (amennyiben a hétvégi ház-tulajdonosokat turistáknak tekintjük) szférájában bontható ki. A terület nem található meg egyetlen Bóssal kapcsolatos turisztikai anyagban sem. A helyiekkel készült interjúkból az szűrhető le, hogy egy viszonylag jól körülhatárolható csoport – a „pozsonyiak” – fedezte fel magának, nagyjából a hetvenes évek második felében. Többen említették, hogy a betelepültek foglalkozása mérnök, elektromérnök volt, ami arra enged következtetni, hogy az erőmű építését megelőző munkálatok során találkozhattak az akkor már félig kiüresedett területtel. A faluszigeti turizmus tehát nem egy *felülről irányított* turisztikai marketing eredménye, amelyet a helyiek – a klasszikus turizmuskritika szerint – „el-

szenvedtek”; hanem a *helyben* lejátszódó folyamatok következménye. A helyiek, bár természetesen nem kivétel nélkül, aktív alakítói voltak ezeknek a folyamatoknak. Újra a szereplőkategóriák furcsa viszonyával találjuk szembe magunkat: a „pozsonyiak” bár elbirtokolják a teret, a helyiek cselekedeteit többnyire mégis a racionális gazdasági döntések határozzák meg – épp ezért nincs egyértelmű elutasító magatartás a „pozsonyiakkal” mint a kulturális kolonizáció képviselőivel szemben.

Bár Faluszigetben is építettek új típusú víkendházakat, a legjellemzőbb tértermelési gyakorlat a régi, nádfeles házak birtokbavétele és felújítása. A korábbi gazdasági terület helyén, annak attribútumaival létrehoztak egy sajátos üdülési teret, ahol a korábbi munkaeszközök díszítőelemként jelennek meg (pl. a mezőgazdasági munka kellékeit kiakasztják a ház külső falára). Ez az „örökségésítés” sokat elárul a társadalom és az idő viszonyáról: „az örökség fogalmának kibontakozása [...] elválaszthatatlan volt a múlt és a jelen fájdalmas, nyugtalanító, nosztalgikus szakadásának tudatosításától. A tárgyak [...] olyan értékre tettek szert, amilyenekkel akkor sem bírtak, mikor még használták őket, és amikor mindennapi, evidens jelenlétük miatt a kortársak [...] észre sem vették őket” (Hartog 2000, 17.). Konrad Köstlin szavaival az újonnan betelepülők, a hétvégi ház-tulajdonosok saját életvilágukat már nem magától értetődőnek élik meg, azonban vágyakoznak az eredetiség, a gyökerek és az autenticitás után (Köstlin 1996).

Az *autentikusság* fogalmát mindenképpen problematizálnunk kell. Nem csak azért, mert az autentikusságra való törekvés szlovákok által zajlik egy magyarlakta területen (így még inkább paradox a múlt és a gyökerek iránti kereslet). A fogalom ugyanis minden esetben relatív, „a valóság állandó változásában annak egy korábbi állapotához való viszonyunkat írja le”, és „a beszélő adott kulturális környezete és önmaga viszonyára, nosztalgiára, kritikára vagy éppen kiábrándultságra világít rá” (Pusztai 2011, 25.). Tehát a pozsonyiakra jellemző „autentikus” térhasználat egy tudati konstrukció, amelyet ők maguk hoznak létre. Viselkedési mintáik – a cseréptető visszacserelése nádfedélre, egy lerombolt ház helyén régi stílusban az új ház felépítése – beleillenek az általuk kialakított, szabadidejükben életre kelő életvilágba. Az imaginárius térben való létben nincs szükség vagy külső kényszer arra, hogy következetes anyagi döntések határozzák meg a cselekedeteket. A helyiek számára ugyanez a terület azonban a munka, a nehéz megélhetés mindennapjainak hátttere.

„Horváthország”

A „Horváthországgént” ismert terület körülbelül Malomfőle-dűlővel esik egybe. Ezt a megnevezést azonban nem ismeri mindenki, a hivatalos iratokban, helytörténeti munkákban nem kanonizálódott. A név a valamikor itt élő Horváth család nevéből ered, de nem ők nevezték el így: „Felszálltam a buszra, nem is

mondtam semmit, a buszsofőr kérdezte, hogy: Horváthországba?” (N. M. 2012). Pontosan nem tudni, hogy összesen hány Horváth lakott itt (Malomfőle lakossága 1939-ben 108 fő volt), csak annyi biztos, hogy a 20. század első felében hat testvérnek volt Malomfőle-dűlőben háza.

Jelenleg egyetlen Horváth sem lakik Malomfőlelben. Az idősek kihaltak, a fiatalok elköltöztek – csak háromnak van ott hétvégi háza, szülői házuk helyén. Horváth Imre egyhektáros telkén valaha csak a saját háza állt, ma körülbelül egy tucat hétvégi ház áll ugyanott.

Helyiek ezen a részen alig maradtak, a betelepültek is teljesen más kulturális ethoszt képviselnek, mint a faluszigeti hétvégiház-tulajdonosok. A régi típusú házakat itt vagy lerombolták az erőmű miatt, vagy a falusiak rabolták szét, miután kiüresedtek. A többi pedig később tűntették el, hogy modern víkendházakat építhessenek a helyükre.

Ezen a területen tehát egyáltalán nem jellemző, hogy betelepültek régi típusú házakat örökségként kezelve felújítsanak és saját értelmezésük szerint autentikussá tegyenek. Ez valószínűleg abból adódik, hogy a tér nem alkalmas arra, hogy a faluszigetihez hasonló imaginárius terek kialakulhassanak benne. Az erőmű közelsége miatt a terület nagy része építkezési területként funkcionált. A munkákat nem követte tájrehabilitáció: a mai napig a környéken magasanak a homok- és kavicsdombok. A kivágott erdőket nem pótolták, az utakat hanyagul aszfaltozták le. Malomfőle területén, egy nagyobb erdő, tó és nádaslapos helyén hordták össze az építkezés melléktermékeit. Ezt kavicssal és földdel borították be, majd kiadták építési teleknek. Ma ezen a dombon található a legtöbb hétvégi ház.

A turizmus egyértelműen ezt a területet érinti a legjobban: az utak forgalmasak, hétvégente megjelennek a biciklisták, motorbiciklisek, görkorcsolyázók, hobbihalászok, csónakázók. A leglátogatottabb turisztikai desztináció az itt található Hullám csárda.

E térhasználat mögött szintén a munka hétköznapijaival szembeállított el-lenvilág-ideológia áll, amely a modernizációhoz köthető: *„Régen egészen biztosan nem jártak ki az emberek Dunára, ha volt szabadidejük, akkor sem. Bősiek se, nemhogy idegenek. Akkoriban azok mentek oda, akik ott dolgoztak, laktak, vagy valakijük ott lakott.”* (N. M. 2012)

Korábban a malomfőlei és faluszigeti lakosok életmódja között nem volt érdemi különbség. Nagyjából ugyanazt a valóságot élték, ugyanazt dolgozták, ugyanazt ették és ugyanolyan házakat építettek. A fejlődés azonban különböző minták szerint zajlott/zajlik a két külterületen. Malomfőlelben az agráréletmód szinte teljesen visszaszorult, a turizmushoz köthető térhasználat és tértermelés pedig átvette a hatalmat.

A mentális térképek tanulsága

A tér és a térhasználat egyénekben való leképeződését nemcsak interjúk, hanem mentális térképek segítségével is vizsgálhatjuk. Vizuálisan szemléltethető, hogy különböző társadalmi csoportok ugyanabból a térből nemcsak mást és másképp érzékelnek, de értelmezéseik is különbözőek. Kirajzolódnak a többség számára kikerülhetetlen eligazodási pontok, illetve azok a térelemek, melyek egyes csoportok számára szinte észrevétlenek (Nemes Nagy 1998).

Adatközlőim két kategóriába sorolhatók: idősek és fiatalok. A határt a két korcsoport között a már megépült vízerőmű húzza meg. A felosztásban azokat tekintem időseknek, akik látták, ismerték a Bőshöz tartozó dunai külterületet még az építkezés előtt. Értelemszerűen a fiatalok azok, akik vagy az erőmű megépítése után születtek, vagy közvetlenül előtte, de semmiképpen sem ismerték a korábbi területi szerkezetet.

Nem kívánok a rendelkezésemre álló mentális térképekről kimerítő elemzést adni. Csak a legrelevánsabb észrevételeket közlöm, melyek tartalmukban kiegészítik a fenti szöveget, illetve illusztrálják azt.

Azon térképek (vö. 1. melléklet), melyek az *erőmű előtti állapotokat* mutatják be, ott kezdődnek, ahol a falu véget ér. A külterületekhez vezető hosszú, egyenes út nem elnagyolt, hanem apró részleteiben kidolgozott. Az egyiken még a kilométerkövek is fel vannak tüntetve. Ez abból adódhat, hogy a két adatközlő közül az egyik Malomföleiben nőtt fel, a másik ugyanott töltötte gyerekkora nagy részét – sokszor tették meg ezt az utat, legtöbbször gyalog. A kaszárnya épülete fontos eligazodási pontnak tűnik – ezt az interjúk is megerősítik. Az adatközlők gyakran hivatkoznak rá, hogy amikor még gyalog jártak ki Dunára, ez volt az egyik pihenőállomás. A kaszárnya egy ideig középületként funkcionált, majd a szocializmus alatt lakások voltak benne. Az erőműépítéskor a körülötte levő házakat lebontották, a kaszárnyát viszont felújították, és az építővállalat irodaháza költözött belé. Az épület így kikerült a helyiek birtokából, a fiatalok mentális térképein nem is szerepel.

A régi Duna-medernél található hajóállomás szintén csak az idősebbek térképein tűnik fel, ugyanis az Új-Duna megépítésével a teljes hajóforgalom átkerült az új mederbe, a régi kikötő pedig funkcióját veszítette.

Szintén a „régai térképekre” jellemző a pontosság és a kidolgozottság, a dűlőnevek használata. A rajzolók nemcsak ismerői, de birtokosai is voltak a térnek. A természeti környezet legalább olyan hangsúlyos, mint az ember által épített objektumok: erdők, tavak, laposok, nádasok, kanálisok, rétek, legelők, esetenként állatok (az egyik térkép rajzolója külön kiemelte a természet aprólékosabb részleteit: tűzike, aranyvessző, méhkaptár, gomba). A korábbi társadalmi kapcsolathálózat is leolvasható: a legtöbb házhoz oda van írva a tulajdonos neve, illetve az interjúk megerősítették, hogy amelyik háznál nem jelölték, annak is ismerték a birtokosait.

Ezek a térképek még viszonylag kis területet fognak be (Malomföle és környéke). Mint az előbbieken kiderült, az adatközlők ehhez a térhez kötőd-

tek állandó lakhelyük vagy családjuk kapcsán. A természetjárás és egyéb turizmushoz kötődő gyakorlatok nem voltak jellemzőek az erőmű megépítése előtti időkben, a többi kültelket csak akkor keresték fel, ha valami dolguk volt ott.

Ugyanezen adatközlőknek az erőmű utáni teret bemutató térképei (2. melléklet) már sokkal nagyobb területet foglalnak magukba. Ezekből látszik, hogy mely helyeket látogatják (Kósa-ház, Falusziget, öreg tölgyfa), akár mint turisták egykori saját területükön. A dűlőneveket, a kaszárnya épületét és a régi hajóállomást ezeken a térképeken is feltüntetik.

A *fiatalok térképei* (3. melléklet) között sokkal nagyobb a különbség. Náluk a tér ismerete, látogatása már az egyéni döntésen, a szabadidő tetszés szerinti eltöltésén múlik. Mindössze két térelem van, amely az összes mentális térképen szerepel (egyébként az időkén is): a régi Duna-meder (az Öreg-Duna) és a partján álló Hullám csárda („kantin”). Dűlőneveket szinte egyáltalán nem használnak, Falusziget csak egyetlen térképen szerepel. A Kósa-ház néha feltűnik (megnevezéssel vagy anélkül) – ez még elérhető távolságon belül van a Hullám csárdától. A természetet vagy egyáltalán nem, vagy elnagyoltan ábrázolják. Jellemző, hogy a turizmushoz kötődő térelemek uralkodnak ezeken a mentális térképeken.

Konklúzió helyett: tanulságok

Bár az elemzés fő szereplője Bős, valójában nem csak róla szól. Az itt megfigyelhető folyamatok lejátszódhatnak (és le is játszódhatnak) másutt is – erőművel vagy anélkül. A vízerőmű azonban egyfajta katalizátor volt a modernizáció helyi történetében. Felgyorsította és látványossá tette azokat a törekvéseket, amelyek megépítése előtt elindultak. Az idegen munkások jelenléte, a természetrombolás, a házak és majorok módszeres lebontása, a mezőgazdasági életmód visszaszorulása, a városiasodás (és főleg a helyi lakosok aktív szerepvállalása e modernizációs folyamatokban) után teret kapott egy alapvetően más életvilág, melyben a vidék-város fogalompár már nem értelmezhető egymás ellentétéként. Maga a vízerőmű pedig, mint az önálló szlovák állam egyik első dicsősége, turisztikai látványossággént kanonizálódott. Ez nem a környék természetvédelmi értelemben való felértékelődésével, hanem sajátos turisztikai gyakorlatok kialakulásával járt (lásd: Falusziget és Malomfőle külterületek esete).

A betelepülők és a hétvégiház-tulajdonosok nem egy érintetlen területre tették be a lábukat, és formálták azt saját kedvükre. A tér és a térhasználati gyakorlatok megváltoztatásában a helyiek is részt vettek. A vélemények sokfélesége ellenére elmondható, hogy a fejlődés és az anyagi boldogulás számítanak a lokális történések legmeghatározóbb motivációinak. A Duna korábban is a megélhetést jelentette, és ezt jelenti most is, függetlenül attól, milyen mértékű a diszkontinuitás múlt és jelen között. Az erős sodrású folyó a szabályozások és az új Duna-meder kialakítása előtt hordalékot és árvizet hozott magával: for-

málta a helyet és a helyiek életmódját. Végül az emberek győztek a folyó felett, és mára a Duna már nem hoz mást, mint turistákat, illetve olyan távoli hatásokat, melyek óhatatlanul és állandóan formálják a területet.

A lokalitás diskurzusát mégsem lehet egyértelműen a fejlődéstdiskurzusok közé sorolni (természetesen ugyanígy a veszteséstdiskurzusok közé sem). Az adatközlők érzékelései, értelmezései, személyes emlékezetei között olykor hatalmas az eltérés. Valóságkonstrukcióik egyéniek, jobbára függetlenek a Magyarországon és Szlovákiában uralkodó hivatalos diskurzusoktól. A konfliktushoz fűződő viszonyukat saját életkörülményeik határozzák meg. Ahány egyén, annyi valóság, annyi Duna és annyi erőmű.

Valószínűsíthető, hogy ez az állapot nem marad fenn, ugyanis előbb-utóbb kihálnak azok, akik még emlékeznek az erőmű előtti állapotokra. A fiatalabb generációk számára pedig magától értetődő az erőmű és az új Duna-meder jelenléte. Bős önéleírásaiban, helytörténeti könyveiben szintén nem szerepelnek a rombolással kapcsolatos adatok.

Kutatásom további tanulsága a vidék fogalmának teljes átalakulása, és olyan új viselkedési minták megjelenése, melyek a modernizáció eszközeivel próbálják rekonstruálni a modernizáció előtti körülményeket. E folyamat során felépített imaginációk valóban távol állnak attól, amit a vidéki élet valaha is jelenthetett. És mindez nem csak a városból jövő betelepülőkre igaz, mert ahogy már a helyiek is városias életmódot élnek, úgy néha ők is magukénak érzik ezt az egyébként ellentmondásokkal teli vágyat a vidékkel azonosított „egység” iránt.

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat a XXXI. OTDK kulturális és szociálintropológia szekciójában első helyezést ért el. Köszönet jár elsősorban témavezetőmnek, Pusztai Bertalannak; továbbá A. Gergely Andrásnak a jó tanácsokért; valamint az adatközlőknek és azoknak is, akik eljuttattak az adatközlőkhöz.

Jegyzetek

- 1 Angyal Béla (1994) a Gúta környéki ártéri tanyák kialakulásáról írja, hogy Gúta belterülete már a 19. század végére túlnépesedett, a 20. század elejétől fokozatosan emelkedik a külterületi lakosok és a tanyák száma. Adatközlői szerint a 20. század '30-as, '40-es éveiben laktak a legtöbben az ártéren.
- 2 Ehhez kapcsolódó kordokumentum a *Bős-Nagymaros: Változó Dunatáj* című propagandafüzet 1988-ból: „Megritkultak az ártéri erdők, helyenként megnőtt az aszály valószínűsége... Ezek hatása azonban eltölpül az előnyök mellett. [...] A munkálatok azóta is jó ütemben haladnak. Így bizonyos, hogy hiánytalanul és határidőre megvalósul a nagy mű.” (Dosztányi 1988)
- 3 A fogalmat (Vergengung) Zygmunt Bauman Martin Bubertől kölcsönözte.

- 4 A terepbejárás és az akkor felvett interjú (P. I. 2012) óta megkezdődött a Bős és Dunaremete közötti kompjárat építése. A fejlesztési tervek részeként 2012 nyarán leaszfaltozták a töltést a kompikötő és Falusziget között. Az út hossza nem, minősége azonban változott.

Irodalom

- Alapy Gy. (1994): *A csallóközi halászat története*. Kalligram, Pozsony
- Angyal B. (1994): A gútai ártéri tanyák és az ártéri gazdálkodás. *Ethnographia*, 1., 37–60.
- Bauman, Z. (1997): Modernség és ambivalencia. In: Feischmidt M. (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris, Láthatatlan Kollégium, Budapest, 47–59.
- Csatár I. (szerk.) (1939): *A visszatért Felvidék adattára*. Rákóczi Kiadó, Budapest
- Csillag Á. (rendező) (1995): *Dunatorzó*. <http://www.92901.eu/dunatorzo/> (Letöltés: 2013. január 4.)
- De Certeau, M. (2010): *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Kijarat Kiadó, Budapest
- Dosztányi I. (szerk.) (1988): *Bős-Nagymaros: Változó Dunatáj*. Aqua Kiadó, Budapest
- Fleischer T. (1992): *Cápafigsora a Dunán: A dunai vízlépcső esete*. vki.hu/~tfleisch/PDF/pdf92/CAPA-CI92.pdf (Letöltés: 2012. december 5.)
- Hartog, F. (2000): Örökség és történelem között: az örökség ideje. *Regio*, 4., 3–25.
- Havas H. (1988): *A Bős-Nagymaros dosszié avagy egy beruházás hordalékai*. Codex Rt., Salgótarján
- Kósa L. (1988): A Dunántúl néprajzi határai. *Komárom megyei néprajzi füzetek*, 3. TIT Nyomda, Tatabánya, 9–18.
- Kósa L. (1998): „Ki népei vagytok?” *Magyar néprajz*. Planétás, Budapest
- Köstlin, K. (1996): Utazás, régiónk, modernség. *Café Babel*, 4., 117–124.
- Liszka J. (2005): *Két Duna keríti... Tanulmányok a Csallóköz néprajzához*. Kalligram, Pozsony
- Nagy B. (2005): Bős breviárium. *Beszélő*, 10. beszelo.c3.hu/cikkek/bos-breviarium (Letöltés: 2012. május 1.)
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Pusztai B. (2011): Paradigmaváltások a kultúrakutatás autentikusság diskurzusában. In: Fejős Z. (szerk.): *Színre vitt helyek*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 18–31.
- Tuba L. (szerk.) (1991): *Stop Gabčíkovo! Egy hónap a gáton*. Kalligram, Pozsony

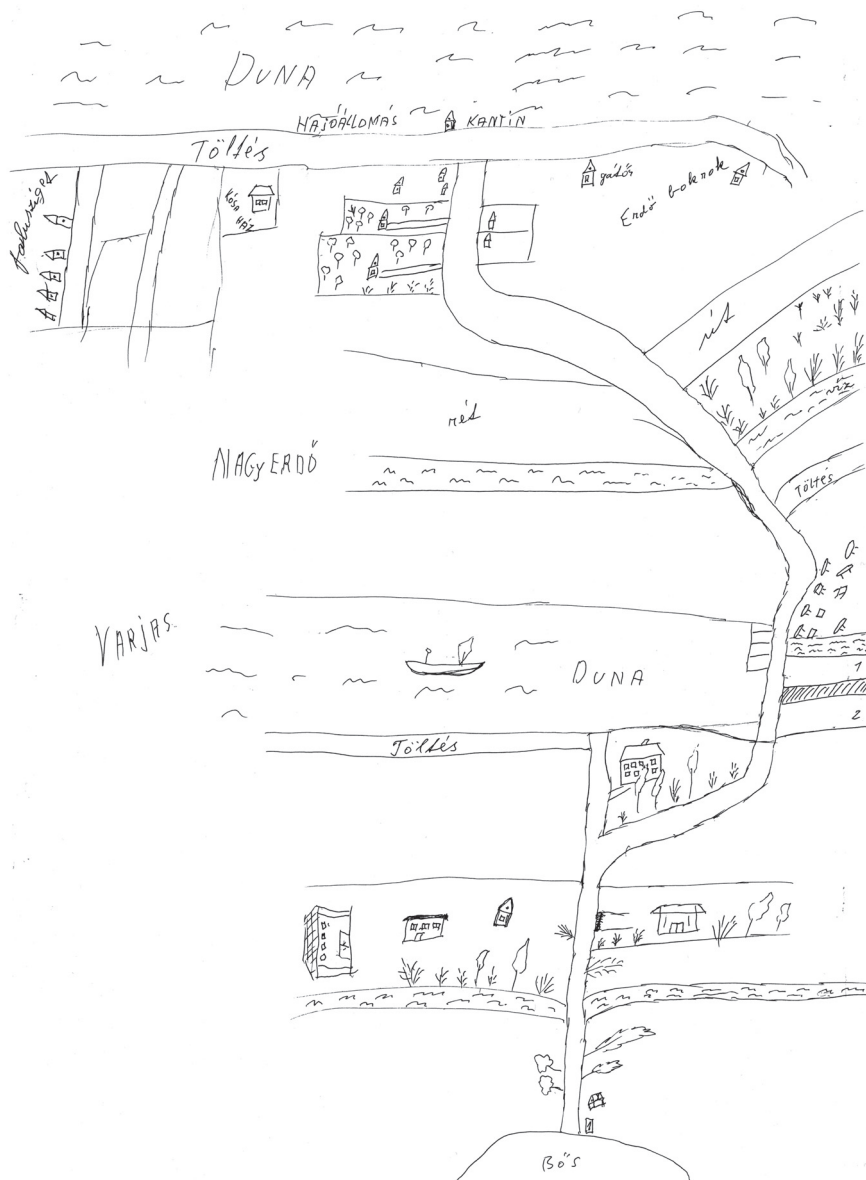
Interjúk

- B. Á. (született 1937-ben, interjú: 2012)
- E. J. (született 1931-ben, interjú: 2012)
- H. J. (született 1943-ban, interjú: 2012)
- Cs. S. (született 1959-ben, interjú: 2012)
- N. B. (született 1984-ben, interjú: 2012)
- N. M. (született 1964-ben, interjú: 2012)
- N. S. (született 1959-ben, interjú: 2012)
- P. I. (született 1947-ben, interjú: 2012)

1. melléklet: N. M. (1964) mentális térképe – a vízerőmű előtti tér
Mental map of M. N. (born in 1964) – the locality before the dam

2. melléklet: H. J. (1943) mentális térképe – a vízerőmű utáni tér
Mental map of J. H. (born in 1943) – the locality after the dam

A regionális és a vállalati kultúra kölcsonhatásának vizsgálata

A study of the interaction between corporate and regional culture

KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA

KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI Márta: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Marketing és Menedzsment Tanszék, Győr; kszm@sze.hu

KULCSSZAVAK: beágyazottság, elkötelezettség, vállalati kultúra, regionális kultúra

ABSZTRAKT: A Corporate Culture and Regional Embeddedness (CURE) (Vállalati kultúra és regionális beágyazódás) projekt (2007–2009) célja volt a regionális és a vállalati kultúra közti kölcsönhatás, a kulturális változások folyamatának tanulmányozása, továbbá annak a megválaszolása, hogyan tudja az európai régiók kulturális sokszínűsége növelni a vállalatok versenyképességét.

A kutatás hat európai ország (Ausztria, Németország, Magyarország, Hollandia, Svájc, Egyesült Királyság) hét régiójában zajlott. Régióként 30, összesen 210 vállalatot vizsgáltunk, a vállalat regionális beágyazódása, továbbá a régió és a vállalat kölcsönös egymásra hatása szempontjából. A vizsgálat módszerei a vállalatok vezetőivel készített mélyinterjúk, továbbá a stakeholderekkel folytatott fókuszcsoporthoz tartozó interjúk voltak.

A projekt feltárta a regionális és a vállalati kultúra közti kölcsönhatást és a kölcsönhatásból következő változási folyamatot: egyrészt, hogy hogyan befolyásolja a regionális fejlődést a régióban működő vállalatok kultúrája, másrészt, hogy hogyan befolyásolja a régióban működő vállalatokat a regionális kultúra. Az erős regionális kultúra képes az innováció és a fellendülés számára megfelelő feltételeket teremteni. A kutatás rámutatott a multinacionális vállalatok pozitív, régiókra gyakorolt hatására, valamint a régióknak – különösen a nyílt innovációs területeknek – e vállalatokra gyakorolt pozitív hatására. A vizsgálat négy területre fókuszált, amelyek vizsgálata elősegíti a beágyazottság jobb megértését. Ezek a területek az innováció, a humán erőforrás, a gazdasági értelemben vett fenntarthatóság és az életminőség.

Márta KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI: associate professor, Department of Marketing and Management, Széchenyi István University, Győr; kszm@sze.hu

KEYWORDS: embeddedness, engagement, corporate culture, regional culture, interaction

ABSTRACT: This paper was written on the basis of a cross-border research, CURE. The Corporate Culture and Regional Embeddedness research project was conducted between 2007 and 2009. The major objective of the project was to produce an empirical analysis to study the interaction between corporate and regional culture, and the change processes resulting from this

interaction. How the vital cultural diversity in European regions can enhance corporate competitiveness was the core question of the international, three-year research project.

The research was carried out in six European countries (Austria, Germany, Hungary, the Netherlands, Switzerland, and the UK) and their seven regions, by conducting 30-30 interviews with the owner/top managers among 30-30 companies and focus group research among their main stakeholders in each region.

Through a multidisciplinary study, the CURE project investigated and explored on the one hand how regional development is influenced by company cultures and, on the other hand, how companies are influenced by regional cultures. Strong regional cultures can help to create conditions under which innovation and prosperity can flourish. The CURE project emphasised that regional development can also be positively influenced by global corporate cultures. Also, companies can benefit from tapping into different regional cultures, especially in an era of "open innovation". The following fields of investigation were defined to enable the analysis of embeddedness: innovation, human resources, sustainability in ecological terms and quality of life.

Bevezetés

Európa egyik lehetősége a sokszínű regionális kultúrákban rejlik. A 2007. január és 2009. december között zajlott, az EU 6. keretprogramja által támogatott Corporate Culture and Regional Embeddedness (CURE) (Vállalati kultúra és regionális beágyazódás) projekt hat ország hét régióját kutatta. Alapvető célja volt annak vizsgálata, miképp növeli a kulturális sokszínűség az ott működő vállalatok versenyelőnyét. A három évig tartó vizsgálat ezen belül kitért a regionális és a szervezeti kultúrák egymásra hatására, egymást befolyásoló tényezőire, a dinamikus kulturális kölcsönhatásra, a vállalatok regionális beágyazottságára, valamint a beágyazottság hiányának felderítésére. A fókuszba állított négy terület a következő volt: innováció, életminőség, humán erőforrás, környezeti felelősség.

A CURE nemzetközi kutatócsoportjai hat ország hét régiójából egy-egy kutatóintézetnek vagy egyetemnek a munkatársai. Ezen országok és régiók a következők: Nagy-Britannia (Wales/Cardiff), Németország: (Kelet-Vesztfália/Lippe; Délnyugat-Brandenburg), Hollandia (Délkelet-Hollandia), Svájc (Bázel környéke/Olten), Ausztria (Stájerország/Bécs), Magyarország (Győr környéke).

A kutatás módszerei a következők voltak: 30-30 vállalat vezetőjével készített interjú, továbbá a régióban jelen levő stakeholderekkel folytatott fókusz-csoportos beszélgetés. A közös feladatok segítségével rendszeresen workshopokat szervezett a projektvezető német kutatócsoport.

A különböző kulturális beállítódások összjátéka, a stratégiai dilemmák közti egyensúlyozás, a hálózatok társadalmi-kulturális háttere, valamint a stakeholdereknek a régiók és a vállalatok iránti elkötelezettsége olyan kulcsfontosságú tényezők, amelyek vizsgálata lehetővé teszi, hogy megtudjuk, hova tartanak a régiók és az ott működő vállalatok.

A magyar vonatkozású eredményeket hazai és nemzetközi konferenciakiadványokban már korábban bemutattam (Konczosné 2009a, 2009b, 2009c,

2010a, 2010b, 2011; Konczosné, Losoncz, Józsa 2010). Ez a tanulmány a teljes projekt hét régióra vonatkozó anyagát ismerteti.

Elméleti háttér

A menedzsmentelméletek évszázadokig „kultúramentesek” voltak. A 19. század második felétől kezdtek a kultúrára úgy tekinteni, mint a gazdaság szempontjából fontos tényezőre, sőt az 1980-as éveket a „kultúra évtizedének” nevezik (Cameron, Quinn 2006). A határokon átnyúló régiók, az ezekben működő kis- és középvállalatok kulturális szempontú kutatása is széles körűvé vált (például Ablonczyné Mihályka, Tompos 2011a, 2011b; Szőke, Ablonczyné Mihályka 2011; Tompos, Ablonczyné Mihályka 2011).

Az elmúlt években egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a regionális kutatók részéről is (Rechnitzer, Lengyel 2004) aziránt, hogy *a kultúra milyen szerepet tölt be a gazdaság vitalitásában, valamint a régió gazdasági innovációjának dinamikájában* (Gertler 2004; Tura, Harmaakorpi 2005). Ezek a kulturális különbségek megjelennek az egyének szintjén is (Huszka 2010, 2012). A kulturális, intézményi és társadalmi tényezőket az ipari körzetek szakirodalma úgy említi, mint a gazdasági fejlődéshez és az innovatív miliőhöz nélkülözhetetlen eszközöket (Asheim 2000; Crevoisier 2004; Kebir, Crevoisier 2007).

Napjainkban emellett a magas technológiai igényű klaszterekről és a tudásintenzív iparágakról (Cooke 2002; Keeble, Wilkinson 2000), a regionális innovációs módszerekről (Cooke, Boekholt, Tödtling 2000; Cooke, Heidenreich, Braczyk 2004; Tödtling, Trippel 2007), a tanuló régiókról (Boekma, Morgan, Bakkers, Rutten 2000), továbbá a kreatív osztály megközelítéséről (Florida 2005) olvashatunk a tanulmányokban.

A regionális tudományok kulturális fordulatát számos kritika érte. Ilyen például a kultúrák és az intézmények instrumentális magyarázata, valamint a kulturális tényezők megfogalmazásának és gyakorlati vizsgálatának problémája (Martin, Sunley 2003; Rodriguez-Pose 2001). Mindazonáltal a kultúra, az intézmények és a társadalmi tőke továbbra is kiemelt kutatási területek (Tödtling, Trippel 2007).

A hagyományos szervezeti kultúra modelljeit szintén kritika érte. Például Hofstede, Hofstede és Minkov (2004) modelljét merev, statikus volta miatt bírálják, amely a kultúrát változatlan entitásként kezeli. Így ez kevésbé alkalmas dinamikus kulturális kölcsönhatások vizsgálatára, holott magát az időt kulturális tényezőként Bond a modell részévé tette (Süle 2010). A dilemmamegközelítés viszont (Hampden-Turner, Trompenaars 2000) elfogadja a kultúrák összetettségét, a dinamikát és a külső környezet paradox igényének hatását. A CURE projekt ez utóbbi megközelítést, a dinamikus kultúra modelljét alkalmazta. A szervezeti kultúrára olyan mintaként tekintett, amellyel a szervezetek kifejezik a különböző értékekhez való viszonyukat.

A vállalatokra ható külső tényezők (tudáshálózatok, innováció), valamint a társadalmi felelősségvállalás (jó polgárság) irodalma széles körű. Ugyanakkor hiányzik a vállalatok regionális elköteleződésének, régióba való beágyazottságának elemzése, például a szervezeti kultúra és a regionális kultúra kölcsönhatásainak vizsgálata. A CURE projekt és e tanulmány ezekre kereste a választ.

A kutatás elején hét elméleti összefoglaló készült, amelyek célja a vállalati és a regionális kultúra fogalmának, valamint e kultúrák kölcsönhatásának tisztázása volt.

Az első elméleti munka (Tödtling, Trippel 2007) összefoglalta a regionális innovációs kultúra kulcsfontosságú elméleteit. A szerzők szerint egyre nagyobb hangsúly helyeződik a régiók innovációs eredményeinek társadalmi-kulturális hátterére, jelezve ezzel, hogy az elmúlt néhány évben „kulturális fordulat” következett be a regionális tudományokban. A tanulmány összehasonlította a különböző iskolák gondolatait a régiók innovációs kultúrájáról.

A második elméleti anyag írói (David, Gärtner, Rehfeld 2007) hangsúlyozták a regionális sajátosságok szerepét a régiók sikerességében. Értelmezésük szerint a regionális „mátság” olyan forradalmi folyamat eredménye, amelyet számos szereplő tevékenysége hoz létre. Ezt támogathatja ugyan regionális stratégia, de valójában a folyamat maga nem szervezhető. Így számos regionális kultúra él egymás mellett, egy időben, de ezek egyedi pályákat írnak le.

Clifton (2007) a harmadik elméleti összefoglalásban azt hangsúlyozta, hogy a helyi kultúrák a domináns világtermékek, a kapitalizmus különböző formái és a domináns regionális innovációs rendszerek kereszteződésében helyezkednek el. A tanulmány az üzleti és a regionális innovációs kultúrák, továbbá a vállalatok széles körű tipológiáját adja.

A regionális kultúrát a szervezetek és a régió közti állandó kölcsönhatások határozzák meg. Pekruhl, Minning és Dörhöfer (2008) alkalmazták munkájukban (negyedik elméleti anyag) a „személyzet mint szállítójármű” kifejezést. Ez értelmezésük szerint azt jelenti, hogy a szervezet dolgozói közvetítenek a régió és a szervezetek, így a regionális és a szervezeti kultúra között.

Az a tény, hogy a szervezetek nemcsak a részvényeseikkel, hanem a stakeholderekkel is számolnak, szintén érdeklődésre számot tartó téma. Heidbrink és Seele (2007) az ötödik elméleti összefoglalóban kifejtették, hogy a szervezetek ki vannak téve a stakeholderek befolyásának. Ők azok az egyének és csoportok, akik hasznot látnak vagy károsodnak, akiknek a jogait megsértik vagy tiszteletben tartják a szervezetek a tevékenységük során. A vállalatoknak – társadalmi és gazdasági tevékenységük során – figyelembe kell venniük a tulajdonosokat, a részvényeseket és az érdekeltek különböző csoportjait (mint például a munkavállalók, a vásárlók, a menedzserek, a beszállítók, a helyi közösségek). Mindez azt jelenti, hogy a szervezetek az őket körülvevő társadalom polgárai, így felelősek a régióért, amelyben tevékenykednek, és e tevékenységükért számon kérhetők.

A hatodik elméleti alaptétel a „dilemmamegközelítés”. Prud’homme van Reine és Dankbaar (2007) nézete szerint a regionális és a szervezeti kultúra közti

dinamikus kölcsönhatás vizsgálatához a dilemmaelmélet a megfelelő megközelítés. A dilemmaelmélet elismeri a kultúrák összetettségét, dinamikáját, valamint a belső kontroll és a külső környezethez való adaptáció ellentmondásosságát. Megállapításuk szerint a kulturális fejlődés a dilemmákkal való eredményes megbirkózással jöhet létre. A szervezetek és régiók hasonló dilemmákkal szembesülnek, mint például globális vagy lokális dilemmák, stabilitás vagy dinamikus változás, eredményorientáció vagy életminőség-orientáció, rövid vagy hosszú távú döntéshozatal.

Treinen (2007) a hetedik elméleti munkában azt a tényt elemzi, miszerint a régió és az ott működő üzleti világ közti kapcsolat ritkán egydimenziós. Számos olyan egymásba fonódó terület létezik, amelyekben a helyi, a regionális, a kormányzati és a vállalati intézmények formális és informális kommunikációja zajlik. Mindez azért lényeges a kutatás szempontjából, mert az interjúk megkezdése előtt indokolttá tette a regionális szereplők és a vállalatok közti közvetítés megteremtését (ezt a célt szolgálták a fókuszcsoportos beszélgetések).

Kutatási kérdések és módszerek

A nemzetközi kutatócsoport három kutatási kérdést fogalmazott meg, ezek az alábbiak:

- Milyen módokon hatnak egymásra vagy befolyásolják egymást a regionális és a szervezeti kultúrák?
- Miért elkötelezettek, illetve miért nem a vizsgált vállalatok?
- Milyen mértékben elkötelezettek a vállalatok a vizsgált négy területen?

A vállalatok és a régiók közti kulturális hatás vizsgálatára a kutatócsoport kvalitatív módszertant alkalmazott, elsősorban interjúkat. Az interjúk eredményeinek összehasonlíthatósága érdekében az interjúk félig strukturáltak voltak.

A kutatás lépései

Első lépés volt a régiók kiválasztása, majd a vállalatokról adatok összegyűjtése, továbbá a régió legfontosabb képviselőivel (önkormányzatok, ipari parkok, oktatási intézmények, kamarák, munkaügyi szervezetek stb.) szervezett nyitótalálkozó. A találkozón a megkérdezettek a négy fő kutatási területről (innováció, humán erőforrás, életminőség, társadalmi felelősség) osztották meg véleményüket a kutatókkal.

A második lépés a régiónkénti 30 vállalat kiválasztása volt. Lényeges volt, hogy a minta különböző vállalatípusokat tartalmazzon. Hat szempontot kellett figyelembe venni: tulajdonosi struktúra, földrajzi elhelyezkedés, idődimenzió, piacorientáció, klaszterhez tartozás és tudásintenzitás. Harmadik lépésként a

vállalatokról kellett a lehető legtöbb információt összegyűjteni azok partnereitől, így a vállalati vezetők véleményét tükröző interjúkat külső szempontú adatokkal egészíthettük ki. Negyedik lépésben a 7×30 vállalati interjút bonyolítottuk le 2008. április és október között, időtartamuk átlagosan 1-1,5 óra volt. Az interjúk alanya a vállalat tulajdonosa és/vagy vezető menedzsere volt. Az interjúk nyitottan és elbeszélő módon kezdődtek, majd a kulcsterületek kérdéscsoportjainak megválaszolásával folytatódtak. Az interjúkat legalább két fő bonyolította: a kérdező csak a válaszadóra figyelt, segítője jegyzetelt. A legalább két fő (több esetben három fő) részvétele azért is szükséges volt, mert számos esetben az interjúkészítőknek a válaszok alapján becsült értékeket kellett megadni, ez pedig megbízhatóan csak több nézőpont összevetésével volt lehetséges. Ötödik lépésként a kapott információkat értelmeztük és kódoltuk. A beszélgetés hangfelvételét egységes formátumban gépteltük le, az interjú részt vevő kutatók által pontosítva. Ezt követően – hatodik lépésként – elkészültek a regionális beszámolók. Jelen tanulmány a hét régió jelentései alapján készült (Dörhöfer, Minnig, Pekruhl 2009; Gärtner, Rehfeld 2009; Losoncz, Varga, Konczos 2009; Nussmueller, Lengauer, Tödtling 2009; Prud’homme van Reine, Dankbaar 2009; Treinen, Trippel, Tödtling 2009).

A vizsgált régiók és vállalatok alapadatai

A vizsgált vállalatokról az alábbi fontosabb megállapítások tehetők az öt dimenzió – földrajzi, tulajdonosi, idő, piaci és tudásintenzitás – szempontjából (vö. 1. táblázat).

A *földrajzi dimenzió* alapján a vizsgált vállalatok többsége (64%) regionális jellegű, míg a *tulajdonosi struktúra* alapján családi tulajdonban van vagy részvénytársaság. A regionális léptékű családi vállalatok száma a legjelentősebb a mintában (34%), amelyekre a dolgozói lojalitás, a tolerancia, a konfliktusok nyílt megbeszélése a jellemző.

Az *idődimenzió* szempontjából kiegyensúlyozottság figyelhető meg: közel azonos számban vannak a 20 évnél idősebb (70), a 10-20 év közötti (63) és a 10 évnél fiatalabb (77) vállalatok a mintában.

1. táblázat: A vizsgált vállalatok adatai
Main data of the investigated companies

Tulajdonosi struktúra	Földrajzi dimenzió			
	Regionális	Nemzeti	Nemzetközi	Összesen
Részvénytársaság	46	17	36	99
Családi vállalkozás	73	10	8	91
Önkormányzati tulajdonú vállalkozás	16	3	1	20
Összesen	135	30	45	210

Forrás: CURE regionális összefoglalók. N=210, de a nem mindig teljes körű válaszok miatt eltérések lehetnek.

Jellemző a nemzetközi *piaci orientáció* (90 vállalat, 50%), melyet a közel azonos súllyal a nemzeti (42 db, 23%) és regionális (48 db, 27%) piacokon jelen levő vállalatok követnek. A nemzetközi jelenlét magas aránya a globalizáció hatását mutatja, az erőfeszítéseket a külföldi piacok felé történő nyitásra.

A *tudásintenzitás* jellemzésére két kategóriát használtunk: magas és alacsony tudásintenzitás, amelyet az interjúalanyok határoztak meg. A vizsgált vállalatok 65%-a (137 db) mondta magáról, hogy magas tudásintenzitás jellemzi, mert csak így tudják túlélni a globális versenyt.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a *fiatal, regionális, tudásintenzív, nemzetközi piaci orientációjú családi vállalkozások* a vizsgált régiókban.

A mintában gyakoriak a relatíve nagynak tekinthető vállalatok is, de a kis- és középvállalatokból több szerepelt. Az esettanulmányok eltérő tipológiát használtak a vállalkozások méretéről, így jelen tanulmányban csak két kategóriát alkalmaztunk: a kkv-kben kevesebb, mint 250 fő, a nagy és nagyon nagy vállalatokban 250 főnél több alkalmazott dolgozik. Előbbi csoportba 101, utóbbiba 83 vállalat tartozott (több regionális jelentésben nem szerepelt a vállalat nagysága).

Az iparágakat tekintve számos ágazat mondható tradicionálisnak az egyes régiókban, de ezek mellett új ágazatok is rohamos gyorsasággal növekszenek (2. táblázat).

2. táblázat: A régiókban domináns iparágak
The dominant industries in the selected regional economics

Régió	Domináns iparágak
Győr környéke (Magyarország)	Autóipar, gépipar
Délkelet-Hollandia	High-tech rendszerek, autóipar, élettudományok
Bázel környéke (Svájc)	Vegyipar és gyógyszergyártás
Kelet-Vesztfália / Lippe (Németország)	Design, média, egészségipar
Délnyugat-Brandenburg (Németország)	Biotechnológia, lakásszektor
Stájerország (Ausztria)	Fémipar, autógyártás, szoftveripar
Wales (Egyesült Királyság)	Pénzügyi szektor, élelmiszeripar, biotechnológia, repülőgép- és hajógyártás

Forrás: CURE regionális összefoglalók.

Eredmények

A következőkben a négy vizsgált kérdéscsoport alapján összegzem, mennyire fontosak a régiók a megkérdezett vállalatok számára, valamint hogyan hatnak a vállalatok a régiókra – például mennyire integrálódtak gazdaságilag a régióba, mennyire befolyásolják a régiót üzleti tevékenységükkel és regionális fontosságú ügyek támogatásával. Továbbá megvizsgálom az elköteleződés, illetve az elköteleződés hiányának okait.

A vállalatok regionális elköteleződése a négy vizsgált tématerületen

A kutatás a régióknak a vállalatok számára jelentett szerepét vizsgálta az innováció, a humán erőforrás, a fenntarthatóság és az életminőség területén. (3. táblázat).

A humán erőforrás szempontjából a régiók „nagyon fontos” és „fontos” értékelést kaptak. Ez szorosan összefügghet azzal a ténnyel, hogy egy vállalatnak az adott régióban való letelepedését erősen befolyásolja a képzett és motívált munkaerő megléte.

A regionális innováció megkérdőjelezhetetlen fontossága a magas tudásintenzitású vállalatokat jelzi a vizsgált régiókban; a cégek nagy jelentőséget tulajdonítanak az innovációnak versenyképességük megtartásában (amikor a versenyleőnyt biztosító hagyományos források – pl. az olcsó munkaerő – már kimerültek).

3. táblázat: A régió jelentősége a vállalatok számára
Importance of the region for the companies

<i>Tématerület</i>	<i>Nagyon fontos</i>	<i>Fontos</i>	<i>Alig fontos</i>	<i>Nem fontos</i>
Innováció	29	42	37	37
Humán erőforrás	59	48	37	16
Fenntarthatóság	28	32	46	53
Életminőség	25	52	44	20
<i>A régió összességében</i>	32	62	35	4

Forrás: CURE regionális összefoglalók. N=210, de a nem mindig teljes körű válaszok miatt eltérések lehetnek.

A régió által kínált magas életminőség szorosan összefügg a felsőmenedzsment és családjuk régióban való jelenlétével. Nagyra értékeli az adott régió által nyújtott kellemes természeti és kulturális környezetet, amelyek hozzájárulnak a megfelelő életminőség biztosításához.

Annak ellenére, hogy a természeti környezet szabályozása egyre szigorúbb, továbbá a lakosság is egyre érzékenyebb a fenntarthatóságra, meglepő módon a vizsgált vállalatok körében a régió szerepe a fenntarthatóságban az „alig fontos” és a „nem fontos” megítélést kapta. A régió szerepét összességében fontosnak ítélték a megkérdezettek a vizsgált négy tématerületen.

Ha a vállalatok régióik iránti elkötelezettségét vizsgáljuk (4. táblázat) – az interjúkészítők és a kutatás első lépésében szerzett információk alapján –, a vizsgált vállalatok többsége leginkább az innováció, a humán erőforrás és az életminőség iránt elkötelezett. Ez megegyezik azzal, ahogy a régiók fontosságát megítélték. A vállalati felelősségvállalás számos esetben áthatja a vállalatok teljes irányítását és fenntarthatóságért folytatott tevékenységét: befolyásolja és áthatja a teljes stratégiát és működést (Ridley, D'Silva, Konczos 2011). Ez a vállalati viselkedés hatással van a szervezet hírnevére és a „vállalati jó polgárság” legfőbb bizonyítékának tekinthető.

4. táblázat: A vállalatok elkötelezettsége a vizsgált területeken (becslés)
Estimations of the regional engagement of the companies

<i>Tématerületek</i>	<i>Erősen elkötelezett: kezdeményező és keretet adó</i>	<i>Elkötelezett: szponzor és támogató</i>	<i>Alig elkötelezett: adófizető tag</i>	<i>Nem elkötelezett</i>
Innováció	45	50	48	31
Humán erőforrás	40	65	46	29
Fenntarthatóság	20	55	53	53
Életminőség	38	72	38	33
<i>A régió összességében</i>	35	89	43	13

Forrás: CURE regionális összefoglalók. N=210, de a nem mindig teljes körű válaszok miatt eltérések lehetnek

A vállalatok közel 40%-a viszont e három terület iránt nem vagy alig mutat elkötelezettséget. Továbbá a vállalatok többsége (közel 60%) alig elkötelezett vagy nem elkötelezett a fenntarthatóság iránt.

Szoros kapcsolat mutatható ki a régiók fontosságának megítélése és a vállalatok regionális elköteleződése között: azok a vállalatok a legelkötelezettebbek a régiók iránt, amelyek számára a régió fontos a vizsgált területeken.

A vizsgált vállalatok tipológiája

A vállalatokat az elköteleződés hiányától a teljes elkötelezettségig kategorizáltuk, a besorolás az interjút végző kutatócsoportok becslésével történt. Ehhez figyelembe vettük a projektindító találkozó résztvevőinek véleményét, az adott vállalatokról gyűjtött és az interjúk során szerzett információkat.

Az első kategória az „elfogadó”, amelybe 38 vállalat tartozik. A cégeknek ez a típusa nem érdeklődik a régió iránt, amelyben működik. A második típus az „ügyfél” (35 vállalat), ők befizetett adójukért cserébe ellenszolgáltatást is várnak a régiótól, közvetlen vagy közvetett módon. A vállalatok harmadik típusa a „látogató” (38 cég): ők bizonyos ideig a régióban maradnak, és jobban érdeklődnek a régió és annak fejlődése iránt, mint az előző típus. Élvezik a régió nyújtotta előnyöket, de viszonzózzák is azt: bizonyos regionális ügyeket, intézményeket, fejlesztéseket támogatnak (pl. kulturális rendezvényeket, a helyi infrastruktúra fejlesztését), amíg a régióban vannak. A régió iránt legelkötelezettebb vállalatok a „jó polgárok” (69 vállalat), amelyek teljesen beágyazottak a régióba. Magukat a régió részének tekintik, és részt vesznek a régiót érintő főbb döntések meghozatalában. Az adófizetésen túl számos regionális tevékenységet és szervezetet támogatnak. Hosszú távon a régióban maradást tervezik, ezért érdekeltek a régió fejlesztésében, a jólét megteremtésében, az életminőség és az innovációs potenciál növelésében.

Nagyon fontos megjegyezni, hogy az utolsó csoportba nemcsak a mélyen beágyazott helyi vállalkozások tartoznak, hanem jó néhány külföldi vállalat is: a

helyi menedzsment régióba való beágyazottsága és a régió iránti felelősségvállalás a hosszú távú elkötelezettséget jelenti. A globalizáció ugyanakkor gyengítő hatással is lehet a régió és a multinacionális vállalatok együttműködésére. Némely kutatók „otthontalan” és „gyökértelen” cégekről beszélnek – ezek olyan multinacionális vállalatok, amelyek nem kötődnek egy régióhoz vagy országhoz, hanem ott hoznak létre létesítményeket, ahol épp legkedvezőbbek a feltételek az adott időszakban, majd bezárják azokat és továbbmennek, amint máshol kedvezőbb lehetőségek adódnak. A vizsgált vállalatok között 40% nem vagy alig integrálódott, jelentős részük az otthontalan, gyökértelen jelzőkkel illelhető.

A regionális elkötelezettség és el nem kötelezettség okai

A kutatócsoport tagjai megpróbálták azonosítani a vizsgált vállalatok etikai orientációját, vagyis hogy a társadalmi és regionális elkötelezettséggel kapcsolatos döntéseiket üzleti, etikai vagy vegyes indíttatásból hozzák-e.

A vizsgált vállalatok megközelítően 20%-a (41 db) kizárólag üzleti alapon hozza meg a döntéseit, etikai orientáció nem szerepel a szempontjaik között. A vállalatok több mint fele (106 vállalat) kombinálja a két szempontot. A vállalatok 20%-a (42 db) döntéseiben ragaszkodik az etikai aspektusokhoz (több regionális jelentésben nem szerepelt a vállalat etikai értékelése). Tehát összességében a megkérdezett vállalatok közel 80%-a veszi figyelembe az erkölcsi szempontokat (is) az elkötelezettséggel kapcsolatos döntései során.

Az interjúkban számos érv hangzott el az elkötelezettség, illetve az elkötelezettség hiányának indokaként. Az elkötelezettség okait közvetlen és közvetett tényezők alkotják. A közvetlen tényezők miatt elkötelezett vállalatokat a gazdasági haszon és az üzleti szempont motiválja. Közöttük vannak olyanok, amelyek napi kapcsolatban vannak a lakossággal (pl. kommunális szolgáltatók), mások ingatlanokba, technológiákba stb. fektettek be, további csoportjuk bizonyos képzettségű és képességű munkaerő iránt érdeklődik. A klaszterek támogatása, a beszállítói láncokhoz, különböző hálózatokhoz, szakmai szervezetekhez (pl. kamarák) való tartozás is gazdasági okkal magyarázható.

A vállalatok másik csoportjának motivációja közvetett, nem gazdasági tényezőkre vezethető vissza: a kulturális események vagy civil szervezetek támogatása, kezdeményezések, szakmai szövetségek, helyi egyetemek és oktatási intézmények pénzügyi támogatása sokkal inkább etikai motivációjú, mintsem üzleti. „A vállalatvezetők vagy vállalkozók személyes motivációit gyakran említik mint a régió iránti elkötelezettség okát. Sőt, a kis cégek esetében a tulajdonost/igazgatót nagyon erős és meghatározó kötelékek fűzik a régióhoz, és ezért gyakran erős érzelmi kapcsolata van vele.” (Nussmueller, Lengauer, Tödtling 2009, 41.) A tulajdonosok és a menedzserek regionális elköteleződése erkölcsi parancs számukra. „Érdekes módon, ha a vállalatok elkötelezettek a társadalmi ügyek iránt, mint például a mozgáskorlátozottak munkavállalásának támogatása vagy a gyermeküket egyedül nevelő anyák

anyagi támogatása, ezt nem üzleti megfontolásból teszik. Ez sokkal inkább magyarázható emberbaráti érzelmekkel.” (Nussmueller, Lengauer, Tödtling 2009, 45.)

A régió iránti elkötelezettség hiánya is sokféle okra vezethető vissza. A közös ezekben az okokban a gazdasági érdek. A globális verseny óriási erőfeszítést követel meg a cégektől, de a pénzügyi korlátok is fontos megszorító tényezők. Emellett bizonyos cégek partnerköre nagyon kicsi, többségük gyakran kívül esik a régión, ezért nem érdekük a társadalmi szerepvállalás, a helyi törekvések támogatása. E cégektől kapott tipikus válaszok: „A cég számos rendezvényt és oktatási intézményt támogat, de üzleti kapcsolatai alapvetően nagyon szűkek: főleg a többi leányvállalattal és három fő üzleti partnerrel.” „Nagyon kicsi önállósággal rendelkezünk.” „Nincs potenciális ügyfél a régióban.” stb.

A társadalmi tőke fontos fogalomná vált az elmúlt évtized menedzsmentirodalmában. A társadalmi tőke a stakeholderek bizalmának és megértésének a kifejeződése a vállalat iránt. „A társadalmi tőke a valódi gazdaság világában egyfajta belépőjegy az üzleti életbe” (Cooke, Clifton, Oleaga 2005).

A társadalmi és szakmai hálózatokban való részvétel a legjobb útja a vállalatok számára a társadalmi tőke megszerzésére a régióban. Az általános társadalmi tőkét pedig a jó polgársággal (szponzorálás, önkéntesség, támogatás), társadalmi felelősségvállalással (regionális foglalkoztatás, fenntartható termelés, jó vállalatirányítás, tisztességes kereskedelem, esélyegyenlőség biztosítása) is növelhetik (Dörhöfer, Minnig, Pekruhl 2007, 26.).

Számos külföldi tulajdonú cégnél a menedzsment és a kulcsfontosságú tevékenységeken dolgozó személyzet a régióból származik. A vizsgált magyarországi cégekben a menedzsment és a kulcsfontosságú munkatársak 80%-a Győrben és annak 50 km-es vonzáskörzetében él; a 40 menedzserből 36 a régióban él; a kulcspozíciók mindegyikét – egy osztrák ügyvezető kivételével – magyarok töltik be; a 4 igazgatóból 3 helyi.

Ha az emberek azonos régióban és azonos iskolarendszerben nőnek fel, akkor azonos regionális mentalitásuk alakul ki. Ez a kulturálisan megalapozott regionális mentalitás olyan területeken nyilvánul meg, mint például a kommunikációs stílus, a pénzhez való attitűd, a munkaetika. A regionális hagyományokban szocializálódott emberek behozzák a vállalatukba hagyományos értékrendjüket. Ez esetben beszélhetünk a „személyzet mint szállítójármű” jelenségéről (Dörhöfer, Minnig, Pekruhl 2007, 14–17.).

„Ahogy az várható, a multinacionális vállalatok leányvállalatai gyakran nem kötődnek elég erősen a helyi ügyekhez. Általában véve elég kicsi önállóságuk van a döntéshozatalban, és a rendszerint más országban levő anyavállalat nem is nagyon bátorítja őket a régióban való aktív szerepvállalásra. Ugyanakkor ha a leányvállalatok innovatívak és alkalmazzák a tudományos ismereteket, akkor rendszerint erős hálózatokat építenek ki a helyi tudásszolgáltatókkal.” (Nussmueller, Lengauer, Tödtling 2009, 41.)

A régióba integrálódott vállalatok profilja és háttere különféle lehet. Azok a vállalatok, amelyeknek a története több mint 100 évre nyúlik vissza, valamint

a fiatal vállalkozások egyaránt nagyon erősen tudnak integrálódni a régióba. Ebben nincs különbség a családi vállalkozások és a részvénytársaságok között, továbbá mind a külföldi, mind a hazai menedzserek aktívan részt tudnak venni a helyi társadalmi életben. A régióba integrált vállalatok felelősséget éreznek nemcsak dolgozóikért és üzleti partnereikért, hanem a régióért általában is. „Noha a termék- és szolgáltatáshálózatok nagyon fontosak, a társadalmi hálók szerepe és fontossága egyre nagyobb érdeklődésre tart számot mind a gyakorlat, mind a tudomány képviselőitől. A szövetség létrehozásának képessége ropant fontos (szakmai) kompetencia.” (Dörhöfer, Minnig, Pekruhl 2007, 18–19.)

Következtetések

A tanulmány megpróbálta feltárni a régiók és a vállalatok közti kulturális kölcsönhatást. A regionális és a szervezeti kultúrák erősen összefonódnak, kölcsönösen hatnak egymásra, de nem azonos módon. A „hogyan” többé-kevésbé fekete doboz marad. Az egyének egyszerre tagjai mind a regionális, mind a szervezeti kultúrának. Saját regionális kultúrájukkal hatást gyakorolnak a szervezeti kultúrákra, ezért a kétféle kultúra közti csere járművének lehet őket nevezni.

A szervezeti kultúrák erős hatással lehetnek a környezetükre, így a régióra is. Vizsgálatunkban ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy a regionális kultúrának jelentős hatása van a szervezeti kultúrára, amiben a régióban gyökerezett menedzsereknek jelentős szerepük van, ugyanis egyéni kapcsolataik meghatározók a társadalmi és szakmai hálózatokban. Ezek a kapcsolatok növelhetik a vállalatok társadalmi tőkéjét és a vállalat imázsát. Vagyis az emberi tőke az egyik legfontosabb vállalati érték a beágyazódásban is.

Az eredmények az eleven, innovatív és sokszínű régiókkal rendelkező Európa fejlődésére számos érdekes példát és ötletet mutatnak. Világossá vált a kutatás során, hogy a regionális kultúrák nem változtathatók szándékosan, hiszen hosszú távon hatnak, mélyen gyökereznek az egyéni és a kollektív tudatban, ugyanakkor heterogének és dinamikusak. Az is világossá vált, hogy a kultúrák meghatározó szerepet játszanak az életminőségben, a gazdasági szereplők térbeli elhelyezkedésében és ezzel együtt a régiók versenyképességében, a kulturálisan sokszínű Európa lehetőségeinek formálásában.

A kultúra befolyása fontos lépés a régiók egyediségének megteremtésében, ami jelentős hasznot jelenthet az ott működő vállalatoknak. Ezt felismerve a kutatás egyik meglepő eredménye, hogy a globális piacon szereplő multinacionális vállalatok felismerték ezt a versenyelőnyt, és – az előfeltételezésekkel ellentétben, miszerint a világpiacban gondolkodva nem lojálisak a régiókhoz – döntő többségük a régiók iránt mélyen elkötelezett, sőt társaikat meghaladóan vállal felelősséget a régió iránt, például a regionális hálózatok támogatásában. Erre volt bizonyíték a „jó polgár” kategóriájú és az elkötelezett vállalatok nagy száma.

A vállalatok elkötelezettségének, illetve az elkötelezettség hiányának számos okát tárta fel a kutatás. Az esetek többségében a regionálisan elkötelezett, beágyazott vállalatok sikeresebbek. Ez a siker olyan tényezőkkel magyarázható, mint a lelki/szellemi közelség, a dolgozók, a régió, a környezet iránti felelősség, vagyis mindazok a tényezők, amelyeket a klasszikus piacelméletek figyelmen kívül hagynak, és amelyek hagyományos elemzési módszerekkel nem kimutathatók. Az innováció, az életminőség és a humán erőforrás a régió és a vállalat számára is fontos tényező. Ugyanakkor számos vállalat sem regionálisan, sem globálisan nem mutat felelős magatartást. Meglepő eredmény a fenntarthatóság kérdéskörének számukra csekély fontossága.

A gazdasági válság lehetőséget ad arra, hogy a hagyományos gazdasági dogmák helyett megvitassuk a vállalatok társadalmi és regionális beágyazottságának és felelősségének kérdését, az állam szerepét és Európa regionális sokszínűségének fontosságát.

Köszönetnyilvánítás

A CURE projektet az Európai Bizottság az FP6 NEST célkitűzés keretében támogatta (szerződés-szám: 043438).

Irodalom

- Ablonczyné Mihályka L., Tompos A. (2011a): Az OPTICOM projekt kutatási tevékenységeinek bemutatása. In: Borgulya Á., Deák Cs. (szerk.): *Vállalati kommunikáció a 21. század elején*. Z-Press Kiadó, Miskolc, 287-294.
- Ablonczyné Mihályka L., Tompos A. (2011b): Osztrák üzleti kultúra magyar szemmel. *Porta Lingua*, 225-230.
- Asheim, B. (2000): Industrial districts: The contributions of Marshall and beyond. In: Clark, G., Feldman M., Gertler, M. (eds.): *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, 413-431.
- Boekma, F., Morgan, K., Bakkers, S., Rutten R. (eds.) (2000): *Knowledge, innovation and economic growth: the theory and practice of learning regions*. Edward Elgar, Cheltenham
- Cameron, K., Quinn, R. E. (2006): *Diagnosing and changing organisational culture. Based on the competing values framework*. Jossey-Bass, San Francisco
- Clifton, N. (2009): *Regional report*. D26 Wales, CASS, Cardiff University
- Cooke, P. (2002): *Knowledge economies. Clusters, learning and cooperative advantage*. Routledge, London
- Cooke, P., Boekholt, P., Todtling, F. (2000): *The governance of innovation in Europe*. Pinter, London
- Cooke, P., Clifton, N., Oleaga, M. (2005): Social capital, firm embeddedness and regional development. *Regional Studies*, 8., 1065-1077.
- Cooke, P., Heidenreich, M., Braczyk, H. J. (2004): *Regional innovation systems*. 2nd edition. Routledge, London
- Crevoisier, O. (2004): The innovative milieus approach: toward a territorialized understanding of the economy? *Economic Geography*, 4., 367-379.

- David, A., Gärtner, S., Rehfeld, D. (2007): Regional images. Unpublished project paper. In: *Interdisciplinary cultural issues. D8 Corporate and regional cultures and their interactions*
- Dörhöfer, S., Minnig, C., Pekruhl, U. (2009): Regional report Basel-area D29, In: *Regional report on empirical analyses in Switzerland*, University of Applied Sciences, North Western Switzerland
- Florida, R. (2005): *Cities and the creative class*. Routledge, New York, London
- Gertler, M. (2004): *Manufacturing culture. The institutional geography of industrial practice*. Oxford University Press, Oxford
- Gärtner, S., Rehfeld, D. (2009): *D24 Regional report East Westphalia Lippe*
- Hampden-Turner, C., Trompenaars, F. (2000): *Building cross-cultural competence*. John Wiley & Sons, Chichester
- Heidbrink, L., Seele, P. (2007): Who responds to whom? Unpublished project paper. In: *Interdisciplinary cultural issues. D8 Corporate and regional cultures and their interactions*
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2004): *Cultures and organizations: software of the mind*. McGraw-Hill, New York
- Huszka P. (2010): Az egészségmagatartás néhány elemének vizsgálata primer kutatás alkalmazásával. In: V. KHEOPS Tudományos Konferencia „Útkeresés a gazdasági válság nyomán”. Mór, 46–59.
- Huszka P. (2012): Az egészségmagatartás néhány elemének vizsgálata primer kutatás alkalmával. *Egészségfejlesztés*, 5–6., 14–25.
- Kebir, L., Crevoisier, O. (2007): Resources development and actors coordination: what role for innovative milieus? *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 2., 204–222.
- Keeble, D., Wilkinson, F. (eds.) (2000): *High-technology clusters, networking and collective learning in Europe*. Ashgate, Aldershot
- Konczosné Szombathelyi M. (2009a): A vállalatok beágyazódottságának szerepe a válság tükrében egy EU-projekt alapján. In: Losonczi M., Solt K., Szigeti C., (szerk.): *Kautz Gyula Emlékkötet*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 203–209.
- Konczosné Szombathelyi M. (2009b): Egy EU projekt, mint az interkulturális kommunikáció példája. In: Kukorelli K. (szerk.): *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. XI. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencia, Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros, 162–167.
- Konczosné Szombathelyi M. (2009c): A kapcsolati marketing szerepe a vállalatok elismertségében egy EU-projekt tapasztalatai alapján. In: Szakály Z. (szerk.): *Új marketing kihívások a XXI. században – Fenntartható fogyasztás*. Magyar Marketing Szövetség Marketing Oktatók Klubja 15. Jubileumi Országos Konferencia Proceedings. Kaposvári Egyetem, Kaposvár, 1–8.
- Konczosné Szombathelyi M. (2010a): Nemzetközi projekt a régiók együttműködéséért. In: Beszteri B., Majoros P., Zimlér T. (szerk.): *Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és európai uniós tagságunk következtében. A 2010. április 27-én Komáromban rendezett tudományos konferencia előadásai*. MTA VEAB, BGF, Széchenyi István Egyetem, Komárom, Veszprém, 225–234.
- Konczosné Szombathelyi M. (2010b): Az innováció szerepének vizsgálata egy EU projekt eredményei kapcsán. In: Lőrincz I. (szerk.): *XIII. Apáczai-napok 2009 nemzetközi tudományos konferencia „Kreativitás és innováció” tanulmánykötet*. NYME ACSJK, Győr, 297–304.
- Konczosné Szombathelyi M. (2011): Személyes kötődés és szervezeti beágyazódottság. In: Lőrincz I. (szerk.): *Európaiság, magyarság Közép-Európában*. XIV. Apáczai-napok Nemzetközi Tudományos Konferencia 2010. NYME ACSJK, Győr, 484–491.
- Konczosné Szombathelyi M., Losonczi M., Józsa L. (2010): Managerial rules beyond the regional embeddedness: a study of European companies. In: Ogunmakin, G., Gabbay, R., Rose, J. (eds.): *4th Biennial Conference of Academy of World Business, Marketing and Management Development*, Conference proceedings, 850–866.
- Losonczi M., Varga K., Konczos M. (2009): *Regional report D25*. Széchenyi István University, Győr
- Martin, R., Sunley, P. (2003): Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of Economic Geography*, 1., 5–35.
- Nussmueller, E., Lengauer, L., Tödtling, F. (2009): *Deliverable: D30 CURE – Regional report – Styria*. Vienna University of Economics and Business Institute for the Environment and Regional Development, Vienna

- Pekruhl, U., Minning, C., Dörhöfer, S. (2008): *Cultural interchange between regions and companies*. Unpublished project paper
- Prud'homme van Reine, P., Dankbaar, B. (2007): *Corporate culture, regional culture and change from the cross-cultural management discipline*. Cure project deliverable 5
- Prud'homme van Reine, P., Dankbaar, B. (2009a): *WP4 Deliverable D28, Regional report, Southeast Netherlands*: Radboud Universiteit, School of Management, Nijmegen
- Rechnitzer J., Lengyel I. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Ridley, J., D'Silva, K., Konczos, M. (2011): Sustainability assurance and internal auditing in emerging markets. *Corporate Governance*, 4., 475–488.
- Rodriguez-Pose, A. (2001): Killing economic geography with a “cultural turn” overdose. *Antipode*, 2., 176–182.
- Süle E. (2010): Az idő – mint az egyik legfőbb logisztikai hasznosság – társadalmi és gazdasági értékelése. In: Egri I., Földesi P., Szegedi Z. (szerk.): *Logisztikai antológia*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Stúdium Kiadó, Győr, 217–239.
- Szőke J., Ablonczyné Mihályka L. (2011): Culture's strategic role in SMEs' cross-border relations. *Strategic Management: International Journal of Strategic Management and Decision Support System in Strategic Management*, 4., 23–28.
- Tompos A., Ablonczyné Mihályka L. (2011): Kritikus interakciós esetek: magyar adatközlők osztrák üzleti partnereikről. In: Lőrincz I. (szerk.): *Európaiság, magyarság Közép-Európában XIV. Apáczai- napok Nemzetközi Tudományos Konferencia 2010*. NYME ACSJK, Győr, 93–101.
- Tödtling, F., Trippl, M., (2007): *Regional innovation culture*. Cure project deliverable 6.
- Treinen, H. (2007): *Frame-analysis*. Unpublished project paper.
- Treinen, H., Trippl, M., Tödtling F. (2009): *Regional report D27 – Brandenburg Southwest (Germany)*. KWI Institute for Advanced Studies in the Humanities, Essen
- Tura, T., Harmaakorpi, V. (2005): Social capital in building regional innovative capability. *Regional Studies*, 8., 1111–1125.

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A Nílus vízhozamának megosztása – regionális együttműködés vagy konfliktus?

Sharing the water runoff of Nile river – regional co-operation or conflict?

NESZMÉLYI GYÖRGY IVÁN

NESZMÉLYI György Iván: főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Főiskola, KVIK Kereskedelmi Intézeti Tanszék; címzetes egyetemi tanár, Szent István Egyetem, GTK Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet, Gödöllő; dr.neszmelyi.gyorgy@kvifk.bgf.hu

KULCSSZAVAK: Nílus, Afrika, vízhasznosítás, regionális együttműködés, konfliktusmegelőzés

ABSZTRAKT: Az írás azzal az évtizedek óta feszülő, de gyökereiben évszázadokra visszatekintő, és a jövőben akár tovább éleződő ellentéttel foglalkozik, amely a Nílus folyó vízhozamának megosztásáról, illetve hasznosításáról alakult ki a folyó vízgyűjtő területén elhelyezkedő országok között. A tíz állam (Burundi, Egyiptom, Etiópia, Kenya, Kongói Demokratikus Köztársaság, Ruanda, Tanzánia, a nemrég két független – északi és déli – államalakulatra osztódott Szudán, valamint Uganda), ugyan különböző módon és mértékben érintett a kérdésben, de valamennyiük határozottan igyekszik a maga gazdasági érdekeit érvényesíteni. A kérdéskörnek komoly, a régión messze túlterjedő nemzetközi gazdasági és politikai hatása van, amellett, hogy a szóban forgó országok összesen mintegy 300 millió lakosának közvetlen víz- és élelmiszerellátását igen jelentős mértékben befolyásolja. A legkomolyabb ellentét a folyó felső folyása mentén lévő szubszaharai országok, illetve Egyiptom között alakult ki, utóbbi rohamosan növekvő lakossága és a Nílus vizére való szinte teljes ráutaltsága miatt mereven ragaszkodik korábbi, nemzetközi szerződésekben rögzített kvótájához, míg előbbieket a vízhozam felosztásának számukra kedvezőbb és általuk igazságosabbnak tekintett, újabb rendszerét szeretnék megteremtetni. A bizonyos esetekben már-már fegyveres konfliktus kibrobbanását eredményező érdekellentétek feloldására több nemzetközi megoldási kísérlet történt. Ezek közül az egyik legjobban ismert az 1999-ben létrejött Nílus-völgyi Kezdeményezés (NBI – Nile Basin Initiative), amely a Világbank, az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) és más nemzetközi szervezetek támogatását élvezi, de ezzel együtt még nagyon távolinak tűnik a hosszú távú, minden érdekelt fél számára elfogadható megoldás.

György Iván NESZMÉLYI: associate professor, Department of Commerce, Budapest Business School; honorary professor, Institute of Regional Economics and Rural Development, Szent István University, Gödöllő; dr.neszmelyi.gyorgy@kvifk.bgf.hu

KEYWORDS: River Nile, Africa, water utilization, regional co-operation, conflict prevention

ABSTRACT: *The River Nile is one of the longest rivers in the world, and has a decisive role in feeding and supplying 11 countries and their 300 million inhabitants with water. This paper gives an insight to the increasing conflict and disputes on the issue arising from the problem: how to share and utilize the water runoff of the Nile river. The concerned African countries are as follows: Burundi, Egypt, Ethiopia, Kenya, the Democratic Republic of the Congo, Rwanda, Tanzania, Uganda and Sudan – the latter has been very recently split into two independent countries. Although Eritrea is not riparian, the catchment area of the Nile extends to her territory as well. These countries are all affected from this issue, although each of them to a different extent and in different ways, but striving to assert their own economic and security interests – in most cases – against each other.*

The impacts of this issue extend far beyond the direct geographical region itself, and of course it has a predominant influence on the water and food supply of around 300 million people who live in these countries.

The sharpest discord can be seen between the group of Sub-Saharan riparian countries in the upstream part of the Nile, and the downstream countries (Egypt and Sudan). The rapidly growing population and its almost exclusive dependence on Nile-water makes the Egyptian government insist strongly on its quota, which was set in international agreements long ago. The Sub-Saharan countries would consider it to be rightful to change the prevailing sharing system to such a new solution which would serve their interests as well. The shortage of water becomes more and more the gravest risk factor from the point of view of the food security of the world.

Egypt would require even more water in the future with regard to its rapidly growing population, developing economy and agricultural projects. However, the Sub-Saharan (upstream) riparian countries would also need water to a growing extent.

Besides agriculture and drinking water supply the Nile has a huge hydraulic energy potential as well. Aswan in Egypt may be well known for its famous dam which created Lake Nasser, too. But in the recent decades Ethiopia and other riparian countries have also started projects to construct dams and power stations for electric power generation. The sharply contradictory interests and distrust almost led to armed conflicts, especially between Egypt and Ethiopia during the 1980s.

The international community has been trying to make efforts to settle this issue, and to find a comprehensive and long-lasting solutions for the disputes. The best known of them is the Nile Basin Initiative (1999) which is supported by several international organizations such as the World Bank, UNDP, etc. In spite of the international efforts, it looks still too far to achieve an acceptable solution for all parties.

A very important result which is getting to be recognized by the riparian countries is that the utilization of the Nile river is not a so called zero sum game. There are and will be still enough reserves to be exploited and utilized jointly. Therefore, instead of a win-lose situation it can be converted to a win-win model. Relying on this point of view, further programs have been launched already. These might be advantageous for the riparian states in the fields of water quality improvement, growing plant cultures of lesser water demand, wastewater utilization and the improvement of environmental conditions of the catchment area.

As a conclusion of his paper, the author refers to the question whether there is – for Hungarians and European people – any lesson to be drawn from the case and the complex problem of the Nile river riparian countries. The Danube – one of the longest rivers in Europe – connects directly nine European states, but its catchment area is shared by fourteen countries. Hungary – due to her situation – can be considered as a typical downstream country as 95% of the water outflows are arriving from other countries. The co-operation of the Danube riparian countries are bound with stricter and more stable international agreements than those along the Nile. In spite of the fact that at the moment Hungary and the Danube riparian countries do not need to face such grave difficulties like those of the Nile riparians, they have to be fully aware that water resources are limited. In all probability the impacts of climatic changes will be more severe. As a result considerable competition for water may emerge in the future in Europe as well. Therefore thorough attention should be paid to the Nile riparians, since their example can serve as a lesson for Europeans.

A Nílus-völgyi régió fontosabb jellemzői

A Nílus folyó (az Amazonassal megközelítően „holtversenyben”) a világ leghosszabb folyama (a szakirodalomban egymástól eltérő számadatok láttak napvilágot, ennek megfelelően az első vagy a második helyre sorolják hosszúságát). Hossza 6670 km, vízgyűjtő területe 3,37 millió km² (ez utóbbi valamivel nagyobb, mint India teljes területe) (Fisher-Thompson 2006).

A Nílus ma 11 ország közel 300 millió lakosának élelmezésében és vízellátásában játszik igen jelentős szerepet. Ezek az országok: Egyiptom, Szudán, Dél-Szudán (2011 júliusában vált függetlenné), Etiópia, Eritrea, Kongói Demokratikus Köztársaság, Kenya, Tanzánia, Uganda, Ruanda, Burundi (1. ábra, 1. táblázat).

1. ábra: A Nílus-medence országai
Countries of the Nile basin

Forrás: Széles, Zsarnóczai, Szabó 2010

1. táblázat: A Nílus menti országok néhány fontosabb statisztikai mutatója
Some relevant indicators of the Nile basin countries

Ország	Terület, ezer km ^{2***}	Népesség, millió fő, 2011	Éves nép- szaporulat, %, 2011	Éves GDP- növekedés, %, 2011	GDP/fő, USD, 2011	Gabona- termelés, millió t, 2011**
Egyiptom	1000,0	85,3*	1,9*	2,0*	6600*	21,8
Szudán (Észak- és Dél-Szudán együtt)	2500,0	34,3	2,1	4,7	1435	2,9
Etiópia	1100,0	84,7	2,1	7,3	357	20,0
Uganda	241,0	34,5	3,2	6,7	487	2,8
Kongói Dem. Közt.	2344,0	67,8	2,7	6,9	231	n.a.
Kenya	580,0	41,6	2,7	4,4	808	3,8
Tanzánia	946,7	46,2	3,0	6,4	532	7,1
Ruanda	26,3	10,9	3,0	8,3	583	n.a.
Burundi	27,8	8,6	2,3	4,2	271	n.a.
Eritrea	117,6	5,4	3,0	8,7	482	n.a.

Forrás: Világbank adatai nyomán; * CIA által publikált, 2012–2013. évre becsült adatok, ** FAO adatok *** One World – Nations Online Countries and Territories in Africa.

Az előrejelzések alapján a Nílus-medence lakossága 1995 és 2025 között megduplázódik. A folyó éves áradási periódusainak előrejelzése nehézkes, az áradással érkező többletvízhozam mennyisége évről évre változik, és szintén nehezen becsülhető előre. A tizenegy ország közül a Nílus szempontjából különösen fontos szereplő Egyiptom, Észak- és Dél-Szudán, Etiópia és Uganda, míg a többi érintett szubszaharai ország vízellátásában a Nílus kevésbé játszik meghatározó szerepet.

Egyiptom ma mintegy 85 millió főnyi lakosságának 95%-a a folyó völgyében él, számukra létfontosságú a nílusi víz. Szudán és Dél-Szudán lakossága szintén erősen ráutalt a Nílus vizére. Az Egyiptom déli határa közelében lévő Asszuán városát elérő vízhozam 86%-a Etiópiából (Kék-Nílus), 14%-a (Fehér-Nílus) Ugandából és más szubszaharai államokból származik. (Shinn 2006)

A konfliktushelyzet háttere

Az afrikai problémák összetettsége, különösen a kontinens társadalmait átszövő történelmi örökségek, a modernizálódó új (nemzet)állami konstrukciók és a nemzetközi közösségből érkező globális hatások (és elvárások) egymásra hatása megköveteli a multi- és interdiszciplináris kutatói szemléletet (Tarrósy 2009).

A természeti erőforrások birtoklása, azok externáliái gazdasági egyenlőtlenségek forrásai lehetnek. Történelmi példák sora bizonyítja, hogy a természeti erőforrások birtoklásáért, újak kisajátításáért számos háborút indítottak.

Korunk egyik legalapvetőbb közgazdasági kihívása, hogy vajon hogyan lehetne racionális belátás mellett igazságosabban felhasználni és elosztani korlátozott erőforrásainkat, hogyan lehetne minimalizálni a negatív externáliákat, hogy az elkerülhetővé tegye a háborús konfliktusok kirobbanását. (Lőkös 2009)

A vízhiány a világ élelmezésbiztonsága szempontjából lassan a legsúlyosabb kockázati tényezővé válik. Borúlátóbb foratókönyvek szerint 2025-re az emberiség 66%-ának nem lesz elegendő ivóvíze. A 21. század egyik legsúlyosabb, megoldásra váró problémája tehát egyértelműen a permanens vízszennyezés és a fenyegető vízhiány (Glied 2008).

Különösen élesen jelentkeznek e problémák ebben a hatalmas, etnikai, vallási, gazdasági és társadalmi fejlettségi szempontból heterogén régióban, ahol nemcsak az emberi beavatkozás hatásai, de a földrajzi és éghajlati tényezők önmagukban is közrejátszanak abban, hogy a Nílus vízhozamának jelentős része „eltűnik”, mire a Földközi-tengerig jutna. A konfliktushelyzet alapja az, hogy a folyó alsó folyása menti országok (mindenekelőtt Egyiptom) erősen ráutaltak a Nílus vízhozamára, valamint kellő erővel rendelkeznek ahhoz, hogy érdekeiket érvényesítsék a felső folyás menti országokkal szemben (Shinn 2006).

A Worldwatch Institute már 1988-as előrejelzésében hangsúlyozta, hogy a globális vízhiány „a harmadik évezred küszöbén a világban jelentkező és eddig alábecsült nyersanyaghiányok közül a legmeghatározóbbak közé fog tartozni”.

A vízhiány alábbi tendenciái figyelhetők meg:

- az általános vízszükséglet a 20. század kezdete óta megháromszorozódott;
- világméretben lényegesen nagyobb mennyiségű vizet termelnek ki, mint amennyit a csapadékmennyiség pótolni tud;
- a talajvízszint valamennyi kontinensen rohamos ütemben süllyed;
- a mezőgazdaság édesvíz-felhasználása közel 70%-kal, stagnáló termelékenység mellett globálisan még mindig a legnagyobb (Glied 2008).

Egyiptom gyors ütemben növekvő népessége, fejlődő gazdasága, mezőgazdasági projektjei miatt a jövőben még több vizet igényelne, ám a Nílus felső folyása menti országok maguk is növekvő mértékben igényelnék a vizet, és eleve igazságtalannak tartják Egyiptom jelenlegi részesedését, amelyhez évtizedekkel korábbi nemzetközi szerződésekre hivatkozva ragaszkodik. A kairói kormányzat, ahogy azt korábban a Mubarak-rezsim idején is tette, az arab tavaszt követően is mereven ragaszkodik az őt megillető vízhozambeli részesedéshez, és nem kíván semmiféle engedményt tenni a többi ország javára.

A folyó felső folyása menti országok többsége ugyanakkor a korábbinál több vizet kíván használni a folyóból, mielőtt az elérné Egyiptomot. Etiópia gazdasági, népességi és katonai szempontból a nílusi kérdésben Egyiptom legnagyobb szubszaharai „ellenpólusa”; úgy vélekedik, hogy egyetlen ország sem akadályozhatja meg a területén lévő folyóvízmennyiség hasznosítását. A rendelkezésre álló vízmennyiség korlátozott, valamennyi érintett ország vízigénye növekszik. A konfliktushelyzet kialakulása ma is valós kockázat, ezért ennek nemzetközi együttműködéssel való megakadályozása a régió jövője szempontjából létfontosságú.

Nemzetközi megállapodások

Elsőként Egyiptom és Szudán kötött megállapodásokat a Nílus vízhozamáról. Az 1929-es Egyiptom és az Egyesült Királyság közötti megállapodás szerint Egyiptom évente 48 milliárd m^3 , míg Szudán 4 milliárd m^3 vízmennyiségre jogosult a Nílus hozamából. 1959-ben újabb megállapodás jött létre, amely Egyiptom kvótáját 55,5 milliárd m^3 -ben állapította meg, míg Szudánét 18,5 milliárd m^3 -ben (3:1 arányú megosztás). A megállapodás évi 10 milliárd m^3 párolgási veszteséggel számolt a közös Nasszer-tóból (Havasi 2010; Shinn 2006). Ezek a megállapodások gyakorlatilag a Nílus teljes vízhozamát elosztották a két állam között, éppen ezért egyetlen további érintett ország sem írta azokat alá.

A mindmáig meglévő nézeteltérések – és a minden fél számára megfelelő megoldás hiánya – a kérdés eltérő megközelítéséből fakadnak. A folyó felső folyása menti országok a „méltányos részesedés” elve alapján történő újrafelosztást szorgalmazzák, míg az alsó folyás menti államok „történelmi és jogi alapokon nyugvó részesedésükhöz” továbbra is mereven ragaszkodnak. 2010. május 14-én az ugandai Entebbében kötött új megállapodás 4 felvízi ország (Uganda, Etiópia, Ruanda és Tanzánia) álláspontját kívánta érvényesíteni, amelyhez az érdekelt szubzaharai országok többsége a későbbiekben csatlakozott. Egyiptom és Szudán távol maradt, sőt Egyiptom eleve illegitimnek minősítette a megállapodást. Egyiptom egyetlen dologban lenne hajlandó egyezkedni, a Nílus hatalmas párolgási víz-veszteségének csökkentésével elérhető többletvízmennyiség megosztásáról.

Mezőgazdasági vonatkozások

A mezőgazdaság a legnagyobb vízfelhasználó ágazat a régió országaiban. Az öntözés elsősorban Egyiptomban és Szudán északi részén meghatározó, ahol az éghajlat kimondottan száraz, így öntözés nélkül mezőgazdasági termelésről gyakorlatilag nem is lehetne szó. A Nílus-völgyben már korábban is több gátat és vízi erőművet építettek, ezek közül talán a legismertebb az Asszuáni-gát Egyiptomban, amellyel a víz tartálékolását biztosították, valamint a komoly problémákat okozó árvizeket csökkentették a 20. század elején.

Az első asszuáni gát építése 1899-ben, Asszuántól öt kilométerre Sir William Willcocks mérnök irányítása alatt kezdődött meg. A gránittömbök felhasználásával készült mintegy 35 méter magas gátat 2 kilométer hosszan építették meg. Az 1902. december 10-én ünnepélyes keretek között átadott gát azonban nem oldotta meg a problémákat. Hiába próbálkoztak 1907–1912, valamint 1929–1933 között a gát magasságának emelésével, annak befogadóképessége még így is kevésnek bizonyult (ng.hu 2007).

A második vagy új Asszuáni-gát 11 éven át épült, az egykori Szovjetunió műszaki és gazdasági segítségével. Az 1971-ben átadott duzzasztó 111 méter

magas, 3,8 kilométer hosszú, alapzatának szélessége 975 méter, felfelé haladva 40 méteressé keskenyedik. A 480 kilométer hosszú, 5250 négyzetkilométer vízfelületű Nasszer-tó vize az öntözés mellett az elmúlt évtizedekben az ivóvízellátásban is fontos szerepet játszott, az 1984–88 közti száraz években például szudániak millióit mentette meg a szomjan halástól (Tarján é. n.). A Nílus vízjárása Asszuántól északra kiegyenlítettebbé vált, mivel a gátrendszer csökkentette a folyó vízhozam-ingadozását. A Nílus évi átlagos vízhozama 84 milliárd m³, a maximális 150, a legkisebb vízhozam csak 40 milliárd m³/év (mult-kor.hu 2005).

Minden előnye ellenére az Asszuáni-gát megépítése számos negatív következménnyel járt az egyiptomiak számára, a felmerült problémák a 21. században már ökológiai katasztrófával fenyegetnek. Először is, a folyó vízének mesterséges elzárásával megriktult a Nílus élővilága, ami nemcsak az egyiptomi halászfalvakban, de még a Földközi-tenger partvidékén is éreztette hatását. Ennél súlyosabb következmény volt, hogy az áradás szabályozásával a korábbi árterületek elvesztették azt a tápanyagban gazdag iszapot és hordalékot, amely korábban évente felfrissítette a termőföldeket. Ez és a kiterjedt öntözés felgyorsította a talaj szikesedését és romlását, a termőképességet mesterséges módon nem lehet pótolni, egyre csökken az éves termésátlag. A Nasszer-tó felduzzasztása közegészségügyi szempontból is káros, mivel a nagy tömegű édesvízben rohamosan elszaporodtak a bilharziát okozó élősködők. Az Asszuáni-gát tehát minden áldása ellenére megfizettette a gazdasági fellendülés árát, és bár hasznosságához nem férhet kétség, mégsem állíthatjuk, hogy maradéktalanul megoldotta Egyiptom környezeti és gazdasági problémáit. (Tarján é. n.)

Egyiptom az utóbbi években több új agrárfejlesztési projektet indított és készített elő (pl. a Sínai-félsziget északi részén és a felső-egyiptomi Toshka régióban). A tervezett, a Szuézi-csatorna alatt átvezető Salaam-csatorna bekapcsolásával Egyiptom vízfelhasználása akár 4,4 milliárd m³-rel is megnövekedhet. A tervezett New Valley Project megvalósulásával (2017) további 5 milliárd m³-rel növekszik majd a tervezett éves vízhasználat. Egyiptom éves vízfelhasználási igénye erőteljesen növekszik (2. táblázat), miközben a rendelkezésre álló vízhozam adottnak tekinthető.

2. táblázat: Egyiptom éves vízigénye és -felhasználása szektoronkénti bontásban (milliárd m³)
Annual water demand and use of Egypt, according to sectors (billion m³)

Év	Öntözés	Háztartások	Ipar	Egyéb	Összes igény	Rendelkezésre álló vízkészlet	Különbség
1997	48	4,5	7,5	3,0	63	65	2
2025	64	7,3	9,5	2,2	83	65	-18

Forrás: Hassan, Hekal, Mansor 2007, 188.

Egyiptom gyorsan növekvő lakossága jelentős búzafogyasztó (136 kg/fő). Az ország az utóbbi tíz évben évről évre változó mennyiségben 6–11 millió tonna búzát, ezen felül más gabonaféléket, pl. évi 4–7 millió tonna kukoricát importál. Ehhez képest az Egyiptommal nagyjából megegyező területű és népességű Etiópia „csak” 0,3–1,3 millió tonna búzát importált az utóbbi tíz évben, kukoricát pedig szinte egyáltalán nem (indexmundi.com 2013). Ezért, illetve

elegendő természetes csapadék hiányában Egyiptom számára létkérdés az öntözésre alapozott mezőgazdasági tevékenység bővítése.

Fejlesztés alatt lévő módszerekkel csökkenthető a Nasszer-tó ma mintegy 12%-osra becsült párolgási vesztesége. Az Egyiptom és Szudán határán lévő mesterséges tó mintegy 150 milliárd m³ vizet tárol, így a párolgás csökkentésével komoly mennyiség lenne megtakarítható. Egyiptomi szakemberek 2007-ben két különböző módszert mutattak be, a lebegő keretes vagy pontonmegoldást, valamint kör alakú habzivacsselemek alkalmazását. A takarórétég anyagát számos alternatíva közül (pl. viaszosvászon, polisztrén, perlit, gumi, műanyag stb.) választották ki, amelyben a tartósság és a költségtényező játszott szerepet. Mindkét módszer a párolgási felület csökkentésén, a tó víztükrének részleges takarásán alapul.

A technológia kifejlesztése során a szakemberek főbb megállapításai a következők voltak:

- A Nasszer-tó napi párolgási vesztesége éves átlagban 6,3 mm.
- Az éves párolgási veszteség átlagosan 12,5 milliárd m³. Legalább 1 millió m³ vízveszteség megakadályozható 0,5 km² vízfelület kör alakú habzivacsapokkal való, legalább 90%-os fedettséget nyújtó takarásával.
- A kör alakú habzivacs takarásos rendszer előnye, hogy szabályozható, így nem akadályozza a napsugárzás eljutását a vízi élővilághoz.
- Ez a technológia nem akadályozza a hajózást.
- Különböző átmérőjű lapok alkalmazásával a párolgási veszteség mértéke szabályozható. (Hassan, Hekal, Mansor 2007)

Mindemellett megállapították azt is, hogy az Egyiptom és Szudán által felhasznált vízmennyiség gazdaságosabban lenne tárolható Etiópiában, mivel az Etióp-felföldön csak kb. 3%-nyi a párolgási veszteség (Shinn 2006).

Szudán termőföldjeinek jelenleg mindössze 1%-át öntözi, de komoly nagyságrendű fejlesztéseket tervez. A két szudáni állam megállapodásával lehetségessé válik a jövőben a Jonglei-csatorna befejezése, amely a Fehér-Nílusból szállítana akár évi 5 milliárd m³ vizet a világ legnagyobb édesvízi mocsaras területéhez (Sudd). (A mintegy 350 km-nyi csatorna építése 1980-ban kezdődött meg, ám 1984-ben a munkálatok abbamaradtak.) (Doran 2009; Shinn 2006)

Nem véletlen tehát, hogy Egyiptom és Szudán nagyszabású öntözésfejlesztési projektjeire az érintett szubszaharai országok általában ellenérzéssel tekintenek, míg a szubszaharai államok mezőgazdasági fejlesztési törekvéseit az előbbiek tekintik a maguk szempontjából súlyos nemzetbiztonsági kockázati tényezőnek. Etiópia ma mintegy 200 ezer hektáron folytat öntözéses gazdálkodást (Shinn 2006). Ez a lakosság számához, illetve az ország méretéhez képest önmagában aligha tekinthető túlzott mértéknek.

A polgárháború befejezésével, az Eritreával folytatott harcok lezárásával Etiópia gazdasága növekedésnek indult, a hetvenes években kezdődő népességrebukkanás napjainkra kritikus méreteket öltött. Ezért az addisz-abebai kormány bejelentette, hogy 200 kisebb gátat készül építeni a Nílusra, ezáltal 500 millió

m³-t felhasználva a folyó vizéből öntözésre és elektromos áram előállítására. Etiópia több ízben hangsúlyozta, hogy 3,7 millió hektárnyi földterületet vonna be az öntözéses gazdálkodásba a közel hárommillió embert érintő éhínség csökkentésére. Az addisz-abebai kormány által tervezett munkálatok összesen 15%-os vízhozamcsökkenést okoznának (Glien 2008).

Kenya, Uganda és Tanzánia összesen mintegy 400 ezer hektár mezőgazdasági terület fejlesztését tervezi (Shinn 2006). 2005 februárjában Tanzánia 28 millió dolláros projektbe kezdett, hogy több ivóvizet nyerjen a Viktória-tóból. A munkálatok befejezése után vizet tudnának juttatni az ország aszály sújtotta részeire. Kenya víz hiányában szintén a szerződések módosítását szeretné elérni. Öntözésre szeretné felhasználni a Viktória-tó vizét, valamint nagy szárazság esetén ivóvizet juttatni belőle Nairobibá. Burundi és Ruanda a Viktória-tóba ömlő legnagyobb vízhozamú folyón készül gátakat építeni mezőgazdasági öntözés, valamint ivóvíztárolás céljából. Ugandának energiagondjai megoldásához vízi erőművekre lenne szüksége, valamint ivóvízszükségletének és mezőgazdaságának kielégítésére víztározó építését tervezi. Az ország lakosainak száma 2050-re elérheti a 85 milliót (Bartalos é. n.).

Valamennyi érintett országról elmondható, hogy a folyó vízhozamának számottevő mértékű visszatartása komoly és sokrétű kockázatot rejt magában. Nem ismertek kellően a változás élettani, agronómiai, környezeti stb. összefüggései és kölcsönhatásai. Ezért mindenképpen nemzetközi összefogás és a környezeti tényezők lehető legalaposabb felmérése és értékelése lenne szükséges, akár közösen megfogalmazott elvek és célok mentén működő agrárinformatikai és szaktanácsadási rendszerek formájában. Mindez megalapozná a térség racionális és fenntartható gazdálkodását, és szolgálná az érintett országok lakóinak gyarapodását és biztonságát (Kozári 2009).

A Nílus vízi energiájának hasznosítása

A legismertebb Asszuáni-gátat 1970. július 21-én helyezték üzembe, a duzasztógátra épített vízi erőmű teljes kapacitását hat évvel később érte el: azóta az építmény szovjet gyártású turbinái évente 10 milliárd kilowatt energiát termelnek. Működésük az első évtizedekben kulcsfontosságú volt az afrikai ország energiaellátásában (Tarján é. n.), de mára a jelentősen megnövekedett lakossági és ipari fogyasztás miatt az ország villamosenergia-igényének csak a töredékét fedezik.

Szudánban a Nílus 3. és 4. zuhatagánál folyamatban van új gátak építése. Etiópia azt tervezi, hogy megduplázza vízi erőműveinek áramtermelő kapacitását. Ennek keretében új gátat épít a Tekeze folyón, 2015-re várhatóan elkészül a Kék-Níluson az utóbbi Nagy etióp újjászületés gátja (Grand Renaissance Dam) névre átkeresztelt Nagy milleniumi gátrendszer első üteme. A gigapro-

jekt teljes megvalósulása 2035-re várható, és Afrika legnagyobb vízi erőműveként csúcsidőben 6000 MW energia termelésére lesz képes.

Uganda a Viktória-tó mellett tervez új gátat építeni. Szakértői vélemények szerint a csupán vízi erőmű céljából épített gátak nem jelentenek számottevő akadályt a víz eljutásában a folyó alsó folyása menti államokhoz (Shinn 2006). Mások szerint ez nem feltétlenül van így, hiszen az erőművek folyamatos működtetéséhez szinte mindenhol duzzasztással létrehozott tározóra van szükség. A Nagy etióp újjászületés gátjánál kialakítandó víztározó várhatóan sokkal nagyobb felületen fog párologni, mint az Etiópián jelenleg átfutó Kék-Nílus keskeny víztükrre. A gát megépülése után ezért minden bizonnyal csökkenni fog az Egyiptomig eljutó vízmennyiség (Visnovitz 2013).

A konfliktusok megelőzése, a feszültség csökkentése

A vízárt mint egyre korlátozottabban rendelkezésre álló erőforrásért folyó versengés évtizedek óta komoly feszültségekkel terheli meg a Nílus-völgy országainak kapcsolatát. Kétségtelen, hogy az ivóvíz, az élelmiszer-termelés és -ellátás, valamint az energiabiztonság szemszögéből egyaránt nagyon fontos kérdésről van szó, amelyet valamennyi ország nemzetbiztonsági kérdésnek tekint. Egyiptom több alkalommal kilátásba helyezte katonai erő alkalmazását Etiópiával szemben, amennyiben megkísérli a Nílus lefolyásának megakadályozását.

Az Izraellel 1979-ben kötött békeszerződést követően Szadat egyiptomi elnök kijelentette, országa a jövőben kizárólag egy dolog miatt fog háborút indítani: ha vízellátását fenyegetve érzi. Ezt tükrözi az államfő 1980-as beszéde is, amelyben leszögezte: ha Etiópia véghezviszi folyószabályozási terveit, Kairó kénytelen lesz erőszakkal fellépni Addisz-Abebával szemben, de hasonlóképpen járna el Kartúm esetében is (Glied 2008). Az 1970-es és 1980-as években több alkalommal csak a szerencse és a józan ész akadályozta meg egy valószínűleg regionális konfliktussá eszkalálódó háború kitörését.

A Nílus térsége számos más jellegű konfliktussal terhelt: a darfúri válság, az etióp–eritreai viszony, a somáliai és kongói belső helyzet, de tágabb értelemben a 2011. januári forradalom óta hűvösebbé vált egyiptomi–izraeli viszony, a palesztinkérdés, a radikális iszlám előretörésének valós veszélye, illetve a régió olaj- és földgázkészleteinek megszerzésére törekvő nagyhatalmak érdekellentétei. Az érintett országok – nem kevés nemzetközi közvetítés és nyomás eredményeként – mára belátták, hogy nem a konfliktusok további színtétele, hanem azok csillapítása, kiküszöbölése hozhat hosszú távon is működő megoldást a bonyolult kérdésben, és mára már megtették az első, de legfontosabb lépéseket a helyes irányban.

A nílusi problémák kezelésével kapcsolatos államközi együttműködések az 1990-es években kezdődtek. 1992-ben hat ország (Zaire [a mai Kongói Demokra-

tikus Köztársaság], Egyiptom, Ruanda, Szudán, Tanzánia és Uganda) részvételével jött létre a Nílus-medence Államainak Vízügyekért Felelős Miniszteri Tanácsa (Nile-COM), melynek munkájában a további négy érintett kormányzat megfigyelőként vett részt. A Nile-COM egy évvel később megalakította a TECCONILE (Technical Cooperation Committee for the Promotion of the Development and Environmental Protection of the Nile Basin) elnevezésű szervezetet, amely a vízkiemelés és -felhasználás innovációinak támogatására, valamint a folyó környezetének védelmére szakosodott. Ekkor tartották a Nílus 2002 konferenciasorozat első ülését is, mégpedig a Kanadai Nemzetközi Fejlesztési Iroda (CIDA) együttműködésével. 1995-ben a TECCONILE szervezésében indult útjára a Nílus-medence akcióterv, melyben a kezdetektől mind a tíz Nílus menti ország képviselteti magát, közösen keresve megoldást a felmerülő problémákra. 1997-ben a Világbank, az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) és a CIDA, a TECCONILE-lal és a Nile-COM-mal közösen létrehozott egy programot, amely a Nílus-parti államok együttműködését mozdítja elő. Mindezek hatására 1998-ban az érintett kormányzatok megbeszéléseket kezdeményeztek a regionális együttműködés és a Nílus tudatosabb felhasználásának reményében. A tárgyalásokon egyedülként Eritrea nem képviseltette magát. Hivatalosan 1999 májusában jött létre a Nílus-völgyi Kezdeményezés (NBI – Nile Basin Initiative), melynek székhelye az ugandai Entebbében található (Végh 2008). Az érintett államok – a megfigyelői státuszú Eritrea kivételével – teljes jogú tagjai az NBI-nek, amelynek célja a regionális partneri együttműködés kialakítása.

A Világbank támogatásával és koordinálásával létrejött nemzetközi ICCON (International Consortium for Cooperation on the Nile) a közös vízhasznosítás projektjeihez nyújt támogatást. Az elmaradott térségek felzárkóztatása központi koordinációt igényel, a tervezett fejlesztések a regionális és az ágazati szemléleten túlmutató intézkedések (Tóth, Goda, Urbánné Malomsoki 2009).

Két égető gazdasági gond is rávilágít arra, hogy hosszabb távon a kőolajár emelkedésére – bár Egyiptomnak nincs jelentős kőolajexportja – nem lehet tartós gazdasági fejlődést építeni: az egyik, hogy megszűnik az élelmiszertermelésben (ezen belül gabonából) az önellátás, a másik, hogy az élelmiszertermelés növekedését meghaladja a népesség számának növekedési üteme (Zsarnóczai 1997). Ezek a nehézségek a közel-keleti térség egészére is elmondhatók.

Az emberi fogyasztásra alkalmas víz a stratégiai nyersanyagok közé emelkedett. A víz a létfenntartás eszköze, melynek nincs alternatívája; hiába megújuló erőforrás, korlátozott mennyiségek állnak csak rendelkezésre, az államok közötti viszonyokban ez a kérdés zéró összegű politikai játszma (Ligetvári 2013). Ez azt jelenti, hogy az adott helyen és időben rendelkezésre álló vízmennyiség adott, és ha az egyik ország többet használ, akkor a másiknak csak kevesebb juthat: azaz míg az egyik nyer, addig a másik veszít. Nagyon fontos, hogy felismerték: itt nem csak zéró összegű játszmaról lehet szó, hiszen vannak további, közösen kiaknázható és hasznosítható tartalékok, azaz lehetséges a „mindegyik fél nyer” típusú játszma. Ennek részeként további programok indultak, amelyek

a vízminőség javítása, a kisebb vízigényű növényi kultúrák terjesztése, a párolgási veszteség csökkentése, a szennyvízhasznosítás és a vízgyűjtő terület környezeti feltételeinek javítása révén lehetnek előnyösek. A jelentős vízienergia-potenciállal rendelkező országok a jövőben elektromos energiát exportálhatnak Szudán-nak, Egyiptomnak, valamint más országoknak.

Annak ellenére, hogy az élelmiszerhiány természeti okokra vezethető vissza, szükségessé válik a rugalmas agrárpolitika kialakítása is, amely az országok adottságait – mind gazdasági, mind társadalmi viszonylatban – a világ gazdasági és a regionális környezettel összhangba tudja hozni. Ennek az agrárpolitikának alapvetően a népjólétet kell biztosítani, nevezetesen azt, hogy a lakosság – az adott növekedési ütem mellett is – hozzájuthasson a szükséges élelmiszerekhez a belső erőforrások mind hatékonyabb kihasználásával – és nem pusztán az import növelésével (Zsarnóczai 1992).

Mindezek a lépések, illetve a nemzetközi erőfeszítések alkalmasak lehetnek a potenciális konfliktusok megelőzésére és mérséklésére a Nílus-medencében. A mai, többé-kevésbé létező status quo azonban rendkívül törekeny. A kairói és az addisz-abebei vezető politikusok továbbra is jellemzően kemény hangot használnak egymással szemben, ha a Nílus vízhozamának kérdéséről van szó, ám Kairó aligha kockáztatja a fegyveres konfliktust és annak súlyos következményeit. Egyelőre nem világos az sem, hogy a két éve viszonylag békés úton független állammá vált Dél-Szudán a Kartúm által támogatott kairói irányvonalat követve, formálisan vagy hallgatólagosan csatlakozik-e az 1959. évi megállapodáshoz, avagy más utat választ.

Kitekintés, tanulságok európai szemmel

A víz stratégiai jelentősége egyre inkább intézményesül a biztonságpolitikai és gazdasági doktrínákban, s a kormányzatok ennek megfelelő nemzeti és nemzetközi koncepciókat fognak kidolgozni. A víz jelentette kihívásokkal való szembenézés – csakúgy, mint a vízzel való bölcs, előrettekintő gazdálkodás – szükségessé teszi a nemzetközi összefogást, a kérdéskör globális és regionális kontextusban való kezelését, s ehhez a megfelelő szövetségesek, partnerek megtalálását (Tóth 2012).

Bár a Nílus-völgyi országok mai problémáival Magyarország és Duna menti európai országok eddig még nem kényszerültek szembesülni, tisztában kell lennünk azzal, hogy vízkészleteink végesek. A klímaváltozás hatásai várhatóan erősödnek, így fel kell készülni egy olyan reális forgatókönyvre, amely szerint a jövőben Európában is komolyabb versengés kezdődhet a vízért. Ezért mindenképpen figyelmet érdemel és bizonyos szempontból akár tanulságul is szolgálhat a Nílus menti országok példája.

Természetesen nehéz és erőltetett lenne a Nílus mentén kialakult helyzet analógiáját a mai Európára vagy a Duna-völgyre akárcsak elméletben közvetlenül alkalmazni. A 2013. év csapadékban és árvizekben is igencsak bővelkedő el-

ső fele arra utal, hogy térségünkben rövid távon krónikus vízhiánnyal aligha kell számolnunk. Ám az is érzékelhető, hogy a csapadékban és így a vízhozamban bővelkedő időszakok továbbra sem esnek egybe azokkal a hetekkel és hónapokkal, amikor arra a mezőgazdasági termelésnek a leginkább szüksége volna. A Duna menti országok együttműködését – szerencsére – sokkal szorosabb és stabilabb nemzetközi egyezmények köteléke fogja át, mint a Nílus mentiekét.

Magyarország alvízi jellegből származó kitettsége nagy, tehát a felvízi országoktól a vízkészletben függő, meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben van, hiszen az országból távozó felszíni vízfolyásoknak 95%-a érkezik határon túlról. Ez a konfliktusok kialakulásának gyakoriságát növelheti. Egyiptom és a Nílus felvízi országai közötti konfliktusról elmondható, hogy az (alvízi) államban csupán egyetlen folyó vize használható fel nagy mennyiségben. Ezzel ellentétben Magyarországon a vízgazdálkodás három fő irányból érkező, sűrű vízhálózatú, több nagy folyó vízmennyiségére alapoz. Hazánkban az esetlegesen bekövetkező, valamely felszíni vízfolyást érintő változás nem okoz súlyos gondot az ország egész területén, de bizonyos régiókban kialakulhat édesvízszűkösség. A bős-nagymarosi vízi erőmű kialakításáról szóló vita is részben a potenciális édesvízszűkösség és ennek hatásai miatt robbant ki (Szalkay 2004).

A Duna és annak vízgyűjtő területe ma már döntő részben EU-tagállamok területéhez tartozik. Magyarország a Víz keretirányelvben foglaltaknak megfelelően 2009-re elkészítette vízgyűjtő-gazdálkodási tervét, valamint részt vett a 19 tagállamot érintő teljes Duna-vízgyűjtőre kidolgozott nemzetközi stratégiában (Ruzsinné Tilesch, G. Tóth 2013).

Irodalom

- Bartalos A. (é. n.): *Ökológiai problémák hatásai a Nílusra és vízgyűjtőterületére, valamint az ebből adódó feszültségek*. Kézirat. http://www.publikon.hu/application/essay/217_1.pdf (Letöltés: 2013. május 29.)
- Doran, D. (2009): *The Jonglei canal project: a case study on water security in Southern Sudan*. A thesis presented in partial completion of the requirements of the certificate-of-training in United Nations Peace Support Operations. UNITAR POCI <http://cdn.peaceopstraining.org/theses/doran.pdf> (Letöltés: 2013. május 29.)
- Fisher-Thompson, J. (2006): Nile basin initiative reduces tensions, former U.S. envoy says. *Washington News Review*, március 23. <http://hanan-revue.blogspot.hu/2006/03/nile-basin-initiative-reduces-tensions.html> (Letöltés: 2013. június 6.)
- Glied V. (2008): Vízkonfliktusok Afrikában. *Afrika Tanulmányok*, 3., 44–53.
- Hassan, R. M. A., Hekal, N. T. H., Mansor, N. M. S. (2007): *Evaporation reduction from Lake Naser using new environmentally safe techniques*. Eleventh International Water Technology Conference, IWTC11, Sharm El-Sheikh, 179–194.
- Havasi E. (2010): Vízkonfliktusok: a Nílus. *Biztonságpolitikai Szemle*, szeptember 15.
- Kozári J. (2009): *Mezőgazdasági szaktanácsadás*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest
- Ligetvári K. (2013): Magyarország vízbiztonsági problémái a világ- és európai uniós tendenciák tükrében. *Hadtudomány*, 1., 4–13.

- ifj. Lőkös L. (2009): *A kormányzati gazdaság alapkérdései*. Gödöllői Innovációs Központ Kft., Gödöllő
- Ruzsinné Tilesch J., G. Tóth L. (2013): A kedvező ökológiai állapot és az integrált gazdaságfejlesztés megvalósításának lehetséges irányai az Ipoly völgyében. In: Tiner T., Tóth T. (szerk): *A falutipológiától a marketingföldrajzig*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 149–168.
- Shinn, D. H. (2006): *Avoiding a water war in the Nile basin*. Elliott School of International Affairs George Washington University. http://www.elliott.gwu.edu/assets/docs/news/transcripts/shinn_nile_basin_031606.ppt (Letöltés: 2013. május 9.)
- Szalkay Cs. (2004): *Édesvízért folyó konfliktusok a világban és kialakulásuk lehetőségei Magyarországon*. Kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
- Széles I., Zsarnóczai S. J., Szabó L. (2010): Water management in arid areas. *Növénytermelés, Supplement*, 315–318. (Proceedings of the 9th Alps-Adria Scientific Workshop, 12–17 April 2010)
- Tarján M. T. (é. n.): 1970. július 21.: Elkészül az Asszuáni-gát. *RubicOnline Történelmi Magazin*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1970_julius_21_elkeszul_az_asszuani_gat/ (Letöltés: 2013. június 6.)
- Tarrósy I. (2009): Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez. In: Ciszmadia S., Tarrósy I. (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. IDResearch Kft., Publikon Kiadó, Pécs, 13–17.
- Tóth J. I. (2012): Magyarország a vízdiplomáciai erőfeszítések középpontjában. *Külggyi Szemle*, 4., 136–149.
- Tóth T., Goda P., Urbánné Malomsoki M. (2009): Fenntarthatóság elemei a terület- és vidékfejlesztésben. In: Orosz Z., Szabó V., Fazekas I. (szerk): *Környezet és energia*. Debreceni Egyetem, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, Debrecen, 292–297.
- Végh D. (2008): Tíz ország kincse. A Nílus. *Afrika Tanulmányok*, 3., 34–39.
- Visnovitz P. (2013): Vízháború a Nílusnál. *Origo*, 2013. június 12. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20130611-egyiptom-etioopia-a-nilusert-indulhat-az-első-nagy-vizhaboru.html> (Letöltés: 2013. június 12.)
- Zsarnóczai J. S. (1992): A közel-keleti országok mezőgazdaságának fejlesztése. *Gazdálkodás*, 3., 35–42.
- Zsarnóczai J. S. (1997): Közel-Kelet élelmiszerhelyzetének kilátásai. *Gazdálkodás*, 5., 55–61.

Internetes források

- <http://www.indexmundi.com/agriculture/> (Index Mundi portál, külkereskedelmi adatok) Letöltés: 2013. július 19.
- http://www.mult-kor.hu/20050110_45_eve_epult_az_asszuani_gat (45 éve épült az asszuáni gát. *Múlt-kor Történelmi Portál*, 2005. január 10.) Letöltés: 2013. július 19.
- http://www.ng.hu/Civilizacio/2007/12/Az_első_asszuani_gat (Az első asszuáni gát. *National Geographic Magyarország*) Letöltés: 2013. május 29.

Állami beavatkozás, lokális eladósodás, túlfűtöttség és ezek rendszerbeli okai a globális válság alatt Kínában

State intervention, local indebtedness, investment overheating and their systemic background during the global crisis in China

CSANÁDI MÁRIA

CSANÁDI Mária: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest; csanadi.maria@krtk.mta.hu

KULCSSZAVAK: helyi eladósodás, válság, pártállami rendszer, erőforrás-elosztás, állami beavatkozás, túlfűtöttség

ABSZTRAKT: E cikk azzal foglalkozik, hogy hogyan hatott a globális válság a kínai gazdaságra, milyen központi és helyi kormányzati válaszokat és preferenciákat váltott ki s ezek milyen következményekkel jártak nemzeti és regionális szinten. Kiemelten elemzi a helyi kormányzatok eladósodása és a beruházások által generált túlfűtöttség közvetlen gazdasági okait, ezek intézményi és rendszerbeli hátterét. Rávilágít arra, hogy bár a kínai gazdasági átalakulás jelentősen előrehaladt a piacgazdaság irányába, a válságot ellensúlyozó állami beavatkozások felerősítik a pártállami rendszer sajátosságait s ezek kínai specifikumait. E sajátosságok meghatározzák az erőforrások politikai racionalitását elosztási szempontjait és a szereplők hasonló motivációjú beruházási magatartását, ami túlfűtöttséghez vezet. Meghatározzák továbbá a rendszerszerű túlfűtöttség kínai sajátosságait: a decentralizált kínai hatalmi szerkezetből következő lokális túlfűtöttséget és eladósodást.

Mária CSANÁDI: research advisor, Institute of Economics, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; csanadi.maria@krtk.mta.hu

KEYWORDS: local indebtedness, crisis, party-state systems, resource distribution, state intervention, overheating

ABSTRACT: This paper focuses on the immediate economic and systemic reasons of steadily increasing local government indebtedness and investment overheating in China despite central efforts to contain them. These two phenomena emerged between 2008 and 2011 as a direct consequence of an external shock caused by the global crisis and the subsequent internal reaction in the form of intensified stimulating state intervention.

China's crisis management between 2008 and 2011 proved to be successful. The national and local level responses to the global crisis met the original goals of compensating economic

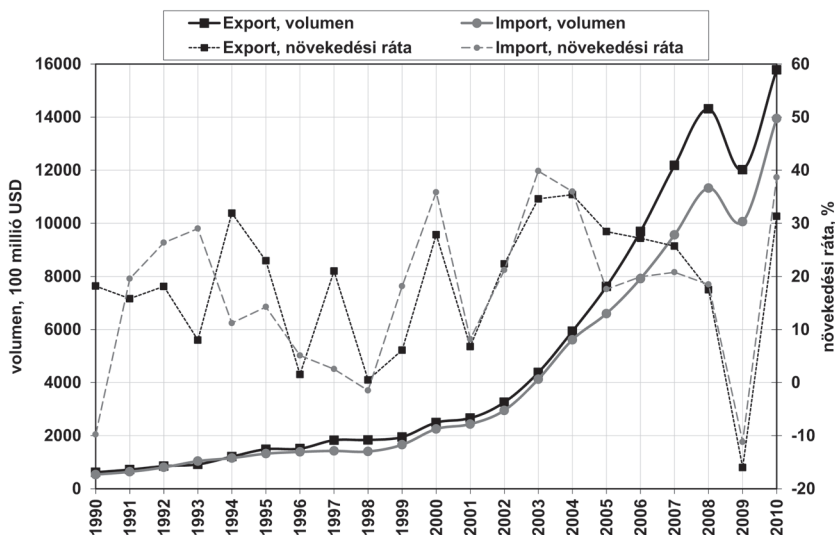
decline and decreasing export reliance. Different level governments and banks became promptly active, investments accelerated, economic indicators quickly improved, and unemployment rate soon dropped to the pre-crisis level. Infrastructural investments in the Central and Western regions skyrocketed, attracting similar growth pace in the manufacturing sector. Moreover, demands of preferred state owned enterprises activated the market field as well.

However, new chances for resource distribution and investments through state intervention mobilized distribution priorities and politically rational economic behavior of actors, characteristic to party-state systems. Locations of mobilization were defined by the decentralized Chinese system specifics along the intertwined institutional party-state structure. This process was further amplified by the characteristics of transforming economy in China, as actors in the private sphere were mobilized by the increased input demand of those privileged by the systemic priorities of state intervention. Thus stimulating state intervention turned into overheating. Budgetary expenditures increased in enormous pace; legal and illegal land-requisitions and land-use sales grew unlimited; expansion of local bank lending became hardly controllable; bad loans widely re-emerged; growth of local governments' indebtedness through fiscal vehicles increased steadily; bubbles developed in production and infrastructure building requiring new state intervention. Systemic characteristics and its Chinese specifics together resulted in investment overheating, and steadily growing local indebtedness through large and state-owned enterprises and local governments.

Érzékenység a globális dinamikára

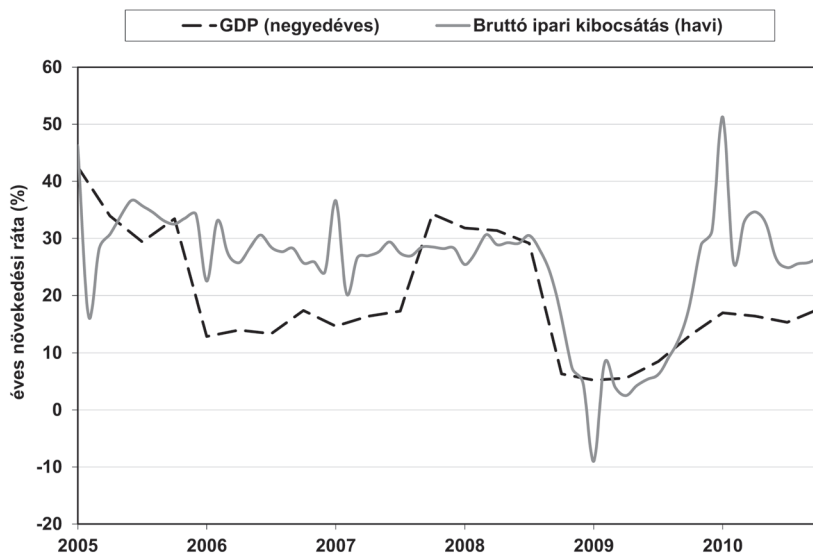
Kína hosszabb időtávú export-, import-, GDP-adatai drámai mélységű, de rövid ideig tartó visszaesési periódust jeleznek 2008–2009-ben (1. és 2. ábra). 2008-ban

1. ábra: Gyors fordulat a külkereskedelemben
Fast revival in foreign trade

Forrás: University of Michigan China Data Center.

2. ábra: Gyors fordulat a GDP és az ipari termelés ütemében
Fast recuperation in the pace of GDP and gross industrial output

Forrás: University of Michigan China Data Center.

az export növekedése az év végén kezdődött válság hatására az előző évi 26%-hoz képest 17,2%-ra lassult, majd 2009-ben -16%-ra zuhant (China Statistical Yearbook 2012, 6-3. táblázat). Eközben a GDP növekedése a 2007. évi 14,2%-ról 9,6%-ra lassult, majd e tendencia 2009-ben alacsonyabb ütemben, de tovább folytatódott (9,2%) (China Statistical Yearbook 2012, 2-4. táblázat). Ez az európai mércével mérve még mindig magas ütem Kína esetében közelít ahhoz az alsó határhoz, amely esetén a gazdaság növekedése fel tudja szívni az újonnan munkába lépők hadát, ez alatt viszont növekvő társadalmi feszültséget okoz.

Az exportérzékenységet az export területi koncentrációja tetézte, hiszen a keleti part menti tartományok korábban jóval a GDP-arányos export átlaga felett teljesítettek, s a visszaesés okozta sokk is koncentráltan jelentkezett. A koncentrált gazdasági feszültséget politikai feszültség is súlyosbíthatta, hiszen az akkoriban 140 millió belső migráns egyharmada az exportra termelő ágazatokban dolgozott, a más tartományokból érkező migránsok 70%-át a part menti sávban foglalkoztatták (Liu 2009). A fő exportágazatban – a feldolgozóiparban – a foglalkoztatottak 80%-a migráns volt (Chan 2010), s a válság legjobban ezt a szektort sújtotta. A migránsok 63%-a nagyvárosokban koncentrálódott (University of Michigan China Data Center 2008), feltehetően zömében ott, ahol az iparosodottság és az egy főre jutó GDP átlag feletti volt és növekedést mutatott (Gyuris 2008). Az export visszaesésének hatására 2008 végén 600 ezer vállalat zárt be – zömük kis- és középvállalat a keleti térségben – egyik pillanatról a másikra (Kong, Meng, Zhang 2009). A külső és belső sokk

hatására a migránsok 16%-a maradt munka nélkül. Ebben az időben gyakoribbá váltak, létszámban megnöttek és követeléseikben radikalizálódtak a tömegmegmozdulások. (A kollektív megmozdulások okairól, hátteréről, sikereiről és kudarcairól lásd Cai 2008, 2010.) Az előrejelzések okkal voltak pesszimisták: nem lehetett tudni, hogy a válság meddig tart és hogyan terjed, s vajon visszafordítható-e a beindult folyamat (Cai, Chan 2009; Chan 2010; Charter 08; Chen 2009; Demick 2008; Kong, Meng, Zhang 2009; Wong 2008). A bizonytalanság azonban gyorsan megszűnt, mivel a drámai visszaesés rövid ideig tartott: 2009 első negyedévére a külkereskedelmi fogalom meredeken emelkedett (1. ábra), az export a 2009-es 16,9%-os visszaesés után 2010-re 31,0%-kal nőtt, az import a 2009-es -11,2%-ról 38,8%-ra gyorsult. 2011-ben az előző évhez képest az export újabb 20,3%-kal, az import 24,9%-kal nőtt (China Statistical Yearbook 2012, 2-1., 6-2., 6-3. táblázat).

A GDP-növekedése 2011-re a külkereskedelmi forgalomhoz képest lassabb ütemben, de szintén beindult, miközben az ipari termelés üteme jelentősen nőtt (2. ábra), s 2009 közepére a migránsok munkanélkülisége a korábbi 16%-ról 3,4%-ra esett vissza (Cai, Chan 2009).

A GDP-növekedés lassulásával és az export visszaesésével párhuzamosan, de kisebb mértékben esett vissza a külföldi tőkebeáramlás: ennek dinamikája a 2008-as 23% helyett 2009-ben -2,6% volt, 2010-ben növekedésnek indult, de a következő évben újra visszafogottabbá vált (China Statistical Yearbook 2008, 17-15. táblázat; China Statistical Yearbook 2009, 17-15. táblázat; China Statistical Yearbook 2010, 6-14. táblázat; China Statistical Yearbook 2011, 6-14. táblázat; China Statistical Yearbook 2012, 2-4. és 6-14. táblázat). A 2,6%-os visszaesés 2009-ben jóval alacsonyabb volt a világtágnál, amelyet az UNCTAD 2009-ben csaknem 39%-osra becsült. 2010-re Kína az UNCTAD pesszimista adatai alapján is jobban nőtt a világtágnál, hiszen a világtálag növekedése 0,7%-os volt, míg a Kínába áramló külföldi működő tőke növekedése 6%. Ezek az értékek a későbbi korrekciókkal azonban 15,8%-ra és 20,7%-ra módosultak (UNCTAD Global Investment Trends Monitor 2010, 2011, 2012).

Hogyan tudta a gazdaságpolitika ilyen gyorsan helyreállítani a növekedés ütemét, a globális válság elhúzódása, a kínai gazdaság export-, területi és politikai érzékenysége ellenére és a társadalom növekvő belső feszültségei dacára?

Az élénkítő csomag gyors bevezetése

A rövid visszaesés azonnali gazdasági és társadalompolitikai intézkedéseket váltott ki, mind a központi, mind a helyi kormányzatoknál. A gazdasági mutatók javulása azonban csak részben volt ezekkel indokolható. Az eredményekben az ösztönzőknél sokkal jelentősebb szerepe volt a 2008 novemberében meghirdetett – a GDP 13%-át kitevő – 4 ezer milliárd jüanos élénkítő csomagnak, s az azt támogató fiskális intézkedéseknek.

A csomag, amelynek tervezett összege a 2008. évi export/GDP-arány fele volt, a belső fogyasztást helyezte előtérbe a külkereskedelemmel szemben. Emellett a tartományokon kívülre migrálók 80%-át kibocsátó középső és nyugati területek fokozottabb fejlesztését célozta, a migránsokat befogadó, zömében partmenti, exportáló tartományokkal szemben. Bár a feldolgozóipar kilenc iparágát jelölték ki országos szintű támogatásra, a meghirdetett csomagban a tervezett összeg kétharmadát infrastrukturális beruházásokra szánták (Chan 2010). A beruházások 25%-át a földrengés utáni rekonstrukcióra, 38%-át infrastruktúrára tervezték elkölteni, 9%-át technológiafejlesztésre, 10%-át jóléti célokra, 9%-át mezőgazdasági fejlesztésre, 5%-át oktatási és kulturális projektekre, 5%-át fenntartható fejlesztésre (Economic Observer 2009). Ez az ágazati prioritizálás szintén az exportfüggőség csökkentését célozta, hiszen az export zömében feldolgozóipari tevékenységből származott.

A csomaggal kapcsolatos központi párt- és állami döntések megvalósítása 2009 közepéig 22%-kal megemelték az elosztható forrásokat. A megnövelt központi forrásokkal párhuzamosan a hitelkibocsátás 99%-kal nőtt (China Statistical Yearbook 2012, 19-11. táblázat), amelyet a folyamatosan növekvő infrastrukturális beruházások ütemének jelentős gyorsulása követett (28,1-ről 40,5%-ra). A csomag által nem kiemelt feldolgozóipar beruházásainak növekedése eközben 2008-ról 2009-re lassult, majd 2010-ben minimálisan gyorsult. 2011-ben mindkét szektor beruházási üteme lassult, az összes beruházás lassuló ütemével párhuzamosan.

A központi és helyi szintű állami szféra preferenciák szerinti terjeszkedését jelzik a Világbank állami és magánberuházások megoszlására vonatkozó becslései, amelyek szerint 2009-ben a kormányzati beruházások meredeken nőttek, míg a magánszféra beruházásai jelentősen csökkentek (World Bank 2009). Az állami beruházásokon belül a hangsúly a helyi kormányzatokra tolódott. Az élénkítés ágazati prioritizálása és az intézményi funkciók decentralizálása ugyanis a kiadásokat és a hiteleket a helyi kormányzatok irányába terelte. Mivel a költségvetés finanszírozási rendszere erőteljesen decentralizált (Csanádi 2011), a közfeladatok többségét, ezen belül az infrastruktúra finanszírozását különböző szintű helyi kormányzatok látják el. Ennek értelmében a csomag beruházási kiadásainak csak egyharmadát fedezik központi forrásokból, kétharmadát a helyi kormányzatoknak (31%), valamint a vállalatoknak és a bankoknak (40%) volt feladata előteremteni 2008 és 2010 között (World Bank 2010).

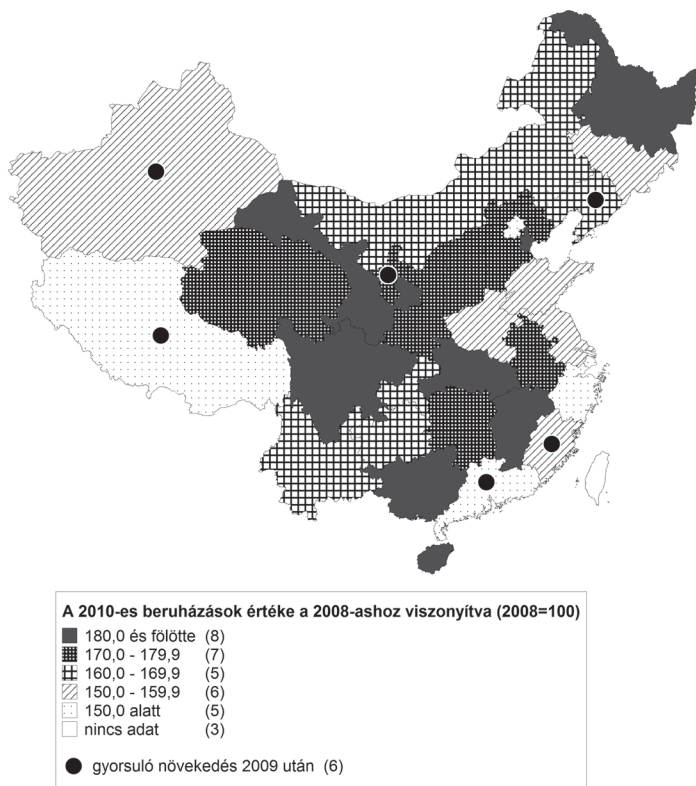
Az exportfüggőség csökkentését célzó élénkítő csomag eddig elemzett prioritásai mellett – amelyekkel az állami tulajdont, a hazai nagyvállalatokat, az infrastrukturális beruházásokat s velük a helyi kormányzatok beruházási tevékenységét kívánták ösztönözni – határozottan preferálták a fejletlenebb középső és nyugati tartományokat.

Az adaptáció térbeli eltérései

A fejlesztések ágazati megoszlása, a külföldi tőkebeáramlás, a GDP alakulása tartományonként is jelentős eltéréseket mutat. Az élénkítő csomag fő beruházási irányvonalainak térbeli különbségeit 2008 és 2010 között a beruházások eltérő növekedési rátája tükrözi (3. ábra). A beruházások mindenhol jelentősen nőttek, a legalacsonyabb mérték is 50% körüli a vizsgált időszakban. A növekedés egyértelműen a középső és nyugati területeken volt magasabb, míg a legalacsonyabb értékek a keleti tartományokban találhatók. Az ütemkülönbségek 2011-ben is megmaradtak: a keleti, a középső és a nyugati térségek beruházási üteme sorrendben 21,3, 28,8, és 29,2 százalék volt (University of Michigan China Data Center 2012).

Az összes beruházáshoz képest változatosabb ütemeket, de hasonló térbeli eltéréseket mutat a külföldi működőtőke-beruházás alakulása 2008 és 2010 között. A magasabb növekedési ütemek szintén a belső tartományokban mérhe-

3. ábra: Az állóeszköz-beruházás dinamikája tartományonként, 2008–2010
Dynamics of investments in fixed assets by province, 2008–2010

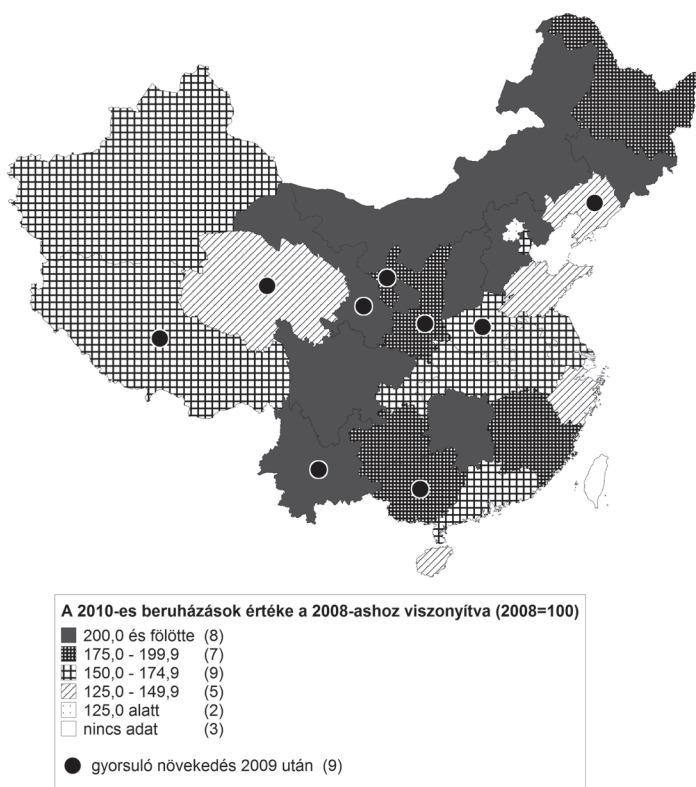

Adatok forrása: University of Michigan China Data Center.

tők, a keleti tartományoknál volt a legalacsonyabb (néhol negatív) a növekedési ütem (Csanádi 2012). A középső és nyugati területek nagyobb növekedése már a válság előtt néhány évvel kimutatható, elsősorban a 2004–2006-ban bevezetett központi gazdaságpolitikai ösztönzők hatására.

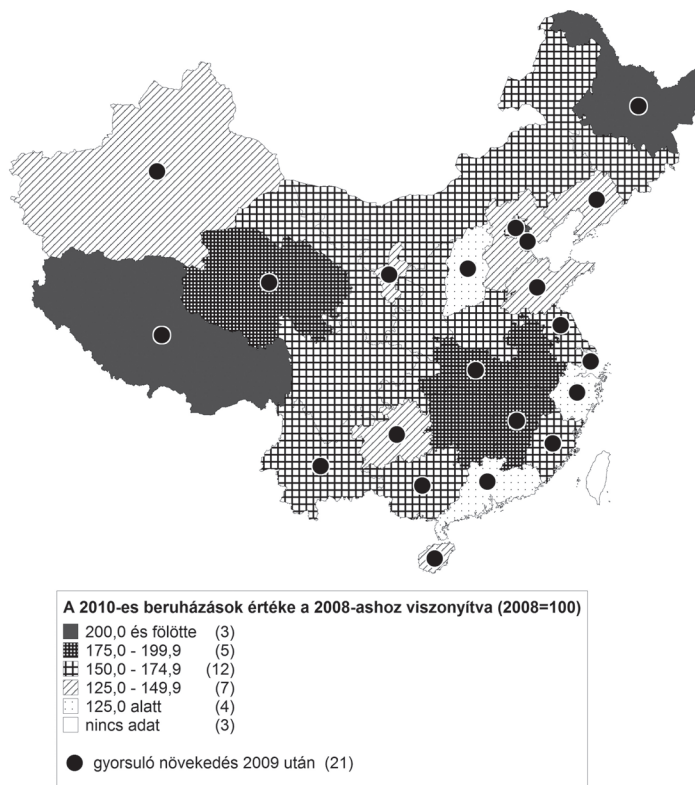
A beruházásokon belül az ipari és építőipari beruházások növekedési üteméről elmondható, hogy az infrastrukturális beruházásoknál a 100%-ot meghaladó növekedés a tartományok 77%-ára, a feldolgozóiparnál pedig 65%-ára volt jellemző (4. és 5. ábra). A csomag területi preferenciái itt is megvalósultak: a legmagasabb növekedési ütemek zöme mindkét ágazatban a nyugati és a középső tartományokban látható, a területi különbségek az infrastrukturális beruházásoknál nagyobbak. Gyorsulás 2009 után viszont csak a feldolgozóiparban tapasztalható, ami a keleti tartományokra is kiterjedt.

4. ábra: Az infrastrukturális beruházások dinamikája tartományonként, 2008–2010
Dynamics of investments in infrastructure by province, 2008–2010

Adatok forrása: China Statistical Yearbook 2009,2010, 2011 5-7. táblázat.

5. ábra: A feldolgozóipari beruházások dinamikája tartományonként, 2008–2010
Dynamics and speed of investments in manufacturing by province, 2008–2010

Adatok forrása: China Statistical Yearbook 2009, 2010, 2011 5-7. táblázat.

A fejlesztések intézményi és erőforrás-feltételei

A 2008-as gazdaságélénkítő csomag jóváhagyása az ázsiai válság idején bevezetett élénkítő csomaghoz hasonlóan a korábban kialakított intézményi döntési mechanizmus alapján zajlott. A beruházások finanszírozása azonban eltért az ázsiai válság után alkalmazott módszerektől. Az ázsiai válság idején a finanszírozás alapvetően állami forrásból történt, és a források szétozása a gazdaságpolitikai célokat közvetlenül szolgáló úgynevezett „policy” bankokon keresztül zajlott. 2003-tól – és különösen a 2008-as élénkítő csomagban – a fő szerepet a négy szakosított állami nagybank (Industrial & Commercial Bank of China, China Construction Bank, Bank of China, Agricultural Bank of China) által nyújtott hitelek játszották (IMF 2011).

A fejlesztési projektek háromnegyedét a helyi kormányzatok pályázatai alapján indították el, a korábbinál lényegesen nagyobb pénzügyi elvárásokat

támasztva. A támogatás elnyerésének feltétele volt, hogy a vállalat biztosítékot nyújtson a saját erőről, mind a központi költségvetési támogatás, mind a kapcsolódó hitelfinanszírozás esetén. Ennek mértéke rendszerint a projekt költségvetésének 25–35%-a volt. A gyors megvalósítás érdekében a gazdasági és gazdaságpolitikai döntésekben kulcsszerepet betöltő Nemzeti Fejlesztési és Reform Bizottság (National Development and Reform Commission, NDRC) arra törekedett, hogy olyan helyi projekteket válasszon, amelyek elegendő saját erőt tudnak felmutatni (Wong 2011).

A saját erő előteremtésére központi intézkedéseket is hoztak. Az Államtanács 2009 márciusában rendelkezett 200 milliárd jüan államkötvény kibocsátásáról, amelyet a Pénzügyminisztérium hajtott végre a helyi kormányzatok nevében (Wei, Yujia 2009). Utóbbiak számára a kötvénykibocsátás központilag tiltott volt. A kibocsátásból befolyó összeget gyorsított eljárással továbbították a tartományi kormányok számláira. A cél az volt, hogy központilag biztosítsák a támogatások igénybevételéhez szükséges pénzügyi háttérrel. A kormány támogatásával a helyi kormányzatok által alapított vállalatok is forgalmazhattak saját kötvényeket, s megjelenhettek a tőzsdén (CSC 2008; Wang 2013). A hitelnyújtás feltételeként megkövetelt önerő fedezetét azonban nemcsak kötvények biztosították, hanem a beruházásokhoz szükséges kisajátított földek és a létrejövő ingatlanok.

A földkezelési rendszer mint a finanszírozás helyi garanciaeszköze

A 2003-ban életbelépett földtörvény (Law of the... 2003) részletesen foglalkozik az 53%-ban állami és 47%-ban szövetkezeti tulajdonú földek elidegeníthetetlenségével. Szabályozza a föld használati jogát, a szövetkezeti termőföldek állami kisajátíthatóságát közérdekű beruházás esetén, a termőföld használojának megfelelő kompenzációja mellett (Hu 2006), amelynek mértéke viszont nincs törvényben rögzítve (Chen 2010). A gyakorlatban tehát nagy a visszaélés lehetősége a kollektív mezőgazdasági földek és lakóingatlanok állami kisajátításában, a közérdekű hasznosítás kompenzációjában. A kisajátított paraszti lakóterületek 55%-án, a termőterület 30%-án gyárakat, kereskedelmi létesítményeket és lakásokat hoztak létre (Landesa 2011). A kisajátításokkal összefüggő visszaélések demonstrációkat váltottak ki. A Kínai Társadalomtudományi Akadémia adatai szerint ezek 65%-a utak, erőművek, gátak, gyárak, személtlerakók, luxuslakások építése érdekében történt illegális földkisajátítás, „közérdekű beruházások” megvalósítására végzett termőföld-átminősítés, erőszakos házrombolás, öntözőcsatornák eltömlése és ehhez hasonló tevékenységek ellen zajlik (Hays 2012). A helyi kormányzat által államosított és átminősített föld állami vállalatnak adható át hasznosításra (Hu 2006). A föld értékesítéséből származó nyereség sok esetben

nem kerül be a helyi kormányzat költségvetésébe, hanem a helyi kormányzat vállalataihoz (helyi finanszírozási platformokhoz) kerül, amelyek hitelfedezetként hasznosítják azt.

A helyi finanszírozási platformok mint a beruházások eszközei

A központi kormányzat engedélyezte és bátorította a korábban – a gazdaság túlfűtöttségének mérséklésére, az inflációs nyomás enyhítésére – éppen korlátozni kívánt pénzügyi innovációkat. Ezek egyikét, a helyi finanszírozási platformokat a helyi kormányzatok már korábban is használták a közvetlen hitelfelvételt tiltó rendelkezések megkerülésére (Chang 2010; Tsui 2011; Wei 2009; Wong 2011).

A 2008-as pénzügyi krízist követően az élénkítő csomag igénybevételeiben, a banki hitelek felhasználásában döntő szerepet játszottak a helyi finanszírozási platformok. Ezek lehetővé tették a rendelkezésre álló helyi kormányzati eszközök (ingatlanok, egyéb vagyontárgyak) olyan összetételének kialakítását, olyan tervezhető bevételek szerepeltetését a helyi kormányzati vállalatok mérlegeiben, amelyek fedezetet biztosítottak a további fejlesztési célú hitelfelvetelek és kötvénykibocsátások számára. E vállalatok az ösztönző csomag elindításakor már rendelkeztek azokkal az adottságokkal, amelyek a helyi kormányzatok beruházási forrásainak megteremtését segíthették. Jelentős lendületet adott a tevékenységüknek az, hogy a helyi kormányzatok finanszírozási platformjaként a vállalatok vagyonát a központi kormányzat hivatalosan elismerte. A forráshoz jutás ilyen megkönnyítése lehetővé tette a folyamatban lévő infrastrukturális projektek felgyorsítását, a helyi kormányzatok és a minisztériumok közép- és hosszú távú terveiben szereplő beruházások, fejlesztések előrehozatalát és megvalósítását, valamint korábban nem tervezett, de a csomagban prioritást élvező beruházásokat is (Csanádi 2012).

Ezek hatására a gazdaságélénkítő csomag bejelentését követően alig egy hónappal a helyi kormányzatok már 18 ezer milliárd jüan értékben javasoltak beruházási projekteket, később ez az érték 25 ezer milliárdra emelkedett, az élénkítő csomag eredeti 4 ezer milliárdos keretével szemben (Wong 2011).

A helyi beruházások túlfutása

2009-ben a hitelek több mint felét az infrastrukturális beruházások finanszírozására nyújtották (Tsui 2011; World Bank 2010). Az infrastrukturális feladatok decentralizációja miatt a hitelbővülés nagy része a helyi kormányzatoknál jelentkezett, amelyet a nagybankok helyi hatalmi szerkezetbe beépült részlegei

folyósítottak a finanszírozási platformokon keresztül. A Kínai Bankszabályozási Bizottság (CBRC) szerint a finanszírozási platformok adták az új hitelfolyósítások egyharmadát 2009-ben, ezáltal felhalmozott adósságállományuk az év végére 3 ezer milliárd jüanról 7,4 ezer milliárdra nőtt. 2010 végére az új hitelfolyósítások 40%-a került a helyi finanszírozási platformokhoz (IMF 2011).

A Kínai Nemzeti Számvevőszék (Chinese National Audit Office, CNAO) adatai szerint a helyi kormányzatok 2010. december végéig 10,7 ezer milliárd jüan adósságot halmoztak fel, amely a 2010-es GDP 26,9%-ának felel meg. Ebből a tartozásból 62,6% visszafizetéséért közvetlenül felelnek, 21,8%-ra készfizető kezességet adtak, részleges visszafizetési kötelezettségük van a hitelek 15,6%-ára (Urbanomics 2011). A CBRC jelentése szerint országos szinten az összes finanszírozási platform által felvett hitel 47%-ához kötődött kormányzati költségvetési garancia. A CNAO a felvett hitelek 26%-át ítélte magas kockázatúnak 2010 közepén (Wong 2011).

A helyi kormányzatok eladósodását ugyanakkor nem a 2008-as válság indította be. A 2008-as globális pénzügyi válság bekövetkezésekor a helyi adósságállomány már meghaladta az 5 570 milliárd jüant (CNAO 2011).

A rendkívüli hitelbővülési hullám megjelenése országos szinten

Az élénkítő csomag a gazdaságban az eredetileg tervezett összeghez képest jelentősen túlfutott. Az állóeszköz-beruházás 2010-ben a GDP-növekedés 70%-ának felelt meg (Scissors 2011). 2011-ben a beruházások tovább növekedtek, bár az élénkítő program lezárását 2010-re tervezték. A csomag prioritásai abban is érvényesültek, hogy a hazai vállalatok beruházásai nőttek a legjobban (24,7%), szemben Hongkong, Makaó és Tajvan beruházásainak együttes értékével (19,9%) és a külföldi beruházásokkal (12%) (University of Michigan China Data Center 2012). A GDP a 2009-es 9,4%-hoz képest a CIA becslései alapján 2010-ben 10,4%-kal nőtt (CIA World Factbook 2013).

A költségvetési beavatkozás és a hitelbővülés együttes értéke már 2008-ban 4,8 ezer milliárd jüan lett (ez a 2008–2010-re tervezetthez képest 0,8 ezerrel több volt), 2009-ben 11,5 ezer milliárd, 2010-ben 8,1 ezer milliárd jüan volt (Wong 2011).

A tervezett 40%-os részarány helyett a hitelek a beruházott összeg kétharmadát adták (World Bank 2010). 2009-ben a hitelfolyósítás a 2008-as szint csaknem kétszeresére nőtt (China Statistical Yearbook 2012, 19-11. táblázat). Az élénkítő csomag legnagyobb mértékben az új hitelfelvételre hatott, ennek mértékéről a szakértői becslések jelentősen eltérnek: 2009-ben a Világbank (World Bank 2010) becslése alapján a GDP 30%-a volt. 2010-ben a központi és helyi tartozások összege a hivatalos – bár számos fontos elemet nem tartalmazó – kínai források szerint a GDP 45%-a, 2011-ben 38,5%-a volt (CIA World

Factbook 2013). A valóságos részarány ennél jóval nagyobb lehet. Erre utal az, hogy a CIA szerint a CNAO adatai nem tartalmazzák a „policy” bankok által kibocsátott kötvényeket, a Vasúti Közlekedési Minisztérium tartozásait, az állami vállalatoktól tartozásokat átvállaló vagyongazdálkodó vállalatok tartozásait és a rossz hitelek. E tényezők figyelembevételével 2010-ben az összes tartozás a GDP 74%-ára rúgott (Zarathustra 2011), de van olyan kalkuláció is, amely a helyi platformok által felvett hitelekkel és egyéb rejtett tételekkel együtt az arányt 150% felettire becsüli (R. A. 2011).

A robbanásszerű hitelbővülés a visszafizethetetlen hitelek növekedését is magával hozta. Részarányukat az összes hitelnyújtásban 8-10%-ra (BBC 2011), illetve 12%-ra (Urbanomics 2011) becsülték 2011-ben, amelynek következtében az előrejelzések szerint 60% volt a kockázata egy 2013 közepéig bekövetkező bankválságnak, a rekordmennyiségű hitel és a növekvő ingatlanárak hatására.

A túlfutás elleni intézkedések

A központi kormányzatot aggasztotta a bankrendszer növekvő kockázati kitettsége. 2009 közepe óta folyamatosan igyekezett ellenőrzése alá vonni az élénkítő csomag és az intézményrendszer funkcionális szerkezeti sajátosságai következtében elszabadult hitelezési-eladósodási spirált. A visszafogás monetáris és fiskális eszközeinek bevetése 2010 elejétől már látható: a központi bank 4 bázisponttal emelte a refinanszírozási kamatlábat, emelte a kötelező tartalékrátát és nyílt piaci műveletekbe kezdett 30 milliárd jüan értékű kötvény visszavásárlására. A központi intézkedések ellenére az új hitelkibocsátás már januárban elérte a 2009. első negyedévi hitelboom mértékét. A monetáris bizottság további visszafogásról döntött, a hírek szerint hitelkvótákat is elrendelt. Miközben a hitelek visszafogásán ügyködtek, a mérlegen kívüli pénzügyi termékek forgalma megkétszereződött, így a hitelexpanzió az erőfeszítések ellenére 2010-ben is nagyjából a 2009-es szinten maradt (China Statistical Yearbook 2012, 19-11. táblázat).

A restriktív intézkedések következtében 2011-ben a kormányzati költségvetési alapok 10,8%-os növekedése és a hitelek 8,5%-os visszaesése elmaradt az összeruházások 20,3%-os növekedésétől, s a még kevésbé ellenőrizhető költségvetésen kívüli források növekedésétől (28,6%) is (University of Michigan China Data Center 2012). A túlfűtöttség lehűtésére tett központi erőfeszítések hatására a központi beruházások 9,7%-kal visszaestek, miközben a helyi beruházások 27,2%-kal növekedtek (University of Michigan China Data Center 2012). A beruházások aránya a GDP-ből a gazdaságpolitikai szándékok és az ígérek ellenére a válság előtt is magas 40,7%-ról 2010-re rekordmagasságú 46,2%-ra emelkedett, a CIA becslése alapján 2012-ben is 45,9 százalék volt (Tsui 2011).

A túlfutás rendszerbeli háttere

A túlfutás nem magyarázható azzal, hogy a döntés kicsúszott a központi kormány és a helyi kormányzatok ellenőrzése alól, hiszen a beruházások intézményi ellenőrzése szoros: a projekteket a legfontosabb központi kormányzati döntéshozó szervek vagy azok helyi megfelelői engedélyezték. Hasonlóképpen szoros a döntési rendszer szereplőinek politikai ellenőrzése: a bankok, az állami vállalatok és egyéb intézmények vezetése a helyi vagy magasabb szintű pártapparátus nomenklatúrájához tartozik, az adott helyi hatalmi szintet pedig Kínában évtizedek óta az eggyel feljebb levő szint tartja ellenőrzése alatt. Önmagában az a valós tény sem elegendő indok, hogy a gazdasági, kormányzati és állami banki vezetők ösztönzési rendszere a növekedés irányába hajtja a döntéseket, ahogy más pártállami rendszerekben történt. Ha ez ismételten ekkora problémát okoz és okozhatott a többi pártállamban, miért nem vezetnek be olyan ösztönző rendszert, amely nem a volumen, hanem a piaci hatékonyság irányába terel? Kína reformtörténetét áttekintve a túlfűtött hitelezés nem egyszeri történet, amelyet viszont most a globális válság hatásának ellensúlyozása váltott ki. A helyi hitelfinanszírozás megszabadása szintén gyakori jelenség (Tsui 2011). Ezek oka, hogy a közvetlen intézményi, funkciómegosztási és érdekeltségi tényezők mögött rendszerbeli sajátosságok, nem pedig szabályozási hiányosságok vagy hibás ösztönzési rendszer rejlenek.

A helyi eladósodás, a beruházások túlfűtöttsége sokkal inkább tulajdonítható annak a döntési mechanizmusnak, amely a pártállam hatalmi szerkezetének általános vonásaiból és egyedi kínai tulajdonságaiból következik. A döntési mechanizmusban a párt, az állam és a gazdaság döntéshozói intézményesen, a párt hatalmi eszközei által közvetve és közvetlenül is szorosan összefonódnak. E hatalmi eszközök átszelik a nem pártintézmények (állami, gazdasági, kulturális, oktatási stb.) kereteit, s azokban közvetlenül lefedik a pozíciókat, a tevékenységeket, a szervezeti struktúrát, valamint a párttagsággal járó pártfegyelmen keresztül az egyéneket (Csanádi 2011). A függőségi és érdekérvényesítési viszony a bankok esetében is érvényesül, mind a központi, mind a helyi pártszervezetek részéről. A párt a káderhatáskör eszközével szorosan ellenőrzi a többségi állami tulajdonú nagybankokat, mégpedig a kulcsvezetők kiválasztásával, ösztönzésével, elmozdításával. A politikailag monopolizált függőségi és érdekérvényesítési viszonyokból kialakuló hatalmi háló alapelemeiből, kapcsolódási és működési elveiből következik a szereplők politikai racionalitású gazdasági magatartása. A hatalmi háló s az általa lefedett gazdasági szféra visszahúzódása, s a hálón kívül a magánszféra expanziója jelenti annak átalakulását a piaci rendszer irányába.

A visszahúzódó hálón belül azonban a döntések változatlan motivációk és szelekciós mechanizmusok alapján zajlanak. A nagyobb állami beavatkozások, az erőforrás-elosztás és -megszerzés lehetőségei mozgósítják a hálót, felerősítik működési módját. A gazdaságilag racionális célok politikai racionalitású gazdasági motivációk alapján valósulnak meg, ahol az állami tulajdon, a nagyság, a

politikai pozíciók, a kapcsolatok halmozása és szorossága alapján dől el az erőforrások elosztása. E sajátosságok az okai annak, hogy az élénkítő csomag alkalmazásakor a központi kormányzat átvállalta az állami vállalatok és helyi kormányzatok hitelkockázatát. Az élénkítő csomag legnagyobb nyertesei hazai kínai vállalatok, leginkább az állami vállalatok voltak, amelyek beruházásai 40,6%-kal nőttek 2008 és 2011 között (Lukyanenko 2009). Ugyanezek a rendszerbeli sajátosságok motiválják a pártállami hálóba integrált bankokat a hitelnyújtásban, a kockázatos hitelek folyósításában. Az elosztás és a növekedési hajsza korlátlja pedig nem a hatékonyság, hanem az elosztható erőforrások elapadása vagy egy újabb, restriktív állami beavatkozás. E rendszerbeli sajátosságok okozták azt, hogy a kínai gazdaság a 2008-as pénzügyi válság első sokkja után kevesebb mint egy év alatt újból túlfűtött állapotba került.

Az általános sajátosságok mellett a pártállami háló decentralizált kínai szerkezete okozta, hogy a túlfutás nemcsak a nemzeti vagy központi, hanem a helyi kormányzatok szintjén is megtörtént, s jelentős helyi eladósodást okozott. Szerkezeti sajátosság a lokális hatalmak helyi erőforrásszerző és -elosztó képessége, amellyel a központi döntésektől, elosztástól viszonylagosan függetlenné, s a központi beavatkozásokkal szemben ellenállóképesebbé válnak. E hatalmi szerkezet formális intézményi megjelenése a helyi kormányzatok adóztatási, földeladási, beruházási lehetőségei, ezen belül az infrastrukturális fejlesztés decentralizált feladatai. Jelentős továbbá a tartományi kormányzati szint és a nagyobb állami vállalatok beépülése a magasabb szintű párt- és állami döntési fórumokba, ami információt, további kapcsolatok létesítését, a központi források könnyebb megszerzését, a beavatkozásokkal szembeni könnyebb felkészülést biztosít. Ugyanakkor a gazdasági magatartás politikai racionalitására s következményeire vonatkozó általános rendszersajátosságokat a decentralizált szerkezet nem módosítja, hanem ezek a stabilizálódott egyedi szerkezetben folyamatosan érvényesülnek. Ez a rendszerbeli egyedi sajátosság az, amely a háló aktivitását növelő egy-egy nagyobb beavatkozást követően kirívóbbá válik.

A pártállami háló decentralizált elrendeződésének kínai sajátossága okozta azt, hogy a beruházási és növekedési hajsza nagy része, a kockázatos hitelek megléte és az eladósodás ténye lokálisan jelentkezett, és a helyi kormányzati szektor az élénkítő csomag forrásainak háromnegyedét felszívta. E sajátos hatalmi szerkezet az oka annak is, hogy a központi kormányzat csak komoly beavatkozások révén és sokára tudta a növekedési hajszát megfékezni, s annak is, hogy a beavatkozások hol visszafogás, hol élénkítés céljából ismétlődnek.

A rendszerszerű működés és a rendszer átalakulása között kölcsönkapcsolat is tetten érhető. A prioritások alapján történő beavatkozások a hálóba integrált szereplők támogatott növekedésével a háló expanzióját okozzák, s ezzel átmenetileg lelassítják az átalakulást, illetve annak sebességét. A túlfutás amplitúdóját viszont növeli a hálóba integrált gazdaság által keltett kereslettel aktivizált magánszféra, amely egyben a hálón kívüli expanziót újra beindítja, illetve felgyorsítja.

Összegzés, következtetések

A 2008-as gazdasági válság jelentős hatással volt Kína exportfüggő gazdaságára és annak növekedésére. Rövid ideig fennállt a gazdasági és politikai destabilizálódás veszélye, a kínai gazdaságpolitika azonban gyorsan alkalmazkodott a külső sokkhatáshoz. Az ilyenkor szokványos állami szabályozó tevékenység mellett kormányzati költségvetési és hitelforrások bevetésével óriási erőforrásokat mozgósítottak a gazdaság élénkítésére. A program sikeresnek bizonyult: a különböző szintű kormányzatok aktivizálódtak, a bankok hiteleztek, a beruházások gyorsultak, a gazdasági mutatók javultak, a munkanélküliség fél év alatt a válság előtti szintre esett vissza, a középső és nyugati tartományok infrastrukturális beruházásai óriási ütemben indultak be, amelyek hasonló ütemű feldolgozóipari beruházásokat vonzottak, valamint az állami beruházások igényei a magánberuházásokat is aktivizálták.

Az élénkülés azonban negatív következményekkel is járt. A kínai központi kormányzat gazdaságélénkítő csomagja hatására a gazdaság túlfűtötté vált. A túlfűtöttség közvetlen jelenségei mögött azonban rendszerbeli sajátosságok rejlenek. A gazdasági átalakulás előrehaladt folyamata ellenére a külső és belső adaptációs nyomások hatására beindított élénkítő csomag (a közvetlen állami beavatkozás) aktivizálja és felerősíti a pártállam általános és sajátos kínai vonásait. E sajátosságok a politikailag racionális gazdasági motivációk következtében óhatatlanul a gazdaság túlfűtöttségéhez vezetnek. A pártállami háló egyedi sajátosságai meghatározzák, hogy a túlfutás hol következik be, Kínában nemcsak központilag, hanem a helyi kormányzatok szintjén is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a cikkel kapcsolatban a szakmai konzultáció lehetőségét Mester Évának (bankszakember, a Szegedi Tudományegyetem PhD-hallgatója) és Kozma Gábornak (közigazgatási szakember, a Szegedi Tudományegyetem PhD-hallgatója). Köszönöm továbbá Gyuris Ferencnek (ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék), hogy a cikkben szereplő térképeket és ábrákat kérésre megszerkesztette. A kutatást az OTKA finanszírozta.

Irodalom

- BBC (2011): *Fitch warns over China local government debt*. szeptember 8. <http://www.bbc.co.uk/news/business-14836386> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Cai, F., Chan, K. W. (2009): The global economic crisis and unemployment in China. *Eurasian Geography and Economics*, 5., 513–531.
- Cai, Y. (2008): Conflicts and modes of action in China. *The China Journal*, January, 89–109.
- Cai, Y. (2010): *Collective resistance in China: why popular protests succeed or fail*. Stanford University Press, Stanford

- Chan, K. W. (2010): The global financial crisis and migrant workers in China: 'there is no future as a labourer; returning to the village has no meaning'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 659–678.
- Chang, O. (2010): China's local debts threaten crisis. *Asia Times*, július 15.
 Charter 08 http://en.wikipedia.org/wiki/Charter_08
- Chen, N. (2009): The present situation and perspective of small and medium enterprises. *Small and Medium Enterprises Review*, 5., 4–5.
- Chen, R. (2010): *Informal sales of rural housing in China: property, privatization and local public finance*. 2010 Chicago Workshop on Industrial Structure of Production, The University of Chicago Law School, július 19–23. [http://www.law.uchicago.edu/files/file/Chen New- Informal Sales of Rural Residential Land.pdf](http://www.law.uchicago.edu/files/file/Chen%20New%20Informal%20Sales%20of%20Rural%20Residential%20Land.pdf) (Letöltés: 2013. október 7.)
- China Statistical Yearbook (2008): <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
 China Statistical Yearbook (2009): <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
 China Statistical Yearbook (2010): <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
 China Statistical Yearbook (2011): <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
 China Statistical Yearbook (2012): <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
 CIA World Factbook (2013): <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2186.html> (Letöltés: 2013. október 7.)
- CNAO (2011): *Audit findings on China's local government debts*. No. 35 of 2011 (General Serial No. 104). http://www.cnao.gov.cn/main/Article_ArtID_14.htm (Letöltés: 2013. október 7.)
- Csanádi, M. (2011): Varieties of system transformations and their structural background based on the IPS model. *Discussion Papers*, MT-DP – 2011/5. Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1105.pdf>
- Csanádi, M. (2012): Economic and systemic consequences of adaptation to external and internal pressures caused by global crisis in China. *Discussion Papers*, MT-DP – 2012/9. Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1209.pdf>
- CSC (2008): SOEs may be allowed to issue bonds for stock buybacks. *China Stakes*, szeptember 26. <http://www.chinastakes.com/2008/9/soes-may-be-allowed-to-issue-bonds-for-stock-buybacks.html> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Demick, B. (2008): In China, anger rises as economy falls. *Los Angeles Times*, december 12. <http://articles.latimes.com/2008/dec/12/world/fg-china-politics12> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Economic Observer (2009): *China's stimulus package: a breakdown of spending*. http://www.eeo.com.cn/finance_investment/2009/03/07/131626.shtml (Letöltés: 2013. október 7.)
- Gyuris F. (2008): *Regionális egyenlőtlenségek Kínában*. Diplomamunka, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest
- Hays, J. (2012): *Land seizures, protests and farmers' rights in China*. <http://factsanddetails.com/china.php?itemid=1109&catid=9> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Hu, T. (2006): *Defining property rights over rural land in peri-urban China: a case study of Beiqija town*. Diplomamunka, National University of Singapore, School of Design and Environment
- IMF (2011): People's Republic of China: financial system stability assessment. *IMF Country Report*, 11/321.
- Kong, S. T., Meng X., Zhang, D. (2009): Impact of economic slowdown on migrant workers. In: Garnaut, R., Song, L., Woo, W. T. (eds.): *China's new place in a world in crisis. Economic, geopolitical and environmental dimensions*. ANU E-Press, Canberra, 233–260.
- Landesa (2011): *Summary of 2011 17-province survey's findings. Insecure land rights: the single greatest challenge facing China's sustainable development and continued stability*. Research report. http://www.landesa.org/wp-content/uploads/Landesa_China_Survey_Report_2011.pdf (Letöltés: 2013. október 7.)
- Law of the People's Republic of China on land contract in rural areas* (2003): http://english.gov.cn/laws/2005-10/09/content_75300.htm (Letöltés: 2013. október 7.)
- Liu, X., (2009): Impacts of the global financial crisis on small and medium enterprises in the People's Republic of China. *ADB Working Paper Series*, 180. <http://www.adbi.org/files/2009.12.16.wp180.impacts.gfc.enterprises.prc.pdf>

- Lukyanenko, E. (2009): *The impact of the stimulus package on FIEs in China*. <http://www.ptl-group.com/blogs/the-impact-of-the-stimulus-package-on-fies-in-china> (Letöltés: 2013. október 7.)
- R. A. (2011): How manageable is China's red ink? *The Economist*, június 28. <http://www.economist.com/blogs/freeexchange/2011/06/sovereign-debt> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Scissors, D. (2011): China grows 10 percent again. Is this believable? *The Heritage Foundation WebMemo*, 3098. <http://www.heritage.org/research/reports/2011/01/china-grows-10-percent-again-is-this-believable> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Tsui, K. Y. (2011): China's infrastructure investment boom and local debt crisis. *Eurasian Geography and Economics*, 5., 686–711.
- UNCTAD (2010): *Global investment trends monitor*. 2. http://unctad.org/en/Docs/webdiaeia20101_en.pdf
- UNCTAD (2011): *Global investment trends monitor*. 5. http://unctad.org/en/docs/webdiaeia20111_en.pdf
- UNCTAD (2012): *Global investment trends monitor*. 8. http://unctad.org/en/Docs/webdiaeia2012d1_en.pdf
- University of Michigan China Data Center: <http://www.chinadataonline.org> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Urbanomics (2011): *China's local government debts*. július 8. <http://gulzar05.blogspot.com/2011/07/chinas-local-government-debts.html> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Wang, X. (2013): *China intensifies crackdown on bond market*. <http://english.caijing.com.cn/2013-10-22/113453223.html> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Wei, H. (2009): Regional economic development in China: agglomeration and relocation. In: Hook, S. S., Wong, J. (eds.): *Regional economic development in China*. ISEAS Publishing Institute, Singapore, 28–52.
- Wei, W., Yujia, M. (2009): *200-billion yuan local bond issue allocated*. http://china.org.cn/government/NPC_CPPCC_2009/2009-03/06/content_17389357.htm (Letöltés: 2013. október 7.)
- Wong, C. (2011): *The fiscal stimulus program and problems of macroeconomic management in China*. 32nd Annual Meeting of OECD Senior Budget Officials, Luxemburg, június 6–7. <http://www.oecd.org/gov/budgeting/48140003.pdf> (Letöltés: 2013. október 7.)
- Wong, C., (2011): The fiscal stimulus programme and public governance issues in China. *OECD Journal on Budgeting*, 3.
- Wong, S. (2008): Impacts of the financial crisis on labour conditions in China. *Werkstatt Ökonomie*, december 19. http://www.globalmon.org.hk/en/wp-content/uploads/2009/02/wong_2008_impacts_of_the_financial_crisis.pdf
- World Bank (2009): *How can China keep on growing while exports are shrinking?* <http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/how-can-china-keep-on-growing-while-its-exports-are-shrinking> (Letöltés: 2013. október 7.)
- World Bank (2010): Supporting China's infrastructure stimulus under the INFRA platform. *INFRA Update*, június. http://siteresources.worldbank.org/INTSDNET/Resources/5944695-124775731647/INFRA_China_Newsletter.pdf
- Zarathustra (2011): *China: the truth of local government debts to be revealed*. <http://www.alsosprachnalyst.com/economy/china-the-truth-of-local-government-debts-to-be-revealed.html> (Letöltés: 2013. október 7.)

A csernobili baleset térbeli hatása a Poleszje demográfiai és urbanizációs folyamataira

Effects of the Chernobyl disaster on the spatial demographic and urbanization processes of the Polesye region

KARÁCSONYI DÁVID

KARÁCSONYI Dávid: tudományos munkatárs, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest; karacsonyi.david@csfk.mta.hu

KULCSSZAVAK: Csernobil, demográfia, urbanizáció, vidékies térség, regionális struktúra

ABSZTRAKT: A kutatás célja a csernobili baleset demográfiai és urbanizációs folyamatokra gyakorolt térbeli hatásának kimutatása volt. A vizsgálat alapjául Ukrajna és Belarusz teljes területén, továbbá az Orosz Föderáció kilenc megyéjében fekvő összes járás, összesen 846 területi egység népszámlálási adatai szolgáltak, ami a hatalmas terület legrészletesebben hozzáférhető területi bontását jelenti. A baleset óta eltelt időben három népszámlálás zajlott le, ezen adatok segítségével az elmúlt harminc év regionális dinamikái és struktúrái jól nyomon követhetők. Először a baleset által érintett területet határoltam le, majd a demográfiai és urbanizációs indikátorokat sorra véve vizsgáltam Csernobil hatásait. A térbeli folyamatok összefüggéseinek feltárására korrelációs számítást és faktoranalízist alkalmaztam, amelyek segítségével a térséget jellemző településhálózati struktúrák, a népesedési folyamatok és a csernobili baleset urbanizációs folyamatokra gyakorolt hatása volt kimutatható a Poleszje területén. A vizsgált térség népességmozgásai a baleset utáni 10-15 évben alapvetően regionális és országos léptékűek voltak. A spontán migráció és az áttelepítések hatalmas területek demográfiai folyamatait befolyásolták. A baleset utáni 15-25 évben a népességszám-változás és a természetes fogyás tükrében ezek az áramlások elcsendesedtek, és meghatározóvá váltak a helyi, járási szintű mozgások, a járások falvaiból a központba való költözés, ami sokkal erősebben jelentkezett itt, mint más térségekben. A Poleszje népesedési és urbanizációs folyamatainak irányát nem írta át Csernobil, a negatív folyamatokra viszont katalizátorként hatott: a népesség fogyása és az elvándorlás a baleset nélkül is jelentős lenne ebben a térségben, az csupán felgyorsult. Belaruszban a csernobili térségeket érintő sajátos regionális politika hatásai vizsgálataimmal kimutathatók voltak.

Dávid KARÁCSONYI: research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; karacsonyi.david@csfk.mta.hu

KEYWORDS: Chernobyl, demography, urbanization, rural space, regional structure

ABSTRACT: The purpose of this study is to demonstrate the effect of the Chernobyl disaster on the regional structures of demographic development and urbanisation. Data on all districts

(rayons) of Ukraine and Belarus and all districts of nine oblasts in the Russian Federation, totalling 846 territorial units, served as a basis for the survey. Three population censuses were held since the accident and the regional dynamics and structures over the past thirty years could easily be traced using the census data.

Using factor (principal component) analysis an attempt was made to demonstrate principal differentiating demographic and urbanisation dimensions within the studied region, and to define among them those specific to the space affected by the accident which could then be disclosed as its consequence, i.e. the Chernobyl factor.

Besides the quantitative analysis, field surveys were carried out in 2011 and 2012 both in Belarus (Brahin, Khoyniki, Elsk rayons) and Ukraine (Poliske, Narodichi, Ovruch rayons). Interviews were conducted in Luhiny (Ukraine) and Lelchitsy (Belarus) rayons. Both areas are located close to the zone of evacuation and have been affected by the higher levels of radioactivity.

In the 10–15 years following the accident demographic processes took place basically at national and regional levels. Spontaneous migration and resettlement of the population had a profound impact upon demographic processes over extensive areas. In the 15–25 years after the accident these movements had slowed down. Local movements within the rayons, chiefly resettlement from the villages to the rayon center, came to the fore and this phenomenon became more apparent than in other regions. In the course of the survey it has become evident that regional population dynamics of the studied area have not been changed profoundly by the Chernobyl accident, but its effect could be proved for some indicators and in some smaller areas. Population loss would prevail even without the “Chernobyl effect”; it was merely accelerated by the accident. Population density was low earlier and it became even sparser afterwards. The event exerted a fundamental impact upon urbanization processes and settlement hierarchy.

The initial set of indicators applied for the factor analysis contained both dynamic and static demography indicators that were separated from each other in the ultimate factor structure. The strongest factor reflected the rural settlement pattern as it contained indicators like density and size of rural settlements, rural population density, and change in the rural population. The second factor describing demography dynamics consisted of data on natural change in population. The third factor differed from the two dimensions above as it was characterized by variables referring both to the dynamic and structural elements in a mixed manner. In rayons without larger urban centres, i.e. of a low level of urbanization but with a high proportion of contaminated areas, higher factor values were obtained as well. This is a consequence of the situation in which the population is concentrated in decontaminated patches or in less polluted places within contaminated areas. Larger settlements and rayon seats suffer from population loss to a lesser extent than the average settlements. In contrast, tiny villages of peripheral setting experience a rapid depopulation. As a result a kind of enforced “urbanization” has been taking place, when urban population is also decreasing, with the exception of Belarus.

In Ukraine it is the dichotomy of the Kiev agglomeration as a growth pole vs. the Chernihiv Oblast as a depressive negative pole that creates a conspicuous situation. This is mixed with the “Chernobyl effect” having modified the regional structure. In Russia the resettlement and negative processes have affected the Bryansk Oblast exclusively. In the Tula and Oryol Oblasts which have been also contaminated to a considerable extent, regional policies have not dealt with the issue, and the consequences of the accident virtually do not control demographic processes.

Bevezetés

A csernobili baleset témája bőséges és sokrétű szakirodalommal rendelkezik a tudományos cikkektől egészen a levéltárak mélyén heverő jelentésekig. E tanulmány nem a fiziológiai, szociológiai vagy ökológiai, esetleg leíró jellegű ta-

nulmányok sorához kíván csatlakozni, csupán a baleset következményeinek társadalom-földrajzi térre gyakorolt hatásait igyekszik feltárni járási szinten a népszámlálási és egyéb demográfiai adatok elemzésével. A tanulmány aktualitását részben az adja, hogy a területi struktúrák és folyamatok majd harminc év távlatában a népszámlálások statisztikai adataiból már jobban dokumentálhatók. Emellett úgy tűnik, az ilyen jellegű problémákkal az emberiségnek sajnos a vártnál gyakrabban kell szembenéznie, amire az ENSZ főtitkára, Ban Ki Mun is felhívta a figyelmet a 2011 tavaszán Japánt ért katasztrófa kapcsán. A téma hazánkban is aktuális, hisz a Paksi Atomerőmű bővítése napirenden van, így lényegesek az ilyen irányú kutatások. A 2010. októberi vörösiszap-katasztrófa is rámutatott arra, hogy ipari balesetek következtében hazánkban, kisebb léptékben, de számolni kell a lakosság időleges vagy végleges áttelepítésével, ezért fontos a hasonló helyzetek következményeinek vizsgálata.

A földrajzi szakirodalomban relatíve kevés társadalom-földrajzi forrás áll rendelkezésre a csernobili témáról. A publikációk java része az egészségügyi és ökológiai következményekkel foglalkozik (pl. Scherb, Sperling 2011), míg a szociális, gazdasági következményekről (Gorlenko, Starostenko, Friedlein 1997; Hartung, Potajew, Jazuchno 1997; Krisjane, Churbakova 1997; Lakiza-Szacuk, Omel'janec 1991) kevesebben írnak a nemzetközi szakirodalomban. A cikkek egy része megragad a leíró jellegű megközelítésnél (Linnik 1996; Rudenko 1993; Šestopalov 2006).

A demográfiai folyamatokat többen összefoglalták (Arutyunyan, Linge, Melikhova, Pavlovskiy 1996; Lakiza-Szacuk, Omel'janec 1991; Linge, Melikhova 1996), ám ezek nem dolgoztak hosszabb adatsorokkal, ráadásul a vizsgálódás mellőzte a térbeli aspektust: a kérdést vagy országos vagy megyei szinten vizsgálták, de a járási szintig csak kevesen mentek le (Belarusz egészéről lásd Antipova 2008; Antipova, Manak 2007).

Baranovszki több tanulmányában, önálló kötetében (Baranovszki 2007, 2009, 2010) ismerteti a térséget. A nyugati szakirodalomban a katasztrófa földrajzi vonatkozásaival a német Günter Friedlein (1994, 1997) foglalkozott, az Európa Regional pedig különszámot szentelt Csernobilnak (Gorlenko, Starostenko, Friedlein, G. 1997; Hartung, Potajew, Jazuchno 1997; Jakowlew, Potschtarenko, Friedlein 1997; Krisjane, Churbakova 1997).

Az Eurasian Geography and Economics (az egykor Soviet majd Post-Soviet Geography) is több cikkben foglalkozott a kérdéssel (Marples 1992, 1993a, 1993b, 1994, 1998, 2004, 2008). Pryde és Bradley (1994) ugyancsak a Post-Soviet Geography hasábjain ad összefoglalást az egykori Szovjetunió radioaktív szennyezés által érintett területeinek földrajzáról, benne Csernobilról.

A problémával számos nemzetközi konferencia foglalkozott Lipcsétől (Institut für Länderkunde) Bécsen át egészen Kiotóig. Az évfordulókon megtartott konferenciáknak, kiadott tanulmányköteteknek és jelentéseknek (IAEA 2006) se szeri, se száma. E tanulmány szerzője például 2011-ben a 25. évfordulónak szentelt földrajzi konferencián vett részt az ukrajnai Nyizsinben. A szakiro-

dalom teljes áttekintése szinte lehetetlen vállalkozás, különösen e cikkben. A tudományos folyóiratokban megjelent publikációk ráadásul csak a jéghegy csúcsát jelentik, sok jelentés, beszámoló hever a levéltárak mélyén, kutatókra várva. A baleset körülményeit övező állami szintű titkolózás csak az 1990-es évektől tette lehetővé, hogy Ukrajnában nyíltan, tudományos konferenciák és publikációk keretében foglalkozhassanak a kérdéssel (Friedlein 1997).

Jelen tanulmány a szakirodalmi összefoglalás mellett egy kvantitatív vizsgálat és részben az eddigi terepbejárás, terepi kutatások eredménye. Arra keresi a választ, hogy a baleset milyen térbeli hatással volt a demográfiai és urbanizációs folyamatokra és struktúrákra. Milyen fő térbeli differenciáló tényezők jellemzők, ezek között jelen van-e Csernobil hatása? A 846 járási szintű egység demográfiai mutatóit felhasználva vizsgáltam a baleset térbeli struktúrára gyakorolt hatását, valamint korrelációanalízissel a regionális folyamatoknak a baleset következményeivel való esetleges összefüggéseit. Utolsó lépésként a régió fő demográfiai és települési differenciáló tényezőit határozom meg többváltozós módszer segítségével. A kérdéskörrel 2011-ben már megjelent egy problémafelvető, bevezető tanulmányom (Karácsonyi 2011), e munka az azóta elvégzett kvantitatív vizsgálatokat összegzi. A kutatás e tanulmánnyal nem zárul le, mivel a kvalitatív kutatás (interjúzás, eredmények értékelése) nagyobb része még hátravan.

A vizsgált térség

A régió „Csernobil-szindróma” nélkül is félreeső, periferikus, elvándorlás által sújtott depressziós térség volt, illetve lenne. A Poleszje mocsaras erdővidékén a korábbi időkben is nehéz volt az élet. Nagyobb városok csak a poleszjei régió kelet-nyugati tengelyét jelentő Pripjaty folyó menti árvízmentes homokháton jöttek létre. A közlekedés fő útjait jelentő folyóktól távolabb a mocsarakkal, lápokkal szabdaltnak mindig is alkalmatlan volt a megtelepedésre, így a népsűrűség eleve alacsony. Az erdőövezetben hagyományosan a tej, a tejtermékek, az erdei gyümölcsök és gombák fogyasztása volt a legelterjedtebb, ám a baleset után éppen ezek a termékek tartalmazták legnagyobb mértékben a káros izotópokat (Tykhyi 1998). A baleset után jelentős érendbeli változás csupán időlegesen volt jellemző, míg az emberek lassan hozzászoktak a láthatatlan veszélyhez és újra el nem kezdték fogyasztani ezeket a termékeket – nem utolsósorban a gazdasági nehézségek hatására.

A régiónak semmilyen jelentős ásványkincse sincs, különösebb ipar se telepedett meg itt a szovjet időkig. A szovjet korszakban épp ezért volt rendkívül fontos a régió iparosítása, így lett a Poleszje a szovjet atomerőmű-építési program súlyponti területe, amelynek első telephelye Csernobil mellett az 1970-es években életre hívott Pripjaty szocialista szovjet újváros volt, ezt követte 1970-es évek végén Kuznyecovszk, amely a rivnei atomerőmű telephelye lett.

A három keleti szláv nép között történelmi távlatokban is határterületet jelentő Poleszje mocsárvidékének elválasztó jellege tovább erősödött a Szovjetunió széthullásával. A három országot a Poleszje tengelyében elválasztó határ immár nemcsak természetföldrajzi, adminisztratív választóvonal, hanem államhatár is. A különböző utakat járó fejlődés közel két évtizede a korábban egységes térség három zónájában eltérő regionális folyamatokat eredményezett, a problémákra adott regionális politikai válaszok is eltérők az utódállamokban. A három ország határ menti térségének problémájával foglalkozik az Ukrán Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete a Társadalmi-gazdasági fejlődés kilátásai az orosz-belarusz-ukrán hármashatár térségében című projektben. Az alapvetően amúgy is periferikus, gazdaságilag, iparilag alulfejlett, határok által szétszabdalt Poleszje problémáit tehát csak tetézte a csernobili baleset.

A baleset által érintett területek – szabályozási háttér

A csernobili baleset következményeivel érintett terület és népesség nagyságrendekkel nagyobb, mint más ipari balesetek által okozott szennyezés esetében. A baleset lakosságra gyakorolt hatásának mérséklésére két álláspont, illetve ezek kombinációja volt napirenden a szovjet éra utolsó éveiben: a sugármentesítés vagy a lakosság áttelepítése tiszta zónába. Mindkettő a területek különböző mértékű sugárszennyezettségének felmérésén alapult, de a felmérés eredményei csak az 1980-as évek végén kerültek nyilvánosságra. Később – legfőképpen Ukrajnában – a hangsúly a mentesítésről inkább az áttelepítésre tevődött át. Így az 1990-es évek közepén többek között Poliszke bő tízezres városát telepítették ki, azok után, hogy hatalmas összegeket költöttek sugármentesítésére. Kalkulációk készültek a mentesítés és az áttelepítés egy főre, egy háztartásra jutó költségeiről, ezek alapján egyértelműen az áttelepítés, az új otthonok létrehozása tűnt a költségesebb, ám jóval biztonságosabb megoldásnak (Tykhyi 1998). Fontos kiemelni, hogy a baleset nem csak azokat a területeket érintette, ahonnan a lakosságot evakuálták, hisz nem költöztettek el mindenkit a szennyezett területekről. Ráadásul az áttelepítésekkel más, távoli, tiszta régiók is a következmények „elszenvedői” lettek, hisz a beköltözők jelenléte befolyásolta a befogadó területek társadalmi folyamatait (IAEA 2006). A legjelentősebb példa erre Szlavitics újvárosa, amelyet a kitelepített Pripjaty egykori lakói számára építettek, de több nagyvárosban, így Kijevben és Minszkben is külön lakótelepek várták a zónából érkezőket.

A csernobili baleset által érintett területek státusáról jogszabályok rendelkeznek, amelyeket részben még a Szovjetunió összeomlása előtt fogadtak el. A jogi szabályozás zöme az utódállamokra maradt, így az országoként eltérő. A kérdésről Zgersky (1998) ad összefoglalást, Ukrajna kapcsán Arkhipov, Kuchma, Arkhipov és Nagorsky (2002), míg Belarusz kapcsán Matsko és Imanaka (1998) írásában olvashatunk bővebben a kérdéstről. Az első, még egységes szabályozás

a kitelepítésekhez kötődött (30 kilométeres zóna), majd 1988 végén elfogadták az ún. 350 mSv koncepciót, amely szerint azokon a területeken felfüggesztik a sugármentesítési munkálatokat, ahol a lakosság az elkövetkező 70 év során összesen legalább 350 mSv dózist kap (a dózisosokról bővebben: UNSCEAR 2011), őket áttelepítik tiszta térségekbe (Malko 1998). A 350 mSv koncepcióját már megalkotásakor számos kritika érte. Lehetetlen ugyanis személyre szabottan megállapítani a dózisokat, a számítások az ott élő lakosság egészére vonatkoztak, ami miatt az emberek eleve bizalmatlanul fogadták azokat. A legnagyobb kritikák Belaruszban érték az elképzelést (Malko 1998). Általános álláspont volt, hogy azokon a főként falusias területeken, ahol nem lehetséges mezőgazdasági termelés keretében egészséges élelmiszereket előállítani, nincs értelme erőltetni a lakosság helyben maradását. A koncepción túl ezért összesen majd 100 ezer ember kitelepítéséről döntöttek csak Belaruszban. Ukrajna és Oroszország akkor még ragaszkodott a 350 mSv küszöbértékhez, sőt Oroszországban csak a brjanszki területen vették figyelembe azt (Zgersky 1998), más, távolabbi szennyezett területeken, mint a tulai vagy oreli oblasztyok, nem.

A legnagyobb területet a baleset során megsérült reaktorból kiszabadult cézi-umizotóp szennyezte be, e szennyezettség mértékét mutatja a legtöbb, a baleset következményeit mutató térkép. A cézi-umizotóp-szennyezettséget egész Európára felmérték (pl. az Európai Bizottság által 1998-ban kiadott Atlas of caesium deposition on Europe after the Chernobyl accident). A cézi-umszennyezettség mértéke a csernobili baleset által érintett területek lehatárolására általánosan elfogadott, eg-zakt mutatószám, amely nemcsak az egészségügyi, hanem a különböző társadalmi-gazdasági intézkedések alapjául is szolgál. Ezek az intézkedések (korai nyugdíjazás, soron kívüli lakáshoz jutás, jövedelemkiegészítés stb.) rendkívül fontos szociális szereppel bírtak, alapvetően befolyásolták az ott élők életét az 1990-es években, ezért korántsem volt mindegy, hogy egy-egy települést melyik zónába soroltak. A kedvezményekért sokszor versengés folyt, a juttatások miatt az emberek érdekeltté váltak a helyzet eltúlzásában, visszaélések is gyakran előfordultak. A társadalomban hamarosan külön csoportként jelent meg a baleset által érintett lakosság, az ún. csernobilitesz (Lochard 1996). Az intézkedésekről és szociális hatásairól Belarusz-ban Malko (1998), Ukrajnában Tykhyi (1998) és Lochard (1996) ad részletes képet.

A cézi-um és más sugárzó izotópok jelenléte alapján a szennyezett területeket zónákba sorolják, zónánként különböző a szabályozás (bővebben lásd Karácsonyi 2011). Amíg az erőmű környéke (a legszigorúbban zárt 10 km-es körzet) mindmáig teljesen lakatlan – itt található Pripjaty szellemvárosa, illetve maga az atomerőmű is –, addig a zárt zóna tágabb térségeibe speciális esetekben – pl. idősek, az önkén-tes visszatelepülők, az ún. szamoszjoli (Lochard 1996) – engedélyezik a visszatele-pülést. Ebből az övezetből 1986-ban, illetve az azt követő időkben mindenkit kitelepítettek. A következő zónában a lakosság szabadon eldönthette, hogy marad-e vagy távozni kíván, számukra törvényileg garantálták az áttelepülés után az ott-hozhoz jutást. A legkülső zónában a fokozott egészségügyi ellenőrzés mellett gaz-dasági korlátozások is életben vannak, azonban az innen elköltözők számára már

nem volt állami feladat a lakáshoz juttatás – ide tartozik pl. a régió legnagyobb városa, Homel vagy a kijevi agglomeráció egyes részei.

A céziumizotóp felezési ideje körülbelül 30 év, ami azt jelenti, hogy a sugárzási szintek 20-30 éves időtávlatban számottevően csökkennek. A természetes bomlás eredményeként a zónák kategorizálása időről időre változik, gazdasági szigorításokat oldanak fel, az egyes zónák területét csökkentik. A zónák átsorolása főként Belaruszban és a kijevi agglomerációban jellemző – mindkét esetben elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza a döntés. Belaruszban ráadásul a kormány által kezdeményezett kampány (State program on overcoming the consequences of Chernobyl, 2011–2015) indult a sugárszennyezett területek társadalmi visszavételére (Jaworowski 2010).

A baleset hatása a társadalmi folyamatokra

Az egyes tudományterületeken komoly viták zajlanak a sugárzás és a társadalmi folyamatok közötti kapcsolatok jellegéről, összetettségéről. Kimutatható összefüggések sokkal inkább a közvetett hatásokból (pl. áttelepítés okozta szociális vagy beilleszkedési problémák), mintsem a közvetlen hatásokból erednek (pl. a megbetegedések száma, ha nőtt is, ennek az egész társadalmat érintő hatása vitatott). A baleset következtében megnövekedett sugárzás lakosságra gyakorolt élettani hatásairól mindmáig komoly tudományos és politikai viták folynak, a hatás mértékének megítélése széles spektrumon szóródik. Jaworowski (2010) egyenesen arról ír, hogy a balesetnek csupán pszichológiai következményei voltak, és a halálesetek zöme nem a sugárzásnak, hanem az áttelepítés miatti sokknak és az azt kísérő társadalmi devianciáknak (pl. bűnözés, alkoholizmus) tudható be – a spektrum másik végletét a Greenpeace képviseli. A radiofóbia széles körben kutatott téma (Lochard 1996). A pszichoszociális következményeket többen is vizsgálták (Lochard 1996; Rumyantseva, Drott-Sjoberg, Allen, Arkhangelskaya, Nyagus, Ageeva, Prilipko 1996; a kérdésről általánosságban lásd Brenot, Charron, Verger 2000), és arra jutottak, hogy a rendszerváltás kaotikus időszakában szinte képtelenség volt szétválasztani a társadalmi-gazdasági krízis és a baleset okozta krízis hatásait.

A baleset következményeként kialakult sajátos társadalmi csoport az áttelepítetteké, akikkel több tanulmány is foglalkozik (a brjanszki területen: Rumyantseva, Drott-Sjoberg, Allen, Arkhangelskaya, Nyagus, Ageeva, Prilipko 1996, Ukrajnában: Lochard 1996; a poleszjei, volhíniai csehekről, nemzetközi migrációs vetületben: Janská, Dřbohlav 2001). Az áttelepítés azon túl, hogy társadalmi sokkot okozott, megváltoztatta az áttelepített emberek életkörülményeit is (IAEA 2006). A legtöbbször erdőövezeti falusias környezetből érkezők vagy egy nagyvárosi lakótelepen találták magukat, vagy pedig – Ukrajna esetében – a sztyeppövezet teljesen más környezeti feltételekkel bíró, más struktú-

rájú, szokású, termelési profilú falusias településén, ahol nem leltek igazán ott-honra. Tykhyi (1996) részletesen ír ezekről a problémákról, mint például a befogadó településeken sebtében felhúzott épületek katasztrofális minőségéről. A szennyezett területek zónázása, az áttelepítés emellett a társadalmon belüli kasztosodáshoz, gettósodáshoz vezetett (Lochard 1996). Mindezen sokkhatások mellett ne feledjük azonban, hogy Ukrajnában a 20. század második felében máshol is voltak jelentős energetikai célú lakosságáttelepítések – igaz, előre megtervezett akcióként. Ezek az áttelepítések a dnyeperi vízérőmű-rendszerhez kötődtek, amelyek összesen mintegy 7 ezer km²-nyi területet érintettek (ezek ma vízzel borított területek). Ez nagyobb terület, mint a 185 kBq/m²-nél magasabb aktivitást mutató Cs-137 által szennyezett területek nagysága (5 ezer km²) Ukrajnában. Az áttelepítettek létszáma szintén több tízezer fő. Jaworowski (2010) számítása kissé bizarrabb: az egész világra vetítve az atomerőművekben előállított energia számlájára csupán 0,86 haláleset/GWév, míg a vízenergia számlájára 40 haláleset/GWév írható.

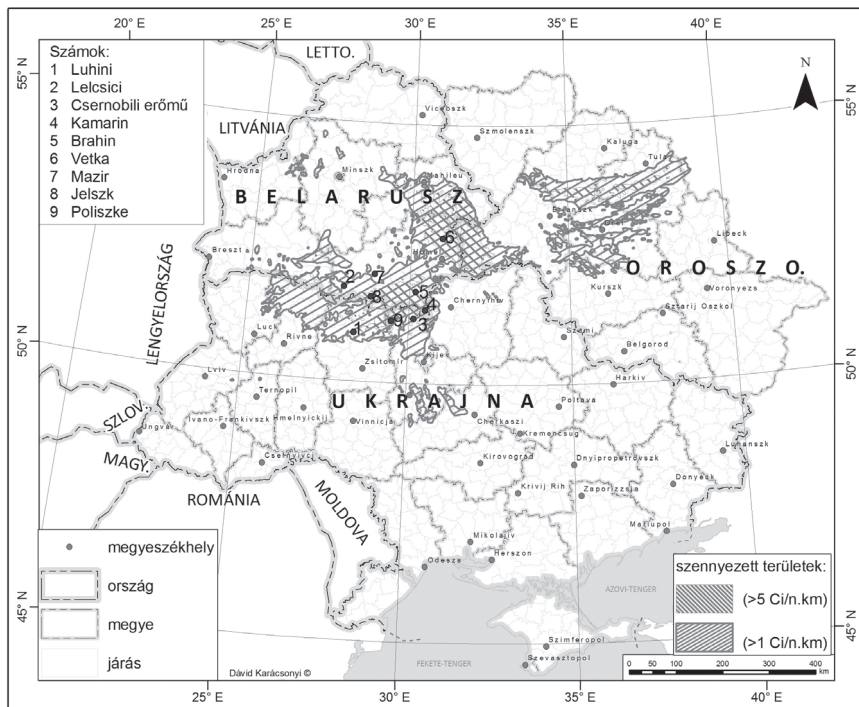
Összességében tehát nehéz meghatározni azt a határértéket, amekkora szennyezés már az egészségügyi következményeken keresztül a társadalmi és gazdasági élet egyéb területeire is kihat. A megromlott egészségi állapot problémát okoz a munkaerő-piaci integrációban, a hosszú távú kudarc megélése pedig társadalmi devianciákhoz (pl. alkoholizmus), ösztársadalmi szinten pedig demográfiai depresszióhoz vezet (Lochard 1996). Másik része a regionális (vagy a katasztrófa következményeit kezelő) politika hatása, így a lakosság kitelepítése, gazdasági korlátozások bevezetése, amelyek közvetlenül hatnak a demográfiai viszonyokra is. Harmadik fontos szereplő az emberi szubjektivitás, amely az írott, elektronikus és nyomtatott sajtón keresztül jelenik meg (a kérdést részletesebben elemzi Rumyantseva, Drottz-Sjoberg, Allen, Arkhangelskaya, Nyagus, Ageeva, Prilipko 1996). A média az imázsalkítással a spontán elvándorláshoz vezető pszichikai hatásokon túl a régió gazdasági helyzetét is alapvetően befolyásolja.

A vizsgálat adatforrásai és módszerei

Jelen tanulmányban a vizsgálat legalacsonyabb szintű területi egysége a rajon (járás), ahol részletes területi adatokhoz lehet hozzáférni.

A sugárszennyezettséget az egyes rajonoknak a csernobili balesetből származó céziумizotóppal szennyezett területének arányával mértem. A szennyezett területre jellemző, hogy nem egybefüggő, sokszor különálló foltok, esetleg ún. forró pontok alkotják (1. ábra). A szennyezettség négy kategóriája (1–5; 5–15; 15–40 és >40 Ci/km²) képezte a vizsgálat alapját, ezek vektoros formában is hozzáférhetők az interneten (<http://www.unscear.org/docs/JfigVI.pdf>). A vektoros adatokat a CorelDraw segítségével konvertáltam az ArcGIS számára

1. ábra: A sugárszennyezett területek és a vizsgált térség
Contaminated areas and the research area

használható formába. Az egyes rajonokra eső területeket ArcGIS programmal számítottam ki.

A vizsgálat során ezeket az arányokat (az 1. táblázatban: A, B, C, D) vetetem össze a demográfiai és urbanizációs mutatókkal, arra keresve a választ, hogy a kettő között fennáll-e bármilyen területi összefüggés. A korrelációs számítás nemcsak a teljes vizsgált területre, de a szennyezett területektől mért különböző szélességű pufferezónákra (0, 10, 30 km – ezeket is az ArcGIS segítségével számoltam ki), illetve a három vizsgált országra külön-külön is elvégeztem. Előbbire azért volt szükség, hogy láthatóvá váljon, mekkora puffertérület érint a baleset, azaz a ténylegesen érintett térség a későbbi vizsgálatok során szűkíthető legyen. Utóbbira pedig azért volt szükség, hogy a regionális politikából fakadó esetleges helyi sajátosságok is kimutathatók legyenek. Összesen tehát $4 \times (1+3+3) = 28$ korrelációt számoltam minden vizsgált mutató esetében.

A területi folyamatok vizsgálatára a népszámlálásokból állnak rendelkezésre részletes bontású demográfiai adatok. A két utolsó szovjet népszámlálás (1979, 1989) adatai mellett kisebb időbeli eltéréssel két népszámlálás is zajlott a vizsgált országok majd mindegyikében: Belaruszban 1999-ben és 2009-ben, Oroszországban 2002-ben és 2010-ben, Ukrajnában pedig 2001-ben. A következő

ukrajnai népszámlálást a 2014-es választások utánra halasztották, így ott 2010-es népességszámbecslést használtam. Az 1979-es adatok csak Belaruszra álltak rendelkezésemre rajonszinten. A három legutolsó népszámlálás adatai alapján az 1990-es és a 2000-es évek népesedési folyamatait külön vizsgáltam – ami Belarusz esetében kiegészült az 1980-as évek népesedési folyamatainak rajonszintű vizsgálatával.

A népszámlálásokból a teljes, a városi és a falusi népességszám állt rendelkezésemre. Ebből lehetett népességszám-változást, népsűrűséget, városodottságot számolni. A természetes szaporodás, születés és halálozás, településszám (falvak, városok) adatai a 2010 körüli megyei (oblaszty) statisztikai évkönyvekből származnak. Ezen adatok voltak mindhárom országra egységesíthetően hozzáférhetők.

A vizsgálatban először a tágabb régióban próbáltam meghatározni azt a területet, ahol a demográfiai folyamatokra alapvető hatást gyakorolhatott, illetve gyakorolhat napjainkban is a baleset. Ukrajna és Belarusz teljes területét, továbbá Oroszország kilenc, a központi régióra és a feketeföld-övezetre kiterjedő megyéjét (oblaszty) vizsgáltam (1. ábra).

A részletesebb, többváltozós módszert alkalmazó kvantitatív vizsgálat szűkebb térségre, 6 megyére (oblaszty) terjedt ki, magába foglalva Ukrajna három északi (zsytomiri, kijevi, csernyihivi), Belarusz két délkeleti (homeli, mahiljovi), és az Orosz Föderáció egy nyugati (brjanszki) területének járásait, összesen 139 területegységet. A vizsgált térség leszűkítését az indokolta, hogy a baleset statisztikailag kimutatható módon gyakorlatilag csak ezeket a megyéket érintette.

A vizsgált térség demográfiai és urbanizációs differenciáló tényezőit faktoranalízissel próbáltam kimutatni, illetve e tényezők közül meghatároztam azt, amelyik sajátosan csak a Csernobil által érintett térségekben jellemző, így a baleset következményének, valamiféle „Csernobil-faktornak” tekinthető.

A teljes területre rendelkezésre álló mutatókészlet jelentette a vizsgálat fő korlátját. A demográfiai indikátorok közül hiányoztak a korösszetétel adatai, nem állt rendelkezésre egységes gazdasági indikátor sem, így a gazdasági folyamatokat figyelmen kívül kellett hagynom. Mivel a jelenlegi területi folyamatokra voltam kíváncsi, ezért kihagytam az 1990-es évek népesedési viszonyait mutató indikátorokat, csak a 2000-es évekre koncentráltam.

A mutatókészlet 10 indikátort tartalmazott, amelyek a falusűrűség és -méret, a falusi népsűrűség, a vidéki és a városi teljes népességszám-változás, a városi népesség természetes szaporodása, az urbanizáció szintje és annak változása, továbbá a születési és a halálozási arányszámok voltak. Az eredményül kapott három faktor az eredeti szórás 68%-át magyarázta, ebből az első faktor 30%-ot, a második 24%-ot, a harmadik pedig 14%-ot.

A kvantitatív vizsgálat eredményein túl helyszíni terepbejárást is végeztem 2011-ben és 2012-ben Belaruszban (Brahin, Hojniki, Jelszk) és Ukrajnában (Poliszke, Narodicsi, Ovrucs). A további kutatáshoz interjúkat készítettem az ukrajnai Luhini és a belarusz Lelcsici rajonokban a helyi adminisztráció vezetőivel, iskolai oktatókkal, mezőgazdasági vállalatok vezetőivel. Ezek a vizsgálatok

azonban még nem fejeződtek be, így csak pár előzetes eredményt, tapasztalatot tudok áttemelni belőlük e tanulmányba.

A kvantitatív vizsgálat eredményei

Térbeli folyamatok a demográfiai adatok tükrében

A csernobili baleset következményei legkarakteresebben az 1990-es évek regionális demográfiai folyamataiban mutatkoztak meg, bár már az 1980-as évek kitelepítései is nyomon követhetők az evakuált területen. A sugárszennyezett területek aránya és a népességszám-változás között az 1990-es években volt a legszorosabb a korreláció, még a tágabb térséget figyelembe véve is (1. táblázat).

A három országot, azaz a teljes térséget együtt szemlélve csupán az 1990-es évek népességszám-változása mutat összefüggést a sugárszennyezett területek arányával. A 2000-es évektől már csak az egyes országokat külön-külön vizsgálva találunk szignifikáns kapcsolatot a népességszám-változás, az urbanizáció és a sugárszennyezett területek aránya között. Ez egyrészt az országok sajátos belső struktúráinak, másrészt a térséghez kapcsolódó eltérő regionális politikáknak az eredménye. Belaruszban állami segítséget kapnak a visszatelepülők, ez jellemző a kijevi agglomeráció egyes térségeiben is, ahol a szuburbanizációs folyamat hatására gyarapodik a népesség. A 2000-es évekre a Csernobil okozta demográfiai hullámok elcsendesedtek, sőt némi visszavándorlás is tapasztalható. A sugárszennyezett területek népességvesztése azért nem kiugró (2. ábra), mert a régió nagy részét a csernobili baleset nélkül is gyors népességfogyás jellemezte, a tiszta területek népessége szintén gyorsan fogy. A jelentős arányú poleszjei népességvesztés nem csak Csernobilhoz köthető jelenség, hiszen már az 1970-es években megindult a természetes fogyás a Poleszje Dnyepertől keletre eső, aprófalvas, elvándorlás sújtotta térségében (Khomra 1989). A 2000-es évekre tehát a tendenciák visszatértek abba a mederbe, amely a Csernobil előtti időszak tendenciái alapján is előre jelezhető lenne.

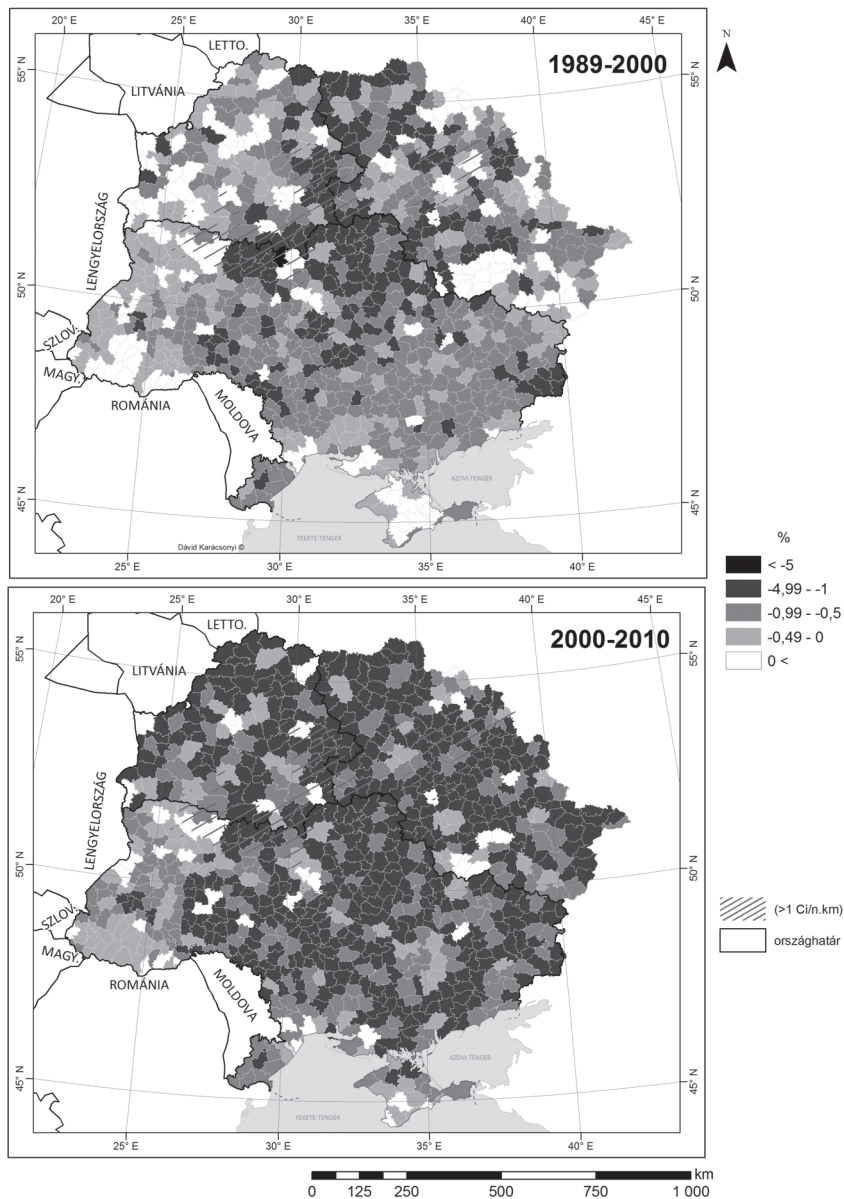
A baleset utáni kitelepítések az 1990-es évekig összesen 350 ezer embert érintettek (Diercke Weltatlas 2008), de a különböző források eltérő számokat adnak meg (492 ezer – UN 2002 –, 326 ezer – IAEA 2006 –, 250 ezer kitelepített ember – Hajdú-Moharos 1995). Figyelembe véve azt, hogy Ukrajna éves népességszaporulata az 1980-as években már évi alig 200 ezer fő volt, a pár év leforgása alatt 170 ezer embert érintő áttelepítési hullám a baleset utáni másfél évtizedben komolyan befolyásolta Ukrajna regionális demográfiai arculatát. Ez a hatás Belaruszban még drámaiabb volt, ahol a népességszám az 1980-as években évi 30 ezer fővel nőtt, míg a baleset következtében 130 ezer embert telepítettek át az alig 10 milliós országban, azaz az evakuáció a teljes lakosság 1,3%-át érintette

1. táblázat: Korreláció a sugárszennyezettség és a vizsgált demográfiai indikátorok között
Correlation between the contamination and demographic indicators

Vizsgált térség	Függő változók										
	Szennyezettség*	Népességszám-változás (1989-2000)	Népességszám-változás (2000-2010)	Városi népességszám-változás (2000-2010)	Vidéki népességszám-változás (2000-2009)	Városodottság (2000)	Városodottság (2009)	A városodottság szintjének változása (2000-2009)	Népsűrűség (2009)	Városi népsűrűség (2009)	Falusi népsűrűség (2010)
Teljes térség (846 járás)	A	-0,11	0,03	0,02	0,12	-0,03	-0,03	0,00	-0,10	-0,09	-0,22
	B	-0,23	-0,15	0,19	-0,12	-0,17	-0,13	0,28	-0,30	-0,26	-0,41
	C	-0,39	0,12	0,22	0,00	-0,01	0,01	0,12	-0,17	-0,13	-0,27
	D	-0,40	0,04	-0,03	0,04	0,04	0,04	-0,01	-0,31	-0,23	-0,47
Azon járások, ahol van 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű terület	A	-0,21	-0,10	0,02	0,14	-0,22	-0,23	0,00	-0,27	-0,24	-0,38
	B	-0,23	-0,15	0,19	-0,12	-0,17	-0,13	0,28	-0,30	-0,26	-0,41
	C	-0,39	0,12	0,22	0,00	-0,01	0,01	0,12	-0,17	-0,13	-0,27
	D	-0,40	0,04	-0,03	0,04	0,04	0,04	-0,01	-0,31	-0,23	-0,47
Azon járások, amelyek legfeljebb 10 km távolságra fekszenek 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű területtől	A	-0,16	-0,03	0,08	0,08	-0,16	-0,15	0,08	-0,21	-0,18	-0,33
	B	-0,23	-0,15	0,19	-0,12	-0,17	-0,13	0,28	-0,30	-0,26	-0,41
	C	-0,39	0,12	0,22	0,00	-0,01	0,01	0,12	-0,17	-0,13	-0,27
	D	-0,40	0,04	-0,03	0,04	0,04	0,04	-0,01	-0,31	-0,23	-0,47
Azon járások, amelyek legfeljebb 30 km távolságra fekszenek 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű területtől	A	-0,13	0,03	0,03	0,14	-0,09	-0,10	-0,02	-0,16	-0,14	-0,28
	B	-0,23	-0,15	0,19	-0,12	-0,17	-0,13	0,28	-0,30	-0,26	-0,41
	C	-0,39	0,12	0,22	0,00	-0,01	0,01	0,12	-0,17	-0,13	-0,27
	D	-0,40	0,04	-0,03	0,04	0,04	0,04	-0,01	-0,31	-0,23	-0,47
Azon belarusz járások, amelyek legfeljebb 200 km távolságra fekszenek 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű területtől	A	-0,71	0,06	0,16	0,03	-0,02	0,00	0,13	-0,09	-0,06	-0,34
	B	-0,88	-0,13	0,31	-0,27	-0,33	-0,27	0,52	-0,37	-0,35	-0,49
	C	-0,81	0,07	0,32	-0,21	-0,19	-0,12	0,40	-0,46	-0,39	-0,52
	D	-0,63	0,05	-0,04	0,11	-0,03	-0,05	-0,08	-0,45	-0,37	-0,57
Azon orosz járások, amelyek legfeljebb 200 km távolságra fekszenek 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű területtől	A	-0,03	0,08	0,00	0,17	0,08	0,08	-0,07	0,02	0,02	0,02
	B	-0,21	-0,08	0,06	-0,09	-0,22	-0,22	0,05	-0,24	-0,25	-0,05
	C	0,05	0,41	0,37	-0,19	0,17	0,21	0,17	0,15	0,22	-0,17
	D	-0,09	0,00	-0,15	0,04	0,42	0,41	-0,01	0,51	0,53	0,10
Azon ukrain járások, amelyek legfeljebb 200 km távolságra fekszenek 5 Ci/km ² -nél nagyobb Cs-137-szennyezettségű területtől	A	-0,21	0,06	0,04	0,18	-0,31	-0,32	-0,04	-0,16	-0,15	-0,25
	B	-0,74	-0,35	0,15	-0,46	-0,31	-0,25	0,64	-0,31	-0,22	-0,67
	C	-0,52	-0,49	0,34	-0,73	-0,32	-0,25	0,62	-0,89	-0,49	-0,99
	D	-0,25	0,06	-	-0,63	-0,39	-0,29	0,87	-0,26	-0,15	-0,79

* A = 1 Ci/km²-nél magasabb Cs-137-szennyezettségű területek aránya; B = 5 Ci/km²-nél magasabb Cs-137-szennyezettségű területek aránya; C = 15 Ci/km²-nél magasabb Cs-137-szennyezettségű területek aránya; D = 40 Ci/km²-nél magasabb Cs-137 szennyezettségű területek aránya

2. ábra: Évi átlagos népességszám-változás 1989–2000, 2000–2010
Average yearly population change 1989–2000, 2000–2010

(ezzel szemben Ukrajnában csak a teljes lakosság 0,4%-át, Oroszországban pedig 0,04%-át – 50 ezer embert). Az arányszámok érzékeltetik, hogy míg Oroszország egészét nézve a baleset hatásai marginálisak, addig Belaruszban a baleset az

egész országot felbolygatta. Mindez a regionális politika megfogalmazott vála-szaiban – avagy ezek hiányában – is tükröződik. Az áttelepítések hatására az 1990-es években Belaruszban a befogadó térségek – főként a nagyobb városok és környékük – átmenetileg kedvezőbb demográfiai helyzetbe kerültek, ezért itt ta-láljuk a legszorosabb korrelációt a sugárszennyezett területek és a népesség-szám-változás között az 1990-es években (1. táblázat). Belaruszban a 2000-es évekre megszűnt az áttelepítések időleges hatása, és a nem szennyezett terüle-teken is jelentős volt a népesség fogyása.

A vidéki népesség nagy arányú fogyása a 2000-es években folytatódott, de már függetlenül a szennyezettségtől. Csupán a közvetlenül érintett rajonokban mérhető némi összefüggés a szennyezett területek aránya és a falusi népesség-szám-változás között, míg nagyobb térséget figyelembe véve összefüggés nem látható (1. táblázat). A fogyás az egész térségben Belaruszban volt a leggyor-sabb, itt tiszta területeken is előfordult 25%-ot meghaladó népességvesztés. Uk-rajnában az egész Poleszje falusi népességét jellemezte a szignifikánsan gyor-sabb fogyás. A vidéki népességfogyásnak ezen a területen azonban részben de-mográfiai és a településstruktúrából eredő okai vannak; a baleset által nem is érintett Csernyihiv megyét jellemzi országosan a leggyorsabb ütemű fogyás.

A városi népesség változása általában nem mutatott különbséget a tiszta térségekhez képest. A vidékies kisvárosok népessége általában Belaruszban is csökken, ez alól abszurd módon a sugárszennyezett területeken fekvők képez-nek kivételt (2. táblázat), mivel ide nagyobb számban érkeznek visszatelepülők.

2. táblázat: A sugárszennyezett területen fekvő kisvárosok népességszám-változása
Change of total population in some towns of the contaminated area

Ország	Város	Népesség (1989, fő)	Teljes népes- ség (2000, fő)	Teljes népes- ség (2010, fő)	Népességszám- változás (1989–2000, %)	Népességszám- változás (2000–2010, %)
Ukrajna	Ovrucs	19121	17031	16792	-11	-1
	Ivankiv	10282	10563	9768	3	-8
	Poliszke	13786	0	0	-100	0
Belarusz	Lelcsici	8600	9700	8900	13	-8
	Hojniki	17100	15000	13100	-12	-13
	Brahin	5900	3400	3954	-42	16
	Naroulja	11000	7200	8400	-35	17
	Vetka	11000	7700	8200	-30	6
	Jelsk	9600	10400	9600	8	-8
	Csecserszk	9700	7400	7700	-24	4
	Petrikov*	11800	11200	10200	-5	-9
	Turov*	15300	17100	16700	12	-2
Oroszország	Novozubkov	44845	43038	41745	-4	-3
	Sztarodub	18906	18643	18445	-1	-1

* nem szennyezett területeken fekvő városok

Jelentős számban költözik fiatal lakosság a megtisztított kisvárosokba, amelyek népességmegtartó képessége is erősebb a falvakhoz képest. Az emberek jelentős állami támogatást és lakást kapnak, ráadásul a zóna határán fekvő kisebb belarusz városok – Naroulja, Brahlin, Hojniki – komplex rehabilitációs programon is átesetek, amivel ottjártamkor is szembesültem. A sugárszennyezett területeken így még gyorsabban tolódik el a népesség összetétele a városlakók javára, e területek váltak Belarusz „legurbanizáltabb” térségeivé (3. ábra). Ukrajna szennyezett területein is nő a városi népesség aránya, ám ez csupán a kijevi agglomeráció hatását és a városi népesség lassabb fogyását tükrözi a falusi népességhez képest.

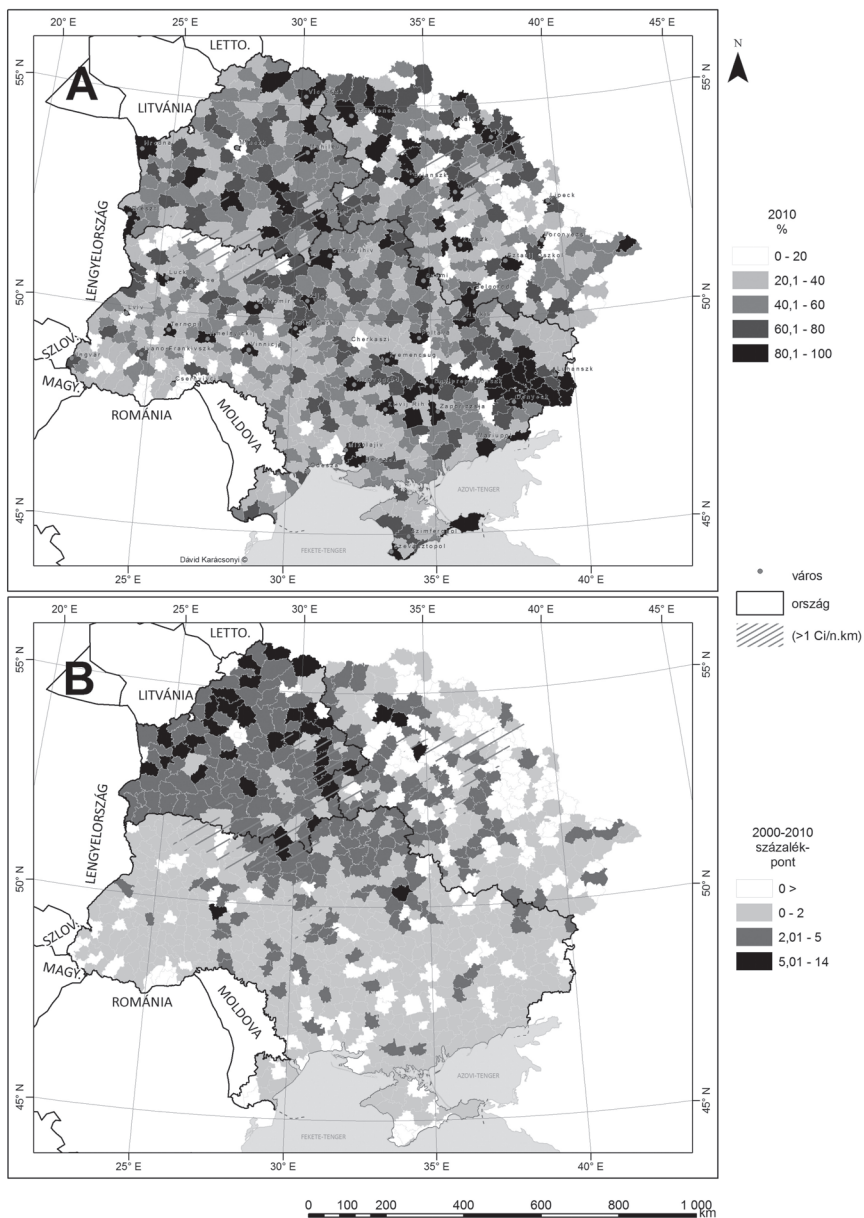
A demográfiai folyamatokat alapvetően az áttelepítés és nem a belső természetes szaporodás vagy fogyás befolyásolta egészen a 2000-es évekig. A sugárszennyezett területek általában nem mutatnak a környezetüktől jelentősen eltérő természetes fogyást.

A sugárszennyezett területeken a természetes szaporodás az átlagnál magasabb születési és halálozási arányok eredménye. A magasabb születési arányszámok főként a Belaruszban fekvő szennyezett területeket jellemzik (1. táblázat), ami a szennyezett területekhez kötődő szociális juttatásokkal magyarázható. A halálozási arányszámok mindenhol magasabbak a szennyezett területeken, ami a kitelepítések nyomán kialakuló kedvezőtlen körösszetétel és részben a meglévő egészségügyi kockázatok eredménye. A sugárszennyezett területeken azért is relatíve magasabbak a születési arányszámok, mivel a vizsgált térségben a legrosszabb helyzetet nem itt, hanem attól keletre, a csernyihivi területen találjuk, amelyet azonban nem érintett számottevően Csernobil problémája. A gyors természetes fogyás a régió periferikus, aprófalvas jellegéből és előregedő társadalomból adódik. Ez a terület már jóval Csernobil előtt a vizsgált térség „negatív demográfiai pólusa” volt (Khomra 1989). A természetes reprodukció regionális struktúráit a baleset nem írta át, csupán hozzájárult a folyamatok felgyorsulásához, elmélyítéséhez. Az IAEA (2006) állításával szemben általában nem a sugárszennyezett területeket jellemzi az időskorú népesség legmagasabb aránya, bár bizonyos félreeső falvak esetében ez kétségtől igaz.

A szennyezett területeken felgyorsult negatív demográfiai folyamatok az elvándorlással és a kitelepítéssel kiegészülve hatalmas lyukat ütöttek a régió társadalmi terén, ami különösen a falusi népsűrűség alakulásában szembetűnő (1. táblázat). A térség 1986 után Belarusz és Ukrajna legritkábban lakott régiójává vált. Az alacsony vidéki népsűrűség különösen Ukrajnában és Belaruszban kötődik a szennyezett területekhez. Oroszországban azért gyengébb az összefüggés, mert a kitelepítések csak a brjanszki területet érintették (Zgersky 1998), annak ellenére, hogy a távolabb fekvő tulai és oreli területek is magas dózisokat kaptak. A mintaterület egészen északkeleti irányban, Oroszország felé csökken a vidéki népsűrűség, ami a teljes régiót figyelembe véve sokkal karakteresebb, mint Csernobil hatása.

A megvizsgált mutatók közül az 1990-es évek népességszám-változásában, az urbanizálódásban és a vidéki népsűrűségben mutatható ki leginkább Csernobil

3. ábra: Az urbanizáció szintje 2010 (A) és változása 2000–2010 (B)
Urbanisation level 2010 (A) and change 2000–2010 (B)

területi folyamatokra gyakorolt hatása. A természetes népmozgalom és a településstruktúra esetében a Csernobil nélkül is adott folyamatok és struktúrák zömmel elfedik a baleset következményeit, ami csak közvetetten kimutatható.

Eltérő erősségű összefüggések adódnak különböző nagyságú pufferezónák figyelembevételével, mivel nagyobb elemszámnál egyéb tényezők hatásai felülírják a szennyezett területek struktúráit. A legszorosabb összefüggések akkor állnak fenn, ha csak a baleset miatt beszennyeződött rajonokat vizsgáljuk. A szennyezett területek 30 km-es szomszédsága már ugyanolyan összefüggéseket mutat, mint a teljes régió (1. táblázat). A szorosabb összefüggések 5, illetve 15 Ci/km² szennyezettségi határértékeknél (B, C) mutathatók ki, mivel ekkora szennyezés hatalmas területeket érintett és már eléggé magas érték ahhoz, hogy befolyással bírjon a demográfiai folyamatokra a kitelepítések, illetve az egészségügyi kockázatok révén.

Az vizsgált indikátorok értékei alapján körülhatárolható az a terület, ahol a folyamatok legfőbb meghatározója az elmúlt két évtizedben a csernobili baleset volt. Ukrajnában ide tartozik a kijevi terület északi részén fekvő Poliszke rajon, a zsitomiri területről pedig Narodicsi és Ovrucs rajonok. Belaruszban két terület különíthető el. A délebbi az említett ukrainai térség szerves folytatása, amelynek része a brahini, a hojniki, a narouljai és a jelszki rajonok, a másik pedig Homeltől északra fekszik, magába foglalva vagy tucatnyi járást Dobrus, Csecserszk, Szlavhorod és Vetka környékén. Ennek a területnek a keleti folytatása Oroszországban a Brjanszki terület. A további vizsgálatokban e szűkebb régió belső összefüggéseit kívántam részletesebben feltárni.

Komplex összefüggések a demográfiai és az urbanizációs folyamatok között a szennyezett területeken

A szűkebb, 194 ezer km²-nyi, azaz nagyjából két Magyarországnyi terület mind egy 8 millió lakónak, Kijevvel együtt 11 millió főnek ad otthont. A terület össznépessége (Kijev városát nem számítva) az 1970-es népszámlálás óta kis mértékben csökken, ám a csökkenés 1986 óta jelentősen gyorsult. Ez volt az a terület, ahol Csernobil hatásai kimutathatók. Az itt jellemző összetett demográfiai és urbanizációs folyamatok feltárására faktor- (pontosabban főkomponens-) analízist alkalmaztam.

Az elemzés mutatókészlete egyaránt tartalmazott dinamikus és statikus indikátorokat, amelyek a faktorstruktúrában elkülönültek egymástól (3. táblázat). A legerősebb faktor a vidéki településstruktúrát adta vissza, ez olyan mutatókat tartalmazott, mint a falusűrűség és -méret, a vidéki népsűrűség és a falusi népességszám változása. A faktorértékek erős észak–déli differenciálódást mutattak (4. ábra), amely egybevág az erdő- és az erdőssztyeppövezet eltérő településszerkezetével. Az erdőövezetet elaprózottabb és sűrűbb faluhálózat jellemzi, ahol a népesség gyorsabban fogy, ezzel szemben délen az átlagos településméret jóval nagyobb.

3. táblázat: Faktorsúlyok
Factor weights

Mutató	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
A városi népesség természetes szaporodása (2010)	0,094307	0,569521	0,506465
Falusűrűség (2010)	-0,634280	0,274294	0,006134
Átlagos faluméter (2010)	0,938079	0,097652	-0,043610
Falusi népsűrűség (2010)	0,777695	0,281798	-0,140390
Falusi népességszám-változás (2000–2010)	0,502011	0,287270	-0,664130
Városi népességszám-változás (2000–2010)	0,171180	0,310952	0,753368
Városodottság (2010)	-0,136210	0,720229	-0,104140
Városodottság változása (2000–2010)	-0,331060	-0,14173	0,887394
Halálzási arányszám (2010)	-0,113860	-0,874010	0,101371
Születési arányszám (2010)	0,139699	0,599948	0,244093

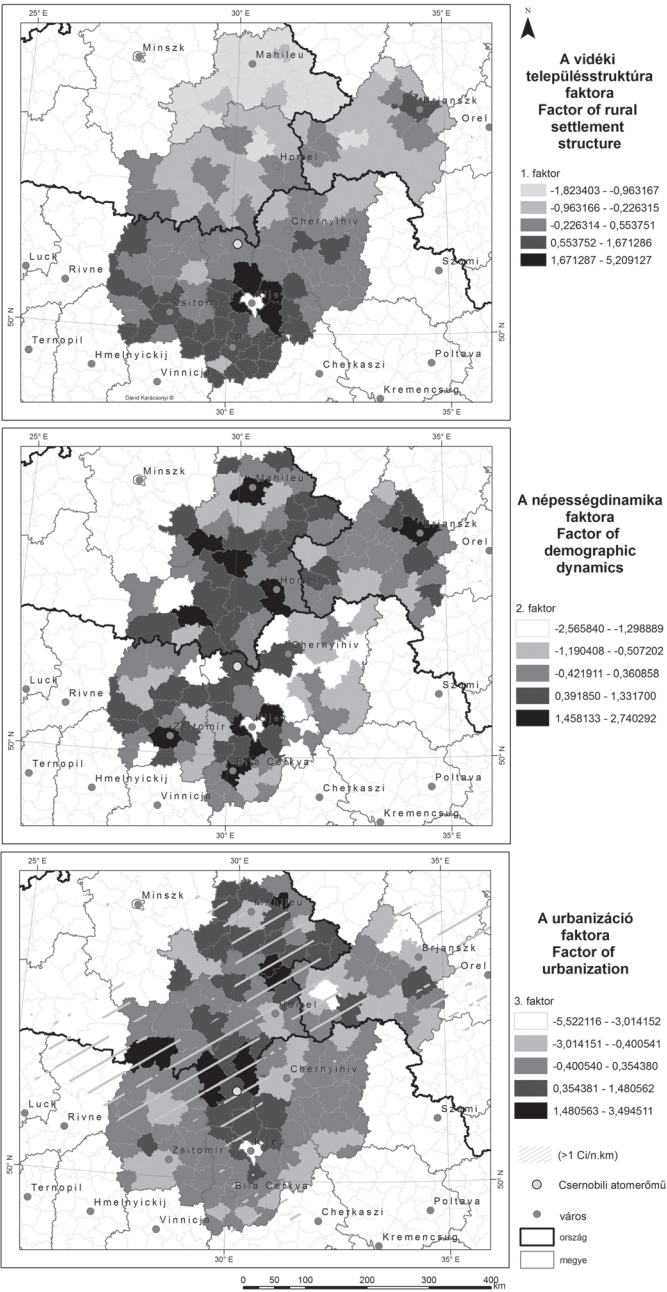
A második faktor a demográfiai dinamikát írja le, a természetes népmozgalmi adatokat tartalmazza, ahol a csernyihivi terület mutatta a legalacsonyabb, míg a nagyvárosok (pl. Kijev) környéke a legmagasabb értékeket. A születési és a halálzási arányszám, a városi népesség természetes szaporodása és a városi népesség aránya bírt a legnagyobb súllyal ebben a faktorban.

A harmadik látens mutató sajátos az előbbi két dimenzióhoz képest, mivel a struktúrára és a dinamikára utaló változók vegyesen határozzák meg. A változók mind az urbanizációhoz kapcsolódnak, így a városi népesség aránya, a városi népességszám változása és az urbanizáció szintjének változása. A faktort így az „urbanizálódási dinamika” faktorának nevezhetjük.

A szakirodalom alapján azt várhatnánk, hogy a dinamikus urbanizáció főként a nagyvárosi vagy nagyvárosközeli térségeket érinti (Nefedova 2006). A harmadik faktor pozitív értékei azonban függetlenek az urbanizációs szinttől, a faktorértékek nagyvárosi térségekben (pl. kijevi agglomeráció) éppúgy pozitívak, mint egyes periférikus vidéki térségekben.

A magyarázatot a sugárzszennyezett területek aránya adja. Azokban a rajonokban, ahol nem volt nagyobb városi központ, tehát alacsony volt az urbanizáció szintje, ám magas volt a radioaktívan szennyezett területek aránya, magasabb faktorértékekkel találkozunk. Ez annak a következménye, hogy a szennyezett területeken a lakosság a megtisztított vagy a kevésbé szennyezett nagyobb településekre, járásközpontokba koncentrálódik, így ezek népessége sokkal inkább ellenáll a népességfogyásnak, mint máshol. Ezzel szemben az apróbb periférikus falvak gyorsabban néptelenednek el, mint más térségekben. Sajátos, erőltetett ütemű „urbanizálódás” zajlik, amelynek során – Belaruszt kivéve – a városi népesség is fogy. A baleset után ezt a folyamatot a regionális politika is ösztönözte, Belarusz esetében mindmáig ösztönzi. Az áttelepitések nemcsak az ország más régióiba történtek, történnek, hanem a járásokon belül is jellemző a lakosság falvakból a nagyobb, megtisztított településekre való mozgása, ami sokkal meghatározóbb, mint a tiszta területeken. A hatás 20-25 évvel a baleset után is kimutatható, míg a népesség csökkenése általában már

4. ábra: Faktorértékek
Factor scores

nem kiugró a szennyezett területeken. Összességében a baleset a településhierarchia alján elhelyezkedő, félreeső apró- és kistelepülések életjelenségeire gyakorolta a legnagyobb hatást. Ezzel szemben a nagyobb településeken hiába hasonló mértékű a szennyezettség, a kedvezőbb gazdasági feltételek és az állami támogatás miatt kevésbé érezhető a baleset demográfiai, társadalmi hatása.

A harmadik faktor értékei Csernobil hatását tükrözik. A faktorértékek alakulása és a sugárszennyezett területek aránya között összefüggés áll fenn – minél nagyobb a területek aránya, annál magasabbak a faktorértékek. A legerősebb a kapcsolat Belaruszban, ami szintén mutatja, hogy a járási központba vándorlás nemcsak spontán, de a regionális politika által is ösztönzött folyamat. A legmagasabb faktorértékeket olyan rajonok kapták Belarusból, mint Lelcsici, Naroulja Brahín, Karma és Csacserszk, Ukrajnából pedig Poliszke – ezek mind jelentősen szennyezettek. A további vizsgálatok során ezen eredmények alapján lehetett kiválasztani az esettanulmányként vizsgált rajonokat.

A folyamatok tágabb kontextusa az előzetes terepi megfigyelések tükrében

A vizsgált ukrainai (Luhini rajon) és belarusz (Lelcsici rajon) mintaterület a kiürített zóna közelében fekszik, magasabb sugárzási szint jellemzi őket. A térség járásközpontjaiban, nagyobb településein alig észrevehető a baleset – máshol szembetűnő – társadalmi hatásai. Nincsenek nagy számban elhagyott házak, a településkép „átlagos”.

A belarusz területen fekvő kisvárosokban feltűnő a fiatal, kisgyermekes családok jelenléte, a települések rehabilitált arculata; új házak, lakások épültek állami támogatással. A települések határában a földek műveltek, a központi településen a feldolgozás mellett sokszor az élelmiszeripar az egyik legjelentősebb foglalkoztató. Jellemző a tej-, az erdeigyümölcs- és a gombafeldolgozás, ami azért meglepő, mivel ezek a mezőgazdasági termékek kötik meg a leghatékonyabban a radioaktív izotópokat. A szántóterületeket államilag szervezett vállalatok művelik modern, gépesített technológiával, a parcellákban gondosan felmérve és kihagyva azokat a mikrodepressziókat, mélyedéseket, ahol az izotópok esetleg feldúsulhatnak. Nemcsak ipari növényeket, de többek között takarmánynövényeket, gabonaféléket is termesztnek. Az IAEA (2006) jelentésében is szembetűnő, hogy a balesetet követő 15 évben a legtöbb beruházás Belarusban valósult meg (iskolák, kórházak, szociális létesítmények).

Ukrajnában a kisvárosok arculata leromlottabb, kiváltképp látványos a gazdasági visszaesés – bezárt ipartelepek, üres mezőgazdasági állomások, nem művelt földek. A lakosság szociális helyzete kilátástalanabb, a központi állami segélyek nevetségesen alacsony szintre épültek le a baleset óta. Csupán 4-5 USD körüli a fizetésen felül kapott havi kompenzációja azoknak az állami alkalm-

zottaknak (orvosok, pedagógusok), akik a szennyezett területen dolgoznak. Jelentős az elvándorlás, főként a fiatalok körében. A régió szociális értelemben magára lett hagyva, állami programok – Belarusszal ellentétben – alig vannak. Az IAEA (2006) által említett relatíve magasabb jövedelmek sem igazak a térségre, hisz az átlagkeresetek a szennyezett területeken mind a belarusz, mind az ukrán átlag alatt vannak. Persze bizonyos csoportok, így a zónában dolgozók vagy Belaruszban a betelepülő fiatalok az átlagosnál többet keresnek.

Az érintett járásokról elmondható, hogy szélsőséges esetben szinte csak a járásközpont lakott (pl. Brahín), míg a környék falvait kitelepítették. Általános-ságban a járásközpont kiegészül a főútvonalak mentén egy-egy jelentősebb lakott településsel, míg a főúttól távoli apróbb zsákfalvak üresek a baleset óta. Jelentősebb szennyezettség esetén az ott lévő házakat lerombolták, vagy csak az enyészeték lettek az elmúlt bő negyedszázadban. Néhány periferikus faluban maradt még pár tucat, zömmel idős lakos (szamoszjoli), ám semmilyen munka-lehetőség nincs, és az egészségügyi, szociális ellátás nehezen hozzáférhető.

A baleset után a településhálózat nemcsak a szennyezettség mértéke szerint differenciálódott, hanem az adott település sorsa nagyban függött méretétől és közlekedési elérhetőségétől. A sugárszennyezettség ezért a falusi népsűrűséggel sokkal szorosabb összefüggést mutat, mint a teljes népsűrűséggel (1. táblázat). A nagyobb településeknél sokszor figyelmen kívül hagyták a sugárszennyezés okozta valós veszélyeket, illetve mentesítéssel próbálták többé-kevésbé kezelni a helyzetet. Az ukrainai Poliszke a legkirívóbb példa erre. A döntéshozók csak az 1990-es évek közepén döntöttek a város kitelepítéséről, figyelembe véve a magas sugárzási szint kockázatait. A település majd húszeszer város volt a baleset előtt, de a kitelepítés idején is még több mint tízezen lakták, így jelentős lakosságot kellett megmozgatni (sokakat a baleset után immár másodszor), elhelyezésükről gondoskodni. Ráadásul a város volt a járás központja, rajta haladt keresztül az Ovrucs–Kijev főút is, így közlekedési szempontból sem volt félreeső. Jellemző, hogy az egész érintett térségben Poliszke az egyetlen kiürített járásközpont Csernobil mellett, illetve Pripjaty és Csernobil után a harmadik legnépesebb kitelepített település. Számos hasonló nagyságú település azonban továbbra is lakott, vagy nagy népességszáma, vagy közigazgatási státusa (járásközpont, mint Naroulja, Jelszk), esetleg közlekedési fekvése (pl. Kamarín – határátkelő) miatt.

A kitelepítések tehát nemcsak a lakosság biztonságos zónába költöztetését szolgálták, hanem egyfajta településhálózat-racionalizálási célt is, különösen a balesetet követő időkben. A szovjet időszakban állami ösztönzéssel folyt a lakosság kisebb településekből nagyobbakba, faluról városba áramlása, ahol az emberek számára könnyebb volt biztosítani a szociális, egészségügyi ellátást, nem utolsósorban a hatalom szempontjából ellenőrzésük is egyszerűbb volt. A vidéki térségek általános demográfiai visszaesése miatt elhagyott szellemfalvakkal nemcsak Csernobil térségében, hanem szinte mindenhol találkozhatunk. Különösen igaz ez Oroszország erdőövezeti térségeire (Nefedova, Polian, Treivish

2001; Nefedova 2003), ahol a rendszerváltást követően az erőteljes nagyvárosokban vándorlás és az előregedés folytán különösen felgyorsult nemcsak egyes falvak, de egész térségek elnéptelenedése (Nefedova 2006).

Összegzés

A vizsgált térség demográfiai folyamatai a baleset utáni 15 évben alapvetően regionális és országos léptékűek voltak. A spontán migráció és az áttelepítések hatalmas területek demográfiai folyamatait befolyásolták. A befogadó területeken jelentős migrációs többlet, míg a kitelepítés régióiban hatalmas veszteség keletkezett. A baleset után 15-25 évvel ezek a mozgások megálltak, sőt különösen Belarusz esetében bizonyos értelemben meg is fordultak a visszatelepülések folytán. A népesedési és urbanizációs folyamatok a 2000-es évekre lényegében visszatértek abba a mederbe, amely a baleset előtti idők tendenciáiból is következne. A helyi, járási szintű mozgás, a járás falvaiból a központba való költözés vált meghatározóvá, ami azonban sokkal erősebb, mint más térségekben. Belaruszban a visszatelepülések is főként a rehabilitált járási központokat érintik (Brahin, Naroulja, Hojniki). A területi folyamatokat csak időlegesen, közvetlenül a baleset utáni évtizedben írta át Csernobil.

Bizonyos indikátorok esetében és bizonyos szűkebb térségekben mindmáig kimutatható a katasztrófa hatása. A népesség fogyása a csernobili baleset nélkül is jelentős lenne ebben a térségben, a baleset csupán katalizálta a folyamatokat. A népsűrűség már a baleset előtt is alacsony volt, amelyet a kitelepítések csak tovább csökkentettek. Az urbanizációs folyamatokat és a településhierarchiát alapvetően érintette a baleset. Elsősorban a kisebb, félreeső települések számolódtak föl jelentős számban, míg a kisvárosok, kisebb központok megőrizték súlyukat. Mindez a kitelepítési döntések és a regionális politika hatása, amely csak a központi helyeket fejleszti, támogatja.

A faktoranalízis eredményéből kirajzolódik, hogy a sugárszennyezett területek egyfajta erőltetett urbanizálódást, helyi szintű népességkoncentrációt mutatnak a baleset előtti tendenciákból is következő népességfogyás mellett. Belaruszban népességnövekedés jellemezte a járási központokat a sugárszennyezett területeken. Ukrajnában a kiürített zónához közel fekvő kijevi agglomeráció mint bevándorlási pólus, valamint a csernyihivi terület mint depressziós pólus kettőssége okoz sajátos helyzetet. Ez keveredik Csernobil hatásaival, jelentősen felülírva azt. Oroszországban a kitelepítések és a negatív folyamatok csak a brjanszki területet érintették. A tulai és oreli területeken, habár jelentős a szennyezés, sem a regionális politika nem foglalkozik a kérdéssel, sem a népesedési folyamatokat nem befolyásolja kimutatható mértékben a baleset, mivel itt nem volt kitelepítés.

A vizsgálat e tanulmánnyal nem záródott le. A kvantitatív elemzés megálapításait további terepbejárásokkal és a helyszíni interjúk feldolgozásából kapott eredményekkel kívánom finomítani. A kutatás szintézisét az interjúzás befejeztével fogom publikálni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését a Nemzetközi Visegrádi Alapnál 2010-ben a Kijevi Nemzeti Tarasz Sevcsenko Egyetem Földrajzi Karára elnyert fél éves ösztöndíjam (ID: 51000569), továbbá MTA CSFK Földrajztudományi Intézet és a Belarusz Nemzeti Tudományos Akadémia közötti mobilitási támogatás keretében zajló projekt tette lehetővé (SNK-24/2013).

Irodalom

- Antipova, E. A. (2008): *Geodemografičeskiye problemi i territorialnaya struktura selskovo rasseleniya Belarusi*. Belarusian State University, Minsk
- Antipova, E. A., Manak, B. A. (2007): *Regioni Belarusi: osobennosti demografičeskovo razvitiya i trudovoj potencijal selskoj mesnosti*. Belarusian State University, Minsk
- Arkhipov, A., Kuchma, N., Arkhipov, N., Nagorsky, V. (2002): Use of GIS in the rehabilitation assessment of the Chernobyl exclusion zone. In: *Radiation legacy of the 20th century: environmental restoration*. IAEA, Vienna, 461–471.
- Arutyunyan, R., Linge, I., Melikhova, E., Pavlovskiy, O. (1996): Demographical situation in territories of Russia affected by the Chernobyl accident. *Radiation Protection Dosimetry*, 1–2., 113–119.
- Baranovszki, M. O. (2007): Depresivnist rehioniv Polissja: metodika visnatshennja, konkreti rezultati, cinniki formuvannya. *Rehionalna Ekonomika*, 1., 116–127.
- Baranovszki, M. O. (2009): *Naukovi zasadi suspilno-geografichnovo vivchennya silskih depresivnih teritorii Ukraini*. Kievski Nacionalni Universitet im. T. Shevchenka, Kiev
- Baranovszki, M. O. (2010): *Silski depresivni teritorii Polissia: osoblivosti rozvitku ta sanacii*. Nizhin Gogol State University, Nizhin
- Brenot, J., Charron, S., Verger, P. (2000): Mental health effects from radiological accidents and their social management. In: *10. International Congress of the International Radiation Protection Association*. Hiroshima, 160–165. <http://www.irpa.net/irpa10/cdrom/00633.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)
- Diercke Weltatlas (2000): Westermann, Braunschweig
- Friedlein, G. (1994): Die Katastrophe von Tschernobyl und ihre Folgen: Die Ukraine setzt trotzdem weiter auf Kernkraft. *Praxis Geographie*, 10., 23–27.
- Friedlein, G. (1997): Die Tschernobyl-Katastrophe, Auswirkungen auf den geografischen Raum in Osteuropa. *Europa Regional*, 3., 2–4.
- Gorlenko, I., Starostenko, A., Friedlein, G. (1997): Die Tschernobyl-Katastrophe in der Ukraine – Soziale und wirtschaftliche Folgen. *Europa Regional*, 3., 5–11.
- Hartung, A., Potajew, G., Jazuchno, V. (1997): Bevölkerungs- und Siedlungsentwicklung in den radioaktiv belasteten Gebieten Weißrusslands. *Europa Regional*, 3., 21–28.
- Hajdú-Moharos J. (1995): *Ukrajna, Fehéroroszország, Moldávia*. ELTE, Budapest
- IAEA (2006): *Chernobyl's legacy: health, environmental and socio-economic impacts and recommendations to the governments of Belarus, the Russian Federation and Ukraine*. IAEA, Vienna <http://www.iaea.org/Publications/Booklets/Chernobyl/chernobyl.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)

- Jakowlew, J., Potschtarenko, V., Friedlein G. (1997): Ökologische Beziehungen zwischen geologischer und biologischer Umwelt in der Ukraine, 10 Jahre nach der Kraftwerkskatastrophe von Tschernobyl. *Europa Regional*, 3., 12–15.
- Janská, E., Dřbohlav, D. (2001): Re-emigration and integration of Volhynian and „Chernobyl” Czech in the Czech Republic. *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*. 1., 123–131.
- Jaworowski, Z. (2010): Belarus to repopulate Chernobyl exclusion zone. *Nuclear Update*, Summer, 46–47.
- Karácsonyi D. (2011): A csernobili baleset hosszú távú demográfiai-szociális hatásai a Poleszje területén. *Limes*, 3., 71–83.
- Khomra, A. U. (1989): Rural depopulation trends in the Ukrainian SSR: the delimitation and spatial differentiation. In: Stasiak, A., Mirówski, W. (eds.): *The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organisation, Warsaw, 173–182.
- Krisjane, Z., Churbakova, E. (1997): Soziale Auswirkungen der Tschernobyl-Katastrophe in Lettland. *Europa Regional*, 3., 16–20.
- Lakiza-Szacuk, N. N., Omel'janec, N. I. (1991): A csernobili katasztrófa társadalmi-demográfiai következményei Ukrajnában. *Demográfia*, 1–2., 216–222.
- Linge, I. I., Melikhova E.M. (1996): Medico-demographic criteria in estimating the consequences of the Chernobyl accident. In: *International conference "One decade after Chernobyl: Summing up the Consequences of the Accident"*. Vienna, 329–330.
- Linnik, V. G. (1996): Landshaftno-radioehkologicheskije issledovanija v svjazi s avariej na Chernobyl'skoj AES. *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Serija 5, Geografija*, 1., 38–44.
- Lochard, J. (1996): Psychological and social impacts of post-accident situations: lessons from the Chernobyl accident. *International Congress on Radiation Protection*, Vienna, 105–111. http://www.irpa.net/irpa9/cdrom/VOL.1/V1_10.PDF (Letöltés: 2013. június 12.)
- Malko, M. V. (1998): Social aspects of the Chernobyl activity in Belarus. In: *Research activities about the radiological consequences of the Chernobyl NPS accident and social activities to assist the sufferers by the accident*. Kyoto, 24–37. <http://www.rr.kyoto-u.ac.jp/NSRG/reports/kr21/kr21pdf/Malko3.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)
- Marples, D. R. (1992): Post-soviet Belarus and the impact of Chernobyl. *Post-Soviet Geography*, 7., 419–431.
- Marples, D. R. (1993a): The post-Soviet nuclear power program. *Post-Soviet Geography*, 3., 172–184.
- Marples, D. R. (1993b): A correlation between radiation and health problems in Belarus? *Post-Soviet Geography*, 5., 281–292.
- Marples, D. R. (1994): Environment, economy, and public health problems in Belarus. *Post-Soviet Geography*, 2., 102–112.
- Marples, D. R. (1998): Nuclear power in Ukraine in the late 1990s. *Post-Soviet Geography*, 6., 359–369.
- Marples, D. R. (2004): Chernobyl: a reassessment. *Eurasian Geography and Economics*, 8., 588–607.
- Marples, D. R. (2008): The energy dilemma of Belarus: The nuclear power option. *Eurasian Geography and Economics*, 2., 215–227.
- Matsko, V. P., Imanaka, T. (1998) Legislation and research activity in Belarus about the radiological consequences of the Chernobyl accident: historical review and present situation. In: *Research activities about the radiological consequences of the Chernobyl NPS accident and social activities to assist the sufferers by the accident*. Kyoto, 28–39. <http://www.rr.kyoto-u.ac.jp/NSRG/reports/kr21/kr21pdf/Matsko1.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)
- Nefedova, T., Polian, P., Treivish, A. (2001): *Gorod in Derevnja v Evropeiskoy Rossii: sto let peremen*. OGI, Moszkva
- Nefedova, T. (2003): *Selskaya Rossiya na perepute*. Novoje, IG RAN, Moszkva
- Nefedova, T. (2006): Goroda kak organizatori selskoy mesnosity. *Nauka v Rossii*, 4., 29–34.
- Pryde, P. R., Bradley, D. J. (1994): The geography of radioactive contamination in the former USSR. *Post-Soviet Geography*, 10., 557–593.
- Rudenko, L. G. (1993): Das Kernkraftwerksunglück von Tschernobyl: geographische Aspekte der Folgen in der Ukraine. *Europa Regional*, 1., 31–37.

- Rumyantseva, G. M., Drottz-Sjoberg, B.-M., Allen, P. T., Arkhangelskaya, H. V., Nyagus, A. I., Ageeva, L. A., Prilipko, V. (1996): The influence of social and psychological factors in the management of contaminated territories. In: Karaoglou, A., Desmet, G., Kelly, G. N. (eds.) *The radiological consequences of the Chernobyl accident*. Minsk, European Commission, 443–452.
- Scherb, H.; Sperling, K. (2011): Heutige Lehren aus dem Reaktorunfall von Tschernobyl *Naturwissenschaftliche Rundschau*, 5., 229–239.
- Šestopalov, V. M. (2006): 20 let posle černob'yl'skoj avaryy. *Ukraińs'kyj heohrafičnyj žurnal*, 2., 3–8.
- Tykhyi, V. (1998): Chernobyl sufferers in Ukraine and their social problems: short outline. In: *Research Activities about the radiological consequences of the Chernobyl NPS accident and social activities to assist the sufferers by the accident*. Kyoto, 235–245. <http://www.rii.kyoto-u.ac.jp/NSRG/reports/kr21/kr21pdf/Tykhyi.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)
- UN (2002): *The human consequences of the Chernobyl nuclear accident, a strategy for recovery*. United Nations <http://www.un.org/ha/chernobyl/docs/report.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)
- UNSCEAR (2011): *Sources and effects of ionizing radiation. Volume II*. United Nations, New York
- Zgersky, M. (1998): Legal regime of the Chernobyl problems in the USSR, Belarus, Russia and the Ukraine. In: *Research Activities about the radiological consequences of the Chernobyl NPS accident and social activities to assist the sufferers by the accident*. Kyoto, 266–270. <http://www.rii.kyoto-u.ac.jp/NSRG/reports/kr21/kr21pdf/Preface.pdf> (Letöltés: 2013. június 12.)

TÉNYKÉP / REPORT

A bevándorlás társadalmi, gazdasági és területi jellemzői Spanyolországban

The social, economic and regional characteristics of immigration in Spain

HORVÁTH PÉTER, SARUDI CSABA

HORVÁTH Péter: PhD-hallgató, Kaposvári Egyetem; peter.horvath@hpmg.hu

SARUDI Csaba: professor emeritus, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar; sarudi.csaba@ke.hu

KULCSSZAVAK: Spanyolország, bevándorlás, gazdasági válság, munkanélküliség

ABSZTRAKT: Spanyolországra hosszú időn keresztül kivándorlás volt jellemző. A 17. és 18. században a latin-amerikai gyarmatok, később Nyugat-Európa, elsősorban Franciaország és Németország voltak a kivándorlás elsődleges célterületei. Az 1975-ös trendfordulót elsősorban a gazdasági fellendülés váltotta ki, de szerepe volt benne szabályozási, kulturális és történelmi tényezőknek is. A 2007-ben kitört gazdasági és pénzügyi válság újabb változást idézett elő: a bevándorlás növekedését csökkenés váltotta fel, és 2011-ben a kivándorlók aránya már meghaladta a bevándorlókét.

A tanulmány ezeket a jelenségeket tekinti át. Célja a spanyolországi bevándorlás főbb jellemzőinek és hatásainak vizsgálata. Elemezzük a bevándorlás volumenét, dinamikáját, motivációit és csoportjait. Kitérünk a bevándorlók helyzetének és bérezésének alakulására, országon belüli eloszlására. Vizsgáljuk a bevándorlás következményeit a gazdasági fellendülés és a válság éveiben. Megállapításaink szerint a külföldiek bevándorlása hozzájárult a népesség növekedéséhez, a foglalkoztatási szint javításához, a gazdasági fejlődés gyorsításához, valamint humánerőforrás-bővítést, fiatalodást és fogyasztásélénkítést jelentett az ország számára. A gazdasági válság a bevándorlás ütemét lelassította. Ezen kívül visszaesett az ország gazdasági teljesítménye, rohamosan nőtt a munkanélküliség, fogyásnak indult a lakosság száma és megerősödött az idegengyűlölet. A válság a bevándorlókat jobban sújtotta, mint a spanyolokat. A súlyos recesszió és a munkanélküliség drasztikus növekedése a bevándorlás kezelésében is újszerű kihívásokat és feladatokat jelent a kormányzat számára.

Péter HORVÁTH: PhD student, Kaposvár University; peter.horvath@hpmg.hu

Csaba SARUDI: professor emeritus, Faculty of Economic Science, Kaposvár University; sarudi.csaba@ke.hu

KEYWORDS: Spain, immigration, economic crisis, unemployment

ABSTRACT: The examination of immigration is very important because it has an impact on the economic and social state of the sending and receiving countries. In addition, it has security risks as well. In the sending countries migration could lead to the decline of the population while in the receiving ones it could support the population growth and labour supply.

In many countries of the European Union immigration is considered to be one of the possible solutions to the demographic problems arising from the ageing and decrease of the population.

The purpose of this article is to examine the main characteristics of immigration in Spain by analyzing its positive and negative effects. We present the economic and legal motivations of the immigration. We point out that Spain was characterized for a long period by emigration. In the 17th and 18th centuries Latin-America, but between 1960 and 1975 Western Europe (France and West-Germany) were the destinations of emigration. After 1975 the rate of the immigration and emigration has turned and gradually the settlement of foreigners has become characteristic.

The immigration was heavily influenced by the “immigrant-friendly” nature of the Spanish migration policy, the favourable income prospects, the cultural and historical (religious, linguistic) tradition rooted in psychological and emotional factors, and the tolerance of the Spanish people towards immigrants.

We have examined separately the specific causes of the dynamism of immigration, its structure according to the sending countries, and the decline that occurred after 2007 underlining the correlations among the different factors. We deal with the territorial distribution, age composition, qualifications and remuneration situation of the immigrants.

We analyze the pay gap between the autochthonous employees and the immigrants in different economic sectors, as well as the importance and amounts of the remittances sent home by the immigrants.

We examine in detail the economic impact of immigration, particularly with regard to GDP growth, employment, unemployment. We present the consequences of the economic crisis; the setback of the economy, unemployment growth, the decrease of the population, the xenophobia and the growth of regional disparities.

The economic and financial crisis caused a change in the migration trends as well. The earlier growth of immigration has been replaced by a decline of immigration and growth of emigration. We analyze the measures taken by the government to attenuate the negative trends. Due to the crisis, the Spanish government has tightened the control of the immigration, subjected the illegal immigration to rigorous control and encouraged the return of the immigrants. The Spanish government tries to solve the immigration problems by means of regional development, economic crisis management and by promoting the integration of immigrants.

Also in Spain – like in other countries of the EU – managing migration means new challenges and tasks, all the more so because the problem must be solved, or at least attenuated, amidst economic crisis, high level of indebtedness, severe budget cuts and unemployment surpassing all previous levels.

The results of our analysis show that the management of the problems arising from immigration can not be solved, or only with difficulty, at national level. It requires an international, or at least EU-wide, collaboration and coordinated actions.

Bevezetés

A vándorlás minden érintett országban kiemelt jelentőséggel bír, mert hatással van a népesség összetételére, valamint a küldő és befogadó országok gazdasági és társadalmi helyzetére. A kibocsátó országokban a bevándorlás népesség-

csökkenéshez vezethet, míg a befogadó országokban a népesség és a munkaerő utánpótlását segítheti elő. Az Európai Unió számos országában a bevándorlást a népességfogyásból és a lakosság öregedéséből adódó demográfiai problémák lehetséges megoldásának tekintik. Ez a helyzet Spanyolországban is, ahol 1975 után megfordult a migráció iránya, és a régóta tartó kivándorlást bevándorlás váltotta fel. 2008 óta viszont a kivándorlás üteme felgyorsult, és 2011-ben a kivándorlók száma már meghaladta a bevándorlókét. A trendváltás a gazdasági és pénzügyi válság következménye, amely Spanyolországban az átlagosnál is negatívabb hatásokat váltott ki.

A tanulmányban ezeket a jelenségeket tekintjük át, bemutatva a bevándorlás főbb jellemzőit és hatásait. Megvizsgáljuk a bevándorlás növekedésének, majd a 2010-es években bekövetkezett lefékeződésének okait és a bevándorlók csoportjait. Foglalkozunk a bevándorlók területi elhelyezkedésével, korösszetételével, képzettségük és bérezésük helyzetével. Részletesen elemezzük a bevándorlás gazdasági hatásait, különös tekintettel a GDP növekedésére, a foglalkoztatásra, a munkanélküliségre és a lakosságszámra. Külön is vizsgáljuk a gazdasági válság bevándorlásra gyakorolt hatását. Emellett elemezzük a területi egyenlőtlenségre gyakorolt hatásokat és a kedvezőtlen tendenciák tompítására tett kormányzati intézkedéseket.

A bevándorlás kezelése – az EU számos országához hasonlóan – Spanyolországban is újszerű feladatokat és kihívásokat jelent, annál is inkább, mert a problémát a gazdasági válság, az ország nagyfokú eladósodása, a szigorú költségvetési megszorítások és a minden korábbt felülmúló munkanélküliség közegette kell megoldani, vagy legalábbis mérsékelni.

A bevándorlás motivációi

A spanyolországi bevándorlás okai egyrészt jogiak, másrészt kulturális és történelmi természetűek, harmadrészt pedig gazdaságiak. A bevándorlást nagymértékben befolyásolta a *spanyol migrációs politika* „bevándorlóbarát” volta, a bevándorlási törvények „megengedő” jellege.

A bevándorlók jogi státuszát először 1985-ben szabályozták (Ley Orgánica 7/1985). Az akkori törvényre még az „improvizáció” volt jellemző, mert a bevándorlók száma nem volt nagy. Az 1985-ös törvény a belépési feltételekben és a jogokban korlátozó volt, a bevándorlást csak átmeneti problémaként kezelte, ezért megnőtt az illegális bevándorlók száma (Solanes 2010).

Az 1985-ös törvényt 1996-ban módosították, ekkor már elismerték a külföldiek jogait (például az oktatáshoz, a jogi tanácsadáshoz, a tolmácshoz). A bevándorlás üteme felgyorsult, ezért 2000-ben új törvényt (Ley Orgánica 4/2000) fogadtak el. A külföldiek törvényeként ismertté vált 4/2000. törvény a bevándorlók integrációjára, politikai és szociális jogaik biztosítására helyezi a hangsúlyt.

Kiemeli, hogy a regisztrált (tehát a legális és nyilvántartott) bevándorlókat minden olyan jog megillet, amely az alkotmány szerint a spanyoloknak is jár. A törvényalkotók felismerték, hogy kétoldalú egyezményeket kell kötni a küldő országokkal. Spanyolország több ilyen egyezményben szabályozta a munkalehetőségeket, a bevándorlók élet- és munkakörülményeit, a szezonális munkások ellátását, valamint visszatérésük megkönnyítését.

A külföldiek törvénye mellett a spanyol polgári törvénykönyv is bevándorlópartinak tekinthető. Az a gyermek, aki spanyol apától vagy anyától, illetve spanyol és bevándorló házasságából születik, automatikusan spanyol állampolgárrá válik.

A bevándorlók partján áll a családegyesítési (jus sanguinis) és a szülőföldhöz való jog (jus soli) is, ami kimondja, hogy a migránsok spanyol földön született lezármozottjai minden további nélkül megkapják a spanyol állampolgárságot, ha bármelyik felmenőjük Spanyolországban született (Ley Orgánica 4/2000). A családegyesítés azért is fontos, mert a külföldiek 25-30%-a rokonait is igyekszik az országba hozni (Éltető 2010).

Spanyolország több okból is népszerű célszáznak számít a bevándorlók számára. Az első helyre kell sorolni az otthoninál kedvezőbb jövedelmi kilátásokat. A gazdasági boom évei (2000–2007) alatt a spanyol gazdaságnak egyre több munkaerőre volt szüksége az építőiparban, az agráriumban, a szolgáltatásokban és azokban a fizikai munkakörökben, ahol a spanyolok nem szívesen vállaltak munkát. A fellendülés lehetővé tette, hogy a bevándorlók a küldő országokénál jóval magasabb béreket kapjanak. A latin-amerikaiak számára pszichológiai és érzelmi tényezők is szerepet játszanak a bevándorlásban. Ők az egykori gyarmatosító Spanyolországot a szívük mélyén még ma is anyaországnak tekintik, amellyel azonos a nyelvük (nem „spanglish”, spanyol-angol keveréknnyelven kell megértetni magukat, mint az USA-ban), közös gyökérük a kultúrájuk, ezért kevésbé érzik magukat idegennek a nem spanyol anyanyelvűekhez képest. Az érzelmi kötődést erősítik a közös ünnepek és a történelmi kapcsolatok (Horváth 2012).

Az idősebb nemzedék meglehetősen toleráns a bevándorlókkal szemben, hiszen sokak szülei vagy rokonai korábban már átérték a migránsok sorsát: 1860 és 1986 között 2,5 millió spanyol hagyta el hazáját és telepedett le főleg Latin-Amerikában. A polgárháború után is sokezer politikai menekült talált otthonra, többnyire Nyugat-Európában és Latin-Amerikában (Bennassar 1992; Cortázar, Vesga 2005).

A bevándorlóparti szabályozás ellenére a spanyol kormány folyamatosan fellép a szabálytalanságokkal szemben, az illegális bevándorlás kezelésére és a feketemunka visszaszorítására több programot indított. Ilyen volt a 2000. évi különleges amnesztia, amikor bizonyos feltételekkel mintegy 400 ezer bevándorlót legalizáltak. Ugyanez történt 2005 elején is, amikor körülbelül 700 ezer illegális bevándorlót „törvényesítettek”, ezáltal az általuk végzett feketemunka 80-90%-a „kifehéredett”, ami évi 1,5 milliárd euróval növelte az államkassza be-

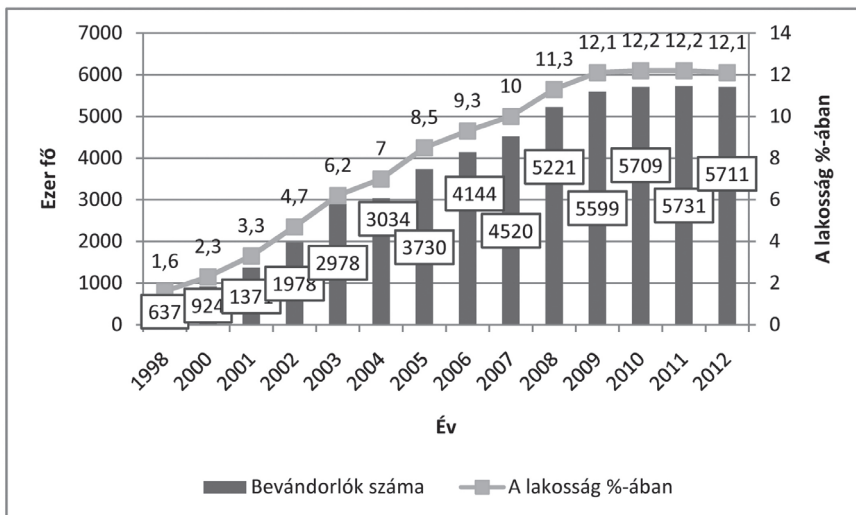
vételét (Éltető 2008). Az intézkedések tehát hasznosak voltak, ám 2010-ben még mindig 900 ezerre becsülték az illegális migránsok számát (Lénárt 2010), ami jelentős kihívás a hatóságok számára, megnehezítve az integrációs törekvéseket.

A bevándorlók száma és csoportjai

A múlt század elején Spanyolországra még a kivándorlás volt jellemző,¹ és főként Latin-Amerikába, majd Nyugat-Európába vándoroltak ki spanyol munkások. A hetvenes évek közepétől a tendencia megfordult, és a gazdasági helyzet javulásával egyre több bevándorló érkezett Latin-Amerikából és Afrikából. Spanyolország ezzel kibocsátóból befogadó országgá vált. A bevándorlás az 1970-es évek közepe óta folyamatosan emelkedik. 1981 és 2000 között évente még csak 36 ezer migráns érkezett az országba, 2000 és 2012 között viszont a bevándorlás évente mintegy félmillióval növelte a lakosság számát, és a népességyarapodás fő forrásává vált (Eurostat Data Explorer 2013).

2000 és 2012 között a bevándorlók száma több mint hatszorosára emelkedett: 2012-ben már 5,7 millió külföldi állampolgár élt Spanyolországban, ami a bevándorlók abszolút számát tekintve Németország után a második helyet jelenti az Európai Unió tagállamai között. A Spanyol Statisztikai Hivatal számításai szerint a külföldi bevándorlók aránya a spanyol népességben 2000-ben még csak 2,3% volt, 2012-ben már 12,1%-ot tett ki (1. ábra).

1. ábra: A bevándorlók számának és arányának alakulása Spanyolországban
Changes in the number and proportion of immigrants in Spain

Forrás: Inmigración en España (2013) alapján saját szerkesztés.

1. táblázat: A Spanyolországba bevándorlók száma és aránya főbb küldő országok szerint
The number and proportion of immigrants according to main sending countries

Küldő ország	2001		2010		2012		Növekedés 2001-2012
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%	
Románia	31,6	2,3	407,2	7,1	896,0	15,7	2732
Marokkó	233,4	17,0	563,0	9,9	783,1	13,7	236
Nagy-Britannia	107,3	7,8	274,7	4,8	397,5	7,0	270
Ecuador	139,0	10,1	461,3	8,0	306,4	5,4	120
Németország	99,2	7,2	150,5	2,6	196,7	3,4	98
Kolumbia	87,2	6,4	265,1	4,6	221,2	3,9	-11,8
Bolívia	6,6	0,5	139,8	2,4	184,7	3,2	2691
Bulgária	12,0	0,9	101,1	1,8	176,2	3,1	1364
Kína	27,6	2,0	104,7	1,8	176,2	3,1	538
Portugália	30,6	2,2	80,6	1,4	138,5	2,4	194
Argentína	32,4	2,4	150,2	2,6	121,5	2,1	234
Lengyelország	13,5	1,0	45,8	0,8	84,2	1,5	525
Paraguay	0,9	0,0	8,6	0,01	87,5	1,5	9333
Összesen	1370,7	100,0	5708,9	100,0	5711,0	100,0	317

Forrás: Inmigración en España (2013) alapján saját számítás.

A bevándorlás 2001 és 2010 között vált tömegessé. Ebben nagy szerepe volt a gazdasági fellendülésnek, valamint a kelet-közép-európai rendszerváltozó-soknak. Az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítésekor Spanyolország megnyitotta munkaerőpiacát az új tagországok állampolgárai előtt, ami dinamizálta a bevándorlást. 2001 és 2012 között az uniós taggá váló Romániából 27-szer, Bulgáriából pedig 14-szer többen vándoroltak Spanyolországba, mint korábban. Bolíviából 27-szeres, a többi latin-amerikai országból is 3-4-szeres volt az emelkedés (1. táblázat).

A gazdasági válság hatására visszaesett a bevándorlás, aminek okai elsősorban az elhelyezkedési lehetőségek drasztikus romlásában keresendők. Az átlagnál nagyobb mértékű visszaesés volt a fejlettebb országok esetében, míg a posztoszocialista országokból – a keresetek különbségei és a spanyolországinál kedvezőtlenebb munkaerő-piaci helyzet miatt – továbbra is növekvő ütemű munkaerő-kiáramlás tapasztalható. Ezt a tendenciát több szakértő átmenetinek tartja: úgy számolnak, hogy a későbbiekben a bevándorlás ismét növekedni fog és 2025-re elérheti a 8 millió főt, miközben a spanyol összlakosság a jelenlegi 46-ról 50 millióra emelkedik (Éltető 2009). Vannak szerzők, akik a bevándorlás újbóli növekedését a gazdasági boom visszatérésétől, a spanyol integrációs politika folytatásától (Arango 2013) és a családgyesítési gyakorlat alakulásától teszik függővé (Anghel, Vegas 2010). Aja és szerzőtársai szerint viszont a bevándorlás ismételt növekedésére csak akkor lehet számítani, ha az oktatást kiemelt szempontnak tekintik, és az ezzel kapcsolatos feladatokat törvényben is szabályozzák (Aja, Carbonell, Funes, Colectivo 1oe, Ignasi 2000).

A bevándorlók sokféle területről érkeztek és érkeznek Spanyolországba. Legnagyobb részük (41%) az EU tagországaiból származik, közöttük a kelet-európaiak, ezen belül a románok² vannak a legtöbben. A bevándorlók több mint egyharmada latin-amerikai, főleg ecuadori és kolumbiai. Magas az észak-afrikaiak aránya is (Marokkó). A közép- és észak-amerikai országokra a bevándorlók-nak mindössze 5%-a jut (Sevillano 2013).

A bevándorlók között sajátos helyet foglalnak el az európai országokból érkező nyugdíjasok, akik a kedvező éghajlatú Spanyolországban szeretnék időskori éveiket eltölteni. Ez a réteg teszi ki az összes bevándorló 21%-át (pl. a svájciak 33, a finnek 30, a norvégok 29, a svédek 26%-a tartozik ehhez a réteghez.) (Horváth 2012; Rodríguez, Paz, Lardiés 2010).

A bevándorlók munkavállalása és területi eloszlása

A szakirodalmi adatok szerint a bevándorlók többsége az építőiparban (20%), a kereskedelembe (12%), a vendéglátásban (13%) és az iparban (12%) talál munkát, 8%-uk pedig az agráriumban helyezkedik el. Nagy számban foglalkoztat külföldieket a turizmus is. Az említett ágazatokban a külföldiek foglalkoztatási aránya magasabb, mint a spanyoloké. A bevándorlók számára 2007-ig bőven akadt olyan álláslehetőség, amelyeket a hazai spanyolok már nem akartak betölteni. A 2001 és 2008 között létesített 4,5 millió munkahely több mint felét a bevándorlók foglalták el (Maruri, Claramunt, Guillén 2008), így nem csoda, hogy nyolc év alatt 1-ről 14,8%-ra emelkedett a súlyuk az összes foglalkoztatott között (Éltető 2010).

A bevándorlók különböző ágazatokban való elhelyezkedése sajátosságokat mutat aszerint, hogy kik honnan érkeztek. Az afrikaiaknak az átlagnál jóval magasabb százaléka dolgozik a kevésbé kvalifikált munkát igénylő mezőgazdaságban és építőiparban, bár az utóbbi időben egyre többen vannak, akik a jobban jövedelmező ágazatok felé fordulnak (Éltető 2010). A latin-amerikaiak főleg a turizmusban és szállodaiparban találtak munkát, emellett sokan dolgoznak háztartási alkalmazottként. A fejlettebb EU-országokból érkezők jobbra a szakképzettséget igénylő ágazatokban helyezkednek el (Sánchez-Capitán, Mulas-Granados, Maroto, Candela 2011).

A külföldről érkezők spanyolországi területi eloszlása nem egyenletes. A legvonzóbb területeknek Madrid, Katalónia, Valencia és Andalúzia számítanak, mert a spanyol átlaghoz képest itt a legkedvezőbbek a munkalehetőségek és itt a legmagasabbak a munkabérek. Ennél fogva nem véletlen, hogy a bevándorlók fele ebben a négy régióban telepedik le. Amíg a latin-amerikaiak és az afrikaiak (főleg marokkóiak) ezeket a tartományokat kedvelik, addig az Európai Unió országaiból érkezők a keleti tengerparti térségeket részesítik előnyben. A nyugdíjasok a kedvező éghajlat miatt szintén a keleti partvidéken telepednek le: Valencia, Andalúzia és a szigetek a legvonzóbbak számukra³ (Uno de cada...2010).

A bevándorlók területi koncentrációjában „mágneses hatás” figyelhető meg: ha valamely városban sok migráns telepedik le, az vonzza az újonnan érkezőket is. Így módon olyan szegregációs körzetek alakulhatnak ki, amelyekben a migránsok száma lényegesen meghaladja az autochton lakosokét. Ezek az enklávék nemegyszer sajátos problémákat (pl. bűnözés) és nehéz feladatokat jelentenek a hatóságok számára, nehezítve az integrációs törekvéseket.

A lakosság és a bevándorlók korösszetétele

A spanyol bennszülött lakosságra erőteljes előregedés jellemző, ami az élettartam növekedésével és a születések számának csökkenésével magyarázható. 1900-ban még csak 34,8 év volt a várható élettartam, 2011-ben ennek több mint kétszerese (82,4 év). 1975-ben 2,8 volt az átlagos gyerekszám, 2009-ben pedig már csak 1,05 (Éltető 2010). Húsz év alatt (1991–2011 között) a fiatalok aránya 19-ről 15%-ra csökkent, eközben az időseké 14-ről 17%-ra emelkedett. A munkaképes (15–64 éves) lakosság súlyának változatlansága annak tudható be, hogy a fiatalok és idősek ellenkező előjelű dinamikája kiegyenlítette egymást (Eurostat Data Explorer 2013).

Amíg a honi lakosság súlyos demográfiai kihívása az előregedés, addig a bevándorlásnak fiatalító hatása van. A bevándorlók közel háromnegyede a gazdaságilag aktív korosztályhoz (20–64 éves) tartozik, a spanyolországi 17,1%-kal szemben mindössze 6,1% közöttük az idős ember. A bevándorló fiatalok aránya viszont magasabb, mint a tősgyökeres spanyoloké (Sevillano 2013).

A munkaképes korú bevándorlók nagymértékben hozzájárulnak a gazdasági fejlődéshez, és utánpótlást jelentenek az ország munkaerőpiacán. A fejlett (jobbára uniós) országokból érkezők átlagéletkora 37 év, a fejlődő országokból érkezőké 31 év. A bevándorlók tehát összességében fiatalabbak, mint a spanyolok, akik átlagéletkora 40 év (Horváth 2012).

Képzettség és bérezés

A bevándorlók képzettségi szintje általában nem (vagy nem nagyon) marad el a spanyolokétól, sőt bizonyos területeken meg is haladja azt. Több mint háromnegyedük közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Az alap- és középfokú végzettségűek arányaikban többen, a felsőfokú végzettségűek viszont kevesebben vannak a spanyolokhoz képest (Palomares 2008). A nem EU-s országokból érkezettek közül 72,2% rendelkezik közép- és felsőfokú végzettséggel, miközben a spanyolok között ez az arány 69,4%. A külföldiek 25,4%-a semmilyen végzettséggel nem rendelkezik, a spanyoloknál ebbe a kategóriába 33,4% tartozik (Éltető 2008; Ethic 2013).

A viszonylag magas képzettség ellenére a bevándorlók bérei jelentősen, mintegy 30%-kal alacsonyabbak a hazai munkavállalókénál (Éltető 2010). Van-
nak kutatók, akik szerint ez az adat csak az első generációs bevándorlókra vo-
natkoztatható, mivel a második generáció a Spanyolországban megszerzett
szakmai és nyelvi tudás birtokában tart(hat) igényt magasabb bérekre (Izquier-
do, Lacuesta, Puente, Villanueva 2009). Az alacsonyabb bérek ellenére Spanyol-
ország azért is vonzó a bevándorlók számára, mert az itt elérhető bérek még így
is jóval magasabbak, mint amit otthon kapnának.

A bevándorlók és a hazai munkavállalók bérei származási ország szerint is
differenciálódnak. A fejlett országokból érkezők fizetése általában magasabb,
mint a kevésbé fejlettekből származóké. Ha az átlagfizetést 100-nak vesszük,
akkor például a román bevándorlók 60, a marokkóiak 66, a peruiak 70, az EU-ból
érkezők 90, a spanyolok viszont 104%-on állnak (Trayectorias laborales... 2011).

Az azonos ágazatban dolgozó spanyol és bevándorló munkavállalók között
jelentős fizetési különbségek mutathatók ki (2. táblázat). A legnagyobb bérelma-
radás a háztartási alkalmazottak körében tapasztalható, amelyet a mezőgazda-
ság, a szállodaipar és a kereskedelem követ. Előfordul viszont a spanyol
átlagbérnél magasabb fizetés is (banki szféra), ami nyilvánvalóan a speciális
képzettséggel függ össze.

2. táblázat: A bevándorlók és a spanyolok fizetései a spanyol átlagbér százalékában (2007)
Pay gap between immigrants and Spanish in percentage of the average wage in Spain (2007)

Ágazatok	Bevándorlók	Spanyol autochton munkavállalók
Mezőgazdaság	41	55
Ipar	85	122
Építőipar	80	98
Kereskedelem	74	90
Szállodaipar	63	79
Banki szolgáltatás	102	150
Háztartás	40	59
Egészségügy	86	125

Forrás: Trayectorias laborales... 2011.

A bérkülönbségek kimutathatók a hasonló iskolai végzettségű bevándorlók
és a spanyol munkavállalók között is. Ha az átlagot 100-nak vesszük, akkor az
alapfokú végzettségű románok például 23, a marokkóiak 17, az EU-15-ből érkezet-
tek 1%-kal keresnek kevesebbet az átlagfizetésnél, a spanyolok viszont 103%-on
állnak. A felsőfokú végzettségűek esetében a különbségek még inkább szembetű-
nőek: a románok fizetése például 40, a marokkóiaké 31, a peruiaké 30, az EU-15-
ből bevándoroltaké 3, a többi európai országból érkezőké pedig 27%-kal alacso-
nyabb az átlagnál, miközben a spanyolok az átlagnál 3%-kal keresnek többet
(Trayectorias laborales... 2011). Az adatok arra utalnak, hogy a felsőfokú végzett-
ségű bevándorlók többsége képzettségénél alacsonyabb munkakörben dolgozik.

A vallás szerepe

A spanyol társadalomban a vallásnak különleges szerepe van, hiszen a lakosság többsége római katolikus. A lakosság vallásossága azonban változik: 1965-ben a spanyolok 98%-a, 2011-ben viszont már csak 72,6%-a vallotta magát katolikusnak, és 13,4% jelentette ki, hogy nem hívő (Planet 2011).

Az utóbbi időben sokat módosult Spanyolország vallási térképe. 1998 és 2007 között az iszlám gyülekezetek száma megnégyszereződött, az ortodox keresztényeké pedig háromszorosára nőtt a válság előtti évig (La inmigración... 2013). Becslések szerint napjainkban 1 millió ortodox (románok, bolgárok, ukránok, oroszok), 900-1100 ezer muzulmán (marokkóiak, algériaiak, szenegáliak) és 1,2 millió protestáns (közülük 800 ezer európai uniós bevándorló) él az országban. A buddhisták mintegy 200 ezren vannak (Religión en España 2013; Sahuquillo 2007).

A vallási hovatartozás vizsgálata azért fontos, mert ez is befolyásolja a bevándorlókhoz való viszonyt. Míg a lakosság a katolikus bevándorlókkal általában rokonszenvez, addig a nem keresztényekkel szembeni tolerancia kisebb. A nem keresztény népességcsoportok integrálódása nehezebb és hosszú időt vesz igénybe. Jelenlétük a lakosság körében korábban nem okozott különösebb gondot, ám a válság következtében felerősödtek a katolikusok és a muszlimok közötti vallási ellentétek. Egy 2010-es reprezentatív felmérés szerint a spanyolok 37%-ának negatív véleménye van az iszlámról, de az esetek többségében nem magát a vallást, hanem annak konkrét megnyilvánulásait ellenzik: 61%-uk például nem ért egyet az iskolákban való fejkendőviseléssel (Planet 2011).

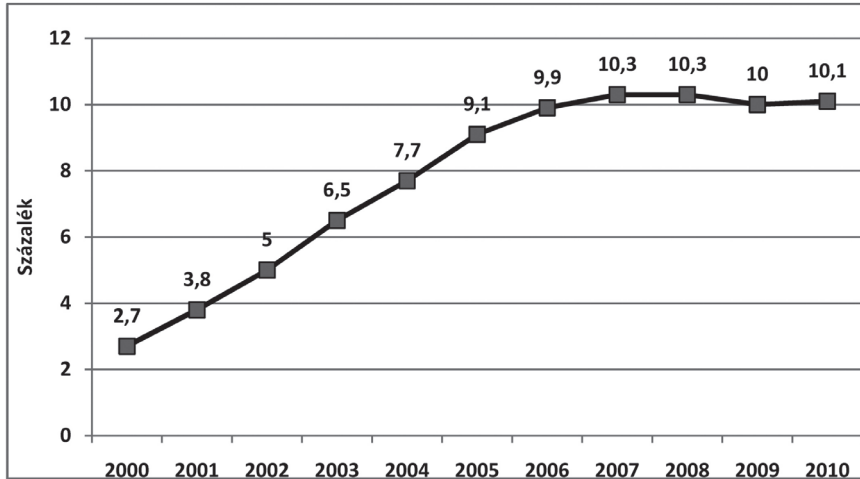
A bevándorlás és a gazdaság

A tömeges bevándorlásnak demográfiai, gazdasági és foglalkoztatási hatásai vannak. A legfontosabb demográfiai következmény a lakosság számszerű gyarapodása és korösszetételének javulása. Gazdasági és foglalkoztatási következménynek tekinthető a munkaintenzív termelési eljárások elterjedése; ez azonban a termelékenység csökkenését vonta maga után, mert a vállalkozókat nem tette érdekeltté korszerűbb, de drágább gépek és technológiák alkalmazásában.

A gazdasági válság kitörését (2007) megelőző hét-nyolc évben Spanyolországot látványos fellendülés jellemezte. Ebben az időszakban a bruttó hazai termék (GDP) évi átlagban 3,5%-kal emelkedett (Éltető 2010). A GDP előállításához a bevándorlók is nagymértékben hozzájárultak. Ennek mértéke az elmúlt közel egy évtizedben jelentősen növekedett: 2000-ben még „csak” 2,7% volt, 2007-ben viszont már elérte a 10,1%-ot. A GDP-hozzájárulás a gazdasági válság következtében azonban csökkenésnek indult (2. ábra).

A tömeges bevándorlás hatása megnyilvánul abban is, hogy a fellendülés időszakában (2000–2007) a lakosság foglalkoztatási szintje 56,1-ről 65,6%-ra emelkedett

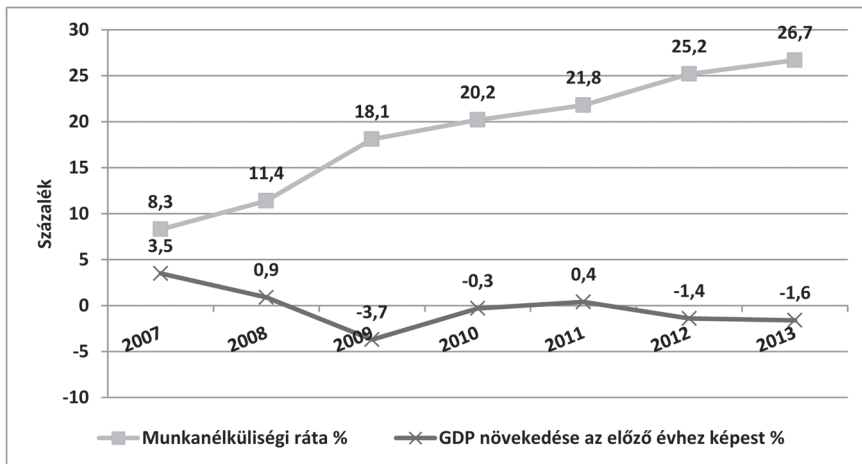
2. ábra: A bevándorlók hozzájárulása a GDP-hez Spanyolországban, 2000–2010, %
Contribution of the immigrants to the GDP in Spain, 2000–2010, %

Forrás: Sánchez-Capitán, Mulas-Granados, Maroto, Candela 2011, 57.

(ksh.hu/nemzetközi adatok 2013). Ebben az időszakban a bevándorlás a munkanélküliséget érdemben nem befolyásolta, mert a gazdaság növekvő munkaerőigénye „felszívta” a beáramló tömegeket, így munkanélküliségi rátájuk nem sokkal volt ma-

3. ábra: A GDP-volumen és a munkanélküliségi ráta változása Spanyolországban a gazdasági válság alatt
The change of GDP and unemployment rate during the economic crisis in Spain

Megjegyzés: A 2013-as munkanélküliségi ráta októberi adat, a 2013-as GDP várható adat.

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/teilm020.html; Perspectivas del... (2013) alapján saját szerkesztés.

gasabb a spanyol munkavállalóknál. A válság első 5 évében azonban a ráta megháromszorozódott (8,3-ról 25,2%-ra) (3. ábra), ezen belül a bevándorlók rátája kétszeresen felülmúlta a spanyolokét (La tasa de desempleo...2013).

A bevándorlók munkanélkülisége különösen a férfiak körében magas, a nőknél valamivel alacsonyabb, mint a spanyol átlag. Az állástalanság mindkét esetben elsősorban a fiatalokat sújtja, mert az 1990-es évektől elterjedt határozott idejű munkaszerződések a munkáltatók számára lehetővé teszik, hogy könnyebben megváljanak tőlük, mint az idősektől (Domonkos 2013).

A bevándorlás gazdasági hatásaként a bevándorlók által hazaküldött pénzeszegek egyre jobban terhelik az ország fizetési mérlegét. Az EU-ban a Spanyolországból történő hazautalások a legmagasabbak, ami a tagállamokból hazaküldött összeg 23%-a (a második helyen 21%-kal Olaszország áll) (Público.es 2011). A hazaküldött összegek nagysága a spanyol jövedelemátutalási kamatok alacsony mértékére vezethető vissza. Az átutalási kamatok Spanyolországban szolidak, mindössze 2-3%-ot tesznek ki. (Az USA-ban ez 5-7%.) (Horváth 2012) A hazautalás hozzájárul az otthoniak megélhetéséhez és kedvezően befolyásolja ezen országok devizaellátását. A vendégmunkások 2007-ben 8,4 milliárd, 2008-ban 7,8 milliárd, 2009-ben és 2010-ben 7,2-7,2 milliárd, 2011-ben 7,3 milliárd eurót utaltak haza. (Por primera vez... 2012) Az átutalások 2008-tól bekövetkezett csökkenése már a válság következménye.

Egyes elemzők a hazautalások drasztikusabb csökkenésére számítottak. Ez nem következett be, mert a bevándorlók száma nem csökkent jelentősen, és a bérkiesés ellensúlyozására a Spanyolországban maradtak túlnyomó része „alantasabb” vagy végzettségének nem megfelelő munkát is elvállal, valamint hajlandó a hivatalosnál hosszabb ideig, akár kevesebb pénzért dolgozni. Emellett a munkavállalók csökkentik kiadásait is (pl. kisebb lakást bérelnék) (Por primera vez... 2012).

A keresetek egy részének hazautalása nemcsak a bevándorlókra, hanem a kivándorolt spanyolokra is jellemző. A Spanyol Központi Bank kimutatása szerint 2013 első negyedében a spanyolok hazautalása (1591 millió euró) már meghaladta a bevándorlók által hazaküldött összeget (1563 millió euró). Spanyolország legutóbb 1990 és 2003 között rendelkezett pozitív hazautalási szaldóval (España vuelva... 2013).

A gazdasági válság hatása

Spanyolországban a gazdasági válság súlyos következményekkel járt gazdasági és társadalmi téren egyaránt, érezhetően befolyásolta a bevándorlási folyamatokat is. A munkaintenzív növekedés után visszaesett a termelő és szolgáltató ágazatok teljesítménye, csökkent a munkaerő iránti kereslet, romlottak a bevándorló rétegek munkavállalási és munkahely-megtartási esélyei. 2007 óta az

országban évről évre kevesebb bruttó hazai terméket állítanak elő (3. ábra). A válság kitörését követően a gazdaság teljesítménye (2011-et kivéve) csökken, ezzel egyidejűleg nő az állástalanok száma.

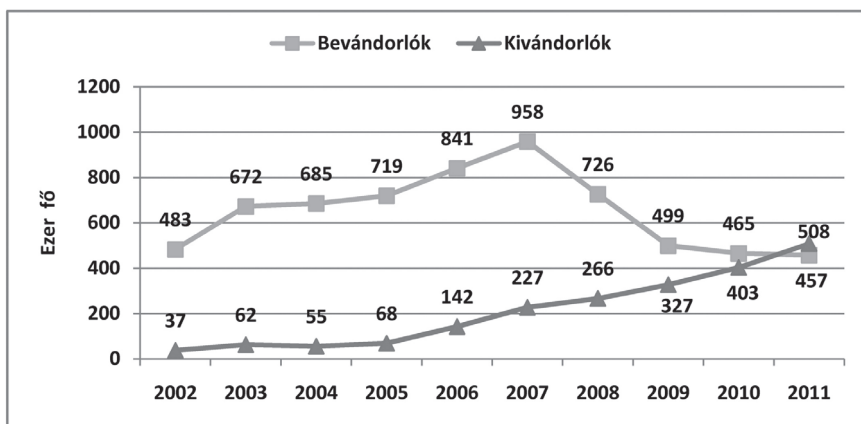
A munkanélküliségi ráta a 2007. évi 8,3%-ról 2012-re 25,2%-ra emelkedett. A tendencia 2013-ban is folytatódik: az álláskeresők aránya 2013 harmadik negyedévének végén a teljes lakosság körében 26,7%, a 25 év alatti fiatalok körében pedig 57,4% volt (ksh.hu/docs/hun/eurostat... 2013). A munkanélküliség a bevándorlókat súlyosabban érinti, mint a hazai munkavállalókat. Míg 2008 végén a bevándorlók 21%-ának nem volt munkája, négy évvel később ez az arány már elérte a 35%-ot. A legkiszolgáltatottabb helyzetben a bevándorló fiatalok (15 és 24 év közöttiek) vannak. Az ő foglalkoztatásuk csökkenése például 2008–2009-ben az átlagos 7%-os ütem duplája volt.

A fellendülési időszak trendjeivel szemben a válságidőszak új jelensége a bevándorlás csökkenése és a kivándorlók számának emelkedése (4. ábra).

1940 óta 2011-ben először fordul elő, hogy a migrációs olló szűkülése miatt a spanyol népesség száma csökkent ez előző évhez képest, ami a csökkenő bevándorlás következménye. A bevándorlás mérséklődése visszavezethető a munkalehetőségek beszűkülésére, valamint az illegális bevándorlás és a feketefoglalkoztatás szigorítására. A kormány a családgyesítést is meg kívánja nehezíteni, és hosszabb távon fenntartja a válság miatt hozott megszorító intézkedéseket.

A gazdasági válság hatásának tudható be az idegengyűlölet és a bevándorló csoportokkal szembeni ellenszenv felerősödése. A befogadó társadalom sok esetben megbélyegzi a bevándorló csoportokat és hajlamos őket okolni a romló gazdasági és szociális körülményekért (Kovács 2011). A lakossági magatartás változását egy közvélemény-kutatás is alátámasztja. Eszerint 2000-ben a spanyoloknak még „csak” 12%-a tartotta túlzottan toleránsnak a bevándorlási tör-

4. ábra. A bevándorlók és kivándorlók számának alakulása Spanyolországban, 2002–2011
Number of immigrants from and emigrants to Spain, 2002–2011

Forrás: Eurostat Data Explorer 2013 alapján saját szerkesztés.

vényeket, 2008-ban viszont már 42%-uk vélekedett így. 2005-ben a véleményt nyilvánítók 64%-a a rasszista fellépések büntetésére voksolt, 2008-ban ez az arány már csak 47%-ot tett ki. 2008-ban a megkérdezettek 48,1%-a egyáltalán nem tartotta elfogadhatónak rasszista párt létrehozását és működését; ugyanezt a véleményt 1993-ban még csak 31%-uk képviselte (Cea D'Ancona, Valles 2011). A bevándorlás romló lakossági megítélése azzal is összefügg, hogy a munkavállalók féltik a munkahelyüket, sokan tartanak attól, hogy az üres állásokat alacsonyabb bérű bevándorlókkal töltik be, a helyiek pedig kiszorulnak a munkaerőpiacról (Éltető 2010).

A bevándorlókkal kapcsolatos kormányzati politika változását mutatja a külföldiek hazatérésének ösztönzése. Ennek jegyében dolgozták ki az APRE programot (Programa de Abono Anticipado para la Prestación a Extranjeros), amely a munkájukat elvesztő harmadik országbeli (EU-tagállamok kivüli) bevándorlókra vonatkozik. A program rendelkezéseit 2008-ban és 2009-ben törvényben is megerősítették. A törvény értelmében a spanyol kormány a legtöbb bevándorlót küldő húsz országgal megállapodást kötött a hazatérők szociális biztonságának garانتálására. A megállapodás alapján a hazatérni kívánó munkavállalók megelőlegezett munkanélküli támogatásra jogosultak, amelynek 40%-át Spanyolországban, 60%-át pedig a származási országban fizetik ki. Ezen kívül a hazatérő munkavállalónak a spanyol társadalombiztosítási rendszerbe történt befizetéseit beszámítják nyugdíjuk megállapításakor (Éltető 2010). Végül a támogatást igénybe vevők három év elteltével visszatérhetnek Spanyolországba. A programot 2012-ben megerősítették és meghosszabbították 2013-ra (Horváth 2012).

Érdekes tapasztalat, hogy a bevándorlók jelentős hányada (70%-a) az ösztönzés ellenére sem szándékozik hazatérni, mert otthon még kilátástalanabbnak tartja a gazdasági és elhelyezkedési kilátásokat (Nair 2009). Sokan vannak olyanok is, akik bíznak a spanyol gazdaság fellendülésében és a munkahelyek számának szaporodásában. A maradási szándék elsősorban azokra a csoportokra jellemző, akik már egyesítették a családjukat, a visszatérők között pedig azok vannak többségben, akik relatíve fejlettebb országból érkeztek (Anghel, Vegas 2010).

A spanyol kormány a bevándorlással kapcsolatos problémákat szabályozási, területfejlesztési és gazdaságélénkítési eszközök együttes alkalmazásával kívánja megoldani. Ez olvasható ki a gazdaság és a foglalkoztatottak ösztönzésére készített 2009-es ún. E-tervből (Plan Español para el Estimulo de la Economía y del Empleo 2009), valamint a régiók terveiből is, amelyek a vállalkozók segítségével, a munkahelyteremtésben, a modernizációban és a versenyképesség fokozásában jelölik meg a gazdaságélénkítés feladatait.

Összegzés

A bevándorlás Spanyolországban speciális gazdasági és társadalmi erőforrás, amelyet gazdasági, jogi, földrajzi és kulturális tényezők motiválnak. A külföldiek betelepődése a 21. század elejére vált tömegessé, és érdemben befolyásolta a demográfiai, a munkaerő-piaci és a gazdasági folyamatokat. A 2000 és 2010 között bekövetkezett 5,1 milliós spanyol népességyarapodás 93,4%-a bevándorlásból származott. A bevándorlás növelte a munkaképes korúak számát és gyorsította a gazdasági fejlődés ütemét. A bevándorlás hosszú ideig kedvező demográfiai következményekkel járt. Javára írható a népesség és a foglalkoztatás növekedése, a korösszetétel javulása és az öregedési folyamat lassulása. A válság előtt a spanyol gazdaság látványos növekedést ért el, ami jobbra felhívta a munkaképes bevándorló tömegeket. Emellett azonban nem kívánatos hatásokkal is járt, amelyeket a 2008-ban kibontakozó gazdasági és pénzügyi válság felerősítettek.

A gyors növekedést 2007 után súlyos recesszió váltotta fel, ami a munkanélküliség drasztikus emelkedéséhez vezetett. Súlyosbította a helyzetet, hogy a bevándorlók körében az állástalanok aránya jóval meghaladta a spanyol munkavállalókéét. Ezzel egyidejűleg a be- és kivándorlás egyenlege negatívvá változott, és csökkenni kezdett a spanyol lakosság száma. A bevándorlók lakossági megítélése is romlott. A spanyol kormány intézkedéseket tett és tesz a bevándorlók számának csökkentésére. A bevándorlás ösztönzését annak korlátozásával váltotta fel: kedvezményeket ad a hazatérőknek, megnehezítette a családegyesítést és megszigorította az illegális bevándorlás büntetését. A bevándorlással kapcsolatos problémák kezelését igyekszik összekapcsolni a válságkezeléssel, ami a nagyfokú eladósodás és a költségvetési megszorítások miatt súlyos feladatnak tűnik. Véleményünk szerint a bevándorlásból eredő problémák kezelése nemzeti szinten csak nehezen oldható meg, ezért nemzetközi, legalábbis uniós szintű összefogást, összehangolt intézkedéseket igényel.

Jegyzetek

- 1 Történelmi okok miatt a spanyolok több hullámban vándoroltak ki. Amerika felfedezésétől kezdve szinte folyamatos volt a gyarmatokra való kiáramlás. A 20. századi emigrációs hullámokat a spanyol polgárháború, majd később az 1950-es és 1960-as évek gazdasági nehézségei idézték elő.
- 2 A román bevándorlók magas száma mögött a latin-amerikaiakéhoz hasonló kulturális hagyományok, de főleg gazdasági tényezők húzódnak.
- 3 A köznyelv a nyugdíjas bevándorlókat gyakorta turistáknak nevezi. Sokan közülük nem regisztrálnak, hogy ne veszítsék el anyaországban szerzett szociális juttatásaikat, és ne kelljen adót fizetniük Spanyolországban (Uno de cada...2010).

Irodalom

- Aja, E., Carbonell, F., Funes, J., Colectivo Ioe, Ignasi, V. (2000): La inmigración extranjera en España. Los retos educativos. *Colección Estudios Sociales*, 1., 69–96.
http://fundacion.lacaixa.es/StaticFiles/StaticFiles/0edfdd091b1a5210VgnVCM1000000e8cf10aRCRD/es/es01_esp.pdf (Letöltés: 2013. április 3.)
- Anghel, B., Vegas, R. (2010): Reagrupación familiar de los inmigrantes en España. Incidencia de los gastos de protección social. FEDEA, *Colección Estudios Económicos*, 4., 6–41.
- Arango, J. (2013): *Exceptional in Europe. Spain's experience with immigration and integration*.
www.migrationpolicy.org/pubs/TCM-Spaincasestudy.pdf. (Letöltés: 2013. március 11.)
- Bennassar, B. (1992): *Histoire des espagnols. VI-XX. siècle*. Robert Laffont, Paris
- Cea D'Ancona, Á., Valles, M.M. (2011): Evolución del rasismo y la xenofobia en España. [Informe 2011] *Ministerio de Trabajo y Inmigración*, 83., 325.
- Cortázar, F. G., Vesga, J. M. G. (2005): *Spanyolország története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Domonkos E. (2013): Helyzetkép a spanyol gazdaságról. *Grotius-tanulmányok*. www.grotius.hu/displ.asp?id=KOHJSQ (Letöltés: 2013. március 2.)
- Éltető A. (2008): A tömeges bevándorlás hatásai a spanyol gazdaságra. *Kihívások*, 192. MTA Világgazdasági Kutatóintézet
- Éltető A. (2009): Spanyolország és a gazdasági válság. In: Somai M. (szerk.): *Globális válság. Hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. Nagy EU tagállamok és a gazdasági válság*. 9., 57–65. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest. <http://www.scribd.com/doc/169688320/Nagy-EU-tag-allamok-es-a-gazdasagi-valsag> (Letöltés: 2013. október 22.)
- Éltető A. (2010): A bevándorlás gazdaságalkotó szerepe a bevándorlók helyzete Spanyolországban – a válság hatásai. *Európai Tükör*, 10., 62–77.
- España vuelva... (2013) España vuelva a ser un país receptor neto de remesas de emigrantes. *El País*, október 2. <http://economia/2013/10/01/actualidad/1380657815-921289> (Letöltés: 2013. november 23.)
- Ethic (2013): *La vanguardia de la sostenibilidad*. <http://www.ethic.es/2013/03/el-nivel-educativo-en-espana-retrocede> (Letöltés: 2013. november 24.)
- Eurostat Data Explorer (2013) http://ec.europa.eu/eurostat/migr_imm1ctz, [migr_pop1ctz](http://ec.europa.eu/eurostat/migr_pop1ctz) és [demo_pjanind](http://ec.europa.eu/eurostat/demo_pjanind) táblázatok (Letöltés: 2013. május 2.)
- Horváth P. (2012): *Castilla y León (Spanyolország) és a Dél-dunántúli régió összehasonlítása területfejlesztési szempontból*. Doktori értekezés, Kaposvári Egyetem
- Inmigración en España (2013): *Origen de los inmigrantes*. http://es.wikipedia.org/wiki/Inmigracion_en_Espana (Letöltés: 2013. május 21.)
- Izquierdo, M., Lacuesta, A., Puente, S., Villanueva, E. (2009): La asimilación salarial de los inmigrantes en España. *Boletín Económico (Banco de España)*, 6., 61–70.
- Kovács É. M. (2011): *A világgazdasági válság hatása az európai folyamatokra*. <http://www.propublicobonu.hu> (Letöltés: 2013. június 13.)
- La inmigración. (2007): La inmigración cambia el mapa religioso. *El País*, március 31. <http://elpais.com/diario/2007/03/31/sociedad/1175292002--850215.html> (Letöltés: 2013. november 22.)
- La tasa de desempleo... (2013): *La tasa de desempleo entre la población inmigrante duplicó a los autóctonos en 2011*. <http://www.20minutos.es/noticia/1632877/0/tasa-de-desempleo/inmigrantes/duplican> (Letöltés: 2013. június 25.)
- Lénárt A. (2010): Bevándorlók a mai Spanyolországban – szubjektív közelkép a fővárosról. *Mediterrán Világ*, 15., 55–66.
- Ley Orgánica (4/2000), de 11 de enero, sorbe derechos y libertades de los extranjeros en España*.
http://noticias.juridicas.com/base_datos/Derogadas/r0-lo7-1985.html (Letöltés: 2013. május 2.)
- Ley Orgánica (7/1985) de 1 de julio, sorbe derechos y libertades de los extranjeros en España*.
http://noticias.juridicas.com/base_datos/Derogadas/r0-lo7-1985.html (Letöltés: 2013. május 2.)
 (Boletín Oficial del Estado; 158.)
- Maruri, I. A., Claramunt, C. O., Guillén, A. S. (2008): Inmigración, mercado de trabajo y Seguridad Social: evidencia empírica española e implicaciones de política económica. *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración*, 81., 17–39.

- Nair, S. (2009): El fracaso del retorno voluntario de inmigrantes. *El País*, június 25.
http://www.elpais.com/diario/2009/07/25/internacional/1248472808_85015.htm (Letöltés: 2013. május 22.)
- Palomares, J. A. (2008): *El impacto económico de la inmigración extracomunitaria en la Comunidad Autónoma del País Vasco*. <http://www.ehu.es/Jarriola/Impactoinmigracion.pdf> (Letöltés: 2013. május 2.)
- Perspectivas del... (2013): Perspectivas del crecimiento español en 2014 economía. *El País*, július 26.
<http://www.elpais.com/economia> (Letöltés: 2013. november 12.)
- Planet I. A. (2011): *Diversidad religiosa y migración en la España de hoy*.
<http://www.cidob.org/es/content/download/31757/514281/file/Anuario+MIG+2011+Planet.pdf>
 (Letöltés: 2013. november 22.)
- Por primera vez... (2012): *Por primera vez en 4 años aumentan las remesas que envían los inmigrantes desde España*.
<http://economy.blogs-ie.edu/archives/2012/03/por-primera-vez-en-4-anos-aumentan-las-remesas>.
 (Letöltés: 2013. november 21.)
- Público.es (2011): *España es el principal emisor de remesas de la UE*.
<http://www.publico-es/412036/espana-es-el-principal-emisor-de-remesas-de-la-ue> (Letöltés: 2013. november 22.)
- Religión en España (2013): http://es.wikipedia.org/wiki/Religion_en_Espana (Letöltés: 2013. május 29.)
- Rodríguez, V., Paz, R., Lardiés, R. (2010): *La migración y el registro de los jubilados europeos en España*.
http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/ari20-2010 (Letöltés: 2013. április 3.)
- Sahuquillo, M. (2007): La inmigración cambia el mapa religioso. *El País*, március 31.
http://www.elpais.com/diario/2007/03/31/sociedad/1175292002_850215.html (Letöltés: 2013. június 25.)
- Sánchez-Capitán, J. C., Mulas-Granados, C., Maroto, I. R., Candela, T. M. A. (2011): La contribución de la inmigración a la economía española (Evidencias y perspectivas de futuro) *Fundación Ideas. Informe*, Mayo. <http://www.fundacionideas.es/sites/default/files/pdf> (Letöltés: 2013. január 2.)
- Sevillano, J. (2013): *Evolución y análisis del número de Extranjeros en España*.
<http://www.javiersevillano.es/extranjeros.html> (Letöltés: 2013. április 23.)
- Solanes, Á. (2010): Un balance tras 25 años de leyes de extranjería en España 1985–2010. *Revista de Ministro del Trabajo e Inmigración*, 90., 77–101.
<http://libros-revistas-derecho.vlex.es/vid/balance-tras-leyes-extranjeria-302568262> (Letöltés: 2013. május 2.)
- Trayectorias laborales... (2011): <http://www.yumpu.com/es/document/view/10725205/trayectorias-laborales-de-los-inmigrantes-en-espana> (Letöltés: 2013. december 19.)
- Uno de cada... (2010): *Uno de cada cinco inmigrantes europeos en España es jubilado*. Levante el Mercantil Valenciano. <http://www.levante-emv.com> (Letöltés: 2013. június 12.)
- www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tab1/teilm020.html (harmonizált munkanélküliségi ráta)
 (Letöltés: 2011. november 12.)
- www.ksh.hu/nemzetközi_adatok (foglalkoztatottság, munkanélküliség, bruttó hazai termék volumene)
 (Letöltés: 2013. június 6.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

VITA / DEBATE

Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok

Spatial theory, history of science, spatial sciences

NEMES NAGY JÓZSEF

NEMES NAGY József: egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; nemesnagy@t-online.hu

József NEMES NAGY: professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; nemesnagy@t-online.hu

A Faragó László írásai nyomán (Faragó 2012, 2013) elindult s reményeim szerint még folytatódó eszmecsere szakmai köreinkben kuriózumnak számító, sokszínű – ha hevesnek nem is mondható – vita karakterét kezdi magára öltetni. Ma persze mindezt még csak a néhány hozzászóló véleménye alapján mondhatjuk, a vitát íásaival elindító szerző – gondolom – előbb-utóbb majd lehetőséget kap (ha kívánja) a reakcióra.

Most a vitában három (egymással össze is kapcsolódó) csomópontot látok: egy térelméleti, térértelmezési problémakört, a hazai területi kutatások tudománytörténeti karakterű értelmezésének, értékelésének problémacsomagját és a „tértudományok” mibenlétét, karakterét érintő témakört. A továbbiakban e csomópontokból emelek ki néhány, talán továbbgondolásra is érdemes momentumot. Bár Faragó tanulmányai elsősorban az első témakörre koncentrálnak, de érintik a másik két kérdéskört is. Az eddigi hozzászólók (Dusek 2012, Erdősi 2014, s nem a Tér és Társadalom hasábjain, de ugyannerre a problémakörre reflektáló Czirfusz 2012) különböző hangsúlyokkal, de kimondva vagy kimondatlanul mindhárom csomópontra reagálnak. (Ezekhez természetesen korábbi írásokban is találhatunk kapcsolódásokat – jelzik az említett szerzők irodalomjegyzékei is –, de most maradjunk ennél a körnél.) Jómagam is több rövidebb cikkben érintettem e témaköröket, itt a korábban leírtaktól eltérő néhány újabb – vitapartnereim írásainak köszönhetően eszembe ötlött – elemet próbálok kiemelni, értelmezni.

Térelmélet

A Faragó által sorra vett térértelmezések közül az abszolút és a relatív (relációs) tér szembeállítását, illetve az előbbinek – kritikus élel – földrajzhoz kötését eddig minden hozzászóló egyértelműen elutasította (Dusek kifejezetten erre reagált). Magam – miközben most is hangsúlyozom a komoly elméleti-filozófiai alapokon nyugvó térértelmezések átfogó leltárbavételének fontosságát Faragó írásaiban – nem igazán vagyok kibékülve (ez az én bajom!) azzal, hogy mindkét cikk határozottan előtérbe tolja az „ahány ember, annyi tér” magvú térértelmezést. Ezt legalább olyan egyoldalú hangsúlynak tartom, mint a földrajz hasonló logikáját, amely talán az „ahány tér, annyi ember” szlogennel fogalmazható meg (ezzel analóg közelítés lehet a történettudományban az „ahány kor, annyi ember” duál). Ezek a közelítések világnézeti, világlátási szempontból ugyan megállnak, de tudományos jellegüket tekintve nagyon ingatagok. Továbbra is vörös posztóként virít a vitában a „minden tér társadalmi konstrukció” (Erdősi 2014 is reagál erre), ami talán úgy lehet elfogadható, hogy „minden térfogalom társadalmi konstrukció”. Számomra ugyanakkor teljességgel vállalható egy olyan álláspont, amely minden érdemi térelméletet, térfelfogást „modellként, gondolati konstrukcióként” értelmez, ha ez nem teszi nem létezővé az ember megjelenése előtt világ tereit. Továbbra is nagyon óvatosan bánnék a tér és a társadalmi tér fogalmainak összemosásával.

Faragó konstruktivista alapvetésű írásában (Faragó 2013) nagy egyetértéssel bemutatott fogalomként jelenik meg az *autopoiesisz*. Ennek átvitele területegységekre nem indokolatlan gondolat. Az azonban más kérdés, hogy vajon mikor nevezhető egy rendszer autopoietikusnak? Minden, a fogalomba sorolt kritérium teljesítése a feltétel vagy netán vannak fokozatok? Van nagyon, közepesen, alig autopoietikus rendszer? Ha mindez nem tisztázott, számunkra a fogalom aligha több *nyelvi újításnál*; a területi problematikába való átvitelét tekintve Faragónál leginkább azzal a kimondatlan tartalommal, hogy a szakmánk egyik központi kategóriáját jelentő *régió* fogalmát, illetve ezen entitások létét úgy kérdőjelezzük meg, hogy másik fogalmat teszünk a helyébe. A csere teljesebb és korrektebb lenne, ha a Faragó (tervezési) gondolkodásában kiemelt téregységi szerepet játszó települések, városok is tesztelődnének ebből a szempontból. (Dusek 2012 érdekes megjegyzésében emlegeti a térdefiníciók kapcsán azt a kettős megoldást, miszerint egy-egy fogalom meghatározásakor a hosszú definíció helyébe rövid, tömör, akár egyszavas meghatározást tesznek, illetve a rövid definíciót kitágító, részletező értelmezést kreálnak. Itt is érzek valami ilyesmit.)

A nyelv szerepéhez kötődik Erdősi Ferenc (2014) táblázata a *tér* kifejezés különböző nyelvekben megfigyelhető takarékos vagy épp bőséges „formakincséről”. Bár úgy gondolom, hogy a térelméleti különbözőségek távolról sem önmagában a tér kifejezés bonyolult jelentéstartalmaiból erednek, ennek a momentumnak a megjelenése a vitában jól igazolja a nyelv – Faragó által is kiemelten értékelt – szerepét bármely tudományág elméleti alapjainak kialakulásában

s általában a tudományos megismerésben. (Én az Erdősi-féle táblázatból hiányolom a *region*, *regional* kifejezéseket, mivel ezek – az angolban mindenképp – kifejezetten a társadalmi térbeliség tartamához kötődő, nagyon általános kifejezések, világosan elválva a *space*, *spatial* alakoktól)

Tudománytörténet

Nemcsak a térelméleti kérdések kapcsán s messze nemcsak saját szakmai körünkben jellemző, hanem minden (társadalom)tudományra kiterjedő öröndetes tendencia napjainkban idehaza is a tudástermelés, a tudomány szerepének tudománytörténeti aspektusba ágyazott vizsgálata.¹ Ettől az irányzattól újabb impulzusokat várhatunk a térelméleti diskurzusban.

Jelen vitatéma kapcsán ehhez kapcsolódva egy – súlyához képest alig hangsúlyozott – momentumot szeretnék kiemelni a *hazai területi kutatásoknak a szocialista időszakban jellemző karakteréről*. Ebben az időszakban a hazai területi szakmában messze nem mutatható ki valamifajta karakteres, komoly elméleti, filozófiai „másság” a nyugati írásokhoz viszonyítva, hacsak az elméleti alapok lényegében teljes hiányát nem tekintjük annak. Persze a társadalmi berendezkedés eltérései, a hatalmi determinációk jellemzően kimondatlanul keményen ott vannak a publikációk mögött, de kár ezeket divatosan és dehonesztálóan „pozitivizmusnak, empirizmusnak, marxizmusnak” címkézni.

Ide köthető az a gondolat is, hogy megítélésem szerint nagyon érik a helyzet, hogy érdemben mérlegre tegyük a jelenkori hazai társadalmi, politikai, ideológiai és tudományszervezeti mozgások hatásait, benne térelméleti következményeit is (Nemes Nagy 2012). A hazai társadalmi és térbeli, területi folyamatok egyre kevésbé vezethetők le a szocialista vagy posztiszocialista időszak értékeléséből, kritikájából; ebben az értelemben veszítenek „egyediségükből” (szerintem vége a „transition studies” boomjának). Az elméleti aspektusokra pedig különösképp áll ez, hisz a szocialista időszak területi kutatásainak sekélyes elméleti háttéréből lényegében semmi sem jött át a mába. Ma már inkább azt kellene érdemben mérlegelni, hogyan jelennek meg újabban nálunk is az ideológiával durván átítatott „új-régi” térformáló mechanizmusok, mint például a sekélyes, de veszélyes és domináns szimbolikus eszközök a téralakításban s az olyan egészen abszurd kapcsolódásokat jelző „területfejlesztési” célkitűzések – hivatalos, félhivatalos tervdokumentumokban, stratégiai vázlatokban –, mint például a „Magyarország európai gyógyító és lelki központ (Mária országa)” megfogalmazás.²

Elméleti érvényű értelmezést kívánnak – ez már megkezdődött a hazai kutatásokban s utal rá Erdősi is – a teljesen új téralkotó folyamatok; talán a legnagyobb hatóerejű eleme ennek a *virtuális tér* problémaköre, a „valós valóság” és a „virtuális valóság” viszonya (csak széljegyzetként vagy akár vitaötletként írom:

szerintem ilyen relációban nincs két valóság, a virtuális is nagyon valós). Globális és alapvető változásoknak vagyunk tanúi a hagyományosan a tértudományok közé is besorolható *hadtudományban*, bár úgy tűnik, itt tartja magát talán legerősebben a „tartályszerű tér” szemlélete, még ha kozmikus hadviselésről szól is a mai mese (Kőszegvári 2001).

Érdemi kutatási téma lehet – Horváth Gyula átfogó, fontos, inkább szervezetrendszer-összehasonlító áttekintése után (Horváth 2013) – a „keleti” regionális tudomány elméleti karakterének (ha ilyen kitapintható) feltárása. Lehet abban igazság – ahogy ezt Erdősi (2014) is jelzi –, hogy a térelméleti alapokkal kapcsolatos gondolkodás a nyelvi és intézményi korlátok, a globális tudományos erőviszonyok egyensúlytalanságai ellenére (vagy azok által elrejtve) mindig túlnyúlt s ma még inkább túllép az angolszász magterületen.

Tértudományok

A vitafolyamhoz kapcsolódó írások mindegyikében felbukkan az a gondolat, hogy a térfelfogásokat, térértelmezéseket alapjaiban differenciálják a különböző szakmák, diszciplínák; az egyes szerzők állásfoglalásait, véleményét is jól magyarázza szakmai, tudományági hátterük. Nem központi tárgya az írásoknak a diszciplináris tagoltság, de azért nem hagyhatom szó nélkül annak néhány momentumát itt sem (bár már sokszor írtam ezekről).

Ebből a szempontból nagyon tanulságos Erdősi Ferenc (2014) írása. Ő „igazi földrajzoscént” láthatóan nem tud kiszakadni az *egységes földrajz* létét vallók alapállásából, kissé paradox módon még úgy is, hogy magát a *természettudományok* képviselőjeként mutatja be (munkásságában számomra ez az elem alig ismert, sok más érdemi, újító munkája jóval inkább – ezek túlnyomó többsége azonban kifejezetten a gazdaság- és társadalomföldrajzhoz kötik őt számomra). Erdősi gondolatgazdag, szimpatikus érvelése számomra a hazai geográfusok jó részének *erősen apologetikus* – és nem megvitatott – álláspontját tükrözi a földrajz szerepéről, ezen belül tértudományi jellegéről (igaz ugyan, hogy mivel „tértudományi fekete lyuk” a hazai tudományos rendszerben nincs, apróbb-nagyobb izgalomra inkább a földtudományba való beszippantás veszélye ad okot).

A „kemény” természettudomány – elsősorban a fizika – ma is a térelméleti gondolkodás fontos szaktudományi színtere (Hawkins, Penrose 1999). Aki belepillant ilyen munkákba, azonnal látja, hogy mindazoktól a közelítésektől, amelyekről a mi vitáink szólnak az ottani nyelv, közelítés, módszertan „fényévnyi” távolságra van. Ez – sok egyéb következményén túl – alig hagy kétséget a természet- és a társadalomtudomány különbségéről, s ezen belül a tér és a társadalmi tér másságáról.

A hazai geográfiai kutatás, a földrajztudomány dualitása, természet- és társadalomföldrajzra tagoltsága egyszerűen: tény. Mások a témák, más a nyelv,

mások a módszerek. Az egységes geográfia a kutatásban – a duális jelleg lebont-hatatlan „nyelvi”, módszertani, szemléleti akadályai okán – még ma is gyakran megreked a földrajzi determinizmus szemléleténél vagy épp (ez mifelénk ma is divatos) a „természetes határok” keresésénél. A hazai szakirodalomban a földrajzosok közül csak a társadalom-földrajzosok írásaiban találunk (nem kis részben a regionalistákkal való vitához kapcsolódva) térelméleti gondolatokat, a geomorfológiában, a vulkanológiában vagy a térinformatikában nem. Az aktuális globális természeti-társadalmi kapcsolatrendszer kutatása (pl. klímaváltozás) világméretben is kicsúszott a geográfusok kezéből, a főszereplők itt a geográfiából már legalább száz éve kiszakadt vagy annak részét sohasem képező tudományok.

A téreltelmezésekkel, ezen belül a geográfia szerepével kapcsolatos reagálás Faragó felvetéseire ebből következően sokkal inkább ak *Czirfusz Márton* (2012) által képviselt közelítésből lehet megalapozott, aki a gazdaság(társadalom)földrajzon belüli nemzetközi és hazai tudományos körkép felvillantásával vitatja a geográfia térszemléletére vonatkozó kritikát. Az elméletileg felkészült új geográfusgeneráció más képviselőjénél sajátos „félfordulatra” is találunk példát: *Gyimesi Zoltán* (2012) a hely és tér mint alapvető térkategóriák viszonyát taglalva a „feloldást” a táj fogalmának középpontba állításában véli megtalálni.

Bennem ez a probléma már mintegy másfél évtizede „elrendeződött”. Nem keresem tovább a társadalmi tértudományt. A regionális tudományt (akárhik akárhogy interpretálják vagy negligálják) művelgetem *társadalmi tértudományi* (s nem a „régiónok tudománya”) tartalommal.

Befejezésül talán még egy gyakorlatias gondolatot vetek fel. Az eredményeket keresve – de a hiányok és az egyoldalúság okait kutatva talán még inkább – szembetűnő, hogy a társadalmi térelméleti kutatási irány pozíciójában mindenütt szerepet játszik az adott kérdéskör oktatási, egyetemi háttere. „Térelmélet” szakos hallgatók talán sehol sincsenek, az ilyen munka mindenütt kisebb szellemi műhelyekhez, egyéni érdeklődéshez s bizonyos érettséghez is kötődik. Szakmánk idősebb generációjának talán legfontosabb feladatai közé tartozik az ilyen tartalmú szerveződések támogatása idehaza, még azzal a csekély kockázattal együtt is, hogy önmagunk lehetünk az azokban folyó kritikai munka célpontjai.

Jegyzetek

- 1 Egészen aktuális eseményként említem a 2014 januárjában megrendezett STS (tudomány- és technológiatanulmányok) Műhelykonferenciát, amely széles tudományági spektrumban foglalkozott ilyen kérdésekkel (<http://stsmuhely.wordpress.com/program/>).
- 2 Vajon hány olyan, a „Mária országa” címre velünk összemérhető „érdemekkel” pályázó ország van ma, ahol (európai uniós) tervezési dokumentumban ilyen célkitűzés megfogalmazódik?

Irodalom

- Czirfusz M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZIE Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, Győr, 52–59.
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térértelmezési alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Gyimesi Z. (2012): A tér és a hely apóriája. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 16., 149–174.
- Hawkins, S., Penrose, R. (1999): *A tér és az idő természete*. Talentum, Budapest
- Horváth Gy. (2013): A területi kutatásoktól a regionális tudományig. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom*, 4., 30–51.
- Kőszegvári T. (2001): A hádiviselés és a tér összefüggései a 21. században. In: Horváth I., Kiss J. (szerk.): *A tér szerepe a korszerű harcban*. HM, Budapest, 9–23.
- Nemes Nagy J. (2012): Érelődő változások a magyarországi területi kutatásban. In: Berghauer S., Dnyisztrjanszkij, M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Molnár J., Molnár D. I. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 32–39.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

**Dobosyné Antal Anna, Kovács Dezső (szerk.):
Hollókő öröksége
(ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága,
Budapest, 2013. 282 o.)**

MOLNÁR MELINDA

MOLNÁR Melinda: egyetemi docens, Szent István Egyetem, Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet, Gödöllő; Nagyne.Molnar.Melinda@gtk.szie.hu

Melinda MOLNÁR: associate professor, Szent István University, Institute of Regional Economics and Rural Development; Nagyne.Molnar.Melinda@gtk.szie.hu

Hollókő neve mára egybeforrt a világörökségi ranggal. Számos vonatkozásban születtek cikkek, tanulmányok, könyvek az értékeiről. Ennek a könyvnek a gondolata egy évforduló során, az ICOMOS 2011-ben Hollókőn tartott közgyűlésén született meg, abból kiindulva, hogy Hollókő sikere – bár a köztudatban ez kevésbé jelenik meg – bizonyos értelemben a műemlékvédelmi szakma itt folyó több évtizedes munkájának sikere is. Minden bizonnyal a világörökségi cím elnyerésének 25. évfordulója is arra ösztönözte az ötletgazdákat, hogy egybegyűjtsék Hollókő talán kissé feledésbe merült úttörő felfedezőinek és értékmentőinek emlékeit.

Tematikusan haladva a könyv első nagy gondolati egysége történeti kitekintés Hollókőről. Ebben a fejezetben Szabó Zoltán szociográfiája, Vargha László sokat hivatkozott népi építészeti tanulmánya és M. Kozák Éva Hollókő váráról készült történeti leírása kapott helyet.

A második tartalmi egység Hollókő műemlékvédelmének elméleti és gyakorlati útját mutatja be Mende Ferenc, Komjáthy Attila és Román András munkáinak segítségével.

A harmadik fejezetrész a *Tervezők, tervek – emlékek, gondolatok* címet viseli. Itt tíz, az értékmentés, műemlékvédelem csapatmunkájában feladatot vállalt szakember visszaemlékezéséből ismerhetjük meg Hollókő felfedezését, értékévé válását.

A negyedik fejezet Fejérdy Tamás tanulmányával kezdődik, amely tágabb kontextusba helyezi a hollókői történetet, hiszen ebből a tanulmányból tudhat-

juk meg, hogy mi a világörökség, mi a világörökségi egyezmény lényege, milyen fontosabb sorstársakat, azaz népi építészeti örökségeket jegyez a világsszervezet. Ugyancsak tágabb perspektívából, a magyar falusi műemléki hagyatékon keresztül tekint Hollókőre *Fehér Judit* tanulmánya.

Az ötödik fejezet részben interjúkat tartalmaz a Hollókő sorsát mértékadó módon befolyásoló szereplőkkel (pl. *Román András* műemlékvédelmi szakemberrel vagy *Kovács Pál*, *Belák Dezső*, *Nagy Ignác* egykori tanácselnökökkel), részben hollókőiek vallomásait tartalmazza Hollókőről.

A hatodik fejezet célja megvonni az elmúlt két évtized mérlegét, valamint körüljárni az *érték és az örökség* kérdését a jövő szempontjából.

A szerkesztők szándéka szerint e kötetben főként azok gondolatai kaptak helyet, akik ott voltak, ott lehettek „minden dolgok kezdeténél”; nyomon követték a változásokat vagy épp aktívan részt vettek az értékmentés hosszú folyamatában. Azok hangja szólal meg ebben a könyvben, akik a falu értékeire felfigyeltek, akik az értékmegőrzés lépéseit megtervezték és kiviteleztek. A szerzők hiánypótló vállalkozása részben abban áll, hogy olyan írásokat adtak közre, melyekben a személyes, megélt tapasztalatok alapján ismerheti meg az olvasó, hogy a falu értékmentő kulcsszereplői milyen célokkal, milyen álmokkal indultak, mi az, ami ezekből megvalósulhatott, és mi az, ami nem. A személyes történetekben számos szereplő, jó néhány szakma szólal meg. Megismerhetjük a tájépítész szakma részéről *Örsi Károly* nézőpontját, de a műszaki szakemberek is képviseltetik magukat. Közülük való *Harrach Erzsébet* személyes története, aki az ötvenes években még egyetemistaként kapcsolódott be az értékmentő csapatba. Kiemelem a szintén műszaki feladatokkal megbízott *H. Vladár Ágnes* tanulmányát, aki a hollókői óvoda tervezésének leírásával jól illusztrálja azt a máshol is fel-felbukkanó alapvető kérdést, hogy miként lehet úgy hagyományt őrizni, hogy közben megfeleljünk a kor kihívásainak. *H. Waigand Mária* néprajzkutatóként ezzel kapcsolatban arról a Hollókő esetében is nyilvánvaló dilemmáról ír, hogy korszerűsödésének nem lehet gátat vetni. A dilemma az, hogy elégedjünk-e meg azzal, hogy a történelmi jelentőségű építészeti együttesek megvédésének és emléküik megőrzésének érdekében rajz- és fotódokumentáció készül az értékes Ófaluról vagy keressük meg a magyar népi építészet, az ezeréves kultúra kifejeződésének az utókor számára átvihető elemeit.

A kötetben sokféle vélemény megjelenik. A műemlékvédelem, a népi építészet, a néphagyomány, a település- és társadalomelemző és -kutató szakma Hollókővel kapcsolatba került számos tagja szót kap. Érdekes olvasni, hogy ugyanarról a múltbeli, jelenbeli képről ki-ki mennyire másra helyezi a hangsúlyt. A könyv talán attól lesz még eredetibb, hogy a szerkesztők nem csupán egy-egy szakma Hollókővel találkozó neves szakembereinek adtak szót, ugyanis helyet kaptak a kötetben a hollókői hangok is. Az ott élők jól kivehetően más-ként látnak rá az elmúlt évtizedekre. *Kelemen Istvánné Piroksa* néni emlékeiben például úgy elevenedik meg a falu, ahogyan ő az ötvenes években fiatal-asszonyként megélte. Előjönnek a hétköznapiak, az ünnepek eseményei és arcai.

Megszólal a jelen hangja is. Sztrémi Zsuzsa például a Hollókőért Közalapítvány másfél évtizedét idézi fel, ezzel együtt azt a korszakot, amely a rendszerváltás után a sorsát kezébe venni igyekvő falut mutatja be a pályázati sikersorozat útján. A falu tanítójának, Nagy Katalinnak a vallomása azt jeleníti meg, hogy mit is jelent Hollókő ma egy hollókőinek. Mit jelent a vár, a népviselet; és mi az, ami hiányzik: az Ófalun át óvodába ballagó gyerekek, élet a házak udvarán, karácsonykor az éjféli misére menet a házakból derengő fények...

A sokféle közlendő sokféle stílusban és nem is egy időben született. Egyben mégis közősek: hozzájárulnak a falu változásainak megértéséhez, Hollókő átalakulásának időbeli nyomon követéséhez. Itt fontos megjegyezni, hogy a szerkesztőknek nem állt szándékában az interjúalanyok gondolatainak helytállóságát felülvizsgálni, vitába szállni velük vagy akár csak kommentálni őket. Ez a feladat az olvasóra vár.

Természetesen vannak olyan szereplői is e könyvnek, akik ma már nincsenek közöttünk. De mert nélkülük nem lehetett volna a könyv célját igazán elérni – azaz az értékke válás történetének dokumentálása nélkülük hiányos maradt volna –, ezért a szerkesztők arra a nem könnyű feladatra is vállalkoztak a kötetben, hogy Hollókőhöz kapcsolódó életműveikből készítsenek válogatást. Így került a kötetbe például Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága*, Vargha László népi építészeti leírása, Szeder Fábán palócokról írt gondolata és Mendele Ferencnek a műemléki területek védelméről szóló írása.

Annak ellenére, hogy rendkívül kontrasztos, ahogyan a különböző szempontból érintett szereplők gondolkodnak a múlt, a jelen és a jövő legegyszerűbb kérdései kapcsán is; a könyvben összegyűlt tanulmányokból kirajzolódik a falu sikertörténete, amely a kezdetek kezdetén egyértelműen a „felülről” érkező felfedezetségből táplálkozott. Hollókő Ófalujának az UNESCO kulturális világörökségei közé kerülése 1987-ben – mely címet népi építészeti emlékeiért, az épített környezet és a táj összhangjáért, a hagyományok őrzéséért, élő falu jellegéért kapott meg – megkoronázása volt a több évtizedes értékmentő műemlék- és tájvédő munkának. Az így megteremtett értékek, az értékmentés maga is tehát kezdetben kívülről érkezett. Minden bizonnyal nem volt egyszerű a falunak visszanyerni a rendszerváltás után azt, ami őt megilleti: azt a képességet, amellyel saját sikerének kovácsa lehet anélkül, hogy az eddig megmentett és teremtett értékek ne vesszenek el. Nagy kérdés azonban a könyvet olvasva, hogy kinek a szempontjai domináljanak a falu védelmében: az ide látogató turistáké, a falu lakóié, a nemzeti identitásunk hagyomány-őrző büszkeségé, a néprajzi emlékek fennmaradásáé, az ICOMOS által képviselt nemzetközi elvárásoké vagy valamely elvonatkoztatott tudományos szemponté? Ké tehát a falu? Kiket és miket kell mindenekelőtt szolgálnia? A könyv tanulmányainak tabuk nélkül mesélő szereplői összességében ezeket a kérdéseket is érintik, és kirajzolódnak a sikerek árnyoldalai is. Mert még a világ végéről a világörökségi rangra emelkedett falunak is vannak árnyoldalai. Hollókő osztozik az aprófalvak minden problémáján, hogy csak néhányat említsek: a népesség öregszik, kevés a munka, az Ófalu útjai nehezen járhatók, az óvoda ifjúsági szálláshely lett...

A könyvet olvasva sok kérdésre válasz adódik, míg máskor kérdések sora merül fel. *Vajon, ha ma kellene Hollókő értékeit megmenteni, ugyanúgy történe a beavatkozás?* A legtöbben egyértelműen kiállnak az ún. Mende-terv mellett: helyes volt, hogy az Ófalu műemléképületeit közösségi célra vásárolták meg. Akkor is, ha ennek árán eltűntek a családok, eltűnt a hétköznapi falusi élet a portákról. Tény, hogy az Ófalu ma is szép és egységes műemlékegyüttes. És az is igaz, hogy a falu neve egyébe forrott a hagyományőrzéssel. De vajon a statikus vagy a dinamikus hagyományőrzése a jövő? A statikusé, mely a klasszikus elemekhez és formákhoz való ragaszkodásra épül, hűségesen őrizve egy valaha kialakult struktúrát? Vagy a jövő egy dinamikusabb kép: a mai felhasználó, látogató igényeihez illesztett, a modern életbe ágyazott, inkább a funkcióhoz, mint a formához kapcsolódó szemléleté a jövő? Hol van a megvalósíthatóság határa?

A könyv tartalmi értékét tovább növeli, hogy a szerkesztők közléstesszik az értékké válás sokat hivatkozott dokumentumait is. Kiváló minőségű több száz fénykép, grafika és térkép kapott helyet a könyvben, amelyek Hollókő 80 évét hivatottak bemutatni. Ezekből a dokumentumokból és elemzésekből ismerhető meg például a műemlékvédelem folyamata, a hollókői vár rekonstrukciója, a templom helyreállítása. Ez szintén hiánypótló a műkedvelő érdeklődőknek éppúgy, mint az örökségvédelemmel, népi építészettel, turizmussal foglalkozó szakembereknek.

Végezetül fontosnak tartom kiemelni, hogy a könyv nem egyszerűen tisztelgés azok előtt, akik Hollókő ügyét mindenkor felvállalták és hozzájárultak az építészeti, közösségi értékek megmentéséhez; bár ez a cél is tiszteletreméltó. A kötet üzenetet hordoz, nem csupán emlékezés. Annak üzenetét hordozza, hogy Hollókő sikerének nem végcélja a világörökségi cím. Ez csupán eszköz ahhoz, hogy értékeink se mentálisan, se fizikailag el ne pusztuljanak; hogy Hollókő öröksége hiteles, eredeti értékeket hordozó tartalom maradjon a jövő generációinak.

Recenzensként meggyőződése, hogy e rendkívül széles szakmai és társadalmi bázison megszületett 282 oldalas kötet hallat még magáról. Nem csak a hivatkozásokban köszön majd vissza. Úgy vélem, új gondolatokat ébreszt a vidékfejlesztő, a településmarketinges, a táj- és műemlékvédelmi, valamint számos további szakma területén.

Dusek Tamás: Tér és közgazdaságtan (L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Budapest, 2013. 208 o.)

LUX GÁBOR

LUX Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; lux@rkk.hu

Gábor LUX: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; lux@rkk.hu

A tér és a közgazdaságtan közötti kapcsolat felállítása, a gazdasági jelenségek térbeliségének belátása látszólag triviális feladat. Erre ösztönöz minket a tapasztalati úton számtalan formában megfigyelhető, térben lezajló és erős területi különbségek között végbemenő gazdasági folyamatok vizsgálata; olyan mindennapi dolgok létezése, mint a szállítási költségek, a térbeli ár- és bérkülönbségek, a gazdasági specializációk térbelisége és még számos más jelenség. Ami azonban egy érdeklődő átlagembernek könnyen belátható, a regionális tudomány művelőinek pedig közhelyszerű, az a közgazdaságtan számára gyakran láthatatlan, elemzéseiben pedig nem jelenik meg. A tér iránti érdeklődés, a térbeliség következményeinek figyelembevétele cseppet sem magától értetődő.

Ezt a különös, elmélettörténeti, módszertani és nagymértékben intézményi problémát vizsgálja a *Tér és közgazdaságtan*, amelyben a szerző világosan felépített, széles elméleti kitekintéssel és precíz érveléssel alátámasztott kritikai elemzést nyújt a tér nélküli vagy a teret sematikusan kezelő közgazdaságtan kialakulásának okairól, egyben a teret figyelmen kívül hagyó elemzések következményeiről. A könyv problémafelvetése nem új (hazai és nemzetközi előzményeit a szerző maga idézi fel), és részműveiben sok ismerős gondolatot tartalmaz – mégis, a kis terjedelmű kötetben olvasható bőséges érvanyag hiánypótló mind széles látóköre, mind alapossága és gondolatgazdagsága okán.

A skolasztikus filozófusokról szokták mondani, hogy arról vitatkoztak, hány angyal fér el egy tű hegyén. Ez a későbbi korokból származó, a „sötét középkor” tudományos gondolkodását lekicsinylő vándorlegenda egész egyszerűen nem igaz – ezzel szemben a modern közgazdaságtan meghatározó iskoláiban magától értetődően így képzelik el a piac működését. Ez a példa két, a könyvben következetesen érvényesített szempontra hívja fel a figyelmünket: egyrészt a tudomány kritikája megköveteli a kritizált forrásmunkák alapos, a szöveggyűjteményekben olvasható szemelvényeken túlmenő ismeretét; másrészt a tudományos elemzések alapfeltevéseiben megjelenő tapasztalatoknak ellentmondó

vagy egyenesen abszurd állítások túlmennek az absztrakció iránti igényen, és megjelennek a végeredményekben is.

A főáramú közgazdaságtan gondolkodásában azonban pontosan az utóbbi folyamat zajlott le: a diszciplína a logikai és intuitív úton megérthető összefüggések vizsgálata felől fokozatosan a matematizált modellek felé fordult. A matematikai formalizmus (a matematizált tárgyalásmód igénye) és a neoklasszikus iskola együtteséből előálló *neoklasszikus formalizmus* kvázi egyeduralkodóvá vált a közgazdaságtanban, miközben a más tárgyalásmódú iskolákat fokozatosan háttérbe szorította; képviselőiket pedig a saját mércéje alapján leértékelte. Az indokolt mértéken túl matematizált tudomány (amelyben az esztétikus kifejezőmód iránti vonzódás is tetten érhető) a természettudományok követésének igényével lép fel, eredményei azonban csak mímelik azok precizitását. Nem megfelelő az állítások tapasztalati igazolása, gyenge vagy hibás alapfeltevésekből származtatnak azok hibáit öröklő következtetéseket, miközben a bizonyítás kényszerűt az autoriter tudás és a levezetés „bravúrossága” helyettesíti. Az így előálló tudomány nemcsak képtelen logikus magyarázatot adni nozismert tényekre, hanem egyenesen antiempirista: tartalmától megfosztott, már csak „matematikai jelekként” élő terminológiát használ, a matematikán kívül álló megismerési megközelítéseket pedig elveti. Ahogy a szerző rámutat a praktikus gondolkodásból kiinduló tudomány mély belső ellentmondására, a respektált tudósok egy „tér nélküli csodavilágot” alkottak maguknak.

A könyv a közgazdaságtan részleges matematizálhatósága mellett teszi le a voksot: hasznos az összefüggések áttekinthető, leegyszerűsített megfogalmazása, de a matematikai módszerekkel előállított eredmények értelmezéséhez már a matematikán kívüli megismerés eszközeire is szükség van. A neoklasszikus formalizmus rendszeresen elmulasztja ezt a lépést, könnyen értelmezési vagy mérhetőségi csapdákba fut, „csak az egzaktság és pontosság illúzióját” szolgáltatva. A többletjelentésüktől megfosztott vagy akaratlanul többletjelentéssel felruházott fogalmak értéküket veszítik, a matematika vagy geometria idealizált világa csak addig visz el, amíg axiómái érvényesek.

A térnélküliség más-más módon hat a közgazdaságtan vizsgálati területeire; hol csak nem foglalkoznak a kutatott jelenségek térbeliségével, hol explicit módon kizárják azt. A tér kezelése azonban nem egyedül a közgazdaságtanban vezet veszélyes vizekre. A könyv felteszi a kérdést: valóban alkalmasak-e a területi problémák érdemi tárgyalására azok a térelméletek, amelyek maguk is durva leegyszerűsítésekkel élnek? Ebben senki sem bűntelen. A geográfia gyakran érzéketlen maradt a folyamatelmzések, az ok-okozati összefüggések felállítására iránt, a regionális tudomány egyes irányzatai pedig reflexió nélkül (és bizonyos esetekben, mint az új gazdaságföldrajz követői körében, *látható megkönnyebbüléssel*) vették át a neoklasszikus formalizmus összes hibáját. A könyv későbbi fejezeteiben a szerző alaposan vizsgálja a „formális tér”; a több pontban, esetleg egyenes vagy sík mentén elhelyezkedő elemekkel foglalkozó modellek koncepcionális és gyakorlati problémáit; így munkája remélhetően nem

lesz megnyugtató, az igazságérzetet kellemesen masszírozó olvasmány a regionális tudomány követői számára *sem*.

Érdekes módon a tér tárgyalásának sokkal gazdagabb és logikusabb példáit találjuk a közgazdaságtan klasszikus szerzőinek munkásságában; eredményeikről pedig gyakran csak azért nem tudunk, mert az elmélettörténeti szemelvények vagy a munkásságukat összefoglaló publikációk szubjektív, leegyszerűsítő látószögéből ismerjük őket. Ezt a részt a könyv egyik legérdekesebbjének tartom. A szerző példák sorával igazolja, hogy Adam Smith műveiben gazdag, a térrel kapcsolatos anyagot találunk; és Menger vagy Marshall munkássága is csak kivonatos, tankönyvi formájában vált tér nélkülivé. De legalább ilyen értékesek a térgazdaságtan klasszikusainak újraértékelései. Körükben a tudományos túlspecializáció által még nem sújtott, általános rendszeralkotó törekvések voltak tapasztalhatók: közismert például Thünen leegyszerűsített alapmodellje, de az már nem, hogy kiterjesztett elemzéseiben az alapmodell korlátozásait feloldó mélyelemzéseket találunk. Az elméleti munkák hiányos ismerete pedig – mutat rá a könyv – a későbbi kritikákat is áthatja és beépül mai feltételezéseinkbe. Elvész az eredeti szövegek heterogenitása, gondolati összetettsége, és amit ezután kapunk, azt könnyű megsemmisítő vagy elutasító kritika alá vetni.

A közgazdaságtan – és különösen a neoklasszikus formalizmus – kritikája bemutatja (és számos érveléssel alátámasztja), hogyan lesz a megismerés eszközéből annak öncélú tárgya, amely inkább megtagadja a térbeliség valóságát, mint hogy önkényesen felállított feltételezéseiből engednie kelljen. Ez az elemzés figyelemre méltó is kiváló, amelyet nem csak közgazdászoknak érdemes megfogadniuk. A könyv utolsó két fejezete már a regionális gazdaságtan módszertani és tartalmi kritikájával foglalkozik. A neoklasszikus formalizmus egy pontgazdaságtér szemléletének abszurditása ugyanis nem mentesít a regionális tudomány saját problémáitól. A több pontból álló, lineáris vagy síkbeli térértelmezés konvenciójának elfogadása mögött ugyanis éppen olyan racionális (vagy annak tűnő) érvek állnak, mint a főáramban, és éppen olyan bevettek a nemzetgazdaságok elszigeteltségét, a közigazgatási egységek belső homogenitását vagy adekvát elemzési egységként történő kezelését feltételező alapfeltevések. A valós gazdasági tér talán a földművelés folytonos, kétdimenziós terének és a más gazdasági ágazatok térben sűrűsödő, mozgások által összekötött csomópontjainak kombinációjához hasonlít legjobban. A tér különbségeiből eredő, a differenciált térben megvalósuló területi mobilitás részrendszereinek (közvetítőinek, csomópontjainak), valamint a speciális szerepet játszó pénz térbeli viselkedésének alaposabb megértése, a gazdasági szereplők viselkedését nagymértékben meghatározó költségtér elemzése segíthet hozzá a társadalom és gazdaság térbeli jelenségeit megfelelően követő, a közgazdaságtan fogalomrendszerét megfelelően alkalmazó vizsgálatokhoz.

A *Tér és közgazdaságtan* kiválóan olvasható, világos érvelésű elméleti munka. Kiemelhetem alapos forráselemzését, precíz kritikáját, de különösen a közgazdaságtan és a területi kutatások közötti összefüggések és súrlódások

tárgyalását, amely ebben a részletességben és gazdagságban hiánypótlónak tekinthető, olyan kérdések tárgyalásával, amelyek biztosan nem csak a kritikusok foglalkoztatták és foglalkoztatják. Ennek a könyvnek tehát nemcsak a tudományos vitákhoz hozzáadott értéke, hanem fontos praktikus jelentősége is van. A regionális tudomány művelőit alapos érvanyaggal látja el a térbeli gondolkodás szükségességéről, miközben elhanyagolt vagy felületesen kezelt gondolati sémákra, az elmélettörténet rigorózusabb ismeretére és a területi elemzések szellemi igényességének fontosságára hívja fel a figyelmet. A közgazdaságtanban – és csak remélhetjük, hogy kritikáját széles körben fogják olvasni és felhasználni – hozzájárulhat a diszciplína régóta esedékes megújulásához, a teret differenciáltan értékelő gondolkodás elterjedéséhez. Ki tudja, talán még a tű hegyén táncoló angyalokról is kiderül, hogy nem súlytalanok, és nem is gömb alakúak.

**Pálné Kovács Ilona, James Scott, Gál Zoltán (szerk.):
Territorial cohesion in Europe – For the 70th anniversary
of the Transdanubian Research Institute
(Institute for Regional Studies, Centre for Economic
and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences,
Pécs, 2013. 516 o.)**

PÁLMAI ZSOLT

PÁLMAI Zsolt: vezető projektmenedzser, Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség;
palmai.zsolt@deldunantul.eu

Zsolt PÁLMAI: senior project manager, South Transdanubian Regional Development Agency;
palmai.zsolt@deldunantul.eu

A kötet a Dunántúli Tudományos Intézet megalakulásának 70. évfordulója alkalmából szervezett nemzetközi tudományos konferencia előadásait tartalmazza. Az intézet az 1984-ben megalakult Regionális Kutatások Központjának jogelődje és székhelyintézménye volt, 2012 elejétől pedig a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Dunántúli Tudományos Osztályaként folytatja munkáját. A konferenciakötet jól tükrözi az intézet nemzetközi beágyazottságát, hiszen szerzői a regionális tudomány nemzetközileg elismert szakemberei (Andreas Faludi, Michael Keating, Anssi Paasi, Robert Leonardi, John Bachtler, Riccardo Cappellin stb.), valamint kelet-közép-európai vezető kutatói (Horváth Gyula, Rechnitzer János, Pálné Kovács Ilona, Pompei Cocean, Iwona Sagan, Jan Buček stb.). A jubileumi rendezvényre 2013. június 27–28-án Pécssett, a Zsolnay Kulturális Negyedben és az intézet Papnövelde utcai épületében került sor, az Európai Unió (EU) által társfinanszírozott EUBORDERSCAPES projekt keretében.

A 2013-ban ünnepelt 70. évforduló mérföldkő az intézet életében. A 2012 óta eltelt egy év sem változtatott azon az elkötelezettségen, amellyel az ott dolgozó munkatársak földrajzi és fejlesztési régiójuk szereplőivel együttműködve, annak fejlesztéséért végzik tudományos munkájukat. Ahogy arra Mezei Cecília osztályvezető a kötet bevezetőjében utalt, a stratégiai fókuszú, számos esetben kritikai jellegű okfejtés, a tágabb térség, Kelet-Közép-Európa és a Balkán fejlődési tendenciáinak és lehetőségeinek elemzése, a településhálózat és a tér társadalmi-gazdasági szövetének vizsgálata, valamint a helyes és hatékony területi

kormányzás és végrehajtás támogatása az intézet tevékenységének markáns elemeit jelentik ma is.

A 70. évforduló önreflexióra is készítette az intézet kutatóit és munkatársa-
it, mivel az intézmény helyzete napjainkban hasonló, mint megalakulásakor.
Ahogy Pálné Kovács Ilona, az intézet korábbi igazgatója kiemelte: létrejöttékor
centrumszerepet töltött be a periférián, munkájával jól szolgálta a periférikus,
fejletlen földrajzi régió fejlesztését. Jóllehet alapállása napjainkra sem változott
meg, 2010-től a regionalizmus mint térszervező gazdaság- és társadalomfilozó-
fia vesztett jelentőségéből, így a regionális tudomány szerepe gyengül az oktatás
és az alkalmazott kutatás területén. Ennek ellenére az intézet által képviselt te-
rületi, célzott beavatkozások, a regionális, helyi megoldások felértékelődnek
még akkor is, ha mindez az állami szintű végrehajtó hatalom erősödése és a te-
rületi szintek gyengülése mellett valósul meg. Mivel alapvetően ez a környezet
jellemezi az EU 2014-től induló új, hétéves programozási időszakát is, így a két-
napos nemzetközi konferencia kiváló szakmai tapasztalatcsere fórumaként is
szolgált, ahol az intézettel szorosan együttműködő, Pécsre sok esetben barát-
ként visszatérő neves európai és hazai tudósok, szakemberek, idős és fiatal ku-
tatók fejtették ki véleményüket.

A rendezvény négy fő területre fókuszált, így a kötet tematikus fejezetei a
következők: 1. Az EU regionális politikájának kihívásai; 2. A regionális tudomány
elméletei, módszerei, szervezeti keretei; 3. Regionális versenyképesség, területi
tőke, fenntarthatóság; 4. Regionális struktúrák és politikák Közép- és Kelet-Eu-
rópában, valamint a Balkánon. Az alábbiakban kedvcsinálóként a témakörökhöz
kapcsolódó fontosabb álláspontokról, szakpolitikai üzenetekről olvashatnak.

Az EU regionális politikájának kihívásai című fejezet több, a regionális (ko-
héziós) politika hatékonyságát nagyban meghatározó tényezőt emel ki. A téma
államigazgatási-térszerveződési kereteiről Michael Keating hangsúlyozza a
nemzetállam újragondolásának szükségességét, mind funkcionális, mind pedig
szabályozási értelemben. A területi szintek megjelenésével a gazdaság, a kultú-
ra és a társadalmi szolgáltatások is egyre inkább követik a területi szerveződést
(ez az ún. új regionalizmus). Mindez a kormányzás megszervezésében a területi
érdekek és a területi hatalomgyakorlás átgondolását kényszeríti ki. Jelenleg, a
2014–2020-as időszak kezdetén éppen erre az „átméretezésre” van szükség, hi-
szen egy erősödő, központosított államhatalom, erős nemzetállam él majd
együtt funkcionális szerepet betöltő, a beavatkozások jellemző területi keretétől
szolgáló európai régiókkal. A végrehajtásban az erős nemzetállam kezében levő,
dominánsan az EU által finanszírozott tagállami kohéziós politika hatékonysága
kulcskérdéssé válik. Wolfgang Streitenberger itt említi az innovatív, helyi
adottságokon alapuló megoldások lehetőségét, a többszereplős tudásalapú te-
rületi beavatkozások (triple helix) szükségességét. A fejezet egyúttal markáns
határvonalat jelenít meg a nyugati (EU-15-ök) és a keleti (2004-es, 2007-es és
2013-as) csatlakozók között, kiemelve, hogy a fejlettebb tagállamokban a be-
avatkozások által generált gazdasági teljesítmény, a fejletlenebb térségekben a

közszféra és a közjavak szerepének erősítése, azok feltőkésítése számít sikertényezőnek (John Bachtler és szerzőtársai). További érdekes kérdés a hatékonyság mérése, számszerűsítése. A probléma annyira fontos, hogy az EU is kénytelen volt beismerni eddig követett kohéziós beavatkozásainak alacsony hatékonyságát. Varga Attila szerint ez hívta életre a modern szakpolitikai gondolkodást, amely a makrogazdasági növekedést szem előtt tartva vagy „place-based”, helyekre szabott egyéni megoldásokat, vagy pedig területsemleges, növekedést serkentő módszereket alkalmaz. A kötetben említett több makromodell (HERMIN, GMR modell, GMR-Hungary modell) kidolgozása szorosan követte a kohéziós politika tervezési folyamatát, ezek remélhetőleg alkalmasak lesznek a hatékonyság objektívebb mérésére (Zsibók Zsuzsanna). Intézményi oldalról a sikeres kohéziós politika érdekében megfelelő tagállami szervezetrendszer kiépítése, valamint határokon átvéelő együttműködés javasolt. James Scott felveti a kérdést, hogy ez utóbbi megfelelő eszköz-e egy alapvetően nem posztnemzetállami Európában, ahol nincs idő hosszú kihordási periódussal rendelkező területi eszközök alkalmazására sem.

A fejezetet olvasva nem túlzás azt állítani, hogy az Európai Bizottságnak sikerült a szakma véleményével összhangban levő javaslatot kidolgoznia a 2014–2020-as programozási időszakra. Az igazi kérdést, vagyis hogy mindez a valóságban is működik-e, a következő programozási ciklus félidei értékelésénél lehet feltenni.

A regionális tudomány elméletei, módszerei, szervezeti keretei című fejezet a különféle térelméleteket, a területi kapcsolatokat, a régiók keletkezését és típusait, valamint a területi tervezés kérdéseit taglalja. A fejezetet záró esettanulmányok a regionális tudomány szervezeti és kutatásfinanszírozási vonatkozásairól szólnak.

Amennyiben a teret a területi kohézió kontextusában definiáljuk, nehézségekbe ütközünk. A területi kohézió nem egy pontosan definiált politikai célkitűzés, így a teret különféle kontextusban lehet értelmezni (kiegyensúlyozott Európa, versenyképes Európa, tiszta és zöld Európa stb.). A „place-based” megközelítés újdonsága az, hogy együttesen vonatkozik a területi egyensúlyra, az integrált fejlődésre és a befogadó kormányzásra. A teret a többszintű kormányzás és a szubszidiaritás szempontjából is lehet értelmezni. A szubszidiaritás függ az alkalmazott kormányzás eszközeitől, azonban azt önmagában nem képes megragadni. Andreas Faludi véleménye szerint a többszintű kormányzás egyszerre kormányzás (végrehajtás), valamint az adott szinten működő kormányzati szervek közötti kapcsolat, amelynek erős területi azonossága vagy identitása van. A térelméletekben Varró Krisztina különbséget tesz a folyamatokra koncentráló terek (ezekhez az identitás és a kormányzás fogalmai csatolhatók) és a különféle földrajzi térségekből álló terek között (utóbbiaknál a hatékonyság és a versenyképesség a meghatározó fogalmak). Kiemeli azonban, hogy tértípusoktól függetlenül szükséges a (tér)fejlesztési politikák összehangolása, ami nem kivitelezhető tagállami vagy európai szintű koordináció nélkül. Faragó László vélemé-

nye szerint a tér konstruktivista elmélete elvezet a régiók keletkezéséig. Jóllehet a konstruktivizmus elmélete különféle filozófiákon alapul, azonban nem azonos a társadalmi konstruktivizmussal. Ez utóbbi hozza létre a régiókat mint társadalmi-politikai „építményeket”.

A térbeli igazságosság kérdése is megjelenik a fejezetben. Mivel a kohéziós politikának elsősorban a hosszú távú munkahelyteremtést és gazdasági növekedést kell szolgálnia, így a területi kohézió különösen a 2008-as gazdasági válságot követően a környezeti értékekre nagyobb figyelmet fordító, a kohéziós politika fair voltát hangsúlyozó EU-politika kíván lenni. Gordon Dabinett ugyanitt kiemeli, hogy az azonos bánásmód természetesen nem zárja ki azt, hogy a térbeli versenyben lehetséges az erőfölény érvényesítése.

A regionális tudomány jövőbeli kihívása helyi szinten elsősorban a vidéki és városi térségek integrációjának, a városiasodás kezelésének, továbbá a leszakadó és vezető régiók integrációjának támogatása. Nemzetközi szinten feladata az izolált és a jó kapcsolatokkal rendelkező országok integrációjának előmozdítása. A tudományos kutatómunka szempontjából Daniela-Luminita Constantin a fenntartható növekedés, a területi kohézió, a versenyképesség további vizsgálatát, valamint a nemzetközi migráció kutatását emeli ki. Részben ide kapcsolódik a stratégiai jellegű területi tervezés EU-n belüli szerepe is: a tervezés tárgyának megértése azzal együtt szükséges, hogy tudjuk, hogyan és miért tervezünk. Mindezt pedig a megszülető tervek eddigieknél pontosabb végrehajtása kell, hogy kísérje. Louis Albrechts tanulmányában kiemeli, hogy Európában a tervezés jelentősen eltér az állam által vezérelt folyamatoktól és a térbeliség, a helyi sajátosságok szerepét erősíti. A kérdés azonban az, hogy a tervezés valóban tud-e mozgósító jellegű lenni vagy inkább elfedi az európai régiók közötti növekvő különbségeket.

A fejezetet záró esettanulmányok a fentiek gyakorlati megvalósulását ilusztrálják. A regionális gravitációs tengelyekről megtudható, hogy az azokra épülő tervek Romániában ugyan gyors területi növekedést generáltak, viszont szomszédságukban fejletlen, erőforrásszűkével rendelkező területek alakultak ki (Pompei Cocean). A regionális tudomány közép- és kelet-európai helyzetéről és decentralizációjáról Horváth Gyula egy halványodó, szűkülő (centralizálódó) képet vázol fel, amelyben a legerősebb és a legtöbb területi szinten működő kutatás-fejlesztési és innovációs kapacitások még mindig Magyarországon és Lengyelországban találhatók. A valóság tehát nem támasztja alá a sokszor túlértékelt területi tervezési, valamint a tudományos kutatáshoz kapcsolódó elméleteket.

A kötet harmadik fejezetének középpontjában a regionális versenyképesség, a területi tőke és a fenntarthatóság állnak. A versenyképesség szempontjából Bruno Dallago utal arra, hogy regionális szinten az egyetemek szerepe azért meghatározó, mert hozzájárulnak az ott előállított vagy adott esetben máshonnan behozott tudás helyi szintű átültetéséhez. Mivel a tudás specializált és lefelé beépülő (helyi hasznosulású) lett, így az egyetemek egyben társadalmi és gazdasági szereplők is. Ott tekinthetők a régiók tanuló régióinak, ahol az egye-

temek erőforrásait a területi/tagállami politika nem megválni igyekszik, hanem ellenkezőleg, kapacitásait fokozottabb kihasználásával a tudás előteremtését szorgalmazni. Éppígy fontos szereplők a városok, amelyek a belső kereslet motorjai, az információk, a tudás csomópontjai, a politikai erő és a demokrácia helyszínei, erős mobilitással, hálózatos kapcsolatokkal. Riccardo Cappellin szerint az ilyen városok – közelebb lévén az emberekhez – újabb igényeket generálnak, vagyis versenyképességük, helyi erőforrásaik nem pusztán felülről jövő (jellemzően állami) kezdeményezések termékei. Ugyancsak érdekes kérdés az üzleti és pénzügyi szolgáltatások EU-n belüli átrendeződése, szerepe (Gál Zoltán): Kelet-Közép-Európába jellemzően a banki szolgáltatások, ügyfélkapcsolati feladatok, közös vállalati funkciók, tudásalapú szolgáltatások és döntéselemzés, valamint kutatás-fejlesztés és innováció települnek ki. Szerepük pozitív, hiszen keresletet támasztanak a képzett munkaerő iránt, hálózatosodást, technológiai spillovert, versenyt stimulálnak. Azonban azt is ki kell emelni, hogy tartós hatásuk erős tagállami szintű támogatást igényel – gyakorlatilag az EU bármely országában, természetesen eltérő mértékben. Itt érdemes megemlíteni az okos specializációt is, amelyről Jaime del Castillo és szerzőtársai kiemelik: előnyét éppen az adja, hogy kiindulópontként az egyes régiók fejlettségi szintjére és aktuális állapotára koncentrál, és ez alapján a régiók tagállami, szupranacionális, valamint globális léptékű szerepvállalását célozza meg. Rob Atkinson is azt a véleményt képviseli, amely szerint a közeljövőben felértékelődik a területi tőke vagy más néven a helyi erőforrások szerepe. Ennek oka, hogy a 2008-as gazdasági válságot leginkább a külső technológiai erőforrásokra és az olcsó helyi munkaerőre építő régiók szenvedték meg. A krízis tehát felértékelte a helyben található (természeti, társadalmi, kulturális stb.) erőforrások szerepét. Ahhoz, hogy ezeket megfelelően ki tudják aknázni, szükség van a felülről lefelé és lentről felfelé irányuló tervezés összehangolására – jóllehet a növekedés erőforrásai mindenhol rugalmatlan, hosszú távon ható erőforrások. Mindez átvezet a területi kormányzás sikeres modelljeinek más EU-tagállamokra való áttültethetőségének kérdéséhez is, amelyben a transzfer intézményi (szabályok, eljárások, törvények) és technikai (módszerek, technikák, tudás) szempontjai a meghatározóak. Giancarlo Cotella és szerzőtársai rámutatnak arra, hogy ugyan az intézményi transzfer lehetséges, azonban a területi transzfer – lévén, hogy az nagyban függ a politikaalkotástól, a politikaértékeléstől, a politika megvalósításától és a jogi berendezkedéstől – részben is nehezen megvalósítható. A fejezetet záró tanulmányok (Suvák Andrea és Varjú Viktor írásai) a fenntarthatóságra koncentrálnak, kiemelve abban a városok mint motortelepülések környezettudatos fejlesztésének különféle szempontjait. A környezet kérdése a környezeti kohézió kontextusában merül fel: az eddigi fejlesztéspolitikai beavatkozások inkább rombolták a tagállamok környezeti állapotát, ezért ezen a területen is okos területi kormányzás szükséges.

A tanulmánykötet harmadik fejezete azokat a kérdéseket boncolgatja, ahol az EU-nak a magas szintű célkitűzések ellenére nem sikerült érdemi áttörést el-

érnie a jelenlegi programidőszakban. A megoldáshoz – lévén, hogy a célok jelenleg is aktuálisak – éppen ezért az eszköztár fejlesztésére, legalábbis annak kritikai átgondolására van szükség.

A kötet utolsó fejezete Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán regionális struktúráival és politikáival foglalkozik. Az itt közölt publikációk jellemzően esettanulmányok, ezáltal a kiadvány legszínesebb, leginkább empirikus részét alkotják. Az érintett kérdések az előző három fejezetet is illusztrálják a gyakorlat oldaláról, területi kormányzásból vett példákkal. Segítségükkel jól kirajzolódik, hogy ebben a földrajzi térségben beszélhetünk-e egyáltalán területi kohézióról.

Rechnitzer János álláspontja szerint a vizsgált térségben a fővárosok, valamint a nyugaton található városközpontok, agglomerációk a növekedés motorjai, jóllehet a nagytérégi növekedés lehetőségei korlátozottak. A Kaiser Tamás által említett Duna-stratégia ezért – európai uniós kezdeményezésre – éppen a hiányzó makroregionális, koordinált növekedésnek kíván támogatója lenni. Lux Gábor a területi felzárkózásról (ipari reorganizáció és terciarizáció) azt emeli ki, hogy a tagállamok közötti különbségek jelentősebbek, mint a tagállamon belüli regionális különbségek. Vagyis a kelet-közép-európai térségben, valamint a Balkánon az utóbbi évtizedek gazdasági átalakulását követően éppen azok a törésvonalak rajzolódnak ki, amelyek korábban is jellemezték Európának ezt a részét. Sok tanulsággal szolgál a LEADER program meghonosítása is: a nyilvánvalóan eltérő vidéki térségek eltérő beavatkozásokat tesznek szükségessé Európa keleti felében. Ezek hatékonyságát nagyban rontja az a kormányzási, társadalmi környezet, amely a szerves beépülés helyett a program top-down adaptációját, sok esetben a vidéki életszínvonal emelését, nem pedig a vidék jövedelemtermelő képességének erősítését mozdította elő. A program tehát „jó” példája annak, hogy az EU által finanszírozott fejlesztéspolitikai beavatkozások nem szándékolt, alapvetően nem felzárkóztató hatásokat képesek generálni.

A fejezet több tanulmánya a területi tervezés és a területi/többszintű kormányzás kérdéseit járja körül. Iwona Sagan a regionális és várostérség-fejlesztési politikákról kifejti, hogy a polarizációs-diffúziós modell az urbánus tereknek kedvez, míg a városi bázisú innováció a régiók területi kohézióját mozdítja elő. Paweł Churski és szerzőtársa a még teljesebb regionális kohézió érdekében területi igényekhez szabott beavatkozásokat javasol, például befektetést a humán tőkébe vagy a keleti régiók felzárkóztatásába. Baranyai Nóra tanulmánya Felső-Szilézia példáján azt illusztrálja, hogy az etnikai regionalizmus újjáélesztése nem lehetséges; a korábban autonóm Sziléziai vajdaság nem képes újjászületni egy tradicionálisan erős területegységekből álló EU-tagállamban. Jan Buček a szlovák régiók többszintű kormányzásáról azt emeli ki, hogy ez olyan „top-down állami projekt”, amelynél napjainkra az önkormányzati szerep vált dominánssá, így fő riválisává a helyi önkormányzatok váltak. Michal Illner a töredezett szerkezetű cseh önkormányzati rendszerről hangsúlyozza, hogy az a demokratikus folyamatok nem tervezett mellékterméke, lázadás a kommunista időszakban erőltetett központi helyek elmélete ellen. Hiába nagyobb a

kistelepülések bizalmi tőkéje, a fejlesztési források változatlanul a központi helyeken koncentrálódnak. Pálmai Zsolt a magyar tervezési-statisztikai régiókról kiemeli, hogy azok több jogalkotói próbálkozás ellenére sem szervesültek a területi közigazgatásban, így ma is eredeti funkciójukban működnek tovább. Csák László a romániai kohéziós politika kudarcaira mutat rá: amennyiben (politikai kurzusoktól, rendszerektől függetlenül) kiegyensúlyozott területi modellre van szükségünk és a nemzeti területi tervezésnek van ilyen modellje, akkor érdemes azt alkalmazni. Viacheslav Seliverstov közép-ázsiai példákkal illusztrálja, hogy a fejlesztéspolitika eszközeinek a szociálpolitikai kérdésekre is választ kell adniuk. Hajdú Zoltán a Jugoszlávia felbomlásából levonható tanulságokra koncentrál, felvetve, hogy vajon az EU is úgy végzi-e majd, mint Jugoszlávia, vagyis a Balkán európaizációja vagy az EU elbalkánosodása lesz az integráció eredménye? Marijana Sumpor szerzőtársaival a horvát régiók kilátásait illusztrálja a nyugat-balkáni területi együttműködésben, kiemelve, hogy a részvételen alapuló tervezés a jugoszláv hagyomány miatt meglehetősen nehézkes. Ennek ellenére szükség van rá éppúgy, mint a partneri együttműködésre az integrációt alkotó utódállamok között. Összességében a fejezet arra utal, hogy Európa bemutatott országaiban a területi kohézió a régi nyertesek és a régi vesztesek ismételt megjelenését eredményezi, részben a tagállami szintű programok, a közigazgatás különbsége, részben az alkalmazott eszköztár korlátozott területi beágyazottsága miatt.

Az intézet 70. jubileumára összeállított kötet logikusan csokorba szedi azokat a főbb üzeneteket, amelyek az EU döntéshozóit jelenleg is foglalkoztatják. Érzékletesen bemutatja, hogy a jelenlegi kohéziós politika nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen érdemben nem mérsékelte a nyugat-keleti lejtőt, jöllehet a tagállamokon belüli leszakadás mértékét valamelyest csökkentette. Az új programozási időszak új eszközei éppen azoknak a kritikus tömeget elérő hibáknak az eredményei, amelyek jelenleg a leginkább szembetűnően nem működnek: a kohéziós politika „kilóg” a régiókból, nem generál érdemi, fenntartható, az erőforrásokat kiaknázó hatásokat. E tekintetben sajnos Kelet-Közép-Európa sem lép túl önmaga árnyékán: bár az ide érkező fejlesztési források összege jelentős volt, ez nem társult a közigazgatás, a területi irányítás abszorpciót erősítő átalakulásával. Tennivaló tehát akad bőven ebben a térségben is.

Éppen a tanulmánykötet összetettsége ad alkalmat a szerkesztés kritikájára. A témákat érdekesen felütő bevezetések mellett indokolt lett volna a fő üzeneteket akár címszavakban összesítő zárórész, megkönnyítve az azokkal való azonosulást vagy a kételyek megfogalmazását. Éppígy egyes tanulmányok sokszor csak érintőlegesen utalnak arra a fő üzenetre, amelyre a fejezet egésze épül.

Előbbi, valójában nem lényegi hiányosságokkal együtt is egy olyan konferenciakötet született, amely kiemeli: a területi kohézió komoly átgondolásra szorul, az azt támogató regionális tudománynak pedig az eddiginél is szervezettebben be kell épülnie saját földrajzi régiójába. Ezeknek a feladatoknak a megoldása azonban nem lehetséges alulról jövő módon. A tagállamok és az EU által

elfogadott javaslatok, közös megoldások érdekében a korábbi programozási időszakoknál is fontosabb szerepet tölt be a koordináció, amely sok esetben a függetlenség jelentős mértékű feladásával jár együtt. Ebben a viszonyrendszerben az igazi kérdés az, hogy a regionális tudomány meddig képes hatékonyan hozzájárulni a jobb, teljesebb, objektívebb területi kohézió létrejöttéhez.

**Hamvas Ákos, Keményné Koncz Ildikó, Molnár György,
Schneider Magdolna, Szabó Hajnalka: Az önkormányzati
rendszer érintő változások és az adósságrendezés
gyakorlata
(Complex Kiadó, Budapest, 2013. 220 o.)**

HOPKÓ IVÁN

HOPKÓ Iván: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan
Doktori Iskola; hopko.ivan@gmail.com

Iván HOPKÓ: PhD student, University of Pécs, Doctoral School in Regional Policy and Economics;
hopko.ivan@gmail.com

A magyar közigazgatás reformjának fontos állomása a 2011 végén elfogadott Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (Mötv.), amely 2013. január 1-jétől fokozatosan lép hatályba. A könyv szerzői nem könnyű feladatra vállalkoztak akkor, amikor ezen átmeneti időszakban a múltból kiindulva, de a jövő jogi és gazdasági környezetét is bemutatva adták közre kutatómunkájuk eredményét. A kötet nagy hangsúlyt helyez az önkormányzatok gazdálkodásának és finanszírozásának múltjára és jelenére, végigköveti az utat az eladósodástól az állami adósságkonszolidációig, majd részletesen feldolgozza az eddigi adósságrendezési eljárások tapasztalatait. Hiánypótló mű jelent meg, melynek szerzői nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező közgazdászok és jogászok.

A szerzők az adósságrendezés szemszögéből adtak látéleletet Magyarországon azon településeiről, amelyek a gazdasági nehézségek miatt az elmúlt években adósságrendezés alá kerültek, mivel önerejükkel nem tudtak működképesek maradni. A bemutatott önkormányzatok többnyire a vidék azon településtípusát reprezentálják, ahol 5-6 ezer ember él, ahol szerény költségvetésből gazdálkodnak, ugyanakkor ahol fejlődni akarnak, az erre irányuló törekvések azonban sokszor erőn felülinek bizonyultak.

Az előzményekről

A rendszerváltást követően az önkormányzatok beépültek a társadalom rendszerébe, és élve önrendelkezési jogukkal saját fejlesztési programokat kezdtek

megvalósítani. A fejlesztésekhez azonban szerény források álltak rendelkezésre, ezért az önkormányzatok sok esetben túlvállalták magukat, gazdálkodási problémáik kezelhetetlenné váltak, egyesek adósságrendeziési eljárás alá kerültek.

A csődeljárás, a felszámolási eljárásról szóló, vállalkozásokat érintő 1991. évi XLIX. törvény (Cstv.) azonban nem volt alkalmas az önkormányzatok fizetési képtelenségének kezelésére, mivel a kötelezően ellátandó lakossági szolgáltatási feladatokat a fizetési képtelenségi eljárás alatt is teljesíteni kell, továbbá önkormányzatok megszüntetése – a gazdasági társaságokkal szemben – szóba sem jöhetett. A kormányzati beavatkozás időszerűvé vált, így jogszabályban rögzítették az önkormányzatok adósságrendeziését. A helyi önkormányzatok adósságrendeziéséről szóló 1996. évi XXV. tv. (Hartv.) fő célja az volt, hogy a helyi működési hibákat kiküszöbölve folyamatosan biztosítsa a kötelező lakossági közszolgáltatásokat és a település működőképességét.

Magyarország 2004. május 1-jén az Európai Unió teljes jogú tagjává vált, ami új fejezetet nyitott az ország fejlődésében azzal, hogy kialakult az ágazati és területi tervezés koherens rendszere, lendületet kaptak a nagyobb infrastrukturális beruházások, melyekhez a végrehajtási háttérintézmények is felsorakoztak. Az önkormányzatok nagyobb lélegzetű fejlesztési programokat is képesek voltak megvalósítani, melyek elsődlegesen helyi vagy térségi infrastrukturális beruházásokat jelentettek, de számos esetben a helyi közösséget erősítő, kulturális célokat is szolgáltak. A vissza nem térítendő uniós támogatások pályázati úton való elnyeréséhez azonban kötelező önerőt is kell biztosítani, ezért az önkormányzatok helyi bevételeik kiegészítésre banki hiteleket vettek fel vagy kötvényt bocsátottak ki. Az uniós támogatásokhoz szükséges külső forrásbevonás döntően devizaalapú kötvénykibocsátásokkal történt, így az önkormányzatok is – a lakossági szektorhoz hasonlóan – az árfolyam fogságába kerültek, és az adósságtömeg 2011–2012-ben már elérte, majd meghaladta az 1000 milliárd forintot.

A szerzők közgazdasági alapossággal mutatják be az önkormányzatok eladósodásához vezető utat, beleértve a devizaalapú eladósodás kialakulásának okait és körülményeit, mindezt a kézikönyv elvárásai szerint érthető stílusban, ábrákkal és számadatokkal alátámasztva.

Az adósságrendeziés kérdése különösen akkor került – a szakmai körön túl – a közéleti viták középpontjába, amikor már a jelentősebb gazdasági potenciállal rendelkező helyi önkormányzatoknál is adósságrendeziési eljárás indult, egyrészt a hibás helyi gazdasági döntések eredményeként, másrészt a devizaalapú kötelezettségek miatt megnövekedett pénzügyi nehézségek miatt. A Hartv. hatályba lépését követően kevés elemző írás született az adósságrendeziési eljárások gyakorlatáról, majd Esztergom városának adósságrendeziési eljárása mutatott rá az önkormányzati rendszer egyes szintjein jelentkező anomáliákra.

A 2013–2014-től kezdődő időszakot egy „második” önkormányzati korszaknak is nevezhetjük, mivel már nem az Ötv., hanem a Möt. és a kapcsolódó jogszabályok által szabályozott új közigazgatási felépítés, új gazdasági szabályozók, új intézményhálózat a meghatározó, megváltozik a társadalmi szerepválla-

lások központi és helyi szintű aránya, módosul a társadalmi térszerkezet és a gazdálkodás is új alapokra épül.

A könyv átfogóan kezeli az új rendszert: *Az önkormányzati rendszer átalakítása, út az adósságkonszolidációig* című első fejezet az új közigazgatási struktúrát, a szektor gazdálkodását, az eladósodást és az adósságkonszolidációt fejt ki. A közigazgatási, önkormányzati igazgatás változásairól a szerzők – mintegy alapvetésként – a Möt. új szemléletét igyekeztek összefoglalni, s felhívni az érintettek figyelmét az önkormányzati működést meghatározó, szerteágazó jogszabályokra, azok összefüggéseire.

Az alaptörvény által meghatározott, a korábbiaktól jelentősen eltérő állam-szervezeti felépítés átalakította az államigazgatás és az önkormányzatok egymáshoz való viszonyát. A leglényegesebb változás, hogy a kormány szerepe megerősödött, a korábbi törvényességi ellenőrzést egy erős beavatkozási lehetőségeket biztosító törvényességi felügyelet váltotta fel, emellett az önkormányzatok gazdálkodási önállósága is erős államigazgatási korlátok közé került. A településekre korábban jellemző fejlesztési lendület nyilvánvalóan vissza fog esni, mivel az új rendszerben a külső forrás biztosítása – pl. a hitelfelvetelek állami engedélyhez való kötése miatt – jelentősen megnehezül. A könyv táblázatban szemlélteti a közigazgatási szinteket érintő változásokat is, ezek közül kiemelném a 198 közigazgatási eljárás kialakítását, ami a társadalmi térszerkezetet is átalakította.

Az önkormányzatok gazdálkodásának belső szerkezete megváltozott, de továbbra is két pillérre támaszkodik. A gazdálkodás egyik pillére a központi költségvetésből nyújtott állami támogatás, a másikat a helyi bevételek képezik. Az állami támogatás korábban a normatív finanszírozásra épült, és a települések fejlettségbeli egyenlőtlenségének kiegyenlítésére ún. „önhiki” (önhibáján kívül hátrányos helyzetbe került önkormányzatok) támogatási rendszer működött. A normatív finanszírozást az új felfogást tükröző ún. feladatfinanszírozás váltotta fel. Ez alapvetően arra vezethető vissza, hogy az önkormányzati feladatok egy részének állami átvállalásával a központi költségvetés önkormányzati szektor számára nyújtott támogatása is jelentősen csökkent. A 2013. évi központi költségvetésben az önkormányzati támogatás csökkenésével a helyi önkormányzatok éves gazdálkodásában is volumencsökkenés várható. Míg 2012-ben az önkormányzatok 2943 milliárd Ft-tal gazdálkodtak, addig 2013-ra 2308 milliárd Ft a várható bevételi előirányzat. Míg 2012-ben az önkormányzatok kiadásai mintegy 35%-át fedezték központi támogatásból, 2013-ra ez az arány várhatóan 28%-ra csökken. (A központi költségvetés 2012-ben 1041 milliárd Ft-tal támogatta az önkormányzatok működését, 2013-ra ez 636 milliárd Ft-ra csökken.) A szerzők az új forrásszabályozás hatását az önkormányzati szektor makroszintű gazdasági pozíciója alapján, diagrampárokból is bemutatják, érthető módon a szektor GDP-n belüli arányának szűkülése érvényesül. A GDP-arányos önkormányzati gazdálkodás aránya 2012-ben mintegy 10% volt, 2013-ban ez az arány az előirányzatok alapján 7,5%-ra esik vissza.

Az önkormányzatok költségvetési támogatásának lényeges módosításai közül az szja-t (2013. január 1-jétől a 8%-nyi helyben maradó részből 4,1% teljesen

kikerült az önkormányzati finanszírozási rendszerből, 3,9% pedig beépült az állami támogatás rendszerébe) és a gépjármű-adóbevételeket (az önkormányzatoknál maradó rész 40%-ra csökkent) érintő új szabályokra hívnám fel a figyelmet. Az „önhiki” megszűnt, így főleg a vidék szempontjából fontos kérdés, hogy a gazdasági, társadalmi szempontból hátrányos helyzetű települések kompenzálására és a jövedelemkülönbségek mérséklésére milyen új rendszer fog kiépülni.

A szerzők a könyvben bemutatják az önkormányzatok korábbi eladósodásának folyamatát. Az önkormányzatoknak kezdetben központi korlátozás nélkül volt lehetőségük hitelfelvételre, majd 1996-tól az Ötv. 88. §-ának hitelfelvételi korlátja rögzítette, hogy a visszafizetés pénzügyi forrását csak a saját bevételek képezhetik, a központi támogatás nem fordítható adósságszolgálatra. Az egyre nehezebben elérhető pénzügyi egyensúlyt az önkormányzatok éven belüli és éven túli hitelfelvételekkel kezelték, majd 2009-től a devizaalapú kötvényekkel történő forrásszerzés egyre nagyobb méreteket öltött, mellyel a hitelintézetek élénk hitelezése társult. Ezt a folyamatot a szakkönyv mind a kamatok, mind az árfolyamváltozások oldaláról, közgazdasági igényességgel mutatja be, majd diagrampárban szemlélteti. A szerzők rámutatnak arra a lényeges elemre, hogy a 2010-ben és 2011-ben már 1000 milliárd Ft-ot meghaladó önkormányzati adósságotfólió fele döntően svájci frank kötvényben denominált, de ez csupán az önkormányzatok 14-15%-át, döntően a nagyobb városokat érintette (a megyei önkormányzatok közül valamennyi rendelkezett svájci frank alapú kötvénnyel).

Az új szabályozás szigorú intézkedéseket fogatosított azzal, hogy az önkormányzatok működési hiányt nem tervezhetnek, továbbá az új finanszírozási szabályok szerint az önkormányzati hitelviszonyok létesítéséhez előzetes államigazgatási engedélyt kell kérni. A kormányzat a további eladósodás megakadályozására 2012 novemberében meghirdette az önkormányzati adósságkonszolidációs csomagot, és megkezdte annak végrehajtását.

Az adósságkonszolidációról

Az önkormányzatokat érintő adósságkonszolidációs csomag releváns rendelkezéseit az 1540/2012. (XII. 4.) kormányhatározatra és a 2012. évi és a 2013. évi központi költségvetési törvényekre hivatkozva vezették be. A konszolidáció az önkormányzatok 63%-át érintette, az önkormányzatok 37%-a nem rendelkezett átvállalható tartozással (a konszolidáció csak a banki követelésekre terjedt ki, a szállítói tartozásokra nem, ami főleg a kisebb települések számára jelentett problémát).

A kézikönyv *Az adósságrendezés és annak jogi háttere* című második fejezete az önkormányzati adósságrendezési eljárások folyamatát tárgyalja, majd kialakulásának körülményeit vizsgálja, valamint a Hartv. magyarázatát adja a bírói ítélezés gyakorlata tükrében. Ebben a részben éves statisztikákat olvashatunk

az eddig elindított 68 adósságrendezési eljárásról és azok megyék szerinti eloszlásáról. Csongrád, Győr-Moson-Sopron és Tolna megyében eddig nem indult települési önkormányzattal szembeni adósságrendezési eljárás, ami nem „területi okokkal” magyarázható, inkább az önkormányzatok felelős gazdálkodása előzte meg a fizetésektelen helyzetek kialakulását.

A harmadik fejezet *Az adósságrendezés gyakorlata* címmel a pénzügyi gondnok tevékenységének főbb feladatait, az eddigi eljárások adatainak elemzését és két esettanulmány bemutatását foglalja magába. Értékes adatokat ismerhetünk meg az 1996 és 2013 márciusa között lefolytatott 68 adósságrendezési eljárásról. Az alapos kutatómunka összegző adatai további kutatási témák kiindulópontjai lehetnek. Az esetek fontos tanulsága, hogy a kisebb lélekszámú, alacsonyabb költségvetéssel rendelkező önkormányzatok pénzügyi stabilitása sokkal érzékenyebb, mint a nagyobb költségvetéssel rendelkező önkormányzatoké.

Az esettanulmányok bemutatása során a szerzők arra törekedtek, hogy az adósságrendezési eljárások két pólusát érintsék, ezért egy jelentősebb gazdasági potenciállal rendelkező város bonyolultabb, sok hitelezőt érintő eljárását ismertették, majd pedig egy kisebb volumenű, községekre jellemző eljárást dolgoztak fel, érzékeltetve a vidék és város közötti különbségeket. Az adósságrendezési eljárások kiváltó okai között leginkább a kellő szakértelem hiányát, a beruházások túlméretezését vagy a pénzügyi nehézségek szakszerűtlen kezelését lehet említeni.

A könyvet olvasva felmerül a kérdés, hogy ha lesz is uniós támogatás, de nem társul hozzá elérhető hitel vagy más külső forrás, akkor a kistelepülések vajon megvalósíthatják-e helyi igényekre szabott fejlesztéseiket, avagy a központosított rendszerben elvész az aprófalvas vidék sokszínűsége. A szakkönyv mindenesetre a *„gondolkodj globálisan és cselekedj lokálisan”* ismert üzenetét közvetíti mindazoknak, akik tenni tudnak és tenni is akarnak a helyi társadalmak sikeres működéséért.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló az Evolúciós gazdaságföldrajz Közép- és Kelet-Európában workshopról (Budapest, 2013. november 11–15.)

Report on the Evolutionary economic geography in Central and Eastern Europe workshop

PÁGER BALÁZS, ZSIBÓK ZSUZSANNA

PÁGER Balázs: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; pagerb@rkk.hu

ZSIBÓK Zsuzsanna: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; zsibok@rkk.hu

Balázs PÁGER: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; pagerb@rkk.hu

Zsuzsanna ZSIBÓK: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; zsibok@rkk.hu

2013 őszén első ízben rendezték meg az *Evolúciós gazdaságföldrajz Kelet-Közép-Európában* című nemzetközi workshopot. Az esemény szervezői az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK), a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (SZTE GTK), a Nemzetközi Üzleti Főiskola (IBS) és a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) voltak, a programot elsősorban PhD-hallgatók és fiatal kutatók számára hirdették meg. Az esemény főszervezője és szakmai koordinátora *Lengyel Balázs*, az MTA KRTK tudományos munkatársa és az IBS kutatásvezetője volt. A workshop célul tűzte ki, hogy áttekinthesse az evolúciós gazdaságföldrajz alapfogalmait és kvantitatív eszközeit, valamint hogy a kelet-közép-európai fiatal kutatók számára lehetőséget biztosítson a szakmai tapasztalatcserére. Az előadásokat az érdeklődő szakmai közösség is szabadon látogathatta.

A tudományos program főelőadója *Ron Boschma*, a hollandiai Utrechti Egyetem és a svédországi Lundi Egyetem CIRCLE (Centre for Innovation, Research and Competence in the Learning Economy) kutatóintézetének igazgatója volt, aki

2013 óta a Marburgi Egyetem díszdoktora, továbbá az *Economic Geography* és a *Review of Regional Research* (*Jahrbuch für Regionalwissenschaft*) folyóiratok szerkesztőbizottságának tagja. Kutatásait elsősorban az evolúciós gazdaságföldrajz, az evolúciós közgazdaságtan, a gazdasági ágazatok térbeli fejlődése, a regionális innovációs rendszerek és az ipari körzetek témaköreiben végzi. Több mint hatvan folyóiratcikk, közel negyven könyvfejezet, egy könyv és több könyvszerkesztés fűződik a nevéhez. Társ szerzős munkáiba elismert szaktekintélyek mellett gyakran von be fiatal kutatókat is, ami jelzi elkötelezettségét a pályájuk elején álló PhD-hallgatók, kutatók felkarolása iránt. Tudományos munkái döntően empirikus jellegűek, különböző ágazatokban vizsgálják a klaszterképződés, a tudásáramlás (innováció), a közelség, a kapcsolódó változatosság (related variety) és a hálózatok szerepét a regionális fejlődésben.

Boschma professzor előadásai mellett a program kétféle szekcióból állt. A workshopra kész tanulmánnyal jelentkezők hosszabb előadásokat tarthattak, azok továbbfejlesztését két kijelölt hozzászóló (egy senior és egy fiatal) segítette. Azok, akik előzetes kutatási eredményeiket kívánták bemutatni, rövid előadásokra kaptak lehetőséget.

Az első nap tematikája az evolúciós gazdaságföldrajz alapvető gondolataira, módszertani kérdéseire, valamint kutatási szemléletére fókuszált. A nyitóelőadást Ron Boschma tartotta, amely egyrészt a téma bevezetőjeként szolgált, másrészt előrevetítette a következő napok fő témáit is. Az evolúciós gazdaságföldrajz elsősorban az evolúciós közgazdaságtan elméleti alapvetéseiből indul ki, a gazdasági szereplőket fejlődésük dinamikáján (létrehozás, növekedés, csökkenés, kilépés) keresztül vizsgálja. Ebbe az elméleti keretrendszerbe vezette be az evolúciós gazdaságföldrajz a térbeliséget, így vizsgálatának fókuszában a vállalatok elhelyezkedése, az egyes iparágak koncentrációjának és a régiók közötti fejlettségi különbségek magyarázata áll. Az evolúciós gazdaságföldrajz megfigyelései során nagymértékben támaszkodik a történelmi múltból levezethető folyamatokra (az útfüggőség kérdéseire), ugyanis a vizsgált jelenségek magyarázatát alapvetően a „Hogyan lett ilyenné?” kérdésre helyezi. A regionális fejlődés evolúciós gazdaságföldrajzi magyarázatában nemcsak az útfüggőség, hanem a helyhez kötött (place-based) folyamatok is szerepet játszanak, ugyanis a területi struktúrák megszabják az új rutinok létrehozását, közvetítését és beáramlását. Az evolúciós gazdaságföldrajz egyik fontos kérdése a gazdasági szereplők tevékenysége között fennálló kapcsolódó változatosság és kapcsolódás nélküli változatosság (unrelated variety) szerepe a regionális fejlődésben. Utóbbi folyamatok regionális gazdaságfejlesztésben játszott szerepét empirikusan vizsgálta *Matthias Brachert*, a hallei Közgazdasági Kutatóintézet kutatója. *Jelena Lausev*, a London School of Economics és a Belgrádi Egyetem Közgazdaság-tudományi Karának kutatója írásában az átmeneti gazdaságok közszféráinak méretéről és ennek helyi munkaerő-piaci hatásairól értekezett. Ennek elemzéséhez szerbiai példákat használt fel.

A második napon a résztvevők a rövidebb prezentációk szekciójában a tudás és a területi fejlődés kapcsolatáról hallgathattak előadásokat. *Vas Zsófia*, a

Szegedi Tudományegyetem (SZTE) Gazdaságtudományi Karának tanársegédje a tudásintenzív iparágakról, valamint az innovációs folyamatban releváns tudás forrásáról mutatta be kutatási eredményeit. *Štefán Rehák*, a pozsonyi Közgazdasági Egyetem docense a régiók közötti tudásáramlásról és a tudásintenzív üzleti szolgáltatások szerepéről értekezett. *Kuttor Dániel*, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának docense tanulmányában az ipari termelés átstrukturálódását és ennek hatásait vizsgálta a visegrádi országok régióiban. *Elekes Zoltán*, az SZTE Gazdaságtudományi Karának PhD-hallgatója pedig a regionális fejlődési pályákat, valamint a változatosságot elemezte a magyar régiókban.

Ezen a napon Ron Boschma a regionális fejlődés evolúciós megközelítéséről tartott előadást. Az evolúciós gazdaságföldrajz a regionális gazdasági fejlődést két fő irányból közelíti meg. Egyrészt a területi externáliák, tehát a régióban lévő ágazatok kapcsolódó változatossága alapján: eszerint minél nagyobb a kapcsolódó változatosság egy régióban, annál nagyobb a regionális gazdasági növekedés. Másik oldalról a regionális fejlődést a regionális diverzifikálódás határozza meg, azaz bizonyos gazdasági ágazatok létrejötte vagy eltűnése. Az elméletet a holland professzor a svéd régiók gazdasági fejlődésének empíriájával egészítette ki.

A hosszabb prezentációkon belül *Vedres Balázs*, a Közép-európai Egyetem docense a kreativitás topológiájáról folytatott kutatásait mutatta be. Szerzőtársaival a „strukturális gyűrődéseket” és a kognitív távolságot vizsgálta, ehhez a videojáték-ipar termékeiről és a fejlesztők karrierútjaiból gyűjtöttek információkat. *Anna Fedyunina*, a szentpétervári Közgazdasági Egyetem kutatójának tanulmánya az orosz régiók gazdasági növekedése és exportszerkezete közötti kapcsolatot vizsgálta. Empirikus kutatásában az exportra termelő iparágak kapcsolódó változatosságának regionális gazdasági növekedésre gyakorolt hatását mutatta be. *Kálmán Judit*, az MTA KRTK kutatója a Strukturális alapok magyarországi allokációját vizsgálta politikai gazdaságtani megközelítésből. Empirikus vizsgálatában a támogatások elosztását befolyásoló tényezőket a magyar települési önkormányzatokra figyelte meg.

A harmadik napon a prezentációk fókusza a közép- és kelet-európai térségre helyeződött. A rövidebb előadásokban a szerzők több különböző nézőpontból vizsgálták a közép- és kelet-európai gazdasági fejlődés folyamatait. *Bodnár Gábor*, a Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Karának PhD-hallgatója a magyar vidéki régiók fejlődési folyamatait vázolta fel. *Pásztor Szabolcs*, a Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Karának oktatója a határok kereskedelmi folyamatokban betöltött szerepéről tartott előadást. *Páger Balázs*, az MTA KRTK tudományos segédmunkatársa a közép-európai országok vállalkozói tevékenységéről mutatta be kutatási eredményeit. A hosszabb előadások között *Márkusné Zsibók Zsuzsanna*, az MTA KRTK tudományos munkatársa az Európai Unió egyik jelentős pénzügyi intézményéről, az Európai Beruházási Bankról referált. Vizsgálatának fókuszában a banknak a területi kohézióban játszott szerepe állt. *Szabó Marianna*, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának doktorandusza két magyar város, Pécs és Szeged fejlődését vizsgálta különböző történelmi szempontokból.

A workshop negyedik napját Ron Boschma harmadik, Az ágazatok térbeli fejlődése című előadása nyitotta. Az ágazatok térbeli fejlődésének evolúciós megközelítése a spin-off folyamatnak és a vállalatok belépésének és kilépésének elemzésével foglalkozik. Ebben a kontextusban a spin-off folyamat egy adott ágazat növekedését és térbeli koncentrációját jelenti, amelynek hátterében részben önmagukat erősítő folyamatok vannak: sikeres anyacégekből nagyobb valószínűséggel jönnek létre sikeres spin-off vállalkozások. Az ágazatok térbeli koncentrációjának másik lehetséges magyarázata a lokalizációs előnyök jelenléte, amely a hasonló tevékenységi körű vállalatok földrajzi közelségének és kapcsolatainak pozitív externáliáira utal. Az előadó az elméletet a brit autóipar empirikus elemzésével illusztrálta, amelyben egy túlélési (hazard) modellben a Coventry és Birmingham környéki autóipari vállalkozások túlélési rátáját magyarázta.

A csütörtöki hosszabb előadások szekciójában két tanulmányt mutattak be az előadók. Elsőként *Harasztosi Péter*, a Közép-európai Egyetem és a Magyar Nemzeti Bank munkatársa mutatta be Gépipari importspilloverek című tanulmányát. Ebben az ipari gépek regionális eloszlását és az importot befolyásoló döntéseket vizsgálta. A szerző vállalati szintű adatokat használó modelljében magyarázó változóként figyelembe vette a helyi piacon már bent lévő importáló vállalatokat, amelyek spilloverhatások forrásai lehetnek más cégek számára, és befolyásolhatják azt is, hogy a helyi piac cégei mely országból importálnak. A szekció második előadója *Sandra Bernick*, a London School of Economics hallgatója volt, aki az energiahatékonyság vállalati szintű befolyásoló tényezőit vizsgálta Oroszország példáján. Kutatásának sajátossága, hogy a földrajzi tényezőkre fókuszál, melyek egyrészt természetföldrajzi tényezők (pl. időjárási változók, elhelyezkedés), másrészt gazdaságföldrajzi tényezők (más vállalatoktól mért távolság mint a spilloverhatás forrása) voltak. Eredményei megerősítik, hogy a földrajzi tényezők számítanak a vállalkozások termelésének energaintenzitásában.

A következő szekcióban *Békés Gábor*, az MTA KRTK tudományos munkatársa ismertette Harasztosi Péterrel közösen írt tanulmányát. Az előadás az agglomerációs előnyök (a foglalkoztatás „sűrűsége”) és a vállalati teljesítmény kapcsolatát helyezte új megvilágításba hazai településszintű adatok felhasználásával. A kutatás módszertani újdonsága, hogy a térbeli hatások robusztusságának vizsgálatához egy mesterséges, azonos méretű területi egységekből álló térbeli hálót és egy véletlen iteratív folyamatot alkalmazott, mellyel a hazai településszerkezeti sajátosságok és a módosítható területi egység problémájának módszertani kezelésére javasolt megoldást.

A november 14-i rövid előadások szekciójában négy prezentáció hangzott el. *Szakálné Kanó Izabella*, a SZTE Gazdaságtudományi Karának oktatója a tudásintenzív ágazatok térbeli eloszlásának az innovációs teljesítményben játszott szerepét vizsgálta kistérségi szinten, térökonometriai módszerekkel. *Veronika Černáková*, a Kassai Műszaki Egyetem adjunktusa a regionális tudásbázis és a munkaerő térbeli migrációjának és koncentrációjának, valamint a vállalkozói tevékenységek térbeli

dinamikájának viszonyát elemezte az Európai Unió régióiban. *Jakobi Ákos*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Tudományi Tanszékének adjunktusa az információs társadalom és gazdaság térbeli koncentrációjának és dekoncentrációjának trendjeit vizsgálta a közelség fogalmával, megállapítva, hogy a földrajz még mindig számít, és nem beszélhetünk a „távolság haláláról”. *Slavka Klasova*, szintén a Kassai Műszaki Egyetem PhD-hallgatója empirikus modell segítségével a szlovákiai vállalkozások forgalmának meghatározó tényezőiként a földrajzi elhelyezkedést és az ágazatot azonosította.

A rendezvény utolsó napja Ron Boschma előadásával indult, melynek címe A hálózatok evolúciós megközelítése volt. A professzor három olyan témakört mutatott be, amelyben az evolúciós gazdaságföldrajz szemlélete a tudáshálózatok vizsgálatában alkalmazható. Az első a térbeli innovációs rendszerek volt, melynek kapcsán felvetette, hogy az evolúciós gazdaságföldrajzban melyik területi szint a releváns, milyen hálózati struktúrák a leghatékonyabbak, valamint hogyan fejlődnek az innovációs rendszerek. Az alkalmazás második bemutatott lehetősége a tudáshálózatok térbeli szerveződése, különös tekintettel a klaszterekre. A professzor felhívta a figyelmet arra, hogy a klaszterekben a tudásexternáliákra nem lehet adottságként tekinteni, mert a vállalkozások nem egyformán férnek hozzá a tudáshoz. Ebből a szempontból a tudáshálózatoknak van földrajzi és egyéb vonatkozása is, mint például a vállalatok abszorpciók képessége vagy hogy mely más cégekkel vannak kapcsolatban a klaszteren belül és kívül. A harmadik bemutatott témakör a hálózatok térbeli dinamikája volt, melyben az előadó összekapcsolta a klaszterek életciklusának irodalmát az ágazatok életciklusának és a közelségnek az irodalmával, szemléltetésképpen pedig egy kreatív iparág, a videojátékokat gyártó vállalatok hálózatait vizsgálta.

A pénteki hosszú előadások szekciójában elsőként *Sebestyén Tamás*, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának (PTE KTK) kutatója mutatta be Varga Attilával közös eredményeit. Az előadás a kelet-közép-európai régiók innovációs teljesítményét vizsgálta, a külső tudáshálózatokhoz való kapcsolódás szerepére fókuszált, amelyet az európai kutatási keretprogramokban való részvétellel mint a tudástranszfer forrásával mért. Ezt követően *Horváth Márton*, az MTA és a PTE KTK kutatócsoportjának munkatársa tartott előadást az egyetemi szabadalmak térbeli elemzéséről. Varga Attilával végzett kutatásukban az egyetemi vállalkozói tevékenység intézményi és regionális tényezőit vizsgálták egy kivételesen részletes, európai mintán (NUTS 3 szinten). Míg az intézményi tényezőkben pozitív kapcsolatot találtak, a regionális tényezők – meglepő módon – negatív hatással voltak az egyetemi szabadalmaztatási tevékenységre.

A rövid előadások zárónapi szekcióját *Molnár Ernő*, a Debreceni Egyetem Természettudományi és Technológiai Karának adjunktusa előadása nyitotta, aki a magyarországi autóipar térbeli dinamikáját vizsgálta. Ezután *Józsa Viktória*, a Szent István Egyetem PhD-hallgatója tartott prezentációt egy multinacionális cég (a Bosch) térségi beágyazódásainak helyi hatásairól Miskolcon. *Raigo Ernits*, az észtországi Tartui Egyetem PhD-hallgatója a kis iparvárosok változó szerepét

mutatta be a kelet-európai posztszocialista gazdasági térben, hazájának példáján. Végül Czirfusz Márton, az MTA KRTK tudományos munkatársa foglalta össze a gazdaságföldrajz fejlődésének hazai kontextusát az ötvenes évektől napjainkig.

A szakmai programokon túl a szervezők színes kulturális programokat biztosítottak a résztvevőknek, melyeket a hazai és külföldi, Budapestet ismerő és kevésbé ismerő kollégák is szívesen látogattak. A workshop résztvevőinek egyöntetű benyomása volt, hogy kíváncsiak lennének a sikeres esemény jövőbeli folytatására. A kapcsolattartás érdekében közös levelezőlistát hoztak létre, melynek segítségével a kollégák megoszthatják egymással szakmai eredményeiket és új résztvevőkkel bővíthetik az evolúciós gazdaságföldrajz iránt érdeklődők közösségét. Tervben van az eseményre benyújtott tanulmányok szerkesztett kötetben való megjelentetése is.

Beszámoló a Regional Studies Association karrierjük elején járó kutatóknak szervezett konferenciájáról

Report on the Early career conference of the Regional Studies Association

ELEKES ZOLTÁN

ELEKES Zoltán: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

Zoltán ELEKES: PhD student, Doctoral School of Economics, University of Szeged; elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

A Regional Studies Association (RSA) 2013. november 1-jén rendezte a karrierjük elején álló kutatók számára szóló konferenciáját Manchesterben. Az esemény fókuszba a regionális tudomány jövője volt. A konferencia rövidsége ellenére 56 résztvevő nyolc szekcióban tartott előadásokat. E szekciók többek között az innováció és tudás, az evolúciós gazdaságföldrajz, a klímaváltozás és fenntarthatóság, a regionális gazdaságfejlesztés, a várostervezés és területi kormányzás kérdéseire fókuszáltak. Három plenáris előadás és egy panelbeszélgetés jelenítette meg a tapasztalt kutatók meglátásait a regionális tudományi diskurzusok jövőjéről.

Jürgen Essletzbichler (University College London) plenáris előadásában az evolúciós gazdaságföldrajz aktuális helyzetével és jövőbeli lehetőségeivel foglalkozott. Az innovációs rendszerek irodalmában már széles körben alkalmazott evolúciós közgazdaságtani gondolatok térbeli adaptációját jelentő evolúciós gazdaságföldrajz a regionális tudomány újonnan formálódó területe. Essletzbichler szerint a hagyományos evolúciós gondolatok közül az újdonsággenerálás és a variáció néhány aspektusának jobb megértése a leggyakoribb kutatási cél az irodalomban, míg a szelekció vagy az öröklődés mechanizmusai kevésbé feltártak. Véleménye szerint az evolúciós gazdaságföldrajzi diskurzushoz tartozó kutatásokban a vállalat – részint az utrechti iskola nyomán – az egyik leggyakoribb elemzési egység, ez azonban nem következik szükségképpen az evolúciós közgazdaságtan elméletéből. Kiemelte, hogy a jelenlegi kutatásokban kevésbé kutatott az intézmények szerepének vizsgálata. Emellett a jellemző kutatási fókusz a régió belüli evolúció, míg a régiók evolúciója jóval kevésbé hangsúlyos. Végül hozzátette, hogy az evolúciós gazdaságföldrajzi keretben vizsgált folyamatok társadalmi közegbe ágyazottak, a normatív jellegű kérdésfeltevések

mégsem jellemzőek, noha ennek az elmélet teret engedne. A jövőbeli kihívások között említette a többféle módszertan párhuzamos használatának mainál szélesebb körű jelenlétét, valamint kiemelte, hogy a kapcsolódó kutatások kezdenek távolodni a politikai szempontok szerint konstruált régiós keretektől. A csomóponti régió szemléletének erősödése szerintre hozzájárulhat a régiók evolúciójára fókuszáló tudományos diskurzus bővüléséhez.

Nicholas Phelps (University College London) előadásában visszatekintett a regionális tudományi irodalom hagyományaira, és ebből az alapállásból fogalmazta meg a jelenre vonatkozó észrevételeit. Szerinte az elmúlt évek diskurzusából világosan látszik, hogy az egyes vizsgálati problémáknál a régió nem egyszerű aggregációja az alacsonyabb szintű jelenségeknek, hiszen esetenként a régiók átfedés- és hézagmentesen illeszkedő területi hierarchiái nem adnak megfelelő keretet a regionális folyamatok vizsgálatához. Második észrevétele a módszertani hagyományokra vonatkozott. Szerinte a regionális tudományt erőteljes empirikus orientáció jellemzi, a domináns módszertan kvantitatív jellegű. Kiemelte, hogy e tudományterület profitálhatna az esettanulmányos módszertan mainál szélesebb körű alkalmazásából. Aggodalmát fejezte ki a regionális tudományban megjelenő „metaelméletekkel” kapcsolatban. Véleménye szerint a globális termelési hálózatok vagy a neoliberalizmus elméletei túl átfogóak, a világ komplexitását nem lehet egyetlen elméletbe sűríteni. Végül kiemelte, hogy a regionális tudományi elméletalkotás nehézsége éppen a tér és területiség problémáiból adódik. Felvetette a többféle tudományterület és módszertan jelenleginél kiterjedtebb kombinálását, ami a regionális tudománytól hagyományosan nem idegen gondolat.

Plenáris előadásában Martin Jones (Aberystwyth University) a regionális tudomány múltjának áttekintésével kapcsolódott a regionális tudomány jövőjének központi témájához. Néhány példával illusztrált összefoglalójában azt hangsúlyozta, hogy a regionális tudomány ciklikus viták sorozata, ahol az egyes fordulatok reakciók egy azt megelőző fordulatra. Egyetértett Nicholas Phelps-szel abban, hogy a regionális tudomány jövőjével kapcsolatban érdemes lehet visszatekinteni a múltba. A mai kihívásokat elemezve felhívta a figyelmet a terület, a hely, a lépték és a hálózatok közti szoros összefüggésre. A legmarkánsabb viták az ellenálló képességről, a megszorításokról és az akadémiai szféra változó szerepéről folynak. Végül kiemelte a többféle kutatási módszer alkalmazásának fontosságát, ezen belül az esettanulmányos módszertan elterjedtebb használatát és a több tartalommal bíró kvalitatív kutatások terjedését. Megemlítette az *open access* és *open data* típusú nyílt kezdeményezéseket. Bizonytalan volt abban, hogy vajon ezek nyomán a (regionális) tudomány módszertani forradalom előtt áll-e.

A plenáris előadások alapján a regionális tudomány jövőjével kapcsolatban több javaslat körvonalazódott. Egyrészt a haladás érdekében célszerű időről időre visszatekinteni a regionális tudomány múltjára, hagyományos diskurzusaira. Másrészt érdemes a mainál szélesebb körű módszertani eszköztárra tá-

maszkodni, olykor teret engedni a kvalitatív megközelítéseknek. Mindhárom plenáris előadásban megjelent például az esettanulmányos módszertan, amely a jelenlegi diskurzusokhoz érdemi módon képes hozzájárulni. Hasonló, a regionális tudomány isardi hagyományaitól nem idegen üzenet a többféle diszciplína együttműködésében rejlő lehetőségek jobb kihasználása. Végül megjelent a hozzászólásokban a tér és térbeliség (továbbra is) központi szerepe a regionális tudományi érvelésekben.

Az open access jelenségre reagálva a RSA 2014-től elindítja saját, hasonló elven működő folyóiratát, a *Regional Studies, Regional Science*-et. A társaság idei európai konferenciáját június 15. és 18. között rendezik a törökországi İzmirben. Ezen a korábbi évekhez hasonlóan kifejezetten a pályájuk elején járó hallgatóknak és kutatóknak is lesz részrendezvény. A *Students & Early Careers' Social Event Series* a hagyományos kapcsolatteremtő funkción kívül teret ad a karrierjük elején járókat érdeklő, szakmai képességeik fejlesztését célzó workshopnak is. Korábban hasonló workshopok fókuszáltak a konferencia-előadások, vagy a peer-review rendszerben történő publikálás kérdéseire.

Beszámoló a II. Területfejlesztők Napjáról

Report on the 2nd Congress of Spatial Developers

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD, TIPOLD FERENC

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; skovacs@rkk.hu

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; szracz@rkk.hu

TIPOLD Ferenc: főosztályvezető, Nemzetgazdasági Minisztérium, Területfejlesztési Tervezési Főosztály, Budapest; ferenc.tipold@ngm.gov.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; skovacs@rkk.hu

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; szracz@rkk.hu

Ferenc TIPOLD: head of department, Department of Territorial Development Planning, Ministry for National Economy, Budapest; ferenc.tipold@ngm.gov.hu

A Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) második alkalommal rendezte meg a Területfejlesztők Napját, ezúttal a Nemzetgazdasági Minisztérium Tervezéskoordinációért Felelős Államtitkárságának támogatásával. A 2013. október 8-án, Budapesten, a Nemzetgazdasági Minisztérium Pénztártermében megtartott tanácskozás arra kereste a választ, hogy miképpen lehet a jövőben érvényesíteni az elfogadás előtt álló Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (OFTK)¹ célkitűzéseit, milyen tervezési megfontolásokra, operatív lépésekre van szükség a területi szempontok eredményesebb érvényesítése érdekében. A konferencia iránt komoly érdeklődés mutatkozott, mindössze négy munkanap után, kapacitáskorlát miatt befejeződött a regisztráció. A 140 résztvevő által képviselt szervezetek megoszlása (akadémiai szektor 27%, kormányzat 24%, nonprofit szervezetek 19%, megyei önkormányzatok 17%, tanácsadó cégek és egyéb szervezetek 13%) jól tükrözte a szakma sokszínűségét. A területfejlesztési politika alakítói és annak gyakorlati megvalósítói élénk figyelemmel kísérték a bemutatott szakmai és tudományos eredményeket.

Rechnitzer János, az MRTT elnöke és Greinstetter Balázs gazdaságtervezéssért felelős helyettes államtitkár köszöntőjét követően a délelőtti ülés a legfontosabb fejlesztési célok, eszközök és dokumentumok kapcsolatrendszerét, érvényesülését és dilemmáit vitatta meg. Salamin Géza, a Nemzetgazdasági Minisztérium Területfejlesztési Tervezési Főosztályának vezetője előadásával

megalapozta a konferenciát, a 2007–2013 közötti európai uniós tervezési ciklus tapasztalataira építve bemutatta az új periódusban elvárt integrált tervezési szemlélet cél- és eszközrendszerét. Kitűnt, hogy a gazdasági (nemzeti kitettség, a foglalkoztatás alacsony szintje, gyenge K+F-intenzitás), társadalmi (előregedés, népességsökkenés, bizalomhiány, agyelszívás) és környezeti (rossz környezeti infrastruktúra, pazarlás, az energiahatékonyság hiánya) kihívások mind-mind összefüggésben vannak a területi egyenlőtlenségek további növekedésével. Éppen ezért a problémák megoldására integrált koncepció megalkotása szükséges, ezt a szemléletet az OFTK célrendszere meg is valósítja.

Péti Márton, a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal Stratégiai és Területi Tervező-értékelő Főosztályának vezetője a partnerségi megállapodásban megjelenő területi elemekről és a tervezés dilemmáiról beszélt. A dokumentum területi vonatkozásai nem elhanyagolhatók, megjelennek benne a területileg decentralizált fejlesztések, a területi nyomon követés és az értékelés. Emellett több kérdés megválaszolása is a megállapodás részét képezi, így uniós szintű dilemma a területi vagy a tematikus fejlesztések végrehajtásának kérdése, valamint a regionális és a vidékfejlesztés kapcsolatrendszere. Magyarországon is el kell döntenie a területiség megjelenítésének módját, a hatékonyság vizsgálatával választani szükséges a területi logikával átgondolt ágazati fejlesztések és a bottom-up típusú, valós decentralizáción alapuló fejlesztési megoldások közül.

Faragó László, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa a hazai tervezés, a tervek összefüggéseire, a rendszer és a konzisztencia hiányosságaira hívta fel a hallgatóság figyelmét. Kritikus észrevételeiben kitért arra, hogy a 2010 óta életbe lépett számtalan terv és stratégia szakmai színvonal, társadalmi elfogadottsága eltérő, egyes tervek pusztán kommunikációs célokat szolgáltak, ami önmagában hordozza a koherencia hiányát. A rendszerré alakításhoz, az uniós tervezéshez való jobb kapcsolódáshoz olyan változtatások szükségesek, mint a különböző dokumentumok közötti hierarchia és feladatmegosztás, a jobb időbeli alkalmazkodás a programozási ciklusokhoz, a partneri kapcsolatokon alapuló stabilitás a végrehajtásban, és ami a legfontosabb, a konkrét, egyértelmű szabályozás (pl. tervtörvény). A tervek összehangolt rendszere szükséges az olyan, még meg nem oldott feladatok elvégzésére, mint a területi szintek közötti funkciómegosztás és a településhálózat kérdései.

A területi szinten alkalmazható integrált tervezés lehetőségeiről hangzott el Finta Istvánnak, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársának előadása, melynek kiindulópontját a közösségi stratégiai keret adta. A dokumentum önmaga jeleníti meg az integrációt, hiszen már nem az egyes pénzügyi alapok elszigetelt működése a lényeges a jogalkotó számára, hanem a közös célok elérését segítő valamennyi alap együttes közreműködésével (multifund) létrejött tervezés. E szemlélet két területi vonatkozású eszközt kínál fel a tervezésnek: az integrált beruházást (ITI) és a közösségvezérelt helyi fejlesztést (CLLD). Integrált fejlesztés megvalósítható bizonyos ágazatban, szakterületen, de adott területi egységben is, ez utóbbinál követelmény az érintett

földrajzi tér viszonylagos homogenitása, hiszen nagyon eltérő sajátosságok, jellemzők esetén aligha lehetséges integrált program végrehajtása. A közösségi irányítású helyi fejlesztés az ITI-k megvalósításának egyik építőeleme lehet, így nélkülözhetetlen a közös programozás, a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program mellett az ágazati programok területi kapcsolódási pontjainak kialakítása, meghatározása.

A konferencia délutáni ülését Szaló Péter, a Belügyminisztérium területrendezési, építésügyi és örökségvédelmi helyettes államtitkárának előadása nyitotta A rendezés és fejlesztés viszonya címmel. Alapkérdése a rendezés és a fejlesztés időbeliségének kapcsolata volt. Az értelmezések többsége szerint a tervezés rendszerében először a vízió, a fejlesztési akarat születik meg, melynek térbeli kereteit a rendezés határozza meg. Az elméleti keretek meghatározása után az előadó vázolta az Országos Területrendezési Terv (OTrT) sajátosságait, így annak nagy, jövőképszerű (15–20 év) időtávlatát, országos léptékét, keretrendszerjellegét, melynek előírásai a megyei, települési szintű tervdokumentumokban érvényesülnek. Az általánosságok bemutatása mellett különböző konkrét (vízgazdálkodási, agrártérsvégi, infrastrukturális, energetikai hálózati és csomóponti) lehatárolásokat részletezett az előadás. Végül a jelenlevők megismerhették az OTrT elkészülésének folyamatát az álláspontok megfogalmazásától a Parlament elé kerülésig.

Fazekas Károly, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont főigazgatója a foglalkoztatás és a munkanélküliség területi kérdéseit vizsgálta. A gazdaság statisztikai mutatói (foglalkoztatás, GDP) alapján az a globális tendencia, miszerint a vállalkozások, országok, régiók és városok egyre jobban elkülönülnek anyagi viszonyaikban, egyre inkább jellemzi hazánkat is. E folyamatok jól kivehetők a GDP regionális megoszlásának növekvő különbségeiben, a foglalkoztatás és a munkanélküliség, a gyors növekedésű vállalkozások (gazellák) polarizációjában. A régiók fejlődését a versenyképesség javulása segíti elő, amely egyre komplexebb képességek elsajátítását igényli annak érdekében, hogy képesek legyenek magasabb termelékenységű tevékenységek végzésére. Azonban nem csupán a vállalatok, a munkaerő képességeinek fejlesztése a követelmény, hanem a helyi társadalmak tágabban értelmezett képességeinek (bizalom, kooperáció, jogkövetés stb.) fejlesztése is fontos a változások előmozdítása érdekében.

G. Fekete Éva, a Miskolci Egyetem Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézetének egyetemi tanára az OFTK-ban is megjelenő társadalmi és területi hátrányok értelmezését az aprófalvak szempontjából dolgozta fel. Az aprófalvak teszik ki a magyar településhálózat mintegy harmadát, kedvezőtlen, a gazdasági teljesítményükre negatívan ható demográfiai és társadalmi folyamatokkal terheltek, közlekedési elérhetőségi nehézségekkel küszködnek, nagy a kitettségük a klímaváltozás negatív hatásaival szemben. Ezen általános jellegzetességek természetesen nem minden kistelepülésen jelentkeznek, vannak kimondottan jó helyzetben levő gazdálkodó, turisztikai szolgáltató falvak is, azonban a településkategória mintegy 79%-ában jelentkezik valamilyen hátrány. Ezek egy részéből

előny kovácsolható, ha a mikrotényezők fejlesztése helyett strukturális változásokat hajtanak végre. Ehhez az kell, hogy a területi hátrányok kezelését (ami politikai szinten eldöntendő kérdés) a tünetek helyett az okok felszámolásával, integrált, térségi szinten koordinált, falutípusonként differenciált intézkedésekkel hajtsák végre.

Ongjerth Richárd, a Magyar Urbanisztikai Tudásközpont Nonprofit Kft. ügyvezető igazgatója a városfejlesztés, a megyei jogú városok fontosabb dilemmáit vette számba. A városfejlesztésben hiányosságok tapasztalhatók az együttműködésben, jellemző a rövid távú szemlélet és a szakmai kompetenciák hiánya. Bár a rendelkezésre álló források elköltése már ésszerűbb, még mindig jelentős a kihasználatlan kapacitásokat létrehozó, felesleges célok érdekében elköltött pénz. A megyei önkormányzatok a differenciált, kiegyensúlyozott területfejlesztés bázisai, amelyhez egyedi, testre szabott, gazdálkodásorientált tervek, széles körű partnerségi hálózat, felkészült szakembergárda szükségesek. Ehhez a sokszínűséghez a terv- és pályázati rendszereknek is alkalmazkodniuk kell, nem megfelelő az uniformizált tervezés az elkülönülő adottságú térségekben.

Pálvölgyi Tamás, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Környezet-gazdaságtan Tanszékének egyetemi docense a területi tervezést a környezeti fenntarthatóság oldaláról vizsgálta. A területi tervezés nem hagyhatja figyelmen kívül a területi egységek környezeti állapotának vizsgálatát, amelyhez a környezettudomány megfelelő indikátorrendszereket dolgozott ki. Az objektív információk mellett a tervezést szolgálja a stratégiai környezeti vizsgálat, amely tervezési segédletként magába foglalja a tervek, koncepciók, programok környezeti hatásának azonosítását, az együttműködést és a kommunikációt. A fenntarthatósági vizsgálatok eredményei alapján a hazai tervezési dokumentumok környezeti elemekkel való kiegészítése ajánlott.

A plenáris ülés zárásaként Major Klára, a Hétfa Kutatóintézet Kft. tudományos főmunkatársa területi tervezési programok végrehajtásának hatáselemzési lehetőségeit, módszertanát ismertette. Ezek az elemzések feltárják valamely beavatkozás vagy a szabályozás változásának egy meghatározott körre (szereplőkre, viselkedésre, változóra) gyakorolt hatását. A hatás kiszűréséhez a változtatás nélküli és változás utáni helyzetek összehasonlítása szükséges, melynek módszertani apparátusát a statisztikai és térökonometria elemzések adják. A hatáselemzés folyamatosan fejlődő, dinamikus terület, amely napjainkra már a területfejlesztés tényalapú (evidence-based) értékelését is lehetővé teszi.

A tíz plenáris előadásban és az azokat követő vitában konkrét, problémamentes kérdések és javaslatok hangzottak el, amelyeket a jelenlévők egyetértéssel fogadtak:

- A területi fejlesztések tervezése és megvalósítása során az integrált szemlélet nem kerülhető meg.
- Az alulról szerveződő és a felülről vezérelt tervezés nem egymást kizáró megoldások, együttes és interaktív alkalmazásuk nagyobb koherenciát eredményez.

- Az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió komplex és átfogó tervdokumentum.
- Az OFTK-ban rögzített közép- és hosszú távú célok eredményes teljesítése a hatékony végrehajtáson és a szakpolitikai célok közötti prioritások felállításán múlik.
- A növekedés- és fejlődésorientált politikai döntések nem negligálhatják a szakmai és tudományos eredményeket.
- A szinte kizárólagossá váló európai uniós fejlesztési források hatékony elosztását a hazai és uniós célkitűzések megvalósítását veszélyeztető intézményi anomáliák terhelik.
- A területfejlesztés új intézményrendszerének kialakításában és működtetésében valódi decentralizációra van szükség. Választott testületeknek kell garantálniuk a fejlesztési döntések demokratikus elszámoltathatóságát.
- Az ország területi folyamatait követő kutatói és tervezői kapacitásokra van szükség, amelyek a fejlesztési célok megvalósítását nyomon követik, hatásait értékelik.

A konferencia előadásai elérhetők az MRTT honlapján: www.mrtt.hu.

Jegyzet

- 1 Az OFTK az Országos Fejlesztési Konceptiót és az Országos Területfejlesztési Konceptiót integrálja, rögzíti és összehangolja az ágazati és a területfejlesztési célokat. A koncepció 2030-ig szóló hosszú távú jövőképet, valamint fejlesztéspolitikai célokat és elveket határoz meg. Ezek alapján középtávú prioritásokat fogalmaz meg a 2014–2020-as európai uniós programidőszak nemzeti fejlesztéspolitikája számára. Az Országgyűlés az 1/2014. (I. 3.) országgyűlési határozattal fogadta el a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptiót.

A Tér és Társadalom 2013-ban

Space and Society in 2013

CZIRFUSZ MÁRTON, TAGAI GERGELY

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; czirfusz@rkk.hu
TAGAI Gergely: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; tagai@rkk.hu

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; czirfusz@rkk.hu
Gergely TAGAI: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; tagai@rkk.hu

A Tér és Társadalom folyóiratban a 2011. és 2012. évi összeállítás után a 2013-as év szerzőiről és lektorairól készítettünk összefoglalót. Újdonságként néhány szempont alapján együttesen tekintünk vissza az elmúlt három évre, így a tendenciákat is megpróbáljuk kimutatni a folyóirat bezárkózására vagy nyitására vonatkozóan.

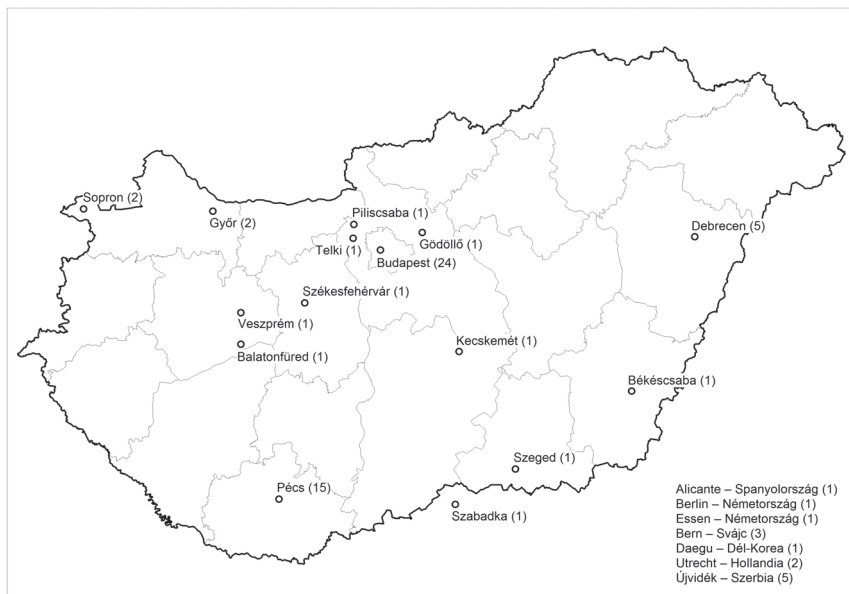
A folyóirat szerzői 2013-ban

2013-ban 72 szerzőtől jelent meg tanulmány vagy rövidebb írás a Tér és Társadalom hasábjain. Szerzőink több mint fele (39 fő) valamelyik hazai (és kisebbséget) külföldi egyetemen vagy főiskolán végzi kutatómunkáját. Kutatótársaink közül, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetéből tizenötön publikáltak tavaly az intézet hivatalos lapjában. Az MTA KRTK egyéb intézeteihez és az Akadémia további kutatóközpontjaihoz nyolc szerzőnk munkája kötődik. Egyéb kutatóintézetek, állami intézmények több munkatársának szintén jelent meg tanulmánya 2013 során a Tér és Társadalomban, de idén is akadtak a magánszférában dolgozó és nyugdíjas szerzőink.

A folyóirat szerzőinek területi megoszlása (1. ábra) 2013-ban követte az elmúlt évek trendjeit, így tavaly is a főváros (egyetemek, kutatóintézetek, állami hivatalok stb.) és a vidéki felsőoktatási és tudományos központok adták a legtöbb szerzőt a Tér és Társadalom számára. 24 budapesti szerzőnk mellett 15 pé-

1. ábra: A Tér és Társadalom szerzőinek (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2013
Spatial distribution of Space and Society's authors (according to workplace), 2013

csi RKI-s és egyetemi kolléga írása volt olvasható a folyóiratban. A többi jelentősebb vidéki kutatóhelyről kisebb számban tudtunk szerzőket bevonni a tavalyi évben – legtöbbszörük (5 fő) Debrecenből. Ugyanakkor piliscsabai, telki, balatonfüredi és gödöllői szerzőink is voltak. Örömteli beszámolnunk arról, hogy 2013-ban a korábbi évekhez képest sokkal több tanulmány jelent meg külföldi szerzők tollából. Közülük ugyan a külföldi kutatóhelyeken dolgozó magyar kollégák vannak többségben, de holland, szerb és svájci nemzetiségű szerzők is hozzájárultak tanulmányaikkal a Tér és Társadalom nemzetközi nyitásához.

A korábbi évekhez hasonlóan 2013-ban is a társadalomföldrajz (18 fő) és a regionális tudomány (24 fő) szakterületéről érkezett legtöbb szerzőnk. Az intézményi, akadémiai köztestületi besorolást alapul véve ezen kívül számos közgazdaságtudományi (11 fő), szociológiai (6 fő), politikatudományi (5 fő) kötődésű szerzőnk tanulmánya jelent meg a Tér és Társadalomban. A szakmai nyitás 2013-ban is tovább folytatódott, hiszen több közelebbi vagy távolabbi társtudomány (könyvtártudomány, közigazgatás-tudomány, nyelvtudomány, pedagógia, számítástudomány, történettudomány, urbanisztika) képviselőit sikerült megszólítanunk.

Az elmúlt három évben (2011–2013) 186 szerző írása jelent meg a Tér és Társadalomban (1. táblázat). Legtöbbszörük, mintegy 150 fő, egyetlen adott évben publikált a folyóiratban, de évről-évre akadtak olyan szerzőink, akik több színvonalas tanulmánnyal, érdekes beszámolóval vagy ismertetéssel gazdagították a megjelent számokat. A stabil szerzők mellett ugyanakkor az egy-egy publikációval a folyóiratban megjelenő szerzők nagy száma is pozitívként értékel-

1. táblázat: A Tér és Társadalom szerzői és lektorai 2011–2013
Authors and reviewers of Space and Society 2011–2013

	<i>Szerző</i>	<i>Lektor</i>
Mindhárom évben	4	18
Két évben	31	39
2011 és 2012	9	15
2011 és 2013	9	15
2012 és 2013	13	9
Egy évben	151	93
2011	59	42
2012	46	20
2013	46	31
Összesen	186	150

hető, hiszen jelzi, hogy széles szakmai körben tudunk megszólítani újabb és újabb kollégákat, akik sokszor nem is visszatérő szerzőink voltak, hanem először jelent meg tanulmányuk a Tér és Társadalomban.

2013-ban a következő személyek írásai jelentek meg a folyóiratban:

A. Gergely András	Gábrity Eszter	Páger Balázs
Bajmócy Zoltán	Gábrity Molnár Irén	Palaczki Botond
Bartha Ákos	Gál Zoltán	Pásztor Szabolcs
Bögre Zsuzsanna	Göndör László	Rácz Szilárd
Brenner János	Grünhut Zoltán	Rátz Tamara
Buskó Tibor László	Horváth Áron	Régi Tamás
Czaller László	Horváth Gyula	Révész Gábor
Czinkán Norbert	Jóna György	Dušan Ristić
Czirfusz Márton	Jószai Attila	Schmidt Andrea
Csomós György	Saša Kicošev	Soóki-Tóth Gábor
Dankó Stefánia	Kocsis Károly	Szabó Mátyás
Dombi Gábor	Kovács Sándor Zsolt	Szarka Evelin
Dövényi Zoltán	Kovács Teréz	Szirmai Viktória
Dusek Tamás	Lengyel Balázs	Tagai Gergely
Enyedi-Tiner Klára	Leveleki Magdolna	Takács Zoltán
Erdei Gábor	Lux Gábor	Tátrai Patrik
Erőss Ágnes	Marosi Lajos	Timár Judit
Fábián Attila	Mezei Cecília	Tóth Balázs István
Faragó László	Michalkó Gábor	Emmanouil Tranos
Farkas Miklós	Molnár Ernő	Vámos Tibor
Farkas Jenő	Nagy Imre	Vápár József
Fekete Dávid	Németh Tamás	Váradi György
Filep Béla	Peter Nijkamp	Váradi Monika Mária
Sascha Finger	Ormosy Viktor	Doris Wastl-Walter

A folyóirat lektorai 2013-ban

A folyóirat színvonalának fenntartásában a lektoroké az egyik legfontosabb szerepkör: ők jelentik a szerkesztőségbe való beérkezés után a tanulmányok szigorú szakmai ellenőrzésének kulcsát. A szerkesztőség és a szerzők számára azért fontosak az észrevételeik, hogy a lapban még jobb és még jobban érthető írások jelenhessenek meg.

A lektorok bázisát ismét a regionális tudomány kulcsintézményei, azaz az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében (19 fő), valamint egyetemeken és főiskolákon dolgozó kollégáink (25 fő) adták. Az RKI kutatói magukénak érzik a Tér és Társadalom folyóiratot, így lektori véleményükre többnyire számíthatunk. A tavalyi évnél jobban támaszkodtunk az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének és Világgazdasági Intézetének kutatóira (összesen 5 fő), akik például a világ egyes makrorégióinak gazdasági folyamatait kiválóan ismerik, a nem magyarországi témákban is otthonosak. A TÉT interdiszciplináris jellegéből adódóan más MTA kutatóközpontok (elsősorban a Társadalomtudományi, valamint a Csillagászati és Földtudományi) munkatársai is lektoráltak írásokat, illetve a magánszféra és az államigazgatás is egyenként 5-6 lektort adott a folyóirat számára.

A lektorok területi megoszlásában (2. ábra) a budapesti túlsúly erősödött tavaly óta: a lektorok 57%-a budapesti munkahelyen dolgozik, ezután Pécs kö-

2. ábra: A Tér és Társadalom lektorainak (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2013
Spatial distribution of Space and Society's reviewers (according to workplace), 2013

vetkezik 9%-kal. 3–5 fő lektorált békéscsabai (MTA KRTK RKI), debreceni (Debreceni Egyetem), győri (RKI és egyetem) és szegedi (egyetem) kollégáink közül.

Ha a 2011 és 2013 közötti összesített adatokat vizsgáljuk, összesen 150-en lektoráltak kéziratokat a folyóirat számára (1. táblázat). Elmondható, hogy számíthatunk egy stabil lektori magra, akik évről évre megbízhatóan és színvonalasan véleményezik a beérkező tanulmányokat. 18-an mindhárom évben írtak lektori véleményt a folyóirat számára (kétharmaduk RKI-s kollégánk). 39 főt két évben kértünk meg cikk véleményezésére. A lektorok változó, így egyúttal bővülő körét jól jelzi, hogy 93-an csupán egy évben kaptak felkérést a szerkesztőségtől: 2013-ban például 31 olyan lektort üdvözlöhlhetünk, akiket a 2011 eleji szerkesztőségváltás óta először szólítottunk meg.

A Tér és Társadalom angol nyelvű absztraktjainak nyelvi (és esetenként tartalmi) javításáért 2013-ban is Thomas Richersnek tartozunk köszönettel. A Tér és Társadalom számára lektori tevékenységet végző (2013 februárja és decembere között bírálatát elküldő – a 2013 januári lektorok a tavalyi összeállításunkban szerepeltek) személyekről teljes listát kívántunk összeállítani. Amennyiben saját hibánkból valakit mégis kihagytunk volna, kérjük, jelezze a szerkesztőség számára, hogy kiegészíthessük a névsort. Szerzőinknek és lektorainknak köszönjük színvonalas és felelősségteljes munkájukat!

2013. február és december között lektoraink voltak:

Bajmócy Zoltán	Jakobi Ákos	Schwarcz Gyöngyi
Baross Pál	Kádár Kriszta	Schweitzer Ferenc
Barta Györgyi	Koós Bálint	Sikos T. Tamás
Beluszky Pál	Kovács András	Sipos András
Bernek Ágnes	Kovács Katalin	Szabó Julianna
Bottlik Zsolt	Kovács Teréz	Szalavetz Andrea
Brenner János	Kovács Zoltán	Szalkai Gábor
Czirfusz Márton	Kozma Gábor	Szirmai Viktória
Csatári Bálint	Lengyel Imre	Szunomár Ágnes
Csomós György	Lukács Eszter	Tagai Gergely
Dusek Tamás	Lux Gábor	Timár Judit
Éltető Andrea	Mészáros Rezső	Tiner Tibor
Erő Zoltán	Michalkó Gábor	Uzzoli Annamária
Fábián Attila	Molnár Ernő	Váradai Monika Mária
Finta István	Nagy Erika	Varjú Viktor
Fleischer Tamás	Nagy Gábor	Varró Krisztina
Fleit Ernő	Nagy Terézia	Vas Zsófia
Gál Zoltán	Nemes Nagy József	Velkey Gábor
Gödri Irén	Novák Attila	Vincze Kata Zsófia
Győri Róbert	Ongjerth Richárd	Virág Tünde
Hakszer Richárd	Pálné Kovács Ilona	Völgyi Katalin
Hárs Ágnes	Pénzes János	
Hegedüs József	Rechnitzer János	

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2014/1

Editorial	3
Articles	
Ferenc Erdősi	
Interpreting space: some problems and complexities	5
Mihály Simai	
Spatial structure and geo-economics	25
Ákos Jakobi, Balázs Lengyel	
The offline geography of an online social network: Hungarian empirics on the role of distance and size	40
Zsófia Nagy	
Constructs of a conflict. Spatial interpretations of the Bős case	62
Márta Konczosné Szombathelyi	
A study of the interaction between corporate and regional culture	84
Outlook	
György Iván Neszmélyi	
Sharing the water runoff of Nile river – regional co-operation or conflict?	99
Mária Csanádi	
State intervention, local indebtedness, investment overheating and their systemic background during the global crisis in China	113
Dávid Karácsonyi	
Effects of the Chernobyl disaster on the spatial demographic and urbanization processes of the Polesye region	130
Report	
Péter Horváth, Csaba Sarudi	
The social, economic and regional characteristics of immigration in Spain	155
Debate	
József Nemes Nagy	
Spatial theory, history of science, spatial sciences	173
Book reviews	
Melinda Molnár	
Dobosyné Antal Anna, Kovács Dezső (szerk.): Hollókő öröksége	179
Gábor Lux	
Dusek Tamás: Tér és közgazdaságtan	183
Zsolt Pálmai	
Pálné Kovács Ilona, James Scott, Gál Zoltán (szerk.): Territorial cohesion in Europe – For the 70th anniversary of the Transdanubian Research Institute	187
Iván Hopkó	
Hamvas Ákos, Keményiné Koncz Ildikó, Molnár György, Schneider Magdolna, Szabó Hajnalka: Az önkormányzati rendszert érintő változások és az adósságrendezés gyakorlata	195
Scientific life	
Balázs Páger, Zsuzsanna Zsibók	
Report on the Evolutionary economic geography in Central and Eastern Europe workshop	201
Zoltán Elekes	
Report on the Early career conference of the Regional Studies Association	207
Sándor Kovács Zsolt, Szilárd Rácz, Ferenc Tipold	
Report on the 2nd Congress of Spatial Developers	210
Márton Czirfusz, Gergely Tagai	
Space and Society in 2013	215
Information for contributors	221

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2014/1

Beköszöntő	3
Tanulmányok	
Erdősi Ferenc A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége	5
Simai Mihály A térszerkezet és a geoökonómia	25
Jakobi Ákos, Lengyel Balázs Egy online közösségi háló offline földrajza, avagy a távolság és a méret szerepének magyar empiriái	40
Nagy Zsófia A gazdasági teljesítmény és a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeinek kapcsolata	62
Konczosné Szombathelyi Márta A regionális és a vállalati kultúra kölcsönhatásának vizsgálata	84
Kitekintés	
Neszmélyi György Iván A Nílus vízhozamának megosztása – regionális együttműködés vagy konfliktus?	99
Csanádi Mária Állami beavatkozás, lokális eladósodás, túlfűtöttség és ezek rendszerbeli okai a globális válság alatt Kínában	113
Karácsonyi Dávid A csernobili baleset térbeli hatása a Poleszje demográfiai és urbanizációs folyamataira	130
Ténykép	
Horváth Péter, Sarudi Csaba A bevándorlás társadalmi, gazdasági és területi jellemzői Spanyolországban	155
Vita	
Nemes Nagy József Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok	173
Könyvszemle	
Molnár Melinda Dobosyné Antal Anna, Kovács Dezső (szerk.): Hollókő öröksége	179
Lux Gábor Dusek Tamás: Tér és közgazdaságtan	183
Pálmai Zsolt Pálné Kovács Ilona, James Scott, Gál Zoltán (szerk.): Territorial cohesion in Europe – For the 70th anniversary of the Transdanubian Research Institute	187
Hopkó Iván Hamvas Ákos, Keményiné Koncz Ildikó, Molnár György, Schneider Magdolna, Szabó Hajnalka: Az önkormányzati rendszert érintő változások és az adósságrendezés gyakorlata	195
Tudományos élet	
Páger Balázs, Zsibók Zsuzsanna Beszámoló az Evolúciós gazdaságföldrajz Közép- és Kelet-Európában workshopról	201
Elekes Zoltán Beszámoló a Regional Studies Association karrierjük elején járó kutatóknak szervezett konferenciájáról	207
Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd, Tipold Ferenc Beszámoló a II. Területfejlesztők Napjáról	210
Czifrusz Márton, Tagai Gergely A Tér és Társadalom 2013-ban	215
Szerzőink figyelmébe	221

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2014/2

Vendégszerkesztő / Guest editor:

Rechnitzer János

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál
Fábián Attila
Gál Zoltán
Győri Róbert
Timár Judit
Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)
Benedek József
Czakó Erzsébet
Kovács Zoltán
Lengyel Imre
Tadeusz Marszał
Peter Meusburger
Nemes Nagy József
Pálné Kovács Ilona
Rechnitzer János
James W. Scott
Szirmai Viktória
Tosics Iván
Doris Wastl-Walter

Olvasószerkesztő / Copyeditor:

Czirfusz Márton

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Segédszerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /
Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre
for Economic and Regional Studies, Institute for
Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Tér és Társadalom szerkesztősége
1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):
intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek
3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak
online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).
Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: MTA IX. Osztálya,
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar
Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális
Alap, Vasi Volán Zrt..

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISBN 978-963-9899-77-3

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt
jelenik meg. / Space and Society is published
under the Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. [http://
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

**Ipari körzetek, növekedési pólusok, nagyvárosok
a közép-európai térben**

*Industrial districts, growth poles, metropolises
in the Central European space*

28. évfolyam, 2014. június
Volume 28, June 2014

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

A győri járműipari körzetről szóló kutatási program

Research programme on the Vehicle Industrial District in Győr

RECHNITZER JÁNOS

RECHNITZER János: tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; rechnj@sze.hu

KULCSSZAVAK: Győr, autóipar, járműipari körzet

ABSZTRAKT: Magyarország piacgazdasági átmenete óta Budapest mellett Győr ipari térsége emelkedett ki, a város Kelet-Közép-Európa egyik járműipari központjává vált. Az Audi gyárában kétmillió motor és százezer autó készül évente. A térség számos beszállítója a járműiparban tevékenykedik, más innovatív vállalatok mellett. A Széchenyi István Egyetem a járműipar és a közlekedési rendszerek kutatása köré szerveződött, amelyben a regionális tudományi kutatások is megjelentek. A magyar regionális tudomány nem foglalkozott az elmúlt években az ipari körzetek kérdésével. A TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze című kutatási programot ennek a hiánynak a betöltésére indítottuk. 2012 őszén indultak el az elemzések, amelyek befejezése 2014 őszére várható. Bevezetők célja, hogy rövid áttekintést adjak a kutatási program tartalmáról, annak célkitűzéseiről és a Tér és Társadalom e számában közreadott tudományos eredmények beágyazottságáról.

János RECHNITZER: professor, head of department, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; rechnj@sze.hu

KEYWORDS: Győr, automotive industry, industrial district

ABSTRACT: Hungarian regional studies have not addressed the topic of industrial districts in recent years. Since Hungary's transition to market economy, the only important industrial region to emerge in addition to Budapest was Győr and its surroundings. Győr is a traditional industrial town. It is located close to the center of the triangle formed by Vienna, Bratislava and Budapest.

Győr has been one of the headquarters of automotive industry in Central and Eastern Europe. On Audi's Hungarian site, two million engines and a hundred thousand cars are produced every year. Many suppliers are connected to the automotive industry in this area. However, other innovative companies can be found in the town and the surrounding area as well.

Széchenyi István University is also located here. The academic profile of this institution is focused on automotive industry and transportation systems. Our research team has conducted several research projects on the location factors and supplier relations of this sector in Hungary and in CEE countries. Based on former research projects, in autumn 2012 we successfully launched the new research programme: Győr Regional Vehicle Industrial District as a New

Direction and Instrument of Regional Development (TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010). We expect to complete this project by autumn 2014.

The theoretical objective of this project is to provide a conceptual model of growth centers as a new instrument of regional development. We examine the theoretical basis of location and spatial economy as well as the process of district formation. We discuss the role of the state and local governments in establishing districts. The project analyzes European urban development, highlights the specific characteristics of Central and Eastern European urban regions, and describes changes in Hungary's urban network structure. This issue summarizes the findings of the theoretical component of our research programme.

The empirical component traces the development of Győr and the surrounding region. It describes the development of the local economy in the 20th century and analyzes the transformation of economic structures since Hungary's transition to market economy until today. We study the regional impact of the agglomeration of urban functions and public utilities. The social structure of the town and its surrounding region is also carefully examined because this information is essential to a reliable assessment of future development.

To summarize, we describe a successful center of Hungarian modernization and assess possible development trajectories. At a theoretical level, the research programme is also expected to contribute to the research methodology of studying urban development.

Bevezetés

A társadalom területi szerkezetének kutatása az elmúlt 30 esztendőben megerősödött hazánkban. A regionális tudomány néven összegzett új tudományág intézményi keretei kialakultak, létrejöttek oktatási, kutatási bázisai, publikációs fórumai, széles nemzetközi kapcsolatai és beágyazottságai, valamint humán erőforrásai, amelyek a doktori iskoláktól az akadémiai doktori minősítésig terjednek.

Ennek az új tudományágnak a megjelenése Győrben akadémiai kutatócsoport, később intézet alapításával kezdődött (1986), majd a Széchenyi István Egyetem jogelődjénél a kilencvenes évek elején folytatódott. A felsőoktatási intézményben első fázisban önálló szakirányként, aztán mesterszakként, 2004-től pedig doktori képzés keretében jelent meg a regionális tudomány, majd a második fázisban a 2010-es évek elejétől a tudományterületen önálló kutatási program indult.

A hely szelleme hatott ezekre a programokra, hiszen az egyetem tudományos profilja, amely a járműipar és a közlekedési rendszerek kutatása köré szerveződött, természetesen fogadta be, sőt megkövetelte e szektorok és tevékenységek térgazdasági elemzését. A 2012-ben zárult kutatás (TÁMOP-4.2.1./B-09/KONV-2010-0003 *Mobilitás és környezet: Járműipari, energetikai és környezeti kutatások a Közép- és Nyugat-dunántúli régióban*) során a járműipar telepítési tényezőit tekintettük át Kelet-Közép-Európában, keresve magyarországi és a térségi pozíciókat, s elemezve a beszállítói hálózatok sajátosságait, szervezeti és működési tényezőit (Rechnitzer, Smahó 2012a; 2012b). Ezek az eredmények vetették fel a kutatócsoportban azt a tudományos kérdést, hogy miként szerveződik egy járműiparra épülő térség, annak milyen gazdasági, társa-

dalmi, intézményi, hálózatszervező sajátosságai írhatók le, s miként lehet fejlődését különféle eszközökkel befolyásolni, alakítani.

A tudományos kérdéseket a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze című kutatási programban dolgozzuk ki, 2012 őszén indultak el az elemzések, amelyek befejezése 2014 őszére várható. Terveink szerint a kutatás eredményeit öt magyar és két angol nyelvű kötetben adjuk közre, amelyek 2014 végére jelennek meg.

Bevezetőm célja, hogy rövid áttekintést adjak a kutatási program tartalmáról, annak célkitűzéseiről és a Tér és Társadalom e számában közreadott tudományos eredmények beágyazottságáról.

Egy hazai nagyváros fejlődési trendje

Győr és térsége¹ Magyarország legdinamikusabban fejlődő övezete. Győr megyei jogú város, egyben Győr-Moson-Sopron megye székhelye. A város mind Budapesttől, mind Bécstől 120 km-re fekszik, a szlovák fővárostól pedig 80 km-re. Győrt és térségét a szomszédos országok fővárosaival (Bécs, Pozsony) és a hazai fővárossal gyorsforgalmi közúti, vasúti és vízi közlekedési kapcsolatok kötik össze. A város közelében két nemzetközi repülőtér (Bécs, Pozsony) és kikötő (Győr-Gönyű, Révkomárom) is található.

A város közlekedési kapcsolatai kiválóak. A település két (IV., VII.) európai közlekedési folyosó mentén helyezkedik el. Az Észak-Dunántúl gazdasági életét meghatározó közlekedési főútvonalak a városból indulnak ki, illetve érintik azt. Győr rendelkezik regionális repülőtérrel (Győr-Pér) és kikötővel (Győr-Gönyű).

A rendszerváltás gazdasági traumái viszonylag kedvező helyzetben érték a várost; előnyös földrajzi pozíciójának és sokrétű gazdasági szerkezetének köszönhetően gyors fejlődésnek indulhatott a kilencvenes években. Győr a külföldi tőke kedvelt célállomásává vált, ami új iparágak megjelenésével tovább diverzifikálta a város gazdaságszerkezetét. Világcégek telepedtek meg a városban az Audihoz beszállítóként kapcsolódva, de jelen vannak a fejlett technológiai szintet képviselő külföldi és hazai kis- és középvállalkozások is.

Győr a Dunántúl egyik középiskolai központja. Az 1977-ben megalakult Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola képzési kínálata az elmúlt évtizedekben folyamatosan bővült, 2002-ben pedig létrejött a Széchenyi István Egyetem. Az egyetemen a meghatározó műszaki tudományok mellett gazdaságtudományi, jogi, zene- és egészségtudományi oktatás is zajlik, jelenleg 22 alap- és 18 mesterszakon, három doktori iskolában. A győri felsőoktatási intézmények hallgatóinak létszáma megközelíti a tizenhétezer főt.

Győr és a Nyugat-Dunántúl régió másik négy nagyvárosának összevetésekor egyértelmű Győr vezető helyzete, ellátottsági mutatói szinte minden szférában magasabbak, mint a régió más megyei jogú vagy felsőoktatással is

rendelkező városai esetében. Egyedül a vezető oktatók arányában és az MTA köztestületi tagok (tudományos minősítéssel rendelkezők) esetében van enyhe lemaradása Soprontól, de az összes megújítást hordozó tényezőben kiugró Győr előnye, és a többi hazai regionális központhoz, fejlesztési pólushoz hasonlóak az értékei.

Egyértelműen leszögezhető, hogy Győr felzárkózott a tradicionális magyarországi regionális központokhoz; erős, folyamatosan megújuló gazdasági potenciálja megindította a felsőoktatás és a kutatás-fejlesztés új rendszereinek kiépülését. Mindezt ösztönzi, hogy a gyakorlati innovációs folyamatot szervező és alakító, egyben az új technológiákat képviselő gazdasági és fejlesztő szervezetek nagy számban megtalálhatók legyenek a városban.

Győr fejlesztésének célja, hogy a Bécs–Pozsony–Budapest kelet-közép-európai fejlődési övezet alközpontjaként olyan regionális centrummá váljon, amelyben a tudást szolgáló intézményrendszer egyre teljesebb kiépítésével folyamatosan megújulnak az ipari, technikai adottságok. Cél, hogy a város intézményrendszere képes legyen segíteni Észak-Dunántúl térségének integrációját az új európai fejlődési övezetbe, s ezt a beépülést a városi környezetet fenntartó, egyben adottságait növelő fejlesztés teremtsen meg, aminek révén vonzó életkörülmények biztosíthatók a központban és a térségben élők számára.

Az innovációt a fejlődés fókuszába helyező várospolitika iránya, hogy megteremtődjenek az ipar és a szolgáltatások folyamatos megújításának feltételei, de annak miliője is. Ehhez kedvező feltételeket nyújt a városban koncentrálódó, e szektorokhoz erősen kötődő tudásbázis, az egyetemi képzés és a kutatás-fejlesztési potenciál. A fejlesztéspolitika eredményeivel egy olyan növekedési centrum alakulhat ki az Észak-Dunántúl térségében, amely alkotórésze lehet az európai regionális központok hálózatának, s képes a régió egészében további dinamikus fejlődést indukálni.

Győr tradicionális ipari központ, amely a kilencvenes években képes volt modernizálni a gazdaság szerkezetét. A korábban is meghatározó járműipari szerkezet megújult azáltal, hogy a német Audi AG tulajdonában lévő Audi Hungaria Motor Kft. 1994-ben motorgyárat létesített a városban. A gyár napjainkban kétmillió gépjárműmotort állít elő, hamarosan évi 100 ezer gépjárműt fog összeszerelni, s ennek is köszönhetően egyre több korszerű ipari és szolgáltató egység telepszik meg a városban és térségében. Győr folyamatosan építette ki regionális szolgáltató funkcióit, ami felölelte az egyetemi szintű oktatást, az egészségügyet, a kereskedelmet, a magas szintű üzleti és technológiai szolgáltatásokat, valamint a kulturális kínálatot és a sporttevékenységeket.

A város jövőbeli fejlődésében új súlypontok alakultak ki. Az első, hogy az egyre látványosabban szerveződő Bécs–Pozsony–Győr fejlődési övezet részének tekinthető, ahol új típusú hálózati együttműködések jöhetnek létre. Csak Győr képes korszerű logisztikai bázisával, intézményi adottságaival, koncentrálódó tudásszintjével, egyre látványosabban formálódó felsőoktatásával és kutatás-fejlesztési bázisaival Észak-Dunántúlt, annak gazdaságát és településhálózatát ebbe az új európai fejlődési övezetbe integrálni.

A másik fejlődési súlypont, hogy az egyre szélesebb kapcsolatokkal rendelkező lokális és regionális gazdaság újabb és újabb igényeket fogalmaz meg a szellemi erőforrások iránt, ezért azok működési feltételeinek javítása – a szakképzés, a felsőfokú képzés, valamint a kutatás-fejlesztés-innováció területén – elkerülhetetlen.

A harmadik súlypont, hogy megnőtt az igény a városi környezet átalakítására, annak felzárkóztatására az európai regionális központok szintjére, valamint új elemek megjelentetésével (kulturális szolgáltatások fejlesztése) az életminőség javítására.

A város új innovációs pályához érkezett, amelynek a fejlesztési irányai az alábbiakban határozhatók meg:

- a tudásbázisok és a tudás intézményrendszereinek kiépítése;
- a technikai bázist szolgáló új szolgáltatások fejlesztése;
- a regionális együttműködések skáláinak szélesítése;
- a városi miliő és környezet új elemeinek megteremtése.

A fejlesztés a fenti négy alrendszerhez kapcsolódó vezérprojektekben valósul meg, amelyek természetesen egymásra is jelentős hatással vannak, ennek következtében kölcsönös szinergiát biztosítanak a város jövőjéhez.

A kutatási irányok és a tervezett eredmények

Az európai fejlesztési trendek (Területi agenda 2020), a hazai fejlesztési irányok (Új Széchenyi-terv, Széll Kálmán-terv 1 és 2, Magyar növekedési terv, Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepció), továbbá a város és régiója által generált folyamatok együttesen lehetőséget nyújthatnak arra, hogy alapkutatás igényével feltárjuk hazánkban egy gazdasági, ipari – kiemelten járműipari – orientációjú növekedési központ működését, annak fejlesztését és térbeli hatásait alakító tényezők rendszerét. A kutatás éppen egy sikeres, funkcióiban gazdag, termelési bázisában előremutató, térségi kapcsolataiban szerteágazó járműipari körzet elemzésén keresztül kínálhat új közelítéseket a hazai és a nemzetközi fejlesztéspolitikának, annak elméletének és gyakorlatának.

A kutatás két szinten valósul meg, így a célok is ezekben a dimenziókban érvényesülnek.

Elméleti szinten cél a növekedési központ, majd az ipari körzet mint új térségformáló és -fejlesztő rendszer elméleti modelljének alapos, szakszerű leírása. Ennek az elemző bemutatásnak tartalmaznia kell azokat a sajátosságokat, amelyek a kelet-közép-európai térségben érvényesülnek, kiemelve a gazdasági szerkezetet, a városhálózat adottságait, valamint a terület- és településfejlesztés eszköz- és intézményrendszerét.

Az elméleti kutatásoknak választ kell adniuk a növekedési pólusok fejlődési folyamataira, azok belső tartalmainak változására, arra, hogy azok kialakulá-

sát, majd növekedését milyen tényezők motiválják, miként határozhatók meg a fejlődési szintek. Vizsgálniuk kell, hogy az átmenet a növekedési pólus és az ipari körzet között milyen tényezőkre vezethető vissza, s ebben milyen nemzetközi sajátosságok ismerhetők fel.

Kimutatható volt a korábbi kutatásokban, hogy az állam szerepet játszhat a pólusok, majd a körzetek szerveződésében; e beavatkozások kutatása szintén az elméleti blokk része. Felmerül annak kérdése, hogy milyen szabályozási modellek alkalmazhatók, hol jelenik meg a lokális szintek szerepe, azokban melyek a governance (kormányzás) jellegű beavatkozások keretei, intézményi bázisai.

Az európai városhálózatban át kell tekinteni a kelet-közép-európai nagytér- ség városi szerkezetét, keresve a fejlődési azonosságokat és különbözőségeket. Egyben elemezni szükséges a kelet-közép-európai városhálózatban az ipari bázis- ra épülő nagyközpontok helyzetét, összehasonlítva azok adottságait, értékelve versenyképességüket, meghatározva azokat az ipari potenciálokat, amelyek a jelenben és a jövőben (a következő 10-15 évben) meghatározhatják fejlődésüket.

Az elméleti kutatások között vizsgáljuk a gazdasági fejlődés és a növekedé- si pólusok, ipari körzetek kapcsolatát, azok egymásrautaltságát, kölcsönös de- terminizmusait. Modelleket állítunk fel a városfejlődést mozgató tényezők rendszerére, azok függőségi viszonyaira, belső kapcsolataik rendszerére, továb- bá ábrázoljuk az egymás közötti függőségi viszonyokat. A modellekkel fejleszté- si scénáriók kidolgozására is törekszünk, hogy egzakt módon levezethetők legyenek a kutatás más szegmenseiben meghatározott beavatkozások hatásai, eredményességük vagy éppen negatív következményeik.

A kutatás tehát egy magyar nagyváros példáján modellezi az ipari – jármű- ipari – orientáltságú fejlesztés lehetséges irányait és akciótereit. Ezzel a fejlesztéspolitikai rádiuszát tágíthatja, annak új megoldásokat, technikákat kínálva. Itt kell megemlíteni várható tudományos eredményként a területi együttműkö- dés – a városi, térségi kormányzás – új intézményi modelljeinek bemutatását, amelyek vonatkozhatnak a közszolgáltatások megszervezésétől kezdve a térségi erőforrások újszerű hasznosításán át egészen a tervezési és fejlesztési rendszer intézményi keretéig. A kutatás több térségi együttműködési modellt dolgoz ki, amelyek segíthetik a fejlesztés – ezen belül a terület- és a városfejlesztés – haté- konyságának növelését, s ezzel az elaprózott források kedvezőbb felhasználását.

Az elemzések bázisul szolgálnak a 2014–2020-as európai uniós tervezési időszak tudományos megalapozásához, éppen ennek az új területi szerveződési formának a feltárásával, annak működésének és fejlesztési orientációjának le- írásával. Alkalmasak lehetnek a kutatási eredmények arra, hogy a térség egé- széről, annak belső (intraregionális), határon belüli és kívüli (interregionális) kapcsolatairól olyan megállapításokat, ajánlásokat tegyenek, amelyek hozzájárulnak a tervezés megalapozásához, annak részben módszertani, részben tar- talmi szélesítéséhez.

A folyóiratban közölt tanulmányok ennek az elméleti fejezetnek néhány eredményét adják közre. Egy kutatás tervezésekor a célok széles skáláját vázol-

juk fel, aztán az elemzésekkel igazolhatjuk vagy elvethetjük ezeket, illetve korrigálhatjuk irányait. Nos, a továbbiakban közölt tanulmányok részben mélyítették a feltételezéseinket, részben a várakozásainkat mérsékeltek.

A kutatások második szakasza az empirikus elemzéseket tartalmazza, amelyek már kimondottan a városra és térségére vonatkoznak. Az eredmények alátámaszthatják az elméleti modellekben foglalt megállapításokat, adhatnak igazolást arra, hogy létrejött-e az ipari körzet, vagy hogy az miként követi a kialakult – nyugat- és kelet-európai – szerkezeteket, s milyen beavatkozásokkal, fejlesztésekkel járulhatnak hozzá az itteni szereplők a sikerességhez.

A hazai regionális tudományi alapkutatások még nem foglalkoztak komplex közelítésben a növekedési pólusokkal és az azokra épülő ipari nagycentrumok szerkezetének és térségi hatásainak elemzésével. Így a program során kidolgozzuk e területi szerkezetek elemzési módszereit, ezek tesztelésével más nagyvárosok esetében is alkalmazhatók lesznek a vizsgálati eljárások.

Ebben a blokkban kell megemlíteni azokat a kutatásokat, amelyek Győr és térségét tárják fel. A modern, ipari Győrre vonatkozó történeti kutatások, így döntően a 20. századi fejlődési folyamatok elemzései inkább mozaikszerűek voltak, mint rendszerezettek. Rendelkezünk ugyan ismeretekkel a város és térsége történetét alakító tényezőkről, azonban ezek alaposabb, igényesebb feltárása nem történt meg. Csak közelítően ismerjük a belső erőforrásokat mozgató tényezők történeti gyökereit, így a tudástermelés és -átadás rendszereit, az ipari, gazdasági kultúra terjedésének technikáit és azok közvetítőit, vagy a megújítást ösztönző magatartások jellegét és mozgatórugóit. Ezek nélkül a „győri modell” nem érthető meg, és nem dolgozható ki alakításának iránya és menete sem.

Nagy jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy megvizsgáljuk a város és térsége társadalmi szerkezetét. Az elmúlt 30 évben nem végeztek mélyreható társadalomszerkezeti elemzéseket ebben a régióban, így a kutatás nemcsak egy hiányt pótol, hanem egy átalakuló, a gazdasági és társadalmi folyamatokra gyorsan és hatékonyan reagáló nagyváros és régiója szerkezeti keresztmetszetét készíti el, a megfelelő mélységű felmérésekkel.

Az empirikus vizsgálatok második célja magának a győri járműipari körzetnek a feltárása, tudományos leírása, erőforrásainak értékelése, a város és térsége kapcsolatrendszerének meghatározása, az együttműködések szervezeti, intézményi és finanszírozási kereteinek kijelölése, s végül egy új típusú – térségi szintű – tervezési és fejlesztési rendszer sarokpontjainak kidolgozása.

Ebben a kutatási metszetben ki kell emelni azokat a vizsgálatokat, amelyek az ipari körzet lehatárolására vonatkoznak, a gazdasági funkcióktól kezdve a szociális és közszolgáltatási szerepkörökön át a képzés és az oktatás intézményeinek térségalakításáig. Új eredményeket várunk mind módszertanilag, mind pedig a konkrét térség esetében, hiszen az elemzések arra is szolgálnak, hogy bővítsék a regionális tudomány eszköztárát.

Az empirikus kutatások harmadik célja a térségi szintű kutatási és oktatási együttműködések tesztelése, majd ezek alapján azok tartalmi, intézményi kere-

teinek megteremtése. Az elemzések lehetővé teszik, hogy a térségben a kutatási, felsőoktatási, önkormányzati, gazdasági, szakmai és tudományos szervezetek témában érintett szereplői határon belül és kívül folyamatosan kommunikáljanak, új együttműködéseket generáljanak. Ezzel kívánjuk erősíteni a formálódó társadalomtudományi kutatóműhely hálózatát, ösztönözni a gazdaság és a társadalom területi kutatásának helyi intézményeit, s azok integrálását a hazai és nemzetközi tudományos kezdeményezésekbe.

Jegyzet

- 1 Térség alatt a város körül kialakult 60-100 km-es vonzáskörzetet értjük, ennek súlyponti városai: Komárom, Tatabánya, Veszprém, Pápa, Kapuvár, Mosonmagyaróvár, s az országhatáron túl Dunaszerdahely, Révkomárom. A térséget pontosabban az elemzés első fázisában határoljuk le.

Irodalom

- Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.) (2012a): *Járműipar és a regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Széchenyi University Press, Győr
- Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.) (2012b): *A járműipar beszállítói hálózata Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Széchenyi University Press, Győr

ELMÉLETI TANULMÁNYOK / THEORETICAL ARTICLES

Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában*Current chic or museum exhibit? Growth poles and industrial districts in development policy***FARAGÓ LÁSZLÓ, LUX GÁBOR**

FARAGÓ László: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; farago@rkk.hu

LUX Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; lux@rkk.hu

KULCSSZAVAK: fejlesztéspolitika, növekedési pólus, növekedési centrum, iparági körzet, globalizáció, területfejlesztés, ipar

ABSZTRAKT: A mai fejlesztéspolitikában növekvő érdeklődés mutatkozik a neoliberalis gazdaságpolitikán túlmutató, a gazdasági versenyképesség és a társadalmi igazságosság szempontjait ötvöző eszközök iránt. A területileg kiegyensúlyozott, fenntartható területi fejlődés megteremtésére irányuló fejlesztési modellek közös vonása az erőforrás-koncentráció, azaz egyes iparágak, növekedési centrumok kiemelt fejlesztése. A globalizáció folyamatai azonban megkérdőjelezik a korábban bevált modellek érvényességét.

A tanulmány két, térben értelmezett fejlesztéspolitikai koncepció, a növekedési pólusok és az iparági körzetek alkalmazhatóságát vizsgálja a külső verseny új körülményei között. Megállapítható, hogy a növekedési pólusok eredeti ágazati és ágazatközi értelmezése kitágult, a pólusok a tér bizonyos pontjaira irányuló koncentrált, tervezett és támogatott beavatkozással jönnek létre, céljuk pedig a régió és az ország térszerkezetének megváltoztatása, a fő centrumokon kívüli kritikus tömegek létrehozása. A pólusstratégiák akkor érhetnek el sikert, ha a fejlesztésekre alkalmas korszerű ágazatokat fejlesztek, ésszerű mértékű „koncentrált decentralizációt” valósítanak meg kijelölt központokban. Az iparági körzetek (a klaszterekkel erősen összefüggő) koncepciója az iparágak hálózatos térbeli szerveződésének modellje. A klasszikus, helyi kis- és középvállalatok között létrejövő extern hatásokra és agglomerálódásra építő elképzelés szélesedésével nemcsak új körzetformációkat azonosítottak, hanem az atomisztikus térértelmezést is fokozatosan felváltotta a kölcsönös függőségi viszonyok által uralt „szervezett tér” ideája. A fejlesztéspolitikában a körzetkoncepciókat nem statikus szemléletben, hanem a szerkezetváltási, intézményfejlesztési folyamatok kontextusában, azok kiemelt csomópontjaiként érdemes kezelni.

László FARAGÓ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; farago@rkk.hu

Gábor LUX: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; lux@rkk.hu

KEYWORDS: development policy, growth pole, growth centre, industrial district, globalization, regional development, industry

ABSTRACT: In contemporary development policy, we witness a growing interest in instruments which may transcend neo-liberalism by combining the principles of competitiveness with social justice. Policies encouraging territorially balanced, sustainable development have traditionally been based on a certain amount of resource concentration, an emphasis on specific industries or growth centres. However, globalization processes have questioned the validity of previously successful development models. The rescaling of territorial competition, as well as transnational corporations whose competitive strategies can undertake worldwide cost differentiation, can exert tremendous pressure even on previously “developed”, successful national and regional economies. Adaptation to this new reality must either involve the partial abandonment of the benefits of the welfare state and the acceptance of “the disappearing middle” or industrial upgrading towards higher value-added, quality-based production which can remain competitive at a higher level of social cohesion.

This paper inspects the viability of two common spatial development concepts, growth poles and industrial districts under the competitive pressures of our time. Growth poles, originally understood as sectoral and cross-sectoral policies, have become instruments of spatial development policy to change the spatial structure of a region or nation by creating critical mass outside the most developed urban centres. Among the benefits of the policy regional multiplier and spillover effects have been identified. Growth pole strategies can remain viable under globalization by focusing on modern industries with outstanding development potential, undertaking “concentrated decentralization” in selected centres.

Industrial districts (a concept closely linked to clusters) represent a potential way to understand industrial spatial networks, and may be seen as the finer texture of growth poles. The classical (Marshallian) industrial district concept, built on local externalities and agglomeration processes, has been broadened both to identify new district types and to re-conceptualise space from atomistic competition to an “organised space” of mutual dependencies. New district theories integrating ideas from knowledge-based growth and innovation networks have been developed. However, the contemporary understanding of districts should also reflect their restructuring or dissolution under competitive pressures, both from external and internal competitors. In development policy, districts are best viewed as dynamic entities serving as foci (or nexuses) for constant industrial restructuring and institutional development, whose life-cycles can encourage the continuous adaptation of local and regional production systems.

Altogether, the concepts of concentrated development have stayed relevant under new competitive circumstances but they must undergo adaptation to be successfully implemented in development policy. This should involve both an understanding of the changes brought about by global competition, and often the different economic and institutional milieus of peripheral regions. Policies, tailored for specific spatial structures, should equally consider production systems, infrastructure and institutions. Growth poles and industrial districts in Hungary should be understood to be in their germinal or early development stages. Therefore, the realistic goal of policy intervention should be the development of production networks in organised space and the gradual strengthening of social capital. These interventions should contribute to industrial upgrading on the basis of quality-based competitiveness factors in a sustainable, resilient way.

Bevezetés

A mai fejlesztéspolitikában általánosan elfogadott, hogy az elmúlt évtizedek neoliberais gazdaságpolitikáján változtatni kell, de még alig körvonalazódott, hogy melyek lehetnek azok az állami beavatkozások, módszerek, amelyek úgy képesek elősegíteni a területileg kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődést, hogy ne befolyásolják károsan a kedvező piaci folyamatokat. Európában általában megfogalmazott és más célok mellett Magyarországon is megerősített célkitűzés, hogy az ország több körzetében elő kell segíteni az ipari fejlődést. E tanulmányban áttekintjük azokat a főbb elméleteket, fejlesztési modelleket, amelyek megalapozhatják az újszerű kormányzati fejlesztéspolitikai intézkedéseket, egyben megvizsgáljuk, hogy ezek a modellek érvényesek maradtak-e a globalizáció versenyfeltételei között, vagy újrafogalmazásukra, akár elvetésükre van szükség. A tanulmány nem tekintheti céljának az Európát tagoló területi különbségekről, regionális politikákról átfogó kép készítését: a vizsgált elméletek (növekedési pólusok és iparági körzetek) elmúlt évtizedekben végbement koncepcionális fejlődését és mai relevanciáját tekinti érdeklődési körének.

A különböző fejlesztéspolitikai intézkedésekben, amelyek a gazdasági fejlődés ösztönzését és ezen keresztül a különböző térségekben élők jólétének emelését célozzák, közös vonás, hogy *korlátozott számú helyre és a „propulzív” vezető ipari ágazatokra összpontosítanak, amelyek a későbbiekben multiplikatív hatást gyakorolnak a tágabb térség és más gazdasági területek fejlődésére*. Az erőforrás-koncentráción és szelektív beavatkozáson alapuló filozófia a fejlesztéspolitika főáramát képviseli, a modern tér versenyfeltételeire adott reakció, alkalmazkodási kísérlet. A koncentráció által megerősödnek, felértékelődnek egyes kitüntetett terek, és a *globális-lokális paradoxonként* ismert jelenség által a helyben beágyazott tartós versenyelőnyök lelőhelyeivé válnak (Lengyel, Rechnitzer 2004). A koncentrált decentralizáció fejlesztési paradigmája (több pólusra, iparági körzetre koncentrált beavatkozás) a gazdasági szereplőket egyszerre tekinti versengő és együttműködő egységeknak, az általuk befolyásolt gazdasági teret pedig gazdasági és társadalmi kapcsolatok összefüggő hálózatának. Ez a közös gondolat, eltérő hangsúlyokkal ugyan, de a modern területfejlesztés több megközelítésében is központi szerepet kapott.

Globalizáció: elefánt a nappaliban

A 20. század második felében a hagyományos fejlesztéspolitikában alkalmazott modelleket és elképzeléseket elsősorban globálisan integrált, de önálló nemzetgazdaságokra és szubnacionális terekre fogalmazták meg. A mindenre kiterjedő globalizáció azonban nem maradt meg a fejlődés külső kereteként, hanem „belepért” az alacsonyabb léptékű terek életébe, közvetlen kihívást jelentett szá-

mukra. Azzal, hogy elefántként „ott van a nappaliban”, kikényszeríti a válaszreakciókat, megkérdőjelezi a korábban bevált fejlesztési minták érvényességét.

A közlekedés és az infokommunikációs technológiák fejlődése, a dereguláció, valamint a határok növekvő átjárhatóságának hatására a tőke, a tudás és részben a munkaerő is egyre szabadabban áramlik. Az új térszerveződés léptékváltással jár, amely a perifériák leértékelődéséhez és új koncentrációs tendenciákhoz vezet (Faragó 2010). A folyamat térbeni differenciálódást eredményez, bizonyos területeken – így például az ipari tömegtermelésben – viszont homogénizál: a verseny tere rendkívüli mértékben kitágul, mivel a piacra lépés korlátai olyan alacsonyak, hogy a versenyben a globális periféria feltörekvő szereplői is sikerrel vehetnek részt, és tetemes költségelőnyeikkel, méretgazdaságosságukkal kiszoríthatják mind a fejlettebb versenytársait, mind a periféria és a félperiféria kisebb, kevésbé tőkeerős vagy kevésbé jól szervezett vállalatait. A piaci lehetőségeket különösen a transznacionális vállalatok tudják hatékonyan kihasználni, szabadon válogatva a glóbusz megannyi lehetséges befektetési környezete között, és általuk célszerűnek látott módon összeállítva a telephelyek és a különböző tényezőintenzitású, hozzáadott értékű, tudástartalmú tevékenységek keverékét. Ez a perspektíva csak felülnézetből kínálkozik: aki „nem nő elég magasra”, nem képes élni vele.

A termelést globális léptékben átformáló folyamat bizonyos értelemben kiegyenlítődést hoz, de az egyensúlyi helyzet még közép-európai szemmel is risztóan alacsonyan van, és még nagyobb fenyegetést jelent a fejlett országok gazdasági, társadalmi egyensúlya számára. A jelenség hozzájárult a korábban meghatározó szerepet játszó, de sikertelenül alkalmazkodó ipari térségek leépüléséhez (Lux 2009); megjelenik a korábban költségelőnyökkel (is) felzárkózó dél-európai országok jelenlegi problémáiban; az angolszász szakirodalomban és közbeszédben pedig – bár gyökerei több évtizedesek – az elmúlt években vált különösen feszítő kérdéssé az „eltűnő közép” dilemmája (Goos, Manning 2007; Oldenski 2012; Tüzemen, Willis 2012). Acemoglu és Autor (2010) elemzése szerint a technológia ezekben a helyzetekben nem tényezőkiegészítőként (factor-augmenting) működik, hanem helyettesítő hatásokat gerjeszt: a drágább hazai munkát olcsóbb külföldi alternatívákkal vagy azt közvetlenül helyettesítő gépessítéssel váltják ki, és mivel ez a változás rendszerszintű, már nem ellensúlyozzák a más iparágakban létrejövő új álláshelyek. Nagy munkavállalói csoportok válnak nélkülözhetővé, méghozzá mind a kék-, mind a fehérgalléros munkakörökben, mert tudásuk könnyen helyettesíthető.

A változásokra iparági szinten csak alkalmazkodással lehet sikeresen válaszolni, és ez különösen igaz azokra a kis- és középvállalatokra, amelyek nem képesek vagy nem kívánják a transznacionális vállalatokat követve többtelephelyűvé alakítani üzleti modelljüket, vagy periferikus versenytársaik kihívását elfogadva termelési és bérköltségeik leszorításával állni a sarat. A legnagyobb sikerrel kecsegtető alkalmazkodási út a feljebb lépés (upgrading), vagyis a globális értékláncok értéke-
sebb szegmenseire és tevékenységeire történő szakosodás – mind technológiai,

mind nem technológiai innovációk felhasználásával (Szalavetz 2012). Az *iparági alkalmazkodás különböző formái térbeli következményekkel is járnak; olyan új térformációkat kell kialakítani, amelyek elősegítik a vállalatok versenyben való helytállását vagy valamilyen védelmet biztosítanak számukra a piaci nyomással szemben.* Az új versenyfeltételek között a korábban stabil területi pozíciók megrendülnek, a globális központokon kívüli tér „csúszóssá” válik, hiszen szinte bármelyik vállalat áttelepíthető és bármelyik piac megtámadható (Markusen 1996).

A koncentrált fejlesztési egységek (iparági körzetek, területi klaszterek és fejlesztési pólusok) a „csúszós” tér „ragadós” helyeinek nevezhetők – olyan lazább vagy sűrűbb hálózatoknak, amelyek képesek megtartani és lehorgonyozni az ipari kapacitásokat, és a rugalmas specializáció révén olyan versenystratégiákat képesek követni, amelyek magas bérszínvonal, társadalmi kohézió és életminőség mellett is életképesek az új világrendben (Zeitlin 2008), a kis- és középvállalatok számára pedig közös erőből fakadó védelmet kínálnak a külső versennyel szemben. Az erős hálózatok a világvárosok által uralt, polarizálódó térben a ritkább népsűrűségű régiók, kisebb városi térségek számára is követhető fejlesztési alternatívát ígérnek – de mai ismereteink szerint még nem eldönthető, hogy ezek az ígéretek hosszabb távon nem bizonyulnak-e illúzióknak, a „csodaszerként” kezelt fejlesztési receptek nem válnak-e a régmúlt dicsőséget hirdető múzeumi tárgyakká.

Növekedési pólusok (centrumok)

A klasszikus irodalomban a növekedési pólus egy preferált ágazat vagy termék(lánc) jelölésére szolgált. A frankofón regionális tudomány alapítója, François Perroux modelljét eredetileg (Perroux 1950, 1955) egy absztrakt, klasszikus, térszemleges gazdasági térben képzelte el (pôle de croissance) és csak később (Perroux 1988) fókuszált a területi vonatkozásokra. „A növekedés egyszerre nem jelenhet meg mindenhol, ez bizonyos pontokban, pólusokban különböző intenzitású lehet, és különböző csatornákon és általános hatásokon keresztül terjedhet az egész gazdaságban” (Parr 1999a, 1197. idézi Perroux 1955-ös munkáját). Perroux az 1950-es években elsősorban a gazdasági hatások ipari ágazatközi terjedésére gondolt, és nem a tudatos területi hatásokra. Fő üzenete, hogy a nemzetgazdaság fejlődése a motorikus ipari ágazatok fejlődésétől függ, amelyek koncentráltan, pólusokban helyezkednek el. Boudeville (1966) is azzal érvelt, hogy az ipar klaszteresedése területileg történik, meghatározott városi térségben valósul meg. Minden gazdasági beavatkozás egyben a földrajzi térbe való beavatkozással is jár, és a kettő együtt vált a növekedési pólusok attribútumává.

A póluspolitika mint közpolitika azon a felismerésen (tapasztalaton) alapul, hogy a gazdaság természetes fejlődése koncentráltan, a tér bizonyos pontjain kezdődik (lokalizált beruházások), és megfelelő feltételek esetén ott megerősödik,

majd hatásai nagyobb gazdasági és földrajzi térben is érzékelhetőek lesznek. Ha ezt a folyamatot állami beavatkozással (fentről lefelé történő tervezés, fejlesztés) olyan területeken (térben, ágazatban) indítjuk el, ahol a piac spontán módon azt nem teszi meg, akkor olyan területi fejlődést indukálhatunk, amely hozzájárul a nemzetgazdaság fejlődéséhez. A növekedési pólus nem spontán módon, piaci alapon alakul ki, hanem tervezett, és valamilyen szinten támogatott úton. A tervezettség és a közösségi források felhasználása, az állami szerepvállalás egyaránt attribútuma a növekedési pólusnak. A póluspolitika megvalósítása nem nulla összegű játék: az állami beavatkozás olyan új fejlesztést indukál, amely nélküle nem jött volna létre. A pólusstratégia megvalósítása megváltoztatja a régió és az ország térszerkezetét, a településhálózatot.

A beavatkozás logikája alapvetően arra a feltételezésre épül, hogy külső támogatással néhány megfelelő potenciállal rendelkező pólusban (ágazatban, nagyvárosi térségben) ipari fejlődést lehet generálni, ami a közvetlen beavatkozási területnél tágabb térség fejlődését is megindítja. Több ilyen pólus vagy központ az egész ország gazdasági növekedését szolgálhatja. A növekedési, a fejlesztési és a versenyképességi pólusok kialakításának egyaránt célja a (területi) gazdaság fejlődésének az indukálása. Manapság a fejlesztések minimumkritériuma közé sorolják a versenyképesség javítását. A versenyképesség elérése feltételezi azt is, hogy a gazdaság megcélzott szegmensében kritikus tömeget érjenek el, ami a nemzetközi láthatóságot is biztosítja. Ez nem minden szinten, nem minden nagyságrendű pólusnál érvényesíthető.

A pólusfejlesztés sine qua nonja a széles értelemben vett (szociális és termelő) infrastrukturális feltételek megléte. Az állami fejlesztések elsősorban a tág értelemben vett infrastrukturális hiányosságok pótlására és a szükséges fejlesztésekre irányulnak. Ezek koncentrált megléte és minél teljesebb kihasználása a pólus fejlesztésének ismérve. Minél magasabb szintű (hierarchiájú) településeken valósítunk meg ilyen programot, annál komplexebb és fejlettebb szolgáltatások fejlesztése járhat sikerrel. A második feltétel a gazdasági tevékenység területi és számos ágazatban (acélipar, autógyártás stb.) vállalati koncentrációja, amely a belső (pl. mérethozadék) és a külső gazdaságosság (agglomerációs előnyök) előfeltétele. Ez látszólag ellentmond az eredeti perroux-i elméletnek, miszerint a tágabb térség is részesedhet a pólusfejlesztés előnyeiből. De a koncentráció negatív hatásait mérsékelni lehet azzal, ha egyrészt régióin belül alakul ki a beszállítói kör, másrészt ha a régió központja fejlődik, akkor az képessé válik munkahelyekkel és szolgáltatásokkal ellátni a tágabb térségét is, így javul a régió adottságainak a kihasználása. Ehhez az elérhetőséget, a hozzáférést is biztosítani kell.

A stratégia egyik alapkérdése a pólusváros és térségének (régiójának) a viszonya. Az elvárás automatikus átcordulást, terjedési hatást, leszívargást („spillover”, Myrdal 1957: „spreads”, Hirschman 1958: „trickling-down effect”) tételezett fel. Azaz a pólus háttérterületén érvényesül a multiplikátorhatás, nő a háztartások bevétele, a vállalkozások élvezik a külső gazdaságosság és az új

piac előnyeit, ami visszahat a pólus növekedésére. A pólusok közvetlen közelében, ingázási körzetében (a funkcionális városi térségben) általában mérhető ez a hatás. A távolabbi területekre az új pólusok kezdetben mágnesként hatnak, így kevésbé vagy csak később érvényesül térségükben a pozitív hatás. A pólusok a migráció célpontjai lesznek, nem mérséklik a vidékies területekről történő elvándorlást, nem állítják meg a vidék leértékelődését. Sőt, növelik a régión belüli különbségeket. A pólusokban az agglomerációs és egyéb külső gazdaságossági hatások olyan erősek, hogy nem éri meg a régión belüli további gazdasági decentralizáció (Parr 1999b). De a regionális pólusok kétségtelenül mérsékelhetik a nagyvárosokba vagy a fővárosokba történő migrációt, növelhetik a régió gazdasági teljesítményét, ez pedig országos szinten területileg kiegyenlítettőbb struktúrát eredményez, ami önmagában is eredmény. A stratégia kialakításánál minél inkább mérsékelni kell az „átáramlást” („backwash”, Myrdal 1957) vagy polarizációs hatást (Hirschman 1958), azaz hogy a termelési tényezők a gyorsabban növekvő új pólusterületre áramoljanak, hogy az új pólus „leszívja” a környezetét és tovább nőjenek a régión belüli különbségek. De klasszikus közgazdasági érvek alapján minden ilyen beavatkozás csökkenti az eredeti beavatkozás hatékonyságát, az új pólusban meglévő növekedési potenciál kihasználását. Tisztán közgazdasági értelemben a bizonyos határokon belüli koncentrált növekedés és a perifériák viszonylagos elnéptelenedése nem kedvezőtlen, hanem a versenyképességet erősítő folyamat.

A legtöbb országban a növekedéspólus-stratégia az elmaradott területek fejlesztésének és a területi egyenlőtlenségek mérséklésének programjává vált. De fel kell hívni arra a figyelmet, hogy a periférikus, elmaradott régiókban csak azok a projektek voltak sikeresek, amelyek nem az elmaradott régió egészét segítették, hanem a fejlesztésre legalkalmasabb központokban az erősségeket és lehetőségeket kihasználva koncentráltan avatkoztak be, fejlesztették az infrastruktúrát és javították a mobilitási lehetőségeket. Nem a munkaerőt vitték a munkához vagy fordítva, hanem mindkettőt oda telepítették, ahol az a leghatékonyabban tudott működni (pl. Közép-Skócia fejlesztése az 1960-as évek közepén), és így fenntartható gazdasági-területi struktúra jött létre. A sikeres beavatkozások általában erősítették a régión belüli munkaerőmozgást (ingázás, költözés). A munkaerő régión belül könnyebben és olcsóbban volt mobilizálható, mint ha más régiókba kellett volna költöznie (Hoover 1971). Ez a gyakorlat mérsékelte a régiók közötti különbségeket, de a régión belül koncentrációt eredményezett.

A növekedéspólus-stratégiára a kezdetektől fogva mint decentralizációs politikai és tervezési eszközre tekintettek, és a hagyományos makrogazdasági gazdaságfejlesztési eszközök alternatíváját látták benne. Ugyanakkor *ez területi (regionális) szinten koncentrált beavatkozást jelent*, és elsősorban a városi térségek profitáltak belőle. E sajátossága hasonlatos az utóbbi két évtizedben javasolt policentrikus fejlesztési elmélethez. Mindkettő országos szinten decentralizációt eredményezhet (több központ vagy pólus kialakításáról van szó), de regionális szinten a pólusokban vagy centrumokban, azaz a megfelelő potenciálokkal

rendelkező városokban koncentráltan történik a beavatkozás, ez jelenti a meglévő adottságok kihasználását. Tervszerű decentralizáció során az új központok kialakításánál is figyelembe kell venni a minimálisan szükséges nagyságrendet, a meglévő infrastruktúrát, a képzett munkaerőt és a fejlett nagyvárosokhoz való kapcsolódás lehetőségét. A nagyvárosok, a főváros túlzott közelsége kerülendő annak érdekében, hogy valódi dekoncentrációt, decentralizációt és ne szuburbanizációt eredményezzen a beavatkozás. Például Angliában a nagyvárosoktól (London, Liverpool, Birmingham) körülbelül 50 km-es távolságban hozták létre a decentralizációt szolgáló pólusszerű új városokat.

Több országban nemcsak a nagyvárosi régiók közvetlen közelében vagy azon belül, hanem távolabbi területeken is alkalmazták a póluspolitikát. Franciaországban Párizstól 300–1000 km-re jelöltek ki 8 megfelelő fejlesztési potenciákkal rendelkező ellenpólusvárost. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a távoli, elmaradott, rurális területeken történő pólusfejlesztés megnövelte a városrészek közötti közlekedési igényeket, és az új pólusok elsődleges partnerei is a nagyvárosok (a fővárosok) lettek. Így ez a stratégia sem mindig mérsékelte, sőt gyakran erősítette az elsődleges városok primátusát a városhierarchiában, a fejlesztéspolitika „új jövevényei”, a „későn jövők” nem tudták behozni a hátrányokat, nem váltak a tradicionális metropoliszok igazi vetélytársaivá.

A pólusprogram szakmai és politikai kérdése, hogy a tervezett pólusok a természetes növekedési központok legyenek vagy éppen ezek ellenében hozzák létre azokat. Jelenleg e kérdés különösen aktuális, mert az új gazdaságföldrajz szerint a gazdaság természetes trendje a koncentráció. A tapasztalatok azt mutatták, hogy már meglévő adottságokra (pl. történelmi városokra, korábbi ipari központokra) ráerősítve, a lehetőségeket továbbépítve lehet a legjobb eredményeket elérni. Egy-egy új ipari beruházás, új központ rurális terekben való megvalósítása gyakran megmaradt enklávénak, nem szervesült a környezetébe. Célszerű a meglévő lehetőségekre ráépíteni minden kapcsolódó ágazatot, vállalkozást.

Fontos, hogy a különböző településhálózati szinteken (országosan és regionálisan) megfelelő nagyságú és korlátozott számú várost válasszon ki a póluspolitika. A pólusberuházások teljes nettó hasznának optimalizálására kell törekedni, a nagyságrend és a gyakoriság együttes meghatározásával (Parr 1999b). A politikai döntéshozók általában a tér teljes lefedésére törekszenek (például országos szinten minden régióban legyen pólus, és azok elérhetősége ne haladjon meg egy küszöbértéket). Ha a pólusok kisebb méretűek, akkor azok gyakorisága nagyobb, de alacsonyabb szintet képviselnek a hierarchiában. Kedvezőnek tűnik a több kicsi pólus kijelölése, de a gyakoriság növelésének határt szab a koncentrációból eredő előnyök kihasználása. A konkrét városok kijelölésénél a gazdasági (hatékonyság, versenyképesség) és más területfejlesztési szempontokat együttesen kell mérlegelni.

A növekedési pólusok vagy centrumok fejlesztése mint területpolitikai eszköz általában közvetlenül az új, korszerű munkahelyek teremtését célozza meg. De a tudásra, a K+F-re épülő fejlesztések általában kevesebb új munkahelyet

hoznak létre, mint az élőmunka-intenzív fejlesztések, sőt gyakran elavult technológiákat, meglévő üzemeket váltanak ki a periferikus területeken, így foglalkoztatásra gyakorolt hatásuk összességében akár negatív is lehet. Gyakori, hogy a pólusban megvalósuló új, korszerű fejlesztés az alacsonyabb szinten működő hagyományos technológiájú vállalat megszűnését eredményezi, pedig alacsonyabb hierarchikus szinten a kevésbé korszerű munkaintenzívebb technológiák alkalmazása is elfogadható lenne, különösen ha az a regionális piacot szolgálja ki.

A nemzetközi tapasztalatok alapján a pólusstratégiák megtervezésének és megvalósításának a következő problémáira kell felhívni a figyelmet:

- a fejlesztési elképzelések nem igazodtak a befogadó tér adottságaihoz, a helyi körülményekhez, így magas volt a megvalósítás kockázata;
- nem fordítottak kellő figyelmet a növekedésre, a fejlesztés régión belüli és régiók közötti közvetítésére, nem elemezték megfelelően a hatásokat;
- szelekció nélkül minden gazdasági tevékenységet támogattak;
- a koncentráció hiánya (túl sok pólusban túl sok tevékenységet támogatnak) nem biztosította a kritikus tömeget;
- végrehajthatatlanság (az anyagi és egyéb feltételek nem álltak rendelkezésre);
- a belső logika nem volt megfelelő (pl. inkonzisztens célrendszer);
- az időtényező tisztázatlansága (mikor és meddig jelentkeznek a hatások);
- nem készültek föl a politikai konfliktusok kezelésére (pl. a tradicionális és az új központok között, a város és a környezete között).

Iparági körzetek

A klaszterek fogalmával összefüggő, de más elméleti tradícióból származó és eltérő tényezők, pl. az együttműködés és a társadalmi kötőszövet szerepét erősebben hangsúlyozó iparági körzetek (Beccattini 2000) vállalatok egy lehatárolt térben összpontosuló, ebbe a térbe ágyazódó területi koncentrációi, amelyek egy kiemelt termelési tevékenységhez kapcsolódó javakat és szolgáltatásokat állítanak elő, egyben pedig egy bizonyos hely vagy helyek hálózatába ágyazódva működnek. Működési logikájukat először Alfred Marshall írta le a kis- és középvállalatok hálózatain alapuló „falak nélküli gyár” koncepciójával, a pozitív gazdasági externáliák versenyelőnyöket biztosító, egyben térszervező szerepének hangsúlyozásával (Lengyel, Rechnitzer 2004). Ez a forma vált az 1980-as években „újrafelfedezett” északolasz iparági körzetek (Horváth 1998), majd az ország termelésének 40%-át lefedő francia megfelelőik (Egyed 2012) mintájává. Az iparági körzet az extern hatások kedvező kihasználásának tere: a marshalli mellett a hálózati externáliák is megjelennek bennük, a körzet hálózataiban való résztvevők számának emelkedése pedig a kör minden tagja számára megragadható többletelőnyök kialakulását eredményezheti.

Az eredetileg egyféle modellre leírt iparági körzet képe új körzetformációk azonosításával (különösen Markusen 1996 nagy hatást kiváltó tanulmányával) differenciálódott; Lengyel (2010) így már a körzetek öt fő típusát írja le. Ezek a *hagyományos (marshalli) iparági körzeteken* túl az egy vagy több helyi nagyvállalat által integrált „*kerékagy és küllők*” iparági körzetek, a térségen kívüli nagyvállalatok telephelyei által uralt *szatellitkörzetek*, az erős külső függésben élő kis- és középvállalatok *hibrid (marshalli szatellit) körzetei* és az állami nagyvállalatok, ügynökségek, katonai bázisok, egyetemek vagy kutatóintézetek körül szerveződött *állami alapítású körzetek*. Paniccia (2006) hasonló, de kevésbé szerencsés neveket használó tipológiájából érdemes megemlíteni a poszt szocialista viszonyok között elterjedt *kolokációs területek* típusát: ezek tőkeszegény kis- és középvállalatok egymás mellé települt (gyakran egy megszűnt anyavállalat telephelyét hasznosító) csoportjai, amelyek bizonyos funkciókat megosztva vesznek igénybe, nem mutatnak erős horizontális integrációt és többnyire generikus termékeket állítanak elő külső vevők, helyi vagy regionális piacok számára.

Az iparági körzetek értelmezése nemcsak új körzetformációk azonosításával, hanem az őket mozgató hajtóerők pontosabb feltárásával is gazdagodott. A neoklasszikus közgazdaságtan korlátlan, egymástól függetlenül működő vállalatok versenyét és az árjelzések egyedüli közvetítő szerepét feltételező modelljét felváltotta a vállalatok közötti kölcsönös függőségi viszonyokat, a verseny és az együttműködés együttélését, a fokozatosan felépített bizalom közvetítő erejét hangsúlyozó paradigma (Harrison 1992). Vagyis a *marshalli tér atomisztikus képzetét felváltja a szervezett, kölcsönös függési viszonyok által uralt tér ideája*. Ez a térértelmezés már a társadalmi tőke, a beágyazottság és a bizalom társadalomtudományokban bevetté vált fogalmait használja.

Az új megközelítés leszámolt az iparági körzetek statikus megközelítésével, azokat egyre inkább (területi) életciklusmodellekben vizsgálta. Meghatározó szerzők (így Asheim 1996; Harrison 1992 és Markusen 1996) felvetették, hogy az iparági körzetek stabil térformációk helyett könnyen válhatnak átmeneti, a globalizációs folyamatokkal felbomló vagy átalakuló jelenségekké; ezeket a sejtéseket az elmúlt két évtized eseményei részben igazolni is látszanak. Különösen előrelátónak bizonyult Dimou (1994), amikor a *körzeteket egy dinamikus szerkezetváltási folyamat lehetséges katalizátoraiként értelmezte*. Vagyis a fejlesztéspolitikának nem a szervezeti formák pontos és mesterséges lemásolására, hanem az átalakulási folyamatok menedzselésére és az alkalmazkodóképesség fejlesztésére kell hangsúlyt helyeznie: a körzetek azon képességére, hogy válságokon átívelően is sikeresen megőrizze és átörökítse értékes képességeiket, tudásbázisukat.

Az alkalmazkodás szerepét hangsúlyozza két befolyásos eszmeáramlat, amelyek közül az első az iparági körzetek és az innovációs rendszerek irodalmának eredményeit szintetizálja (Asheim 1996), a másik pedig a tudáshálózatok és áramlások szerepét hangsúlyozza (Cooke 1995; Varga 2009). A neoklasszikus körzetfelfogás elsősorban az inkrementális innováció (learning-by-doing és

learning-by-using), valamint az externáliaként (spilloverként) értelmezett tudás jelentőségét hangsúlyozza, míg a modern elvárások az endogén innovációs képesség fejlesztését tekintik célszerűnek. A versenyelőnyök megőrzése nem egy adott technológiai és szervezeti tudáskészletet, hanem folyamatos kollektív tanulást és területileg beágyazott innovációt igényel; ehhez pedig a régió intézményeinek is alkalmazkodniuk kell erős, horizontális hálózati kapcsolatok kiépítésével (Asheim 1996).

Ebben az értelemben az iparági körzettekkel integrálódott innovációs hálózatok könnyen összefüggésbe hozhatók két divatos, de kevés újdonságot mutató koncepcióval, amelyek „újracsomagolták” az ipari miliók sikeres alkalmazkodását magyarázó korábbi elméleteket (Lux 2009), illetve az evolúciós gazdaságföldrajz főbb eredményeit (magyarul Lengyel, Bajmócy 2013), különösen az útfüggőség és az ehhez képest elérhető alternatív fejlődési pályák koncepcióját. Ebből az egyik a tudásáramlások és spilloverek szerepét hangsúlyozó intelligens specializáció elmélete (smart specialisation; vö. Innovation-driven growth in regions 2013; McCann, Ortega-Argilés 2013a, 2013b), a másik pedig a városok és régiók alkalmazkodási és válságtűrő képességeit vizsgáló rugalmasságelmélet (resilience; vö. Christopherson, Michie, Tyler 2010; Hassink 2010; magyarul Tóth 2012). A specializáció szerepét néha kritikátlanul hangsúlyozó főáramú szemlélet adós marad a túlspecializáció és a „bezárulás” vagy „beragadás” (lock-in) veszélyeinek kihangsúlyozásával, amelyek könnyen kialakulhatnak a túl erősen integrált hálózatokon belül. Az iparági körzettek formációját a redundáns, lazább belső szerkezetű hálózatok (Grabher 1993) szolgálják a leghatékonyabban, ha az intelligens specializáció és a kollektív tanuláson alapuló folyamatos alkalmazkodás tereiként szemléljük őket. A tudás hatékony hasznosítása feltételezi a minőségi humán erőforrásokat: a képzettséget, az életminőséget, a jó életkörülményeket, a tudás és ismeretközlés hálózatait, valamint a helyi, regionális innovációs miliókat (Rechnitzer 2008), amelyekben a kutatóegyetemek és kutatóintézetek foglalják el az innovációs hálózatok központi helyeit (Gál 2005; Gál, Ptaček 2011). Az innovációs rendszerek és a tanuló régió felfogása támogatja a regionális innovációpolitikát, egy kellően „sűrű”, a tranzakciós költségeket leszorító támogató intézményrendszer kiépítését (Caniëls, Romijn 2006). Ez az építkezés pedig jobbra be is következett mind a vezető nyugat-európai iparági körzettekben, mind a példájukat követni kívánó periferikus térségekben. *A felfogás logikusan következik a nyugati jóléti állapotok vívmányainak megőrzésére irányuló törekvésekből: kompromisszumot biztosít a globális versenyképesség és a társadalmi kohézió fenntartása között.*

A folyamatos átalakulás az iparági körzettek fejlődésében kézzel fogható tény: az irántuk tapasztalt érdeklődés eredetileg az intenzívebbé váló globális versenyben helytállni képes szervezeteknek kijáró figyelem eredménye volt, de az ipar globális változásai napjainkban további alkalmazkodási lépéseket kényszerítenek ki. Az iparági körzettek két őshazáját, Olaszországot és Franciaországot különösen megrendítette a költségalapú kelet-európai és távol-keleti, valamint a minőségi tényezőkre építő észak-amerikai és észak-európai verseny-

társak harapófogója. Rabellotti, Carabelli és Hirsch (2009) felhívja rá a figyelmet, hogy az olasz teljes tényezőtermelékenység (total factor productivity, TFP) visszaesése különösen az iparági körzetek által uralt iparágakban volt kimutatható. 1991 és 2001 között 43 körzet szűnt meg a korábbi 199-ből, és egyedül a déli országrészben növekedett a számuk. Beccattini és Dei Ottati (2006) is elismerik, hogy míg az iparági körzetek kiválóan alkalmasak a rövid recessziók túlélésére, sokkal érzékenyebbek a hosszabban fennmaradó piaci bizonytalanságokra, amelyek a 2000-es évek légkörében már érzékelhetők voltak. Egyed (2014) a francia területfejlesztési politika értékelése során rámutat, hogy az országban az elmúlt 40 évben nem alakult új innovatív nagyvállalat, a vállalkozások gyenge innovációs teljesítménye és erős állami függése pedig nemcsak az Egyesült Államok, hanem Németország vállalataival szemben is leszakadással fenyeget.

Megváltoznak egyes, a gazdaság működéséről vélt feltételezések is. Az 1980-as, 1990-es évek fordulóján az éppen sikerkorszakát élő neoliberális paradigma követői és kritikusai a „small is beautiful” jelszava jegyében egyaránt nagy várakozással kísérték a kis- és középvállalatok felemelkedését, amelyeket sokan (nem csak a posztoszocialista államokban) a nagyvállalatokat lebontó, rugalmas specializáción alapuló új gazdaság alapköveinek (Harrison 1992) és a Bell (1973) által leírt posztindusztriális társadalom zászlóvivőinek véltek. Ezek a remények nem igazolódtak be; a nagyvállalati „dinoszauruszok” a vártnál jóval sikeresebben alkalmazkodtak a versenyhez; sőt, újra annak megkérdőjelezhetlen irányítóivá váltak. *A nagyvállalatok megjelenése két úton érte kihívásként az iparági körzeteket: a korábban helyi tulajdonú kis- és középvállalatok által uralt térben megjelenő külföldi működőtőke-beruházások; valamint az iparági körzetek felborult belső erőegyensúlya formájában.* A külföldi működő tőke tömeges beáramlása egyaránt járhat pozitív következményekkel – térségi boom kialakulása pozitív külső sokk révén, termelékenységnövekedés, a termelési bázis kiszélesedése és új iparágak megjelenése – és kedvezőtlen kiszorító vagy eltömődési hatásokkal, a termék- és inputpiacok lefölözésével (Menghinello, De Propriis, Driffield 2010; Lux 2012). *A kettős hatás a külföldi működő tőke felzárkózásra gyakorolt jelentőségét támasztja alá azokban a régiókban, amelyekben alacsony a belső beruházások szintje, de óvatosságra int ott, ahol ezt a helyi termelés rovására éri el. Összességében a külföldi működő tőke hatása lényegesen magasabb azokban a térségekben, ahol korábban csak alacsony szinten volt jelen.*

A külső verseny mellett az iparági körzetek egy része számottevő belső átalakuláson is keresztülment, s ez különösen igaz a hagyományos (marshalli) északolasz körzetekre. A megélénkülő belső verseny és a versengő kompetenciák kialakulása erős szelekciónak vetette alá az iparági körzeteket, s így szervezeti konszolidáció ment végbe. Az olasz iparon belül húzódó, nagy- és kisvállalatok által uralt iparági körzetek közötti éles választóvonal (Bellandi 2002) bizonytalanabbá vált. Az iparági körzetek vonzó területet jelentettek a transznacionális nagyvállalatok számára, amelyek a versenybe belépve kiszorították vagy felvásárolták kisebb versenytársaikat. Vagyis a körzetek belső vi-

szonyaiban a hagyományos horizontális, informális kapcsolatok helyén erősödő hierarchikus, formalizált viszonyok vertek gyökeret, amelyek inkább a vertikális integráció (és más körzetformációk) felé mutatnak. A többgenerációs termelési hagyományok felbomlásával, gyengülő informális kapcsolatokkal és elvagy bevándorlással járó demográfiai változásokkal kísért társadalmi átalakulás (Parrilli 2009) az egykor közjóságként működő bizalom meggyengülését eredményezi, és ez a folyamat a tranzakciós költségek emelkedéséhez vezet.

A szervezeti konszolidáció nyertesei a vezető vállalatok. Ezek a cégek környezetükből kiemelkedve az ipari termelés irányítóivá, a kritikus áramlások koordinátoráivá válnak, s átalakulásuk megváltoztatja a körzet belső kapcsolatrendszerét. Morrison (2008) a „kapuőr” cégek iparági tudást menedzselő szerepét hangsúlyozza, amelyek szélesebb kapcsolati hálójuk, gazdagabb tudáskészletük és az információ megosztása fölötti ellenőrzés révén törekszenek a körzet irányítására. A tacit tudás kodifikálása a korábban externáliaként viselkedő közjóságot belső, méghozzá részlegesen monopolizálható erőforrássá alakítja. Az informális tudásmegosztás jelentősége csökken, miközben más formái növekvő jelentőségűek; a horizontális együttműködést beszállítói, alvállalkozói viszonyok váltják fel.

A vezető vállalatok megerősödésével a kis- és középvállalatokra alapuló *marshalli formációból „kerékagy és küllők” körzet alakul ki, amelyben a kisebb vállalatok helyi és regionális, a nagyobbak globális hálózatokba integrálódnak.* Hasonló eredményei lehetnek annak, ha az – ipari telephelyként vagy felvevőpiacként is vonzó – iparági körzetbe versenyképes külső vállalatok lépnek be, bár az új szereplők területi beágyazottsága valószínűleg csak fokozatosan alakul ki. Egy másik átalakulási forma a szatellitkörzetek felé mutat, és a vezető vállalatok „kiágyazódásával” vagy a betelepülő nagyvállalatok kicsiket bekebelező és a körzet kapcsolati hálóját szétszaggató, „kannibalisztikus” viselkedésével számol. Egy szatellitkörzet is lehet rendkívül versenyképes, de másfajta társadalmi és üzleti viszonyokat hoz magával: a globalizáció megaközpontok által uralt terében pedig fenyegetésként jelentkezik a sikeres marshalli ipari körzetek számára. Valójában persze ezek nem tiszta alternatívák, és a legvalószínűbb kimenetel egy hibrid körzet létrejötte, amelyben párhuzamosan működnek a marshalli és a szatellit-alstruktúrák. A valódi tét a *nívós értéktermelő tevékenység, a versenyképes tudás és a foglalkoztatás körzeten (régión) belül tartása:* központi dilemma, hogy az átalakulás előnyei és hátrányai hogyan oszlanak meg a helyi gazdaságban és társadalomban – ez pedig nemcsak hatékonysági, hanem méltányossági probléma is.

Feltehető a kérdés, hogy az ilyen mértékű átalakulás szétfeszíti-e az iparági körzetek kereteit, megszünteti-e azt a szervező erőt, amely megkülönbözteti őket környezetüktől. Nem feltétlenül: ahogy körzetek felbomlásáról, úgy megerősödésükről is beszélhetünk. Fokozatosan átalakul a körzetek alappilléreinek, működési mechanizmusainak értelmezése (1. táblázat). A körzet szereplőinek viselkedését szabályozó intézmények rövid távon *exogén, hosszú távon*

1. táblázat: Az iparági körzetek értelmezésének átalakulása
The evolving understanding of industrial districts

<i>Marshalli iparági körzetek</i>	<i>Új iparági körzetek</i>	<i>Posztmilleniális iparági körzetek</i>
Neoklasszikus közgazdaságtan	Intézményi közgazdaságtan, életciklus-elmélet, rugalmas specializáció	Evolúciós közgazdaságtan, regionális rugalmasság
Atomisztikus tér, régió belüli tökéletes verseny	Kölcsönös függési viszonyok által uralt tér, verseny és együttműködés, beágyazottság	„Lapos” világ, globális szintű verseny, külső és belső szelekciós nyomás
Hagyományos körzetformáció	Új, differenciált körzetformációk	Az iparági körzet mint dinamikus alkalmazkodási egység
A lokális extern hatások jelentősége	Az intézmények és a társadalmi környezet jelentősége	A rugalmas alkalmazkodóképesség jelentősége
Az innováció externália, túlsorduló hatásként minden vállalat számára elérhető	Az innovációs képesség endogén, intézményekhez kötött kollektív tanulás eredménye	Az innováció részlegesen monopolizált, aszimmetrikus elérhetőségű stratégiai erőforrás
Technológiai innovációk	Technológiai és nem technológiai innovációk	

endogén adottságok, hosszú távon maguk is alakíthatók (Belussi, Sedita 2009). Az intézmények és az ipari rendszerek fejlődése útfüggő folyamat, vagyis az adott pillanatban meghozható döntések köre még akkor is függ a korábbi időpillanatokban meghozott döntésektől, ha a múltban érvényes körülmények már nem érvényesek. *Ez azonban nem egyetlen, hanem több lehetséges fejlődési utat takar – adott kiinduló helyzetből több kimenetelhez is el lehet jutni.* Az iparági körzetek előtt nyíló védekező és támadó stratégiák közül a következő (egy-mást nem kizáró) lehetőségeket emelhetjük ki:

- *A költségalapú versenysztratégiák elfogadása, beralapú verseny.* Ez az út társadalmi költségei mellett önpusztító magatartásként értelmezhető, mivel az iparági körzetek lényegi erőforrását, a minőségi munkaerőt iktatja ki a rendszerből egy ideiglenes, fenntarthatatlan versenyelőny kedvéért, és a körzetek feloldódását eredményezi.
- *A termelési folyamat részleges delokalizációja,* többtelephelyű vállalattá alakulás: ez a stratégia az alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeket érintheti, és az alacsonyabb bérköltségű perifériákra telepített részegységgyártással vagy alvállalkozói kapcsolatok kialakításával jár. Az állapot hosszabb távon instabilnak bizonyulhat: a feljebb lépés igényei a perifériát, a versenyfeltételek pedig a vezető vállalatot ösztönözhetik egyre értékesebb tevékenységek átadására.
- *Feljebb lépés technológiai vagy nem technológiai innovációval:* értékes tevékenységekre történő, nehezen lemásolható termékeket és egyedi kompetenciákat alkalmazó szakosodás magasabb hozzáadott értékkel, tudástartalommal vagy magasabb fogyasztói szegmensek kiszolgálásával.

- *Termékdifferenciálás, erősebb specializáció egy bizonyos termékszegmensre.* Ezzel a stratégiával a körzet egy korábbinál szűkebb, de könnyen megvédhető rés piac kiszolgálására szakosodik, miközben kevésbé jövedelmező tevékenységeiből megszüntetéssel vagy kiszervezéssel kilép. A termékdifferenciálás természetesen feltételezi, hogy a körzet alapkompenciákkal rendelkezik az adott szegmensben, és vezető szerepét folyamatos tanulás-sal meg is tudja védeni a piacra lépő versenytársakkal szemben.
- *Újraspecializáció:* a hagyományos körzetiparágak részleges vagy teljes feladása, a szerkezetváltás enyhítheti vagy megakadályozhatja a mélyebb válság kialakulását. Ekkor a körzet úgy tud átlépni új, de alapképességeihez jól illeszkedő iparágakba, hogy társadalmi tőkéje, erős intézményrendszere segítséget és kezdőlökést nyújt az átalakulásban.
- *Magas szintű innováció:* ez jelentheti a hagyományosan értelmezett K+F-tevékenységek alkalmazását éppúgy, mint nem technológiai (szervezeti vagy társadalmi) innováció alkalmazását; ágazaton belül vagy ágazatközi tudástranszferrel.
- *Szélesebb nemzetközi kapcsolatrendszer, erősebb globális beágyazottság.* Bizonyos iparági körzetek számára az új piacok megszerzése, globális brand kialakítása, a kis- és középvállalatok hálózatai számára pedig a közös márkaépítés jelenthet megoldást.
- *Szervezeti konszolidáció, középvállalatokra és üzleti csoportokra építő verseny.* Ez a szerkezetváltási stratégia a körzeten belüli vezető középvállalatok és a tranzakciós költségeket csökkentő üzleti csoportok (Rabellotti, Carabelli, Hirsch 2009) szerepét hangsúlyozza, amelyek a versenyképesség új letéteményeseivé válnak.

A fejlesztési koncepciók alkalmazhatósága

A koncentrált fejlesztés ideája az EU fejlesztéspolitikájának homlokterébe került, és az előbbieken tárgyalt koncepciók úgy tűnnek fel a szemléletében, mint a versenyző gazdaság társadalmi kohézióra is törekvő, a szabad verseny helyett a verseny és együttműködés kettőjét hirdető „európai útjának” eszközei. A fejlesztési pólusok és a két másik kategória között jelentős különbség húzódik, ugyanis a közpolitika által alapított iparági körzetek, klaszterek merőben más jelenséget képviselnek, mint a szerves fejlődésű, gyakran kiemelkedő adottságú térségekben létrejött formációk. Ez a probléma talán kevésbé adekvát az eleve fejlesztési eszközként megfogalmazott póluskoncepcióknál, de praktikusán hasonló adaptációs kockázatokat hordoz, és tömérdék kudarchoz vezetett a fejlesztési receptek alkalmazásában. Részben azért is, mert ezeket a recepteket leegyszerűsített, a nehézségeket és buktatókat alig említő, az új fejlődési folyamatokat pedig gyakran negligáló sémákként alkalmazzák. A fejlett térségek mintái ugyan alkalmazhatók a fejlesztés

téspolitikában, de máshol csak akkor válnak sikeressé, ha megfelelő adaptáción esnek át: az alacsony fejlettségű területek nem képesek egy az egyben követni a centrumtérsegek receptjeit, és saját intézményeikből, tudáskészletükből építkezve kell megfogalmazniuk saját fejlődési útjukat (az adaptáció problémáiról részletesebben lásd Kasabov 2011; Nuur, Laestadius 2010; Rodríguez-Clare 2007). *A siker kulcsa ilyenkor nem a radikális szerkezetváltási reményekbe vetett voluntarizmus, hanem a lépésről lépésre építkező, a helyi erőforrásokat fokozatosan integráló, a tudástermelés és tanulás innovatív formáit támogató szervezetfejlesztés.*

Amennyiben Magyarországon új pólusprogramot dolgoznának ki, akkor a következőkre kellene tekintettel lenni. A területi adottságok és problémák pontos diagnózisa alapján valós célokat kell megfogalmazni, azokat politikailag el kell fogadtatni és a megvalósítás eszközrendszerét biztosítani szükséges. Össze kell hangolni a gazdasági és a térszerkezetet. A településhierarchia különböző szintjein különböző léptékű és jellegű pólusprogramot lehet végrehajtani. Minden szinten követni kell a koncentráció elvét: kevés pólust és azokban korlátozott számú gazdasági tevékenységet kell kijelölni és támogatni. A kijelölt pólusokban koncentráltan kell jelen lennie az infrastruktúrának és a termelői tőkének. Csak olyan gazdasági tevékenységeket szabad támogatni, amelyek hosszú távon versenyképesek lehetnek, és amelyekre piaci alapon helyben és a régióban szolgáltatások, beszállítók épülhetnek. Mivel minden hely, minden kijelölt pólus különböző (sajátos), ezért nincs univerzálisan alkalmazható stratégia, hanem a helyiek bevonásával minden időben az adott területre szabottan kell kialakítani. A három főszereplő az állam vagy az önkormányzat, a gazdaság és a kutatás-oktatás. A kijelölt pólusokon kívül is lehet jelentős növekedés, fejlesztés, de a közkiadásokat a kijelölt pólusokra kell koncentrálni. Ez országos szinten decentralizációt jelent, de regionális szinten koncentrálódáshoz vezethet. Biztosítani kell a pólusokba koncentrált beruházásokhoz való hozzáférést a régiókból, továbbá az előnyökből való széles körű részesedést. A pólusprogram megkívánja az ágazati és a területi (városi, megyei és országos) tervezés integrálását.

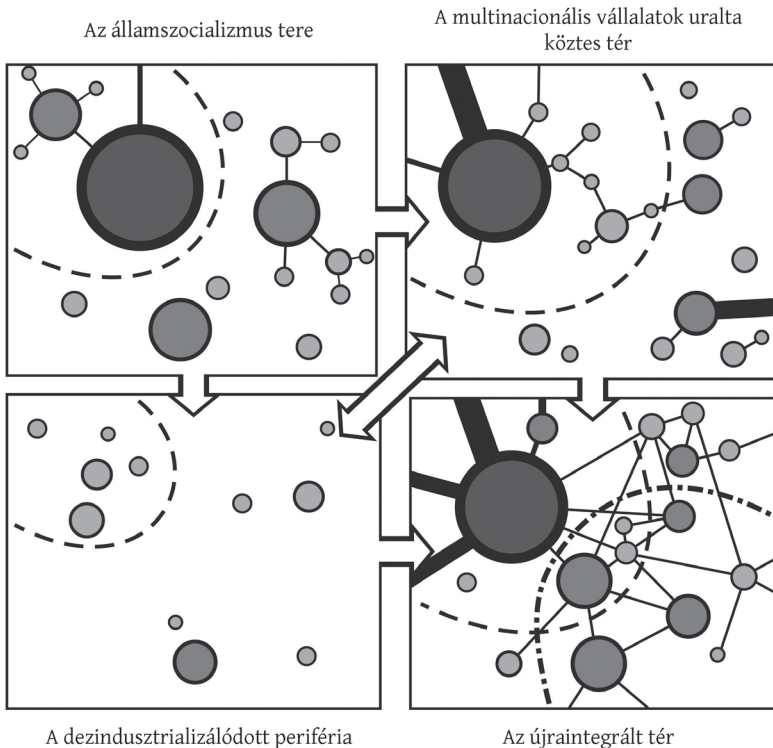
Az iparági körzetek akkor tölthetnek be sikeres fejlesztéspolitikai szerepet, ha a feljebb lépés és a területi-társadalmi kohézió megerősítésének eszközeként használják fel őket. Elsősorban már működő, hálózatosodásra alkalmas vállalati csoportok, illetve ezek intézményi és társadalmi hátterének fejlesztésére van szükség, az eszközök között pedig a képzés, a tudástranszfer, az infrastruktúra-fejlesztés és a tőkejuttatások egyaránt megnevezhetők. Ezek a hálózatok – amelyek lehetnek kis- és középvállalatok sűrűsödésén alapuló hagyományos vagy transznacionális vállalatok beszállítói hálózatában formálódó, „kerékagy és küllők” típusú iparági körzetek csírái – ma még jobbára kialakulatlanok, korai fejlődési stádiumot képviselnek. A támogatások reális célja az első esetben a tőkeerős, specializált termékpiacokon helytálló hazai középvállalatok (a német Mittelstand mintájára történő) kialakítása, a másodikban pedig a külföldi működő tőke területi beágyazottságának fokozása és a hazai hozzáadott érték növelése. Közös vo-

nása ezeknek a stratégiáknak, hogy a versenyképesség növekedését a társadalmi tőke megerősödésével, emelkedő jóléttel és bérszínvonallal képes elérni, vagyis a költségalapú verseny felől a minőségi tényezők felé mutat elmozdulást.

A koncentrált decentralizáció fejlesztési modelljeinek jelentősége a poszt-szocialista gazdasági tér újraintegrációjában, helyi sűrűsödéseinek újraépítésében ragadható meg (1. ábra). Az államszocializmus gazdaságában a vertikális vállalati szerveződést és az erős külső függést mutató térben nem voltak értelmezhetők az iparági körzetek, de az erős iparági specializáció vagy a korábbi termelési hagyományok túlélése a know-how és tudás korlátozott helyi akkumulációjával járt együtt. Ez a kettős innovációs örökség ma is befolyásolja az iparfejlődés folyamatait. Az átmenet erős piaci szelekciója voltaképpen kettéosztotta az ipari teret. A sikeres szerkezetváltást átélő, elsősorban a multinacionális vállalatok által integrált ipari térségeken kívül az ipar átalakulását a korábbi specializációs profilok felbomlása és egy „homogén periféria” kialakulása jellemezte, ahol nem igazolódtak be a „teremtő romboláshoz” fűzött remények, és nem alakult ki új, versenyképes gazdaság. A létrejött tér specializáció és kritikus tömeg hiányában mindenhol csak ugyanazt az erőforrást képes felki-

1. ábra: A poszt-szocialista tér átalakulása és újraintegrációja

The transformation and reintegration of the post-socialist space

nálni: az olcsó, nagyrészt gyengén képzett munkaerőt és az alapvető infrastruktúrát; ez pedig gyakran már alacsony bérek mellett sem alkalmas a globális versenyben való túlélésre. A multinacionális vállalatok ipari tere lényegesen kedvezőbb képet mutat, és a visegrádi országokban a fővárosokon kívül ez a „köztes tér” bizonyult a legsikeresebbnek. Még akkor is ez a helyzet, ha ez a helyzet a függő piacgazdaságok modelljét követi (lásd Gál 2013), és vonzerejét ma még inkább a szatellitkörzeteket létrehozó, egyben a delokalizáció veszélyét hordozó költségelőnyök, mintsem a magas integráló erejű minőségi tényezők adják.

A valóban sikeres alkalmazkodási modellt azok a térségek képviselik, amelyek képesek a betelepült nagyvállalatok területi beágyazására és hálózati integrációjára; valamilyen formában feljebb lépést valósítanak meg és a szatellit-körzet modellje felől a „kerékagy és küllők” forma felé mozdulnak el. Mind a perifériák, mind a köztes tér számára az erős kapcsolati hálókon alapuló újraintegrált tér tűnik az ipari fejlődés kívánatos irányának – ez a szerveződés pedig az iparági körzetek kialakulása vagy kialakítása, egyben meghatározó, erős térszervező erejű fejlesztési pólusok fejlesztése felé mutat. Összességében az újraintegrált tér koncepciója három, egymással összefüggő célt képvisel:

- újspecializációt valósít meg a specializációs profiljait részben vagy egészben elvesztett iparban;
- lehetőséget ad a súlyos különbségekkel és egyoldalú függési viszonyokkal terhelt duális ipar meghaladására; és
- kiváló feltételeket kínál a feljebb lépés, az ipar folyamatos tanuláson alapuló hosszú távú fenntarthatóságának biztosítására.

Az iparági körzetek által uralt, fejlesztési pólusok köré szerveződő szervezett tér ideája a válság sújtotta Közép-Európában természetesen normatív elképzelés. A gazdaság önálló fejlődési képességével, a fejlesztéspolitika lehetőségeivel és képességeivel szemben jogos és szükséges is a kételkedés. De mégis: ha a célok jók, minden feljük megtett lépés értékes teljesítmény.

Irodalom

- Acemoglu, D., Autor, D. (2010): *Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings*. Working Paper
- Asheim, B. (1996): Industrial districts as 'learning regions': A condition for prosperity. *European Planning Studies*, 4., 379–400.
- Beccattini, G. (2000): Prof. Giacomo Becattini – intervention in Glasgow 2000 on industrial districts. http://www.tci-network.org/activities/glasgow_becattini_intervention (Letöltés: 2014. április 20.)
- Beccattini, G., Dei Ottati, G. (2006): The performance of Italian industrial districts and large enterprise areas in the 1990s. *European Planning Studies*, 8, 1139–1162.
- Bell, D. (1973): *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. 1999 special anniversary edition. Basic Books, New York
- Bellandi, M. (2002): Italian industrial districts: An industrial economics interpretation. *European Planning Studies*, 4., 425–437.

- Belussi, F., Sedita, S. R. (2009): Life cycle vs. multiple path dependency in industrial districts. *European Planning Studies*, 4., 505–528.
- Boudeville, J. R. (1966): *Problems of regional economic planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Caniëls, M. C. J., Romijn, H. A. (2006): Localised knowledge spillovers: The key to innovativeness in industrial clusters? In: Cooke, P., Piccaluga, A. (eds.): *Regional development in the knowledge economy*. Routledge, London, New York, 22–42.
- Christopherson, S., Michie, J., Tyler, P. (2010): Regional resilience: Theories and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3., 3–10.
- Cooke, P. (1995): Introduction. In: Cooke, P. (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London, New York, 1–19.
- Dimou, M. (1994): The industrial district: A stage of a diffuse industrialization process – The case of Roanne. *European Planning Studies*, 1., 23–38.
- Egyed I. (2012): A regionális tudomány az elmélet és gyakorlat között. *Tér és Társadalom*, 4., 17–36.
- Egyed I. (2014): Területfejlesztési vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 2., 159–175.
- Faragó L. (2010): Területi koncentráció és a jelentőségüket veszítő perifériák. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 432–453.
- Gál Z. (2005): Az egyetemek szerepe a regionális innovációs hálózatokban. In: Buzás N. (szerk.): *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. JATEPress, Szeged, 269–292. (SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei; 2005/1.)
- Gál Z. (2013): Role of financial sector FDI in regional imbalances in Central and Eastern Europe. In: Gostyńska, A., Tokarski, P., Toporowski, P., Wnukowski, D. (eds.): *Eurozone enlargement: challenges for the V4 countries*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 27–35.
- Gál, Z., Ptaček, P. (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer in non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. *European Planning Studies*, 9., 1669–1690.
- Goos, M., Manning, A. (2007): Lousy and lovely jobs: The rising polarization of work in Britain. *The Review of Economics and Statistics*, 1., 118–133.
- Grabher, G. (1993): The weakness of strong ties. The lock-in of regional development in the Ruhr area. In: Grabher, G. (ed.) *The embedded firm. On the socioeconomics of industrial networks*. Routledge, London, 255–277.
- Harrison, B. (1992): Industrial districts: Old wine in new bottles? *Regional Studies*, 5., 469–483.
- Hassink, R. (2010): Regional resilience: A promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3., 45–58.
- Hirschman, A. O. (1958): *The strategy of economic development*. Yale University Press, New Haven
- Hoover, E. M. (1971): *An introduction to regional economics*. Alfred A. Knopf, New York
- Horváth Gy. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Innovation-driven growth in regions: *The role of smart specialization*. Preliminary version. (2013) OECD, Paris
- Kasabov, E. (2011) Towards a theory of peripheral, early-stage clusters, *Regional Studies*, 6., 827–842.
- Lengyel B., Bajmócy Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1., 5–29.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Lux G. (2009): Az ipar hagyományos terei: A régi ipari térségek. *Tér és Társadalom*, 4., 45–60.
- Lux G. (2012): A térségi boom gazdasági és társadalmi következményei. *Tér és Társadalom*, 2., 22–39.
- Markusen, A. (1996): Sticky places in slippery space: A typology of industrial districts. *Economic Geography*, 3., 293–313.
- McCann, P., Ortega-Argilés, R. (2013a): Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies*, doi: 10.1080/00343404.2013.799769
- McCann, P., Ortega-Argilés, R. (2013b): Transforming European regional policy: A results-driven agenda and smart specialization. *Oxford Review of Economic Policy*, 2., 405–431.

- Menghinello, S., De Propriis, L., Driffield, N. (2010): Industrial districts, inward foreign direct investment and regional development. *Journal of Economic Geography*, 10., 539–558.
- Morrison, A. (2008): Gatekeepers of knowledge within industrial districts: Who they are, how they interact. *Regional Studies*, 6., 817–835.
- Myrdal, G. (1957): *Economic theory and underdeveloped regions*. Duckworth, London
- Nuur, C., Laestadius, S. (2010): Development in peripheral regions: Case studies in Sweden. *European Urban and Regional Studies*, 3., 293–307.
- Oldenski, L. (2012): *Offshoring and the polarization of the U.S. labor market*. Georgetown University, Working Paper
- Paniccia, I. (2006): Cutting through the chaos: Towards a new typology of industrial districts and clusters. In: Asheim, B., Cooke, P., Martin, R. (eds.): *Clusters and regional development. Critical reflections and explorations*. Routledge, London, New York, 90–114.
- Parr, J. B. (1999a): Growth-pole strategies in regional economic planning: a retrospective view. Part 1: Origins and advocacy. *Urban Studies*, 7., 1195–1215.
- Parr, J. B. (1999b): Growth-pole strategies in regional economic planning: a retrospective view. Part 2: Implementation and outcome. *Urban Studies*, 8., 1247–1268.
- Parrilli, M. D. (2009): Collective efficiency, policy inducement and social embeddedness: Drivers for the development of industrial districts. *Entrepreneurship & Regional Development*, 1., 1–24.
- Perroux, F. (1950): Economic space: theory and applications. *Quarterly Journal of Economics*, 1., 90–97.
- Perroux, F. (1955): Note sur la notion de pôle de croissance. *Economie Appliquée*, 8., 307–320.
- Perroux, F. (1988): The pole of development's new place in a general theory of economic activity, In: Higgins, B., Savoie, D. (eds.): *Regional economic development: Essays in honour of François Perroux*. Unwin Hyman, Boston, 48–76.
- Rabellotti, R., Carabelli, A., Hirsch, G. (2009): Italian industrial districts on the move: Where are they going? *European Planning Studies*, 1., 19–41.
- Rechnitzer J. (2008): A regionális fejlődés erőforrásainak ártrendeződése, új súlypont: a tudás. In: Lengyel I., Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 13–25.
- Rodríguez-Clare, A. (2007): Clusters and comparative advantage: Implications for industrial policy. *Journal of Development Economics*, 1., 43–57.
- Szalavetz A. (2012): A „feljebb lépési” teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság*, 3–4., 66–86.
- Tóth B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 2., 3–21.
- Tüzemen, D., Willis, J. (2013): The vanishing middle: Job polarization and workers' response to the decline in middle-skill jobs. *Economic Review*, 1., 5–32.
- Varga A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Zeitlin, J. (2008): Industrial districts and regional clusters. In: Jones, G., Zeitlin, J. (eds.): *The Oxford handbook of business history*. Oxford University Press, Oxford, 219–243.

Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya

The transforming role of the state and its relationship to urban development

SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT

SOMLYÓDYNÉ PFEIL Edit: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; somlyody.edit@sze.hu

KULCSSZAVAK: városfejlesztés, városi kormányzás, az állam átalakulása, területi tervezés, területi kohézió, policentrizmus

ABSZTRAKT: A tanulmány „Az állami szerepek átalakulása és azok hatása a területi szervezetre” című alap kutatás előzetes eredményeit vázolja. A téma aktualitását a városok szerepének európai és globális dimenziójú ártértékelése adja, amit elengedhetetlen figyelembe venni Győr város helyzetének megítélése, gazdasági pozíciójának erősítése szempontjából is. Így a vizsgálat a nagyvárosi térségek, régiók intézményesülésében az utóbbi mintegy másfél évtizedben lezajlott gyökeres változásokat ragadja meg néhány állam és városregió példáján. A tanulmány e változások hátterét és összefüggéseit kísérli meg megvilágítani, történetesen azt, hogy megváltozott a nemzetállamok viszonyulása városaikhoz és városi térségeikhez, azok ma már a gazdaságpolitika eszközeiként aktiválódnak. Az európai városhálózat az EU kohéziós politikájának célpontja, abban súlypontosodik a versenyképességi elem. Ennek következtében modernizálódott a területi tervezés rendszere, a városi térségek széles körben olyan, tervezési jogosultsággal bíró téregységekké váltak, amelyek alkalmasak az új típusú, a közszférát a magán- és a civil szférával összekapcsoló kormányzás megvalósítására. E változási folyamat nem értékelhető azon hatalmi decentralizációs folyamat nélkül, amely a szubnacionális szintek javára zajlott le a legtöbb fejlett országban. A decentralizáció a kompetenciák szétterítéséhez vezetett, míg a többszintű kormányzás ösztönzésével az EU a területi szintek és a különböző szektorok közötti kooperáció létrehozásával azok ismételt integrációját kívánja megvalósítani. A folyamat kulcselemei a kooperáció és a koordináció, kiegészülve a téregységek közötti versennyel. A létrejövő kooperatív és partneri állam azonban új szerepfelfogásában is megőrizte szabályozó és ellenőrző hatalmi jogosítványait. Tehát a keretfeltételeket ő szabja meg, így támogathatja vagy blokkolhatja a városi térségek fejlődését, versenyképességét.

Edit SOMLYÓDYNÉ PFEIL: associate professor, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; somlyody.edit@sze.hu

KEYWORDS: urban development, urban governance, state restructuring, spatial planning, territorial cohesion, polycentrism

ABSTRACT: *In today's globalized world, the urban areas more often emerge as places of economic activity competing with each other. In the case of metropolitan areas, it is evident that the city centre can form an economic area with an important role only together with its region. Small and medium-sized towns can be competitive with metropolitan areas if they unite their forces in a network and abandon competition. For the further implementation of cohesion policy as convergence, regional competitiveness, employment and territorial cooperation are unarguable. The EU calls our attention to the importance of strengthening territorial cohesion – which is supported by the specific geographical location and network of cities, and has been linked with the principal of polycentrism in and outside of metropolitan areas. The network-demanding strategic cooperation is one of the main methods for the governance of city-regions. This paper examines how the renewal of spatial planning with a new development character instead of land-use planning encourages the implementation of governance structures, especially in urban areas. City-regions become the supra-local level with competences of a decentralized territorial unit which status supports the competitiveness of the cities. The regulation of urban planning is a key issue of how to handle the urban problem in the whole city-region. At the same time, the public sector opens itself towards both the private and non-profit sectors, from which it expects to raise additional resources to achieve its goals. This new development approach must be supported by the state whose role has changed during the past two decades. We are witnesses to the birth of the cooperative state which defines its new urban and planning policies by positioning metropolitan areas and networks of small and medium-sized cities in the framework of international economy.*

Győr is in a weak position in the international urban hierarchy and the city doesn't have a real concentration of population (weakness of agglomeration advantages). The research revealed a range of experiences of successful city-regional models in the wider European area. Based on this, the research focused on the issue of institutional, financial and planning conditions, on the possibilities and opportunities the Hungarian city should possess in order to make its governance structures and networks more effective and to enhance its economic development perspective.

A kutatási altéma bemutatása

A győri járműipari körzetről szóló projekt tartalmazta *Az állami szerepek átalakulása és azok hatása a területi szervezetre* című alapkutatást.¹ A téma aktualitását a városok szerepének európai és globális dimenziójú átértékelése adja, amit elengedhetetlen figyelembe venni Győr város helyzetének és versenyképességének megítélése, gazdasági pozíciójának erősítése szempontjából is.

A városok adják évezredek óta Európa térszerkezetének súlypontjait. Funkcióik (kereskedelmi, politikai-adminisztratív, katonai stb.) következtében a korábbi korokban is szervesen kapcsolódtak a településhálózat többi eleméhez, s ez a szimbiózis vált még erőteljesebbé a 21. századra. A városok térségi és hálózati kötelékeit a globális gazdaság működésének kényszere alakítja, aminek hatására egyrészt a városhálózat elemei horizontális kapcsolataikat erősítik, megfelelő partnereket kiválasztva szövetségeket, hálózatokat alakítanak egymással. Másrészt az állami szerepet betöltő szupranacionális aktor, az Európai Unió felülről kezdeményezett kooperációt működtet a területi irányítás szintjei között annak érdekében, hogy a gazdasági-társadalmi és környezeti kihívásokhoz történő alkalmazkodás minél hatékonyabb és eredményesebb legyen. Azaz

az EU a térstruktúrák modernizációját és rugalmasságának növelését támogatja az európai integráció és kohézió megvalósításával. Nem feltétlenül szükséges ragszkodni a közigazgatási és az államhatárokhoz, a társadalom és a gazdaság működése számára optimális terek más módszerek segítségével és az adminisztratív struktúrákhoz képest *köztes területi szintek* létrehozásával is garantálhatók.

Az új területi struktúrák, téregységek egymásnak látszólag ellentmondó feltételek közepette születnek meg. Egyfelől az államok egy csoportja korábbi mindenhatóságából engedett, és kompetenciái egy részét szubnacionális szervezetek javára decentralizálta, esetleg megerősítette a lokális szintet, továbbá együttműködik a magán- és a civil szektor szereplőivel a hatékonyabb kormányzás érdekében. Tanúi lehettünk a *kooperatív és koordinatív állam* megszületésének, mely Európa magtértségében új jellemzőkkel ruházta fel az évszázadok óta hierarchikus és bürokratikus módon működő államot. Másfelől a tág értelemben vett állam – legyen az az EU vagy a nemzetállam – noha új arcát mutatja, lényegesen tudatosabban orientálja, támogatja, sőt bizonyos esetekben szabályozza adminisztratív téregységeit, különösképpen a városokat és városi térségeket, mint két évtizeddel korábban. Azonban ezt innovatív eszközökkel teszi, aminek mozgatórugója a gazdaságfejlesztés és versenyképesség.

Amikor a kutatásunk tárgyáról, Győr jövőjéről gondolkodunk és a térségi fejlesztés új irányait és eszközeit szeretnénk megadni, akkor két alapvető adottságból kell kiindulnunk. Egyrészt számolni kell azzal, hogy bármely város, így Győr-Moson-Sopron megye székhelye is a magyar és egyúttal az európai városhálózat része, tehát nem kezelhető izoláltan. Másrészt hangsúlyos adottsága Győrnek a középvárosi lét, hiszen európai léptékben középvárosról van szó, amelyet bár bizonyos szuburbanizációs folyamatok jellemeznek, nagyságrendjénél és gazdasági teljesítményénél fogva egymaga nem veheti fel a versenyt Európa metropolisztérsegeivel. Győr nemzeti jelentőségű városa hazánknak, melyre Budapest vonzó hatása már nem terjed ki, helyette Bécs nagyvárosi agglomerációjához sorolható.

A vizsgálódás kiindulópontja, hogy Győrt – az ország másik négy nagyvárosához hasonlóan – viszonylag kevés együttműködés fűzi a településhálózat többi tagjához, s ha meg is nevezhetők formalizált kapcsolatai (a győri többcélú kistérségi társulás, az Arrabona EGTC), azok dinamikája messze elmarad a kívánatostól, tematikájuk pedig nem tartalmazza az alulról kezdeményezett stratégiai szemléletű gazdaságfejlesztést. Győr a Nyugat-Dunántúl másik két megyeközpontjával egyetemben 2012-ben kilépett a Bécs vezette Centrope régiós kezdeményezésből, mely határon átnyúló jelleggel igyekszik versenyképpé tenni a négy ország területi szereplői alkotta policentrikus nagyvárosi térséget. Fogalmazhatunk úgy is, hogy lényeges európai perspektívától fosztotta meg magát. Emellett korábbi kutatások eredményei bizonyítják, hogy a szektorok közötti hálózatok formálásában sem jár élen a város, ami pedig a helyi gazdaság tudásalapúvá tételének egyik kulcstényezője lehetne (Somlyódyne Pfeil 2012a). E tények ismeretében a kutatási altéma arra kívánt választ adni, hogy európai minták és modellek elemzése se-

gítségével milyen fejlődési irány ajánlható Győr számára annak érdekében, hogy kormányzási képessége javuljon és a helyi gazdaság fejlődésének feltételeit a legnagyobb eredményességgel megteremthesse.

A kutatási résztema szempontjából tehát meghatározó, hogy az Európai Unió kinyilatkoztatta: a gazdasági fejlődés kulcsszereplői a városok, melyek esetében a versenyképesség elérésének meghatározó módszere a kooperáció és az általa megtestesített új típusú kormányzás (governance). Azaz az együttműködés egyfelől a város és térsége között értelmeződik, mindinkább a gazdaság térfolyamatai által kialakított szerves térben, másfelől az együttműködés átfogja a gazdasági fejlődésben érintett szereplők legteljesebb körét, ami átjárhatóvá teszi az állami, a magán- és a nonprofit szféra közötti határokat. Ezért a kutatási altéma azt értékeli, hogy e funkciókhoz milyen térbeli kapcsolati, irányítási és fejlesztési modellek alkalmazhatók, társíthatók, s mindezek miként hatnak a különféle nagyságrendű városokra.

Az igazgatási és szervezeti aspektusú vizsgálat a nagyvárosi térségek intézményesülésében az utóbbi mintegy évtizedben lezajlott gyökeres változásokat igyekszik megragadni kiválasztott államokban és városrégiókban. A kutatás módszereinek kiválasztásakor figyelembe kellett venni, hogy a modern urbanizáció modellértékű szervezeti-intézményi struktúrákat rendszerint Nyugat-Európa országában, tehát a kontinens gazdaságilag is legfejlettebb térségeiben generált.

A modern társadalmi-gazdasági viszonyok közepette egyre kevésbé célszerű a város és környéke önkormányzatainak klasszikus együttműködési mintájából kiindulni. A közép- és kisvárosok számára az a recept adódik, hogy tematikus együttműködési hálózatokba való tömörülésükkel vehetik fel a versenyt a nagyvárosi régiókkal, így tudják létrehozni azt a népességi és gazdasági koncentrációt, amely az agglomerációs előnyök realizálásához szükséges. Ez úgy fordítható le a győri járműipari körzetre, hogy a városrégió célja a gazdaság fejlődésének közvetítése egy funkcionális gazdasági tér számára, ami a várost és annak agglomerációját öleli fel. *Egy közigazgatási szempontból széttagozott térben kell tető alá hozni olyan közigazgatási intézményi struktúrákat vagy kormányzási intézkedéseket, döntéseket, amelyek biztosítják az adminisztratív határokon túlmutató politikai és gazdasági integrációt.*

A város fogalmának változása, az állam viszonyulása a városokhoz

Ahhoz, hogy az állam modern szerepfelfogása tükrében meg tudjuk határozni az államnak a városokhoz fűződő viszonyát, tisztázandó a város fogalmának alakulása. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság úgy döntött, hogy ráirányítja a figyelmet az európai nagyvárosok jelentőségére: „Egy nagyvárosi terület központi magból, különálló városból vagy városi agglomerációból, vala-

mint perifériából, szomszédos település együttesből áll, amely aktív lakosságának jelentős része nap mint nap a központi magba jár dolgozni. A nagyvárosi terület fogalma tehát közel áll a foglalkoztatottsági és a funkcionális városi régió fogalmához. Figyelembe veszi a periférikus zónák létezését, amelyek növekedése felelős a zónák központjának fejlődéséért. A nagyvárosi terület egy órányi távolságú hely-idő körzetet ölel fel, beleértve mind a városi, mind a rurális környezetet” (EGSzB 2004, 2.3). Az anyag azzal a jelenséggel is foglalkozik, amikor a városi agglomerációk hálózatba szerveződnek, mivel az agglomerációk felduzzadása következtében munkaerő-vonzáskörzeteik egymásba nyúlnak, és többközpontú városrégió alakul ki. Ezt az új területtypust testesíti meg többek között a Randstad régió mintegy hétmillió lakossal, a Rajna-Ruhr-vidék 11 millió, az Öresund régió 2,5 millió fővel, sőt a Bécs-Pozsony régió is ekként van számon tartva 4,5 milliós népességszámával.

Az elfogadott álláspont szerint az unió az ESDP-ben (Európai területfejlesztési perspektíva) adta meg a tagállamok számára a funkcionális városrégió fogalmát, noha azt megelőzően a Régiók Bizottsága 1998-as állásfoglalása már tartalmazta a nagyvárost és vonzáskörzetét átfogó definíciót (Régiók Bizottsága 1998). A definíció nyilvánvalóan választ adott arra a gazdasági fejlődés által indukált problémára, miszerint a gazdasági tevékenységek nem igazodnak a közigazgatási határokhoz, a gazdaság kapcsolatrendszere rugalmas határok között képzelhető csak el. Ez a kíváncsalom nehezen egyeztethető össze azzal az alaphelyzettel, miszerint a városnak vagy városmagnak van képviseleti és döntéshozó szerve, hasonlóképpen számos országban a város feletti tervezési szintet alkotó szubnacionális területi egységnek van kormányzati szerve, a közte elhelyezkedő funkcionális városrégió azonban alapesetben az állam általános területi beosztásától való eltérése folytán nem rendelkezik politikai-adminisztratív szervvel.

A területi fejlődés irányítása szempontjából a régiók és városrégiók mint téregységek felértékelődtek, miközben több európai államban ez a szint nem létezik működőképes formában. A tudásalapú, azaz posztfordista gazdaságnak egyik fő jellemzője a módosult térszerveződés, amelyben a helyi és területi (ön)kormányzatok szerepe átalakult. Az üzleti környezet fejlesztése érdekében már nem ágazati, hanem klaszteralapú helyi gazdaságfejlesztési politikára törekcsenek. Ahhoz, hogy ezt megtegyék, olyan döntési központtá kell válniuk, amelynek megfelelő felhatalmazása van a városrégió területén való tervezésre, költségvetési autonómiával rendelkezik, saját bevételi forrásai vannak a vállalkozások, a kvalifikált munkaerő és a tudástranszfer intézményeinek leteleptéséhez szükséges új funkciók megszerzésére (Lengyel 2010).

Egyértelműen a nemzeti (város)politika adja azt a keretet, amelyben a városok felelősséget tudnak vállalni gazdasági fejlődésükért. Ennek a politikának sokféle megjelenése van az európai országokban; különféle intézményeket, pénzügyi forrásokat, tervezési és szabályozási eszközöket fog át. A várospolitikára és a városok versenyképességére egyaránt hatással volt az elsősorban Nyugat-Európán végigfutó hatalmi decentralizáció, amely az 1980–1990-es

években megkísérelte újrarendezni a nemzeti, a területi és a lokális szint közötti feladatmegosztást, s amely több ország városainak gazdasági sikerességéhez jelentős mértékben hozzájárult. Spanyolország, Belgium, Franciaország és Olaszország növekvő autoritáshoz juttatták nemcsak régióikat, hanem városi intézményeiket is. A politikai autonómia és mozgástér birtokában számos nagyvárosi térség önálló gazdaságfejlesztési stratégiát dolgozott ki és hajtott végre. Ebből kiderül, hogy a várospolitikákban is változás következett be: az államok általános célkitűzésévé vált, hogy városaikat a nemzetközi városversenyben minél jobb pozícióhoz juttassák, vagyis gazdasági fejlődésüket elősegítsék (Parkinson 2005).

A nemzetállami hozzáállásban három tendenciát lehet felfedezni: a már említett hatalmi decentralizációt az alsóbb szintek irányába, az explicit nemzeti városstratégiák kidolgozását, valamint a városok gazdasági lehetőségeinek garantálását, azaz pozicionálásukat a nemzetközi városversenyben. A három folyamat időbeli íve az 1960-as évektől indult és napjainkig tart.

A várospolitikai léte összefügg az országok urbanizáltságának fokával, ezért nem véletlen, hogy a legvárosiasodottabb államok az 1960-as évek második felében fogalmazták meg elsőként várospolitikai céljaikat. Ekkor indultak a nemzeti szintű explicit városfejlesztési politikák, amelyek kidolgozására való igény az 1980-as évek során felerősödött. A problémák fokozódásával az 1990-es évtizedben nagy figyelmet fordítottak a városokra, a fejlesztés ezúttal a versenyképesség és a társadalmi kohézió erősítésére irányult, mégpedig integrált, területi célú és partnerségen alapuló nemzeti stratégiákkal. A harmadik tendencia a városok gazdasági lehetőségeinek növelése különböző intézkedésekkel, ami az európai városhálózatban, illetve városhierarchiában elfoglalt hely javítását célozta. Az 1990-es évektől a központi kormányok már kinyilvánítják a városok jelentőségét a nemzetgazdaságok versenyképességében; az intézkedésekhez pedig az európai egységes piac létrejötte teremtette meg a lehetőséget. Levonható a következtetés, hogy e folyamat nagymértékben ösztönözte az európai városok gazdasági és népességi megújulását, de egyúttal a közöttük lévő versenyt is fokozta. A várospolitikák sikerét a városok döntési felhatalmazásán túl más eszközök is szolgálták, mint például a partnerség elvének alkalmazása, a civil társadalom bevonásának gyakorlata vagy a fejlesztések során az integrált megközelítés érvényesítése.

Az európai városhierarchia meglehetősen stabil, de számos város példája mutatja, hogy gazdaságuk és versenyképességi pozíciójuk fejleszthető. Madrid, Barcelona és Helsinki például lényegesen javítottak helyzetükön. Olyan összefüggések is megállapíthatók, hogy Európa legsikeresebb városai közé tartoznak a német városok, mert Németország a legdecentralizáltabb állam az Európai Unióban. Ugyanezzel magyarázható Barcelona és Madrid pályája is: Spanyolországban a regionalizáció mértéke már-már megfelel a szövetségi állammá válás kritériumainak (Parkinson 2005).

Kétségtől igaz, hogy az EU 15 „rég” tagállama a várospolitikában abszolút versenyelőnyre tett szert a posztszocialista országokkal szemben, ahol a

nemzeti politikák keretei között leginkább az uniós strukturális politika ösztönzésére kezdenek figyelmet kapni a városok.

A policentrizmus elve és a területi kohézió egyes összefüggései

A városok jelentőségüket nem elsősorban egyedileg érik el, hanem Európa és a Föld városhálózatának részeként. Rendszerbe való illeszkedésük nem csupán a globális gazdaságon keresztül valósul meg, hanem az EU politikai-intézményi szerkezete és az annak működését meghatározó szervezési alapelvek segítségével, mint a szubszidiaritás, a többszintű kormányzás és a partnerség.

Buck, Gordon, Hall, Harloe és Kleinman (2002) szerint a városfejlesztési politika mágikus háromszögét a versenyképesség, a kohézió és a governance (kormányzás) adja (idézi Frank 2008). A háromszög igyekszik feloldani azt a nyilvánvaló (ám valójában látszólagos) ellentmondást, amely a társadalmi kohézió megteremtése és a gazdasági versenyképességre való ösztönzés között feszül. A feszültség azzal is magyarázható, hogy a kohéziós politikán belül súlypont-áthelyeződésnek lehettünk tanúi. A kohéziós politika eredendően el-lensúlyként jelent meg, a területi különbségek kiegyenlítését célozta. A 2000-ben elfogadott lisszaboni stratégiával változás következett be, minthogy az unió a gazdasági növekedést és a munkahelyteremtést tette központi prioritásává. Következésképp a kohéziós politika a versenyképességi politikába integrálódott, azaz többé már nem a piaci erőkkal szemben, hanem velük együtt törekszik a versenyképesség megteremtésére.

A területi kohézió fogalma a francia területrendezési politika fogalomtárából származik és erőteljesen hatott az EU regionális politikájáról folyó vitára. Intézményi nézőpontból a területi kohézió különféle politikák formálásában jelenik meg és a Strukturális Alapokra reflektál, továbbá tág értelemben keretet nyújt az európai területi tervezés számára. Utóbbiban az EU kezdeményezéseivel átítatódnak a nemzeti kompetenciák. A területi kohézió olyan speciális alapelveként működik, amelyben a hagyományos felfogású területi tervezés (spatial planning) mint elsősorban politika és a területfejlesztés (spatial development) mint folyamat összefonódik. A területi kohézióknak alkalmasnak kell lennie arra, hogy egyrészt a fejlesztési stratégiák megtalálják a kapcsolatot a helyi erőforrásokkal a versenyképes kapacitások mozgósítására, másrészt hogy a területi igazságosság szemlélete hozzáadódjék az uniós politikához (Atkinson, Rossignolo 2008).

A területi kohézió és a városi térségek viszonyát két felfogás szerint elemezhetjük (Servillo 2008). Az egyik felfogás értelmében Európa területét az urbanus térszerkezet jellemzi. A városok egymástól való kölcsönös függése az oka annak, hogy a területi kohéziót gyakran fordítják le a policentrizmus elvén nyugvó területi jövőképre. A másik felfogás a városi térségeket politikai rend-

szerként értelmezi, minthogy a városok évezredek óta elsődleges politikai helyek, társadalmi és politikai centrumok. A globalizált világ módosította a városhálózatot, új tendenciaként a városok egyszerre versenyeznek és együttműködnek egymással, valamint a gazdasági aktorokkal is kapcsolatba lépnek.

A policentrizmus az ESPON-kutatásoknak köszönhetően nagy figyelmet kap az unió regionális politikájában. A koncepciót az 1990-es évektől kezdődően mint analitikai eszközt használják arra, hogy a települések regionális mintázatainak változását leírják. A policentrizmus alkalmas arra, hogy leírja a városoknak a gazdasági aktivitás következtében átalakuló kölcsönkapcsolatait, a metropolisztérsegek klasszikus monocentrikus modelljének megváltozását. A városrégiókban ugyanis a gazdasági tevékenységek klaszteresedésével új alközpontok alakultak ki, azaz a policentrizmus fogalma a többközpontú városrégiókra reflektál. A policentrizmust alkalmazzák a városok közötti együttműködés leírására is, azaz az egyébként történelmileg és politikailag önálló városok funkcionális kapcsolatainak létrejöttét lehet ezen keresztül elemezni (Van Criekingen, Corunet, Luyten 2007). A városhálózatoknak elnevezett alakzatoknak nem titkolt célja, hogy az együttműködő szereplők együttesen ériék el a regionális léptékű cselekvéshez szükséges kritikus tömeget, illetve erőforrásaik egyesítésével, kiegészítésével válhassanak versenytársává a metropolisztérsegeknek. A policentrizmust mint vezető tervezési alapelvet alkalmazzák az EU-ban. A policentrikus városhálózat ugyanis természetes módon létrejön, azonban létre is hozható. Számos példa található arra, amikor tervezők megkísérelnek policentrikus imázst adni valamely régióknak vagy nagyvárosi térségnek.

Ebből a szempontból érdemes Svájcra figyelni, amelynek városhálózatát elsősorban közép- és kisvárosok alkotják. Az ország regionális politikája kedvező környezetet biztosít a versenyképesség erősítésének egyrészt azáltal, hogy a nemzetgazdasági teljesítmény növelését az innováció támogatásával éri el. Másrészt a 2001-ben bevezetett agglomerációs politikájának fő pillérét alkotó policentrikus területfejlesztési modell ugyancsak kedvezően hat az innováció terjedésére, szemben az erősen centralizált államokkal, ahol a források a fővárosokban összpontosulnak. Külön ki szokták emelni, hogy a határon átnyúló együttműködés lehetővé teszi a szubnacionális szintű kantonok számára, hogy maguk is támogassák az innovációt, továbbá partnerségeken keresztül az innovációs tanácsadás kiépítésével elősegítsék az erőforrások szomszédsági használatát vagy a technológiatranszfer határregiókban való működését (Sohn, Reitel, Walther 2009).

A globális gazdasági kihívásokra adott válaszként a svájci szövetségi kormányzat felismerte, hogy legjelentősebb városait hálózatos együttműködésbe kell szervezni ahhoz, hogy attraktívvá váljanak a nemzetközi gazdaság számára. Ez Genf és Bazel esetében a határon átnyúló együttműködés eszközével tud megvalósulni. Az agglomerációs politika a kis- és középvárosok feladatául a nagyvárosoktól érkező fejlesztési impulzusok fogadását definiálta, úgyszintén hálózatba szervezés útján. E módszer lényege a hasznok és terhek hori-

zontális kiegyenlítése. Svájc tehát agglomerációs politikája fő irányává tette a föderatív államberendezkedésből adódó vertikális együttműködést és a horizontális kooperáció erősítését (Tobler 2002).

Győr esetében sem kerülhető meg helyzetének számbavétele, azaz hogy melyik, az előbbieken bemutatott térsztruktúrán keresztül kívánja pozícióját stabilizálni. A Bécs-központú, határon átnyúló többközpontú városrégió szubcentrumává kíván-e válni, avagy egy közép- és kisvárosokból álló horizontális városhálózatba tud eredményesen beágyazódni, adott esetben ugyancsak a határon átfelölő módon. Tulajdonképpen mindkét út kooperatív keretei körvonalazódtak az elmúlt években a Centrope régió, illetve az Arrabona EGTC képében. Győr tehát nem önálló szereplője a gazdaságnak, elemi érdeke, hogy elhelyezze magát a városhálózatban, a nagyvárosi területek és metropoliszok viszonyában.

A területi tervezés modernizációja mint kormányzási eszköz

Egyre több uniós tagállam adott tervezési jogosultságot városi térségei (agglomerációi, városrégiói stb.), azaz az állami térfelosztás szempontjából „köztes” szintek számára abból a célból, hogy hozzásegítse nagyvárosi térségeit a nemzetközi versenyképességhez. Ez egybevág az EU törekvésével, hogy a városokat versenyképességük erősítése végett a stratégiai szemlélet felé terelje. A tervezés eszközeinek modernizálása – ami az elmúlt 10-15 évben lezajlott – döntő jelentőségű ebben a folyamatban, mivel a hagyományos területhasználati tervezést felváltotta a fejlesztési típusú stratégiai szemléletű tervezés. A tervezés megújítása, a kooperatív tervezés térhódítása szervesen kapcsolódik össze az új típusú kormányzással, amely a hálózatokat formáló helyi szereplők önmeghatározásán és öngazgatásán alapul.

A governance mint a szektorok és szereplők közötti párbeszéd alkalmas a konfliktuskezelésre, a konszenzuseresésre és az erőforrások egyesítésére. Végso soron új innovatív struktúrákat és fejlesztési prioritásokat hoz létre, ami hatékonyságnövekedést eredményez a korábbi hierarchikus-bürokratikus tervezéshez képest. A szupralokális és a városrégió szintű tervezés során az állami intézmények helyébe az érintett és bevont szereplők hálózatai lépnek, tehát a közszféra mellett a magán- és az egyetemi szféra, valamint a civil szektor is megjelenik. Az új kormányzás modellje az az eszköz, amely egyúttal a társadalmi részvétel szélesítésére is alkalmas. Ily módon a kohéziós politikában az alulról kezdeményezett stratégiai szemléletű és helyi erőforrásokra építő gazdaságfejlesztés igénye összekapcsolódott a többszintű kormányzás elvének érvényesítésével, a tervezés rendszerének megújításával, a társadalmi részvétel erősítésének elvárásával.

A governance keretet szolgáltató a területi tervezés rugalmassá tételéhez. A területi tervezés funkciója a városrégióban az, hogy a területek szükségsege

miatti verseny ellen hasson, azaz az érintett helyhatóságok tervezési tevékenységének koordinációjával a területhasználat pozitív és negatív extern hatásait internalizálja, belsővé tegye. Az államra ebben az esetben a szabályozás kialakítójának és a szabályok ellenőrének szerepe jut. Azaz az államnak valamelyest vissza kell húzódnia a területi tervezésből, és bizonyos kompetenciákat át kell engednie az együttműködő szereplői köröknek.

A területi tervezés építményének reformja ezzel nem fejeződik be, ugyanis több állam megújította nemzeti tervezési rendszerét, *tervezési politikát* alkalmaz, amelynek célja lehet a nemzeti városhálózaton belüli egyensúly létrehozása, helyreállítása, más esetekben városainak jobb pozicionálása a globális gazdaságban. Ebben az elmozdulásban benne van az a tény, hogy az elmúlt évtizedek során a városok funkciója is módosult. Míg a második világháború utáni évtizedekben a városok funkciója is módosult. Míg a második világháború utáni évtizedekben a városhierarchia különböző szintű városainak arányos elhelyezésével az volt a feladat, hogy az állampolgároknak biztosítsák a közszolgáltatásokkal és a javakkal való ellátás kiegyenlített hálóját, addig az utóbbi két évtizedben előtérbe került a városok *fejlesztési funkciója*. A városok közül mind több vállalkozóként viselkedik, beavatkozások helyi kezdeményezőjeként lép fel. Együttműködik szomszédos és távoli városokkal, keresi a fejlődési céljaihoz legmegfelelőbb partnereket. A földrajzi távolság el is veszítheti jelentőségét a városhálózatok formálása során: a fejlesztési stratégia mentén a városok komplementer módon kapcsolódnak össze, keresve az egymást kiegészítő előnyöket. Ez a folyamat leginkább a közepes méretű városokat jellemzi, amelyek önmagukban nem versenyezhetnek a nagyvárosokkal (Cattan 2007).

A governance-t a kooperáció és koordináció kettőssével szokták jellemezni, amely nemcsak a helyi és a területi szereplők viszonyát írja le, hanem az állam megváltozott működését is. Ugyanakkor az állami szervek maguk is mind gyakrabban alkalmazzák belső kormányzási viszonyaikban a koordinációs mechanizmusokat, persze az államot tipikusan jellemző hierarchikus és parancsuralmi eszközök mellett, és nem azok helyett (Einig 2003). A régi uniós tagországokban a koordináció szerves fejlődése következtében a hatékony állam eszköz az ágazatok és a területi szintek egymás közötti kommunikációjának biztosítására, a tranzakciós költségek csökkentésére. Az új tagországokban elsősorban a Strukturális Alapok ésszerűbb felhasználása során, eljárási szabályok formájában megteremtett eszközről van szó, amelynek kielégítő működését nehezíti az együttműködési kultúra alacsony foka.

A Svájci Föderális Területi Tervezési Hivatal jelenlegi agglomerációs politikája ösztönzi a horizontális együttműködést az agglomerációkban, különösképpen a hatékony várostervezés megvalósítása céljából. Ezért a hivatal pénzügyileg támogatja az agglomerációt alkotó vagy agglomerációvá válni kívánó önkormányzatok közös tervezési projektjeinek fejlesztését és a tervezési tevékenység koordinációját. A döntő lépést az jelentette, hogy új *agglomerációs fejlesztési programokat* dolgoztak ki a régiókban, s ezzel elismerték, hogy napja-

ink sok tervezési problémája régiókat vagy agglomerációkat érint, következésképp az elszigetelt megközelítés hátráltatja a hatékonyságot (OECD 2011).

Megemlíthető Franciaország is, amely 2010-ben úgy döntött, hogy három nagyvárosi régiójának (Párizs, Lyon és Aix-Marseille-Provance) speciális szabályozást ad az urbanizációs dinamika fokozása céljával, továbbá metropolisztérségei együttesen dolgoznak ki és valósítanak meg területrendezési és fejlesztési programokat versenyképességük és társadalmi kohéziójuk javítására (Balázs 2013).

Látható, hogy az európai integráció következtében a kompetenciák feldarabolódása tapasztalható a területi szintek és téregységek között, melyek egyre jobban függenek egymástól. Ugyanakkor az EU egyszerre ösztönzi a döntési hatáskörök decentralizációját és a többszintű kormányzás eszközével a szintek ismételt integrációját.

Versenyképes metropolisztérségek csak hatékony governance-struktúrákkal képzelhetők el, vélekedett Schäfer és Stellmacher (2007), ami a stratégiai szemléletű területi tervezéssel váltható valóra. Innen érthető meg, hogy a tudásalapú gazdasággal rendelkező országokban miért emeli ki az állam a nagyvárosi térségeket az általános adminisztratív térfelosztásból és miért jogosítja fel őket fejlesztési stratégiák elfogadására. E fejlesztési stratégiákat azután a központi állam tárgyalási alapként fogadja el a város- és a gazdaságpolitika számára, támogatásban részesíti a nagyvárosi és a nemzeti szempontból is stratégiai jelentőségű célokat. A nemzetállam a tervezésen és a finanszírozáson keresztül koordinálja az országos térstruktúra különféle elemeinek fejlődését, elhelyezve a súlypontokat és generálva a szinergikus hatásokat. A francia, a német, a holland vagy az olasz állam immáron évtizedek óta gyakorolja és finomítja a területi irányításnak ezt a fajta rendszerét, a *tervszerződések vagy közszerződések alkalmazásával*.

A kooperatív állam szerepkörével kapcsolatos következtetések

Rendkívül fontos, hogy a városrégiók alkalmazzák a kooperációt mint azt az eszközt, amely az intézményesítés fokától függően rövidebb vagy hosszabb távon létre tudja hozni a városrégió egységét, és a közös érdekeknek alárendelten képes kiküszöbölni a szereplők közötti konkurenciát. A városrégió intézményesítésének két fő csapásiránya van. Az egyik szerint továbbra is a közjogi típusú szervezetekben működnek együtt a helyi kormányzatok, a másik – mind gyakrabban alkalmazott – eszköz a governance (Somlyódy Pfiel 2012b).

A nagyvárosi térségek intézményesítésének új érája az 1990-es évek elejétől indult és napjainkig tart, tágabb összefüggéseit a tanulmány előző részei igyekeztek megvilágítani. A központi és helyi szereplők a funkcionális és a versenyképes városrégiók létrehozására egyaránt törekszenek. Az európai in-

tegráció maga is erősítette a területi versenyt, ezért Európa (nagy)városi térségeiben a kormányzás növekvő mértékben a gazdaságfejlesztési politika (policy) mechanizmusaként aktiválódott, amelynek

- célja a hozzájárulás a versenyképességhez (gazdasági növekedéshez és foglalkoztatáshoz);
- irányultsága a gazdasági célok, a külső tőkevonzó képesség erősítése;
- jellemzője az innovativitás;
- normatív alapelvei az átláthatóság, az elszámoltathatóság, a hatékonyság és a gazdaságosság;
- szervezeti karaktere a politikai-gazdasági koordináció (Somlyódyné Pfeil 2011).

Ez a folyamat arra a helyzetre utal, amikor az állam elveszíti általános monopolhelyzetét a közösségi és közpolitikai döntések meghozatalában. Míg a hagyományos demokráciafelfogás elválasztja a magán- és a közszférát, addig a governance gondolat összekapcsolja és előtérbe tolja az állam és a gazdaság, valamint az állam és az állampolgár közötti kapcsolatokat. A városrégiók tehát a tervezés, a gazdaságfejlesztés, a politikaformálás és az állami térszervezés újjáformálódó terei lesznek.

Az új típusú kormányzás nyilvánvalóan nem szorította ki a hagyományos államot, annak működése révén egyidejűleg vannak jelen a hierarchikus, a kompetitív és a kooperatív viszonyok. Következésképp a városi kormányzás terei, a városrégiók négy elem kombinációjával jellemezhetők (Frey 2003):

- piac: partnerségi tárgyalás és megegyezés;
- hierarchia: az állam szabályozó hatalmi eszközei;
- hálózatok: együttműködés;
- kiegyenlítés: hatékonyságot és innovációs nyereséget eredményező állami újraelosztás.

Mind gyakrabban fogalmazódik meg, hogy a gazdaságilag sikeres országok decentralizált államok. Ezekben a városok feladata, hogy maximalizálják gazdasági lehetőségeiket és sikereiket, aminek legfontosabb előfeltételét a nemzeti kormányok által kijelölt keretek adják. Tehát a városrégiót intézményesítő szervezetek kockázata a funkcionális korlátozottság (Herrscher, Newman 2003). Ha ugyanis nincsenek felruházva kielégítő politikai és finansziális hatalommal, az azzal a veszéllyel fenyeget, hogy gazdasági pozíciójukból veszítenek, telephelyi attraktivitásuk csökken mind a tőke, mind a munkaerő, mind a külső vállalatok szemszögéből. Azaz a nemzeti keretfeltételek támogathatják és blokkolhatják az együttműködést, minthogy a központi kormányzat birtokolja a szabályozási és az ellenőrzési eszközöket.

A kutatás tanulságai látszólag ellentmondásosak: noha a fejlődés a hierarchikus államtól eljutott a partneri és kooperatív államig, mégis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a nemzetállam szükség van. A nemzetállam rendelkezik ugyanis azokkal a jogosultságokkal, melyeken keresztül

- az adott államon belüli hatalmi struktúrákat át tudja alakítani, s mint tudjuk, a térszerkezet reformjának, a döntési kompetenciák szétterítése vagy centralizációja összefügg a gazdasági versenyképességgel.

- A városrégiók, városi térségek kapcsolatainak összetettsége horizontális és vertikális kooperációban kell, hogy kifejezésre jusson, amelynek politikai keretét ugyancsak az állam teremti meg.
- Az állam kezében van a struktúrapolitika formálása, amely a kiegyenlítő mechanizmusokat működteti (támogatási irányvonalak meghatározása, modellkísérletek támogatása, tervezési felhatalmazás megadása stb.).
- Végül a központi kormányok agglomerációs vagy várospolitikájuk révén közvetve vagy közvetlenül részt vesznek a stratégiai jelentőségű intézmények működtetésében, városaik nemzetközi pozicionálásában is.

Egyik következtetésem szerint Győr feladata, hogy integrálja városi vonzáskörzetét, amihez minél több és intenzívebb kooperációt kell kialakítania más önkormányzatokkal, továbbá a magán-, a tudástranszfer- és a civil szektorral országban belül és transznacionális jelleggel. Győr számára elengedhetetlen, hogy felismerje az együttműködések fontosságát, csak így válhat lokális szereplőből regionális dimenziójú szereplővé. Másik következtetésem értelmében a városokkal és a városi térségek fejlesztésével nemcsak az EU-nak, de a magyar államnak is dolga van. Az új állami szerepfelfogás ellenére az államra szükség van, hiszen az állam adja meg területi egységei számára a szuverenitás bázisán azokat a felhatalmazásokat, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a városok és a városi térségek eredményesen működjenek és nemzetközi keretek között alkalmasak legyenek a közös feladatok megoldására. A nemzetállam területi egységeinek mozgásterét a nemzeti jog határolja be, adott város vagy városrégió cselekvési amplitúdója nem terjedhet túl a szabályozás megállapította közjogi minőségen és kompetencián, amelyen a nemzetközi együttműködés nyújtotta keretek és új intézmények sem módosítanak.

Jegyzet

- 1 A győri járműipari körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 című projekt A2. résztemája: Az állami szerepek átalakulása és azok hatása a területi szerkezetre. Résztemavezető: Somlyódyné Pfeil Edit.

Irodalom

- Atkinson, R., Rossignolo, C. (2008): The re-creation of the European city: governance, territory and polycentricity. In: Atkinson, R., Rossignolo, C. (eds.): *European debates on spatial and urban development and planning*. Techné Press, Amsterdam, 7–16.
- Balázs I. (2013): *Franciaország térszerkezetének átalakítása és a városi térségek kezelésének eszközrendszere a várospolitikai keretei között*. Kézirat, készült a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 c. projekt A2 sz. résztemája keretében.

- Buck, N., Gordon, I., Hall, P., Harloe, M., Kleinman, M. (2002): *Working capital: life and labour in contemporary London*. Routledge, Oxford
- Cattan, N. (ed.) (2007): *Cities and networks in Europe. A critical approach of polycentrism*. John Libbey Eurotext, Montrouge
- Einig, K. (2003): Positive Koordination in der Regionalplanung: Transaktionskosten des Planentwurfs in Verhandlungssystemen. *Informationen zur Raumentwicklung*, 9–10., 479–503.
- EGSZB (2004): Az Európai Szociális és Gazdasági Bizottság véleménye a „Nagyvárosi területek: társadalmi-gazdasági következmények Európa jövőjét illetően”. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2004/C 302/20.
- Frank, S. (2008): Stadtentwicklung durch die EU. Europäische Stadtpolitik und URBAN-Ansatz im Spannungsfeld von Lissabon-Strategie und Leipzig Charta. *Raumforschung und Raumordnung*, 2., 107–117.
- Frey, R. L. (2003): Regional Governance zur Selbststeuerung territorialer Subsysteme. *Informationen zur Raumentwicklung*, 8–9., 451–462.
- Herrschel, T., Newman, P. (2003): Die Governance europäischer Stadtregionen. *Informationen zur Raumentwicklung*, 9–10., 543–555.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- OECD (2011): *OECD Territorialexamen: Schweiz 2011*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264096868-de>. (Letöltés: 2012. január 25.)
- Parkinson, M. (2005): Local strategies in a global economy. Lessons from competitive cities. In: *Local governance and drivers of growth*. Local Economic and Employment Development (LEED), OECD Publishing, 133–174.
- Régiók Bizottsága (1998): Stellungnahme des Ausschusses der Regionen zum Thema „Wege zur Stadtentwicklung in der Europäischen Union“ *Der Ausschuss der Regionen. Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften*, 98/C 251/04, C251/11.
- Schäfer, R., Stellmacher, F. (2007): *Stellungnahme des Initiativkreises Europäische Metropolregionen in Deutschland*. Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung. Technische Universität, Berlin (Werkstatt Praxis; 52.)
- Servillo, L. A. (2008): Urban policy and the objective of territorial cohesion in Europe. In: Atkinson, R., Rossignolo, C. (eds.): *European debates on spatial and urban development and planning*. Techne Press, Amsterdam, 39–64.
- Sohn, C., Reitel, B., Walther, O. (2009): Cross-border metropolitan integration in Europe: the case of Luxemburg, Basel, and Geneva. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 5., 922–939.
- Somlyódy Péter E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59.
- Somlyódy Péter E. (szerk.) (2012a): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. IDResearch Kft., Publikon, Pécs
- Somlyódy Péter E. (2012b): A nagyvárosi térségek intézményesítési feltételeiről az európai városverseny által befolyásolt térben. In: Somlyódy Péter E. (szerk.): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései: Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. IDResearch Kft., Publikon, Pécs, 43–65.
- Tobler, G. (2002): Agglomerationspolitik in der Schweiz: Auf dem Weg zu einem konkurrenzfähigen Städtensystem. Ziele, Strategien und Maßnahmen der neuen Agglomerationspolitik des Bundes. *Informationen zur Raumentwicklung*, 9., 501–511.
- Van Criekingen, M., Corunet, P., Luyten, S. (2007): Brussels: Polycentricity as “images on the map”, not in the reality. In: Cattan, N. (ed.): *Cities and networks in Europe. A critical approach of polycentrism*. John Libbey Eurotext, Montrouge, 105–111.

A városnövekedés területi eltérései Európában, különös tekintettel a járműipari városokra

Spatial disparities of urban growth in Europe with special regard to locations of automotive industry

HARDI TAMÁS, BARÁTH GABRIELLA, CSIZMADIA ZOLTÁN,
USZKAI ANDREA

HARDI Tamás: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális-Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Győr; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; hardit@rkk.hu

BARÁTH Gabriella: tudományos munkatárs, Kodolányi János Főiskola, Szociális Tanulmányok Tanszék, Székesfehérvár, gbarath@kodolanyi.hu

CSIZMADIA Zoltán: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, Győr; tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Győr; cszoltan@rkk.hu

USZKAI Andrea: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; ügyvivő szakértő, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Győr; auszkai@rkk.hu

KULCSSZAVAK: urbanizáció, városnövekedés, járműipar

ABSZTRAKT: Az európai városfejlődési folyamatok időbeli szakaszolása mellett rá szeretnénk világítani annak térbeli eltéréseire is. A 21. század első évtizedében a migráció szinte soha nem látott helyzete következett be a kontinensen, mivel a határok korlátozó szerepe nagymértékben csökkent, a közlekedési lehetőségek javulásával az európai nemzetállami mozaik egyes elemeinek elszigeteltsége oldódott, nemcsak az uniós tagállamok számára, hanem a tagsággal nem rendelkezők számára is. Tanulmányunk bemutatja, hogy az egész kontinensre jellemző vándorlási folyamatok eltérő városfejlődési tendenciákat gerjesztenek az egyes nagyrégiókban. Önálló elemzésekben közelítjük meg a városfejlődés területi eltéréseit. Először az általános urbanizációs tendenciákat vizsgáljuk az egyes államokban, majd a nagyvárosok fejlődési jellegzetességeit mutatjuk be. Ezután a középvárosok szélesebb adatbázison nyugvó elemzése következik, végül egy olyan városkör elemzését végezzük el, amelyek járműipari telephellyel rendelkeznek.

A tanulmány négy fő gondolati egységre tagolható. Elsőként a kontinens demográfiai változásait és urbanizációs folyamatait tekintjük át. Ezt követően a nagyvárosokra fókuszálunk, majd az 50–500 ezer fő közötti méretkategóriára. Az utolsó alfejezet pedig az európai járműipari várostérségek jellemzőit foglalja össze, népességszámtól függetlenül. Ezen elemzés célja feltárni, hogy a járműipari ágazat milyen hatással van az adott várostérség társadalmi-gazdasági mutatóira. Feltételezésünk szerint az ágazat pozitívan befolyásolja az adott térség gazdasági teljesítményét és hatással lehet annak demográfiai folyamataira is. Fontos kutatási

kérdés, hogy napjainkban melyek a járműgyártás által kedvelt európai országok, nagyrégiók, települési méretkategóriák. Törekszünk Győr városát pozicionálni e speciális városkörön belül.

Nyilván az elemzések jellege és adatigénye eltérő földrajzi kiterjedést és város-nagyság szerinti lehatárolást igényel, de a következtetéseinket együttesen alátámasztják: kimutatják azokat a tipikus városfejlődési zónákat Európában, amelyek hasonló jellegzetességekkel írhatók le. Bizonyítják, hogy napjainkban a városfejlődési szakaszok nem egységesen jelennek meg a kontinensen, s valószínűsíthető, a továbbfejlődés sem a klasszikus szakaszok szerint fog végbemenni, hanem sokkal inkább egy centrum-periféria viszonyrendszer látszik kibontakozni, s a nagyvárosok fejlődésének kizárólagossága is csak a kontinens bizonyos államaiban érvényesül.

Tamás HARDI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Győr; associate professor, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; hardit@rkk.hu

Gabriella BARÁTH: research fellow, Department of Social Studies, Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár, gbarath@kodolanyi.hu

Zoltán CSIZMADIA: associate professor, Department of Social Studies, Széchenyi István University, Győr; research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Győr; csoltan@rkk.hu

Andrea USZKAI: PhD student, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; executive expert, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Győr; auszkai@rkk.hu

KEYWORDS: urbanization, urban sprawl, automotive industry

ABSTRACT: In addition to the separation of the phases of the European Union urban development processes, this paper seeks to trace their special disparities. By the 21st century Europe faced a special situation, practically never experienced before in its history as regards migration, by the breaking down of the blocking role of state borders and the improvement of transportation facilities. These factors led to the dissolution of the isolation of some elements in the European mosaic of nation states, and this was relevant not only for the European Union member states but also for countries that are not EU members. Our paper reveals how the pan-European migration processes induce a variety of urban development tendencies in the various macro-regions. Different independent analyses are provided to discuss the spatial disparities of urban development.

Firstly, general urban development tendencies are examined in the respective countries, and the development characteristics of large cities are introduced. This is followed by an analysis of medium-sized cities on the basis of a broad database, and finally the paper discusses the survey of a group of cities which host automotive companies. In other words, the paper is composed of four chapters. First of all, we review the demographic changes and the urbanization processes of the continent. After that, we focus on large cities, and then on the size category of 50 000–500 000 inhabitants. In the last chapter we discuss the features of European automotive settlements, regardless of the population. The aim of this analysis is to explore the impacts of automotive industry on the social and economic indicators of the examined urban areas. We assume this sector has got a positive impact on the economic performance of a given urban area, and it can have an impact on its demographic processes as well. An important research question is which European countries, great regions and settlement size categories are favoured by the automotive industry. In addition, we try to trace the position of Győr in this special group of cities.

Evidently, the type and data demand of these analyses requires various geographical ranges and city size categories, but our conclusions are supported. Typical urban development

zones are featured in Europe, and they may be described by similar characteristics, which proves that in our age the phases of urban development are not the same all over the continent. Further development will probably not follow the classical urban development phases, either. It is much more likely to have a centre-periphery relationship in the future, and the exclusivity of the development of large cities will only be experienced in some European countries.

The development of cities is not equal in Europe, and we can find variant processes in different great regions. In the past, the differences were connected to the economic development of single countries, nowadays changes are formed by globalization tendencies, the appreciation of dynamic metropolitan areas and migration processes.

The crisis in 2008 – which depressed the poorer areas more strongly – stimulated these processes. Today, the internal immigration and international emigration determine the development of areas in poorer countries. In contrast, we see the development of prospering urban regions in the developed parts of the continent, while other parts of the wealthy countries can be found in the phase of deurbanization. In other words, there could be a more balanced spatial development in these countries.

Bevezetés

Az urbanizáció folyamatát a földrajztudomány és a regionális tudomány a 20. század 60-as éveitől vizsgálja intenzíven. Az addig tapasztalható városnövekedés megtorpant, s a fejlett országokban megindult a városokból a környező területekre irányuló kiköltözés, a szuburbanizáció. Világossá vált, hogy a városfejlődés nem egyirányú, hanem szakaszos folyamat. Az európai urbanizációt holland szerzők bontották szakaszokra (Berg 1981). Az ő munkájukat gondolta tovább Enyedi György, kimutatta a globálisan érvényesülő szakaszokat és a közép-európai sajátosságokat, amelyeket elsősorban az urbanizációs folyamatok megkésetttségében és kisebb intenzitásában foglalhatunk össze (Enyedi 1988). Az urbanizációs szakaszok hátterében elsősorban gazdasági összefüggések álltak, Enyedi a szakaszokat összekapcsolta pl. a Kondratyev-ciklusokkal, bár késői cikkeiben e véleményét módosította a legújabb folyamatok hatására: a városodás folyamatai illeszkednek a gazdasági ciklusokhoz, de a globalizációs tendenciák új hatásokat generálnak, s kiemelkedik a nagyvárosi térségek népességvonzó képessége (Enyedi 2012). A szakaszok Európában nem egységesen érvényesülnek, nem is feltétlenül követik egymást szabályosan, s ez elsősorban nem országokként, hanem a kontinens nagyrégiói szerint változik (Cheshire 1995; Chorianopoulos 2002). Különösen fontos globalizációs folyamat a határok átjárhatóságának növekedése, az utazás és a költözés lehetőségének elterjedése (legalábbis a világ népességének egy része számára). Így ma már a városfejlődési folyamatok nem a nemzetállamon belüli migráció eredményeként formálódnak, hanem egyre nagyobb arányban a nemzetközi migráció is látható hatást gyakorol rájuk.

A demográfiai változások és az urbanizáció összefüggései

A gazdasági hatások mellett a városfejlődés fontos összetevői a demográfiai változások. Az elmúlt két évtizedben Európa fejlett országaiban az urbanizációra ható legfontosabb demográfiai folyamatok között meg kell említenünk a korábbi évtizedekhez képest alacsonyabb természetes lakosságszám-növekedést, a várható élettartam kitolódását (így a népesség korösszetételében az idősek arányának növekedését), a növekvő nemzetközi migrációs nyereséget, valamint az átalakuló belső migrációt. A házasságok számának csökkenése, az együttélés elterjedése, az alacsony termékenységi mutatók hozzájárultak ahhoz, hogy a háztartások átlagos mérete csökkent, így a háztartások száma megnövekedett (Champion 2001).

A természetes demográfiai folyamatokban jelentős változások történtek az elmúlt másfél évtizedben is. A kilencvenes években a természetes szaporodás mutatói erősen csökkentek az egész kontinensen, néhol negatív értékeket (természetes fogyás) értek el. Az új évezred elején ezt a tendenciát enyhe növekedés váltotta fel, ami több országban (Nyugat- és Észak-Európában) természetes népességnyereséget okozott, miközben a kontinens keleti felén jelentős természetes népességvesztést tapasztalhatunk továbbra is.

Ha a legfrissebb statisztikai adatokat nézzük (az Eurostat adatai alapján), 2012 elején az EU-27-ek lakossága 503,7 millió fő, s ez 1,3 millió fővel volt több, mint egy évvel korábban. 2011-ben a természetes szaporodás következtében 400 ezer fővel bővült a népesség, ami a teljes növekmény 32%-át teszi ki. A fennmaradó 68% a külső migrációnak köszönhető.

Az alábbiakban az EU-tagállamokat fő demográfiai folyamataik, s azok meghatározó oka szerint csoportosítjuk. Az Eurostat osztályozását kiegészítjük az unión kívüli, nem tagjelölt államok adataival. A csoportok a következők:

Lakosságszám-növekedés, köszönhetően

- csak a természetes változásnak: Írország, Spanyolország, Málta, Lengyelország, Izland, Macedónia;
- nagyrészt a természetes változásnak: Belgium, Franciaország, Hollandia, Szlovénia, Szlovákia, Egyesült Királyság, Törökország;
- nagyrészt a pozitív migrációs egyenlegnek: Csehország, Dánia, Ciprus, Luxemburg, Ausztria, Finnország, Svédország, Liechtenstein, Norvégia, Svájc;
- csak a pozitív migrációs egyenlegnek: Németország, Olaszország.

Lakosságszám-csökkenés, köszönhetően

- csak a természetes változásnak: Észtország, Magyarország;
- nagyrészt a természetes változásnak: Bulgária, Románia, Horvátország, Szerbia, Montenegró, Fehéroroszország, Oroszország, Ukrajna;
- nagyrészt a negatív migrációs egyenlegnek: Görögország, Lettország, Litvánia, Portugália, Bosznia-Hercegovina, Moldova;
- Csak a negatív migrációs egyenlegnek: Albánia.

A városi lakosságszám és az ország lakosságszám-változásának összevetése

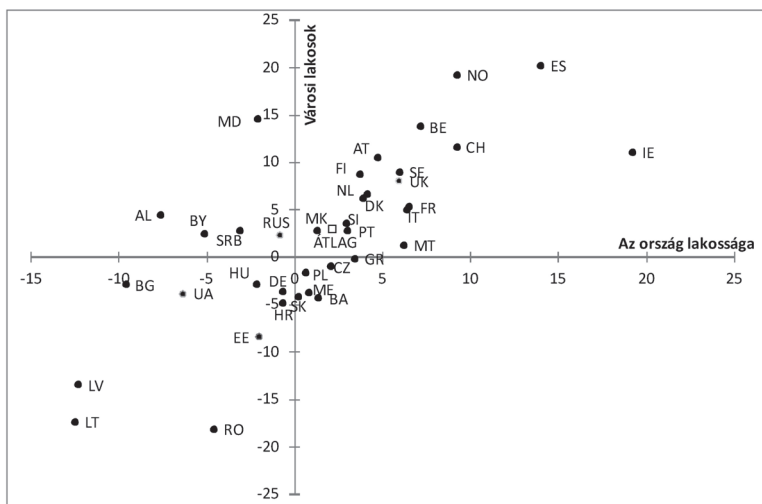
Ha koordináta-rendszerben ábrázoljuk a városokban élők és a teljes lakosságszám változását az egyes országokban, akkor a négy síknegyedben világosan elkülönülő országcsoportokat figyelhetünk meg. Mivel a két mutató változása mögött demográfiai folyamatok (természetes népességszám-változás és migráció) állnak, így ezek elemzésével magyarázzuk a beállt változásokat (1. ábra).

Az első síknegyedben az a tizenhat ország szerepel, ahol a lakosságszám és a városokban élők száma egyaránt növekszik. (A vizsgált országok átlagértéke is ebben a tartományban található. Eszerint a lakosságszám 2,2%-kal, míg a városi lakosság száma 2,9%-kal növekedett 2001 és 2011 között Európában, tehát összességében enyhe növekedés és koncentráció jellemzi a kontinenst.) Macedónia kivételével a tizenhat ország Európa gazdaságilag jó helyzetben lévő államai, amelyek jellemzően migrációs célpontok, s természetes lakosságszám-változásuk is általában pozitív. A negyedben belül is világosan elkülöníthetők országcsoportok. Különállásukat jellemzően demográfiai mutatóik dinamikája okozza.

A koordináta-rendszer második negyedében azokat az államokat találjuk, ahol az ország lakosságszámának csökkenése mellett a városi koncentrációt (a

1. ábra: Az európai országok lakosságának és a városi lakosok számának változása 2001 és 2011 között (%)

The population change of European countries and cities between 2001 and 2011 (%)

Adatok forrása: Eurostat, www.citypopulation.de és nemzeti statisztikai hivatalok.

városi lakosok arányának növekedését) figyelhetjük meg. Az öt ország (Oroszország, Moldova, Albánia, Szerbia és Fehéroroszország) mindegyike más folyamatok révén került ebbe a kategóriába.

A koordinátarendszer harmadik negyedében található államok jelentős demográfiai problémákkal küzdenek, népességük csökken, egyúttal a városi lakosság aránya is csökken.

A negyedik síknegyedben (Lengyelország, Csehország, Szlovákia stb.) a szuburbanizáció következtében csökken a városok lélekszáma. Ehhez az össznépesség enyhe emelkedése társul, ami a pozitív, illetve javuló természetes szaporodási mutatóknak köszönhető. Ebben a negyedben kiugró értékeket nem találhatunk. Az országok az urbanizációban hasonló kategóriát képviselnek, mint Magyarország, Németország és Horvátország, de növekvő országos népességszám mellett. Tehát a városfejlődés szempontjából ezek az országok együttesen tekinthetők közép-európai kategóriának.

Mindezek alapján az alábbi városfejlődési kategóriákba sorolhatjuk a vizsgált országokat:

1. Az első, városi népességét ismét növelő országok sorába az EU-15 államainak nagy része (Németország és Görögország kivételével), valamint Svájc és Norvégia került. Adataikból látható, hogy a városi növekedést a nemzetközi vándorlási nyereség és a természetes szaporodás pozitív értékei biztosítják. Ezért ezeket az eseteket legfeljebb a „relatív koncentráció” jelzőjével foglalhatjuk össze. A viszonylag stabil gazdaságú országok fejlett térségei nyerne az Európán belüli népességmozgásból, s városi térségeik nem csupán saját országukon belül növelik arányukat, szerepüket, hanem a teljes kontinensen belül is.
2. Jól elkülöníthetőek Közép-Európa országai, amelyek a szuburbanizáció, illetve a „relatív dekoncentráció” időszakát élik. Függetlenül országuk kisebb-nagyobb mértékű népességvesztésétől vagy -nyereségétől a belső migrációs folyamatok hajtják az urbanizációs folyamatokat, amelyek az évtized gazdasági körülményeihez igazodva erősödő, majd csökkenő szuburbanizációs folyamatban jelentkeztek.
3. A szegény vidéki térségekből a városokba irányuló belső migráció alakította a részben Kelet-Európára, részben a Balkánra jellemző csoportot, ahol az urbanizációra a „valódi koncentráció” jellemző. A második síknegyed országai mellett ide kell még sorolnunk Bulgáriát és Ukrajnát is, ahol a városi népesség aránya csökkent ugyan valamelyest, de ez a kivándorlás és a belső vándorlás egyenlegeként jöhetett létre. A belső vándorlást pedig elsősorban a nagyvárosok felé történő mozgás jellemezte.
4. Urbanizációs szempontból depressziósnak minősíthető a harmadik síknegyed három országa: Lettország, Litvánia és Románia, amelyek jelentős népességvesztés mellett a városi népesség csökkenését érték meg, s a belső vándorlási folyamatok sem tudták a veszteséget pótolni. Az ismert urbanizációs szakaszok egyikével sem jellemezhetjük ezeket az or-

szágokat, hiszen a városok lélekszámának csökkenése nem írható egyértelműen a szuburbanizáció rovására.

Európában a városok fejlődésének jellemzői nem egységesen jelentkeznek, hanem az egyes nagyrégiókban eltérő folyamatokat találunk. A korábban létező különbségek elsősorban az egyes államok gazdasági fejlődési szakaszaihoz kapcsolódtak, míg mára a változást elsősorban a globalizációs tendenciák, a dinamikus nagyvárosi térségek felértékelődése és az összeurópai migrációs folyamatok alakítják. Ezeket a folyamatokat dinamizálta a 2008-ban bekövetkezett válság, amely az európai szegényebb területeket erősebben sújtotta. Így ma elmondhatjuk, hogy a szegényebb országokban a belső migráció és a nemzetközi emigráció együttesen alakítják a városi térségek fejlődését és az országok belső területi egyensúlyának megbomlását. A kontinens fejlettebb részén egyértelműen a fejlett városi régiók növekedésének vagyunk tanúi, a gazdagabb országok többi része a dezurbanizáció fázisában található, s ez kiegyensúlyozottabb területi fejlődést jelenthet ezen országok számára.

Az európai nagyvárosok fejlődésének sajátosságai, a fejlődés területi eltérései

Az előző fejezetben láttuk, hogy a városok vitathatatlan szerepét népességszámuk folyamatos emelkedése is jelzi. Európában az 1950-es években a városi népesség aránya még alig haladta meg az 50%-ot, 2011-ben ez az arány már 70% felett volt, a jövőben pedig lassuló ütemben ugyan, de tovább emelkedik.

A városnövekedés mindenekelőtt nagyvárosi növekedést jelent. Ezt mutatja, hogy míg 1950-ben csak egyetlen városban élt 10 milliónál több ember a Földön, 2000-ben már 19-ben, 2013-ban pedig már 28 város lakossága haladta meg a 10 millió fős népességszámot (Enyedi 2003, 8.; <http://www.citypopulation.de/world/Agglomerations.html>).

A városnövekedés ugyanakkor jelentős földrajzi különbségeket is hordoz. Az 1950-es években a 15 legnagyobb népességszámú város közül 11 a fejlett országokban (6 Európában, 5 Észak-Amerikában és 1 Japánban) volt, napjainkra a legnagyobb népességű városok többsége az emelkedő, hosszabb ideje gyorsan növekvő gazdaságokhoz tartozik, és a fejlődő világ nagyvárosai is megjelennek közöttük (Enyedi 2003, 9.; <http://www.citypopulation.de/world/Agglomerations.html>). Ehhez hasonló a félmilliónál népesebb városok területi elhelyezkedése is, ezeknek mindössze 8%-a, összesen 59 város található az EU-27 területén (Jeny 2007).

Európa városhálózatában meghatározóbbak tehát az 500 ezer főnél kisebb népességszámú városok. Ezekben a városokban és szuburbiáikban él az európai lakosság 50%-a, míg az 500 ezresnél népesebb városok mindössze az európai lakosság 17,9%-át adják (1. táblázat).

Az európai városnövekedés tehát elsősorban nem nagyváros-növekedést jelent. Világviszonylatban Európában alacsony a nagyvárosok száma, bár területi elhelyezkedésük viszonylag kiegyenlített, nagyvárosiányos területekkel találkozunk a kontinens peremi területein (2. ábra).

Az EU-27 területén található 59 nagyvárosban az 1950-es években megközelítően 57 millióan éltek. A népességszám egészen az 1970-es évekig töretlenül növekedett, elérte a 68 millió főt, majd az ezredfordulóig kismértékű népességszám-csökkenés, majd lassú népességszám-emelkedés figyelhető meg (Jeney 2007). Az európai nagyvárosok fejlődésében jelentős területi különbségek rajzolódnak ki, melyek Jeney (2007) alapján az alábbiak szerint jellemezhetők az 1950 és 2007 közötti időszakban:

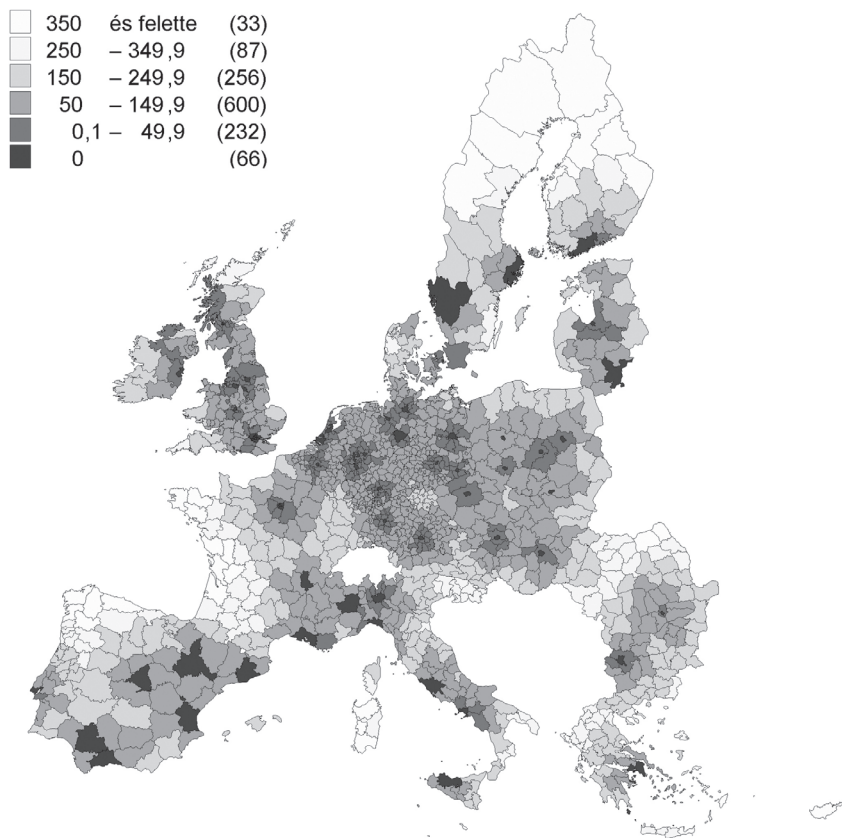
- 1. csoport: Főként nyugat-európai városok csoportja, a vizsgált időszak szinte egészében népességszám-csökkenés jellemző rájuk, melynek oka az elővárosok fejlődése, a szuburbanizáció és a tudatos várospolitikai. Kismértékű a népességnövekedésük az 1990-es évek reurbanizációs folyamata következtében. (Pl: Amszterdam, Bécs, Berlin, Birmingham, Brüsszel, Drezda, Glasgow, Hága, Leeds, Lipcse, Lisszabon, Liverpool, London, Lyon, Manchester, Rotterdam, Sheffield.)
- 2. csoport: Főként nyugat-németországi városok csoportja, népességük növekszik az 1960-as évek végéig, de az első csoporthoz képest megkésett szuburbanizáció jellemzi őket. Az első csoporthoz hasonlóan az 1990-es évektől népességszám-emelkedés figyelhető meg körükben a reurbanizációs folyamatok következményeként. (Pl: Bréma, Dortmund, Duisburg, Düsseldorf, Essen, Frankfurt, Göteborg, Hamburg, Hannover, Helsinki, Párizs, Stockholm, Stuttgart.)
- 3. csoport: Egyedi népességnövekedési pályák jellemzik őket. (Pl: Dublin, Valencia.)

1. táblázat: Városkategóriák és a népesség megoszlása Európában
City categories and their share in Europe's population

Kategóriák	A városok száma		Népesség	
	db	%	fő	%
Falusi népesség			154 125 040	32,1
Kisváros, szuburbia			156 398 720	32,6
50 000 – 100 000 fő	387	52,9	26 690 068	5,6
100 000 – 250 000 fő	224	30,6	35 708 402	7,4
250 000 – 500 000 fő	62	8,5	21 213 956	4,4
500 000 – 1 000 000 fő	36	4,9	27 041 874	5,6
> 1 000 000 fő	23	3,1	59 292 080	12,3
Összesen	732	100,0	480 470 140	100,0

Forrás: *Cities of tomorrow*, 2011.

2. ábra: Nagyvároshiányos térségek az EU-27 területén
(a NUTS 3-as régiók legnépesebb településéhez való legközelebbi nagyváros távolsága, km)
Metropolis deficient areas in the EU-27
(the distance of the most proximate metropolis to the most populous settlement of NUTS 3 regions, in kms)

Forrás: Jeney 2007, 55.

- 4. csoport: A kelet-közép-európai növekedési pályához hasonló növekedési pályákkal, az ezredforduló után ismét népességnövekedéssel. (Pl: Szófia, Vilnius, Zaragoza.)
- 5. csoport: Főként a mediterrán városok csoportja, népességnövekedésük dinamikus az 1970-es évekig, majd az ezredforduló után ismét népességnövekedés jellemzi őket. (Pl: Athén, Barcelona, Genova, Koppenhága, Madrid, Marseille, Milánó, München, Nápoly, Róma, Torino.)

Az ESPON-kutatások igazi áttörést hoztak az európai városkutatásokban. Az ESPON 1.1.1. projekt az európai városhálózat formálódását vizsgálta

(Potentials for... 2005). A kutatás a funkcionális várostérségek azonosítása mellett 7 tényezőcsoport (népességszám, közlekedés, idegenforgalom, ipar, tudás, döntéshozatal a magán- és közszférában) vizsgálatával kategorizálta Európa várostérségeit. A népesség legnagyobb hányada a Pentagon területén (London–Párizs–Milánó–München–Hamburg) koncentrálódik, itt megtaláljuk a milliós agglomerációkat éppúgy, mint a 250 ezer és az 1 millió lakos közötti városokat. Kelet-Közép-Európában és Dél-Olaszországban is azonosíthatók azok a nagyvárosi térségek, melyek az európai városhálózat szerves részét képezik, míg Európa peremterületein, így Spanyolország déli részén, Portugáliában, továbbá Észak-Európában a nagyvárostérségek elszigetelten fejlődnek.

A vizsgálati tényezők elemzése alapján jelentős területi különbségek mutathatók ki Európában. A vizsgálat ezért arra is választ keresett, hogy Európa központi területének ellensúlyozására mely városok lehetnek alkalmasak. Ezért a MEGA (Metropolitan European Growth Area) kategóriájába került 76 várost további tényezők: „nagyság” (népességszám, gazdaság nagysága), versenyképesség (egy főre jutó GDP, az 500 legnagyobb európai vállalat központjának elhelyezkedése), kapcsolatok (légi utasok száma, elérhetőség), tudásbázis (felsőfokú végzettségűek aránya, K+F-szektorban foglalkoztatottak aránya) alapján osztályozták. Az egyes kategóriákhoz tartozó városok földrajzi elhelyezkedése mutat bizonyos szabályszerűséget. A legfejlettebb városok Európa központi területein vannak, majd az egyes kategóriák (kivételek a „4. MEGA” kategória, amely elsősorban kelet-közép-európai városokat foglal magába) a legfejlettebb térségektől távolodva, övezetesen helyezkednek el, ami szintén az európai térszerkezet tagoltságára utal.

Az európai nagyvárosi fejlődés jelentősen módosítja a városok területi struktúráját. Ez elsősorban a városok területi terjeszkedését, továbbá a szűkebb térségükkel kialakított kapcsolataik változását eredményezi. Többközpontú, kevésbé hierarchizált, az infrastrukturális, gazdasági és társadalmi kapcsolatok hálózataival átszőtt urbánus térségek születnek, átértékelve mind a városok, mind pedig a vidéki térségek korábbi helyzetét. A városhálózatok létrejötte és fejlődése nagymértékben hozzájárul a policentrikus területi fejlődés megvalósulásához.

Az európai várostérségek fejlettségének strukturális jellemzői

Az elemzés célja, hogy az európai városhálózat 50–500 ezer fő közötti, közepes népességű tagjainak fejlettségbeli különbségeit elemezze az elérhető statisztikai adatok alapján. Városi adatok hiányában az elemzés a város tágabb térségére fókuszál. NUTS 3-as szintű adatokra építve a várostérségek társadalmi és gazdasági indikátorait elemezzük, és a fejlettségbeli különbségek mértéke mellett a városhálózat földrajzi tagozódásának szerkezeti jellemzőire fordítunk kiemelt figyelmet. A vizsgálat másik kulcspontja a hazai közép- és nagyvárosok városi térségi jellemzőinek pozicionálása az európai városhálózaton belül.

Összesen 1238 db 50 ezer főnél népesebb európai városhoz rendeltünk NUTS 3 szintű térségi adatokat (az Eurostat és a www.citypopulation.de adatai alapján). A vizsgálat hatóköre harminc országra terjedt ki. Ekkora adatbázis esetében nagyon korlátozott az összehasonlítható adatok köre, a változókat az 1. melléklet tartalmazza. Városi szinten kizárólag a népességszám érhető el ilyen léptéken. A többi adat a város fölötti következő területi szintre vonatkozik. Ebből fakadóan nem a városok gazdasági és társadalmi fejlettségéről tesszünk állításokat, hanem azok tágabb földrajzi környezetének fejlettségéről. Módszertani szempontból a másik fontos kérdés, hogy az adatok nem alkalmassak országos szintű összehasonlító elemzésekre, mivel nem rendelkezünk minden országból teljes körű adatmennyiséggel. Az országokra épülő osztályozás helyett egy nagyobb léptékű, földrajzi alapú (nagyrégiós) csoportosítással fogunk dolgozni. Összesen öt földrajzi egységbe rendeztük a vizsgált várostérségeket. A városok megoszlása ezek között az urbanizáltság különbségeiből fakadóan nem egyenletes. A legtöbb város a nyugati-európai zónában található (34,5%), Közép- és Dél-Európa súlya nagyjából azonos (28% és 24%), míg Észak- és Délkelet-Európa súlya kisebb (6,3% és 7,5%).

Első lépésben az indikátorok leíró statisztikáit mutatjuk be (2. táblázat). A medián, a szórás és a szélsőértékek alapján az első fontos jellemző az 1181 nagyvárosi térség kiemelkedően heterogén összetétele. Az átlagos városnagyság 80 000 lakos körüli. A városok többsége 10 éves távlatban, az új évezred első évtizedében növelni tudta a népességét (átlagosan 2,3%-kal). A városok NUTS 3-as

2. táblázat: A vizsgált változók mediánértékei négy városkategóriában
Medians of the tested variables in four city categories

Változók	50-500 ezer fős városok N=1181	100-150 ezer fős városok N=200	Hazai nagyvárosok N=18	Győr N=1
A város népessége (fő)	81 014	120 738	77 067	131 267
Népességszám változása 10 év alatt	2,2%	2,7%	-1,2%	1,4%
NUTS 3 térség átlagos népessége (fő)	530 900	523 600	405 400	450 900
Népsűrűség (fő/km ²)	266	241	87,5	107,0
Természetes népességszám-változás	0,7‰	1,2‰	-4,7‰	-3,2‰
Nettó migráció	1,2‰	1,1‰	-0,5‰	7,4‰
Fiatalkorú függőségi ráta (0-14 évesek száma / 15-64 évesek száma)	23,6%	23,7%	20,7%	20,7%
Időskorú függőségi ráta (65-x évesek száma / 15-64 évesek száma)	26,9%	26,5%	24,6%	22,8%
Egy főre jutó GDP (az EU-27 átlagához viszonyítva, PPS)	96,6%	101,3%	46,4%	69,4%
Egy főre jutó GDP (PPS)	24 700	26 500	7 100	11 500
Egy főre jutó GDP változása 2000 és 2007-2010 között	131,7%	128,9%	180,9%	176,9%

térségei átlagosan 530 ezer főt számlálnak, magas népsűrűségi ráta mellett. Az évenkénti természetes és migrációs népességváltozás pozitív, a függőségi ráta különösen az idős korosztály esetében magas. Átlagosan 30%-os GDP-növekedés volt megfigyelhető az évtized kezdő és záró éve között, az évtized végére számított egy főre jutó GDP 25 000 € körül van.

A Győrhez hasonló méretű városok térségei nem különböznek jelentősen a teljes városhálózat adataitól, minden indikátor esetében a 100–150 ezer fő közötti városok NUTS 3-as szintű térségei a teljes európai városhálózathoz nagyon hasonló értékekkel jellemezhetők. Ezzel szemben a hazai nagyvárosok és a megyei adatok jelentős eltéréseket mutatnak. A hazai nagyvárosokban az európai átlagtól eltér a népességváltozás (negatív tendencia, tízéves léptékben népességvesztés jellemző), a jóval alacsonyabb népsűrűség, a kedvezőtlen demográfiai folyamatok (népességfogyás és negatív migrációs tendenciák), illetve a nagyon kedvezőtlen GDP-adatok is szembetűnőek (a vásárlóerő-paritást figyelembe véve).

A nyugati és az északi nagytérségek régióinak demográfiai-társadalmi és gazdasági indikátorai alapvetően elkülönülnek a másik három földrajzi egység adataitól. Európa fejlettebb zónáinak adatai minden szempontból kedvezőbbek, kivéve a korszerkezetet, ami a magas összesített függőségi rátában, az egyre zsugorodó aktív korú népességben ölt testet (3. táblázat). Az eredmények megerősítik az európai térség markáns regionális különbségeit, még abban az esetben is,

3. táblázat: A fejlettségi mutatók átlagértékei nagyrégióinként, ANOVA-elemzés
(az adatok a kapcsolat erőssége, éta együttható alapján vannak rendezve)
Medians of the development indicators, ANOVA analysis
(data is ordered by the strength of the association, eta coefficient)

Változók	Nyugat- Európa	Észak- Európa	Közép- Európa	Dél- Európa	Délkelet- Európa	éta együttható
Fiatalkorú függőségi ráta (0–14 évesek / 15–64 évesek)	27,4%	26,1%	20,7%	22,1%	21,6%	0,780
NUTS 3 egy főre jutó GDP-változás 2000 és 2007–2010 között	114,7%	124,9%	137,6%	140,7%	224,9%	0,663
Természetes népességszám-változás	3,100‰	1,250‰	-1,700‰	0,800‰	-2,750‰	0,635
Egy főre jutó GDP (PPS)	27 500	33 100	22 850	21 800	4 850	0,485
A város népességének változása 10 év alatt	3,1%	7,3%	-1,6%	6,6%	-8,7%	0,470
Egy főre jutó GDP (PPS) az EU27 átlagához képest	105,7%	105,5%	89,4%	95,3%	40,2%	0,396
Népsűrűség (fő/km ²)	506,0	42,5	303,0	226,0	76,5	0,354
Időskorú függőségi ráta (65–x évesek / 15–64 évesek)	25,8%	29,3%	27,5%	27,7%	24,0%	0,208
Nettó migráció	2,3‰	3,6‰	0,6‰	0,6‰	-0,2‰	0,202

Csak a szignifikáns csoportátlag-eltéréseket tüntettük fel.

ha a nemzeti szint fölötti nagyobb tömbökben közelítünk az indikátorokhoz (lásd az éta asszociációs együtttható értékeit).

Kétlépcsős klaszterelemzés segítségével, nyolc fejlettségi indikátor használatával osztályoztuk az 50–500 ezer fő közötti európai városok térségeit (NUTS 3-as szintű adatok). Célunk az volt, hogy az egy főre jutó GDP mellé olyan indikátorokat is be tudjunk építeni a csoportosítási folyamatba, amelyek a térségek népesedési és korszerkezeti mintázatát, trendjeit is képesek megragadni. A klaszterelemzésbe bevont változók között vagy egyáltalán nincs, vagy csak gyenge a kapcsolat ($\pm 0,1$ – $0,2$ között mozognak a páronkénti korrelációs együttthatók). Az egyedüli kivételt – közepes mértékű korrelációs együttthatóval – a népesség növekedése, valamint a népsűrűség és az egy főre jutó GDP közötti pozitív összefüggés jelenti (korrelációs együttthatójuk 0,479 és 0,552).

Optimális esetben négy klaszterbe rendezhetőek a városok. A legnagyobb csoportot átlagos gazdasági fejlettség és kedvező demográfiai folyamatok jellemzik. Az aktív korosztály meghatározó súlya mellett az átlagosnál jobb fiatalokú függőségi ráta is jellemző erre a csoportra (2. klaszter: 424 térség, 37,3%). A második legnagyobb elemszámú csoport (4. klaszter: 335 térség, 29,4%) szintén átlag körüli egy főre jutó GDP-vel rendelkezik, de itt alapvetően stagnáló népesség melletti előregedési folyamat zajlik. A vizsgált térségek harmadik csoportja (3. klaszter: 246 térség, 21,6%) az alacsony gazdasági potenciál mellett kimondottan kedvezőtlen népesedési dinamikával jellemezhető, évenkénti és 10 éves távlatban is komoly népességvesztés jellemzi ezeket a térségeket átlag alatti népsűrűség mellett (a hazai városok mindegyike ebbe a csoportba sorolható). Negyedik klaszterként sikerült kialakítani egy olyan, kisebb elemszámú városhalmazt (1. klaszter: 133 térség, 11,7%), amely minden szempontból fejlett, növekvő és dinamikus pályán mozog, magas egy főre jutó GDP-vel, méretnövekedéssel, magas népsűrűséggel. (A klaszterközpontokat lásd a 2. mellékletben.)

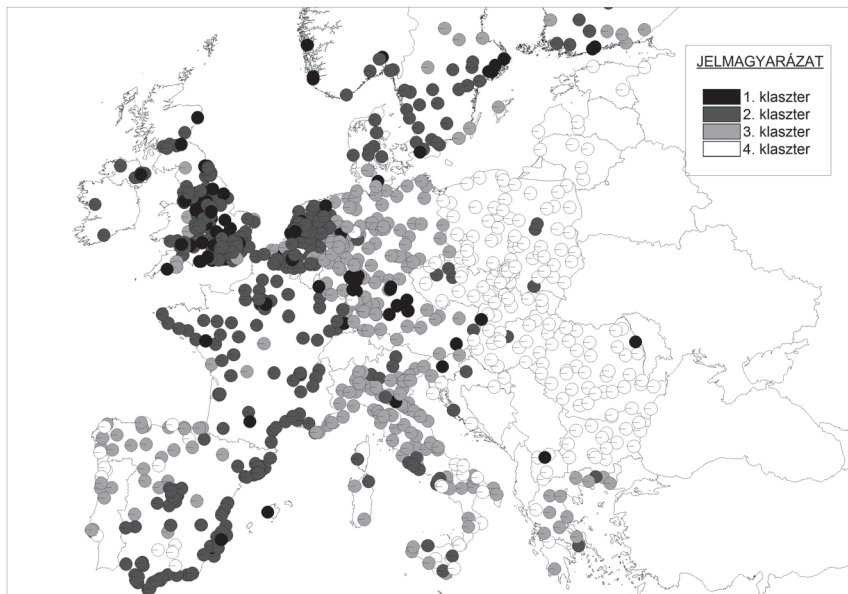
Amennyiben a klasztereket és a földrajzi térségeket is rangsoroljuk, majd keresztábra-elemzés segítségével (4. táblázat) vizsgáljuk a két csoportváltozó

4. táblázat: A fejlettségi csoportok területi megoszlása (oszlopszázalékok)
Spatial sharing of the development groups (column percentages)

Makrorégió	Városcsoportok 8 változó alapján				Összesen
	1. Fejlett, növekvő, sűrű	2. Átlagos, növekvő, fiatalos	3. Átlagos, stagnáló, előregedő	4. Fejletlen, csökkenő, ritka	
Nyugat-Európa	69,2%	59,7%	7,8%	0,4%	32,7%
Észak-Európa	8,3%	10,1%	6,0%	–	6,5%
Dél-Európa	3,0%	26,4%	36,4%	17,1%	24,6%
Közép-Európa	15,0%	2,4%	46,3%	56,5%	28,5%
Délkelet-Európa	4,5%	1,4%	3,6%	26,0%	7,7%

Khi-négyzet próba: 719,2; Szignifikancia: 0,000; Cramer-féle V: 0,459.

3. ábra: A fejlettségi csoportok területi megoszlása
Spatial pattern of the development groups

Megjegyzés: A klaszterek leírását lásd a szövegben és a 4. táblázatban.

összefüggését, akkor az ellenőrző statisztikákból egyértelműen kiderül, hogy az egyes városklaszterek területi eloszlása nem egyenletes. Egyfajta lépcsőzetes struktúrába rendeződve haladunk az északi és nyugati fekvésű fejlett klasztertől a keleti és déli fekvésű fejletlen klaszter irányába.

Összességében a klaszterek jól megragadják az európai léptékű területi egyenlőtlenségek gazdasági és demográfiai aspektusait, világosan elkülönülnek a nemzetállami keretek fölötti fejlettségi zónák (3. ábra).

Járműipari várostérségek jellemzői Európában

Az elemzés célja feltárni, hogy a járműipari ágazat jelenléte hatással van-e, és ha igen, milyen mértékben az adott várostérség társadalmi-gazdasági mutatóira. Feltételezésünk szerint az ágazat pozitívan befolyásolja térségének gazdasági teljesítményét, és hatással lehet annak demográfiai folyamataira is. Fontos kutatási kérdés, hogy napjainkban melyek a járműgyártás által kedvelt európai országok, nagyrégiók, települési méretkategóriák. Mindezeket túl Győr városá-

nak pozicionálása – e speciális városkörön belül – szintén a vizsgálat tárgyát képezi. A legfontosabb adatforrásokat a European Automobile Manufacturers' Association (ACEA) nemzetközi szervezet 2013. évi közlései (www.acea.be), az Eurostat, valamint a www.citypopulation.de adatbázisok jelentik. Az ACEA 2013-ban közölt adatai alapján az Európai Unió 28 tagállamában 217 olyan település található, amelyben jelen van a járműipari ágazat. Azon településeket vizsgáltuk, ahol jelenleg motor, személygépkocsi, kis-, közepes és nagy teherautó, valamint autóbusz gyártása folyik. A vizsgálatban a makrorégiós felosztásban különválasztottuk Közép- és Kelet-Közép-Európát.

A 217 település közül mélyebb elemzésünkbe a statisztikai adatok hiánya miatt 183-at tudtunk bevonni, ez a teljes járműipari településkör több mint 84%-a. Országos szinten a legkisebb reprezentativitással, 63,3%-kal az Egyesült Királyság rendelkezik, hazánk esetében a vizsgálat teljes körű. Európa vezető járműipari országai Németország, Franciaország, az Egyesült Királyság és Olaszország. E négy államban található az európai járműipari települések több mint 60%-a. A vizsgált 183 járműipari település 22,4%-a Közép-Európában (Németországban), 19,6%-a Kelet-Közép-Európában, 34,9%-a Nyugat-Európában, 18%-a Dél-Európában, 4,9%-a Észak-Európában, 2,1%-a Délkelet-Európában található.

Kutatásunk alapján megállapítható, hogy a járműipari települések relatív többsége, 40,4%-a, 74 település 50 ezer főnél alacsonyabb népességszámú. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a járműgyárakat sok esetben nem egy nagyobb méretű városba, hanem annak agglomerációjába vagy fontos kikötővárosok közelébe telepítették. A legkisebb járműipari település 2011-ben 761 főt számlált. A Franciaországban található Sandouville Le Havre kikötőjétől alig 20 km-re található. Csehországban, Ostravától 28 km-re helyezkedik el a másik olyan járműipari település, melynek lakosságszáma nem éri el az ezer főt. A legnagyobb méretű járműipari városok Köln, Prága, München, Barcelona, Bécs, Madrid és Berlin, népességszámuk 2011-ben 1 és 3,5 millió fő közötti volt. A legnagyobb mértékű népességnövekedést a járműipari települések körében a Franciaországban található Hordain városa érte el, amely a vizsgált 10 éves időtartam alatt 24%-kal (300 fővel) növelte lakosságszámát. A legnagyobb mértékben, megközelítőleg 20%-kal Brassó, Craiova és Lovecs délkelet-európai városok veszítettek népességükből. Győr városa a 2001-es 129 412 főről 2011-re 131 267 főre növelte népességszámát, ami 1,4%-os emelkedést jelent. Győr városa a 100–200 ezer fő közötti népességekategóriában helyezhető el, amelyben összesen 36 európai járműipari település található.

A továbbiakban a járműipari városokra készített klaszteranalízis legfontosabb eredményeit ismertetjük. Az elemzésbe a hiányzó adatok miatt 178 település került be, amelyben viszont továbbra is hiánytalanul megtalálhatók a magyar járműipari városok. Optimális megoldásnak az 5 klaszteres elemzést találtuk, 7 változóval. Az egyes változók eltérő mértékben játszanak szerepet a klaszterek kialakításában, fontossági sorrendbe rendezhetők. A vizsgált változók a klaszterképzésben betöltött fontossági sorrendjükben a következők:

- Népsűrűség (NUTS 3, fő/km², 2011),
- Fiatalokorú függőségi ráta (0–14 évesek / 15–64 évesek) (NUTS 3, %, 2012),
- Természetes népességszám-változás (az előző évhez képest) (NUTS 3, ‰, 2011),
- Időskorú függőségi ráta (65–x évesek / 15–64 évesek) (NUTS 3, %, 2012),
- Egy főre jutó GDP (NUTS 3, €, 2007–2010),
- A város népességszáma (települési szint, fő, 2011),
- Nettó migráció (az előző évhez képest) (NUTS 3, ‰, 2011).

Az első klaszter a teljes elemszám 18%-át, a második a 9%-át, a harmadik a 19,1%-át, a negyedik a 35,4%-át, az ötödik pedig a 18,5%-át teszi ki. Az egyes klaszterek áttekinthetők aszerint, hogy az összes elemre vonatkozó átlagokhoz viszonyítva hol helyezkednek el az egyes indikátorok. Eszerint megkülönböztethetünk a klasztereken belül átlag alatti, átlagos és átlag fölötti értékekkel jellemezhető indikátorokat. Így meg tudjuk vizsgálni, melyek az átlagértékeknél előnyösebb és előnytelenebb tulajdonságai az adott klaszternek, mely klaszterek tekinthetők összességében kedvezőbb, illetve kedvezőtlenebb helyzetűnek a többi csoporthoz képest (5. táblázat).

Az 1. klaszterbe tartozó városok átlagos népessége 230 ezer fő. E városok sűrűn lakott NUTS 3 térségekben találhatók, a központi városban él a lakosság több mint fele. A népességszám növekedését főként a bevándorlásnak köszönhetik. E klaszterben a legkisebb mértékű a fiatalokorú függőségi ráta, a népesség elöregedését az időskorú függőségi ráta magas szintje is alátámasztja. Ez a

5. táblázat: A klaszterek tulajdonságai a változók átlagértékeihez viszonyítva, minőségi sorrendben
Features of the clusters compared to the medians of variables, in quality order

Változók	Klaszterek				
	2.	1.	4.	3.	5.
Népsűrűség (fő/km ²) (NUTS 3), 2011	átlag fölötti	átlag fölötti	átlagos	átlag alatti	átlag alatti
Egy főre jutó GDP (€), 2007–2010	átlagos	átlag fölötti	átlagos	átlag alatti	átlag alatti
A város népessége (fő), 2011	átlag fölötti	átlag fölötti	átlagos	átlagos	átlagos
Nettó migráció (az előző évhez képest) (‰), 2011	átlag fölötti	átlag fölötti	átlagos	átlag alatti	átlag alatti
Fiatalokorú függőségi ráta (0–14 évesek / 15–64 évesek) (%), 2012	átlag fölötti	átlag alatti	átlag fölötti	átlag alatti	átlag alatti
Természetes népességszám-változás (az előző évhez képest) (‰), 2011	átlag fölötti	átlag alatti	átlag fölötti	átlag alatti	átlag alatti
Időskorú függőségi ráta (65–x évesek / 15–64 évesek) (%), 2012	átlag alatti	átlag fölötti	átlag alatti	átlag fölötti	átlag alatti
A klaszter elemeinek száma (db)	16	32	63	34	33

klaszter rendelkezik a legkedvezőbb gazdasági helyzettel, amit az EU-27 átlagához viszonyított egy főre jutó GDP (2007–2010) magas szintje mutat.

A 2. klaszter a közel egymilliós átlagnépességű városok csoportja, gyakorlatilag nagyvárosokat és agglomerációikból álló várostérségeket jelent. A térségek népességszáma és népsűrűsége rendkívül magas, ezek a nagyvárosi térségek vonzóak a migráció szempontjából, korszerkezetük harmonikus. Fontos gazdasági pólusokról van szó, amit a bruttó hazai termék átlagon felüli értéke igazol.

A 3. klaszter városainak átlagos népessége 116 ezer fő, a lakosság körülbelül egyharmada él a viszonylag kis népsűrűségű NUTS 3 térségeken belül a vizsgált városokban. 10 év alatt (2001–2011) népességszámuk állandó maradt, az időskorú népesség aránya ebben a klaszterben a legmagasabb. Gazdasági helyzetüket tekintve az átlagtól elmaradnak.

A 4. klaszter tartalmazza a legtöbb elemet és a legkisebb népességszámú városokat. E kis lakosságszámú települések a teljes NUTS 3 térség népességszámán belül átlagosan csupán 13,2%-ot tesznek ki, tehát a 4. klaszter a legkevésbé koncentrált csoport. Ehhez a tényhez hozzájárul az is, hogy a NUTS 3 térségek népessége több mint egymillió főt számlál. A népességszám az elmúlt 10 évben átlagosan több mint 4%-kal emelkedett. A természetes népességváltozás és a migráció mutatói pozitívak, a korszerkezet harmonikus. Gazdasági szempontból a klaszter tagjainak helyzete az összes járműipari település átlagához közeli.

Az 5. klaszter tagjainak átlagos népessége 114 ezer fő. A legalacsonyabb népsűrűségű NUTS 3 térségekben a vizsgált városok átlagosan 16,5%-os arányt tesznek ki, tehát alacsonyan koncentrált területekről van szó. A 10 év alatti és az előző évhez viszonyított népességváltozás is nullához közeli negatív érték, a nettó migráció kismértékben pozitív. A fiatal- és az időskorú eltartottsági ráta néhány tizednyi eltéréssel megegyezik. A bruttó hazai termék egy főre jutó értékei mélyen az átlag alatt vannak, ezzel a vizsgált várostérségek közül a legkedvezőtlenebb gazdasági helyzetűeket foglalja magába a csoport.

Érdemes azt is áttekinteni, hogy az egyes klasztereken belül mely nagyrégió városai vannak túlsúlyban. (6. táblázat)

6. táblázat: A járműipari városok csoportjai nagyrégiók szerint (%)
Groups of automotive cities according to macroregions (%)

Klaszterek	Nagyrégiók						Összesen
	Közép-Európa	Kelet-Közép-Európa	Nyugat-Európa	Dél-Európa	Észak-Európa	Délkelet-Európa	
1.	78,1%	3,1%	3,1%	15,6%	–	–	100,0%
2.	12,5%	25%	43,8%	18,8%	–	–	100,0%
3.	38,2%	2,9%	8,8%	47,1%	–	2,9%	100,0%
4.	–	–	77,8%	7,9%	14,3%	–	100,0%
5.	–	78,8%	–	12,1%	–	9,1%	100,0%

A táblázat alapján elmondható, hogy a csupán Németországot magába foglaló Közép-Európa az első klaszter domináns térsége, 78,1%-kal. A legelőnyösebb tulajdonságokkal rendelkező 2. klasztert zömében nyugat-európai (43,8%) és kisebb mértékben (25%) kelet-közép-európai országok járműipari városai alkotják, lengyel, cseh és osztrák elemekkel. A 3. klaszterben többségében (47,1%) dél-európai városok találhatók, de a közép-európai Németország is képviselteti magát (38,2%) jelentősebb arányban. A 4. klaszter egyértelműen a nyugat-európai városokat foglalja magába (77,8%). A leggyengébb mutatókkal rendelkező 5. klaszter pedig főként a kelet-közép-európai térség településeiből áll (78,8%), de nagyobb számban tartoznak ide Dél- és Délkelet-Európa országai közül is települések. (Lásd még a 3. mellékletet.)

Kutatási kérdésként korábban azt is megfogalmaztuk, hogy a járműipari ágazat jelenlétének kimutatható-e valamilyen társadalmi-gazdasági hatása. A vizsgálatok alapján elmondható, hogy e városok kiemelkednek a környezetükből társadalmi-gazdasági mutatóikkal. Természetesen az, hogy kedvezőbb értékekkel rendelkeznek, nem csupán ennek az ágazatnak köszönhető. Alapvetően a járműipari ágazat is törekszik olyan környezetben telephelyeket létesíteni, ahol egyrészt megvannak az ilyen típusú ipari hagyományok, biztosítva van a munkaerő-utánpótlás (legyen az szakképzett mérnök vagy alacsonyabb végzettségű szakmunkás), továbbá kedvezőbbek a nemzetközi és helyi jogi, gazdasági szabályozórendszerek, jó az infrastrukturális ellátottság. Ezen kívül még számtalan egyéb tényező is közrejátszik, viszont pontos számbavételük nélkül is elmondható, hogy nemcsak járműipari, hanem más ipari üzemek letelepedését is kedvezően befolyásolják. Ahol pedig ezek az ipari egységek képesek felszívni a szabad munkaerőt, beszállítóként helyi kis- és középvállalkozások tudnak csatlakozni hozzájuk, elindulhat a gazdasági fejlődés, amely sok esetben kedvező demográfiai folyamatokat képes generálni.

Összegzés

A városfejlődéssel és várostagozódással összefüggő eredményeink különböző súlypontokat kaptak annak függvényében, hogy milyen méretű városkategóriákkal foglalkoztunk. Az európai nagyvárosok esetében a demográfiai változások bizonyos urbanizációs összefüggéseit mutattuk be, mivel azok a gazdasági hatások mellett a városfejlődés szintén fontos összetevői. Négy városfejlődési kategóriát különböztettünk meg: 1. városi népességüket ismét növelő országok (főként az EU-15 államai), ahol a városi növekedést a nemzetközi vándorlási nyereség és a természetes szaporodás pozitív értékei biztosítják. 2. Jól elkülöníthetők Közép-Európa országai, amelyek urbanizációs jellemzőiket tekintve a szuburbanizáció, illetve a „relatív dekoncentráció” időszakát élik. 3. A szegény vidéki térségekből a városokba irányuló belső migráció alakította a részben Kelet-Európára, részben a

Balkánra jellemző csoportot, ahol az urbanizációra a „valódi koncentráció” jellemző. 4. Urbanizációs szempontból depressziósnak minősíthető speciális helyzetű országok, amelyek jelentős népességvesztés mellett a városi népesség csökkenését érték meg, a csökkenést a belső vándorlási folyamatok sem tudták pótolni.

Az európai városszerkezet strukturális jellemzői számos egyedi sajátosságot mutatnak. Az európai városnövekedés nem elsősorban a nagyvárosok növekedését jelenti. Világviszonylatban Európában kicsi a nagyvárosok száma, és bár területi elhelyezkedésük kiegyenlített, nagyvároshiányos területekkel is találkozunk a kontinens peremterületein. Az 500 ezer főnél kisebb népességű városok adják a hálózat gerincét. A nagyvárosok népességszám-változása alapján jól elkülöníthetők a nyugat-európai, a Nyugat-Európa középső részén található, a kelet-közép-európai, továbbá a dél-európai nagyvárosok. Az európai nagyvárosi fejlődés jelentősen módosítja a városok területi struktúráját is. Ez a módosulás elsősorban a városok területi terjeszkedését, továbbá szűkebb térségükkel kialakított kapcsolataik változását eredményezi.

A NUTS 3-as szintű nyilvános statisztikai adatokra építve az 50–500 ezer fő közötti közepes méretű városok és térségeik társadalmi és gazdasági indikátorait elemeztük, és a fejlettségbeli különbségek mértéke mellett a városhálózat területi, földrajzi tagozódásának szerkezeti jellemzőire fordítottunk figyelmet. Az indikátorok segítségével be tudtuk mutatni az 1181 közepes méretű város és térsége fejlettségbeli különbségeit, a városhálózat földrajzi térségek szerinti belső tagozódásának mértékét és mintázatát, valamint négy viszonylag homogén fejlettségi klaszter tulajdonságait. A fejlettségi és a területi dimenziók kombinálásával sikerült kimutatni a két adottság közti szoros összefüggést: az egyes városklaszterek területi eloszlása nem egyenletes az európai térben. Egyfajta lépcsőzetes struktúrába rendeződve haladunk az északi és nyugati fekvésű fejlett klasztertől a keleti és déli fekvésű fejletlen klaszter felé.

A járműipari vizsgálat alátámasztja a korábbi fejezetek azon megállapításait, miszerint Európa nagytérségei határozottan elkülönülnek gazdasági és társadalmi mutatóik alapján; területileg jól körülhatárolhatók a sikeres, leszakadó vagy éppen stagnáló térségek. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában az ágazat szerepe abban rejlik, hogy kiemeli az adott várost az egyébként gyenge fejlődési folyamatokból, s némiképp jobb helyzetbe hozza őket. Nyugat-Európa területi fejlődése ettől lényegesen eltérő dimenziókban zajlik.

Irodalom

- Berg, L. van den (1981): *Urban Europe: Vol. 1.: Study of growth and decline*. Pergamon Press, New York, Oxford
- Champion, A. G. (2001): A changing demographic regime and evolving polycentric urban regions: Consequences for the size, composition and distribution of city populations. *Urban Studies*, 4., 657–677.

- Cheshire, P. (1995): A new phase of urban development in Western Europe? The evidence for the 1980s. *Urban Studies*, 7., 1045–1063.
- Chorianopoulos, I. (2002): Urban restructuring and governance: North–south differences in Europe and the EU URBAN Initiative. *Urban Studies*, 4., 705–726.
- Cities of tomorrow. Challenges, visions, ways forward.* European Union, 2011. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf (Letöltés: 2014. január 13.)
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (2003): *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában.* PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Habilitációs előadások.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Jeney L. (2007): *A nagyvárosi fejlődés sajátosságai az Európai Unió regionális folyamataiban az ezredfordulón – egységesülő nagyváros-hálózat, erősödő város-vidék ellentét.* Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Potentials for polycentric development in Europe. Espon 1.1.1. Final report.* 2005. [http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/Thematic Projects/Polycentricity/fr-1.1.1_revised-full.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/Thematic%20Projects/Polycentricity/fr-1.1.1_revised-full.pdf) (Letöltés: 2014. január 13.)
- <http://www.acea.be/> (Letöltés: 2013. június 20.)
- <http://www.citypopulation.de/world/Agglomerations.html> (Letöltés: 2013. június 15.)
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (Letöltés: 2013. június 15.)

1. melléklet: A vizsgálat leíró adatai és lehetséges függő változói

Descriptive statistics and provisional dependent variables

Változó kódja	Változó neve	Mértékegység	Időpont
<i>Települési szint</i>			
VPOP2001	A város népessége	fő	2001
VPOP2011	A város népessége	fő	2011
VPOPOCH1_11	Népességszám változása 10 év alatt	%	2001–2011
<i>NUTS 3 szint</i>			
N3POP01	NUTS 3 régió átlagos népessége	fő	2001
N3POP08_10	NUTS 3 régió átlagos népessége	fő	2008–2010
N3PDEN11	Népsűrűség	fő/km ²	2011
N3PCH11	Népességszám-változás (előző évhez képest)	fő/1000 lakos	2011
N3NPCH11	Természetes népességszám-változás (előző évhez képest)	fő/1000 lakos	2011
N3MIG11	Nettó migráció (előző évhez képest)	fő/1000 lakos	2011
N3DEP12	Teljes függőségi ráta (0–14+65–x évesek / 15–64 évesek)	%	2012
N3YOU12	Fiatalkorú függőségi ráta (0–14 évesek / 15–64 évesek)	%	2012
N3OLD12	Időskorú függőségi ráta (65–x évesek / 15–64 évesek)	%	2012
N3GDP00	Egy főre jutó GDP	€	2000
N3GDP07_10	Egy főre jutó GDP	€	2007–2010
N3PPSINH09	Egy főre jutó GDP (PPS) aránya az EU-27 átlagához képest	%	2009
N3GDPCH	Egy főre jutó GDP változása 2000 és 2007–2010 között	%	2000–2010

2. melléklet: Az egyes klaszterek tulajdonságai, klaszterközpontok (ANOVA elemzés)
Cluster descriptions, cluster centres (ANOVA analysis)

Változók	1. Fejlett, növekvő, sűrű	2. Átlagos, növekvő, fiatalos	4. Átlagos előregedő	3. Fejletlen, csökkenő, ritka	Összesen
Természetes népességszám-változás (előző évhez képest), fő/1000 fő	5,7	2,7	-2,0	-1,1	0,7
Egy főre jutó GDP változása 2000 és 2007–2010 között, %	122,6	126,7	124,9	192,1	131,7
Időskorú függőségi ráta (65–x évesek / 15–64 évesek), %	20,6	26,1	32,5	22,7	27,0
Népességszám-változás (előző évhez képest), fő/1000 lakos	10,8	4,8	0,7	-2,6	2,6
Fiatalok függőségi ráta (0–14 évesek / 15–64 évesek), %	26,2	26,5	20,9	21,1	23,4
Egy főre jutó GDP – 2007–2010 (€)	38 000	26 600	27 100	8 000	25 000
Egy főre jutó GDP (PPS), EU-27=100%	140,0	99,6	103,4	53,6	96,6
Népsűrűség, fő/km ²	2 127	320	281	103	270
Teljes függőségi ráta (0–14 évesek + 65–x évesek / 15–64 évesek), %	48,5	52,7	53,4	43,7	51,1
A város népességének változása 10 év alatt, %	5,7	5,7	1,1	-3,7	2,3
Nettó migráció (előző évhez képest), fő/1000 lakos	6,8	1,8	1,9	-1,4	1,2
A város népessége	127 747	75 770	73 581	94 014	81 017
A NUTS 3 térség átlagos népessége, ezer fő	850,9	750,7	312,6	554,0	530,9
Klaszter elemszáma	133 (12%)	424 (37%)	335 (29%)	246 (22%)	1138 (100%)

ANOVA elemzés, csak a szignifikáns csoportátlag-eltérések feltüntetésével. Az éta-értékek 0,308 és 0,754 között mozognak. A változókat az éta asszociációs mérőszám (a kapcsolat ereje) alapján csökkenő sorrendbe rendeztük.

3. melléklet: A járműipari városok száma nagyrégiók és országok szerint, a klasztereken belül
Automotive cities according to macroregions and countries, within clusters

Országok és nagyrégiók	Klaszterek					Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	
<i>Közép-Európa</i>	25	2	13	-	-	40
Németország	25	2	13	-	-	40
<i>Kelet-Közép-Európa</i>	1	4	1	-	26	32
Lengyelország	-	2	-	-	8	10
Csehország	-	1	-	-	9	10
Magyarország	-	-	-	-	5	5
Szlovákia	-	-	-	-	3	3
Ausztria	1	1	1	-	-	3
Szlovénia	-	-	-	-	1	1
<i>Nyugat-Európa</i>	1	7	3	40	0	51
Egyesült Királyság	1	5	-	-	-	6
Franciaország	-	1	2	28	-	31
Belgium	-	1	-	5	-	6
Hollandia	-	-	1	7	-	8
<i>Dél-Európa</i>	5	3	16	5	4	33
Olaszország	5	1	7	3	1	17
Spanyolország	-	2	7	2	1	12
Portugália	-	-	2	-	2	4
<i>Észak-Európa</i>	0	0	0	9	0	9
Finnország	-	-	-	1	-	1
Svédország	-	-	-	8	-	8
<i>Délkelet-Európa</i>	0	0	1	0	3	4
Románia	-	-	-	-	3	3
Bulgária	-	-	1	-	-	1
<i>Összesen</i>	32	16	34	63	33	178

Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe

The spatial structure of East-Central Europe

SZABÓ PÁL, FARKAS MÁTÉ

SZABÓ Pál: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; szabopalpeter@t-online.hu

FARKAS Máté: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; fampadt427@gmail.com

KULCSSZAVAK: Kelet-Közép-Európa, térszerkezet, csomópont, tengely, zóna

ABSZTRAKT: Tanulmányukban Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képének felvázolására teszünk kísérletet. A tanulmány első részében elsőként három alapvető térszerkezet-felfogást írunk le, amelyekből a mennyiségi és minőségi jegyeket egyszerre ábrázoló módszert választunk elemzésünkhöz. Ezt követően a térszerkezet lehetséges alkotóelemeit (csomópont, tengely, zóna) tárgyaljuk, elméleti és gyakorlati oldalról, megalapozva a térségi vizsgálat szempontjait. A következő lépésben az európai térszerkezeti kettősséget (Banán vagy Szőlő) elemezzük, rámutatva a mennyiségi és a minőségi dimenzió ütközésére, valamint Kelet-Közép-Európa térszerkezeti pozícióját tárjuk fel: holdudvari szerepkör másodlagos, harmadlagos súlyú térszerkezeti elemekkel. A tanulmány második felében Kelet-Közép-Európa térszerkezeti ábráját alkotjuk meg, olyan módon, hogy egyrészt a gazdasági fejlettség és sűrűség regionális térképei alapján zónákat határozzunk meg, másrészt a nagyvárosok kiemelése, kategorizálása alapján különböző típusú csomópontokat alkotunk, harmadrészt a közlekedési folyosókat tengelyekként rögzítjük, és végezetül mindezeket ábrára vesszük.

Pál SZABÓ: assistant professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; szabopalpeter@t-online.hu

Máté FARKAS: PhD student, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; fampadt427@gmail.com

KEYWORDS: East-Central Europe, spatial structure, node, axis, zone

ABSTRACT: The aim of this paper is to explore and analyze the main characteristics of East-Central Europe's spatial structure and its changes during the recent years. In the first section we summarize the theoretical foundations of the notion and the elements of spatial structure, mainly based on our previous research. We discuss the complex way of the description of spatial structure (the regional development inequalities and the differences of socio-economic concentration), and analyze its three main elements (node, axis, zone). The next part reviews some recent and older literature about the changing ideas and approaches of spatial structure of Europe. We also describe the macroregion's position in the spatial structure of Europe. The main difference between the point of views is whether the continent shows a polycentric spatial structure or a centre-periphery model, and whether East-Central Europe is a semi-periphery of

the continent or a potential economic centre. Finally, based on the literature synthesis and our own calculations based on regional data provided by Eurostat, we trace the spatial structure of the macroregion. The more and less developed zones show a West-East contrast with some segregated, more developed regions in the Eastern part, but there isn't a large socio-economic central area. The nodes are not concentrated, they have different social and economic weights, and the axes are probably the Pan-European corridors. The main change of the spatial structure in the 2000s is that the Southern part of the macroregion has become more homogeneous (a less developed zone).

Bevezetés

Tanulmányunk célja Kelet-Közép-Európa klasszikus térszerkezeti képének megalkotása. A munka első részében az elméleti alapokat foglaljuk össze röviden, külön kiemelve a térszerkezeti alkotóelemeket és jellemzőiket. A második részben ezek tükrében egyrészt áttekintjük a Kelet-Közép-Európa térszerkezetéről alkotott elképzeléseket, másrészt saját számítások, elemzések révén vázoljuk fel a térség – értelmezésünk szerinti – térszerkezetét, külön tekintettel arra, hogy az miként változott az elhíresült kelet-európai bumeráng ábrájának keletkezése óta.

Munkánk alapvetően elemzői, nem fejlesztői szemléletű, ugyanakkor egyes részeknél kitérünk a téma területfejlesztési vonatkozásaira is. A számításokhoz az Eurostat regionális adatbázisát használtuk fel, mivel témánk és vizsgált térségünk szempontjából jelenleg ez az egyetlen megbízható, összehangolt regionális és nagyvárosi adatbázis.¹

A térszerkezet értelmezése és alkotóelemei

Ahhoz, hogy térszerkezeti ábrát készíthessünk, szükséges tisztázni a fogalom jelentését és alkotóelemeit. A területi jellemzőkkel foglalkozó társadalomtudományi és szakpolitikai körben a térszerkezet fogalma nem egyértelmű. A hazai tudományos értelmezések alapján háromféle nézőpont azonosítható: a térszerkezet az alkotóelemek és azok elrendeződése; a térszerkezet az alkotóelemek összessége; a térszerkezet az alkotóelemek egymáshoz viszonyított helyzete (részletesebben lásd Szabó 2008). A különböző térszerkezet-felfogások egy másik szempont, a leírás, elemzés (és beavatkozás) szerint is osztályozhatók, ez alapján a hazai gyakorlatban háromféle szemlélet van jelen (részletesebben lásd Szabó 2008):

- az egyik a földrajzi környezet elemeihez, ezen belül a különböző földrajzi térség típusokhoz (pl. földhasználati besorolás), a település- és infrastrukturális hálózatokhoz stb. mint térszerkezeti egységekhez kötődik; ez inkább földrajzi, területrendezési szemlélet, a földrajzi térben érzékelhető „dolgokról”, ezek abszolút volumeneiről (társadalmi, gazdasági súly) szól;

- a másik a területi egyenlőtlenségek kutatása során a területegységek közötti mennyiségi és minőségi differenciák feltárása révén fogalmazza meg a térszerkezetet; ez inkább regionalista, területfejlesztési szemlélet;
- a harmadik lehetőség a két szemlélet ötvöződése; munkánkban mi is ezt a közelítésmódot alkalmazzuk.

Bár a szakmabeliek szerint sok mindennek van térszerkezete (etnikumok, ipar stb.), ám ha általánosan esik szó egy térség térszerkezetéről, akkor a hazai és nemzetközi szakirodalom összetett, soktényezős társadalmi-gazdasági térszerkezetéről beszél, amely erősen kötődik a társadalmi-gazdasági koncentrációk és ritkulások, a centrumok és perifériák, valamint a fejlettség és elmaradottság jelenségeihez.

Ebből a gondolati körből kiindulva Rechnitzer (2013, 38.) kiemeli, hogy „a térszerkezeti elemzések célja tehát annak megállapítása, hogy a vizsgált nagyobb területi egység – lehet ország vagy országok csoportja, együttese – milyen közös jellemzőkkel rendelkező egységekből, összetartozó ismérveket mutató, térben is – valamilyen szempont szerint – lehatárolható alkotóelemekből áll, s ezek az elemek a jövőben milyen irányban fejlődhetnek, változhatnak.” Ennek kapcsán célszerű az időbeli dimenziót vizsgálni: fel lehet tární múltbeli térszerkezetet, azonosítani lehet az aktuális, jelenbeli térszerkezetet, és fel lehet rajzolni valamiféle jövőképet (jövőképeket) – utóbbinál a várható, spontán kialakuló területi képet vagy az elérendő célt ábrázolva. Itt lép a képbe a területpolitika (Rechnitzer, Smahó 2011), mivel e szakpolitikában egyrészt rögzíthetnek egy aktuális térszerkezeti képet, másrészt megalkothatják a beavatkozások hatására remélt térszerkezeti képet.

Földrajzi térről lévén szó, természetesen megkerülhetetlen a térképi ábrázolás. Az egyik kérdés, hogy milyen ábratípusra használjuk a térszerkezet nevet. Felfogásunkban a térszerkezet kifejezést a földrajzi tér társadalmi-gazdasági jellemzőit szelektíven, generalizáltan, egyszerűsítve szemléltető területi rajzolat esetében célszerű használni, ez leginkább általános és tematikus térképek „továbbvezetések”, kombinálásakor jelenik meg. Ráadásul, véleményünk szerint, szűkíthető a kör a társadalmi-gazdasági koncentrációkhoz és a fejlettséghez köthető ábrákra. A másik dilemma maga az elnevezés: ábra vagy modell? Felfogásunkban inkább térszerkezeti ábráról (képről) van szó, ha egy konkrét földrajzi teret akarunk ilyen módon bemutatni, és a modell kifejezést a térbeli törvényszerűségek általános térbeli ábrázolásának hagynánk meg. Ugyanakkor ezt a gyakorlat inkább modellként említi, építve a földrajzi tér modellezésének folyamatára, a valós világ absztrahálására (ikonikus, analóg, szimbolikus modellek) (Haggett 2006; részletesebben lásd Szabó 2012a).

A következő lényeges kérdés, hogy miket tekintünk egy térszerkezeti ábra alkotóelemeinek. A hazai és külföldi sokszínűség ezen a téren érzékeltethető (Szabó 2010, 2011, 2012b), ám az ismétlődő „motívumok” alapján véleményünk szerint háromféle csoport alkotható: csomópontok, tengelyek és zónák (határokkal).

A csomópontok (centrumok, központok, pólusok stb.) létüket annak köszönhetik, hogy a társadalom és a gazdaság területi sűrűsödése (illetve ritkulása, akár

hiánya) alakul ki: az általános értelemben vett csomópontok esetében a népesség, a gazdasági tevékenység, a beépítettség stb. térbeli koncentrációja figyelhető, mérhető meg; jelzős szerkezetű csomópontok esetében pedig ezek egy vagy több szegmense. A csomópont napjainkban kifejezetten a nagyvárosokat, nagyvárosi agglomerációkat jelenti, városok összefüggő formációi viszont már a zóna kategóriába sorolhatók. A csomópontok közötti különbséget a koncentrációk nagysága, valamint a betöltött funkciók, és azok száma jelenti; a kettő azonban nem mindig nő együtt. A nagyvárosokat e szempontok alapján szokták kategorizálni, a térszerkezeti csomópontokat ábrázolni. A koncentrációnak más formái is lehetnek, megemlíthetők a nagy súlyú, pontszerű, nagyvároson kívüli turisztikai desztinációk (pl. zárandokhelyek), bányászati-ipari centrumok, logisztikai, közlekedési, vagy akár K+F-csomópontok (pl. technopoliszok). Dilemmát okoz a csomópontok esetében pontszerűségük (kiterjedésük) és hatósugaruk (vonzáskörzetük) értelmezése, ábrázolása.

A második térszerkezeti elem a tengely (folyosó, sáv stb.). Az előzőhöz képest ez a formáció kevésbé egyértelmű, mivel különbséget lehet tenni a között, amikor kifejezetten áramlási, összekötő tengelyről, valamint amikor társadalmi-gazdasági tengelyekről (csápokról stb.) beszélünk. Az első esetben a lényeg a tengely végein van (kiindulás és érkezés, általában két csomópont között), a tengely funkciója az átvitel. Fő típusa a közlekedési tengely, amelynél a különböző formák (légi, folyami, közúti, vasúti, csővezeték szállítás) között eltérés van a tekintetben, hogy csak két végpont közötti áramlásról van szó (és alagúthatás lép fel) vagy koncentráció alakulhat ki a tengely mentén lévő pontokban (például autópálya-lehajtók, köztes vasútállomások). A modern korban a csomópontok közötti áramlásban nagy és növekvő szerepe van a földrajzi téren, az itt vizsgált klasszikus térszerkezeten „túllépő” formáknak (információ, tőke stb. áramlása). A második esetben olyan területekről beszélünk, ahol a koncentráció a földrajzi térben megnyúlt alakot ölt, központ nélkül. Kialakulására jellemző, hogy az áramlási tengelyek egyes részeinél indul meg és innen terjed el térben a társadalmi-gazdasági sűrűsödés. Mindkét alcsoport esetében a térképi ábrázoláshoz kiemelés és kategorizálás szükséges, nagyság (áramlási forgalom, sűrűsödés), illetve rang (például kiemelt közlekedési folyosók, hivatalosan lehatárolt agglomeráció) alapján.

A harmadik típus, a zóna jellemzője, hogy nagyobb kiterjedésű az előzőekhez képest. A csoport minőségi és mennyiségi szempont szerint lehatárolt zónákra bontható. Az első esetben a fejlett és elmaradott, a második esetben a magas és alacsony társadalmi vagy gazdasági súlyú, nagyobb kiterjedésű területek beazonosítása és ábrázolása történik. A zónák speciális esete, amikor tartalmuk nem komplex, hanem egy-egy ágazathoz kötődik: térszerkezeti szempontból a nagyobb kiterjedésű, sűrű agrárzónák, bányászati-ipari körzetek, turisztikai térségek (tengerpart stb.) emelhetők ki; ezek speciális térszerkezeti elemekként megjelenhetnek az ábrákon.

A térszerkezeti elemzés szempontjából lényeges az egyes elemek területi elhelyezkedése (sűrűsödésük, ritkulásuk, csoportosulásuk stb.), valamint más tér-

szerkezeti elemekhez való kapcsolódásuk (érintkezés, benne foglaltatás stb.). Például a koncentrációk és zónák kombinálódhatnak (egy terület egy zóna része, de koncentráció is). A térszerkezeti összetettség keveredést is okozhat, főként ha nem egyértelmű, hogy mennyiségi vagy minőségi jegyek, esetleg mindkettő alapján osztályozzuk a földrajzi teret (pl. szegény vagy gazdag nagyvárosok (koncentrációk), szegény vagy gazdag vidék). Ugyanakkor egy térszerkezeti ábrán – a célból eredő „területi hangsúlyozás” miatt – gyakorta maradnak köztes terek (névtelen, fehér foltok), emiatt is különbözik egy területi elemzés tematikus térképétől, ahol az egész földrajzi teret kategorizáljuk. A különbség oka a térszerkezeti ábra célja: nem a részletes, teljes körű bemutatás, hanem a lényeg kiemelésével átfogó területi kép nyújtása.

Végezetül fontos megemlíteni, hogy a területi kutatásokon túl a területpolitika, azon belül a területi tervezés is használ térszerkezeti ábrákat: dokumentumaikban manapság gyakorta felbukkannak ábrák, ahol a csomópontok, tengelyek beazonosítása, elmaradott zónák lehatárolása, és mindezek fejlesztési célú kijelölése figyelhető meg. (Ezekre e cikkben nem térünk ki részletesen.)

Az itt leírt elemtípusokat számos térszerkezeti ábra tartalmának szintéziseként fogalmaztuk meg. Az elemek terén különösen a kelet-közép-európai országok tudományos és szakpolitikai gyakorlata mutat nagyfokú hasonlóságot (Szabó 2012b). Viszont tény az is, hogy egy-egy országban a térszerkezet kifejezés nem jelenik meg (pl. Spanyolországban – Farkas 2010), valamint egyes országokban (pl. a Független Államok Közösségében) még nem igazán hódít a térszerkezet-központú irányzat. Feltételezhető, hogy a szemlélet és a hozzá párosuló ábrázolási technika egy szakmai körből kiindult, majd egyre több helyen teret nyert. Készültek ilyen ábrák az európai kontinensre és makrorégióira, benne Kelet-Közép-Európára, valamint különböző országokra, régiókra. (Roger Brunet francia geográfus és az általa vezetett Reclus-kutatócsoport anyagai gazdagok ilyen ábrázolásokban, már az 1980-as évektől.) A hazai területkutatói, területfejlesztői kör a térszerkezet fogalmát évtizedek óta használja, a klasszikus térszerkezeti ábrák viszont igazából a kilencvenes-kétezres években terjedtek el, és számos, kifejezetten térszerkezeti elemzés és a tematikus térképeken túl lépő ábra készült az országra, térségeire, tágabb környezetünkre.

Európai térszerkezet-szemléletek és Kelet-Közép-Európa térszerkezeti szerepe

Az elmúlt évtizedekben az európai kontinensre számos térszerkezeti ábra készült, és a nagy elemszámból eredően már csoportosítani is lehet ezeket forma, tartalom és szemlélet szerint (Szabó 2009). Ebből témánk szempontjából az a lényeges, hogy mi az uralkodó térszerkezet-szemlélet, valamint miként jelenik meg Kelet-Közép-Európa² kontinensünk térszerkezetében.

Egy időben meghatározó volt, de még ma is gyakorta kiemelt területi kutatási cél a kontinens legfejlettebb zónájának lehatárolása, a centrum-periféria szemlélet érvényesülése (ennek legismertebb példái a Kék banán és az EU szakpolitikai köreiben egy időben teret hódított Pentagon voltak). Több vizsgálat tett kísérletet az újabb centrumtérsegek, fejlődő zónák lehatárolására (ezek eredményei lettek például az Európai napfényövezet, Kereszt banán, Kelet-közép-európai bumeráng stb.), azonban e formációk léte többek szerint vitatható (pl. Kincses, Nagy, Tóth 2013), így egyes szakmai körökben a Kék banán (az egyetlen centrum) elképzelése ma is domináns (pl. BBSR 2011; Kincses, Nagy, Tóth 2013). A kilencvenes években ugyanakkor az európai térszerkezetben egy másik elemtípus, a csomópontok (nagyvárosok) váltak egyre hangsúlyosabbá, és egyre nagyobb teret nyertek a térszerkezetről való gondolkodásban (policentrikus szemlélet), sőt ez idővel szembe is fordult az összefüggő zónát hangsúlyozó Kék banánnal; ennek Kunzmann (1992) Európai szőlő modellje az emblematikus példája. (Az elmúlt időszakból a policentrikus kontinenst igazolja pl. Dijkstra, Annoni, Kozovska 2011.) A szembenállásban a korábban emlegetett térszerkezeti kettősség is benne van. Napjainkban a nagyvárosok, nagyvárosi térségek növekvő szuperkoncentrációk, amelyek csomópontokként, illetve ezek sűrűsödésekként vannak jelen a térszerkezetben (Szólló). Ráadásul kimutatható (Fábián 2011), hogy az európai generális szomszédsági hasonlóság (és hatás) kezdi érvényét veszteni; emiatt kérdéses, hogy lehet-e még nagy, összefüggő zónákat lehatárolni. Véleményünk szerint egy köztes állapot van: a népsűrűség és a gazdasági sűrűség, valamint az egy főre jutó GDP regionális adatai alapján jelenleg is megfogható egyfajta központi (de szakadozott) zóna Európában, amely döntően fejlett és döntően koncentrál – ez pedig a Kék banán alakzatát adja vissza. Rajta kívül, de már nem összefüggően, társadalmi, gazdasági csomópontok is fellelhetők az európai térben (nagyobbrészt fejlett nagyvárosi régiók), valamint találunk még fejlett vidéki tereket koncentráció nélkül vagy koncentrációt szórványokkal (főként az Alpokban és Észak-Európában). Kérdés, hogy mindezek a jegyek miként érvényesülnek a vizsgált térségben.

Kelet-Közép-Európa megjelenéséről az állapítható meg, hogy a hetvenes-nyolcvanas években az összeurópai térszerkezeti kép megalkotása nem volt jellemző Nyugat-Európában, a kontinens „nyugati” fele volt csak a vizsgálati alany. A rendszerváltozás után viszont bővült a kutatási tér, megjelentek az egész kontinenst átfogó térszerkezeti vizsgálatok és ábrák. Ezekből itt annyit emelünk ki, hogy Kelet-Közép-Európa egy köztes tér az európai magterület és a keleti periféria között, nem része a centrumterületnek, hanem inkább holdudvara, s bár több elképzelés potenciális centrumterületként tekint rá, ez még elég távolinak tűnik. Ha a csomópontokat és a tengelyeket nézzük Kelet-Közép-Európában, megállapítható, hogy súlyukat, funkcióikat tekintve a legkiemelkedőbbek is csak másod- vagy harmadrendűek az összeurópai földrajzi térben, mindössze Bécs jelenik meg érdemi csomópontként. (Bár újabb vizs-

gálatokban – pl. BBSR 2011; GAWC 2012 –, ahol nem a volumen, hanem a funkciók gazdagsága felől közelítenek a csomópontokhoz, több térségbeli főváros is előkelő pozíciót ért el.)

Kelet-Közép-Európa térszerkezete vizsgálataink alapján

Kelet-Közép-Európára rajzolt, értelmezésünk szerinti térszerkezeti ábrára nem bukkanunk a szocialista időszak munkáiban. „Az európai szocialista országok területi fejlődésének együttes gazdaságföldrajzi vizsgálata (...) elsősorban leíró, nem kvantitatív jellegű munkákban kapott helyet. Az országcsoport-szintű összevetés jórészt egy-egy ágazatra” korlátozódott (Nemes Nagy 1987, 12.). Az első elhíresült ábra Gorzelak lengyel kutató alkotása a kilencvenes évek közepéről, amelyen az ún. Közép-európai bumeráng a kulcselem (1. ábra). Gorzelak (1996) megállapította, hogy Kelet-Közép-Európában a rendszerváltozást követően fejlődésnek indultak az infrastruktúrával legjobban ellátott, innovációk befogadására legalkalmasabb fővárosi térségek, valamint az országok nyugati övezetei és azok nagyvárosai (a kapuvárosok). Felfogása szerint e fejlődő térségek által megrajzolható övezet északon Gdańsktól indul és Poznań, Wrocław, Prága, Brno, Pozsony, Bécs érintésével Budapestig húzódik. A szerző – alakja miatt – a Közép-európai bumeráng elnevezést adta a zónának. A bumeráng azonban nem egységes, mivel kitüntetett szerepet kapnak benne a központok és magterületek (leginkább Prága, Budapest, Bécs–Pozsony, illetve a zónán kívül Varsó) (Gorzelak 1996). E zóna azonban nem ér a Kék banán nyomába, hiszen utóbbi történeti gyökerekkel bír, városai gazdasági és társadalmi kapcsolatok ezernyi szálával kötődnek egymáshoz (Cséfalvay 1999).

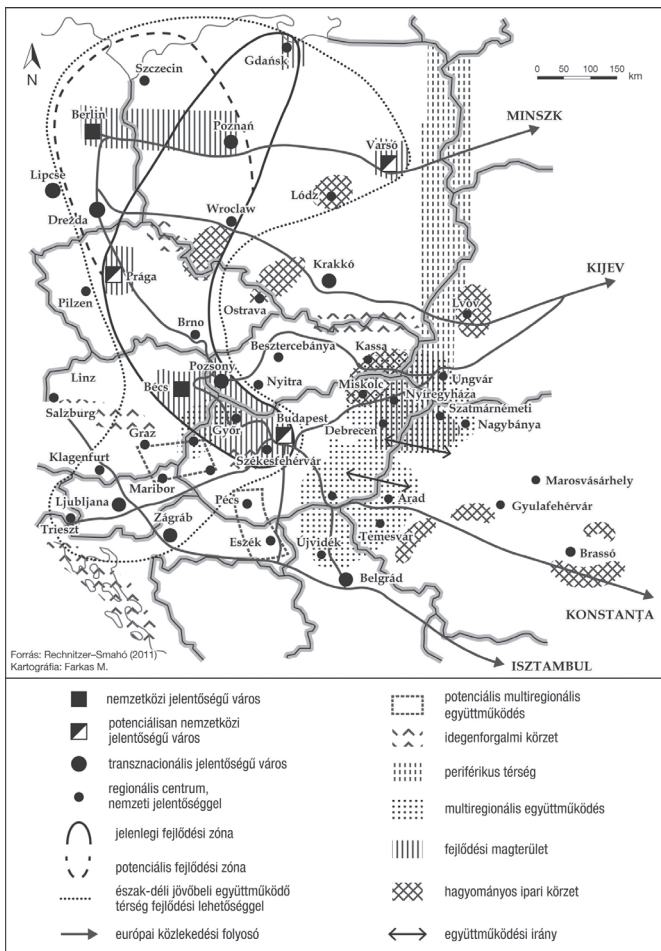
Német kutatók egy másik formát készítettek erre a térségre. A Berlint, Prágát, Pozsonyt, Bécset, Budapestet magába foglaló fejlődési zóna (idézi Kunzmann 2001, aki elnevezte Uborkának) kissé módosított formája a Bumerágnak, mivel Németországból indul. A Bumeráng Gorzelak (1996) szerint gyorsan változó képződmény, így Berlin fejlődésével a kettős elágazás értelmet nyerhet.

Születtek még a térségre olyan térszerkezeti elképzelések, amelyek nem váltak szélesebb körben ismertté. Egyrészt Egri, Litauszky (2012) hívja fel a figyelmet Leibenath et al. munkájára: a szerzők a nyugat-európai Pentagon mintájára határoltak le egy Közép-európai pentagont (Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Varsó csúcsokkal); ez a formáció megalkotói szerint a makrorégió centruma, ahol a népesség és GDP jelentős része összpontosul (Egri, Litauszky 2012 szerint 16%-nyi területen a népesség 31%-a és a GDP 41%-a). Egy másik kutatásban „Új banánt” rajzoltak a térségbe (ez a potenciális második európai gazdasági magterület), amely az Uborkára hasonlít, de annál szélesebb kiterjedésű és Ljubljánáig, Zágrábig húzódik (SIC! 2006). Utóbbi elfogadottsága nem ismert, ám mégis megjelent egy kiemelt hazai szakpolitikai dokumentumban, némileg módosított határokkal Kelet-európai banán néven módosítva.

A hazai szakmai körökben nem készült bumerángszerű alakzat, mivel vagy a klasszikus területi különbségek feltárása, régiótípusok megalkotása volt a cél, és legfeljebb ívekkel történő zónalehatárolások jelentették a generalizálást, vagy maga a Bumeráng volt az elfogadott (pl. Cséfalvay 1999; Probáld, Szabó 2007; Rechnitzer 1998).

Kutatási célkitűzésünk az volt, hogy Rechnitzer (1998) térségi jellemzőket szintetizáló ábráját (1. ábra) aktualizáljuk. A térségre statikus formációt kívántunk megalkotni, az általános együttműködési formák vizualizációja nélkül. Módszerünk az volt, hogy a három, korábban leírt építőelemet először egyesével megalkottuk, majd ezeket összegeztük egy ábrában.

1. ábra: Kelet-Közép-Európa térszerkezeti modellje az 1990-es években
The model of East-Central Europe's spatial structure in the 1990s

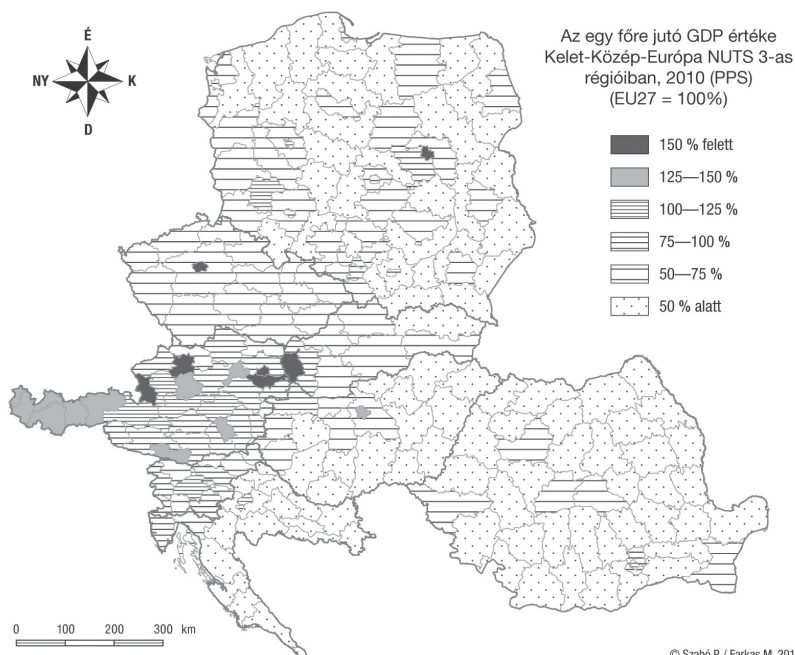

Forrás: Rechnitzer, Smahó 2011.

Elsőként a zónákat azonosítottuk. Ez az eredeti ábrán egyrészt a Bumerángot és az Uborkát ötvöző centrumsféra-fomáció, benne néhány fejlődési magterülettel, másrészt a keleti végek periferiája. A térkategorizálást a regionális fejlettségi és gazdasági különbségek feltárásával kezdtük meg. Ilyen jellegű vizsgálatokból sok készült az elmúlt időszakban (hazánkban pl. Egri, Törőcsik, Tánczos 2009; Horváth 2009; Kuttor 2009; Lengyel 2012; Tagai 2004; külföldön pl. Artelaris, Kallioras, Petrakos 2010; Heyns 2005). Közös az ilyen munkákban, hogy jórészt a regionális egyenlőtlenségek és azok változásának vizsgálata, valamint egyes régiók csoportosítása volt a cél, ám a magterület és az elmaradott zónák konkrét térszerkezeti meghatározása és ábrázolása csak néhány esetben fordul elő – ezeknél az eredmények a fővárosok kiemelt szerepét, valamint a nyugat-kelet ellentétet mutatják. A vizsgálatokban a területi keret is el-eltér, a módszereknek pedig gazdag tárházával találkozunk, ugyanakkor azok leginkább a GDP- és a GDP/fő-adatra vagy komplex mutatóra támaszkodtak, valamint a vizsgálatok döntően NUTS 2-es térségi szintűek. A precízebb ábrázolás miatt mi a NUTS 3-as szintet választottuk (218 alapegységgel), az elemzést pedig a gazdasági fejlettség (egy főre jutó GDP) mellett a gazdasági sűrűség (egy km²-re jutó GDP)³ 2010-es adataival készítettük el.

Az egy főre jutó GDP (PPS)⁴ regionális különbségeinek térképén (2. ábra) kirajzolódik egy fejlett zóna Ausztriában, ezen kívül csak egyes fővárosok emel-

2. ábra: A gazdasági fejlettség regionális különbségei Kelet-Közép-Európában, 2010
Regional inequalities of economic development in East-Central Europe, 2010

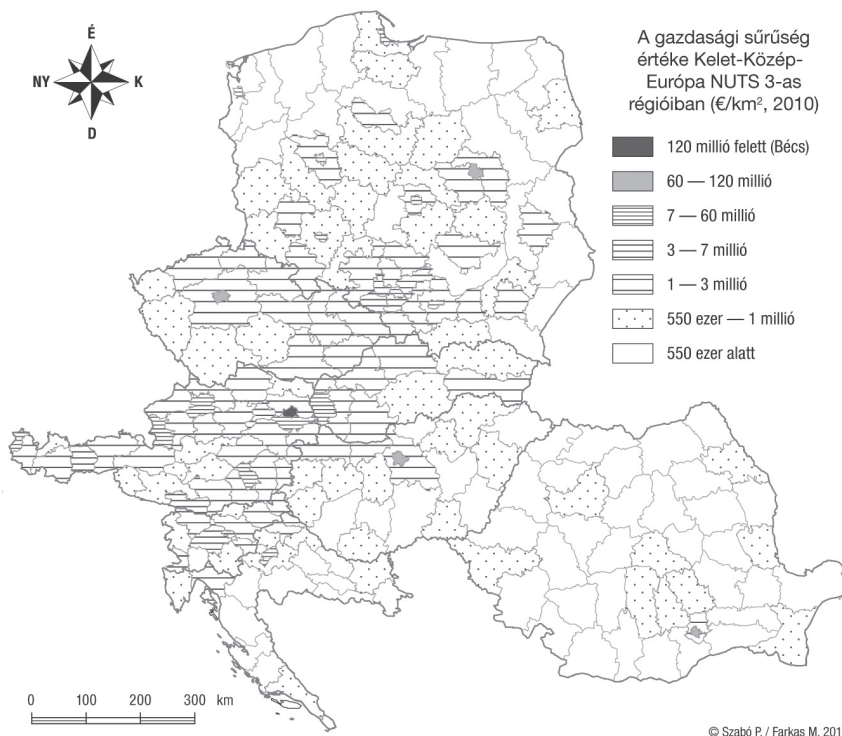

Adatok forrása: Eurostat REGIO.

kednek ki. A nyugati fejlett részt egy tágabb, nagyjából összefüggő, középső fejlett zóna veszi körül Nyugat-Lengyelország, Csehország, Nyugat-Szlovákia, Közép- és Nyugat-Magyarország, Szlovénia és Nyugat-Horvátország területére kiterjedve; hasonló szintet továbbá egy-egy regionális nagyváros és annak térsége mutat. A többi földrajzi tér Kelet-Közép-Európa elmaradott részét jelenti. (Ez utóbbit finomítja Pénzes 2013 a legelmaradottabb kistérségek (LAU1) beazonosításával és ábrázolásával a makrorégióban.)

A gazdaság magterületeit jelző gazdasági sűrűség térképe (3. ábra) az előzőnél valamivel szakadozottabb és kevésbé nyugatcentrikus. Szembeötlő, hogy míg Ausztria csaknem összes régiója magas GDP/fő-értékkel bír, addig a területre vetített GDP-értékek alapján csupán néhány térsége emelkedik ki. A „szólómodell” igazi, Európa egészénél is nagyobb érvényességét mutatja, hogy a gazdasági sűrűség rangsorának első felében szinte kivétel nélkül urbánus régiók, fővárosi térségek állnak, és ezek a centrumtérségek nem alkotnak összefüggő zónát. A csomópontok közül kiemelkedik Bécs és szűkebb vonzáskörzete,

3. ábra: A gazdasági sűrűség területi különbségei Kelet-Közép-Európában, 2010
Regional inequalities of economic density in East-Central Europe, 2010

valamint Bukarest, Budapest, Prága és Varsó régiója, amelyeket Zágráb és Pozsony, a lengyelországi tengerparti „városhármas” (Gdańsk–Gdynia–Sopot), valamint több lengyel és osztrák nagyváros követ. A perifériának számító területek összefüggően főleg Lengyelország északi és keleti térségében, hazánkban a Dél-Dunántúlon és a Dunától keletre, Horvátország keleti részén, valamint a főváros és térségén kívül egész Romániában megfigyelhetők.

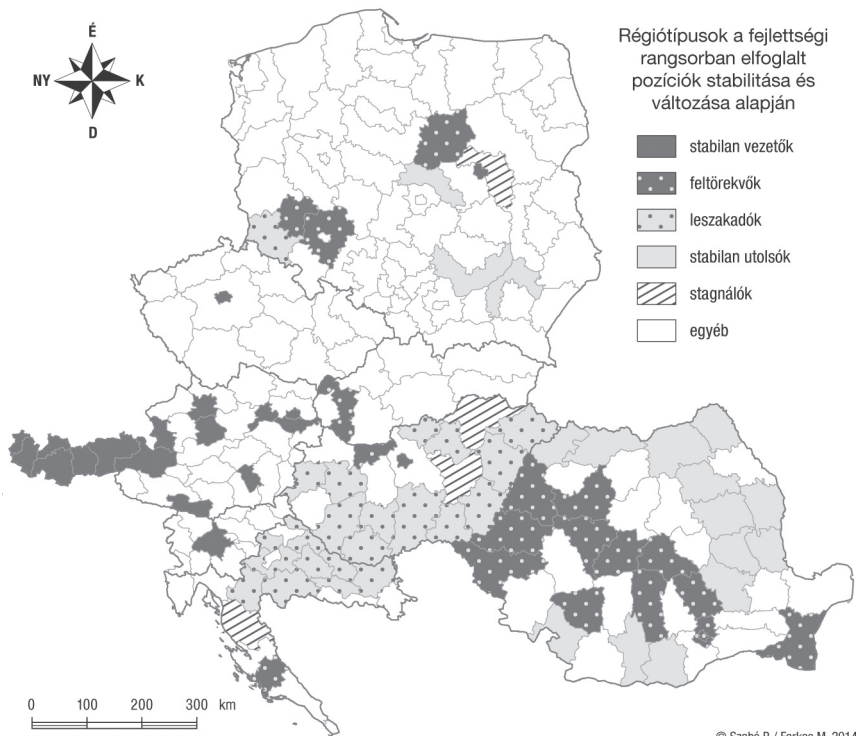
Ha összekapcsolódó sűrű zónát keresünk, akkor az 1–3 millió eurós értékhatárokba tartozó, közepes gazdasági sűrűségű térségek alkotnak az előbb leírt csomópontokkal egy alakzatot, amely azonban nem kötődik szorosan a nyugati részhez (egyes lengyel, cseh, osztrák, szlovén nyugati, vidékies régiók relatíve alacsonyabb gazdasági sűrűségűek), és véleményünk szerint a tagoltság miatt egy összefüggő alakzatot feltehetőleg nem is célszerű felrajzolni (egy kissé szakadozott, ágas-bogas alakzat tűnne fel az ábrán). Összességében nem lehet érzékelni nagy kiterjedésű centrumtérseget (s így a Bumerángot sem) a térszerkezetben.

A zónákhoz kapcsolódóan kísérletet tettünk annak megállapítására, hogy 2000 és 2010 között milyen elmozdulás történt a térség fejlettségi térszerkezetében regionális szinten. A régiók egy főre jutó GDP-értékeinek egymást követő évek közötti korrelációs együtthatói jelzik (rendre 0,995 feletti értékekkel), hogy egyik évről a másikra, de a kezdő és záró év között ($r=0,943$) sem volt drámai átalakulás. A térszerkezet átalakulásának másik elemzési lehetősége a régiók fejlettségi rangsorban elfoglalt helyzetének időbeli vizsgálata (Gyuris 2012).⁵ A térszerkezetet nem jellemezte állandóság, a régiók kismértékű „mozgásban” voltak, mindössze a fővárosok, a fővárosi térségek és Nyugat-Ausztria fejlettsége, valamint néhány lengyel régió és Kelet-Románia elmaradottsága volt stabil ebben az időszakban (4. ábra). Kelet-Közép-Európa északi felében nem történt komolyabb változás, a déli részben ellenben kiegyenlítődés játszódott le azáltal, hogy Nyugat- és Közép-Romániában makrotérségi pozíciójavulás történt alacsony fejlettségi szintről (ennek eredményeként egy-egy „kisebb foltban” megjelent ezen országban is a fejlettség és gazdasági sűrűség), míg Magyarország mintegy kétharmada (12 megye) és Horvátország kontinentális része jelentősen „lecsúszott” a térség fejlettségi térszerkezetében. Mindezek eredményeként a déli térségek egyveretűsége fokozódott (2. ábra). E tény felhívja a figyelmet arra is, hogy bár egy makrorégiót vizsgálunk, ám egyes országok jellemzői (az országok makrogazdasági folyamatai) térben visszatükröződnek, erősítve az egy-egy országhoz tartozás mint magyarázó tényező kötelező figyelembevételét a kelet-közép-európai regionális vizsgálatokban.

A térség csomópontjainak kategorizálásával az 1. ábrán négyféle típus állt elő: nemzetközi jelentőségű, potenciálisan nemzetközi jelentőségű, transznacionális jelentőségű város, valamint regionális centrum nemzeti jelentőséggel. Új ábránk csomópontjainak kijelölésekor elsőként a kapcsolódó szakirodalom ad információkat. Az ESPON egyik kutatásában (2005) európai városokat rangsoroltak: Bécs ún. MEGA1; Varsó, Prága, Pozsony, Budapest MEGA3; Bukarest, Ljubljana, Katowice, Krakko, Gdańsk–Gdynia, Wrocław, Poznań, Łódź, Szczecin,

4. ábra: A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek változása
Kelet-Közép-Európában a 2000-es években

Changing regional inequalities in economic development in East-Central Europe in the 2000s

© Szabó P. / Farkas M. 2014

Adatok forrása: Eurostat REGIO.

Temesvár a MEGA4 csoportba tartozik. Egy bonni átfogó európai városkutatásban (BBSR 2011) városokat rangsoroltak funkcióik alapján, ebben az alábbi városok jelennek meg térségünkben: Pozsony és Bécs egysége 7. a sorban, később Budapest, Varsó, Prága, majd Bukarest jelenik meg; még hátrébb Zágráb, Krakkó, Ljubljana, majd Brno, Graz, Linz, Innsbruck, Salzburg, Poznań és Wrocław. E két kutatás kijelöli azt a városkört, amelyik az európai városi térben érdemben „megjelenik”.

A hazai munkák a térség nagyvárosait egyrészt általánosan (Jeney 2012; Kovács 2009), másrészt a népességnagyság szerint (Horváth 2007), harmadrészt gazdaságirányító szerepük alapján (Csomós 2011) jellemzik. Előfordul, hogy csak a térség fővárosait (esetleg egy-két regionális nagyvárost) hasonlítanak össze (pl. Cséfalvay 2010). Ezen túl az egyes országok városállományáról és városairól külön lelhetünk fel információkat (pl. Probáld, Szabó 2007).

Ezekből a munkákból a térszerkezet szempontjából azt tudtuk leszűrni, hogy egyrészt a térségben a nagyvárosi csomópontok gazdasági súlya nő, ezek

elválaszthatók a városállomány alsó felétől, külön megjeleníthetők. Másrészt Kelet-Közép-Európában minden országban a fővárosok az elsődleges központok, nem találunk makroregionális szinten kiemelkedő gazdasági, politikai funkciójú regionális központot. Harmadrészt a milliós lélekszámú fővárosok után hiányoznak a milliós nagyvárosok, de viszonylag hiányos a 0,5–1 millió fős kategória is (négy lengyel város és Zágráb sorolható ide). A térség történelmi eseményeiből eredően viszont kis népességű, de fővárosi funkciójú városok is bele tartoznak az állományba, amelyek külön kategóriába sorolhatók. Ezeken túl kelet-közép-európai városállományi sajátosság, hogy a szocializmusban akár erőltetetten fejlesztett központok (pl. székhelyek) közül egyesek még jelentős népességkoncentrációval bírnak, ám a piaci folyamatok hatására gazdaságilag meggyengültek (társadalmi csomópontokként működnek). A térség országainak berendezkedése miatt a területi közigazgatási szerepkör Ausztrián kívül nem domináns egy-egy nagyváros életében. A földrajzi fekvés szerepe felértékelődött, az elhelyezkedés megosztó dimenziót jelenthet azonos népességnagyság-kategóriájú városok között, így a nagytérségi, országos szintű város csoportok például Lengyelországban a főváros mellett komoly gazdasági erővel bírnak (cégközpontok, forgalom stb.). Fontos az is, hogy a nagyvárosok közötti kapcsolatok általában nem erősek, és a globális hálózatba belépve a környezetükhöz (agglomeráció) való viszonyuk is átalakult.

Mivel a térség országainak népességnagysága és az országok városállománya számottevően eltér, így nem egyszerű a nagyvárosok kategorizálása.⁶ Célzerű a nagyvárosok népességnagyságából kiindulni (amelyet a poszt szocialista térségben gyakorlatilag követ a népességet kiszolgáló szektor volumene). A népességszám változója kombinálódik azzal, hogy kisebb lélekszámú fővárosok is vannak, valamint kisebb lélekszámú város is lehet kiemelt regionális nagyváros egy kisebb országban. A lélekszám és az anyaországbeli súly alapján rangsorolt nagyvárosok kategóriáit az 1. táblázat tartalmazza. A táblázatban kirajzolódik az egyes országok városhálózatának jellege: a policentrikus Lengyelország két kategóriába sorolható nagyszámú várossal; Románia hasonlóan két kategóriás köre (a két kör fővároshoz képest kisebb lélekszámával); Magyarország és Ausztria az egykörös, csekély lélekszámú, kelet-közép-európai léptékben középvárosi méretű regionális nagyvárosokkal; Szlovákia és Szlovénia esete egy-egy ellenpólussal; Csehország és Horvátország pedig kettő-kettő (esetleg három-három) ellenpólussal (a szlovén és horvát városok közép-európai léptékben szerény súlyúak).

A társadalmi koncentráción és a nemzeti szerepen túl a gazdasági volumen (euróban mért GDP) mutatója lényeges, ezzel a gazdasági koncentrációt mérhetjük. Az Eurostat adatai alapján (amelyekben az egység a nagyvárostérség) az osztrák nagyvárosok emelkednek ki: népességsúlyukhoz képest a gazdasági értéktermelésben elfoglalt helyük jóval jelentősebb a térségben. A többi nagyváros esetében is érzékelhető differencia a népességhez viszonyított súlyban, ami azt sugallja, hogy célszerű a társadalmi és a gazdasági koncentrációt külön is figyelembe venni.

1. táblázat: A kelet-közép-európai nagyvárosok csoportosítása népességszám és országaik alapján
Classification of East-Central European cities based on the population and their countries

Lakos- ságszám (millió fő)	Lengyel- ország	Cseh- ország	Románia	Magyar- ország	Ausztria	Horvát- ország	Szlovákia	Szlovénia
>1	<u>Varsó</u>	<u>Prága</u>	<u>Bukarest</u>	<u>Budapest</u>	<u>Bécs</u>			
0,9–1								
0,8–0,9								
0,7–0,8	Krakkó, Łódź							
0,6–0,7	Wrocław					<u>Zágráb</u>		
0,5–0,6	Poznań							
0,4–0,5	Gdańsk, Szczecin						<u>Pozsony</u>	
0,3–0,4	Bydgoszcz, Lublin, Białystok, Katowice	Brno, Ostrava						
0,2–0,3	Gdynia, Częstochowa, Radom, Sosnowiec, Toruń, Kielce		Craiova, Kolozsvár, Galati, Constan- ța, Jászvá- sár, Te- mesvár, Brassó, Ploiești, Brăila, Nagyvárad	Debrecen	Graz		Kassa	<u>Ljubljana</u>
0,1–0,2	Gliwice, Zabrze, Olsztyn, Bytom, Rzeszów, Bielsko-Biała	Plzeň	Bákó, Pitești, Arad, Nagy- szeben, Nagybá- nya, Buzău, Maros- vásárhely	Miskolc, Szeged, Pécs, Győr	Linz, Salzburg, Innsbruck	Split, Rijeka		

Megjegyzés: a fővárosokat aláhúzással, a saját országukban nagyvárosi szerepkört betöltőket álló, a középvárosi szerepkört betöltőket dőlt betűvel jelöltük.

Adatok forrása: Eurostat REGIO, The World Gazetteer.

Utolsó szempontként azt emeljük ki, hogy az átfogó kép megalkotása miatt nem az országon, hanem a vizsgált térségen belüli súlyokat tekintettük át, nem részleteztük a városhálózatot, emiatt az eredeti ábrához képest a „regionális központok nemzeti jelentőséggel” kategóriáját kisebb súllyal vettük figyelembe.

Eredményként az alábbi rangsort kaptuk a kelet-közép-európai térszerkezetre. Bécs városát külön kategóriába emeltük ki (társadalmi és gazdasági csomópont, fővárosi funkcióval, nemzetközi és európai jelentőséggel). Ezt követi Varsó, Prága, Budapest és Bukarest (társadalmi és gazdasági csomópont, fővárosi funkcióval, európai jelentőséggel). A következő kategória Pozsony, Zágráb, Ljubljana (társadalmi és gazdasági csomópont, fővárosi funkcióval). Ezután következnek a regionális nagyvárosok (kisebb csomópontok), amelyek három alkategóriába sorolhatók, a gazdasági (GDP) és a társadalmi (népesség) súly viszonyától függően. Ahol a kettő aránya átlagos, azok „társadalmi és gazdasági csomópontok” (Łódź, Wrocław, Poznań, Krakó, Brno, Ostrava és Kassa). A nagy gazdasági súly révén külön alkategóriát jelentenek az osztrák nagyvárosok (Graz, Linz, Salzburg, Innsbruck), különállásukat erősíti, hogy a térségben ezeknek a nagyvárosoknak van érdemi területi közigazgatási szerepköre (tartományi központok). A harmadik alkategóriába kerültek azok a nagyvárosok, ahol a népességsúly nagyobb, mint a gazdasági (Szczecin, Bydgoszcz, Lublin, Białystok, Craiova, Kolozsvár, Galați, Constanța, Jászvásár, Temesvár, Brassó). Külön kategóriát alakítottunk ki a „kelet-közép-európai megalopoliszoknak”, amelyekből kettő található a térségben: a Katowice-központú városhalmaz (Bytom, Gliwice stb.) és a Gdańsk-Gdynia-Sopot városhármas. Itt meghúztuk a határt, mivel az ezt követő városok társadalmi-gazdasági súlya már egy szint alá ér, és innentől már egy újabb, elég bő regionális nagyvárosi kör kezdődik.

Térszerkezeti szempontból a csomópontok holdudvara is az ábrára kívánczik, amelyek megállapításához a gazdasági sűrűség térképét hívtuk segítségül: ahol a nagyváros vagy annak régiója magasabb gazdasági sűrűségű volt, ott külön feltüntettük a nagyvárosi erőteret.

A kelet-közép-európai tengelyek esetében az 1. ábrán nyugatról kelet felé húzódó „európai közlekedési folyósók” találhatók. Feltételezhető, hogy nem a térségbeli csomópontok között vannak a fő áramlások, hanem e csomópontok, valamint főként a centrumtér (benne Németország mint vezető külkereskedelmi partner) vagy a világ más kiemelkedő gazdasági térségei között (akár a centrumon keresztül); az áramlás volumene azonban közepes (holdudvarszerű). A tranzitjelleg miatt e térségen keresztül nyersanyag, áru, munkaerő áramlik a centrum és a kontinens déli és keleti periferiája között, amelynek volumene európai viszonylatban szintén közepes.

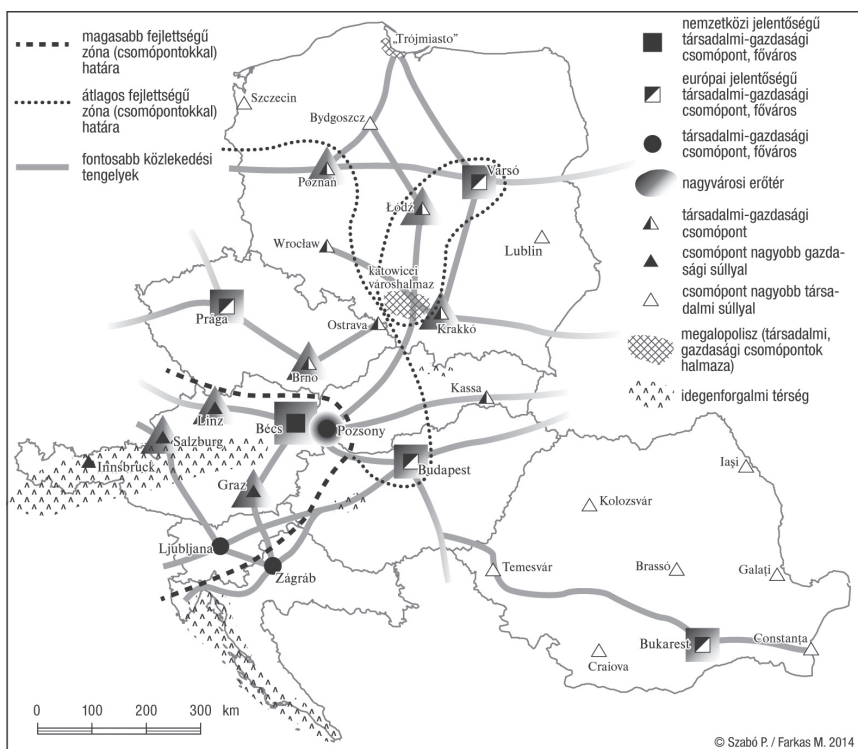
A közlekedési tengelyek esetében fontos a közúti és a vasúti forgalom nagysága (ezek alappályáinak elhelyezkedése hasonló a térség adottságai miatt), mivel ezek jelölik ki a fő tengelyeket Kelet-Közép-Európa térszerkezetében; a minőség (autópálya léte vagy hiánya, gyorsvasút) viszont a forgalom szempontjából másodlagos. A hajózásban érdemi folyósó (térszerkezeti elem) mind-

össze a Duna. (A légi forgalom nem vetül rá a földrajzi térre, és inkább a térségben kívülre irányuló volumene a meghatározó.) Összességében úgy látjuk, hogy a térszerkezeti tengelyek felrajzolásához az alapot a páneurópai hálózat jelentheti.⁷ Ezek összesített forgalmára azonban nincsenek adatok, azaz a tengelyeket nem kategorizáljuk térszerkezeti ábránkon. (A 2000. évre vonatkozó európai közúti forgalomnagyság-térkép szerint a vizsgált térségben csak a fővárosok körül, illetve Ausztria fő áramlási zónájában volt nyugati szintű forgalom.)

Végezetül fontos kiemelni Kelet-Közép-Európa térszerkezetének egyedi földrajzi tereit. Régebben a nagy bányászati-ipari körzetek voltak ilyenek, ezekből több szerepel az eredeti ábrán. Ezek mára többségükben meggyengültek, s választott elemtípusainknál, léptékünkben külön nem bukkannak fel (esetleg nagyvárosi csomópontként megmaradt a központjuk, társadalmi súlyuk nagyobb, s emiatt az elmaradt térségek kategóriájába kerültek). A modern ipar a csomópontokba koncentrálódik.

A szolgáltató szektorra a pontszerűség jellemző. Jelentősebb területfoglaló az idegenforgalmi körzet (Rechnitzer 2013), és ez a térszerkezeti ábránkra is

5. ábra: Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe a 2010-es évek elején
The spatial structure of East-Central Europe, early 2010s

felkíváncozik: a horvátországi tengerpart, az Alpok, a Balaton és a szlovák–lengyel Magas-Tátra; ebben tehát nincs változás az előző térszerkezeti ábrához képest.

Kelet-Közép-Európa térszerkezeti elemeit az 5. ábrán összegeztük. A „bumerángxkérdésre” válaszolva nem találjuk célravezetőnek összefüggő koncentráció bejelölését, mivel a nyugati centrumtérségjelleg (nagyvárosi konglomerátumok és ezek összefűződése, szoros kapcsolatrendszere sűrű tengelyekkel) nem jellemző Kelet-Közép-Európára. Felső-Szilézia nem erős és nem dinamikus térség, a Bécs–Pozsony(–Győr) agglomeráció pedig nem igazán terjeszkedik a földrajzi térben. A többi csomópont magányos, és inkább „nyugat felé tekint”.

Végezetül azt emelnénk ki, hogy ebben a közelítésben kidomborodik a regionális különbségek szerepe: bár sok a közös társadalmi, gazdasági vonás (kifejezetten a posztoszocialista országok esetében), ám az egyes országok térszerkezeti szempontból különböznek egymástól. Megfigyelhető, hogy miközben egyes országok részben különböző térszerkezeti problémákkal küzdenek, ugyanakkor térszerkezeti szempontból mégis viszonylag egységes az egyes országok regionális politikája, például általánosan jellemző a fejlesztési pólusok és tengelyek kijelölése (részletesebben lásd Fábíán, Forman 2011; Szabó 2012a, 2012b).

Zárszó

Zárásként a makrorégiók regionális politikai szerepére hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt arra a dokumentumra, amely az ilyen jellegű tudományos vizsgálatok szakpolitikai igényét mutatja (V4+2 2010). Az anyag hat ország (visegrádi négyek, Románia és Bulgária) területfejlesztési hivatalainak közös munkája, megpróbálja a hat ország területfejlesztési elképzeléseit összesíteni, s ezeket ábrákon is bemutatni. A dokumentum igazolja, hogy miért fontos a regionális politika esetében a térszerkezetről ilyen földrajzi terekben, léptékekben is gondolkodni. Például ha „összetoljuk” az egyes országok térszerkezet-fejlesztési elképzeléseit, kiderül, hogy milyen térszerkezet-fejlesztési konfliktusok vannak (össze nem érő fejlesztési tengelyek, szomszédos országbeli, közeli csomópontok hasonló irányú fejlesztése stb.). Másrészt kiemelhető, hogy új irányzatként hódít az európai kohéziós politikában a földrajzi alapú makrorégiókban való gondolkodás. Hazánkat a Duna régió (és stratégia) érinti, amely gyakorlatilag egy markáns földrajzi elemre épített térszerkezeti formáció. Ugyanakkor ebből a szempontból eléggé vitatható is, mivel e térségnek nem térszerkezeti alapja a Duna, egyelőre sokkal inkább a közös múltból eredő társadalmi és gazdasági jellemzők a domináns összekötő elemek a térségben, nem pedig a földrajziak (a kelet-közép-európai fekvésen, illetve az európai centrum és periféria közé zártságon túl).

Jegyzetek

- 1 A részletesebb kutatási anyag 2014-ben jelenik meg, ebben több olyan elemet részletesebben kifejtünk, amelyeket itt a cikk terjedelmi korlátai miatt nem vagy csak részben tárgyalunk.
- 2 Kelet-Közép-Európa lehatárolása vitatott Európában. Rengeteg munka foglalkozik a kérdéssel, ráadásul a vizsgálatok például a cél vagy a rendelkezésre álló adatok miatt el-eltérnek egymástól a területi keretben. Kutatásunkban több szempontot igyekeztünk figyelembe venni: országokat vettünk alapul, egységes adatbázist akartunk feldolgozni, és legfontosabbként Kelet-Közép-Európát magyar szemszögből néztük. Így hazánkon kívül Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, a jugoszláv utódállamok közül Szlovéniát és Horvátországot soroltuk ide, valamint a több helyütt kérdéses Romániát is bevettük a vizsgálatba. Ezen túl a szomszédos Ausztria is bekerült, egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia történeti öröksége, másrészt a magyar szomszédság miatt. Mivel Németországot ketté kellett volna osztani, és az egykori NDK lett volna csak a vizsgálat tárgya, így azt végül kihagytuk. (Az európai uniós „feloldott” határok ellenére egy-egy ország térszerkezete erős és koherens, és – mint ahogy az egy főre jutó GDP térképei mutatják vagy ahogy Egri, Litauszky (2012) és Lengyel (2012) munkája is bemutatta – a volt NDK napjainkban már egy külön társadalmi-gazdasági klasztert alkot a vizsgált térségben.) Bár magyar szemszögből Ukrajna (legalábbis annak egy része) és Szerbia még szóba jöhetett volna, de mind makroregionális besorolásuk, mind EU-n kívülségük (adathiány, schengeni határok stb.) miatt kihagytuk őket. Így végezetül egy „közép-kelet európai uniós” térséget (az EU keleti felének középső részét) határoltunk le.
- 3 A gazdasági sűrűség mutatója felbontható a GDP/népesség és a népesség/terület szorzatára, azaz ha magas az értéke, akkor az nemcsak gazdasági, de társadalmi koncentrációt is jelez.
- 4 A fejlettség (életminőség) vizsgálatánál a vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP a célszerű mutató, ugyanakkor a térségbeli területi koncentráció kimutatásánál (gazdasági sűrűség) az euróban mért.
- 5 A fejlettségi rangsorban a vizsgált tíz év alatt elfoglalt legjobb és legrosszabb helyezések közötti különbség („abszolút mozgás”), valamint a helyezések mediánértéke alapján a régiókat csoportosítani lehet. Stabil helyzetben lévő térségeknek azokat a régiókat tekintettük, ahol az abszolút mozgás nem haladta meg a 15 helyezést, ezen belül pedig stabilan utolsó, illetve stabilan elővas régiókat különítettünk el (előbbieket helyezéseinek mediánja 150 feletti, utóbbiaké 20 alatti volt). Azon területegységek között, amelyek rangsorban elfoglalt pozíciói között több mint 40 helyezési különbség volt (42 db) elkülönítettük azokat, amelyek pozícióromlás és pozíciójavuláson mentek keresztül.
- 6 Az egyenlőtlenséget mutatja, hogy a 89 db 100 ezer főnél népesebb város között Szlovákia két várossal, Szlovénia egy várossal képviselteti csak magát, ugyanakkor 39 lengyel és 24 román város van a csoportban.
- 7 Az európai hálózatban a kilencvenes években közlekedési folyosókat jelöltek ki: a tíz folyosó a transzeurópai közlekedési hálózat (TEN-T) kiterjesztése volt az akkori Európai Unió szomszédos államai irányába; az EU bővítése révén ezek a folyosók ma már nagyrészt az EU területén haladnak, így a transzeurópai közlekedési hálózat (TEN-T) részét képezik.

Irodalom

- Artelaris, P., Kallioras, D., Petrakos, G. (2010): Regional inequalities and convergence clubs in the European Union new member-states. *Eastern Journal of European Studies*, 1., 113–133.
- BBSR (2011): *Metropolitan areas in Europe*. Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development, Berlin. http://www.espon-sespon.eu/dane/web_uspon_libraryfiles/1200/de_metroareaeu_2011.pdf (Letöltés: 2013. augusztus 27.)

- Cséfalvy Z. (1999): *Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Cséfalvy Z. (2010): Poszt-metropolisz után – globális recesszió és városfejlődés Kelet- és Közép-Európában. *Corvinus Regionális Tanulmányok*, 2–3., 5–20.
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 3., 129–140.
- Dijkstra, L., Annoni, P., Kozovska, K. (2011): A new regional competitiveness index: theory, methods and findings. *Directorate-General for Regional Policy Working Papers*, 2. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/2011_02_competitiveness.pdf (Letöltés: 2013. augusztus 25.)
- Egri Z., Töröcsik V., Tanczos T. (2009): Regional HDI as a territorial and social differentiation index in Central Europe. In: Káposzta J. (ed.): *New elements and research in spatial economy*. Selye University Research Institute, Komárno, 165–180.
- Egri Z., Litauszky B. (2012): *Térszerkezeti sajátosságok Közép-Kelet-Európában*. <http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2012/2/egri.ppt> (Letöltés: 2013. november 20.)
- ESPON 111. (2005): *Potentials for polycentric development in Europe*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/ThematicProjects/Polycentricity/fr1.1.1_revised-full.pdf (Letöltés: 2013. augusztus 29.)
- Fábián A., Forman B. (2011): *Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában (2000–2013)*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron
- Fábián Zs. (2011): The role of neighbourhood in the regional distribution of Europe. *Területi Statisztika*, 14., 122–134.
- Farkas M. (2010): Területi fejlettségi különbségek, konvergencia és térszerkezet Spanyolországban. *Területi Statisztika*, 6., 674–687.
- GAWC (2012): *The world according to GaWC 2012*. <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2012t.html> (Letöltés: 2013. november 20.)
- Gorzela, G. (1996): *The regional dimension of transformation in Central Europe*. Regional Studies Association, London
- Gyuris F. (2012): A területi szerkezet stabilitásának néhány elemzési lehetősége a területi kutatásokban a kínai gazdaság példáján. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Tér folyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 80–98. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.)
- Haggett, P. (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest
- Heyns, B. (2005): Emerging inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, 31., 163–197.
- Horváth Gy. (2007): Régióközpontok Európában. *Magyar Tudomány*, 6., 704–720.
- Horváth Gy. (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*, 12., 1499–1512.
- Jeney L. (2012): Városföldrajz. In: Jeney L., Kulcsár D., Tózsá I. (szerk.): *Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak*. BCE Gazdaságföldrajzi és Jövőkutató Tanszék, Budapest, 39–70.
- Kincses Á., Nagy Z., Tóth G. (2013): Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében, I. rész. *Területi Statisztika*, 2., 148–156.
- Kovács Z. (2009): Az urbanizáció keresztútja Kelet-Közép-Európában. *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés*. 460., 44–51.
- Kunzmann, K. R. (1992): Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 134., 25–50.
- Kunzmann, K. R. (2001): *La "Banane bleue" est morte! Vive la "Grappe européenne"!* Conseil général des Ponts et Chaussées, Ministère de l'Équipement des Transports et du Logement, Paris, 38–41. (Les Cahiers du Conseil; 2.)
- Kuttar D. (2009): Different regions – Regional differences in the Visegrad Four countries. In: Káposzta J. (ed.): *New elements and research in spatial economy*. Selye University Research Institute, Komárno, 60–72.
- Lengyel I. (2012): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 191–229.

- Nemes Nagy J. (1987): *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pénzes J. (2013): The dimensions of peripheral areas and their restructuring in Central Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 373–386.
- Probáld F., Szabó P. (szerk.) (2007): *Európa regionális földrajza II. Társadalomföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rechnitzer J. (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. *Geopolitika a XXI. században*, 4., 35–52.
- SIC! (2006): *Sustrain implement corridor. Short factbook*. http://www.landesentwicklung.sachsen.de/download/Landesentwicklung/SIC_ShortFactbook_en_060907.pdf (Letöltés: 2014. január 8.)
- Szabó P. (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. *Tér és Társadalom*, 4., 63–80.
- Szabó P. (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2., 121–134.
- Szabó P. (2010): A térszerkezet kartografikus megjelenítése a hazai regionális szintű területfejlesztési dokumentumokban. *Falu-Város-Régió*, 2–3., 28–34.
- Szabó P. (2011): A térszerkezet jellemzői a megyei területfejlesztési dokumentumokban. *Comitatus*, 11., 3–16.
- Szabó P. (2012a): Térszerkezeti modell – területszerkezeti ábra. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térformák, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 187–197. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.)
- Szabó P. (2012b): Térszerkezeti ábrák a Visegrádi országok területfejlesztési gyakorlatában. In: Berghauer S., Dnyisztrjanskij, M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Molnár J., Molnár D.I. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 167–175.
- Tagai G. (2004): Kelet-Közép-Európa gazdasági és népességi potenciáltere. *MTA Közgazdaságtudományi Intézet Műhelytanulmányok*, 26.
- V4+2 (2010): *Common spatial development document of the V4+2 countries*. www.mmr.cz/getmedia/e29f36f6-df9d-468a-89e9-01673f5192ea/V4plus2_Document_eng_ok.pdf (Letöltés: 2014. január 7.)

A város- és várostérség-tipizálás alapjai Kelet-Közép-Európában

The bases of a typology of cities and urban areas in Central and Eastern Europe

EGRI ZOLTÁN

EGRI Zoltán: egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Szarvas; egri.zoltan@gk.szie.hu

KULCSSZAVAK: város, városi térség, tipizálás, módszertan, területi fejlődés, Kelet-Közép-Európa

ABSZTRAKT: A tanulmány célja a napjainkban is átalakuló kelet-közép-európai térség területi egyenlőtlenségeinek, sajátosságainak bemutatása, a városok, városi térségek tipizálásával. Napjainkban a városkutatások reneszánszát tapasztalhatjuk, a városok a regionális és az országos gazdasági növekedés, a fejlődés és a versenyképesség gócpontjai, amelyekben igen koncentráltan zajlanak a térbeli folyamatok. A cikk kísérletet tesz a napjainkban jelentős város- és várostérség-vizsgálatok bemutatására, azok különböző értelmezéseinek és módszertani sajátosságainak ismertetésére. Ezen túl a tanulmány a városi teljesítmény indikátorait is azonosítja és Kelet-Közép-Európa városhálózatát, várostérképét is „megrajzolja”.

Összességében kijelenthető, hogy a város nem minden esetben város, annak szűkebb-tágabb vonzáskörzete, hinterlandja szinte minden esetben megjelenik a különböző társadalmi-gazdasági tartalmú területi elemzésekben. A főbb európai dokumentumokat áttanulmányozva megállapítható, hogy elég sok és sokszínű város- és várostérség-tipizálással találkozhatunk; ezek módszertanai, lehatárolásai diverznek mondhatók. Az irodalmi feldolgozás során összegeztem a városi teljesítmény tényezőit, a gazdasági teljesítmény, a gazdasági szerkezet, az elérhetőség, a demográfia, az innovációs teljesítmény és az infokommunikáció, valamint a területhasználat mutatóit. Ahogy a város- és várostérség-kategorizálás is sokszínű, úgy a kelet-közép-európai városhálózat is differenciált képet nyújt, annak függvényében, hogy milyen területi szinten vizsgálódunk.

Zoltán EGRI: assistant professor, Faculty of Economics, Agriculture and Health Studies, Szent István University, Szarvas; egri.zoltan@gk.szie.hu

KEYWORDS: city, urban area, typology, methodology, regional development, Central and Eastern Europe

ABSTRACT: The aim of this study is to show the regional inequalities and special features of Central and Eastern Europe which is considered a region still in transition. In other words, the

purpose is to classify cities and urban regions. Today, we can see a revival of urban research. As focal points of regional and national economic growth, development and competitiveness, cities are the venues of spatial processes taking place in a fairly concentrated form.

This study seeks to describe today's major efforts in the field of city and urban region analyses as well as to highlight the various interpretations and methodologies of the same. Furthermore, the study identifies urban performance indicators and "draws" a map of the urban network of Central and Eastern Europe. Based on numerous literature sources, the study deals with several spatial levels from the "actual" urban level to the research projects completed at a regional level.

The study starts by presenting spatial and methodological information on the flagships (the so-called MEGA areas) of polycentric regional development, and arrives at an important conclusion about the primary role played by Berlin and Vienna in the region. Actually, the "new" capitals represent the secondary line, while the weak MEGAs at the bottom of the urban hierarchy act as development hubs in the region. Even the contours of a new integration zone become visible in the region. This zone is forming along Pan-European corridor VI with the involvement of Vienna, Prague, Bratislava, Budapest (and Zagreb).

Another major data source for urban-level measurements is the urban audit, coordinated by Eurostat, which has already supplied databases for a multitude of studies. This source represents a substantial innovation in urban research efforts as it includes multi-layer data, contains long statistical data series and allows comparisons in both time and space. Nevertheless, it also has many disadvantages including, in particular, lack of data and national features in the delimitation of urban agglomerations. In my opinion, this fact makes a lot of analytical surveys unreliable. One of the most widespread analyses of the rural/urban issue is the version adapted to NUTS 3 and based on population density. Developed formerly by the OECD, this model has undergone many changes. As a result, its recent versions place greater emphasis on the role of cities. The research results of Bengs and Schmidt-Thomé (ESPON 1.1.2) have contributed to the clarification of urban-rural relations at the level of NUTS 3. This survey draws the demarcation lines of urban regions in view of population density as well as other factors (central town status of the region, land use indicators). In my effort to further differentiate the notion of the city as a territorial unit, I have found several publications using the expression of metropolitan regions or metro regions. The special region is defined as the cities and urban agglomerations shown in the urban audit, which are manifested at NUTS 3 level(s). Unique efforts are seen in the ESPON FOCI project, where the units of observation are the city areas and their regional hinterland.

Accordingly, a city is "not always a city" because its smaller or bigger agglomeration or hinterland is almost always present in the various social or economic surveys of the given region. Based on a review of the main European documents, I may state that the efforts launched to classify cities and urban agglomerations are fairly wide-ranging. What is more, the associated interpretations and methodologies are also diverse. According to my literature review, the primary and supplementary factors of urban performance are the following: economic output, economic structure, accessibility, demography, innovative performance, infocommunications and land use indicators. Similarly to the varied picture found regarding the categorisation of cities and urban agglomerations, the Central and Eastern European urban network is also very differentiated depending on the spatial level of the actual analysis.

Látni kell, hogy a fejlődés gyújtópontjai a városok, „mivel ebben a területi egységben koncentráltan zajlanak a térbeli folyamatok, azok jellege, funkcióik sajátosságai részben meghatározzák térségeik fejlődését, részben pedig hordozzák és kifejezik a versenyképességet.” (Rechnitzer 2006)

„A városok társadalmunk vibráló impulzusai.”
(Hahn, EC 2010a)

Bevezetés, célkitűzések

Az új évezred elejétől a városkutatások reneszánszát tapasztalhatjuk. Az 1999-ben megjelent Európai területfejlesztési perspektíva (ESDP) új térségi szerepkört szán a városoknak. A dokumentum 67–78. pontjai többek között leszögezik, hogy „policentrikus fejlesztési koncepciót kell alkalmazni ahhoz, hogy regionálisan kiegyensúlyozott fejlődést lehessen elérni, (...) az EU összes régiója gazdasági potenciálját csak akkor lehet kihasználni, ha továbbfejlesztjük a policentrikus településhálózatot.” (EC 1999) A dokumentum megjegyzi azt is, hogy „az olyan területfejlesztési perspektíva, amely egyes világvárosi térségek policentrikus fejlesztésére korlátozódik, nincs összhangban az EU azon hagyományával, amely a város és a vidék sokszínűségének fenntartását tartja szem előtt. Ezért célként az EU egész területét felölelő policentrikus településhálózatot kell kitűzni.”¹ A tanulmány szerint a többközpontú hálózat kiépítése azért is fontos, mert Európa területi egyensúlyának javításában a megfelelő világgazdasági integrációval rendelkező dinamikus övezetek kulcsszerepet játszanak. Ezek nemzetközileg elérhető világvárosi régiók hálózatából és háttérterületeikből állnak, így a vidéki területek fejlesztése is megtörténik. A cikkben alapvetően nem a policentrikus térszerkezet vizsgálata a célom, inkább csak alapfelvetésként alkalmazom a fenti sorokat, hangsúlyozva a városok fejlődésben betöltött szerepét.

A ma fennálló, nem éppen kedvező helyzetet számos dokumentum elemezte. A városok az európai gazdaság motorjai, a kreativitás és az innováció katalizátorának szerepét tölthetik be az EU-ban. Az ötödik kohéziós jelentés (EC 2010b) szerint az EU-ban a nagyvárosi régiók adják a lakosság 60%-át és a bruttó regionális termék 68%-át. Egy másik statisztikai adatsor szerint a Pentagon térségben (a London–Párizs–Milánó–München–Hamburg városokkal határolt régióban), amely az EU legurbanizáltabb térsége, az unió népességének közel egyharmada, a megtermelt GDP közel fele és a kutatás-fejlesztési kiadások háromnegyede összpontosul. Ugyanakkor a jólét, a magas hozzáadott értéket előállító ágazatok, munkahelyek magas aránya mellett számos problémával is kénytelenek szembeesülni ezen agglomerációk: ilyen például a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázata,² valamint a környezeti fenntarthatóság kérdése.

Tanulmányomban a napjainkban is átalakuló kelet-közép-európai térségre koncentrálok, elsődleges célom bemutatni az itt lévő városok, várostérségek „mérését”, tipizálását, kategorizálását. Az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- Hogyan határozza meg napjainkban a várost vagy városi térséget a szakirodalom?
- Milyen területi szinten érdemes és szükséges vizsgálni?
- Hogyan mérjük a várost, a városias térségeket? Milyen módszerek segítik a tipizálást?
- Melyek a városi teljesítmény indikátorai?
- Hogyan néz ki Kelet-Közép-Európa városhálózata, „várostérképe”?

A dolgozat vizsgálati terét, Kelet-Közép-Európát az alábbi országok jelentik: a balti országok, a visegrádi térség, Kelet-Németország, Szlovénia, Románia, Bulgária. A szakirodalmi feldolgozás során ezen országok városait, városi térségeit emelem ki (ahol lehetséges), európai és kelet-közép-európai kontextusban mutatom be szerepüket.

A feldolgozás alapja az ESPON és az Eurostat kiadványai és projektjelentései. Az eredményeket a városi szinttől kiindulva a magasabb térségi szintek (al-régió, régió, nagytérség) felé haladva tekintem át.

A városi szintű elemzések főbb eredményei

A policentrikusság³ célkitűzése hosszú évtizedek óta visszatér az európai területi gondolkodásban. Az európai területpolitika 1999-ben erősítette meg az Európai Unióra a többközpontú településhálózat megteremtésének célkitűzését, mely azóta is az európai területi prioritások egyik legfontosabb eleme. Az Európai Unió Területi agendája hasonlóképp fontosnak ítélte meg, hogy a fejlődés vázát a többközpontú településhálózat adja. A policentrikusság európai célkitűzésének egyik fontos eleme, hogy a fejlődés ne a Pentagon területére koncentrálódjon, hanem e területen kívül is legyenek olyan erős városias térségek, amelyek az Európai Unió területileg kiegyensúlyozott fejlődését segíthetik elő (NFGM, VÁTI 2010).

Az ESPON kutatási hálózat számos tanulmányt jelentetett meg az ESDP-ben célként megjelölt többközpontú területi fejlődésről. Az első jelentős kutatási eredményeket a Nordregio által koordinált projekt adta (ESPON 2005), amely az európai térség policentrikus fejlődését mutatja be. A 27+2 (EU, Norvégia és Svájc) országból álló területen 1595 funkcionális városi területet azonosítottak. A városi területek tipizálása⁴ az európai kontextusban mért funkcionális jelentőség alapján történt, ezt az 1. táblázat bal oldali oszlopa ismerteti. A többféle területi adatbázison, az egyes funkciók rangsorolásán alapuló módszertannal háromszintű városkategorizálást hoztak létre. A legtöbb pontot elérő 76 város az európai növekedési nagyvárosi terület (MEGA), 219 város a transznacionális

vagy nemzeti városi terület, a maradék 1312 pedig a regionális vagy helyi városi terület besorolást kapta. A MEGA-kat négy kritérium alapján továbbosztották (hiszen ezek a Pentagon térség lehetséges ellenpólusai). A tömeg funkcióját a népesség mellett a GDP is képviseli, a versenyképességet az egy főre jutó GDP és az 500 legnagyobb vállalat megléte. Az elérhetőségi dimenzióban megjelenik a légi forgalom és a multimodális megközelíthetőség. A negyedik kritérium a tudás, azaz a képzettségi szint és a kutatás-fejlesztésben foglalkoztatottak aránya.⁵ Ez alapján a MEGA-területeket öt kategóriába sorolták: globális csomópontok, Európa motorjai, erős, potenciális és gyenge MEGA-központok. A kelet-közép-európai térségben két fejlődési góc található, az Európa motorjai kategóriába tartozó Bécs és Berlin urálja a teret. Az új tagállamokban a fővárosok jelennek meg növekedési központként (a potenciális MEGA-tábort erősíti Varsó, Prága, Pozsony és Budapest). Egyéb, a fejlett városhierarchia alján lévő városok (gyenge MEGA-k) is fejlődési csomópontok lehetnek (Katowice, Krakó, Gdańsk–Gdynia–Sopot, Łódź és további lengyel nagyvárosok, valamint Ljubljana, Bukarest, Temesvár és Szófia). Illés (2005) szerint új csomópontként a Bécs–Prága–Pozsony–Budapest ellensúlyozhatja (részben – saját megjegyzés) a Pentagon térséget. Itt jelenhet meg egy új integrációs zóna, amely Zágráb felé folytatódhat. A transznacionális régió kialakulását nagyban elősegíti a városokat, azok térségeit összekötő infrastruktúrális hálózat, a VI. páneurópai korridor.

Az IGEAT által vezetett újabb ESPON-projekt (2007) felülvizsgálta a korábbi kutatásokat. Újból definiálták a főbb városi funkciókat, azok tartalmait kiegészítették. Az 1. táblázat jobb oldali oszlopában látható mutatórendszer szofisztikáltabb, így a kimutatott városszerkezet is összetettebb. Habár az adatbázis kifinomultabb volt, a globalizációs indikátorokat is szükséges lett volna kiegészíteni, például az infokommunikációs technológiák szektorával, az ipar helyett a tercier szektor bruttó hozzáadott értékével (bár ez közvetve megjelenik a nemzetközi döntéshozatal mutatójában), valamint egyéb, gazdasági sűrűséget kifejező indikátorokkal.

A kutatás négy kategóriát határozott meg a népességszám alapján: metropoliszok, nagy, közepes és kis funkcionális városi térségek. A metropoliszokat differenciálták: a két vagy több város alkotta metropolisz a policentrikus metropolisz elnevezést kapta. Az újabb lehatárolás alapján összetettebb képet kapunk a térség városi szerkezetéről, főleg az eddig (inkább) monocentrikusnak nevezett országok esetében. Csehországban Prága mellett ellenpólus Ostrava és Brno (többközpontú metropoliszok), illetve nagy funkcionális városi térség Plzeň. Magyarországon közepes méretű funkcionális városi térség Miskolc és Debrecen. Romániában jóval több nagyobb város tűnik fel a térképen: Bukarest metropolisz mellett Temesvár, Konstanca, Kolozsvár, Jászvásár, Brassó, Galac és Craiova. A kutatás fontos eredménye a határon átnyúló funkcionális városi területek azonosítása. Metropolisz- és többközpontú határon átnyúló funkcionális városi térség Kelet-Közép-Európában a sziléziai-morva térség (5,3 millió fő) és Bécs–Pozsony–Mosonmagyaróvár (3,4 millió fő). Határon átnyúló nagyváros

1. táblázat: A policentrikus városképet ismertető főbb ESPON-kiadványok
funkció- és mutatókészlete

Set of functions and indicators in ESPON publications about polycentricity

Dimenziók	ESPON 1.1.1.	ESPON 1.4.3.
Tömeg	A funkcionális várostérség népessége	A magváros és a vonzáskörzet népessége
Közlekedés	Légi közlekedés és kikötői forgalom (bizonyos határ felett)	Közúti, vasúti és légi kapcsolódás, kikötői forgalom
Turizmus	Kereskedelemi szálláshelyek férőhelyeinek száma	Kereskedelemi szálláshelyek férőhelyeinek száma, eltöltött vendégéjszakák száma, turisztikai minősítés mutatói
Ipar	Az ipar bruttó hozzáadott értéke (euró)	Az ipar bruttó hozzáadott értéke (euró)
Tudás	Egyetemek megléte, felsőfokú képzésben résztvevők száma	Az 500 legjobb európai egyetem és a 100 legjobb kutatóintézet megléte, a high-tech és tudásintenzív szolgáltatásokban és iparágakban foglalkoztatottak aránya
Közigazgatás	Az adott város szerepe a decentralizáció függvényében	Nemzeti szinten: a decentralizáció függvénye Nemzetközi szinten: nemzetközi szervezetek jelenléte (EU, EKB, NATO, UNESCO, ENSZ stb.)
Döntéshozatal	Az 500 európai nagyvállalat központjainak megléte	Nemzeti szinten: a főbb vállalati központok és a 200 legnagyobb hazai vállalat alközpontjainak megléte Nemzetközi szinten: a 2000 legnagyobb nemzetközi vállalati központjának megléte, a nemzetközi szolgáltatásokhoz való hozzáférés

Forrás: ESPON 2005, ESPON 2007 alapján.

Salzburg és Rusze-Gyurgyevó ikervárosok. Közepes méretű határon átnyúló térségeket a német–lengyel, az olasz–szlovén, valamint az osztrák–német határ mentén találunk, kisméretű határon átnyúló városi tereket pedig a magyar–szlovák határ mentén (Komárom–Révkomárom, Esztergom–Párkány).

A városi szintű mérés másik fontos adatforrása az Eurostat által koordinált urban audit. Az Európai Unió döntéshozói felismerték a városok jelentőségét az egységes Európában. Sem a területi különbségek mérséklése, sem pedig bizonyos gazdasági, társadalmi problémák kezelése nem lehetséges a városok helyzetének ismerete nélkül (Kezán 2006). Az urban audit öt szinten gyűjt adatokat: a magváros (a közigazgatási határokkal körülvett város), az agglomeráció (larger urban zone, LUZ, ingázási körzet), a városrész (településrész, kerület), a kernel (az „alulhatárolt” fővárosok esetében⁶) és az ország szintjén. Módszertani szempontból az agglomerációk lehatárolása érdekes, egyben megnehezíti az egységes értelmezést. A kelet-közép-európai térségben, például Ausztriában a NUTS 3 szint jelenti a LUZ-t (Bécs esetében már több NUTS 3 térség alkotja a

vonzáskörzetet), Bulgáriában a LAU 1 szintű, ingázáson alapuló aggregáció a LUZ-lehatárolás alapja. (Kivétel a főváros, itt a NUTS 3 szint a vonzáskörzet.) Budapest esetében 79 település alkotja a LUZ-t. A lengyel városokban a város népessége határozza meg, hogy LAU 1 vagy LAU 2 a vonzáskörzet alapja, Romániában pedig távolsági kritériumot alkalmaznak (15 vagy 20 km, annak függvényében, hogy a fővárosról vagy egyéb városról van szó). Ezért az urban audit városkörnyéki adatait fenntartással szükséges kezelni.

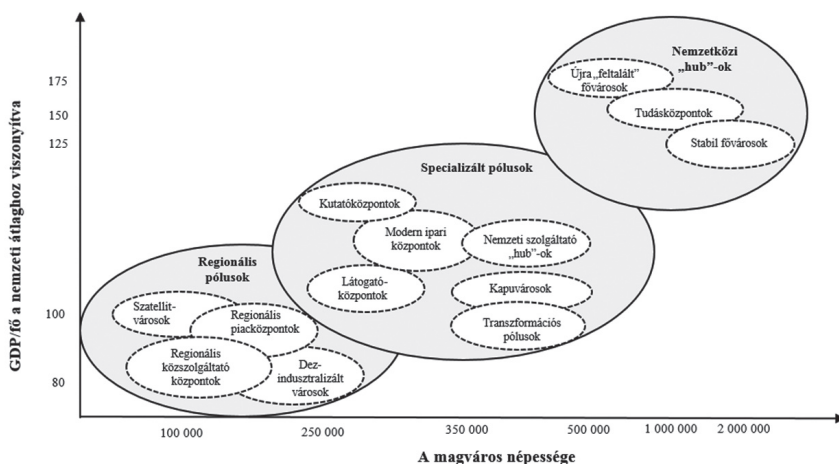
Az adatbázis számos területre kiterjed, például a demográfia, a társadalmi és a gazdasági helyzet mutatói, az állampolgári részvétel, a képzés és az oktatás, a környezet, a közlekedés és a szállítás, az információs társadalom, valamint a kultúra és rekreáció indikátorai érhetők el. Az adatgyűjtés nehézségeit jelenti többek között, hogy egyes adatok csak népszámlálásokból állnak rendelkezésre, a módszertanban a nemzeti sajátosságok miatt a megfelelő területi szintre nem állnak rendelkezésre adatok (Kezán 2006). A legtöbb esetben az urban audit a városok első három szintjén kínál statisztikai adatokat. Számos város esetében viszont nem ez a helyzet: van, ahol nincs agglomerációs adat, másoknál mind a városmag, mind az agglomeráció esetében ugyanazon adatok érhetők el, néhol két városmag ugyanazon agglomerációba tartozik (Bretagnolle, Delisle, Mathian, Lizzi, Guérois, Averlant 2011). A 2010-es State of European cities című dokumentum a következő számokat közli: 356 magváros adatai ugyan elérhetőek, de LUZ-szinten csak 294-re áll rendelkezésre adat (RWI, Difu, NEA, PRAC 2010). A településrészi, kerületi szintű adatok szintén hiányosak. Sőt, az időbeli összehasonlítás is nehéz az adathiány miatt. Új kísérleti fejlesztésként jelent meg a Large City Audit (LCA), amely a 100 000 fő feletti városokat foglalja magába.

Az első, 2007-es State of European cities című tanulmány tipizálja az európai térség városait az urban audit adatbázisa alapján. Az egyes városok besorolását méretük, gazdasági struktúrájuk, gazdasági teljesítményük és versenyképességük befolyásolja.⁷ A vizsgálati módszertan egyszerű, első lépésben a népesség és a gazdasági teljesítmény alapján differenciálják a városokat, majd ezen belül kategóriákat határoznak meg a többi mutató (innovációs teljesítmény, tehetség, kapcsolódás, vállalkozókészség) segítségével. (A kategóriákat az 1. ábra, a példákat a 2. táblázat mutatja be.)

Az ezredforduló adatainak elvégzett elemzés sokszínűen mutatja be Európa, azon belül pedig Kelet-Közép-Európa városait. Ha nem is nyújt több információt a fejlődési gócpontokról, mint a korábbi MEGA-vizsgálatok, jóval differenciáltabb kép jelenik meg a vizsgált térségről. A jelentés alapján egyetlen tudásközpont sem lelhető fel Kelet-Közép-Európában. A térség híján van olyan, a nemzeti városhierarchián túllépő városnak, amely a nemzetközi ipar, szolgáltatások, tudás, pénzügyi szolgáltatások és elérhetőség frontvonalában lenne.

A második State of European cities kiadvány (RWI, Difu, NEA, PRAC 2010) a 2003–2004-es urban audit alapján tipizálja az európai városokat. A városi fejlődés, növekedés főbb dimenzióit az alábbiakban azonosította a jelentés: népesség, gazdaság, tudás, társadalmi kohézió, kormányzás, környezet és közlekedés.

1. ábra: A városok kategorizálása a State of European cities (2007) alapján
 Categorization of cities according to the State of European cities (2007)

Forrás: EC 2007 alapján.

A főbb dimenziókhoz 21 mutatót rendeltek, ezek után faktorelemzéssel négy faktort határoztak meg. Azon mutatók, amelyek a legnagyobb mértékben korreláltak az egyes faktorokkal (népsűrűség, 0–4 évesek korcsoportja, GDP/fő, felsőfokú végzettséggel rendelkező munkaképes lakónépesség), adták a klaszterelemzés alapját. A kétféle klaszterelemzést (hierarchikus és k-közép) diszkriminanciaanalízissel korrigálták. A módszertani fejezet szerint 356 város esetében az alábbi

2. táblázat: Példák a városkategóriákra
 Examples of city categories

Nemzeti „hub”-ok	Stabil fővárosok: Bécs, Berlin Tudásközpontok: – Újra „feltalált” fővárosok: az „új” fővárosok
Specializált pólusok	Nemzeti szolgáltató „hub”-ok: Łódź, Brno, Plovdiv, Temesvár Transzformációs pólusok: Drezda, Lipcse, Maribor, Plzeň Kapuvárosok: Bargas, Gdańsk, Rusze, Gyurgyevó Modern ipari központ: Bydgoszcz, Graz, Linz, Arad Kutatóközpontok: – Látogatóközpontok: Krakkó, Várna, Weimar
Regionális pólusok	Dezindusztrializált városok: Kassa, Miskolc, Halle an der Saale, Katowice, Żory Regionális piacközpontok: Pécs, Nyíregyháza, Erfurt, Nyitra Regionális közszolgáltató központok: Magdeburg, Schwerin, Lublin Szatellitvárosok: –

Forrás: EC 2007 alapján.

esetek becsültek (regresszioelemzéssel): népsűrűség (89 város), 0–4 évesek korcsoportja (60 város), felsőfokú végzettséggel rendelkező munkaképes lakónépesség (215 város). A becslés nagy aránya miatt ez az elemzés (is) problémás.

A kelet-közép-európai térség homogén (2. ábra), a nagyobb városok, metropoliszok a fő nagyvárosok kategóriájában találhatók, pár regionális központ is fellelhető (főleg Kelet-Németországban), egyetlen kisebb központ (Kecskemét) van, a többség pedig a leszakadó régiók városait gyarapítja. A térképen nem jelennek meg az alkategóriák, ezeket a 3. táblázat közli példákkal.

A részletes csoportosítás sem ad sokkal kedvezőbb képet: a 94 városból 67 leszakadónak számít, ezen belül a rosszabbik csoportban román, lengyel és bolgár városokat találunk. A két középső kategóriában a „germán” városokon túl csak Plzeň és Kecskemét bukkan fel. Felsőbb szinten a fővárosokon kívül Gdańsk, Krakkó, Łódź, Poznań és Wrocław a jelentős hatással bíró európai gócpont.

Fontos megjegyezni, hogy a többváltozós elemzések szerint Berlin helyzete meggyengült, nem számít európai vezetőnek, „csupán” nemzeti pólus a fővárosok és a lengyel nagyvárosok mellett.

2. ábra: Várostopológia a 2004-es urban audit alapján
City typology according to urban audit (2004)

Forrás: RWI, Difü, NEA, PRAC 2010 alapján.

3. táblázat: Kelet-közép-európai várostípusok 2004-ben
Urban typology of Central and Eastern Europe, 2004

Fő nagyvárosok	Vezető európai fő- és nagyvárosok: Bécs Nemzeti fő- és nagyvárosok: Berlin, Pozsony, Bukarest, Budapest, Gdańsk, Krakko, Łódź, Ljubljana, Poznań, Prága, Riga, Szófia, Varsó, Wrocław
Regionális központok	Regionális szolgáltató központok: – Regionális innovációs központok: Erfurt, Graz, Halle an der Saale, Lipcse, Magdeburg, Plzeň, Schwerin Regionális központok, növekvő népességgel: Drezda, Linz, Potsdam, Salzburg
Kisebb központok	Kisebb közigazgatási központok: Frankfurt, Kecskemét, Weimar Kisebb központok növekvő népességgel: –
A leszakadó régiók városai	Strukturális adaptáció alatt lévő városok: 54 kelet-közép-európai város, pl. Győr, Katowice, Nagyszeben, Kolozsvár, Arad, Hradec Králové Leszakadó városok: Bákó, Brăila, Călărași, Craiova, Gyurgyevó, Nowy Sącz, Piatra Neamț, Plovdiv, Radom, Rusze, Suwałki, Marosvásárhely, Várna

Forrás: RWI, Difú, NEA, PRAC 2010 alapján.

Összességében újra ki kell jelenteni, hogy az urban audit adatbázisára alapozott vizsgálatok fenntartással kezelendők, egyrészt az adatok elérhetősége, megbízhatósága, másrészt pedig a területi aggregáció szintje miatt.

A területi szintű vidékiesség és városiasság főbb összefüggései

A vidéki és városi térségek lehatárolására jelentős hatása az OECD által kidolgozott, népsűrűsége alapuló módszertan. A metodika két területi szintet vesz figyelembe, a települést és a NUTS 3-at. A 150 fő/km² alatti népsűrűségű településeket vidékinek tekintjük. A NUTS 3 szinten három kategória van: túlnyomóan vidéki régiók (a vidéki népesség aránya több mint 50%), átmeneti régiók (15–50% közötti vidéki népesség) és városi régiók (a népesség kevesebb mint 15%-a él vidéki közösségekben). Később a városi dimenzió még hangsúlyosabbá vált az egyes kategóriákban: ha egy túlnyomóan vidéki térségben van egy legalább 200 000 fős város és ez a térség népességének 25%-át jelenti, akkor átmeneti kategóriába kerül az adott régió. Ha egy átmeneti régióban van 500 000 főnél népesebb város és ez a népesség több mint 25%-át jelenti, akkor városi régiónak minősül a térség. Az ötödik kohéziós jelentésben (EC 2010b) újabb lehatárolás jelent meg, népességi rácsok segítségével városi és vidéki klasztereket határoltak le. Városi az a klaszter, ahol a népsűrűség legalább 300 fő/km² és az egységet minimum 5 000 fő alkotja. Az 500 km²-nél kisebb NUTS 3 térségeket a modell összevonja egy vagy több szomszédjával. Ezek után a NUTS 3 térségeket a népességi arány alapján sorolja be: ahol a négyzetek többsége rurális (vagyis az össznépesség 50%-a, vagy több egység nem éri a városi kritériumot) túlnyo-

móan vidékiesnek nevezi, ahol az arány 20–50%, ott átmeneti a kategória, és ahol a népesség kevesebb mint 20%-a él vidékies rácsban, az túlnyomóan városi régióknak számít (EC 2011). A kategorizálás ezzel nem ér véget, a város (mint a különböző szolgáltatások és munkahelyek tere) szerepe alapján azon átmeneti és túlnyomóan vidéki térségek, amelyek esetében 45 percnyi utazás alatt elérhető egy legalább 50 000 fő népességű város, városközelinek tekinthetők, ahol ez a feltétel nem teljesül, az távoli jelzöt kap.

A NUTS 3 szintű vidékiesség és városiasság értelmezéséhez járulnak hozzá Bengs és Schmidt-Thomé (2006) ESPON-eredményei. Elsőként a város-vidék kapcsolatok főbb tényezőit azonosítja a jelentés, majd ezek összefüggéseit faktor-elemzés segítségével elemzi. A mutatók között területhasználati, népességi, jóléti, infrastrukturális és mobilitási indikátorokat találunk. A faktorelemzés kettéosztotta a városi és a vidéki tereket: az elsőben a településstruktúra és az áramlás jellemzői sűrűsödnek, a másodikba pedig a mezőgazdasági területek, az erdők és a természetközeli területek arányai kerültek. Ezután második lépésként három, a környezeti és funkcionális tulajdonságokat figyelembe vevő kritériumot határoztak meg, ezek a népsűrűség, a NUTS 3 régió központi városának státusza, valamint a mesterséges, mezőgazdasági és „maradék” (erdő, vizenyős területek és vízfelszín) területek aránya.⁸ A városi hatás mértékét a népsűrűség és a térségben lévő város státusza fejezi ki. Ha a népsűrűség a vizsgált térség (EU-27-ek, Norvégia és Svájc) átlaga felett van vagy a város a MEGA-kategóriába sorolható, akkor a városi hatás magas. Ha egyik kritérium sem teljesül, akkor alacsony városi hatásról beszélhetünk. Az emberi beavatkozás meghatározása a CORINE-adatbázis terület-használati adatbázisa alapján történt (a jelentés bevallott hiányossága, hogy a terület-használati adatok az 1990-es évre vonatkoznak). Nagymértékű emberi beavatkozásról abban az esetben beszélhetünk, ha a mesterséges területek aránya átlag feletti. Közepes emberi beavatkozás esetében a mezőgazdasági (és ha lehetséges, a „maradék” kategóriájú) terület-használat is átlag feletti. Kismértékű emberi beavatkozásról pedig akkor szólhatunk, ha a „maradék” területek aránya átlag feletti. Hat kategóriát alakítottak ki,⁹ melyek eloszlása némely esetben szélsőséges. Az erős városi hatású régiókban jelentős koncentrációt figyelhetünk meg: a terület 27%-án a népesség közel 70%-a él, itt koncentrálódik a gazdasági teljesítmény 78%-a. A gazdasági teljesítmény koncentrációja igen szélsőséges: a 2004 előtt csatlakozott országokban termelik meg annak 95%-át, a többi az új tagállamoké. Az INTERACT és az ESPON (2007) az egyes kategóriák alapján összegezte a főbb társadalmi-gazdasági sajátosságokat (4. táblázat).

A módosítható területi egység problémájával foglalkozó ESPON 3.4.3 jelentés (ESPON 2006) a tipizálást elkészítette NUTS 2 szintre is. A kutatási anyag kiemeli a városi és vidéki tipizálás eltérő eredményeit a közép-európai térségben, ami az aggregációból fakadó információvesztéséből adódik (3. ábra). Bajorország NUTS 3 szinten diverz képet nyújt, NUTS 2 szinten viszont egyértelműen városi térséggé „válík”. Hasonló jelenség figyelhető meg Lengyelországban is. (Itt érdekesség, hogy Varsó és vonzáskörzete NUTS 3 szinten erős városi hatás-

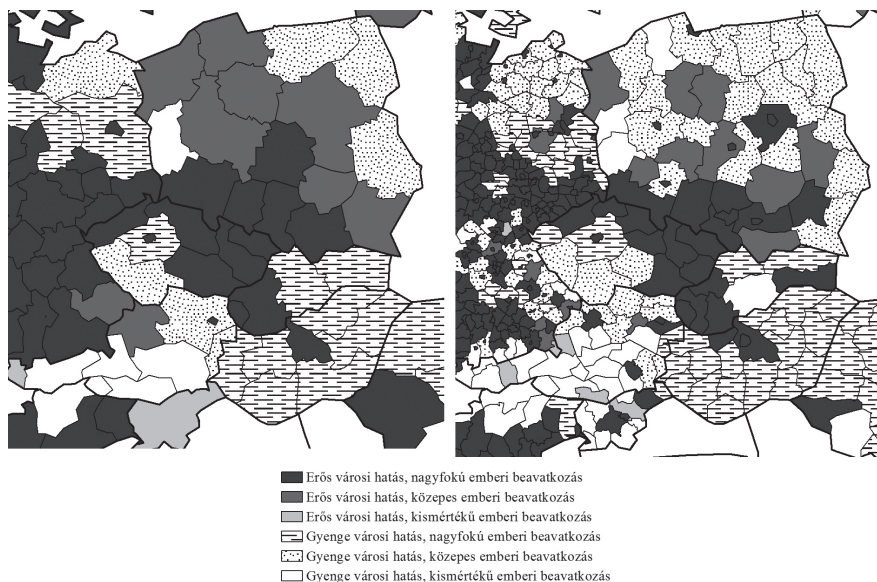
4. táblázat: Főbb társadalmi-gazdasági sajátosságok a vidékies és városias térségekben
Main social and economic characteristics of the rural and urban areas

	„Vidékiség”		
	Beépített	Kezelt	Egyéb (vadon)
Népsűrűség Magas	Magas GDP/fő Alacsony a leszakadó régiók aránya Az elérhetőség magas szintű	Legmagasabb népességnövekedés Legmagasabb gazdasági növekedés Nagyarányú a leszakadó régiók jelenléte	Turisztikai dominancia – külföldi (főleg európai) vendégek
Alacsony	Népességcsökkenés Legalacsonyabb gazdasági növekedés Nagyarányú leszakadó térségek Alacsony elérhetőség	Magas gazdasági növekedés Alacsony elérhetőség	Alacsony népességnövekedés Gyenge elérhetőség

A kereszt táblában nem az eredeti kutatás elnevezéseit alkalmazták. A „vidékiség” az emberi beavatkozás mértékét mutatja, a beépített területek a nagyfokú, a kezelt területek a közepes, míg az egyéb (vadon) pedig a gyenge beavatkozás „szinonimái”.

Forrás: INTERACT, ESPON 2007 alapján.

3. ábra: Közép-európai vidéki és városi térségek NUTS 2 és NUTS 3 szinteken értelmezve
Rural and urban areas on different NUTS 2 and NUTS 3 scales in Central Europe

Forrás: ESPON 2006 alapján.

sal és nagyfokú emberi beavatkozással jellemezhető, vajdasági – NUTS 2 – szinten viszont egy kategóriával visszaesik.) Nagyobb visszaesés írható le Kassa és Komárom-Esztergom megyék esetében, viszont Csehországban szinte alig változott a két szinten elvégzett besorolás. A vidékiesség és a városiasság értelmezését és összehasonlítását nagyban befolyásolja a lehatárolás módszertana is. Kelet-Németországban például jóval több várost értelmeznek NUTS 3 régióként, mint Csehországban, Magyarországon, Romániában vagy Bulgáriában. Előbbiben 26 várost (kreisfreie Stadt) találunk, míg utóbbiakban csupán a fővárosok jelennek meg önálló régióként.

A nemzeti szinten eltérő lehatárolásokból adódó problémák részbeni kiküszöbölésére két módszert is kínál az európai szakirodalom: egyrészt a főbb városok szűkebb-tágabb vonzáskörzettel együtt történő lehatárolását, másrészt pedig a településmorfológiát is figyelembe vevő vizsgálatokat.

A város mint területi egység képét tovább differenciálja, hogy számos kiadványban (Dijkstra 2009; EC 2010b, 2013) megtaláljuk a nagyvárosi régió kifejezést. Ezek területi lehatárolásának alapja az urban audit LUZ térsége, tehát a város és annak vonzáskörzete. A nagyvárosi régiók lehatárolása az EU és az OECD harmonizált módszertanán alapul.¹⁰ A nagyvárosi térség egy vagy több NUTS 3 térségből áll. Mivel a LUZ és a NUTS 3 területek határai nem esnek egybe, ezért azon NUTS 3 térségek, ahol az adott LUZ népességének legalább 50%-a él, az az adott LUZ nagyvárosi térsége.¹¹ A városmag lehatárolására a korábban említett négyzetrácsmódszert alkalmazták, a vonzáskörzetek alapját pedig a népszámlálások alapján felmért ingázási adatok jelentik.¹² Háromféle nagyvárosi térség létezik: fővárosi térség (mint pl. Budapest és Pest megye, Prága és Közép-Csehország), második szintű nagyvárosi térség (a Kolozsvárt magába foglaló Kolozs megye) és a kisebb nagyvárosi térség (például Brassó megye). Csak a nagyvárosi térségnek van népességszám-megkötése, az azon belüli kategóriák meghatározása a nemzeti sajátosságokhoz kötődik. A nagyvárosi régió szintjén történő vizsgálatok általában a GDP, a népesség és a munkaerő-piaci helyzet sajátosságainak kimutatására törekszik. Hasonló metodikával határozta meg az ESPON a másodlagos növekedési pólusokat (EIUA, UT, MRI, IFU, UC 2012) is, viszont több nagyvárosi térséget azonosítottak. A kutatás hipotézise szerint a területi teljesítmény főbb mozgatórugói az alábbi tényezők: innováció, humán tőke, elérhetőség, életminőség és kormányzati kapacitás. Az egyes mutatók közötti kapcsolatokat nem elemzi a jelentés, az egyes dimenziók operacionalizálása után csupán összehasonlító elemzéseket végeztek a kutatók.

Szintén városokat tipizál az ESPON FOCI projekt (EUROREG 2010). A vizsgálat megfigyelési egységei a nagyvárosi térségek és regionális hinterlandjuk.¹³ A térségi lehatárolás kivételes: Budapest esetében a regionális hinterland Bács-Kiskun, Fejér, Komárom-Esztergom, Nógrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékből áll, Prága esetében pedig Csehország nyugati fele (gyakorlatilag a történelmi Bohémia) alkotja a hinterlandot. A kelet-közép-európai térben 22 nagyvárosi térség és regionális háttérország létezik. A mindkét térségre külön-

külön elvégzett faktor- és klaszterelemzés eredménye egy város- és várostérségi kategorizálás. A kelet-közép-európai térség 2004-ben és 2007-ben csatlakozott fővárosainak mindegyike tradicionális vidéki térségekkel körülvett nemzeti növekedési pólusnak számít, a lengyel nagyobb városok és Várna periferikus területek kisebb városai. Berlin és tágabb környezete munkaerő-piaci problémákkal küszködő háttérországgal körülvett monocentrikus szolgáltatási központ, Graz és Linz a hegyvidéki térségben lévő kis szolgáltatási központ kategóriájába tartozik. Lipcse és Drezda problémás területen elhelyezkedő, szerkezetátalakítás alatti városnak számít. Véleményem szerint a vizsgálatban kérdéses, hogy a tágabb hinterland ténylegesen funkcionális összetartozást is jelent-e. Budapest esetében például Jász-Nagykun-Szolnok megyéből inkább csak a jászság tekinthető háttérországnak, míg a megye többi része nem (OFTK 2014).

A nemzeti lehatárolások sajátos korrekciójaként értelmezhető a többközpontúságot célként kitűző, a településmorfológiát is figyelembe vevő régióvizsgálat. Az egyik ESPON-projekt (BBR, IRS 2006) az európai térség NUTS 2 és NUTS 3 régióinak többközpontúságát vizsgálta klaszterelemzés segítségével.¹⁴ Az elemzésbe öt mutatót vontak be: településsűrűség, a kisvárosi népesség aránya, a funkcionális városi térségek és a MEGA-térségek jelenléte (dummy változók), valamint a legnagyobb város népességi aránya az adott régióban. A klaszterelemzés eredményeként hét régiótípus született (5. táblázat).

5. táblázat: Kelet-közép-európai régiótípezés a településmorfológia alapján
Typology of Central and Eastern European regions by settlement morphology

Közös nevezők	Főbb jellemzők	Példák
MEGA területek dominanciája	Magas településsűrűség, nincs kisváros, központi település népessége 100% körüli	Prága, Berlin, Bécs
	A központi település népessége magas, alacsony kisvárosi népesség	Közép-Magyarország, Pozsony, Délnyugat (Bulgária)
	Alacsonyabb a központi település népessége, alacsony kisvárosi népesség	Nyugat (Románia), Mazóvia
MEGA-térség hiánya	FUA-dominancia	Kujávia-Pomeránia, „Közép-Ausztria”
	Alacsonyabb FUA-népesség	Brandenburg, Észak-Alföld, Közép-Szlovákia
	A kisvárosi népesség alacsony, a településsűrűség csekély	Közép-Csehország, Közép-Morvaország
	A központi település népessége alacsony, csekély településsűrűség	Burgenland, Tübingia, Dél-Dunántúl

Forrás: ESPON 2006 alapján.

Összességében többletinformációt kapunk a különböző szintű régiók policentrikus térszerkezetéről, de mégis kritikával szükséges illetni a vizsgálatot. A régiók többségében ugyanis látszólagos regionalizációval (Tóth 2003) szembe-sülhetünk: a fejlesztési régióknak nincs sok közül a valóságos térszerveződés-hez, inkább csak a politikai pragmatizmus (a fejlesztési források lehívása, a fejlesztési stratégiák életbeléptetése és monitoringja) szülte azokat. „Kiváló” példa erre a MEGA-területek dominanciájával jellemezhető klaszterek harmadik csoportját képviselő Mazóvia: Varsó régiója a „tudatosan vezérelt” aggregációs információvesztesség miatt lett konvergenciaregió 2004–2006 között és az azt követő pénzügyi ciklusban is.¹⁵

Módszertani (és különösen adatkezelési) szempontból talán az egyik legérdekesebb, legsokszínűbb vizsgálat az ESPON (2012) keretén belül született. A közép-európai fővárosokat (Bécs, Prága, Pozsony, Budapest, Ljubljana) górcső alá vevő, a metropolizálódást és a policentrikus fejlődést vizsgáló POLYCE kutatásban egy-egy város teljesítményének értékelésére számos területi szintet alkalmaztak. Megjelenik az urban audit-ból a CC (magváros) és a LUZ (agglomeráció), a NUTS 3 és a NUTS 2 szint, egyes indikátorok esetében pedig a FUA- és MEGA-szintek is előkerülnek. Az összehasonlító elemzés (a főbb faktorok: gazdasági teljesítmény, népességi mutatók, mobilitás, környezet és életminőség) eredménye szerint a közép-európai fővárosok rangsora a következőképpen alakul: Bécs, Prága, Pozsony, Ljubljana és Budapest.

Összegzés

Tanulmányom a napjainkban is átalakuló kelet-közép-európai régió területi sajátosságainak kimutatását tűzte ki célul, mégpedig a városok, a városias terek értelmezésével, kitekintve a kelet-közép-európai térségre. Kutatási kérdéseim a városok és a városi térségek meghatározását, a különböző területi szinteken való értelmezést, a mérést, a módszertant, a városi teljesítmény kimutatását célozták.

Összességében kijelenthető, hogy a város nem minden esetben város, annak szűkebb-tágabb vonzáskörzete vagy hinterlandja szinte minden esetben megjelenik a különböző társadalmi-gazdasági tartalmú területi elemzésekben. A főbb európai empiriák áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy legalább annyira diverz a város- és a várostérség-tipizálás, mint a vidéki terek esetében.

Ugyanakkor a vizsgálatok többségét fenntartásokkal kell kezelnünk. A városi szintű kutatások (konkrétan az urban audit) esetében számos faktor nehezíti az egységes értelmezést, ilyenek például az adatbázis elérhetősége, megbízhatósága, és a területi aggregáció sem tekinthető megbízhatónak. A városok kisugárzó, fejlődést generáló szerepe miatt fontosnak tartom az egységes módszertanon alapuló vonzáskörzet-lehatárolást.

A területi vizsgálatok értelmezésének egyik kulcskérdése a lehatárolás metodikája, annak sajátosságai és következményei. A gyakran előforduló módosítható területi egység problémájára megoldás a vonzáskörzettel való együttes kezelés vagy a településmorfológia sajátosságainak figyelembevétele. Természetesen egyik megoldás sem tökéletes, utóbbinál például a látszólagos regionalizáció következményei nehezítik az értelmezést. Ezért a vizsgált térség ismerete elengedhetetlen a pontos és tényszerű vizsgálatok elvégzéséhez.

A kelet-közép-európai régió várostérképének megrajzolása a fentiek alapján nem egyszerű feladat. A városok és városias térségek számos tipizálásával találkozhatunk, és az egységesítést nehezíti, hogy az egész térségre vonatkozó elemzés kevésnek mondható. Természetesen Bécs, Berlin, az új tagállamok fővárosai és a nagyobb városok elsőbbsége, teljesítménye megkérdőjelezhetetlen a régióban, a kis és közepes népességű városok komplex feltárása még várat magára. Jelen pillanatban ez a korábban említett okok miatt kivitelezhetetlen, ezért a NUTS 3 szintű városi térségvizsgálatok tűnnek megfelelőnek, természetesen a településmorfológiai sajátosságokkal kiegészítve. Egyrészt e térségi szint áll a legközelebb a városi szinthez, másrészt pedig a városi fejlődés, teljesítmény indikátorkészlete ezen a szinten tűnik kielégítőnek.

Jegyzetek

- 1 Kunzmann (1992) Kék szőlő térszerkezeti modellje is hasonló elképzelésen alapul. A főbb európai városok mint szőlőszemek jelennek meg (szűkebb-tágabb vonzáskörzetükkel), ezek együttesen egy fürtöt alkotnak. Gorzelak (1997) szintén városi alapon határozta le híres térszerkezeti modelljét, a Közép-európai banánt.
- 2 Beszédes összefüggéseket ismertet az ötödik kohéziós jelentés (EC 2010b): a nyugat-európai urbanizáltabb térségben magasabb az anyagilag nélkülöző és az anyagilag súlyosan nélkülöző népesség aránya, mint a kevésbé városiasodott térségekben.
- 3 Két megvilágításban is beszélhetünk policentrikusságról. Az első a morfológiához kapcsolódik, ami azt jelenti, hogy adott területen hogyan oszlanak el a városi körzetek; a második a városi körzetek közötti kapcsolatra (pl. az együttműködések hálózatára) vonatkozik. (Illés 2005)
- 4 Alapegységnek a funkcionális városi területet (functional urban area – FUA) tekinti az ESPON, amely egy városi központ (morphological urban area – MUA) és az azzal szoros gazdasági kapcsolatban álló környezet (labour pool) együttese (Radvánszki 2007).
- 5 Minden dimenziót két mutató képvisel, a versenyképességi indexek kivételével egyszerű számtani átlagot használtak az összegzésnél. Az egy főre jutó GDP-t kétharmados, a vállalatok jelenlétét egyharmados aránnyal vették figyelembe.
- 6 Itt a lehatárolás kiegyenlítéséről, egységesítéséről van szó, a fővárosok összehasonlíthatóságának érdekében. A kategória a város körüli beépített területeket is tartalmazza.
- 7 Az alkalmazott versenyképességi modell a versenyképességi fa (Lukovics 2008). Ennek alapjai a tehetség, az innováció, a kapcsolódás és a vállalkozókészség.
- 8 A népsűrűség és a MEGA-területek között pozitív korrelációs kapcsolat van, mint ahogy a mesterséges területek aránya és a népsűrűség között is. (Ez utóbbi esetben igen szoros a kapcsolat.)
- 9 A kategóriák a következők: erős városi hatás, nagyfokú emberi beavatkozás; erős városi hatás, közepes emberi beavatkozás; erős városi hatás, kismértékű emberi beavatkozás; gyenge városi

- si hatás, nagyfokú emberi beavatkozás; gyenge városi hatás, közepes városi hatás; gyenge városi hatás, kismértékű emberi beavatkozás.
- 10 A kettő közötti különbség az, hogy az OECD csak a nagyobb nagyvárosokat veszi számba és csakis az OECD-tagországokban, míg az EU szerint népességi kritérium van: legalább 250 000 főnek kell lennie egy nagyvárosi térségben.
 - 11 Hasonló módszertani sajátossággal találkozhatunk az ESPON FOCI projektben is, ott viszont szigorúbb megkötés él: az 50% helyett 70%-nak kell élnie az adott NUTS 3 térségben, térségekben.
 - 12 Hasonló módszertant alkalmaz Annoni és Dijkstra (2013) a hatodik kohéziós jelentést megalapozó, az EU regionális versenyképességét vizsgáló írásában (amely például Berlint és Brandenburgot, Bécset és Alsó-Ausztriát egyként kezeli).
 - 13 Ezt együttesen makrorégióknak nevezi a jelentés. A Belügyminisztérium és a VÁTI által szerkesztett (2011), az ESPON kutatási eredményeit magyarul bemutató kiadvány város és vonzáskörzetnek nevezi ezt a területi szintet. Véleményem szerint a város és regionális hinterlandja vagy háttérországa kifejezést indokolt alkalmazni.
 - 14 Azon országok esetében, ahol egyetlen NUTS 2 térséget találunk (balti államok, Szlovénia), ott a világosabb értelmezhetőség miatt alkalmazták a NUTS 3 szintet.
 - 15 Varsó NUTS 3 térség (Miasto Warszawa) már a 2000–2002-es időszakban is hasonló teljesítménnyel bírt, mint az akkori térségi éllovas Prága, mára viszont megelőzte azt. Mazóvia hat NUTS 3 térségből áll, a fejlett Varsóból és öt fejletlen alrégióból. Többségük ma az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson mért GDP alapján az EU-átlag 50%-án áll.

Irodalom

- Annoni P., Dijkstra L. (2013): *EU regional competitiveness index. RCI 2013*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/6th_report/rci_2013_report_final.pdf (Letöltés: 2013. szeptember 22.)
- BBR [Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung], IBR [Institute for Regional Development and Structural Planning] (2006): *International analyses of transnational and national territories based on ESPON results. ESPON 2.4.2 final report*. <http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/PolicyImpactProjects/ZoomIn/fr-2.4.2-full-r.pdf> (Letöltés: 2009. december 1.)
- Belügyminisztérium, VÁTI (2011): *Helyünk és jövőnk Európában. ESPON eredmények magyar szemmel*. Budapest
- Bengs C., Schmidt-Thomé K. (2006): *Urban-rural relations in Europe. ESPON 1.1.2. Final report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/ThematicProjects/UrbanRural/fr-1.1.2_revised-full_31-03-05.pdf (Letöltés: 2009. december 01.)
- Bretagnolle, A., Delisle, F., Mathian, H., Lizzi, L., Guérois, M., Averlant, G. (2011): *LUZ specifications (2004)*. ESPON technical report. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/ToolsandMaps/ESPON2013Database/3.6_TR-Urban_Audit.pdf (Letöltés: 2013. január 23.)
- Dijkstra, L. (2009): *Metropolitan regions in the EU. Regional Focus, 1*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2009_01_metropolitan.pdf (Letöltés: 2012. december 22.)
- EC (1999): *ESDP. European Spatial Development Perspective. Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- EC (2007): *State of European cities report – Adding value to the European urban audit*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/stateofcities_2007.pdf (Letöltés: 2012. május 11.)
- EC (2010a): *Survey on perception of quality of life in 75 European cities*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/survey2009_en.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- EC (2010b): *Befektetés Európa jövőjébe. Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Az Európai Unió Kiadóhivatala, Luxembourg

- EC (2011): *Regional focus. Regional typologies: a compilation*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2011_01_typologies.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- EC (2013): *Nyolcadik eredményjelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról. A válság regionális és városi dimenziója*. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/pr/1009/1009773/1009773hu.pdf (Letöltés: 2012. szeptember 22.)
- EIUA [European Institute for Urban Affairs], UT [University of Tampere], MRI [Metropolitan Research Institute], IFU [Institut Francais d'Urbanisme], UC [University College] (2012): *SGPTD second tier cities and territorial development in Europe: Performance, policies and prospects. Final report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/SGPTD/SGPTD_Final_Report_-_Final_Version_27.09.12.pdf (Letöltés: 2013. december 22.)
- EURORÉG [Centre for European Regional and Local Studies] (2010): *Metropolitan macroregions in Europe: from economic landscapes to metropolitan networks (Cities and their hinterlands)*. FOCI Future Orientations for Cities final scientific report. ESPON Coordinate Unit, Luxembourg
- ESPON (2005): *Potentials for polycentric development in Europe. ESPON 1.1.1. Project report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/ThematicProjects/Polycentricity/fr-1.1.1_revised-full.pdf (Letöltés: 2007. április 12.)
- ESPON (2006): *The modifiable areas unit problem. ESPON 3.4.3 final report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/StudiesScientificSupportProjects/MAUP/espon343_maup_final_version2_nov_2006.pdf (Letöltés: 2009. január 12.)
- ESPON (2007): *Study on urban functions. ESPON 1.4.3. Project report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/StudiesScientificSupportProjects/UrbanFunctions/fr-1.4.3_April2007-final.pdf (Letöltés: 2014. április 10.)
- ESPON (2012): *POLYCE. Metropolisation and polycentric development in Central Europe. Final report*. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/TargetedAnalyses/POLYCE/FR/POLYCE_FINAL_MAINREPORT.pdf (Letöltés: 2013. szeptember 15.)
- Gorzela, G. (1997): *Regional development and planning in East Central Europe.. In: Keune, M. (ed.): Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. ILO, Budapest, 62–76.
- Illés D. (2005): Az ESPON program első befejezett programja. *Falu-Város-Régió*, 3., 106–109.
- INTERACT, ESPON (2007): *Polycentric urban development and rural-urban partnership – thematic study of INTERREG and ESPON activities*. <http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/ESPONINTERactStudies/PolycentricUrbanDevelopment/fr-INTERACT-Poly-Jan2007.pdf> (Letöltés: 2010. március 12.)
- Kezán A. (2006): *Urban audit: az egységes városstatistikai adatbázis*. Konferencia-előadás a Magyar Regionális Tudományi Társaság IV. Vándorgyűlésén. Szegeden. www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2006/eloadasok/kezan.ppt (Letöltés: 2012. május 12.)
- Kunzmann, K. R. (1992): *Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 134., 25–50.
- Lukovics M. (2008): *Térségek versenyképességének mérése*. JatePress, Szeged
- NFGM (Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium), VÁTI (2010): *Kézikönyv az Európai Unió Területi agendájának hazai érvényesítéséhez*. Greenlight, Budapest
- OFTK (2014): *Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció*. Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal, Budapest
- Radvánszki Á. (2007): Egy koncepció – sok megközelítés? *Falu-Város-Régió*, 4., 15–24.
- Rechnitzer J. (2006): Az Európai Unió regionális és városfejlesztési politikájának újabb jellemzői. In: Lengyel I., Rechnitzer J. (szerk.): *Kihívások és válaszok: A magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az EU-csatlakozás utáni időszakban*. NOVADAT Kiadó, Győr, 105–124.
- RWI [Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung], Difu [German Institute of Urban Affairs], NEA [Transport research and training], PRAC [Policy Research & Consultancy] (2010): *Second state of European cities report. Research project for the European Commission, DG Regional Policy*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/stateofcities_2010.pdf (Letöltés: 2013. február 22.)
- Tóth Sz. (2003): A régiók Európája. *Korunk*, 14., 172–179.

A magyar városhálózat stabilitása és változása

Stability and change in the Hungarian city network

RECHNITZER JÁNOS, PÁTHY ÁDÁM, BERKES JUDIT

RECHNITZER János: tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; rechnj@sze.hu

PÁTHY Ádám: egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; pathya@rkk.hu

BERKES Judit: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális-Tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr; berkes.judit@sze.hu

KULCSSZAVAK: innováció, versenyképesség, városhálózat, térszerkezet

ABSZTRAKT: A települések innovációs képességének vizsgálatáról számos hazai munka számolt be az elmúlt közel húsz év során. Ezek közül alig találkozhatunk komplex, a magyar városhálózat teljes egészére kiterjedő vizsgálatokkal. Ennek fontosságától nem tekinthetünk el, hiszen az elemzés során kapott eredmények alapot jelenthetnek különböző, a városhálózat sajátos jellege alapján meghatározott stratégiák kidolgozására.

Tanulmányunk alapját egy 2005-ös innovációspotenciál-vizsgálat jelenti, melynek módszertanát megtartva tárjuk fel a hazai városhálózat tagozódását, az egyedi változók öt különböző dimenzióba történő rendezésével. Az öt főkomponens a következő: gazdaság, iskolázottság és menedzsment, társadalmi aktivitás, humán erőforrás, innováció.

A módszer lehetőséget adott arra, hogy felderítsük a városhálózat belső differenciáltságát, illetve a dimenziók mentén betekintést nyerünk abba, hogy a városhálózat csoportjai milyen mértékű innovációs képességgel rendelkeznek. A főkomponenseket 327 város adatainak figyelembevételével alakítottuk ki, ebben nem szerepelnek Budapest, valamint a 2013 júliusában városi rangot elnyert 18 város mutatói.

A kapott eredmények arról is tanúskodnak, hogy a területi egyenlőtlenség tovább növekszik. A városok közötti különbségek mérséklődtek, azonban az egyes dimenziók közötti szakadék tovább nőtt. A jól teljesítő városok esetében sem feltétlenül találkozik a gazdasági és innovációs potenciál.

János RECHNITZER: professor, head of department, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; rechnj@sze.hu

Ádám PÁTHY: assistant lecturer, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; pathya@rkk.hu

Judit BERKES: PhD student, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University, Győr; berkes.judit@sze.hu

KEYWORDS: innovation, competitiveness, city network, spatial structure

ABSTRACT: A considerable amount of literature has been published in Hungarian on the settlements' innovation capability in the past twenty years. However, among these studies we

can barely find a complex examination that would embrace the entire Hungarian city network. We cannot set aside its importance, since the situation exposed and the results revealed by such an examination could serve as a basis for evolving different strategies defined by the peculiar features of the city network.

The basis for our study is an analysis of innovation potential carried out in 2005. Sticking to its methodological structure, we made an attempt to reveal the dispersion of Hungarian city networks by organizing the unique variables into five dimensions. These five dimensions are as follows: economy, education and management, social activity, human resources, innovation.

This method made it possible to explore the differences within the city networks, as well as to shed light on the degree of innovational capabilities of the methodologically well-defined groups of city networks. The dimensions were formed based on the data from 327 cities. The sample does not include the indicators of Budapest and other 18 cities which gained urban status in July 2013.

We used cluster analysis based on the principal component scores to determine homogeneous groups of cities. Twenty-five cities with the best complex indicators were separated and a hierarchical cluster analysis was done on them. Groups of the remaining cities were determined by the k-means cluster analysis. Human resources and innovation indicators played a great role in the stratification of the twenty-five "elite" cities. Six groups were identified among them as follows: regional centers with complex structure; regional centers with economic emphasis; cities with research and development dominance; suburban economic centers; cities with significant knowledge base and higher education; sub-regional centers with balanced structure. The remaining 302 cities were classified into four clusters. Here we can observe a "second tier" in the city network, consisting of 37 cities. Availability of human resources and innovation is also relevant in this category, but clusters below this level – containing mostly small towns and "quasi-towns" with deficient central functions – are determined along the primary economic and social factors.

The results also prove that regional inequalities are constantly increasing. Differences between cities decreased slightly, however, the gap between the dimensions became even wider. The economic and innovation potential do not necessarily meet in the case of well-performing cities.

Bevezetés

A hazai regionális kutatások egyik fontos területe a településhálózat, s azon belül a városrendszerek elemzése. A városok meghatározó szerepet töltenek be a területi folyamatokban, hiszen koncentrált erőforrásokkal, azok valamilyen kombinációjával rendelkeznek, s így generálói a térszerkezet alakításának. Kutatásunk azt vizsgálja, hogy egy vagy több domináns gazdasági szektor által formált városi térben milyen fejlődési sajátosságok mutathatók ki. Emellett kíváncsiak vagyunk arra, hogy a városrendszer elemeit, alrendszereit, térbeli megjelenését és kiterjedését ezek a gazdasági koncentrációk és az azokhoz szervesen kapcsolódó tevékenységek, funkciók, továbbá az azokat megtestesítő intézmények miként képesek alakítani.

A kutatás számos dimenziója közül az egyik, hogy áttekintjük a hazai városhálózat változási irányait. Egyrészt keressük a hálózatalakítás meghatározó tényezőit, másrészt vizsgáljuk az összetartozó, azonos jellegzetességeket mutató csoportokat, s végül pozicionáljuk az egyes városokat, regisztrálva azok elmozdulásait. Az időbeliségre is törekszünk, hiszen az ezredforduló időszakára

vonatkozó elemzéseket (Grosz, Rechnitzer 2005; Horváth 2006) ismételjük meg, minimális kiegészítéssel. A vizsgálatok reprodukálásával célunk a változások bemutatása. Leírjuk azokat a tényezőket, amelyek mozgatták a magyar városhálózat egészét, s azokból kiemelten a nagyvárosokat, térségszervező központokat, valamint érzékeltetjük az esetleges az egyes alakító tényezők szerkezeti átrendeződését. Meghatározzuk az azonos fejlődést mutató csoportokat, megadva azok térbeli elhelyezkedését, tagjait, jellemzőit.

A városkutatás hazai irányainak rövid áttekintése

A hazai regionális tudomány több szinten és dimenzióban foglalkozott a várossal mint meghatározó területi egységgel, a városi rendszerekkel, hálózatokkal. A kutatások hatására – vélhetően – a területi politika, s annak dokumentumai is növekvő hangsúlyt helyeztek a városok fejlesztésére, azok funkcióinak meghatározására, majd lehetséges alakítási irányaik kijelölésére.

Rövid áttekintésünkben a hangsúlyt a városkutatás főbb irányaira helyezzük, kiemeljük azokat az elemzéseket, amelyek a *hálózatalakításban* adhatnak eligazítást, valamint a nagyvárosi szerkezethez, annak egészéhez, csoportjaihoz vagy egyes tagjaihoz köthetők.

Az első csoportba soroljuk a *városok kialakulásával, fejlődésével, az urbanizációs folyamat* elemeivel, megjelenési formáival foglalkozó műveket. Az új klasszikus mű Enyedi György (2012) monográfiája, amely az urbanizáció világméretű jelenségének izgalmas leírását adja a különböző nagytérségekben, más és más fejlődési pályákon. Nagy hangsúlyt helyez a városhálózatokra, azok kialakulására és fejlődési sajátosságaira, de részletesen nem tárgyalja a magyar jellegzetességeket. Ennek történeti metszeteit, valamint annak alakulását tekinti át Beluszky Pál (1999) szintén klasszikusnak tekinthető munkájában, ahol kitér a regionális funkcióval rendelkező városok hálózatára, az annak változását előidéző történelmi, gazdasági tényezőkre. Viszonylag kevés elemzés foglalkozott a hazai nagyvárosok európai és közép-európai összevetésével, e hálózatokban elfoglalt helyüknek a meghatározásával (Enyedi 2010; Horváth 1998; Tagai 2010).

Míg Kelet-Közép-Európa városhálózatának fejlődési irányai elhanyagoltak a hazai irodalomban, addig a *városi társadalom és rendszer irányításának, szervezésének* kérdései erősen felülreprezentáltak. Kiemelkednek azok az elemzések, amelyek a nagyvárosi társadalmak átalakulást tekintik át, kitérve a legfontosabb mozgató tényezőkre (Szirmai 2009, 2013). A városi rendszerek kormányzása (Pálné Kovács 2010), a város és vidék vagy agglomerációk együttműködésének alakulása, a térszervezés intézményi kereteinek alakulása érdemleges eredményeket mutatott fel (Somlyódyné Pfeil 2012). Izgalmas vita zajlott a várossá válásról, de egyben a városi rendszerek fejlődését meghatározó tényezőkről is (Csapó, Kocsis 2008; Dövényi 2009; Kulcsár 2008; Pirisi 2009; Pirisi,

Trócsányi 2009; Tóth 2008). Kutatásunk szempontjából e blokk tanulságai abban álltak össze, hogy egyrészt a városi társadalom minél pontosabb leírására kell törekednünk, s az intézményi keretek jellege nem elégséges a hálózatok és azok egyes csoportjainak összehasonlításához. Valamint azt is elfogadtuk, hogy a városi funkciók standard, hagyományos elemei mellett egyre több új tényező jelenik meg, amelyek egzakt leírása még számos akadályba ütközik. S végül magyarázatot kaptunk arra, hogy a magyar városhálózat nagy tömegét funkcióhiányos kisvárosok teszik ki, amelyek döntően a rendszerváltozás után nyerték el a városi rangot, s közülük igen kevesek emelkedtek ki.

A városi funkciók (erőforrások, intézmények, szervezetek) és azok térbeli hatásait elemző, alapos *módszertani* ismereteket nyújtó kutatások (Bajmócy, Kiss 1999; Nagy 2011; Szigeti 2002; Tóth 2011) segítettek a regionális szerepkörök egyértelmű elhatárolásában, azoknak a funkcióknak a kiválasztásában vagy megerősítésében, amelyek a városok térbeli hatásait jól közvetítik.

A következő blokkba soroltuk azokat az irodalmakat és elemzéseket, amelyek a *városi hálózatokra* vonatkoztak. A hálózati elemzéseken belül több témakört lehet elkülöníteni. Az első a fejlesztési stratégiák csoportja, ahol az alapvető kérdés, hogy milyen szervezetek kialakítása történjen meg a jövőben, a hálózatban; annak egyes csomópontjai (regionális központok) milyen szereppel és funkciórendszerrel rendelkezzenek, s milyen legyen a viszony Európa más nagyközpontjaival és a többi magyar várossal (Barta 2009; Faragó 2006, 2008, 2009). Ehhez kapcsolódik a regionális központok értelmezése, meghatározása, a térbeli növekedési pólusok leírása, azok működésének körbejárása és a kapcsolódó fejlesztések meghatározása (Horváth 2007; Lengyel 2007; Rechnitzer 2007). A városhálózat szerkezeti sajátosságainak elemzése a másik nagy vizsgálati terület, ebben két irányt különíthetünk el: az egyik az általános szerkezeti elemzés, amikor a fejlődési irányok értékelése segíti a tervezést (Salamin, Radvánszki, Nagy 2008), a másik a szerkezetet alakító nagyvárosok, központok helyzetének, funkcióinak vizsgálata és ebből a hálózatszervezés irányainak számbavétele (Csomós 2013; Tóth, Nagy 2013).

Végül, de nem utolsósorban témánk szempontjából meghatározó kérdések a városhálózat alakításában az *innovációk, a megújítások megjelenése*, illetve az azokat jellemző tényezők és a szerkezetet alakító további faktorok (gazdaság, társadalom, népesség, intézmény) kapcsolata, kölcsönös egymásrautaltsága (Grosz, Rechnitzer 2005; Lengyel, Rechnitzer 2000; Rechnitzer 1993; Rechnitzer, Csizmadia, Grosz 2004). A kapcsolatelemzések lehetőséget adtak arra, hogy típusokat határoljunk le, keresve azokat az összetartozó, azonos fejlődési pályát mutató városokat, amelyekben a vizsgált tényezők sokasága valamilyen mértékben egyezik, s ezzel hasonló szerepük lehet a hálózat egészének alakításában, de a térszerkezet formálásában is.

Elemzésünk célja az *időbeliség regisztrálása*, nemcsak a hálózat egészének bemutatása, annak egy időpontban történő felvétele, hanem a *változás* megragadása. Annak kimutatása, hogy a városhálózat milyen irányban alakult a rend-

szerváltozás időszakában (1991–1992), az ezredfordulót megelőző időszakban (1997–1998), annak első évtizede elején (2002–2003), végül a jelenlegi évtized első éveiben (2011–2012).

Vélhetően rövid ez az időszak, hiszen bár a városhálózat számos taggal bővült, de nagyon lassan mozdul el, annak stabil elemei új funkciókat csak idővel alakítanak ki, azok hatásai erősen megkésve – néha követhetetlenül – jelentkeznek. A helyezések, az összetartozó csoportok, a pozíciók alakulását az adatbázisok – még ha törekedtünk is az időbeli és tartalmi egységesítésre – erősen befolyásolják, azok részben új és új elemekkel, s a régiek pedig változó tartalmakkal állíthatók elő. Az elemzéseink tehát egy *időszakra vonatkozó helyzetképet*, egy újabb felvételt adnak a térszerkezetet döntően alakító centrumok hálózatairól. A visszaulások, az időbeli összevetések a lehetséges pályák irányait adják meg, és persze az azokat formáló tényezőket. A hálózat alakulásának mozgatóelemeit számba vettük tanulmányunkban, s magyar vonatkozásban értelmezhető összefüggéseket fogunk bemutatni.

Az adatbázis

Tanulmányunk elsősorban arra tesz kísérletet, hogy a Grosz és Rechnitzer (2005) által publikált¹ innovációspotenciál-vizsgálat megismétlésével bemutassa a hazai városhálózat tagozódását a versenyképesség és az innovációs potenciál alapján, figyelemmel követve az elmúlt évtized változásait. Ezen túlmenően az elemzések során fontosnak tartottuk azt is, hogy további, részletesebb feltárásokkal kiindulópontokat adjunk meg mind a felhasznált indikátorokra, mind pedig az alkalmazott módszerekre vonatkozóan. Kerestük a lehetőségeket, hogy még pontosabban és árnyaltabban alakítsuk ki a különböző várostípusokat, továbbá határozottabban rávilágítsunk a tudásteremtés és tudáskiaknázás közötti kapcsolatokra vagy azok hiányára.

Ennek megfelelően megtartottuk a korábbi struktúrát, az *öt tematikus főkomponensbe* rendezett változókat. Az indikátorkészlet felépítése is megegyezik a korábbi elemzéssel, a változók tartalma és a fajlagos mutatók kialakításának módszere néhány kivétellel szintén azonos elvet követ. Egy változó – a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya – maradt ki a megismételt vizsgálatból, mivel az adat nem áll rendelkezésünkre települési szinten, és nincs olyan hasonló tartalmú indikátor, amellyel érdemben helyettesíteni tudtuk volna. Egy mutató tartalma jelentősen változott, a gazdasági főkomponens esetében indokoltnak tartottuk a távbeszélő-fővonalak számának lecserélését a relevánsabb szélessávúinternet-előfizetésekkel. Apróbb változtatásnak tekinthető még, hogy a társadalmi aktivitás főkomponensben egy népszavazási (európai uniós csatlakozás) részvételi arány helyett a parlamenti választások részvételi arányát használtuk.

Bizonyos esetekben az adattartalmat csak kismértékben érintő *terminológiai változások* voltak. A főiskolai és egyetemi karok esetében a karnak nem minősülő székhelyen kívüli képzések nem szerepelnek az adatok között, a jogi személyiségű vállalkozások száma esetében nem a működő, hanem a regisztrált

1. táblázat: A főkomponensek és az azokat alkotó mutatók
Indicators used in the analysis sorted by principal components

Változó	Kommunalitás	Súly
<i>Gazdasági főkomponens (53%-os sűrítés)</i>		
Foglalkoztatottak aránya a lakónépességből (%), 2011	0,77	0,86
Személygépkocsik száma 1000 lakosra, 2011	0,77	0,78
Adófizetők aránya a lakónépességen belül (%), 2011	0,67	0,77
Szja-alap egy lakosra (1000 Ft/fő), 2011	0,90	0,93
Szélessávúinternet-előfizetések száma 1000 lakosra, 2011	0,80	0,90
Működő jogi személyű vállalkozások száma 1000 lakosra, 2011	0,55	0,74
Munkanélküliek aránya a lakónépességből (%), 2011	0,66	0,80
Inaktív keresők aránya a lakónépességből (%), 2011	0,56	0,56
Helyi iparüzési adó egy lakosra (1000 Ft/fő), 2011	0,42	0,62
Ügyvédek száma 10 000 lakosra, 2011	0,42	0,48
Regisztrált egyéni vállalkozások száma 1000 lakosra, 2011	0,80	0,20
<i>Iskolázottság és menedzsment főkomponens (88%-os sűrítés)</i>		
Vezető és értelmiségi foglalkozásúak az összes foglalkoztatottból (%), 2011	0,90	0,95
Egyetemi, főiskolai végzettségű foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból (%), 2011	0,93	0,96
Egyéb szellemi foglalkozásúak aránya az összes foglalkoztatottból (%), 2011	0,82	0,90
<i>Társadalmi aktivitás főkomponens (56%-os sűrítés)</i>		
Résztvételi arány a 2010-es országgyűlési választások első fordulójában (%)	0,50	0,71
Szja nonprofit 1% felajánlása egy lakosra (Ft), 2011	0,53	0,73
Nonprofit szervezetek száma 1000 lakosra (db), 2011	0,62	0,79
Helyi nyilvánossági fórumok összetettsége	0,60	0,78
<i>Humán erőforrás főkomponens (56%-os sűrítés)</i>		
Vezető oktatók aránya az összes oktatón belül (%), 2010	0,70	0,76
Főiskolai-egyetemi karok száma (db)	0,80	0,86
Középiskolák száma (db)	0,84	0,83
Felsőfokú intézményekben tanulók száma 1000 főre, 2011	0,69	0,82
MTA köztestületi tagok száma 10 000 lakosra, 2013	0,96	0,75
A felsőfokú végzettséggel rendelkezők a 25 év felettiek között (%), 2011	0,48	0,66
Felnőttoktatási központok száma 10 000 lakosra, 2013	0,33	0,44
<i>Innovációs főkomponens (77%-os sűrítés)</i>		
Innovatív kezdeményezések száma 2003–2013 között (db)	0,87	0,93
Bejegyzett domainszerverek száma (db), 2012	0,79	0,89
K+F-vállalkozások száma (db), 2012	0,87	0,93
Az innovációs és K+F-intézményhálózat összetettségi mutatója	0,56	0,75

vállalkozásokból indultunk ki. A foglalkozási beosztások indikátorai a FEOR osztályozási rendszer adatai alapján készültek, mivel az adatbázis összeállításának, illetve jelen tanulmány megírásának időpontjában nem álltak rendelkezésünkre a 2011-es népszámlálás részletes, települési szintű foglalkoztatási adatai. Az 1. táblázatban adjuk közre a felhasznált indikátorok listáját a főkomponensek szerint rendezve.

Az elemzés módszere és a változók értékelése

A vizsgálat első lépésében a tematikus dimenziókba sorolt változókból főkomponenseket készítettünk. A főkomponensek megtartása nem előre meghatározott sajátértékküszöb alkalmazásával történt, hanem minden esetben egy változót tartottunk meg (két dimenzió – gazdaság, humán erőforrás – esetében 2-2 főkomponens maradt, amelyek sajátértéke 1 felett volt, de mindkét esetben csak a legmagasabb magyarázóerővel rendelkezőt tartottuk meg).

A főkomponensek kialakításánál 327 város adatait vettük figyelembe, nem szerepelnek Budapest, valamint a 2013 júliusában városi rangot elnyert 18 város mutatói. A főkomponenseket alkotó változók között vegyesen találhatók fajlagos, illetve abszolút indikátorok. A főkomponensek pontszámai olyan standardizált mutatók, amelyek lehetővé teszik a különböző dimenziók együttes osztályozását.

A főkomponensek kialakításakor meggyőződhattünk arról, hogy az előző vizsgálat során alkalmazott indikátorkészlet a városhálózat jelenlegi állapotára is érvényes. A teljes variancia főkomponensek által magyarázott hányadosaiban az előző vizsgálatához hasonló értékeket találtunk a társadalmi aktivitás, a humán erőforrás és az innovációs főkomponens esetében. A gazdasági főkomponens magyarázóereje az új adatokkal szignifikánsan alacsonyabb (53%-ra csökkent a 62%-kal szemben), míg az iskolázottság és a menedzsment főkomponens esetében magasabb (88% a 79%-kal szemben, de ez jelentős mértékben az új modellből hiányzó mutatónak tudható be).

A főkomponensek alapvető adatait elemezve látható, hogy a skálák terjedelme és azok eloszlásai az egyes dimenziókban különböznek (2. táblázat). A gazdasági és iskolázottsági – illetve bizonyos mértékben a társadalmi aktivitás – főkomponensek esetében a normálishoz hasonló eloszlásokkal találkozhatunk, míg a humán erőforrás, de főként az innováció dimenziójában ehhez képest jelentős torzulások lépnek fel. Az innovációs főkomponensnél a korábbi vizsgálatban is tapasztalt nagy terjedelem, illetve magas csúcsossági mutató a jelenlegi adatokban még egyenlőtlenebb eloszlású.

A gazdasági főkomponens esetében az átlagpontszám – a főkomponens tulajdonságai alapján nulla – mentén tulajdonképpen pontosan kettéoszlik a városhálózat, a szórástávolságon kívüli városok száma pozitív és negatív irányban

2. táblázat: A főkomponensek alapvető eloszlási mutatói
Dispersion indicators of principal components

<i>Jellemzők</i>	<i>Gazdaság</i>	<i>Iskolázottság</i>	<i>Társadalmi aktivitás</i>	<i>Humánerőforrás</i>	<i>Innováció</i>
Medián	0,04	-0,15	-0,11	-0,30	-0,29
Ferdeség	0,10	0,52	0,61	3,72	5,44
Csúcsosság	-0,30	-0,13	0,30	16,02	40,15
Minimum	-2,38	-2,15	-2,07	-0,66	-0,50
Maximum	2,93	3,25	4,32	6,40	10,09
Terjedelem	5,31	5,40	6,39	7,05	10,59
Átlag feletti (db)	169	150	151	75	86
<i>Szórástávolságon kívül elhelyezkedő városok</i>					
Alul (db)	53	50	58	0	0
Felül (db)	52	58	54	30	24

egyenlőnek tekinthető. Hasonló a helyzet az iskolázottság és a társadalmi aktivitás főkomponensnél is. Ezek a dimenziók „megfelelően” viselkednek a városok rangsorolásának szempontjából.

A fentiekben már jellemzett humánerőforrás és főként az innovációs főkomponens esetében többféle ok húzódik meg a normálistól jelentősen eltérő megoszlások mögött, ezek közül a két legfontosabb:

- *a főkomponensek kialakításánál felhasznált indikátorok jellege*: míg az első három főkomponenst alkotó változók egy kivételével fajlagos mutatók voltak, addig a humánerőforrás főkomponens esetében két abszolút mutatót is felhasználtunk, az innovációs pedig csak ilyeneket tartalmaz;
- *a mutatók tartalma*: a két főkomponens esetében az azokat alkotó indikátorok jelentős része erősen polarizált. Ilyenek elsősorban a felsőfokú intézményekre vonatkozó adatok, amelyek értelemszerűen nulla értéket vesznek fel azon városokban, amelyek nem rendelkeznek ilyen intézménnyel. Az innovációs mutatókban is jelentős koncentráció tapasztalható, ami világosan kirajzol egy elitkategóriát a városhálózaton belül, sőt ebből a csoportból még kiválik egy másik, kiemelkedő mutatókkal rendelkező szűk városkör, amely bizonyos – innovációt támogató – intézményi háttérének köszönheti helyzetét.

Ezeknek a tényezőknek köszönhető, hogy a városoknak csak egy szűk köre, mintegy negyede kerül a teljes átlag fölé. Míg az ettől elmaradók nagy része egy viszonylag homogén tömböt alkot, kevéssel az átlag alatti pontszámokkal, a két főkomponens esetében a pontszámok minimuma nem éri el az egy szórásnyi negatív távolságot, ami elsősorban a sok nulla értékű mutatónak köszönhető. Annak a háttérében, hogy mind a humánerőforrás, mind pedig az innovációs főkomponens esetében jelentősen magasabb az eloszlás csúcsosságának értéke az előző vizsgálattal összehasonlítva, részben az áll, hogy jelen vizsgálat nagyobb elemzési körrel dolgozik; a városhálózat 2004 utáni „új belépői” túlnyomó többséggel nem mutatnak érdemleges teljesítményt ebben a két dimenzióban.

Jelentős mértékben – 251-ről 327-re – növekedett a vizsgálati egységek száma, körükben több indikátor nulla értékkel lép be a modellbe.

Összességében elmondható, hogy az alapvető társadalmi-gazdasági indikátorok alapján egy jól kezelhető *fejlett-fejletlen hierarchiát* azonosíthatunk, de a versenyképesség és az innovativitás mutatóinak eloszlása egyensúlytalan lett. Emiatt, illetve a mérsékelt innovációval rendelkező városok száma miatt nem tudunk kellően megalapozott kijelentéseket tenni a K+F+I-potenciál, valamint a gazdasági folyamatok közötti kétirányú pozitív kapcsolatokról a vizsgálat e szakaszában.

Amennyiben a tematikus főkomponensek segítségével *osztályozást* kívánunk végezni, mindenképpen meg kell vizsgálnunk a dimenziók közötti kapcsolatokat. A főkomponensek páronkénti korrelációi minden esetben szignifikánsak, de a kapcsolatok erőssége változó (3. táblázat).

3. táblázat. A főkomponensek közötti páronkénti korrelációs együtthatók
Bivariate correlation coefficients between principal components

	<i>Gazdaság</i>	<i>Iskolázottság</i>	<i>Társadalmi aktivitás</i>	<i>Humán erőforrás</i>
<i>Iskolázottság</i>	0,748			
<i>Társadalmi aktivitás</i>	0,704	0,754		
<i>Humán erőforrás</i>	0,418	0,569	0,592	
<i>Innováció</i>	0,375	0,483	0,516	0,830

Az első három, normálishoz közeli eloszlást mutató főkomponens páronkénti korrelációi magasak, de a humán erőforrás és az innovációs főkomponensekkel való kapcsolatuk csak közepes erősségű. Ebből következik, hogy a főkomponensek két csoportját nemcsak eloszlási tulajdonságaik, hanem bizonyos mértékben az eltérő belső hierarchia mentén is elválaszthatjuk egymástól. Még inkább erősíti ezt, hogy a legmagasabb korrelációs együtthatót a humán erőforrás és az innováció főkomponensei között találhatjuk. Fenntartva és figyelembe véve e megosztottságot, a szignifikáns kapcsolatok alapján mégis elmondhatjuk, hogy alapvetően konzisztens mutatókészletről beszélhetünk, amely lehetőséget nyújt a városhálózat elemeinek osztályozására a társadalmi-gazdasági, illetve innovációs indikátorokon keresztül.

A főkomponensek hálózatalakítása

A gazdasági főkomponens pontszámai alapján való eloszlás egyenletes, átlag feletti pontszámmal 169, átlag alattival 158 város rendelkezik. A szórástávolságon kívül eső egységek eloszlása is egyenletes, egy szórástávolságon felül 52, alul 53 város található, a két szórástávolságon kívüli egységek száma nyolc, illetve hat. Amennyiben méret és jogállás szerint vizsgáljuk a gazdasági teljesítmény mutatóit, elmondható, hogy a főkomponenshez tartozó átlagos pontszám a népesség növekedésével emelkedik. Míg az alsó kvintilisbe tartozó városok átlagos

népességszáma 6 253, addig a felső esetében már 28 337 lakos az átlag. Hasonló a helyzet abban az esetben is, ha az átlag alatti, illetve feletti pontszámmal rendelkező városok népességét vizsgáljuk.

Funkciók alapján azt tapasztalhatjuk, hogy a 23 megyei jogú város közül két város (Hódmezővásárhely, Salgótarján) produkál átlag alatti pontszámot, a többi 21 nemcsak a teljes átlag felett, hanem a felső két kvintilis valamelyikében található, közülük 11 város van az egyszeres pozitív szórástávolság felett.

A gazdasági fejlettség rangsorának legszűkebb elitje, a két pozitív szórástávolságon kívül eső nyolc város között nem találhatók megyei jogú városok. Négy, budapesti agglomerációhoz tartozó település (Budaörs, Százhalombatta, Törökbálint, Szentendre) mellett két olyan ipari központ (Paks, Tiszaújváros) sorolódott ide, amelyek gazdaságát egy-egy domináns nagyüzem határozza meg. Továbbá két olyan, 5 000 lakos alatti település (Répcelak, Bábolna) került előkelő pozícióba, ahol kimondottan kedvezőek a foglalkoztatási mutatók. Az 52. egy pozitív szórástávolságon kívül eső pontszámú városok túlnyomó többsége a budapesti agglomerációban és a Dunántúlon helyezkedik el, kivételt a már említett Tiszaújvároson kívül néhány megyei jogú város (Kecskemét, Eger, Szolnok), továbbá a Budapesttől ugyancsak viszonylag kis távolságra fekvő Hatvan és Rétság képez. A Dunántúl 13 megyei jogú városa közül nyolc tartozik ebbe a körbe.

Az átlag alatt teljesítő városok köre viszonylag jól lehatárolható térségi és népességi szempontok alapján. A két megyei jogú város (Hódmezővásárhely, Salgótarján) kívül mindössze két, 25 000 főnél népesebb település (Hajdúböszörmény, Ózd) került ide. Az átlag alatt teljesítő városok átlagos lakónépessége 8 403 fő, az átlag felettieké 22 908 fő. Viszonylag kevés dunántúli település szerepel az átlag alatti gazdasági teljesítményű városok között, ezek túlnyomó többsége a Dél-Dunántúlon helyezkedik el. A gyenge gazdasági teljesítményt nyújtó, egy szórásnyi negatív távolságon kívül eső 53 város között mindössze három dunántúli, hátrányos helyzetű térségben elhelyezkedő, alacsony népességű település (Gyöngyös, Nagybalázsi, Kadarkút) található. A gazdasági rangsor se reghajtói, a kétszeres negatív szórástávolságon kívül eső hat település közül öt Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében helyezkedik el.

Az iskolázottság és menedzsment főkomponensnél szintén a normálishoz közeli eloszlással találkozhatunk, 150 átlag feletti, illetve 177 átlag alatti várossal. A főkomponens pontszámaiban és kategóriáiban a gazdaságihoz képest erősebben mutatkozik a népesség és a funkció szerinti polarizáció. Az átlag alatt teljesítő városok átlagos lakónépessége 7 979 fő, az átlag felettieké 25 247 fő. Ugyanezek az értékek az alsó és felső kvintilis esetében 5 923, illetve 38 908 főt tesznek ki. Nincs olyan megyei jogú város, amely átlag alatti pontszámmal szerepelne, és mindössze öt 25 000 fő feletti népességű település (Ajka, Hajdúböszörmény, Komló, Ózd, Szentes) került ebbe a kategóriába. Az „elitet” alkotó, pozitív szórástávolságon kívül eső kategóriába került 58 város közül 17 megyei jogú, ez azt jelenti, hogy csak hat megyei jogú város (Sopron, Salgótarján, Dunaújváros, Nagykanizsa, Tatabánya, Hódmezővásárhely) sorolódott e körön kívülre.

A regionális eloszlás is árnyaltabb a gazdasági főkomponenshez képest. A Dunától keletre fekvő megyei jogú városok túlnyomó többsége is bekerült az elitbe, viszont rajtuk kívül mindössze három város (Baja, Felsőzsolca, Gyula) tartozik ide az Alföldről és Észak-Magyarországról. A legszűkebb elitet – kétszeres pozitív szórástávolság felett – alkotó kilenc város közül hét a budapesti agglomerációhoz tartozik, kivételt csak Hévíz és Balatonföldvár képez. Általánosságban is elmondható, hogy a Balaton környéki települések szignifikánsan jobban teljesítenek itt, mint a gazdasági főkomponens esetében. Balatonföldváron kívül Balatonalmádi, Balatonfüred, Keszthely, Siófok és Zámárdi is az első ötven város között van, míg gazdasági tekintetben ezt nem lehet elmondani róluk. Hasonló tendenciákat láthatunk más olyan településeken is, amelyekben domináns az idegenforgalom (Harkány, Velence, Zalakaros).

A gyengén teljesítő városok köre némileg kiegyensúlyozottabb regionálisan, mint a gazdasági főkomponensnél. Az 50, negatív szórástávolságon kívül elhelyezkedő város közül hét (Ács, Beled, Berhida, Devecser, Enying, Jánossomorja, Pusztaszabolcs) található a Dunántúlon, de közülük egy sem a Dél-Dunántúlon. A leggyengébben teljesítő városok túlnyomó többsége az Észak-Alföldön helyezkedik el (a 20 legalacsonyabb pontszámmal rendelkező város közül 14 található ebben a régióban), viszont mindössze egy település (Cigánd) kerül a kétszeres negatív szórástávolságon kívülre.

A *társadalmi aktivitás főkomponensnél* sem találkozhatunk extrémításokkal. Itt is a normálishoz közelít az eloszlás, a relatíve nagyobb terjedelem egyetlen város (Kiskőrös) kiemelkedő pontszámának köszönhető. A település népessége és a funkciók hasonló mértékben tekinthetők befolyásoló tényezőnek, mint az előző két főkomponens esetében. Az átlag alatti pontszámmal rendelkező városok átlagos népessége 8 000 alatti, az átlag felettieké 25 000 feletti, a pozitív szórástávolságon kívül eső 54 város átlagos népessége 43 000 felett van. Az iskolázottsági főkomponenshez hasonlóan itt sem találunk olyan megyei jogú várost, amely átlag alatt teljesít, és mindössze két, 25 000 fő feletti népességű településről (Ózd, Hajdúböszörmény) mondható ez el. A megyei jogú városok közül három (Tatabánya, Hódmezővásárhely, Érd) maradt ki a főkomponens „elitjét” alkotó, pozitív szórástávolságon túli 54 település közül.

A regionális eloszlásról elmondható, hogy a dunántúli és a budapesti agglomerációban tömörülő városok dominálnak a jól teljesítő városok körében, de kissé árnyaltabb a kép, mint az előző két főkomponensnél. Egy alföldi város, Kiskőrös rendelkezik a kiugróan legmagasabb pontszámmal, rajta kívül még három olyan található a pozitív szórástávolság felettiek között, amely nem a Dunántúlon vagy a budapesti agglomerációban fekszik, illetve nem megyei jogú város (Gyöngyös, Balassagyarmat, Tiszaújváros). A rosszul teljesítő városok valamivel kiegyensúlyozottabb térségi megoszlásáról beszélhetünk, erősebb hatást gyakorol a település nagysága és a várossá nyilvánítás időpontja. A leggyengébben teljesítő 58 város átlagos népességszáma alig haladja meg a 6 000 főt, illetve elvétve található köztük olyan település, amely az ezredforduló előtt nyert volna városi rangot.

A *humánerőforrás főkomponens* egyenlőtlen eloszlású: a városhálózat kiemelt csoportja jól teljesít a főkomponenst alkotó mutatókban, míg a városok többsége egymás közelében csoportosul, kevéssel átlag alatti pontszámmal. Ez részben annak a körülménynek köszönhető, hogy a főkomponensben abszolút mutatók szerepelnek, részben pedig a felsőoktatási intézmények hiánya miatt sok a nulla (nemleges) értékű alapadat. Ettől függetlenül a kapott kép valósnak tekinthető, amennyiben adottnak tekintjük a felsőoktatási és a K+F+I-infrastruktúra jelenlétének versenyképességre gyakorolt hatásait. Ennek következtében egy csúcsos, nagy terjedelmű eloszlással találkozunk, amelyet a felfelé kilógó városok határoznak meg.

Mindössze 75 várost találhatunk átlag feletti pontszámmal, a legjobban a nagy egyetemi központok teljesítenek, így az elitbe kerülnek azok a kisebb települések is, ahol méretükhöz és gazdasági súlyukhoz képest hangsúlyos a felsőoktatás jelenléte (Gödöllő, Keszthely). A magas pontszámmal rendelkező városok között atipikusnak számít Martonvásár, a felsőoktatási intézménnyel nem rendelkező városok között előnyös helyzetben vannak a budapesti agglomeráció gazdaságilag erősebb települései. A lakónépesség alapján a megoszlás polarizáltabb, mint az előző három főkomponens esetében; a legnagyobb városok az elitbe tartoznak, a nyolc, 100 000 főnél népesebb település közül a leggyengébben teljesítő Kecskemét is a 17. helyen található a rangsorban. Mivel az átlag alatti pontszámok szórása viszonylag alacsony, ezért nem túlzottan hangsúlyos a kelet–nyugat differencia a rangsor negatív oldalán, ennél jobban követhető a település népességének hatása.

Az *innovációs főkomponens* esetében még egyenlőtlenebb eloszlásról beszélhetünk, a nagy egyetemi központok erőteljesebben kiemelkednek. Bár az átlag felett teljesítő városok száma magasabb, mint a humánerőforrás főkomponens esetében, de a szűk elit még inkább elkülönül, és mind a terjedelem, mind az eloszlás csúcossága jelentős. A humánerőforrás főkomponenshez hasonlóan ebben az esetben is jelentős az „üres” mutatók és esetek száma, a felhasznált indikátorok alapján nem vagy csak kismértékben értékelhető városok széles köre határozza meg az eloszlási sajátosságokat.

A településnagyságban a polarizáció ennél a főkomponensnél a legjelentősebb, a pozitív szórástávolságon túli 24 város átlagos népessége meghaladja a 85 000 főt, a felső kvintilisbe tartozóknál is 47 000 az átlagérték. A lakónépesség és a faktorpontszám közötti korreláció kiemelkedően magas (0,956), ez az érték az első három főkomponens esetében mindenhol 0,5 alatt marad (bár a kapcsolatok minden esetben szignifikánsak). A megyei jogú városok mindegyike átlag feletti pontszámmal rendelkezik, a legfelső kvintilisbe tartozik. Mindössze négy megyei jogú város (Hódmezővásárhely, Szekszárd, Nagykanizsa, Salgótarján) nem került a 24 várost tartalmazó elitkategóriába. Az öt nem megyei jogúként az elitbe kerülő város mindegyike a budapesti agglomerációban található (Budaörs, Dunakeszi, Gödöllő, Szentendre, Szigetszentmiklós). Az átlag alatt teljesítő városok közül csak három (Ajka, Várpalota, Vecsés) népessége haladja

meg a 20 000 főt, az átlag felettiek között mindössze két 10 000 alatti népesség-rel rendelkező város (Kunszentmiklós, Szeghalom) található.

Az innovációs klaszterek

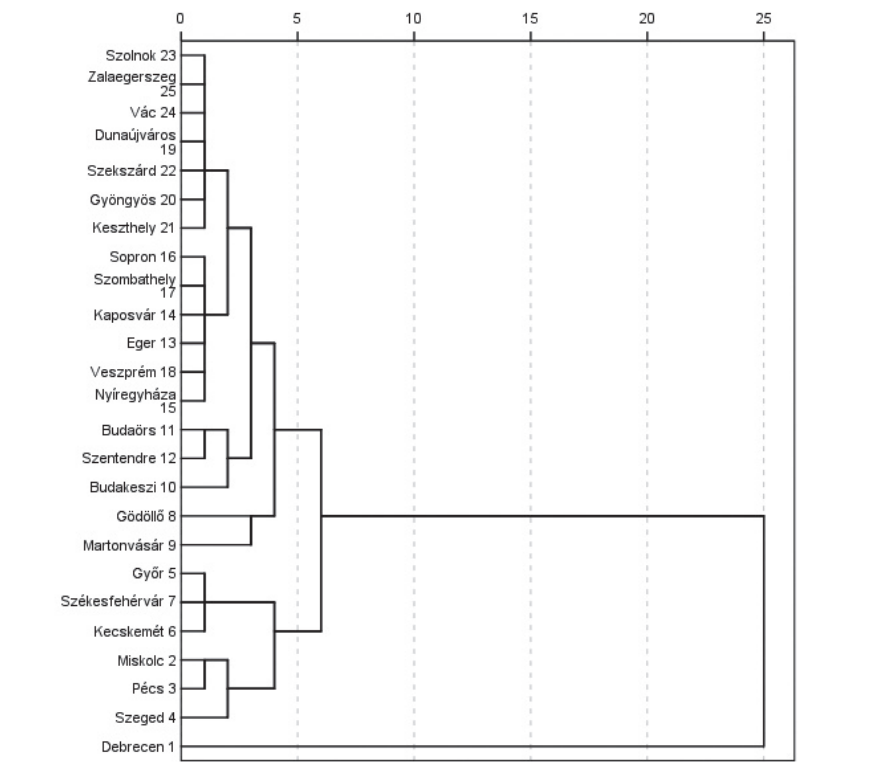
A főkomponens-pontszámok alapján meghatározott fejlettségi mutatókra alapozva első lépésben *átlagalapú klaszteranalízist* végeztünk, így kijelöltük a kutatásunk szempontjából kiemelt, részletesebben is bemutatandó „elitkategóriát”. A főkomponensek felhasználásával végzett eljárásban, négy klaszter elkülönítést követően két kiugró csoportot kapunk, amelyek együttesen 25 várost tartalmaznak. Ezekre a városokra hierarchikus klaszterelemzést végeztünk annak érdekében, hogy a legjobban teljesítő városok mezőnyén belül típusokat, innovációs csoportokat határozzunk meg. Az 1. ábrán látható az eljárás dendrogramja, amely bemutatja a csoportképződés lépéseit, a belső tagozódást.

A 23 megyei jogú városból 17 szerepel ebben a kategóriában, Békéscsaba, Érd, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján valamint Tatabánya marad ki (a 2005-ös vizsgálatban ugyancsak 17 megyei jogú város került be az akkor 22 települést tartalmazó elitkategóriába, a kimaradók egy kivétellel megegyeznek; Békéscsaba helyett Dunaújváros került be az új modellbe). A nyolc nem megyei jogú város között egyrészt egyetemi központok (Gödöllő, Keszthely, Gyöngyös), másrészt a budapesti agglomeráció gazdaságilag jól teljesítő városai (Budakeszi, Budaörs, Szentendre, Vác) jelentek meg. A nyolcadik település az MTA kutatóközponttal rendelkező Martonvásár. A 2005-ös vizsgálathoz képest itt sem történt jelentős változás, mindössze annyi történt, hogy az ott szereplő hat városhoz csatlakozott Vác és Martonvásár.

A kiemelkedő adottságokkal rendelkező városokból képzett csoportok jellegét és sorrendjét a tényezőcsoportok eltérései határozzák meg, magyarázatot adva a fejlettségbeli különbségekre, azok tartalmára (4. táblázat).

Az *első klaszterbe a komplex szerkezetű regionális központok tartoznak*, ezt a négy – humán és innovációs szempontból kiemelkedő adottsággal rendelkező – nagycentrum alkotja. A 2005-ben végzett elemzéshez képest annyi változás történt, hogy Miskolc új tagként jelent meg. Ezek a városok jelentős felsőoktatási központok, így kedvezőek az innovációs mutatóik. Gazdasági teljesítményük viszonylag gyenge, Miskolc még inkább kilóg lefelé, hiszen a 25 kiugró város közül a legkedvezőtlenebb gazdasági potenciállal rendelkezik. A városok közös tulajdonsága, hogy regionális centrumok, a magyar városhálózat alakító központjai, erős innovációs potenciállal (kutatás-fejlesztés, innovációs intézmények), a kvalifikált humán tőke magas koncentrációjával, kedvező foglalkoztatási és iskolázottsági adatokkal. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy az elemzés alapján Debrecen különválik a másik három várostól, akár önálló klaszterként is tekinthetünk rá.

1. ábra: A 25 kiugró város klaszterstruktúrája a tematikus főkomponensek alapján
Hierarchical cluster structure of prominent cities based on principal components

4. táblázat: Innovációs klaszterek a 25 kiugró városon belül
Potential innovation clusters among the 25 prominent cities

Főkomponensek	Főkomponens-átlagok					
	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	4. klaszter	5. klaszter	6. klaszter
Debrecen	Győr	Gödöllő	Budakeszi	Eger	Vác	
Pécs	Székesfehérvár	Martonvásár	Budaörs	Veszprém	Szolnok	
Szeged	Kecskemét		Szentendre	Sopron	Szekszárd	
Miskolc				Nyíregyháza	Keszthely	
				Szombathely	Dunaújváros	
				Kaposvár	Gyöngyös	
					Zalaegerszeg	
Gazdaság	0,69	1,59	1,37	2,18	1,14	1,12
Iskolázottság	1,67	1,55	1,70	3,02	1,40	1,34
Társadalmi aktivitás	1,92	1,70	1,17	1,90	1,95	1,63
Humán erőforrás	5,34	2,67	4,81	1,29	2,93	1,78
Innováció	6,47	4,02	0,55	1,28	1,98	0,94

A második, komplex szerkezetű regionális központok erős gazdasági potenciállal nevű klaszter tagjai is kiugró paraméterekkel büszkélkedhetnek, és kivételes gazdasági teljesítményt képesek felmutatni. A humánerőforrás és az innovativitás mutatói ugyan a kiemelt csoporton belül is átlag felettiek, de szignifikáns lemaradás mutatkozik az első klaszterhez képest. A humánerőforrás-állomány mutatói javuló tendenciát jeleznek a 2005-ös vizsgálathoz képest.

A harmadik, kutatás-fejlesztés- és felsőoktatás-orientált klasztert Gödöllő és Martonvásár alkotja. Stabil, átlaghoz közeli mutatókkal rendelkeznek, egyetlen érték kiemelkedő: a humánerőforrás. Elsősorban a martonvásári akadémiai kutatóközpont jelenlétével és a gödöllői egyetemmel magyarázható, hogy bekerültek az elitklubba, s ott önálló csoportot képeznek. Innovációs képességük mérsékelt a többi kiemelt városhoz képest, de a kutatás-fejlesztési aktivitás kiemelkedő, az első klaszter városaihoz hasonló. (E megállapítás a kutatásba bevont adatok alapján érvényes, nem veszi figyelembe a tényleges kutatási eredményeket, például a publikációkat, szabadalmakat, az alkalmazott eljárások bevezetését, az eredményeket. A Martonvásáron lévő akadémiai kutatóközpont a hazai és a nemzetközi agárkutatás egyik központja, a Szent István Egyetem Gödöllőn számottevő kutatási eredménnyel rendelkezik, sajnos ezeket nem regisztrálhattuk az elemzésekben.)

A negyedik klaszter a budapesti agglomeráció gazdasági alközpontjai: Budakeszi, Budaörs és Szentendre. Jelentős gazdasági potenciállal rendelkeznek, az iskolázottsági főkomponens paramétere kiugró, messze elkülönül a többi kiemelt várostól. Kedvező adottságaikat a főváros közelségével magyarázhatjuk, de innovációs potenciáljuk az előbb említett mutatókhoz képest mérsékeltebb.

Az ötödik klasztert a jelentős felsőoktatási-humán bázissal rendelkező városok alkotják (Eger, Veszprém, Sopron, Nyíregyháza, Szombathely, Kaposvár), ezek közül Eger és Veszprém kiemelkedik, mert az elmúlt évek során ugrásszerű fejlődési pályát írt le. Stabil, középmezőnyhöz tartozó városok, azonban innovációs és humánerőforrás-állományukban súlyponti szerepet még nem tudnak betölteni. Eltérő pozícióból közeledtek egymáshoz az elmúlt években. A klaszter legkiemelkedőbb paramétere a humánerőforrás főkomponens, amelyet a felsőoktatási intézmények jelenléte magyaráz. A 2005-ös kutatáshoz képest emelkedik az innovációs rátájuk. Szombathely, Nyíregyháza és Sopron gazdasági szerepe csökkenő tendenciát mutat.

A hatodik klaszter – térségi központok vegyes (felsőoktatási, gazdasági) orientációval – a mutatók átlagait tekintve a legalacsonyabb értékeket hozza. Az innovációs potenciál a többi csoporthoz képest kimondottan alacsony, e közép- városoknál (három megyeszékhely, három térségi felsőoktatási központ és egy fővárosi agglomerációs központ) nem beszélhetünk hálózatalakító funkciókról, de térségi központoknak tekinthetjük őket. A kiugró értékeket esetükben a humánerőforrás-állomány képviseli, de összességében meglehetősen átlagos pa-

raméterek jellemzik a város csoportot, ahol az újító célzatú kezdeményezések száma alacsony, gyenge az innovációs potenciál.

A 2005-ös vizsgálathoz viszonyítva a klaszterek főkomponens-átlagpontszámairól elmondható, hogy az első klaszter gazdasági potenciálja és iskolázottsági mutatója visszaesett (2005-ben ez sorrendben 1,01 és 2,02 volt). Ennek fő oka, hogy míg 2005-ben Miskolc a második klaszterbe tartozott, most bekerült az elsőbe. A társadalmi aktivitás és az innovációs mutató javult. A klaszteren belül a legkiugróbb értékkel a humán erőforrás-potenciál mutatószáma rendelkezik, ez 2005-ben 4,54 volt, mára 5,34-re növekedett.

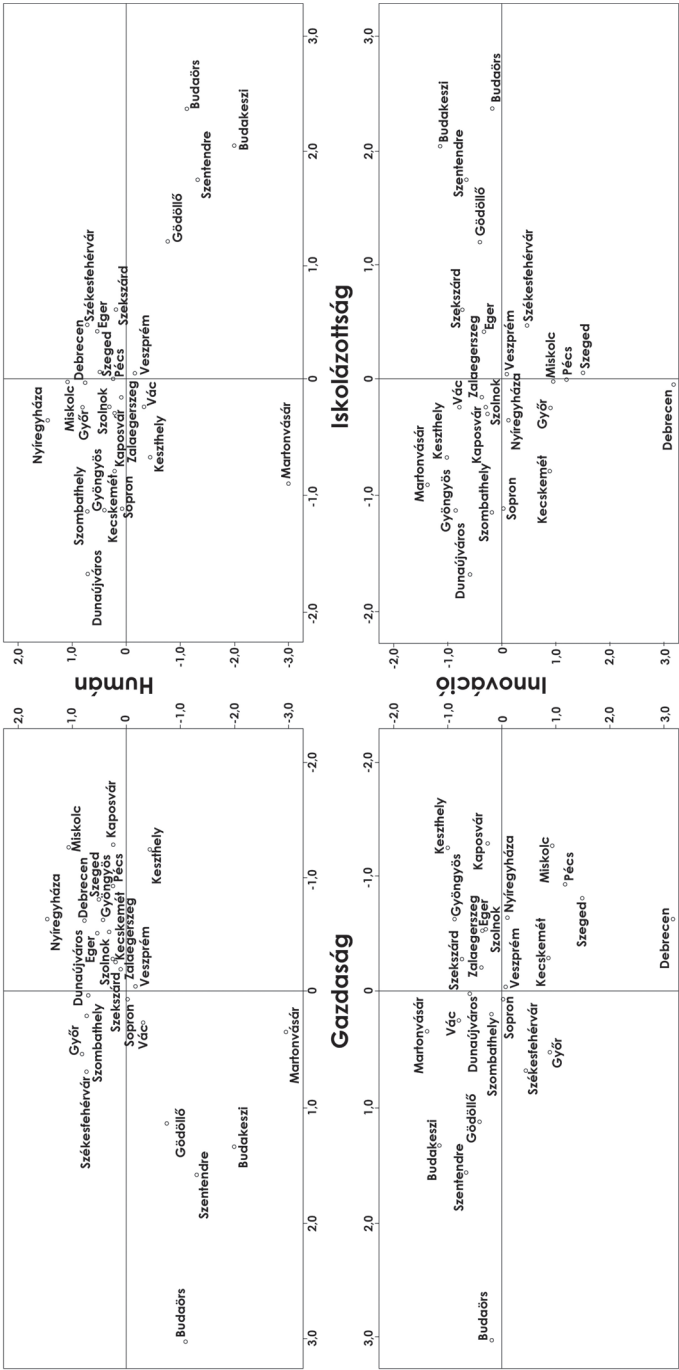
A második klasztert a 2005-ös vizsgálatban Miskolc és Nyíregyháza alkotta, ehhez képest Miskolc ma már az első, Nyíregyháza viszont az ötödik klaszterbe sorolható. Tehát a második csoportot alkotók kicserélődtek, ennek köszönhetően a főkomponensek átlagai is változtak. Az ide sorolt városok teljesen meg egyeznek az előző kutatás harmadik klaszterével, így ez jelent összehasonlítási alapot. A gazdasági potenciál kissé visszaesett (1,69-ről a jelenlegi 1,59-re), ezen kívül az összes mutató pozitív irányba mozdult.

További, jól összehasonlítható csoportot alkotnak a budapesti agglomeráció városai. Jelen vizsgálatban a negyedik klasztert alkotja Budapest, Budaörs és Szentendre. Az előző vizsgálatban külön csoportként jelent meg Budaörs és Budakeszi, Szentendre azonban az ötödik klaszter egyik települését alkotta. Gazdasági és iskolázottsági mutatóik kiugróan magas értéket képviseltek az előző és a jelenlegi vizsgálatban is, azonban kissé visszaesett mind a két átlagszám. A humán erőforrás és a társadalmi aktivitás átlagértékei mára jelentősen nőttek (sorrendben 1,26 és 0,65), viszont csökkenést mutat az innovációs képességet mérő adat (2005-ben 1,75 volt).

Az ötödik klasztert jelenleg Eger, Veszprém, Sopron, Nyíregyháza, Szombathely és Kaposvár alkotja. A 2005-ös kutatáshoz képest annyi változás történt, hogy megjelent Nyíregyháza (az előzőben Miskolccal együtt alkottak egy csoportot), illetve ebbe a klaszterbe tartozott Békéscsaba is, viszont jelen kutatásban ez a település nem rendelkezett kiugró értékekkel, így az elit kategóriába nem került be. A klaszter gazdasági mutatójának átlaga jelentősen visszaesett (2005-ben 1,40 volt, jelenleg azonban 1,14). Az iskolázottsági potenciál hasonlóan alakult (0,05 az elhanyagolható különbség a két vizsgálat eredményei között). A társadalmi aktivitás átlaga kissé csökkent (2,09-ről 1,95-re). Jelentősen javult a humán erőforrás és az innovációs főkomponens klaszteren belüli átlaga.

A 25. elitnek tekintett város helyzetét a klaszterképző főkomponensek segítségével két-két dimenzióban ábrázolhatjuk. A 2. ábra vízszintes és függőleges tengelyei mutatják a főkomponenseket, az egyes városok értékei az átlaghoz képest mért távolságot jelzik, míg a belső vonalak jelölik az adott főkomponensek átlagát. A 3. ábra a klaszterekhez tartozó városok elhelyezkedését mutatja.

2. ábra. A kiemelt városok elhelyezkedése négy csoportképző dimenzió mentén
Position of prominent cities along four dimensions

3. ábra: A 25 kiemelt város elhelyezkedése klaszterek szerint
Geographical position of the prominent cities by clusters

Az elitklubon kívüli többi város

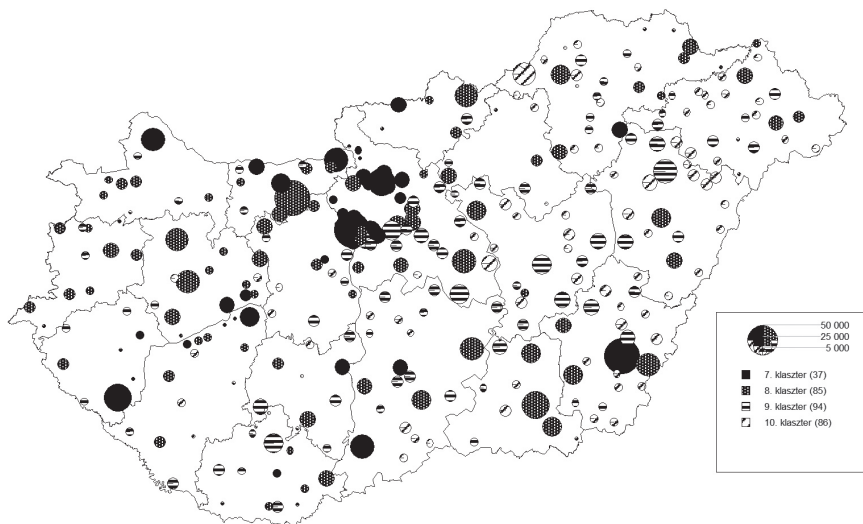
A városhálózat fennmaradó tagjainak klasztereit újfent átlagalapú eljárással jeleltük ki, mivel a magas elemszám nem ad lehetőséget a hierarchikus módszer alkalmazására. A 2005-ös vizsgálathoz hasonlóan a kiugró városokat kiszűrve jelentősen megnövekedik a gazdasági teljesítmény és az iskolázottsági mutatók szerepe a klaszterek kialakításában, jelezve, hogy az innováció és a kapcsolódó humán kapacitás az elitklubban koncentrálódik, s annak lecsorgása a városhálózat más tagjaiba nem számottevő.

A fennmaradó 302 városra a négyklaszteres bontással (7–10. klaszterek) lehet a különböző típusokat karakteresen elhatárolni (4. ábra).

Az elitkategória utáni városhalmazt (7. klaszter), az átmeneti helyzetű, de innovációs potenciállal rendelkezők csoportját 37 központ alkotja, ahol a végleges klaszterközpontok az öt főkomponensben átlag feletti értéket mutatnak. A városhalmaz nem egységes, több alcsoportra osztható funkciók és területi elhelyezkedés alapján, ezek az alábbiak:

- az elitből kimaradó megyei jogú városok egy része (Békéscsaba, Érd, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely), valamint néhány megyei szintű középváros, ahol a gazdasági potenciál erősebb, működik felsőoktatási intézmény (pl. Baja, Esztergom, Mosonmagyaróvár);
- a budapesti agglomeráció döntően keleti, déli felének erősödő középvárosai (pl. Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Veresegyház);
- a Balaton régió egymással vetélkedő centrumai (pl. Siófok, Balatonfüred,

4. ábra. A 302 nem kiemelt város elhelyezkedése klaszterenként
Geographical position of non-prominent cities by clusters

Balatonalmádi), valamint jelentős turisztikai, idegenforgalmi potenciállal rendelkező kisvárosok (pl. Velence, Visegrád, Zalakaros);

- magas gazdasági teljesítményt mutató kis- és középvárosok (Paks, Tiszaújváros).

A következő, nyolcadik klasztert, az *átlagos fejlettségű, alacsony humán bázissal és innovációs potenciállal rendelkező* 85 város alkotja. Esetükben csak árnyalatnyival jobbak az átlagosnál a gazdasági és iskolázottsági mutatók. Elsősorban dunántúli kisvárosok tartoznak ide, az ország keleti részéből inkább csak néhány olyan középváros, amelyek gazdasági teljesítményük alapján nem tudtak bekerülni az átmeneti helyzetű városok közé (pl. Gyula, Kiskunfélegyháza, Kazincbarcika). Itt található még a három leggyengébben teljesítő megyei jogú város (Hódmezővásárhely, Salgótarján, Tatabánya). Megemlíthető még az egykori ipari-energetikai tengely dunántúli iparvárosainak (Ajka, Dorog, Oroszlány, Várpalota) jelenléte, illetve az, hogy ide „csúsznak le” a budapesti agglomeráció keleti és délkeleti szektorának szerényebb gazdasági potenciállal jellemezhető városai (Gyömrő, Dabas, Vecsés, Maglód).

A kilencedik klaszterbe, az *átlag alatti fejlettségű városok* csoportjába 94 település sorolódott, minden dimenzióban átlag alatti teljesítménnyel. Az alföldi városok túlsúlya jellemzi a csoportot, emellett megtalálhatjuk a Dél-Dunántúl kisvárosait, valamint belső perifériaként jellemezhető térségek hosszú városi múlttal nem rendelkező központjait (pl. Adony, Ercsi, Tét). Tipikusan alacsony népességű településekről van szó, a lakónépesség átlaga alig haladja meg a 9 000 főt, mindössze egyetlen 30 000 fő feletti népességgel rendelkező települést (Hajdúböszörmény) találhatunk közöttük, ezen kívül csak négy város

(Komló, Nagykőrös, Gyál, Törökszentmiklós) népessége haladja meg a 20 000 főt. A 2005-ben közölt vizsgálatban két átlagos csoportot alkottunk, az egyikben a humánerőforrások és az innovációs potenciál még érzékelhető volt, de alacsony szinten, a másikban már erről sem beszélhettünk, így akkor 118 város tömörült ebbe a két csoportba.

A tizedik klaszter, a *kimondottan kedvezőtlen adottságú városok*, minden tekintetben mélyen átlag alatti paraméterekkel. Az ide tartozó 86 település közül tíz található a Dunától nyugatra, nagyrészt alföldi és észak-magyarországi városok alkotják a csoportot. Mindössze egy város (Ózd) népessége haladja meg a 20 000 főt, a klaszterbe tartozó települések átlagos népessége 6 290 fő. A klaszter 34 olyan várost – az állomány 40%-a – tartalmaz, amelyek 2001 után kaptak városi rangot, ami szignifikánsan magasabb a többi klaszterben megjelenő új városok arányánál.

A városhálózat trendjei

A tízévente azonos szemléletben és közel megegyező adatbázissal végzett vizsgálatok a *városhálózat stabilitását* jelzik, amelyben kisebb elmozdulások, visszafogott átrendeződések figyelhetők meg.

Az adatbázist nem egyszerű összeállítani, alapos és gondos feltáró munka szükséges a hivatalos statisztikákat meghaladó városi információk felkutatásában. Az adatok egy része folytonos sokaságot tükröz, másik – döntően egyedi gyűjtésre épülő – halmaza csak a nagyobb centrumokban áll rendelkezésre, azaz találunk olyan tényezőket, amelyek a megújításhoz, az innovációhoz vagy az azt generáló humánerőforrásokhoz köthetők. Ez természetesen megzavarja az elemzéseket, nagy eltéréseket és különbségeket teremtve. Ennek csökkentésére törekedtünk a változócsoportok alapján történő elemzésekkel, illetve klaszterek, hasonló fejlődést mutató városhalmazok leírásával.

Az elemzésekből azt tapasztaljuk, hogy míg a *gazdasági potenciál*, az *iskolázottság* és a *társadalmi aktivitás értékei egyenletes eloszlást* követnek, addig erősen *aszimmetrikus a humánerőforrás és az innovációs potenciál koncentrációja*. Az egyenlőtlen eloszlás utóbbi két főkomponensnél odavezet, hogy a hálózat korábbi vizsgálatban is jelzett határozott elkülönülései megmaradtak, csak kisebb mértékű elmozdulások regisztrálhatók.

A városhálózat csúcsát jelentő megyei jogú városok erősen polarizálódtak. A *tradicionális nagyvárosok*, a *regionális központok* (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc) innovációs potenciálja és humánerőforrásai kiemelkednek a hálózathoz, viszont gazdasági potenciáljuk kimondottan mérsékelt: sem specializációban, sem koncentrációban nem emelkednek ki. Az egyoldalas csúcs, ahol a tudástermelés kimutatható, de a gazdaság gyenge, nem számottevő, így nem kapcsolódik össze a két rendszer, a városok működését a közszolgáltatások, közintézmények

jelenléte tartja egyben. A *kiugró gazdasági potenciállal* rendelkező nagyvárosok (Győr, Székesfehérvár, Kecskemét) esetében viszont az előbbieknél alacsonyabb az innovációs és humán potenciál, magas iskolázottság, kedvező foglalkoztatási viszonyok alakultak ki. Az elmúlt tíz évben *sem sikerült felkészüni ezeknek a városoknak a csúcsra*, nem tudtak belépni a tradicionális nagyvárosok elitcsoportjába, bár egyes mutatóikban közelítették azokat (innovációs potenciál, iskolázottság). Ha sikertörténetről beszélhetünk, az Debrecen, amely képes volt önálló fejlődési pályát bejárni, a tíz év lendületével – ha képes azt megtartani – a jövőben kiválhat a vezető csoportból, az ország második nagyvárosaként jelenhet meg. Hasonló a helyzet Miskolccal, amely felzárkózott a csúcsvárosokhoz, ezt döntően magas humánerőforrásainak és a felsőoktatásra épülő, erősödő innovációs potenciáljának köszönhetette, ezzel kompenzálta viszonylag gyenge gazdasági teljesítményét.

A *kiemelkedő adottságokkal* rendelkező városok 25 tagot számláló csoportjába csak 17 megyei jogú város sorolódott be (68%), a megosztott regionális központokon kívül egy-egy alcsoport alakult ki, ahol döntő fontosságú a humánerőforrás és az átlagosnál nagyobb innovációs potenciál, amelyeket a felsőoktatási bázisok teremtenek meg. A budapesti agglomeráció sajátos helyzetet mutat a városhálózatban, a csúcsvárosok között két alcsoport különül el, az egyikben a gazdasági potenciál a csoportképzés alapja, a másikban a magas gazdasági potenciál és a betelepülők kiemelkedő iskolai végzettsége.

A klaszterelemzéssel megszárt városhálózatban a fejlettséget megjelenítő csoportoknál *karakteres elmozdulásokat nem tudtunk kimutatni*. Az alcsoportok, egymáshoz fejlődésben közel álló városhalmazok vagy megtartják korábbi karakterüket, vagy újabb csoportok jönnek létre, amelyeket egy, jobb esetben néhány tényező determinál. Megállapítható, s egyben a korábbi vizsgálat eredményeit megerősíti, hogy 50-60 városban koncentrálnak a fejlődés, a megújulás erőforrásai, felük mozdulni képes központ, negyedük az innovációkat és a humánerőforrásokat koncentrálni és fejleszteni képes nagycentrum.

A *leszakadók, lemaradók halmaza* a városhálózatban folyamatosan bővül, a nem a fejlődési tényezőkre építő, térségi funkciókat támogató városfejlesztési politika az elmúlt tíz évben csak felhívította a hálózatot, reményt adva a fejlődésre, példákat nyújtva a leszakadáshoz, a mozdulatlansághoz, a szükséghez.

A magyar városhálózat időbeli összehasonlító elemzése szükséges, s egyben tanulságos. Ugyanakkor módszerében kimerült! A 10-12 nagyváros esetében nemzetközi elemzésre van szükség, legalább kelet-közép-európai összevetésre, mert igazi versenyterük ebben a makrorégióban van, s fejlesztési pályájukat a szomszédos országok nagyközpontjaihoz kell alakítani. Kíváncsú lenne elemezni e városkör tagjainak egyedi fejlődési pályáit, azon kemény és puha tényezőket, intézményeket, szereplőket és kapcsolatokat, amelyek legkorábban a rendszerváltozás óta jelen vannak a nagyvárosokban. Ezekkel az elemzésekkel leírhatjuk a hazai modelleket, példát adhatunk a hálózat második körének az elmozdulásra és reményt a többségnek a megújításra.

Jegyzet

- 1 A jelzett kutatásban az elemzéseket Csizmadia Zoltán végezte a városhálózat egészére, a megyei jogú városokra pedig Nárai Márta.

Irodalom

- Bajmócy P., Kiss J. (1999): Megyék, régiók és központjaik – modellek tükrében. *Tér és Társadalom*, 1–2., 31–51.
- Barta Gy. (2009): Integrált városfejlesztési stratégia: a városfejlesztés megújítása. *Tér és Társadalom*, 3., 1–12.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Csapó T., Kocsis Zs. (2008): A várossá válás reformja. *Területi Statisztika*, 6., 645–650.
- Csomós Gy. (2013): Magyarország gazdasági központjainak pozícióváltása. *Területi Statisztika*, 6., 529–550.
- Dövényi Z. (2009): „Város az, ami magát annak nevezi.” Tűnődések Tóth József tanulmánya alapján. *Területi Statisztika*, 1., 3–7.
- Enyedi Gy. (2010): Városok a közép-európai átmenetben. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 223–243.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102.
- Faragó L. (2008): A funkcionális városi térségekre alapozott településhálózat-fejlesztés normatív koncepciója. *Falu–Város–Régió*, 3., 27–32.
- Faragó L. (2009): A településhálózat és annak alakítása (A városokról való diskurzus folytatása). *Területi Statisztika*, 3., 257–263.
- Grosz A., Rechnitzer J. (szerk.) (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs, Győr
- Horváth Gy. (1998): Az átmenet regionális hatásai Kelet-Közép-Európában. *Területi Statisztika*, 4., 295–318.
- Horváth Gy. (2007): Régióközpontok Európában. *Magyar Tudomány*, 6., 704–721.
- Horváth Gy. (szerk.) (2006): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs
- Kulcsár J. L. (2008): Rendhagyó gondolatok a várossá nyilvánításról a megkésett fejlődés kontextusában. *Területi Statisztika*, 5., 509–515.
- Lengyel I. (2007): Fejlesztési pólusok mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány*, 6., 749–759.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2000): A városok versenyképességéről. In: Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 130–153.
- Nagy G. (2011): A gravitációs modell felhasználhatóságának lehetőségei a várostérségek lehatárolásában. *Területi Statisztika*, 6., 656–673.
- Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek. Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27.
- Pirisi G. (2009): Város vagy nem város? Dilemmák a formális és funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. *Területi Statisztika*, 2., 129–136.
- Pirisi G., Trócsányi A. (2009): Így készül a magyar város. *Területi Statisztika*, 2., 137–147.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr
- Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és a városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6., 692–704.
- Rechnitzer J., Csizmadia Z., Grosz A. (2004): A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 2., 117–156.

- Salamin G., Radvánszki Á., Nagy A. (2008): A magyar településhálózat helyzete. *Falu-Város-Régió*, 3., 6–27.
- Somlyódyné Pfeil E. (szerk.) (2012): *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései. Három magyar nagyvárosi térség az átalakuló térben*. Publikon Kiadó, Pécs
- Szigeti E. (2002): *Község, város, jogállás. A magyar településhálózat közigazgatási térszerkezetének néhány kérdése*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest
- Szirmai V. (szerk.) (2009): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Szirmai V. (szerk.) (2013): *Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete, Budapest
- Tagai G. (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálásában. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 244–260.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5., 530–543.
- Tóth G., Nagy Z. (2013): Eltérő vagy azonos fejlődési pályák? A hazai nagyvárosok és térségek összehasonlító vizsgálata. *Területi Statisztika*, 6., 593–612.
- Tóth J. (2008): Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Vitairat. Területi Statisztika*, 3., 237–244.

Város és vonzáskörzete: gazdasági kapcsolattrendszer és növekedés Vázlat a győri járműipari körzet regionális makromodelljének kidolgozásához

City and agglomeration: economic relations and growth

KOPPÁNY KRISZTIÁN, KOVÁCS NORBERT,
SZABÓ DÁNIEL RÓBERT

KOPPÁNY Krisztián: egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék, Győr; koppanyak@sze.hu

KOVÁCS Norbert: egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék, Győr; kovacsnn@sze.hu

SZABÓ Dániel Róbert: egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Gazdasági Elemzések Tanszék, Győr; szabodr@sze.hu

KULCSSZAVAK: régió, input-output modell, társadalmi elszámolási mátrix, multiplikátor, növekedés

ABSZTRAKT: A makrogazdasági összefüggések feltárása, számszerű leírása nemcsak nemzeti, hanem regionális szinten is nagy jelentőséggel bír, különösen egy olyan célzott térségi fejlesztési koncepció esetében, mint a győri járműipari körzet. A régió össztermelése, ágazati szintre bontott kibocsátása, jövedelmei, végső felhasználása és hozzáadott értéke kulcsfontosságú elemei a helyi fejlődésnek, gazdasági növekedésnek. Egy regionális előrejelzésre és tervezésre alkalmas makromodell nélkülözhetetlen eszköze a körzeti fejlesztési irány megvalósításának, a részletek kidolgozásának, a várható hatások, változások számszerűsítésének. Milyen tovaggyűrűző hatásai lehetnek a térségben megvalósuló vállalati fejlesztéseknek, állami beruházásoknak, az itt hasznosuló helyi, központi kormányzati vagy uniós forrásoknak, új gazdasági szereplők megjelenésének vagy megszűnésének? Hogyan hat a helyi gazdaságra a végső fogyasztás szintjének vagy szerkezetének, a fogyasztás vagy a termelés importigényének, a régión kívülről történő beszállítás igényének vagy a térség exportteljesítményének a változása? Milyen hatással jár a technológiai átalakulás, a vállalatok beszállítói kapcsolatainak a módosulása? Pozitív nettó eredménnyel jár-e a helyi önkormányzat és a helyi gazdaság szempontjából bizonyos adókedvezmények vagy más gazdaságpolitikái ösztönzők alkalmazása? Ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre kaphatunk választ a modell segítségével. Az alkalmazási lehetőségek szerteágazóak, s ennek megfelelően széles körű a potenciális felhasználók tábora is. A modell-számítások kiválóan hasznosíthatók hatástanulmányok készítésekor, s nemcsak a regionális kormányzat, hanem a magánszektor döntéseinek előkészítését is támogatják. A gazdaságszervező erő számszerű kimutatása segíthet vállalkozások, nonprofit szervezetek vagy akár fogyasztók alkupozíciójának helyes megítélésében és érvényesítésében is.

Krisztián KOPPÁNY: assistant professor, Department of International and Theoretical Economics, Széchenyi István University, Győr; koppanyak@sze.hu

Norbert KOVÁCS: assistant professor, Department of International and Theoretical Economics, Széchenyi István University, Győr; kovacs@sze.hu

Dániel Róbert SZABÓ: assistant lecturer, Department of Economic Analyses, Széchenyi István University, Győr; szabodr@sze.hu

KEYWORDS: region, input-output model, social accounting matrix, multiplier, growth

ABSTRACT: Economic analysis of an area, exploring its macroeconomic relations using quantitative methods, can have a great importance on both national and regional levels. The authors' long-term objective is to develop a regional macroeconomic model calibrated for the Regional Automotive District of Győr. The region's total production, output, final demand and value added disaggregated on sectoral-territorial level are the key elements of local development and economic growth. A macroeconomic model, describing their relations and expected values, suitable for regional forecasting and planning can be an essential tool for the development of the district, capable of elaborating its details and forecasting expected quantified effects.

What kind of multiplicative effects can the development of the businesses, governance, investments, local, governmental and EU resources utilized in the area, appearance and disappearance of actors have on the economy of the region? How would the local economy be affected by the change of the final consumption's level and structure, the import demand of the consumption and production for supply from outside the region or the country, or the increase of the export? What kind of impact could the technological changes or the shift of the supplier relations have on a region? Does the application of certain local tax allowances or other incentives have a positive net result for the governance and economy? Answers to these and other similar questions could be found with this model. The applications and the groups of potential users can be diverse. Calculations with the model can be utilized not only in impact studies, but also as a decision support tool for the actors of the regional governance or private sector. It can also be helpful for the assessment and enforcement of the bargaining power of businesses, non-profit organizations and consumers as well.

In our study we try to put forth the foundations of a macroeconomic model, describing the relations and settings of the key variables from the first paragraph, preparing a multi-year research project that requires concentrated resources and profound analyses. The result of this research will be an analytic framework, precisely calibrated for Győr and its agglomeration, suitable for use in practice. The basic model discussed here is only a first draft. This initial system has been tested with arbitrary parameters and proven to be suitable for regional macroeconomic forecasting. Although a full data collection and calibration couldn't be accomplished with the resources and time available, we began to supply the system with real data and develop an underlying database. As the essential results of the corporate and household surveys utilized by the whole automotive district project aren't submitted yet, we can only incorporate them in the next stages.

In the first section we summarize the components of the theoretical background for the framework of the proposed model. In the second part, we present regional applications of the model. Using these, in the third section, we lay down a system suitable for describing the regional macroeconomy of the Győr automotive district. Finally, by providing more details, we discuss the requirements and the possible directions for further development of our model.

A tanulmány célja és felépítése

Tanulmányukban egy regionális makrogazdasági modell alapjait igyekszünk lefedtetni, előkészítve ezzel egy várhatóan több éves kifutású, az összefüggések mélyére hatoló, koncentrált erőforrásokat igénylő kutatási programot. Az itt bemutatott alapmodell egyelőre csupán egy váz, de logikailag átgondolt, zárt rendszert alkotó, önkényesen megválasztott paraméterekkel már kipróbált, regionális elemzésre alkalmas rendszer váza.

A tanulmány első részében a javasolt modellkeret elméleti hátterét, közgazdasági építőköveit foglaljuk össze, a másodikban pedig ezek regionális alkalmazásaira mutatunk példákat. A harmadik részben fektetjük le azt a vázat, amelyet a győri járműipari körzet makrogazdaságának – s tulajdonképpen bármely nagyvárosnak és vonzáskörzetének – leírására alkalmasnak gondolunk. A tanulmány végén részletesebben kifejti a továbbfejlesztés igényét, irányait és eszközeit.

Építőkövek: az elméleti háttér

Elemzési keretünk a következő komponensekből épül fel: input-output modell, termelési multiplikátorok, társadalmi elszámolási mátrix, valamint kiadási-jövedelmi multiplikátor. A tanulmány első részében ezeket mutatjuk be röviden.

Ágazati kapcsolatok mérlege, input-output táblák

Modellünk keresletvezérelt. A végső kereslet elemeit a háztartások, a nonprofit intézmények és a kormányzati szektor végső fogyasztási kiadásai, a magán- és kormányzati beruházási kiadások, valamint az export jelentik. A keresleti komponenseket ágazati bontásban kezeljük, s első lépésben azt keressük, hogy a végső felhasználáshoz milyen ágazati termelésre, bruttó kibocsátásra van szükség.

A specializáció magas szintjével jellemezhető modern gazdaság termelő-szolgáltató szektorának szereplői kibocsátásuk előállításához jellemzően más ágazatok termelését is felhasználják. Beszállítói kapcsolatok bonyolult hálózata szövi át a gazdaság gépezetét, a végső kereslet kielégítése hosszú, sokszereplős értékláncokon keresztül valósul meg. A végső felhasználóval a termelő szektornak csak egy része, az értéklánc végén elhelyezkedő vállalatok kerülnek kapcsolatba. A láncolat minden résztvevője a másoktól beszerzett anyagok, igénybe vett szolgáltatások, vagyis a termelő felhasználás értékéhez az általa elvégzett tevékenységgel járul hozzá. A hozzáadott értékkel növelt kibocsátás az értéklánc következő szereplőjénél aztán ismét közbülső fogyasztásként, termelő felhasználásként jelentkezik, egészen addig, amíg a termék el nem jut a végső felhasználóhoz.

A végső kereslet kielégítéséhez szükséges bruttó kibocsátás meghatározásához figyelembe kell vennünk a technológiai sajátosságokat, az egyes ágazatok ennek megfelelően kialakított beszállítói kapcsolatait, s az ezek által létrejövő termelő célú kibocsátásokat és felhasználásokat. Ezek meghatározására szolgál az input-output tábla vagy – a hazai közgazdasági szaksargonban elterjedt szóhasználat szerint – ágazati kapcsolatok mérlege (ÁKM), valamint az erre épülő, mátrixalgebrán alapuló input-output (I-O) elemzés.

Input-output modelleket már az 1930-as években kidolgoztak, amelyben úttörő szerepe volt Wassily Wassilyovich Leontief orosz származású, Nobel-díjas közgazdásznak. A ma relatíve egyszerűnek tekinthető matematikai apparátus ezekben az időkben még rendkívül komoly számítási feladatot jelentett. Ez a gyakorlati alkalmazást korlátozó tényező 25-30 évvel később, a számítógép elterjedésével és fejlődésével fokozatosan elhárult. Az 1950-es és 1960-as években az input-output volt a legelterjedtebb kvantitatív makrogazdasági modell, mára azonban használatát – talán kissé indokolatlanul – háttérbe szorult (Augusztinovics 1996).

Az input-output táblázat logikája, felépítése könnyen megérthető.¹ Ha a táblázatot soronként olvassuk, akkor az oldalrovatban feltüntetett kibocsátó ágazat termékeinek hasznosulását követhetjük nyomon. Ha oszlopok szerint tekintjük a számokat, akkor az adott ágazat összes kibocsátásához szükséges felhasználásokat láthatjuk. A vállalatok költségeit, ráfordításait egyrészt a bel- és külföldi beszállítók számlái adják. Ezen kívül alkalmazottaiknak munkabért, a bérek után járulékokat fizetnek, értéksökkenést számolnak el eszközeik után, adóznak, valamint tulajdonosaik számára jövedelmeket termelnek. Ezek a tételek adják a hozzáadott értéket, amelyet a termelő felhasználáshoz hozzáadva kapjuk az egyes szektorok, illetve a gazdaság egészének bruttó kibocsátását. A gazdasági ágak legalsó sorban szereplő kibocsátásai pontosan megegyeznek az ágazathoz kapcsolódó felhasználásokkal. Ez biztosítja a táblázat konzisztenciáját: minden kibocsátás hasznosul valamilyen formában (ha másként nem, készletnövekményként a bruttó felhalmozáson belül).

Az input-output tábla hozzáadottérték-komponenseket tartalmazó bal alsó részét alsó szárnynak, a végső felhasználás elemeit tartalmazó jobboldali részét oldalszárnynak, az egyes szektorok egymással való beszállítói kapcsolatát kifejező, a táblázat bal felső részében elhelyezkedő négyzetes mátrixot pedig belső négyzetnek nevezzük. Ez jelenti az input-output táblázat matematikai elemzés szempontjából legfontosabb részét.

Az ágazati kapcsolati mérleg matematikai elemzése, a termelési multiplikátorok

Az input-output modell a marxi, neoklasszikus, neoricardiánus elméletek keretében egyaránt értelmezett lineáris gazdasági összefüggésekre épít. A linearitás feltételezése teszi lehetővé és szükségessé a nemnegatív négyzetes mátrixokra vonatkozó matematikai eredmények alkalmazását (Zalai 2000).

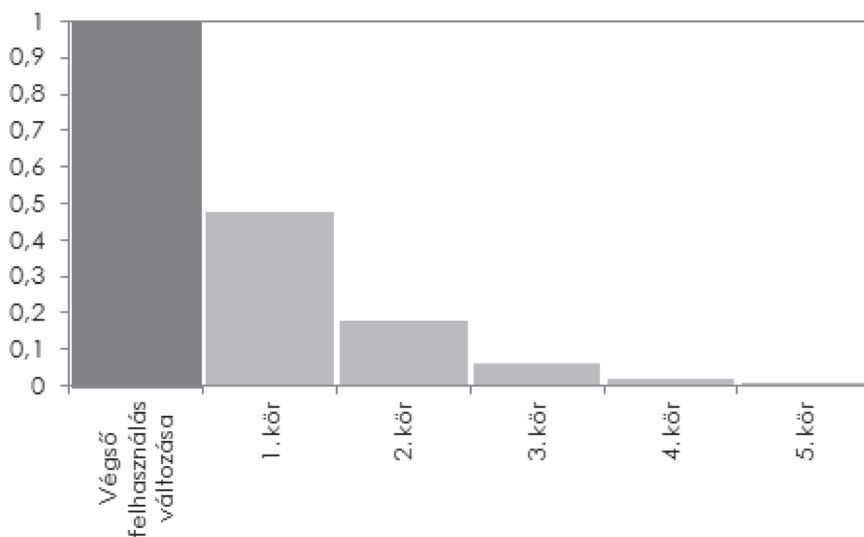
Mit is jelentenek a lineáris összefüggések? Ha a táblázat minden egyes elemét elosztjuk az adott oszlop összegével, akkor megkapjuk, hogy egységnyi kibocsátáshoz hány egység azonos vagy más szektorból származó beszállításra, hány egység importra, hány egység munkabérre és járulékra, tőkejövedelemre és kormányzati adóbevételekre van szükség. Az oldalszárny elemeinél a végső felhasználás szektorális arányait kapjuk. A linearitás azt jelenti, hogy a modellben minden ezen arányok szerint változik.

A közvetlen igények újabb és újabb termelésnövekményt indukálnak. A közvetlen ráfordítási együtthatókkal felírt belső mátrix lineáris technológiai összefüggéseinek megfelelően egy multiplikatív folyamat fut végig a gazdasági rendszerben, a bruttó kibocsátás a végső felhasználás kezdeti változásánál nagyobb mértékben módosul. Ezt szemlélteti az 1. ábra, amely a végső felhasználás 1 Ft-os növekedésének tovagyűrűző hatásait mutatja. Az oszlopdiagramon ábrázolt végtelen sorozat elemeinek (ebből az ábrán csak hatot tüntettünk fel) összege adja a bruttó kibocsátás termelési multiplikátorát. Amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy mekkora a teljes termelési hatása 3 Ft-nyi végsőkezeslet-növekedésnek, akkor a multiplikátort egyszerűen meg kell szoroznunk 3-mal – ez is a linearitásnak köszönhető.

A multiplikátor nagysága mátrixalgebra segítségével határozható meg. Ha a technológiai együtthatók belső mátrixát kivonjuk az egységmátrixból, majd invertáljuk (ez a híres Leontief-inverz), akkor olyan termelési együtthatókat

1. ábra: Termelési multiplikátor: a végső felhasználás 1 Ft-os növekedésének hatása a bruttó kibocsátásra

Production multiplier: the effect of 1 HUF growth in final use on the gross output

kapunk, amelyek nemcsak az 1. körös közvetlen, hanem 2., 3., 4. stb. körös közvetett hatásokat is magukban foglalják.

Multiplikátorokat nemcsak a bruttó kibocsátásra határozhatunk meg, hanem a hozzáadott értékre vagy annak bármely komponensére is. Szintén a linearitásból adódik, hogy a bruttó kibocsátás multiplikátorát egyszerűen meg kell szoroznunk az adott ágazati hozzáadott érték ráfordítási együtthatójával.

Felmerül a kérdés, hogy milyen időtáv kell a multiplikatív folyamat teljes megvalósulásához. Az input-output táblázat nem dinamikus, az idődimenziót nem kezeli. Az előrejelzett hatásokra általában rövid vagy középtávon számíthatunk, az alkalmazkodási idő ágazatonként eltérő lehet. A multiplikátorok által jósolt változások csak akkor következnek be, ha a figyelembe vett végső keresleti hatásokon kívül az alkalmazkodási folyamat során más sokkok nem érik a gazdaságot, s a technológiai összefüggések sem módosulnak.

Jövedelemáramlási vagy társadalmi elszámolási mátrix

Mi történik ezt követően a hozzáadott érték részeként keletkező jövedelmekkel? A munkavállalók béreik után munkavállalói járulékokat és adókat fizetnek, a vállalati eredmény egy részét visszaforgatják, másik részét kifizetik a tulajdonosok számára, ezt ugyancsak adók, járulékok terhelik. Az állam az összegyűjtött bevételekből egyrészt finanszírozza működését, fogyasztását és beruházásait, másrészt transzferek formájában másodlagos jövedelmeket juttat a gazdaság többi szereplőjének. A háztartások a rendelkezésre álló jövedelmükből fogyasztanak, a vállalati szektor beruházásokat valósít meg.

A jövedelmek szektorok közötti áramlását, újraelosztását és végső keresletté váló átalakulását foglalja rendszerbe a jövedelemáramlási vagy más néven társadalmi elszámolási mátrix (social accounting matrix, SAM), amelynek egy leegyszerűsített változatát mutatja Godley, Lavoie (2012) nyomán az 1. táblázat.

1. táblázat: Jövedelemáramlási vagy társadalmi elszámolási mátrix
Social accounting matrix

	Háztartások	Vállalatok		Kormányzat	Σ
		Folyó tételek	Tőketételek		
Fogyasztás	-C	+C			0
Kormányzati kiadások		+G		-G	0
Magánberuházások		+I	-I		0
Bérek	+W	-W			0
Profit	+DP	-DP			0
Nettó adók	-T			+T	0
Σ	S_H	0	-I	PB	0

Forrás: Godley, Lavoie 2012, 5.

A társadalmi elszámolási mátrix az input-output táblához hasonlóan szigorú könyvelési logikán alapuló, konzisztens rendszer. Soraiban a jövedelmek és kiadások különböző típusai, oszlopaiban pedig az egyes makrogazdasági szereplők be- és kiáramló tételei láthatók. A háztartások a vállalatoktól bért (wages, W) kapnak, amely a cégeknél negatív, a háztartásoknál pozitív előjellel jelenik meg. A vállalatok tulajdonosai profitot realizálnak, ez a tétel is negatív előjellel szerepel a vállalati szektornál és pozitívval a háztartásoknál. Tegyük fel, hogy a vállalati nyereséget osztalék, részesedés formájában teljes egészében kifizetik (distributed profits, DP). Példánkban csak a háztartási szektor fizet adót (tax, T), amely nála negatív, a kormányzatnál pozitív előjellel jelentkezik. A háztartások fogyasztási (consumption) és a kormányzat (government) kiadásai (-C, -G) a vállalatokhoz áramolnak (+C, +G), a vállalatok beruházási (investments) kiadásai (-I) pedig más vállalatokhoz (+I).

A kettős könyvelés miatt a táblázat sorainak összege nullát ad: minden tétel, minden áramlás jön valahonnan és megérkezik valahová. A táblázat oszloponkénti összegei a szereplők finanszírozási igényét vagy képességét adják. Feltételezéseinknek köszönhetően a cégek folyó bevételei és kiadásai megegyeznek egymással, a vállalati finanszírozási igény teljes egészében a tőkeállomány bővítését szolgálja. Ezt és a költségvetés esetleges hiányát, negatív elsődleges egyenlegét (primary balance, PB) finanszírozza a háztartási szektor megtakarítása, amely nem más, mint a háromszektoros makrogazdaság jól ismert, tankönyvi egyensúlyi feltétele.

Az 1. táblázatban bemutatott mátrix az alkalmazott feltevések feloldásával, a jövedelem- és kiadástípusok megkülönböztetésével bonyolult rendszerré nőheti ki magát. A szektorok közé beépíthetjük a pénzügyi közvetítőrendszert, a sorok közé pedig a különböző vagyoneszközöket is.² Így a mátrix már nemcsak a jövedelemtermelés és -elosztás, hanem a vagyoneszközök változásainak stock-flow-konzisztens elszámolótáblájává is válik. Ebben az esetben az oszlopösszegek is nullát adnak.

A társadalmi elszámolási mátrix sorai és oszlopai kizárólag könyvelési összefüggéseket, mindenkor érvényesülő azonosságokat adnak meg, semmit sem mondanak a szereplők magatartását meghatározó tényezőkről. A mátrix csupán egy csontváz, amelyet magatartási egyenletek segítségével életre kell kelteni.

A keynesi kiadási-jövedelmi multiplikátor

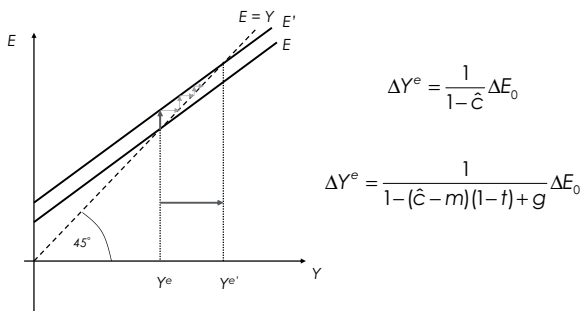
A legegyszerűbb megoldás, ha a háztartások fogyasztását – a keynesi recept szerint konstans fogyasztási határhajlandóságot feltételezve – a rendelkezésre álló jövedelem lineáris függvényévé tesszük. Ekkor a külgazdasági kapcsolatok nélküli zárt, kétszektoros gazdaságban a hozzáadott érték (yield, Y) teljes egészében a háztartási szektorhoz áramlik (feltételezve, hogy az összes vállalati jövedelmet kiosztják, valamint hogy az értékcsökkenés nulla), amely minden pótlólagos jövedelemegység \hat{c} hányadát költi fogyasztásra.

Ahogy az input-output modellben is láttuk, a növekvő végső fogyasztás többlettermelést, s ezáltal pótlólagos jövedelmeket generál. Ez a multiplikatív folyamat nem azonos az input-output modellben bemutatott, termelő felhasználáson keresztül megvalósuló megtöbbszöröződéssel. A keynesi kiadási multiplikátor a GDP-re vonatkozik, a termelő felhasználás változását figyelmen kívül hagyja. A hozzáadott érték megegyezik a végső felhasználásra kerülő termékek és szolgáltatások értékével. Így ha a végső kiadások 1 egységgel bővülnek, s a vállalati szektor a megnövekedett keresletet képes kielégíteni, akkor a GDP, s ezáltal a háztartási jövedelem is ugyanennyivel növekszik. 1 egységnyi jövedelemnövekmény a fogyasztási keresletet \hat{c} egységgel növeli, ami \hat{c} jövedelemnövekményt és \hat{c}^2 fogyasztásnövekményt generál a következő körben. A multiplikátor az $1, \hat{c}, \hat{c}^2, \hat{c}^3, \dots$ végtelen mértani sorozat elemeinek az összege, amely a jól ismert $1/(1-\hat{c})$ formulával határozható meg (lásd a 2. ábra jobb felső képletét, ahol ΔE_0 az autonóm kiadások, ΔY^e pedig az egyensúlyi GDP változását jelöli). Mivel a fogyasztási határhajlandóság jellemzően 0-nál nagyobb és 1-nél kisebb, a multiplikátor értéke meghaladja az 1-et. Ha a fogyasztási határhajlandóság például 0,75, akkor a multiplikátor 4, vagyis a végső kiadások egységnyi változása 4 egységgel módosítja az egyensúlyi GDP-t. Mindez az ábrán is jól nyomon követhető: ha a kiadások (E) emelkednek, azaz a makrokeresleti függvény felfelé tolódik (E'), akkor a multiplikáció következtében az egyensúlyi GDP (Y^e) a kezdeti kiadás-változásnál nagyobb mértékben emelkedik ($Y^{e'}$).

A keynesi kiadási-jövedelmi multiplikátornak nemcsak ez az egyszerű változata használatos. A 2. ábra melletti alsó képlet egy nyitott gazdaságra vonatkozó formula, ahol m az importhányadot, t az átlagos adókulcsot, g pedig a

2. ábra: A keynesi kiadási-jövedelmi multiplikátor

The Keynesian multiplier

Dátum: 2014.04.21.

TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010
A Győr-Járásügyi Körzet, mint a térségi
fejlesztés új irányja és eszköze

4

Forrás: Farkas, Koppány 2006, 314.

kormányzat GDP-re vonatkozó kiadási hajlandóságát jelöli. Ebben a valósághoz jobban közelítő esetben már nem feltétlenül kapunk 1 feletti multiplikatort.

A termelési és a jövedelmi multiplikátor összekapcsolása

Mivel a korábban bemutatott input-output elemzés nem veszi figyelembe a jövedelemnövekedés keresletteremtő hatását, a keynesi kiadási multiplikátor pedig nem számol a termelő felhasználás és a bruttó kibocsátás bővülésével, célszerű a két mechanizmus összekapcsolása. Erre két lehetőség is kínálkozik (3. ábra).

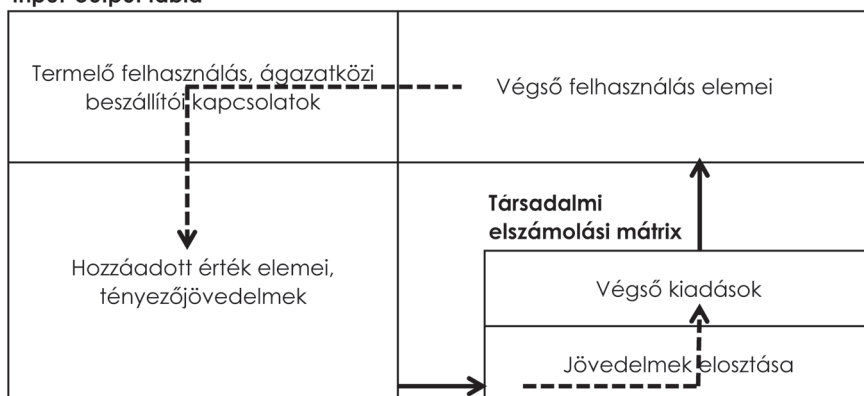
Az egyszerűbb megoldás az input-output táblában a belső négyzet bővítése a háztartási jövedelem sorával és a háztartási felhasználás oszlopával, majd ennek invertálása. Az így kapott multiplikátorok a kiadási-jövedelmi hatásokat is magukba foglalják.

A másik lehetőség az input-output tábla és a társadalmi elszámolási mátrix összekapcsolása, amelynek során az ágazati kapcsolati mérleg alsó szárnyának tényezőjévédelmeit becsatornázzuk a jövedelemáramlási mátrixba, ott végrehajtjuk a gazdaságra jellemző paramétereknek megfelelő jövedelemelosztást és újraelosztást, majd a rendelkezésre álló jövedelmekből megvalósuló, ugyancsak a gazdasági sajátosságokhoz illeszkedő magatartási egyenletek szerinti végső kiadásokat visszavezetjük az input-output tábla oldalszárnyába.

Az input-output elemzés és a társadalmi elszámolási mátrix összekapcsolása így egy zárt, sajátérték-egyenletrendszerrel meghatározott, általános egyensúlyi modellt eredményez, amely minden lényeges gazdasági jelenséget bevon a körös kapcsolatok rendszerébe (Zalai 2000).

3. ábra: Az input-output elemzés és a jövedelemáramlási mátrix összekapcsolása
Linking the input-output analysis and the social accounting matrix

Input-output tábla

Regionális alkalmazások

Az előző részben bemutatott modellek, modellelemek mindegyike alkalmas regionális elemzésekre is. A következőkben ezekre mutatunk néhány példát.

Regionális input-output modellek

Az input-output modellt leggyakrabban kétségkívül a nemzetgazdasági termelési rendszerek elemzésére alkalmazzák, de használható nagyobb vagy kisebb gazdasági egységekre is.

Az ágazati kapcsolatok mérlege többféleképpen állítható össze. Egyrészt a területi elv, másrészt az ágazati elv, harmadrészt pedig a két elv együttes figyelembevételével. A területi és ágazati elv együttes érvényesítése az egy földrajzi térben lévő gazdasági ágazatok közötti kapcsolatrendszer elemzését a földrajzi tér határain keresztüli áramlások ágazatonkénti elemzésével egészíti ki. Ez teszi lehetővé a területek közötti kapcsolatok elemzését, a területközi áramlások ágazatonkénti bontásban történő vizsgálatát. A regionális input-output modellel egy régió vagy a régió egy adott ágazatának termékei iránti pótlólagos kereslet multiplikatív hatásait elemezhetjük (Rechnitzer 1984).

Regionális input-output modelleket először az 1950-es és 1960-as években alkalmaztak, de kísérletek történtek interregionális és multiregionális input-output modellek kidolgozására is. Az interregionális és multiregionális input-output modellek összeállítása nagy mennyiségű, nehezen összegyűjthető adatot igényel, így sok példát sem hazánkban, sem más országokban nem találunk az alkalmazásukra (Lengyel, Rechnitzer 2004).

A nemzetgazdasági szintű input-output modelleket regionális és városi gazdasági rendszerek elemzésére használva kiderült, hogy azokat az eltérő sajátosságok miatt módosítani kell. Miller és Blair (2009) szerint két olyan speciális tulajdonságot hordoz a regionális dimenzió, amely egyértelművé és szükségessé teszi a makrogazdasági modellektől való megkülönböztetést.

Az első, hogy minden régiónak speciális termelési szerkezete van, amely megkülönbözteti a többitől és az általános makrogazdasági szerkezettől. Egy régió vagy más földrajzi egység lehet zárt vagy nyitott. Az adott földrajzi térben jelen lévő ipar tradíciói, az oktatás minősége, az adott térben rendelkezésre álló erőforrások, az adott régió termelési technológiája lényegesen különbözhet, s elképzelhető, hogy a helyi kibocsátás felhasználása is jelentős részben a földrajzi területen belül valósul meg. Más régiók ugyanakkor sokkal inkább kitettek a külső gazdasági kapcsolatoknak, s az adott térben jelen lévő kereslet és kínálat elemei jelentős részben az adott régió földrajzi határain kívülről származnak.

A második, hogy minél kisebb a vizsgálat tárgyát képező gazdaság, általában annál inkább függ a külső gazdaságtól (a többi anyaországi és külföldi

régiótól), s ez azt jelenti, hogy az export- és az importparaméterek értéke emelkedik a regionális modellekben.

1950-es évekbeli megjelenésüket követően a regionális input-output modellek folyamatosan fejlődtek. Ennek mozgatórugóit Sargento (2009) szerint elsősorban a következő tényezők jelentették.

1. A modell által kezelhető régiók száma, amely alapján megkülönböztetjük az egyrégiós input-output modellt a többitől. Az egyrégiós modell kizárólag az intraregionális hatásokat ragadja meg, a többi régióval való kapcsolatokat, ezek hatását az áramlásokra nem veszi figyelembe vagy minimalizálja. A valóságban ha egy régióban növekszik a termelés, akkor számos változás következik be a végső keresletben. Így például ha a termelés növekedése nagyobb alapanyag-felhasználással jár, amelyet a szomszédos régióból importálnak, akkor az emelkedő kibocsátás növekvő termelési volument eredményez a szomszédos régióban is, s ennek számos tovagyrúzó hatása van az adott régión belül és annak határain túl egyaránt.
2. Az interregionális kapcsolatok felismerését és a modellalkotásban történő figyelembevételét éppen az egyrégiós modellek általánosíthatóságának hiánya eredményezte. Szükségessé vált az interregionális visszacsatolások beépítése; egyrészt azoké, amelyek a fejlődő régiórészre hatnak, másrészt pedig azoké, amelyek a régió többi részére (például a város vonzáskörzetére) (Miller 1998). Több régió kapcsolatrendszerének input-output modellekben való figyelembevételét Walter Isard dolgozta ki (Glasmeyer 2004).
3. A gyakorlati alkalmazások nehézségei, így a működtetésükhöz szükséges interregionális kereskedelmi adatok összegyűjtésének nehézségei hívták életre a több régiós modelleket.
4. A fejlődés során folyamatosan változtak a kereskedelmi koefficiensek becslésekor alkalmazott feltevések.

A multiregionális modellek közötti különbséget alapvetően a 3. és a 4. pontban meghatározott tényezők okozzák.

Nézzünk ezek után néhány konkrét alkalmazást!

Leontief első, mind matematikai apparátusát, mind adatigényét tekintve egyszerű városi input-output modelljét 1953-ban készítette. Későbbi nemzetközi modelljében, amelyet gyakran egyensúlyi regionális modellnek neveznek, tudatosan jelenítette meg azt a megfigyelését, hogy bizonyos jószágok termelési helye közel van a fogyasztási helyeikhez, míg mások esetében jelentősek a szállítási távolságok (idézi Sargento 2009). Ezért Leontief két jószágtypust különböztetett meg: a regionálist és a nemzetit. A regionális jószágokat ugyanazon régióban termelik és fogyasztják el, ilyenek például a helyi szolgáltatások vagy az ingatlanok. Ezzel szemben a nemzeti javak könnyen vagy könnyebben szállíthatók, s ezek termelési-fogyasztási egyensúlya nemzeti vagy nemzetközi szinten valósul meg. Ilyenek például az autók vagy a ruházati termékek. Az előzőekből kifolyólag vannak olyan régiók, amelyek inkább exportálnak, s vannak

olyanok is, amelyek importálnak. A modell nettó kereskedelmi áramokat számít, nem határozza meg az import és az export eredetét és rendeltetési helyét. Ez az oka, hogy Leontief modelljét sokkal inkább az intraregionális, mintsem az interregionális gazdasági kapcsolatrendszer és fejlődés modellezésére használják a gyakorlatban (Miller, Blair 2009).

Isard (1951) az interregionális kapcsolatok modellezésére törekedett. Miller (1998) példájában az Isard-féle koncepció kétrégiós esetét láthatjuk. Sajnos a modell adatigénye nehezen kielégíthető, ezért a gyakorlatban sokkal elterjedtebb a Chenery–Moses-féle módosított több régiós változat. Chenery (1953) és Moses (1955) azzal az egyszerűsítéssel éltek, hogy a kereskedelmi áramlásokból kihagyták az iparági szintet, csak a származási régió és a felhasználási régió játszik szerepet. Ez csökkentette a modell adatigényét, így a kutatók könnyebben tudták számszerűsíteni a kapcsolatokat.

Riefler és Tiebout (1970) kétrégiós modellje szintén a fontosabb típusok közé tartozik. A két régió kapcsolatrendszere mellett a külső, világ gazdasági kapcsolatok is megjelennek az export- és az importmátrixban. Az adatokat tekintve több, felmérésen alapuló információt igényel, mint a Chenery–Moses-modell. Riefler és Tiebout Kalifornia és Washington példáján empirikusan is kipróbálták a modellt, amelyben Washingtonra készítettek import- és exportmátrixot. Minden termelő és végső fogyasztó szektorra meghatározták, hogy az input hány százaléka érkezik külföldről, illetve távozik külföldre. A legnagyobb gyakorlati problémát az import és az export kaliforniai és nem kaliforniai részre való felosztása jelentette (Harrigan, McGilvray, McNicoll 1981). A modellben a szerkezetet leíró egyenletek nagyon hasonlóak, mint az Isard-féle modellben.

A nemzetközi alkalmazásokra további példa Carlberg (1978) regionális növekedési modellje. Carlberg a Német Szövetségi Köztársaság tartományainak input-output táblázatait állította össze az 1960-as, 1970-es évekre. Hipotézise szerint a nagyobb népességű tartományok termelési technológiája jobban hasonlít a nemzetihez, állítását egy multiregionális input-output modell segítségével igazolta. Megemlíthetjük még McNicoll modelljeit, amelyekkel az északi-tengeri olaj és a turizmus multiplikatív hatását elemezte a Shetland-szigetek és a Külső Hebridák esetében (Armstrong, Taylor 2000).

Máig az egyik legjelentősebb és legszélesebb körben használt regionális input-output modell az 1970-es évek elején az Egyesült Államokra kidolgozott, azóta folyamatosan fejlesztett és aktualizált RIMS II (Regional Input-Output Modelling System). A Bureau of Economic Analysis (BEA) és a U. S. Department of Commerce által gondozott modellt üzleti célú magánberuházók, szövetségi, állami és helyi kormányzati döntéshozók, regionális fejlesztők sora használja hatástanulmányok készítéséhez. Az input-output elemzésben megszokott módon a RIMS II az idődimenziót nem kezeli, állandó skáláhozadékat, homogén és rögzített iparági struktúrát, valamint tökéletes kínálatoldali alkalmazkodást feltételez. A helyi kínálati feltételeket a nemzeti input-output táblából kiindulva az iparág regionális koncentrációjának nemzeti koncentrációhoz viszonyí-

tott aránya alapján határozza meg. A RIMS II egyrégiós modell, a régiók közötti visszacsatolásokat nem veszi figyelembe (Ambargis, Mead 2012).

A hazai regionális modellek közül a legismertebb a Csepinszky, Kovács, Novák szerzőhármás által Vas megyére kidolgozott mérleg, valamint a Fodor, Illés, Bognárné-féle, központi körzetre vonatkozó modell (Smahó 2007). Rechnitzer János mérlege Baranya megye gazdasági ágazati kapcsolatait tárja fel. Célja a térségek, régiók terveinek, fejlesztési elképzeléseinek kidolgozása és összehangolása, a fejlesztések következményeinek meghatározása volt (Rechnitzer 1984).

A regionális input-output modellek alkalmazásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni az elméleti és a modellépítésből fakadó korlátokat. Az első az adatigény, amely a primer és szekunder adatgyűjtés nehézségeivel és költségeivel jár együtt. A második az adatfeldolgozás. Az adatkorlátok szempontjából a kisméretű, zárt regionális gazdaságokra épített input-output modellek könnyebben alkalmazhatók (Richardson 1973). Lényeges és a gyakorlati alkalmazásokban gyakori, hogy a nemzeti technológiai mátrixot alkalmazzák adatbázisként, éppen a kisebb területi egységek adathiánya okán. A termelési technológia, a skáláhozadé, az importfüggőség és az exportvolumen azonban régióként eltérő és nagyban különbözhet a nemzetitől (Armstrong, Taylor 2000), ezért a probléma kezelésére különféle közelítő módszereket dolgoztak ki (Sergento 2009).

Mindezek a korlátok esetünkben bizonyos szempontból fokozottan jelentkeznek, feloldásukra azonban eddigi kutatásainkban nem vállalkozhattunk. Két út közül választhattunk. Az egyik, hogy függetlenítjük magunkat a gazdasági rendszer alapösszefüggéseitől, s azokból az adatokból próbálunk meg modellt alkotni, amelyek rendelkezésünkre állnak. Ezek között statisztikai összefüggéseket keresünk, s a feltárt kapcsolatokra alapozva gazdasági előrejelzéseket adunk (lásd Smahó 2007). A másik út, hogy egy logikailag zárt, a gazdaság egészének működését leíró elméleti keretet állítunk fel, majd ezt próbáljuk meg adatokkal feltölteni, még ha bizonyos pontokon ez nehézségekbe is ütközik. Mi ez utóbbit választottuk.

A továbbiakban kétrégiós input-output táblát alkalmazunk. A 2. táblázat modelljében a város szerepét az egyik, a vonzáskörzetét pedig a másik régió tölti be. Így értelmezhetők a városon belüli, a vonzáskörzeten belüli, a város és a vonzáskörzet közötti relációk, valamint a város és a vonzáskörzet külső régiókkal való kapcsolatai is.

Regionális termelési multiplikátorok

A regionális input-output táblákból a korábban megismert mátrixműveletekkel származtathatjuk a regionális termelési multiplikátorokat. Ezek a modell legfontosabb, a gazdasági hatáselemzések során közvetlenül felhasználható kimenetei. A RIMS II felhasználói csak ezekhez az ágazatokra és területi egységekre meghatározott multiplikátorokhoz férhetnek hozzá táblázatgyűjteményekben

2. táblázat: Multiregionális input-output tábla két régióval (Isard-modell)
Multiregional input-output table with two regions (Isard model)

Output		Felhasználó ágazatok								Végso felhasználás						Összes output	
		1. régió ágazatai				2. régió ágazatai				1. régió		2. régió		Kiszállítás, export			
		1	2	...	n	1	2	...	n	Fogyasztás	Beruházás	Kormányzati	Fogyasztás	Beruházás	Más hazai régióba		
Input																	
Termelő ágazatok	1. régió																
	2. régió																
	...																
	n																
2. régió ágazatai	1																
	2																
	...																
	n																
Beszállítás, Más hazai import régióból	1																
	2																
	...																
	n																
Hozzáadott érték	1																
	2																
	...																
	n																
Összes input																	

Rechnitzer 1984, 74. alapján.

(Daley, Ehrlich, Landefeld, Barker 1997). A táblázatok a bruttó kibocsátásra, a hozzáadott értékre, a háztartási jövedelmekre és a foglalkoztatásra vonatkozó multiplikátorokat tartalmazzák. Ezek a végső keresletben adott ágazatban és adott régióban bekövetkező 1 egységnyi változás hatását fejezik ki a régió össztermelésére, GDP-jére, lakossági jövedelmeire és foglalkoztatására.

A végső keresleti multiplikátorokon kívül a RIMS II úgynevezett direkt multiplikátorokat is megad. Kétféle direkt multiplikátorral találkozhatunk. A jövedelmi multiplikátor azt mutatja meg, hogy 1 egységnyi jövedelemnövekedés valamely régió valamely ágazatában hány egységgel növeli a régió lakosságának összjövedelmét. A foglalkoztatási direkt multiplikátor pedig azt fejezi ki, hogy ha az adott régió adott ágazatában 1 fővel változik az alkalmazottak száma, akkor ez – a tovaggyűrűző hatásokat figyelembe véve – összességében hány fővel változtatja a régió foglalkoztatását. Hasonló elven számított mutatószámokat közöl Fodor és Illés (1968).

Regionális társadalmi elszámolási mátrixok

Regionális társadalmi elszámolási mátrixok alkalmazására a hazai szakirodalomban egyáltalán nem találtunk példát, a nemzetköziben is csak néhányat. A tanulmányok nagy része mezőgazdasági kutatóintézetekben készült. Bussolo, Chemingui és O'Connor (2003) India multiregionális társadalmi elszámolási mátrixát és regionális, környezeti általános egyensúlyi modelljét fejlesztette ki. Punt, Pauw, van Schoor, Gilimani, Rantho, McDonald és Chant (2006) Dél-Afrikára építettek nemzeti, multiregionális és regionális társadalmi elszámolási mátrixokat. Kuhar, Golmenova, Erjavec, Kožar és Cör (2009) a társadalmi elszámolási mátrix regionalizálásáról írnak. Új-Zélandon Martana, Evison, Lennox és Manley (2012) egy nem kérdőíves módszerrel összeállított regionális társadalmi elszámolási mátrixot mutatnak be, amelyet általános egyensúlyi elemzés céljából hoztak létre.

E modellek logikai elve megegyezik az 1. táblázatban bemutatott Godley–Lavoie-féle általános nemzeti jövedelemáramlási mátrixszal. A különbség csupán az, hogy kisebb területi egységre vagy egységekre vonatkoznak, s esetenként több régió kapcsolatait, egymás közötti áramlásait, elszámolásait is mutatják. Godley és Lavoie (2012, 172.) is közöl egy kétrégiós gazdaságra felírt táblázatot.

A 3. táblázatban bemutatott saját fejlesztésű mátrixunk több ponton is eltér Godley és Lavoie regionális modelljétől. Bizonyos szempontból egyszerűbb: nem tartalmazza a vagyoneszközök állományváltozásait és a központi bankot. Más szempontból viszont jóval összetettebb: nemcsak a termelő felhasználás, hanem a végső kiadások és a jövedelmek régiók közötti áramlásait is figyelembe veszi. A későbbiekben ebből kiindulva jutunk el modellünk egyik fontos szerkezeti egységéhez, a város és vonzáskörzetének jövedelem- és kiadásáramlásait magába foglaló társadalmi elszámolási mátrixhoz.

A 3. táblázat egyelőre teljesen általános regionális megközelítést tükröz, ahol a vizsgált földrajzi tér egyik régióját belső gazdaságnak, másik régióját külső gazdaságnak nevezzük. A modell zárt gazdaságot feltételez, a központi kormányzaton kívül a két régiónak kizárólag egymással vannak gazdasági kapcsolatai. A belső gazdaságból kiinduló áramlásokat i alsó indexszel, a külső gazdaságból kiindulókat pedig e alsó indexszel jelöljük. Ha az i és e betűk nem alsó indexként jelennek meg, hanem éppen ezeket látjuk el alsó indexekkel, akkor i és e az alsó indexben jelzett jövedelmeknek és kiadásoknak a helyben, vagyis a belső, illetve a külső gazdaságban maradó hányadait jelölik.

A belső és a külső gazdaság vállalatai egyaránt fizetnek munka- (W_i , W_e) és tőkejövedelmeket (DP_i , DP_e), ezek azonban csak részben maradnak a keletkezési régióban. A belső gazdaság háztartásaihoz a belső vállalatok bérkifizetései i_w , a külső vállalati béreknek pedig $(1-e_w)$ hányada áramlik. A tőkejövedelmek esetében i_{dp} illetve $(1-e_{dp})$ arányokkal kell számolnunk. A külső gazdaság háztartásaihoz értelemszerűen $e_w \times W_e + (1-i_w)W_i$ bér- és $e_{dp} \times DP_w + (1-i_{dp})DP_i$ tőkejövedelem kerül.

Jelenlegi modellünkben kizárólag a háztartások fizetnek adókat. Ezek egy része helyi (local tax, LT), másik része központi (central tax, CT).

Régiók közötti áramlás nemcsak a jövedelmekben, hanem a kiadásokban is van. A belső gazdaság háztartásainak fogyasztási kiadásai (C_i) csak i_c részben áramlanak helyi, belső gazdaságbeli vállalatokhoz, $(1-i_c)$ hányaduk a periféria cégeinél jelentkezik. Ugyanez a helyzet a külső gazdaság végső fogyasztási kiadásaiával (C_e), amelyek helyben maradó hányada e_c , a fennmaradó $(1-e_c)$ hányad a centrum vállalatainál jelent bevételet.

Hasonló elvek szerint bontjuk a beruházási és a helyi kormányzati kiadásokat. A vizsgált térség vállalatainál jelentkező állami megrendelések a központi kormányzattól is származhatnak (central government, CG), amelyből CG^i jelenti a belső régió, CG^e pedig a külső régió vállalatainak kormányzati megrendeléseit.

A zárt gazdaságra vonatkozó társadalmi elszámolási mátrixtól eltérően a nyitott vagy több régiós gazdaságot leíró mátrixban a termelő fogyasztás (intermediate consumption, IC) sorát is szerepeltetnünk kell, itt tüntetjük fel a régiók közötti beszállítások értékét. $(1-i_{ic}) \times IC_i$ a belső gazdaság tényezőfelhasználásának külső gazdaságból beszerzett részét, $(1-e_{ic}) \times IC_e$ pedig a külső régió közbülső fogyasztásának belső gazdaságból származó részét jelöli. Előbbi a belső gazdaságban negatív, a külső gazdaságban pozitív előjelű áramlásként jelentkezik, utóbbi pont fordítva.

A táblázat utolsó sorában a finanszírozási pozíciók láthatók. S_H^i a centrum háztartásainak megtakarításait, I_i a belső vállalatok beruházási finanszírozási igényeit, S_{LGi} pedig a belső gazdaság helyi kormányzatának megtakarításait (vagy ellentétes előjellel hiányát – local budget deficit, –LBD) mutatja. Ugyan-ezeket a tételeket megtaláljuk a külső gazdaság szektoraira is, valamint látható a központi költségvetés régióhoz kapcsolódó tételeinek egyenlege.

3. táblázat: Regionális társadalmi elszámolási mátrix két területességgel
Regional social accounting matrix with two regions

Szektorok →	Belső (intern) gazdaság			Külső (extern) gazdaság			Központi kormányzat	Σ
	Háztartások	Vállalatok	Helyi kormányzat	Háztartások	Vállalatok	Helyi kormányzat		
	Folyó tételek	Tőke-tételek		Folyó tételek	Tőke-tételek			
Áramlások ↓								
Végso fogyasztás	$-C_i$	$+i_c \times C_i$ $+(1-e_c)C_e$		$-C_e$	$+e_c \times C_e$ $+(1-i_c)C_i$			0
Beruházás		$+i_i \times I_i$ $+(1-e_i)I_e$	$-I_i$		$+e_i \times I_e$ $+(1-i_i)I_i$	$-I_e$		0
Kormányzati kiadások		$+i_{ic} \times LG_i$ $+(1-e_{ic})LG_e$ $+CG^i$	$-LG_i$		$+e_{ic} \times LG_e$ $+(1-i_{ic})LG_i$ $+CG^e$	$-LG_e$	-CG	0
Termelő felhasználás		$-(1-i_{ic}) \times C_i$ $+(1-e_{ic})C_e$			$-(1-e_c) \times C_e$ $+(1-i_{ic})C_i$			0
Munkajövedelmek	$+i_w \times W_i$ $+(1-e_w)W_e$	$-W_i$		$+e_w \times W_e$ $+(1-i_w)W_i$	$-W_e$			0
Tőkejövedelmek	$+i_{ip} \times DP_i$ $+(1-e_{ip})DP_e$	$-DP_i$	$+LT_i$	$+e_{ip} \times DP_e$ $+(1-i_{ip})DP_i$	$-DP_e$			0
Nettó adók	$-LT_i - CT_i$			$-LT_e - CT_e$		$+LT_e$	+CT	0
Σ	S_i^H	0	$-I_i$	S_e^H	0	$-I_e$	$-CBD = S_{CG}$	0
			$-LBD_i = S_{LG_i}$			$-LBD_e = S_{LG_e}$		

Regionális kiadási-jövedelmi multiplikátorok

A tanulmány előző, elméleti részében már bemutattuk a kiadási-jövedelmi multiplikáció folyamatát. A 2. ábrán szereplő alsó, összetett formula nemcsak nemzetgazdasági szinten, hanem kisebb területi egységekre is értelmezhető. Regionális alkalmazásakor azonban tudnunk kell, hogy ez a multiplikátor nem veszi figyelembe a régiók közötti kölcsönhatásokat. Az egyik régió importja ugyanis egy másik régió exportját jelenti. Amennyiben Y régióban növekszik az X régióból származó import, akkor ez a kereslet X outputja iránt multiplikátorhatással van X régióban. Az ebből származó X-beli jövedelemnövekedés emeli X keresletét Y exportja iránt, ezáltal Y kibocsátása és jövedelme is növekedni fog. Az X outputja iránti kezdeti keresletváltozásnak tehát visszacsatoló hatása van, s az egész körfolyamat addig folytatódik, amíg az addicionális jövedelem meg nem közelíti a nullát (Lengyel, Rechnitzer 2004).

A győri járműipari körzetre vonatkozó modellünk nem hagyhatja figyelmen kívül a város és vonzáskörzete közötti visszacsatolásokat, célunk pontosan ezen interdependenciák kimutatása. Az interregionális kölcsönhatások figyelembevételét szolgálja mind a 2. táblázat regionális input-output modellje, mind pedig a 3. táblázat regionális társadalmi elszámolási mátrixa. A kiadási-jövedelmi multiplikáció folyamatát is kétrégiós változatban, a régióközi visszahatásokat figyelembe véve kell értelmeznünk.

A regionális termelési és jövedelmi multiplikátorok összekapcsolása

A regionális input-output táblából számított elsődleges termelési multiplikátorok és a jövedelemváltozás által indukált, másodlagos kiadási multiplikátorhatások összekapcsolására a korábban már említett lehetőségek állnak rendelkezésünkre.

Az egyik a háztartási jövedelmek és fogyasztási kiadások regionális input-output táblában történő megjelenítése. Ezt a technikát alkalmazzák a RIMS II-ben is az ún. kettes típusú multiplikátorok számításakor.

Az input-output modellen belüli megoldás egyszerű és gyors, ugyanakkor pontatlanabb, mint az általunk javasolt összekapcsolás (3. ábra). Utóbbi megoldást valósítja meg az ugyancsak egyesült államokbeli fejlesztésű IMPLAN (Impact Analysis for Planning) modell. Az első verzió 1988-ban Minnesotában, az ottani egyetem mezőgazdasági tanszékén készült, kezdetben viszonylag szűk kutatói körben, elsősorban mező- és erdőgazdasági célokra használták. A nagy érdeklődésre való tekintettel a modellt több lépcsőben továbbfejlesztették. Az IMPLAN ma már – a RIMS II-höz hasonlóan – széles körben ismert és alkalmazott regionális tervező- és modellező eszköz. Az IMPLAN nem csupán multiplikátorokat közöl, hanem egy hatalmas regionális adatbázissal ellátott közgazdasági elemzőszoftver (implan.com).

Város és vonzáskörzete: a győri járműipari körzet alapmodelljének szerkezete

A győri járműipari körzet alapmodelljének két legfőbb komponensét, az input-output táblát, a jövedelemáramlási mátrix paraméteres változatát, s ezek kapcsolatrendszerét mutatjuk be az alábbiakban.

Modellünk a város (Győr) és vonzáskörzete egymás közötti, valamint a régión (győri járműipari körzet) kívüli (más belföldi vagy külföldi) szereplőkkel folytatott tranzakcióihoz kapcsolódó áramlásait egyaránt kezeli. Tekintettel arra, hogy három áramlási irányt is figyelembe kell vennünk, korábbi jelölésrendszerünket kicsit módosítjuk. Az adott jövedelem vagy kiadás városban maradó vagy városba áramló hányadát i -vel, a vonzáskörzetben maradó vagy vonzáskörzetbe áramló hányadát e -vel, a más hazai régióba vagy külföldre áramló hányadát pedig m -mel jelöljük. Alsó indexben jelöljük azt a jövedelem- vagy kiadástípust, amelyre a hányadot vonatkoztatjuk. Értelemszerűen bármely jövedelemre és kiadásra igaz, hogy $i+e+m=1$. Amennyiben i (belső gazdaság, város) vagy e (külső gazdaság, vonzáskörzet) betűk jelennek meg egy áramlás jelölésének alsó indexében, akkor az annak kiindulási vagy keletkezési helyére utal. Ha ugyanezek a betűk felső indexben szerepelnek, akkor ez az áramlás területi célpontját jelzi.

A város és vonzáskörzetének input-output táblája

A 4. táblázat a város és vonzáskörzete regionális input-output táblázata. A jobb felső részben látható belső mátrix a termelőegységek kapcsolatrendszerét képezi le. Jól látható, hogy a belső mátrix négy kisebb egységre tagozódik. A bal felső részmátrix termelő fogyasztásainál a város a beszállító és a város a felhasználó (i_{IC_i}), a jobb felsőben a város a beszállító és a vonzáskörzet a felhasználó (i_{IC_e}), a bal alsóban a vonzáskörzet a beszállító és a város a felhasználó (e_{IC_i}), a jobb alsóban pedig a vonzáskörzet vállalatai a vonzáskörzetbe szállítanak (e_{IC_e}). IC_i a városi, IC_e pedig a vonzáskörzetbeli vállalatok termelő felhasználását jelöli.

A $2n \times 2n$ -es belső mátrix alatt összesítjük a régión belüli felhasználásokat, majd az importigényeket vesszük sorra. A termelési célú importigények sora két részre osztható, az első a városi ágazatokba (m_{IC_i}), a második a vonzáskörzet ágazataiba történő külső beszállításokat (m_{IC_e}) mutatja. Import alatt nemcsak a külföldről, hanem minden, a városon és a vonzáskörzeten kívüli régióból történő behozatalt értjük.

Az alsó szárnyban szereplő hozzáadottérték-összetevőket város, vonzáskörzet, ezen belül ágazati bontásban kapjuk. Az alapmodellben ezeket (a termelő felhasználás tételeihez hasonlóan) területi elv szerint összesítve használjuk a társadalmi elszámolási mátrixban. A modell későbbi, továbbfejlesztett változataiban akár az ágazati bontást is megtarthatjuk, jelen esetben azonban az egyes jövedelemtípusoknál csupán város és vonzáskörzet megkülönböztetést teszünk.

Adatgyűjtési okokból a vállalati (WF_i , WF_e) és a kormányzati szféra munkajövedelmeit (WLG_i , WLG_e) külön sorban tüntetjük fel. Az F betűvel a vállalatokra (firms), G-vel a kormányzatra (government) utalunk. A WLG_i a város helyi (local, L) kormányzati szférájában keletkező munkajövedelmeit jelöli. Fontos, hogy helyi kormányzat alatt nemcsak a helyi önkormányzati működtetésű fenntartású közintézményeket értjük, hanem minden, a városban GDP-t generáló állami intézményt. Például egy győri rendőr vagy egyetemi tanár bére éppúgy beletartozik WLG_i -be, mint egy önkormányzati alkalmazotté. A bérekhez hasonlóan azok járulékait is vállalati-kormányzati bontásban (TWF, TWLG) szerepeltetjük.

A városi és vonzáskörzetbeli ágazatok által fizetendő helyi és központi adókat nettó módon, a kapott támogatásokkal csökkentve vesszük figyelembe. A TLF_i (tax of local firms) a városi vállalatok helyi adóinak és a $TRLF_i$ helyi kormányzattól kapott transzfereinek (TR) különbségeként adódó nettó helyi adó. A központi adóknál L helyett C (central) betűket használunk. Látható, hogy a központi kormányzati transzfereknél az i és e betűk felső indexbe kerültek. Ezzel azt jelezzük, hogy a város (e), illetve a vonzáskörzet (i) nem a származási, hanem a célrégió. Hasonló jelöléssel találkozunk majd más, kívülről érkező áramlások esetén is.

Összevontan kezeljük a vállalkozásokba értékcsökkenés vagy mérleg szerinti eredmény formájában visszaforgatott tőkejövedelmeket (undistributed profits, UP). Az osztalék, részesedés formájában a tulajdonosoknak kiosztott vállalati eredményt a korábbiaknak megfelelően DP-vel (distributed profits) jelöljük.

A jövedelemelemek összesítésével megkapjuk területi hozzáadott értékeket (Y_i , Y_e), valamint a hozzáadott értékek és a tényezőfelhasználások összegeként a bruttó kibocsátásokat (GO_i , GO_e).

Az input-output tábla oldalszárnnyának végső felhasználási komponenseire a jövedelemáramlási mátrix bemutatása után térünk vissza.

A város és vonzáskörzetének jövedelemáramlási mátrixa

A város és vonzáskörzete jövedelemáramlási vagy társadalmi elszámolási mátrixát az 5. táblázat mutatja.

Az input-output tábla alsó szárnyában keletkező vállalati és kormányzati bérek negatív előjellel szerepelnek a városi és vonzáskörzetbeli vállalatoknál és kormányzatnál a munkajövedelmek sorban. A bérek járulécai ugyanezen oszlopokban az adók sorban jelentkeznek kiáramlásként.

A tőkejövedelmek sorában és a vállalatok oszlopában mind a kifizetett, mind pedig a visszaforgatott vállalati jövedelmek negatív előjellel találhatók meg. A visszaforgatott profit a vállalati tőketételek között jelenik meg pozitív előjellel.

Modellünkben figyelembe vesszük, hogy a helyi vállalatok által generált munka- és tőkejövedelmek csak részben kerülnek helyi háztartásokhoz. A győri

járműipari körzetben keletkező jövedelmek részben a körzet másik területére (városból a vonzáskörzetbe, vonzáskörzetből a városba), részben pedig a körzeten kívülre is kerülhetnek.

Ahogy a régióban keletkező bérek egy része külföldre áramlik, a centrum és a periféria háztartásainak bérei és tőkejövedelmei is részben származhatnak a győri járműipari körzeten kívüli (központi) kormányzati vagy magángazdasági szereplőktől. WCG¹-be tartozik például egy győri háztartás Budapesten dolgozó minisztériumi alkalmazottjának bére, XW^e-be egy bábolnai lakos komáromi cégtől származó munkajövedelme, XDP^e-be pedig egy Gyarmaton élő személy pápai vállalkozástól kapott osztaléka.³ Mivel ezek nem részei a körzet GDP-jének, ezért az input-output tábla alsó szárnyában meg sem jelennek.

A városi háztartások munkajövedelmeinél szereplő hosszú paraméteres formula azt fejezi ki, hogy a városi lakosság i_{WF_i} arányban részesedik a városi vállalatok béreiből, i_{WFe} arányban a periféria vállalatainak béreiből, i_{WLG_i} arányban a helyi kormányzati bérekéből, i_{WLG_e} arányban pedig a vonzáskörzet kormányzati bérkifizetéseiből (egy győri tanár például dolgozhat vonzáskörzetbeli iskolában is). Mindezek mellett kaphat kormányzati és vállalati béreket a győri járműipari körzeten kívülről is. A vonzáskörzet háztartásainál ugyanezeket a tételeket találjuk, csak az i hányadok és indexek helyett e -k, az e -k helyén pedig i jelölések szerepelnek. A körzetből a vállalati és kormányzati szektor béreinek régióon kívülre áramló m hányadai a külföldi vagy régióon kívüli gazdasági szereplők oszlopában jelennek meg pozitív előjellel.

A jövedelemáramlási mátrixban külön sorban kezeljük az adókat és a transzfereket. A vállalatok és a háztartások a bérek járulékein felül központi és

A 4. táblázat folytatása

Vállalati munkajövedelmek	WF_i	WF_e
Kormányzati szféra munkajövedelmei	WLG_i	WLG_e
Vállalati alkalmazottak bérjáruléka	TWF_i	TWF_e
Kormányzati alkalmazottak bérjáruléka	$TWLG_i$	$TWLG_e$
Nettó helyi adók	$TLF_i - TRLF_i$	$TLF_e - TRLF_e$
Nettó központi adók	$TCF_i - TRCF_i$	$TCF_e - TRCF_e$
Értéksökkenés és visszaforgatott profit	UP_i	UP_e
Osztalék	DP_i	DP_e
Bruttó hozzáadott érték (GDP) alapján	Y_i	Y_e
Összes input (= bruttó kibocsátás, GO) alapján	GO_i	GO_e

5. táblázat: Város és vonzáskörzetének társadalmi elszámolási mátrixa
Social accounting matrix of the city and its hinterland

Szektorok→	Város				Vonzáskörzet				Központi/régió kívüli kormány- zat*	Más hazai régió/ külföld magán- szektora*	Σ
	Háztartások	Vállalatok		Helyi kormányzat	Háztartások	Vállalatok		Helyi kormányzat			
		Folyó tételek	Tőke- tételek			Folyó tételek	Tőke- tételek				
Áramlások ↓											
Végso fogyasztási kiadások	$-C_i$	$+i_{c,i}C_i+i_{c,e}C_e$ $+i_{l,g,i}LGC_i$ $+i_{l,g,e}LGC_e$ $+CGC^i$		$-LGC_i$	$-C_e$	$+e_{c,e}C_e+e_{c,i}C_i$ $+e_{l,g,e}LGC_e$ $+e_{l,g,i}LGC_i$ $+CGC^e$		$-LGC_e$	$-CGC^i-CGC^e$	$+m_{c,i}C_i+m_{c,e}C_e$ $+m_{l,g,i}LGC_i$ $+m_{l,g,e}LGC_e$	0
Bruttó állbesz- köz-felhal- mozás és készletváltozás		$+i_{l,i}+i_{l,e}$ $+i_{l,g,i}LGI_i$ $+i_{l,g,e}LGI_e$ $+CGI^i$	$-I_i$	$-LGI_i$		$+e_{l,e}+e_{l,i}$ $+e_{l,g,e}LGI_e$ $+e_{l,g,i}LGI_i$ $+CGI^e$	$-I_e$	$-LGI_e$	$-CGI^i-CGI^e$	$+m_{l,i}+m_{l,e}$ $+m_{l,g,i}LGI^i$ $+m_{l,g,e}LGI_e$	0
Termelő felhasználás		$-(e_{l,c}+m_{l,c})C_i$ $+i_{c,e}C_e$				$-(i_{c,e}+m_{l,c,e})C_e$ $+e_{l,c}C_i$				$+m_{l,c,i}C_i+m_{l,c,e}C_e$	0
Export		$+X^i$				$+X^e$				$-X^i-X^e$	0

Az 5. táblázat folytatása

Munka-jövedelmek	$+i_{WF_i}$ $+i_{WF_e}$ $+i_{WLG_i}$ $+i_{WLG_e}$ $+WCG^i + XW^i$	$-WF_i$		$-WLG_i$	$+e_{WF_e}$ $+e_{WF_i}$ $+e_{WLG_e}$ $+e_{WLG_i}$ $+WCG^e + XW^e$	$-WF_e$		$-WLG_e$	$-WCG^i - WCG^e$	$-XW^i - XW^e$ $+m_{WF_i}$ $+m_{WLG_i}$ $+m_{WF_e}$ $+m_{WLG_e}$	0
Tőke-jövedelmek	$+i_{DP_i}$ $+XDP^i$	$-DP_i - UP_i$	$+UP_i$		$+e_{DP_e}$ $+XDP^e$	$-DP_e - UP_e$	$+UP_e$			$-XDP^i - XDP^e$ $+m_{DP_i} + m_{DP_e}$	0
Transzferek	$+TRCH^i + TRLF_i$	$+TRCF^i + TRLF_i$		$-TRLH_i$ $-TRLF_i + TRCG^i$	$+TRCH^e + TRLF_e$	$+TRCF^e + TRLF_e$		$-TRLH_e$ $-TRLF_e + TRCG^e$	$-TRCH^i - TRCH^e$ $-TRCF^i - TRCF^e$ $-TRCG^i$ $-TRCG^e$		0
Adók	$-TLH_i - TCH_i$	$-TWLF_i - TLF_i$ $-TCF_i$		$-TWLG_i$ $+TLH_i + TLF_i$	$-TLH_e - TCH_e$	$-TWLF_e - TLF_e$ $-TCF_e$		$-TWLG_e$ $+TLH_e + TLF_e$	$+TCH_i + TWLF_i + TCF_i$ $+TWLG_i + TCH_i$ $+TWLF_i$ $+TCF_i + TWLG_i$		0
Nettó finanszírozási képesség (+) / igény (-)	Σ	Σ		Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	0

* Csak a városba vagy vonzaskörzetébe irányuló vagy onnan kiinduló jövedelemáramok.

helyi adókat is fizetnek. A helyi adók a helyi kormányzathoz, a központi adók és járulékok a központi kormányzathoz áramlanak. A transzferek pozitív előjellel jelentkeznek a vállalatoknál és a háztartásoknál, negatívvá a kibocsátónál. A helyi kormányzati szereplőknél a központi kormányzat által számukra jutott támogatásokat (TRCG) is figyelembe vesszük.

A háztartások a rendelkezésre álló jövedelmeikből fogyasztanak. A háztartási fogyasztásra vonatkozó magatartási egyenletet nem foglalmaztunk meg, a legegyszerűbb megoldás, hogy egy fogyasztási hányad segítségével a fogyasztást a rendelkezésre álló jövedelem lineáris függvényeként értelmezzük. A háztartásokon kívül a kormányzati szektor is fogyaszt (LGC, CGC), valamint beruházásokat (LGI, CGI) eszközöl. A beruházási keresletben (I) jelenik meg a vállalati állóeszköz-felhalmozás és a készletváltozás.

A végső felhasználási tételek régióon belül keletkező részénél is alkalmazzuk az i , e és m hányadokat. A városi lakosság fogyasztási kiadásainak (C_i) például i_{Ci} hányada helyi, e_{Ci} hányada vonzaskörzetbeli vállalatok termékei iránt támaszt keresletet, m_{Ci} része pedig a körzeten kívülre áramlik.

A vállalati folyó tételek oszlopaiban a város és vonzaskörzete közötti anyag- és árumozgást, valamint a régióon kívülre áramló vagy onnan érkező termelő fogyasztást is megjelenítettük. A városi és vonzaskörzetbeli vállalatok bevételeinek és kiadásainak, valamint a területegységek GDP-jének elszámolása csakis így lesz teljes: egyrészt a más területegységektől származó közbülső termékek az adott területegység importját jelentik, amelyet a GDP-számítás során negatív előjellel kell figyelembe vennünk; másrészt a város és a vonzaskörzet közötti anyag- és árumozgás az értékesítő területegység számára éppúgy exportbevételt jelent, mint a társadalmi elszámolási mátrix következő sorában szereplő, a győri járműipari körzeten kívüli gazdasági szereplőkhöz kiszállított termékekből származó bevételek (X^i , X^e).

A végső felhasználás tételeit visszavezetjük az input-output tábla oldal-szárnyába. Az oldalszárnyat három fő részre bontottuk: város, vonzaskörzet, előbbieken kívüli belföldi vagy külföldi régiók. A város és a vonzaskörzet felhasználásain belül megkülönböztetjük a fogyasztási és beruházási célú végső felhasználást, a régióon kívülre áramló tételeket pedig aszerint különítjük el, hogy a kormányzati vagy a magánszektorba irányulnak. A társadalmi elszámolási mátrixban megjelenő összes kiadási tételt be tudjuk sorolni a 4. táblázat input-output táblájának megfelelő cellájába.

A modellben alkalmazott jelöléseket a Függelékben foglaltuk össze.

A továbbfejlesztés irányai és eszközei

Tanulmányunk a győri járműipari körzet regionális tervezésre és előrejelzésre alkalmas makromodelljéhez vezető út első lépése. Áttekintettük a kapcsolódó

szakirodalmat, ennek és saját elképzeléseinknek a vegyítésével kialakítottuk alapmodellünk szerkezetét.

A kutatás ezután következő része jelenti az igazi kihívást. Elsőként fel kell írunk a győri járműipari körzet gyakorlati célokra is alkalmas, nagyjából 20-30 ágazatot tartalmazó input-output tábláját.⁴ A második feladat a társadalmi elszámolási mátrix kalibrálása, a harmadik pedig a magatartási egyenletek kidolgozása.

Az adatokkal való feltöltés, a modell pontos kalibrálása kérdőíves és nem kérdőíves technikák kombinált alkalmazását igényli. Bízunk benne, hogy hamarosan rendelkezésünkre állnak a győri járműipari körzetről szóló kutatás lakossági, intézményi és vállalati felméréseinek eredményei. Az ezekben elhelyezett, a háztartások jövedelmeire, fogyasztási szerkezetére, a helyi hiányadokra, a repatriált vállalati nyereségekre, a beszállítások és az árbevétel regionális és ágazati megoszlására vonatkozó kérdésekre adott válaszok sokat segíthetnek a kalibrálásban. Kérdés, hogy ezek lefedik-e a teljes adatigényt. Amennyiben nem, érdemes elgondolkodni a kifejezetten a modell igényeit szolgáló, kis mintás lekérdezésen.

A hibrid adatgyűjtési technikák alkalmazása a meglévő kapcsolatok aktivizálását, újabb kapcsolatok kiépítését igényli a helyi adatszolgáltatókkal. Az üzleti szféra (Győri Nemzetközi Ipari Park, Győr-Moson-Sopron Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, helyi vállalatok, pénzügyi intézmények, takarékszövetkezetek stb.) és a közsféra (Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, a vonzáskörzet településeinek önkormányzatai, a Széchenyi István Egyetem és más oktatási intézmények, a Petz Aladár Megyei Oktató Kórház és más egészségügyi intézmények, közigazgatási intézmények, TÁKISZ stb.) támogatására egyaránt számítunk. Az együttműködés eredményeként létrejövő makrogazdasági modell számukra is, mint ahogy a régió összes szereplője számára hasznos elemző- és tervezőeszköz lehet.

Jegyzetek

- 1 A táblázat összeállítása már nem ilyen egyszerű feladat. Terjedelmi okokból nem tárgyaljuk a forrás-, felhasználás- és levonótáblák és az input-output mátrix kapcsolatát, az input-output táblázatok típusait, valamint a táblarendszerek adatforrásait. Ezekről jó összefoglalást ad Boda, Koósné Balsay, Molnár (1989), KSH (2004a, 2004b, 2005), valamint Ambargis, Mead (2012). A tanulmány írásakor a 2008. évi a legfrissebb hozzáférhető nemzetgazdasági ágazati kapcsolati mérleg a KSH Tájékoztatási adatbázisában (www.ksh.hu).
- 2 A cambridge-i postkeynesi és az elsősorban francia, kanadai, olasz és spanyol közgazdászok által képviselt monetáris körforgási iskola különösen fontosnak tartja ezt a lehetőséget, amely a modern pénzgazdaság működésének jelenleg alkalmazott modelleinél jóval pontosabb és teljesebb leírását adhat (Dos Santos, Zezza 2004; Godley, Lavoie 2012; Graziani 2003; Lavoie 2001; Zezza 2004). Egy ilyen modell hazai alkalmazására mutat példát Koppány (2005).
- 3 Bábolna és Gyarmat a győri járműipari körzethez tartozik, Komárom és Pápa nem. A körzet területi lehatárolását Tóth (2013) végezte el.

- 4 Egy háromezsetektoros változatra már készítettük számításokat, s ehhez kapcsolódóan igyekeztünk megbecsülni a győri járműipari körzet GDP-jét is, amely a modell kulcsváltozója. Ezeket az eredményeket külön tanulmányok formájában tervezzük publikálni, a projekt tanulmánykötetében pedig várhatóan teljes kutatási jelentésünk megjelenik.

Irodalom

- Ambargis, Z. O., Mead, C. I. (2012): *RIMS II. An essential tool for regional developers and planners*. Bureau of Economic Analysis, Washington
- Armstrong, H., Taylor, J. (2000): *Regional economics and policy*. Third edition. Blackwell, Oxford
- Augusztinovic, M. (1996): Miről szól az input-output modell? *Közgazdasági Szemle*, április, 315–320.
- Boda Gy., Koósé Balsay É., Molnár I. (1989): Az ágazati kapcsolatok mérlegének összeállítása Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 6., 584–598.
- Bussolo, M., Chemingui, M., O'Connor, D. (2003): *A multi-region social accounting matrix (1995) and regional environmental general equilibrium model for India (REGEMI)*. OECD Development Centre Working Paper, 213.
- Carlberg, M. (1978): *Ein interregionales, multisektorales Wachstumsmodell – dargestellt für die Bundesrepublik Deutschland*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen
- Chenery, H. B. (1953): Regional analysis. In: Chenery, H., Clark, P. B. (eds.): *The structure and growth of the Italian economy*. US Mutual Security Agency Special Mission to Italy for Economic Cooperation, Rome
- Daley, W. M., Ehrlich, E. M., Landefeld, S. J., Barker, B. L. (1997): *Regional multipliers. A user handbook for the regional input-output modelling system (RIMS II)*. Third edition. U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of Economic Analysis, Washington
- Dos Santos, C. H., Zezza, G. (2004): *A post-keynesian stock-flow consistent macroeconomic growth model: preliminary results*. The Levy Economic Institute Working Paper, 402.
- Farkas, P., Koppány, K. (2006): *Közgazdaságtan. Mikro- és makroökonómiai alapismeretek mindennapi használatra*. Universitas–Győr Kht., Győr
- Fodor, L., Illés I. (1968): *A Budapest belüli ágazatok közötti kölcsönhatások vizsgálata*. Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, Budapest
- Glasmeier, A. (2004): Geographic intersections of regional science: reflections on Walter Isard's contributions to geography. *Journal of Geographical Systems*, 1., 27–41.
- Godley, W., Lavoie, M. (2012): *Monetary economics. An integrated approach to credit, money, income, production and wealth*. Second edition. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Graziani, A. (2003): *The monetary theory of production*. Cambridge University Press, Cambridge
- Harrigan, F., McGilvray, J., McNicoll, I. (1981): The estimation of interregional trade flows. *Journal of Regional Science*, 1., 65–78.
- Isard, W. (1951): Interregional and regional input-output analysis: a model of a space-economy. *Review of Economic and Statistics*, november, 318–329.
- Koppány, K. (2005): A gazdasági növekedés és a pénzügyi közvetítés mélységének összefüggései stock-flow konzisztens endogén pénz modellben. In: Solt K., Böhm A., Farkas Sz., Ferenczi Z., Honvári J., Józsa L., Ablonczyné Mihályka L., Rechnitzer J. (szerk.) *Ünnepi dolgozatok. 15 éves a győri közgazdászképzés*. Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, Győr, 98–106.
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2004a): *A gazdaság szerkezete az ágazati kapcsolati mérlegek alapján*. KSH, Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2004b): *Ágazati kapcsolatok mérlege, 2000*. KSH, Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Az ágazati kapcsolatok mérlegének matematikai feldolgoása, 2000*. KSH, Budapest
- Kuhar, A., Golmenova K., A., Erjavec, E., Kožar, M., Cör, T. (2009): *Regionalization of the social accounting matrix, common agricultural policy regional impact – the rural development dimension*. CAPRI-RD, University of Ljubljana

- Lavoie, M. (2001): *Endogenous money in a coherent stock-flow framework*. Department of Economics, University of Ottawa Working Paper, 325.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Martana, K., Evison, D., Lennox, J., Manley, B. (2012): *Constructing a regional social accounting matrix using non survey method for CGE modeling*. New Zealand Agricultural & Resource Economics Society, School of Forestry, University of Canterbury, Landcare Research. Paper presented at the 2012 NZARES Conference
- Miller, R. E. (1998): Regional and interregional input-output analysis. In: Isard, W., Azin, I. J., Drennan M. P., Miller, R. E., Saltzman, S., Thorbecke, E. (eds.): *Methods of interregional and regional analysis*. Ashgate, Aldershot, 41–134.
- Miller, R. E., Blair, P. D. (2009): *Input-output analysis. Foundations and extensions*, Second edition. Cambridge University Press, Cambridge
- Moses, L. (1955): The stability of interregional trading patterns and input-output analysis. *American Economic Review*, 5., 803–832.
- Punt, C., Pauw, K., van Schoor, M., Gilmani, B., Rantho, L., McDonald, S., Chant, L. (2006): *Compiling national, multiregional and regional social accounting matrices for South Africa*. Provincial Decision-Making Enabling (PROVIDE) Project, Elsenburg
- Rechnitzer, J. (1984): *A területi gazdasági szerkezetek és kapcsolatok modellezése*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének kutatási eredményei 1981–1985; 10.)
- Richardson, H. W. (1973): *Input-output and regional economics*. Weidenfeld and Nicolson, London
- Riefler, R., Tiebout, C. (1970): Interregional input-output: an empirical California–Washington model. *Journal of Regional Science*, 2., 135–152.
- Sargento, A. L. M. (2009): *Introducing input-output analysis at the regional level: Basic notions and specific issues*. Regional Economics Applications Laboratory, School of Technology and Management, Polytechnic Institute of Leiria, <http://www.real.illinois.edu/d-paper/09/09-t-4.pdf> (Letöltés: 2013. június 28.)
- Smahó M. (2007): Kísérlet egy régió szimulációs modelljének kidolgozására. *Tér és Társadalom*, 1., 117–129.
- Tóth P. (2013): *A Győri Járműipari Körzet lehatárolásának módszertani problémái*. „Növekedés és egyensúly”, Kautz Gyula Emlékkonferencia. Győr, 2013. június 11.
- Zalai, E. (2000): *Matematikai közgazdaságtan. A korszerű mikroökonómiai elemzés klasszikus és neoklasszikus szemléletű modelljei*. KJK-KERSZÖV, Budapest
- Zezza, G. (2004): *Some simple, consistent models of monetary circuit*. The Levy Economic Institute Working Paper, 405.
<http://www.implan.com/> (Letöltés: 2013. július 25.)

Függelék: a győri járműipari körzet alapmodelljében használt jelölések

i	városban maradó / városba áramló hányad
e	vonzáskörzetben maradó / vonzáskörzetbe áramló hányad
m	más régióba / külföldre áramló hányad
WF _i	városban működő vállalatok által fizetett bérek
WF _e	vonzáskörzetben működő vállalatok által fizetett bérek
WLG _i	városban dolgozó kormányzati alkalmazottak bérei
WLG _e	vonzáskörzetben dolgozó kormányzati alkalmazottak bérei
WCG ⁱ	régióon kívül dolgozó, városban lakó kormányzati alkalmazottak bérei
WCG ^e	régióon kívül dolgozó, vonzáskörzetben lakó kormányzati alkalmazottak bérei
XW ⁱ	régióon kívül működő vállalatnál dolgozó, városban lakó alkalmazottak bérei
XW ^e	régióon kívül működő vállalatnál dolgozó, vonzáskörzetben lakó alkalmazottak bérei
DP _i	városi vállalatok osztalékként kifizetett profitja
DP _e	vonzáskörzetben működő vállalatok osztalékként kifizetett profitja
UP _i	városi vállalatok visszaforgatott profitja
UP _e	vonzáskörzetben működő vállalatok visszaforgatott profitja
XDP ⁱ	régióon kívüli vállalatok városban lakó tulajdonos számára osztalékként kifizetett profitja
XDP ^e	régióon kívüli vállalatok vonzáskörzetben lakó tulajdonos számára osztalékként kifizetett profitja
TRCH ⁱ	városi lakosság központi kormányzattól kapott transzferjövödelmei
TRCH ^e	vonzáskörzetben élő lakosság központi kormányzattól kapott transzferjövödelmei
TRLH _i	városi lakosság helyi önkormányzattól kapott transzferjövödelmei
TRLH _e	vonzáskörzetben élő lakosság helyi önkormányzatoktól kapott transzferjövödelmei
TRCF ⁱ	városi vállalatok központi kormányzattól kapott transzferei
TRCF ^e	vonzáskörzetben működő vállalatok központi kormányzattól kapott transzferei
TRLF _i	városi vállalatok helyi önkormányzattól kapott transzferei
TRLF _e	vonzáskörzetben működő vállalatok helyi önkormányzatoktól kapott transzferei
TRCG ⁱ	városi önkormányzat központi kormányzattól kapott transzferei
TRCG ^e	vonzáskörzetben működő helyi önkormányzatok központi kormányzattól kapott transzferei
TLH _i	városi háztartások helyi adói
TCH _i	városi háztartások központi adói
TLH _e	vonzáskörzetbeli háztartások helyi adói
TCH _e	vonzáskörzetbeli háztartások központi adói
TWF _i	városi vállalatok által fizetendő bérjárulékok
TLF _i	városi vállalatok helyi adói
TCF _i	városi vállalatok központi adói
TWF _e	vonzáskörzetben működő vállalatok által fizetendő bérjárulékok
TLF _e	vonzáskörzetben működő vállalatok helyi adói
TCF _e	vonzáskörzetben működő vállalatok központi adói

C_i	városi háztartások fogyasztási kiadásai
C_e	vonzáskörzetbeli háztartások fogyasztási kiadásai
LGC_i	városi kormányzati fogyasztás
LGC_e	vonzáskörzetbeli kormányzati fogyasztás
CGC^i	városba áramló központi / régió kívüli kormányzati fogyasztási kiadások
CGC^e	vonzáskörzetbe áramló központi / régió kívüli kormányzati fogyasztási kiadások
I_i	városi vállalatok beruházási kiadásai
I_e	vonzáskörzetbeli vállalatok beruházási kiadásai
LGI_i	városi kormányzati beruházási kiadások
LGI_e	vonzáskörzetbeli kormányzati beruházási kiadások
CGI^i	városba áramló központi / régió kívüli kormányzati beruházási kiadások
CGI^e	vonzáskörzetbe áramló központi / régió kívüli kormányzati beruházási kiadások
IC_i	városi vállalatok termelő fogyasztása
IC_e	vonzáskörzetbeli vállalatok termelő fogyasztása
X^i	városi gazdaság exportbevételei (régió kívülről / külföldre történő kiszállítás)
X^e	vonzáskörzet exportbevételei (régió kívülről / külföldre történő kiszállítás)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

ESETTANULMÁNYOK / CASE STUDIES

Területfejlesztési vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai

Spatial development or industrial policy? The experiences of competitiveness poles in France

EGYED ILDIKÓ

EGYED Ildikó: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; egyed@rkk.hu

KULCSSZAVAK: versenyképességi pólus – Franciaország, területfejlesztés, klaszterpolitika, kiegyenlítési politika

ABSZTRAKT: A tanulmány felvázolja a területfejlesztési, a verseny- és az iparpolitika metszetében elhelyezkedő francia versenyképességi pólusok kialakulásának előzményeit, elméleti háttérét, és az alig egy évtizedes múltra visszatekintő gyakorlati tapasztalatok összegzésére vállalkozik. A versenyképességi pólusok az innovációs szereplők hálózatos kapcsolataira épülnek, fejlődésüket a szereplők közötti együttműködés minősége alakítja. Miközben a teljesítményszemléletű politikák a legdinamikusabban fejlődő régiókra összpontosítanak az ország európai és globális pozícióját szem előtt tartva és a pólusok esetében is a legígéretesebb csúcstechnológiai ágazatok támogatását szorgalmazzák, a közel fél évszázados múltú kiegyenlítő területfejlesztési politikák céljai a pólusok nagy számával és a hagyományos ágazatok támogatásával realizálódnak. A kettős célkitűzés egyidejűleg a pólusprogram esetében is nehezen teljesíthető, de mindmáig jelen van az ország jövőjét meghatározó területpolitikai vitákban.

Ildikó EGYED: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; egyed@rkk.hu

KEYWORDS: competitiveness poles – France, spatial development, cluster policy, spatial equalisation policies

ABSTRACT: The study seeks to present a multigenerational construction, the French competitiveness poles, the theoretical background of their creation and some practical experiences gained through two cycles of their operation. We will keep an eye on the specific cultural-national context which leaves its mark on the effective realisation of the programme, being a source of disadvantages and also shaping innovation propensity.

The French poles are relatively young constructions which are situated at the intersection of spatial development, competitiveness and industrial policies. While the primary characteristic of spatial development policy is that it is adapted to the national space, the French programme of competitiveness poles transcends the national borders and focuses on spatial competitiveness in the spirit of the European discourse. While we do not reject the theory according to which strategies of large multinational firms shape and determine the destiny of individual regions, influence their rise or demise, it is necessary that we do not regard a given region a passive receptor of global processes, but a dynamically changing construction as a result of the collective action of heterogeneous stakeholders. The programme of competitiveness poles seeks to symbolize this collective effort directed towards the amelioration of the state of an entire region. The programme can be interpreted as a revised and updated version of the traditional model of central policy measures directed at stimulating innovation. The core elements of the current programme are spatial systems of innovation, and its major objective is to achieve the critical mass of industrial capacities and scientific institutions. The functioning of the poles is based on open innovation, the core of which is that firms perform innovative activity in collaboration with their partners in order to avoid being isolated within their institutional frameworks. The major stakeholders of the poles are small and medium-sized companies in harmony with the European employment objectives, since they are the major source of job creation in France as well. They encounter the largest obstacles to creating the sufficient conditions of innovation and experience severe difficulties in forming efficient partnerships with multinational firms.

Even though it is too premature to evaluate the programme's success or failure, various problems are already visible. For instance, the too large number of poles to be reduced from the current cycle starting from 2014; a sometimes symbolic relationship between higher educational institutions and the research sector; the sometimes quite erroneous choice of sectors to be developed; the lack of specialization within the various poles; a non-reasonable geographical delimitation of poles (encompassing one or multiple regions); failure to achieve international visibility, and a danger of an excessive fragmentation of funding resources. Whether the state is more inclined to apply the programme as a national industrial policy instrument (while neglecting the aspects of territorial embeddedness), or use them to serve the traditional harmonisation goals of spatial development policy (to their large number and relatively even distribution in the national space), the success of the programme will only be manifested if the poles resist the test of time and become solid foundations of the national competitiveness-based economic policy.

Bevezetés

A tanulmány nem az egyesült államokbeli emblematisz klasztereket vizsgálja, hanem egy sokadik generációs konstrukcióval, a francia versenyképességi pólusok elméleti háttérével és gyakorlati megvalósulásának tapasztalataival foglalkozik, mindig szem előtt tartva azt a kontextust, amely átitatódott nemzeti sajátosságokkal, az abból fakadó hátrányokkal és az innovációs hajlandóságot determináló számos tényezővel.

A francia pólusok viszonylag fiatal képződmények, a területfejlesztési, valamint a verseny- és az iparpolitika metszetében helyezkednek el. A területfejlesztés első számú jellemzője, hogy a nemzeti térben, a nemzeti sajátosságoknak megfelelően működik, a versenyképességi pólus program ellenben átlépve a nemzeti kereteken, expressis verbis a területi versenyképességet he-

lyezi előtérbe az európai diskurzus szellemében. Ha a globalizáció kontextusában számolni kell azzal a ténnyel, hogy a nagyvállalatok stratégiai formálják és pecsételik meg egy-egy térség sorsát, befolyásolják hanyatlását vagy felemelkedését, szükséges, hogy egy adott térséget ne pusztán e folyamatok passzív befogadjának tekintsünk, hanem a szereplők kollektív cselekvése eredményeként létrejött, dinamikusan változó konstrukciónak. A helyi innovációs rendszerek hatékonysága a területi versenyképesség központi eleme. A 21. századi területi fejlődés fontos szereplői a helyi termelési rendszerek és a versenyképességi pólusok, amelyek az innovációs szereplők hálózatos kapcsolataira épülnek, fejlődésüket pedig a szereplők közötti együttműködés alakítja. A tanulmány, miután felvázolja a pólusprogram elméleti és történelmi hátterét, a makroszinten kimutatható eredmények, a működési tapasztalatok és a jelentkező problémák bemutatására vállalkozik.

A francia területfejlesztési politika változó eszköztára: a növekedési pólusoktól a versenyképességi pólusokig

Az állami területfejlesztési politika (*politique d'aménagement du territoire*) arra vezethető vissza, hogy a területi kiegyenlítődés a piacgazdaságban nem automatikusan végbemenő folyamat, és az egyes területek egymáshoz viszonyított helyzete a kollektív beavatkozás eredményeként változhat. A politikai döntéshozók felismerték, hogy egyes régiók kiemelt fejlesztése kínálhat tartós megoldást a fejlettségbeli különbségek csökkentésére, hosszabb távon pedig az egyensúlyi állapot felé való törekvésre. A területfejlesztési politika aranykorában a tevékenységek és a vállalkozások kevésbé fejlett régiókban történő fejlesztésére épült. Ez a korszak lezárult, mivel a területi fejlődés napjainkra már csak a területi verseny kontextusában képzelhető el, a vállalkozások telephelyválasztásukban jóval szabadabbakká váltak a globalizálódó piacok és a határok megnyitása miatt. 1945 óta a területfejlesztés két egymással ellentétes logikára épül: a korrigálási célú, válságos helyzetű térségekre és tevékenységekre irányuló intézkedések a területi kiegyenlítődés utópikus eszméjét tükrözik, a teljesítményszemléletű politikák pedig a legdinamikusabban fejlődő régiókra összpontosítanak az ország európai és globális pozícióját szem előtt tartva. E kettős célkitűzés egyidejűleg nehezen realizálható, de mindig jelen van a területpolitikai vitákban.

Franciaországban 1963-tól a területfejlesztés fő irányító szerve a DATAR. Amellett, hogy a szakemberek vizsgálták az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Hollandia és a Szovjetunió tervezési gyakorlatát, a francia területfejlesztési célokat kifejezetten az országhatárokon belül határozták meg. A nemzeti területfejlesztési politika egyik fő jellemzője, hogy – szakítva a térségi determinizmus szemléletével – a jövőalakításban elsődleges szerepet tulajdonít a kollektív cse-

lekvésnek. A közhatalmi szereplők és a politikai elit nagymértékben befolyásolhatják a nemzeti teret strukturáló külső gazdasági hatások területi képét. A területfejlesztés aranykorában, 1945 és 1982 között az állam volt a területfejlesztés fő irányítója. A területfejlesztési politika fő csapásiránya az ország kiegyenlítettbb regionális fejlődése volt, gátat próbáltak szabni Párizs és térsége korlátlan hegemoniájának. Az 1880-as évek óta kialakult politikai rendszerből fakadóan fennmaradt a jakobinus centralista államhatalmi struktúráknak a helyi erőkkal szembeni túlsúlya, ezért a periódust joggal nevezhetjük a helyi erők által „megszelídített” jakobinizmus (*jacobinisme apprivoisé*) korának (Grémion 1976).

1960 és 1980 között 520 000 munkahely létesült „vidéken” (az Île-de-France régióin kívül), valamint 7250 decentralizációs prémiumot juttattak azoknak a vállalatoknak, amelyek hajlandók voltak Párizson kívüli régióba települni. Az új vállalatok telepítési helyét az állam önkényesen határozta meg. A decentralizációban a gépjárműipar játszott stratégiai szerepet, nagy növekedési potenciálja és foglalkoztatottainak létszáma miatt. Az ipari decentralizációs politika az ellenpólus-nagyvárosok támogatásával teljesedett ki. A DATAR a hatvanas évek elején a területi kiegyenlítés céljával jelölte ki a nyolc ellenpólust, *métropole d'équilibre*-t, azaz a Párizs 300–1000 km-es körzetében fekvő és a főváros hegemoniáját ellensúlyozó hat, később nyolc vidéki várost vagy város csoportot. Párizsból az ellenpólus-nagyvárosokba kívántak telepíteni „nagyvárosi felsőfokú” munkahelyeket, melyek az ipari termeléshez, az innovációs tevékenységekhez és a kommunikációhoz kapcsolódó, magas fokú szakképzettséget igénylő funkciókat jelentettek.

A területfejlesztés aranykorának nevezett három évtized intézkedései az ország területén mélyreható változásokat eredményeztek. A hatvanas évek ellenpólusvárosai valódi európai jelentőségű vagy metropolizációs tendenciákat mutató nagyvárosokká váltak. A Párizson kívüli térségekre irányuló kiegyenlítési politika egészen a kilencvenes évekig uralkodó volt. A problémát az jelentette, hogy az ipari decentralizációs politika korszakában az ipari vállalatok maguk is szerkezetváltáson mentek keresztül. Az ipari decentralizációs politika korszakában az alacsony szakképzettséget igénylő munkahelyek növekedése volt meghatározó. A termelési és végrehajtási funkciók Párizsból való kiszervezésével a felsővezetői funkciók és a szellemi tevékenységek minden korábbinál magasabb fokú fővárosi centralizációja következett be, a végrehajtási funkciók pedig gyakorlatilag vidékre kerültek, főként a nyugati térségekbe és a Párizsi-medencébe. Míg a Párizs és a vidék közötti különbségek korábban kvantitatív természetűek voltak (munkahelyek száma, koncentráció, növekedési ráta), addig a decentralizációt követően kvalitatív differenciálódás történt (a szakképzettség, a munkahelyek tartalma, a bérszínvonal és a társadalmi presztízs terén). 1965–1995 között, amikor az állami területfejlesztési politika felülről vezérelt stratégiák mentén működött, a decentralizáció voltaképpen nem jelentett mást, mint Párizs bizonyos kompetenciáinak alacsonyabb adminisztratív szintekre való delegálását.

Zónásítás, pólusképzés

A területfejlesztési politika keletkezése óta két fő csapásirány létezett: az ötvenes évektől alkalmazott övezetekbe sorolás és az infraregionális pólusok kijelölése. Az övezetbe sorolással az állam nagyobb földrajzi egységekre határozza meg a területi prioritásokat (Jean, Vanier 2008), míg a pólusképzés esetében az eszközök kis területegységekre koncentrálnak. Eleinte az övezetbe sorolás a Párizs és a francia sivatag modelljére épült, az első ipartelepítési támogatásokat Párizs 200 km-es körzetén túl osztották ki. Később egyre specializáltabb zónákat határoztak meg (pl. gazdaságilag elmaradott „regionális fejlesztési térségek”, hanyatló iparral és csökkenő munkahelyekkel jellemezhető „ipari alkalmazkodási” térségek). Az állami területfejlesztési politika mai célja a strukturális nehézségekkel küszködő és a gazdasági válság sújtotta régiók helyzetének javítása, amelyekben a gazdasági tevékenységek nagy része leépült a munkahelyekkel együtt. A támogatott térségek nagymértékben egyeznek az EU-támogatások kedvezményezettjeivel (Merlin 2007).

A vélemények megoszlanak arról, hogy hatékonyak voltak-e a gazdasági tevékenységek és a munkaerő térbeli dekoncentrációjára, a régiók közötti átcsoportosításra irányuló korábbi intézkedések. Amennyiben a regionális különbségek fennmaradását negatív jelenséggént értelmezzük, a területfejlesztési politika kudarcáról, sőt létjogosultságának megszűnéséről kell beszélnünk. 2000 óta a régiók közötti különbségek csaknem 25%-kal nőttek, ami az európai tendenciákkal is összhangban van, a legtöbb fejlett országban ugyanis hasonló jelenségek tapasztalhatók. Az állami területfejlesztési politika eredeti és elsődleges célja, azaz az emberek és tevékenységek területileg kiegyenlített eloszlása szemben áll a valóságban megfigyelhető, egyre nagyobb méreteket öltő koncentrációval. A nyereségességet befolyásoló központi fejlesztések és beruházási döntések is a koncentráció irányába terelik a cégeket, az egyre élesedő globális verseny kontextusában a városrégiók és a nagyvárosok lesznek a folyamatok nyertesei.

A DATAR 2006-ban nevet váltott, DIACT néven a területfejlesztés új, versenyképességi orientációját tükrözve folytatta tevékenységét. Lényeges hangsúlyeltolódás figyelhető meg abban is, hogy míg a DATAR a nemzeti léptéken kívánta a fejlődést előmozdítani, beleértve a gazdasági válság sújtotta övezeteket is, addig a DIACT (Területfejlesztés és Területek Versenyképessége Hivatal) az európai vagy globális léptéken a versenyképes pólusokra összpontosít (Jean, Vanier 2008). Ez egyben paradigmaváltást is jelentett a francia területfejlesztésben, ennek kifejező mozzanata a „terület” helyett a „területek” kifejezés, amellyel az állam eltolta a hangsúlyt a jakobinus, egységes és oszthatatlan nemzetállam ideájáról a girondista, sokféle és egyedi sajátosságokkal rendelkező térségek koncepciója felé. Ez azzal jár együtt, hogy az állami politika a redisztribúció mellett minden egyes térséget saját fejlődési pályáján saját (látens) erőforrásainak felkutatására ösztönöz. A területi tőke mint a helyi

fejlesztések egyik záloga a versenyképességi póluspolitikák egyik építőelemét jelenti. E paradigmaváltás ellenére 2009-ben a DIACT ismét nevet változtatott, DATAR néven működik, azonban a rövidítések mást takarnak, mint a kezdeti négy évtizedben: a „regionális vonzerő” beépül a DATAR nevébe (Délégation Interministérielle à l’Aménagement du Territoire et à l’Attractivité Régionale).

Közvetlen előzmények: az ellentmondásos decentralizáció

Az 1982–85-ös első valódi decentralizációs törvények eredményeképpen megsokszorozódtak a döntési szintek és a szereplők. A decentralizáció programja, a növekedés javainak Île-de-France régión kívülre való dekoncentrációja ma már a múlthoz tartozik. A régióknak maguknak kell elkészíteniük a globális gazdaságba való integrációjukat biztosító terveiket.

A „felsőfokú nagyvárosi funkciók”, a megközelíthetőség, a hálózatosodás, a környezet minősége (mint a növekedés posztindusztriális tényezői) kiemelten fejlesztendőek. Az állam inkább ösztönzője, mintsem fő szervezője a folyamatoknak, a helyi szereplők pedig egyre inkább felismerik, hogy térségük jövője a saját kezükben van. A decentralizációs törvények célja az volt, hogy az adminisztratív szintek a hatáskörükbe tartozó feladatokban cselekvési autonómiát kapjanak. A valóság azonban ennél árnyaltabb képet mutat, mivel a piramis csúcsán elhelyezkedő központi hatalom mindvégig (és ma talán még fokozottabb mértékben) kezében tartja az irányítást, koncentrálja a forrásokat, a régiók prefektusai pedig pénzügyi ellenőrzési jogkörrel rendelkeznek a különböző területfejlesztési támogatásokon keresztül, beleértve a Strukturális Alapokat is.

Annak, hogy a regionalizáció nem működőképes Franciaországban, egyik magyarázata az, hogy ellenkezik az évszázados hagyományokkal. A hexagon területén élők megszokták, hogy mindig is Párizs, a centrum irányítja a perifériákat, elszívja onnan az erőforrásokat, majd pedig „öntözi” őket az újraosztott javakkal. Emiatt minden helyi szint számára elemi fontosságú volt a fővárossal való kapcsolat. Annak érdekében, hogy egy város (régió) nyertes pozícióba kerülhessen, aktív lobbitevékenységet kellett folytatnia a fővárosban. A városok és régiók között egyre élesedő verseny alakult ki, ez pedig nem kedvezett az alulról építkező, az Európai Unió által szorgalmazott és helyi forrásokra alapozó hálózatok létrejöttének. A decentralizációs törekvések hatásai ellentmondásosak voltak. Mind gazdasági, mind kulturális téren töretlen és kikezdehetetlen a fővárosi régió előnye. Miközben kiemelkedő fejlettsége alapján Île-de-France az európai régiók élvonalában helyezkedik el, az ország többi vidéke (eltekintve néhány nagyvárostól) az országos átlag alatt teljesít, s ami még aggasztóbb, az Eurostat adatai szerint az európai uniós átlagot sem

éri el. A 2000-es évekre egyértelművé vált, hogy Île-de-France nem a vidékkel, hanem Európa más metropolisztérsegeivel versenyez. A régiók közötti fejlettségbeli szakadékot a neoliberálisizmus csak tovább súlyosbította. A dezindusztrializáció és delokalizáció következtében a legsúlyosabb helyzetbe a gyáripari múltú nagyvárosok kerültek.

A francia területfejlesztési politika előtt a legfontosabb kihívások a globalizáció és a területi verseny kontextusában a térségi vonzerő és a versenyképesség fokozása. A nemzeti politikák fókuszába ezért a 21. század elején a nagyvárosok kerültek, mint az innováció fő színterei, ahonnan vélhetően a növekedés javai az egész ország területére szétterjednek. Az innovációt a dezindusztrializációs és a delokalizációs folyamatok elleni legjobb védekezési eszköznek tekintik. A csúcstechnológiai tevékenységek megjelenése Franciaországban a három dicsőséges évtizedre tehető, amikor politikai, stratégiai okokból hadászati-ipari célokra létrejöttek az első tudományos kutatási pólusok a nukleáris ipar, az informatika és az űrkutatás területén. Ezek voltak a tudományos gettók, amelyek a helyi miliőtől elszigetelve működtek. A francia kutatások egyszerre magas fokon centralizált (Île-de-France területén) és polarizált jellegét mutatja, hogy a tudományos és technológiai hálózat 85%-a csupán hat régióban (Párizs, Bretagne, Rhône-Alpes, Loire vidéke, Midi-Pyrénées, Provence-Alpes-Côte-d'Azur) és hat városban koncentrálódott (Párizs és környéke, Brest, Nantes, Lyon, Toulouse, Grenoble) (1. táblázat, 1. ábra).

A jelenlegi, a helyi szinergiák kihasználásán és az endogén fejlődésen alapuló, egy projekt köré kutatóközpontokat, vállalkozásokat tömörítő klaszterképzési stratégia eredménye a technopoliszok létrejötte. A gyakran állami kezdeményezésre keletkezett ipari parkokra lehet később versenyképességi pólusokat építeni. A pólus összefogja a felsőoktatást, a kutatást és a termelési szférát, lehetővé téve a különböző szereplők térbeli közelségéből fakadó szinergiák kihasználását, a startup cégek esetében pedig jelentősen megnöveli a túlélési esélyeket. A problémát sokszor az okozza, hogy a szereplők között nincsenek meg azok a szoros kapcsolatok, amelyek az egyesült államokbeli technológiai parkokat jellemzik.

A technopoliszok mára az ország egész területét lefedik: nemcsak a fejlettebb ipari régiókban, délen és nyugaton találhatók meg, ahol magas színvonalú a munkaerő és magas a közép- és felsővezetők aránya, hanem sok nagyvárosban (a szolgáltatások gazdagsága kedvező tényező) és korábbi iparvidékeken is (ahol a szerkezetátalakítás eszközeiként funkcionáltak), hozzájárulva több tízezer munkahely létrejöttéhez (Smits 2007).

A zónásítás mellett a pólusképzés a pénzügyi és emberi erőforrások inf-raregionális szintekre, például foglalkoztatási vonzaskörzetekre, válság sújtotta vagy éppen legkiemelkedőbb területekre történő fókuszálását jelenti. A fő cél a térségek szerkezeti átalakítása és a gazdasági tevékenységek rekonverziója. Az ellenpólus-nagyvárosok, később pedig az ipari kikötővárosok po-

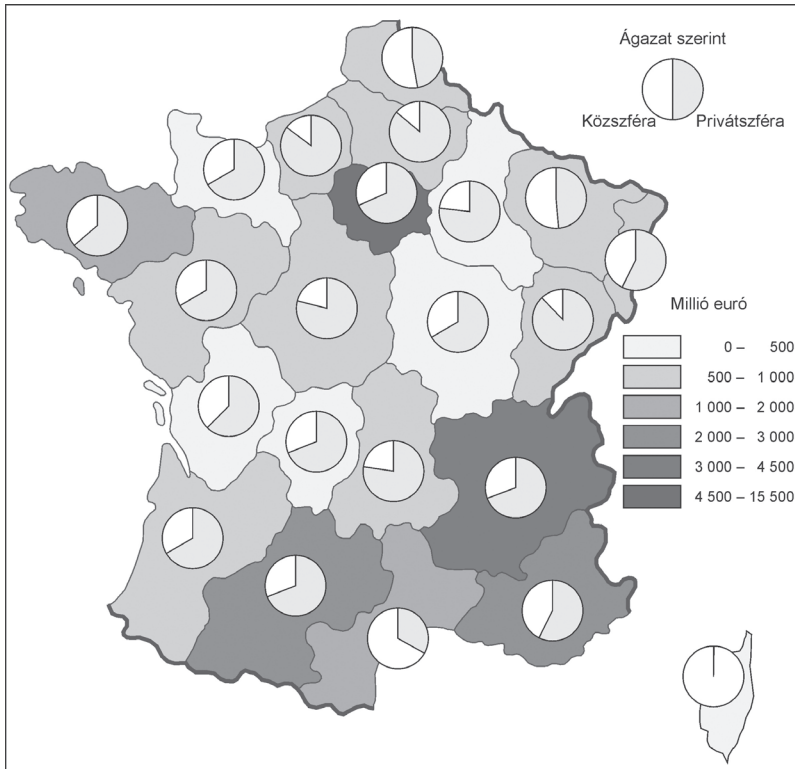
1. táblázat: A régiók kutatás-fejlesztési kiadásai, 2006
Regional R&D expenditures, 2006

Régiók	GDP (millió euró)	Lakos- ság (ezer fő)	A K+F-kiadások aránya a regionális tanácsok kötségvetésében (%)	A privátszféra K+F-kiadásai (millió euró)	A közszféra K+F- kiadásai (millió euró)	K+F- kiadások összesen (millió euró)
Île-de-France	451 195	11 532	22,2	10 345	5 167	15 512
Champagne-Ardenne	31 107	1 339	1,2	196	62	259
Pikárdia	37 642	1 894	3,3	481	75	556
Felső-Normandia	41 545	1 811	1,5	579	95	674
Központi	56 535	2 520	3,6	747	207	954
Alsó-Normandia	30 159	1 457	2,5	209	111	320
Burgundia	35 771	1 629	3,7	246	124	370
Nord-Pas-de-Calais	81 473	4 019	3,2	278	314	593
Lotaringia	48 076	2 336	4,4	280	311	591
Elszász	43 444	1 816	2,8	428	334	762
Franche-Comté	24 647	1 151	1,5	555	75	629
Loire völgye	78 850	3 450	6,2	514	275	788
Bretagne	69 123	3 095	6,4	751	450	1 201
Poitou-Charentes	36 218	1 724	2,5	208	132	340
Akvitánia	71 431	3 120	5,7	624	343	967
Midi-Pyrénées	64 577	2 777	2,8	2 044	945	2 989
Limousin	15 107	731	1	102	49	151
Rhône-Alpes	156 099	6 021	11,3	3 129	1 408	4 536
Auvergne	28 213	1 336	1,9	448	141	589
Languedoc-Roussillon	49 881	2 534	4,3	456	952	1 408
Korzika	5 626	294	0,3	14	-	14
Provence-Alpes-Côte d'Azur	114 354	4 815	6,1	1296	999	2295
Franciaország	1 600 168	63 186	100,0	23 915	13 994	37 909

Adatok forrása: INSEE.

litikája az erőforrások koncentrációjára épült, a koncentráció túlsorduló hatásaitól várták a környező térségek dinamizálását. A francia gazdaság problémáinak (technológiai innovációs hátrány, a francia termékek skálájának szűkülése, a csúcstechnológiai ágazatokban való lemaradás) orvosolására kitalált, 2005-ben megvalósult, nagy célokkal kecsegtető versenyképességi pólus programban már nem a DATAR kezdetek óta gyakorolt defenzív „tűzoltó” politikája érvényesül, hanem egy olyan offenzív politika, amely „célul tűzte ki olyan valódi technológiai-gazdasági programok megalkotását, amelyek az ipari, a kutatási és a felsőoktatási szférák közötti szinergiákra épülnek” (Merlin 2007, 71.).

1. ábra: A K+F-kiadások regionális megoszlása, 2006
Regional distribution of R&D expenditures, 2006

A francia kutatási szektor irányítása: a kompetenciák decentralizációja vagy további centralizáció?

A 2007–2013-as időszakban a zónásítás teljesen eltűnt a regionális politika eszköztárából. E fordulat, vagyis a területi versenyképességnek a kohézióval szembeni előnyben részesítése mutatja, hogy a politika áttért a nemzeti növekedés érdekében a helyi szereplőket összefogásra készítő politikára, miközben a növekedés javainak átcsoportosításán alapuló egyenlőségi eszme háttérbe szorult. Ezzel Franciaország is áttért a keynesiánus filozófiát követő redistributív politikáról a schumpeteri logika mentén az innovatív és magas hozzáadott értéket előállító ipari tevékenységek támogatására. Ebben a rendszerben egy olyan helyi közösség, amelynek az illetékes nemzeti ügynökségek nem fogadják el a terveit, elméletileg nem juthat más támogatási forrásokhoz, saját forrásaira kénytelen támaszkodni.

Franciaország a csúcstechnológiai ágazatok terén jelentősen elmarad az Egyesült Államoktól (a csúcstechnológiai ágazatok összes gazdasági ágazaton

belüli részaránya 2006-ban 67% volt az USA-ban, a franciaországi 48%-kal szemben). A francia gazdaságban az Egyesült Államok az első számú külföldi befektető, 2012-ben a munkahelyteremtő beruházások 23%-ával (AFII 2012). Miközben az Egyesült Államokban a nagyvállalatok K+F-aktivitása töretlen növekedést mutat, Franciaországban az elmúlt 40 évben nem alakult új innovatív nagyvállalat, a csúcsipari nagyvállalatok régebbi alapításúak, kutatás-fejlesztési intenzitásuk alacsonyabb a tengerentúliakénál (Escande 2012). A versenyképességi pólus programmal a területfejlesztési politika a lisszaboni stratégiával összhangban egyértelműen a területi versenyképesség mellett tette le a voksát, a régiók vonzerejének növelésére helyezte a hangsúlyt a leszakadó régiók hátrányainak mérséklésével szemben. Míg a döntéshozók közt konszenzus van abban, hogy Párizs jelenti az ország egyetlen „esélyét” a globális versenyben, a gazdasági tevékenységek és az infrastrukturális létesítmények decentralizációja, a nemzeti térben való kiegyenlített elosztásuk az ország első kohézióját szolgálta. A francia gazdaság helyzetbe hozása a 21. századra már nehezen volt összeilleszthető a hagyományos területfejlesztési politika céljaival (pl. a hanyatló ipari térségek támogatásával).

A program elméleti megalapozása és főbb jellemzői

A klaszteresedés Franciaországban sem új keletű jelenség. Már a második ipari forradalom előtt is létrejöttek a magas fokú specializációt mutató foglalkozási vonzáskörzetek (*bassin d'emploi*) (Calais – csipkegyártás, Thiers – késgyártás), amelyek a nagy ipari koncentrációk hatásait később elszenvedték. A *grandes écoles*-okban képzett mérnököket és általában a nagyszabású projektekben együttműködő nagyvállalatokat előtérbe helyező centralizáció következtében az ipari körzetek nagy része lehanyatlott, alig néhány maradhatott fent a 18–19. századra. A francia kis- és középvállalatok évszázados hátrányainak orvosolására új vállalatközi együttműködési formákat, szervezési módokat alakítottak ki. De nem volt elegendő a rugalmas termelési rendszerekre való átállás, hiszen a versenyképesség másik fontos feltételét, az innovációbarát környezetet is garantálniuk kellett a közhatalmi szerveknek. Az alapvető koncepció a helyi szintű partnerkapcsolatok bázisára épülő kollektív innovációs tevékenység serkentése lett. A közsféra által támogatott technopoliszok, tudományos parkok, innovációs pólusok egyaránt hivatottak voltak elősegíteni az új vállalkozások létrejöttét és a technológiai fejlődést. Ennek ellenére a támogatott programokat a területfejlesztési beavatkozások körébe lehetne inkább sorolni, mivel a közsféra szereplőiben nem tudatosult minden esetben, hogy a földrajzi közelség önmagában nem elégséges feltétele az együttműködések és a pozitív szinergiák létrejöttének. A változó sikerű politikák után 2004-ig, a versenyképességi pólus program elindításáig nem volt példa arra, hogy az állami szint tu-

datosan a kezébe vegye és szervezett módon koordinálja az egymástól elszigetelt kezdeményezéseket.

A térnek a gazdasági jelenségekben játszott kiemelkedő szerepét mutatja, hogy a nemzetközi irodalomban a hetvenes évektől kezdve rendkívül gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre a területi termelési rendszerek formáiról, a vállalkozások földrajzi koncentrációiról, különösen a legfejlettebb ipari régiók (pl. az észak-kaliforniai Szilícium-völgy) sikertényezőiről. A területi termelési rendszerek Maillat (2003) definíciója értelmében a termelőegységek földrajzi közelségével jellemezhető, egymás között erősebb-gyengébb intenzitású kereskedelmi vagy más természetű kapcsolatokat fenntartó, együttesen pedig kiemelkedő termelési dinamikát produkáló ipari és szolgáltató cégekből, kutatási és képzési centrumokból, közvetítő és szakmai szervezetekből álló képződmények. A klaszter tágabb értelmezésben magába foglalhatja a francia helyi termelési rendszereket, szűkebb értelemben pedig a helyi beágyazottságú, földrajzilag behatárolt, egy nagyvállalat égisze alatt specializált vállalkozások aszimmetrikus hálózatát jelenti (Carluet 2006). Annak ellenére, hogy eredetileg nem különült el a porteri értelemben vett, egyazon ágazatban tevékenykedő cégek és intézmények földrajzi koncentrációján alapuló klaszterfogalom¹ a francia póluskonceptiótól, a 2. táblázatban felsorolt tényezők segítenek árnyalni a hangsúlybeli különbségeket.

A pólusok a nemzeti térben egyenlőtlenül, leginkább a nagy agglomerációkban helyezkednek el. A kiegyenlített területi fejlődés követelménye viszont megkívánja a pólusok térbeli diszperzióját (főleg a középvárosokban). A pólusok specializációja a siker alapvető feltétele. Minden pólus esetében ugyanaz a kívánt cél: a nemzetközivé váláshoz szükséges kritikus tömeg elérése és a legmagasabb technológiai színvonalú innováció szükséges eszközeinek megszerzése. Prioritást kaptak az informatikai és az infokommunikációs fejlesztések, a nanotudományok és a biotechnológia (Gallié 2008). A pólusok a térségi stratégiákba illeszkednek, mivel fő céljuk a projekteket generáló transzverzális kapcsolatokat erősítése, hosszabb távon pedig a gazdasági szerkezetváltozás.

Az „új generációs klaszterekben” a szereplők együttműködését a központi állam támogatja, a központi források súlya jóval meghaladja a magánszféra részvételét. A legtöbb klaszter állami támogatások nélkül nem volna életképes (Boston Consulting Group, CM International 2008). Ráadásul az észak-amerikai

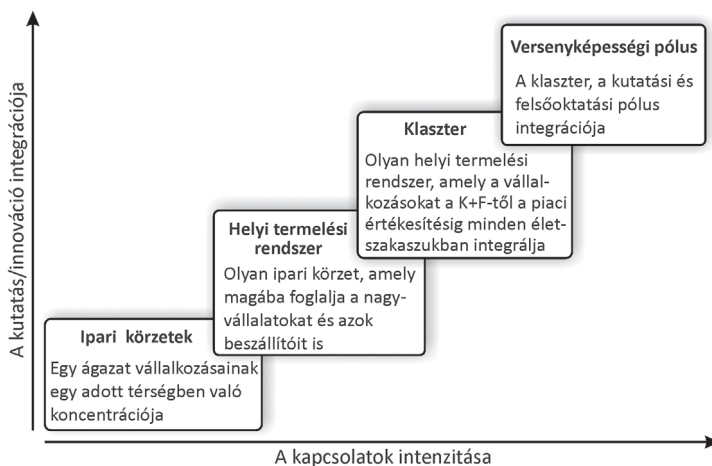
2. táblázat: A versenyképességi pólus és a klaszter fogalmának különbségei
Conceptual differences between competitiveness poles and clusters

Koncepció	Fejlesztési fókusz	Szakirodalmi példa
Versenyképességi pólus	Triple helix (hármasspirál) (exportorientáció, innovatív projektek, nemzeti és nemzetközi láthatóság; a termelési szakaszra épül)	Porter gyémántmodellje
Klaszter	Ipari klaszter (a vállalkozások és egyéb intézmények közötti kapcsolatokra épül)	Marshall modellje

klaszterekkel szemben a francia pólusokban a közigazgatási szervek fontos szerepet játszanak: az állam volt a program kezdeményezője és a finanszírozásban is fő szerepet vállal. A hatékonyság érdekében alapvető fontosságú volna a klaszterpolitika és az iparpolitika szétválasztása helyett a pólust szerkezetalakító iparpolitikai eszközként alkalmazni, az állam szerepét pedig arra korlátozni, hogy csak a keretfeltételeket alakítsa. A területfejlesztési politika szemszögéből nézve a pólusok a térségi források koncentrálására és összefogására szolgálnak, növelik a térségi vonzerőt és további regionális klaszterek kialakítását célzó helyi politikai kezdeményezésekhez vezetnek. Helyes tehát úgy fogalmazni, hogy a pólusok a Porter-féle klaszterek új generációjaként működnek. A pólusprogram azon túl, hogy a területfejlesztési politika új koncepcióját tükrözi, az ország innovációs és iparpolitikáját is szolgálja, a kormány ezúton ösztönzi a területi szereplőket az együttműködésre, közös fejlesztési stratégiák kidolgozására és közös innovációs projekteken való részvételre (competitivite.gouv.fr). Jelenleg a versenyképességi pólus program képviseli az egyetlen nemzeti szintű iparpolitikát.

2008 és 2011 között 5,7 milliárd euró támogatásban részesültek kutatás-fejlesztési projektek, ami a nemzeti K+F-kiadások 4,5%-át jelentette. 2010-ben a kutatási projektek költségvetése 4,6 milliárd euró volt, 15 000 kutató vett részt bennük, ebből a központi források összege 1,7 milliárd euró. A 2005–2012-es időszakban az állam által a pólusoknak juttatott támogatások teljes összege elérte a 3,5 milliárd eurót. A helyi önkormányzatok és az Európai Unió forrásai további 1 milliárd eurót jelentettek (Masson 2011). A csúcstechnológiai ipar kiemelt támogatása ellenére a program célja nem csupán a high-tech ágazatok, hanem a hagyományos szektorok támogatása is annak érdekében, hogy azok nemzetközi láthatósága javuljon és a foglalkoztatottság is növekedjen (2. ábra).

2. ábra: A különböző termelési rendszerek egymásra épülése
The relationship between various production systems

Forrás: Khattabi, Maillfert 2013, 7.

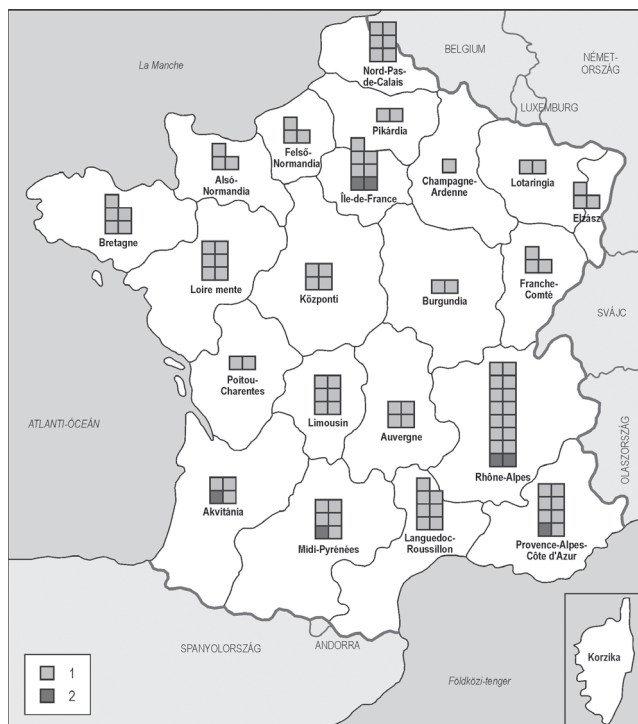
Az eredetileg kijelölt 71 pólus kategorizálása a 2012-es értékelés értelmében elavult és felülvizsgálatra szorul (DATAR 2012), így 2013-tól csak kétféle pólus van. Külön kategóriát képeznek a stratégiai ágazatokban kulcsszerepet játszó pólusok, a 71 közül 18 képes a nemzetközi versenyben is pozíciókat szerezni, ezáltal növelve a pólusprogram nemzetközi láthatóságát. A pólusoknak ezen kívül meg kell felelniük a fenntartható fejlődés követelményének is.

A program egyik legfőbb célja, hogy lefedtesse az alap- és az alkalmazott kutatások közötti tartós együttműködés alapjait, amelynek hiánya kedvezőtlenül hatott a kutatás-fejlesztési teljesítményre. A francia pólusokkal szemben elvárás volt, hogy a kritikus tömeg elérésével képessé váljanak a nemzetközi jelentőségű (pl. amerikai) klaszterek versenytársává válni, ez azonban mindeztidáig nem történt meg. A Szilícium-völgy és más vezető klaszterek alkotóelemei, a világszínvonalú egyetemi pólus, a sűrű vállalkozói hálózat és a dinamikusan fejlődő pénzügyi környezet Franciaországban együttesen csak a fővárosi régióban található meg. A pólusok kijelölése nem felülről vezérelt logika mentén zajlik, hanem a területi szereplők mobilizálására épül, a pénzügyi források elnyerését a pályázatok sikere határozza meg, a projektek és pólusok versenyeztetése lehetővé teszi a projektek közti válogatást, a siker alapvető kritériuma pedig a projekt versenyképességre gyakorolt hatása. A kormány a program indításakor, 2004 szeptemberében eredetileg 15 pólus kijelölését tervezte, de a program kimagasló népszerűségét mutatta, hogy 105 póluspályázatot adtak be (competitivite.gouv.fr). Amikor a kormányzat úgy döntött, hogy 67 pályázatot nyertesnek nyilvánít, a források szétaprózódása felé billent a mérleg, a program alapcéljai kérdőjeleződtek meg. Azáltal, hogy az állam minden régióknak kedvezni akart, inkább a területfejlesztés hagyományos orientációját jelenítette meg, mintsem a valódi világszínvonalú klaszterek kialakítására való készséget. Mára minden régió rendelkezik a területén pólussal (3. ábra), általában a legdinamikusabban fejlődő városok bázisán. A pólusok méretüket, tematikájukat, érettségüket tekintve eltérnek egymástól.

A gyakorlatban a pólusok térbeli eloszlására jellemző, hogy a nemzetközies a legfejlettebb régiókban, a metropolizáció miatt felértékelődött térségekben koncentrálnak és szinte minden esetben a centrumvárosokhoz kapcsolódnak. A pólusok nagy száma miatt a versenyképességi pólus program inkább a területfejlesztési politikához kapcsolódik, a kiegyenlítő politika irányába mutat. A kritikusok szerint azonban a pólusprogram nem segíti elő a területi kohéziót: a vezető térségek előnyben vannak a gyengébb pólusokkal szemben, ami tovább mélyíti a fejlett, globális folyamatokba bekapcsolódó és az inkább „befelé fordul”, fejletlen térségek közötti szakadékot. A pólusok léte inkább a recentralizációt mutatja, hiszen az államé a fő szerep a potenciális növekedést mutató szektorok, régiók és projektek kiválasztásában. A fő cél a delokalizáció megakadályozása a pólusok területén, kompetens szakembergárda bevonásával (Damborn 2008).

Nehéz a francia állami politikáról általános véleményt alkotni. Abban konszenzus van, hogy a decentralizációs törvények előtt keresztszabályozási rendszer volt érvényben. A keresztszabályozás rendszerében a helyi politikusoknak

3. ábra: A versenyképességi pólusok regionális megoszlása
Regional distribution of competitiveness poles

1: globális jelentőségű pólus, 2: nemzeti jelentőségű pólus.

Adatok forrása: DATAR.

lehetőségük volt az állami hivatalnokokkal és vezető politikusokkal tárgyalásos viszonyba kerülni, ily módon a nemzeti szabályokat a helyi érdekekhez igazítani. Az első decentralizációs törvény óta a politikák központi vezérlésűek lettek. A szerződéses politikák (az állam és a régió keretszerződésai, vidéki szerződések, agglomerációs szerződések) helyébe a top-down szemléletű, távvezérelt politikaalkotás lépett, vagyis a projektek versenyeztetésén és a fokozott szelektivitáson alapuló egyfajta „új menedzsment” szemlélet. A háttérben a területi versenyképesség áll, amely kiszorítja a korábbi, a kohéziót a helyi fejlesztések középpontjába állító diskurzust. A schumpeteri szemlélet a hangsúlyt egyértelműen az erőforrásokban gazdag, innovációs tevékenységekben és javakban élen járó régiókra helyezi. Mivel pedig a versenyképesség nemzeti és szupranacionális szinten értelmezendő fogalom, természetesen lesznek nyertes és vesztes régiók. A helyi közösségek számára a valódi fiskális autonómia hiánya és a szűkös költségvetés miatt nem maradt mozgástér: ha egy projektet végre akarnak hajtani vagy kénytelenek alkalmazkodni a nemzeti ügynökségek által szabott feltételekhez, vagy pedig lemondanak annak megvalósításáról. A pályázat

és a versenyeztetés a nemzeti szint felé tolja el a hangsúlyt. A központi forrásokhoz való hozzáférést nem az adott projekt helyi relevanciája határozza meg, hanem a nemzeti ügynökség bírálata, méghozzá centralizált, nem a helyi szinthez alkalmazkodó, hanem az egész nemzeti térre megállapított és sok esetben képlékeny kritériumok alapján. A helyi közösségek tehát rákényszerülnek arra, hogy a projekteket a lehető legjobban hozzáigazítsák a nemzeti szintű és kizárólagos finanszírozó igényeihez.

A finanszírozási források megoszlása a pólusok között igen aránytalan: a hat legkiemelkedőbb pólus (4 nemzetközi és 2 nemzetközi ambíciójú) a támogatások 33%-át kapta 2008 és 2011 között, a támogatások felét 12 pólus projektjei kapták. 2009-ben a DATAR a versenyképességi pólus program mellett elindított egy másik területi gazdaságfejlesztési és innovációs politikát, a klaszterpolitikát. Jelenleg 126 elismert klaszter van az ország területén. A klaszterek hasonló célokkal rendelkeznek, mint a pólusok, de miközben a pólusok kifejezett célja a K+F-fejlesztés és a technológiai innováció, addig a klaszterek az innováció minden formáját magukba foglalják és a piachoz közelebb helyezkednek el. A klaszterek képviselhetik a pólussá válás első fázisát. Hatókörük inkább helyi léptékű, és olyan tevékenységre specializálódnak, amelyet kevésbé fedtek le a pólusok vagy a már létező klaszterek.

Összefoglalás

A francia versenyképességi pólus program valójában az innováció ösztönzésére irányuló közpolitikai intézkedések hagyományos modelljének újragondolása. A modell korábban a nagy (gyakran hadiipari) nemzeti kutatóprogramokhoz és nagyvállalatokhoz kapcsolódó központi finanszírozáson alapult, az 1980-as évektől kezdve viszont háttérbe szorult a decentralizáció, a globalizáció és az uniós folyamatok hatására. A jelenlegi póluspolitika alapját a területi innovációs rendszerek képezik. Alapvető cél az ipari és tudományos létesítmények kritikus tömegének megteremtése. A működés a nyílt innováció elvén alapul, amelynek lényege, hogy a vállalkozások a többi partnerrel együttműködésben végzik az innovációs tevékenységet, nem pedig a szervezetükön belül. A hatból két-két világprojektet osztozik az Île-de-France és Rhône-Alpes régió. A kisebb régiók inkább kisszámú kiválósági ágazatra összpontosítanak, ezek által érvényesíthetik saját identitásukat a többi régióval szemben (Duranton, Martin, Mayer, Mayneris 2008).

Bár korai még mérleget vonni a 8 éve indított programról, a problémák közül néhány már körvonalazódik. A pólusok túlzottan nagy száma mellett az egyetemek és a kutatói szféra kapcsolata sok esetben csak szimbolikus jelentőségű; a kijelölt ágazatok nem mindig azok, ahol az innováció a legsürgetőbb vagy a legelőrehaladottabb; a pólusok specializációja nem mindenhol egyértel-

mű; a szinergiák nem kellően valósulnak meg; a pólusok földrajzilag nem pontosan definiáltak (egy vagy több régióra is kiterjedhetnek); a nemzetközi jelentőség követelménye nem teljesül; a pénzügyi eszközök szétaprózódnak.

Egyes kritikák szerint az állam hajlamos a póluspolitikát nemzeti iparpolitikai eszközként alkalmazni, miközben elsikkadnak a területi beágyazottság szempontjai. Más kritikák szerint a pólusok nagy száma miatt a program a területfejlesztési politika hagyományos kiegyenlítő céljait szolgálja. A program nem vette figyelembe a hagyományos ipari övezeteket, a nagy iparvállalatok által irányított projekteket részesíti előnyben. A területfejlesztési célokat és a helyi fejlesztést azonban sikeresen is össze lehet hangolni, jó példák erre a Toulouse vagy Grenoble területén található pólusok, amelyek nemzetközi láthatóságuk miatt térségük vonzerejét is növelik (Potter, Miranda 2009). Minden pólus sajátos arculattal rendelkezik, eltérő a piacok érettsége, a szereplők koncentrálásának, a termelési vagy szolgáltatási tevékenységeknek, a nemzetközi pozíciónak, a tőkeintenzitásnak és az innovációba való befektetésnek a mértéke. A program homlokterébe az európai foglalkoztatottsági célokkal összhangban a kis- és középvállalatok mint fő munkahelyteremtők kerültek, náluk a legnagyobb probléma az innováció feltételeinek megteremtése és a nagyvállalatokkal való kooperáció nehézsége.

Jegyzet

- 1 Kölcsönösen együttműködő cégek, szakosodott beszállítók, szolgáltatók, kapcsolódó iparágak cégeinek és velük kapcsolatban álló intézmények (egyetemek, állami szervezetek, ügynökségek, szakmai egyesületek, kereskedelmi szövetségek) földrajzi koncentrációja, melyeket egy adott témában vagy területen hasonlóságaik és egymást kiegészítő jellemzőik kapcsolnak össze (Porter 2004, 207.).

Irodalom

- AFII (2012): *Rapport annuel des investissements étrangers créateurs d'emploi en France*. Agence française pour les investissements internationaux, Paris
- Boston Consulting Group, CM International (2008): *Évaluation des pôles de compétitivité*. <http://www.diact.fr> (Letöltés: 2014. április 19.)
- Carluer, F. (2006): Réseaux d'entreprises et dynamiques territoriales: une analyse stratégique. *Géographie, Économie, Société*, 2., 193–214.
- Dambon, P. (2008): *Les clusters en France*. L'Harmattan, Paris
- DATAR (2012): *Étude portant sur l'évaluation des pôles de compétitivité*. Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale, Paris
- Duranton, G., Martin, P., Mayer, T., Mayneris, F. (2008): *Les pôles de compétitivité: que peut-on en attendre?* ENS Rue d'Ulm, Paris (Collection du Cepremap; 10.)
- Escande, P. (2012): Retrouver le chemin de l'innovation. *Les Echos*, június 12. http://www.lesechos.fr/13/06/2012/LesEchos/21204-048-ECH_retrouver-le-chemin-de-l-innovation.htm (Letöltés: 2014. április 19.)

- Gallié, E.-P. (2008): Attractivité R&D des territoires: Politiques nationales et régionales de recherche et d'innovation en France. *Working Paper IMRI*, 2008/01.
- Grémion, P. (1976): *Le pouvoir périphérique: Bureaucrates et notables dans le système politique français*. Seuil, Paris
- Jean, Y., Vanier, M. (eds.) (2008): *La France. Aménager les territoires*. Armand Colin, Paris
- Khattabi, M., Maillefert, M. (2013): *Cluster, proximité et innovation. Une revue de la littérature*. <http://www.economia.ma/fr/numero-16/wp/cluster-proximite-et-innovation> (Letöltés: 2014. április 19.)
- Maillat, D. (2003): Développement des systèmes territoriaux de production, compétitivité et innovation. In: *Colloque international de développement local: le développement local dans la perspective du développement humain*.
- Masson, A. (2011): *Repenser la politique des pôles de compétitivité*. Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche, Paris
- Merlin, P. (2007): *L'aménagement du territoire en France*. La documentation Française, Paris
- Porter, M. E. (2004): *La concurrence selon Porter*. Village mondial, Paris
- Potter, J., Miranda, G. (2009): *Clusters, innovation and entrepreneurship, Local Economic and Employment Development (LEED) Programme*. Organisation for Economic Cooperation and Development, Paris
- Smits, F. (2007): *Géographie de la France*. Hatier, Paris
- <http://www.competitivite.gouv.fr> (Letöltés: 2014. április 19.)
- <http://www.insee.fr> (Letöltés: 2014. április 19.)

Gazdaságfejlesztés az ingolstadti járműipari központban

Economic development in the Ingolstadt automotive center

FEKETE DÁVID

FEKETE Dávid: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; fdavid@sze.hu

KULCSSZAVAK: Audi, járműipari központ, gazdaságfejlesztés, Ingolstadt, jó gyakorlat

ABSZTRAKT: Napjainkban a kelet-közép-európai gazdasági folyamatokban a járműgyártás jelentős szereppel bír. A járműipari központok fejlődése hozzájárul az adott település, a várostérség, sőt akár az egész ország gazdasági növekedéséhez és fejlődéséhez. Ugyanakkor e központok is számtalan kihívással szembesülnek, melyek megoldásához a résztvevők együttműködésére van szükség, mint ahogy a gazdasági fejlettség szinten tartásához és növeléséhez is.

A tanulmányban az ingolstadti járműipari körzetet vizsgálom, különös tekintettel a járműipar (és az Audi AG) városfejlődésre gyakorolt hatására, valamint a térség gazdasági szereplői, felsőoktatási intézményei együttműködésének modelljére. Megvizsgálom a város infrastrukturális adottságait, valamint az önkormányzat helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepét, elemezve azokat az önkormányzati társaságokat és beruházásokat, melyek hozzájárultak a város gazdasági telephelyminőségének növeléséhez (gazdaságfejlesztési társaság, logisztikai park, kutatás-fejlesztési központ, vállalkozásfejlesztési társaság, telekommunikációs vállalat stb.). A tanulmány célja, hogy feltárja az ingolstadti járműipari központban végbemenő folyamatokat, együttműködéseket és jó gyakorlatokat annak érdekében, hogy megfogalmazhassa az ingolstadti járműipari központ gazdaságfejlesztési modelljét. A gazdaságfejlesztési modell megalakítása pedig támpontként szolgálhat más, jelenleg kialakuló, továbbá már működő járműipari központok fejlesztési irányainak kijelöléséhez.

Dávid FEKETE: PhD student, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; fdavid@sze.hu

KEYWORDS: Audi AG, automotive industry center, economic development, Ingolstadt, best practice

ABSTRACT: Territorial and regional structures are tightly linked to economic development. The example of automotive industry as a driver for economic development, and its distinctive presence in the Central-Eastern European region explains why we should examine the ways in which it affects a given municipality or city region and the system of cooperation that is characteristic for the given region. The aim of this study is to examine the automotive district of Ingolstadt, with special regard to the automotive industry's (Audi AG) impact on the city's development, the cooperation model between local authorities, the economic actors of the region and its higher education institutions.

Considering the current economic trends in Central and Eastern Europe, the role of automotive industry can't be ignored. The development of single automotive centers significantly contributes to the growth and development of municipalities, city regions and even countries. These centers, however, face countless challenges and in order to solve them, cooperation between the participants is a necessity – just like in the case of maintenance and enhancement of economic development. This paper investigates the Ingolstadt automotive district, with a special regard to the impacts of the automotive industry (Audi AG) on urban development and the cooperation model established between the region's economic actors, higher education institutions and the city's functional region. We examine in detail Ingolstadt's infrastructural facilities and the role of the local government in the development of local economy. We will pay particular attention to those local government-operated companies and projects which contributed to the improvement of the city's business premises (Development Cooperation, logistics park, R&D center, Business Development Company, telecommunications company etc.).

This paper discusses the ongoings, cooperations and the best practice in the Ingolstadt automotive district in order to trace the operational model of the Ingolstadt automotive center. This operational model may serve as a guideline for the future development of other automotive centers, both at the stage of establishment and of those already operating.

Bevezetés

A települési és térségi szerveződések, valamint a gazdasági fejlődés egymással szoros összefüggésben állnak. A kelet-közép-európai térségben hangsúlyosan jelen lévő járműipar mint napjaink gazdasági fejlődésének egyik motorja indokolja, hogy megvizsgáljuk a járműipari fejlődés adott településre, városrégióra gyakorolt hatását, valamint azt az együttműködési rendszert, mely az adott területet jellemzi. A tanulmányban az ingolstadti járműipari körzetet vizsgálom, különös tekintettel a járműipar (Audi AG) városfejlődésre gyakorolt hatására, valamint a térség gazdasági szereplői, felsőoktatási intézményei közötti együttműködés modelljére.

A tanulmányban áttekintem Ingolstadt történetét, legfőbb mutatóit, valamint járműiparral való kapcsolatát. Ezek után megvizsgálom a város infrastrukturális adottságait, valamint a helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepét, elemezve azokat az önkormányzati társaságokat és beruházásokat, melyek hozzájárultak a város gazdasági telephelyminőségének növeléséhez (gazdaságfejlesztési társaság, logisztikai park, kutatás-fejlesztési központ, vállalkozásfejlesztési társaság, telekommunikációs vállalat stb.). Ehhez kapcsolódva bemutatom a folyamatban lévő, gazdaságfejlesztést szolgáló beruházásokat, továbbá a jövőbeni terveket. Mindemellett hangsúlyt fektetek az Audi AG-vel közösen megvalósított beruházásokra is. A felsőoktatási kínálat elemzésekor bemutatom a városban működő felsőoktatási intézményeket, továbbá azokat a közös kutatási kezdeményezéseket, melyek a városban jelen lévő gazdasági szereplőkhöz köthetők.

A tanulmány célja, hogy a felvázolt szempontok szerint vizsgálja a bajor várost és környezetét, s feltárja az ingolstadti járműipari központban végbeme-

nő folyamatokat, együttműködéseket, feladatköröket és jó gyakorlatokat annak érdekében, hogy megfogalmazhassa az ingolstadti járműipari központ működési modelljét.

Történeti áttekintés

Ingolstadt város Németországban, Bajorországban fekszik. A város területe 134 km², lakossága mintegy 127 000 fő. A város lakossága a 20. században jelentősen növekedett: míg az 1910-es években 25 000 lakossal rendelkezett, 1945-ben pedig 34 000 fővel, addig a népesség létszáma 1960-ban elérte az 55 000 főt, 1975-re pedig 89 000 főre növekedett. Ingolstadt történetét áttekintve elmondható, hogy a város több időszakban is jelentős funkciókat látott el, azonban egy-egy fegyveres összeütközés után kénytelen volt újra és újra meglehetősen nehéz helyzetből felemelkedni. Ingolstadt már 1472-ben egyetemi város volt, s évszázadokon keresztül kiemelkedő védelmi funkcióval rendelkezett jól felszerelt erődítménye révén. A napóleoni háborúk során védelmi funkciója meggyengült, az ingolstadti vár szinte teljes egészében megsemmisült. További nehézséget jelentett, hogy 1800-ban az egyetemet Landshut városába költöztették (ahonnan az azután 1826-ban Münchenbe került). A 19–20. században a város megközelíthetősége jelentősen javult: 1869-ben megépítették az Ingolstadtot Nürnberggel összekötő vasútvonalat, 1938-ra pedig már autópálya kötötte össze a várost a tartományi fővárossal, Münchennel. A 2. világháborúban a város komoly károkat szenvedett. A háború utáni évtizedekben Ingolstadt is fontos kedvezményezettje és résztvevője volt a „német gazdasági csodának”: a járműgyártás révén a város gazdasági teljesítőképessége jelentősen növekedett, s ezzel párhuzamosan a város lakosságszáma is intenzíven emelkedett: Ingolstadt 1989-ben hivatalosan is a nagyvárosi kategóriába lépett akkor 100 000 fős lakosságszámával. A városban újra megindult a felsőoktatási képzés, Ingolstadtot folyamatos városfejlesztés jellemezte: bővült a közlekedési infrastruktúra, városrehabilitációs programok zajlottak, s korszerűsítették a sportinfrastrukturát is. A 20. század második felének gazdasági felemelkedése magával hozta a külföldi munkavállalók letelepedését is. (Stadt Ingolstadt 2013a) A városfejlődés és a gazdaság fejlődése természetesen kéz a kézben járt az elmúlt évtizedekben, s nincs ez máshogy napjainkban sem: a városi költségvetés bevételei között továbbra is meghatározó az iparüzési adóból származó bevétel. Ingolstadt 2013-as költségvetése bevételi oldalának közel 50%-át, mintegy 232 millió eurót jelentett ez az adónem. Az elmúlt évekre visszatekintve elmondható, hogy a város iparüzési adóbevétele folyamatosan növekedett (2006-ban még csak a költségvetés 30%-át jelentette), s azt nem érintette negatívan a 2008-as gazdasági válság sem. (Stadt Ingolstadt 2013b)

Az Audi és Ingolstadt

Az Audi járműgyártó vállalat gyökerei az 1800-as évek utolsó évtizedére nyúlnak vissza. A vállalatot szimbolizáló négy karika az 1932-es fúzió négy résztvevő vállalatát szimbolizálja: az 1899-ben Kölnben alapított Horch vállalatot, az 1909-ben Zwickauban létrehozott Audi Automobilwerke GmbH-t, az 1885-ben Chemnitzben alapított Wanderer AG-t és a szintén Chemnitzben 1907-ben létrehozott DKW céget. A négy vállalat összefogásával 1932-ben jött létre az Auto Union AG. A konszern a 2. világháború előtti évtizedben komoly piaci szereplővé vált, s egyszerre tudta kiszolgálni a motorkerékpárok, továbbá az alsó, közép- és luxuskategóriájú személygépjárművek gyártását. A 2. világháborút követően az Auto Union AG a szovjet megszállási övezetbe került, s államosították. A gyár vezető dolgozói Ingolstadtba vándoroltak, ahol már 1945-ben megnyitottak egy pótalkatrészek forgalmazásával foglalkozó telepet. Az Auto Union GmbH 1949-ben jött létre a városban, s a háború utáni igényeket kielégítve elsősorban tehergépjárművek előállításával foglalkozott. 1959-re az ingolstadti cég a Daimler-Benz AG 100%-os tulajdonú leányvállalata lett. A vállalat 1969-ben fuzionált a neckarsulmi székhelyű NSU Motorenwerke AG-vel, s létrejött az Audi NSU Auto Union AG, Neckarsulm székhellyel. 1985-ben a cég életében Ingolstadt számára kedvező változások zajlottak le: a vállalatot Audi AG-re nevezték át, a székhely pedig Ingolstadtba került. (Audi 2013b) Ez a változás eredményezte, hogy mára Ingolstadt az Audi AG legnagyobb gyártókapacitással és foglalkoztatottal rendelkező telephelye, s egyben központja.

Az Audi ingolstadti üzeme 2,7 millió m²-en helyezkedik el, s 2012 végén a foglalkoztatottak száma meghaladta a 35 ezer főt. Az Audi ingolstadti üzemében állítják elő többek között az Audi A3, A4, Q5 és TT modelleket. Az üzemben 2012-ben több mint 550 000 személygépkocsit gyártottak. Az Audi AG ma több termelési központtal rendelkezik a világban, ezek a következők: Neckarsulm (Németország), Győr (Magyarország), Csangcsun (Kína), Brüsszel (Belgium), Aurangabad (India), Pozsony (Szlovákia), Martorell (Spanyolország) és Jakarta (Indonézia). Az Audi világszintű termelési adatait tekintve (2012-ben összesen 67 000 munkavállaló, 1,5 millió legyártott személygépkocsi, 1,9 millió legyártott motor) kijelenthető, hogy az ingolstadti üzem továbbra is központi szereppel bír: a vállalatnál foglalkoztatott munkatársak 52%-a, míg a legyártott járművek 37%-a a bajor városhoz köthető. (Audi 2013a)

A gazdasági környezet

Ingolstadt városa mára fontos járműipari központtá vált, s számtalan tényező bizonyítja, hogy rendkívül jó gazdasági környezetet nyújt a területén működő vállalkozások számára. Az alábbiakban feltárom Ingolstadt gazdasági erejének

fő forrásait, s ezek részeként bemutatom azt a komplex intézményrendszert, mely a gazdaság fejlesztésének szervezeti hátterét biztosítja.

Ingolstadt elérhetősége rendkívül kedvező: a müncheni nagyvárosi régió részeként a város betagozódik a kiemelkedő bajorországi közlekedési hálózatba, így autópályán és gyorsvasúton is elérhető. Fontos lehetőséget jelent az Ingolstadt-Manchingi repülőtér, mely képes kiszolgálni a városban működő vállalatok és azok vezetőinek légi közlekedési igényeit. A város gazdasági növekedése töretlen: a főszereplőként jelen lévő járműipar, annak zászlóshajója, az Audi AG és beszállítói köre fontos szerepet játszanak a gazdasági prosperitás megőrzésében. A járműipar mellett kiemelendő a kisipar is, továbbá az egyre inkább feltörekvő szolgáltató szektor. További erőssége a városnak, hogy a gazdaság számtalan területén központi szerepet tölt be, így például a kereskedelem és a logisztikában. A humán területek is hangsúlyosak a település életében: Ingolstadt a régió legjobban felszerelt központi kórházával rendelkezik, mely az orvostudományban ismert legmodernebb módszereket alkalmazza. Ingolstadt a szabadidő tartalmas eltöltésének szintén fontos helyszíne, különösen az óváros nyújtotta tevékenységek, a kultúra, a sport és a divat területén. Az ingolstadti járműipari központ a gazdaság valamennyi szereplője számára igyekszik megfelelő gazdasági környezetet kialakítani. A város önkormányzata a gazdasági vonzerő növelésére gazdaságfejlesztési társaságot hozott létre IFG Ingolstadt néven. A társaság feladata, hogy Ingolstadt mint gazdasági telephely vonzerejét szinten tartsa, növelje, s aktív szerepet vállaljon a vállalkozóbarát környezet kialakításában. Az önkormányzati társaság ingyenes szolgáltatásai között szerepel az információnyújtás, a letelepedni kívánó vállalatok számára történő tanácsadás, a gazdasági tevékenységek folytatására alkalmas területek értékesítésében való közreműködés, továbbá a jelen lévő vállalatok közötti kapcsolatok előmozdítása. Az IFG Ingolstadt emellett szoros kapcsolatban áll az ingolstadti járműipari beszállítói parkkal, továbbá az ingolstadti logisztikai központtal. (IFG Ingolstadt AÖR 2012)

Az ingolstadti logisztikai központ (Güterverkehrszentrum Ingolstadt, GVZ) szintén fontos szereplője a város gazdasági életének. A központot 1995-ben alakították ki mintegy 83 hektáron, az Audi közvetlen szomszédságában. A logisztikai központ előnyei közé tartozik az Audi-gyár közelsége, továbbá a közúti és a vasúti összeköttetések magas színvonala (a logisztikai központ vasúti csomópontja kamionterminállal is rendelkezik). A központ területén 12 csarnokban főként összeszereléssel, logisztikával és szolgáltatásokkal foglalkozó kis- és középvállalkozások működnek, de négycsillagos szálloda is megtalálható a központ területén. A logisztikai központban jelenleg mintegy 4200 munkavállalót foglalkoztatnak, s a város kedvező foglalkoztatási adataiban, a meglévő vállalatok helyben maradásában és újak megtelepedésében kiemelt szerepet játszik az intézmény. A logisztikai központ a termelési folyamatokban egyre inkább meghatározó „just in sequence” elvet követi. A beszállítók és az Audi AG közötti rövid szállítási távolságok, a beszállítók közelsége, a központban szolgáltatást

nyújtó szállítmányozó vállalatok tevékenysége nagyban hozzájárulnak a gazdasági teljesítmény növekedéséhez. Mindemellett a GVZ területén hangsúlyosak az ökológiai szempontok, így például a napenergia használata, a legmodernebb építési technológiák alkalmazása.

Az IFG Ingolstadt az elmúlt években számtalan projektet indított útjára annak érdekében, hogy a várost még vonzóbb gazdasági telephellyé tegye. Ezek közül az egyik legnagyobb volumenű beruházás az ingolstadti logisztikai központ bővítése, a tulajdonképpeni GVZ II. kialakítása. A központ a folyamatban lévő fejlesztéssel három új csarnokkal bővül, melyek beruházója az LGI GmbH (az IFG Ingolstadt és az Audi AG közös cége). 2010–2011-ben két csarnokot építettek, a harmadik várható befejezése 2014 nyara. A beruházás teljes költsége 180 millió euró, melyet a bajor állam, Ingolstadt városa és az Audi közösen állnak. A 35 hektárnyi területen 132 ezer m²-nyi épületben kb. 2200 új munkahely jön létre, s a projekt keretében 3 km új utat és 2,2 km új vasútvonalat építenek. (IFG Ingolstadt AÖR 2013) Szintén a bővítés része az Audi AG új médiaközpontja, mely a vállalat nyomdájának, postai részlegének és a központi archívum egy részének ad majd otthont, mintegy 100 új munkahelyet teremtve. A GVZ másik fejlesztése egy új kongresszusi központ, mely várhatóan 2016-ra készül el, s 1000 m² multifunkcionális konferenciaközpontot foglal magába. Ehhez csatlakozva alakítanak ki egy 800 személygépkocsi befogadására alkalmas mélygarázst, valamint az Audi Akadémia új, többszintes, oktatási célokat szolgáló épületét. A szervezet távlati céljai között szerepel a vasútnál található parkolóház bővítése, egy mélygarázs felújítása, valamint a vasúti gyalogos-aluljáró meghosszabbítása. A logisztikai park gazdasági fejlesztésein túl az IFG kulturális projekteket is menedzsel, így például az egykori öntödeépület modern művészeti múzeummá való átalakítását, valamint a vasúti pályaudvaron található használaton kívüli csarnokok kulturális központtá alakítását, kiállítóterek és koncerttermek létrehozásával. (Ingolstadt 2013a)

Szintén az IFG hozta létre az SE-Park Ingolstadt nevet viselő kompetencia-központot, mely egy területen koncentrálja a járműipari cégek kutatás-fejlesztési tevékenységét. A központ jelenleg 17 járműipari beszállító számára biztosít helyszínt és együttműködési lehetőséget a kutatás-fejlesztés területén, amit a résztvevők hálózatos együttműködése erősít. (Ingolstadt 2013b)

További innovatív kezdeményezést jelent az Existenzgründerzentrum (EGZ) vállalkozásfejlesztési központ. Az EGZ lényege, hogy szakmai tanácsokat nyújtson a vállalkozást beindítani tervezők számára, legyen szó a vállalat megalapításáról, a megfelelő telephely megtalálásáról, a pénzügyi finanszírozási lehetőségekről stb. A központ segítséget nyújt a leendő vállalkozóknak a megfogant ötlet gyakorlati alkalmazásában: az ötlet megvalósíthatóságának vizsgálatában, a vállalati koncepció és a pénzügyi terv kidolgozásában. Ezt követően az üzleti terv kidolgozása, a lehetséges pénzügyi támogatások felkutatása jelent feladatot az EGZ számára. A szervezet hozzájárul a technológiatranszferhez is: igyekszik közvetíteni a frissen alakult vállalkozások és a már meglévő kutatóközpontok, felső-

oktatási intézmények között, továbbá támogatást nyújt az induló vállalkozás controllingrendszerének felépítésében. (EGZ 2013) Az EGZ kedvezményes bérleti lehetőséget is biztosít az újonnan alakult vállalkozások számára, a központ jól felszerelt épületeiben mintegy 4000 m² területen (irodákban, műhelyekben, raktárakban stb.). Mára a központ több mint 150 sikeres vállalat alapításon van túl, s jelenleg 70 vállalkozás számára biztosít telephelyet, mintegy 300 munkavállaló foglalkoztatását segítve ezzel. (IFG Ingolstadt AöR 2012) A központban meglehetősen magas a fluktuáció, hiszen a felívelő vállalatok rövid idő után új helyszínt keresnek vállalkozásuknak a fejlődés nyomán jelentkező helyigény miatt. A jelen lévő vállalatok nagyobb része a járműiparban tevékenykedik, de megtalálhatók a műszaki, építészeti, tanácsadó, információtechnológiai, valamint a jogi és a marketingterületek képviselői is. A központ fontos partnerei a kereskedelmi és iparkamarák, a kisipari kamarák, valamint a már működő vállalkozások, melyek fantáziát látnak egy induló vállalkozásban, s hajlandóak fel-futtatásukban anyagilag is részt vállalni. Az induló vállalkozások másik fontos finanszírozási lehetőségét a régióban működő pénzintézetek jelentik. A központ számtalan ingyenes szolgáltatást nyújt partnerei részére: üzletembertalálkozókat, továbbképzéseket szerveznek, biztosítják a tárgyaló- és konferenciahelyiségeket, továbbá a kommunikációs költségek (telefon, posta, szervezés) egy részét is átvállalják. (Stelzer 2013)

Ingolstadt városa a telekommunikáció területén is rendelkezik önkormányzati társasággal: a COM-IN nevű vállalat 1998-ban alakult, s mára a térség egyik legfontosabb telekommunikációs szolgáltatójává vált. A vállalat alapításkori fő célja az Audi AG és partnerei közötti adatátvitel magas szintű biztosítása volt. Mindehhez kialakítottak a városban egy modern, üvegszálalás technológiával működő adatátviteli hálózatot, mely napjainkban is folyamatos bővítés alatt áll. Időközben a világ vezető telekommunikációs vállalataival alakított ki partneri viszonyt a COM-IN, csatlakoztatva hálózatát a világot átszövő telekommunikációs kapcsolatrendszerhez. 2012 óta a vállalat már nemcsak cégek, hanem magánszemélyek számára is nyújt telefon-, kábeltelevízió- és internetszolgáltatást. (COM-IN 2013)

A fentiek alapján elmondható, hogy Ingolstadt városa aktívan részt vesz abban, hogy a város vállalkozások számára vonzóbbá váljon, s számtalan olyan megoldást alkalmaz, mely a térség versenyképességének erősítését szolgálja. A város új, innovatív kezdeményezésekkel kamatoztatja a terület adottságait (megközelíthetőség, ipari hagyományok). Az önkormányzat számára nem kérdéses a helyi gazdaságban való aktív, ösztönző szerep. Ingolstadt a logisztikai park kialakításával és fejlesztésével elősegíti a gazdaság fejlődésének fenntarthatóságát. Saját gazdaságfejlesztő vállalatán keresztül segíti a letelepedni kívánó cégeket, s beruházóként is részt vállal a gazdasági infrastruktúra fejlesztésében. A kutatás-fejlesztés ösztönzése többek között az SE-Park létrehozásában öltött testet. Az önkormányzat hangsúlyt fektet az induló gazdasági szervezetek támogatására is: a vállalkozásfejlesztési központ hozzájárul ahhoz,

hogy mind a járműgyártásban, mind pedig más ágazatokban új gazdasági szereplők jelenjenek meg a városban, ezzel is elősegítve a munkahelyteremtést és a gazdasági kibocsátás növekedését. Érdemes kiemelni a város tulajdonában lévő telekommunikációs vállalatot, mely jól mutatja, hogy a hagyományos közszolgáltatásokban (víz, távhő, lakhatás stb.) való részvétel mellett az önkormányzatoknak lehetőségük van a modern világ kihívásait szem előtt tartó szolgáltatások biztosítására is. A fejlesztések a gazdasági élet motorjával, az Audi AG-val szoros együttműködésben történnek, a közös beruházások pedig mind a város, mind pedig a járműgyártó vállalat gazdasági lehetőségeit növelik. A város komoly erőfeszítéseket tesz a gazdasági szereplők igényeinek kielégítésére, s az infrastrukturális fejlesztésekkel, az innovatív kezdeményezésekkel a gazdasági életben katalizátorszerepét bír.

Felsőoktatási kínálat

Napjainkban egy város dinamikus fejlődéséhez a kiváló gazdasági adottságok mellett nagyban hozzá tud járulni egy főként a gazdasági szereplők igényeit kielégíteni hivatott, jól szervezett felsőoktatási struktúra. Az alábbiakban megvizsgálom Ingolstadt legjelentősebb felsőoktatási intézményeit, külön is kitérve az állami és egyházi fenntartású intézményekre, továbbá azokra az együttműködésekre, melyek az Audi AG és a régió felsőoktatási intézményei között működnek.

Ingolstadt már a 15. században egyetemi város volt, így a felsőoktatás és a tudományos képzés a várostól nem idegen. Napjainkban a város legmeghatározóbb felsőoktatási intézménye az Ingolstadti Műszaki Főiskola (Technische Hochschule Ingolstadt). A főiskolát 1994-ben hozták létre, célja a gazdaság- és a műszaki tudományok gyakorlati képzés keretében történő oktatása, vagyis az alkalmazott tudományok megjelenítése. A főiskola profiljában fontos szerepet játszik a duális képzés, azaz a hallgatók az elméleti oktatással párhuzamosan szakmai gyakorlatot végeznek. Az intézmény keretében működő Alkalmazott Tudományok Intézete (Institut für Angewandte Forschung) fontos szerepet játszik a főiskola tudományos kutatásaiban: kutatóközpontként több területen is innovációk létrehozására törekszik. A továbbképzésben jelentős szerepet játszik a főiskola tudományos továbbképzéssel (felnőttképzéssel) foglalkozó intézete (Institut für Akademische Weiterbildung). A mintegy 4500 hallgatóval rendelkező intézmény campusa folyamatosan fejlődik. (THI 2012)

A város felsőoktatási palettájának fontos alkotóeleme az Eichstätt-Ingolstadti Katolikus Egyetem (Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt), mely a városban elsősorban a gazdaságtudomány művelésével foglalkozik. Az egyetem eichstätti központja 1980-ban jött létre, hivatalossá téve a város 450 esztendőre visszanyúló felsőoktatási hagyományait. Az intézmény 2001 óta viseli mindkét város nevét, az Ingolstadtban működő kar ugyanis addigra folyamatosan meg-

erősödött, s mára az egyetem hallgatóinak több mint negyedét adja. A Gazdaságtudományi Kart 1989-ben hozták létre Ingolstadtban, s a gazdaságtudományi oktatás és képzés mellett nagy hangsúlyt fektetnek a gazdaság- és vállalkozói etika oktatására, ami a fenntartó katolikus egyház részéről messzeemenőig érthető. A kar több újításban is élen járt Németországban, így például elsőként hozott létre külön tanszéket a szolgáltatásmenedzsmentre, s elsőként akkreditált MBA-képzést. (KU 2012) Az egyházi intézmény a városban meghatározó szerepet játszik a nem műszaki tudományok területén.

Szintén Ingolstadt felsőoktatási kínálatát szélesítik azok az együttműködések, melyeket az Audi AG alakított ki a környező felsőoktatási intézményekkel¹ annak érdekében, hogy a vállalat számára fontos területeken kooperáció alakuljon ki a cégcsoport és a tudományos élet szereplői között. Noha ezen együttműködések nem kizárólagosan Ingolstadtban működnek, a kutatási eredmények nagy részét itt mutatják be és hasznosítják, különböző szemináriumok keretében. Az együttműködéssel létrejöttek a részt vevő egyetemek ingolstadti intézetei, melyek a már említett SE-Parkban kaptak helyet, fontos szerepet játszva az ingolstadti tudományok potenciál erősítésében. A műszaki tudományokban az Audi egyik legfontosabb partnere a Müncheneri Műszaki Egyetem (Technische Universität München). A közösen működtetett Ingolstadti Intézet (INI.TUM) fontos regionális tudásközpont mindkét szereplő számára, ahol a tudomány és a gyakorlat egymást formálják, és ahol a járműgyártás legmodernebb kutatási projektjei zajlanak. A fiatal mérnökök kutatásai főként a mechatronika, a szimuláció és a gyártástechnológia területét fedik le. A 2003-ban létrehozott intézet jól mutatja a város, a felsőoktatás és a gazdaság szoros együttműködését: az egyetem számára fontos volt az ingolstadti regionális tudásközpont létrehozása, ennek fenntartható működtetését kutatási megbízásokkal az Audi AG biztosítja, míg a város a működéshez szükséges helyszínt és a tárgyi eszközöket bocsátotta az INI.TUM rendelkezésére. (INI.TUM 2012) Szintén a műszaki tudományok terén fontos együttműködő partner az Erlangen-Nürnbergi Friedrich-Alexander Egyetem (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg) illetve a vele közös intézet (INI.FAU). Az együttműködés hangsúlyos területei a műszaki informatika, az adatelemzés és a járműelektronika. Kutatásokat folytatnak továbbá a biztonságtechnika és a hibrid hajtás területén. (INI.FAU 2012) Az elektromos hajtás, a járműelektronika, valamint a vezetést segítő elektronikai rendszerek területén az Audi AG kiemelkedő partnere a Bundeswehr Müncheneri Egyeteme (Universität der Bundeswehr München). 2011 óta zajlik közös munka az intézetben (INI.Uni.Bw), ahol az említett témákban főként doktoranduszokból álló kutatócsoportok segítik az innovációk létrehozását. (UNIBW 2012) Nemcsak a műszaki tudományok szerepelnek az ingolstadti intézetek kínálatában, hanem a társadalomtudományok is. A müncheni Ludwig Maximilian Egyetemmel (Ludwig-Maximilians-Universität) közösen létrehozott INI.LMU fontos célkitűzése, hogy a gyártástechnológia humán területein járuljon hozzá új tudományos eredmények létrehozásához. Az Audi AG doktoranduszok kuta-

tásait támogatja anyagilag, akik kutatásukat egy müncheni professzor felügyelete alatt végzik, de számukra a vállalat középvezetői is segítséget nyújtanak a gyakorlati kérdéskörök megismerésében. A kutatott témák középpontjában a munkafolyamatokban részt vállaló ember teljesítőképességének biztosítása áll, a folyamatban lévő kutatások az egészségmenedzsment, a marketing, a vállalati kultúrák különbözőségei, az egyéni felelősségvállalás és a különböző életkorú személyekből álló csoportok teljesítménye témáiban zajlanak. (INI.LMU 2012) A már említett Eichstätt-Ingolstadti Katolikus Egyetem is része az Audi AG partneri körének. Az INI.KU főként gyakorlatorientált témákkal, így a vezetés és szervezés, a személyzeti ügyek és a marketing területén végez kutatásokat a járműipari vállalat támogatásával. (KU 2012)

Látható, hogy az ingolstadti felsőoktatási kínálatot három fontos szereplő határozza meg: a műszaki tudományok terén az állam által fenntartott főiskola, míg a humán területen az egyházi fenntartású egyetem, a gyakorlatorientált kutatási programokat pedig az Audi AG felsőoktatási intézményekkel kialakított széles körű partnersége biztosítja. Fontos hangsúlyozni, hogy a város és a gazdasági élet főszereplőinek együttműködésével ez a kínálat folyamatosan bővül és fejlődik. Noha a kutatások nagy része a járműiparhoz köthető, koránt sincs arról szó, hogy a műszaki tudományok kizárólagosságot élveznének. Meghatározóak a járműgyártáshoz kapcsolódó műszaki tudományi kutatások, ugyanakkor jelentős szerepet játszanak a társadalomtudományok is, ezáltal biztosítva a folyamatok komplex megközelítését. Vagyis az ingolstadti járműipari modell fontos eleme a diverzifikált felsőoktatási kínálat. A városban jelen lévő tudományos potenciál az együttműködések révén folyamatosan növekszik, s ezáltal nő Ingolstadt tudományos életben betöltött szerepe és hallgatókat, doktoranduszokat vonzó képessége is.

Összegzés, kitekintés

A tanulmány bevezetésében megfogalmazott szempontok szerint vizsgáltam az ingolstadti járműipari központ működését, hangsúlyt fektetve a meghatározó szereplők közötti együttműködésekre. Ingolstadt város történetében, fejlődésében kiemelt szerepet játszik a világ egyik legnagyobb járműgyártó vállalata, az Audi AG. A 2. világháború, az azt követő hidegháborús viszonyok miatt Ingolstadtba települt vállalat 1945 után meghatározó szereplője lett a várostárség gazdasági életének, katalizátorszerepet töltött be a beszállítók letelepedésében és a gazdasági növekedés beindításában. A városfejlesztésre fordítható összegek ma is nagy részben a beszedett iparűzési adóból származnak. Mára Ingolstadtban a gazdasági tevékenység folytatásához szükséges tényezők magas minőségben állnak rendelkezésre, legyen szó megközelíthetőségről, gazdaságfejlesztésről, felsőoktatási kapcsolatokról stb.

Ingolstadt mint telephely kétségtelen előnye, hogy rendkívül fejlett közlekedési infrastruktúrával rendelkezik a folyamatosan fejlesztett autópálya, a vasútvonal és a légikikötő miatt. A közlekedési infrastruktúra optimalizálásával és gazdasági tevékenységekhez köthető szisztematikus fejlesztésével Ingolstadt mára fontos logisztikai csomóponttá vált.

A városi szerepvállalás a gazdaságfejlesztésben példaértékű: a város gazdaságfejlesztési társaságán keresztül számtalan komoly beruházást hajtott végre az elmúlt időszakban, melyek döntő többsége a gazdasági telephelyek fejlesztését szolgálta, de kulturális és egyéb projekteket is megvalósítottak. Az IFG Ingolstadt hol önállóan, hol pedig az érdekelt gazdasági társaságokkal (elsősorban az Audi AG-vel) közösen folyamatosan fejlesztette a gazdasági területeket, így a logisztikai központot és a kutatás-fejlesztés fontos helyszínéként szolgáló SE-Parkot is. Az új logisztikai központ megépítése, a csatlakozó közúti és vasúti infrastruktúra bővítésében való szerepvállalás a város folyamatos gazdasági növekedés szolgálatába állított tevékenységét bizonyítja. A meglévő kapacitások fejlesztése mellett Ingolstadt az új vállalkozások létrehozását is támogatja vállalkozásfejlesztési központján keresztül, elősegítve ezzel a fiatal generáció helyben maradását nemcsak a járműipar, hanem más (elsősorban szolgáltatási) ágazatok esetében is. A hagyományos közszolgáltatások mellett a város saját telekommunikációs társasággal rendelkezik, ami jól mutatja a település helyi gazdaságfejlesztésben betöltött szerepfelfogását.

A város felsőoktatási kapacitása összetett képet mutat. Műszaki területen az állam által fenntartott műszaki főiskola, míg humán területen az egyházi fenntartású katolikus egyetem játszik meghatározó szerepet. A felsőoktatás és a kutatás-fejlesztés merőben új dimenzióját jelentik az ingolstadti intézetek, vagyis az Audi AG és a régió kiemelkedő felsőoktatási intézményei részvételével létrejött közös kutatóközpontok. Az önkormányzat ezen a területen is fontosnak érezte a közreműködést, különös tekintettel a kutatási infrastruktúra kialakítására.

Az ingolstadti járműipari központ gazdaságfejlesztési tevékenysége, partneri hálózata példaértékű lehet minden olyan település számára, mely jelentős járműipari bázissal rendelkezik. Egy sikeres járműipari központ kialakulásának elengedhetetlen feltétele a helyi önkormányzat, a gazdasági szereplők és a felsőoktatási intézmények aktív együttműködése, együttgondolkodása. Éppen ezért véleményem szerint az ingolstadti modellben megismert folyamatok filozófiájának, s azok fő elemeinek átvétele azon magyarországi településeknek is segíthet, melyek jelentős járműipari potenciállal rendelkeznek. Az ingolstadti járműipari központ feltárása további kutatásra sarkall, legyen szó az önkormányzaton belüli feladatmegosztásról, Ingolstadt müncheni nagyvárosi régióban betöltött szerepéről, valamint a gazdasági fejlődés városszerkezeti, térszerkezeti hatásairól, melyek a kutatás következő szakaszának témáját fogják képezni.

Összefoglalva elmondható, hogy az ingolstadti járműipari központot a város aktív gazdaságfejlesztő tevékenysége, a helyi gazdasági életben betöltött proaktív szerepvállalása jellemzi, s a gazdasági élet szereplőivel, a felsőoktatási

intézményekkel létrejött együttműködéssel az elmúlt évtizedekben sikerült a világ egyik legfontosabb gazdasági-termelő központját kialakítania Bajorország szívében.

Jegyzet

- 1 Fontos megjegyezni, hogy az Audi járműipari központjaihoz kapcsolódva Európa-szerte folytat együttműködések a helyi tudományos élet szereplőivel, így pl. a győri Széchenyi István Egyetemmel létrehozott Audi Tanszékcsoporton keresztül, illetve Neckarsulmban a Stuttgarteri Egyetemmel.

Irodalom

- Audi (2013a): *Produktionsstandorte*. <http://www.audi.de/de/brand/de/unternehmen/produktionsstandorte.html> (Letöltés: 2013. augusztus 15.)
- Audi (2013b): *Unternehmen und Marken*. http://www.audi.de/de/brand/de/unternehmen/historie/unternehmen_und_marken.html (Letöltés: 2013. augusztus 15.)
- COM-IN (2013): *Die COM-IN stellt sich vor*. <http://www.comingolstadt.de/index.php/ueber-uns> (Letöltés: 2013. augusztus 29.)
- EGZ (2013): *Themen*. <http://www.egz.de/ueber-uns/themen.html> (Letöltés: 2013. augusztus 27.)
- IFG Ingolstadt AÖR (2012): *Ingolstadt an der Donau, Wirtschaftsstandort*. Ingolstadt
- IFG Ingolstadt AÖR (2013): *Ingolstadt an der Donau, GVZ Ingolstadt*. Ingolstadt
- Ingolstadt (2013a): *Projekte der IFG*. <http://www2.ingolstadt.de/index.phtml?mNavID=465.644&sNavID=465.644&La=1> (Letöltés: 2013. augusztus 27.)
- Ingolstadt (2013b): *Automobilstandort – expansiv und innovativ*. <http://www2.ingolstadt.de/showobject.phtml?La=1&object=tx%7C465.671.1> (Letöltés: 2013. augusztus 27.)
- INI.FAU (2012): *Über uns*. <http://www.ini.fau.de/ueber-uns/> (Letöltés: 2012. szeptember 2.)
- INI.LMU (2012): *INILLMU*. http://www.ini.uni-muenchen.de/ini_lmu/index.html (Letöltés: 2012. szeptember 2.)
- INI.TUM (2012): *Profil*. <http://www.ini.tum.de/index.php?id=17> (Letöltés: 2012. szeptember 2.)
- KU (2012): *Die katholische Universität*. <http://www.ku.de/unsere-ku/portraet/> (Letöltés: 2012. szeptember 2.)
- Stadt Ingolstadt (2013a): *Statistisches Jahrbuch Stadt Ingolstadt 2013*. Ingolstadt.
- Stadt Ingolstadt (2013b): *Der Haushalt 2013 und die Finanzplanung bis 2016, Analysen und Vergleiche*. Ingolstadt.
- Stelzer, J. (2013): *EGZ Ingolstadt: Startrampe für Gründer*. <http://www.muenchen.ihk.de/de/WirUeberUns/Publikationen/Magazin-wirtschaft-/Aktuelle-Ausgabe-und-Archiv2/Magazin-06-2007/Unternehmen-und-Maerkte/EGZ-Ingolstadt-Startrampe-fuer-Gruender> (Letöltés: 2013. szeptember 5.)
- THI (2012): *Über uns*. <http://www.thi.de/hochschule/ueber-uns.html> (Letöltés: 2012. szeptember 2.)
- UNIBW (2012): *Universität der Bundeswehr München und Audi AG gründen gemeinsames Forschungsinstitut*. <https://www.unibw.de/praes/service/presse/Pressemitteilungen/pressemitteilungen-2011/universitaet-der-bundeswehr-muenchen-und-audi-ag-gruenden-gemeinsames-forschungsinstitut> (Letöltés: 2012. szeptember 2.)

Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra

Audi Hungaria Motor Kft. in the local economy

CZAKÓ KATALIN

CZAKÓ Katalin: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; ckatalin@sze.hu

KULCSSZAVAK: területi tőke, külföldi befektetés, területi gazdaságfejlesztés, vállalkozások

ABSZTRAKT: Egy terület gazdasági szerkezetének vizsgálatában és területi tőkéjének összetételében a magán- és állótőke mérése a területi hatások megfigyelése szempontjából fontos. Győr város fontos feladata a gazdaság történelmi múltra építő működésének fejlesztése. A tanulmány az Audi Hungaria Motor Kft. Győr város gazdasági környezetébe való beágyazódását foglalja össze. Kiemelem azokat a vállalati tulajdonságokat, melyek hatással vannak Győr életére, hangsúlyozom a vállalati adottságokat, az innovatív törekvéseket (logisztika, társadalmi felelősségvállalás). Fejezetenként tárgyalom a gazdasági környezet azon jelenségeit, folyamatait, melyek a vállalat jelenlétéből adódóan a városi és a nemzetgazdaságra jelentős hatással vannak. Ezek a regionális gazdaság számára fontos hatásmechanizmusokat képeznek, melyek szem előtt tartása fontos lehet a város hosszú távú területi fejlődésében. A tanulmány öt részre bontható. Az általános vállalati bemutatás után a letelepedési és az utóbbi évek terjeszkedési folyamatait kiemelve bemutatom a helyi munkaerőre gyakorolt hatásokat. Ezután a logisztikai folyamatok szabályait és a beszállítói hálózat szilárdságát vizsgálom, így körülbírom a helyi vállalkozásokra, különösen a beszállítói hálózatban működő helyi vállalkozásokra gyakorolt hatás kérdéskörét. A következő részek a város közvetlen gazdaságfejlesztő szerepvállalását, valamint a vállalat helyi gazdaságot és társadalmat érintő törekvéseit mutatják be.

Katalin CZAKÓ: PhD student, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; ckatalin@sze.hu

KEYWORDS: territorial capital, foreign investment, regional development, entrepreneurialism

ABSTRACT: The role of foreign direct investment can be an important success factor for a region. In the overall constitution of a region's territorial capital, private, non-speculative capital and the networks of ownership associated with it are objectively quantifiable material goods that contribute to the measurability of a region's value. In the case of Győr, entrepreneurialism is strongly affected by foreign capital. This has visible and institutionalized results for this town and in its surroundings. The spatial aspects of these results are described and future development trajectories are sketched in this paper.

The high rate of foreign direct investment has an important impact. One such effect is the generation of intensive demand for a specialized workforce in the given region. There are several additional points worth analyzing. The paper describes the cooperation between Győr and Audi Hungaria Motor Kft. Further, it highlights the chief characteristics of the hosting region and those of the company, and how these characteristics impact on other stakeholders in the local economy.

The paper divides into five main sections. The first section deals with Audi Hungaria Motor Kft. The company's economic significance is analyzed, relevant developments in recent years are described, and the company's long-term plans for the town are sketched. In the second section, the paper briefly analyzes demographic data, especially information concerning the labour market in Győr and its surroundings. It also outlines Audi's expansion process. The principal conclusion of this discussion is that Audi needs an increasingly large, specialized workforce in a region where the share of active population is not significantly higher than in other Hungarian counties.

The third section offers a detailed picture of the company's logistical systems and subcontracting network. Audi manages logistics processes through a set of well-defined rules and routines. These are to be followed by every employee. Subcontracting is carefully regulated as well. Quality requirements imposed on suppliers are high. Transportation methods and related infrastructure aim to maximize efficiency in an environmentally responsible fashion. The study also offers a description of the process by which inventory was decreased from 2006 to 2008 at Audi. This process was successfully managed using requirements and measures such as activity-based costing.

In the fourth section, the paper discusses the local government's role in economic development by means of industrial infrastructure and taxation. Until 2013, Audi enjoyed a special tax status. This did not mean, however, that the company was paying less tax. Audi also supports public institutions. The last section describes the company's corporate social responsibility activities highlighting the positive effects of Audi's presence. Without being overly optimistic, the study also recognizes critical issues and uncertainties regarding long-term regional development. These points are summarized at the end of the five main sections of the paper.

Bevezetés

Egy térség gazdasági szerkezete a szakirodalomban sikerfaktorként definiált tényező, melynek alaptényezői közé tartozik a külföldi befektetők jelenléte és a kutatás-fejlesztés (Lengyel 2010). A területi tőke összetételében a magán állótőke és a tulajdonosi hálózatok objektíven mérhető tárgyi javak, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a terület értéke is mérhetővé váljon (Camagni 2009). Győr városának fontos feladata a gazdaság történelmi múltra építő működésének fejlesztése. A tanulmányban az Audi Hungaria Motor Kft.-re vonatkozó vállalati és Győr városával kapcsolatos területi statisztikai adatokat elemzek. A külföldi működő tőke jelenléte a térségben elsősorban az ipar tartós életképességét biztosítja. Ennek egyik alapvető feltétele azonban a helyi gazdaságba és társadalomba való sikeres beágyazódás. A tanulmány célja a helyzetleírás mellett azon jelenségek összegyűjtése, melyek későbbi elemzést igényelnek a jövőbeli dinamikus területi fejlődés megvalósítása érdekében.

Az Audi Hungaria Motor Kft. bemutatása

Az Audi Hungaria Motor Kft. győri gyárában fejleszt és gyárt motorokat az Audi AG és a Volkswagen-csoport más telephelyei számára. Az ingolstadti gyárral együttműködve itt készül az Audi TT Coupé és Roadster, valamint az A3 Cabriolet. Az Audi 1993-as alapítása óta Magyarország egyik legnagyobb exportőrévé és egyik legtőkeerősebb vállalatává nőtt. A vállalat alapítási tőzstőkéje 100 millió euró. Tevékenységi területe: motorok és motorkomponensek gyártása, gépjármű- és szerszámgépgyártás, műszaki fejlesztés. (Az itt tervezett és gyártott szerszámgépek lehetővé teszik a karosszéria-részegységek geometriailag pontos egymáshoz illesztését a legmodernebb technológiával. A konszernen belül szinte az összes modellhez – Audi, Porsche, Seat, Škoda, Volkswagen – a győri Audiban készítenek szerszámgépeket.)

Az 1800-as évek végén Németországban sorozatosan jöttek létre a személygépkocsigyárak, 1909-ben pedig megalakult az Audi. Ez később az 1885-ben alakult Wandererrel, az 1899-ben alapított Horchhal és az 1907-ben alapult DKW-val egyesült, és a négy vállalat 1932-ben a motoros járműveket gyártó Auto Union AG néven jelent meg a piacon. 1949-től a vállalat Auto Union GmbH néven folytatta működését Ingolstadtban. A következő fontos év 1969 volt, amikor az 1873-ban alapított neckarsulmi NSU utódvállalatával, az NSU Motorenwerke AG-vel való egyesítés következtében neckarsulmi székhellyel megalakult az Audi NSU Auto Union AG. 1985-től a részvénytársaság Audi AG néven, ingolstadti központtal folytatja működését. Ma az Audi a Volkswagen-konzern tagjaként az egész világot behálózva leányvállalataival, Japántól Brazíliáig, Olaszországtól Ausztráliáig.

Az Audi letelepedési folyamata

Győr hosszú gazdasági múltjának is köszönhető, hogy a rendszerváltás után jelentős külföldi befektetői réteg telepedett le a városban. Olyan vállalkozási tevékenységek indultak el sikeresen, melyeknek nem volt hagyománya. A város – főként a későbbi Győri Ipari Park kialakításán keresztül – új iparágak befogadására is alkalmassá vált. A kiépített ipari környezet iránt a mai napig jelentős a külföldi tőke befektetői érdeklődése (GYMJVÖ 2008). Győr – a lakosság összetételét, ipari termelését, átlagkereseti szintjét tekintve – magyar viszonylatban a KSH 2011-es és 2012-es adatai alapján kiemelkedik.

Az Audi AG 1993-ban a Győri Ipari Park területén egy közművesített iparterületet és egy félig kész 100 000 négyzetméteres csarnokot vásárolt meg a győri Rába Magyar Vagon- és Gépgyártól, és megalapította az Audi Hungaria Motor Kft.-t. Ezzel nemcsak az Audi nemzetközi versenyképességét biztosította, hanem meghatározó stratégiai telephelyet hozott létre Magyarországon. A telephely jelentősége azóta is folyamatosan nő Magyarországon és a világban

egyaránt: ma már szinte az Audi járműveinek teljes motorválasztéka Győrből származik. A motorgyár 1994-es megnyitásával kezdődött a négyhengeres, ötszelepes Otto-motorok gyártása. Az 1996-os bővítés során a négyhengeres motorszeralde és a vizsgálópadok készültek el, emellett a mechanikus megmunkáló üzembe helyezésével az alumínium forgattyúházak (alumíniumötvözetből vagy öntöttvasból készülő motoralkatrész) gyártása indult el. A hat- és nyolcszelepes motorok sorozatgyártása 1997-ben kezdődött. Egy évvel később vette kezdetét az Audi TT Coupé gépkocsi összeszerelése, melyet 1999-ben a TT Roadster követett. A 2000-es évek elejének beruházásai indították el a műszaki fejlesztést és a szerszámgyártást. A motorfejlesztő központot 2001-ben avatták fel, amely sorozatgyártást támogató fejlesztési tevékenységével segíti az Audi motorgyártási folyamatait. A központban motorkonstrukciós részleg, motorpróbára alkalmas eszközök és műhelyek találhatók. 2005-ben felavatták az Audi szerszámgyárat, mely 40 millió eurós beruházással jött létre. Ez a présüzemhez szükséges szerzőmokat és a karosszériagyártáshoz szükséges üzemi eszközöket gyártja és tervezi. Emellett kisszeriás gyártásban oldalfalelemeket, motorháztetőt, csomagtartótetőt, sárhányót és ajtót gyárt Audi-modellek számára. 2007 az új technológiájú motorok gyártásának kezdete. Ugyanebben az évben az ingolstadti gyárral együttműködve, közös gyártási folyamatban megkezdődik az Audi új modellje, az A3 Cabriolet gyártása. Ezt követően, 2008-ban indul a tizenkét hengeres TDI motorok gyártása. A kísérleti motorgyártó központ 2010-ben nyitotta meg kapuit, s ekkor jelentették be a teljes járműgyártási folyamatot magába foglaló gyárbővítést is. 2012 júniusában megkezdődött az új, 1,2 és 1,4 literes négyhengeres Otto-motorok szeriagyártása (Audi 2013).

Az Audi több sikert is elért. 2011 januárjában újabb Audi-modell gyártása indult meg. Az A3 RS változata a negyedik modell, amely a győri gyárban készül. Februárban a kormány kiemelt beruházássá nyilvánította az Audi bővítést, amely közvetlenül 1800 munkahelyet hoz létre, közvetve pedig tizenötezetet. Ez a szám a város népességével összevetve jelentős hatást gyakorolhat Győr fejlődési folyamataira. Március elején a vállalat harmadik alkalommal kapta meg az ország legvonzóbb vállalata címet. (A címet 33 000 interjúalannal készített felmérés alapján az Aon Hewitt és az AIESEC adta.) Áprilisban 11,2 milliárd forint állami támogatást kapott a gyár bővítése. Ugyanebben a hónapban adták át a Széchenyi István Egyetem Audi Hungaria Belső Égésű Motorok Tanszékének új épületét, amely technológiai bővítéssel gazdagította az intézményt. Ezzel egy időben az Audi kísérleti motorgyártó központját is bővítette. Júliusban az Audi-bővítéseket kiegészítették egy présüzemmel, ezzel a tervezett 1800 közvetlen munkahely 300 munkahellyel növekedett. A vállalat szeptemberben már 7000 embert alkalmazott (MGSZ 2012).

A gyártási volumenben a következő fontos pontokat érte el a vállalat:

- 2005 júniusában elkészült a tízmilliomodik győri motor, amelyet egy speciálisan kialakított rendőrségi Audi TT-be szereltek be;
- 2011 áprilisában elkészült a húszmilliomodik motor;

- 2012 júniusában elkészült a kétmilliomodik V6 TDI motor;
- 2012 decemberében elkészült az ötszázezredik nyolchengeres motor.

Összefoglalva, az 1994-es gyárnyitás óta az Audi folyamatos bővülésen megy keresztül, amellyel jelentősen hozzájárul Győr és térségének fejlődéséhez.

A vállalat jelenlétének munkaerőre gyakorolt hatása

A munkaerőre gyakorolt hatást három szempontból lehet vizsgálni. Az első szempont a helyi munkaerőre gyakorolt hatás. Győr mint megyeszékhely demográfiai vizsgálatánál a lakossági adatok közül a tanulmányban a munkaképes korú lakosság és a vállalkozások viszonyát vizsgálom az Audi letelepedése óta. A munkaképes lakosság arányát elemezve érdemes Nyugat-Magyarországra tekinteni, ahol feltételezhető a munkaerő nagyobb arányú letelepedése, többek között a határon túli munkalehetőség miatt. 2009-ben Győr-Moson-Sopron megyében 50,4% volt a munkaképes korú népesség aránya. Ha a mutató időbeli alakulását a korábbi években (1996–2008) összehasonlítjuk a többi megyei adattal, Győr-Moson-Sopron megye minden évben a magasabb arányú megyék csoportjába tartozott, 56-57%-os szinttel (TeIR 2013). A munkaképes korú lakosság aránya a többi megyéhez képest csak némileg magasabb Győr-Moson-Sopron megyében. A 2008 előtti időszak adatainak vizsgálata pedig azt mutatja, hogy a munkaképes korú népesség aránya az Audi bővülése ellenére nagyjából stagnált, de a válság hatására 2008 után csökkenni kezdett.

Ebből következik, hogy a 131 267 fő lakosú Győrben a gyár bővítéséhez szükséges szakmai tudással rendelkező munkaerő toborzása 2011 óta jelentős erőfeszítést igényel. A 2011-es bővítés az Audi által keresett, főként szakképzett munkaerőre elszívó hatást gyakorolt a régióban. A munkaerő szempontjából időleges szakemberhiány volt megfigyelhető, a vállalat szemszögéből az egyre távolabb elérhető munkaerő vonzása járulékos költségekkel járhat. A térségben az Audi magas bérszínvonalon működik, így a kisebb cégek munkaerejét is vonzza. A Németországból érkezett munkaerő olyan arányokat ért el a helyi munkaerő-állományban, amelynél az integráció intézményesített formái szükségessé váltak. Ezek az intézmények (iskola, akadémia) közvetlenül szolgálják a Győrbe érkezett német munkaerő családtagjait. Mivel ezek az intézményrendszerben különálló szervként működnek (elsődlegesen a beáramló külföldi munkaerő részére), a teljes integráció és az ezt serkentő lépések szükségessége merülhet fel a város számára. A menedzsmentelit integrációjával kapcsolatban ugyancsak sok kérdés merülhet fel, melyek a helyi fejlesztések részét képezhetik.

A második szempont a külföldi munkaerő vonzásának mértéke és módja. Az Audinál egyértelműen számolni kell a külföldi munkaerő-szükséglettel. A német nyelvismeret a hazai munkaerő-kínálatban rendelkezésre áll. A munkaerő-közvetítő portálok alapján érzékelhető a vállalat cseh és szlovák nyelven

beszélő dolgozóigénye, amelyet inkább külföldről fedeznek, egyrészt Szlovákia közelsége miatt, másrészt mert a szlovák nyelv nem tipikus tanított nyelv Magyarországon. Míg a német munkaerőről több információ áll rendelkezésre, megvizsgálható a szlovák nyelvű munkaerő ingázási vagy helyben maradási aránya. A külföldről rövidebb vagy hosszabb időre vonzott munkaerő fogyasztási szokásai alakítják a helyi fogyasztási szokásokat, ez alapján terveznek a helyi termelők és szolgáltatók.

A harmadik szempont a helyi üzleti szféra véleménye az Audi munkaerőre gyakorolt hatásáról. Hogyan értékeli az Audi szerepét a kisebb helyi iparvállalatok? Milyen arányban tekintenek rá szövetségesként és hányan látják úgy, hogy helyi munkaerőt szív el? A legfontosabb hatás, hogy a kisebb vállalkozásoknál az Audi munkaerő-elszívása béremelést kényszerít ki.

Logisztika és beszállítói hálózat

A beszerzési és elosztási logisztika az Audinál külön központban működik. A fejezet célja az Audi logisztikában felépített szigorú követelményrendszerének és az ezzel járó, beszállítókat érintő hatásoknak a bemutatása. A logisztika a vállalaton belül három fő részből áll:

- motorlogisztika: a különböző motorok programtervezése és elosztása, előszéria-logisztika, CKD és OT logisztika (magyarázatukat lásd később),
- járműlogisztika,
- vállalatlogisztika: transzportlogisztika, tervezés, operatív logisztika.

A motorlogisztika a motorgyártást szolgálja. A CKD (completely knocked down) logisztika a tengerentúli vevők kiszolgálásával foglalkozik, a teljesen szétszerelt állapotban rendelt motorok szállítása tartozik ide. Az OT (Original Teile) logisztika a régebbi járműmodellekhez kapcsolódó alkatrészek szállítását látja el. Az előszéria-logisztika feladata a termékek szériagyártásba kerülése előtt a vevői minőségi igényeknek megfelelő feltételek biztosítása. A programtervezés és a motordiszpozíció egymással szorosan összefüggő területek, amelyeket 2007 végén motorszegmensenként vontak össze. A programtervezők a vevői igények alapján összeállítják a gyártási programot, a diszponensek a termeléshez szükséges alkatrészeket és anyagokat rendelik meg, biztosítják a folyamatos alkatrészellátást. A motorlogisztikán belül négy logisztikai terület létezik: az R4 Otto-motorok, az R4 dízelmotorok, a V6 motorok, valamint a V8, V10 és V12 motorok (Bödör 2007).

Az Audi a különböző készletoptimalizációs módszereket tudatosan, stratégiai szinten, a vállalat életébe beépítve alkalmazza, ezek a módszerek megjelennek a felsorolt logisztikai területeken. A motorlogisztika mint a vállalat életében legrégebbi logisztikai terület számos készletoptimalizációs megoldást tartalmaz. A készletcsökkentés főbb szakaszait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A készletcsökkentés bevezetése az Audinál
Steps of reducing inventory at Audi

Év	Lépés
2006	Az Audi központi menedzsmentje döntést hoz a készletek csökkentésének szükségességéről, a cél 50%-os készletcsökkentés egy készletkövetést és -optimalizálást szolgáló projekt révén.
2007 év vége	Sikerül teljesíteni a lépcsőzetesen előírt célokat. 2005 és 2007 között az éves átlagos készletfedezeti idő kevesebb mint a felére csökken.*
2007-től	A projekt lezárását követően a vállalat kielemezte a csökkenéshez legjobban hozzájáruló tényezőket (ABC-analízis**, szállítási idők elemzése, beszállítók kontrollálása, a termelési igény és a szállítási idők összehangolása, csomagolási egységek gyártás szerinti beosztása, túlszállítási szankció).
2008-től	A folyamatosan alkalmazott, központilag irányított és felügyelt, szemléletmód-formáló logisztikai irányítás rendszeresen alkalmazza az első készletcsökkentő projekt eszközeit.

* 2005-ben a motordispozíció területén az éves átlagos készletfedezeti idő 6,34 munkanap volt. Ez azt jelenti, hogy az éves átlagos raktárkészlet 6,34 napi termelés ellátásához volt elegendő. A projekt indulásakor meghatározott első célérték 4,65 nap volt, melyet a 2006. évi leltárig kellett elérni, majd az érték tovább csökkent, a 2007. év végére 3,1 nap lett. Az első évre 20%-os értékcsökkenést tűztek ki, ebből 17% teljesült, a második éves cél pedig további 30% volt, melyet 2007 végére teljes mértékben sikerült teljesíteni.

** Az ABC-elemzés a vállalat által beszerzett anyagok és alkatrészek rendszerezésére szolgál. Célja az értékes alkatrészek kimutatása és az egész anyagbázishoz viszonyított mennyiségi arányuk megállapítása. Az Audinál alkalmazott ABC-analízis a belső vállalatirányítási rendszer adatai segítségével, az egységár és az igény szorzata alapján csoportokba osztja az alkatrészeket.

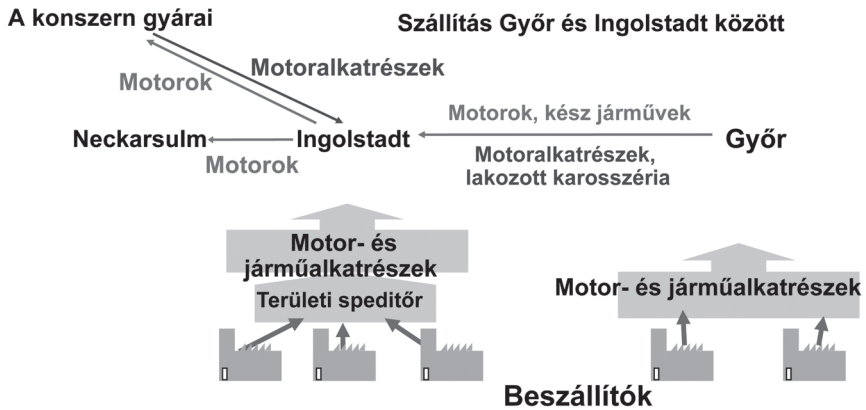
Forrás: saját szerkesztés, internetes adatok és interjúk alapján.

Az AUDI beszállítóinak hatása a helyi vállalkozásokra

Az 1. ábrán az Audi logisztikájával kapcsolatos struktúrák, vagyis a telephelyek és a beszállítók közötti szállítási folyamatok láthatók. Az Audi különböző szállítási feltételeket alkalmaz nagyvállalati pozíciója révén (pl. a szállítás módjától és hosszától függetlenül az Audi telephelyére való érkezés időpontjának meghatározása). A szállítási módok rendszerezése és a felmerülő hibák menedzselése folyamatos. A szállítási módokat három csoportra oszthatjuk:

- Közvetlen szállítás: vagy tisztán közúti forgalom, vagy (a tengerentúli beszállítók esetében) hajóval történő szállítás, majd a kikötőből a szállítmány közúti továbbítása.
- Közvetett szállítás: az árut az adott területeken illetékes szállítmányozásszervező gyűjti be és juttatja el az ingolstadti konszolidációs raktárba, ahonnan az Audi szervezésével, részletesen kidolgozott rendszer alapján, a környezettudatosági szempontok figyelembevételével leginkább vasúton történik a szállítás. Az Audi a győri vasútvonalon saját pályaudvarral és árukezelő rendszerrel rendelkezik. Emellett különleges

1. ábra: Az Audi és beszállító partnerei
Audi and its suppliers

Forrás: Horváth 2011, 22.

esetekben közúti szállítás és a Győr mellett elhelyezkedő péri repülőtér szállítási kapacitása is használható.

- Körszállítás: az Audi és beszállítója közötti keretszerződés alapján, közúton történő szállítás, amely a mérethatékonyságot aknázhathat ki abban az esetben, ha a szállítóautók a megengedett maximumon terheltek.

Az Audi sikeresen elvégezte a szükséges készletcsökkentő lépéseket. Annak érdekében, hogy hatékonyan működjön a termelés, folyamatos és termelési volumenhez igazított készletezést végez. Ehhez komplex vállalatirányítási eszközöket és szabályrendszert alkalmaz. A termeléshez igazított, készletoptimalizálást ellátó szállítás infrastrukturális feltételei kiépítettek.

A következő vizsgálati szempont a beszállítók összetétele. A magyar tulajdonú beszállítók aránya mindössze 4%, és bár arányuk növekedett, még mindig csak Tier3 szinten vannak. Az 58%-ban német tulajdonban lévő beszállítók hatékonyan alkalmazzák a beszállítói módszereket, illetve leányvállalatok idetelepedésével hidalták át a távolságot. A magyar beszállítók aránya hosszú távú megfigyelést igényel annak érdekében, hogy gazdaságpolitikai következtetéseket tudjunk levonni.

E körülmények között érdemes megfigyelni a vállalat beszállítói láncainak hosszát, valamint azt, hogy a jelenlegi OEM (original equipment manufacturer) beszállítók életpályája hogyan alakult. Érdemes azt megvizsgálni, hogy az Audi első számú beszállítói a Volkswagen-konzern többi tagjának is szállítanak-e, és ha igen, akkor mióta, milyen mértékben. Ezt átlátva lehet találni olyan alkatrészeket, melyek helybeli gyártása felgyorsíthatja az Audi gyártási folyamatait a külföldi beszállításhoz képest. A kérdéskör fontos azon magyar tulajdonú vállalatok számára is, melyeknek célja a beszállítói körbe való belépés, illetve a feljebb lépés. A járműipar Kelet-Közép-Európában hosszú múltra tekint vissza

(Rechnitzer, Smahó 2012). A kiépült beszállítói hálózatban a magyar vállalkozásoknak periferikus helyzete van, a szállítási infrastruktúra és a teljes beszállítói hálózat elemzésének hiánya a beágyazódás akadályaként is értelmezhető. Ezzel szemben egy ekkora vállalat beszállítói hálózata innovációs hatással lehet a helyi vállalkozói környezetre. Dinamikus ipari környezetben nagyobb esély van új vállalkozások, kiegészítő szolgáltatások szerveződésére, spinoff esetek előfordulására.

Az önkormányzat gazdaságfejlesztő szerepe

Győrben elsődleges cél egy erős, több lábon álló, versenyképes gazdaság kialakítása és megtartása. Győrben meghatározó az Audi jelenléte, a városnak kedvező környezetet kell biztosítania. Gondoskodnia kell a vállalkozások megközelíthetőségéről és a működés feltételeinek kialakításáról. A Győri Ipari Park 1992 óta biztosít magas szintű infrastruktúrát nagybefektetők és kisebb vállalkozások számára. A stratégiailag tudatosan, a közlekedési fővonalak közelében elhelyezett, alapítása óta bővülő terület olyan üzleti környezetet kínál, amely a stabil működés biztonságát és az üzleti fejlődés lehetőségét nyújtja a cégeknek. A Győri Nemzetközi Ipari Park Kft. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának tulajdonában lévő cég, amely hosszú ideje biztosítja az alábbi szolgáltatásokat:

- közvetlen autópálya- és vasúti kapcsolat;
- a tulajdonviszonyok rendszerezése;
- a talajszennyezettség mérése;
- a közműellátottság biztosítása;
- a helyhatósággal kapcsolatos ügyintézés;
- a letelepedés kezelése, a letelepedés utáni működést támogató tevékenységek.

Az Audi jelenléte az ipari tevékenységek összetételén látszik. Az ipari park az elmúlt időszakban lehetőséget biztosított járműipari és más iparági szereplők letelepedésére. A város által folyamatosan fejlesztett 191 hektárnyi területen prioritás a megfelelő környezet megteremtése kis- és középvállalkozások számára annak érdekében, hogy a járműipar beszállítói hálózata fejlődhessen. Az adózási környezet ismérve, hogy Győr városa 2014 januárjától 10%-kal csökkentette a helyi iparüzési adót (GYMJVÖ 2013); az ipari körzetet dominánsan alakító vállalatként az Auditól származik az iparüzési adó döntő része. 2013. decemberig a város lehetőséget biztosított a győri székhelyű vállalkozások részére, hogy befizetett iparüzési adójuk bizonyos százaléka felett rendelkezzenek, ha ugyanarra a célra lekötik költségeik bizonyos százalékát. Az Audi élt ezzel a lehetőséggel: 2013 decemberéig a vállalat által befizetett adó 4%-ából kulturális, sport- és művészeti tevékenységeket fejlesztett a város. Ezért cserébe az Audi azt vállalta, hogy az általa választott tevékenységre társadalmi felelősségvállalás formájában további, a 4%-kal megegyező összeget fordít. (GYMJVK 2013)

Társadalmi felelősségvállalás a vállalatnál

Az előzőekben bemutatott megoldás az iparüzési adó felhasználásával egyfajta önállóságot nyújtott a vállalatoknak. A fejlesztett tevékenységek szempontjából pedig a koncepció pozitív módon járulhat hozzá a támogatások kiszámíthatóbbá, átláthatóbbá tételéhez. A továbbiakban a támogatott részterületeket mutatom be.

Amellett, hogy a vállalat sportesemények rendszeres támogatója, 2006 óta névadó főszponzora a Győri ETO kézilabdaklub női csapatának és a győri nemzeti utánpótlástornának. 2011 óta kiemelt támogatója a Győri ETO futballklubnak. 2013-ban arany fokozatú támogatóként járult hozzá a Magyar Olimpiai Bizottság tevékenységéhez.

A cég a kulturális események rendszeres támogatásán túl az évente megrendezett városi nyárázó koncert fellépőinek főtámogatója 2002 óta. Szintén 2002-től a világszerte ismert Győri Balett főtámogatója.

Az Audi felismerte azt a tényt, hogy az egyetemi kooperáció elsődleges a szakember-utánpótlás szempontjából, hiszen Győr területének humán tőkéje és az Audi tőkéjének értéke is növekedhet ezáltal. A 2011-es üzleti jelentés kimondja, hogy a „jövő kulcsa a képzés” (Audi 2012). A győri Széchenyi István Egyetem Műszaki Tudományi Karán az Audi Hungariának négy tanszéke működik: az Anyagtudományi és Technológiai Tanszék, a Belső Égésű Motorok Tanszék, a Járműgyártási Tanszék, valamint 2013-tól a Járműfejlesztési Tanszék. Ezek együttesen alkotják az Audi Hungaria Járműmérnöki Tanszékcsoporthoz, így erősítik az Audi-konzern és az Audi Hungaria jelenlétét a Széchenyi Egyetemen (Audi 2013). Az Audi Hungaria Iskola 2010. szeptember 1-jén kezdte meg működését. A magyar tanulók az első osztálytól két tanítási nyelvű oktatási program alapján, magas színvonalon sajátítják el a német nyelvet. A német gyermekek németországi tanterv szerint tanulnak, ami biztosítja, hogy hazatérésük után minden nehézség nélkül bekapcsolódjanak a németországi oktatásba. Az integráció kérdése tehát ebben az intézményben kulcsfontosságú. Az Audi és a Széchenyi István Egyetem 2008-ra visszanyúló együttműködéséből közvetlenül profitál az Audi: már születtek olyan kutatási eredmények, melyek az ingolstadti központnak is hasznossá válhatnak. Vagyis a kutatás-fejlesztési tevékenység Győrben egy kooperatív tevékenység hasznos eredménye (SZE 2013). E kutatás-fejlesztési tevékenység nem kiemelkedő mértékű a vállalat teljes fejlesztéspolitikájában, helyi vonatkozásban viszont a közvetlen szponzoráció mértéke magas szintű. A Mobilis egy olyan, főként a járműiparra és a közlekedésre fókuszáló tudományos játszóház, amely az interaktív játékok, a rendhagyó természettudományos bemutatók révén megkedvelteti a műszaki és természettudományokat a látogatókkal, s a fiatal generáció e benyomások alapján fogékonyabbá válik a területekre, ami segítheti pályaválasztásukat is (Mobilis 2013).

Összegzés

A tanulmány leíró jelleggel mutatta be azt a környezetet és időtávot, amelybe az Audi mint globális vállalat beilleszkedett, felsorolta a letelepedés mérföldköveit, intézményi hatásait. Az 1993-ban letelepedett vállalat máig perspektívát lát Győr városában. Ezt alátámasztja a 2011-es bővítés és a vállalat kommunikációs anyagaiban a városi értékek kiemelése. A helyi munkaerő-állományra, a helyi bérköltségekre, a társadalmi integrációs folyamatokra, a vállalkozásokra, a kis- és közép vállalati szektorra, az adózási rendszerre és az oktatásra gyakorolt hatások kritikus és a helyi gazdaságfejlesztés részéről különleges figyelmet igénylő területek. Mivel a vállalat egyértelmű főszereplője az ipari körzetnek, ezek a jelenségek a regionális gazdaságra egyedi módon hatnak. A város figyelembe veszi ezt, az együttműködés különösen az infrastruktúra fenntartásában és fejlesztésében, valamint a közös, kutatás-fejlesztéshez köthető célok elérésében valósul meg.

Irodalom

- Audi (2012): Az Audi Hungaria Motor Kft. éves jelentése, 2011.
- Audi (2013): http://www.audia3limousine.hu/?utm_campaign=FB_POR034_2013_Audi_A3_Limousine_0923_1020&utm_source=prcikk&utm_medium=%2Ffn24%2FPRcikk%2Fprcikk (Letöltés: 2013. november 22.)
- Bödör E. (2007): Az Audi Hungária Motor Kft. Magyarországon. Szakdolgozat. Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Northampton, 118–132.
- GYMJVK [Győr Megyei Jogú Város Közgyűlése] (2013): A helyi iparüzési adó meghatározott részének célirányos felhasználásáról szóló 8/2000. (III. 10.) Ök. rendelet.
- GYMJVÖ [Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata] (2008): Győr Megyei Jogú Város középtávú integrált városfejlesztési stratégiája. Győr
- GYMJVÖ [Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata] (2013): Előterjesztés a helyi iparüzési adóról szóló 34/2010. (XI. 26.) GYMJVÖ rendelet módosítására, valamint 8/2000. (III. 10.) Ök. rendelet hatályon kívül helyezésére.
- Horváth G. (2011): *Handout – Egy motorgyár létesítése*. Széchenyi István Egyetem, Győr http://www.sze.hu/~kardos/AUDI2011/Handout%20%20Egy%20motorgy%E1r%20%E9tes%EDt%E9se_SZE_20110920.pdf (Letöltés: 2013. november 20.)
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MGSZ [Magyar Gépjármű Szövetség] (2012): 2011 csúcsev volt a magyar járműgyártás történetében: beruházások, fejlesztések, munkahelyteremtés. Magyar Gépjárműipari Szövetség, Budapest <http://www.gepjarmuipar.hu/hirek/autoipari-hirek/2011-csucsev-volt-a-magyar-jarmugyartas-torteneteben-beruhazasok-fejlesztések-munkahelyteremtés/141/> (Letöltés: 2013. május 5.)
- Mobilis (2013): <http://mobilis.gyor.hu/mobilisrol/a-kozpontrol> (Letöltés: 2013. május 5.)
- Rechnitzer J., Smahó M. (2012): *Vehicle industry and competitiveness of regions in Central and Eastern Europe*. Széchenyi István Egyetem, Universitas-Győr Nonprofit Kft, Győr
- SZE (2013): <http://uni.sze.hu/dobog-a-szengine-gyori-egyetemistak-versenymotort-epitettek> (Letöltés: 2013. szeptember 10.)
- TeIR (2013): *Idősoros elemző*. <https://www.teir.hu/idosor/index.html> (Letöltés: 2013. november 26.)

A Robert Bosch csoport miskolci letelepedése és beágyazódásának folyamata

The establishment and local integration of the Bosch Group in the City of Miskolc

JÓZSA VIKTÓRIA

JÓZSA Viktória: PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő; viktoria.jozsa@gmail.com

KULCSSZAVAK: fenntartható helyi gazdaságfejlesztés, nagyvállalat, beágyazódás, fejlődési út

ABSZTRAKT: A tanulmány egy multinacionális nagyvállalat (a Bosch) letelepedését és a helyi gazdaságba, társadalomba történő beágyazódási folyamatát mutatja be egy kelet-közép-európai közepes méretű városban, Miskolcon, 2001-től napjainkig. A szerző az endogén növekedési elméletet igazolja primer kutatás során feltárt tényanyaggal, majd ez alapján levont következtetésekkel. Az elsődleges cél annak bemutatása, hogy a hosszú távú versenyképesség feltételeinek megteremtésével a fenntartható gazdasági fejlődés és a magasabb helyi hozzáadott érték megteremtése hogyan válik lehetségessé. Ennek érdekében a tanulmány azonosítja a helyi beágyazódás mérföldköveit, „kötelező” és „szabadon választott” tevékenységeken keresztül a nemzetközi nagyvállalat szerepét és lehetőségeit a település fejlődési útjának meghatározásában és a helyi gazdaságfejlesztés sikerességében. Mindez hozzájárul a multinacionális nagyvállalatok letelepedésének, beágyazódásának, működési mechanizmusainak megértéséhez, amely hazánk duális gazdaságszerkezetének oldása, valamint a kis- és közepes méretű vállalkozások fejlesztése szempontjából alapvető fontosságú. A tanulmányban bemutatott, a helyi szereplők részvételével, együttműködésével megvalósított tevékenységek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Miskolc a szerkezeti válságból kiemelkedve hazánk egyik vonzó befektetési célpontjává, vállalkozásorientált fejlesztési gyakorlatot megvalósító városává váljon.

Viktória JÓZSA: PhD student, Enyedi György PhD School of Regional Studies, Szent István University, Gödöllő; viktoria.jozsa@gmail.com

KEYWORDS: sustainable local economic development, multinational company, integration, development path

ABSTRACT: A considerable amount of literature has been published on the role played by local governments and other actors in local economic development, and on the objective and subjective factors that affect the inward investment of foreign capital. Nowadays both economic geography and regional studies pay particular attention to processes underway in, and the differing development paths of, Central and Eastern European countries and their cities. The

purpose of this paper is to examine the establishment of a large multinational company in a medium-sized Central and Eastern European city, and its integration into the local economy and society, from 2001 until the present day. This paper presents the network of relationships between the city of Miskolc as an investment location and the Bosch Group, and the continuous development of these relationships over more than a decade. It was prepared in parallel with a case study on the establishment and integration of Audi in the Hungarian city of Győr.

The author presents a real case verification of the modern endogenous growth theory through the data originating from primary research, the subsequent analysis and, finally, the conclusions. The main aim of this study is to illustrate the correspondence between the creation of the necessary conditions for long-term competitiveness, sustainable economic development and the production of higher-level local added value. With this objective in mind, the paper identifies the milestones of the local integration process and shows how the company, after the initial “compulsory” activities, achieved deep integration into the local economy and society through the implementation of activities defined and presented as “freestyle” or optional. The study also describes the role a multinational company may have in determining the development path of a given city, and in the success of attaining sustainable local development.

This knowledge contributes to the understanding of the establishment, integration and operation mechanisms of multinational companies, which is of crucial importance in order to unlock the dual economic structure of Hungary and the development of small and medium-sized enterprises. This study allows us to trace Miskolc’s development path over the past decade, its search for a way forward and the beginnings of a change in the city’s image. The city, which has a legacy of heavy industry and which suffered serious problems as a result of the change of regime in 1989, is slowly becoming a liveable and diverse residential location. The described activities, realized with the participation and cooperation of local actors, have significantly enhanced the ascent of Miskolc from a city suffering from structural crisis to an attractive investment location implementing business-friendly incentives.

Bevezetés

Jelentős mennyiségű hazai és nemzetközi szakirodalom olvasható arról, hogy az önkormányzatok és egyéb szereplők milyen szerepet töltenek be a helyi gazdaságfejlesztési tevékenységben, valamint hogy melyek a külföldi tőke letelepedésének objektív és szubjektív tényezői. A gazdaságföldrajz és a regionális tudományok napjainkban egyaránt kiemelt figyelmet fordítanak a kelet-közép-európai országokban, ezen belül a városokban tapasztalt folyamatokra, a térségek és városok eltérő fejlődési útjaira. Jelen esettanulmány Miskolc város mint befektetési helyszín és a Robert Bosch csoport kapcsolatrendszerét, annak folyamatos fejlődését mutatja be a kezdetektől napjainkig eltelt több mint egy évtizedben. A tanulmány bemutatja, hogy a kezdeti, „kötelezően megvalósítandó” tevékenységektől milyen időtávban és milyen folyamatok, ösztönző tényezők hatására jutott el a vállalatcsoport a helyi gazdaságba és társadalomba történő mély beágyazódásig, a „szabadon választottként” definiált és bemutatott tevékenységek megvalósításával.

A kutatáshoz az elméleti keretet a modern nemzetközi és hazai kutatásokban szereplő quadruple helix elmélet és az endogén növekedésemélet, a települések sikerességének és versenyképességének meghatározására szolgáló tényezők

szolgáltatták. Az alkalmazott módszertan elemei a rendelkezésre álló publikus forrásokból a releváns információk összegyűjtése és rendszerezése, valamint a vállalat döntéshozóival, gyakorlati szakembereivel való konzultáció volt. Jelen tanulmány empirikus megállapításai alátámasztják két, a közelmúltban végzett, a városi versenyképességről szóló kvantitatív összehasonlító vizsgálat eredményeit. Az esettanulmányban nyomon követhető Miskolc fejlődési folyamata, útkeresése és arculatváltásának megindulása az elmúlt évtizedben, aminek során nehézipari örökséggel rendelkező, a rendszerváltás során súlyos károkat elszenvedő város lassan vonzó befektetési célponttá, élhető, sokszínű lakóhellyé válik.

Miskolc demográfiája, gazdasága, ipara

Miskolc közepes méretű vidéki város,¹ az Észak-magyarországi régió közigazgatási, gazdasági, tudományos, oktatási és kulturális központja, Borsod-Abaúj-Zemplén megye székhelye. A város az Északi-középhegység legfontosabb helyén, a Miskolci kapuban fekszik, különböző tájegységek találkozásánál, fontos kereskedelmi utak mentén. A település már a középkorban kereskedőváros volt, 1365-ben Nagy Lajos királytól kapott városi rangot. Miskolc kedvező logisztikai adottságokkal rendelkezik: földrajzi elhelyezkedése, helyi, kistérségi, országos és nemzetközi közlekedési kapcsolatai jók, 100 km-es körzetében 4 ország található, az M30–M3 autópálya révén kapcsolódik az európai autópálya-hálózathoz. A város regionális vasúti csomópont, az óránkénti InterCity járatok kényelmes közlekedést biztosítanak a fővárosba és a vidéki nagyvárosokba (miskolc.hu 2013).

Miskolc Magyarország negyedik legnagyobb városa. A 2011. évi népszámlálási adatok szerint a város lakosság száma az elmúlt 10 évben csaknem 17 000 fővel 167 754 főre csökkent, a lakosság képzettsége az országos átlagnál magasabb. A városban és agglomerációjában több mint 300 000 ember él (ksh.hu 2013). Miskolc gazdag ipari múlttal rendelkezik az acél- és gépipar területén, a hagyományos iparágak a 18. századtól telepedtek le, bár a város a köztudatban a nyolcvanas évek iparvárosaként él. A városnak az 1900-as évek közepén több mint 200 000 lakosa volt, ekkor a nehézipari cégek adtak munkát a munkaképes korúak meghatározó részének. A rendszerváltás után a hazai nagyvárosok különböző fejlődési pályát jártak be, az 1990-es évek elején mély válságba került Miskolc gazdasága is, nagyvállalatai elvesztették piacukat, gazdálkodásuk összeomlott, ami az egész városra kihatott (Kukely, Zábrádi 2003).

A város jelenlegi helyzetét két, a közelmúltban végzett összehasonlító kutatás is elemzi. A magyarországi nagyvárosok pozíciójának változását 2007–2010 között vizsgáló kvantitatív módszertanú tanulmány szerint Miskolc (Kecskemét és Pécs mellett) a „billegők” kategóriájába tartozik, azaz inkább nyertese, mint vesztese a gazdasági válságnak. A billegő városokban a válság negatív hatásai nem voltak olyan kirívóak, mint a többi vizsgált város, például Tatabánya és

Nyíregyháza esetében (Egedy 2012). A másik kutatás a hazai nagyvárosokat és térségeiket hasonlította össze, Miskolcot versenyhátrányos vonzáskörzetben lévő versenyképes központként határozta meg, amely szűk vonzáskörzetével együtt fejlettebb az átlagosnál (Tóth, Nagy 2013). A jelenlegi helyzet leírásánál fontos kiemelni, hogy Miskolc identitásának a mai napig fontos része az ipari hagyomány, az ipari kulturális örökség gondozása, ám ezzel együtt napjainkban is tart a város gazdaságának és arculatának újraformálása.

A Robert Bosch csoport letelepedésének körülményei

Hazánkban a Bosch története 1918-ig nyúlik vissza, amikor Robert Bosch megalapította magyarországi lerakatát a Bosch Róbert Kft.-t, melynek központja Budapesten, a Vas u. 16.-ban volt (bosch.hu 2013).

A Bosch csoport 10 leányvállalattal van jelen Magyarországon, és mintegy 8500 főt foglalkoztat hazánkban. Az Észak-magyarországi régióban Egerben, Hatvanban és Miskolcon üzemeltet gyáregységet, melyekben összesen mintegy 7850 főt foglalkoztat (2013. január 1-ji állapot). A vállalat folyamatosan fejleszt technológiáját, kapacitásait magyarországi létesítményeiben, valamint kutató-fejlesztő központokat is fenntart hazánkban. Jelenleg a Bosch két leányvállalatot működtet Miskolcon: a Robert Bosch Energy and Body Systems Gépjárműelektromossági Alkatrész Gyártó és Forgalmazó Kft. (RBHM) az autóiipari üzletág szerződéses gyártójaként működik, a Robert Bosch Power Tool Elektromos Szerszámgyártó Kft. (PTHU) profilja elsősorban kéziszerszámok gyártása és fejlesztése.

A Bosch miskolci története 2001. október 31-én, a Robert Bosch Power Tool Kft. (PTHU) megalapításával indult. Nem sokkal ezután, 2001. december 14-én letelepedési szerződést írtak alá Miskolc városával egy 2003-ra létesülő, 500 főt foglalkoztató kéziszerszám-fejlesztő és -gyártó üzemről. Ezt követően a PTHU a beruházás megvalósításához megvásárolt egy 200 000 m² nagyságú területet a város északi határában, itt zöldmezős beruházással új gyáregyület épült. A kéziszerszámok termelése az előzetes terveknek megfelelően 2003 augusztusában indult meg. A kéziszerszám-üzletág sikeres letelepedését követően 2003 nyarán megalakult a Robert Bosch Energy and Body Systems Kft. Ez a gyáregység autóiipari alkatrészek, indítómotorok, relék és hajtóművek gyártásával foglalkozik, a termelés 2004-ben indult.

A letelepedés körülményeinél fontos kiemelni, hogy ekkor Miskolcon mindössze négy multinacionális vállalat működött. Ebből kettő, az üvegiipari formákat gyártó Ross Mould és az acélipari Cogne Italy meglévő gyárakat vásárolt meg. Jelentős zöldmezős beruházás a rendszerváltástól 2001-ig kettő volt a városban, az autós híradástechnikai eszközöket gyártó japán Shinwa (1997) és az amerikai Delco Remy generátorok felújításával foglalkozó leányvállalata (1998). A négy vállalat együttesen ebben az időszakban mintegy 1500 embernek

adott munkát a közel 180 000 lakosú városban. A város ekkor még – talán a magyarországi nagyvárosok közül egyedülként – nem rendelkezett ipari parkkal, sem pedig autópálya-kapcsolattal. Agglomerációjában azonban három ipari park is szerveződött (fn.hu 2002).

A két Bosch vállalat jelenleg Miskolc és Borsod-Abaúj-Zemplén megye legjelentősebb munkáltatói között van: az RBHM aktuális átlagos statisztikai létszáma 2113 fő, míg a Power Tool jelenleg 1796 főt foglalkoztat. Az RBHM-nek jelenleg átlagosan 79, míg a PTHU-nak 121 fő munkavállalója dolgozik kutatás-fejlesztési munkakörben.

Gyárbővítés, fejlesztés – termelési szakaszok, foglalkoztatás

A folyamatos bővülést, fejlődést a két miskolci gyár esetében külön alfejezetben mutatja be a tanulmány.

A Robert Bosch Power Tool Kft.

A 2001-es megalakulást és letelepedési szerződést követően 2003-ban megindult az elektromos kéziszerszámok gyártása és fejlesztése. A termelés felfutásával 2004-ben új raktárépület építése kezdődött, ezt 2005-ben adták át. Ezzel párhuzamosan a bővítés részeként egyedülálló fejlesztési központot alakítottak ki, amely világszínvonalú kéziszerszámok előállításához kapcsolódóan folyamatos kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységet végez. A vállalat folyamatosan bővíti kapacitásait és fejleszti technológiáit, a kutatás-fejlesztéssel foglalkozó munkavállalók száma folyamatosan emelkedik. Itt készülnek a „zöld termékvo-nalhoz” tartozó Bosch kéziszerszámok. 2007-ben kezdődött meg a kutatás-fejlesztési központ létrehozása. A 2010-ben átadott fejlesztőközpontban és a gyártási területeken együttesen évente 7 millió szerszám készül, 2008. október végén készült el a 25 milliomodik szerszám Miskolcon.

A gyár sikerének kulcstényezője az erős és gyors ütemű innovációs képesség. 2007-ben Német Marketing Díjjal is elismerték a Bosch újításait és marketingstratégiáját. 2009-ben a Bosch fejlesztése, az UNEO elnevezésű pneumatikus fúróalapács nyerte el a XVII. Magyar Innovációs Nagydíjat, 2012-ben pedig elkészült az ötvenmilliomodik szerszám Miskolcon. A folyamatos kutatás-fejlesztési tevékenység fontosságát és egyben ipari alkalmazhatóságát, sikerét is jelzi, hogy a Bosch száznál is több új elektromos szerszámot dob piacra minden évben. A 2011-es értékesítésnek közel 40%-a olyan termékekből állt, amelyek kevesebb mint két éve voltak a piacon. A közelmúltban jelentették be hivatalosan a Bosch kéziszerszám-üzletágának európai átszervezését, melynek következtében a fa- és felületmegmunkáló elektromos szerszámok gyártása és fejlesztése

2014 második felétől szintén Miskolcon folyik majd. Ezeknek az ún. kék termék-vonalhoz tartozó termékeknek a gyártásával és fejlesztésével tovább bővül a miskolci gyár tevékenysége. A fejlesztésnek köszönhetően 2016 végéig a miskolci gyárban 320 új munkahely létesül.

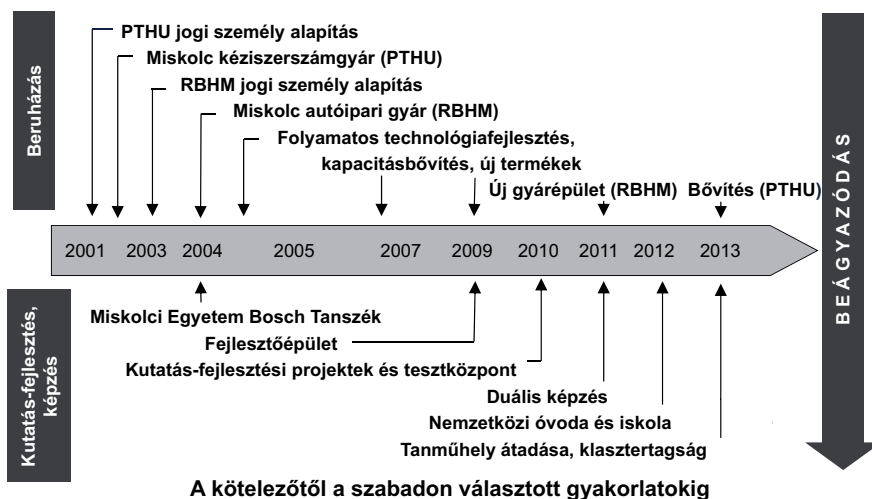
A Robert Bosch Energy and Body Systems Kft.

A 2003 nyarán megalakult Robert Bosch Energy and Body Systems Kft. miskolci gyáregységében 2004 őszén kezdődött meg az autóiipari alkatrészek, indítómotorok, relék és hajtóművek gyártása. A Miskolcon gyártott autóiipari alkatrészeket jelentős autóiipari cégeknek szállítják. Folyamatosan újabb termékek (klímaberendezések, villamos motorok, ablaktörlő rendszerek) gyártását vezetik be, az alkalmazottak létszáma növekszik. 2007 júniusában elkezdődött a haszongépjárművek indítómotorainak gyártása. A folyamatos és intenzív fejlesztés és bővülés következményeként új gyártócsarnok építésére volt szükség. 2011. szeptemberben adta át a vállalat újabb miskolci gyártócsarnokát, a 2010 nyarán kezdődött 6,5 milliárd forintos beruházással a vállalat új gépsorokat telepített az új csarnokba, e fejlesztések összesen 1000 további munkahelyet teremtettek a közelmúltban. A vállalat 2013 őszén adta át a vállalat korszerű tanműhelyét és tagságot vállalt az Észak-magyarországi autóiipari klaszterben (NOHAC) is.

A folyamatos bővülésen, fejlesztéseken túl figyelmet érdemel a Bosch képzési rendszere. Ez biztosítja, hogy minden dolgozó rendelkezzen a munkája elvégzéséhez szükséges készségekkel és tudással, illetve minden munkatársnak lehetősége legyen a folyamatos fejlődésre, ezáltal a vállalat meg tudja felelni a változó piac követelményeinek, a dolgozói kompetenciák folyamatos fejlesztése révén növelje versenyképességét. Mindkét vállalat nyújt munkahelyi képzéseket munkatársainak. A dolgozók képzése a Bosch-kompetenciamodell alapján, a kompetenciamenedzsment-rendszer részeként történik az alábbi területeken: technológiai kompetenciák, üzleti adminisztráció, módszertani kompetenciák, valamint munkavégzéshez nem kapcsolódó kompetenciák (társas és vezetői kompetenciák, vállalkozói szellem). Az előbbieken túl vállalati egészségmegőrzést szolgáló projekt zárult a közelmúltban.

Fontos kiemelni, hogy a kezdeti beruházási és technológiafejlesztési tevékenységeken túlmenően mindkét miskolci vállalat folyamatosan további fejlesztéseket valósít meg, nagy hangsúlyt fektet a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységekre, a munkavállalók és leendő munkavállalók képzésére, a helyi beszállítói hálózat fejlesztésére, a helyi felsőoktatási és kutatóintézetekkel való együttműködésre, valamint társadalmi felelősségvállalásra is. A Robert Bosch csoport két miskolci leányvállalatának helyi beágyazódása folyamatos volt a vizsgált időszakban, a folyamat mérőföldkövei és azok ütemezése, kapcsolódásai jól azonosíthatóak (1. ábra).

1. ábra: A Bosch csoport helyi beágyazódásának mérföldkövei Miskolcon
 Milestones of the local integration process of the Bosch Group in Miskolc

Kutatás-fejlesztési, oktatási és egyéb együttműködések

A miskolci Bosch-gyárak a magyarországi oktatási rendszer teljes vertikumát lefedik együttműködéseikkel és fejlesztési projektjeikkel. Az óvodai oktatástól a felsőoktatásig számos jelentős együttműködés, fejlesztés valósult meg az elmúlt években. Ezen együttműködések mutatnak be az alábbiakban.

A Miskolci Egyetem és a Bosch csoport együttműködése nem új keletű, a kapcsolat 2004-ben kezdődött. A 2005-ben alapított Robert Bosch Mechatronikai Tanszék a 2. világháború után Magyarország első, ipari vállalat által alapított tanszéke. Az egyetemmel való együttműködés célja a műszaki és tudományos ismeretek alkalmazása és bővítése a mechatronika kutatásának, oktatásának és széles körű alkalmazásának területén, valamint gyakorlatorientált képzés biztosítása és a gyárak mérnökigényeinek kielégítése.

A Miskolci Egyetem a miskolci, egri és hatvani Bosch vállalatok javaslatára 2004. augusztus 24-én kezdeményezte a Robert Bosch Mechatronikai Tanszék létrehozását. Ezt követően a Robert Bosch Alapítvány 2005-ben többéves előkészítő tárgyalások után döntött a Miskolci Egyetem Gépészmérnöki és Informatikai Karán ipari támogatással létrehozandó tanszék alapításáról. Az eredeti szándék mára konkrét oktatási, kutatási és fejlesztési feladatok megvalósításában teljesedett ki, a tanszék a Bosch-gyárak részére számos kutatási és fejlesztési projektet végez (bosch.uni-miskolc.hu 2013). A felsőoktatásban létrejött és

működő együttműködésen túl a Bosch csoport a középfokú oktatás piaci igényekhez való igazításában is szerepet kíván játszani, ennek megfelelően az iskolai rendszerű gyakorlati képzés megvalósításához a bérelt helyszínen meglévő tanműhelyét az oktatás igényeinek megfelelően fejleszteni kívánja a közeljövőben. A Robert Bosch Energy and Body System Kft. célja, hogy a céges betanítási program helyett az iskolai rendszerben tanulók gyakorlati képzésével foglalkozzon. Ennek elérése érdekében a vállalat a miskolci Andrassy Gyula Szakközépiskolával együttműködési megállapodást kötött a duális szakképzésről, amelynek keretein belül tanulószerveződéssel fogad gyártósori gépbeállító tanulókat a 2013–2014-es tanévtől, majd mechatronikai technikus tanulókat a 2016–2017-es tanévtől. A tanulószerveződés keretében foglalkoztatott tanulók tervezett létszáma a 2016–2017-es tanévre 96 fő lesz.

A miskolci Bosch vállalatok ezen felül anyagi hozzájárulást biztosítottak olyan általános iskolai és óvodai csoportok elindításához, ahol a külföldi munkavállalók gyermekeinek elhelyezése, anyanyelvi oktatása vált lehetővé. A Bosch által felújított csoportszobában a 2012–2013-as tanévtől folyik óvodai nevelés, a 2013–2014-es tanévben már 20 fős létszámmal, német nyelven beszélő óvodapedagógus alkalmazásával, a Német Általános Iskola a 2012–2013-as tanévtől működik Miskolcon az MNÁMK Intézményfenntartó és Működtető Közalapítvány felügyelete alatt. A 2013–2014-es tanévben 1. és 2. osztály indul. Távlati célként megfogalmazódott az oktatás kiterjesztése a 2016–2017-es tanévtől a felső tagozatra, továbbá az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosítása (minimum 4 tanterem 20 fős osztályoknak, a magyar diákok számára a magyar nyelvtant és irodalmat, valamint történelmet oktató pedagógusokkal). A vállalat a jövőben közérdekű kötelezettségvállalás és beruházások finanszírozása formájában támogatja a létesítmények működtetését.

Logisztika

Egy nagyvállalat számtalan módon pazarolhat. A feleslegesen felhalmozott készletektől a gyenge belső információáramlason át a beszállítókkal való kapcsolattartás alulszervezettségéig a nagyvállalat tágabban értelmezett rendszerében megannyi résen szivároghat vagy áramolhat ki a mind értékesebb energia. Az ellátási láncban a Bosch megtalálta az újabb fejlődési pontokat, melyeket tovább kell fejlesztenie, hogy még hatékonyabb tudjon lenni, valamint felismerte, hogy mennyire fontos tényező az információáramlás, a vevőkkel és a beszállítókkal való együttműködés. A Magyar Logisztikai, Beszerzési és Készletezési Társaság a logisztikában legkiemelkedőbb teljesítményt felmutató vállalatnak 2005 óta minden esztendőben a Logisztikai Kiválóság Díjat adományozza. 2010-ben a kitüntetést a miskolci Robert Bosch Power Tool Kft. nyerte el. A nyertes pályázat a vállalat hazai beszállítói hálózatának fejlesztését ismer-

teti. A Bosch működése során felismerte, hogy az üzleti siker és a szakmai kiválóság eléréséhez alapvetően szükséges a beszállítók bevonása, nem elég csak a házon belüli kiválóságra törekedni, hanem a gyár kapuin túl, az ellátási lánc egészét kell fejleszteni. A Boschban követett leanelvek szerint csak azt gyártják, amire konkrét igény van, vagy ami az előre meghatározott készletből elfogyott és pótolni kell. Ezzel a versenyképesség fenntartásán kívül olyan vállalati működési modell jön létre, amely a fenntartható fejlődés pillérének tekinthető. Elkerülhető a legsúlyosabb pazarlási forma, a túltermelés, vagyis a felesleges készletek felhalmozása.

Beágyazódás a helyi társadalomba, társadalmi felelősségvállalás

Egy gazdasági szereplő helyi beágyazódásának alapvető eleme a helyi gazdasággal való kapcsolat, de emellett egyre hangsúlyosabban jelenik meg a helyi társadalom jólétéhez való hozzájárulás, a társadalmi kapcsolatok. A Bosch fontosnak tartja a lakosság, a társadalom érdekeinek szem előtt tartását. Alkalmazottai komfortérzetéhez környezetbarát, biztonságos munkahelyek kialakításával, rendszeres egészségmegőrző programokkal, valamint vállalati rendezvények, közös szórakozási lehetőségek felkínálásával járul hozzá. A régióban élő vagy tanuló fiatalokat pedig arra serkenti, hogy aknázzák ki tudásukat, fejlesszék képességeiket a globalizálódó, versenyhelyzetet teremtő világ igényeihez igazodva. E célok számtalan konkrét példán keresztül valósulnak meg. Az alábbiakban röviden bemutatok néhány tevékenységet, külön kiemelve és elsőként szerepeltetve a hazai felsőoktatás és mérnökképzés fejlesztése érdekében tett erőfeszítéseket.

A magyarországi Bosch csoport évek óta kiemelten támogatja a magyarországi felsőoktatást és mérnökképzést: a vállalat már több mint 500 millió forintot fektetett be magas színvonalú, több nyelvet beszélő fiatal mérnökök képzésébe; felismerve, hogy a válság közepette felértékelődik a szakképzett mérnökök tudása, a tehetségmenedzsment. Ennek egyik eredménye a legmodernebb technológiával felszerelt, közel 100 férőhelyes felújított előadóterem a Miskolci Egyetemen, amely a miskolci Bosch-gyárak finanszírozásával készült el. A vállalat az anyagi támogatások mellett számos pályázati lehetőséget kínál, gyakornoki programokra, ösztöndíjakra, szakdolgozati konzultációkra, tudományos diákköri és PhD-konzultációkra is lehetőséget biztosít. A Robert Bosch-díj célja az, hogy a bolognai rendszer ritmusához igazodva, egy tanévben kétszer is jutalmazza a Miskolci Egyetem legkiemelkedőbb teljesítményt nyújtó diákjait. A program azokat a hallgatókat támogatja, akik tanulmányaik során állandó, kimagasló teljesítményt nyújtanak, valamint az egyetemi évek alatt tanulmányi versenyeken, tudományos diákkörökben elért sikereik mellett kutatási tevékenységet vagy egyéb közéleti, szociális, társadalmi tevékenységet is

végeznek. A díj a hagyomány és innováció üzenetét egyként jelképezi, pénzjutalom és külföldi tanulmányút is a része.

A Bosch Miskolcon szakmai konferenciákat is szervez, melynek egyik példája az Együtt a jövő mérnökeiért című konferencia, melynek célja az volt, hogy az ipar számára megfelelő képzettségű mérnöki munkaerőt biztosíthassanak a felsőoktatási intézmények Magyarországon. A Föld napján, először 2009-ben megrendezett elektromobil-verseny látványos és nagy médiavisszhangot kiváltó rendezvény, ahol oktatási intézmények diákjai mérik össze technikai tudásukat.

Fentiek mellett számos, a munkavállalók és a város lakosságának életminőségét javító kezdeményezés fűződik a Bosch nevéhez, így például a karitatív tréningek, a több éves múltra visszatekintő jótékonyági gyűjtés, a Magyar Vöröskeresztrel együttműködésben évek óta szervezett véradó nap, előadások az egészséges életmódról, valamint kiemelten a családi rendezvények, pl. a Mikulásvonat vagy a Nyitott kapuk, családbarát napok a miskolci Bosch-gyárban kezdeményezés. Az előzőekben ismertetett tevékenységeken túl a miskolci Bosch vállalatok a közéletben aktív szerepet vállalnak, szponzorálják a város sportklubjait, támogatják a helyi és országos jelentőségű kezdeményezéseket.

Elismerések

A miskolci Bosch-gyárak vezetői számos kitüntetést vettek kézhez az elmúlt időszakban érdemeik elismeréseként.

Dr. Max Nitzsche, a Robert Bosch Energy and Body Systems Kft. ügyvezető igazgatója a Magyar Tudományos Akadémia 184. közgyűlésén vette át az MTA vezetői kollégiuma által adományozott Wahrmann Mór-érmet. Az intézmény e kitüntetéssel a gazdasági élet azon kiválóságait jutalmazza, akik kimagasló érdemeket szereznek a tudomány, a kutatás, a fejlesztés támogatásában.

Uwe Mang, a Robert Bosch Energy and Body Systems Kft. gazdasági igazgatója a Miskolc Megyei Jogú Város Közgyűlése által adományozott Civilek Támogatásáért díjat vehette át. Az elismeréssel a közgyűlés a város oktatási intézményeivel való folyamatos és szoros stratégiai együttműködést, valamint a miskolci gyár társadalmi felelősségvállalásban vállalt példaértékű szerepét ismerte el.

A Robert Bosch Power Tool Kft. ügyvezető igazgatóját, Horváth Attilát 2010 márciusában a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje, polgári tagozat kitüntetésben részesítették a gyár nemzetközi sikereinek érdekében végzett tevékenységéért.

Végezetül pedig a Bosch csoport Miskolcon végzett tevékenységeinek méltó elismeréseként, Miskolc képviselő-testületének döntése alapján 2008-ban felavatták a Robert Bosch parkot, ezzel a közterületet, melyen a gyárak találhatók, a Bosch névadójáról nevezték el.

Az önkormányzat gazdaságfejlesztő szerepe

Az önkormányzat gazdaságfejlesztő szerepénél két időszak érdemel különös figyelmet. Az első a letelepedés időszaka, illetve ennek előzményei. Ennek kapcsán már említettem, hogy 2001-ben Miskolcon mindössze négy multinacionális vállalat működött, és a város ekkor – talán a magyarországi nagyvárosok közül egyedülként – nem rendelkezett ipari parkkal, sem pedig autópálya-kapcsolattal. Agglomerációjában azonban három ipari park is szerveződött. A Bosch-beruházás érdekében a városnak 10 ha-os területet kellett megvásárolnia. Ezt követően, 2001 és 2007 között folyamatosan együttműködött az önkormányzat a Bosch-gyárakkal, ezt az időszakot leginkább a folyamatos fejlesztés, a kapacitásbővítés, a kutatás-fejlesztési tevékenységek megjelenése és az ezekhez szükséges kapcsolatok megerősítése jellemezte. Az együttműködés 2007-től vált újra intenzívebbé, ekkor az önkormányzat elkötelezte magát a helyi gazdaságfejlesztési tevékenység mellett. Ennek keretében infrastrukturális és szervezeti fejlesztések kezdődtek, melyek alapot teremtettek a jövőbeli fejlesztéseknek és együttműködéseknek.

2006-ban megalakult a Miskolc Holding Zrt., a Debrecenben működő modell alapján, ám rövid idő múlva kiegészülve a helyi gazdaságfejlesztési tevékenységgel. Megalakult a Gazdaságfejlesztési Iroda, az első évben minimális létszámmal, mely az évek során folyamatosan emelkedett. Kiemelendő a Miskolci Egyetem Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézetével való sikeres szakmai együttműködés a gyakornoki programban. A városi gazdaságfejlesztési tevékenység céljai: 1. a befektetői igényekre szabott stratégiai infrastruktúra; 2. a hatékony, koordinált önkormányzati szervezet és a kapcsolódó üzletbarát környezet; 3. az együttműködő helyi partnerség; 4. a nemzetközi láthatóság megteremtése voltak (Józsa, Nagy 2013).

2007-ben új program körvonalazódott a magyar regionális fejlesztésben, mely 7 nagyváros, köztük Miskolc növekedési pólussá fejlesztését tűzte ki célul (Rechnitzer 2007). A pólusprogramhoz kötődően széles körű partnerséggel elkészült a technopoliszstratégia, nevesítve a zászlóshajóprojekteket, ezek között a Mechatronikai Ipari Park (Mechapark) kialakítását, mint a szakirodalomban kemény infrastruktúra-fejlesztésként nevesített tevékenységet. Az első számú prioritás a teljes körű, ipari igényekre szabott közművekkel, közvetlen autópálya-kapcsolattal és vasúti kapcsolattal is rendelkező ipari park kialakítása volt. A Mechaparkot 2009-ben adták át, majd ezt követte a Miskolc Déli Ipari Park (MIDIP) előkészítése és az ipari park cím elnyerése. Fentieken túl a puha infrastruktúra terén is jelentős előrehaladás történt az egyablakos ügyintézés megkezdésével, a helyi szintű vállalkozásfejlesztési és befektetésösztönzési rendelet elfogadásával (32/2008. rendelet Miskolc vállalkozásfejlesztési és befektetés-ösztönzési programjáról), valamint helyi szintű támogatási lehetőség bevezetésével.²

A helyi partnerség megerősítésével, a helyi gazdaság szereplői felé való nyitással, számos konferencia, „after care” workshopok, testületi ülés, egyéb

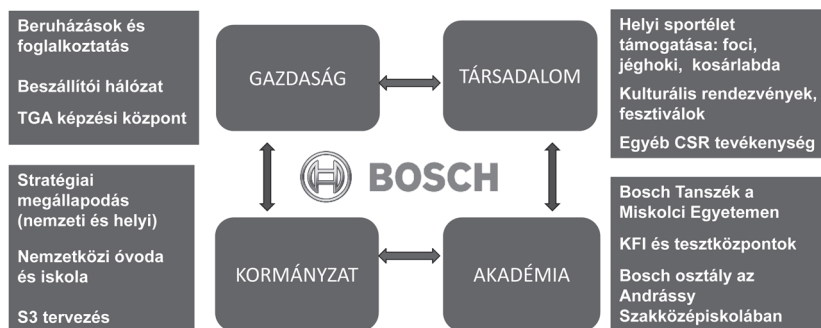
üzleti és társadalmi rendezvények szervezésével az önkormányzat és a meghatározó helyi gazdasági szereplők kapcsolata elmélyült. Elkészült a környező városok és ipari területeik összehasonlító elemzése, fejlesztik és karbantartják a beszállítói és más jellegű adatbázisokat. Az önkormányzat nagy hangsúlyt fektetett a város arculatváltására és újrapozicionálására az országon belül és kívül egyaránt, Miskolc negatív imázsának, a múltból adódó előítéleteknek a megszüntetésére. Átlátva és tudatosan felvállalva e tevékenységek kockázatát is, a város több nemzetközi és hazai megmérettetésen vett részt, és szinte minden esetben kiemelkedő sikerrel szerepelt. Ehhez az időszakhoz köthető a Vodafone és a Patec letelepítése, a döntés a Robert Bosch Energy and Body Systems Kft. újabb miskolci gyárának megépítéséről, utóbbi projekt pályázatának előkészítése és benyújtása. A közelmúltban folytatódott az önkormányzat gazdaságfejlesztési tevékenysége, ennek egyik látható eredménye az ipari infrastruktúra fejlesztésében a Miskolc Déli Ipari Park kialakításának megkezdése. A befektetésszervezési tevékenység szintén folytatódott, melynek eredménye a közelmúltban bejelentett újabb miskolci autóipari beruházás, a japán Takata cég zöldmezős fejlesztése a MIDIP területén (miskolcholding.hu 2013). Mindezekkel párhuzamosan 2012-ben megindult az oktatás a nemzetközi óvodában és iskolában.

Fentiek alapján megállapítható, hogy az elmúlt években folytatódott az önkormányzat és a Bosch kapcsolatrendszerének mélyülése. Ennek több konkrét megnyilvánulási formája, jövőbe mutató közvetlen és közvetett indikátora is van. Ide tartozik a 2001-ben, a letelepedéskor aláírt szerződés megújítása 2013 nyarán, valamint a Bosch szerepvállalása az új városi arculat kialakításában, a 2014–2020 közötti programozási folyamatokban, az Európai Bizottság által előírt módszertani alapelvekkel összhangban.

Összegzés

Összegzőként megállapítható, hogy Miskolcon a Bosch csoport az elmúlt több mint egy évtizedben jelentősen hozzájárult a város és agglomerációjának fejlődéséhez. Az elmúlt években az új területi politikák homlokterébe a térségek, a régiók adottságai, potenciáljai kerültek, amelyek azután a fejlesztésekhez belső erőforrásokként állnak rendelkezésre, megfelelő körülmények között aktivizálhatók. Az új területfejlesztés célja tehát elsősorban nem a magasan fejlett térségek adottságainak mozgósítása, hanem további – endogén – forrásoknak, a régión belüli potenciáloknak a hasznosítása, aktivizálása (Káposzta, Nagy 2012). Ezért fontos, hogy egy adott vállalat hozzájáruljon az adott terület egység endogén erőforrásainak fejlesztéséhez. A quadruple helix modell³ szereplőihez (helyi gazdaság, önkormányzat, oktatás és kutatás-fejlesztés, helyi társadalom) szintén számos szállal kapcsolódnak a miskolci Bosch vállalatok (2. ábra).

2. ábra: A Bosch csoport hozzájárulása a területi potenciálhoz
Contribution of the Bosch group to the territorial potential

Ezen túl a Bosch csoport számos ponton járult hozzá a városi sikeresség növeléséhez és a versenyképesség erősítéséhez, természetesen a többi helyi szereplővel, kiemelten a helyi önkormányzattal együttműködve. Enyedi (1997) szerint a sikeres város versenyképességének alapja az információgazdag környezet, az információáramlási csomópontok, a tudásalapú innovatív ipari környezet. Röviden: a város lakóinak szellemi tőkéje, tudáskészlete. A sikerességi kritériumok közül kiemelten fontos a Bosch csoport hozzájárulása a gazdasági szerkezet megváltoztatásához, a tudásalapú termelés fenntartásához, az innovációs képesség növeléséhez, a stratégiai döntések meghozatalához, a foglalkoztatáshoz és ezáltal a jövedelemtermeléshez, valamint a kedvező üzleti környezet és az erős külső kapcsolatok, stratégiai partnerségek kialakításához. Fontos kiemelni, hogy a fejlődési folyamat minden szereplő részéről nyitottságot, türelmet, együttműködést igényelt, és számos kérdést, problémát is felvetett.

A versenyképességi alaptényezőket (Lengyel 2003) sorra véve a Bosch csoport jövőbeli miskolci tervei között szerepel célzott, projektalapú kutatás-fejlesztési projektek előkészítése és megvalósítása, a duális képzés megerősítése és kiterjesztése a felsőoktatásra, további beruházások, technológiai fejlesztések, a regionális beszállítók körének megerősítése, a nemzetközi óvoda, iskola továbbfejlesztése. Alapvető fontosságú továbbá a helyi önkormányzattal való együttműködés kiterjesztése új területekre is, ezek közül kiemelt fontosságú a városfejlesztési döntések előkészítése, valamint Miskolc, a megye és a régió befektetési vonzerejének növelése a 2014–2020 közötti időszakban (1. táblázat).

Fentieket kiegészítve a kormány 2013 októberében 1707/2013. határozatával Miskolc és térsége kiemelt fejlesztési központtá nyilvánításáról döntött. Az esettanulmányban leírt fejlődési folyamat eredményeként és a jövőbeli tervek alapján kialakulni látszik Miskolc fejlődési útja. Miskolc 2030-ra az új gazdaság regionális központja, élhető és vonzó, egészséges, emberközpontú, inspiráló és integráló város kíván lenni (Miskolc Megyei Jogú Város Településfejlesztési

1. táblázat: A jövő fejlődési irányai a versenyképességi alaptényezők szerint
Future development paths on the basis of the basic factors of the pyramid model

<i>Alaptényező</i>	<i>Vállalati stratégiai cél</i>	<i>Tevékenységek</i>
Kutatás-fejlesztés	Piaci versenyelőny növelése	Célzott, projektalapú kutatás-fejlesztési projektek előkészítése
Infrastruktúra és humán tőke	Képzett munkaerő alkalmazása	Középfokú duális képzés további erősítése, tanműhely fejlesztése; Duális képzés kiterjesztése a felsőoktatásra
Kívülről jövő befektetések	Hatékonyagságnövelés	További beruházások, technológiafejlesztés
Kis- és középvállalkozások	Stratégiai helyzet erősítése	Regionális beszállítók körének erősítése; Miskolc, a megye és a régió befektetési vonzerejének növelése
Intézmények és társadalmi tőke	Társadalmi tevékenységek fejlesztése	Nemzetközi óvoda, iskola kiterjesztése, továbbfejlesztése; A régióban lévő más vállalatok bevonása a programba

Koncepciója 2013). A város fejlődési potenciálja, versenyképessége a többi, hasonló méretű hazai és kelet-közép-európai várossal való összehasonlításban az elmúlt időszakban jelentősen nőtt. Lassan megteremtődik az a kritikus tömegű erőforrás, ezzel összhangban pedig az a közösségtudat és önbizalom is, amely a következő években Miskolc megnövekedett ütemű fejlődésének feltétele és egyben kulcsa lehet.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítéséhez külön köszönetet szeretnék mondani a Robert Bosch csoport részéről Dr. Max Nitzsche, Uwe Mang, Ansgar Lengeling, Javier Pareja González, Gombos Klára, Révay Péter, Nagy Anita és Lajtos-Nagy Judit segítő együttműködéséért.

Jegyzetek

- 1 Az általános nemzetközi meghatározás szerint azok a települések tartoznak ebbe a kategóriába, melyek lakosság száma 100 000 és 250 000 fő között van.
- 2 Az Európai Bizottság által elfogadott 800/2008/EK rendelet (általános csoportmentességi rendelet) jelentős mértékben egyszerűsítette és korszerűsítette az állami támogatások szabályait. A de minimis támogatásokra való alkalmazásról szóló, 1998/2006/EK bizottsági rendelet pedig kimondja, hogy nem minősül állami támogatásnak a bármely hároméves időszakban odaítélt, vállalkozásként 200 000 eurót nem meghaladó támogatás.

- 3 A quadruple helix modell egy innovációs együttműködési modell, amelyben a felhasználók, a vállalatok, az egyetemek és az önkormányzatok egymással együttműködnek innovációk (termékek vagy szolgáltatások) létrehozása céljából. Számos kutatás kiemeli, hogy nincs egyetlen quadruple helix, hanem számos fajtája, módzata létezik. Egy jellemzőben minden modell megegyezik, mégpedig hogy a hagyományos triple helix modellhez képest egy negyedik szereplőcsoportot is nevesítenek, amely a modell alkalmazási területétől függően lehet a társadalom, a civil szereplők, a végfelhasználók, a fogyasztók vagy a helyi lakosság.

Irodalom

- Egedy T. (2012): A gazdasági válság hatása a nagyvárosok versenyképességére Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 4., 420–438.
- Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4., 1–7.
- Józsa V., Nagy H. (2013): Helyi gazdaságfejlesztés – megéri-e a befektetést, és ha igen, kinek? In: Rechnitzer J., Somlyódy E., Pfeil E., Kovács G. (szerk.): *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr, 271–280.
- Káposzta J., Nagy H. (2012): Az endogén fejlődés és a lokalizáció gazdaságfejlesztésének összefüggései. In: Farkas A., Kollár Cs., Laurinyecz Á. (szerk.): *A filozófia párbeszéde a tudományokkal: A 70 éves Tóth Tamás professzor köszöntése*. Protokollár Tanácsadó Iroda, Budapest, 136–149.
- Kukely Gy., Zábrádi Zs. (2003): Az ipar szerepe vidéki nagyvárosaink rendszerváltozás utáni fejlődésében. http://geogr.elte.hu/TGF/TGF_Cikkek/kukely4.pdf (Letöltés: 2013. november 1.)
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés*. JATE Press, Szeged
- Miskolc Megyei Jogú Város Településfejlesztési Konceptiója 2014–2030. (Tervezet, 2013)
- Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6., 690–703.
- Tóth G., Nagy Z. (2013): Eltérő vagy azonos fejlődési pályák? A hazai nagyvárosok és térségek összehasonlító vizsgálata. *Területi Statisztika*, 6., 593–612.
- <http://www.bosch.hu/sajto/tortenet/mtortenet.phtml> (Letöltés: 2013. december 1.)
- <http://www.bosch.uni-miskolc.hu/> (Letöltés: 2013. november 1.)
- http://fn.hir24.hu/gazdasag/2002/03/11/miskolci_iparfejlesztes_vendegek_avason/ (Letöltés: 2013. november 1.)
- http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_04_2011.pdf (Letöltés: 2013. december 1.)
- <http://www.miskolc.hu/elet-varosban/gazdasag/varos-gazdasaga/logisztika> (Letöltés: 2013. december 1.)
- <http://www.miskolc.hu/elet-varosban/gazdasag/varos-gazdasaga/tenyek-es-adatok> (Letöltés: 2013. december 1.)
- <http://www.miskolcholding.hu/aktualis/ezer-munkahelyet-teremt-miskolcon-japan-takata> (Letöltés: 2013. december 1.)

Industrial districts, growth poles, metropolises in the Central European space

János Rechnitzer	
Research programme on the Vehicle Industrial District in Győr	3
Theoretical articles	
László Faragó, Gábor Lux	
Current chic or museum exhibit? Growth poles and industrial districts in development policy	11
Edit Somlyódyne Pfeil	
The transforming role of the state and its relationship to urban development	31
Tamás Hardi, Gabriella Baráth, Zoltán Csizmadia, Andrea Uszkai	
Spatial disparities of urban growth in Europe with special regard to locations of automotive industry	45
Pál Szabó, Máté Farkas	
The spatial structure of East-Central Europe	67
Zoltán Egri	
The bases of a typology of cities and urban areas in Central and Eastern Europe	87
János Rechnitzer, Ádám Páthy, Judit Berkes	
Stability and change in the Hungarian city network	105
Krisztián Koppány, Norbert Kovács, Dániel Róbert Szabó	
City and agglomeration: economic relations and growth	128
Case studies	
Ildikó Egyed	
Spatial development or industrial policy? The experiences of competitiveness poles in France	159
Dávid Fekete	
Economic development in the Ingolstadt automotive center	176
Katalin Czákó	
Audi Hungaria Motor Kft. in the local economy	188
Viktória Józsa	
The establishment and local integration of the Bosch Group in the City of Miskolc	199

Ipari körzetek, növekedési pólusok, nagyvárosok a közép-európai térben

Rechnitzer János	
A győri járműipari körzetről szóló kutatási program	3
Elméleti tanulmányok	
Faragó László, Lux Gábor	
Kurrens portéka vagy múzeumi tárgy? Növekedési pólusok és iparági körzetek a fejlesztéspolitikában	11
Somlyódy Péter	
Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya	31
Hardi Tamás, Baráth Gabriella, Csizmadia Zoltán, Uszkai Andrea	
A városnövekedés területi eltérései Európában, különös tekintettel a járműipari városokra	45
Szabó Pál, Farkas Máté	
Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe	67
Egri Zoltán	
A város- és várostérség-tipizálás alapjai Kelet-Közép-Európában	87
Rechnitzer János, Páthy Ádám, Berkes Judit	
A magyar városhálózat stabilitása és változása	105
Koppány Krisztián, Kovács Norbert, Szabó Dániel Róbert	
Város és vonzáskörzete: gazdaságkapcsolatrendszer és növekedés. Vázlat a győri járműipari körzet regionális makromodelljének kidolgozásához	128
Esettanulmányok	
Egyed Ildikó	
Területfejlesztési vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai	159
Fekete Dávid	
Gazdaságfejlesztés az ingolstadti járműipari központban	176
Czakó Katalin	
Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra	188
Józsa Viktória	
A Robert Bosch csoport miskolci letelepedése és beágyazódásának folyamata	199

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2014/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Olvasószerkesztő / Copyeditor:

Czirfusz Márton

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Segéd-szerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre
for Economic and Regional Studies, Institute for
Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: MTA IX. Osztálya,
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar
Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális
Alap, Vasi Volán Zrt..

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt
jelenik meg. / Space and Society is published
under the Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. [http://
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

28. évfolyam, 3. szám
Volume 28, Number 3
2014

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében

Dilemmas regarding the applicability of the territorial capital approach – problems of social capital in Camagni's concept

BODOR ÁKOS, GRÜNHUT ZOLTÁN

BODOR Ákos: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; bodor@rkk.hu

GRÜNHUT Zoltán: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; grunhut@rkk.hu

KULCSSZAVAK: területi tőke, társadalmi tőke, kapcsolati tőke

ABSZTRAKT: A területi tőke egy viszonylag új koncepció, első megjelenése az ezredfordulóra tehető (egyések szerint 1999-ben, mások közlése alapján 2001-ben tűnt fel a ki-fejezés). A fogalom meghatározása és alkalmazása eleinte nem mindenben felelt meg a tudományos kritériumrendszer követelményeinek. Robert Camagni volt az első (s mindeztől az egyetlen), aki megkísérelte kidolgozni a területi tőke elméleti definícióját, valamint elemeinek taxonómiáját. Törekvései eredményeként egy átfogó modell látott napvilágot, amely a szerző szándékai szerint alkalmas a területi erőforrások regionális fejlődésben és gazdasági növekedésben játszott szerepének mérésére.

Tanulmányunk a Camagni-féle modellben található egyes komoly ellentmondásokra kívánja felhívni a figyelmet, amelyek a „kapcsolatigról” és a társadalmi tőkére merülnek fel. Legfontosabb állításunk az, hogy a modell két fő része, a „hagyományos négyzet” és az „innovatív kereszt” nem választhatók el egymástól úgy, ahogyan azt Camagni teszi. Másképpen fogalmazva, az „innovatív kereszt” elemeinek tényleges működése nem függetleníthető a társadalmi tőke működésétől.

Ákos BODOR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; bodor@rkk.hu

Zoltán GRÜNHUT: research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; grunhut@rkk.hu

KEYWORDS: territorial capital, social capital, relational capital

ABSTRACT: Territorial capital is a relatively new concept. Its first appearance dates back to the early 2000s (some say 1999, others 2001). In the beginning, it was not a strictly scientific term, more like an approach to development policy. Roberto Camagni was the first (and also, so far, the last) who made efforts to elaborate a comprehensive definition of territorial capital and the taxonomy of its components. Owing to his theoretical endeavor a model evolved which is capable – according to the author – to measure the contribution of territorial capital to regional growth. The model is based on Camagni’s earlier works and other similar concepts such as the innovative milieu.

The three-by-three matrix of the model is divided into two parts: the “traditional square” and the “innovative cross”. The former encompasses “the classes of sources of territorial capital usually cited by regional policy schemes” – as Camagni states. These “traditional” territorial capital components are different forms of material capital goods, human capital and social capital. Against these, the innovative cross contains “more interesting and innovative elements on which new attention should be focused” – as the author underlined. These components are – among others – relational capital, different types of cooperation networks and forms of partnerships guided by good governance. The focus of Camagni’s approach is on the relational and cognitive nature of these components which are indicated as crucial factors of regional performance.

The paper points out some contradictions in Camagni’s theoretical model focusing on the “relationality” and other essentially social capital elements. Our most important statement is that the separation of traditional square and innovative cross is not possible. More precisely, we state that the components of innovative cross do not work independently from social capital. The output of the operation of these so-called innovative, relational elements depends on the combination and the condition of different social capital elements in the given territory. However, Camagni’s concept does not care enough about the complexity of social capital. First, it tries to skip the disputed question of individuality and collectivity in relation to the features of social capital. Secondly, it remains silent on a point of the dark side, the negative consequences of “relationality” although this is a relevant problem, especially in the context of new EU member states. And finally, it cannot escape the tautological risks which Portes and Durlauf mentioned in their works about the challenges of social capital. Camagni’s concept is a clear example of this issue.

Bevezetés

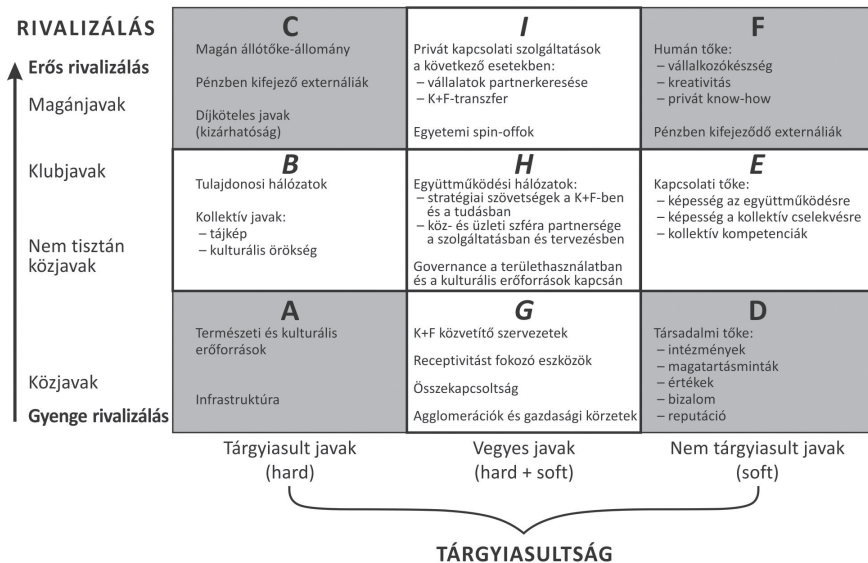
A Politecnico di Milano professzora, Roberto Camagni által kidolgozott területi-tőke-modell igaz csak pár éve, egy 2008-as kiadású tanulmánykötetben került a szélesebb szakmai közönség elé, mégis azt tapasztaljuk, hogy ma már mérföldkő jelentőségűnek értelmezik a regionális tudomány művelői.¹ Sőt, az elméleti keret kétségkívül több mint tudósok gondolatait megmozgató teória: alkalmazott modell az Európai Unió fejlesztéspolitikai stratégiaalkotásához, a tervezési fázishoz. A területi tőke kutatása olyan módszertan, amely alkalmas tudományos jelleggel vizsgálni az Európai Unió területi versenyképességgel, területi kohézióval, lokális és regionális szintű fenntartható gazdasági növekedéssel és innovációspotenciál-építéssel kapcsolatos céljait, irányelveit. A modell ugyanakkor szoros összhangban áll az uniós fejlesztéspolitikai szemlélet pilléreivel, tehát az endogén fejlődés preferálásával, a helyközpontú (place-based) megközelítés favorizálásával, továbbá az alulról szerveződő (bottom-up) kapacitás- és képességépítés szorgalmazásával. Mivel nem képes objektív távolságot tartani e főáramhoz tartozó irányzatoktól, nyilvánvaló fejlesztéspolitikai beágyazottsága van az elméletnek.

Camagni egy háromszor hármas mátrixban összegzi a területi erőforrásokat.² Az elemek osztályozásához segítségül hívja a közgazdaságtan két hagyományos szempontrendszerét, így létrehozva két dimenziót a rivalizálás (függőleges tengely – közjavak, klubjavak, magánjavak) és a tárgyasultság (vízszintes tengely – hard, vegyes és soft javak) mentén (1. ábra). Camagni (2008, 2009) külön hangsúlyozza, hogy a modell újszerűsége egyrészt az erőforrások eladdig el nem végzett csoportosításából, másrészt a vízszintes és függőleges középső tengelyekre illesztett, korábban jórészt figyelmen kívül hagyott tőketényezők beépítéséből következik. Nem véletlen, hogy a szerző ezen erőforrások halmazát „innovatív keresztnek” nevezte el, amelyekre a négy sarokpontban lévő „hagyományos négyzet” tényezőivel szemben érdemes fókuszotlan összpontosítani.

Tanulmányunk eleget kíván tenni Camagni intésének, s alaposan megvizsgálja a koncepció újszerűségét, különös tekintettel a társadalmi tőke modellben való szerepére. E szempont egyáltalán nem elhanyagolható, már csak azért sem, mert maga a szerző is kiemeli, hogy az „innovatív kereszt” elemeiben nélkülözhetetlen a „kapcsolatiság” (relationality), szociokulturális és földrajzi, valamint szervezeti, kormányzási – általában tehát intézményi – kontextusban egyaránt.

A tanulmányban először Camagni felfogását ismertetjük a társadalmi és a kapcsolati tőkéről, annak fejlődését a szerző munkásságában, kidomborítva megközelítésének hiányosságait és kritikálhatóságát. Ezt követően a társadalmi tőke

1. ábra: A területi tőke elemeinek elméleti taxonómiája
A theoretical taxonomy of the components of territorial capital

Forrás: Camagni 2009, 123.

szakirodalmának alapvető megállapításai, vitái és irányzatai szemszögéből elemezzük, hogy a területi tőke modellje mennyiben reflektál e kérdésekre, azok figyelembevétele vagy mellőzése miként hat a koncepcióra. Harmadsorban értékeljük a modellben szereplő tőketényezők viszonyát a „hagyományos négyzetben” és az „innovatív keresztben”, különös tekintettel továbbra is a társadalmi tőke aspektusára. Végezetül kiegészítő megjegyzést fűzünk az elmélethez.

A társadalmi tőke és a kapcsolati tőke problémája

A területi tőke modelljének elemeit áttekintő 1. ábrán is látható, hogy Camagni különbséget kíván tenni a kapcsolati tőke és a társadalmi tőke fogalmai között. Ez a tény azért tűnik különösen relevánsnak, mivel Camagni a „kapcsolatiság” fontosságát helyezi koncepciója középpontjába; s miben jelenne meg koncentráltabban e kérdés, mint éppen a társadalmi/kapcsolati tőke fogalmaiban?

Camagni már a területitőke-koncepció szükségességének indoklásában is azt fejtegeti, hogy a globális versenyben a térségek fejlődésének vagy éppen leszakadásának kulcstényezői nem lehetnek mások, mint a versenyképességet támogató újszerű szervezési formák, együttműködési módok. Tehát fejlődés szükségképpen csak ott tud megvalósulni, ahol biztosítva vannak a szükséges „kapcsolati” tényezők, vagyis a térségek „kollektív cselekvőként” támogatni tudják a vállalatok működését (Camagni, Capello 2013, 1384.).

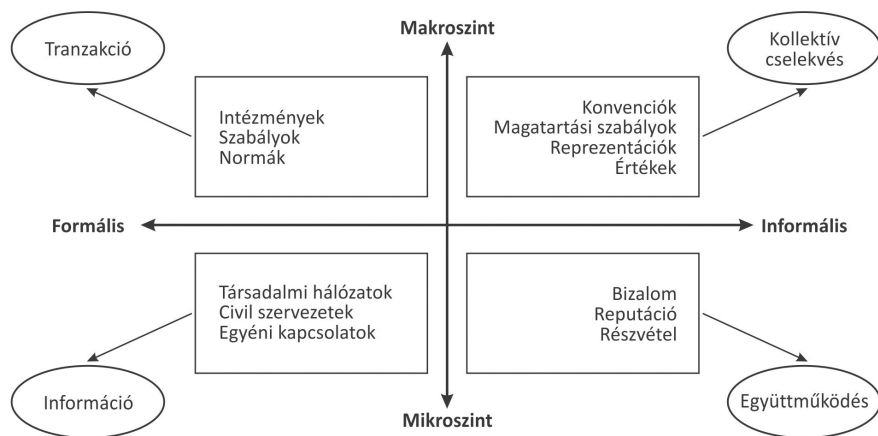
A társadalmi és a kapcsolati tőke fogalmainak szétválasztását egy valóban univerzális területitőke-modellben mindenképpen indokoltnak és szükségyszerűnek találjuk. Camagni azon törekvéssel, hogy általánosan a társadalmi tőkéhez sorolt elemeket leválassa a tisztán közjószág jellegű erőforrásoktól, csak egyet érteni tudunk, ahogyan a két elem elhelyezésével is a mátrixban. A területi tőke modelljében ez a megkülönböztetés a társadalmi-tőke-koncepció több mint negyed évszázados történelmének talán legfontosabb törésvonalára is utalhatna, szintézis lehetőségét hordozza. Amint azonban fejtegetéseink végén láthatóvá válik, erről tulajdonképpen nincsen szó: a fogalmak ténylegesen nem különülnek el egymástól, inkább csak zavaró redundanciát okoznak a modellben.

A területi tőke elemeinek mátrixa (1. ábra) a jobb oldalon tartalmazza a *nem tárgyasult (soft)* tényezőket. Ezek között a *legalsó* cellában, tehát a tisztán közjavak között helyezkedik el a *társadalmi tőke (D cella)*, míg a versengés szempontjából vegyes típusként értelmezett – a klubjavakhoz, azaz nem tisztán közjavakhoz sorolt – *nem tárgyasult javak* között találhatjuk a *kapcsolati tőkét (E cella)*. Ezzel Camagni azt állítja, hogy a kapcsolati tőke – a társadalmi tőkével ellentétben – nem mindenki számára elérhető tőketényező. Kapcsolati tőkének a következő erőforrásokat tekinti a szerző: képesség az együttműködésre, képesség a kollektív cselekvésre és kollektív kompetenciák, míg a társadalmi tőkéhez az intézményeket, a magatartásmintákat, az értékeket, a bizalmat és a

reputációt sorolja. Pusztán ez alapján nehéz elképzelni, miként különíti el Camagni a két fogalmat, ám szerencsére máshol erre részletesebb magyarázatokat találunk. Itt elsősorban nem a területi tőkével foglalkozó elméleti tanulmányaira gondolunk (Camagni 2008, 2009; Camagni, Capello 2013), hiszen ezekben a korábbi munkái során már kidolgozott társadalmitőke- és kapcsolatitőke-értelmezéseket használja fel, illetve integrálja.

E művek részletesebb áttekintése előtt azonban szükséges még egyel visszalépnünk ahhoz, hogy megértsük Camagninak a társadalmi viszonyokról, a „kapcsolatigról” (relationality) vallott nézeteit. A szerző korábbi munkáiban ugyan nem használta a társadalmi, illetve a kapcsolati tőke kifejezéseket, ám mégis az ezek által lefedett jelenséggörrel foglalkozott; jól példázza ezt az *innovatív miliő* fogalma. Az innovatív miliő koncepcióját egy nemzetközi kutatócsoport, a GREMI (Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs) dolgozta ki (Aydalot 1986; Camagni 1991; Ratti, Bramanti, Gordon 1997). A kisvállalatok koncentrációját vizsgálva arra jutottak, hogy a társas interakciók, a személyközi kapcsolatok, valamint a kollektív cselekvés jelentik azokat a tényezőket, amelyek a nagyobb innovációs kapacitást, ezáltal a térség gazdasági sikerességét eredményezik. Camagni és Capello (2002) az *innovatív miliő* funkcióit a földrajzi és az úgynevezett kapcsolati közelség dimenzióiban mutatják be. Camagni (2004) egy későbbi munkájában a *kapcsolati közelség* kifejezést lecseréli a *szociokulturális közelségre*, továbbá bevezeti a miliő magyarázatába a *kapcsolati tőke* fogalmát, amelyet gyakorlatilag az egész megközelítés középpontjába helyez. A miliő kiinduló elemeinek a földrajzi és a szociokulturális közelség megletétét tekinti. Utóbbi közös magatartásmintákat, kölcsönös bizalmat, közös nyelvet és reprezentációkat, közös morált és kognitív kódokat jelent értelmezésében. A kétfajta közelség pedig az elmélet szerint „nagy valószínűséggel” magával hozza a gazdasági szereplők közötti interakciókat és együttműködéseket, az informális megállapodások és szerződések sűrűsödését, továbbá az oportunistá viselkedés hiányát. Ezt hívja Camagni helyi *kapcsolati tőkének*, kooperatív attitűdökből, kölcsönös bizalomból, a közösség kohéziójából, valamint az összetartozás-tudatból építkező jelenségként meghatározva azt. Egy lábjegyzetben megemlíti, hogy „világos kapcsolat és hasonlóság mutatható ki a miliőkonceptió és a társadalmi vagy kapcsolati tőke között” (Camagni 2004, 126.). A kapcsolati tőkét Camagni alapvetően azonosítja a miliővel.³ Ugyanakkor e tanulmányban – sőt már annak címében – megjelenik a társadalmi tőke fogalma is, olyannyira, hogy a szerző szükségét érzi, hogy felvázolja saját társadalmitőke-konceptióját, amelyet jórészt Putnam és a Világbank megközelítései alapján dolgoz ki (2. ábra).⁴ Az alapvetően kétdimenziós rendszer megkülönbözteti egyrészt a társadalmi tőke makro- és mikrodimenzióját, mellyel Camagni célja az, hogy elválassza a közvetlenül „az egyes egyéneket érintő elemeket a rendszerelemektől”. A másik dimenzió pedig a társadalmi tőke formális és informális elemeit határolja el.

2. ábra: A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói
Dimensions, forms and roles of social capital

Forrás: Camagni 2004, 131.

Camagni hangsúlyozza, hogy a társadalmi tőke makroszintje tulajdonképpen megfeleltethető a Williamson (1985) és North (1990) nyomán értelmezhető intézményeknek és szabályoknak, amelyek formális és informális formákban is léteznek. A mikrodimenzióban a formális összetevők között a társadalmi hálózatokat és a szervezeteket találhatjuk, valamint az egyéni viszonyokat. Camagni ezek szerepét azonban csak a helyi fejlődés kontextusában értelmezi. Talán a meglehetősen leszűkített definiálást próbálja alátámasztani az a nem túlságosan határozott kísérlet, amikor egy gondolat erejéig magyarázza, hogy miért használja inkább a kapcsolati tőke fogalmát a társadalmi tőke helyett: azt emeli ki, hogy a társadalmi tőke szerinte gyakran átfedésben lévő megnyilvánulási formái között van olyan közös elem, amely minden esetben megtalálható, ez pedig a kapcsolati jelleg.⁵ A kapcsolatokat a fejlődés kulcselemeként értelmezi, amelyek egyszerre jelentenek költséget, kockázatot és előnyöket. Mindezen okokból a kapcsolatokat tartja a társadalmi tőke-elemzések gazdasági szempontból legjelentősebb tényezőjének, inkább a kapcsolati tőke elnevezését részesíti előnyben, amely „majdnem szinonimája a társadalmi tőkének, de kevésbé kifogásolható amiatt, hogy egy társadalom létezésével együtt jár a társadalmi tőke valamilyen formájának a létezése is” (Camagni 2004, 134.). Később, a területi tőke fogalmának kidolgozásakor (Camagni 2008, 2009; Camagni, Capello 2013) is változatlan formában használja a társadalmi tőke megközelítését és a kapcsolati tőke fogalmát. Itt a különbséget a következőképpen fogalmazza meg: „Miközben azt lehet mondani, hogy társadalmi tőke mindenhol van, ahol társadalom létezik, addig a kapcsolati tőkét lehet úgy interpretálni, mint azoknak a kétoldalú vagy többoldalú kapcsolatoknak az összességét, amelyet a helyi szereplők alakítottak ki a térségen belül és kívül. E kapcsolatokat a

természetes interakciók, a bizalom, a közös magatartásminták és értékek légköre támogatja. Ebben az értelemben a kapcsolati tőke megegyezik a helyi miliő fogalmával” (Camagni, Capello 2013, 1388.).

A nehezen kibogozható érvelés alapján úgy tűnik, hogy valamiféle minőségi különbségre utal a szerző, jelesül arra, hogy az „értékesebb” társadalmi tulajdonságokkal rendelkező térségeket „kapcsolati tőke”, vagyis egy olyan miliő jellemzi, amely táptalajául szolgál a gazdasági fejlődésnek, a versenyképesség növekedésének. Ugyanakkor zavarba ejtő, hogy a két fogalomhoz sorolt elemek részletesebb kifejtésénél a társadalmi tőke összetevői is nagyon hasonló jelenségekre utalnak. Mindettől függetlenül teljes térségek társadalmainak kollektív tulajdonságait „kapcsolati tőkének” hívni legalábbis szokatlan és talán félrevezető, továbbá magában hordozza annak veszélyét, hogy a valóságot erősen leegyszerűsítve helyi társadalmakat, közösségeket homogénnek tekintünk. Ez nyilvánvalóan nem újdonság Camagni számára sem, hiszen a kapcsolati tőke szinonimájaként használt innovatív miliő esetében éppen gyakori szerzőtársa, Roberta Capello (2007) jelenti ki, hogy az szükségszerűen absztrakt kategória, nem empirikus realitás, sokkal inkább úgy kell tekinteni, mint egy gazdasági és területi archetípust. „Az innovatív miliő teljességében egyetlen valós területi rendszerben sem valósult meg” (Capello 2007, 286.). A területi tőke modellje Camagni szándéka szerint azonban nem pusztán elméleti absztrakció vagy éppen ideáltípusok elméleti rendszerezése, hanem nagyon is gyakorlatorientált, fejlesztéspolitikai beavatkozások megalapozására alkalmas eszköz. Ez azonban éppen az említett ellentmondásból fakadóan sem lehet így.

Összességében kijelenthetjük, hogy Camagni a fogalmak szétválasztásának kísérletével nem jut messzire: a társadalmi tőke, a kapcsolati tőke, valamint a miliő fogalmai a nagy igyekezet ellenére is tulajdonképpen szinonimák. Ezzel talán még nem is lenne önmagában probléma, viszont a kapcsolatok, illetve a társadalmi kontextus e leszűkített, ugyanakkor mégis túlzottan átfogó értelmezési kerete kétségesé teszi a modell gyakorlati alkalmazásának érvényességét.

Egy elszalasztott lehetőség

Meglátásunk szerint a társadalmi kontextusnak, a társas viszonyoknak ez az egyoldalú ábrázolása komoly problémákat okoz, amennyiben a gyakorlatban szeretnénk alkalmazni a területi tőke modelljét. A társadalmi tőke és a kapcsolati tőke valóságos megkülönböztetése lényegesen változtatna ezen a helyzeten. E felvetés ugyanakkor korántsem újszerű törekvés részünkről, hiszen a társadalmi tőke irodalma régóta foglalkozik ezzel a problémával, még akkor is, ha Camagni koncepciójában ez egyáltalán nem tükröződik.

A Camagni-féle társadalmitőke-elképzelés egyértelműen ahhoz a makroszemléletű iskolához sorolható, amely a társadalom kohéziójával, a kapcsolat-

hálózatok sűrűségével azonosítja a jelenséget, ezek biztosításában látja a társadalmi tőke szerepét, funkcióját. Ez a főként Putnam (1993, 2000) nevével fémjelzett felfogás nagyon sokat tett a társadalmi tőke koncepciójának rendkívüli, interdiszciplináris népszerűségéért. Az iskola megközelítésében a társadalmi tőke az anyagi erőforrások mellett olyan potenciális tőketényezőként jelenik meg, amely hatékonyan szolgálja térségek, régiók vagy akár egész nemzetek felemelkedését. Ennek következtében az 1990-es évek végére a társadalmi tőke egyre nagyobb népszerűsége miatt a gazdaságfejlesztésben, és különösen nagy hatást gyakorolt a gyengébben teljesítő térségek, országok fejlesztéséről szóló elképzelésekre (Dasgupta, Serageldin 1997; Knack, Keefer 1997; Woolcock 1998).

Ugyanakkor nem lehet letagadni azt sem, hogy a társadalmi tőke ilyesféle felfogása számos gyenge ponttal rendelkezik. Ezek vázlatos ismertetése előtt azt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy a társadalmi tőke más megközelítésben – pontosabban: az eredeti értelmezés szerint – legkevésbé sem a közösség szempontjából előnyös következményeket hangsúlyozza, sokkal inkább az egyén számára biztosított kedvező lehetőségeket. A társadalmi tőke klasszikus szociológiai meghatározása, illetve „szülőatyjai” ebben az individuális paradigmában értelmezték a fogalmat, ez minden kétséget kizárólag igaz Bourdieu (1980, 1986) megközelítésére, de alapvetően Coleman (1987, 1988) felfogására is. Bourdieu-nél a társadalmi tőke egyenesen az egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi struktúra és rétegződés fennmaradását leíró gondolatkör szerves része, az egyenlőtlenségek újratermelődését szolgáló egyik eszköz.

A társadalmi tőke témája az ezredforduló környékére rendkívül népszerűvé vált, a túlbujánzó irodalom hatására egye több kritikai hangvételű tanulmány is született. Ezek között Alejandro Portes (1998, 2000) írásai több mint meghatározóak, mivel a Putnam nevével fémjelzett kollektív társadalmi tőke-értelmezést alapvetően hibásnak, logikailag ellentmondásosnak ítélik. Portes komoly kétségeket fogalmaz meg arról, hogy a szociológia határain túllépő, más tudományok által átvett és kiterjesztett fogalom, amely az egyén helyett a közösség attribútumává tette a társadalmi tőkét, mennyire használható. Nem azt állítja, hogy alapvetően elképzelhetetlen lenne a kollektív előnyök levezetése az egyéni viszonyokból, pusztán azt, hogy a közösségek (pl. városok, régiók, nemzetek) társadalmi tőkéje alapvetően más jelenség, mint az egyének társadalmi tőkéje. A kollektív szint elméleti kidolgozása azonban egyáltalán nem történt meg, és ez a fogalomhasználat teljes zavarát okozza: „Egyik megállapításban a társadalmi tőke a támogató jellegű családok gyerekeinek erőforrása, máshol a kereskedők hálózatainak attribútuma, a következőben pedig már annak magyarázata, hogy teljes városok miért jól kormányozottak és miért fejlődnek gazdaságilag. Ebből következően a fogalom magyarázóereje megkérdőjeleződik, és annak a veszélye áll fenn, hogy egyszerűen a *társadalmilag hasznos jelenségek* átfogó szinonimájává válik” (Portes 2000, 3.). Néhány esetben ugyan Portes összeegyeztethetőnek találja az individuális és a kollektív megközelítéseket, de számtalanszor nem. Például a „jó kapcsolatok” hozzásegíthetnek egyeseket,

hogy másokhoz képest könnyebben jussanak jól jövedelmező közpénzekből finanszírozott megbízásokhoz. Ebben az esetben az „individuális” társadalmi tőke tulajdonképpen aláássa a „kollektív” társadalmi tőkét.

Mindezen túl a kollektív szint elméleti kidolgozatlansága a körkörös oksági magyarázatok előfordulását, tautologikus kijelentések megfogalmazását is elősegíti.⁶ Portes szerint individuális metszetben ez Bourdieu-nek köszönhetően nem fordul elő, hiszen a francia teoretikusnál a társadalmi tőke forrásai világosan összekapcsolódnak az egyén saját maga által létrehozott hálózataival, a társadalmi tőke hatásai pedig az anyagi és nem anyagi hasznokkal (Bourdieu 1998). Ezek világosan elkülönülnek azoktól a társadalmi struktúráktól, amelyek kitermelték őket. Portes szerint azonban a kollektív társadalmi tőke esetében ez a megkülönböztethetőség nem mutatható ki, az ok sok esetben egyszerre okozat is, vagyis a társadalmi tőke pozitív következményeiként ugyanazokat szokás említeni (pl. bizalom, gazdasági fejlődés, kevesebb bűnözés), mint amelyekből létezésüket is levezetik. Viszont a kollektív megközelítés kiválóan alkalmas hangzatos fejlesztéspolitikai kijelentések és eszközök megtámogatására. Úgy véljük, az említett ok-okozati zűrzavar jellemző Camagni megközelítésére is, tulajdonképpen minden általa használt fogalom (innovatív miliő, társadalmi tőke, kapcsolati tőke) ezzel a logikai hibával küzd.

Szorosan ehhez a témához köthető a társadalmi tőke „sötét oldalának”, negatív következményeinek aspektusa. Míg az individuális megközelítések számára ez nyilvánvalóan nem jelentős kérdés, addig a társadalmi tőkét kollektív jelenséggént értelmezők esetében már annál inkább az. A területi tőke elmélete azonban egyáltalán nem szól erről a rendkívül fontos tényről. Ez azért is különösen érdekes, mert még a Camagni által példaként kezelt putnami koncepcióra sem jellemző, hogy pusztán a társadalmi tőke idilli, kizárólag pozitív oldalát hangsúlyozná. Putnam leszögezi ugyan, hogy a társadalmi tőkének feltétlenül pozitív hatása van azokra, akik a hálózaton belül vannak, de az már egyáltalán nem biztos, hogy ez a hálózaton kívül lévőkre is minden esetben érvényes. Sőt, kifejezetten azt állítja, hogy társadalmi tőke létrehozható és használható kifejezetten negatív, „antiszociális” célokra is, a többi tőkeformához hasonlóan. Ezért lényegi kérdésnek tartja annak feltárását, miképpen lehet a társadalmi tőke pozitív következményeit – a kölcsönös támogatást, az együttműködést, a bizalmat, az intézményi hatékonyságot – maximalizálni, és a negatív megnyilvánulásokat – a szektásodást, az etnocentrizmust, a korrupciót – minimalizálni (Putnam 2000, 21.). Még az egyértelműen és deklaráltan fejlesztéspolitika-orientált társadalmi tőke-irányzat legnagyobb hatású alkotója, Michael Woolcock is kemény kritikával illeti azt az általa „közösségi szemléletűnek” nevezett megközelítést, amely megfeledek a társadalmi tőke előnytelen formáiról (mint például a szervezett bűnözésről vagy a parokializmusról), és olyan homogén egységként kezeli a közösségeket, ahol minden tag automatikusan részesül a társadalmi tőke előnyeiből. A negatív társadalmi tőke jelenségét egyébként számos empirikus munka is bizonyította (például Rubio 1997, aki „romlott társadalmi tőkének”

hívja a Kolumbiában tapasztalt bizonyos jelenségeket). A fejlődő országok Világbankhoz köthető kutatásai is azt igazolták, hogy pusztán az informális csoportok léte vagy akár önmagában a közösségi szolidaritás, a „helyi szintű társadalmi tőke” erőssége nem feltétlenül vezet gazdasági prosperitáshoz (Narayan 1999; Narayan, Nyamwaya 1996).

Camagni, meglátásunk szerint, nem túlzottan sikeres, a társadalmi tőkét a kapcsolati tőkétől szétválasztó kísérletén kívül az irodalomban ismertek egyéb, használhatóbb elképzelések is. Ezek közül Hartmut Esser megközelítését ismer-tetjük, aki 2008-ban megjelent *The two meanings of social capital* című tanulmá-nyában azt a célt tűzte ki, hogy a társadalmi tőke címén felhalmozott elméleti és empirikus zűrzavarban némi rendet teremtsen. Ezt alapvetően úgy tette, hogy a társadalmi tőke jelenségét kettő, szerinte elméletileg elkülöníthető di-menzióra bontotta, és *kapcsolati tőkének*, valamint *rendszeri tőkének* nevezte el azokat. E szétválasztás indokoltságát Esser szerint az adja, hogy a társadalmi tő-ke a többi tőkefajtától eltérően kettős természettel rendelkezik. Meglátását két olyan szemponttal támasztja alá, amelyek jól megvilágítják a társadalmi tőke egyedülálló, „kevert” jellegét. Szerinte a társadalmi tőkén kívüli más tőkefajták létrejöttük és használatuk alapján egyértelműen elkülöníthetők az *autonó-mia/heteronómia*, valamint a *specifikusság/általánosság* dimenziói mentén. Az első szempont arra utal, hogy bizonyos tőkefajták inkább privátjóság jellegűek (a gazdasági tőkét, a humán tőkét és a kulturális tőkét sorolja ide Esser), míg mások valóban összefüggésbe hozhatók kollektív javakkal (így az intézményi tőke és a politikai tőke), amelyek létrejötte és használata kívül esik az egyén hatókörén. A második szempontot úgy magyarázza Esser, hogy míg a pénzben megtestesülő tőke általánosan használható jellegű (pl. különböző valutákra át-váltható), addig más tőkefajták egyedi társadalmi környezethez kötöttek (pél-daként bizonyos nyelvhasználati és kulturális meghatározottságokat említ).

Mindezek után a társadalmi tőkét úgy határozza meg, mint „mindazon erőforrások összességét, amelyeket a cselekvő mobilizálni tud, és/vagy ame-lyekből profitálni tud annak eredményeképpen, hogy más cselekvőkkel hálózati kapcsolatban áll” (Esser 2008, 23.). Fontos látni, hogy ez a meghatározás a tár-sadalmi tőke fogalmába beleérti mind az individuális, mind a kollektív szintet, mint amelyekben az erőforrások mobilizálásának képessége értelmezhető (pél-dául a bizalom légkörének kihasználására). A társadalmi tőke „különlegességét” éppen abban látja Esser a többi tőkefajta-hoz képest, hogy az egyéni és a társas aspektusok keverednek a létrejöttében és a használatában. Ezek az aspektusok szerinte világosan megkülönböztethetők, hiszen a társadalmi tőke egyrésztől jelenti az *egyéni cselekvő* erőforrásait (pl. azokat, amelyek barátokon, ismerősö-kön keresztül elérhetők), ugyanakkor a *teljes hálózat* szerkezetét és teljesítmé-nyét is megmutatja, amelybe viszont *minden* cselekvő beletartozik.

Ez a szükségszerű szétválasztás nem történt meg Camagni modelljében, il-letve annak erőforrás-taxonómiájában. Ez a tény a modell celláinak címkézésé-ből ugyan nem derül ki világosan – bár a tisztán individuális társadalmi-

tőke-értelmezés már első ránézésre hiányzik –, alaposabb végiggondolás után viszont meggyőződhetünk arról, hogy a szerző nem ad elméleti iránymutatást a (kollektív értelmezésű) társadalmi és (a klubjavakhoz sorolt) kapcsolati tőke szétválasztására. Miért? Mert Camagnit nem foglalkoztatja a társadalmi tőke irodalmában zajló évtizedes polemizálás az individuális és a kollektív megközelítésről, hiszen az utóbbi mellett kötelezi el magát. A két tőketényező elkülönítését nála más motiválja: annak kísérlete, hogy a társadalmi tőkéről leválassza, a kapcsolati tőkének nevezze el azon, tisztán pozitív hozadékú képességeket és kompetenciákat, amelyek jó (de inkább idilli) esetben egy adott, homogén, összetartó, kölcsönös bizalomra, közös magatartásmintákra és normákra épülő közösséget (miliőt) jellemeznek. Ez azonban a törekvés dacára is félkész, tudományosan kritizálható elméleti kísérlet marad, amely magában hordozza a Portes (1998, 2000) által leírt körkörös magyarázat hibájának lehetőségét, fejlesztéspolitikai orientáltsága miatt outputtényezők fontosságát hangsúlyozva az inputok helyett. Abban az értelemben, ahogy Camagni használja, nincs valós különbség a társadalmi és a kapcsolati tőke között. Hiába nyomatékostja a „kapcsolatiságot” az „innovatív kereszt” (földrajzi, intézményi, szociokulturális, kormányzási stb.) tőketényezőivel, azokat nem lehet kiragadni a társadalmi tőkével való ellátottság determinisztikus közegéből. A következőkben e megállapítás alapján kívánjuk kiegészíteni a területi tőke modelljét egy új, elméleti és operacionalizálási szempontból egyaránt fontos megjegyzéssel.

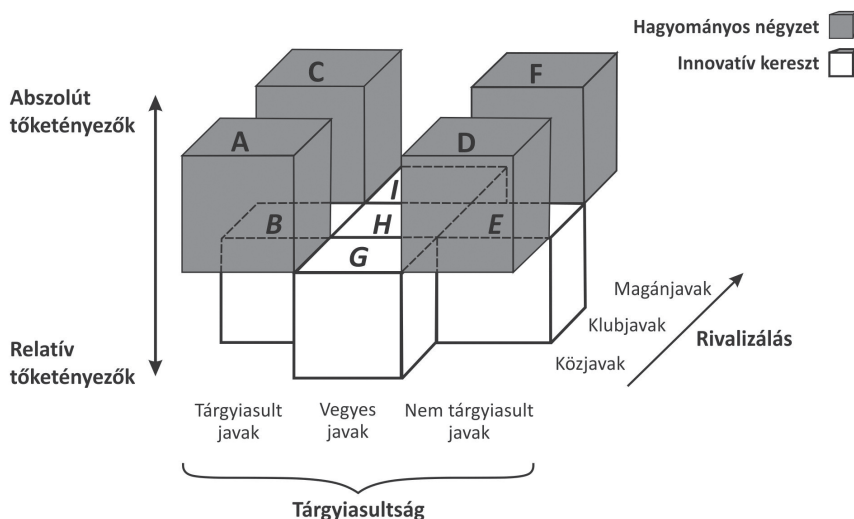
A „hagyományos négyzet” és az „innovatív kereszt” viszonya

Mint azt láttuk, Camagni taxonómiájában a négy sarokpontként megjelenő alacsony és magas rivalizálású, tisztán tárgyasult és nem tárgyasult javak mind olyan tőkeelemeket tartalmaznak, amelyeket a közgazdaságtanban klasszikus erőforrásokként tartanak számon. E tényezők révén képet kaphatunk egy térség és népességének prosperitásáról, az életkörülményekről, az életszínvonalról, valamint a társadalmi fejlettség egyéni és közösségi aspektusairól, másképpen tehát a jólétről és jóllétről. A „hagyományos négyzet” erőforrásai leginkább emiatt pillérek a modellben, hiszen pontos felmérésük nélkül az „innovatív kereszt” tőkeelemei nem értékelhetők reálisan. Pusztán a hálózatok, kapcsolati láncok és kooperációk számából, a kollektív cselekvések arányából, a tudás- és technológiatranszferek létéből, a governance típusú mechanizmusok működtetéséből, valamint az információáramlásból és a „közelség” kihasználásából, illetve a köz- és magánszféra együttműködéseinek (PPP) szolgáltatás-szervezési hozadékaiból még nem tudjuk meg, hogy adott területet és népességét milyen erőforrások jellemzik. Ezek a tényezők jórészt fejlesztéspolitikai eszközök, amelyek tényleges helyi potenciálok nélkül, külső ösztönzések és beavatkozások révén is létrehozhatók. A területi tőke modelljének alapvető, de ki-

küszöbölhető gyengesége az erőforrások egymáshoz való viszonyát nélkülöző szintetizáló jelleg. Camagni egy szóval sem figyelmeztet a társadalmi tőkével való ellátottság fundamentális szerepére az „innovatív kereszt” kvázi erőforrásai tekintetében, sőt a „kapcsolatiság” túlhangsúlyozásával még palástolja is azt. Pedig aligha kétséges, hogy egy „rossz” és egy „jó” társadalmi tőke-adottságokkal bíró térségben összehasonlíthatatlanul mást jelentenek a függőleges és a vízszintes középső tengelyekben mért tőketényezők, még akkor is, ha a számszerűsített mutatók közel azonosak. Egy bizalomhiányos, elitreprodukáló, korrupcióval terhelt, kirekesztő hálózatokra épülő, intoleráns társadalmi kontextusban tulajdonképpen indifferens területi erőforrásoknak tekinthetők az „innovatív kereszt” elemei. Sőt, Sik Endre (2012) gondolatmenetét követve, e fejlesztéspolitikai eszközök akár nem is a közjót, hanem a „közrosszat” szolgálják egy ilyen közegben. A Camagni által elképzelt idilli miliő nem jellemző általánosan.

Mindebből kifolyólag a mátrix tőketényezőit igenis viszonyítani kell egymáshoz, legalábbis nem tekinthetünk el attól, hogy a függőleges és vízszintes középső tengelyek mutatói csakis a négy sarokponttal összefüggésbe hozva beszédeseek. Ám ha ezen értelmezési kritériumot elfogadjuk, akkor azt is rögzítjük, hogy a „hagyományos négyzet” abszolút, míg az „innovatív kereszt” csupán relatív tőketényezőkből áll, vagyis utóbbi elemek az előbbiekre figyelembevétele nélkül félrevezetőek lehetnek. A négy sarokpont erőforrásainak fejlesztése önmagában, valamint a vízszintes és függőleges középső tengelyek tőketényezőinek megerősítése által is logikailag helyénvaló, ám utóbbi tőkeelemek fejlesztése önmagában hibás törekvés, sőt akár veszélyes is lehet, miként Portes (1998, 2000) arra korábban már rámutatott a társadalmi tőke kizárólagos kollektív jószágként

3. ábra: A területi tőke modelljének újragondolt ábrája
The extended model of territorial capital

való értelmezésének kritizálásakor. Mindez azzal magyarázható, hogy az „innovatív kereszt” tőketényezői főként normatív módon meghatározott módszerek, mechanizmusok és szervezeti megoldások, amelyek megfelelő működéséhez megfelelő társadalmitőke-ellátottságra van szükség. Emiatt tehát érdemesnek találjuk újragondolni Camagni modelljének ábrázolását, beemelve egy harmadik dimenziót is, amely visszaadja az erőforrások horizontális és vertikális megoszlását, azok abszolút, illetőleg relatív karakterét (3. ábra).

Konklúzió

Vitaindítónak szánt tanulmányunk végén pontokba szedve összegezzük mondanivalónkat:

- Camagni nem tudja világosan elkülöníteni modelljében a társadalmi tőkét a kapcsolati tőketől, kísérlete felszínes marad. Törekvését nem az individuális és a kollektív társadalmitőke-megközelítések szintetizáló mátrixba foglalása, hanem a társadalmi tőke valamiféle szűkítő, a „kapcsolatiság” fontosságát, az arra épülő homogén, kölcsönös bizalommal, közös magatartásmintákkal és normákkal, kollektív képességekkel és kompetenciákkal bíró közösség (milió) jelentőségét hangsúlyozó értelmezése motiválja. Mindezzel akarva-akaratlanul elfedi a valós társadalmi kontextus hatásait.
- A területi tőke modellje nem reflektál az individuális és kollektív társadalmitőke-megközelítések évtizedes vitájára, valamint nagyvonalúan mellőzi a társadalmi kontextus esetleges negatív aspektusainak figyelembevételét is azzal, hogy az „innovatív kereszt” tőketényezőire, tehát jórészt különböző fejlesztéspolitikai eszközök létre-megvalósulására, hiányára-elmaradására helyezi a hangsúlyt.
- Ez utóbbi miatt a koncepció világos példája az Alejandro Portes és mások által a társadalmi tőke kapcsán leírt körkörös magyarázatok (tautológiák) logikailag hibás érvelésű okfejtésének, ahol az inputtényezők egyben outputok és fordítva. Ez pedig súlyosan félrevezető következtetések forrása lehet.
- Camagni modelljében az újszerű megközelítés, tehát az „innovatív kereszt” kvázi erőforrásait csakis relatív tőketényezőkként szabad értelmezni, amelyek a négy sarokpontban elhelyezett klasszikus, egyben abszolút erőforráskategóriák nélkül, önmagukban nem alkalmas mutatók. Kifejezetten a társadalmi tőkére koncentrálva, a szociokulturális közeg alapos feltárása és értékelése nélkül a mátrix vízszintes és függőleges középső tengelyeinek elemei félrevezető tudományos következtetésekre és magyarázatokra, illetve megalapozatlan fejlesztéspolitikai lépésekre sarkallhatnak.

Köszönetnyilvánítás

Bodor Ákos publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

- 1 Tanulmányunkban azért koncentrálunk a Camagni által kidolgozott területitőke-koncepcióra, mivel az egyéb, kapcsolódó elméleti modellek vagy ebből indulnak ki, s szisztematikus újrarendelés helyett legfeljebb részeit és elemeit igyekeznek tökéletesíteni, vagy eleve kevésbé kiforrottak, átfogóak.
- 2 Camagni modelljének részletes bemutatását a hazai szakirodalomban lásd: Jóna 2013; Lengyel 2012; Tóth 2010.
- 3 Érdekesség, hogy Fromhold-Eisebith (2004) éppen azt próbálja bebizonyítani – nem túl sok sikerrel –, hogy komoly koncepcionális különbség van a milió és a társadalmi tőke között: „a milió heterogén szereplői kör bizalomteli viszonyán alapul”, a társadalmi tőke pedig szinte homogén és zárt hálózatokon.
- 4 A területi tőke modelljének bemutatásánál ugyanezt az ábrát és magyarázatot használja Camagni.
- 5 Ez a felismerés egyébként nagyon gyakran előkerül a társadalmi tőke értelmezéseiben.
- 6 A körkörös oksági probléma veszélyére Durlauf (1999, 2002) is felhívja a figyelmet.

Irodalom

- Aydalot, P. (1986): *Milieux innovateurs en Europe*. GREMI, Paris
- Bourdieu, P. (1980): Le capital social: Notes provisoires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1., 2–3.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. G. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood Press, New York, 242–258.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel, Gy., Szántó, Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. AULA, Budapest, 431–445.
- Camagni, R. (ed.) (1991): *Innovation networks: Spatial perspectives*. Belhaven, Pinter, London
- Camagni, R. (2004): Uncertainty, social capital and community governance: The city as a milieu. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Urban dynamics and growth*. Elsevier, Amsterdam, 121–152.
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness. Towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Heidelberg, 33–46.
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (eds.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 118–132.
- Camagni, R., Capello, R. (2002): Milieux innovateurs and collective learning: From concepts to measurement. In: Acs, Z., De Groot, H., Nijkamp, P. (eds.): *The emergence of the knowledge economy: A regional perspective*. Springer, Berlin, 15–45.

- Camagni R., Capello, R. (2013): Regional competitiveness and territorial capital: A conceptual approach and empirical evidence from the European Union. *Regional Studies*, 9., 1383–1402.
- Capello, R. (2007): *Regional economics*. Routledge, Abingdon
- Coleman, J. S. (1987): Norms as social capital. In: Radnitzky, G., Bernholz, P. (eds.): *Economic imperialism: The economic approach applied outside the field of economics*. Paragon House Publishers, New York, 133–155.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, Supplement, 95–120.
- Dasgupta, P., Serageldin, I. (1999): *Social capital. A multifaceted perspective*. The World Bank, Washington
- Durlauf, S. (1999): The case ‘against’ social capital. *Focus*, 3., 1–5.
- Durlauf, S. (2002): On the empirics of social capital. *Economic Journal*, Fall, 459–479.
- Esser, H. (2008): The two meanings of social capital. In: Castiglione, D., Van Deth, J. W., Wolleb, G. (eds.): *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford, 22–49.
- Fromhold-Eisebith, M. (2004): Innovative milieu and social capital: Complementary or redundant concepts of collaboration-based regional development? *European Planning Studies*, 6., 747–765.
- Jóna Gy. (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1., 30–51.
- Knack, S., Keefer, P. (1997): Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 4., 1251–1288.
- Lengyel I. (2012): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Bajmócy Z., Lengyel I., Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATE Press, Szeged, 151–174.
- Narayan, D. (1999): *Bonds and bridges: Social capital and poverty*. The World Bank, Washington
- Narayan, D., Nyamwaya, D. (1996): *Learning from the poor: A participatory poverty assessment in Kenya*. The World Bank, Washington
- North, D. C. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press, Cambridge
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, August, 1–24.
- Portes, A. (2000): The two meanings of social capital. *Sociological Forum*, 1., 1–12.
- Putnam, R. D. (1993): *Making democracy work: Civic tradition in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster, New York
- Ratti, R., Bramanti, A., Gordon, R. (eds.) (1997): *The dynamics of innovative regions*. Ashgate, Aldershot
- Rubio, M. (1997): Perverse social capital – Some evidence from Colombia. *Journal of Economic Issues*, 3., 805–816.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1., 65–81.
- Williamson, O. (1985): *The economic institutions of capitalism*. Free Press, New York
- Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 2., 151–208.

Az elektronikus közigazgatás és a területi kutatások kapcsolatáról

Connection between e-government and spatial research

ZSOM BRIGITTA

ZSOM Brigitta: statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal; PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest; zsom.brigi@gmail.com

KULCSSZAVAK: elektronikus közigazgatás, a közigazgatás földrajza, információs kommunikációs technológiák

ABSZTRAKT: A tanulmány célkitűzése, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy a területi kutatásokban (földrajz és regionális tudomány) van-e létjogosultsága az elektronikus közigazgatás vizsgálatának, ha igen, milyen kérdések megválaszolásában lehet szerepe. A kérdés vizsgálata azért fontos, mert az információs kommunikációs technológiák rohamos mértékű fejlődése áthatja az élet minden területét, így a közigazgatást is. Az utóbbi évtizedben számos országban a közsféra legnagyobb mértékű technológiai innovációja az elektronikus közigazgatás bevezetése volt. A tanulmány első harmadában tisztázom az elektronikus közigazgatás fogalmát, a második harmadában sorra veszem azon főbb szakterületeket, amelyek a téma vizsgálatával foglalkoznak, a harmadik harmadában pedig a közigazgatási földrajz történeti áttekintésével foglalkozom.

Az igazgatásszervezés és a szakpolitikai vizsgálatok is megfogalmazzák, hogy a legfőbb kihívások egyike a befogadó e-közigazgatás megteremtése, a digitális szakadék leküzdése, amely társadalmi, gazdasági és területi különbségekben egyaránt megnyilvánul. A földrajznak és a regionális tudománynak ezeknek a területi különbségeknek a feltárásában és mérséklésében lehet szerepe. A közigazgatási földrajz kutatásában általánosságban két alapprobléma jelenik meg, a területi szintek számának és jellegének meghatározása, valamint a horizontális lehatárolás problémája. A közigazgatás-fejlesztési folyamatokat erősen áthatja az elektronizáció, így a közigazgatási földrajzi vizsgálatok során, térkategóriák lehatárolásakor és meghatározásakor érdemes lehet a tér- és időbeli elérések mellett a virtuális tér jelenségét is figyelembe venni, e szempont integrálása is feladata lehet a területi kutatásoknak.

Brigitta ZSOM: statistical analyst, Hungarian Central Statistical Office; PhD student, Institute of Geography and Earth Sciences, Eötvös Loránd University, Budapest; zsom.brigi@gmail.com

KEYWORDS: e-government, information communication technologies, public-administration geography

ABSTRACT: The main goal of this study is to find out if spatial research (such as geography and regional science) can play a role in examining e-government or not. If the answer is yes, which questions are relevant for a geographer in this research topic?

Firstly, the definition of e-government and the difference between the meaning of e-government, e-governance and e-administration are described. Examining e-government is a fresh and new, interdisciplinary research area. Some of the disciplines which analyze e-government, such as economics, public-administration management, history of science and information-society policy have their own definitions and keep their own focus on a specific topic when examining e-government. Secondly, the aim of this study is to investigate the main research questions of other disciplines.

Finally, the history and the role of public-administration geography are described as well and we tried to determine a way of how to interpret the main research questions of public-administration geography when attempting to investigate e-government from a spatial aspect.

With regard to public-administration management and the information-society policy one of the main challenges consists in creating an inclusive e-government, overcoming the digital divide, which manifests itself in social, economic and regional inequalities. Geography and regional science could have a role in describing these types of inequalities and methods to reduce them.

Generally speaking, public-administration geography has two main problems: on the one hand, determining the number and the nature of government entities (such as local authorities, provinces, regions) and on the other hand, the challenging issue of horizontal extension. The development processes of public administration have a strong connection with electronization. Geography and regional science could involve e-government and the aspect of virtual space to solve the public-administration geography's main problems.

Bevezetés

Az elektronikus közigazgatás az információs társadalom szerves részét képezi. Önmagában az információs társadalom fogalmáról nem létezik egységes nézet, azt mindenki más értelemben használja (Balogh 2006); ehhez hasonlóan az elektronikus közigazgatás mibenlétét is nehéz körülhatárolni. Az e-közigazgatás megfogalmazására annyi definíció fordul elő, ahány egyén, szervezet, fórum alkalmazza azt (Dinesh 2007). Budai (2009) tanulmányában azt fogalmazza meg, hogy az elektronikus közigazgatás olyan új, interdiszciplináris, több szaktudománnyal érintkező kutatási terület, amelynek a kutatási tárgya, módszerei, nyelvezete és elméleti alapjai még körvonalazódnak.

Több tudományterület felől közelíthető meg az elektronikus közigazgatás fogalmának magyarázata: a jogi, a közgazdasági és igazgatásszervezési diszciplínák, valamint a szakpolitikák és a nemzetközi szervezetek fogalommeghatározásaik során egyaránt szembesültek azzal a problémával, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban egymással részben átfedő, részben más jelentéstartalommal rendelkező kifejezések keringenek, amelyeket sokszor helytelenül, néha szinonimaként alkalmaznak. Az elektronikus közigazgatás mellett az elektronikus kormányzás, valamint az elektronikus ügyintézés kifejezésekkel találkozhatunk a szakirodalomban. A magyar szakirodalom nyelvi zavara, fogalomütközése a nemzetközi szakirodalom öröksége, ahol az e-government, e-governance és e-administration szófordulatok léteznek.

A tanulmány célkitűzése, hogy tisztázza az e-government, e-governance és e-administration kifejezések jelentését, feltárja e tevékenységek közötti eltéréseket, ami azért szükséges, hogy a további vizsgálatok körét pontosabban le

lehesen határolni. Ezt követően bemutatom az elektronikus közigazgatás témakörével foglalkozó diszciplínák fogalomértelmezéseit, továbbá azt, hogy milyen aspektusból vizsgálják az e-közigazgatást. Végül a tanulmány arra keresi a választ, hogy a területi kutatásoknak (a földrajztudománynak és a regionális tudománynak) lehet-e szerepe, és ha igen, milyen vizsgálati kérdések megválaszolására ebben a témakörben.

Elektronikus közigazgatás, elektronikus kormányzás, elektronikus ügyintézés

Az Egyesült Nemzetek Szervezete 2001 óta évente kiszámítja és közli 191 tagállamra vonatkozó e-közigazgatási készenléti indexét (Tózsza 2012). Az első, 2001-ben megjelent tanulmányban tesznek kísérletet a fejezetcímben szereplő fogalmak közötti különbségtételre. Az ENSZ magyarázata alapján a kormányzás (governance) olyan folyamat, eljárás, amelynek során a közsféra és a társadalom interakcióba kerül. Az elektronikus kormányzás célkitűzése, hogy a leginnovatívabb információs kommunikációs technológiák alkalmazásával nyújtson az állampolgárok számára továbbfejlesztett szolgáltatásokat; átadjon megbízhatóbb információkat, szélesebb körű ismereteket, tudást, amelyeken keresztül a kormányzási folyamatokhoz való hozzáférést megkönnyítik és elősegítik a „mélyebb” állampolgári részvételt. A digitális kormányzásnak van lehetősége arra, hogy kapcsolatba kerüljön az állampolgárokkal és ezáltal egyenlő jogot biztosítson a döntéshozói folyamatokban való részvételre, ami közvetetten és közvetlenül is hathat a politikai folyamatokra (UN 2002). Palvia és Sharma (2007) szintén azt fogalmazzák meg, hogy az e-kormányzás támogatja az állampolgárok nagyobb, szélesebb körű részvételét a politikai szervezetek tevékenységében például azáltal, hogy a politikai pártok és szereplők megjelennek az interneten és ezzel az eszközzel próbálják választókerületük nézeteit megismerni. Az elektronikus kormányzás megvalósításának célja az is, hogy támogassa a „jó kormányzást” (good governance), amely a részvétel, az átláthatóság és a felelősség elvén alapul. Az információs kommunikációs technológiák lehetőséget nyújtanak arra, hogy átalakítsák az állampolgárok és a kormányzás közötti kapcsolatokat (portal.unesco.org). Rossel és Finger (2007) tanulmányában jelenik meg az a gondolat, hogy az e-kormányzásnak többnek kell lennie, mint egy szinonimának: az nem az e-közigazgatás és e-ügyintézés megfogalmazásának másik útját jelenti, hanem más látásmódot közvetít. Míg az e-közigazgatás a szerzők szerint „puszta” elektronizációt jelent, addig az e-kormányzás nemcsak szervezeti és intézményi szempontból javítja a hatékonyságot, hanem a politikai döntéshozatalban és a szabályozási feladatokban is egyre nagyobb a szerepe a technológiai innovációnak, megvalósítva ezzel egy valóban többszintű, több területre kiterjedő, több résztvevős tevékenységet.

A government fogalma amerikai szóhasználatban a hatalmi szervek és funkciók egészét átfogja, a szövetségi kormány különböző szerveitől a legkisebb helyi szervezetekig kiterjed, magyarul leginkább a közigazgatás szó közelíti meg ezt a jelentést (Osborne, Gaebler 2007). Az elektronikus közigazgatás általános kifejezés a különböző területi szintek közigazgatási szerveinek webes szolgáltatásaira. Az államigazgatás információs kommunikációs technológiákat alkalmaz azért, hogy támogassa az államigazgatási szervek működését, szolgáltatásokat nyújtson az állampolgároknak (Palvia, Sharma 2007). Az ENSZ 2002-es tanulmánya (UN 2002) azt fogalmazza meg, hogy az e-közigazgatásra a szervezetek közötti kapcsolatok a jellemzők, beleértve ebbe a politikai koordinációt, a politikai végrehajtást és az online szolgáltatások nyújtását az állampolgároknak. Arra ösztönzik az állampolgárokat, hogy nagyobb mértékben használják az online szolgáltatásokat, ennek érdekében mérik ezek hatékonyságát és eredményességét, valamint felülvizsgálják, értékelik a portálokat. Alapvetően az e-közigazgatás azonosítható azzal az általános célkitűzéssel, hogy a közszféra eredményességét és hatékonyságát az információs kommunikációs technológiák alkalmazásán keresztül fejlesztik (Jeong 2007).

Az e-administration, e-ügyintézés kifejezések sokkal csekélyebb számban jelennek meg mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban. Az e-ügyintézés az ENSZ 2002-es tanulmánya alapján az egy szervezeten belül zajló interakciókat jelöli (UN 2002). Az e-ügyintézés jelöli azt a folyamatot, amikor az egyes szervezeteken belül zajló papíralapú ügyintézés (pl.: építésügy) elektronikussá válik (wisegeek.com). Ennek alapvetően két célja van: egyrészt az adminisztrációs terhek csökkentése a közigazgatási intézményeken belül, másrészt ezeknek az adminisztratív folyamatoknak hatékonyabbá, eredményesebbé tétele (jisc.ac.uk).

A tanulmány fókuszában az elektronikus közigazgatás (e-government) vizsgálata áll, így a továbbiakban az elektronikus kormányzás (e-governance) kifejezést az eltérések tisztázása után nem alkalmazom. Az elektronikus ügyintézés (e-administration) értelmezésem szerint az elektronikus közigazgatás részhalmaza, ezért azt továbbra is használom.

A három definíció ismertetése során többször előkerült a kölcsönös viszony, interakció fontossága. Az e-government egyik legfontosabb aspektusa, hogy hogyan tudja közelebb hozni a közigazgatási szervekhez az állampolgárokat és az üzleti élet szereplőit. Fang (2002) a közigazgatás szereplői és a kapcsolatok irányai alapján nyolcféle digitális interakciót különböztet meg:

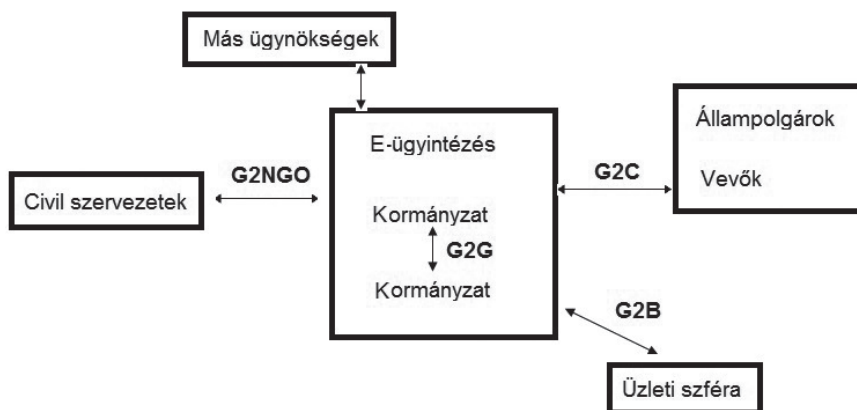
- állampolgárok és a kormányzat közötti kapcsolatok (G2C – government to citizens, C2G – citizens to government);
- gazdasági szereplők és a kormányzat közötti kapcsolatok (G2B – government to business, B2G – business to government);
- civil szervezetek és a kormányzat közötti kapcsolatok (G2NGO – government to non-governmental organizations, NGO2G – non-governmental organizations to government);

- közigazgatási szervezetek közötti kapcsolatok (G2G – government to governments);
- közszolgáltatásban dolgozók közötti kapcsolatok (G2E – government to employees).

Az interakciók áttekintéséhez nyújt segítséget az 1. ábra, amelyben a szereplők és a közöttük megvalósuló interakciók irányai mellett látható az e-közigazgatás és az e-ügyintézés halmaz-részhalmaz viszonya is.

Tapscott (1998) megállapítja, hogy az e-közigazgatás fejlődése hasonlóságot mutat az elektronikus kereskedelem fejlődésével. Az elektronikus kereskedelem lehetővé tette, hogy a vállalkozások kommunikációjuk során közelebb kerüljenek egymáshoz, és üzleti kapcsolataik hatékonyabbá váljanak (B2B). Emellett a fogyasztók is közelebb kerültek a szolgáltatókhoz és a szolgáltatásokhoz, így egyes szolgáltatások ára csökkenhetett a minőség emelkedésével egyidejűleg (B2C). Az e-közigazgatás ehhez hasonlóan alkalmas arra, hogy megteremtse az államigazgatás és az állampolgárok közötti interaktív kommunikáció lehetőségét (G2C), valamint az állam és a vállalkozások közötti kapcsolat-teremtést is megreformálhatja (G2B). Mindezek mellett az állami szervek egymás közötti, állami szférán belüli kommunikációja is megújulhat (G2G). A fentiek következtében a közigazgatás működése ügyfélközpontúbbá, átláthatóbbá és kevésbé költségessé válhat. Az alapvető különbséget az e-kereskedelem és az e-közigazgatás folyamatainak intenzitása között az okozza, hogy míg az informatikai fejlődés mozgatórugója a profitorientált versenyszféra, addig a közigazgatás-szervezésből épp ez a legnagyobb ösztönző erő, a profit hiányzik (Csáki 2009).

1. ábra: A közigazgatásban lejátszódó digitális interakciók szereplői és irányai
Digital relationship between citizens, business and government

Diszciplínánkénti fogalomértelmezések

A tudománytörténeti megközelítés nem szó szerint magyarázza az elektronikus közigazgatás definícióját, hanem előrevetíti azokat a társadalmi-gazdasági változásokat, amelyek az információs társadalom és annak a része, az elektronikus közigazgatás kialakulásához közvetetten kötődnek. Az információs társadalom kifejezése 1963 óta ismert, ezt megelőzően alkotják meg a tudástársadalom, tudásgazdaság, tudásmunkás kifejezéseket (Jakobi 2007). Fritz Machlup munkásságát és a *Tudás termelése és elosztása az Egyesült Államokban* című munkáját tekinti a szakirodalom olyan mérföldkőnek, amely az információs társadalom fogalmának megszületéséhez vezetett. Machlupot az „alapító atyák” egyikének tartják, annak ellenére, hogy munkájában nem használja az információs társadalom kifejezést, hanem a „tudásipar” „kvantitatív történetét” vázolja fel (Z. Karvalics 2009a). Az információs társadalom historiográfiájából szinte teljes mértékben hiányzik, de a társadalomtudományok sem fedezték fel maguknak, hogy Jean Gottmann (1915–1994) francia geográfus 1961-es *Megalopolisz* című munkájában megfogalmazza, hogy az ipari korszakra jellemző viszonyok napja leáldozott, az „új” folyamatok az általa vizsgált Washington és Boston közötti összefüggő városiasodott övezetben (amelyet Megalopolisznak nevezett el) formálódhatnak, ott tanulmányozhatók a legjobban. Ahogy kortársai, Gottmann sem ír az információs társadalom kialakulásáról, hanem posztindusztriális társadalomról és átalakulásról beszél, amelyet a fehérgallérosok forradalmának nevez el. Ebben az 1961-es munkában már megfogalmaz olyan tételeket, melyek szerint a kialakuló szolgáltató szektor alapvetően a kommunikációra orientálódik és elsősorban az információáramlás szempontjából vizsgálendő. Gottmann hívtérképeket elemez könyvében: a telefonos kommunikáció a Megalopolisban koncentrálnak, ott éri el legnagyobb sűrűségét. A telefonforgalom két nagy elosztó központja, amelyet ma hálózati csomópontnak neveznének, New York és Boston. A földrajzi lokalizálás mellett Gottmann megállapítja, hogy a telefonhívások¹ zöme a fehérgalléros hivatásokhoz kötődik (Z. Karvalics 2009b). Tehát a hatvanas években egy geográfus fogalmazta meg és vizsgálta az információs társadalom jelenségeit és elemeit. A posztindusztriális, tudásra alapozott, globális gazdaság kialakulása világszerte megváltoztatta a körülményeket, problémákat hozott létre és új lehetőségeket teremtett, ezekre a kihívásokra a közigazgatásnak is válaszolnia kell (Osborne, Gaebler 1994). A tanulmánynak nem célja az információs társadalom definíciójának tudománytörténeti áttekintése, mindössze a földrajztudományban való korai megjelenésének a felvilágosítása volt a szándékom.

Az informatika fejlődése és az infokommunikációs technológiák elterjedése sok olyan új fogalmat és elnevezést teremtett, amelyek a jogban, különösen a közigazgatási jogban nehezen adaptálhatók. A jogi szabályozás folyamatos és kényszerű lemaradásra van kárhóztatva a terület rohamos ütemű fejlődése miatt (Csáki 2009). A technikai, technológiai fejlődés gyakorlatilag exponenciá-

lis, ezt az iramot pedig egyre nehezebben követi a jogi szabályozás (Csáki 2006). A jogorvoslatban például olyan új problémák jelennek meg, amelyek újszerű megoldásokat és látásmódot igényelnek. A magyar jogi szakirodalomban az e-közigazgatás definiálása alig jelenik meg, Csáki 2009-es doktori értekezésében igyekszik tisztázni a fogalom jelentését és elhelyezni azt a közigazgatási jog diszkurzusában. Véleménye szerint általános értelemben véve az elektronikus közigazgatás lényege, hogy alkalmazza a technikai fejlődés nyomán megjelent információs és kommunikációs technológiákat a közigazgatásban, ami új távlatokat nyit, új jogintézmények kialakítására ad lehetőséget, valamint segíti a meglévő jogintézmények érvényesülését. Csáki szerint nem létezik egységes, nemzetközileg is alkalmazható modellje az e-governmentnek, mivel minden államban eltérő kultúrával találkozhatunk, más az alkotmányos berendezkedés, eltérők a politikai és jogi keretek. Ezért úgy gondolja, hogy minden államnak magának kell eldöntenie, hogy az e-government kiépítése során milyen prioritásokat vesz figyelembe (Csáki 2009). Dósa és Polyák (2003) azt fogalmazzák meg, hogy az elektronikus közigazgatás olyan modernizációs folyamat, amely érinti a közigazgatás minden szintjét, és végső soron átalakítja a kapcsolatrendszereket. Ahhoz, hogy az elektronikus közigazgatási szolgáltatások minden szinten megfelelően tudjanak működni, elengedhetetlen a jogi szabályozás – bár az e-közigazgatás nem kizárólag és nem elsősorban szabályozási kérdés.

Míg a jogtudomány az elektronikus közigazgatás jogi környezetét, hátterét szolgáltatja, addig a közgazdaság-tudományok – azon belül is az igazgatásszervezés és a szervezéstudományok – hatékony szervezeti és kormányzati struktúrákat fejlesztenek a közszféra számára. A szakterület kulcsfeladatai közé tartozik a „jó kormányzás”, a kormányzati modernizáció megvalósítása, az elszámoltathatóság, az átláthatóság, valamint a szolgáltatások minőségének a fejlesztése. Feladatainak részét képezi továbbá a teljesítményértékelés (Codagnone, Wimmer 2007). Budai (2008) doktori értekezésében úgy fogalmaz: „Az információs társadalom olyan új társadalmi együttélési forma, melynek során – napjainkban – az infokommunikációs eszközök, az eszközökhöz rendelt tartalom, az ezeket működtetni képes ismeret olyan tudást, majd innovációt generál, mely katalizálja és újraszervezi a gazdasági-társadalmi és kulturális folyamatokat (a társadalmi [és területi – kiegészítés tőlem] egyenlőtlenségek sajnálatos újratermelése mellett), s ezekhez új tartalmi és formai szabályozást és igazgatást (gyakori, dinamikus korrekcióval) követel. A valamennyi szférát érintő átalakulásban a közigazgatás elé támasztott kihívásokat az e-közigazgatás tága értelmzett eszközrendszere (szervezési-vezetési módszerei, technológiai megoldásai, jogi szabályozása) oldja meg, új alapokra helyezve a közigazgatást.” (Budai 2008, 27.) Tehát az elektronikus közigazgatás igazgatásszervezési válasz az információs társadalom különböző jelenségeire, kihívásaira (Budai, Tózsza 2007). A szakma képviselőinek a feladata az, hogy az elektronikus átállást azáltal gyorsítsák fel, hogy a munkaszervezés és szervezetfejlesztés területén kísérleti alkalmazásokkal beillesztik az elektronizációt a jelenlegi igazgatási folyamatokba és szervezetekbe (Tózsza 2012).

Az e-közigazgatást erősen átszövi az információs társadalmi szakpolitika. Számos fejlesztési, stratégiai dokumentum született a tárgykörben, nemzetközi szervezetek is alkottak fogalommagyarázatokat. A Világbank értelmezése szerint az elektronikus közigazgatás az igazgatási intézmények információstechnológia-használatát (pl.: széles sávú internet, mobiltechnológiák) jelenti, amely lehetővé teszi, hogy az állampolgárok, a kormány és az üzleti szféra a virtuális téren keresztül közelebb kerüljön egymáshoz. Ez a „közelítés” megvalósulhat akár egy helyi kioszkban, vagy az otthonunkban, irodánkban lévő számítógépen keresztül is (web.worldbank.org).

Az Európai Unió álláspontja szerint az elektronikus közigazgatásnak három tevékenységet kell magába foglalnia: az infokommunikációs eszközök alkalmazását a közigazgatásban, ezzel a modernizációval összefüggően szükséges a munkafolyamatok és működési egységek átszervezése, továbbá a közigazgatásban dolgozók (közalkalmazottak, köztisztviselők) és az ügyfelek (állampolgárok) képzése, hogy az új technológia aktív felhasználóivá válhassanak (Molnár 2007). Az Európai Bizottság szerint az e-közigazgatásnak nyitottnak és átláthatónak kell lennie (a közigazgatás legyen képes megérteni az állampolgárok igényeit), ez az innováció nem zárhat ki senkit (személyre szabottan, társadalmi, területi helyzettől függetlenül a lakosság minden szegmensét meg kell szólítani), valamint hatékonynak kell lennie, azaz fontos, hogy képes legyen időt és pénzt megtakarítani (Molnár 2007). Az Európai Unió információs társadalmi szakpolitikájának egyik legfőbb hívószava az e-befogadás (e-inclusion) politika. 2008 az e-befogadó információs társadalom éve volt az Európai Unióban, a politika fő célkitűzése, hogy megakadályozzák az információs kommunikációs technológiák használata miatt felerősödött társadalmi és gazdasági különbségek növekedését (Dombi, Molnár 2008), amelyek hatással vannak a területi egyenlőtlenségek alakulására is. Ennek elérése érdekében 2006-ban a rigai nyilatkozatban világos és jól mérhető célokat fogalmaztak meg, amelyek között a digitális írástudás növelése és a különböző társadalmi csoportok között húzódó internethasználati egyenlőtlenségek csökkentése mellett szerepel a földrajzi szakadék leküzdése: csökkenteni kell az internetelérhetőség regionális különbségeit, valamint növelni a széles sávú lefedettséget. A felsorolt célok között megjelenik a befogadó e-közigazgatás megvalósítása: támogatják és biztosítják a közszféra honlapjainak elérhetőségét, továbbá felhasználó-központú szolgáltatásokat nyújtanak (Codagnone 2009). A digitális szakadék a legfőbb kihívások egyike, amellyel a közszféra szervezetei az e-közigazgatás megteremtésével oly módon tudnak szembenézni, hogy támogatják az online szolgáltatások elterjesztését és használatát az állampolgárok között. Ezek az innovatív technológiák képesek arra, hogy a digitális szakadékot digitális lehetőséggé (digital opportunity) formálják át (Weerakkody, Dwivedi, El-Haddadeh, Almuwil, Ghoneim 2012).

Felvázolva a különböző diszciplínák elektronikus közigazgatás-értelmezését és az ahhoz kötődő vizsgálati irányait, levonható az a következtetés, hogy a földrajz és a regionális tudomány nyelvezetéhez közel állnak a közszférák

tan és azon belül az igazgatásszervezés értelmezései, hiszen társadalmi egyenlőtlenségekről is beszélnek. Legközelebbi területnek a szakpolitikák és az azokhoz kötődő tudományos vizsgálatok irányai állnak, mivel fogalmaik, célkitűzéseik és vizsgálati módszereik hasonlítanak a földrajz és a regionális tudomány egyes elemeihez. A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen vizsgálati lehetőségei, szerepe és feladatai vannak az elektronikus közigazgatás tárgykörében a geográfiának és a regionális tudománynak. A kérdés megválaszolásához először áttekintem a közigazgatás földrajzának fogalmát és történeti fejlődését, majd végiggondolom, hogy a megváltozott körülmények, az új infokommunikációs technológiák alkalmazása a közszférában mennyiben módosítja a közigazgatás földrajzának vizsgálati tárgykörét.

A közigazgatási földrajz és az elektronikus közigazgatás kapcsolata

A közigazgatás Magyary Zoltán megfogalmazásában „az állam adminisztrációja”, a közfeladatok megoldása, a természetük által megszabott módszerrel a jogrend keretein belül (Magyary 1942). Az államterület közigazgatási terület-egységekre oszlik (leszámítva a törpe- és városállamokat), ezekhez az egységekhez kötődik a közfeladatok megoldása: a társadalom életének szervezése, irányítása, valamint politikai berendezkedésétől függően akár az ellenőrzése is (Agg 1998). A közigazgatási területbeosztás kialakulására hatnak a történelmi folyamatok, a történetileg kialakult struktúrák (Hajdú 2001). Az állami irányítás térbeli egységei közül kettőt tekinthetünk megkerülhetetlen történeti adottságnak: az országhatárt és a településhatárt. E két szint közé legalább egy közigazgatási, területi szintet közbeiktatnak (Agg 1998), a közöttük lévő irányítási egységek kialakítását a hatalmi viszonyok, társadalmi, csoport- és egyéni érdekek is befolyásolják (Pálné Kovács 2013). E tényezők mellett a közigazgatási területbeosztásra jelentős hatást gyakorol a termelőerők fejlődése és fejlettsége, a területi munkamegosztás kialakult rendje, az államterület természeti, gazdasági, közlekedési és településhálózati struktúrája, a népesség száma és területi eloszlása. A felsorolt elemek és hatásmechanizmusaik korszakonként változnak (Hajdú 2001).

A közigazgatási területbeosztás tanulmányozásához el kell különíteni két téregységet: az általános beosztást (a társadalmi struktúrák teljessége miatt ennek a felosztásnak nagyobb a jelentősége, a tanulmányban ezt értem a közigazgatási térbeosztás fogalma alatt), valamint az ágazati területi beosztást, amelynek az adott ágazat közigazgatási rendjén belül van meghatározó szerepe. A közigazgatási területbeosztás alakulásának, hatásainak, határainak és tartalmának vizsgálata számos más tudományterület mellett fontos kérdése a földrajztudománynak (Hajdú 2001). A közigazgatási földrajz legfőbb kérdésfelte-

vése, hogy „megfogalmazható-e, s ha igen, milyen alapokon az az általános érvényű térkategória, illetve térrendszer, melyre a közigazgatási beosztás racionálisan felépíthető, s társadalmilag elfogadható.” (Hajdú 2001, 37.).

A közigazgatás- és a földrajztudomány közötti kapcsolat a történeti fejlődés során többször változott. A modern közigazgatási földrajz előzményeinek számítanak az államismereti művek, amelyekben az államterületről kívántak földrajzi és nem földrajzi ismereteket nyújtani. Ezekben a leíró jellegű művekben megjelent az adott állam természeti, gazdasági, népességi, települési, politikai, közigazgatási viszonyainak ismertetése. A közigazgatási földrajz kérdéseinek kutatása az 1. világháború alatt és utána került előtérbe (egyrészt a háborús erőfeszítések fokozása érdekében, másrészt a háború után jelentkező közigazgatási reformtörekvések kapcsán). A két világháború közötti időszakban elmélyültek a közigazgatási földrajzi kutatások, ezt a folyamatot meghatározta a földrajz ideológiai-politikai megosztottsága, de ekkor elméleti kutatások is megjelentek. A közigazgatási földrajzi kutatások összekapcsolódtak a területfejlesztési, regionális tervezési és fejlesztési kutatásokkal. Az 1960-as években a kvantitatív forradalom hatása elérte a közigazgatási földrajzot is, módszereiben elkezdett megújulni ez a tudományterület, megjelentek a matematikai és geometriai alapokon nyugvó térmodellek. Az 1980-as évek a közigazgatási földrajz nemzetközi intézményesülésének időszaka, ekkor alakult meg a Nemzetközi Földrajzi Unióban először egy munkacsoport, majd a „Földrajz és Közigazgatás Munkabizottság”, amely keretbe foglalja és összehangolja a közigazgatási földrajzi kutatásokat. A közigazgatási földrajz fejlődésére hatással volt a földrajztudomány három nagy elmélete (a tájelmélet, a gazdasági körzetelméletek és a központi helyek elmélete). A három elmélet közigazgatási földrajzon belül való megjelenésének közös eleme, hogy a közigazgatási teret csak hierarchikus, illeszkedő területi rendszerként tagolják. Napjainkban is megjelennek a három gondolatrendszernek egyes elemei a közigazgatási földrajz kutatásában, a kiemelt részelemeket szintetizálják és a közigazgatási térszervezés gyakorlati problémáinak megoldásához alkalmazzák azokat (Hajdú 2001), bár a közigazgatási területbeosztás nem feltétlenül igazodik a tájegységekhez, a gazdasági és ellátási vonzaskörzetekhez (Agg 1998). A közigazgatási földrajz kutatásában két alapp probléma jelenik meg: az államterület helyi (települési), területi és központi szintekre tagolódik, helyi és központi szintre minden esetben szükség van, de a területi szintek esetében kérdéses azok száma és jellege. A másik nehézség a szinteken belüli horizontális lehatárolás problémájából ered: szinte lehetetlen a térkategória tartalmával átlapoló viszonyban lévő terület egység-nagyságot meghatározni. A tartalomhoz képest meghatározott terület egységek az ideális átlapoló viszony mellett lehetnek alulhatároltak és túlhatároltak (Hajdú 2001).

A közigazgatás térbeli szerkezete a léptékváltás (rescaling) nyomán megváltozik (Pálné Kovács 2013). Azáltal, hogy a hatalom „átlép” egyik szintről a másikra, átstrukturálódik a hatalom szerkezete, megváltozhatnak a kormányzási és a szabályozási metódusok (Swyngedouw 2000). A léptékváltás jelenségé-

nek vizsgálata összekötődik a kormányzás új gyakorlatainak, szerkezetének elemzésével, és magába foglalja a földrajzi, térkategóriaméret-változást, valamint a tartalmi változást is (Gualini 2006). Ilyen léptékváltás lehet a regionalizáció, valamint a hetvenes évektől megerősödő szupranacionális (államterület feletti) szint megjelenése is. Az ezredforduló környékén megfogalmazódott, hogy a legjobb gyakorlatok terjesztése már nem elegendő tagállami szinten, hanem szupranacionális támogatás szükséges hozzá. A világ közigazgatásában tapasztalható egységesülési folyamat egyik kulcsfogalmává vált a „jó kormányzás” (Pálné Kovács 2013). A jó kormányzás reformjának fontos részét, „ideáját” képezi az új közzsféramenedzsment (new public management) (Jansen 2007). Az 1970-es évek válságai a közszolgáltatati szektorra is hatással voltak, elsőként Nagy-Britannia és az Egyesült Államok indítottak nagyszabású reformprojekteket a közszektor modernizációjára. A modernizálás alapelmélete az új közzsféramenedzsment, amely a piaci, magánszektor technikáit átvéve szeretné a közzsférát hatékonyabbá² tenni (Heeks 2001). Henman (2010) az elektronikus közigazgatást az új közzsféramenedzsment szerves részének tekinti, úgy véli, hogy az információs kommunikációs technológia eszköz arra, hogy megvalósulhasson a piaci szektorhoz hasonló hatékonyabb közzsféra. Ezen túlmenően Dunleavy, Margetts, Bastow és Tinkler (2006) úgy vélekednek, hogy az elektronikus közigazgatás már túl is nőtt az új közzsféramenedzsmenten: nemcsak eszközként, szolgáltatásként tekintenek az információs kommunikációs technológiákra, hanem kijelentik, hogy az új közzsféramenedzsment halott, helyét a digitális kor kormányzása (digital-era governance) veszi át.

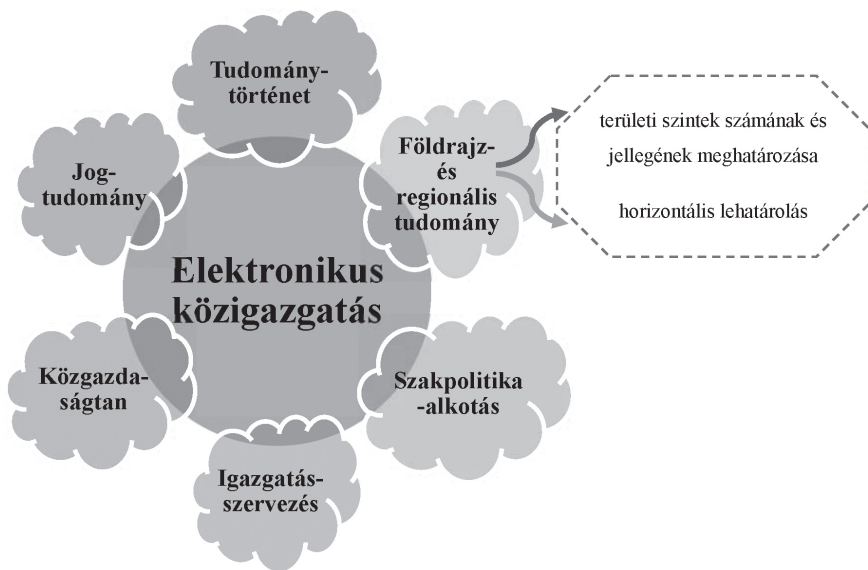
A korábban említett nemzetközi szervezeti ajánlások és a közzsféra reformját átható elméletek mind azt sugallják, hogy a (területi) közigazgatás és az elektronikus közigazgatás gondolata összefonódik, így azt gondolom, hogy a közigazgatás földrajzának is érdemes foglalkoznia ezzel a gondolatkörrel. A magyar államtörténeti és belső politikai fordulatok okán csak a 20. század során legalább hat területi átstrukturálódás ment végbe a közigazgatásban (Hajdú 2001). A „legfrissebb” területi közigazgatási változás a járási rendszer bevezetése 2013. január 1-jével, amely része a Magyar Zoltán közigazgatás-fejlesztési programnak. A rendszer koncepciójáról a Nemzeti Közigazgatási Intézet megbízásából készült tanulmány a járások lehatárolásának szempontjai között nem említi az elektronizálási folyamatot, az infokommunikációs technológiák infrastruktúrájának felmérését (Csité, Oláh 2011). A tanulmányban utazási költség, munkabérvésztesség és idővesztesség alapján készítenek becsléseket a járási központok optimális lehatárolásának érdekében. A koncepcióból hiányzik annak átgondolása, becslésekben való megjelenítése, hogy egy jól működő elektronikus közigazgatási rendszer kialakítása (infrastruktúra, képzési költségek, marketing) hosszú távon hozhatna-e nyereséget (ezzel mind utazási költséget, mind munkabér- és idővesztéset lehetne csökkenteni, hiszen az ügyintézés nem helyhez kötött és gyorsabbá válik).

Összegzés

A tanulmány választ kívánt adni arra a kérdésre, hogy a területi kutatásoknak (a földrajznak és a regionális tudománynak) van-e létjogosultsága az elektronikus közigazgatás vizsgálatára. A tanulmány első harmadában tisztáztam az elektronikus közigazgatás fogalmát, a második harmadában sorra vettem azon főbb szakterületeket, amelyek ennek a témának a vizsgálatával foglalkoznak, a harmadik harmadában pedig a közigazgatási földrajz történeti áttekintésével foglalkoztam. A 2. ábra összefoglalja, hogy mely szakterületek érintik az elektronikus közigazgatás vizsgálatát, kiemelve a közigazgatás földrajzának feladatait.

Az igazgatásszervezés és a szakpolitikai vizsgálatok is megfogalmazzák, hogy a legfőbb kihívások egyike a befogadó e-közigazgatás megteremtése, a digitális szakadék leküzdése, amely társadalmi, gazdasági és területi különbségekben egyaránt megnyilvánul. A földrajznak és a regionális tudománynak ezeknek a területi különbségeknek a feltárásában és mérséklésében lehet szerepe. A közigazgatási földrajz kutatásában általánosságban két alapprobléma jelenik meg: a területi szintek számának és jellegének meghatározása, valamint a horizontális lehatárolás problémája. A közigazgatás-fejlesztési folyamatokat erősen áthatja az elektronizáció, így a közigazgatási földrajzi vizsgálatok során térkategóriák lehatárolásakor és meghatározásakor érdemes lehet a tér- és időbeli elérések mellett a virtuális tér jelenségét is figyelembe venni, integrálni.

2. ábra: Az elektronikus közigazgatást vizsgáló szakterületek
Disciplines related to the examination of e-government

Jegyzetek

- 1 Walter Christaller 1933-as, a központi helyek elméletéről szóló tanulmányában is fontos szerep jut a telefonvonalaknak, bár ebben a műben a telefonvonalak száma mint infrastruktúra, nem pedig a hívások sűrűsége (a kommunikáció) fontos, továbbá a kontextus sem az információ társadalom. Ennek ellenére Christaller is a technológiai innováció egyik elemét, a telefonvonalak számát elemzi.
- 2 A hatékonyságot és az eredményességet már Magyary is elsődleges követelményként fogalmazta meg a közszférával szemben (Pálné Kovács 2011).

Irodalom

- Agg Z. (1998): *Közigazgatási ismeretek geográfusoknak*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Balogh G. (2006): Egy túlterhelt fogalom. *Információs Társadalom*, 1., 22–29.
- Budai B. B. (2008): *E-közigazgatás axiomatikus megközelítésben*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Pécs
- Budai B. B. (2009): Az e-közigazgatás elmélete axiomatikus megközelítésben. *Információs Társadalom*, 2., 68–79.
- Budai B. B., Tózsai I. (2007): *E-közigazgatás*. DE AMTC AVK, Debrecen
- Codagnone C. (ed.) (2009): *Vienna study on inclusive innovation for growth and cohesion: Modelling and demonstrating the impact of e-inclusion*. European Commission, Brussels
- Codagnone, C., Wimmer, M. A. (eds.) (2007): *Roadmapping eGovernment research. Visions and measures towards innovative governments in 2020*. eGovRTD2020 Project Consortium
- Csáki Gy. B. (2006): Elektronikus közigazgatás – vízió és valóság. *Sectio Juridica et Politica*, 24., 191–198.
- Csáki Gy. B. (2009): *Az elektronikus közigazgatás tartalma és gyakorlatának egyes kérdései*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Pécs
- Csité A., Oláh M. (szerk.) (2011): *Kormányozni lehet ugyan távolról, de igazgatni csak közelről lehet jól*. A területi közigazgatás reformját elősegítő tanácsadás a modern kori járáások központjainak és lehatárolásának tárgyában című projekt résztanulmánya. Kézirat.
- Dinesh, C. M. (2007): Defining e-government: A citizen-centric criteria-based approach. In: *Proceedings of the 10th National Conference on e-Governance, Bhopal, Madhya Pradesh*
- Dombi G., Molnár Sz. (2008): A digitális megosztottság fogalmától az e-inclusion politikájáig. *Információs Társadalom*, 2., 7–16.
- Dósa I., Polyák G. (2003): *Informatikai jogi kézikönyv*. KJK-Kerszöv, Budapest
- Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., Tinkler, J. (2006): New public management is dead – long live digital-era governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 3., 467–494.
- Fang, Z. (2002): E-government in digital era: Concept, practice, and development. *International Journal of the Computer, the Internet and Management*, 2., 1–22.
- Gualini, E. (2006): The rescaling of governance in Europe: New spatial and institutional rationales. *European Planning Studies*, 7., 881–905.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Heeks, R. B. (2001) Reinventing government in the information age. In: Heeks, R. B.: *Reinventing government in the information age*. Routledge, London, 9–21.
- Heeks, R. B. (2006): *Implementing and managing e-government: An international text*. Sage, London
- Henman, P. (2010): *Governing electronically: E-government and the reconfiguration of public administration, policy, and power*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Jakobi Á. (2007): *Az információs társadalom térbelisége*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 13.)

- Jansen, D. (ed.) (2007): *New forms of governance in research organisations*. Springer, Dordrecht
- Jeong, C. H. I. (2007): *Fundamental of development administration*. Scholar Press, Selangor
- Magyary Z. (1942): *Magyar közigazgatás*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Molnár Sz. (2007): *E-közigazgatás az Európai Unióban*. Budapest
- Osborne, D., Gaebler, T. (1994): *Új utak a közigazgatásban. Vállalkozói szellem a közösségi szektorban*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Pálné Kovács I. (2011): Magyary Zoltán és a magyar közigazgatás. *Tér és Társadalom*, 3., 173–179.
- Pálné Kovács I. (2013): Közigazgatási földrajz. In: Jeney L., Kulcsár D., Tóza I. (szerk.): *Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak*. Budapest Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajzi és Jövőkutatói Tanszék, Budapest, 285–303.
- Palvia, S. C. J., Sharma, S. S. (2007): *E-government and e-governance: Definitions, domain framework and status around the world*. Foundation of E-government
- Rossel, P., Finger, M. (2007): Conceptualizing e-government. In: *ICEGOV '07 Proceedings of the 1st International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*. ACM, New York, 399–407.
- Swyngedouw, E. (2000): Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. *Environment and Planning D. Society and Space*, 1., 63–76.
- Tapscott, D. (1998): *Blueprint to the digital economy*. McGraw-Hill, New York
- Tóza I. (2012): Az elektronikus közigazgatás helyzete. *Új Magyar Közigazgatás*, 2., 2–12.
- UN [United Nations] (2002): *Benchmarking e-government: A global perspective. Assessing the UN Member States*. United Nations Division for Public Economics and Public Administration, American Society for Public Administration
- Weerakkody, V., Dwivedi, Y. K., El-Haddadeh, R., Almuwil, A., Ghoneim, A. (2012): Conceptualizing e-inclusion in Europe: An explanatory study. *Information Systems Management*, 4., 305–320.
- Z. Karvalics L. (2009a): A tudás termelése és elosztása az Egyesült Államokban: Fritz Machlup újraértékelése az információs társadalom elmélettörténetében. *Információs Társadalom*, 2., 20–34.
- Z. Karvalics L. (2009b): A fehérgalléros forradalom krónikája. Jean Gottmann, az információs társadalom elméletének elfeledett úttörője. *Információs Társadalom*, 3., 53–66.
- http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=4404&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (Letöltés: 2013. május 20.)
- <http://www.jisc.ac.uk/whatwedo/themes/eadministration.aspx#> (Letöltés: 2013. május 25.)
- <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTINFORMATIONANDCOMMUNICATIONANDTECHNOLOGIES/EXTGOVERNMENT/0,,contentMDK:20507153~menuPK:702592~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:702586,00.html> (Letöltés: 2013. május 25.)
- <http://www.wisegeek.com/what-is-e-administration.htm> (Letöltés: 2012. május 25.)

A választói viselkedés térbeli modellje – empirikus kísérlet budapesti adatok alapján

A spatial model of voting behaviour – an empirical study based on Budapest data

**BÁLINT LAJOS, DARÓCZI GERGELY, BOZSONYI KÁROLY,
TÓTH GERGELY**

BÁLINT Lajos: tudományos munkatárs, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest; balint@demografia.hu

DARÓCZI Gergely: PhD-hallgató, vezető fejlesztő, Easystats Magyarország Kft., Budapest; daroczig@rapporteur.net

BOZSONYI Károly: intézetvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Budapest; bozsonyi.karoly@kre.hu

TÓTH Gergely: PhD-hallgató, kutatásvezető, Easystats Magyarország Kft.; tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport, Budapest; gergely.toth@rapporteur.net

KULCSSZAVAK: térbeli szűrés, területi választáskutatás, térbeli modellezés, Budapest

ABSZTRAKT: A tanulmány a választói magatartás térbeli modellezésének a hazai környezetben nem közismert módszerét mutatja be. Az adatbázis nyilvánosan elérhető, szavazóköri adatokból épült fel. A címlistában szereplő fővárosi szavazóköri adatokat geokódoltuk és az úgynevezett Getis-féle nemparaméteres szűrés segítségével elemeztük. Ez annyit jelent, hogy a modellbe beléptetett függő és független változókat térbeli és térbeli hatástól mentes összetevőkre bontottuk. Eredményeink szerint a nem megfelelően felépített, a térbeli hatást figyelmen kívül hagyó modellek hamis következtetéshez vezettek. A térbeliség markáns szerepének felismerése jól mutatja a választási előrejelzésekben a standard közvélemény-kutatói módszertan határait. Az erős szignifikáns pozitív autokorreláció jelenléte a választási adatoknál arra enged következtetni, hogy a társadalmi-gazdasági kontextus sokat számít az emberi magatartások, döntések világában. A választók nem triviális eloszlása a térben új kihívások elé állítja a reprezentatív minták tervezését és a belőlük való következtetések elméletét.

Lajos BÁLINT: research fellow, Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest; balint@demografia.hu

Gergely DARÓCZI: PhD student, chief developer of Easystats Ltd, London; daroczig@rapporteur.net

Károly BOZSONYI: associate professor, head of institute, Social and Communication Studies Institute, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Budapest; bozsonyi.karoly@kre.hu

Gergely TÓTH: PhD student, senior researcher, Easystats Ltd, London; research assistant, MTA–ELTE Peripato Research Group; gergely.toth@rapporteur.net

KEYWORDS: *spatial filtering, spatial voting turnout, spatial modelling, Budapest*

ABSTRACT: *One condition of the stable and balanced functioning of democratic systems is the active participation of citizens. Considering the political subsystem, civilian activity is primarily, although not exclusively, manifested in participation at elections.*

The relationship between participation in the 2010 parliamentary election and the number of votes cast in favour of the winning party was in the focus of our investigations in this study. According to Klimek et al. (2012), who greatly inspired the current research, conclusions can be drawn about the fairness of the election based on the concentration of votes cast for the winning party. This is possible because salient differences observable in the joint distributions of concentration and participation may suggest problems concerning the fairness of the election. Since the chance of salient differences occurring is negligible, these might suggest manipulation. In our study, we argue that a method which ignores spatial effects may be inefficient in the case of auto-correlated error components because the independence assumption is not met, so this method may lead to biased estimations.

In order to answer the research question, we relied on data derived from voting districts in Budapest which were used to create a geo-referenced spatial point database. Data were entered by voting district, then areal data was created with the help of Voronoi tessellation. In order to shed light on the relationship between participation and the votes cast for the winning party, we relied on spatial filtering as suggested by Getis and Ord, which enables the explicit expression of spatial effects.

The non-parametric Getis spatial filtering has been investigated with the help of optimal distances and first-order topological neighbourhood as well, although the method is primarily based on determining distance-based auto-correlations. The approach which took topological relations into consideration did not result in significant differences in parameter estimates, although it had a somewhat better fit (higher R^2 and lower AIC value). This calls attention to the problems of applying distance approaches in the case of very unevenly sized irregular configurations.

By the decomposition of variables to spatial and non-spatial components and by the explicit expression of spatial effects, the independence assumption of error components can be fulfilled. As a consequence, it is possible to return to using the traditional Ordinary Least Squares (OLS) method.

The most important finding of our research was that the relationship between voting turnout and votes cast for the winning party in Budapest in 2010 was unjustifiable. Relying on the OLS method and disregarding spatial effects led to serious consequences; it resulted in biased estimations. For this reason, we emphasize the importance of handling auto-correlations properly in the case of spatial data.

Bevezető

Már Tocqueville és Mill óta ismert gondolat, hogy a demokratikus rendszerek stabil és kiegyensúlyozott működésének egyik alapvető feltétele az állampolgári aktivitás, amely képes az állam túlhatalomra való törekvését korlátozni. E civil tevékenység a politikai alrendszer nézőpontjából elsősorban, de nem kizárólagosan a választásokon való részvételben nyilvánul meg. A választásokon való állampolgári aktivitás egyszerre ok és okozat, amely így a demokratikus társadalmi beágyazottság fontos indikátora (Angelusz, Tardos 2005).

Ennek megfelelően a választáskutatás egyik fókusza a választásokon való részvétel vizsgálata és többek között annak megértése, hogy a választási rendszerek működésére a participáció milyen tényezőkön keresztül képes befolyással bírni.

Arend Lijphart (1997) ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy egyenlőtlenséget eredményez, ha jelentős számú választói csoport nem, illetve csak alulreprezentált módon vesz részt a döntési folyamatokban. Ebből adódóan könnyen belátható, hogy a különböző társadalmi csoportok szisztematikusan eltérő politikai aktivitásának jellege és kiterjedtsége, a politikai kapcsolathálózati erőforrások további (például gazdasági) előnyök és hátrányok forrásai (Angelusz, Tardos 2005). A politikai erőforrások elosztásának azonban egyértelmű területi vetülete is van. Több empirikus választáskutatás rávilágított arra, hogy eltérő gazdasági fejlettség mellett jellemzően eltérő választói magatartás van jelen, ezért a választási aktivitás elemzésekor megkerülhetetlen a területi szempontok figyelembevétele (Kmetty, Tóth 2011; Tardos 2011).

A tanulmány problémafelvetése

Az új választójogi törvény következtében felértékelődött az a kérdés, hogy mekkora szavazati aránnyal lehet nyerni egy választókerületben. A kérdés különösen érdekessé akkor válik, ha feltételezzük, hogy a választási részvétel összefüggésben állhat a győztesre leadott voksok arányával (Klimek, Yegorov, Hanel, Thurner 2012). A tanulmányunkat inspiráló írás (Klimek, Yegorov, Hanel, Thurner 2012) szerint a győztesre leadott szavazatok koncentráltságából következtetni lehet a választások tisztaságára, mivel a koncentráltág és a részvétel együttes eloszlásaiban megfigyelhető kiugró értékek a választások tisztaságával kapcsolatos aggályokat vethetnek fel. A kiugró értékek ugyanis csak elenyésző valószínűséggel tulajdoníthatóak a véletlennek, ezért valamiféle manipulációra utalhatnak. Folytonos változók együttes eloszlásának ábrázolásának hatékony módszere a kétdimenziós hisztogram, amely lényegében a véletlen fluktuációk elsimítása után kapott szórásdiagram. Mivel a véletlen ingadozások a kétdimenziós hisztogramon el vannak simítva, az esetleges kiugró értékek könnyen azonosíthatók. Véleményünk szerint e naiv, a térbeli hatásokat nélkülöző módszer a hibatagok autokorreláltsága esetén a függetlenségi feltevés hiánya miatt nem megfelelő, torzított becslésekhez vezethet.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a térbeli autoregresszivitás segítségével módszertanilag árnyaltabb módon vizsgáljuk meg, hogy a győztesre adott szavazatok száma milyen összefüggésben állhat a részvételi arányokkal. Ehhez a választókerületnél alacsonyabb szintű szavazókerönkénti adatokra támaszkodunk.

Az adatok

Adatbázisunk a főváros 2010-es országgyűlési választások első fordulójának szavazókörönkénti adatait tartalmazza. Az adatokat az Országos Választási Iroda honlapjáról (<http://valasztas.hu>) gyűjtöttük.

A szavazókörök száma Budapesten 1605 volt (a részleteket az 1. táblázat tartalmazza). Az adatbázis valamennyi szavazókör részvételi adatait, valamint a pártokra leadott voksokat tartalmazza (a továbbiakban ezt nem térbeli adatbázisnak nevezzük).

Fontos utalnunk a külképviseleti szavazatok problémájára. A külképviseleten leadott voksokat választókerületenként egy-egy szavazókörhöz adták hozzá. Ezek általában 100 fővel növelték az adott körzetben a szavazásra jogosultak számát (maximum 359, minimum 27 fő). Budapesten összesen 2990 ilyen szavazatról van szó, amely a leadott voksok mindössze 0,3%-át tette ki. A választási részvétel meghatározásához lehetséges e szavazatok leválasztása, a pártokra leadott voksok esetében viszont nem. Elképzelhető, hogy a külképviseleten leadott szavazatok tartalmaznak önszelekciót, vagyis a külképviseleten szavazók részvételi szándéka erősebb, pártpreferenciájuk pedig eltér a véletlentől. Feltételezésünk szerint ez a torzítás a külképviseleti szavazatok súlyánál fogva nem meghatározó.

A szavazókörök geokódolását az R program és az XML csomag segítségével a GoogleMaps Geocoding API-jával végeztük.¹ A szavazókörökhöz tartozó címet egyesével elküldtük a Google szervereinek, majd a kapott XML találati listát feldolgoztuk, és abból azokat a címeket vettük figyelembe, amelyek az adott településhez tartoztak. (Erre a szűrésre azért volt szükség, mert a szolgáltatás ismeretlen utca esetén a legközelebbi, hasonló nevű közterülettel bíró település koordinátáit adja vissza.) A Geocoding API minden esetben megadta a helyek pontosságát is. A valasztas.hu oldalról a szavazóköri eredményeken kívül letöltöttük az adott szavazókörhöz tartozó közterületek listáját, majd abból mintát véve, a kapott koordináták számtani átlaga adta a becsült geokódot. Erre az eljárásra azért volt szükség, mert a szavazókörök címlistája sokszor geokódolásra alkalmatlan (pl. az intézmények rövidített neveit tartalmazza), másfelől így lehetőségünk nyílt a szavazókörök geometriai középpontját meghatározni a szavazó-

1. táblázat: A 2010. évi országgyűlési választások 1. fordulójának részvételi adatai Budapesten
Participation figures of the first round of general elections 2010 in Budapest

Megnevezés	N
Szavazókörök száma	1 605
Országos egyéni választókerületek száma	32
A névjegyzékben szereplő választópolgárok száma	1 356 508
ebből: külképviseleti választópolgárok száma	3 661
Szavazóként megjelent választópolgárok száma	949 780
ebből: külképviseleten leadott szavazatok száma	2 900

Forrás: <http://valasztas.hu>

helyiségek koordinátái helyett. Számos esetben különböző szavazókörok szavazóhelyiségei ugyanazon épületben találhatók. Ezekben az esetekben aggregáltuk a megfigyeléseinket, így számottevően csökkent az adatpontok száma. A valasztas.hu honlapon szereplő elnevezések ugyanazon cím esetében is tartalmaznak kisebb eltéréseket, ezek túlnyomórészt a szóközök, hosszú és rövid magánhangzók, valamint rövidítések eltérő használatából adódnak. Az aggregálást megelőzően a rekordok tisztítását manuálisan végeztük el. Az összevonásokat követően Budapesten 600 adatpontot különítettünk el (ezt nevezzük a továbbiakban térbeli adatbázisnak). A két adatbázis fontosabb leíró ismérveit a 2. táblázatban közöljük.

A geokódolás után az adatokat Voronoi-diagram segítségével ábrázoltuk (1. ábra), ami lehetővé tette a pontalakzatok szomszédsági struktúrájának feltérképezését, ez pedig a térbeli elemzés miatt kulcsfontosságú. Ismereteink szerint a hazai területi választáskutatás hasonló mélységű adatokat eddig nem jelenített meg és nem elemzett. A Voronoi-diagram alkalmazását az tette szükségessé, hogy a szavazókörok térképe nem állt rendelkezésünkre.

Az elemzésbe bevont változók mindegyike azonos mértékben, erősen szignifikánsan területileg autokorrelált. A választási részvétel a főváros budai oldalán magasabb volt, mint a pesti oldalon. Ez az eredmény megegyezik korábbi vizsgálatunkkal, amely a választási részvétel és a terület ökológiai státusza (munkanélkülisége és jövedelem-színvonala) között talált pozitív összefüggést (Bálint, Bozsonyi 2011, 2012). A győztesre leadott voksok esetében ez a szabályszerűség már kevésbé nyilvánvaló.

2. táblázat: A választási adatbázisok leíró statisztikái
Descriptive statistics of electoral data

Statisztikák	Nem térbeli adatbázis		Térbeli adatbázis	
	Részvételi arány (%)	Győztes pártra adott szavazatok aránya (%)	Részvételi arány (%)	Győztes pártra adott szavazatok aránya (%)
Minimum	25,71	31,89	25,71	34,42
Maximum	85,84	64,23	84,03	69,13
Terjedelem	60,13	32,34	58,32	34,70
Átlag	69,50	45,99	69,41	46,39
Medián	70,44	45,53	70,42	45,83
Szórás	7,47	5,39	7,34	5,00
Variancia	55,83	29,05	53,90	25,02
Ferdeség	-0,89	0,27	-1,16	0,42
Csúcsosság	1,81	-0,21	3,32	0,27
Kolmogorov-Szmirnov-próba	2,21	1,46	1,45	1,19
Szignifikancia (kétoldali p)*	0,00	0,03	0,03	0,17
N	1605	1605	600	600

*Ahol $p < 0,05$ ott az eloszlás eltérése a normalitástól szignifikánsnak tekinthető.

Forrás: <http://valasztas.hu>

1. ábra: A részvételi arány (balra) és a győztes pártra leadott szavazatok aránya (jobbra) a 2010. évi országgyűlési választások 1. fordulójában, a fővárosi szavazókörökben
Participation ratio (left) and ratio of voters of the winning party (right) in the first round of general elections 2010 in Budapest

Megjegyzés: A Moran-féle I értéke a részvételi aránynál 0,540 ($p < 0,001$), a győztes pártra leadott szavazatok arányánál 0,550 ($p < 0,001$).

Nemparaméteres térbeli szűrés

A nemparaméteres térbeli szűrés módszerének kidolgozása Getis és Ord nevéhez kötődik. Az eljárás a modellbe bevont, térben autokorrelált változókat két összetevőre bontja. Az egyik a térbelileg szűrt változó, amely már nem tartalmaz térbeli hatást, a másik pedig a térbeli komponens, amely az eredeti változóba ágyazott térbeli hatást hordozza. A változókészlet tagjainak egyenkénti átalakítása lehetővé teszi a legkisebb négyzetek módszerével történő regressziós becslést, valamint elkülöníti a térbeli függőséget, amelynek mint látens kapcsolatnak önálló szerepe lehet a modell értelmezésében.

A szűrés többlépcsős eljárás. Az első lépésben annak vizsgálata szükséges, hogy a térbeli autokorreláció jelen van-e az adatokban. Amennyiben igen, a változóról le kell választanunk a térbeli komponenst. A szűrés a Getis és Ord (1992) által alkalmazott lokális G_i statisztikán alapul. A vizsgált terület térelemekből épül fel. Valamennyi megfigyelést egyetlen ponttal azonosítunk, ezek Descartes-féle planimetrikus koordinátái (a mi esetünkben az egységes országos vetületi koordinátái) ismertek. Vizsgáljuk az i hely és a tőle d távolságra található térelemek értékei közötti kapcsolatot! A $G_i(d)$ mutatószám az alábbi módon határozható meg az X változó i -edik pontjára (Getis 1995):

$$G_i(d) = \frac{\sum_{j=1}^n w_{ij}(d)x_j}{\sum_{j=1}^n x_j}, \quad j \neq i,$$

ahol w_{ij} szimmetrikus térbeli súlymátrix, amelyet a megfigyelések euklideszi távolságmátrixából hozunk létre. A mátrix elemeinek értéke 1, ha azok az általunk meghatározott d távolságon belül helyezkednek el, ekkor szomszédosnak tekintjük őket, minden más esetben 0 értéket vesznek fel. A mátrix e típusában adott pont önmagával nem szomszédos, a súlymátrix főátlójában 0 értékek szerepelnek. Az egyenlet számlálójában az i -edik ponttól d távolságra található pontok összege, a nevezőben pedig valamennyi megfigyelés értékének összege szerepel. A hányados számlálója és nevezője sem tartalmazza x_i értékét. $G_i(d)$ az adatpontok súlyozásával méri a térbeli összefüggés erősségét. A mutató értékkészlete 0 és 1 között van. A d távolságon belül átlag feletti értékek tömörülése esetén G_i értéke magas lesz, az alacsony értékek koncentrációja esetén alacsony. A mutató szignifikanciaszintjét a standardizált értékből határozzuk meg. A z érték szórásegységeket mutatja meg az i -edik megfigyelés eltérését a „minta” átlagától. Ehhez ismernünk kell a mutató várható értékét és szórását. A várható érték a következőképpen határozható meg:

$$E(G_i) = \frac{w_i}{(n-1)}, \text{ ahol } W_i = \sum_{j=1}^n w_{ij}(d) \quad i \neq j.$$

A mutató varianciájához definiálnunk kell:

$$Y_{i1} = \frac{\sum_{j=1}^n x_j}{n-1} \text{ és } Y_{i2} = \frac{\sum_{j=1}^n x_j^2}{n-1} - Y_{i1}^2, \quad i \neq j.$$

A variancia ezután a következő képlettel számítható:

$$\text{Var}(G_i) = \frac{W_i(n-1-W_i)}{(n-1)^2(n-2)} \left(\frac{Y_{i2}}{Y_{i1}^2} \right).$$

A G_i megfigyelt és várható értéke közötti különbség választ ad arra a kérdésre, hogy a változó magas vagy alacsony értékének csoportosulása jellemző az adott hely környezetében. Feltételezve, hogy G_i normáeloszlást követ, a standardizált érték meghatározható:

$$Z_i = \frac{G_i(d) - E[G_i(d)]}{\sqrt{\text{Var}(G_i(d))}}.$$

A szűrés során a feladat Z változó értékének valamennyi i helyen történő felbontása a térbeli hatás nélküli (x^f) és a térbeli hatást tartalmazó összetevőre (x^s). A térbeli függetlenség mértékét $E(G_i(d))$ mutatja. Ha a várható és a megfigyelt érték között nincs különbség, akkor azt mondhatjuk, hogy az i ponttól d távolságra elhelyezkedő pontokhoz tartozó értékek egymástól függetlenek, azaz nem autokorreláltak, ennek megfelelően szűrésre sincs szükség. Egyéb esetben a megfigyelt és a várható érték eltér egymástól (függetlenül attól, hogy a különbség szignifikáns-e). Ha G_i értéke magasabb, mint annak várható értéke, akkor a különbség a megfigyelt érték és a térbelileg szűrt érték között pozitív lesz, utalva a magas értékek autokorreláltságára. Ha G_i alacsony, a különbség a

megfigyelt és a térbelileg szűrt érték között negatív lesz, jelezve az alacsony változóértékek adott pont körüli csoportosulását. A korrelálatlan, térbeli hatástól független rész képlete a következő:

$$x_i^f = x_i \frac{E(G_i)}{G_i}.$$

A különbség az eredeti változó (x) és a térbelileg szűrt változó (x^f) között az új, térbeli hatást tartalmazó magyarázó változó (x^s):

$$x_i = x_i^f + x_i^s.$$

Ord és Getis (2001), valamint Getis (1995) hangsúlyozzák, hogy a szűrést minden autokorrelált változóra az optimális távolság függvényében egyedileg kell elvégezni. A szűrést követően – tehát miután a változók térbeli hatását elkülönítettük – beléptethetjük a változókat a regressziós modellbe. Megfelelő távolság és az előfeltevések teljesülése mellett kivitelezett szűrésnél a hibatagok függetlensége miatt a legkisebb négyzetek módszerével történő becslés alkalmazásának nincs akadálya.

A nemparametrikus Getis-féle térbeli szűrést az optimális távolsággal és az elsődleges topológiai szomszédsággal is vizsgáltuk. A Getis-féle módszer az autokorreláció távolságalapú meghatározásán alapul. Az eljárás feltételezi, hogy valamennyi megfigyelés rendelkezik legalább egy szomszéddal. E feltétel hiányában megoldás lehet a szomszédsággal nem rendelkező pontok figyelmen kívül hagyása, az autokorreláltság szomszédság nélküli elemek kihagyásával történő meghatározása. Ez a lehetőség értelemszerűen nem kielégítő, ha az elemzés megfigyelések egészére vonatkozik. Az általunk vizsgált szavazóköri adatokban a minimális távolság, amely mellett a szomszédsági kritérium teljesült 2176,2 méter volt. Azonban a térbeli szűréshez önmagában a minimális távolság meghatározása nem elégséges, hiszen annak valódi sarokköve az optimális távolság meghatározása. Getis és Ord (1992) az általános G statisztika alkalmazását javasolták, keresve azt a távolságot, amelynél már nem érzékelhető autokorreláció. Ehhez hasonlatos geostatistikai megoldás lehet a változónkénti szemivariogram alkalmazása (Getis, Griffith 2002). Ferstl (2007a) a Moran-indexre támaszkodva választotta ki azt a távolsági paramétert, amely mellett a szűrt változó hordozta autokorreláció minimálisra csökkent. Szintén a Moran-féle I előnyös tulajdonságára hagyatkozott Battisti és Di Vaio (2009). Ők a még szignifikáns minimális Moran mutatóval rendelkező távolságot tartották megfelelőnek, elméleti megfontolásuk szerint ezen érték a térbeli túlszordulás (spillover) határértéke.

Jelen tanulmányban a globális (általános) G mutatóból indultunk ki, ennek standardizált értékeit 100 méteres lépésekkel haladva 2200 métertől 5000 méterig határoztuk meg, keresve azt az értéket, amelynél az autokorreláltság maximális. A globális G statisztika meghatározható az alábbi képlettel (Getis, Ord 1992):

$$G_{(d)} = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij} x_i x_j}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_i x_j}, \quad \forall j \neq i,$$

ahol x_i a vizsgált változó értéke i helyen, x_j a változó j helyen megfigyelt értéke, w_{ij} a szomszédsági kapcsolatokat rögzítő szimmetrikus súlymátrix. A mátrix elemeinek értéke 1, ha két megfigyelési egység d távolságon belül helyezkedik el, és 0, ha nem. Továbbá definíció szerint a megfigyelések nem szomszédjaik önmaguknak. Az általános G mutatóval a térbeli koncentrációt teszteljük.

A G mutató általános tulajdonságai között említhető, hogy skálafüggetlen, de nem helyfüggetlen. Alkalmazásának korlátját jelenti, hogy csak természetes számokra alkalmazható. Hasonlóan más statisztikákhoz, a logaritmikus transzformáció módosítja a mutató értékét (Getis, Ord 1992).

A mutató standardizált értéke meghatározható a megfigyelt és a várható érték, valamint a megfigyelt érték varianciájának ismeretében:

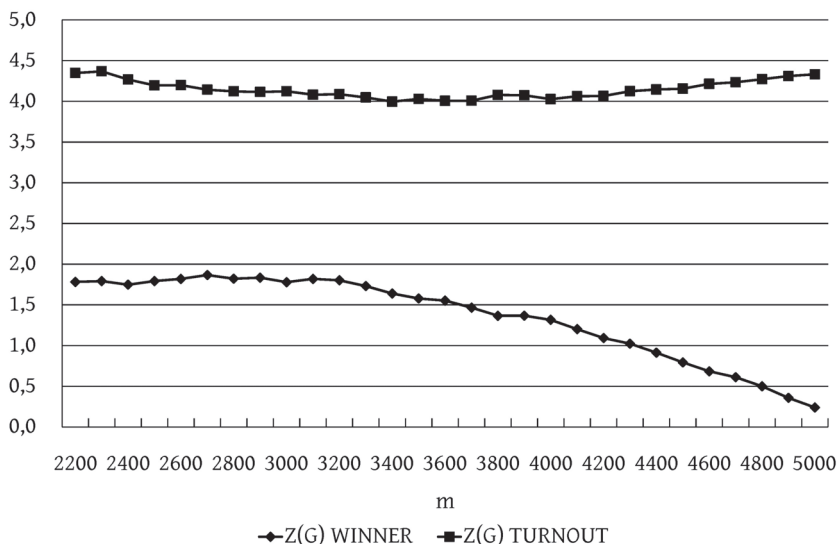
$$Z_G = \frac{G - E[G]}{\sqrt{V[G]}}, \text{ ahol } E[G] = \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij}}{n(n-1)}, \quad \forall_j \neq 1; \quad V[G] = E[G^2] - E[G]^2.$$

Ha az általános G teszt nullhipotézise szerint definiált távolságon belül nincs térbeli autokorreláltság, akkor a megfigyeléseket függetlennek tekinthetjük. Magas Z és alacsony p értékek esetében a nullhipotézist elvethetjük. A statisztikai következtetés történhet a standard normalitási feltevés mellett (ebben az esetben a kevés számú szomszéd a p érték megbízhatóságát megkérdőjelezi), vagy Monte Carlo-eljárás segítségével. A G mutató nem csupán a térbeli csoportosulás mértékére mutat rá, hanem annak típusára is. A pozitív Z értékek magas változóértékek csoportosulására utalnak, a negatív Z értékek pedig az alacsonyak térbeli halmozódására.

Eredmények

A győztes pártra leadott szavazatok (WINNER) G értéke minden esetben pozitív volt, utalva a térbeli struktúrát jellemző magas értékek csoportosulására. A magyarázó változó, azaz a választási részvétel értéke valamennyi sáv szélesség mellett negatív volt, ami az alacsonyabb értékek csoportosulására utal. A standardizált $Z(G)$ abszolút értékei alapján a győztes pártra leadott voksok arányának autokorreláltsága 2200 és 3200 méteres sáv szélességnél mutatott magasabb értéket, és e távolságoknál is legfeljebb 10%-os szinten szignifikáns autokorrelációt tapasztalhattunk (2. ábra). A Moran-féle I alapján az autokorreláció 2200 méternél volt a legmagasabb és erősen szignifikáns (3. táblázat). A választási részvétel (TURNOUT) esetében a standardizált Z értékek mérsékelt eltérést mutattak a távolságok függvényében. A konfidencia-intervallumok alapján ezek valószínűleg nem bizonyulnának szignifikáns eltérésnek. Körülbelül 4000 méteres távolságig mérsékelt csökkenést figyelhetünk meg, azt követően visszafogett emelkedést. A globális autokorreláció különböző távolságok melletti alakulását vizsgálva végül mindkét változónál 2200 méterben határoztuk meg a térbeli szűréshez alapul vett távolságot. Az elemzést vezérszomszédságon ala-

2. ábra: A globális G mutató (standardizált abszolút értékek), 100 méteres lépésekben
 Values of global G index (standardized absolute values), by steps of 100 meters

puló bináris súlymátrix segítségével végeztük el. Ebben az esetben a súlyok összege a szomszédok számával egyezik meg (a súlymátrixokról részletesebben lásd pl. Bivand, Pebesma, Gómez-Rubio 2013b):

$$w_{ij}(d) = 0, \text{ ha } i = j; w_{ij}(d) = 1, \text{ ha } d_{ij} \leq 2200; w_{ij}(d) = 0 \text{ ha } d_{ij} > 2200.$$

A távolságalapú szomszédság főképp olyan térbeli struktúráknál használható, ahol a pontok közötti távolság viszonylag egyenletes. Szabálytalanabb poligonok esetében nem a leghatékonyabb megoldás, mivel így a választási magatartás szempontjából irreleváns kapcsolatok is megjelenhetnek. Esetünkben – érvényesítve a minimális szomszédsági követelményt – a külső kerületek szavazóköréi közötti jelentősebb távolság alakíthat ki egyenlőtlen szomszédsági kapcsolatrendszer. A 2200 méteres sugár mellett a megfigyelések átlagosan 39,15 szomszéddal rendelkeztek, az összes lehetséges kapcsolatból (359 400) a tényleges kapcsolatok száma 23 488 volt (6,52%).² Két pont 115 kapcsolattal rendelkezett, ezek elhelyezkedésükből fakadóan a megfigyelések ötödével (19,2%) kerültek szomszédságba. Tapasztalataink szerint a sugaras és izotróp távolságok használatához képest a maximális térbeli hatás más típusú kapcsolatrendszer mellett érvényesülhet (Bálint, Bozsonyi 2012), ezért a szűrést a szakirodalmi gyakorlattól eltérően topológiai szomszédsággal (vezérszomszédság) is elvégeztük, és az eredményeket összehasonlító módon közöljük.

A térbeli szűrés során a függő és a független változót térbeli hatástól független (szűrt) és a térbeli hatást tartalmazó komponensre bontottuk (3. táblázat),

3. táblázat: A változók autokorreláltsága
Autocorrelation between variables

Változó	Távolságalapú ($d = 2200$ m)			Elsőrendű vezérszomszédság		
	Moran I	$Z(I)$	p	Moran I	$Z(I)$	p
WINNER	0,371	43,899	0,000	0,550	23,229	0,000
WINNER (szűrt)	0,001	0,331	0,370	-0,195	-8,163	1,000
WINNER (térbeli)	0,645	76,769	0,000	0,855	36,072	0,000
TURNOUT	0,425	50,432	0,000	0,540	22,864	0,000
TURNOUT (szűrt)	-0,037	-2,496	0,994	-0,190	-7,975	1,000
TURNOUT (térbeli)	0,752	88,817	0,000	0,833	35,133	0,000

autokorreláltságuk ellenőrzésére a térbeli komponensnél előforduló negatív értékek miatt Moran-indexszel került sor:

$$I = \frac{n}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij}} \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij} (x_i - \bar{x})(x_j - \bar{x})}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2},$$

ahol n a megfigyelések száma, x_i az X változó értéke i és j helyen, w_{ij} a területi súlymátrix. A felbontás eredményeképpen a térmentes változók autokorreláltsága minden esetben inszignifikáns lett.³

A legkisebb négyzetek módszerével becsült regressziós modellek (4. táblázat) a választási részvétel szignifikáns hatására mutattak rá, mind a geokódolt, mind pedig a nem térbeli adatbázis alapján (1–2. modellek). A hibatagok függetlenségének feltevése nem teljesült, a reziduumok autokorreláltsága számottevő (Moran $I = 0,466$, $p < 0,001$). A Getis–Ord-típusú szűréssel a magyarázó változó felbontása a hibatagok autokorrelációját csekély mértékben csökken-

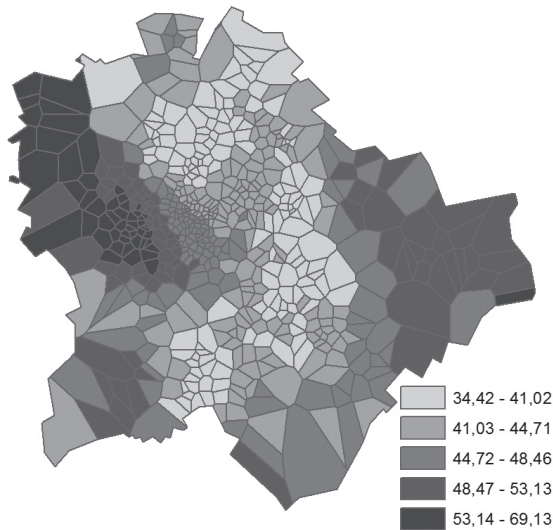
4. táblázat: A regressziós modellek eredményei
Results of regression models

Változók	Legkisebb négyzetek módszere		Getis–Ord-féle térbeli szűrés		
	1. modell ^a	2. modell ^b	3. modell ^c	4. modell ^c	5. modell ^d
Konstans	32,93***	31,77***	43,51***	46,00***	46,77***
TURNOUT	0,19***	0,21**			
TURNOUT szűrt			0,04	0,01	-0,01
TURNOUT térbeli			0,50***	0,06	0,04
WINNER térbeli				1,01***	0,92***
Korrigált R^2	0,07	0,09	0,19	0,45	0,54
Akaike	9872,06	3579,28	3511,78	3287,45	3179,93
Moran I	n.a.	0,46***	0,33***	-0,01	-0,17
N	1605	600	600	600	600

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

a) nem térbeli adatbázis, b) térbeli adatbázis, c) távolságalapú szűrés, a hibatagok autokorreláltságának ellenőrzése távolságalapú súlymátrixszal történt ($d = 2200$ m), d) topológiai kapcsolatokon alapuló szűrés, a hibatagok autokorreláltságának ellenőrzése elsőrendű vezérszomszédsággal történt.

3. ábra: A győztes pártra leadott szavazatok arányának térbeli komponense
Spatial component of ratio of voters of winning party

tette, amit végül az eredményváltozó térbeli komponensének bevonásával sikerült eltüntetnünk (3. ábra).

A kibővített modellben a részvételi változó térbeli tagja is inszignifikánssá vált. Mindez arra utal, hogy a részvételi változó térbeli hatását a függő változó térbeli hatása foglalta magába (3. ábra).

Habár a Getis-Ord-féle szűrés távolságalapú megközelítés, a vezérszomszédsággal végzett számítások a paraméterbecslésekben lényeges különbségeket nem hoztak. Az ilyen módon szűrt modell illeszkedése azonban jobbnak bizonyult (magasabb korrigált R^2 és alacsonyabb Akaike-érték), ami a távolsági megközelítés problémáira hívja fel a figyelmet az eltérő nagyságú térbeli alakzatok esetében.

Módszertani következtetések

Tanulmányunkban a 2010. évi országgyűlési választások fővárosi eredményeit térbelileg elemeztük. Ennek első lépéseként nyilvánosan elérhető adatbázisból származó adatok geokódolását végeztük el és létrehoztunk egy kvantitatív geográfiai módszerekkel elemezhető adatbázist. Célunk az volt, hogy a lehető legalacsonyabb területi szinten vizsgáljuk a megfigyelések függetlenségével kapcsolatos feltevés meghiúsulásának következményeit. Ehhez a térbeli szűrés legegyszerűbb, nemparaméteres módszerét alkalmaztuk. A módszer előnye ab-

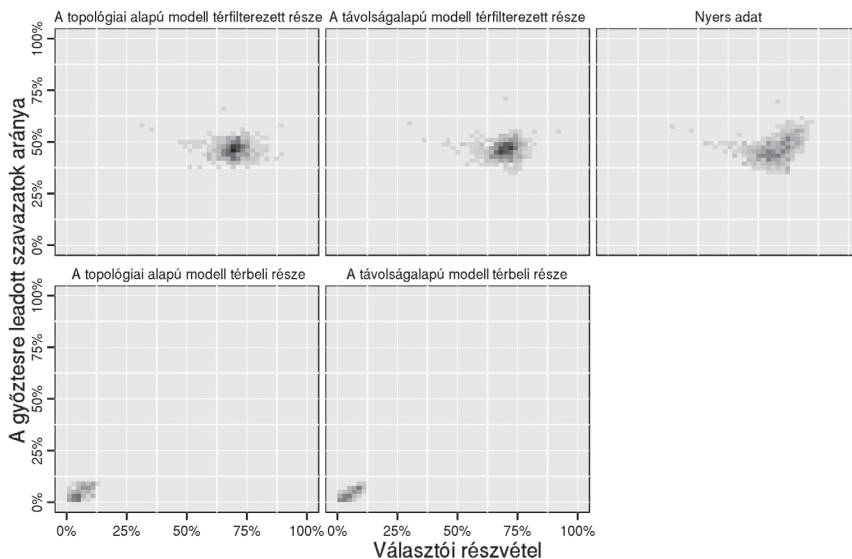
ban rejlik, hogy a változók felbontásával lehetővé válik a térbeli és az önálló (tartalmi) hatás meghatározása. E tulajdonság különösen előnyös összetett jelenségek vizsgálatakor. Tanulmányunkban a győztes pártra adott voksok arányát és a választási részvétel arányát elemeztük. A nem térbeli megközelítések (függetlenül az adatbázis típusától) a választási részvétel mérsékelte, de szignifikáns hatását mutatták ki. A megfelelő térbeli megközelítés ennek a hatásnak a hamis voltára világított rá. A hibatagok autokorreláltsága miatt a felbontott magyarázó változó mellett szükség volt az eredményváltozó térbeli hatásának a modellbe építésére is. A mind a távolságalapú, mind a vezérszomszédságot használó modellek a függő változó térbeli összetevőjének megkerülhetetlen szerepét támasztották alá. A tanulmány jellegéből fakadóan nagyon takarékos változókészlet (mindössze egyetlen változó) felveti a modell szempontjából problematikus, kihagyott változó okozta torzítás lehetőségét (Gujarati 2003), vagyis elképzelhető, hogy más, a kérdéskör szempontjából releváns változó a térbeli hatást számottevően módosította volna. Az általunk alkalmazott területi léptéken tapasztalt erős térbeli hatás a megfelelő módszer alkalmazásának a szükségességére hívja fel a figyelmet. Ennek hiányában szinte garantált a rosszul illeszkedő modellek felállítása, súlyosabb esetben a torzított becslésekből fogant tévkövetkeztetések megfogalmazása. Az előzetes várakozásoktól és a térbeli hatásokat nem kezelő modellek eredményeitől eltérően azt kaptuk, hogy a győztesre leadott szavazatok aránya közvetlenül nem függ a részvételi aránytól, viszont erősen függ a térbeliségtől, méghozzá az eredményváltozó térbeli összetevőjétől, azaz részben önmagától.

Bármilyen legyen a térbeli hasonlóság mögötti oksági kapcsolat, a térbeliség erős szerepe jelzi a választási előrejelzésekben a standard közvélemény-kutatói módszertan határait. Az erős szignifikáns pozitív autokorreláció jelenléte a választási adatokban arra enged következtetni, hogy a társadalmi-gazdasági kontextus sokat számít az emberi magatartások, döntések világában. A választók nem triviális eloszlása a térben új kihívások elé állítja a reprezentatív minták tervezését és a belőlük való következtetések elméletét.

Megfogalmazhatunk néhány észrevételt a Klimek, Yegorov, Hanel és Thurner (2012) által alkalmazott, a térbeliséget figyelmen kívül hagyó naiv módszertanról is. Eredményeiket ugyanis némileg kérdésessé teszik kétdimenziós hisztogramjaink (4. ábra).

Mint látható, a szignifikáns térbeli modell következtében az eredeti kétdimenziós hisztogram (jobb oldalt fent) erősen eltér a térbeli hatásoktól tisztított hisztogramtól. Így Klimek és szerzőtársainak véleményétől eltérően arra következtetünk, hogy a térbeli hatások figyelembevétele nélkül illesztett hisztogram torzít, éppen ezért a különböző választások térbeli összehasonlítására is alkalmatlan, hiszen nem tudjuk, hogy a különböző választások hisztogramjai közötti eltérést a koncentrációs folyamat maga vagy a térbeli beágyazódás eltérő mintázata okozta.

4. ábra: A választói részvétel és a győztes pártra leadott voksok kétdimenziós hisztogramjai
Histograms of voter turnout and voters of winning party

Elméleti következtetések

A területi adatokon alapuló hazai választáskutatás számos atlaszt, monográfiát (Hubai 2001; Mészáros, Szakadát 1998), adatbázist (vokscentrum.hu) tudhat maga mögött. A hazai tanulmányok túlnyomó része főképp a térbeli politikai mintázatok és törésvonalak leírására, a választási eredmények tagoltságának bemutatására szorítkozik (Bódi, Bódi 2011; Hajdú 2006; Kovacs, Dingsdale 1998; Martis, Kovacs, Kovacs, Peter 1992; Mészáros, Solymosi, Speiser 2007).

Tanulmányunk megírását alapvetően osztrák kutatók problémafelvetése inspirálta (Klimek, Yegorov, Hanel, Thurner 2012). Tapasztalataink arra világítottak rá, hogy a térbeliség figyelmen kívül hagyása torzított becslésekhez vezet. A térbeli hatás mérésével igyekeztünk állításunkat alátámasztani, amelynek során a Getis-féle térbeli szűrésre támaszkodtunk. Az eljárás a hazai szakirodalomban kevésbé gyakori eljárás, míg nemzetközi alkalmazására számos példát találunk a legkülönbébb tudományterületekről. A teljesség igénye nélkül egyaránt utalhatunk a térbeli demográfiai (Benza 2013; Weeks, Getis, Hill, Gadalla, Rashed 2004), a térbeli kriminológiai (Bernasco, Elfers 2010; Getis 1995) vagy a közgazdasági-ökonometria alkalmazásokra (Battisti, Di Vaio 2009; Mayor, López 2009).

Választáskutatási szempontból fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az adatok elemzése egyértelműen igazolta azokat a felvetéseket, amelyek a választ-

tói viselkedés térbeli jellegzetességeire utalnak. Véleményünk szerint a választói viselkedés elemzésekor mindenképpen kiemelt figyelmet kell fordítani erre a tényre, és bízunk benne, hogy az elméletekbe is egyre inkább beépül a térbeli nézőpont, amely segítségével képesek lehetünk megfelelő becsléseket létrehozni. Ugyanakkor a térbeli függőség, a választói magatartás hasonlóságának okaira e módszer sem ad megfelelő választ. E helyütt csupán néhány megközelítésre utalhatunk, amelyek kísérletet tesznek a részvétel és a térbeliség összekapcsolására. Az Egyesült Államokban már a hatvanas években kísérletek történtek a térbeli komponens szerepének megvilágítására a választási magatartásban (Huckfeldt 1979; Putnam 1966). Johnston és szerzőtársai (2001) arra hívták fel a figyelmet, hogy a társas kapcsolatok közül a vélemények befolyása jelentősebb, ha azok a közvetlen szomszédsági környezetből származnak. Cho és Rudolph (2008) tanulmányukban olyan közvetítő mechanizmusokra helyezték a hangsúlyt, amelyek az egymáshoz közeli lokalitásokban élők cselekvéseinek hasonlósága mögött húzódnak. A mikro-makro átmenet magyarázatát négy oksági kapcsolatra vezették vissza:

1. A politikai részvétel térbeli függőségeinek okai közül elsőként a szelekciós folyamatok szerepét emelték ki, amely a lakóhelyválasztás státus szerinti elrendeződésére utal. A szegregációs folyamatok miatt a homogén lakóhelyi környezetben élők gondolkodásmódja, ízlésvilága, választási hajlandósága és preferenciái is hasonlóak. A kiválasztás szempontjából voltaképpen lényegtelen, hogy a szegregáció milyen mechanizmusokon keresztül megy végbe (etnikai vagy gazdasági kényszerek, diszkriminatív eljárások). A hangsúly az elkülönülésen és az elkülönültek politikai gyakorlatainak, participációs magatartásának a hasonlóságán van. Az önkiválasztási nézet szerint a kontextuális hatást olyan lakóhely-választási mechanizmusok hozzák létre, amelyek mögött egyéni tényezők állnak, ezek adnak térben csoportosuló mintázatot.
2. Második lehetőségként az elit mobilizációs szerepét emelték ki. Eszerint az elitek egyes célcsoportok választási részvételét célzottan igyekeznek növelni. A legegyszerűbben mindez földrajzi területek lehatárolásával, a helyi médiában elhelyezett üzenetekkel történhet.
3. A kontextuális hatások harmadik és valószínűleg legmeghatározóbb oka a társas interakciók elméletére vezethető vissza, amely a társas környezet szerepét hangsúlyozza a lakóhelyi vagy a tágabb környezeti normák követésében. Makroszintű nézőpontból számos bizonyíték van arra, hogy a részvétel valószínűségét a lakóhely gazdasági, társadalmi, etnikai tényezői érdemben befolyásolják. Mikroszintű nézőpontból a hálózatok véleményformáló szerepét hangsúlyozzák az egyének participációs hajlandóságára.
4. Végül a hasonlóság irányába ható negyedik okot oksági észlelésnek nevezték. A társas interakciók explicit formáinál a hangsúly az önkéntes szervezetekben vagy véleményformáló hálózatokban való közvetlen részvételben van, azonban léteznek ezektől eltérő, nem kevésbé hatásos

fórumok is, amelyek nem önkéntes alapon, nem zárt közösségek intim keretein belül gyakorolnak hatást. Az ilyen alacsony intenzitású szomszédsági kapcsolatok verbális és nem verbális csatornákon keresztül, közvetlen módon, akaratlagosan jelentkeznek a hétköznapi cselekvésekben, legtöbbször a lakókörnyezetben élők megfigyelése során.

Az általunk elérhető adatok nem teszik lehetővé a közvetítő mechanizmusok közötti sorrend megállapítását. Egy kellően széles térbeli lefedettségű exit poll-vizsgálat választ adhatna erre a kérdésre is, ilyen adatfelvétel azonban egyelőre nem érhető el hazánkban.

Köszönetnyilvánítás

Tóth Gergely publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

- 1 Egy korábbi munkánkban hasonló eljárással Pécs szavazóköri adatait dolgoztuk fel. A forráskód itt érhető el: <https://github.com/daroczig/PECS-2010/blob/master/valasztokorzetek-pecs.R>
- 2 A szomszédság meghatározásához az R statisztikai szoftver `spdep` csomagját használtuk (Bivand et al. 2013a; Bivand, Pebesma, Gómez-Rubio 2013b).
- 3 A szűrést Robert Ferstl MATLAB-parancssorával végeztük (Ferstl 2007a; 2007b).

Irodalom

- Angelusz R., Tardos R. (2005): Választási részvétel és politikai aktivitás In: Angelusz R., Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 323–384.
- Bálint L., Bozsonyi K. (2011): Választói részvétel és véleménypolarizáció összefüggésének térökonometriai modellezése. In: Tardos R., Enyedi Zs., Szabó A. (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 57–73.
- Bálint L., Bozsonyi K. (2012): Választói részvétel és véleménypolarizáció térfilterezett modelljei. In: Kmetty Z., Koltai J. (szerk.): *Változó képletek, változatos perspektívák. Tanulmánykötet Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Háttér Kiadó, Budapest, 251–274.
- Battisti, M., Di Vaio, G. (2009): A spatially-filtered mixture of β -Convergence Regressions for European regions, 1980–2002. In: Baltagi, B. H., Arbia, G. (eds.): *Spatial econometrics. Methods and applications*, Physica-Verlag, Heidelberg, 105–122.

- Benza, M. (2013): Living arrangements and fertility: A case study of Southern Ghana. In: Weeks, J.R., Hill, A. G., Stoler, J. (eds.): *Spatial inequalities: Health, poverty, and place in Accra, Ghana*. Springer, Dordrecht, 143–157.
- Bernasco, W., Elfers, H. (2010): Statistical analysis of spatial crime data. In: Piquero, A. R., Weisburd, D. (eds.): *Handbook of quantitative criminology*. Springer, Dordrecht, 699–724.
- Bivand, R. S. et al. (2013a): *spdep: Spatial dependence: weighting schemes, statistics and models*. R package version 0.5-56. <http://CRAN.R-project.org/package=spdep>
- Bivand, R. S., Pebesma, E., Gómez-Rubio, V. (2013b): *Applied spatial data analysis with R*. Second edition. Springer Science+Business Media, New York
- Bódi F., Bódi M. (2011): Hol vannak a választók? *Politikatudományi Szemle*, 1., 51–74.
- Cho, W. K. T., Rudolph, T. J. (2008): Emanating political participation: untangling the spatial structure behind participation. *British Journal of Political Sciences*, 2., 273–289.
- Ferstl, R. (2007a): Spatial filtering with EViews and MATLAB. *Austrian Journal of Statistics*, 1., 17–26.
- Ferstl, R. (2007b): *Werkzeuge zur Analyse räumlicher Daten – eine Softwareimplementation in Eviews and Matlab*. Diplomarbeit
- Getis, A. (1995): Spatial filtering in a regression framework: Examples using data on urban crime, regional inequality, and government expenditures. In: Anselin, L., Florax, R. (eds.): *New directions in spatial econometrics*. Springer, Heidelberg, 172–185.
- Getis, A., Griffith, D. (2002): Comparative spatial filtering in regression analysis. *Geographical Analysis*, 2., 130–140.
- Getis, A., Ord, J. K. (1992): The analysis of spatial association by use of distance statistics. *Geographical Analysis*, 3., 189–206.
- Gujarati, D. (2003): *Basic econometrics*. Fourth edition. McGraw-Hill, New York, London
- Hajdú Z. (2006): A 20. századi magyar parlamenti választások választási földrajzi kérdései. *Múltunk*, 1., 137–169.
- Hubai L. (2011): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I–III. + CD-ROM*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Huckfeldt, R. R. (1979): Political participation and the neighborhood social context. *American Journal of Political Science*, 3., 579–592.
- Johnston, R. J., Pattie, C. J., Dorling, D. F. L., MacAllister, I., Tunstall, H., Rossiter, D. J. (2001): Social locations, spatial locations and voting at the 1997 British general election: evaluating the sources of Conservative support. *Political Geography*, 1., 85–111.
- Klimek, P., Yegorov, Y., Hanel, R., Thurner, S. (2012): It's not the voting that's democracy, it's the counting: Statistical detection of systematic election irregularities. *Statistics and Physics*, 41., 169–173.
- Kmetty Z., Tóth G. (2011): A politikai részvétel három szintje. In: Tardos R., Enyedi Zs., Szabó A. (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 75–115.
- Kovacs Z., Dingsdale, A. (1998): Whither East-European democracies? The geography of the 1994 Hungarian parliamentary election. *Political Geography*, 4., 437–458.
- Lijphart, A. (1997): Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma. *American Political Science Review*, 1., 1–13.
- Martis, K. C., Kovacs, Z., Kovacs, D., Peter, S. (1992): The geography of the 1990 Hungarian parliamentary elections. *Political Geography*, 3., 283–305.
- Mayor, M., López, A. J. (2009): Spatial shift-share analysis versus spatial filtering: an application to Spanish employment data. In: Baltagi, B. H., Arbia, G. (eds.): *Spatial econometrics. Methods and applications*. Physica, Heidelberg. 126–142.
- Mészáros J., Szakadát I. (1998): *Magyarország politikai atlasza*. Osiris, Budapest
- Mészáros, J., Solymosi N., Speiser F. (2007): Spatial distribution of political parties in Hungary 1990–2006. *Political Geography*, 7., 804–823.
- Putnam, R. D. (1966): Political attitudes and the local community. *American Political Science Review*, 3., 640–654.
- Ord, J. K., Getis, A. (2001): Testing for local spatial autocorrelation in the presence of global autocorrelation. *Journal of Regional Science*, 3., 411–432.

- Tardos R. (2011): Konszolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In: Enyedi Zs., Szabó A., Tardos R. (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010.* Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 273–374.
- Weeks, J. R., Getis, A., Hill, A. G., Gadalla, M. S., Rashed, T. (2004): The fertility transition in Egypt: Intraurban patterns in Cairo. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 74–93.
<http://www.vokscentrum.hu> (Letöltés: 2014. február 28.)

Élet egy kisváros peremén

Living at the edge of a small town

FEHÉR KATALIN, VIRÁG TÜNDE

FEHÉR Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; feher@rkk.hu

VIRÁG Tünde: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; viragt@rkk.hu

KULCSSZAVAK: lakhatás, szociális bérlakás, térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek, ki-rekesztés, társadalmi kapcsolatok, Alföld

ABSZTRAKT: A folyamatosan változó, városvezetés és városlakók által képzett elkülönült terek térbeli különállásukkal a társadalmi távolságokat is leképezik. A kutatásunk terepül szolgáló alföldi kisváros három bérlakástömbje közül a legalacsonyabb státuszú, 14 lakásos telep története a hajdani előkelő tiszti telepi múlttól a cigány gettóvá válásig ível. Abban, hogy a város e szociálisbérlakás-tömbje napjainkra nemcsak térben, hanem társadalmilag is peremhelyzetbe került, egyfelől a városban zajló telepfelszámolás és az ehhez köthető költöztetések, a város bérlakás-politikája és a szelektív lakás-kiutalási rendszer, másfelől a marginalizálódó tömbben elinduló szelekciós folyamatok egyaránt szerepet játszottak. A többségi társadalom szemében társadalmilag és etnikailag homogénnek tűnő, a város lakói és intézményei által stigmatizált tömbben élők gazdasági stabilitását és boldogulási mintáit vizsgálva az itt élő családok rendkívül heterogén képet mutatnak. A legalább egy állandó keresettel rendelkező, gazdaságilag viszonylag stabilnak tekinthető családoktól a billenékeny anyagi helyzetűeken át az eladósodott, máról holnapra élő kilakoltatásra várókig sokféle helyzetben élő családot találunk. A hosszú évek, évtizedek óta egymás mellett élő családok között szoros, gyakran rokon kapcsolatokat szövődtek, amelyek segítik a mindennapi túlélést, de be is zárják a családokat e kapcsolatrendszerbe.

Katalin FEHÉR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; feher@rkk.hu

Tünde VIRÁG: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; viragt@rkk.hu

KEYWORDS: housing, public social housing, spatial and social inequalities, exclusion, social relations, Great Plain

ABSTRACT: Municipal governments and citizens continually shape and differentiate spaces. These spaces map social distances by their spatial isolation. Out of the three social housing blocks in a small town of the Great Plain, the lowest-status settlement's history encompasses a former distinguished officers' residence that turned into a Roma ghetto. Several factors played equally important roles in taking the social housing estate to a position on the edge, not only spatially

but also socially: On the one hand, it was the demolition of the former settlements and the ensuing enforced mobility, the housing policy of the town and the unequal allocation of social housing units, on the other hand, it was the selection processes evolving in the marginalised block.

In the eyes of the majority, the population of the settlement seems socially and ethnically homogenous and it is uniformly stigmatised by the local institutions and the other inhabitants. Analysing both financial stability and survival strategies of the block's residents, we have found that families living there show rather large differences in this respect, and that they constitute a heterogeneous population.

The settlement comprises people living in differing socio-economic conditions; one circle of families lives in a relatively stable situation with steady incomes, another is in unstable, uncertain circumstances, while there are indebted families living from one day to another and expecting their eviction from their tenement any time. Tenants identified with relatively stable backgrounds are both the ones that moved in first into the social housing block and the well embedded families who are gaining stability through their personal social networks. Whereas the situation of newcomers – those who recently moved in from predominantly lower-status areas of the town, temporary family shelters or from farm buildings in the outer areas – is the most unstable. However, even those families with the most stable financial background cannot afford to buy an independent home or rent a flat on the private market. Spatial and, consequently, social mobility is almost impossible for those occupants.

Between families having lived side by side for years and decades, tight, sometimes familial relations are woven. These relations help in everyday survival but also keep those families isolated in their inner – hermetic – social network. In parallel with the marginalisation of the settlement, the binding connections that can advance the survival of these families became more and more important while linkages toward other social groups and the majority institutions that could foster spatial and social mobility are lost.

Bevezető

A térbeli kirekesztés, a szegregáció különböző formáinak és azok változásának kutatása a magyar szociológiában szorosan összekapcsolódik a romák egy-egy településen belüli térbeli elhelyezkedésének, a cigánytelepek felszámolásának és a szegregáció új formái kialakulásának problémakörével. A szocializmus időszakából a hatósági felméréseken túl elsősorban a Kemény István vezetésével folyó kutatásokból rendelkezünk erre vonatkozó adatokkal. Az 1971-es kutatás tapasztalatai szerint a cigány népesség kétharmada szegregált körülmények között, jellemzően hagyományos telepeken, a települések szélén vagy külterületen, de minden esetben a falvaktól elszigetelten élt (Kemény 1976). Az 1993-ban megismételt felmérés idejére az elkülönülés nagymértékben visszaszorult, majd a 2003-as felvétel eredményei ismét az 1971-es arányokat mutatják; az ezredfordulóra a cigány népesség kétharmada többségében cigányok lakta településrészeken élt. Mindeközben megváltoztak a térbeli kirekesztés formái: míg a hatvanas években a cigány családok többsége a településeken kívül elhelyezkedő telepeken élt, a nyolcvanas évekre megjelentek az „elcigányosodó” aprófalvak (Havas 1999; Ladányi, Szelényi 2004), a városi romák pedig többnyire alacsony státuszú, leromló, slumosodó lakónegyedekbe tömörültek (Ambrus 1988; Ladányi 1989; Solt 1998). Az ezredfordu-

lót követően a periferikus vidéki terekben megindult a gettósodó aprófalvak térséggé szerveződése (Virág 2006), míg a városokban elsősorban a városrehabilitációs programok indukáltak olyan dzsentrifikációs folyamatokat (Nagy, Timár 2007), amelyek a települési önkormányzatoknak a többségi társadalom által támogatott elkülönítési törekvéseit tükrözik (Janky, Kemény 2004; Ladányi 2000). A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség kezdeményezésére készült kérdőíves felmérés eredményei szerint az országban összesen másfél ezer szegény- és cigánytelep, szegregátum található (Domokos, Herczeg 2010). A kétezres évek első felében készült adatfelvételek a (városi slumokban, telepeken, gettósodó falvakban) kizárólag vagy túlnyomórészt roma szomszédok között élők arányát 45-55%-ra becsülték (Teller 2011). A romák lakóhelyi szegregációjának országos növekedéséhez jelentősen hozzájárul az intézményi diszkrimináció is, amely a lakhatási integrációs programok helyi fogadtatásában, megvalósításában is megmutatkozik (Berescu, Petrović, Teller 2013; Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2011; Teller 2011). Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a módszertani különbségek, valamint a „cigánytelep” fogalmának eltérő értelmezései okán a különféle adatforrások nehezen összevethetők.

Míg a szociológiai adatfelvételek többsége a térbeli elkülönülés formáira és mértékére fókuszál, addig az antropológiai kutatások a városok térbeli-társadalmi átalakulásának vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a gettó vagy cigánytelep fogalmának körületekintés nélküli használata általánosításhoz, sztereotípiák kialakulásához, megerősödéséhez vezet. Az antropológusok a hangsúlyt a statisztikai adatok szintjén társadalmilag és gazdaságilag homogénnek tűnő terek heterogenitásának, belső differenciáltságának vizsgálatára helyezik (Small 2008; Virág 2008), hasonlóképpen különbséget tesznek az etnikai koncentráció és kirekesztés között. Ennek megfelelően térbeli-társadalmi kirekesztésről akkor beszélhetünk, ha az etnikai koncentráció az alacsony státuszú, iskolázatlan munkanélküli családok, azaz a szegénység koncentrációjával jár együtt, valamint ha a többségi társadalom az adott teret és az ott élő embereket egyaránt stigmatizálja (Wacquant 2007). Egy-egy településen belül e marginalizált, stigmatizált területek státusza nem állandó, hanem dinamikusan változik, tehát tükrözi a várospolitikát formáló vezetők, a városi lakosok szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való viszonyát. Azaz a városlakók és a városvezetés által kialakított elkülönült (alacsony vagy magas státuszú) terek, illetve a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező, állandó, objektív kategóriák, hanem a gazdasági, társadalmi környezet hatására folyamatosan változnak.

A tanulmányunk terepéről¹ szolgáló alföldi kisvárosban nagy számban, bár a teljes népességhez viszonyítva mindössze körülbelül 10%-os arányban van jelen a cigány népesség, akik a szegénységben élők jelentős részét alkotják. Ahogy szinte minden magyarországi településen, úgy kutatásunk helyszínén is a szegény, többségében cigány családok városon belüli térbeli elhelyezkedését a mai napig meghatározza, hogy a hatvanas-hetvenes években volt-e a településen

belül vagy mellette nagyobb cigánytelep, valamint az, hogy a telepet az adott tanács milyen koncepció szerint igyekezett felszámolni (Berey 1990; Lengyel 2006). Kutatási terepünkön a település mellett elhelyezkedő hatalmas „cigányváros” lakóit a városvezetés tudatosan különböző területekre, de a város szélén, általában a kivezető utak mellett épített cs-házakba² költöztette. Az új városzéli utcák viszonylag gyorsan újratermelték a telepi viszonyokat, hiszen az első beköltözők gyermekei többnyire nem tudtak önálló háztartást alapítani, illetve elköltözni, így maradtak a családi házban vagy az a mellé felhúzott melléképületben, tovább növelve a telep zsúfoltságát, erősítve a szegénység koncentrációját.

A városokban kialakuló szegregátumok újratermelődését nagyban befolyásolta a '90-es évek lakásprivatizációja. Az önkormányzati bérlakások aránya 22%-ról 4%-ra csökkent 1994-re, és azóta is mérséklődik, míg a magántulajdonú bérlakások aránya mindössze 4%, ami töredéke az Európai Unió országaiban jellemző arálynak (Hegedüs, Eszenyi, Somogyi, Teller 2009; Hegedüs, Tosics 1998). A bérlakások csekély száma miatt beszűkült a szociális lakáspolitikai hagyományos lakásbázisa (önkormányzati bérlakások) és nem alakult ki átfogó, a lakhatás biztonságát garantáló, szociál- és lakáspolitikai elemeket ötvöző rendszer.

A vizsgált alföldi kisváros szociálisbérlakás-politikáját az jellemzi, hogy eltérő státuszú, a város különböző részein elhelyezkedő lakásokat tart fenn és pontosan szabályozza a különböző társadalmi státuszú családok lakáshoz való hozzáférését. A városban az elszórtan elhelyezkedő bérlakásokon kívül három szociálisbérlakás-tömb található. Az első tömb társasházi környezetben áll, ma elsősorban az elszegényedő középosztály számára nyújt otthont. A második tömb egy nővérszállóból kialakított, apró lakásokból álló épület, ahol a szobaméretnek megfelelően egyedülálló, nyugdíjas vagy rokkantnyugdíjas emberek laknak nagy arányban. A harmadik tömb egy ipari területbe ékelődött, egykori katonai tiszti lakásokból kialakított, mára leromlott, rendkívül rossz hírű tömb, amelyet a városban stigmatizált térként, cigánytelepként, veszélyes helyként tartanak számon (Fehér, Müller, Tabajdi 2013).

Tanulmányunk e harmadik szociálisbérlakás-tömb történetén és a jelenleg itt élő családok élettörténeti elbeszélésein keresztül mutatja be, hogyan alakult át a háztömb szociális és etnikai összetétele, és hogy e változások hogyan hatottak a tömb megítélésére az elmúlt évtizedekben. A napjainkban itt élő családok demográfiai összetételének, boldogulási lehetőségeinek elemzésével feltárjuk, hogy a város és a városlakók által stigmatizált, roma gettóként számon tartott telepen belül milyen különbségek fedezhetők fel a családok között, hogyan differenciálódik a telep mikrotársadalma, hogyan alakulnak és milyen jelentőséggel és funkcióval bírnak a telepen belül működtetett, valamint a telepről kifelé mutató társadalmi kapcsolatok.

Tiszti házból roma gettó – a telep története

Az alföldi kisváros Marosi út néven elhíresült szociálisbérlakás-tömbje a város északi részén található, az egykori szovjet laktanyaépületek egy részéből lett kialakítva. A háztömböt alkotó 14 lakás – egy kivétellel – egy épületben található: a főúttal párhuzamosan, hosszan elnyúló, rendkívül rossz állapotú épület egymás mellett elhelyezkedő színesre festett lakrészeit kis kertek keretezik. Ezek néhol lomok tárolásra szolgálnak vagy padnak adnak helyet, máshol kis kertet gondolnak a lakók, bár a virágok sem javítanak az épület rendezetlen, kaotikus összképén. A tömb közepén két emeletes lakás töri meg a földszintes sort: a mindig nyitva álló ajtóból sötét, dohos lépcsőház nyílik, amelynek hiányos ablakaiból szemek lesik az udvar történéseit. Egyetlen különálló lakás helyezkedik el az épület mögött, ahol az átlagosnál kisebb alapterületű építményt különböző lakrészekkel, házilag toldották meg. Itt, a házsor mögött kamrák is állnak, legtöbbjükön hiányzik az ajtó. A telepen relatíve nagy, 70 m² körüli lakások találhatók, bennük szoba, konyha, fürdőszoba és kamra, ebből következően általában nagyobb, gyerekes családok költözhettek ide. A telep mindennapjaira jellemző, hogy sokan járnak át egymáshoz egyik lakásból a másikba vagy ülnek ki a közös udvarként funkcionáló téren elhelyezett traktorgumira, szőnyegre vagy padra.

A bérlakástömb nem volt mindig ilyen állapotban. A szocializmus időszakában a Marosi úti épületsor a városban állomásozó szovjet hadsereg tisztjeinek nyújtott otthont, majd a feleslegessé váló tiszti lakások egy részét a város a '80-as évek elejétől önkormányzati bérlakásokká alakította át. A telepen élő családok átalakuló, változó társadalmi-etnikai összetételét, ezzel párhuzamosan a tömb változó státuszát, megítélését az itt élő családokkal készült élettörténeti interjúkból tudjuk rekonstruálni. A telepre még a rendszerváltás előtt beköltöző lakók különösen szerencsésnek érezték magukat, hiszen a tágas lakások és az udvar kelleme, falusias környezetet nyújtottak. Többen faluról vagy tanyáról származtak, idegenkedtek az emeletes háztól. Ebben az időben a lakók – az önkormányzat hallgatólagos támogatásával – a házsor mögött futó üres területet felszántották, így tettek szert egy kis veteményesre, de akadt, aki a kertművelés mellett állattartással is kiegészítette jövedelmét. Az idillt sugárzó visszaemlékezések szerint a hely ekkor még őrizte a tiszti lakások méltóságát: napközben csend volt, az udvar rendezett, minden lakó dolgozott, a gyerekek pedig iskolába jártak. Hétvégén a szomszédok kiültek az udvarba vagy a pázsiton napoztak.

A rendszerváltás előtt beköltöző négy család és leszármazottaik a 14 lakásból ma ötöt foglalnak el. Az egyikben a telep egyetlen nem cigány származású lakója él, a többit cigány-nem cigány vegyes házasságban élő családok lakják. Utóbbi négy háztartásra jellemző, hogy mindkét szülő, ha nagyon alacsony beosztásban is, de folyamatosan dolgozott, a cigány férjek egyike a város egyik elismert éttermi zenésze volt. E családok között a gyerekek házassága révén viszonylag gyorsan rokoni kapcsolatok szövődtek; van, aki már elköltözött a te-

lepről, és van, aki jelenleg is itt él. Fontos rögzítenünk, hogy a kilencvenes évek elején itt felnövő gyerekek – ha kisebb kitérővel is – de szívesen tértek vissza a telepre, gyakran más lakáson minőségi cserével túladva vagy lakásigénylést kijárva költöztek ide. A rendszerváltás előtt ideköltözött és jelenleg is itt élő családok mindegyike egészen a közelmúltig rendszeres jövedelemmel rendelkezett, a most is állandó munkahellyel rendelkező kevesek közé tartozik vagy saját jogú nyugdíjat kap.

Napjainkban a nyolcvanas években ideköltözött, a múltra idillként emlékezők jószírellel mindegyike elköltözne, ha adódna erre lehetősége: *„Mondanák, hogy máma kell pakolni, vagy holnap, lehet, nem fájna a fejem.”* A kilencvenes évek végén kezdődő és a telep „leromlásához” kötődő időszakban beköltöző családoknak már nem kiváltságot jelentett a Marosi úti lakás, hanem egy probléma szűkségszerű, kényszerű megoldását. Az utóbb érkező családok most is rosszabb helyzetben vannak, közülük kerülnek ki azok, akiket a kutatás évének nyarán kilakoltatás fenyegetett. Az ezredfordulótól a beköltöző családok a város különböző szegregált telepeiről érkeztek. 1997-ben és 2001-ben két család is érkezett a szomszédos cs-lakásos telepről. Ugyancsak két család jött ide a lakhatási zsákutcának bizonyuló keleti tömbből, ahova a város eleve a problémásnak tekintett, fizetési gondokkal küszködő lakókat költöztette, s amelyet majd egy évtized után, annak teljes leromlásával és kriminalizálódásával kénytelen volt felszámolni. Egy-egy család pedig külterületi tanyáról, illetve a déli városrész cigányok lakta utcájából került ide. Az utóbbi években ideköltöző családok korábbi életszakaszaiban jelentős szerepet játszott a családok átmeneti otthona, ahol hosszabb-rövidebb időre meghúzhatták magukat; a kisgyerekes generáció ki tudott költözni az otthonba, ám sok esetben az egy-másfél év különélés után ugyanoda, ugyanazon körülmények közé voltak kénytelenek visszaköltözni. Ezek a családok mindig egyazon utcák, intézmények rendszerében bolyonganak, számukra a Marosi úti telep a biztos lakhatás lehetőségét jelenti (Fehér, Müller, Tabajdi 2013).

A kilencvenes évek végétől a telep egyre marginalizáltabb lett, az egyértelműen romló helyzetet a jelenlegi lakók az utóbbi években beköltöző, alacsony társadalmi státuszú családokhoz kapcsolják. A változást elsősorban a szemetesebb, koszosabb környezethez kötik, ám az a személyes kapcsolatokat is érinti: sokan panaszkodnak a zavaró hangoskodásra, a hétvégi „magnózásra”, a kisgyerekekkel összefüggő konfliktusokra. A telep állapotát, az itt élők helyzetét jelzi, hogy több illegális lakó húzta meg magát a melléképületekben, ők jellemzően rokoni szálakkal kötődnek a tömb bérlőjéhez.

„Van itt egy öreg, egy kormos kamrája volt, mert az valamikor kigyulladt, és ő is megégett. De nem hagyta ott a kamrát. A huszonpár fokos hidegekben nekünk melegünk volt, de ő sem fázott abban a kamrában. Nem tudom, hogy élte túl. Csak ő volt egyedül. Se ajtó, se semmi. Most itt van a testvérénél, a legelső lakásban.” (K6)

A változások egyrészt a település szociálisbérlet-politikájához kapcsolhatók. A város időről időre kénytelen „beáldozni” bizonyos lakóterületeket:

ahogy a korábbi évtizedben az előbb említett keleti tömb szociális bérlakásaiba költöztették a városszerte lakbértartozást felhalmozó családokat, úgy napjainkban a Marosi úti telep vált a városi bérlakás-politika áldozatává. Másrészt a beköltöző családokkal való mindennapi konfliktusok, a telep fizikai leromlása törvényszerűen vezetett a lakók közötti szelekciós mechanizmusok felerősödéséhez. Azok a szerencsések, akiknek lehetőségük nyílt rá, elköltöztek a telepéről, ami csak tovább erősítette a társadalmi problémák koncentrációját. A Marosi úti lakások lecsúszása mindenki számára érzékelhető, a tömb egyértelműen megbélyegzett lakókörnyezet. A városban dolgozó szociális szakemberek is sarkosan fogalmaznak: „A legkezelhetlenebbek, öntörvényűek. És azok kerültek jobbra oda, akiket a többi cigány kiutált a saját köreiből.” Amikor a telep szóba kerül, van, aki az életterhelten lakókörnyezetre, van, aki a szelekciós folyamatokra helyezi a hangsúlyt, de a város közvéleménye és a családokkal foglalkozó szakemberek abban egyetértenek, hogy a Marosi úti telep a többségi társadalomtól, a város egészétől élesen elkülönülő, társadalmon kívüli világ.

„Lassan alakult át roma gettóvá – mert kimondhatjuk, hogy azzá alakult, sajátos törvényekkel, sajátos szokásokkal. Voltak benne magyar családok is, ők elhagyták, lehet, hogy ebben közrejátszott szomszédság is. Aztán kiutalásoknál kinek kell, önkormányzat is úgy rakott bele embereket – magyar lakos nem kérte sokszor. Így kontraszelektív úton alakult ki. A '90-es évek első felében, '95-ig alakult ki, hogy csak romák.” (korábbi családgondozó)

A Marosi úton élő családok

A város szemében a Marosi úti szociális bérlakások lakói nem egyszerűen szegények, hanem deviáns, máról holnapra élő, a többség számára veszélyes népesség. Ez egy olyan hely, ahova veszélyes kimenni, olyan emberek laknak itt, akikkel nem jó kapcsolatba kerülni. Ugyanakkor a Marosi úton a családok mind a háztartás szerkezetét, mind a megélhetés, boldogulás lehetőségeit tekintve igen különböző helyzetben vannak, azaz a társadalomstatisztikai adatok alapján és a város szemében egyaránt homogén gettó belülről vizsgálva erősen differenciált képet mutat (Small 2008). Az egyedülálló nyugdíjasoktól a többgenerációs, rokonokat befogadó sokszemélyes háztartásokig, a konszolidált, még gyermekeiket is támogatni tudó háztartásoktól a végletesen eladósodott, máról holnapra élő, kilakoltatás szélén álló családokig sokféle élethelyzetben levő család él együtt. A háztartásnagyság és a boldogulási lehetőségek között szoros, de nem minden esetben érvényes összefüggés mutatkozik. Megfigyeléseink szerint a háztartás nagyságát és anyagi stabilitását jelentős mértékben befolyásolja, hogy az adott család mióta él a Marosi úton, hogy honnan, milyen társadalmi környezetből érkezett, valamint hogy milyen kapcsolatokkal rendelkezik.

Stabil anyagi helyzetű családok

Miközben a városban a telepet egyöntetűen a legszegényebbek között tartják számon, a háztartásokat vizsgálva kiderül, hogy az itt élő 14 háztartás közel fele anyagiilag stabil helyzetűnek mondható. E háztartások közös jellemzője, hogy legalább egy tagjuk rendszeres jövedelemmel rendelkezik. A stabil háztartások nagyobb része egyazon rokonsági rendszerhez, nagycsaládhoz tartozik, ahol egy-egy háztartásban legfeljebb három fő él, másik részét olyan többgenerációs családok alkotják, ahol ugyan a lakás túlszűfolt, hatan-nyolcan is élnek egy lakásban, de a háztartásban több kereső is van, és a legfiatalabb generáció közeli céljai között szerepel a telepről való elköltözés.

Az őslakosok és rokonságuk

A stabil háztartások jelentős részét azok alkotják, akik legkorábban érkeztek a telepre, évtizedek óta itt élnek, itt nőttek fel és kisebb kitérők után, családos emberként ide költöztek vissza. A telepen hét olyan háztartást találtunk, ahol legfeljebb hárman élnek egy háztartásban, ebből öt anyagiilag stabilnak mondható. Ők mindannyian a telep „őslakosai”; a két nagymamakorban lévő, idős özvegyasszony még a nyolcvanas évek elején költözött a telepre, évtizedek óta egymás közelében élnek. Egy-egy gyermekük évtizedekkel ezelőtt itt, a telepen ismerkedett meg házastársával és házasodott össze. Különbőség a két család között, hogy míg a nem cigány asszony két gyereke a családalapítással elköltözött a telepről, addig a cigány család nyolc gyermekének fele a telepen maradt vagy több lakáscsere után visszatért ide – jelenleg négy lakást foglalnak el. A nem roma asszony egyedül él, de minden nap látogatja őt a városban albérletben lakó, de az „öröklés miatt” ide bejelentett fia vagy unokája, a panelban élő gyerekek az asszony fáskamráját használják szerszámosnak. A cigány asszony az egyik fiával él, aki rendszeresen bevásárol nemcsak anyjának, de egy velük félig-meddig rokonságban levő másik idős nőnek is. A két háztartás alapvetően az idős asszonyok nyugdíjjövedelmének köszönhetően anyagiilag stabil helyzetű.

A cigány asszony telepen élő gyermekeinek háztartásai ugyancsak stabilnak mondhatók, hiszen vagy rendszeres munkajövedelem, vagy nyugdíjszerű ellátás biztosítja a családok megélhetését. E családból a máig édesanyjával élő férfin kívül a második fiútestvér kisebb kitérőkkel, minőségi lakáscsere révén tért vissza a Marosi útra. Elvált, gyerekei családot alapítottak és elköltöztek, ő továbbra is itt él. A telepen ő az egyetlen, akinek több évtizede folyamatos munkaviszonya van. Számos kapcsolattal rendelkezik a városban, részben munkahelyének, részben korábbi aktív polgárőr tevékenységének köszönhetően. A telepen él a harmadik gyerek is, az egyetlen leány, aki már 16 évesen munkába állt. A helybeli, képzetlen asszonyok számára munkát biztosító nagy cégeknél dolgozott, a pamutfonónál majd a baromfifeldolgozóban, majd e cégek megszűnése után leszállékolták. Férjével – akinek családja is itt él – a telepen ismerkedtek meg, jelenleg két nyugdíjból élnek.

A telepen élő negyedik testvérnek már csak a családja, fiatal felesége és két gyermeke él a tömbben, ő maga válásuk után elköltözött. A fiatal nő tanyán született, 15 évesen jött férjhez a Marosi útra, ahol majd másfél évtizedig az anyósánál laktak. Hiába a hosszú évek együttélése, a távolságot megtartották és mindvégig külön konyhán maradtak. Amikor a telepen egy idős nő halálával megürült egy lakás, az asszony az önkormányzatnál „járta ki”, hogy megkap hassák. Közben fiatal asszonyként – sok telepi társához hasonlóan – a baromfi-feldolgozóban dolgozott. A családok anyagi „stabilitásának” viszonylagosságát jelzi, hogy az ő életükben is volt olyan időszak, amikor tetemes lakbérhátralékuk halmozódott fel. Amikor az asszony munkanélküli lett, a nyolc osztály befejezése érdekében kötelező esti iskolába járt, nem vették fel közmunkára sem, és a férje éppen ebben az időben hagyta el a családot. Hónapokig csak a közműdíjakat tudták nagy nehézségek árán kifizetni, a lakbérre majdnem egy évig nem futotta. Mivel a feleség a lakásosztályon jelezte együttműködését és részletfizetési kérelemért folyamodott, nem lakoltatták ki őket. Idővel, mióta az asszonyt rendszeresen és folyamatosan alkalmazzák közmunkán utcai takarítóként és egykori férje is hozzájárul a gyerekek nevelési költségeihez, anyagi helyzetük stabilizálódott.

Többgenerációs családok szétválás előtt

A stabil anyagi helyzetű háztartások közé tartozó további két háztartás nagyon hasonlít egymásra. Mindkét család a közeli cs-házaz telepről került ide, de nem állnak egymással rokonságban. Jelentős és kiterjedt rokoni, ismeretségi kapcsolatrendszerrel ápolnak a helyi alkalmi munkákat szervező vállalkozókkal, így a család több tagja rendszeresen eljár dolgozni.

„Édesapám is kábelfektető vállalkozó volt, és oda jártunk, több éven keresztül oda jártunk, ilyen családi vállalkozás volt ez majdnem. Csak nem az a túl nyereséges volt. 14 éves koromban bejelentett munkahelyem volt a Közútipari Vállalat. Muszáj volt elmenni, mert segíteni kellett a szülőknek. Nem sokáig tartott az a munka, öt vagy hat hónapig, utána ilyen alkalmi munka. Utána volt baromfifeldolgozó. De az megszűnt. És azóta ilyen alkalmi munkából élek.” (K11)

Mindkét háztartásban három generáció él együtt, hatan, illetve nyolcan egy lakásban, igen szűkös körülmények között. Különbség a két család között, hogy a középgeneráció, az alig húszéves fiatalok egyike a telepi „szokásoknak” megfelelően egy szomszéd lányt vett el feleségül, míg a másik háztartásban „idegen” került a családba.

A családok legnagyobb problémája a zsúfoltság: három generáció együttélése soha nem mentes a konfliktusoktól. Napjainkban a telepen élő fiatal párok önállósodásának egyetlen lehetséges útja, hogy az önkormányzat szociális bérlakást utal ki számukra. A biztos anyagi helyzet relatív voltát és a szegénység mértékét jelzi, hogy még a legstabilabb anyagi helyzetben levő családok sem engedhetik meg maguknak, hogy piaci árat fizessejenek egy lakás bérletéért, esetleg önállóan vásároljanak vagy építsenek lakást.

Billenékeny anyagi helyzetű, néha megszoruló családok

A fent említett két családhoz hasonlóan a billegő anyagi helyzetű háztartásokhoz sorolt négy háztartásból háromban több generáció hat-hét tagja él együtt, zsúfoltan. A negyedik háztartásba hivatalosan csak hárman vannak bejelentve, de az unokák a nyári szünetben és az alkalmi munkák miatt gyakran iskolai időben is itt, a nagyszülőknél vannak.

„Órábérben dolgoznak [a gyerekek]. Be kell, hogy osszák – van, amikor megyek én is segíteni a gyerekeknek. A fiam 500 forintos órábérben dolgozik, a menyem 460 forintos órábérben. Van, amikor 15-16 óra hosszát ott vannak. Én fogom hordani őket [az unokákat iskolába], mert van, amikor hajnal kettőkor már dolgoznak, és akkor nem lehet a gyerekeket úgy hagyni. Egyetlenegyszer volt olyan, hogy nem volt felügyelet, és mire odaértem, a kislány olyan beteg volt, hogy nem tudott lábra állni. Ennek a veszélynek nem teszem ki őket.” (K6)

A négy háztartásból három csak néhány éve él ezekben a szociális bérlakásokban, előtte mindannyian évekig a város legalacsonyabb presztízsű lakóhelyein laktak, külterületi tanyákon, az azóta lebontott, laktanyából kialakított gettósodó keleti tömb bérlakásaiban vagy éveket töltöttek el a családok átmeneti otthonában.

Az egyik család helyzetét a zsúfoltságon túl betegségek is nehezítik: a nyolcvanas évek vége óta itt élő, napjainkra hétfősre duzzadt háztartásnak szinte nincs olyan tagja, akinek ne lenne valamilyen súlyos betegsége. Ez nemcsak anyagilag megterhelő, de az alkalmi munkák elvállalását is akadályozza. Bár ők a mezőgazdasági munkákat szervező vállalkozók kapcsolathálózatának részei, de betegségeikből következően rendszertelenebbül hívják őket dolgozni.

„Én nem bírok alkalmi munkát vállalni, a férjem még úgy se. Köszvényes, fekélyes lábak, vérnyomás. A fiam van, amikor hetente egy napot dolgozik ilyen alkalmi munkát – de még alkalmi munkát sem lehet vállalni, mert nincs. Paprikaszedés majd a jövő hónapban lesz, majd megpróbálom magam megerőltetni, gerincemet, áh, kizárt. Be van meszesedve a gerincem.” (K6)

Eladósodott, napi problémákkal küzdő családok, többnyire kilakoltatásra várva

Terepmunkánk során három olyan háztartást találtunk a Marosi úti lakásokban, akiknek lakbér- és egyéb közüzemi tartozásaik annyira felhalmozódtak, hogy az önkormányzattól megkapták a kilakoltatási végzést. A telepen a lakók többsége időről időre fizetési nehézségekkel küzd. Általános stratégia, hogy legelőször a közműszámlákat, elsősorban a villanyt fizetik ki, és utoljára maradnak a város felé fizetendő díjak, köztük a lakbér. Mindez azért is alakult így, mert a lakók azt tapasztalták, hogy a lakbértartozásnak a legkritikább esetben van következménye. A vagyonkezelő igyekszik méltányosan eljárni a családokkal, a konfliktusok, a kilakoltatás elkerülése érdekében részletfizetési lehetőséget biztosít

számukra, és minden, a helyzet rendezésére irányuló törekvést értékel. Egyfajta informális alkuról van szó a város és a lakók között: a lakók viselik az elmaradt felújítás következményeit, részben saját forrásból igyekeznek azokat pótolni, cserébe a város méltányosan viselkedik a lakbérhátralékosokkal. Látogatásunkkor mindhárom kilakoltatással fenyegetett háztartásban szembetűnő volt a szegénység: a többi lakáshoz képest is sokkal kevesebb bútorzattal rendelkeztek, kopottabb környezetben éltek. Két háztartásban már a villanyt is kikapcsolták. A kilakoltatásra váró családok között rokon kapcsolat van, de eladósodottságuk oka eltérő.

Az első két háztartás története pontosan jelzi a családok helyzetének kuszaságát, a folyamatos rögtönzéseket és a kényszerű helyzetekhez való igazodást, az adott pillanatban legjobbnak tűnő, hosszú távon kockázatos választásokat. Az egyik háztartás saját tulajdonú családi lakását a tartozások miatt már a nyolcvanas évek végén elárverezték. Az éppen önállósodást tervező fiataloknak a baromfifeldolgozóban kapott keresetből és a napszámból összeszedett havi bevételből ebben az időszakban még futotta albérletre, később azonban, a gyerekek születése után egyre gyakrabban szorultak a családok átmeneti otthonába. Bár ebben az intézményben akár éveket is el lehet tölteni, de egyszer eljön a pillanat, amikor legalább egy időre el kell hagyni azt. Az intézményből kikerülve előbb ismerősöknél vagy rokonoknál húzták meg magukat, így éltek egy ideig a Marosi úton is. Majd már három gyerekkel az egyik cs-ház-as telep következett, ahol hasonló sorsú rokonok fogadták be őket. Ebben az időszakban a férj egy alkalmi munka során súlyos balesetet szenvedett. Mire a három gyerekkel, 17 év várakozás után, hat évvel ezelőtt megkapták a Marosi úton a lakást, a férj balesetéből következően már munkaképtelen volt, a mai napig kezelésre szorul. Megérkezésük után röviddel lányuk összebarátkozott az udvarban egy fiúval, hamarosan átköltözött hozzájuk, majd vissza a szüleikhez, ide-oda csapódva a két háztartás között.

„Nem csináltam semmit. Diszkóba jártam, csak a barátnőimmel csavarogtunk, ide-oda. Akkor jobb volt. Volt az Ezerjő, Gomba, meg ilyesmi, meg ide-oda elcsavarogtunk. (...) Öt és fél éve vagyok együtt a férjemmel. 14 éves voltam, amikor összebarátkoztunk.” (K9)

A kapcsolatból hamarosan gyerek született. Mivel a lány fiatalos volt, az anyja vállalta a gyámságot, s gyakorlatilag máig ő neveli az unokát. Az unoka jelenléte és a férj/nagypapa betegsége lehetetlenné teszi, hogy rendszeresen alkalmi munkát vállaljanak. Évek óta vannak tartozásaik az önkormányzat és a közműszolgáltatók felé. Az áramot már két éve kikapcsolták.

„Nem voltam itthon, akkor jött kilencezer forintom, szó nélkül kikapcsolták. Mire megjöttem, már nem volt villany. Visszakapcsolni hogyné, drága. Nem zavar, hogy nincs, hozzá vagyunk szokva. Volt tévénk is, meg minden. Van ilyen kis lámpám, azt azal szoktam világítani. Szomszédba el szoktam menni a lányomékhöz tévézni.” (K8)

Tavaly a szórványos alkalmi munkák jövedelmeiből arra még futotta, hogy az önkormányzat felé a lakbérhátralékot időről időre törlesszék, ezzel el tudták kerülni a kilakoltatást. Terepmunkánk évében, alkalmi munkák híján ezt már

nem tudták megtenni. Közben a férj idős, beteg, ápolásra szoruló testvére is hozzájuk költözött. Mivel a családban hivatalosan már nincs kiskorú gyermek, nincs hova menniük. A családok átmeneti otthonába, amely többször menekülési lehetőséget kínált számukra, már nem térhetnek vissza. Az anyát az vigasztalja, hogy legalább az ugyancsak kilakoltatás előtt álló lánya tud majd élni ezzel a lehetőséggel.

Lánya olyan családba ment férjhez, amelyik már húsz éve itt él, s ahol az édesanya három fiúgyermeket nevelt fel. Korábban a felnőtt testvérek is itt laktak családjakkal, innen költöztek tovább a közeli megyeszékhelyre. Elköltözésükkel vált lehetővé, hogy a fiatalabb fiú végre „birtokba vehesse” a lakást. Elbeszélésük szerint a család jövedelméből rendszeresen fizették a rezsiket, köztük a lakbért is, ezért érte őket váratlanul a több százezer forintos elmaradás miatti kilakoltatási végzés, azt mondják, hogy az adósságot a már elköltözött, de a lakásból ki nem jelentkezett egyik idősebb testvér hagyta maga után.

A harmadik kilakoltatás előtt álló család helyzete eltér az előzőektől. Alig három éve élnek itt, a lakásban már beköltözésük idején is ki volt kapcsolva az áram, amelyet azóta illegálisan használnak, a vízcsap sem működik a lakásban. A háztartásban a szülők mellett négy kamaszkorú fiú él, akik az elbeszélések szerint rendszeresen járnak alkalmi munkára, de abból a közös háztartásba nem sokat juttatnak. Az apa masszív italozása, folyamatos, napi rendszerességgű randírozása, amely gyakran az apa és a fiúk közötti verekezésbe torkollik, nyomasztja a családot és az egész lakóközösséget. Az apa már többször volt börtönben, a kutatás idején is arra vártak, hogy bevonuljon, abban reménykedtek, hogy így egy időre rendeződik a család élete.

Az udvarban egymás között – közösségi kapcsolatok

Az együttélés során különböző együttműködési formák alakultak ki a települési családok között. A közösségi életről, szomszédsági kapcsolatokról való beszámolókat áthatja a Marosi út megbélyegzettségének tudata; ez egy olyan hely, ahonnan menekülni kell, amelyet itt kell hagyni, amely azonban egyfajta „sorsközösséget” is jelent a lakók számára.

A stabilabb megélhetéssel rendelkezők törekszenek arra, hogy távol tartssák magukat a közvetlen, személyes kapcsolatoktól, és hogy a meglevő érintkezéseket kifejezetten lakáson kívül tartsák. Számukra a jó viszony ugyanis automatikusan a kölcsönöket, szívességeket és az ebből következő konfliktusokat jelenti. Ugyanakkor még a stabil anyagi helyzetűnek mondható családok sem engedhetik meg maguknak, hogy kölcsönözzenek, másokon segítsenek, hiszen ezek az apró segítségnyújtások is megingathatják saját háztartásuk biztonságát. Az ilyen szűkös anyagi környezetben a közösségi – családi, rokonsági vagy szomszédsági – szolidaritás az egyéni boldogulás gátjává válhat.

„Van, amikor pénzileg is szoktam [segíteni]. Mindig visszaadja. Ha van, akkor adok, ha nincs, akkor az utolsót nem adom oda. [Mással jobban van az udvarban?] Jaj, nem szeretek társalogni. Nem tudom miért, de nem. Mondjuk, így ide sem járok át nagyon, nem szeretek. Nem, mert utána az emberre úgy rászoknak, hogy nem győzi gyűnni-menni. Én ezt nem szeretem. Ezek nagyon értenek ám mindent kérni.” (K5)

A kialakult kapcsolatok egyik része a folyamatosan újratermelődő rokonsági viszonyokból fakad. A szűkös, korlátozott kapcsolati hálóval rendelkező fiatalok, akiknek az iskolából való kimaradás után szinte semmilyen kapcsolatuk nem marad a többségi társadalom intézményeivel és csoportjaival, előbb-utóbb a házból vagy az ide látogató rokonok közül választanak maguknak élettársat. A családok között gazdag rokonsági hálózat alakult ki, napi rendszerességgel járnak itt át egymáshoz testvérek, menyek, nászasszonyok. Az együtt töltött időn túl megjelennek a kölcsönös szívességek is, amelyek átsegítenek a mindennapi gondokon.

„Itt az egyik szomszédasszonynak elszakadoztak a zipzárok, zipzárosak voltak, akkor mondta, csináljam már meg neki. Szeretem csinálni, aztán megcsinálom neki gombosra, zipzárt kivettük belőle, gombokat raktunk rá. Ilyen dolgokat megcsinállok mind, valamivel kell foglalkozni, ha nem csinállok semmit, az olyan rossz. Ide hozzák mindig az anyagot. El ne menjek innen, mondják, mert akkor mi lesz velük. (...) Ha valami olyan van, jönnek, segítenek. Ne menjek boltba, hoznak szívesen, csak mondom, hogy mit. Úgyhogy ebből kifolyólag nem panaszkodhatok rájuk. Csak ez a zajosság...” (K1)

A kívülállóak arról beszélnek, hogy a Marosi úton lakó családok gyakran balhéznak és hangoskodnak. Az itt lakók is szívesen hangoztatják a többség által róluk kialakított képet, ugyanakkor minden család tudja, hogy a jó viszony fenntartása már csak a szomszédok közelsége, az összetartás miatt is szükséges. A zsúfoltság és a nyitott terek miatt a családok minden eseményt hallanak, de a bajban is számíthatnak egymásra.

A szegénységben élő családokat egymáshoz kötő, valamint a családon kívülre mutató, a többségi társadalom felé irányuló kapcsolati hálók jellegének és sűrűségének nagyon fontos szerepe van (Messing, Molnár 2011). A telepen élők szinte csak a város más telepein lakó, hozzájuk hasonló anyagi, szociális helyzetű rokonaikkal állnak kapcsolatban, rendszeresen látogatják őket, továbbá a Marosi úti tömbben is időről időre feltűnnek a város más szegénytelepein élő rokonok. Az alapvetően az egymás iránti bizalmon, reciprocitáson, szolidaritáson alapuló összetartó kapcsolatok befelé zártak, homogének és a mindennapi túlélést, a biztonságot szolgálják. Ugyanakkor ezek a kapcsolatok mérséklék a szegénységből való kitörés esélyét, és erősen korlátozóak is lehetnek abban az esetben, ha a csoportszolidaritás legfőképp a társadalom főáramával való szembenálláson és ellenkezésen alapul. Ez a jelenség elsősorban a térbeli, társadalmi, etnikai kirekesztettségben, zárványokban élő közösségekre jellemző (Portes 1995; Putnam 2000). Az általunk vizsgált telepen is csak néhány családra jellemző, hogy a saját társadalmi csoporton átnyúló, civil szervezetekhez, intézményekhez fűződő összekötő (bridging) vagy összekapcsoló (linking) (Putnam 2000) kapcsolatai lennének, amelyek a külső forrásokhoz való hozzájutást és a

mobilitást szolgálnák. Csak néhány családnak van olyan külső „rokoni” kapcsolata, amelyen keresztül munkalehetőségekhez jut. Ezekben az esetekben a tényleges vérségi rokonság jelentősége másodlagos, hiszen a kapcsolatot alapvetően a kölcsönös érdekek tartják fenn: az a rokon, akit be lehet szervezni alkalmi munkára és aki megbízhatóan dolgozik (Virág 2008). A más, jobb helyzetű, különböző erőforrásokkal rendelkező városi csoportokhoz kötődő rokon vagy baráti viszonyokon túl jelentős szerepe lenne az intézményekkel ápoltt kapcsolatoknak is. Az, hogy ki milyen kapcsolatot alakít ki a szociális osztály, a lakásosztály, vagy a családok átmeneti otthonának vezetőjével, a kisebbségi önkormányzat képviselőivel, jelentős mértékben befolyásolhatja lakhatási helyzetét. Ugyan a telepen élők közül néhányan büszkélkedtek ilyen jellegű kapcsolatokkal, csak elvétve hallottunk sikeres történeteket ezek tényleges működéséről.

Összegzés

Tanulmányunkban egy szociálisbérletlakás-tömb lakóinak történeteinek keresztül bemutattuk, hogyan alakult egy alföldi város peremén elhelyezkedő mikrovilág szociális és etnikai összetétele és ezzel párhuzamosan e telep megítélése az elmúlt évtizedekben. Abban, hogy a város e szociálisbérletlakás-tömbje napjainkra nemcsak térben, hanem társadalmilag is peremhelyzetbe került, egyfelől a városban zajló telepfelszámolások és az ehhez köthető költöztetések, a város bérletlakás-politikája és a szelektív lakáskiutalási rendszer, másfelől a marginalizálódó tömbben elinduló szelektációs folyamatok egyaránt szerepet játszottak. A társadalmi peremhelyzet együtt jár a telep etnicizálásával, stigmatizációjával és gyakran kriminalizálásával, azaz a telep a város lakói és intézményei számára napjainkra „roma gettóvá” alakult át. E kép szerint a telepen kizárólag olyan cigány családok élnek, akiknek a megélhetése segélyeken és informális, illetve illegális jövedelmeken alapul. A családok háztartásszerkezetét és megélhetési lehetőségeit vizsgálva ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy a város és lakói által megbélyegzett telepen élő családok helyzete rendkívül differenciált: a stabil, kiszámítható jövedelmekkel rendelkező háztartásoktól a máról holnapra élő, lakbértartozást felhalmozó, kilakoltatás előtt álló családokig széles skálán mozog. A stabil háttérűnek mondható családokhoz a vizsgált tömbben az „öslakosok” és a kapcsolati hálójuk révén viszonylagos anyagi biztonságra szert tett családok tartoznak, míg a leginkább instabil helyzetben a legutóbb – többségében a város más, alacsony státuszú részeiből, tanyákról, a családok átmeneti otthonából – beköltöző családok vannak. Azonban még a legstabilabb anyagi helyzetben levő családok sem engedhetik meg maguknak, hogy önálló lakást vásároljanak vagy piaci alapon béreljenek, a telepről való térbeli és az ezzel együtt járó társadalmi elmozdulás szinte lehetetlenné vált az itt élők számára. A hosszú évek, évtizedek óta egymás mellett élő családok között szoros, gyakran

rokoni kapcsolatok szövődtek, amelyek segítik a mindennapok túlélését, de be is zárják a családokat e kapcsolatrendszerbe. A telep marginalizációjával párhuzamosan egyre meghatározóbbá váltak a túlélést segítő, megkötő kapcsolatok és koptak el a más társadalmi csoportok, a többségi intézmények felé mutató kötődések, amelyek elősegíthetnék a térbeli és társadalmi mobilitást.

Jegyzetek

- 1 Kutatásunkat 2012 nyarán, a Társadalomelméleti Kollégium szervezésében végeztük az Új Széchenyi Terv TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0023 projekt keretein belül. Egyhetes terepmunkánk során közel 70 interjú készült bérlakásban és szegregált lakókörnyezetben élőkkal, valamint a városi lakás- és szociálpolitika szereplőivel. Tanulmányunkban saját interjúinkon túl a közösen gyűjtött információkra is támaszkodunk, melyekért köszönet illeti a készítőket: Bihari Györgyöt, Gimes Dórit, Ivanics Zsófiát, Kecskeméti Zoltánt, Kovács Veronikát, La-Torre Krisztinát, Müller Kingát, Neumann Pétert, Pintér Ádámot, Tabajdi Esztert és Vigvári Andrást. A kutatás részletes eredményei itt olvashatók: Kemény V. (szerk.): *Kisváros peremén*. http://tek.bke.hu/files/Kisvaros_peremen_szocep_kutato_kiadvany.pdf
- 2 Cs- vagy csökkentett értékű lakások. A hetvenes években megindult állami akció keretében általában szoba-konyhás, komfort nélküli házakat építettek a telepekről beköltöztetett romák számára.

Irodalom

- Ambrus P. (1988): *A Dzsumbuj: egy telep élete*. Magvető Kiadó, Budapest
- Berescu, C., Petrović, M., Teller, N. (2013): Housing exclusion of the Roma. Living in the edge. In: Hegedüs J., Lux, M., Teller, N. (eds.): *Social housing in transition countries*. Routledge, New York, 98–113.
- Berey K. (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Berey K., Horváth Á. (szerk.): *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 5–72.
- Domokos V., Herczeg B. (2010): Terra incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 3., 82–99.
- Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2011. Városkutatás Kft., Habitat for Humanity, Budapest, 2012
- Fehér K., Müller K., Tabajdi E. (2013): Lakhatási kérdések egy alföldi kisvárosban In: Kemény V. (szerk.): *Kisváros peremén*. Társadalomelméleti Kollégium, Budapest, 10–38. http://tek.bke.hu/files/Kisvaros_peremen_szocep_kutato_kiadvany.pdf
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 163–203.
- Hegedüs J., Eszenyi O., Somogyi E., Teller N. (2009): *Lakhatási szükségletek Magyarországon*. <http://www.habitat.hu/hu/tudaskozpont/publikacio/2/>
- Hegedüs J., Tosics I. (1998): A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle*, 2., 5–32.
- Janky B., Kemény I. (2004): Települési és lakásviszonyok. *Beszélő*, 4., 96–110.
- Kemény I. (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény I. (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 7–63.

- Ladányi J. (1989): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság*, 6., 73–89.
- Ladányi J. (2000): Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. *Kritika*, 9., 11–14.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lengyel G. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In: Kállai E., Törzsök E. (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 56–91.
- Nagy E., Timár J. (2007): A középvárosi dzsentrifikáció társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 293–319.
- Messing V., Molnár E. (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5., 47–74.
- Portes, A. (1995): Children of immigrants: Segmented assimilation and its determinants. In: Portes, A. (ed.): *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship*. Russel Sage Foundation, New York, 248–279.
- Putnam, R. (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster, New York
- Small, M. L. (2008): *Four reasons to abandon the idea of the ghetto*. http://home.uchicago.edu/~marios-mall/documents/Small_CC_2008.pdf
- Solt O. (1998): A hetvenes évek budapesti szegényei. In: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Beszélő, Budapest, 242–288.
- Teller N. (2011): Adaptációs csapdák. Hipotézisek a romák lakásmobilitásáról a 2010-es roma adatfelvétel lakásváltoztatási kérdéseire adott válaszok és a korábbi cigányfelvételek lakásmobilitási adatai alapján. In: Kurucz E. (szerk.): *Roma kutatások, 2010 – élethelyzetek a társadalom peremén*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 203–218.
- Virág T. (2006). A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1., 60–76.
- Virág T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1., 41–59.
- Wacquant, L. (2007): Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. *Thesis Eleven*, 1., 166–177.

Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai

Participatory action research and social integration: conclusions of a case study in Szeged

MÁLOVICS GYÖRGY, MIHÓK BARBARA, PATAKI GYÖRGY, SZENTISTVÁNYI ISTVÁN, ROBOZ ÁGNES, BALÁZS BÁLINT, NYAKAS SZABOLCS

MÁLOVICS György: Akciókutatók a Fenntarthatóságért Egyesület (AKUT); egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Szeged; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu

MIHÓK Barbara: Akciókutatók a Fenntarthatóságért Egyesület (AKUT), Szeged; akutegyesulet@gmail.com

PATAKI György: Budapesti Corvinus Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest; Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG), Gödöllő; Akciókutatók a Fenntarthatóságért Egyesület (AKUT), Szeged; gyorgy.pataki@corvinus.hu

SZENTISTVÁNYI István: Akciókutatók a Fenntarthatóságért Egyesület (AKUT), Szeged; iszentistvanyi@gmail.com

ROBOZ Ágnes: Budapesti Corvinus Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest; robozagi@gmail.com

BALÁZS Bálint: Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG), Gödöllő; balazs.balint@essrg.hu

NYAKAS Szabolcs: közgazdász; szacsi88@gmail.com

KULCSSZAVAK: részvételi akciókutatás, cigányság, társadalmi kirekesztés, térbeli szegregáció, kutatói szerepek

ABSZTRAKT: Nemzetközi felmérések, valamint hazai kutatások egyaránt rámutatnak arra, hogy az európai és a hazai cigány lakosság zöme a társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportjai közé tartozik. A cigányság esetében a társadalmi hátrányok és a térbeli szegregáció sok esetben összekapcsolódnak. Tanulmányunk középpontjában a fenti problémához kapcsolódó szegedi esettanulmány áll. 2011 eleje óta részvételi akciókutatási folyamat keretében együttműködünk helyi roma vezetőkkel és helyi szegregátumokban élő családokkal. Együttműködésünk célja kettős: kutatóként egyrészt érvényes tudást szeretnénk létrehozni a cigányság (helyi szintű) társadalmi integrációjáról, másrészt e tudást a gyakorlatban is tesztelve szeretnénk közösen hozzájárulni az integrációhoz.

Az elmúlt bő három év során számos kutatási eredménnyel, tapasztalattal gazdagodtunk a helyi társadalmi kirekesztéssel és integrációval, annak területi-térbeli vetületeivel, valamint a helyi politikai döntések és a társadalomtudomány viszonyával kapcsolatban. Tanulmányunkban néhány, a témát érintő általános kutatás-módszertani és -etikai kérdés mellett kitérünk arra, hogyan függ össze a térbeli szegregáció a társadalmi hátrányokkal, hogyan befolyásolják azt a helyi politikai folyamatok, valamint írunk a társadalomkutatással szembeni követelményekről, amennyiben az a részvételi

akciókutatás megközelítése mentén a társadalmi integráció kérdésével foglalkozik. Következtetésünk, hogy a részvételi akciókutatás megközelítése a társadalomkutatást új kihívások elé állítja, és a társadalmi integrációval foglalkozó részvételi akciókutatás könnyen azt eredményezheti, hogy a kutató „objektív”, „kívülálló”, „független” szakértőből helyi politikai szereplővé válik. Ez azonban nem a szakértői-kutatói szerep megváltozását, pusztán a kutatói szerep mögött szükségszerűen megjelenő érdek- és értéktartalom nyíltá téételét jelenti.

György MÁLOVICS: Community-based Research for Sustainability Association (CRS); associate professor, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; malovics.gyorgy@eco.u-szeged.hu

Barbara MIHÓK: Community-based Research for Sustainability Association (CRS), Szeged; akutegyesulet@gmail.com

György PATAKI: Department of Environmental Economics and Technology, Corvinus University of Budapest; Environmental-Social Science Research Group (ESSRG), Gödöllő; Community-based Research for Sustainability Association (CRS), Szeged; gyorgy.pataki@corvinus.hu

István SZENTISTVÁNYI: Community-based Research for Sustainability Association (CRS), Szeged; iszentistvanyi@gmail.com

Ágnes ROBOZ: Department of Environmental Economics and Technology, Corvinus University of Budapest; robozagi@gmail.com

Bálint BALÁZS: Environmental-Social Science Research Group (ESSRG), Gödöllő; balazs.balint@essrg.hu

Szabolcs NYAKAS: economist; szacsi88@gmail.com

KEYWORDS: participatory action research, social disadvantages, spatial segregation, researcher roles

ABSTRACT: Large international surveys and regional and national (Hungarian) examinations all show that the vast majority of the European and Hungarian Roma population belongs to the most disadvantaged groups of society. Furthermore, social disadvantages and spatial segregation are often connected.

Our paper is based on a case study carried out in Szeged (Hungary) in relation to the problems mentioned. In Szeged, university researchers and social activists have been working together with local Roma leaders and Roma families living in segregated areas (segregates) from the beginning of 2011 within the framework of participatory action research. As a participatory action research-type research process our cooperation has two strongly interconnected goals. First, we aim to generate valuable knowledge about the social integration of Roma. Second, we aim to contribute to local social integration processes by testing our knowledge in practice through actions in the field.

Based on our ongoing work, we gained valuable research experience regarding local social segregation and integration and its spatial aspects, and the role of scientific research and researchers in this area. In our study we give an overview of these experiences. Besides introducing some general questions and (ethical) dilemmas regarding social science research dealing with social segregation/integration, we examine how social and spatial integration are interconnected and the requirements social scientists have to meet if they deal with social integration issues within the framework of participatory action research.

Our conclusions are that participatory action research sets new challenges for social researchers – because of its action component, for example – and participatory action research dealing with local social integration of the Roma might cause “objective”, “outsider” or “independent” researchers turning into local political actors. However, this “turn” does not necessarily mean a real change in the role of experts, but it rather means that interests and values necessarily appearing behind scientific research are made explicit in the process of participatory action research.

Bevezetés

A nagy nemzetközi felmérések (FRA 2010; Rorke 2011), valamint a régiós és hazai kutatások (Forray, Mohácsi 2002; KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság 2011; Ladányi, Szelényi 2004) rámutatnak arra, hogy az európai, illetve a hazai cigányság zöme a társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportjai közé tartozik. A helyzet dokumentálásán túl nyilvánvaló kérdésként merül föl a változtatás igénye: a kedvező társadalmi változás kiváltását, segítségét előtérbe helyező társadalomkutatási megközelítés a részvételi akciókutatás (participatory action research). Tanulmányunk egy három éve tartó szegedi részvételi akciókutatási folyamatról számol be. Cikkünk első részében ismertetjük a kutatást indukáló társadalmi és akadémiai kontextust és a részvételi akciókutatás folyamatát, eredményeit. Ezután kitérünk arra, hogyan függ össze a térbeli szegregáció a társadalmi hátrányokkal és kirekesztéssel, hogyan befolyásolják azt a helyi politikai folyamatok, valamint írunk néhány olyan kutatásmódszertani dilemmáról, amelyeket a részvételi akciókutatás fölvet a helyi politikai döntések és a társadalomkutatás viszonyrendszerében.

Részvételi akciókutatásunk akadémiai és társadalmi kontextusa

A részvételi akciókutatás definiálásával, hagyományaival, episztemológiai és ontológiai alapjaival, módszereivel egyre több írás foglalkozik (Bodorkós 2010; Bradbury, Reason 2003; Kinson, Pain, Kesby 2007; Pataki, Vári 2011; Reason, Bradbury 2001). Az akciókutatás klasszikusa (Reason, Bradbury 2001, 1.) szerint e kutatás lényege, hogy „megpróbálja újra összekapcsolni a cselekvést a reflexióval, az elméletet a gyakorlattal, másokkal együttműködésben, az embereket foglalkoztató problémákkal kapcsolatos gyakorlati megoldások keresésére.” A részvételi akciókutatás ehhez képest „a részvételt és a hatalmi viszonyok változását, a közösségeket érintő döntéshozatali folyamatokban való részvételt helyezi középpontjába”, valamint „a lehetőségek szerint az összes releváns szereplőt bevonja a valamilyen szempontból problémásnak ítélt helyzet értékelésének folyamatába abból a célból, hogy változásokat és konkrét cselekvéseket hozzon létre.” (Bodorkós 2010, 31., 37.)

A részvételi akciókutatás tehát kifejezetten a kedvező társadalmi változások előidézése érdekében folyik (Bodorkós 2010; Pataki, Vári 2011), fő alapvonásai, hogy

- a kutatói szerepben részt vevők tudatosan alkalmazzák a tudományos megismerés szabályait,
- a kutatás a részt vevő kutatók és érintettek folyamatos, rendszeres együttműködésén alapul a kutatási kérdések meghatározásától az eredmények publikálásáig,

- lényegi eleme az akció – a folyamat tehát nem áll meg a kutatási adatok elemzésénél, hanem az eredményekre építve az érintettek javát szolgáló akciókat igyekszik megvalósítani.

Szegedi kutatásunk a térbeli szegregáció és társadalmi kirekesztés vizsgálata során a környezeti vagy térbeli igazságosság fogalmára épít.¹ A kritikai társadalomtudományok és a földrajztudomány (tértudományok) keresztmetszetében vizsgálódva olyan politikai erőteret érzékelünk, amely a progresszív (transzgresszív, emancipatorikus stb.) társadalmi kezdeményezéseknek a térhasználatért (területhasználatért) folytatott küzdelméről szól.² A térbeli-társadalmi mintázat vizsgálata a szegregátumokban élő szegedi cigányság térbeli elhelyezkedésén túl a település nyújtotta szolgáltatásokhoz (infrastruktúrához, természeti erőforrásokhoz, környezeti javakhoz vagy olyan egyéb szolgáltatásokhoz, mint az oktatás, egészségügyi ellátás, közlekedés, rekreációs lehetőségek stb.) való hozzáférés elemzését jelenti.³

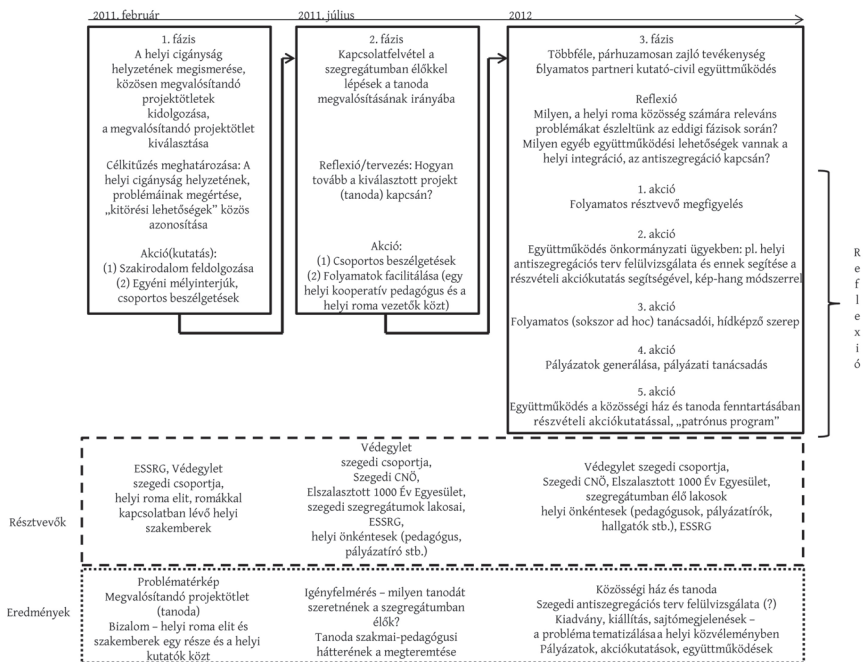
A témánk szempontjából meghatározó szegedi felmérések ritkák. Egy 1997-ben készült tanulmány (Rátkai 1997) szerint 2500-3000 cigány ember élt 1996-ban Szegeden, míg jelenleg interjúink alapján a cigányság létszáma 4500-5000 fő közé tehető.⁴ A városban két nagyobb szegregátum alakult ki (Cserepes sor, dorozsmai telep), illetve maradt fent a mai napig, de a szegedi cigány lakosság többsége a városban elszórtan él. Származásuk és szociális helyzetük szerint igen-igen diverz csoportok alkotják a szegedi cigányságot, a vidékről beköltözők, majd továbbköltözők számának becslése igen nehéz a nagy fluktuáció miatt. Az interjúinkból kirajzolódott kép szerint a rendszerváltozás óta a határozottan növekedő társadalmi előítéletek erősítették a munkaerő-piaci diszkriminációt.

Összegezve: a szegedi cigányság jelentős része társadalmi kirekesztésnek, kisebb részük térbeli szegregációnak van kitéve. A rendszerváltozás óta a szegedi cigányok foglalkoztatottsága nagymértékben csökkent, a marginalizáció⁵ egyre nagyobb csoportokat érint; a felzárkóztatási programok nem hoztak átütő eredményt, a városi politikai elit részéről nincs valódi elkötelezettség a „romakérdés” megoldására; a szegedi cigányok közössége többszörösen tagolt és rétegzett származás és szociális helyzet szempontjából, a közösségen belüli önszerveződés nem jelentős, az összefogást belső ellentétek is akadályozzák.

Részvételi akciókutatás marginalizált roma lakossággal Szegeden

Munkánkat 2011 februárjában kezdtük. Kezdetben kutatóhelyként a Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG), civil szervezetként pedig a Védegylet szegedi csoportja működött közre; majd a közös munka során a résztvevők köre és szerepei megváltoztak (1. ábra).

1. ábra: A szegedi részvételi akciókutatás folyamata
The process of participatory action research in Szeged

A részvételi akciókutatás folyamata során az akció és a reflexió fázisai követik egymást. Optimális esetben a kutatás minden egyes fázisában a kutató és az érintett résztvevők közösen és szisztematikusan reflektálnak az egyes cselekvésekre – a kutatás megtervezésétől a kutatási eredményeket létrehozó cselekvésen át a teljes folyamat végső értékeléséig. Ez biztosítja, hogy a kutatás teljes folyamata során megjelenjen mind a helyi, érintetti tudás (és az ő szempontjaik), mind pedig a kutató résztvevők (akadémiai) tudása, valamint hogy a kutató döntéseit nagyon tudatosan (állandó önkritika mellett) hozza meg, továbbá ezeket és következményeiket átláthatóvá tegye, tudatos módon kezelje. E munkafázisok irányt szabnak a részvételi akciókutatás folyamatának: egyrészt az adott munkafázison belül (pl. az alkalmazott kutatási módszerekről, a bevonni kívánt érintetti körrel stb.), másrészt pedig a munkafázisok közt (ha egy munkafázis lezárul, hogyan folytassuk a részvételi akciókutatási munkát).

A projekt első fázisa: a szakértői elit szakasz

A projekt első szakaszában a részvételi akciókutatás és a cigányság szakirodalmának áttekintésével gyakorlatilag egy időben elkezdtük a terepmunkát is.⁶ Az

első kihívás az volt számunkra, hogy kapcsolatba kerüljünk a helyi cigánysággal és igyekezzünk az ő helyzetükről, belső viszonyrendszerükről lényeges információkat szerezni (helyzetüket a körülmények adta lehetőségeikhez képest megérteni).

E célokból kifolyólag *félíg strukturált egyéni mélyinterjúkra alapozott kvalitatív kutatás* mellett döntöttünk, a helyi cigány vezetőkkel, valamint szakemberekkel és a cigányság ügyével foglalkozó szakemberekkel. Az interjúk elemzésből rövid összefoglalót készítettünk. Az összefoglalót meghívóként használva meghívtuk összes korábbi interjúalanyunkat egy *csoportos beszélgetésre (fórumra)*, hogy ötleteket kapjunk ahhoz, milyen akciók (tevékenységek, projektek) segítenék leginkább a helyi roma közösséget. A fórumon a közös munka folytatásához további kutatási, illetve projektötleteket nyertünk. Második fórumunk célja a felmerült projektötletek közül egy vagy két közösen megvalósítandó projekt kiválasztása volt. Az interjúkban és az első fórumon fölmerült ötletek közül ötöt összefoglaló anyagként eljuttattuk az interjúalanyoknak, majd azokat a második fórumon bemutattuk és a jelenlévőkkel megvitattuk. Ezek után a megjelentekkel közösen az öt ötlet egyikét, egy roma tanoda létesítését választottuk ki megvalósításra.

Folyamatok közösségbeli jelenlétünk lehetővé tette, hogy elkezdjen kialakulni a bizalmi viszony köztünk, kutatók, illetve az érintettek egyes képviselői közt. Egy ilyen típusú, az egymás iránti bizalomra épülő kapcsolat megteremtése *alapvető feltétele a részvételi akciókutatás sikerének* (Smith, Brazini, Chambers, Jansen, Romero 2010), már csak a munka együttműködő jellegéből fakadóan is.

A részvételi akciókutatás második fázisa: a tanodai program előkészítése a szegedi szegregátumokban

Munkánk második szakasza 2011 nyarán indult, immár a cigányság ténylegesen marginalizált helyzetben lévő részével (a szegregátumokban élőkkel) együtt dolgozva. Az első körben szerzett kapcsolatainkon keresztül szerveztünk két *teleplátogatást*, ahol a helyiek véleményét kérdeztük (többek között) a tanodával kapcsolatosan – résztvevő megfigyelés jelleggel. 2011 októberében két fórumot szerveztünk, amelyeken megtudtuk, hogy az érintett családok milyen feltételek mellett képesek és hajlandóak aktívan részt venni egy tanodai típusú programban. Később újabb két *fórumot* szerveztünk a szegregátumokban, amelyeken visszacsatolást kértünk a megjelentektől, milyen igényekkel rendelkeznek egy tanodai programmal kapcsolatban.⁷

E fázis eredményeképpen rendelkezésre álltak az érintett családok tanodai programmal kapcsolatos igényei, meglátásai. A résztvevők köre is változott a korábbiakhoz képest. Bekerültek a munkába a szegregátumokban élők, akikkel közösen terveztük a tanodai programot. A helyi cigányság részéről az első, szakértői elit csoportból csupán 2-3 fő maradt – azok, akik a helyi Cigány Nemzeti Önkormányzat (CNÖ) képviselőjében, illetve annak önkénteseként tevékenykedtek. Ennek egyik oka, hogy hamar kiderült: a korábbi és jelenlegi helyi

roma vezetők nem akarnak egymással dolgozni – egyebek mellett a részvételi akciókutatáson belül sem. Így kutatásunkban olyan ponthoz érkeztünk, amikor döntenünk kellett arról, hogy kivel működünk együtt a továbbiakban. Végül az akkor – és jelenleg is – hivatalban lévő szegedi CNÖ és egy helyi roma egyesület tagjaival folytattuk a munkát. Ennek oka, hogy az egymással együttműködni nem szándékozó potenciális roma partnerek közül – addig felhalmozódott tapasztalataink alapján – az ő megítélésük volt helyben kedvezőbb, valamint ők voltak azok, akik részéről az akció felé komolyabb elszántságot, együttműködési szándékot – illetve általában a helyi cigányság helyzetével kapcsolatos mélyen elkötelezett, jobbító szándékot – észleltünk. Mások az elvileg együttműködésre nyitott és egymással együttműködni képes szereplők közül pedig azért kerültek ki az akciókutatási folyamatból, mert célunk az volt, hogy közvetlenül a marginalizált helyzetben lévő roma közösséggel dolgozzunk együtt, ami mellett csoportunknak nem maradt energiája arra, hogy azokat, akikkel nem dolgoztunk közvetlenül együtt, bevonjuk a részvételi akciókutatás további folyamatába.

E tapasztalatokból legalább két következtetést vonhatunk le. Egyrészt egy részvételi akciókutatási projektben az *emberi viszonyok és az ügy iránti elköteleződés kulcsfontosságúak*. Egy ilyen együttműködés nagyon sok önkéntes munkát igényel, így azt csak mély érzelmi-morális elköteleződés mellett lehetséges csinálni. Ehhez olyan résztvevők kellene, akik egymással önkéntes alapon is képesek együtt dolgozni, elköteleződésük mellett egymással személyesen is jó viszonyt ápolnak. Az, hogy egy közösségbe kívülről érkező kutató milyen viszonyt képes kialakítani az ajtónállókkal (gatekeeperekkel), alapvető befolyással van a részvételi akciókutatás minőségére. A szegregált roma közösségekben pedig jó eséllyel találkozunk ajtónállókkal, ha más miatt nem, a hazai nemzeti-ségi önkormányzati rendszer vagy éppen az uzsora jelensége miatt.

Másrészt egy *hosszabb részvételi akciókutatási folyamatban a résztvevők köre és a részvétel minősége akár viszonylag gyakran is változhat* (Chung, Lounsbury 2006), a részvételnek különböző szintjei alakulhatnak ki, amelyek egymással párhuzamosan léteznek. Esetünkben a szegedi CNÖ vezetőjével sokszor napi, de minimum heti kapcsolatban vagyunk, a szegregátumban élőkkel pedig heti-havi gyakoriságú a viszonyunk.

A részvételi akciókutatás harmadik fázisa: a folyamatos kutatócsoport-közösség együttműködés

A kutatás második szakaszának végére lezárult a projekt, amely finanszírozást biztosított a munkához. A részvételi akciókutatási folyamat azonban nem állt le, mivel az eredetileg tervezett tanodai programot még nem sikerült megvalósítani. Ettől függetlenül a projekt végével kutatóként „elhagyhattuk volna a terepet”, de nem ezt tettük. Ennek oka, hogy egy ilyen típusú munka a marginalizált közösségekben reményt kelt. Mindez a többségi társadalomból érkező kutató szereplőkben

felelősségérzetet, érzelmi elkötelezettséget szült, ami miatt morálisan vállalhatatlan döntés lett volna érdemi társadalmi eredmények nélkül befejezni a munkát.

Ekkorra a részvételi akciókutatásban betöltött szerepünk is átalakult. Együttműködő partnereink nem egy projektre szerveződött csapatként tekintettek ránk, hanem olyan helyi, többségi társadalmi szereplőkként, akik segítenek nekik. Így az irányunkba érkező elvárások a szegedi cigányság társadalmi integrációjával kapcsolatos általános „segítői” elvárássá alakultak át. Részvételi akciókutatásunk elkezdett a cigányság társadalmi integrációjával kapcsolatos területekre is kiterjedni.

Részvételi akciókutatás a tanodai programhoz kapcsolódóan

2012 őszére sikerült elkezdenünk az addigi folyamatban kiválasztott tanodai programot (Mihók, Roboz, Nyakas, Szentistványi, Málovics 2012). Ennek megvalósításában, illetve az azóta tartó működtetési folyamatban az alábbi szerepeink voltak (vannak):

- ösztönző szerep helyi pedagógusok irányába,
- tanácsadó, ösztönző, érdekérvényesítő szerep a helyi önkormányzat irányába (pl. segítség az infrastruktúra megszerzésében), valamint
- folyamatos „tanácsadói” és segítői szerep a tanoda működésével kapcsolatban (a tanodai program működtetése során folyamatosan merülnek fel kérdések és problémák, ezekben igyekszünk jelenleg is segíteni partnerünknek).

Antiszegregációs érdekérvényesítés a helyi önkormányzat felé

A részvételi akciókutatás tárgya, azaz az érintettek integrációját célzó segítség a közösség tagjai által fogalmazódott meg és fogalmazódott át markánsan, mi pedig *erre reflektálva terveztük tovább a kutatási, együttműködési folyamatot*. Így együttműködésünk azzal a céllal folytatódott, hogy a szegedi cigányság marginalizált helyzetben lévő részének társadalmi helyzetét javítsuk. Amikor e céllal kapcsolatban az érintettektől kérés érkezik, rendszeresen segítünk, együtt gondolkodunk, „tanácsot adunk” a helyi cigány vezetőknek helyi roma érdekérvényesítési ügyekben. Ez testet ölthet beadványok vagy sajtóüzenetek megfogalmazásában, közös sajtószerkeplésekben, vagy egyszerűen csak a cselekvési lehetőségek közös megvitatásában.

Másrészt a részvételi akciókutatás folyamata során világossá vált számunkra, hogy a szegedi politikai elitnek az a része, amelyik tényleges döntéshozói hatalommal rendelkezik, a probléma nagyságához és bonyolultságához képest nagyon keveset tett és tesz a szegedi cigányság társadalmi helyzetének javításáért, sőt sokszor ellenérdekeltnak tűnik a problémák megoldásában. Legszorosabb együttműködő partnerünk, a szegedi CNÖ vezetője a helyi politikai életben kifejezetten aktív szereplő,⁸ akit ennek megfelelően segítünk abban, hogy a helyi cigányság érdekképviselőtét ellássa a helyi önkormányzatokban. Együttműködésünk kiterjed a tanácsadásra, egy újabb részvételi akciókutatási

projektre (kép-hang módszer) (Catalani, Minkler 2010), illetve az önkormányzati bizottsági munkában való együttműködésre.⁹

Segítség újabb projektek létrehozásában

Erőforrások (pályázati tapasztalat, emberi és anyagi erőforrások) hiánya miatt együttműködő partnerünk sokszor nem tudott élni pályázati lehetőségekkel. Így kutatócsoportunk több pályázatban is támogatta és támogatja az érintetteket ötletgazdaként, valamint ösztönzői és hídképző szerepben.

Reflexió: honnan hová jutottunk?

Cikkünk e részében két szempontból reflektálunk eddigi eredményeinkre. Először körüljárjuk, hogy a területi szegregáció és a (helyi) politikai folyamatok milyen szerepet játszanak a társadalmi hátrányok kialakulásában, fennmaradásában, hogyan befolyásolják az ezek elleni küzdelmet. Másrészt elemezzük, hogy melyek a feltételei az érvényes és használható antiszegregációs tudás létrehozásának, és mi ebben a kutató, a tudományos kutatás szerepe.

Területi szegregáció és társadalmi hátrányok

A területi szegregáció több síkon is megnehezíti a társadalmi hátrányok elleni küzdelmet. Az egyik a „konkrétumok” síkja: a szegregátumokban nagyon nehéz anyagi, lakhatási, egészségügyi, higiéniai stb. helyzetben élnék az emberek (Málóvics, Mihók, Szentistványi, Balázs 2011), ami önmagában is megnehezíti a munkavállalást, munkavégzést, iskolába járást, tanulást stb.

Kevésbé közvetlenül hat az a jelenség, amelyet az integrációs elméleteken (Farkas 2008, 2012) keresztül érthetünk meg. A társadalmi integráció két oldalát különböztethetjük meg: a szociális és a rendszerintegrációt. A szociális integráció a családhoz, ezen keresztül a rokonsági hálózathoz, szomszédsághoz, lakókörnyezethez, baráti kapcsolatrendszerhez kötődik (Farkas 2012). Ha egy szociális közösség térbeli (és társadalmi) értelemben szegregált, akkor az hozzájárulhat ahhoz, hogy a kisközösségi életvilágok partikuláris (a többségitől, az „univerzális-tól” eltérő) értékekre, szabályokra, életstratégiákra, normákra épüljenek – ez viszont megnehezíti a rendszerintegrációt.

Utóbbi a különböző társadalmi intézményeken, szervezeteken, illetve az azokban való jelenléten keresztül valósul meg. Az utóbbi évtizedekben ennek legfontosabb dimenziója a munkamegosztásban történő részvétel és a (köz)oktatás (Farkas 2012).

A területileg szegregált életmód azt eredményezi, hogy az adott szegregátum nagyon erős szociális integrációs közegként működik, ami sokszor megne-

hezíti a rendszerintegrációban való részvételt. A szegregált életmód erős belső (szocializációs) kötésekkel eredményez, amelyek egyfelől társadalmi tőkeként (Coleman 1994) erőforrásokat biztosíthatnak az érintettek számára, másrészt viszont kockázatokat is rejthetnek magukban, amennyiben nagyon erőteljes, a rendszerintegrációt esetlegesen akadályozó partikuláris szabályokat, értékeket hordoznak. Ilyennek tűnik a gyermekek, különösen a fiúgyermekek családban betöltött helye, szerepe a szegregált körülmények közt élő családokban. Ez jelentősen eltér a többségi társadalom modelljétől, ami többek között gyermeknevelésbeli különbségeket is eredményez, ez pedig befolyással lehet a gyerekek iskolai viselkedésére, teljesítményére. Szintén ilyen lehet a (mély)szegénység kognitív képességeket rontó hatása (Mani, Mullainathan, Shafir, Zhao 2013).

Társadalmi integráció és (helyi) politikai folyamatok

A cigányság társadalmi integrációjával foglalkozó részvételi akciókutatási folyamat szükségszerűen *politikai folyamat*. Egyrészt azért, mert az sokszor a közügyekbe való beavatkozás, bizonyos értékek és érdekek mentén. A cigányság integrációjára irányuló részvételi akciókutatás politikai tevékenység azért is, mert szükségszerűen helyi politikai szereplők megjelenésével jár, legalább két síkon.

Az egyik a cigány nemzetiégi önkormányzatok szerepe. Ezek a részvételi akciókutatás folyamatában ajtónállóként jelennek meg – a kutató gyakorlatilag nem kerülheti meg a formális helyi roma vezetőket a cigányság integrációját érintő részvételi akciókutatási folyamatban. Ez pedig komolyan befolyásolhatja a részvételi akciókutatás folyamatát. Befolyásolja például a kutató felé az érintettektől érkező elvárásokat. A szegregált körülmények között élő roma lakosok a CNÖ-re sokszor mint „segélyszervezetre” tekintenek – azaz elvárják, hogy az rövid távú, aktuális, napi problémáikban és szükségleteik ellátásában (étel, tüzelő, ruha stb.) lehetőség szerint segítsen. Ez a CNÖ-knek – azok eszköztelensége, az alapvető emberi és anyagi erőforrások szinte teljes hiánya miatt vagy azért, mert az érintettek elvárása, hogy a CNÖ mindenkinek „egyenlően” adjon, ami sokszor megoldhatatlan feladat – sokszor nem sikerül. Ez a helyiek körében konfliktusokat és elégedetlenséget szülhet, ami pedig befolyásolhatja a részvételi akciókutatási folyamatot, mert az érintettek szemében nem feltétlenül válik el a CNÖ – mint az érdekképviselőért felelős szervezet – és az együttműködő partnerek.

Ezen túlmenően a CNÖ-k léte szinte szükségszerűen pártpolitikai mezőbe tereli a részvételi akciókutatás folyamatát. Ennek oka, hogy jó eséllyel a helyi cigány nemzetiégi önkormányzati rendszerben is leképeződik a hazai kettős (jobb és bal, FIDESZ és MSZP) pártpolitikai berendezkedés, azaz a CNÖ-k is „tartoznak valahová”. Ez pedig azt eredményezi, hogy a CNÖ szükségszerűen kapcsolatban van a helyi önkormányzattal, a helyi politikai elit a CNÖ-kre vagy szövetséges, vagy pedig rivális politikai erőként tekint.

Továbbá a cigány–magyar együttélés, a roma integráció nagyon átpolitizált, közérdeklődésre számot tartó „téma”. Ennek fő oka, hogy a cigányság az egyik leginkább előítéletesen kezelt társadalmi csoport (Fábián, Sik 2006).

A fentiekből fakadóan azt tapasztaljuk, hogy a helyi CNÖ és a helyi politikai elit között sajátos viszony alakul ki, továbbá a helyi politikai elit „kettős játékot” folytat a helyi roma integrációt célzó kezdeményezések kapcsán.

Egyrészt a hatalmon lévők (ahogyan interjúalanyaink nevezték: a „nagy önkormányzat”) egyből besorolják a CNÖ-t saját politikai ellenfeleik vagy szövetségeseik táborába. Másrészt a cigánysággal kapcsolatos előítéletek miatt a helyi politikai elitnek – jellemzően egységesen – az az érdeke, hogy a téma „ne legyen napirenden”, ez ugyanis könnyen népszerűségvesztést (szavazatvesztést) eredményezhet.¹⁰ Ugyanakkor tudják: papíron foglalkozniuk kell a témával, a 21. század Európájában azt a mindenkori politikai hatalom nem teheti meg, hogy ne tegyen úgy, mint ha a cigányság integrációjának (a szegénység felszámolásának, az emberi jogoknak, az alapvető emberi szükségletek kielégítésének stb.) „élharcosa” lenne. Így könnyen a következő logika érvényesülhet: a helyi politikai elit számára a legkényelmesebb az, ha a cigány–magyar együttélés kérdése nincs napirenden, ha viszont mégis napirendre kerül, akkor el kell azt hitetni a közvéleménnyel, hogy a helyi politikai hatalom sokat tesz a problémák megoldása (azaz a helyi emberek) érdekében.

Ez pedig meghatározza a CNÖ-k szerepét és mozgásterét. A CNÖ addig tarthat fent kooperatív kapcsolatot a „nagy önkormányzattal”, amíg együttműködik azzal, annak szándékainak megfelelően. Ebben az esetben viszont – mivel a „nagy önkormányzat” a téma „homályban” tartásában érdekelt – a CNÖ nem képes valódi érdekképviselőre, hanem a „nagy önkormányzat” igényeinek kiszolgálójává válik. Másrészt amennyiben a helyi CNÖ tényleges politikai érdekképviselőbe kezd, az egyből és közvetlenül a „nagy önkormányzattal” való konfliktusokhoz, ellentétekhez vezet.

Ugyanez igaz a részvételi akciókutatásban részt vevő kutatókra is: ha tevékenységükkel politikai érdekeket sértenek és e megfigyeléseket helyben „publikálják”, akkor kénytelenek konfliktusokat magukra vállalni a helyi politikai elittel szemben. A cigányság társadalmi integrációját célzó részvételi akciókutatási folyamatban részt vevő kutató könnyen (szinte szükségszerűen?) a kényelmes „objektív, sérthetetlen, láthatatlan” szakértői-kutatói szerepből kikerülve helyi (köz)politikai szereplővé válik.

Részvételi akciókutatás, antiszegregációs tudás, kutatói szerepek

Nyilvánvaló, hogy a szakértői tudás gyakran szolgálja helyi fejlesztési, politikai döntések megalapozását. A helyi beruházásokhoz például sok esetben helyi szakértők – akár „egyetemi emberek” – írnak megvalósíthatósági tanulmányokat vagy azok részeként készítenek költség-haszon elemzést stb. Munkánk során

számtalan tapasztalattal gazdagodtunk arról, hogy mi lehet egy társadalomkutató szerepe a helyi politikai döntésekkel kapcsolatos tudás létrehozásában. Az alábbiakban néhány főbb kérdés mentén e tapasztalatokról számolunk be.

Helyi politikai döntések és hasznos, érvényes tudás

Munkánk során bennünk is többször fölmerül(t) a kérdés, hogy *mi a hasznos, érvényes tudás a helyi politikai döntésekkel kapcsolatban*. Mennyiben befolyásolják e tudás érvényességét és megbízhatóságát a diszciplináris szabályok és mennyiben a hasznosíthatóság, a társadalmi problémák megoldására való alkalmasság? Érvényesnek tekinthető-e az a – például a (helyi) társadalmi problémák megoldásával, (helyi) fejlesztési döntésekkel kapcsolatos – tudományos tudás, amely nem állta ki a gyakorlati alkalmazhatóság próbáját?¹¹

A részvételi akciókutatás szerint egy kutatási folyamat tudományos és társadalmi minősége szorosan összefügg. Ha a tudományos munka értékét kizárólag konvencionális eszközökkel (publikációk száma, hivatkozások) mérjük, akkor előfordulhat, hogy a tudományos és a társadalmi hasznosság elválik egymástól – azaz tudományos értelemben sikeres kutatók kevés, a gyakorlati problémamegoldás szempontjából releváns tudást hoznak létre. Saját magunkra reflektálva: tudományos eredményeinkről már akkor is nemzetközi konferencián számolhatunk be, amikor annak társadalmi hatása még egyáltalán nem jelentkezett.

A részvételi akciókutatás így a tudományos sikerességnél többet követel meg ahhoz, hogy hasznos, érvényes tudásról beszélhessünk. Egyrészt a részvételi akciókutatás akciókomponense miatt *a létrehozott tudásnak át kell mennie a működőképesség tesztjén*. A társadalomkutatást ért legalapvetőbb kritikák egyike, hogy „az emberek közbeavatkozhatnak” (Babbie 2008), azaz a feltárt (a kutató által valamilyen primer módszerrel kiderített) preferenciák eltérnek a kinyilvánított preferenciáktól (azaz a valós cselekvésektől). A részvételi akciókutatás e problémára megoldást ad az akciókomponenssel.

A működőképesség tesztjének fontossága számunkra is nyilvánvalóvá vált. Megértettük például, hogy a szegregátumokban élő gyermekeknek létesített tanodai program üzemeltetése során számtalan olyan szempont megjelenik, amely egy előzetes kvalitatív kutatás során nem feltétlenül kerül felszínre – a kutató és a marginalizált érintettek eltérő perspektívájától kezdve egészen az érintett közösség belső konfliktusáig. A politikai akciók, az érdekérvényesítés során pedig föltárult számtalan politikai-intézményi akadály (lásd az előző részt), amelyek politikai döntéshelyzetben akadályozzák a társadalmi integrációt vagy a tudományos tudás gyakorlatba való átszűrődését.

Szintén komoly gondot jelent az eredmények értékelésénél az időtáv problémája. Egyáltalán nem evidens, hogy milyen időtávon ítéltető meg például a részvételi akciókutatás sikeressége, a siker mértéke. Mi van akkor, ha a ma sikeres(nek tűnő) kezdeményezések néhány éven belül zátonyra futnak? S ha ennek következtében az érintett közösség rosszabb élethelyzetbe kerül, mint volt a beavatkozás előtt? Az időtáv értékelésével összefüggésben különösen ko-

moly dilemmákat vet föl, ha a részvételi akciókutatás fókusza a társadalmi helyzet javítása, a marginalizált helyzetben lévők társadalmi helyzetének javítása ugyanis nem rövid távú folyamat. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi helyzet javításának egyes alapvető feltételei, az iskolai, munkaerő-piaci stb. hátrányok kompenzálása nem mennek egyik pillanatról a másikra – így az eredmények egyrészt nem feltétlenül jelentkeznek rövid távon, másrészt a rövid távon jelentkező eredmények könnyen lehet, hogy hosszabb távon nem jelentenek valószínű társadalmi integrációt.

Helyi politikai döntésekkel kapcsolatos tudás és a társadalomkutató szerepe

Kérdés továbbá, hogy mi a társadalomkutató szerepe a tudás létrehozásában; azaz milyen kutatói hozzáállással lehetséges érvényes tudást létrehozni (Smith, Brazini, Chambers, Jansen, Romero 2010). „Objektivitásra”, „értéksemleges” megértésre kell-e törekednie a társadalomkutatónak vagy megengedhető-e bizonyos fokú érzelmi elköteleződés a kutatási probléma iránt? Szintén kérdéses, hogy kinek a tudása számít a tudás létrehozásának folyamatában. Vajon fölérendeltje-e az akadémiai tudás a helyi tudásnak vagy a kettő egymást kiegészíti és nincs értelme azokról hierarchikus rendszerben gondolkodni?

A kutatói szerepekről és az „objektivitásról” a részvételi akciókutatás kétös módon fogalmaz. Egyrészt a *részvételi akciókutatás ismeretelméleti szempontból a kritikai szubjektivitásra alapoz* (Bodorkós 2010). Ennek értelmében a kutató elfogadja, hogy tudása valamilyen nézőpontból adódik, aminek tudatában van – ezt hivatottak biztosítani a részvételi akciókutatás akció-reflexió fázisai –, és ezt ki is felel is megjeleníteni. A részvételi akciókutatás tehát nem hisz a tudomány „objektív”, „értéksemleges” mivoltában (Bradbury, Reason 2003).

Másrészt a részvételi akciókutatás alkalmazza a társadalomkutatás alapvető minőségbiztosítási eszközeit, azaz megfelel a tudományos megismerés szabályainak. Bár a részvételi akciókutatásban gyakorlatilag bármilyen társadalomkutatási primer módszertan alkalmazható (Kendon, Pain, Kesby 2007), a folyamat együttműködő jellegéből fakadóan fókuszában jellemzően a csoportos kvalitatív módszerek állnak. A részvételi akciókutatás döntően megértő módszertanokat alkalmaz, és így maga is megértő jellegű megközelítés. Végül az akciókomponens miatt a kutató nemcsak megfigyel, leír, elemez, hanem be is avatkozik társadalmi jelenségekbe.

A fentiekből fakadóan a *részvételi akciókutatásban a kutató szerepe kettős* (Levin 2012): egyszerre kell távolságtartó, „kívülálló” kutatói és elkötelezett aktivista szerepben részt vennie a folyamatban. Vagyis elkötelezettsége, bevonódása ellenére képesnek kell lennie a folyamatot attól eltávolodva, mintegy külső megfigyelőként szemlélni, elemezni, kritikailag értelmezni. Ez sok esetben nem könnyű. Amikor például a kutató megtapasztalja, hogy a szegregált környezetben, mélyszegénységben élő gyermekeknek milyen nehézségekkel kell megküzdeniük, ha az iskolában középosztálybeli társaikhoz hasonlóan szeretnének teljesíteni, és hogy azok a döntéshozók, akik ez ellen tehetnének,

mennyire érzéketlenek ezen élethelyzetekre, sőt bizonyos esetekben még el is lehetetlenítenek segítő kezdeményezéseket, és így a kutató már-már egy „kasztrendszerrel” találja magát szembe, akkor kétségkívül nehéz a távolságtartás. Ez azonban a részvételi akciókutatás kihívása, nehézsége, de az ebből adódó érzelmi elkötelezettség miatt annak reményteljessége, szépsége is egyúttal.

Ilyen kettős szerepben, a reflexív részvételi akciókutatási folyamatban a kutató megérti, hogy amit tesz, azt egyrészt tudományos igényességgel teszi, másrészt tette nyilvánvalóan nem érték- és érdeksemleges és bizonyos társadalmi célok elérésére irányul – esetünkben pl. a társadalmi integrációra, a szegregációs helyzetek megszüntetésére. Így a részvételi akciókutatásban a kihívás a tudományos szigor és a társadalmi relevancia kiegyensúlyozása (Levin 2012). Mivel a kutatás valós életvilágokban, helyzetekben folyik, sokszor nehéz olyan módszertani szigorot biztosítani, mint amelyet a konvencionális tudományos normák elvárnak.¹² A részvételi akciókutatás ezért a kutatók részéről egyrészt rugalmasságot (Smith, Brazini, Chambers, Jansen, Romero 2010; Smith, Romero 2010), másrészt a kutatási folyamattal és eredményekkel kapcsolatos szigorú önreflexiót követel meg.

Végül a részvételi akciókutatás megközelítéséből fakadóan együttműködő, és ilyen értelemben *a szakértői és laikus tudást egymást kiegészítő jellegűnek* tartja. Egy hosszabb távú, érdemi együttműködésen alapuló folyamat esetében a szakértő-laikus viszony olyannyira elmosódik és megkérdőjeleződik, hogy nehéz az eredményeket „felosztani” az egyes szereplők között (Bodorkós 2010). Nagyon nehéz lenne tehát azt megítélni, hogy egy-egy megállapítás, kezdeményezés, esemény, projekt stb. kinek és milyen arányban köszönhető. Sőt, egy ilyen típusú megkülönböztetésnek nem sok értelme van, lévén egy valódi együttműködő részvételi akciókutatásban az eredmények közösek – azaz azokhoz mindegyik részt vevő fél hozzájárulása szükséges.

Összegzés

Tanulmányunkban egy 2011 eleje óta folyó részvételi akciókutatási folyamatról számoltunk be, amelyben a helyi roma közösséggel, elsősorban annak egyes vezetőivel működünk együtt a helyi cigányság társadalmi integrációja érdekében. Bár a társadalmi integráció időtávja meglehetősen hosszú, így kutatásunk időtartama – bár az a konvencionális kutatásokéhoz képest akár hosszúnak is tűnhet – bizonyos értelemben meglehetősen rövid az eredmények értékeléséhez, tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a részvételi akciókutatás annak megértő, együttműködő és cselekvésorientált jellegéből fakadóan olyan megközelítésnek tűnik, amelynek szerepét érdemes mérlegelni a társadalmi integrációval – illetve általánosságban a helyi politikai döntéshozatallal – kapcsolatos tudástermelés és beavatkozások esetében.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a részvételi akciókutatás a társadalomkutatást (és a kutatót) új kihívások elé állítja. Megkérdőjeleződik az érték- és érdeksemleges tudásteremtés lehetősége, az akadémiai tudás felsőbbrendűsége más tudásformákhoz képest, a „távolságtartó”, beavatkozástól mentes kutatói hozzáállás – a részvételi akciókutatásban az akciókomponens egyszerre jelenti a létrehozott tudás működőképességi tesztjét és teremt lehetőséget új típusú megismerésre, tudás létrehozására.

A fentiekből is következően a társadalmi integrációval foglalkozó részvételi akciókutatás könnyen azt eredményezheti, hogy a kutató „objektív”, „kívülálló”, „független” szakértőből helyi politikai szereplővé válik. Ez azonban nem a szakértői-kutatói szerep megváltozását, pusztán a kutatói szerep mögött szükségszerűen megjelenő érdek- és értéktartalom nyíltá tételezt jelenti – és a kutató számára lehetővé tesz egy új típusú, gyakorlatorientált, mélységi megismerést a helyi (városi) folyamatokról.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők ezúton szeretnének köszönetet mondani a szegedi cigány közösség tagjainak, a szegedi Cigány Nemzetiségi Önkormányzat tagjainak, az Elszalasztott 1000 Év Közhasznú Egyesületnek, interjúalanyaiknak a kutatásra és a közös munkára szánt idejükért és lelkesedésükért. Köszönet illeti a kutatás első fázisában részt vevő Jakab Lászlót és Lakatos Elizabethet, valamint minden önkéntest, akik munkájukkal részt vettek, részt vesznek a bemutatott szegedi integrációs folyamatban. A szerzők munkáját segítette a Public Engagement with Research and Research Engagement with Society (PERARES) elnevezésű európai uniós FP7-es kutatási program (No. 244264, 2007–2013) Local human rights elnevezésű, 6. munkacsomagja, amelyet a Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG) irányítottak. Köszönet illeti az ESSRG kutatócsapatát, kiemelten Bela Györgyit támogató munkájáért. A cikkben szereplő esetleges hibákért, hiányosságokért kizárólag a szerzők felelősek.

Jelen tanulmány részben az OTKA K 109425 projekt (A helyi gazdaságfejlesztés megalapozása a képességszemlélet segítségével) keretében készült.

Jegyzetek

- 1 Ezt a „jogközpontú megközelítést” több helyen is megtaláljuk részletesen kifejtve. Sachs (2003) a létfenntartási alapjogokat (subsistence rights) tárgyaló megközelítése például mérsékeltabb, Henri Lefebvre (1993) „a városhoz való jog” követelése radikálisabb alapállást tükröz, mivel nem elégszik meg az egyszerű részvétellel (jelenléttel), hanem a város életének tényleges alakítását, a területek „kisajátítását” propagálja. Környezeti igazságosságról 30 éve kezdtek szisztematikusan beszélni, először észak-amerikai kontextusban (az afroamerikaiak lakta városrészek környezeti ártalmaknak való kitettsége kapcsán – elsősorban Bullard nyomán), majd egyre inkább kiterjesztett értelemben. A térbeli igazságosság (spatial justice) fogalmát joggal szokták Sojához kötni, de a megközelítés eredetileg többek között Lefebvre-nek (és az ő térfelfogásának) is köszönhető – és nem független David Harvey 1970-es években bevezetett területi igazságosság (territorial justice) fogalomhasználatától (Harvey 1973). A „social geography” mellett a

- „social/critical cartography” megnevezés is jelzi a kritikai elméletek hatását ezen a területen. Annak, hogy ez a folyamat jelenleg hol tart, rövid, de lényegi összegzését adja Móricz Ádám (2012) Edward W. Soja legutóbbi könyvének (Seeking spatial justice, 2010) recenziója kapcsán.
- 2 Ilyen értelemben munkánk közel áll a kritikai városkutatáshoz (lásd Jelinek, Bodnár, Czirfusz, Gyimesi 2013).
 - 3 Ezt az elméleti keretezést (is) használja például Tousek (2012) a csehországi romák térbeli szegregációja kapcsán.
 - 4 A cigányság fogalmával kapcsolatos definíciós nehézségeket, a cigányok köre meghatározásának nehézségeit jelen publikációban nem tárgyaljuk, erről jó és friss áttekintést nyújt Mező (2013). Mi a részvételi akciókutatás folyamata során olyan emberekkel dolgoztunk együtt, akik önmagukat cigánynak tartják, valamint környezetük is annak tartja őket.
 - 5 Tanulmányunkban a marginalizáció, kirekesztés, szegregáció fogalmakat – leegyszerűsítő módon – szinonimaként használjuk, ezeken Ferge (2003) alapján olyan élethelyzeteket értve, amikor valamely társadalmi csoport amellett, hogy anyagi értelemben szegény, az élet más területein (munka, oktatás) is számtalan lehetőségtől meg van fosztva, választási lehetőségeik számtalan szempontból erősen korlátozottak. Területi szegregációról beszélünk, amikor a kirekesztés térben is megnyilvánul – azaz a különböző etnikai csoportok, társadalmi rétegek lakóhelye erőteljesen elkülönül például egy településen belül (Mező 2013). Integráción, antiszegregáción pedig e helyzetek felszámolását, az érintettek választási lehetőségeinek bővítését értjük, Amartya Sen-i értelemben (Sen 2003).
 - 6 Munkánk e szakaszának módszertanáról, eredményeiről több helyen is beszámoltunk (Málovics, Mihók, Szentistványi, Balázs 2011; Málovics, Mihók, Szentistványi, Balázs, Pataki 2012), így itt most e szakaszra csak nagyon röviden térünk ki.
 - 7 E fázis módszertanáról és eredményeiről részletesen beszámol Szentistványi, Málovics, Mihók (2012).
 - 8 Ezt a helyi sajtóban megjelenő cikkek is mutatják: <http://szegedma.hu/cimke/cigany>.
 - 9 Részvételi akciókutató csapatunknak tagja egy önkormányzati képviselő, aki a helyi önkormányzati munka során igyekszik hangot adni a társadalmi integráció ügyének.
 - 10 Politikai eliten jelen esetben a helyi önkormányzatok többségét még mindig domináló „nagy pártokat”, a FIDESZ-t és az MSZP-t (és szövetségesi köreiket) értjük. Ők azok, akik az elmúlt évtizedben, évtizedekben hatalmi helyzetben voltak a helyi önkormányzatokban, így megfigyeléseink is rájuk vonatkoznak.
 - 11 Ezzel nem szeretnénk azt sugallni, hogy jelenleg az a probléma Magyarországon, hogy a társadalomkutatók „rossz tanácsokkal” látják el a társadalmi döntéshozókat – sőt, mi személyesen inkább azt tapasztaljuk, hogy a tudományos eredmények egyáltalán nem vagy alig épülnek be a szakpolitikai döntéshozatalba. Sajnos egyelőre igen gyengének tűnik hazánkban a „science-policy interface”-nek nevezett párbeszéd, ami természetesen nem csak a szakpolitikuskok hibája.
 - 12 Az, hogy egy szegregátumban milyen módszertani kihívásokkal találja magát szembe egy jellemzően középosztálybeli közegehez szokott kutató, amikor pl. egy szigorúan moderált fókuszcsoportot vagy egy módszertanilag tökéletes kép-hang folyamatot szeretne megszervezni, külön tanulmány tárgyát képezhetné. A részvételi akciókutatás nagy rugalmasságot követel meg a társadalomkutatóktól (Málovics, Mihók, Szentistványi, Balázs 2011; Smith, Brazini, Chambers, Jansen, Romero; Smith, Romero 2010), a konvencionális, standardizált módszertanok precíz alkalmazásáról sokszor le kell mondani: az ezekhez való merev ragaszkodás könnyen kudarchoz vezethet, mert ezek követelményrendszere teljesen eltér az érintettek normarendszerétől.

Irodalom

- Babbie, E. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Bodorkós B. (2010): *Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben: a részvételi akciókutatás lehető-*

- segei. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola, Gödöllő. http://szie.hu/file/tti/archivum/Bodorkos_B_ertekezés.pdf. (Letöltés: 2011. május 28.)
- Bradbury, H., Reason, P. (2003): Action research. An opportunity for revitalizing research purpose and practices. *Qualitative Social Work*, 2., 155–175.
- Catalani, C., Minkler, M. (2010): Photovoice: A review of the literature in health and public health. *Health & Education Behaviour*, 3., 424–451.
- Chung, K., Lounsbury, D. W. (2006): The role of power, process, and relationships in participatory research for statewide HIV/AIDS programming. *Social Science & Medicine*, 8., 2129–2140.
- Coleman, J. S. (1994): Társadalmi tőke. In Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 99–127.
- Fábián Z., Sik E. (2006): *Előítéletesség és tekintélyelvűség*. Társi, Századvég, Budapest <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a895.pdf> (Letöltés: 2014. május 23.)
- Farkas Zs. (2008): *Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései*. Doktori disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Budapest
- Farkas Zs. (2012): Hidak és sorompók. A települészámolásban, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*, 4., 1–21.
- Ferge Zs. (2003): *Kétsebesséű Magyarország*. ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest
- Forray R. K., Mohácsi E. (2002): *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs
- FRA (2010): *A romák és travellerek lakáskörülményei az Európai Unióban Összehasonlító jelentés*. Az Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxemburg
- Harvey, D. (1973): *Social justice and the city*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Jelinek Cs., Bodnár J., Czifrusz M., Gyimesi Z. (szerk.) (2013): *Kritikai városkutatás. L'Harmattan*, Budapest
- KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság (2011): *Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia – Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011–2020)*. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, Budapest, <http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf>. (Letöltés: 2012. május 6.)
- Kindon, S., Pain, R., Kesby, M. (2007): Participatory action research. In: Kindon, S., Pain, R., Kesby, M. (eds.): *Participatory action research approaches and methods. Connecting people, participation and place*. Routledge, New York
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lefebvre, H. (1993): *The production of space*. Blackwell, Cambridge
- Levin, M. (2012): Academic integrity in action research. *Action Research*, 2., 133–149.
- Málóvics Gy., Mihók B., Szentistványi I., Balázs B. (2011): Kirekesztett társadalmi csoportok és helyi emberi jogok: egy szegedi részvételi akciókutatás előzetes tanulságai. In. Pataki Gy., Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 84–119.
- Málóvics Gy., Mihók B., Szentistványi I., Balázs B., Pataki Gy. (2012): Participatory action research for local human rights: The case of Roma minority in Szeged, South-Hungary. In. Renn, O., Reichel, A.; Bauer, J. (eds.): *Civil society for sustainability – A guidebook for connecting science and society*. Europäischer Hochschulverlag, Bremen, 149–170.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., Zhao, J. (2013): Poverty impedes cognitive function, *Science*, 341., 976–980.
- Mező B. (2013): *Településszerkezet, területhasználat és a roma szegregációs folyamatok kapcsolata Hajdúböszörményben*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, Kerpely Kálmán Növénytermesztési, Kertészeti és Regionális Tudományok Doktori Iskola
- Mihók B., Roboz Á., Nyakas Sz., Szentistványi I., Málóvics Gy. (2012): „Kik vagyunk, és hogyan szeretnénk élni?” Üzenet a szegedi cigány szegregátumokból. Részvételi akciókutatással a társadalom pere-mére szorult szegedi cigány közösségeikért. http://www.essrg.hu/sites/default/files/kiadvany_PAR_Roma_Szeged.pdf. (Letöltés: 2013. február 22.)
- Móricz Á. (2012): A térbeli igazságosság nyomában. *Tér és Társadalom*, 2., 108–114.

- Pataki Gy., Vári A. (szerk.) (2011): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból.* MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest
- Rátkai Á. (1997) Szeged cigánysága és a Szegedi Cigányprogram. A szegedi cigányság történetéről. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 3–4., 81–109.
- Reason, P., Bradbury, H. (2001): *Handbook of action research.* Sage, Thousand Oaks
- Rorke, B. (2011): *Beyond rhetoric: Roma integration roadmap for 2020. Priorities for an EU framework for national Roma integration strategies.* Open Society Institute, Budapest
- Sachs, W. (2003): Environment and human rights. *Wuppertal Papers*, 137.
- Sen, A. (2003): *A fejlődés mint szabadság.* Európa, Budapest
- Smith, L., Brazini, L., Chambers, D-A., Jansen, R.V., Romero, L. (2010): Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research. *Action Research*, 4., 407–425.
- Smith, L., Romero, L. (2010): Psychological interventions in the context of poverty: Participatory action research as practice. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1., 12–25.
- Szentistványi I., Málovics Gy., Mihók B. (2012): Velük – értük: Részvételi akciókutatás egy roma tanoda kialakításáért. *Módszertani Közlemények*, 3., 40–50.
- Tousek L. (2011): *Purification of space: Spatial segregation of Roma in the Czech Republic.* http://www.academia.edu/428790/Purification_of_Space_Spatial_Segregation_of_the_Roma_in_the_Czech_Republic. (Letöltés: 2013. szeptember 23.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A regionális jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása Japánban 1970 és 2005 között

Regional and structural components of taxable income growth in Japan between 1970 and 2005

KOMLÓSI ÉVA

KOMLÓSI Éva: tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, MTA–PTE Innováció és Gazdasági Növekedés Kutatócsoport; komlosieva@ktk.pte.hu

KULCSSZAVAK: Japán, regionális jövedelmi egyenlőtlenségek, regionális fejlesztéspolitika, shift-share elemzés

ABSZTRAKT: A tanulmányban shift-share elemzéssel különírtam el a jövedelmek térben való tagolódását befolyásoló két összetevőnek, a regionális dinamikának és a településszerkezet alapján meghatározott szerkezeti hatásnak a szerepét. A vizsgálat célja annak megállapítása volt, hogy a 35 évet felölelő időszak alatt (1970–2005) a 47 japán prefektúra jövedelemnövekedésében vagy épp -csökkenésében a fenti két tényező közül melyik mekkora szerepet játszott.

A japán nemzeti gazdaságfejlesztési politika és regionális fejlesztéspolitika között sajátos alárendelő viszony van, ami a japán fejlesztő állam modell logikájából ered. A második világháború után a gyors ütemű felépülés és felzárkózás megvalósítására a japán nemzeti gazdaságfejlesztési politika jellemzően növekedésorientált célkitűzéseket irányzott elő, szemléletében pedig a hatékonyság jelent meg prioritásként. Ezzel szemben a japán regionális fejlesztéspolitika legfőbb deklarált feladata, hogy utólagosan korrigálja az általános nemzeti gazdaságpolitika szemléletéből eredő egyensúlytalanságokat. Így az jellemzően reaktív, kiigazító jellegű és méltányossági szempontokat is preferáló.

A vizsgálattal igazoltam, hogy ez az alárendelő kapcsolatrendszer kizárólag addig működhet eredményesen, amíg a kapcsolat első pilléreként megjelenő nemzeti gazdaságfejlesztési politika sikeres, elősegíti a gazdasági növekedést, így annak jennmilliárdokban mérhető eredménye a megfelelő újraelosztási rendszerek működése révén hozzájárul a prefektúrák kiegyenlített fejlődéséhez.

Éva SOMOGYINÉ KOMLÓSI: research fellow, MTA–PTE Innovation and Economic Growth Research Group; Faculty of Business and Economics, University of Pécs; komlosieva@ktk.pte.hu

KEYWORDS: Japan, regional income inequalities, regional policy, shift-share analysis

ABSTRACT: *In the present paper we use the shift-share analysis to determine the effects of two components which influence the distribution of incomes: the effect of regional dynamics and the impact of the structural component (in this case represented by the settlement structure). Our main objective is to decide which components have had an effect on the 47 prefectures of Japan during the 35 years examined (between 1970 and 2005).*

A special subordinative relationship exists between the Japanese national economic development planning and regional development policy derived from the logic of the Japanese developmental state. After the Second World War, the Japanese national economic development policy has primarily designated growth-oriented goals and has given high priority to efficiency. In contrast, the main task of Japanese regional development policy is the subsequent correction of the inequalities caused by national economic planning. Consequently, it typically has a reactive, rectifying function which prefers equity over efficiency.

Our results confirm that this subordinative relationship is only effective as long as the national economic policy (considering it as first pillar) can generate economic growth, and its effect reflected in billions of yen contributes to the balanced development of the Japanese prefectures. According to the results of the shift-share analysis this subordinative relationship between the national economic policy and the regional development policy was very effective in Japan until the 1970s.

Between 1970 and 1975 – in the era of high growth – the main aim of the Japanese regional policy was to distribute the existing industrial base of the country more evenly in order to correct the imbalances generated by the merely efficiency-oriented national economic planning. However, the observable regional divergence during this period was primarily caused by the utilisation of the favourable international environment, and, on the other hand, by some natural processes within the country (e.g. population growth, consequences of metropolitan congestion). After 1975, regional policy needed to correct the territorial inequalities in a steadily increasing manner. Results of the shift-share analysis for the period between 1975 and 1984 point towards an acceleration of new regional inequalities which supports the view that in the final analysis regional policy was futile.

1990 was a turning point again, regional inequalities decreased and most of the non-metropolitan prefectures showed a more favourable income situation when compared to the national average. Although it was possible to temporarily alleviate the inequalities due to a huge amount of national savings derived from the previous decades' economic growth, it turned out that grandiose economic stimuli packages were ineffective in the long-run and resulted only in a hugely embarrassing public debt for Japan. After 2001 the reformer, Prime Minister Junichiro Koizumi made enormous efforts to eliminate the vested interests related to the Japanese developmental state system. Serious changes occurred owing to the reforms introduced in Japanese politics. But they were not enough to basically restructure the developmental state model.

Témafelvetés

Szinte megszámlálhatatlan azon tanulmányok száma, melyek a japán jövedelmi egyenlőtlenségek alakulását állítják vizsgálatuk középpontjába. A felfokozott kutatói érdeklődés egyik oka az, hogy az elmúlt 25 évben a regionalizmus mint minden bajból kigyógyító csodaeszköz jelent meg Japánban. A decentralizáció erősítése és ahhoz kapcsolódóan a területi önkormányzatok pénzügyi önállóságának növelése, így a fővárostól, Tokiótól való függőség csökkentése 1990 óta állandó eleme a politikai retorikának. 1990 után, a gazdasági buborék kipukkadását követően a negatív következmények enyhítésére szolgáló fiskális ösztön-

zők várt élénkítő hatása elmaradt, ellenben a japán állam jelentős mértékben eladósodott.¹ A szükséges intézkedések végrehajtásának elodázása miatt (pl. bankkonszolidáció) Japán likviditási csapdába került, így a korábbi impozáns növekedést hosszan elhúzódó gazdasági stagnálás követte. Mindez kiegészült egy gyors ütemben öregedő és fogyó társadalom igencsak valós rémképével, valamint a metropoliszrégiókon kívüli térségek kiüresedésével. Az imént felsoroltak mind olyan súlyos problémák, melyek megoldását Japánban sokan a regionalizmus megerősödésétől várják.

A japánok büszkéek arra, hogy náluk az egyének közötti jövedelmi egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban az 1970-es évek közepén minden más OECD-oroszánál alacsonyabbak voltak (Sawyer 1979). Bár az 1980-as évek közepétől a különbségek növekedésnek indultak, egy ideig továbbra sem haladták meg az OECD-országok átlagát. Az 1990-es évek második felétől a recesszió mélyülésével viszont a jövedelmi különbségek növekedése felgyorsult (Ercole 2006).

Számos tanulmány alátámasztotta azt a nemkívánatos ténytet, miszerint az egyéni jövedelmi különbségek mellett a regionális jövedelmi különbségek is növekedésnek indultak ekkoriban.² Fujita és Tabuchi (1997) az egy főre jutó adóköteles jövedelem alapján vizsgálták a három legnagyobb metropolisztérség és a nem metropolisztérségek közötti egyenlőtlenségek alakulását. A súlyozatlan Theil-index alapján megállapították, hogy a regionális jövedelmi különbségek 1962-ig meredeken nőttek. Ezt követően azonban a *csendes-óceáni ipari övezet* létrehozásával fémjelzett folyamatos csökkenés időszaka következett 1975-ig, amikor is a regionális jövedelmi különbségek – igaz, a korábbi kiegyenlítődség üteméhez képest lassabban – újra növekedésnek indultak. A jövedelem-egyenlőtlenségek az 1980-as évektől kedvezőtlenül alakultak, amelyet az ún. *Tokió egypólusú rendszer* kialakulásával magyaráztak. Időközben olyan, a világ-gazdaság működésében jelentős változásokat kiváltó tényezők lettek fontosak, mint a globalizáció, a jen felértékelődése az USA-val való kereskedelmi súrlódások fokozódása miatt, számos technológiai újdonság, a kommunikációs technológiák és a közlekedés fejlődése. Az új, jellemzően high-tech és tudásintenzív iparágak (járműgyártás, elektronika, pénzügyi szolgáltatások stb.) vállalati központjai a nagyvárosokban (elsősorban Tokióban) koncentráálódtak (Fujita, Tabuchi 1997).

A jövedelmek térbeli tagolódását befolyásoló két összetevőnek, a regionális dinamikának (előnyös vagy előnytelen földrajzi fekvés, helyi adottságok és minden más olyan strukturális tényező, amelynek területi különbségei vannak – pl. gazdaság szerkezet, iskolázottság, vállalkozásstruktúra), valamint jelen tanulmányban a településszerkezet alapján meghatározott strukturális hatásnak az elkülönítésére szolgál a *shift-share elemzés* (Nemes Nagy 2005). A módszer alkalmazásával céltom annak megvizsgálása volt, hogy az 1970 és 2005 közötti, 35 évet felölelő vizsgálat öt részidőszakában a japán prefektúrák jövedelemnövekedésében vagy épp -csökkenésében a két tényező közül melyik mekkora szerepet játszott. A vizsgált időszakokban a jövedelmek regionális differenciált-

ságának alakulása az alkalmazott japán regionális fejlesztéspolitika eredményességére is rámutat.

Módszertan, adatbázis és az eredmények összefoglalása

A shift-share elemzés kettős standardizálásra épül, ahol a regionális és a strukturális dimenzió mentén van szükség adatokra. A strukturális dimenzió szinte bármely gazdasági vagy társadalomstatisztika lehet, a regionális dimenzió megragadására pedig bármely területi szint választható (Nemes Nagy, Jakobi, Németh 2004). A módszer hátránya, hogy hosszabb vizsgálati időszak alatt jelentős gazdasági-társadalmi változások következhetnek be, melyek esetleg a túl hosszú időtáv megválasztása miatt elfedve maradnak. Ezt a dinamikus shift-share elemzés próbálja feloldani, melynek lényege, hogy a vizsgált időszakot rövidebb részdíjakra osztja. Bár a shift-share elemzés széles körben elterjedt módszer az európai és amerikai kutatók körében, a japán területi egységek elemzésénél ritkán alkalmazzák (Kobayashi 2004, 430.), ezért az ilyen jellegű, Japánról szóló empirikus vizsgálatok hiánypótlónak számítanak.

Jelen vizsgálatban az adóköteles személyi jövedelmek³ alapján tárom fel az egyes prefektúrák közötti jövedelmi különbségeket. Az 1985 és 2009 közötti adatok a Japán Statisztikai Hivatal elektronikus e-Stat adatbázisából származnak, amely a 2009-es településszámnak megfelelően tartalmaz korrigált adatokat. Az 1970 és 1984 közötti adóköteles jövedelmi adatok az Adótervezési Hivatal adatbázisából származnak, ahol az adatok az adott évben létezett településekre állnak rendelkezésre. Az időbeli összehasonlításhoz az adatbázis egy-egységesítésére volt szükség. Ezért a települési önállósulás és összeolvadás hatásának kiszűrése érdekében adatbázisom 1970 és 1984 között az 1984-ben létezett 3278 településre tartalmaz adóköteles jövedelmi adatokat, míg az 1985 és 2005 közötti időszakra a 2009-ben létezett 1778 településre. A vizsgálati időszak kettébontását a hihetetlen mértékű települési összeolvadások végigkövetésének időigényessége indokolja, az a tény, hogy 1984 és 2009 között közel 1500 település szűnt meg mint önálló közigazgatási egység. Japánban az 1950-es évek óta a legnagyobb változást a kétszintű közigazgatási rendszer alsó szintjén a 2005. évi nagy heiszei összeolvadás váltotta ki, amely a helyi önkormányzatok eladósodottságának mérséklése, pénzügyi helyzetük racionalizálása érdekében több mint 1000 település összeolvadását irányozta elő.

A vizsgálatban a *regionális dimenziót* a 47 japán prefektúra jelenti. Az eljárás olyan területi szintet igényel, amelyben a legtöbb településnagyság-kategória fellelhető, tehát kellően nagy. Másfelől a kiválasztásnál arra is szükséges figyelni, hogy ne legyen túl nagy méretű a területi egység, nehogy elfedje az egyenlőtlenségeket. A prefektúrák melletti döntés azonban egyben kényszer is, hiszen ennél kisebb területi egységekre adatok csupán a települési szintre állnak rendelkezésre.

kezésre. A településnagyság-csoportok kialakításánál azonban figyelmet kell fordítani arra, hogy olyan csoportok jöjjenek létre, amelyek a legtöbb prefektúrában megjelennek.⁴ E szempontokra tekintettel elemzésemben a *strukturális hatást* a következő településnagyság-kategóriák alapján határoztam meg (a 2009. évi lakosság számnak megfelelően):

- település kevesebb mint 5000 lakossal,
- település több mint 5000 és kevesebb mint 10 000 lakossal,
- 10 001 és 50 000 közötti lakosságszámú település,
- 50 001 és 100 000 fő közötti lakosságszámú település,
- 100 001 és 500 000 fő közötti lakosságszámú település,
- település több mint 500 000 lakossal.

Lényeges kérdés a vizsgálni kívánt időszak felbontása, azaz hogy mi tekinthető objektív szakaszolásnak. Az időszakot a második világháború utáni japán gazdaságtörténetet jellemző korszakok alapján osztottam fel, melyeket számos Japánnal foglalkozó kutató azonosított (Abe 1996; Cargill, Sakamoto 2008; Coates 2007; Kensy 2001; Mitsuta, Goto, Shishido 2010). Fontos kiemelni, hogy a shift-share módszer nem igényli az azonos hosszúságú vizsgálati időszakok alkalmazását (Nemes Nagy, Jakobi, Németh 2004):

- 1970–1975: a gyors növekedés időszaka,
- 1975–1984: a lassuló növekedés időszaka,
- 1985–1990: buborékgazdaság,
- 1990–2000: elveszett évtized,
- 2000–2005: Koizumi miniszterelnöksége – a neoliberalizmus időszaka.

A számítások alapját lényegében két mátrix képezi: K a vizsgált részidőszak kezdőévére, V pedig a részidőszak záróévére vonatkozó mátrix, ahol k_{ij} és v_{ij} változók jelentik az i -edik területegység j -edik településkategóriájának jövedelemvolumenét a vizsgált részidőszak kezdő- és záróévében. A shift-analízis képletei alapján minden területegységre meghatározható, hogy annak az országos átlagnál gyorsabb vagy lassabb jövedelemváltozása, azaz az adott időszakot jellemző jövedelemtöbblet vagy -hiány (S_i) a regionális (S_{ri}) vagy a strukturális (S_{si}) összetevő hatásából ered.

S_i az országos átlagos növekedéshez viszonyítva határozza meg az adott területegység adott részidőszakban elért növekedési többletét vagy hiányát. S_{si} pozitív értéke a dinamikus, országos átlagot meghaladó növekedési potenciállal rendelkező településcsoportok nagy súlyára mutat rá. Amennyiben S_{ri} értéke pozitív, akkor az adott területegységben jelentős súlyt képviselnek a kedvező helyi adottságokkal rendelkező települések, amelyek településnagyság-kategóriájuk országos átlagát meghaladó ütemben növelték jövedelmüket az adott időszakban. A területegységek az S_i , S_{si} és S_{ri} értékei és előjelei alapján nyolc típusba sorolhatók (1. táblázat). Az előjeleknek megfelelően a dinamikus (D) és a lemaradó (L) csoportok 4-4 alcsoportra bonthatók, attól függően, hogy az átlagnál gyorsabb vagy lassabb jövedelemnövekedés a nagyobb vagy kisebb és ez a regionális vagy a strukturális hatásból adódott (a részletes módszertani leírást lásd Nemes Nagy 2005).

1. táblázat: A területi jövedelemváltozás altípusai a shift-share elemzésben
Subtypes of regional income change in the shift-share analysis

A területegység típusa a shift-share elemzés alapján	S_{RI}	S_{SI}	S_I	S_{RI} és S_{SI} kapcsolata
D1: Pozitív regionális és pozitív strukturális hatás, átlagot meghaladó jövedelemnövekedés. Regionális hatás > strukturális hatás.	+	+	+	$S_{RI} > S_{SI}$
D2: Pozitív regionális és pozitív strukturális hatás, átlagot meghaladó jövedelemnövekedés. Regionális hatás < strukturális hatás.	+	+	+	$S_{RI} < S_{SI}$
D3: Pozitív regionális és negatív strukturális hatás, átlagot meghaladó jövedelemnövekedés.	+	-	+	$ S_{RI} > S_{SI} $
D4: Negatív regionális és pozitív strukturális hatás, átlagot meghaladó jövedelemnövekedés.	-	+	+	$ S_{RI} < S_{SI} $
L4: Negatív regionális és pozitív strukturális hatás, átlagnál alacsonyabb jövedelemnövekedés.	-	+	-	$ S_{RI} < S_{SI} $
L3: Pozitív regionális és negatív strukturális hatás, átlagnál alacsonyabb jövedelemnövekedés.	+	-	-	$ S_{RI} > S_{SI} $
L2: Negatív regionális és negatív strukturális hatás, átlagnál alacsonyabb jövedelemnövekedés. Regionális hatás < strukturális hatás.	-	-	-	$S_{RI} < S_{SI}$
L1: Negatív regionális és negatív strukturális hatás, átlagnál alacsonyabb jövedelemnövekedés. Regionális hatás > strukturális hatás.	-	-	-	$S_{RI} > S_{SI}$

Forrás: Nemes Nagy, Jakobi, Németh 2004, 870. alapján.

Az öt időszak kezdő- és záróévének nominális adóköteles jövedelmi adatait a prefektúrák (mint területegységek) és a településkategóriák (mint szerkezeti elemek) rendszerében helyeztem el. A 2. táblázat a shift-share elemzés eredményeit foglalja össze, szemlélteti az egyes prefektúrák pozícióváltozásait az egyes időszakokban. A D vagy L betűk mutatják, hogy az adott időszakban a prefektúra az átlagnál gyorsabb vagy lassabb jövedelemnövekedést mutatott-e. A dőlt betűvel írt prefektúranév arra utal, hogy a megelőző időszakhoz képest az adott prefektúra jobban teljesített. Az aláhúzott 17 prefektúra a négy legnagyobb metropolisztérség valamelyikéhez⁵ tartozik.

A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 1970 és 1975 között

1970 és 1975 között országosan átlagosan 2,19-szeres volt az adóköteles jövedelemnövekedés. Az 1. ábra azt szemlélteti, hogy a két év között mely prefektúrák jövedelemnövekedése haladta meg az országos átlagot (dinamikus csoport, D) és melyek érték el az országos átlagértéknél lassabb jövedelemnövekedést (le-maradók, L). Okinavára nincsenek elérhető adatok, mivel 1972-ig amerikai fennhatóság alá tartozott, így jövedelemváltozása az adott időszakra nem volt meghatározható.

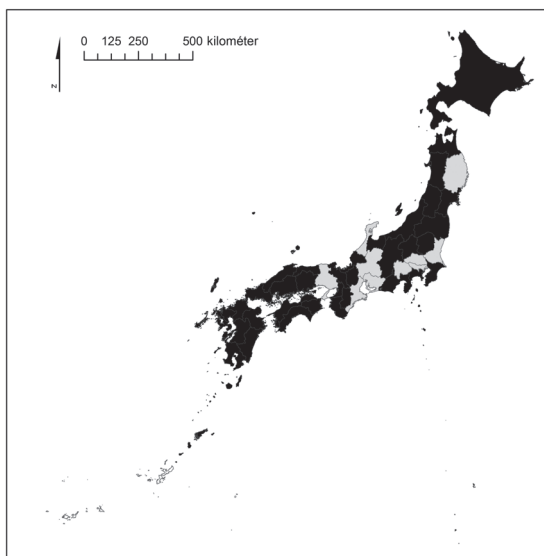
2. táblázat: A japán prefektúrák típusai a shift-share elemzés alapján
Shift-share classification of Japanese regions

Típus	1970–1975	1975–1984	1985–1990	1990–2000	2000–2005
D1	Hokkaidó, Mijagi, Akita, Jamagata, Gunma, Csiba, Niigata, Nagano, Siga, Nara, Vakajama, Simane, Okajama, Tokusima, Kagava, Fukuoka, Nagaszaki, Kumamoto, Kagosima	Aomori, Jamanasi, Sizuoka, Aicsi, Hjógo, Hirosima, Kócsi	Szaitama, Csiba, Tokió, Kanagava, Aicsi, Kiotó, Hjógo	Aomori, Iate, Akita, Jamagata, Fukusima, Niigata, Fukui, Mie, Tottori, Simane, Tokusima, Kócsi, Nagaszaki, Mijazaki, Okinawa	Ibaraki, Tocsigi, Aicsi, Kumamoto, Kagosima
D2	Kiotó			Gifu, Vakajama	Szaitama, Fukuoka
D3	Aomori, Fukusima, Tocsigi, Kanagava, Fukui, Tojama, Sizuoka, Tottori, Jamagucsi, Ehime, Szaga, Óita, Mijazaki	Iate, Jamagata, Fukusima, Ibaraki, Tocsigi, Gunma, Tokió, Niigata, Nagano, Simane, Tokusima, Nagaszaki, Kumamoto, Mijazaki, Kagosima	Jamagata, Ibaraki, Tocsigi, Gunma, Jamanasi, Gifu, Sizuoka, Mie, Oszaka, Nara, Vakajama	Hokkaidó, Mijagi, Okajama, Hirosima, Jamagucsi, Ehime, Fukuoka, Szaga, Kumamoto, Óita, Kagosima	Gunma, Tojama, Jamanasi, Siga, Kócsi, Szaga, Okinava
D4	Oszaka, Hirosima				Sizuoka, Ehime
L4	Aicsi, Hjógo	Hokkaidó, Mijagi, Tocsigi, Csiba, Kanagava, Tojama, Isikava, Fukui, Gifu, Mie, Kiotó, Tottori, Okajama, Fukuoka	Hokkaidó, Aomori, Iate, Mijagi, Akita, Fukusima, Niigata, Tojama, Isikava, Fukui, Nagano, Siga, Tottori, Simane, Okajama, Hirosima, Kócsi, Fukuoka, Kumamoto, Óita, Mijazaki, Kagosima, Jamagucsi, Tokusima, Ehime, Szaga, Nagaszaki, Okinava	Ibaraki, Gunma, Tojama, Isikava, Jamanasi, Nagano, Siga, Nara, Kagava	Hokkaidó, Mijagi, Csiba, Tokió, Kanagava, Niigata, Mie, Kiotó, Oszaka, Hjógo, Okajama, Hirosima

L3	<u>Vakajama</u>			Isikava, <u>Gifu</u> , Kagava, Mijazaki
L2	<u>Gifu</u> , <u>Mie</u>	Kagava		Jamagucsi, Nagaszaki, Óita
L1	Ivate, <u>Ibaraki</u> , <u>Szaitama</u> , <u>Tokió</u> , Isikava, Jamanasi	Akita, <u>Szaitama</u> , <u>Siga</u> , <u>Oszaka</u> , <u>Nara</u> , Jamagucsi, Kagava, Ehime, Szaga, Óita	<u>Tocsigi</u> , <u>Szaitama</u> , <u>Csiba</u> , <u>Tokió</u> , <u>Kanagava</u> , Sizuoka, <u>Aicsi</u> , <u>Kiotó</u> , <u>Oszaka</u> , <u>Hjógo</u>	Aomori, Ivate, Akita, Jamagata, Fukusima, Fukui, Nagano, <u>Nara</u> , <u>Vakajama</u> , Tottori, Simane, Tokusima

1970 és 1975 között 36 prefektúra tartozott a dinamikus csoportba. A legsikeresebb térségek mindkét vizsgált összetevőjüket tekintve átlagon felüliek (D1 és D2). Ide sorolható 33 prefektúra, amelyek közül 27 a négy metropolisztérségen kívül elhelyezkedő vidéki prefektúra. A 46 prefektúrából csupán 10 került a lemaradó kategóriák valamelyikébe. A legsikertelenebb prefektúrák mind strukturális, mind regionális összetevőjüket tekintve átlagon aluliak (L1 és L2 csoportok). Kizárólag Gifu és Mie prefektúrák tartoztak az L2 kategóriába, ahol mind a regionális, mind a strukturális hatás negatívan hatott a jövedelemnövekedésre, és utóbbi hatása volt a kedvezőtlenebb. Az L1 kategória Ivate, Ibaraki,

1. ábra: A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 1970 és 1975 között
Relative income position of Japanese prefectures between 1970 and 1975

Jelmagyarázat: fekete szín jelöli a dinamikusan növekvő (D), szürke szín pedig a lemaradó (L) prefektúrákat.

Szaitama, Tokió, Isikava és Jamanasi prefektúrákat foglalja magába. Esetükben is mindkét tényező negatív hatást fejtett ki a jövedelemnövekedésre, azonban a regionális tényező súlya nagyobb volt.

A shift-share elemzésből kiderül, hogy a településszerkezeti (strukturális) összetevő csupán 7 prefektúrában volt erősebb a regionális tényezőnél (D2, D4, L2, L4). Ezekben a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb településstruktúra jutott szerephez: egyfelől néhány esetben pozitívan kiegészítette a regionális hatást (D2: Kiotó prefektúra), másfelől helyettesíteni tudta a hiányzó regionális dinamikát (D4: Oszaka és Hirosima prefektúrák), de előfordult az is, hogy mérsékelte (L4: Aicsi és Hjógo prefektúrák) vagy épp ellenkezőleg, tovább fokozta a negatív regionális hatást (L2: Gifu és Mie prefektúrák). Kiotó prefektúra került egyedül a D2 kategóriába, azaz az országos átlagot meghaladó jövedelemnövekedést produkált és ehhez a településszerkezeti hatás járult hozzá inkább. Kiotó prefektúra országos átlagnál jobb regionális összetevője mellett erőteljes pozitív strukturális tényezővel is bírt, ami annak köszönhető, hogy a prefektúrában található három 50 000 és 100 000 közötti lakosú és egy 100 000 és 500 000 közötti lakosú város, valamint a másfél millió lakosú Kiotó. Oszaka és Hirosima esetében a kedvező településszerkezet kompenzálni tudta a hiányzó regionális dinamikát: Oszaka prefektúra számos népes nagyvárost tömörít: 11 olyan település található a prefektúrában, amelyek népessége 100 000 és 500 000 fő között van, háromé pedig meghaladja a félmilliót (Higaszioszaka, Szakai, Oszaka). Hasonlóképpen, Hirosima prefektúrában található több, 100 ezer főt is meghaladó város (pl. Fukujama, Higasihirosima, Kure), valamint Csugoku régió egymilliót meghaladó lakosú városa, a prefektúra névadója, Hirosima város. Aicsi és Hjógo prefektúrák tartoztak az L4 kategóriába. Itt a pozitív településszerkezeti hatást a negatív regionális hatás teljesen kioltotta. Aicsi prefektúrára szintén jellemző a sok közepes, azaz 100 000 és 500 000 fő közötti középváros jelenléte, valamint a 2 milliós nagyváros, Nagoja is a prefektúrában található. Hjógo prefektúra hasonlóképpen jellemezhető: 6 közepes méretű város, valamint az 1,3 millió lakosú, a prefektúra központjaként funkcionáló Kóbe emelhető ki.

A vizsgált részidőszakban a nem metropolisztárségekhez tartozó vidéki prefektúrákban jellemzően gyorsabb ütemben növekedtek a személyi jövedelmek, mint a metropolisztárségekben. Esetükben az országos átlagot meghaladó jövedelemnövekedés elsősorban a regionális hatás (S_{RP}) következménye volt: a vizsgált prefektúrák 71,7%-ánál a jövedelemnövekedés a pozitív regionális hatásból eredt, míg csak 6,5%-uk jövedelemnövekedése volt magyarázható a kedvezőbb strukturális hatással. Ugyanakkor a prefektúrák 13%-ánál elsősorban a kedvezőtlen regionális hatás miatt, 8,7%-ánál pedig elsősorban a kedvezőtlen strukturális hatás miatt az országos átlagnál alacsonyabb volt a jövedelemnövekedés. Jól szemlélteti mindezt, hogy a prefektúrák közül az időszakban a legnagyobb jövedelemnövekedést a kedvező regionális és kedvezőtlen strukturális hatással bíró, az országosan legalacsonyabb lakosságsszámmal rendelkező Tottori prefektúra érte el (3,21-szeres növekedés). Ugyanakkor a legkisebb jövedelemnövekedést a negatív regionális

és negatív strukturális hatással jellemzett Tokió prefektúra mutatta (1,01-szeres növekedés). 1970 és 1975 között átlag feletti jövedelemnövekedést mutatott 5 településkategória a vizsgált 6-ból, a választóvonal a 10 ezer fős lélekszám volt.

Mivel magyarázható, hogy a nem metropolisztérségekhez tartozó prefektúrák jelentős jövedelemnövekedést tudtak felmutatni a vizsgált időszak alatt? Kifejezetten a D1 és D3 csoportok prefektúrái esetében érdekes annak vizsgálata, hogy miből adódhat a rájuk jellemző kedvező regionális adottság.

Bár az 1960-as évekhez képest Japánban mérséklődött a GDP növekedési üteme, még mindig a látványos gazdasági növekedés időszakát élte az ország.⁶ A gazdasági növekedés lényegében az 1950-es években megindított nehézipari és vegyipari fejlesztéseken alapult. Mindez annak a *szinte kizárólagosan termelési célokat támogató, elsősorban a gazdasági növekedésre fókuszáló japán beruházási politikának* a keretében valósult meg, amely fontos részelemét képezte Japán sajátos, 2. világháború utáni gazdaságpolitikájának, melyet a *szakirodalom fejlesztő államnak* vagy egyszerűen csak Japan, Inc.-nek nevez (Johnson 1982).

A jelentős gazdasági növekedést sokan elsődlegesen a folyamatosan erősödő, az 1980-as évekre méretei miatt már nemzetközi feszültséget okozó exporttevékenységből eredeztetik. Ugyanis ebben az időszakban a japán gazdaságpolitika és az USA külpolitikai célkitűzései szerencsésen egybeestek. Az Egyesült Államok célja a japán gazdaság mielőbbi stabilizálása volt, így 1949-ben az árfolyamot 1 dollár = 360 jen szinten rögzítették. A jen felértékelését a japán kormány a folyamatos intervencióknak köszönhetően egészen 1985-ig el tudta kerülni, így segítve a japán export növekedését és garantálva a folyó fizetési mérleg többletét.

Mások az olcsó japán munkaerő kiválóságára mutatnak rá, mint a háború utáni növekedés egyik magyarázó tényezőjére. Megint mások a külföldről megkapott vagy olcsón megvásárolt technológiák alkalmazásával elért termelékenység-növekedéssel magyarázzák a hihetetlen növekedést (van der Wee 1984). A jelentősen megnövekedett belső fogyasztás szintén hozzájárult az 1980-as évekig tartó gazdasági növekedéshez, 1955 és 1975 között közel 80%-kal emelkedett a japán háztartások száma. Ennek természetes következményeként megnőtt a tartós fogyasztási cikkek iránti igény (Yoshikawa 1999, 14.).

A felsoroltak egyike sem ad kielégítő választ arra, *miért történt az adott időszak alatt jelentős jövedelemnövekedés a metropolisztérségeken kívül*. Erre a Williamson-hipotézis adhat magyarázatot (Williamson 1965). A kezdetben az ipari fejlődés jellegéből adódó centralizáció az erőforrásokat a nagy metropolisztérségekbe koncentráltta. A japán gazdaságpolitika központi vezérfonala, miszerint a felzárkózás érdekében a hatékonyságot szükséges erősíteni, akár a méltányosság rovására is, egyértelműen a nagyvárosi agglomerációk szerepét növelte, hiszen ott tudott felhalmozódni annyi munkaerő, amennyit a kijelölt kulcsiparágak fel tudtak szívni. Így a (kezdetben) szűkösen rendelkezésre álló tőkét is ezekbe a térségekbe volt érdemes koncentrálni. Ezért történt, hogy a stratégiai kulcsiparágak fejlesztését célzó állami beruházásokat szinte egytől egyig a nagy metropolisztérségekbe koncentrálták, jószerével egészen az 1970-es évekig. A belső

fogyasztás folyamatos növekedése először kizárólag a metropolisztérsegekre korlátozódott, azonban később kiterjedt az azokon kívüli területekre is. Az agrártársadalom „elszívása” a korábban kizárólag a nagyvárosi térségekben jelen lévő iparba az 1970-es években is folytatódott, de egyre csökkenő mértékben. A nagyvárosokra nehezedő népességnomás következtében megjelenő zsúfoltság, a megnövekedett ingatlanárak és közlekedési költségek, a használók számával lépést tartani nem képes infrastrukturális fejlesztések, a környezetszennyezés, a dráguló munkaerő, a társadalmi elidegenedés stb. mint negatív externális hatások az 1970-es évek elején már a korábban a metropolisztérsegekbe költözött emberek vidéki térségek központjaiba történő visszavándorlását váltották ki. Az U-fordulatként leírt jelenséget többek között a japán Munkaügyi Minisztérium is vizsgálta. Kérdőíves felmérésük szerint pl. a Kócsi prefektúrába visszatérők 37%-a a jobb életkörülményekkel és a helyi munkalehetőségek növekedésével indokolta a visszatérést. A negatív externális tényezők a vállalkozások számára is hátrányt jelentettek (Nagamine 1977), és a szigorodó törvények (Ipari áttelepítést támogató törvény, 1972) miatt egyre több cég kényszerült termelődívenységét a metropolisztérsegeken kívül megkezdni vagy folytatni. A folyamatot segítette, hogy az 1970-es évekre megtörténtek azok a metropolisztérsegeken kívüli alapinfrastrukturális fejlesztések, amelyeknek köszönhetően a cégek át tudták helyezni termelésüket vidéki prefektúraközpontokba.

Abe (1996) számításai szerint a primer szektorban foglalkoztatottak aránya 1950 és 1970 között közel 42%-kal csökkent. A csökkenést tekintve nem volt különbség a metropolisz- és a vidéki prefektúrák között. A súlyvesztés azonban nem azt jelenti, hogy a mezőgazdaság ne töltött volna be fontos szerepet még 1975-ben is egyes térségek foglalkoztatásában. 22 nem metropolisztérséghez tartozó prefektúrában a primer szektor foglalkoztatta továbbra is az emberek 20–35%-át. A szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya 1950 és 1970 között a metropolisztérsegekben 187,7%-kal nőtt, míg a vidéki prefektúrákban ez jóval mérsékeltebb volt (86,5%). A prefektúrákat külön-külön vizsgálva kiderül, hogy a szekunder foglalkoztatási arány 16 prefektúrában haladta meg a 35%-ot.

A fentiek mellett a regionális politika hatását is szükséges számításba venni, amely a vizsgált időszakban az erőforrások decentralizált elosztását kívánta támogatni. Az ötvenes és hatvanas években a japán gazdaságpolitika legfontosabb célkitűzése a gazdasági növekedés maximalizálása volt. Az erőforrások elosztásában a hatékonyság jelentette a legfontosabb kritériumot. E szemlélet tükröződik az 1961-ben elfogadott harmadik nemzeti gazdaságfejlesztési tervben (Nemzeti jövedelem megduplázását célzó terv, Tanaka-terv). Bár a terv a jövedelmező beruházások körét tágan értelmezte, de elsősorban a metropolisztérsegekre koncentráló, kisebb részben akár társadalmi érdekeket is szolgáló beruházásokat hajtottak végre, mint útépítés, vasútfejlesztés, kikötők építése, ipari célokat szolgáló vízhálózat kiépítése. A fentiek következtében 1961 és 1965 között a közberuházások közel 70%-a a Tokió, Oszaka, Nagoja, Kitakjúsu által érintett *csendes-óceáni ipari övezet* területére koncentrálódott, ami a regionális különbségek erősödéséhez vezetett (Shimokobe 1970).

A kizárólag a gazdasági növekedésre koncentráló fejlesztéspolitika miatt egyre nőttek a regionális különbségek, ennek kezelésére fogadták el 1962-ben az első átfogó nemzeti területfejlesztési tervet. A terv célja a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés elősegítése volt, azaz az erőforrások elosztásánál a hatékonyságot preferáló, kizárólag a növekedésre fókuszáló gazdaságpolitika negatív következményeit kívánta enyhíteni. Célja a japán gépipar regionálisan egyenletesebb elosztása volt, azonban ez az erőforrások szűkössége miatt koncentrált volt (Shimokobe 1970). A terv alapgondolatára épülve jelöltek ki 21 nagy és közepes méretű ipari térséget: közülük tizenötöt az 1962-ben elfogadott Új ipari városok fejlesztési törvény (NIC) jelölt ki, hatot pedig az 1964-es Speciális térségek megszilárdítását szolgáló fejlesztési törvény (SAs).

Nehéz megítélni, hogy 1970 és 1975 között a nem metropolisztérségek jelentős jövedelemnövekedésében mekkora szerepe volt az exportnövekedést célzó gazdaságfejlesztési stratégiának, a hihetetlen növekedés negatív következményeinek hatására megindult természetes (visszavándorlás a vidéki térségekbe) és mesterségesen generált ellenfolyamatoknak (regionális politika) vagy épp a kedvező demográfiai folyamatok miatti belső keresletnövekedésnek.

Glickman (1977) vizsgálatai azt támasztják alá, *hogy az időszakot jellemző regionális diverzifikációban elsősorban a természetes folyamatok voltak a meghatározók, a regionális politika csak kiegészítő szerepet töltött be.* Glickman a kijelölt 21 ipari térségről megállapította, hogy a célkitűzések nem valósultak meg. Mindkét program célja a metropolisztérségekre, főleg a fővárosra nehezedő népességnyomás csökkentése, a kijelölt nem metropolisztérségek népességének és ipari termelésének növelése volt. A törvények értelmében a kijelölt térségek állami kölcsönökhöz, támogatásokhoz juthattak, jellemzően infrastrukturális beruházások megvalósításához. Bár a központi kormányzat folyamatosan hangoztatta, hogy jelentősen támogatja ezen ellenpólusok megerősödését, az egy főre jutó állami beruházások átlagos értéke az új ipari városok térségei esetében 1973-ban a tervezettnél csupán 93,5%-át, a speciális térségek esetében pedig csupán 89,2%-át érte el. Ráadásul ezek az átlagos értékek jelentős különbségeket fednek el. Például Tojó térségben a tervezett beruházási értéknek csupán 38,5%-át sikerült megvalósítani, Kantó metropoliszrégióban 1973-ban az állami beruházások 93,7%-ban valósultak meg, viszont a speciális térségek közé sorolt Kantó térségbeli Higasi-szuruga-van esetében csupán 42,4%-ban, ami rámutat arra, hogy a retorika ellenére a beruházások jelentős része mégis a metropolisztérségekbe került. A két törvényben tervezett népességszám átlagosan 88%-ban teljesült 1975-re, és csak néhány kijelölt térségben sikerült megközelíteni a tervezett értéket.

Glickman (1977) elemzése kiválasztott 19, jellemzőikben az új ipari városokhoz hasonló másik térséget, és megállapította, hogy jelentős részük nagyobb népességnövekedést mutatott állami beavatkozás nélkül, mint azok, amelyek (elvileg) jelentős állami kedvezményekhez jutottak.

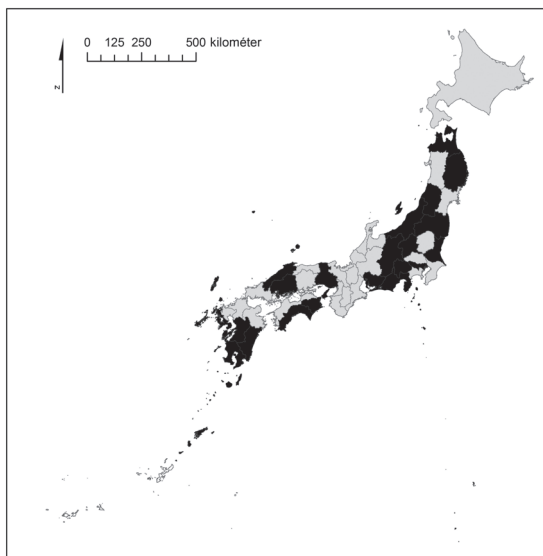
Regionális jövedelemegyenlőtlenségek 1975 és 1984 között

1975 és 1984 között országosan átlagosan 2,14-szeres volt az adóköteles jövedelem növekedése. 21 prefektúra esetében a jövedelemnövekedés gyorsabb volt az országos átlagos növekedésnél, ugyanakkor közülük csak 4 tartozik metropolisztérségekhez. 25 prefektúra az országos átlagos jövedelemnövekedéshez képest lassabb növekedéssel jellemezhető (2. ábra).

A jövedelemnövekedés szempontjából legsikeresebb 21 prefektúra első sorban a pozitív regionális hatásnak köszönhetette az országos átlagot meghaladó jövedelemnövekedést. 11 vidéki és 3 metropolisztérséghez tartozó prefektúra a kedvezőtlen településszerkezet ellenére átlagot meghaladó növekedésre volt képes (D3). A kevésbé sikeres, lemaradó 25 prefektúra közül 11 az országos átlagtól elmaradó növekedését a kedvezőtlen regionális tényezőnek köszönhetette. A fennmaradó 14 térség kedvezőtlen településszerkezeti adottságai miatt maradt el az országos átlagos növekedési ütemtől. Mind vidéki, mind metropolisztérségekben találunk példát kedvező települési összetétel ellenére az átlagnál lassabb növekedésre (L4). Erre a részidőszakra is fennáll, hogy a nagyobb településméret nem jelent automatikusan nagyobb jövedelmet: a vizsgált időszakban az 5000 főnél kisebb, valamint az 500 ezer főt meghaladó településkategóriába tartozó települések érték el átlagon felüli jövedelemnövekedést.

2. ábra: A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 1975 és 1984 között

Relative income position of Japanese regions between 1975 and 1984

Jelmagyarázat: fekete szín jelöli a dinamikusan növekvő (D), szürke szín pedig a lemaradó (L) prefektúrákat.

Az egyes kategóriák sokszínűbbek lettek, azaz mindegyikben előfordulnak metropolisztérsegekhez tartozó, valamint azokon kívül eső vidéki prefektúrák is, ám egyértelmű, hogy az 1970 és 1975 között megindult regionális kiegyenlítődés ebben az időszakban is folytatódott: *a korábban inkább kedvezőtlen pozícióban lévő metropoliszrégiók jellemzően jobb helyzetbe kerültek, míg a korábban meghatározó pozíciót betöltő, jellemzően vidéki, azaz nem metropolisztérsegek pozíciója folyamatosan romlott.* A korábbi vidéki térségek egy része még kedvező helyzetben van a kedvező regionális tényezőnek köszönhetően, másik részük viszont a kedvezőtlen strukturális és/vagy regionális hatás miatt átlagon aluli jövedelemnövekedést produkál. Ugyanez igaz a metropolisztérsegekre is. A vizsgált időszak átmenetinek tekinthető, amelyben még megnyilvánultak a megelőző időszak vidéki prefektúráknak kedvező sajátosságai, de egyben új tényezők is megjelentek.

Ebben az időszakban a japán gazdaság a gyors gazdasági növekedés időszakából átlépett a *stagnáló gazdasági teljesítménnyel* jellemzett időszakba.⁷ Az olajválság következményeként megindult a korábbi nehézipari körzetek hanyatlása, ami főleg a *csendes-óceáni ipari övezet* településeit érintette negatívan. Az *ipari válság-övezetek kialakulásához sajnálatos módon nagyban hozzájárult maga a regionális politika* is, hiszen a tervek a nehéziparhoz és a vegyiparhoz kapcsolódó közvetlen és közvetett fejlesztéseket tartalmaztak. Később, a feltételek megváltozásával azonban az egyetlen domináns fejlesztési irány kijelölése hátrányosnak bizonyult.

A folytatódó iparfejlesztés ellenére még 1985-ben is voltak olyan vidéki prefektúrák, ahol a primer szektorban foglalkoztatottak aránya meghaladta a 20%-ot. Az 1975 és 1984 közötti időszakra is fennállt, hogy a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya magas volt a metropoliszrégiókban, de a bővülés már lassult; ellenben a vidéki térségekben még 1985-ben is tartani tudta korábbi arányát a foglalkoztatásban.

A negatív folyamatok hatását (a belső kereslet telítődése, a japán munkaerő árának folyamatos növekedése, a nemzetközi súrlódások következtében erősödő jen) egyfelől a metropolisztérsegeken kívüli térségek folyamatos terciarizálódása mérsékelte, másrészt az időszak regionális politikája próbálta enyhíteni.

A második átfogó nemzeti területfejlesztési terv 1969-ben jelent meg, tervezési időszaka 1985-ig tartott. A terv sem fejlesztési célkitűzéseiben (amelyek továbbra is a területileg kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés megteremtésére irányultak), sem eszközeiben nem tért el a korábbi tervben alkalmazottaktól. A közlekedéshálózat-fejlesztési programok javítottak a távoli vidéki térségek és a három legnépesebb metropolisztérség összeköttetésén, az időszak alatt készült el számos autópálya, például a Csúgoku (1970), a Tóhoku (1972) és a Hokuriku autópálya (1972).

A harmadik átfogó nemzeti területfejlesztési terv 1977-ben tízéves tervezési időszakra határozta meg a főbb fejlesztési irányvonalakat. Legfőbb célkitűzése az általános lakókörnyezet javításával a lakosság életminőségének emelése volt. Ez volt az első olyan terv, amelyben a termelő beruházások mellett a lakosság életéhez közvetlenül kapcsolódó beruházások is szerepet kaptak. A korábbi két tervtől

céljaiban jelentősen eltérő harmadik terv a lakossági elégedetlenség hatására kibontakozó tüntetéssorozatra adott kormányzati válasznak tekinthető; az 1970-es években ugyanis megmozdulások voltak a korábbi gyors gazdasági növekedés időszakában jelentősen leértékelődött, háttérbe szorított emberi élet és a természeti értékek védelme érdekében (Steinhoff 1999).

Az 1975–1984-es időszakról megállapítható, hogy *sem a terciarizáció, sem a regionális politika nem volt elégséges ahhoz, hogy a meginduló, de igazából csak 1985 után nyilvánvalóvá váló negatív folyamatoknak elejét vegye*. Egyértelműen kedvezőtlen külső hatás volt az olajválság, amely dráguló importot, valamint romló exportbevételt (és így csökkenő adóbevételt) jelentett Japán számára (Mochida 2001). A regionális fejlesztési tervekben meghirdetett társadalmi jóléti programok, jelentős infrastrukturális beruházások egyrészt elértek céljukat, hiszen 1975 és 1985 között a regionális jövedelmi különbségeket sikerült szinten tartani, némiképp csökkenteni, de ennek ára volt. Az 1980-as évek második felére jelentős deficit halmozódott fel a csökkenő adóbevételekből egyre kisebb mértékben finanszírozható, elszabadult kormányzati költségek miatt (Asako, Ito, Sakamoto 1991). A gazdasági növekedés lassulása következtében az önkormányzatok rendelkezésére álló adóbevételek jelentősen csökkentek, így beruházásaik finanszírozását egyre nagyobb mértékben kényszerültek kötvénykibocsátásból fedezni (Doi, Ihori 2004).

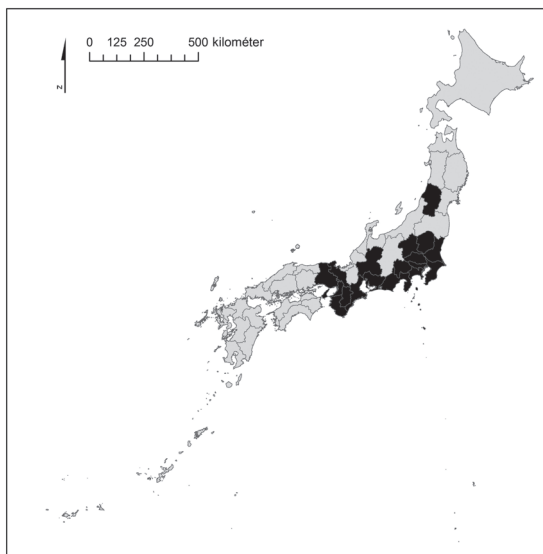
A japán prefektúrák jövedelemdinamikája 1985 és 1990 között

1985 és 1990 között, ha nem is volt két számjegyű a növekedési ütem, de még ekkor is megközelítette az 5%-ot. 1985 és 1990 között átlagosan 1,32-szeres volt az adóköteles jövedelemnövekedés. A részidőszakban 18 prefektúrában a jövedelemváltozás meghaladta az országos átlagot. Szembetűnő továbbá, hogy mindegyik, D1 kategóriába sorolt prefektúra metropolisztérséghez tartozott, de a megelőző időszakban a lemaradó alkategóriák valamelyikébe tartozott. A D3 kategória 11 prefektúrát tartalmaz, melyből 6 metropolisztérségekhez tartozik vagy közvetlenül szomszédos azokkal. Így már csak 5 vidéki prefektúra került a D3 csoportba, amelyben a kedvezőtlen települési összetétel átlagon felüli növekedéssel járt. A 18 legsikeresebb régió mindegyike a D1 vagy D3 kategóriában található, azaz esetükben az országos átlagot meghaladó jövedelemnövekedés elsődlegesen a kedvező regionális dinamikából eredt.

29 prefektúra került a lemaradók kategóriájába. Egy prefektúra kivételével mindegyik az L4 kategóriába tartozik, azaz kedvező települési összetételük ellenére átlagon aluli növekedést mutattak. Jellemző, hogy jelentős részük (26 db) nem metropolisztérségekben található. E prefektúráknál a regionális összetevő a kedvezőtlenebb, ami vélhetően a korábbi időszakokban végrehajtott nehéz-ipari fejlesztések következménye.

Átlag feletti jövedelemnövekedés az 5000 fő alatti és a 100 ezer fő feletti településkategóriákat jellemezte. A strukturális komponens pozitív volt a köze-

3. ábra: A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 1985 és 1990 között
Relative income position of Japanese prefectures between 1985 and 1990

Jelmagyarázat: fekete szín jelöli a dinamikusan növekvő (D), szürke szín pedig a lemaradó (L) prefektúrákat.

pes méretű városok (100 001 és 500 000 fő közötti) és a nagyvárosok (több mint 500 000 lakos) esetében, míg a regionális komponens negatív volt a kisméretű települések esetében (0 és 10 000 fő között) és nagy volt a közepes méretű és nagyvárosok esetében. A prefektúrák között pozícióváltás történt: az 1970 és 1990 között aránylag magas jövedelemnövekedési ütemmel jellemezhető vidéki prefektúrák folyamatosan veszítették el kedvező pozíciójukat a korábban alacsonyabb jövedelemnövekedéssel (vagy épp csökkenéssel) jellemzett metropolisztérségekhez tartozó prefektúrákkal szemben. Az elmúlt másfél évtized nivellálódását polarizálódás váltotta.

Japán számára súlyos következményekkel járó, kívülről érkező változást az 1985-ben elfogadott Plaza egyezmény hozott. Az egyezményt aláíró országok (Franciaország, NSZK, Japán, Egyesült Államok és az Egyesült Királyság) egyetértettek abban, hogy a dollár a jenhez és német márkához képest túl volt értékelve, ezért megállapodtak annak leértékelésében. Ez azonnali hatásként hozzájárult a japán GDP-növekedés ütemének lefékeződéséhez, és hosszú távú károkat okozott az exportfüggő japán gazdaság számára azáltal, hogy az 1980-as évek második felében közvetve hozzájárult az expanziós monetáris politika megerősödéséhez, ami az 1990-es évek ingatlanpiaci inflációjához vezetett. Emellett a globalizáció erősödése, a nemzetközi verseny fokozódása, az energia drágulása, a technológiai változások, az új, jellemzően high-tech, tudásintenzív iparágak megjelenése jelentős térbeli átrendeződéshez vezetett, azaz a korábbi dinamikus térségek leértékelődtek, míg mások szerepe megnőtt. Az új iparágak az agglomerációs ha-

tások kiaknázása érdekében a nagyvárosokban jelentek meg. Ez a folyamat csírájában már az 1975 és 1984 közötti időszakban is tetten érhető volt. A változások jelentős hatással bírtak a japán vállalatokra. A folyamat a vállalatok vidéki prefektúrákba történő áthelyezésével kezdődött, ami a nagyvárosokhoz képest alacsonyabb vidéki bérekkel magyarázható. Ezt követően további költségcsökkentő kényszerintézkedések bevezetése következtében a vállalatok egyre jelentősebb hányada külföldre helyezte át üzemének egy részét.⁸

Abe (1996) számításai szerint a primer szektorban foglalkoztatottak aránya tovább csökkent, 1970 és 1990 között 56,8%-kal. A szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya nőtt, de a szektor országos átlagos növekedése 1970 és 1990 között csupán 14,6% volt: a metropolisztérségekben 1970 után már csak 5,4%, a vidéki térségekben átlagosan 24,8%. A terciér szektorban foglalkoztatottak száma töretlenül nőtt, és az időszak végére 48,6% volt az ágazat foglalkoztatási súlya. Azonban míg a metropolisztérségekben átlag fölötti volt a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya (57,2%), addig a vidéki térségek esetében bár növekedett, de még mindig nem érte el az országos átlagot (41%) (Abe 1996).

Az 1980-as évek második felében a metropolisztérségekkel szomszédos prefektúrákra jelentős hatást gyakorolt a szuburbanizáció. Például Tokióból könnyen megközelíthetővé váltak a szomszédos prefektúrák központjai, köszönhetően az 1970-es évek második felétől megindult infrastrukturális beruházásoknak.⁹ Kawashima és Hiraoka (1995) a Roxy-indexet¹⁰ alkalmazva elemezték a népesség területi eloszlásának változását mind a régiók között, mind a régiókban belül, az urbanizációs ciklusok beazonosítására; 87 városi funkcionális térségre számolták ki a Roxy-indexet. 1987 és 1992 között az index értéke negatív és csökkenő, ez erősödő dekoncentrációra utal, ami alátámasztja a metropolisztérségeket érintő szuburbanizációs folyamatot.

A negyedik regionális fejlesztési tervet 1987-ben fogadta el a Takesita-kormány. Érzékelve a Tokióra nehezedő, újból felerősödő centralizációs nyomást, a terv központi célkitűzése az ezredfordulóig a Tokió egyközpontú rendszer felszámolása, azaz Japán településrendszerének dekoncentrációja volt. Az elképzelés megvalósulását jelentős állami támogatásokkal végrehajtott infrastrukturális beruházásoktól várták, amelyek révén minden nagyváros 3 órán belül elérhetővé vált volna. Ennek érdekében a tervben 14 000 km autópálya (a terv elfogadásakor, 1987-ben 4 091 km autópályával rendelkezett az ország), számos vasútvonal és 50-70, országon belüli ingázást lehetővé tevő repülőtér megépítését helyezték kilátásba (Ohta 1989). A terv elfogadása és az 1990-ben kipukkadó ingatlanpiaci buborék között eltelt három év azonban nem volt elegendő arra, hogy a hatás megjelenhessen.

Okubo és Tomiura (2010) a regionális kiegyenlítést támogató hat fejlesztési terv¹¹ értékelését végezte el a hajlandóságon alapuló párosítási modell¹² segítségével. Hipotézisük szerint a periférikus térségek felzárkózását az ipar áttelepítésével megvalósítani kívánó fejlesztési elképzelések csupán az alacsony termelékenységű vállalkozásokat készítetik áttelepülésre, mivel az áttelepülés

az agglomerációs térségből egy periférikus térségbe esetükben jóval kisebb alternatív költséggel jár. A vizsgálat eredményei igazolták a szerzők feltevését: valóban jelentős volt a nem metropolisztérségekbe irányuló széttelepülés, viszont a tervekben kijelölt térségekbe jellemzően alacsonyabb termelékenységgű vállalkozások kerültek.

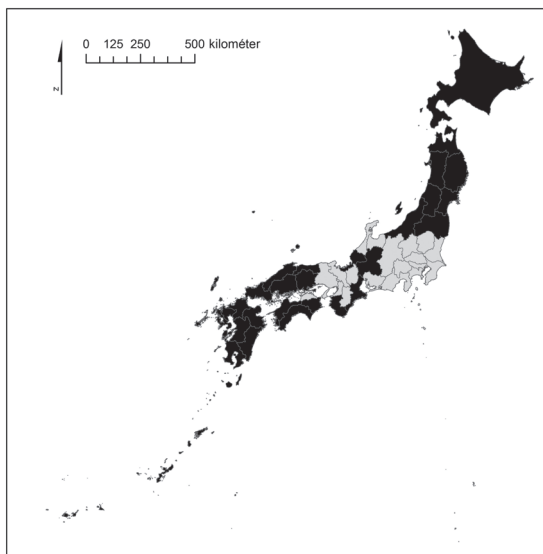
Többen is úgy vélik, hogy az 1980-as években gyökereznek azok a problémák, amelyek Japán számára jelenleg is fejtörést okoznak. A „helyes útról” való letérés 1985-ben kezdődött, amikor a Plaza egyezmény következtében a jen felértékelésétől (endaka) tartva pánikszerűen monetáris gyengítést alkalmaztak. A laza monetáris politika időszaka egybeesett a pénzpiac deregulációjával: „Japán elfelejtette kijelölni a megfelelő irányt és eltökélten, daccal felvértezve nem indult meg abba az irányba, amely egy endakarezisztens, nyitott, erős és versenyképes gazdasággá tehetné volna. Ehelyett – bízva a monetáris gyengítés jótékony hatásában – a fejünket a homokba dugva, kilógó farunkat a feldühödött isteneknek odatartva várunk...” (Hama 2010, 1.).

Regionális jövedelemnövekedés 1990 és 2000 között

Az országos adóköteles jövedelemnövekedés csökkenése tovább folytatódott 1990 és 2000 között, országosan átlagosan 1,27-szeres volt az adóköteles jövedelemnövekedés. 28 prefektúra tartozott a sikeres D1 vagy a D3 kategóriákba, azaz a jövedelemnövekedés esetükben nagyobb volt, mint az országos átlagos érték, ebben a kedvező regionális összetevő játszott meghatározó szerepet (4. ábra). Közülük 24 prefektúra metropolisztérségeken kívüli, esetükben a regionális komponens pozitív volt a kis- és közepes méretű településkategóriákban. A további 19 prefektúrában a jövedelemnövekedés kisebb volt az országosnál. Az L1 kategóriába került 10 prefektúra jellemzően metropolisztérségbe tartozik vagy azzal szomszédos (Tocsigi, Szaitama, Csiba, Tokió, Kanagava, Sizuoka, Aicsi, Kiotó, Oszaka, Hjógo). Esetükben mind a regionális, mind a strukturális összetevő negatív, de a regionális összetevő negatív hatása volt a meghatározóbb. 1990 és 2000 között országos átlagos jövedelemnövekedés kizárólag az 50 ezer fő alatti településkategóriákat jellemezte. A shift-share elemzés alapján újabb fordulat következett be: a 10 év alatt viszonylag stabil növekedést tudtak felmutatni a vidéki térségekben elhelyezkedő prefektúrák, míg azok, amelyek lassabban növekedtek, jellemzően metropolisztérségekbe tartoznak vagy azokkal szomszédosak. Hogyan magyarázható a regionális jövedelmi egyenlőtlenségek csökkenése, amikor tudvalevő, hogy 1990 után a japán gazdaság recesszióba süllyedt (1990 és 2000 között a GDP átlagos növekedési üteme csupán évi 1,19% volt)?

2000-re a primer szektorban foglalkoztatottak aránya tovább csökkent: csupán 14 olyan prefektúra maradt, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya megközelítette a 10%-ot. A szekunder szektorban 30–40%-os foglalkoztatási arány volt jellemző 10 prefektúrára. A tercier szektorban is jelentős változások történ-

4. ábra: A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 1990 és 2000 között
Relative income position of Japanese prefectures between 1990 and 2000

Jelmagyarázat: fekete szín jelöli a dinamikusan növekvő (D), szürke szín pedig a lemaradó (L) prefektúrákat.

tek: 2000-ben már 27 prefektúrában haladta meg a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya a 60%-ot. A szolgáltatások átlagos bővülése a vidéki prefektúrák esetében meghaladta a 10 százalékpontot, míg a metropolisztérségekben az ágazat aránya a foglalkoztatásban már nem nőtt tovább.

Az ingatlanpiaci buborék kipukkadása magyarázatul szolgál a metropolisztérségek 1990 és 2000 közötti kedvezőtlen jövedelmi pozíciójára, hiszen az 1980-as évek pénzügyi deregulációjának köszönhetően a metropolisztérségek nagyvárosi központjaiban jelentős pénzügyi szolgáltató szektor alakult ki. Nyilvánvaló volt, hogy a gazdaság beindítása mellett a buborék kipukkadását követően a váltságba került japán bankrendszer konszolidációját kellett mihamarabb megoldani, amiről akkor már sejtették, hogy a japán államnak igen sokba fog kerülni. A bankrendszer megmentése 1998-ban vette kezdetét, a kormány a költségvetésben a bankkonszolidáció mellett a gazdasági növekedés megindítására 40 ezer milliárd jent (hozzávetőlegesen a GDP 10%-a) irányzott elő (Ozsvald, Pete 2003). Ez a kiegyensúlyozott költségvetési politika végét, az állami deficit gyors növekedését jelentette. A tetemes összegek ellenére a multiplikátorhatás marginálisnak bizonyult. Ennek legfőbb okát abban látták a szakértők, hogy az élénkítésre szánt támogatások kizárólag további adósságot termelő, veszteséges állami vállalatokhoz kerültek, leginkább az építőiparba.

Mindazonáltal ez csak részben szolgál magyarázatul a nem metropolisztérségek viszonylag jobb jövedelmi pozíciójára. 1990 és 2000 között a regionális poli-

tikának fontos szerepe volt abban, hogy a vidéki térségek relatív jövedelemnövekedést tudtak felmutatni. A válság miatt 1990-ben átmenetileg felfüggesztett negyedik átfogó nemzeti területfejlesztési terv újult erővel fejtette ki hatását. Számítalan, a vidéki térségekben végrehajtott állami infrastrukturális beruházás valósult meg, melyek célja továbbra is a többpólusú ország megeremtetése volt, ahol az egyes pólusok helyi sajátosságaira építkezve tudnak növekedni. Bár a magánszektor felrázására nem képes infrastrukturális beruházások közel egy évtizeden keresztül megakadályozták a regionális jövedelmi különbségek növekedését, ez 2000 után súlyos következményekkel járt. Az átgondolatlan, rövid távú érdekeket szem előtt tartó költsékezés a helyi önkormányzatok és a kormányzat eladósodottságához vezetett. 10 év röppent el tüneti kezeléssel: a szükséges reformokról csak beszéltek, érdemi változás helyett. Ezért igen találó, hogy ezt az időszakot többen az elveszett évtizedként tartják számon.

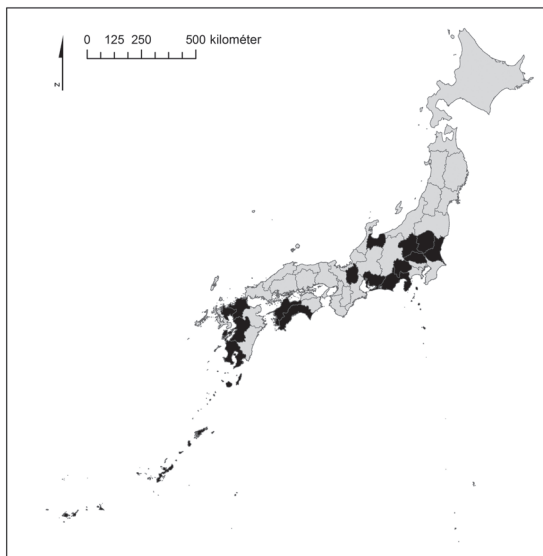
A prefektúrák jövedelmi pozíciója 2000 és 2005 között

2000 és 2005 között országosan átlagosan 0,93-szoros volt az adóköteles jövedelemnövekedés. A jövedelemcsökkenés 31 prefektúra esetében nagyobb volt, mint az országos átlag, míg 16 prefektúra mutatott az országos átlagnál kedvezőbb jövedelemváltozást. Az időszak szembetűnő jellemzője, hogy az egyes kategóriák „mozaikossá” váltak, azaz mind a dinamikus csoportban, mind a lemaradó prefektúrák között előfordulnak metropolisztérségekhez tartozó prefektúrák és vidéki prefektúrák is. Ez abból adódik, hogy a prefektúrák jövedelemváltozási ütemeinek szóródása alacsony volt, így minimális különbségek voltak az egyes térségek jövedelemváltozási ütemei között. A mozaikosság egyben a területi autokorrelálatlanság jele.

A GDP átlagos növekedése 2000 és 2005 között átlagosan csupán évi 1,09% volt, ami megerősíti, hogy a kormány által végrehajtott gazdaságélénkítő programok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A 2000-ben debütáló Koizumi-kormány strukturális reformokat, decentralizációt és liberalizációt ígért, ezektől a lépésektől a japán gazdaság versenyképességének erősödését várta. A strukturális reformok fontos eleme volt a helyi önkormányzatok finanszírozási rendszerének megújítása. Azonban a területi önkormányzatok és a kormányzat pénzügyi konszolidációjára degradálódott fiskális reformok a decentralizáció helyett paradox módon a területi önkormányzatok pénzügyi függőségének erősödéséhez vezettek.

A primer szektorban foglalkoztatottak aránya 2005-ben 34 prefektúra esetében már nem érte el a 10%-ot. A japán lakosságnak átlagosan már csak 7%-a dolgozott a mezőgazdaságban, ami – bár az ország fejlettségéhez képest nemzetközi összehasonlításban még így is magasnak számít – jelentős visszaesés 1975-höz képest, amikor a lakosságnak átlagosan 19%-át a primer szektor foglalkoztatta. Az 1990-es évek kezdetéig a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya 30%

5. ábra: A japán prefektúrák relatív jövedelmi helyzete 2000 és 2005 között
Relative income position of Japanese prefectures between 2000 and 2005

Jelmagyarázat: fekete szín jelöli a dinamikusan növekvő (D), szürke szín pedig a lemaradó (L) prefektúrákat.

körül mozgott. Azóta azonban folyamatos az ipari foglalkoztatás arányának mérséklődése: 2005-ben már csak 15% volt ez az érték. A terciér szektorban foglalkoztatottak aránya 2000-ben 13 prefektúrában haladta meg a 65%-ot, 2005-re pedig már 21 prefektúrában, és országos átlagban 78%-ra emelkedett.

Az 1998-ban elfogadott ötödik regionális fejlesztési tervben megfogalmazott célkitűzések szerint a regionális partnerségre, együttműködésre, több növekedési pólusra épülő, belső erőforrásaira alapozó versenyképes gazdaság kialakításával csökkenthetők a regionális jövedelmi különbségek. Problémát jelent azonban, hogy a terv által javasolt alulról való építkezés teljes mértékben felülről vezérelt. A települések szabad kezet kapnak, azonban a szabadság felelősséggel jár, és nem egyszerű feladat kitalálni a „hogyan továbbot”. Főleg akkor, ha a több évtizeden keresztül érvényesülő állami kontroll feleslegessé tette a kreatív önkormányzatok kialakulását, és sok esetben az erre alkalmas helyi szakmai gárda is hiányzik. Így az esetek többségében a területi önkormányzatok a településfejlesztési tervek kialakításánál automatikusan átveszik a központi tervekben megfogalmazott célkitűzéseket. A települések nagyon hasonló célokat fogalmaznak meg: mindegyikük deklarálja ugyan, hogy helyi erőforrásokra kívánnak támaszkodni, azonban hamar kiderül, hogy ezek azonosítására is képtelenek. Így településfejlesztési tervek tucatjai látnak napvilágot, amelyek jellemzően a turizmusban látják a fellendülés lehetőségét (Somogyiné Komlósi 2014).

Összefoglalás

Tanulmányom bemutatta, hogy a területi különbségek nem stabilak, folytonos változás jellemzi a vizsgált időszakot, és az egyes időszakokban differenciált fejlődés zajlott Japánban. Ez kiváltképp akkor szembetűnő, ha a metropolisz- és vidékies térségek fejlődését elkülönítjük.

A japán fejlesztő állam nemzeti fejlesztéspolitikája és regionális fejlesztéspolitikája közötti sajátos kapcsolat csupán az 1970-es évekig működött az elképzelteknek megfelelően, a nemzeti gazdaságfejlesztési politika eredményes volt, azaz jelentős gazdasági növekedést generált. A külső körülmények megváltozására a sajátos érdek- és kapcsolatrendszer makacs fenntartásával reagáló „vasháromszög” (az állami bürokraták, a politikai pártok és az üzleti szektor) a japán modell megmerevedéséhez vezetett, így tartva életben egy korábban társadalmilag támogatott gazdaságfejlesztési modell „degeneratív változatát” (Ozawa 2001, 477.).

1970 és 1975 között, azaz Japán gyors gazdasági növekedésének időszakában a regionális fejlesztéspolitika területi kiegyenlítődést támogató iparfejlesztési célkitűzései a korábbi, kizárólag hatékonyságot preferáló nemzeti gazdaságpolitika utólagos korrekciójára irányultak. Azonban a regionális kiegyenlítődéss elsősorban olyan, a kedvező külső környezetet kiaknázó, a belső feltételek megteremtését kiváltó folyamat miatt következett be, mint a népességnövekedésből fakadó belső keresletnövekedés, a kumulálódó negatív extern hatások miatt túlnépesedett nagyvárosok népszerűségének csökkenése (túlszűfolttság, környezetszennyezés) és a munkalehetőségek vidéki térségekben történő bővülése. Az 1962-től (a regionális egyenlőtlenségek tetőzése) 1975-ig tartó időszak jól illeszkedik Williamson hipotéziséhez (1965), miszerint a gazdasági fejlődés előbb regionális divergenciát okoz, majd a fejlődés előnyei eljutnak a korábbi periférikus térségekbe és területi kiegyenlítődéss lesz.

A regionális fejlesztéspolitika 1975 után a gazdasági növekedés lassulása miatt egyre nagyobb mértékben kényszerült a területi egyensúlytalanságok utólagos korrekciójára. 1975 és 1985 között a japán regionális jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentek, ehhez leginkább az 1970-es évektől állami deficitet is megengedő állami infrastrukturális beruházások járultak hozzá. 1975 és 1984 között a shift-share elemzés eredményei viszont a regionális egyenlőtlenségek fokozódásának veszélyeire figyelmeztettek.

A regionális jövedelmi egyenlőtlenségek 1990 és 2000 között mérséklődtek, sőt az elemzés igazolta, hogy az időszak alatt a legtöbb vidéki prefektúra kedvezőbb jövedelemnövekedést mutatott az országos átlaghoz képest. Azonban a regionális jövedelmi különbségek csökkenését a hihetetlen összegeket – a korábbi évtizedek tartalékait – felélő grandiózus állami gazdaságélénkítő (jellemzően infrastrukturális) beruházások okozták, ezek az intézkedések pedig csak rövid távon bizonyultak hatásosnak. Így a regionális különbségek csökkenése átmenetinek bizonyult, viszont a japán állam hatalmas, a jövőt súlyosan terhelő adósságot halmozott fel.

A Koizumi Dzsunicsiró által vezetett kormány 2001-ben liberalizációval, deregulációval és privatizációval kívánta a vasháromszög szereplőinek kapcsolatrendszerét megtörni. Bár politikájának sikerét megkönnyítette volna a politikai életet szabályozó környezet megváltozása, azonban ez sem volt elegendő a japán fejlesztő állam béklyóinak feloldására. Reformkísérletének kudarcára utal, hogy a regionális fejlesztéspolitika szerepét, a nemzeti gazdaságpolitikával való sajátos viszonyát nem sikerült újradefiniálni, és a rendszert jellemző erős centralizáció az ezredfordulót követően is fennáll. Ebből adódóan a továbbra is követő, kiigazító jelleggel működő regionális fejlesztéspolitika a gazdasági növekedés elmaradása miatt egyre fogyó finanszírozási források mellett már nem képes a területi egyenlőtlenségek mérséklésére.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a 14121-es számú MTA-PTE Innováció és Gazdasági Növekedés Kutatócsoport projekt finanszírozta. Külön köszönettel tartozom a japán államnak, amiért biztosította számomra azt a kivételes lehetőséget, hogy két évig (2010 és 2012 között) Monbukagakuso-ösztöndíjjal támogatta Japánban való tartózkodásomat. Továbbá köszönöm a tanulmány korábbi változatát értékelő két anonim lektornak észrevételeiket, javaslataikat.

Jegyzetek

- 1 2011-ben az államadósság meghaladta az éves GDP 200%-át, 2014-ben várhatóan eléri a 230%-ot (OECD 2013).
- 2 A japán jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásával foglalkozó szakirodalmi összefoglalóról és a koncentrációs mutató alakulásáról lásd Somogyiné Komlósi 2014.
- 3 Az adóköteles jövedelem a személyi jövedelemadó adóalapja (Comprehensive handbook of Japanese taxes 2006, 27.).
- 4 Ez nem volt egyszerű feladat, mivel például a legkisebb japán prefektúra, Tottori esetében a prefektúráközpont lakosainak száma kevesebb, mint 200 ezer fő, míg Aicsi prefektúrában a prefektúráközpont lakosainak száma meghaladja a 2 millió főt. 6 településnagyság-csoportot határoztam meg, amelyek legtöbbje a prefektúrák esetében értelmezhető volt (azaz csak kevés 0 érték szerepel a mátrixban).
- 5 Kantó metropolisztérség (35 682 460 fő): Tokió, Kanagava prefektúra, Szaítama prefektúra, Csiba prefektúra, Ibaraki prefektúra, Tocsigi prefektúra, Gunma prefektúra, Jamanasi prefektúra. Keihansin metropolisztérség (18 768 395 fő): Oszaka prefektúra, Kiotó prefektúra, Hjógo prefektúra, Nara prefektúra, Siga prefektúra, Vakajama prefektúra. Csúkió metropolisztérség (8 923 445 fő): Aicsi prefektúra, Gifu prefektúra, Mie prefektúra. Kitakjúsú-Fukuoka metropolisztérség (5 590 378 fő): Fukuoka prefektúra.
- 6 1956–1970 átlaga: 9,7% (1960: 13,1%); az átlag 1971 és 1980 között: 4,6% (1973: 7,6%), ami meghaladja az OECD-országok átlagát (Fujita, Tabuchi 1997).
- 7 A GDP átlagos növekedési üteme a vizsgált időszakban 3,9% volt (Fujita, Tabuchi 1997).
- 8 Fujita és Tabuchi vizsgálata szerint 1976 és 1985 között az általuk megfigyelt 9 japán cég még 60 új hazai üzemet nyitott (ebből 16-ot a metropolisztérségekben, 44-et pedig vidéki prefek-

- túrákban) és 90 külföldi üzemet létesített. Ugyanezen időszak alatt 24 hazai kutató-fejlesztő központot hoztak létre (21 központot Tokióban és Oszakában, 3 központot vidéken), valamint 6 kutatóközpontot működtettek külföldön. 1986 és 1990 között a 9 megfigyelt vállalat már csak 20 új hazai üzemmel rendelkezett (5 működött metropolisztérsgében, 15 vidéki prefektúrában), míg 107 üzemet áthelyeztek külföldre. A vizsgált 5 év alatt 24 új hazai kutatóközpontot hoztak létre (ebből 20 központ Tokióban és Oszakában volt található) és 19 külföldi kutatóintézetet (Fujita, Tabuchi 1997).
- 9 Ezek a következők voltak: Suto autópálya, Szaitama S1 autótút, Kavagucsi út (1987), Kanagava autótút, Micuszava autótút (1972), Bayshore autótút (1976), Kariba autótút (1984), Daikoku autótút (1989). Az Aicsi és Hjógo prefektúrák, valamint Oszaka metropolisz közötti kapcsolat is erősödött a Csuo autópálya (1967–1982) és a Csúgoku autópálya (1970–1983) megépítésével.
 - 10 A Roxy-indexszel különböző társadalmi-gazdasági változók területi eloszlásának dinamikus változása vizsgálható (Kawashima 1985).
 - 11 Ezek a következők voltak: ipari áttelepülési támogatás (1972); technopoliszprogram (1983); intelligens elhelyezkedés terve (1988); regionális csomópontok (1992); tudásvárosok (1970-től).
 - 12 A regionális fejlesztéspolitika értékelésére alkalmazott modell lényege, hogy a támogatott, azaz regionális politikával „kezelt” egységet (itt: vállalkozás) és a hozzá legjobban hasonlító, de támogatással „nem kezelt” egységeket hasonlítják össze egymással (Okubo, Tomiura 2010).

Irodalom

- Abe, H. (1996): New directions for regional development planning in Japan. In: Alden, J., Boland, P. (eds.): *Regional development strategies: A European perspective*. Jessica Kingsley Publishers, London, 273–295. (Regional Policy and Development Series; 15.)
- Asako, K., Ito, T., Sakamoto, K. (1991): The rise and fall of the deficit in Japan. *Journal of the Japanese and International Economies*, 4., 451–472.
- Cargill, T. F., Sakamoto, T. (2008): *Japan since 1980*. Cambridge University Press, Cambridge
- Coates, D. (2007): The rise and fall of Japan as a model of ‘progressive capitalism’. In: Bailey, D., Coffey, D., Tomlinson, P. (eds.) (2007): *Crisis or recovery in Japan: State and industrial economy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 179–196.
- Comprehensive handbook of Japanese taxes 2006* (2006). Tax Bureau, Ministry of Finance. <http://www.japaneselawtranslation.go.jp/common/data/notice/jt.pdf> (Letöltés: 2011. augusztus 11.)
- Doi, T., Ihori, T. (2004): *Japan's fiscal deficits and local expenditures*. The 6th Annual CIRJE-TCER Domestic Macro Conference. Tokyo, 11–12 December 2004 http://www2.e.u-tokyo.ac.jp/~seido/conference/2004_6thMacro/6thMacro_Doilhori.pdf (Letöltés: 2013. január 14.)
- Ercole, M. M. (2006): Income inequality and poverty in OECD countries: How does Japan compare? *The Japanese Journal of Social Security Policy*, 5., 1–15.
- Fujita, M., Tabuchi, T. (1997): Regional growth in postwar Japan. *Regional Science and Urban Economics*, 6., 643–670.
- Glickman, N. J. (1977): *The management of the Japanese urban system: Regional development and regional planning in postwar Japan*. International Institute for Applied Systems Analysis Research Memorandum 77-44, Laxenburg <http://webarchive.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/RM-77-047.pdf> (Letöltés: 2012. január 4.)
- Hama, N. (2010): 1985 to 2010: All seems just the same. The whence and whither of Japan – How not to get caught in a never-ending time loop. *The Japan Times*, szeptember 16. http://asia-na21.blogspot.hu/2010_09_01_archive.html (Letöltés: 2013. október 3.)
- Johnson, C. A. (1982): *MITI and the Japanese miracle: The growth of industrial policy, 1925–1975*. Stanford University Press, Palo Alto

- Kawashima, T. (1985): Roxy index: An indicative instrument to measure the speed of spatial concentration and deconcentration of population. *Gakushuin Economic Papers*, 2., 183–213.
- Kawashima, T., Hiraoka, N. (1995): ROXY-index analysis on the spatial-cycle path for six spatial systems in Japan. *Gakushuin Economic Papers*, 4., 201–255.
- Kensy, R. (2001): *Keiretsu economy – new economy? Japan's multinational enterprises from a postmodern perspective*. Palgrave, Houndmills, Basingstoke, Hampshire
- Kobayashi, N. (2004): Industrial structure and manufacturing growth during Japan's bubble and post-bubble economies. *Regional Studies*, 4., 429–444.
- Mitsuta, N., Goto, K., Shishido, S. (2010): Regional economic fluctuation factors. *Studies in Regional Science*, 2., 339–352. (japánul)
- Mochida, N. (2001): *Taxes and transfers in Japan's local public finances*. The World Bank, Washington <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.192.8676&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2012. február 10.)
- Nagamine, H. (1977): Structural changes in settlement patterns and people's attitudes in Japan, with reference to development strategy in Chubu Region. *Habitat International*, 2., 481–499.
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- Nemes, Nagy J., Jakobi, Á., Németh, N. (2004): A jövedelemegyenlőtlenségek térségi és település-szerkezeti összetevői. *Statistikai Szemle*, 10–11., 862–884.
- OECD (2013): *OECD Economic Surveys: Japan 2013*. OECD Publishing <http://www.oecd.org/eo/surveys/japan-2013.htm> (Letöltés: 2013. november 9.)
- Ohta, K. (1989): The development of Japanese transportation policies in the context of regional development. *Transportation Research A*, 1., 91–101.
- Okubo, T., Tomiura, E. (2010): *Industrial relocation policy and heterogeneous plants sorted by productivity: Evidence from Japan*. RIETI Discussion Paper Series 10-E-016, RIETI, Tokyo <http://www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/10e016.pdf> (Letöltés: 2011. szeptember 10.)
- Ozawa, T. (2001): The “hidden” side of the “flying-geese” catch-up model: Japan's dirigiste institutional setup and a deepening financial morass. *Journal of Asian Economics*, 4., 471–491.
- Ozsvald É., Pete P. (2003): A japán gazdasági válság – likviditási csapda az új évezredben? *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 571–589.
- Sawyer, M. (1976): *Income distribution in OECD countries*. OECD Publisher, Paris (OECD Economic Outlook)
- Shimokobe, A. (1970): Concepts and methodology of regional development. *The Developing Economies*, 2., 497–511.
- Somogyiné Komlósi É. (2014): *A területi egyenlőtlenségek alakulása és várostárségek versenyképessége Japánban*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
- Steinhoff, P. (1999): Student protest in the 1960s. In: *Social Science Japan*. The Information Center for Social Science Research on Japan Institute of Social Science, University of Tokyo, Tokyo, 3–6.
- van der Wee, H. (1984): *Prosperity and upheaval: The world economy 1945–1980*. University of California Press, Los Angeles
- Williamson, J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change*, 4., 1–84.
- Yoshikawa, H. (1999): High economic growth in the 1960s. In: *Social Science Japan*. The Information Center for Social Science Research on Japan Institute of Social Science, University of Tokyo, Tokyo, 13–15.

Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján?

Have Hungarian investments in Transcarpathia entered a new phase?

IMRE GABRIELLA

IMRE Gabriella: tanársegéd, Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Világgazdaság és Nemzetközi Kereskedelem Tanszék; imre.gabriella@kkk.bgf.hu

KULCSSZAVAK: Kárpátalja, külföldi működőtőke-befektetés, magyar kis- és középvállalatok

ABSZTRAKT: Noha Ukrajna és ezen belül Kárpátalja sosem szerepelt a Magyarországról kiáramló tőkebefektetések legfontosabb célpontjai között, 2009-ben hazánk a negyedik helyet foglalta el a határ menti ukrán megye gazdaságában tőkét befektető országok rangsorában, és 10% körüli részesedésével megelőzte Ausztriát. A kárpátaljai magyar befektetések igazi érdekességét ugyanakkor nem a befektetett tőke mennyisége, hanem a befektető vállalatok száma és mérete adja: az ITD Hungary 2009-es adatai szerint 254 vállalat működött magyar tőkével a térségben, ami a befektetők között a magyar tőke-tulajdonban lévő kis- és középvállalatok magas arányát valószínűsíti.

A tanulmány célja, hogy feltárja a Kárpátaljára tőkét kihelyező magyarországi vállalatok jellemzőit, azonosítsa a külföldi befektetést lehetővé tevő versenyelőnyök forrását és a legfontosabb befektetési motivációkat. A 2010-ben végzett kérdőíves kutatás során a Kárpátalján befektető magyar vállalatok tapasztalatait is feltérképeztem. A tanulmány első része néhány, a vállalatok nemzetköziesedési folyamatával kapcsolatos elméletet tekint át. A kérdőíves felméréshez elsősorban Dunning eklektikus paradigmája szolgált kiindulópontként, amely bizonyos megszorításokkal alkalmazható a kisebb méretű vállalatok tőkekihelyezéseire is. A Kárpátaljára irányuló magyar befektetések általános jellemzőinek áttekintését követően röviden összegzem a kérdőíves kutatás eredményeit.

Az Európai Unió külső határa mentén elhelyezkedő terület periferikus jellege, Magyarországhoz való közelsége folytán és az itt élő jelentős számú magyar kisebbségnek köszönhetően sajátos versenyelőnyöket nyújt a magyar kis- és középvállalatok számára, amelyek azonban a befektetési környezet európai normáktól eltérő jellemvonásai miatt sajátos kihívásokkal, problémákkal szembesülnek.

Gabriella IMRE: assistant lecturer, World Economics and International Trade Department, College of International Management and Business, Budapest Business School; imre.gabriella@kkk.bgf.hu

KEYWORDS: Transcarpathia, foreign direct investment, Hungarian small and medium-sized enterprises

ABSTRACT: While Transcarpathia has never been the main destination for Hungarian outward foreign direct investment (FDI), in 2009 Hungary became the fourth largest investor in the economy of the Ukrainian border county, accounting for a share of 10 per cent of total capital investments. The really interesting aspect of Hungarian investments in Transcarpathia is not the amount of the invested capital but the number and size of the investing companies. According to the data provided by the Hungarian Investment and Trade Development Agency, the number of Transcarpathian companies with Hungarian participation increased to over 250 in 2009, indicating a high proportion of Hungarian-owned small and medium-sized enterprises (SMEs) among the investors.

The aim of the paper is to explore the characteristics of the Hungarian companies investing in Transcarpathia, to identify both the source of their competitive advantages allowing them to expand abroad and their most important investment motives.

In the first part of the paper some theories explaining the internationalisation process of the companies involved are reviewed. The author has been relying mainly on the eclectic (or OLI) paradigm of John Dunning. The relevance of this paradigm was confirmed for SMEs as well. When examining the investment motives of Hungarian companies, several other theories should be taken into account because they reveal further issues concerning FDI activities.

Following a short review of the general characteristics of the Hungarian investments in Transcarpathia, the paper briefly presents the results of a survey carried out in 2010. Interviews revealed that in many cases, statistically Hungarian capital invested by the mid-nineties in Transcarpathia can be explained by the phenomenon of the so-called round-tripping FDI. As a cumulative result of the strengthening of Hungarian companies, the consolidation of Ukrainian market economic conditions and the tightening of border controls, the significance of round-tripping investments is gradually declining, and Hungarian FDI allocated for real investment purposes increasingly took its place in Transcarpathia.

The survey revealed that investment decisions by Hungarian entrepreneurs have been primarily motivated by market-oriented factors: The re-localisation of production and sales activities abroad opened up not only the Ukrainian but also the Russian markets due to the internal tariff concessions of the Commonwealth of Independent States. The specific advantages of Hungarian companies investing in Transcarpathia are related to a higher level of technology and to more developed production processes. All investors face a completely different, or at least unusual, business environment in Transcarpathia. In this risky and uncertain business environment, the advantages of Hungarian companies compared to their stronger Western European (for example, Austrian) competitors arise from the fact that – due to their former business and personal relations with the members of the Hungarian minority living in the region – they possess exclusive market information which hedges successful investments. The comparative advantages offered by Transcarpathia can be exploited mainly by a group of investing companies familiar with local conditions, aware of the unwritten rules of the Ukrainian economy or – with the help of reliable partners – can find their way in the labyrinth of legal uncertainties.

According to the survey, geographical proximity can be a key factor to receive information about the market because most Hungarian firms investing in Transcarpathia have their headquarters in Szabolcs-Szatmár-Bereg county, immediately adjacent to the Ukraine. In the case of FDI originating from the more distant regions of Hungary, generally personal or business ties linking the investor firms to the members of the Hungarian minority in Transcarpathia can be detected.

Transcarpathia which is located on the external border of the European Union provides unique comparative advantages for Hungarian SMEs due to its geographical proximity, to its peripheral character and to the significant number of ethnic Hungarians living in the region as a minority. However, companies are facing particular challenges and problems arising from the differences in the investment environments in the two countries at the same time. In order to increase Hungarian FDI in Transcarpathia and the number of SMEs to consider the Ukrainian stretch along the border as a promising investment opportunity, above all the business climate generally characterising the Ukraine should become more investment-friendly. This can be achieved primarily not by laws intended to attract foreign investors, but by a clearly visible

presence of conditions identified with market economies and a more coherent and effective implementation of various reforms. The Ukraine is potentially a promising investment market for Hungarian companies, especially as just by size it is as big as all the other neighbouring countries combined.

It is expected that after the current political and economic crisis growth of the Ukrainian economy will exceed the European average from which – under appropriate conditions – also the Hungarian entrepreneurs can benefit particularly in such sectors as agriculture, information technology, the service sector, the food industry and mechanical engineering. Assuming that the Hungarian–Ukrainian border will remain the external border of the European Union for a longer period, the development of cross-border economic co-operation is a key issue for both countries.

Bevezetés

Ukrajna és a határ menti ukrán terület, Kárpátalja sosem szerepelt a Magyarországról kiáramló tőke legfontosabb befektetési célpontjai között, mégis a befektető vállalatok száma és Kárpátalja sajátos adottságai miatt figyelmet érdemel a térségbe irányuló hazai befektetői aktivitás. Az ITD Hungary 2009-es adatai szerint 254 vállalat működött magyar tőkével a térségben, ami a tőkét kihelyező vállalatok között a kis- és középvállalatok nagy arányát valószínűsíti. Az Európai Unió külső határa mentén elhelyezkedő terület periferikus jellege és Magyarországhoz való közelsége folytán, valamint az itt élő, jelentős számú magyar kisebbségnek köszönhetően egyedi versenyelőnyöket nyújt a magyar vállalatok számára, amelyek azonban a befektetési környezet sajátosságai miatt kihívásokkal, problémákkal is szembesülnek.

A tanulmány¹ első részében áttekintem a vállalatok működőtőke-befektetéseinek indokait magyarázó, az empirikus vizsgálat alapjául szolgáló fontosabb elméleteket. A Kárpátaljára irányuló magyar működőtőke-befektetések általános jellemzése után összefoglalom a befektető magyar vállalatok körében 2010-ben végzett kérdőíves kutatás eredményeit. A Kárpátaljára irányuló befektetések kapcsán lehetőség nyílik a hazai kis- és középvállalati kör külföldi terjeszkedésének vizsgálatára, amellyel eddig a kis- és középvállalatoknak a magyar kiáramló működőtőke-állományból való csekély részesedése miatt csak kevés kutatás foglalkozott.

A mai Kárpátalja (hivatalos nevén Zakarpatszka oblaszty, vagyis Kárpánton túli terület) Ukrajna legnyugatibb adminisztratív egységeként mintegy 12 800 km²-en terül el az ország délnyugati csücskében.² Csak egyötöde síkság, négyötödét a Kárpátok vonulatai alkotják, amelyek természetes határként választják el a területet az ország többi részétől. Kárpátalja északkeleten két ukrán régióval (Lviv, Ivano-Frankivszk), délen Romániával és Magyarországgal, nyugaton pedig Szlovákiával és Lengyelországgal határos. A határ menti ukrán terület tizenhárom kisebb közigazgatási egységre, a beregszászi, a perecsenyi, a huszti, a rahói, az ilosvai, a szolyvai, a munkácsi, a técsői, a nagybereznai, az ungvári, a nagyszőlősi, a volóci és az ökörmezői járásra oszlik. Területén tizenegy város (öt megyei jogú: Csap, Ungvár, Munkács, Huszt és Beregszász), tizenkilenc vá-

rosi jellegű település (mezőváros, nagyközség), valamint 579 község és kistelepülés található. Székhelye Ungvár (Uzhgorod).

Kárpátalja Ukrajna egyik legkisebb régiója, az ország összterületének 2,1%-án. A 2014. március 1-jei becslések alapján népessége 1,257 millió fő (az összlakosság 2,7%-a), amelynek 37%-a városokban, 63%-a vidéken él. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a területen több mint hetven etnikai csoport található. A lakosság legnagyobb része ukrán (80,5%), a legnagyobb számú kisebbség a magyar (12,1%), de a területen élnek még románok (2,6%), oroszok (2,5%) románok (1,1%), szlovákok (0,5%) és németek is (0,3%). A terület önálló történelmi fejlődéssel és más irányú kötődésekkel rendelkezik, mint Ukrajna déli és keleti része, hiszen a 2. világháborúig az ukrán területektől függetlenül fejlődött. A 20. század folyamán Kárpátalja különböző államalakulatokhoz tartozott: az Osztrák–Magyar Monarchiához (1918-ig), Magyarországhoz (1918–19; 1939–1944), Csehszlovákiához (1920–1938), az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz (1945–1991), a Szovjetunió felbomlása óta pedig a független ukrán állam adminisztratív egysége.

Elméleti alapok

A külföldi működőtőke-áramlás motivációinak magyarázatára a hatvanas évektől kezdődően számtalan elmélet született, melyek közül elsősorban John Dunning 1977-ben publikált eklektikus paradigmájára támaszkodom. Az eklektikus elmélet előfeltevése, hogy a külföldi működőtőke-áramlást nem lehet egyetlen tényezővel megmagyarázni. A modell három csoportba gyűjtötte azokat a tényezőket, amelyek egy vállalatot külföldi működőtőke-befektetésre ösztönöznek:

- a befektető vállalathoz kötődő tulajdonspecifikus előnyök,
- a befektetés célországát jellemző elhelyezkedési előnyök és
- a termelés vállalaton belüli megszervezéséből származó internalizációs előnyök.

Az eklektikus paradigma eredetileg a multinacionális vállalatok külföldi tevékenységét kívánta magyarázni, de a későbbi kutatások minden egyes előny fontosságát és a befektetési folyamatban betöltött szerepét igazolták a kis- és középvállalatok körére is (Dunning 1993).

A működőtőke-befektetések indítékainak vizsgálata során az eklektikus paradigma mellett más elméleteket is célszerű figyelembe venni, mert ezek a külföldi működő tőke további összefüggéseire világítanak rá. Az Uppsala-iskola fokozatos nemzetköziesedési modellje szerint a vállalatok néhány kivételes esettől eltekintve fokozatosan növelik nemzetközi szerepvállalásukat. A nemzetköziesedés kulturálisan közeli, szomszédos, kevésbé igényes, hasonló ízléssel rendelkező piacokon indul meg, rendszerint exporttal. Később az export kiegészül a szerződéses megállapodások bizonyos formáival, kereskedelmi képviselők létesítésével és végül a külföldi termeléssel (Johanson, Vahlne 1990; Johanson, Wiedersheim-Paul 1975).

A befektetési fejlődési pálya (investment development path) paradigmája szerint egy ország esetén a kiáramló és beáramló működőtőke-állomány különbsége elsősorban a gazdasági fejlettség (az egy főre jutó GDP) függvénye. A modell szerint az országok öt fejlődési szakaszon mennek keresztül. Az első szakaszban a beáramló és kiáramló működő tőke állománya egyaránt elenyésző. A következő szakaszban a beáramló működő tőke növekedni kezd, miközben a kiáramló működő tőke továbbra is kismértékű marad. A harmadik szakaszban lévő országokat a beáramló működő tőke növekedési rátájának folyamatos csökkenése jellemzi, míg a kiáramló működő tőke növekedési rátája emelkedik, és ez elsősorban olyan szomszédos országokba irányul, amelyek a befektetési fejlődési pálya előző szakaszaiban vannak. A befektetések célja jellemzően a piacszerzés. A negyedik szakaszban a kiáramló működőtőke-befektetések állománya már meghaladja a beáramlót vagy a kiáramló működő tőke növekedési rátája magasabb, mint a beáramlóé. Az ötödik szakaszban a kiáramló és beáramló működő tőke állománya is folyamatosan nő, mennyiségük közel azonos (Dunning, Narula 1996).

Elemzésem általános elméleti keretét ez a három elmélet biztosítja. Dunning eklektikus paradigmáját azért is célszerű kiegészíteni a másik két elmélettel, mert a ljubljanoi egyetemen folytatott kutatások szerint mind a skandináv iskola fokozatos nemzetköziesedési modellje, mind a befektetési fejlődési pálya paradigmája kiválóan alkalmas az egykori átmeneti gazdaságokból származó vállalatok működőtőke-tevékenységének magyarázatára (Hardi 2001; Svetličič 2003; Svetličič, Jaklič, Burger 2007).

A magyar működő tőke szerepe Kárpátalja gazdaságában

1995 és 2014 áprilisa között a Kárpátalja gazdaságába befolyt külföldi működőtőke-állomány elérte a 406,6 millió USD-t. A globális pénzügyi válság idején, 2009-ben kismértékű visszaesés volt tapasztalható, 2010-ben azonban újra nőtt a régióban befektetett működő tőke összege. A működőtőke-befektetések ágazati megoszlását tekintve az ipar áll az élen, ahova 2011-ben az összes külföldi működő tőke több mint 78%-a (273 millió USD) irányult. Az iparágakon belül a feldolgozóiparba érkezett a legtöbb tőke (265,5 millió USD), amelyből a gépgyártás 93,5 millió USD-vel részesült. Az ipart a szállítmányozás és a távközlés követte, ahová a külföldi tőke 8,5%-a érkezett. 5% feletti részesedéssel még az ingatlanközvetítés rendelkezett, a többi szektor részaránya elenyésző volt. Az ipar súlyát bizonyítja, hogy 2011-ben a külföldi forrásból üzemelő iparvállalatok a megyében értékesített összes termék 76%-áért voltak felelősek (Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetsége 2013). Az elmúlt másfél évtizedben a külföldi beruházások legfontosabb célpontja az ungvári járás, ezen belül elsősorban Ungvár volt a képzett munkaerőnek és a viszonylag jól felszerelt vállalatoknak

köszönhetően. Hasonló okok miatt telepedett meg a külföldi működő tőke Munkácson és annak környékén.

Kárpátalja gazdaságába 53 országból érkeznek működőtőke-befektetések, de ezek közel 60%-át öt ország adja. Magyarország a Kárpátalján befektető országok rangsorában a 2009. januári adatok szerint még 34,7 millió USD befektetett tőkével a negyedik helyen állt Japán, az Egyesült Államok és Németország mögött. A globális pénzügyi válságot követően Magyarország befektetői pozíciója romlott, hazánk a 2014. áprilisi adatok szerint 23,7 millió USD tőkerészesedéssel már csak a nyolcadik helyet foglalta el a befektető országok rangsorában (1. táblázat).

A kárpátaljai magyar működőtőke-befektetések 1995 és 2000 között növekedtek a legdinamikusabban, amikor a befektetett tőke mennyisége meghétszereződött. Noha 2000 és 2009 között folytatódott a Kárpátalján befektetett magyar működőtőke-állomány emelkedése, a növekedés dinamikája megtört, 2010-től kezdődően pedig az állomány csökkenéséről tanúskodnak az adatok (2. táblázat). A Magyar Nemzeti Bank és a Kárpátaljai Statisztikai Hivatal adatainak összevetése alapján készített becslések megerősítik, hogy míg a kilencvenes években az ukrainai magyar befektetések többsége a határ menti ukrán régió gazdaságában történt (Ludvig 2007), addig 2009-ben az Ukrajnában befektetett működő tőkének már csupán kb. 7%-a irányult Kárpátaljára.³

1. táblázat: Kárpátalja külföldi működőtőke-állományának megoszlása befektető országok szerint
Geographical distribution of foreign direct investment inward stock in Transcarpathia

2009			2014		
Befektető országok	millió USD	%	Befektető országok	millió USD	%
Japán	48,1	13,5	Japán	n.a.	n.a.
Egyesült Államok	47,9	13,5	Ausztria	40,7	10,0
Németország	42,7	12,0	Ciprus	38,5	9,5
Magyarország	34,7	9,7	Németország	38,1	9,4
Lengyelország	33,1	9,3	Lengyelország	37,0	9,1
Ausztria	29,8	8,4	Egyesült Államok	31,0	7,6
Hollandia	22,2	6,2	Hollandia	25,6	6,3
Olaszország	16,0	4,5	Magyarország	23,7	5,8
Svájc	9,9	2,8	Olaszország	17,7	4,4
Egyéb	60,2	16,9			
Összesen	344,6	100,0	Összesen	406,6	100,0

Forrás: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua>

2. táblázat: A magyar működőtőke-befektetések állományának alakulása Kárpátalján
Hungarian foreign direct investment stock in Transcarpathia

Év	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014
Millió USD	2,4	16,4	25,8	27,2	30,2	32,3	34,7	32,0	31,7	28,9	23,7

Forrás: Статистичний щорічник Закарпаття 2007; <http://www.uz.ukrstat.gov.ua>

Mindebből arra következtethetünk, hogy napjainkban az Ukrajnában befektető magyar vállalatoknak nem Kárpátalja az elsődleges célpontjuk, hanem a fejlettebb ipari termeléssel rendelkező távolabbi ukrán megyék. Kárpátalja alacsony részesedése az ukránai magyar befektetések összegéből mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a nagyobb tőke befektetésére és a nagyobb kockázatok elviselésére képes magyarországi nagyvállalatok elsősorban nem a határ menti területeken létesítenek leányvállalatokat, hanem az ország belső területein.

A kérdőíves felmérést megelőzően készített interjúkból világossá vált, hogy a kilencvenes években a kárpátaljai vállalkozásokba érkező, statisztikailag magyar nemzetiségűként nyilvántartott tőkét sok esetben a körbeáramló tőke (round-tripping FDI) jelensége magyarázza. Ez azt jelenti, hogy a kárpátaljai magyar vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező vállalkozók tőkéjüket magyarországi vállalatba fektették, majd az immár magyar nemzetiségű tőkét Kárpátalján működő saját vállalatukba áramoltatták vissza, hogy a külföldi tőkével működő vállalkozások számára Ukrajnában biztosított adókedvezményeket megszerezzék.⁴ Ez a befektetői magatartás egyáltalán nem újszerű, hiszen az Ukrajnába érkező működő tőke forrásországai között előkelő helyen szerepelnek az adóparadicsomok (Ciprus és a Brit Virgin-szigetek), amelyek feltételezhetően korábban kimenekített orosz és ukrán tőkét csatornáznak vissza az ukrán gazdaságba. A kilencvenes években ráadásul a magyar–ukrán határ nyitottabbá válása is elősegítette a tőkeáramlás e sajátos formájának megjelenését.

A magyar működő tőkének látszó, eredetileg azonban ukrán tőke ugyan napjainkra sem tűnt el Kárpátalja gazdaságából, részaránya azonban jóval kisebb, mint a kilencvenes években, mivel az ukrán kormány a külföldi tőkével működő vállalkozások számára igénybe vehető adókedvezményeket megszüntette. A jogszabályi változásoknak, az ukrán és a kárpátaljai gazdaság ezredfordulótól kezdődő egyidejű növekedésének és az ugyan ellentmondásokkal terhelt, de mégis megszilárdulóban lévő piacgazdasági viszonyoknak köszönhetően az ezredfordulótól a ténylegesen (nem csak statisztikailag) magyar működő tőke is megjelent a térségben.

A kárpátaljai magyar befektetők körében végzett kérdőíves vizsgálat

Magyarország a kárpátaljai lakosság kb. 12%-át kitevő magyar kisebbségnek köszönhetően privilegizált helyet foglal el az ukrán régió kereskedelmi és tőkekapcsolataiban. A 2010 nyarán és őszén végzett kutatásom a tőkekapcsolatokra koncentrált. Az empirikus vizsgálat gerincét a határ menti ukrán területen befektető magyarországi vállalatok vezetőit és a kárpátaljai leány- vagy vegyes vállalatok ügyvezető igazgatóit kérdőívvel megkereső adatfelvétel jelentette. A kérdések a befektető magyar vállalat vagy a kárpátaljai leány- vagy vegyes vál-

lalat általános jellemzői (székhely, tevékenység, méret, tulajdonosi viszonyok) mellett elsősorban – Dunning eklektikus paradigmája alapján – a befektetési motivációkra, a magyar cégek külföldi befektetést lehetővé tevő tulajdonspecifikus előnyeire és Kárpátalja magyar befektetők számára kiaknázható helyspecifikus előnyeire koncentráltak. (Az internalizációs előnyök – tekintettel arra, hogy zömében egy vagy néhány külföldi leányvállalattal bíró kis- és közepes méretű vállalkozásokról van szó – nem játszottak fontos szerepet.) A kutatás fel kívánta tární a magyar tőkével működő kárpátaljai vállalatok legfontosabb értékesítési piacait és a vállalati működés szempontjából nehézséget jelentő tényezőket is.

A Kárpátaljai Statisztikai Hivatal 2009. eleji adatai alapján a magyar beruházások értéke elérte a 34,7 millió USD-t, ami 254 magyar tőkével működő vállalat tevékenységéhez volt köthető. Mivel az ukrán régióban befektetett magyar működő tőke állománya a következő években csökkent, ezen kívűl pedig a magyar tőkét bevonó vállalkozások egy részében csak statisztikai értelemben magyar nemzetiségű a tőke, a kérdőíves felmérés körülbelül 200 magyar tőkével működő vállalkozással számolt. Ezek közül 28 vállalkozást kerestem meg személyesen vagy telefonon, azonban – a kérdőíves megkérdezés előtt lebonyolított interjúk alapján – mindössze 20 vállalkozás esetében lehetett egyértelműen kizárni a körbeáramló tőke jelenségét. Ezek a vállalatok kerülhettek be a mintába, mert a kérdőív alapján szolgáló, a működőtőke-áramlást magyarázó nemzetközi elméletek a körbeáramló tőke eseteire nem alkalmazhatók. A kutatás a megkérdezett vállalatok alacsony száma miatt nem reprezentatív, de hiánypótló jellegű, mivel a vállalatok nehéz elérhetősége, alacsony válaszadási hajlandósága és a térséget a kilencvenes évek óta jellemző illegális tevékenységek miatt a kárpátaljai magyar befektetők motivációit átfogóan felmérő kutatásra eddig nem került sor.

A Kárpátalján befektető magyar vállalatok jellemzői

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében székhellyel rendelkező vállalatok az ország más területén működő vállalkozásoknál gyakrabban végeznek tevékenységet Kárpátalján. A megkérdezett 20 vállalat közül 8 vállalatnak a Kárpátaljával közvetlenül szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (döntően Nyíregyházán) volt a központja, további 4 cég Budapesten működik (1. ábra). Kárpátalja földrajzi közelsége tehát fontos szerepet játszott a befektetési döntésekben: a megkérdezett befektető vállalatok felének a magyar–ukrán határtól 2–3 órányira, 80–170 km-es távolságban található a székhelye, ami – a határátlépés nehézségeit nem számítva – könnyebb kapcsolattartást tesz lehetővé az anyavállalat és leányvállalat, vagyis a befektető magyar cég és a magyar tőkerésszel működő kárpátaljai vegyes vállalat között.

Foglalkoztatotti létszám alapján a befektető vállalatok többsége (14 vállalat) kis- és közepes méretű, a mintában mindössze hat nagyvállalat fordult elő,

1. ábra: A Kárpátalján befektető, mintában szereplő magyar vállalatok székhelyei
Headquarters of sampled Hungarian companies investing in Transcarpathia

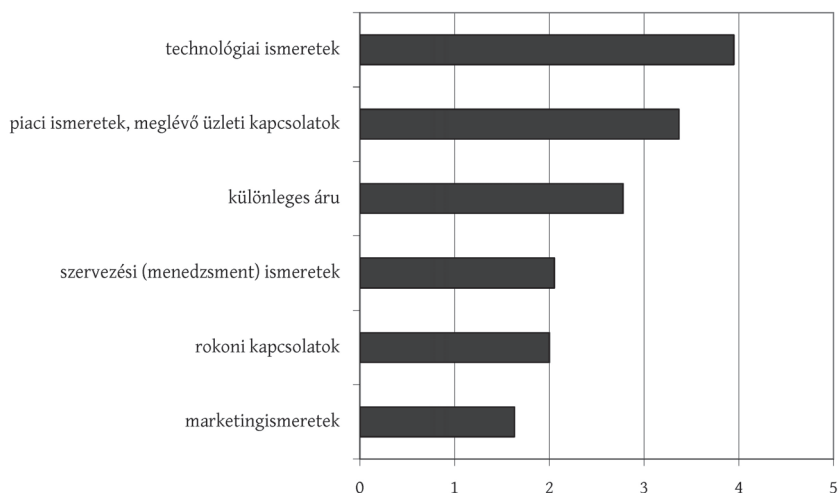

ami igazolja a magyar tőkével működő vállalatokról korábban megfogalmazott feltevést. A tulajdonosi szerkezetet vizsgálva kiderül, hogy 16 cég kizárólagos, míg két vállalat többségi magyar tulajdonban van. A megkérdezett vállalatok közül mindössze két vállalat hajtotta végre a kárpátaljai befektetést külföldi tulajdonú cég magyarországi leányvállalataként. A mintában tehát a magyar tulajdonú közepes és nagyvállalatok, valamint a magyar tulajdonú kis- és közepes vállalatok domináltak.

A befektetést lehetővé tevő tulajdonspecifikus előnyök

A termelő és szolgáltató vállalatok (a mintában 10, illetve 4 cég) kárpátaljai tőkekihelyezéseiben elsősorban a műszaki-technológiai ismeretek, továbbá a termelési és szolgáltatási tapasztalatok biztosítottak versenyelőnyt a helyi piaci szereplőkkel szemben (2. ábra). A tőkét kihelyező magyar vállalatok zöme ugyanis az 1989–1997 közötti időszakban létesült, részben a már korábban is működő állami nagyvállalatok privatizáció során történő újraszervezésével, tehát a befektető cégek komoly műszaki tudással, termelési tapasztalattal, ismert márkákkal, esetenként szabadalmi védeltséget élvező termékekkel rendelkeztek. A magyar vállalatok tapasztalatai és technológiai ismeretei a modernizáció lehetőségét kínálták Kárpátalja alacsony hatékonysággal működő gazdasági ágazatai számára. Az ukrán (ezen belül is az országos átlagnál alacsonyabb fejlettségű kárpátaljai) piacon megvalósított működőtőke-befektetések ténye ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a befektető magyar kis- és középvál-

2. ábra: A Kárpátalján befektető magyar vállalatok tulajdonspecifikus előnyei
Ownership-specific advantages of Hungarian firms investing in Transcarpathia

Megjegyzés: A kérdőíven a válaszadók 1 és 5 között értékelhették, hogy mely, a vállalat által birtokolt előny tette lehetővé a kárpátaljai terjeszkedést. Az 1-es érték azt fejezi ki, hogy az adott előny nem volt meghatározó, az 5-ös érték pedig azt jelenti, hogy az adott ismeret döntő szerepet játszott a tőkekihelyezésben, mert általa a befektető vállalat olyan előnyhöz jutott, amellyel a térségben működő más vállalatok nem rendelkeztek. Az ábra a húsz vállalat válaszainak átlagos értékeit tünteti fel.

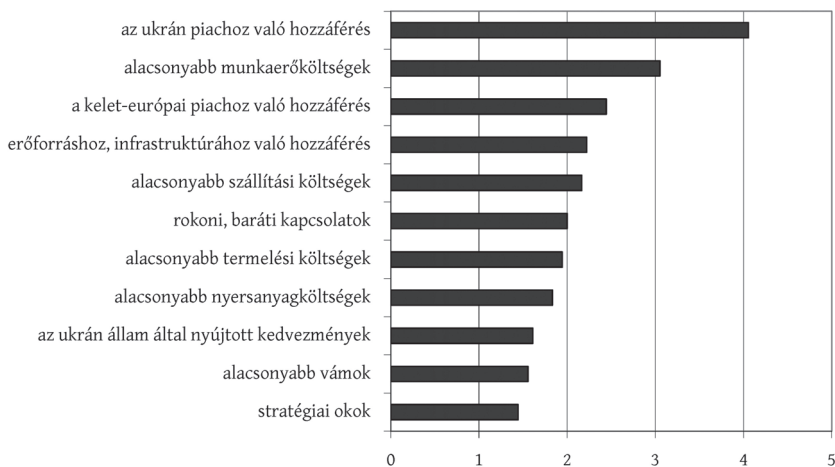
lalatok és nagyvállalatok technológiai ismeretekhez és tapasztalathoz köthető tulajdonspecifikus előnyei csupán ahhoz voltak elegendők, hogy egy kevésbé nagy fogyasztói igényeket támaztó piac vállalatainak hasonló típusú előnyeit felülmúlják.

Az értékesítéssel foglalkozó leány- és vegyes vállalatokban (6 vállalat) a jó minőségű és a fejlettebb országok termékeinél olcsóbb áruk nyújtottak a magyar cégek számára egyedi és fenntartható kompetitív előnyöket. A magyar befektetők tulajdonspecifikus előnyei közül ki kell emelni még a térség gazdasági szereplőivel korábban kiépített üzleti (esetlegesen rokon) kapcsolatokat is. A szabolcsi vállalatok dominanciája a befektetők között így elsősorban arra vezethető vissza, hogy földrajzi közelségüknek és korábbi kapcsolataiknak köszönhetően szélesebb körű és pontosabb piaci információkkal rendelkeztek az ország más pontjain működő (esetlegesen tőkeerősebb) versenytársaiknál. A szervezési, menedzsment- és marketingismeretek csak a nagyvállalatok esetében számítottak fontos tulajdonspecifikus előnynek.

Befektetési motivációk

A magyar vállalatok kárpátaljai tőkekihelyezéseit döntően piaci tényezők motiválták (3. ábra): a befektető vállalatok a 46 millió főt számláló ukrán piachoz

3. ábra: A Kárpátalján befektető magyar vállalatok motivációi
Motivations of Hungarian companies investing in Transcarpathia

Megjegyzés: A kérdőíven a válaszadók 1 és 5 között értékelhették, hogy melyek voltak a befektető vállalat motivációi a kárpátaljai terjeszkedés során. Míg az 1-es érték azt fejezi ki, hogy az adott motiváció nem volt meghatározó, addig az 5-ös érték azt jelenti, hogy az adott motiváció döntő szerepet játszott a tőkekihelyezésben. Az ábra a húsz vállalat válaszainak átlagos értékeit tünteti fel.

szerettek volna hozzáférni. A hazai befektetők egy részének céljai között a kelet-európai (elsősorban orosz) piacra történő belépés is szerepelt. A piac mérete mellett a magyar befektetőket leginkább az ukrainai viszonylatban is olcsó munkabérek vonzották (a kárpátaljai átlagbér 2010-ben az ukrán átlagbér 82%-át tette ki). A befektetési döntésekben – a vállalat tevékenységének jellegétől függően – az alacsony szállítási, termelési vagy infrastrukturális költségek játszottak további szerepet, ezek azonban a munkaerőköltségeknél sokkal kisebb jelentőséggel bírtak. Az ukrán állam által nyújtott kedvezmények és az alacsonyabb vámok szerepe elhanyagolható volt és a stratégiai indokok sem játszottak döntő szerepet a befektetési döntésekben, mivel a megkérdezett befektető vállalatok között nagy arányban voltak kis- és középvállalatok, amelyek Kárpátalján kívül más külföldi régiókba nem helyezték ki tőkéjét. Bár a magyar tőkebefektetések háttérében sok esetben rokoni szálak is húzódnak, ezek a kapcsolatok önmagukban (a piaci motivációk és a térség adottságai nélkül) nem szolgáltatott volna elégséges alapot a beruházások megvalósítására.

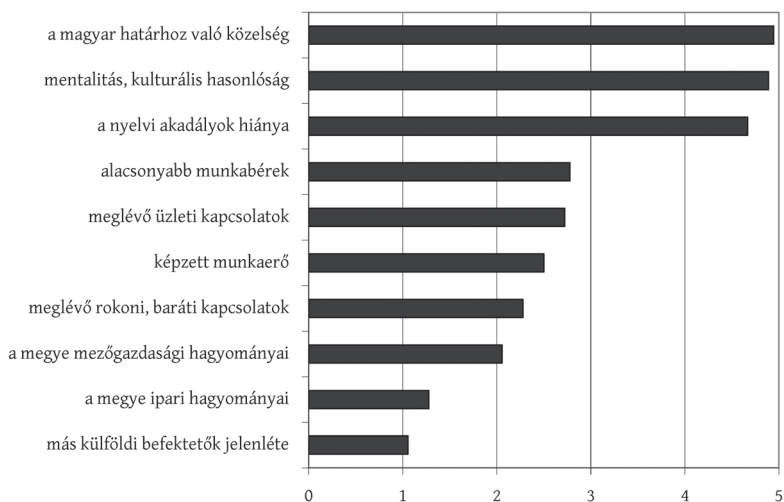
A kis- és középvállalatok, valamint a nagyvállalatok motivációi közt nem mutatható ki lényeges különbség: a piachoz való hozzáférés vállalatmérettől függetlenül a tőkekihelyezések legfontosabb indokának tekinthető. Emellett a kisebb méretű vállalatok esetében nagyobb hangsúlyt kaptak a rokoni-baráti kapcsolatok, de az alacsony munkaerő- és szállítási költségek szintén számukra voltak fontosabbak.

Kárpátalja helyspecifikus előnyei

A működőtőke-befektetéseket az ukrán régió további (elsősorban magyar befektetők számára kiaknázható) adottságai tették még vonzóbbá a hazai vállalatok számára (4. ábra). A vállalatvezetők a térség nyújtotta egyedi előnyök közül elsősorban a határhoz való közelséget emelték ki. A schengeni határőrizeti rendszer bevezetése ugyan nehezítette a Kárpátalján működő leány- vagy vegyes vállalattal való kapcsolattartást, de a vállalatok többsége képes volt alkalmazkodni a kialakult helyzethez. A földrajzi közelség mellett a megkérdezett vállalatok zöménél (18 vállalat) a magyar kisebbség jelenléte és a nyelvi akadályok hiánya játszott döntő szerepet abban, hogy Ukrajnán belül Kárpátalját választották telephelyként. A vizsgált magyar vállalatok (egy külföldi cég magyarországi leányvállalatától eltekintve) nem is fektettek be máshol Ukrajna területén. A kis távolság tehát nemcsak fizikai, hanem kulturális értelemben is fontos volt a magyar vállalkozások számára, alátámasztva ezzel a fokozatos nemzetköziesedés skandináv modelljét.

A hasonló mentalitás és az egy nemzethez tartozás különösen a hiányzó piaci ismeretek esetén könnyítette meg a befektető vállalatok helyzetét. A 100%-ban magyar tulajdonú vállalatok mellett a helyi gazdasági szereplőkre támaszkodva vegyes vállalatok is létrejöttek a megyében, amelyekbe partnerként az ott élő magyar kisebbség tagjait vonták be. A válaszadók a Kárpátalja által

4. ábra: Kárpátalja helyspecifikus előnyei
Location-specific advantages provided by Transcarpathia

Megjegyzés: A kérdőíven a válaszadók 1 és 5 között értékelhették, hogy milyen különleges vonzerővel rendelkezik a térség a befektető vállalat szempontjából. Míg az 1-es érték azt fejezi ki, hogy a térséghez kötődő előny nem volt lényeges a befektető vállalat számára, addig az 5-ös érték azt jelenti, hogy az adott előny fontos volt a tőkét kihelyező magyar cégnek. Az ábra a húsz vállalat válaszainak átlagos értékeit tünteti fel.

nyújtott egyedi előnyök közül ismételten kiemelték az ukrainai viszonylatban is alacsony munkabéreket, a térség gazdasági szereplőihöz fűződő korábbi üzleti (esetleg rokoni és baráti) kapcsolatokat, melyek azonban a földrajzi és kulturális közelségnél kevésbé befolyásolták a befektetési döntéseket.

A magyar tőkével működő kárpátaljai vállalatok jellemzői

A megkérdezett, magyar tőkével működő kárpátaljai vállalatok a magyar határral közvetlenül szomszédos területeken (az ungvári, a beregszászi, a munkácsi és a nagyszőlősi járásban) találhatók, amit a magyar határhoz való közelség és a magyar kisebbség magas részaránya mellett az is magyaráz, hogy ezek a járások az ukrán régió legfejlettebb területei, itt találhatók Kárpátalja legjelentősebb városai és a régió ipari és mezőgazdasági termelési kapacitásainak nagy része is itt koncentrálódik. A magyar befektetők többsége nem a gazdasági szempontból legdinamikusabban fejlődő Ungvárt és az ungvári járást preferálta, hanem a magyar többségű Beregszász városában és a beregszászi járásban létesített vegyes- vagy leányvállalatokat. (A mintában szereplő vállalatok közül 11 cég választotta ezt a területet.)

A megkérdezett kárpátaljai vegyes- és leányvállalatok közül 16 céget a 2002–2008 közötti időszakban alapítottak, mindössze 4 olyan vállalkozás volt, amelyet korábban hoztak létre. Hat cég teljesen magyar tulajdonban van, míg 14 vállalat számára a helyi partnert is bevonó vegyes vállalati forma volt megfelelő, ahol a befektetők általában a többségi tulajdont részesítették előnyben. A teljes vagy többségi tulajdon választása gyakoribb az ukrán piacról nagyobb ismerettel rendelkező vállalkozások körében, de az aszimmetrikus kapcsolatok kialakítására magyarázatot jelenthet a magyar vállalatok nem túl erős tulajdonspecifikus előnye is. Az ilyen tulajdonosi szerkezet biztosítja ugyanis legnagyobb mértékben a tulajdonspecifikus előnyök védelmét. Azokat a vállalatokat, amelyek a helyi partner nagyobb mértékű bevonása mellett döntöttek, elsősorban az üzleti környezet ismeretének a hiánya, a partner helyi adminisztrációs és üzleti kapcsolatai motiválták. A kisebbségi magyar tulajdon elsősorban a helyi önkormányzati partnereket bevonó, valamint az értékesítő vegyes vállalatok esetében volt jellemző.

A Kárpátalján magyar tőkével létesített vegyes- és leányvállalatok jellemzően a kelet-európai piacokon bonyolítják eladásait: 11 cég csak az ukrán piacon van jelen, kettő az ukrán mellett az orosz piacot is ellátja, további kettő pedig csak az orosz piacra termel. A Kárpátalján működő leány- és vegyes vállalatok ugyanis az ukrán vásárlókat vámmentesen, az orosz piacot pedig jóval alacsonyabb vámtételek megfizetése mellett láthatják el. Az ukrán piacot megcélzó vállalatok egy csoportja (3 cég) csak Kárpátalján értékesít: ezek a vállalatok helyhez kötött szolgáltató tevékenységet (ivóvízszolgáltatás, hulladékkezelés) folytatnak, amelyhez részben a térségben korábban kiépített infrastrukturális hálózatot veszik igénybe.

A Kárpátalján befektető magyar vállalatok a hazaitól teljes mértékben eltérő üzleti környezetbe kerülnek. Ebben a bizonytalan befektetési környezetben kiemelkedően fontos szerep jutott a vállalkozók Kárpátalján élő magyar kisebbség tagjaihoz fűződő személyes kapcsolatainak. A kérdőíves vizsgálat szerint hét magyar vállalatnál korábbi üzleti kapcsolatok könnyítették meg a kárpátaljai befektetést, míg hat kisebb cégnél rokon-baráti kapcsolatok is közrejátszottak. További két vállalkozásnál vállalkozásfejlesztési központ (vagy kereskedelmi és iparkamara) segítségével valósult meg a beruházás. Az üzlet-ember-találkozók, kiállítások és vásárok a megkérdezett magyar befektetők közül két céget segítettek a tőkekivitelben, míg az önkormányzatok három vállalatnál működtek közre a kárpátaljai vegyes- vagy leányvállalat létrehozásában. (Az önkormányzati részvétellel létrejött befektetési kapcsolatok a vizsgált mintában erőteljesen felülreprezentáltak voltak, amelynek az oka az ilyen jellegű vállalkozások könnyebb elérhetősége volt.)

Összegzés

Kárpátalja Magyarországgal kiépített külgazdasági kapcsolatai a térségben élő magyar kisebbségnek köszönhetően sokkal erőteljesebbek bármely más ukrán megyénél: Magyarország Kárpátalja legfontosabb exportpartnere, a magyar–ukrán vegyes vállalatok bejegyzésének gyakorisága pedig a tőkekapcsolatok intenzitásáról tanúskodik. A magyar tőke Kárpátaljára áramlása a kilencvenes évek második felében volt a legdinamikusabb, ezeket a tőkekihelyezéseket azonban még nem a magyar gazdasági szereplők valós ukrain befektetési szándéka, hanem a körbeáramló tőke magyarázza. A magyar vállalatok megerősödésének, az ukrainai piacgazdasági viszonyok megszilárdulásának és a határőrizeti rendszer szigorodásának együttes eredményeképpen a körbeáramló tőke jellegű befektetések fokozatosan csökkentek és napjainkra már a ténylegesen befektetési céllal kihelyezett magyar eredetű külföldi működő tőke is megjelent Kárpátalján.

A magyar vállalkozók befektetési döntései során elsősorban a piaci motívációk voltak meghatározók, hiszen a termelés és értékesítés külföldre történő kihelyezésével megnyílt számukra az ukrán piac, valamint a Független Államok Közössége belső vámkedvezményeinek köszönhetően az orosz piac is. A kárpátaljai magyar tőkebefektetések kapcsán nem is annyira ukrán–magyar, mint inkább magyar–magyar tőkekapcsolatokról beszélhetünk, mivel a jellemző vegyes vállalati forma esetében az ukrán partner a helyi magyar kisebbség tagjai közül került ki. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a megkérdezett vállalatok működőtőke-befektetéseik döntő többségét az ukrán régió magyarlakta területein, elsősorban Beregszász városában és a beregszászi járásban valósították meg.

A Kárpátalján befektető magyar vállalatoknak számolniuk kell azzal, hogy a hazaitól eltérő, bizonytalan befektetési környezetbe kerülnek. Ebben a kockázatos

és bizonytalan üzleti környezetben a magyar vállalkozások tőkeerősebb nyugat-európai (például osztrák) versenytársakkal szembeni előnye abból származik, hogy a térségben élő magyar kisebbség tagjaihoz fűződő vagy a rendszerváltás előttre visszanyúló üzleti kapcsolataiknak köszönhetően rendelkeznek azokkal a piaci információkkal, amelyek befektetéseik biztonságát és sikerességét biztosíthatják. Kárpátalja komparatív előnyeit tehát a magyar vállalatok olyan csoportja tudja kihasználni, amely jól ismeri a helyi viszonyokat, tisztában van az ukrán gazdaság irratlan szabályaival vagy megbízható partnereinek köszönhetően el tud igazodni a jogi bizonytalanságok útvesztőiben. A földrajzi közelség a kérdőíves vizsgálat tanúsága szerint meghatározó tényező a piaci informáltság szempontjából, hiszen a Kárpátalján befektető vállalatok többségének az Ukrajnával szomszédos magyar megyében, Szabolcs-Szatmár-Beregben van a székhelye. A magyar–ukrán határtól távolabbi területekről érkező vállalkozásoknál pedig az esetek többségében kimutatható a kárpátaljai magyar kisebbség tagjaihoz fűződő személyes kapcsolat.

Ahhoz, hogy a jövőben újra meginduljon a Kárpátaljára kihelyezett magyar tőkeállomány növekedése, illetve hogy még több magyar kis- és középvállalat lásson befektetési lehetőséget a határ menti ukrán megyében, mindenekelőtt az Ukrajnában általánosan jellemző üzleti környezetnek kell befektetőbaráttá válnia. Ezen pedig elsősorban nem a befektetők vonzását szolgáló törvények javíthatása tud segíteni, hanem a piacgazdasági viszonyok meggyőző jelenléte, a reformfolyamat eddigénél következetesebb és hatékonyabb megvalósítása. Ukrajna ígéretes befektetési piac a magyar vállalkozások számára, már csak méretéből adódóan is, hiszen önmagában akkora, mint összes többi szomszédunk együttvéve. Az ukrán gazdaság a 2014. évi politikai és gazdasági válságot követően feltehetően ismét az európai átlagot meghaladó fejlődési pályára áll, amelyből megfelelő feltételek esetén a magyar vállalkozói réteg is profitálhat. Mivel a hazai piac vásárlóereje feltehetően nem változik jelentősen az elkövetkező időszakban, a tőkekivitel (az egyértelmű kockázatok mellett) növekedési és jövedelemstabilizációs lehetőséget jelent a külpiacra lépésre érett magyar kis- és középvállalkozások számára, különösen az olyan ágazatokban, mint az agrárium, az információtechnológiai és a szolgáltatási szektor, az élelmiszeripar vagy a gépgyártás. A magyar–ukrán határ feltehetően hosszabb ideig az EU külső határa, gazdasági rendszerek közötti határ marad, éppen ezért mindkét oldal számára kulcskérdés a határ menti gazdasági együttműködés fejlesztése.

Jegyzetek

- 1 Ez az írás kibővíti és új elemekkel gazdagítja egy korábban megjelent publikációm (Imre 2013), azonban a téma megértése érdekében helyenként ismétlésekbe kellett bocsátkoznom.
- 2 A Kárpátalja nem hivatalos, de a helyi magyar szóhasználatban évtizedek óta elfogadott név, politikai-közigazgatási értelemben, földrajzi és tájnévként egyaránt. Tanulmányomban a terület megnevezésére ezért a továbbiakban ezt a kifejezést fogom használni.

- 3 A két országban a működő tőke számítási módszertana eltérő, ezért a becslések csupán közelítő képet adhatnak. Mivel azonban a Magyar Nemzeti Bank csak az Ukrajnába irányuló magyar tőke összegét tartja nyilván és nem közli ennek regionális megoszlását, a Kárpátalján befektetett magyar működő tőke aránya a teljes ukrainai állományból csak az ukrán régió statisztikai hivatalának adatai segítségével becsülhető. A MNB statisztikája szerint 2000-ben 16,2 millió eurónyi magyarországi működő tőke áramlott Ukrajnába, miközben a Kárpátaljai Statisztikai Hivatal 16,4 millió USD értékű magyar befektetést regisztrált. 2009-ben az MNB adatai szerint 362,5 millió eurónyi működőtőke-befektetést hajtottak végre magyarországi vállalkozások Ukrajnában, miközben a Kárpátalján befektetett hazai tőke csupán 34,7 millió USD-t tett ki.
- 4 A körbeáramló tőke jelensége kapcsán gyakran hivatkozott nemzetközi példa a Kínában befektetett, statisztikailag tajvani, eredetét tekintve azonban szárazföldi kínai tőke, amelyet ugyancsak a külföldi vállalkozásoknak nyújtott előnyök megszerzése, valamint az ellenőrzések kikerülése céljából fektetnek vissza kínai vállalkozásokba.

Irodalom

- Dunning, J. H. (1993): *Multinational enterprises and the global economy*. Addison Wesley, Reading
- Dunning, J. H., Narula, R. (1996): The investment development path revisited – Some emerging issues. In: Dunning, J. H., Narula, R. (eds.): *Foreign direct investment and governments: Catalysts for economic restructuring*. Routledge, London, 1–34.
- Hardi T. (2001): Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. In: Dormány G., Kovács F., Réti M., Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. A Magyar Földrajzi Konferencia 2001 CD kiadványa*. SZTE, Szeged
- Imre, G. (2013): The characteristics of the Hungarian FDI invested in Transcarpathia. *Central European Regional Policy and Human Geography*, 2., 31–40.
- Johanson, J., Vahlne, J.-E. (1990): The mechanism of internationalisation. *International Marketing Review*, 4., 11–24.
- Johanson, J., Wiedersheim-Paul, F. (1975): The internationalization of the firm – four Swedish cases. *Journal of Management Studies*, 3., 305–322.
- Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetsége (2013): *Kárpátalja gazdaságfejlesztési stratégiai terve*. Beregszász
- Ludvig, Zs. (2007): Hungarian–Ukrainian economic relations: Overview of the past one and half decade. *EU Working Papers*, 3., 30–52.
- Статистичний щорічник Закарпаття 2007. Ужгород, 2008
- Svetličič, M. (2003): Theoretical context of outward foreign direct investment from transition economies. In: Svetličič, M., Rojec, M. (eds.): *Facilitating transition by internationalization: Outward direct investment from Central European economies*. Ashgate, Aldershot, 3–16.
- Svetličič, M., Jaklič, A., Burger, A. (2007): Internationalization of small and medium-size enterprises from selected Central European economies. *Eastern European Economics*, 4., 36–65.
- <http://www.mnb.hu>, a Magyar Nemzeti Bank weboldala
- <http://www.uz.ukrstat.gov.ua>, a Kárpátaljai Statisztikai Hivatal weboldala

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORT

A visegrádi négyek vidéktípusainak megjelenése a nemzetközi és a nemzeti fejlesztési koncepciókban

Appearance of the Visegrad Four's types of rural territories in international and national development plans

BODNÁR GÁBOR

BODNÁR Gábor: tanársegéd, Szent István Egyetem, Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Békéscsaba; bodnar.gabor@gk.szie.hu

KULCSSZAVAK: vidéktípus, vidék – lehatárolás, területi politika, visegrádi országok, új vidékparadigma

ABSZTRAKT: A vidék szerepe jelentősen megváltozott napjainkra. Ez új kihívásokkal szembeesíti a területi politikákat és azok formálóit is. Ráadásul úgy kellene az erőforrásokat kedvezően hasznosítani és ezáltal csökkenteni a fennálló területi különbségeket, hogy a vidék fogalma és pontos területi meghatározása máig nem tisztázott és vitákat generál.

Munkámban a visegrádi országokban vizsgálom, hogy miképpen jelennek meg vidéktípusaik a nemzetközi és nemzeti vidékfejlesztési koncepciókban. Áttekintem az Európai Unió és az OECD vonatkozó módszertanát, majd az egyes országok vidékfejlesztési koncepcióiban található lehatárolási metódusokat. Így az egyes vidéktípusok egymással és a nemzetközi megközelítésekkel is jól összehasonlíthatóvá válnak, valamint az is láthatóvá válik, hogy azok milyen mértékben reflektálnak a mai város-vidék viszonyokra és a vidék új funkciói által támasztott kihívásokra.

Gábor BODNÁR: assistant lecturer, Faculty of Economics, Agriculture and Health Studies, Szent István University, Békéscsaba; bodnar.gabor@gk.szie.hu

KEYWORDS: rural territories – typology, rural territories – delimitation, regional policy, Visegrad Group countries, new rural paradigm

ABSTRACT: The role and function of rural areas have changed which fact makes both regional policies and its participants face new challenges. Also, resources should be utilised in a reasonable way so as to reduce existing differences between areas, while the exact concept and regional definition of rural areas has not been clarified.

In my work, I examine the Visegrad Four countries and how their types of rural territories appear in international and national rural development plans. The paper first describes the former OECD method and then the latest one, as it is more sophisticated. The European Union

also relies on this method, so in the study I investigate this approach as well, thus similarities and differences of the two approaches could be underscored.

The next focus was on delimitation methods used in each country's regional development plan. Czech, Hungarian, Polish and Slovak approaches are analysed. On the one hand, a comparison between both types of rural territories and international approaches is thus possible. On the other hand, we can also clarify to what extent the different types of rural territories react to recent urban-rural relations and to challenges raised by newly emerging functions of rural areas.

According to the delimitation methods which are being used by the four countries we can separate the Slovak Republic from the other three. The Slovak method is simply based on the OECD approach which does not provide a firm base for explaining local territorial and rural policies. The slightly more sophisticated Czech, Hungarian, Polish methodologies do not provide a clear understanding of rural policy either, but at least they serve as a more solid fundament for viewing decisions on territorial development. We can see many differences between the three methods. The Hungarian one also includes population density and it points out the areas that are lagging behind because of many social and economic problems. By way of simplification, we can say that the Polish approach is still sketchy, but it corresponds with the Czech method in that it is also making a distinction between "remote" and "close" rural municipalities and classifying urban areas by their functions. As a dividing line between remote and close rural municipalities this definition has been adopted: "45 minutes travel time to reach an urban centre with at least 50 000 inhabitants".

Bevezetés

A vidéki területeknek pótolhatatlan gazdasági, társadalmi, kulturális és ökológiai jelentőségük van (Perlín, Šimčíková 2008). Az Európai Unió kulturális és természeti sokszínűsége is nagyban köszönhető ezeknek a területeknek (EC 1999). Bár már több mint tíz éve megfogalmazódott egy területfejlesztési dokumentumban (EC 1999), hogy a vidéki területek funkciói nem csak a városkörnyékek kereskedelmét és nem is kizárólag mezőgazdasági, illetve turisztikai célt szolgálnak, a megállapítás napjainkra még inkább igazgá vált.

Annak ellenére, hogy a „vidék” számos országban évtizedek óta kutatások tárgyát képezi, nincs egyetlen, nemzetközileg elfogadott meghatározása (EC 2011). Nincs ez másként Magyarországon sem. Mint Kovács (1998) megállapítja, hazánkban a területfejlesztés előtérbe kerülésével divatos szó lett a „vidék”, amelynek fogalmát jelenleg is mindenki sajátosan értelmezi. Ez az azóta eltelt időszakban sem sokat változott.

A vidék fogalma megközelíthető az erre a térre jellemző települések mérete, funkciói, épített környezete szerint, de mivel a város meghatározhatósága lényegesen egyértelműbb, sokan vélik úgy, hogy a falu egyszerűen nem városi település, a vidéki térség pedig az, amely nem városias térség (Csatári 2001). Ahogy Csatári és Farkas (2006) kifejtik, alapvető nehézséget okoz, hogy a vidék (vagy a vidékies) kifejezés relatív fogalom, vagyis csak a városhoz (a városias-hoz) viszonyítva értelmezhető. Ebből adódóan a vidék, illetve a vidékies térségek teljesen pontos definíciója szinte lehetetlen. Vidékies térség lehet tehát az (Csatári, Farkas 2006, 99.),

- amely nem városias;
- amelynek települései jellemzően rurális jellegűek, településszerkezetük dominánsan falusias, tanyás, központja elsősorban kisváros (vagy házáinkban, az Alföldön sajátos mezőváros);
- amelyben a gazdaság és az intézményrendszer területi koncentrációja alacsony;
- ahol a mezőgazdaság mint ágazat domináns, sőt egyes térségekben kiemelkedő;
- a társadalom pedig „vidékinek” érzi magát.

Az egységes definíció hiányából következik, hogy a vidék területi lehatárolása régóta a viták keresztútjében áll (Hurbánek 2008). Ehhez Hurbánek (2008) azt is hozzáteszi, hogy nem egyértelmű, mely terület inkább rurális, mint urbánus, mi tekinthető inkább perifériának, mint centrumnak stb.

Csatári (2001) szerint a magyar vidékies kistérségek lehatárolásakor, illetve azok kategorizálásánál az OECD 150 fő/km²-es népsűrűségi határértékét 120-ra csökkentve kapunk olyan értéket, amely az átlagos magyar népsűrűséghez és hazánk sajátos településszerkezetéhez illeszkedik. Kovács (1998) ennél összetettebb módszertant javasol. Ő is használja a 120 fő/km² népsűrűségi kritériumot, de a vidék fogalmának meghatározására többek között az őstermelők számát és a népességcsökkenés mértékét is felhasználja. Továbbá azt javasolja, hogy a vidéki térségek lehatárolása elsősorban a hivatalos statisztikai kistérségekhez kötődjön. Utóbbi javaslattal Fehér (1998) csak fenntartásokkal ért egyet, szerinte a kistérségi vonzáskörzeteket a vidéki jelleg szempontjából egyebek mellett úgy lenne célszerű vizsgálni, hogy elhagyjuk a budapesti agglomerációt, az egyes körzetekből pedig kiemeljük a 10 ezer fő feletti településeket.

Az ekkora lakosságszámú települések Vincze (2005) definíciójában is fontos szerepet játszanak, aki szerint Magyarországon az a település tekinthető vidékinek, amely városi státussal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi státussal, de lakónépessége 10 ezer főnél kevesebb.

A lehatárolás kérdése természetesen fennáll a területi politikák számára is, amelyek hatékonysága értelemszerűen döntő mértékben függ a korrekt és pontos területi lehatárolástól, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó tértípus-meghatározástól.

A vidéki terület lehet adminisztratív, fogalmi és (területi) politikához kapcsolódó (Hurbánek 2008). A politikákhoz kapcsolódó vidékdefiníció párhuzamosan fejlődött a téma középpontba kerülésével. Ez a fejlődés tükrözi a vidéki terület fogalmi megközelítésének változását, amely a pusztán ágazati megközelítéstől egyfajta ágazati-területi megközelítésen keresztül eljutott a tisztán területi megközelítésig. A funkciók változását Perlín és Šimčíková (2008) is megemlíti.

Az, hogy mi a vidék szerepe a területi politikákban és a területfejlesztésben, számos kérdést felvet (Ward, Brown 2009). Ehhez kapcsolódóan is fontos az OECD (2006) tanulmánya, amely új vidékparadigmáról ír (vö. 1. táblázat). Az

1. táblázat: Az új vidékparadigma
The new rural paradigm

	A régi megközelítés	Az új megközelítés
Tárgya	kiegyenlítés, farmgazdaságok bevétele, farmgazdaságok versenyképessége	a vidéki területek versenyképessége, a helyi vagyon felértékelődése, a kihasználatlan erőforrások kiaknázása
Célágazata	mezőgazdaság	különféle gazdasági ágazatok (vidéki turizmus, gyáripar, infokommunikációs technológiák stb.)
Fő eszközei	szubvenció	beruházások
Fő szereplői	nemzeti kormányzatok, parasztok (farmerek)	a kormányzás minden szintje (szupranacionális, nemzeti, regionális és helyi), helyi szereplők (köz- és magánszereplők, civil szervezetek)

Forrás: OECD 2006, 60.

előzőekkel összhangban ez a dokumentum is kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a hely áll, nem pedig az ágazat.¹

Az új vidékparadigma része (OECD 2006) egyrészt a növekvő figyelem a vidéki funkciók iránt, ugyanis az OECD-tagállamok területének több mint három-negyede vidékies, így a társadalom számára nyújtott természeti és kulturális lehetőségek felértékelődtek. Másrészt az agrárpolitikák reformjának szükségessége, harmadrészt a decentralizáció és a regionális politikák trendjei befolyásolják ezt az új paradigmát.

*Tanulmányomban az utolsó szempont, vagyis a regionális politikák oldaláról vizsgálom a vidéket. A dolgozat célja annak vizsgálata, hogy a visegrádi négyek vidéktípusai hogyan jelennek meg a nemzetközi és az egyes országok vidékfejlesztési dokumentumaiban.*²

A visegrádi országok csoportjának kiválasztását indokolja, hogy nemzetközi összehasonlítást kívántam készíteni, így éltem azzal a feltételezéssel, hogy ennek csak akkor lehet értelme, ha Magyarország, illetve annak rurális tere olyan kontextusban szerepel, amely hozzá társadalmilag, gazdaságilag és történelmileg is szorosan kötődik. Így az összehasonlítás rávilágíthat az egyes országokban alkalmazott vidéktípusok előnyeire és hátrányaira, ezáltal is felhívva a figyelmet a fennálló problémákra. A célt és annak aktualitását külön is alátámasztja Perlín (2010) véleménye, aki szerint a vidéki területek lehatárolásának hatékony módszere sem a szakirodalomban, sem a politikai gyakorlatban nincs jelen. Munkámnak nem célja a területegységek kijelölésének hatékonyságát (pl. az egy főre jutó európai uniós támogatás mértéke) vizsgálni, viszont érdekes összehasonlítani a visegrádi országok vidéktípusait és a lehatárolások közötti módszertani különbségeket, melynek során a megállapításokat saját kritikai meglátásaimmal is igyekszem kiegészíteni.

A visegrádi országok vidéktípusainak megjelenése a nemzetközi fejlesztési dokumentumokban

Mielőtt az egyes országok fejlesztési dokumentumait vizsgálnám, áttekintem azokat a nemzetközi szakértői (policy) dokumentumokat, melyekben vidék-meghatározás található. Először az OECD (2010) „régi” tipológiáját ismertetem, mely közel két évtizedre nyúlik vissza. A módszertanra részben vagy egészben az Európai Unió is épített, így annak átvétele 2009-ig (EC 2009) megjelent az uniós területi politikák kapcsolódó dokumentumaiban.

Ha az OECD régi város-vidék tipológiáját regionális szinten vizsgáljuk, megállapítható, hogy az OECD megközelítésében túlnyomóan városi, átmeneti és túlnyomóan vidéki területekről beszélhetünk. Az OECD (2010, 3.) módszertana azon alapul, hogy az adott térség népességének hány százaléka él 150 fő/km²-nél nagyobb népsűrűségű településen. A szervezet a vidéktípusokat lényegében az uniós NUTS 2 és NUTS 3 szintjein különbözteti meg.

A módszertant a hivatalos uniós dokumentumokban is döntően NUTS 3 szinten alkalmazták, de előfordult (pl. EC 2008), hogy NUTS 2 régiók esetében is használták (bár ez utóbbi esetben könnyű belátni, hogy a NUTS 2 szint túl „magas”, ott a definíció nem igazán használható).

Véleményem szerint a tipizáláshoz kapcsolódó 150 fő/km² túlságosan magas küszöbérték, a visegrádi országok esetében is. Nem véletlen, hogy az OECD módszertanát számos kritika érte (EC 2010a; ENRD 2010; Obádovics 2004). Többek között ez történt az Európai Unió részéről is, amely a közelmúltban új módszertant dolgozott ki. 2010-től már e módszertan szerint jelent meg az uniós azon vidékfejlesztési dokumentuma (EC 2010b; EC 2011), amelyben statisztikai és gazdasági adatokat közölnek.

Az uniós összetettebb tipológiája (EC 2010a), két lépcsőfokból áll.³ Az osztályozás alapvetően a városi területeket hivatott meghatározni 300 fő/km²-es népsűrűségi küszöbértékkel, amelyet egy négyzetkilométeres rasztercellákban vizsgál. A vidéki népességet pedig az e módszertan szerint városiként azonosított népességen kívüli lakosságként határozza meg.

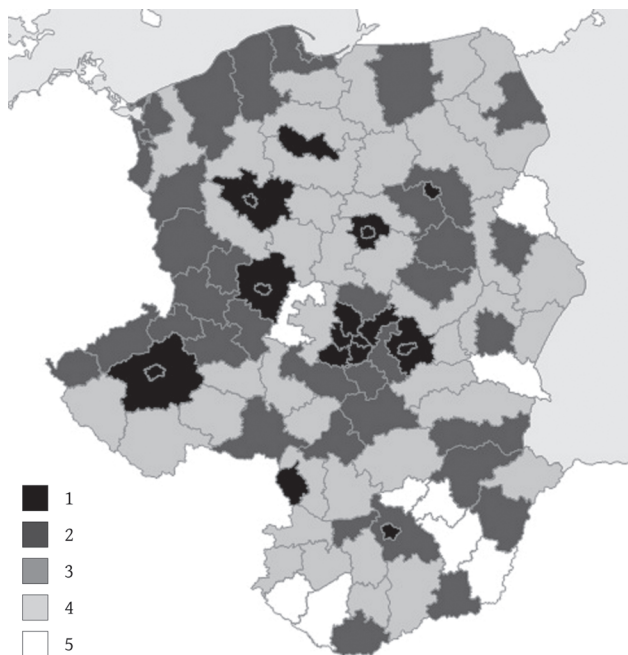
Közösségi szinten például a skandináv országok térszerkezete oly mértékben különbözik a központi térségek iparvidékeitől, hogy azokat rendkívül nehéz egyazon mutatórendszer keretei között lajstromba venni. Mindazonáltal az uniós ezen új, az ötödik kohéziós jelentésben (EC 2010c, 21.) is alkalmazott tipológiája egyértelmű előrelépés az OECD gyakorlatához képest. A visegrádi négyek mind a négy országában tapasztalhatók különbségek, bár jelentősebb eltérés csak Csehország esetében mutatkozik. Magyarországon e módszertan szerint például „erősebben” vidéki három dunántúli megye (Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Vas). De Lengyelország és Szlovákia esetében is mutatkoznak különbségek.

Előbbi területi besorolásoknak szofisztikáltabb változatát tartalmazza a vidéki területek fejlesztési lehetőségeit tagállamonként számba vevő EDORA kutatási projektről szóló dokumentum (ESPON 2011), amely az új módszertant a

távolsággal kibővítve felülvizsgáló uniós kiadvány (Dijkstra, Poelman 2008). Ez az OECD új, „kiterjesztett” módszertanára (Brezzi, Dijkstra, Ruiz 2011)⁴ reflektál, amelyben már leírják, hogy a korábbi módszertan szerint vidékinek minősülő terület egységek teljesítménye között igen nagy eltérések lehetnek a legközelebbi nagyváros távolsága miatt. Természetesen a legközelebbi nagyváros elérhetősége és annak a környező térségre gyakorolt hatása alapjaiban meghatározó. Ez a módszertan azt is vizsgálja, hogy a terület egységek lakosságának legalább fele képes-e egy legalább 50 000 fős települést 45 percen belül közúton elérni. A terület egységeket öt osztályba⁵ sorolják be, így a különbségek is árnyaltabbak.

A távolság szerepét felismerve az ötödik kohéziós jelentésben (EC 2010c, 96.) ez a legújabb tipológia is megjelenik. Mint azt Dijkstra és Poelman (2011) leírják, az unió támaszkodik az OECD módszertanára, de a népsűrűségi számítások terén továbbra is saját rasztercelláit alkalmazza (1. ábra).⁶ Ebből adódóan van némi eltérés az OECD és az EU térségi besorolásában, de azok nem jelentősek.

1. ábra: A visegrádi régiók város–vidék tipológiája az új uniós módszertan alapján
Urban–rural typology of NUTS 3 regions of Visegrad countries according to the new methodology of the European Union

Jelmagyarázat: 1: túlnyomórészt városi régiók; 2: nagyvárosközeli, közepesen vidéki régiók; 3: közepesen vidéki jellegű távoli régiók; 4: nagyvárosközeli, túlnyomórészt vidéki jellegű régiók; 5: túlnyomórészt vidéki jellegű, távoli régiók. Nagyvárosközelinek minősül egy régió, ha népességének legalább 50%-a közúton kevesebb, mint 45 percre él egy legalább 50 000 lakosú nagyvárostól.

Az új, távolságot is figyelembe vevő uniós módszertan alkalmazásáról Dijkstra és Poelman (2011) leírják, hogy az alacsonyabb területi szintű osztályozások továbbra is szükségesek, hiszen a NUTS 3 szint alatti adatok nehezen elérhetők az EU egészére. Hozzáteszik, hogy ezek a tipológiák nem közvetlenül a politikák számára vannak kialakítva.

Az Európai Bizottság minden tagállamra publikált egy hivatalos adatokon alapuló dokumentumot, amelyekben vázolják az egyes országok által elfogadott célokat, összhangban az Európa 2020 (EC 2010d) stratégiával. E dokumentumok a felkészülést és az azok utáni tárgyalásokat voltak hivatottak segíteni a 2014-ben elkezdődött programozási időszakra. A visegrádi országokban (EC 2012a, 2012b, 2012c, 2012d) az előbb ismertetett módszertannal, öt osztállyal szerepelnek a régiók. Így erősen valószínűsíthető, hogy a 2020-ig használatos közösségi szintű hivatalos vidékbesorolás ezen fog alapulni. Véleményem szerint viszont a módszertan arra és csak arra alkalmas, hogy felülnézetből viszonylag korrekt országjelentések születhessenek, de komoly vidékpolitikát hiba lenne rájuk építeni.

Az EDORA-tanulmány (ESPON 2011) e módszertan szerint tekintette át többek között az országok demográfiai és foglalkoztatási helyzetét. Minden országban az ötödik pont a vidék és város kapcsolatát elemzi. E dokumentumot feldolgozva a négy visegrádi országról az alábbi megállapítások tehetők.

Csehországban a vidéki és városi területek igen közel fekszenek egymáshoz, a városi és a vidéki lakosság nincs elszigetelve egymástól. A városi lakosság jelentős része (a családok kb. 15%-a) tulajdonol vidéki házat is, amelyet rendszeresen látogat, míg a vidéki lakosság döntő többségének vannak rokoni kapcsolatai a városokban.

Magyarországról kiemelik, hogy a város–vidék reláció súlyos problémákkal és konfliktusokkal terhelt, amelyek mögött a politika, fiskális okok és a történelmi vonatkozások is szerepelnek. További probléma, hogy gyakorlatilag nem voltak és jelenleg sincsenek kezdeményezések az urbánus–rurális együttműködés terén, továbbá gondot okozott, hogy párhuzamosan működtek a KSH statisztikai kistérségei és a LEADER helyi akciócsoportok – a területi párhuzamoság miatt szétforgácsolódtak az erőforrások.⁷

Faragó (2008) számos területpolitikai dokumentum alapján megemlíti az új város–vidék viszony kialakításának fontosságát. Faragó szerint mára általánossá vált a városkörnyéki kapcsolatok szorosabbá válása, így ennek megjelenítése kívánatos volna a térszerkezetben is. Viszont a településhálózat legfontosabb problémái között Salamin, Radvánszki és Nagy (2008) megemlíti a város és vidékének, illetve azok egységének és funkciómegosztásának nehézségeit, amihez szorosan kapcsolódik a funkcióhiányos vidéki kisvárosok problematikája. Mindenesetre a városok és funkcionális térségük besorolását egyebek mellett meghatározza azok földrajzi helyzete, vagyis elérhetőségük (Faragó 2008).

Az EDORA-dokumentum (ESPON 2011) megfogalmazza, hogy a lengyel vidék és város kapcsolatában fontos szerepet játszanak a kisvárosok mint a helyi fejlesztés központjai. A gazdasági és munkaerő-piaci szereplők igen aktívak a

kisvárosokban és azok környezetében. Így lehetővé válik e kisvárosi centrumok jelentőségét tartalommal megtölteni a helyi gazdasági és társadalmi tér számára. Fontos jelenség a város és a vidék differenciálódó társadalmi-gazdasági helyzete. Ennek egyik oldalán megjelenik a magasan kvalifikált rétegek beáramlása a szuburbiákba, míg a másik oldalon a periférikus területek népességének csökkenése vagy stagnálása áll, ami felborítja a népesség kor- és nemi összetételét.⁸ Alapvetően elmondható, hogy az utóbbi évek további periferezálódást hoztak azon területek számára (főleg Kelet-Lengyelországban), amelyek távol esnek a központoktól.

Szlovákia esetében a dokumentum röviden ismerteti egy felmérést, amely szerint a vidéki lakosság – annak helyzetéből adódóan – számos aggodalommal terhelt. Ezek megfogalmazódnak a munkanélküliségtől való félelemben, de a gazdaságfejlesztés iránt sincs igazán bizalom. A félelmeket többek között az mutatja, hogy a reformok támogatottsága igen alacsony.

A nemzetközi dokumentumok között meg kell említeni a visegrádi négyek⁹ közös együttműködésének területfejlesztési dokumentumait. Az együttműködés keretében 2010-ben elkészült az ún. közös dokumentum (Common Document 2010), amely az egyes tagállamok fejlesztési területeit jeleníti meg azok területfejlesztési dokumentumai alapján. Ebben döntően fejlesztési pólusokról és tengelyekről van szó, a vidéki térségek gyakorlatilag nem jelennek meg.

A visegrádi országok vidéktípusainak megjelenése a nemzeti vidékfejlesztési koncepciókban

A fejezetben ismertetem az egyes vidéktípusok nemzeti vidékfejlesztési stratégiákban (FVM 2007; MA 2008; MARD 2007a, 2007b, MASR 2009) való megjelenését a visegrádi országokban. Ezekhez kapcsolódóan az Európai Bizottság által a közelmúltban életre hívott Európai Vidékfejlesztési Hálózat dokumentuma (ENRD 2010) áttekinti, hogy az egyes országok a 2007–2013-as időszakban a nemzeti vidékfejlesztési terveikben hogyan definiálták a rurális tereket.

A tipológiák és a területi politikák kapcsolatának elemzésekor (ENRD 2010, 102–103.) megkülönböztetik az ágazati tipológiákat a területi tipológiáktól. Előbbi az ágazatok felől közelíti meg a fejlesztendő részegységet, míg utóbbi osztályba sorolás útján. A szektorális tipológia esetében a területi politikákhoz fűződő szoros kapcsolat magától értetődő, míg a területi tipológia esetében nem mindig van meg ez a kapcsolat, de természetesen ilyen esetek ritkán fordulnak elő. Munkámban értelemszerűen a területi tipológiákat vizsgálom. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a dokumentumban még nem jelenik meg az unió saját módszertana, annak kiindulópontja az OECD régi tipológiája. A visegrádi országok közül csak Szlovákia alkalmazza ezt a módszert, a másik három országnak az OECD-étől eltérő definíciói vannak (2. táblázat).

2. táblázat: A vidéki területek és népesség aránya az OECD és a nemzeti módszertanok alapján
 Comparison between OECD and national definitions in terms of rural area and population

Ország	Módszertan	Az OECD módszertan szerint			A nemzeti módszertan szerint		
		LAU 2 szinten					
		Vidéki terület (%)	Vidéki népesség (%)	Vidéki települések (%)	Területi szint	Vidéki terület (%)	Vidéki népesség (%)
Csehország	saját	83	30	89	LAU 2	74	26
Magyarország	saját	88	43	92	LAU 2	87	47
Lengyelország	saját	90	40	80	LAU 2	93	39
Szlovákia	OECD	86	41	89			

Forrás: ENRD 2010, 20.

Csehország vidékmegközelítése

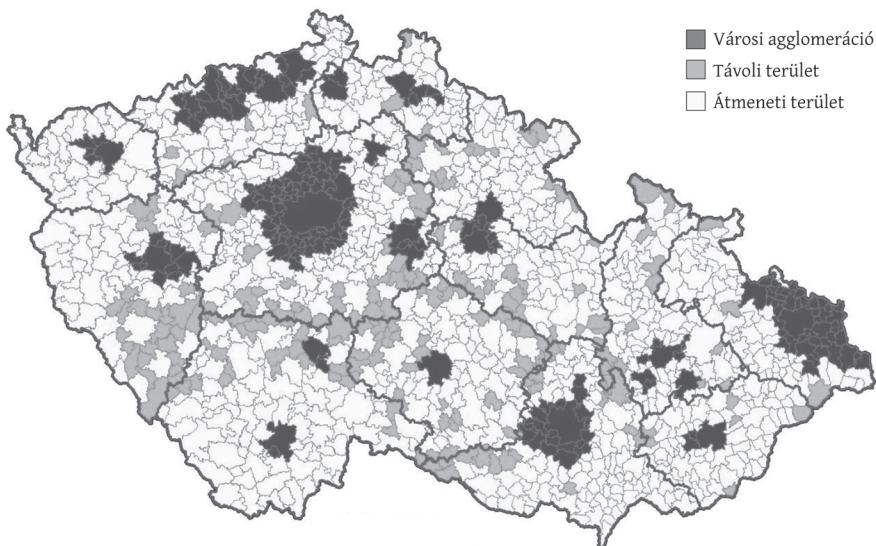
Az előbbi dokumentum első fázisát összefoglaló munka (ENRD 2009) részletesen foglalkozik a vidékfejlesztési tervekben megjelenő rurális területek lehatárolásával. Emellett az ország vidékfejlesztési tervében (MA 2008) leírják, hogy az általánosan használt statisztikai határ 2000 fő a vidéki települések meghatározására. Hozzáteszik, hogy vannak vidéki települések ezen küszöbérték felett is, amelyek még nem városok.

Az ország vidékfejlesztési terve (MA 2008) a vidéki területeket a Cseh Köztársaságban *szuburbánnak, átmenetinek és távolinak* sorolja be, bár ennek a besorolásnak nem létezik egyértelmű meghatározása. A két legalacsonyabb adminisztratív lépték közül a hivatallal rendelkező települések száma (306) túl alacsony, míg a településeké összesen (6248) túl magas. A kettő közötti ún. szubrégión (1000–1300 közötti számmal) a leginkább alkalmas terület egység, ezek az alapfunkciókkal (iskola, posta, egészségügyi központ) rendelkező településeket és azok legszorosabb vonzáskörzetét tartalmazzák. E lépték alkalmazásával lehetségessé válik három koherensebb típust meghatározni. A *szuburbán vidéki területek* a városok agglomerációjába tartoznak vagy a városi területeken (50 000 lakos felett) található vidéki települések. A *távoli vidéki területek* a (pl. gazdasági és társadalmi értelemben) periferikus területeket foglalják magukba, míg az *átmeneti területek* a Cseh Köztársaság fennmaradó területeit jelentik.

A városi agglomerációkat és periferikus területeket már korábban meghatározták, a cseh vidékfejlesztési dokumentumban (MA 2008) leírtak alapján azok megújítása folyamatban van. A 2. ábra az előbbieken leírt meghatározás első változatát ábrázolja, amely a jövőben fontos kiegészítésekre szorul.

A módszertan pozitívumaként értékelhető, hogy reflektál a valós folyamatokra, a kialakult városi agglomerációk vonatkozásában megjelenik a város és a vidék kapcsolata. Ugyanakkor elmondható a városi agglomerációk abszolutizálása is, hiszen minden az ezektől vett távolságon alapul. Ha területfejlesztési szemszögből vizsgáljuk a kérdést, vélelmezhetően ez az esetek többségében

2. ábra: A vidéki települések osztályozása Csehországban
 Typology of rural areas in the Czech Republic

Forrás: MA 2008, 368.

helytálló, vagyis a centrumoktól földrajzi és kapcsolati értelemben is távol eső területek elmaradottnak minősíthetők, de ez bizonyára nem áll fenn minden esetben.

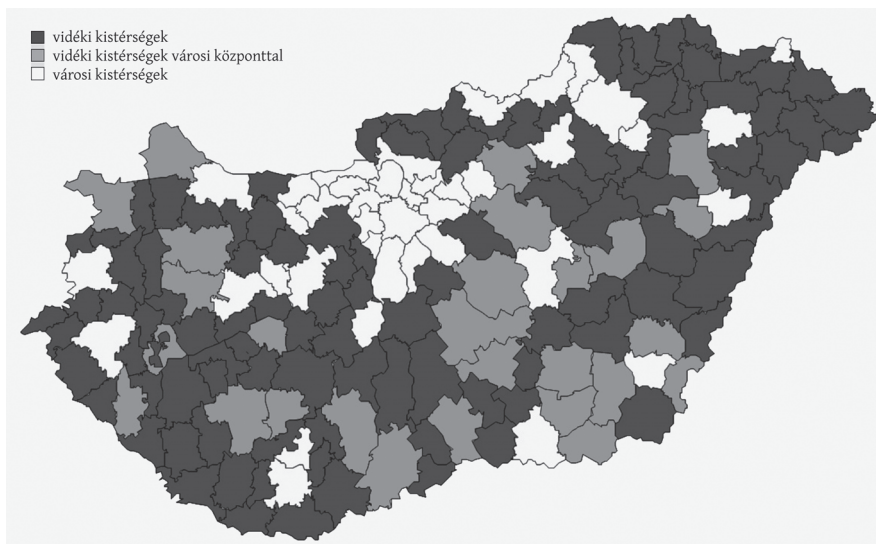
Magyarország vidékmegközelítése¹⁰

Magyarországon – mint az Új Magyarország vidékfejlesztési programban is olvasható (FVM 2007) – a vidéki térségek kijelölésére először a vidékfejlesztési támogatási célprogramban (2000–2003) került sor, ahol azok a települések voltak jogosultak támogatásra, amelyeknél a népsűrűség nem haladta meg a 120 fő/km² értéket. Majd az igényeknek megfelelően némileg módosították a definíciót, így bekerülhettek a körbe a 10 000 fő alatti lakosságszámú települések, kivéve Budapest agglomerációjában, de a közigazgatásilag nagyobb városokhoz tartozó külterületek vidéki térségnek minősültek.

Magyarországon a vidéki jelleget kistérségi szinten az Országos területfejlesztési koncepció (OTK 2005) határozta meg, melyet a 97/2005. (XII.25) országgyűlési határozat hagyott jóvá. Magyarország saját, három kategóriát tartalmazó osztályozási rendszert alakított ki a kistérségek megkülönböztetésére (3. ábra).

A kistérségek osztályozásában fontos szerepet játszik az adott területegység központjának mérete. A vidékiesség további kritériumai alapján (FVM 2007, 52–53.) a következő csoportokat alakították ki:

3. ábra: Magyarország vidékies kistérségei
Rural microregions of Hungary

Forrás: OTK 2005 alapján.

- városi kistérségek: a népsűrűség meghaladja a 120 fő/km² értéket;
- vidéki kistérségek városi központtal: a népsűrűség alacsonyabb, mint 120 fő/km², a központi település lakossága meghaladja a 20 000 főt;
- dominánsan vidéki kistérségek: a kistérség népsűrűsége 120 fő/km² alatt van, a központi település lakossága nem éri el a 20 000 főt.

Értelemszerűen a második és harmadik kategória a vidéki terület. Ezzel a módszertannal az ország területének 87%-a vidékként definiálható (ENRD 2009). Egy másik használatos tipológia (FVM 2007, 55.) gazdasági szempontból vizsgálja a kistérségeket, ez alapján beszélhetünk városkörnyéki (típusú) kistérségekről, mezőgazdasági kistérségekről, turisztikai potenciállal rendelkező kistérségekről és ipari térségekről.

Az Új Magyarország vidékfejlesztési program mellékletében (FVM 2007) három további vidékmegeközelítés található. A gazdasági fejlesztést célzó intézkedések (17. melléklet), az életminőség javítását célzó intézkedések (19. melléklet) és a LEADER intézkedés (23. melléklet) hatálya alá tartozó földrajzi területek meghatározásában közös, hogy azok mind a három esetben népességszámmal és népsűrűséghez vannak kötve.

Az Országgyűlés az 1/2014 (I. 3.) határozatával elfogadta a Nemzeti fejlesztés 2030 – Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepciót (MK 2014), mely szintén tartalmaz vidéklehatárolást. A vidékfejlesztés beavatkozási térségeit öt pontban ki is emeli a dokumentum (MK 2014, 152.):

- általános jellemzők által kijelölt vidéki térségek;
- speciális táji, környezeti problémák, adottságok alapján kijelölt vidéki térségek;
- jelentős társadalmi hátrányokkal, problémákkal rendelkező vidéki térségek;
- speciális vidékfejlesztési feladatot jelentő térségek;
- helyi, térségi, vidékfejlesztési együttműködések.

A vidékpolitikai dokumentum a 120 fő/km² alatti területeket tekinti rurális térségeknek, viszont hozzáteszi, hogy ennek a tervezési-statisztikai szerepen túl az uniós vidékfejlesztési támogatások célterületeinek kijelölésében is van jelentősége.

A koncepcióban szereplő térkép (MK 2014, 153.) azon túl, hogy a járási rendszer mentén feltünteti a 120 fő/km² alatti területeket mint vidékies térségeket, ábrázolja a tanyás és aprófalvas térségeket is, valamint külön jelöli a Homokhátságot, a Cserehátot és az Ormánságot.

Mivel vidéknek egyszerűen a 120 fő/km²-nél alacsonyabb népsűrűségű területek minősülnek, így ez nem túl bonyolult lehatárolás, a 2005-ös OTK-val szemben az egyes vidéki térségek a központjukban meglévő funkciók alapján sincsenek megkülönböztetve. Mégis előremutató, hogy öt pontban kiemelték a vidékfejlesztés beavatkozási térségeit.

Lengyelország vidékmegközelítése

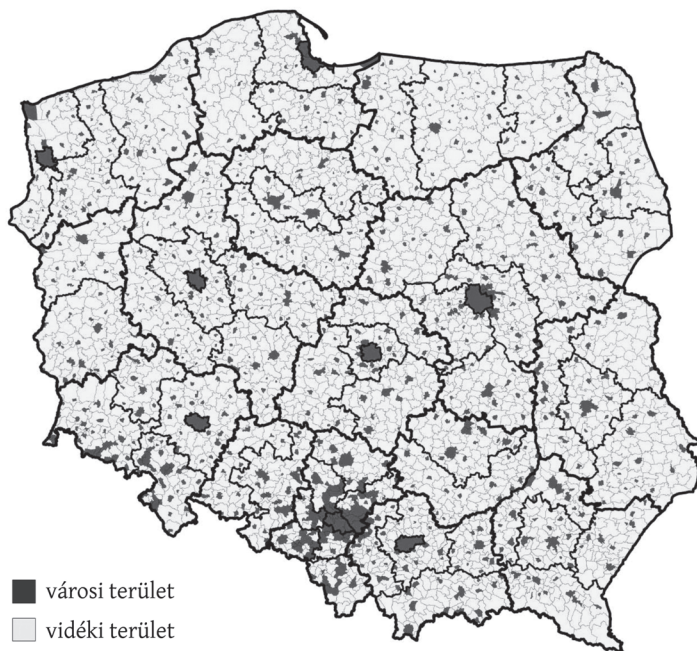
Lengyelországban azok a területek minősülnek vidéknek (MARD 2007a), amelyek kívül esnek a városok adminisztratív határain, vagyis vidéki gmina elnevezésű területegységek vagy a városi-vidéki gmina vidéki részei. A rurális területek meghatározása indokolt esetben kiterjedhet olyan kisebb városokra, amelyek funkcionálisan kapcsolódnak a vidékhez. Az e módszertan által vidéknek besorolt terület közel azonos azzal, mint amely rurális térségnek minősülne az OECD módszertana alapján (4. ábra). Az ország vidékfejlesztési tervében továbbá megfogalmazódik (ENRD 2009), hogy a vidéki és városi területek szoros kapcsolatban állnak egymással.

A lengyel vidékfejlesztési programban (MARD 2007b) is leírják és a lengyel vidékstratégiában (MARD 2007a, 6.) is rögzítik, hogy a vidékfejlesztési programban azon, közös adminisztratív határon belüli kistelepülések és falvak együttese minősül vidéki területnek, mely:

- vidéki gmina,
- városi-vidéki gmina (a 20 000 főt meghaladó népességű települések¹¹ kivételével) vagy
- városi gmina (az 5 000 főt meghaladó népességű települések kivételével).

Viszont azt hangsúlyozzák (MARD 2007a), hogy ez a város-vidék meghatározás csak elméleti megközelítés, és inkább indikatívként kell kezelni.

4. ábra: Lengyelország városi és vidéki területei a területi számjelrendszer szerint, 2009
Territorial division of the country on urban and rural areas according to the TERYT, 2009

Forrás: GUS 2011, 91.

A használatos vidéktípusok nincsenek térképen ábrázolva a Nemzeti vidékfejlesztési tervben, azt a lengyel statisztikai hivatal dokumentuma (GUS 2011) közli.

Amint azt az OECD (2009, 5.) leírja, a vidéki területek határait a TERYT Register¹² tartalmazza, valamint ez az OECD-kiadvány a lengyel statisztikai hivatal (GUS) egy dokumentumát felhasználva lehatárolja a vidéki területeket. Ez alapján a vidéki területek a vidéki gminákat és részben a városi-vidéki gminákat foglalják magukba. A városi gminák egyetlen várost, illetve települést tartalmaznak. A vidéki gminában csak vidéki területek találhatók, de a városi-vidéki gminában vannak városok és vidéki területek is. Bonyolítja a helyzetet, hogy a vidék különböző támogatási programjaiban más-más vidékmeghatározásokat is használnak.

Meglátásom szerint a számjelrendszer szerinti vidéklehatárolás pusztán adminisztratív keretrendszer, ennél nem is kíván tartalmasabb szerepet betölteni. Ez logikusnak nevezhető, hiszen már a lengyelországi földrajzi méretek mellett is igen nehéz lenne általános, minden szempontból alkalmas lehatárolást kialakítani.

Szlovákia vidékmegközelítése

Szlovákia, mint ahogy azt a korábbiakban írtam, az OECD módszertanát alkalmazza, módosítások nélkül (ENRD 2009). E módszertan szerint három kategóriát alakítottak ki: döntően vidéki területeket, egyéb vidéki területeket és döntően városi területeket különböztetnek meg.

Az ország vidékfejlesztési terve (MASR 2009) alapján a NUTS 3 térségek közül kettő minősül döntően vidékinek, Besztercebánya és Nyitra térsége. Az egyéb vidéki kategóriába tartozik öt régió, a döntően városiba pedig Pozsony és térsége (5. ábra). Így a szlovák vidékmegközelítésről az mondható el, amit az OECD módszertanával kapcsolatosan a cikk korábbi részében már megemlítettem: az nem képes megfelelő mélységben megkülönböztetni a vidéki területeket.

5. ábra: Szlovákia vidéki területei NUTS 3 szinten
Rural regions of Slovakia at the NUTS 3 level

Forrás: MASR 2009, 9.

Összegzés

Munkámban megvizsgáltam, hogy a visegrádi négyek vidéktípusai hogyan jelennek meg a nemzetközi és az egyes országok nemzeti fejlesztési dokumentumaiban. Mivel a „vidéknek” nincs egyetlen, nemzetközileg elfogadott definíciója, így ez kihat a területi politikákra is.

Azon nemzetközi dokumentumok vizsgálatát, amelyekben megjelennek a visegrádi négyek, az OECD „régí” módszertanával kezdtem. Majd ismertettem egy újabb, szofisztikáltabb változatot, valamint áttekintettem, hogy e dokumentumokra hogyan és milyen mértékben támaszkodik az Európai Unió. Bár a vizsgált területi szint (NUTS 3) nem igazán alkalmas a területi politikák számára, mégis megfigyelhető egy „evolúciós” folyamat, ahogyan fokozatosan letisztultak az egymásra is hatást gyakorló nemzetközi módszertanok.

A nemzeti vidékfejlesztési dokumentumok vizsgálata után összehasonlíthatóvá vált a négy ország vidékmeghatározásra alkalmazott módszertana, ez pedig elméleti keretrendszert nyújthat a gyakorlati beavatkozás számára.

A vidék módszertani lehatárolásának alapján egyértelműen elkülöníthetjük Szlovákiát, illetve a másik három országot: előbbi igen egyszerű, az OECD-től átvett módszertana semmiképpen sem nyújt támpontot a területi politikák számára. Önmagában viszont természetesen a sikeres területfejlesztéshez nem elégséges a cseh, lengyel és magyar keretrendszer sem, de azok némileg szofisztikáltabb mivolta inkább alkalmas lehet a helyes felismerésekre és megállapításokra.

A jelenleg hatályos magyar megközelítés bár elég egyszerű (hiszen a népsűrűsége alapszik és a vidékinek minősülő térségek között nem tesz különbséget abban, hogy központi településeiken melyek az elérhető funkciók), az mégis előremutató, hogy külön pontokban emeli ki a vidékfejlesztés beavatkozási térségeit.

A lengyel megközelítés keretrendszerként értékelhető, bár a felosztásban jellegéből adódóan vidékinek minősülő területek egyúttal a funkcióhiányos jellegre is utalnak. Így a módszer tan képes lehet megfelelő kiindulópontot biztosítani esetleges beavatkozásokhoz.

Látni kell, hogy bár mind a négy vizsgált országban fontos vagy fontos lenne a vidék precíz meghatározása, ez önmagában mégsem elégséges a sikeres területi politikákhoz. Könnyű belátni, hogy egy ország területfejlesztése nem épülhet arra a túlságosan leegyszerűsítő nézetre, hogy a „vidék” elmaradott, főleg ha e kategorizálás nem kapcsolódik a funkciók meglétéhez. Így pozitívan értékelhető a cseh módszer tan, hiszen bár nehéz az egyes funkciók meglétét és minőségét tényszerűen megvizsgálni, ebben segíthet a távolság megjelenítése a tipizálásban. Ennek létjogosultságát az is alátámaszthatja, hogy a szemlélet az unió új módszertanában is megjelenik, és közvetve – például a beruházások elemzési szempontjával – az OECD új vidékparadigmájához is kapcsolódik.

Jegyzetek

- 1 Véleményem szerint a táblázat túlságosan élesen állítja szembe a régi és az új megközelítést. Ez a szemléletesség miatt előny, de túlzó leegyszerűsítésnek érzem, hogy az új megközelítésben a mezőgazdaság már nem is szerepel.
- 2 Mivel a tanulmány célja a vidéktípusok megjelenésének bemutatása és vizsgálata a szakértői (policy) dokumentumokban, így bár a bevezetésben érintem a kutatói-elméleti megközelítéseket, azokat mélységükben nem vizsgálom.
- 3 A részletes módszertan megtalálható itt: EC (2010, 242.).
- 4 Bár Dijkstra és Poelman (2008), valamint Brezzi és szerzőtársai (2011) írása is kutatókhoz mint szerzőkhöz köthető, előbbi uniós, utóbbi OECD-kiadványt takar.
- 5 A gyakorlatban az ötből az átmeneti, távoli kategória alig néhány esetben fordul elő, így az OECD dokumentuma (Brezzi, Dijkstra, Ruiz 2011) a praktikusság végett a másik négy kategóriát elemzi.
- 6 A tipológiának része, de a visegrádi országok esetében nem található a közepesen vidéki jellegű távoli régiók kategóriájába eső terület egység.

- 7 E probléma orvoslásához talán az átalakuló hazai területfejlesztési rendszer is képes hozzájárulni, vagyis a térségi integráció európai felértékelődésével megjelenő két új eszköz, az integrált területi beruházások és a közösségvezérelt helyi fejlesztések közül utóbbi ilyen téren előremutató.
- 8 E folyamatot erősíti a térségi összehasonlításban „unikálisnak” nevezhető lengyel nemzetközi migráció is.
- 9 A vizsgált dokumentum megszületésekor egészen pontosan V4+2 névvel illették ezt az együttműködést, mert abban a négy visegrádi ország mellett Románia és Bulgária is részt vett.
- 10 A magyar vidék meghatározásával kapcsolatos tudományos, illetve elméleti megközelítések-ről lásd: Bodnár (2011).
- 11 Más esetekben a lengyel vidékfejlesztési program (MARD 2007b) eltérő határértéket alkalmaz a városi-vidéki gmina esetében, az abból kimaradó települések lakosságszámát illetően.
- 12 A TERYT Register (National Official Register of Territorial Division of the Country) lényegében a lengyel területi számjelrendszer.

Irodalom

- Bodnár G. (2011): What is rural? Some possible methods to define rural areas. In: Ferencz Á. (szerk.): *Erdei Ferenc 6. Tudományos Konferencia. 3. kötet. Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét*, 235–239.
- Brezzi, M., Dijkstra, L., Ruiz, V. (2011): *OECD extended regional typology: The economic performance of remote rural regions*. OECD Publishing, Paris (OECD Regional Development Working Papers) <http://dx.doi.org/10.1787/5kg6z83tw7f4-en> (Letöltés: 2012. május 11.)
- Csatári B. (2001): A vidék földrajzi kérdései. In: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 1–9.
- Csatári B., Farkas J. (2006): A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom*, 4., 97–109.
- Common Document (2010): *Common spatial development document of the V4+2 countries*. Submitted to: Meeting of Ministers responsible for regional development of the Visegrad Group countries, Bulgaria and Romania held in Budapest (Hungary) on the 29th of March, 2010.
- Dijkstra, L., Poelman, H. (2008): *Remote rural regions. How proximity to a city influences the performance of rural regions*. European Commission, Brussels (Regional Focus; 1.) http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2008_01_rural.pdf (Letöltés: 2012. május 7.)
- Dijkstra, L., Poelman, H. (2011): *Regional typologies: a compilation*. European Commission, Brussels (Regional Focus, 2011/1.) http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2011_01_ty-pologies.pdf (Letöltés: 2012. május 7.)
- EC [European Commission] (1999): *European spatial development perspective. Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. Luxembourg
- EC [European Commission] (2008): *Rural development in the European Union. Statistical and Economic Information Report 2008*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel, http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2008/RD_Report_2008.pdf (Letöltés: 2012. május 5.)
- EC [European Commission] (2009): *Rural development in the European Union. Statistical and economic information report 2009*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel. http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2009/RD_Report_2009.pdf (Letöltés: 2012. május 5.)
- EC [European Commission] (2010a): *Eurostat regional yearbook 2010*. Luxembourg
- EC [European Commission] (2010b): *Rural development in the European Union. Statistical and economic information report 2010*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural

- Development, Brussel. http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2010/RD_Report_2010.pdf (Letöltés: 2012. május 7.)
- EC [European Commission] (2010c): *Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Luxembourg
- EC [European Commission] (2010d): *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels
- EC [European Commission] (2011): *Rural development in the European Union - Statistical and economic information report 2011*. European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussels. http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2011/full-text_en.pdf (Letöltés: 2012. május 6.)
- EC [European Commission] (2012a): *Country fact sheet Česká Republika*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_cz_en.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- EC [European Commission] (2012b): *Country fact sheet Magyarország*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_hu_en.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- EC [European Commission] (2012c): *Country fact sheet Polska*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_pl_en.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- EC [European Commission] (2012d): *Country fact sheet Slovensko*. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/country2012/country_sk_en.pdf (Letöltés: 2012. május 10.)
- ENRD [European Network for Rural Development] (2009): *Targeting territorial specificities and needs in rural development programmes. Step 1 report*. http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/filedownload.cfm?id=BC74BE68-F245-5CDD-4FE2-1080DCDE9229 (Letöltés: 2012. május 6.)
- ENRD [European Network for Rural Development] (2010): *Targeting territorial specificities and needs in rural development programmes. Final report*. http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/filedownload.cfm?id=24D006FD-C169-200D-F420-1E539F269C79 (Letöltés: 2012. május 6.)
- ESPON [European Spatial Planning Observation Network] (2011): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2*, Luxembourg
- Faragó L. (2008): A funkcionális városi térségekre alapozott településhálózat-fejlesztés normatív koncepciója. *Falu Város Régió*, 3., 27–31.
- Fehér A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 5., 54–59.
- FVM [Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium] (2007): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 2007–2013*. Budapest
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2011): *Rural areas in Poland*. Warszawa, Olsztyn
- Hurbánek, P. (2008): Recent developments in definitions of rurality/urbanity. Focus on spatial aspect and land cover composition and configuration. *Europa XXI*, 17., 9–28.
- Kovács T. (1998): Mi tekinthető vidéknek? *Gazdálkodás*, 5., 39–48.
- MA [Ministry of Agriculture] (2008): *Rural development programme of the Czech Republic 2007–2013*. VÚZE, Prague
- MARD [Ministry of Agriculture and Rural Development] (2007a): *National strategic plan for 2007–2013. Rural development*. Warsaw
- MARD [Ministry of Agriculture and Rural Development] (2007b): *Rural development programme for 2007–2013*. Warsaw
- MASR [Ministry of Agriculture of the Slovak Republic] (2009): *Rural development programme of the Slovak Republic 2007–2013*. Bratislava
- MK [Magyar Közlöny] (2014): 1/2014. (I. 3.) országgyűlési határozat a Nemzeti fejlesztés 2030 – Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepcióról. Budapest
- Obádovics Cs. (2004): *A vidéki munkanélküliség térségi eloszlásának elemzése*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő
- OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2006): *The new rural paradigm. Policies and governance*. Paris
- OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2009): *The role of agriculture and farm household diversification in the rural economy of Poland*. <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/43245592.pdf> (Letöltés: 2013. június 27.)
- OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2010): *Regional typology*. <http://www.oecd.org/dataoecd/35/62/42392595.pdf> (Letöltés: 2013. június 27.)

- OTK [Országos területfejlesztési koncepció] (2005): *Az Országgyűlés 97/2005. (XII.25.) országgyűlési határozattal elfogadott Országos területfejlesztési koncepciója*. Budapest
- Perlín, R. (2010): Theoretical approaches of methods to delimitate rural and urban areas. *European Countryside*, 4., 182–200.
- Perlín, R., Šimčíková, A. (2008): Criteria of a successful rural municipality. *Europa XXI*, 17., 29–43.
- Salamin G., Radvánszki Á., Nagy A. (2008): A magyar településhálózat helyzete. *Falu Város Régió*, 3., 6–26.
- Vincze M. (2005): *Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből*. http://www.rphd.ktk.pte.hu/files/tiny_mce/File/Kiadvanyok/Eloadasok/habil_vincze_maria.pdf (Letöltés: 2011. július 7.)
- Ward, N., Brown, D. L. (2009): Placing the rural in regional development. *Regional Studies*, 10., 1237–1244.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Erdősi Ferenc: A közeledő Távol-Kelet A transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője (Publikum Kiadó, Pécs, 2013. 282 o.)

BARANYI BÉLA

BARANYI Béla: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar; baranyib@rkk.hu; baranyi@agr.unideb.hu

Béla BARANYI: professor, University of Debrecen, Faculty of Agricultural and Food Sciences and Environmental Management; baranyib@rkk.hu; baranyi@agr.unideb.hu

Erdősi Ferenc a magyar geográfia és regionális tudomány méltán kiemelkedő alakja, 80 évesen is alkotóereje teljében dolgozik az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében. E kivételes tudományos aktivitás terméke a legújabb könyv, amely a közlekedésföldrajz területi hatásainak kutatási eredményeit prezentálja.

A monográfia rendkívül fontos és aktuális témát érint interkontinentális dimenziókban. A szerző egy nem mindennapi térség témaspecifikus vizsgálatára vállalkozott. Kelet- és Délkelet-Ázsia – a továbbiakban Távol-Kelet – ugyanis nem egyszerűen egy távoli, nehezen megközelíthető, hatalmas és egzotikus világrész, hanem kivételes fontosságú gazdasági erőközpont Európa és Észak-Amerika között, súlya pedig a jelenleg hárompólusú világ gazdaságban megállíthatatlanul növekszik. A globális gazdaság első számú centrumává előlépő Távol-Keletnek Észak-Amerika után a második legnagyobb kereskedelmi partnere Európa, miközben sajátos termelési struktúrája, valamint az energiahordozók és nyersanyagforrások korlátozottsága miatt a távoli térség beszerzési és értékesítési piaca földrajzilag (világrészenként is) jelentős mértékben különbözik más térségektől. Szállításszervezési és logisztikai szempontokból ezért sem elhanyagolható a világ gazdaságban egyre fontosabb szerepet játszó távoli földrész makrorégióival és országaival (Kína, Japán, Dél-Korea, Tajvan) folytatott tekintélyes áruforgalma, a fizikai tömegükben is évről évre növekvő export- és importszállítmányok célba juttatása. Mindezt szem előtt tartva Erdősi Ferenc főként arra keresi a választ, hogy milyen természeti, gazdasági, politikai és logisztikai feltételei vannak manapság a Távol-Kelet és Európa közötti árukeres-

kedelemnek a különféle hagyományos és a korunkban kiépülő, jelentőségükben változó útvonalakon. Ezért a szerző a Nyugat-Európa (EU) és a Távol-Kelet közötti infrastruktúrák és áruforgalom értékelő elemzése mellett felvázolja a transzeurázsiai szárazföldi és kombinált (szárazföldi-tengeri) útvonalakhoz való csatlakozás lehetséges irányait és módjait.

A könyv címével (A közeledő Távol-Kelet) megidézett globális világgazdaság létrejöttének előzményei a régmúltba nyúlnak vissza. Az interkontinentális kapcsolatok Európa számára egykor a Távol- és Közel-Keletre irányuló, extrém körülmények között folyó szárazföldi távolsági kereskedelmet jelentették („selyemút”, „fűszerút”). Gyökeres változást ebben a 15. és 16. század fordulóján zajló nagy földrajzi felfedezések hoztak, amelyek elsőként teremtették meg a világgazdaság globalizálódásának feltételeit Európa és Amerika között. A kora újkorban zajló folyamat sajátosságait és mélyebb lényegét feltáró amerikai történész, Immanuel Wallerstein néhány évtizede ismertté és divatossá vált elmélete szerint az új, formálódó „világgazdaság”, amely kezdetben csaknem kizárólag Európára korlátozódott, elsősorban már gazdasági, nem pedig politikai entitást képviselt. Ám a modern világgazdasági rendszer kiindulópontjaként létrejött „európai világgazdaság” nemcsak az európai területi munkamegosztás korábban kialakult rendjében teremtett merőben új helyzetet, hanem át is helyezte a távolsági árukereskedelem súlypontját a transzatlanti irányokba, később pedig a gazdasági, áruforgalmi és közlekedési kapcsolatokat kiterjesztette az egész világra. A fél évezredes folyamat egyik jelentős eredménye a Távol-Kelet irányába kiépült, ma már nélkülözhetetlen transzeurópai szárazföldi és kombinált összeköttetések, útvonalak és korridorok bonyolult rendszere, amelyet történetiségében, gazdaságföldrajzában, közlekedési és szállításszervezési összefüggéseiben mutat be könyvében Erdősi Ferenc.

A tartalmilag rendkívül gazdag, szerkezetileg talán éppen ezért „túltagolt”, meglehetősen bonyolult struktúrájú, sok címmel és alcímmel, a hozzájuk tartozó kisebb-nagyobb terjedelmű szövegrészekkel tördelt kötet négy nagy egységre oszlik. Tematikailag az összterjedelem kétharmadát kitevő első rész a könyv legfontosabb tartalmi egysége, amelyet különösen fontossá, szakmailag érdekessé tesznek a „transzszibériai megavasutat”, illetőleg annak elágazásait, köztük a modern kori „új selyemút” vasútfejlesztési elképzeléseit tárgyaló elemzések. Szorosan kapcsolódik az elsőhöz a második rész, amely a vasúti és a vasútra alapozott kombinált szállítás, a forgalom- és szállításszervezés közlekedési korridorok szerinti, döntően közgazdasági szempontú bemutatása. A könyv vállalt céljait tekintve talán érthető is, hogy a két valóban fontos rész a terjedelem négyötödét teszi ki. Némi hiányérzetet kelt azonban a Magyarországnak a Távol-Kelethez, azaz a transzeurázsiai, valamint az Eurázsia-peremi útvonalakhoz, korridorokhoz való csatlakozási alternatíváit tárgyaló harmadik rész, amely mindössze tizenegy oldallal képviselteti magát a mellékletek nélküli könyv több mint kétszázötven oldalnyi terjedelméből, miközben még A Jeges-tengeri hajóút felértékelődése? című, a lehetséges fejlesztési alternatívákat hipotetikusán elemző negyedik rész is közel háromszor ekkora terjedelmet kapott.

Meglehet, Magyarország nem tekinthető jelentős globális tényezőnek, mégsem lehet eltekinteni attól, hogy az ország külgazdasági stratégiájában export- és importpiacként újabban megkülönböztetett figyelmet kap a Távol-Kelet és a Közel-Kelet, valamint Peri-Ázsia. A tengerpart nélküli Magyarország számára nem közömbös ugyanis, hogy a jövőben milyen irányokban és útvonalakon biztosítható a költség és megbízhatóság szempontjából legkedvezőbb szállítás. Helytálló viszont a rövid, de lényegre törő elemzés végkövetkeztetése, amely szerint a Közép-Ázsiával és a Távol-Kelettel folytatott szárazföldi kereskedelemben nélkülözhetetlen a transzszibériai vasútvonalak és elágazásaik igénybevétele, így pedig a tranzitot lehetővé tevő Oroszországra és Ukrajnára való rászorultság révén Magyarországnak a jövőben is egyértelmű érdeke a közlekedésben és áruszállításban a korrekt üzleti és külkapcsolatok fenntartása a keleti szláv térséggel, akárcsak Közép-Ázsia jórészt ma is az orosz érdekszférához tartozó országaival. De hasonló Magyarország kitettsége a transzeurázsiai szárazföldi és kombinált (tengeri és szárazföldi) útvonalakhoz való csatlakozás során is, többek között a déli Eurázsia-peremi útvonalon, azaz a Szuezi-csatorna igénybevételével zajló távolsági kereskedelemben. Mindez az arab térség országaihoz fűződő viszony kezelésében követel fokozott figyelmet Magyarországtól.

Geopolitikai összefüggésrendszerben érdekes a különböző transzeurázsiai útvonalakon a Távol-Keletre, és onnan Európába irányuló közlekedési kapcsolatokban közvetlenebbül érdekelt országok helyzete. Az elmúlt évtizedekben nemzetközi és világszervezetek égisze alatt számos sikeres kezdeményezés történt a Távol-Kelet és Európa közötti szállítások integrált rendszerekké fejlesztésére. Az erőfeszítések átvitt és technikai értelemben közelebb hozták Európához a Távol-Keletet, s valóban lerövidítették a korábban nehezen áthidalható távolságokat. Ám a transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok szervezésében még hosszú ideig nem hagyhatók figyelmen kívül azok a geopolitikai érdekek és az abból fakadó kockázati tényezők, amelyek főként a kontinenseket átívelő vasúti korridorokhoz, valamint a vasútra alapozott kombinált szállításokhoz, az áru- és személyforgalomhoz fűződnek, mindenekelőtt a nemzetközi közlekedési folyósókat övező, fokozottan érzékeny, konfliktusoktól terhelt Eurázsia-peremi (szuezi) térségben, a transzeurázsiai útvonalak mentén Délkelet-Ázsiában vagy éppen a közép- és belső-ázsiai térségekben. Elemzése során ezekre a körülményekre és más kockázati tényezőkre többször és hangsúlyosan is felhívta a figyelmet Erdősi professzor.

Összességként kijelenthető, hogy szakmailag újfent színvonalas munka került ki Erdősi Ferenc kezei közül, ráadásul egy olyan témában, amelynek rajta kívül nincs számottevő szaktekintélye Magyarországon. Könyve a szakmai értékeken túl a tudományos ismeretterjesztés legszebb hagyományait idézi fel, érdekes és olvasmányos munka, amelyet tudós szakemberek, egyetemi hallgatók és a téma iránt érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatnak.

Szlávik János: Fenntartható gazdálkodás (Wolters Kluwer CompLex Kiadó, Budapest, 2013. 273 o.)

SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA

SEBESTYÉNNÉ SZÉP Tekla: egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet; regtekla@uni-miskolc.hu

Tekla SEBESTYÉNNÉ SZÉP: assistant lecturer, Institute of World and Regional Economics, University of Miskolc; regtekla@uni-miskolc.hu

Szlávik János a magyar környezet-gazdaságtani kutatások egyik alapítója, majd meghatározó szereplője. Hét fejezetből álló könyvének központi témája a fenntartható fejlődés. A szerző az elméleti alapok tisztázását követően indul el a gyakorlati megoldások, módszerek tárgyalása felé. Ugyanakkor a mű nem tekinthető pusztán a korábbi környezet-gazdaságtani ismeretek ismételt összefoglalásának, hanem egy olyan monográfia, mely számos érdekességet, újdonságot, újszerű gondolatot tartogat az olvasó számára. A továbbiakban elsősorban e megállapításokra térek ki.

A fenntartható fejlődés értelmezése az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül. A szerző első fejezetben megfogalmazott definíciója kismértékben eltér a korábbiaktól: „a fenntartható fejlődés úgy tudja kielégíteni a jelen szükségleteit, hogy az nem veszélyezteti a jövő generációk szükséglet kielégítését, nekik is megadja legalább a mai lehetőségeket, összességében nem növeli az entrópiát, az anyag rendezetlenségi állapotát” (29. o.). A fenntartható fejlődés alapvető összetevője és üzenete a jövő nemzedékek szükségletkielégítési jogának a mai generáció jogával azonos módon való kezelése. Ugyanakkor – jegyzi meg a szerző – ez egy bonyolult kérdés, mivel a jövő generációi nem tudják a jelenben megfogalmazni kívánságaikat és érvényesíteni jogait. Nem tudjuk, hogy melyek lesznek a preferenciáik vagy hogy bizonyos erőforrások milyen értékkel bírnak majd számukra. A szerző véleménye szerint a megoldás a fenntartható fejlődés minimálprogramként való értelmezése lehet, amely szerint a jövő generációk számára legalább azokat a lehetőségeket biztosítjuk, amelyek jelenleg a rendelkezésünkre állnak. Véleménye szerint a cselekedeteinket úgy kell szerveznünk, hogy azok az entrópia kozmikus áramát lassítsák, abban ellenáramok szerveződjenek, a nyílt láncok bezáródjanak. Fizikai tény (a termodinamika második törvénye alapján), hogy a Föld egy nagy entrópiájú, az emberi élet számára kedvezőtlen végállapot felé halad. Befolyásolni csak a haladás sebességét tudjuk, és a jelenlegi sebesség aggodalomra ad

okot. A szerző kiemelten fontosnak tartja a nyílt társadalmi anyagáramok zárását, melynek egyik lehetséges eszköze az újrahasznosítás.

A „hagyományos” környezet-gazdaságtannal szemben a szerző nem pillérek-ről, hanem ökológiai, társadalmi, gazdasági dimenziókról értekezik. Véleménye szerint az ember maga is csak ebben a három dimenzióban értelmezhető (hiszen egyszerre természeti, társadalmi és gazdasági lény), a cél az, hogy e három dimenzió egymással harmóniában legyen. Itt eljutunk a következő kulcsfogalomhoz, a harmonikus fejlődéshez. A szerző véleménye szerint a Brundtland-bizottság által az ENSZ megbízásából készített *Közös jövőnk* című jelentés 1988-as fordítását követően célszerűbb lett volna a harmonikus fejlődés kifejezését használni, mellyel elkerülhettük volna, hogy az elmúlt két és fél évtizedben sokféle értelemben használják a fenntartható fejlődés fogalmát.

Az erős és gyenge fenntarthatóságról a szerző kiemeli, hogy önmagában a természeti tőke megőrzése nem jelent fenntarthatóságot. Az erős megközelítésre épít, de tovább is megy a szokásos értelmezésen: hangsúlyozza, hogy nemcsak a tőke nagyságát, hanem annak hozadékát is vizsgálni kell. Véleménye szerint az egyes erőforrásokból befolyó javak és szolgáltatások szintjét is fenn kell tartani (nem csak a teljes, összesített értéket). A könyv talán egyik legfontosabb megállapítása, hogy nem várhatunk egy felvilágosult világállam vagy világkormány létrejöttére, a fenntartható társadalmi-gazdasági-politikai rendszer csak fenntartható projektek révén, lokális szinten valósítható meg. A szerző kiemelten fontosnak tartja a helyi kezdeményezéseket és a társadalomért felelős vállalati magatartást. A fenntarthatóság irányába nincsenek kitörési pontok (melyekről oly sokat hallhatunk manapság), csak elmozdulási irányok. Vannak tehát olyan gazdasági döntések, melyek a mai körülmények között megvalósíthatók, profitot hoznak, a jólétet is növelik és a fenntarthatóságot is szolgálják. A fenntartható fejlődés tulajdonképpen az emberiség hosszú távú stratégiája, a globális szint mellett vannak nemzeti, helyi és regionális szintjei is. A Local Agenda 21-et, vagyis a fenntartható fejlődés lokális programját különösen fontos lehetőségnek tartja, ennek főbb lépéseit részletesen ismerteti a hatodik fejezetben.

A könyv külön érdeme (és talán az egyik legérdekesebb megállapítása) a GDP királis jellegének felismerése. Azt már körülbelül három évtizede tudjuk, hogy a GDP nem alkalmas a jólét, valamint a fejlődés mérésére, ugyanakkor a közgazdaságtudomány főárama még ma sem ismeri el a gazdaság királis sajátosságait, és feltételezi, hogy minden előállított jószág pozitívan hat a fejlődésre, azaz a jólétet szolgálja: „A királis szó a görög kheír szóból származik, melynek jelentése: kéz. A bal kezünk és a jobb kezünk úgy viszonylik egymáshoz, mint kép a tükörképhez. Az élőlényeket felépítő molekulák túlnyomórészt ilyen szimmetriatulajdonságokkal rendelkeznek, azaz királisak. A kép és tükörképe teljesen azonos energiával rendelkezik, minden tulajdonságában megegyezik, egyetlenegy kivétellel, az egyik a poláros fény síkját jobbra, a másik pedig balra forgatja, de a forgatás abszolút értéke megint csak teljesen azonos. Bár a kép és a vele fedésbe nem hozható tükörképváltozat mindössze egyetlen tulajdonságban különbözik, a természetben mégis majdnem kizárólag

csak az egyik forma fordul elő. Ezért egy gyógyszer biológiai hatása nagymértékben függhet attól, hogy az élő testbe a képet vagy a tükörképet visszük-e be, ez akár élet vagy halál kérdése is lehet.” (124–125. o.) Ez alapján a negatív externáliák GDP-t növelő hatása csak tükörkép, hiszen a társadalom gyakran sokszorosan megfizet a pozitív látszatért. A szerző véleménye szerint külön kellene választani a GDP azon részét, amely kimerülő erőforrásokból származik, illetve azt, amely megújulókból. Ugyanígy a fogyasztásban is célszerű lenne elkülöníteni azt a részt, melyből hulladék és amelyből az újratermeléshez input válik.

Az elmélet mellett számos gyakorlati megoldással, példával is találkozhatunk a kötetben: a szerző bemutatja azt a hat lépést, mely hosszú távon elvezethet a fenntartható gazdálkodáshoz. Az első és legfontosabb a gazdaság szívóhatásának csökkentése, az input mérséklése az alapanyag- és energiahatékonyság növelésével (bár felhívja a figyelmet a visszapattnó hatásra), a megújuló energiaforrások és az élőmunka felhasználásnak fokozásával. A következő lépés, hogy amit elvettünk, azt használjuk fel hatékonyan: célul kell kitűzni a feldolgozottság fokának növelését. Fontos, hogy a felhasznált energiából és anyagból minél több terméket és minél kevesebb hulladékot termeljünk. Az elkészült termékeket minél tovább benn kell tartani a fogyasztási folyamatban, valamint a fogyasztás egy szakaszából kikerült termékek lehető legmagasabb hányadát újra kell hasznosítani. Végül az utolsó lépés a hulladékok környezetre káros hatásainak semlegesítése.

A szerző számos környezetértékelési módszert mutat be, továbbá hasznos útmutatóval szolgál a diszkontláb megválasztásának kérdésköréhez. A piaci áron alapuló közgazdasági értékelési módszereken belül részletesen kitér a termelékenységi vizsgálatra, a költségalapú értékelésre, valamint a helyreállítási költség módszerére. A preferenciákon alapuló módszerek esetében az utazási költség módszeréhez és a hedonikus értékeléshez szolgál újabb adalékokkal. A preferenciákon alapuló elemzések két nagy csoportját mutatja be, a fizetési és az elfogadási hajlandóságot. A módszertani leírásokon túl három gyakorlati példát tár az olvasó elé: az utolsó fejezetben részletesen bemutatja az 1997-es hazai technológia-előretétekintési programot, elemzi a klímaváltozás fenntarthatósági összefüggéseit, valamint a Heves megyei területfejlesztési koncepció példáján keresztül világít rá a fenntarthatóság gyakorlati megjelenésére a területfejlesztésben.

A szerző optimistán tekint a jövőbe, és ez a szemlélet az egész könyvet végigkíséri: véleménye szerint még nem értük el a billenési pontot (bár már vannak figyelmeztető jelek, például az ökológiai lábnyom Föld egészét meghaladó mérete), még nem kerültünk a túllövés állapotába.

A könyv világos és közérthető nyelven megfogalmazott gondolatébresztő megállapításai mindenki számára tartogatnak újdonságot. Az elmélet és a gyakorlat finom összhangja, valamint a szerző regionalista szemléletmódja eredményeként egy olyan referenciaművet tarthat a kezében az olvasó, mely nemcsak a felsőoktatásban vagy a környezeti kutatásokban, hanem akár a térségi gazdaságfejlesztésben is alkalmazható.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Az új európai kohéziós politika – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XI. vándorgyűléséről

New European cohesion policy – Report on the 11th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs; skovacs@rkk.hu

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs; szracz@rkk.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; skovacs@rkk.hu

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; szracz@rkk.hu

A Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) alapítása óta minden évben megrendezi a szakma egyre nagyobb érdeklődésével kísért éves konferenciáját. A 2013. november 21–22-én Kaposvárott megrendezett köz- és vándorgyűlés házigazdája a Kaposvári Egyetem volt. A tematika a 2014-ben induló programozási periódus kapcsán az új európai kohéziós politika és annak várható hatásai köré fonódott, a kérdés különböző dimenzióit – tervezés, kormányzás, intézményrendszer, hatásértékelés, vidékfejlesztés, területi együttműködés – vitatták meg a résztvevők.

A korábbi évek gyakorlatának megfelelően a délelőtt a társaság működésével, az éves beszámolókat és tagozati jelentéseket magába foglaló közgyűléssel telt. A konferencia első napjának délutánján két plenáris ülés zajlott a megszokott forgatókönyv szerint, azonban újítként az első ülés angol nyelven folyt.

A plenáris ülés fő előadója Roberto Camagni, az Európai Regionális Tudományi Társaság (European Regional Science Association, ERSA) korábbi elnöke volt. A Politecnico di Milano professzora kiemelte, hogy az elhúzódozó gazdasági válság más és más helyzetben (pl. eladósodás, gazdasági erő) érte az európai országokat, a hatások még teljes egészükben nem mérhetők, egyes elemek hosszú

évekre, akár évtizedekre is kihathatnak. E hatások mérésére az előadó saját és európai uniós kutatások eredményeképpen kialakított, ökonometria alapokon nyugvó modellt mutatott be, amellyel regionális szintű területi víziók elemezhetők. Az új modell a korábbi időszakokban létrehozott MASST (MACroeconomic, Sectoral, Social, Territorial) modell harmadik változata, amely egyszerre használ top-down megközelítést a nemzeti teljesítmények regionális elemzéséhez és bottom-up szemléletet annak mérésére, hogy az egyes régiók miképpen befolyásolják nemzetgazdaságuk sikerességét. A modell segítségével kidolgozott forgatókönyvek közül az előadó négyet mutatott be. Roberto Camagni szerint ezek közül a városok fejlesztésére koncentráló lenne optimális, ami a nemzeti közpolitikai markánsabb megjelenésével, erősödő jóléti rendszerrel és részleges államadósság-rendezzéssel számol.

Pálné Kovács Ilona akadémikus, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatóprofesszora bemutatta a hatalom térbeli megosztásának fogalmi kereteit, a területi kormányzás fejlődésének főbb állomásait, a decentralizáció és az állam teljesítményének összefüggéseit elemző, elsősorban nemzetközi interdiszciplináris kutatási eredményeket. Rávilágított arra a tényre, hogy a kormányzás térbeli modelljének formálásához kevés közmegegyezést élvező tudományos, közpolitikai és alkotmányos gyakorlat, módszer áll rendelkezésre. A szubszidiaritás elmúlt évtizedekben különösen népszerűvé vált elve például láthatóan nem tudta megvédeni a decentralizált kormányzás bástyáit: a regionalizmus, a föderalizmus, általában a helyi önkormányzatok pozíciói sok országban gyengültek. Az erős, gondoskodó, neoweberi állam olyan paradigma-váltásnak ígérkezik, amely ismét mérlegre teszi a centralizáció és decentralizáció optimális arányát alátámasztó korábbi szakmai érveket, azonban az előadó konklúzióként megfogalmazta azt is, hogy a decentralizáció és a területi kormányzás nem egy és ugyanaz, utóbbi integrál, koordinál, helyi elveken alapul, míg előbbi csak egyfajta leképezés, imitáció.

Varga Attila, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának egyetemi tanára az angol nyelvű ülés záró előadásában a gazdasági hatások modellezésének egy lehetséges módját, a GMR- (Geographic Macro and Regional) megközelítést vázolta fel az új kohéziós politikával kapcsolatosan. A GMR modellezési irányzat célja a technológiaalapú fejlesztéspolitikai eszközök makro- és regionális szintű hatásainak minél korrektebb elemzése. A modell elemeinek, folyamatainak bemutatását követően a hallgatóság több lehetséges scenárió (Európa 2020, agglomeráció, „donut”) eredményeit ismerhette meg különböző európai országokban, országcsoportokban.

A második plenáris ülést Homolya Róbert, a Miniszterelnökség fejlesztési irodáját vezető helyettes államtitkár nyitotta, aki a 2014–2020 közötti uniós programozási ciklus hazai végrehajtási rendszerét mutatta be. E szerint az uniós alapok mindegyike erős központi koordinációt kap, az irányító hatóságok a szaktárcáknak alárendelve, helyettes államtitkári vezetéssel működnek tovább. Az új rendszer a korábbi mechanizmusok előnyeit tovább kívánja vinni (stan-

dardizált módszertan, valós idejű nyomon követhetőség), azonban az egyes hibák, problémák kiküszöbölése – a szakpolitikai tervezés és végrehajtás egy kézbe kerülése, az operatív programok tervezésének, végrehajtásának közös koordinálása – is fontos terv.

Nyikos Györgyi, Magyarország Brüsszeli Állandó Képviselőtétének kohéziós politikai tanácsadója Az új európai kohéziós politika területi szempontjai, különös tekintettel a területi együttműködésekre címmel megtartott előadását a közpénzek hatékony elköltésének uniós elvére építette, amely az integrált fejlesztések és célok megvalósítását helyezi előtérbe. Az új programozási időszakban csak az EU tematikus céljaihoz kapcsolódó tervek, beruházások kaphatnak támogatást. Az integrált, több ágazatot, területi egységet is érintő fejlesztések finanszírozását az új, multifund szemlélet bevezetése teszi lehetővé, amely értelmében egyes célok megvalósítása több uniós alap (ESZA, EMVA, ERFA stb.) keretéből közösen támogatható. Az előbbieken túl az előadó bemutatta az európai területi együttműködések változásait, új formáit, kereteit.

Faragó László gondolataiból a jelenlévők megismerhették a korábbi uniós és hazai tervezési gyakorlatokat, azok fő irányait, majd az új, integrált szemléletű uniós tervezés néhány hiányosságát. Ilyen különösen, hogy a lisszaboni folyamat óta a gazdaságfejlesztés és a munkahelyteremtés mint globális cél jelenik meg, ezzel párhuzamosan a területi szemlélet csökkenése figyelhető meg. Ugyanígy a fontosabb uniós dokumentumok, tervek (Sapir-jelentés, Barca-jelentés, EU2020, tematikus célok) sem tartalmazznak területi elemeket, célokat. A hazai válaszokkal sem elégedett az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa: a hazai területi fókusz nem a régió, hanem a megye, azonban a megyei tervezés alapját útmutatók írják elő, így csak részben érvényesülhetnek a helyi sajátosságok. Az operatív programok esetében a forráseloszlás megyei, regionális eredményei azt mutatják, hogy az a status quo fenntartását szolgálja és nem a valós változtatásokat. Így a tervekben a területi felzárkóztatás, a regionális különbségek mérséklésének szempontjai leértékelődtek, a becsülhető forrásfelhasználás tovább növeli a területi különbségeket.

Salamin Géza, a Magyar Urbanisztikai Társaság alelnöke, a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője a területi tervezés aktuális kérdéseiről tartott plenáris előadást. Bár a nemzeti fejlesztési prioritásokban explicite kevésbé vannak jelen a területi célok és feladatok, ettől még a helyi, területi szintnek jelentős feladatai vannak, lehetnek, hiszen a decentralizált területi egységekben történő fejlesztések hatására javulhat a versenyképesség, növekedhet a foglalkoztatás, javulhat az energia- és erőforrás-hatékonyság, és a családbarát városmodellek kialakulásával a népesedési problémák is leküzdhetők. A feladatok sokszínűségéből is látszik, hogy az egyes terekben integrált stratégiák, fejlesztési tervek szükségesek, melyekre az EU új területi politikája eszközt is kínál az integrált területi beruházások (ITI) képében.

Az integrált területi beruházások a vidék problémáinak megoldására is orvosságot kínálnak Finta István, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének

tudományos munkatársa szerint, hiszen a korábbi gyakorlatok, az egyalapos finanszírozás és az ágazati tervezés a vidékfejlesztésben nem hozták meg a várt eredményeket. A területi célok megvalósításához az unió eszközöket is ajánl az ITI és a közösségvezérelt helyi fejlesztések (CLLD) formájában. Az előadó a folyamatban a két eszköz közös és eltérő pontjait, szabályozásuk elveit és a hazai lehetőségeket mutatta be.

Az MRTT középtávú programjában stratégiai cél a szakmai kapcsolatok bővítése, amelynek keretében a plenáris ülést követően együttműködési megállapodást kötött az MRTT és a Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület.

2013-ban a társaság ötödik alkalommal hirdette meg a Kiváló Ifjú Regionalista Díj felhívását, amelyet a társaság tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Hajdu-Smáhó Melindának ítelt oda, elismerve a regionális tudomány területén végzett eddigi munkáját, eredményeit.

Az éves vándorgyűlés második napján tizenegy tematikus – köztük egy angol nyelvű – szekcióban több mint száz előadás hangzott el. A prezentációk a társaság honlapjáról letölthetők: <http://www.mrtt.hu>.

Térszemlélet a doktori képzésben – Regionális tudományok a doktori képzésben

Spatial approach in PhD schools – Regional sciences in PhD schools

TÖRŐCSIK MÁRIA, SZONTÁGH KRISZTINA

TÖRŐCSIK Mária: egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Intézet, Pécs; torocsik@ktk.pte.hu

SZONTÁGH Krisztina: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs; k.szontagh@gmail.com

Mária TÖRŐCSIK: professor, Institute of Business Administration, University of Pécs; torocsik@ktk.pte.hu

Krisztina SZONTÁGH: PhD student, Doctoral School of Regional Policy and Economics, University of Pécs; k.szontagh@gmail.com

A regionális tudományok tudományági sokszínűsége

A térszemlélet egyre több tudományterület közelítésében jelenik meg. Krugman (1995) új irányzata szerint a közgazdaságtan azon célján túl, hogy megmagyarázza azt, hogy a gazdaság rendszere miként felel a »mit«, a »hogyan«, valamint a »ki számára« kérdéseire, megjelenik a »hol« kérdésköre is (Varga 2006, 7.). A tér fontosságának jeleként értelmezzük, hogy hazánkban viszonylag rövid idő elteltével intézményesültek a regionális tudományok, tudásbázisuk gazdagítására kutatóintézetek jöttek létre, folyóiratok jelentek meg, doktori iskolák programjaként is választhatóvá vált a diszciplína. A térhódítás különféle metaszetekben vizsgálható, mi az intézményesülés egyik fontos megnyilvánulási formáját, a doktori iskolák létrejöttének folyamatát, a doktori iskolák közötti együttműködést elemezzük.

A regionális tudományoknak több tudományág is kiindulópontot adott, interdiszciplináris jellege a kezdetektől meghatározó. „A regionális ismeretek oktatásának kezdetei a gazdaságföldrajz keretében az ötvenes évekre (Markos György professzor) nyúlnak vissza. Önálló szakképzés formájában az MTA Regionális Kutatások Központja és a Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának

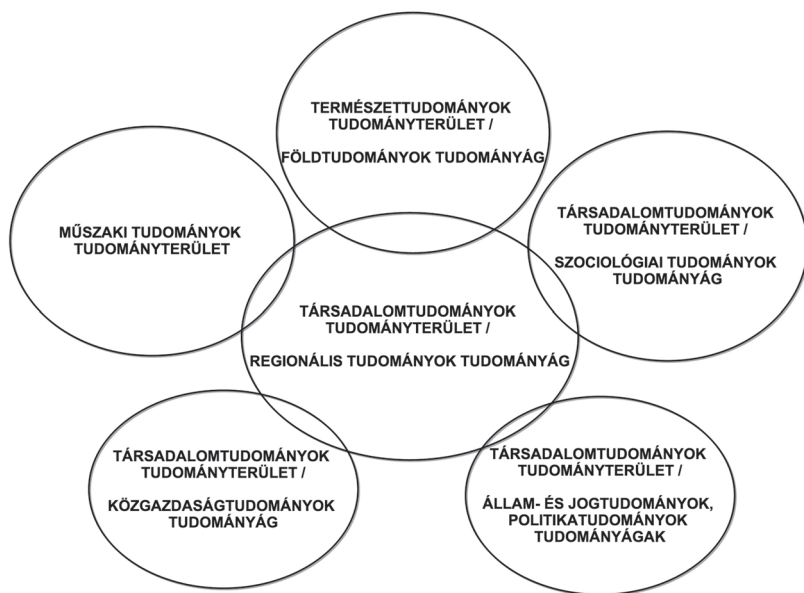

együttműködésében egyetemi szinten, posztgraduális képzés keretében 1989-ben kezdődött el, és ezt követően 1994-ben indult be a graduális, 1995-től kezdve pedig a PhD képzés” (Buday-Sántha 2000, 165.).

A térkutatások közül a regionális tudományok tudományterületi és tudományági sokszínűséget mutatnak, egyszerre próbálnak elkülönülni a határtudományoktól és beépíteni azok eredményeit. „A regionális tudomány tárgya elkülönül az alkotó diszciplínák tárgyaitól, mivel abban a térbeliség, a területi jelleg lesz az egyedüli meghatározó” (Lengyel, Rechnitzer 2004, 19.). Az 1. ábra az idézett szerzőpáros ilusztrációján alapul, tudományterületi és tudományági besorolás szerint részletezi a regionális tudományok alkotóelemeit (a tudományági és tudományterületi meghatározásoknál az Országos Doktori Tanács – <http://www.doktori.hu> – kategóriáit vettük alapul). Az ábra szerint a regionális tudományok eredményei több tudományterület és tudományág kombinatív együttgondolkodásának eredményeként értelmezhetők. Nézzünk néhány példát arra, hogy milyen, a vizsgált tudományterületet és kapcsolódási pontjait jól magyarázó publikációk jelentek meg az elmúlt időszakban, fémjelezve a diszciplína főbb kérdéseit, beágyazódásának jeleit.

Lengyel Imre és Rechnitzer János 2004-ben rendszerezték a regionális gazdaságtan kialakulásában szerepet játszó tudományterületeket (Lengyel, Rechnitzer, 2004). A regionális tudományok módszertani magja szerintük a társadalomtudo-

1. ábra: A regionális tudományok tudományág sokszínűsége
The academic diversity of regional sciences as a discipline

Forrás: Lengyel, Rechnitzer 2004, 21. alapján.

mányokban eredeztethető, legfontosabb jellemzője az, hogy a térben zajló folyamatokat komplexen igyekeznek kezelni. 2006-ban a regionális tudományok helyzetét, létjogosultságát Mészáros Rezső (2006) Rechnitzer János (1996), Nemes Nagy József (1998) és Horváth Gyula (1999) meghatározó tanulmányai alapján összegezte. 2008-ban megjelent Illés Iván *Regionális gazdaságtan – területfejlesztés* című könyve, amely a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem hallgatói számára tankönyvként szolgálva mutatta be a regionális gazdaságtan körébe tartozó fogalmakat és folyamatokat, a címből adódóan a területfejlesztést helyezte előtérbe (Illés 2008). 2009-ben Lengyel Imre és Rechnitzer János szerkesztésében megjelent a regionális tudomány két évtizedének összefoglalása (Lengyel, Rechnitzer 2009), amelyben a területi irányítás, az intézményrendszer vizsgálata kapott kiemelt szerepet. Lengyel Imre például a regionális versenyképességről írt, melyben többek között azt indokolta, hogy miért használják egyre gyakrabban a versenyképesség fogalomkörét. Megfogalmazta azonban azt a kritikát is, hogy nagyon hosszú időnek kellett eltelnie, mire az érdeklődés középpontjába került a „hol” kategóriája (Lengyel 2009).

Berényi Dénes egy tanulmányában felhívja a figyelmet a Nobel-díjas Rudolf E. Peierls interdiszciplináris szemléletére: „A legkiválóbb eredmények közül sokat éppen olyan emberek értek el, és fognak is elérni, akik áthágják a tudományágak konvencionális felosztását, és akik hajlandók használni egy adott tudományterületen azokat az ötleteket, fogalmakat és eszközöket, amelyek egy másikon fejlődtek ki” (Berényi 2011, 340.).

Magyarország térszerkezetének modernizálásában, a regionális versenyképesség fejlesztésében a regionális kutatásoknak kiemelkedő jelentőségük van, Lengyel Imre 2010-es vitaindító tanulmányában kifejtette, hogy a földrajzi tér és az új társadalmi tér integrált szemléletű kezelése vitathatatlan fontossággal bír (Lengyel 2010).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a térszemlélet növekvő jelentőségű a valós világban elérhető eredményességben, ezt képviselik a regionális tudományok meghatározó szerzői. Nem tagadják ugyanakkor, hogy a tudományterületek gyökerei más tudományterületekből fejlődtek ki, ezek adják az interdiszciplináris megtermékenyítő hatást.

Fejlődéstörténeti áttekintés a regionális tudományi doktori iskolákról

A magyar doktori képzés 1992-ben indult, először a doktori programok ideiglenes, majd 1994-től végleges akkreditálásával. A doktori programok helyébe 2001 januárjától a doktori iskolák léptek, amelyeket a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB) előbb ideiglenesen, majd túlnyomó többségükben véglegesen akkreditált. A doktori képzésre vonatkozó, jelenleg érvényes jogsa-

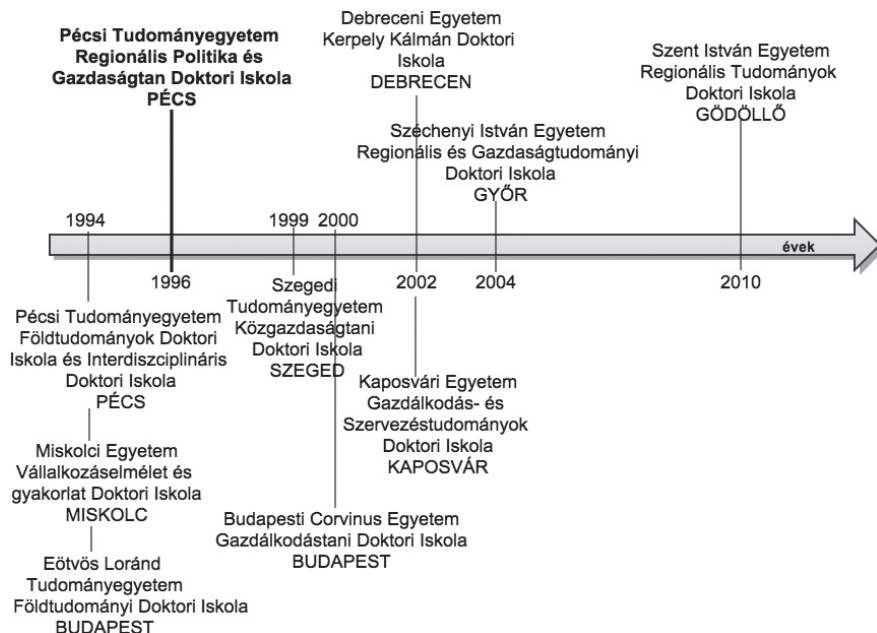
bályok közül kiemelendő a felsőoktatási törvény 81. § 1. és 4. bekezdése, amelyek szerint a MAB jóváhagyja a doktori iskolák működését, és dönt arról, hogy az egyetem mely tudományterületen, azon belül mely tudományágban folytathat doktori képzést, ítéld oda doktori fokozatot. Emellett a MAB legalább nyolc évenként hitelesíti az iskolák minőségét, és ha azt állapítja meg, hogy a képzés színvonala miatt a doktori iskola programjai nem felelnek meg a képzési célnak, dönt az iskola működésének felfüggesztéséről. A jogi környezet változásával párhuzamosan a MAB a doktori programok, majd a doktori iskolák pályázati előírásait és a pályázatok elbírálási szempontjait is közzétette, végül 2002. június 28-án lezárta a magyar doktori iskolák akkreditációját. A korábban már ideiglenes akkreditációt kapott, valamint az időközben új, előakkreditációt kért doktori iskolák pályázatainak pozitív elbírálása eredményeképpen 2002 szeptemberétől Magyarországon 145 doktori iskola működött (Róna-Tas 2003).

A doktori iskolák közül azokat választottuk ki, amelyek területi kutatásokat folytatnak (továbbiakban „térszemléletű doktori iskolák”), a szűkítés során gondolatébresztő volt Czirfusz Márton (2012) tanulmánya is. A doktori iskolákat két lépésben válogattuk ki. Elsőként a doktori.hu adatbázisából kiválasztottuk a regionális tudományok tudományterülettel rendelkező doktori iskolákat. Második lépésként e doktori iskolák vezetőivel folytatott szakértői mélyinterjúk tapasztalatai alapján bevontunk a vizsgálati körbe néhány jelentős agrártudományi, földtudományi, gazdálkodástudományi és közgazdaság-tudományi doktori iskolát is. A kutatásban nem tértünk ki azokra a kutatási területekre, amelyek nem a doktori iskolákban folynak, valamint amelyek az adott régiót érintik, de mégis más régiókban folynak.

Az első feltétel alapján 2011-ben a 167 akkreditált doktori iskola közül kimondottan a regionális tudományokban 4 egyetem 4 doktori iskolája képviselti magát. Regionális tudományok doktori iskolák Dél-Dunántúlon 1996-tól a Pécsi Tudományegyetemen a Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Észak-Alföldön 2002-től a Debreceni Egyetemen a Kerpely Kálmán Doktori Iskola, Nyugat-Dunántúlon 2004-től a Széchenyi István Egyetemen a Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola és Közép-Magyarországon 2010-től a gödöllői Szent István Egyetemen a Regionális Tudományok Doktori Iskola.

A doktori iskolák vezetőivel készített mélyinterjúk kutatásból kiderült, hogy a regionális tudományokon kívül további doktori iskolák kutatási és együttműködési tevékenységébe is beépült a térszemlélet. Ebbe a kategóriába tartozik Dél-Alföldön a Szegedi Tudományegyetemen a Közgazdaságtani Doktori Iskola, ahol a képzés 1999-ben kezdődött, Dél-Dunántúlon a Kaposvári Egyetemen 2002-től a Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, a Pécsi Tudományegyetemen 1994-től a Földtudományok Doktori Iskola és az Interdiszciplináris Doktori Iskola, Észak-Magyarországon a Miskolci Egyetemen 1994-től a Vállalkozásmélet és gyakorlat Doktori Iskola, Közép-Magyarországon a Budapesti Corvinus Egyetemen 2000-től a Gazdálkodástani Doktori Iskola és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1994-től a Földtudományi Doktori Is-

2. ábra: A térszemléletű doktori iskolák alapításának kronológiája
The evolution of doctoral schools in regional sciences

kola. A dátumok a képzés kezdetének évét jelzik a doktori.hu adatbázisa alapján. A kapott információk alapján a 2. ábrán a kutatási és együttműködési tevékenységükben térszemléletet követő doktori iskolák fejlődéstörténetét vázoltuk fel.

A kezdeti szakaszban jellemzően földtudományi doktori iskolák láthatók, majd a specializáltabb, tisztán regionális tudományi doktori képzés úttörője, a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola következik. A következő szakaszban főként gazdálkodástani doktori iskolák jöttek létre, a sort hosszú szünetet követően a gödöllői Regionális Tudományok Doktori Iskola zárja.

Térszemlélet a doktori iskolák kutatásaiban

A vizsgált doktori iskolákban a regionális tudományok sokszínűsége az egyes doktori iskolák kutatási irányának egyediségében is megmutatkozik. Kutatásunk azt mutatta, hogy a doktori iskolák kulcsszereplőinek, vagyis vezető oktatóinak tevékenysége, tudományos szemlélete nagy hatást gyakorol az intézmény tudományos irányultságára. Jellemzően az iskolavezető által képviselt kutatási területek köré szerveződik a doktori iskola, ez határozza meg profilját és aktivitását. A doktori iskolák kutatásaira komoly hatást gyakorol még az

1. táblázat: Területi kutatások a doktori iskolákban
Regional research in the doctoral schools

<i>Doktori iskola és vezetője neve</i>	<i>A területi kutatások megjelenése a doktori iskolában</i>
Debreceni Egyetem, Kerpely Kálmán Doktori Iskola (társadalomtudományok, regionális tudományok) <i>Dr. Rófi Mónika, egyetemi tanár, az Alumni Központ vezetője</i>	Határon túli együttműködések vizsgálata, a magyar–román együttműködésekre koncentrálva, ukrán kapcsolódási pontokkal kiegészítve. Az iskola kutatási irányultságát befolyásolja a területi elhelyezkedéshez kapcsolódó történelmi múlt is.
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola (természettudományok, földtudományok) <i>Dr. Nemes Nagy József, egyetemi tanár, a Regionális Tudományi Tanszék vezetője</i>	A hallgatók egy része a regionális tudományok területén kutat, másik része tisztán földrajzos témában folytatja kutatásait. Az átalakult képzési folyamatban jelent meg az egyetemen az általános terület- és településfejlesztés, valamint a regionális tudományok, annak elméleti és módszertani kérdéseivel. A doktori iskolába érkező hallgatók már a graduális képzés során megismerhették a regionális tudományok alapjait. Az 1990-es évek közepétől jelent meg az iskola kutatásaiban a területiség.
Kaposvári Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola (társadalomtudományok, gazdálkodás- és szervezéstudományok) <i>Dr. Udovecz Gábor, egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője</i>	Az iskola fő kutatási profilja nem a regionális tudományokra épül, bár azokat szervesen áthatja. A hallgatók kutatják a vállalkozások, a vállalkozókészség területi differenciáit, a különböző európai projektek regionális hatásait. A doktori iskola kutatási szemléletét és módszertanát a marketingtudományok jelentősen áthatják, amely jelenség a regionális kutatásokban hangsúlyos.
Miskolci Egyetem Vállalkozásmélet és gyakorlat Doktori Iskola (társadalomtudományok, gazdálkodás- és szervezéstudományok) <i>Dr. Szintay István, egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője</i>	A regionális tudományok és vidékfejlesztés számos kutatás alaptémáját jelenti. A tantárgyi összetételben is komoly szerepet kapnak a regionális tudományok. A geográfus szakemberek is hangsúlyosan foglalkoznak a regionális tudományokkal. A turizmus gazdasági kérdéseiben gyakran előtérbe kerülnek a regionális tudományok.
Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (társadalomtudományok, regionális tudományok) <i>Dr. Buday-Sántha Attila, egyetemi tanár, a doktori iskola korábbi vezetője és Dr. Varga Attila egyetemi tanár, a doktori iskola jelenlegi vezetője</i>	A szakmai alapok letételében az MTA KRTK RKI (volt RKK) szakemberei, kutatói jelentettek elengedhetetlen segítséget. A környezet-gazdaságtanban például benne foglaltatnak az agrártudományok, a vidékfejlesztés és a területfejlesztés ismeretei. Az iskola szoros kapcsolatban van az MTA KRTK RKI-vel (volt RKK), és az ország különböző területeiről sok neves oktató, kutató vesz részt a regionális tudományok doktori oktatásában.

Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (társadalomtudományok, regionális tudományok) <i>Dr. Rechnitzer János, egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője</i>	A doktori iskola multidiszciplináris társadalomtudományi doktori iskolaként jelent meg, majd 2008-ban a regionális tudományok tudományág előtérbe került. A doktori iskola a gazdasági folyamatokra fókuszál, a kelet-közép-európai térséget tekintve kutatási térségének.
Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola (társadalomtudományok, közgazdaságtudományok) <i>Dr. Lengyel Imre, egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője</i>	A doktori iskolában a regionális tudományok a gazdaságfejlesztés területén jelentősek. A regionális politikán belül a gazdaságfejlesztés dominál.

iskola elhelyezkedése, amelyet értelmezhetünk mind az adott gazdasági térben, mind a földrajzi térben, sőt az adott intézményi struktúrában is – az intézményi struktúrában való elhelyezkedésen az iskola egyetemi karhoz vagy tudományos centrumhoz való tartozása értendő. A térszemléletű doktori iskolák esetében kiemelkedő jelentőségű az MTA Regionális Kutatások Központjával (jelenleg: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete) kiépített kapcsolat, mert ez a térszemléletű kutatások tudományos nivójának megalapozását biztosíthatja a doktori iskolák számára. Az 1. táblázatban összefoglaltuk, hogy a nyolc szakértői mélyinterjú során az iskolavezetők szerint milyen értelemben jelenik meg a területiség, a regionalitás doktori iskolájuk kutatási témáiban. (Az interjúk a doktori iskolák vezetőivel, személyes felkereséssel történt; a beszélgetésekről hangfelvétel, majd jegyzőkönyv készült.)

A szakértői mélyinterjúk elkészítése során célunk az volt, hogy minden olyan (elsősorban társadalomtudományi) doktori iskola vezetőjéhez eljussunk, amely iskolában területi kutatásokat végeznek. A táblázatban a doktori iskolák neve mellett a doktori.hu adatbázisa alapján a tudományterületi és tudományági besorolás található. Kutatásunk szerint a területiség különféle tudományágakban jelenik meg a társadalomtudományok tudományterületen belül, de egyéb tudományterületek tudományágaiban is megfigyelhető térszemléletű kutatási irány. Ilyenek például a társadalomtudományokon belül a gazdálkodás- és szervezéstudományok, a közgazdaságtudományok, a politikatudományok és a regionális tudományok tudományágai. Kapcsolódó tudományterületek az agrártudományok és a természettudományokon belül a földtudományok tudományág.

A táblázaton és kutatási fókuszunkon ugyan túlmutat, de fontos rögzíteni, hogy a térszemlélet megjelenik még a társadalomtudományok tudományterületen belül a szociológiai tudományban, a természettudományok tudományterületen belül a matematika- és számítástudományok tudományágban, a műszaki tudományok tudományterületen belül az építő- és építészmérnöki tudományágakban, az informatikatudományok tudományágban, a katonai-műszaki tudományok tudományágban és a közlekedéstudományok tudományágban is.

A doktori iskolák kutatási területeiben – a szakirodalmi kutatások térszemléletre vonatkozó megállapításai és az interjúk alapján – tudományterületi és tudományági összekapcsolódás egyaránt jellemző.

Tudományos együttműködések

A doktori iskolák közötti tudományos együttműködések vizsgálatát két lépcsőben folytattuk le. Elsőként a doktori iskolák közötti tudományos együttműködések jellegéről, annak szorosságáról kérdeztük meg a doktori iskolák vezetőit a szakértői mélyinterjúk során. Második lépésként a doktori.hu adatbázisa alapján megvizsgáltuk a törzstagok doktori iskolákhoz fűződő tudományos együttműködésének irányait és típusait.

A vizsgálatok alapján a doktori iskolákban a személyi jellegű együttműködések jellemzőbbek, mint az intézményi együttműködések. Egymás kölcsönös szakmai elismerése személyenként és intézményenként egyaránt példamutató. A doktori iskolák együttműködése személyes és a doktori iskolák közötti együttműködések túl további intézményi kapcsolatokban is megvalósul. Meghatározó például a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Tudományi Bizottsága, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, amelyek elnökei, tagjai, munkatársai többek között a felsorolt doktori iskolák munkájában is részt vesznek. Ezen kívül a doktori.hu adatai szerint a doktori iskolák törzstagjai saját egyetemükön több doktori iskolában is végeznek oktatói, témavezetői tevékenységet, de más egyetemek doktori iskoláival közös oktatásban, témavezetésben, témakiírásban csak ritkábban működnek együtt (főképp időhiány okán).

A doktori iskolák között a legintenzívebb tudományági együttműködés a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola és a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola között figyelhető meg. Azt is vizsgálhatjuk, hogy a doktori iskolák törzstagjainak intézményi együttműködései összességében milyen mértékűek. Az adatok alapján a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolája mutatja a legnagyobb együttműködési intenzitást, amelyet a Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskolája követ. Az intézmények közötti tudományos együttműködések intenzitását általában a doktori iskolák vezetőjének szemlélete és a doktori iskola pénzügyi háttere határozza meg.

A szakértők mindezen összekapcsolódások ellenére egyértelműen hiányolják a közös projektekben való együttműködéseket, amelyek mélyíthetnék az intézményi kapcsolatokat, megszüntethetnék a kapcsolatok esetlegességeit.

A hallgatók tudományos együttműködései

A kutatás során megvizsgáltuk a térszemléletű doktori iskolák PhD-hallgatóinak együttműködésekre vonatkozó véleményét is. Célunk az volt, hogy hallgatói fókuszcsoportos vitákat szervezve összegyűjtsük a véleményeket a hallgatói kapcsolatépítésről, együttműködésről. A 2. táblázatban összefoglaltuk, hogy az országban mely doktori iskolában hány hallgató részvételével szerveztünk fókuszcsoportos vitákat 2013-ban. Általában kisebb létszám volt jellemző, mert meglehetősen nehéz volt aktivizálni a hallgatókat, főképp úgy, hogy ebben kevés szervezési segítségre számíthattunk. Ennek ellenére a legfontosabb doktori iskolákból meghatározó véleményeket gyűjthettünk, amelyekből konklúziókat vonhattunk le.

A fókuszcsoportos viták szervezése során a hallgatói részvétel meglehetősen alacsony volt, ami több tényezőre is visszavezethető. A meghirdetett vitákra főként nappali doktori képzésben résztvevő hallgatók jöttek el, bár a viták időpontját igyekeztünk úgy szervezni, hogy a levelező képzésben részt vevő hallgatók is képviseltethessék magukat (azokat a napokat jelöltük ki, amelyeken a hallgatók elvileg órát látogattak). Ennek ellenére nagyon kevés levelezős hallgató jött el a vitákra. A doktori képzések nagymértékű lemorzsolódási arányára utalhat, hogy a nappalis hallgatók közül csak azok jöttek el, akik valóban aktívan dolgoznak a fokozatszerzésen, őket érdekelte a téma komolyabb mértékben. A viták kezdetén a hallgatók enyhén ellenségesek voltak, majd amikor egyértelművé vált számukra, hogy segítő szándékú kérdéseinkkel ténylegesen a doktori képzésről alkotott véleményüket szeretnék megismerni, örültek a lehetőségnek, hogy meghallgatják őket.

2. táblázat: A hallgatói fókuszcsoportos megbeszélések létszámadatai

Data about focus groups with PhD students

<i>A fókuszcsoportos vita helyszíne, a doktori iskola neve</i>	<i>A fókuszcsoport létszáma</i>
Debrecen	6 fő
Debreceni Egyetem, Kerpely Kálmán Doktori Iskola	
Budapest	5 fő
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola	
Kaposvár	7 fő
Kaposvári Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola	
Miskolc	5 fő
Miskolci Egyetem, Vállalkozáselmélet és gyakorlat Doktori Iskola	
Pécs	9 fő
Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola	
Győr	4 fő
Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola	
Szeged	5 fő
Szegedi Tudományegyetem, Közgazdaságtani Doktori Iskola	

Amikor a doktori iskolák hallgatóit a hallgatók közötti együttműködések-ről kérdeztük, jellemzően problémákat és akadályozó tényezőket említettek. A hallgatók úgy tapasztalták, hogy egymástól elszigetelt módon kutatnak, nem tudnak egymás kutatásairól sem évfolyam-, sem országos szinten. A kutatási témán túl személyesen is kevésbé ismerik a többi hallgatót. A közös konferenciák és nyári táborok – ha vannak – ugyan árnyalják a képet, de a hallgatóknak jellemzően nincsenek kiépült kutatói kapcsolataik. Tapasztalati tőke szempontjából fontosnak tartanak a végzett hallgatókkal való kommunikációs csatornák kialakítását, erre viszont kialakult gyakorlatot nem tudtak említeni. A hallgatók praktikusnak tartanak, ha a tanórák – szervezés okán kialakult – „üresjáratokban” vagy legalább a kezdetekkor a doktori iskolák informális találkozási lehetőségeket kínálnának. Pozitív példa az Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola hallgatói összefogása. Itt a hallgatók klubot hoztak létre egymás munkájának elősegítésére; a bizalmi kapcsolat személyes ismeretségeken és rendszeres találkozásokon alapul. Találkozóikon a hallgatók kutatási témáikat közösen véleményezik és hozzászólásokat, szakirodalmi ajánlásokat fogalmaznak meg egymás számára. Ezeken az alkalmakon kizárólag hallgatók jelennek meg, önszerveződő módon. Általánosságban megállapítható volt a beszélgetésekből, hogy a kutatási eredmények feltétele csak kismértékben jelentkezik a hallgatók körében, ami ennek a tudományos generációnak akár óriási előnye is lehet, megkönnyítve körükben a munkamegosztás gyakorlatának létrejöttét.

A doktori iskolákban a helyi együttműködés jellemzően a tantárgyi követelmények és a fontosabb információk megosztásában nyilvánul meg, a hallgatók legfőbb kommunikációs csatornája jellemzően a közös levelezőlista. A helyi szintű együttműködések eredményeként a hallgatók esetenként a költségek megosztása érdekében együtt utaznak konferenciákra, de a társszerzős konferencia-előadások száma elenyésző. Nem jellemző a közös publikáció sem, főleg a témák szerteágazó volta miatt.

Jelenleg a hallgatók legfontosabb helyi szintű kapcsolatai a konzulens és a doktori iskola adminisztrátora. A hallgatók nehezményezik, hogy a helyi szintű kapcsolatok elmélyítésére nem kapnak konkrét segítséget, nincs ismeretük a helyi kutatási témákról, továbbá nem vagy csak nehezen tudnak kutatási projektekhez csatlakozni. A helyi együttműködésekre jellemző, hogy a nappalis hallgatók között kiterjedtebb a kommunikáció, mint a levelezős hallgatók között: a nappalis hallgatók személyes ismeretségei kiépültebbek a gyakoribb találkozási alkalmak miatt. Az országos szintű hallgatói kapcsolatok építésében jelenleg a legnagyobb közreműködő szervezet a Doktoranduszok Országos Szövetsége.

A hallgatók a tudományos együttműködések hallgatók közötti együttműködéséért értelmezik, igénylik az együttműködések számának és formáinak növelését. Az együttműködések végső célja alapvetően a sikeres fokozatszerzés. A hallgatók jelenlegi legfontosabb együttműködési formái a vizsgafelkészülés során a kölcsönös segítségnyújtás, a publikálásban a konzulenssel való együtt-

működés, az információszerzésben pedig az informálódás a felsőbb évfolyamok hallgatóitól és a doktori iskolák adminisztrátoraitól. A fókuszcsoportos vitákon elhangzottak szerint a jelenlegi együttműködési formák szűk körűnek bizonyulnak.

Összegzés

A doktori iskolák tudományos kutatásaiba egyre inkább beépül a területi szemléletmód. A tisztán térszemléletű doktori iskolák meghatározása nem egyszerű, hiszen a térszemlélet számos tudományterület tudományágát érinti. A doktori iskolák kutatási témái rendkívül összetettek, hiszen a doktori iskolák törzstagjainak tudományos háttere sokszínű. Ennek eredményeként a doktori iskolák által kínált kutatási témák palettája tudományterületi és tudományági besorolás szerint is interdiszciplináris, ami lehetőséget jelent az intézményeken belüli és az intézmények közötti tudományos kapcsolódási pontok megtalálására.

Tanulmányunkban a tudományos együttműködések vizsgálata intézményi és hallgatói megközelítésben. Az egyetemek számára rendelkezésre álló, szűkülő kutatás-fejlesztési források – ma már inkább K+F+I (Németh 2014) – miatt a kutatásfinanszírozásra hazai és nemzetközi pályázati források megtalálása, hazai és nemzetközi tudományos együttműködések szervezése szükséges a doktori iskolák számára. A szakértői mélyinterjúk és a hallgatói vélemények is azt tükrözik, hogy a tudományos együttműködések jelenlegi mértéke az elvártnál alacsonyabb. Az elvárt mérték egzaktan ugyan nem határozható meg, igények, javaslatok azonban elhangoztak a szakértői mélyinterjúk és a hallgatói fókuszcsoportos viták során is. Minden vizsgált szereplő a jelenleginél nagyobb gyakoriságú és intenzitású tudományos együttműködések tartana célszerűnek.

Irodalom

- Berényi D. (2011): Határok nélküli tudomány. *Magyar Tudomány*, 3., 340–346.
- Buday-Sántha A. (2000): A „Regionális felsőoktatás 2000” című konferencia főbb megállapításai és javaslatai. *Tér és Társadalom*, 4., 165–166.
- Czirfusz M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 52–59.
- Horváth Gy. (1999): Kutatás, felsőoktatás és regionális átalakulás: Az innováció szerepe a regionális fejlődésben. *Magyar Tudomány*, 4., 447–458.
- Illés I. (2008): *Regionális gazdaságtan – Területfejlesztés*. Typotex, Budapest
- Krugman, P. (1995): *Development, geography and economic theory*. MIT Press, Cambridge
- Lengyel I. (2009): A regionális versenyképességről. In: Lengyel I., Rechnitzer J. (szerk.): *A regionális tudományok két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 233–265.

- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lengyel I., Rechnitzer J. (szerk.) (2009): *A regionális tudományok két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mészáros R. (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1., 21–28.
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Németh T. (2014): Vezetői koncepció a Magyar Tudományos Akadémia elnöki feladatainak ellátására. *Magyar Tudomány*, 4., 486–493.
- Rechnitzer J. (1996): A regionális folyamatok sajátosságai és jövőbeli fejlődési irányai. *Magyar Tudomány*, 11., 1347–1360.
- Róna-Tas A. (2003): A magyar doktori iskolák helyzete és jövője. *Magyar Tudomány*, 10., 1298–1307.
- Varga A. (2006): *Térszerkezet, technológiai fejlődés és makrogazdasági növekedés*. PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
- <http://www.doktori.hu> (Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság statisztikai adatai 2012-ig)

Szergej Szergejevics Artobolevszkij (1953–2014)

Sergey Sergeyevich Artobolevsky (1953–2014)

HORVÁTH GYULA

HORVÁTH Gyula: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; horvath@rkk.hu

Gyula HORVÁTH: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; horvath@rkk.hu

Néhány év alatt az orosz regionális tudomány nemzetközi szakmai körökben jól ismert két képviselője távozott közülünk. 2010-ben 75 éves korában hunyt el Alekszandr Granberg akadémikus. Granberg professzor pályáját az Oroszországi Tudományos Akadémia (OTA) novoszibirszki Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézetében kezdte. A regionális programozás és modellezés, tervezés elismert kutatójaként lett az intézet igazgatója a reformközgazdász Abel Aganbegjánt követve. Majd Moszkvába távozott, az akadémia Termelőerők Kutatási Tanácsának (SZOPSZ) elnöke lett. Hosszú ideig vezette az OTA Regionális Tudományi Bizottságát, tagja volt az akadémia elnökségének. Pályafutásának utolsó szakaszában a moszkvai Közgazdaságtudományi Egyetem regionális tudományi tanszékét is vezette, és sorra jelentek meg könyvei az orosz regionális fejlődés és politika, a regionális elemzési módszertan különféle témaköreiben (Granberg 2000, 2001, 2004; Granberg, Suslov, Suspicyan 2007; Westlund, Granberg, Snickars 2000). Granberg szellemi műhelyének volt aktív tagja a 2014. március 18-án 61 éves korában elhunyt Szergej Artobolevszkij.

A kiváló tudós történelmi orosz értelmiségi család leszármazottja volt. A papcsaládból való nagyapa, Ioann Artobolevszkij a moszkvai Mezőgazdasági Akadémia hittudományi tanszékének vezető professzora, kiemelkedő hittudós volt. A szovjetrendszer börtönbe vetette, 1938-ban kivégezték, 2000-ben vértanúná avatták. A család második generációját, Szergej édesapját és nagybátyját a véletlenek mentették meg a rendszer repressziójától. Az édesapa, szintén Szergej Artobolevszkij, a moszkvai Energetikai Egyetem nagy tudású professzora, az automatizálás nemzetközi szaktekintélye lett. Testvére, Ivan Artobolevszkij akadémikus, a Lomonoszov Egyetem mechanikai-matematikai karának alapítója, később a szovjet tudományos ismeretterjesztő társulat (a Znanyije) elnöke lett.

A széles látókörű, nagy kulturális hagyományokkal rendelkező tudós családban nevelkedő Szergej Artobolevszkij az angol nyelvű középiskola befejezé-

sét követően a moszkvai Lomonoszov Egyetem földrajz szakát végezte el. Egyetemistaként már kutatásokat végzett a földrajzi kar tőkés országok gazdaság-földrajza tanszékén. 1974-ben került az OTA Földrajzi Intézetébe, ahol első kutatási korszakában a brit feldolgozóipar regionális kérdéseivel foglalkozott. E témakörben készítette el és védte meg 1982-ben kandidátusi értekezését.

Kiváló angol nyelvtudásának is köszönhetően korán bekapcsolódott a regionális tudomány nemzetközi vérkeringésébe. Az 1976. évi moszkvai nemzetközi földrajzi kongresszus szervezőbizottságának volt a tagja, majd az 1980-as évek közepétől külföldi tanulmányutakon, Nagy-Britanniában, Hollandiában és több kelet-közép-európai országban gyűjtött anyagokat doktori értekezéséhez. Pályafutása második szakaszának végén, 1992-ben sikeresen védte meg *A nyugat-európai országok regionális politikája* című doktori értekezését. A disszertáció alapján készült könyvet 1997-ben jelentette meg a londoni Jessica Kingsley Kiadó (Artobolevsky 1997). E munka nemzetközi hírnevet hozott szerzőjének. Tudományos pályája utolsó tizenöt évében – a harmadik szakaszban – számtalan nemzetközi konferencián és kutatási programban szerepelt. Külföldi folyóiratok kérték fel szerkesztőbizottsági és tanácsadó testületi tagságra. Hosszú időn át volt tagja a European Spatial Research and Policy szerkesztőbizottságának. Külföldi szervezetek vonták be szakértőként oroszországi programjaikba. Állandó résztvevője volt a Moszkvában rendezett nemzetközi tudományos fórumoknak, konferenciáknak és vitaüléseknek. Dolgozott az Európai Bizottság Tacis programjában, a Világbank orosz projektjeiben. Főtitkára volt a moszkvai székhelyű Nemzetközi Regionális Fejlesztési és Együttműködési Akadémiának. Nemzetközi alapítványok (Carnegie, Information Science for Democracy) kurtériumaiban regionális kutatások ösztönzője volt. Több alkalommal kutatott és oktatott az oxfordi, a glasgow-i és az amszterdami egyetemen, számos előadást tartott német, belga, magyar és lengyel egyetemeken.

Kutatási profilja széles skálán mozogott. 1992-ben publikálta oroszul a brit regionális fejlődéssel foglalkozó munkáját (Artobolevsky 1992). Az európai regionális fejlődés és politikák vizsgálatából leszűrt tanulságokra építve dolgozta ki a modern orosz regionális politika tudományos alapjait. Számos munkát publikált Oroszország regionális fejlődéséről, a területpolitika értelmezéséről, eszközeiről és intézményeiről (Artobolevsky, Treivish 2001). Gyakran foglalt állást a tömegkommunikációs eszközökben az orosz átmenet, a válságidőszak és a jövőbeli megújulás településhálózati, demográfiai, területi gazdasági és regionális hatalmi kérdéseiben. Népszerű és elismert szereplője volt televíziós vitaműsoroknak.

Kitűnő tudományos szervezési képességei voltak. Ezek már fiatal kutatói korszakában megmutakoztak. 1996-ban lett a Földrajzi Intézet társadalom-földrajzi osztályának vezetője. Irányításával az ország meghatározó regionális kutatási műhelyének nemzetközi kapcsolatai szélesedtek, a nemzetközi publikációk száma gyarapodott, a tudományos eredmények elismerést váltottak ki oroszországi politikai és gazdasági döntéshozói körökben. Artobolevskij a Granberg akadémikus által irányított akadémiai regionális kutatási program egyik vezető

egyenísége lett. Közös álmuk volt az orosz regionális tudomány nemzetközi versenyképességének a fokozása, e tudományágazat meghonosítása az orosz tudományos nomenklatúrában és a felsőoktatásban. 15-20 egységből álló regionális tudományi kutatási hálózat kialakítását tűzték ki célul. A hálózat működési rendszerének és tudományos programjának megfogalmazásában nagy figyelmet fordítottak az MTA Regionális Kutatások Központjának tapasztalataira. Artobolevszkij szívügyének tartotta az orosz kutatók eredményeinek külföldi terjesztését. E cél érdekében dolgozta ki a *Regional Research of Russia* című folyóirat koncepcióját. Az orgánum vezető orosz nyelvű folyóiratokban publikált tanulmányokat ad közre angol nyelven a Springer Kiadó gondozásában. A 2011 óta évente négy számot megjelentető folyóirat főszerkesztője Szergej Artobolevszkij volt. Emellett tucatnyi orosz folyóirat szerkesztőbizottsági tagására kérték fel.

Tudományszervező tevékenységének fontos elemét jelentette nagy volumenű kutatások irányítása és az eredményeket közreadó művek szerkesztése. 2007-ben adta ki a moszkvai Ekonomiszt Kiadó a Hanti–Manysi autonóm körzet gazdasági és társadalmi átalakulását elemző kötetét, amelyet az Artobolevszkij-műhely írt (Artobolevsky, Glezer 2007). Az orosz kőolajipar egyik vezető térségének (ahol az egy főre jutó GDP az országos átlag ötszöröse) fejlődéséből levont egyik következtetés a diverzifikáció mihamarabbi elindítása és az ehhez szükséges infrastrukturális és humán erőforrások fejlesztése. Az általa vezetett tudományos közösségnek az orosz regionális fejlődés és politika kutatásában elért eredményeit összegző mű Artobolevszkij szerkesztésében 2011-ben jelent meg (Artobolevsky, Glezer 2011). Az orosz tudományos könyvpiacra a könyv nagy sikert aratott.

Szergej Artobolevszkij erős szálakkal kötődött az MTA Regionális Kutatások Központjához. Az 1990-es évek elejétől az intézet által szervezett szinte valamennyi nemzetközi konferencián előadással szerepelt. Több publikációja jelent meg magyar szaklapokban. Az orosz és a magyar akadémiák közötti két évtizedes együttműködés motorja volt. Hálásak vagyunk azért, hogy 2011-ben kötet jelenhetett meg Moszkvában a magyar és a közép-európai átmenet regionális kérdéseiről (Artobolevsky, Horvath 2011). Elismeréssel szólt a magyar regionális kutatások eredményeiről, sokat tett azok oroszországi megismertetéséért.

Szergejhez közel három évtizedes barátság fűzött. Élveztem humorát, az orosz kultúrában való jártasságát, európai gondolkodásmódját. Nagyra tartottam a tudományos problémák iránti fogékonyságát, kíváncsiságát a legapróbb részletek megismerése iránt. Becsültem szerénységét és jellemes magatartását. Több közös tervünk is volt. Remélem, hogy ezek egy részét kollégáival és tanítványaival sikerül megvalósítani. Ezzel adózunk emlékének.

Irodalom

- Artobolevsky, S. (1992): *Regionalnoe razvitie v Velikobritanii*. Institut geografii RAN, Moskva
- Artobolevsky, S. (1997): *Regional policy in Europe*. Jessica Kingsley Publishers. London
- Artobolevsky, S., Glezer, O. (pod red.) (2007): *Prostranstvo, ljudi, ekonomika Jugry. Socialno-ekonomicheskaja transformaciia Hanty-Mansinskogo avtonomnogo okruga*. Ekonomist, Moskva
- Artobolevsky, S., Glezer, O. (pod red.) (2011): *Regionalnoe razvitie i regionalnaia politika Rossii v perehodnyi period*. Izdatelstvo MGU im. Bauman, Moskva
- Artobolevsky, S., Horvath Gy. (pod red.) (2011): *Regionalnoe razvitie i regionalnaia politika Vengrii i Centralno-Vostochnoi Evropy v perehodnyi period*. Izdatelstvo MGU im. Bauman, Moskva
- Artobolevsky, A., Treivish, A. (eds.) (2001): *Regionalizaciya v razvitii Rossii: Geograficheskie processy i problemy*. Editorial USSR, Moskva
- Granberg, A. (2000): *Osnovy regionalnoi ekonomiki*. GU Vysshiaia shkola ekonomiki, Moskva
- Granberg, A. (ed.) (2001): *Mezhdunarodnye i vneshneekonomicheskie svyazi subektov Rossiiskoi Federacii*. Nauchnaia kniga, Moskva
- Granberg, A. (ed.) (2004): *Strategiya makroregionov Rossii: metodologicheskie podhody, priority i puti realizacii*. Nauka, Moskva
- Granberg, A., Suslov, V., Suspicyan, S. (2007): *Mnogoregionalnye sistemy: ekonomiko-matematicheskoe issledovanie*. Sibirskoe nauchnoe izdatelstvo, Novosibirsk
- Westlund, E., Granberg, A., Snickars, F. (2000): *Regional development in Russia. Past policies and future prospects*. Edward Elgar, Cheltenham

A tudós iskolaépítő. In memoriam Buday-Sántha Attila (1941–2014)

A founding father. In memoriam Attila Buday-Sántha (1941–2014)

HORVÁTH GYULA

HORVÁTH Gyula: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; horvath@rkk.hu

Gyula HORVÁTH: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; horvath@rkk.hu

A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának nagy egyénisége, a magyar regionális tudomány oktatási és kutatási rendszere megteremtésének egyik jeles képviselője távozott közülünk. 2014. május 17-én tragikus hirtelenséggel elhunyt Buday-Sántha Attila professzor.

Buday-Sántha Attila 1941. november 15-én született Szekszárdon. Középiskolai tanulmányait a pécsi Nagy Lajos Gimnáziumban végezte. 1964-ben diplomázott agrármérnökként a Keszthelyi Agrártudományi Egyetemen, később agrármérnök tanári és vállalatgazdasági szakmérnöki képesítést is szerzett. 1974-ben védte meg egyetemi doktori értekezését, 1982-ben pedig a közgazdaságtudomány kandidátusa fokozatot szerezte meg. 1994-ben MTA doktora címet kapott, s ugyanebben az évben habilitált a Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán. 1969-től gazdasági tanárként dolgozott, 1972-től a kar alkalmazásában állt, 1994-től egyetemi tanári kinevezést kapott. 1989-ben lett a kar Agrár-, Környezet- és Regionális Gazdaságtan Tanszékének vezetője.

Érdeklődési területe az agrár- és vidékpolitika, a környezetgazdálkodás és a regionális fejlesztéspolitika volt. E területekhez tartozó tárgyakat oktatott alap- és mesterképzési programokon, valamint a doktori képzésben. Buday-Sántha Attilát a környezet-gazdaságtan, az agrár- és vidékfejlesztés programadó egyéniségeként, kiváló kutatójaként tartják számon. Új kutatási irányzatot alapozott meg e három tudományágazat gyakorlati (társadalmi-tervezési) alkalmazásában. Számos hazai és nemzetközi regionális és ágazati versenyképességi és fejlesztéspolitikai kutatás vezetője, koordinátora volt. Több kutatási projektet vezetett gyakorlati tervező vagy önkormányzati és kormányzati szervek megbí-

zásából. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a regionális gazdaságtani képzés hazai elismertetése és elterjesztése területén is. Sok tudományos szervezet tagja.

Munkáját számos szakmai díjjal ismerték el, többek között Akadémiai Díjat (1986), Pro Régió Díjat (2004) kapott, elnyerte a Baranya Megyei Önkormányzat Felsőoktatási Díját (2002), a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Deák Ferenc kutatási díját (2008) és a FAO Élelmezési Világnap Díját (2009). Szép számmal töltött be tudományos-szakmai közéleti tisztséget. Állami kitüntetéshez nem juttatta a sors, bár igazán nem is vágyott a nem tudományos szempontok alapján történő elismerésekre. Ezeknél többre tartotta a 70. születésnapjára készített kötetet, amelyben a magyar társadalomtudomány kiválóságai, akadémikusok, professzorok, tehetséges és sikeres fiatal kutatók jelentették meg tisztelegő dolgozataikat (Bakucz, Mezei 2011).

Hosszú ideig volt titkára, majd elnöke a Pécsi Akadémiai Bizottság agrártudományi munkabizottságának és az MTA Regionális Tudományi Bizottsága felsőoktatási albizottságának. A Magyar Regionális Tudományi Társaság 2011-ben alelnökévé választotta.

Több évtizedes kutatói pályája során három kérdés foglalkoztatta, ezek kutatásában elért eredményeket az elmúlt két évtizedben szintézisbe is foglalta. Előbb az agrárpolitika, a *versenyképes mezőgazdaság* működése, kölcsönhatása a települési környezettel, az agrárgazdaság regionális beágyazottsága és térformáló szerepe a fejlődés különböző korszakaiban témakörben publikált nagy visszhangot kiváltott dolgozatokat. Különösen sokat foglalkozott az agrártermelés környezeti hatásaival. E kutatásainak összegzéseként az Akadémiai Kiadónál 1991-ben jelent meg *A mezőgazdasági melléktermékek hasznosítása és a környezetvédelem* című munkája. Nevéhez fűződik a Balaton településkörnyezeti állapota agrártermeléshez kapcsolódó elemeinek vizsgálata. E kutatásainak összegzését *A Balaton régió fejlesztése* címmel a Saldo Kiadó gondozta 2007-ben.

Kutatásának második hosszú korszakában a *környezet-gazdaságtan* tudományos rendszerének kidolgozásával foglalkozott. E kutatási eredményeit környezetgazdálkodási nagymonográfiákban (Akadémiai Kiadó, 1993; Tankönyvkiadó, 1996; Dialóg Campus Kiadó, 2002, 2009) adta közre.

Tudományos működésének harmadik korszakában a *vidék- és agrárfejlesztés kölcsönhatásainak* elemzésében ért el nagy érdeklődést és elismerést kiváltó eredményeket. E kutatói periódusát az *Agrárpolitika-vidékpolitika* című munkája (Dialóg Campus Kiadó, 2006) fémjelzi, amely három kiadásban jelent meg. 2011-ben a Saldo Kiadónál publikált *Agrár- és vidékpolitika* című munkájának következtetése az, hogy a magyar mezőgazdaság a rendszerváltozást követően utat vesztett, mert képtelen a fenntarthatóság követelményeinek megfelelően a társadalmi, ökológiai és gazdasági (versenyképességi) célokat összhangba hozni egymással és azokat a fejlődés szolgálatába állítani.

Regionális fejlesztéspolitikai tevékenysége is sokrétű volt. Közreműködött országos és területi agrárgazdasági koncepciók kidolgozásában, regionális és településfejlesztési dokumentumok összeállításában. Ellenfele és éles kritikusa volt

a provincializmus mindenfajta megnyilvánulásának. Modern, versenyképes, fenntartható vidéki gazdaság kiépítését, fejlesztését tartotta szükségesnek. Nyugdíjba vonulását követően fejeződött be az a nagyszabású kutatómunka, amely a TÁMOP finanszírozásában a Dél-dunántúli régió megújulásának belső erőforrásait tárta fel. A két tucat kutatóból álló csapat lelkesen és energikusan irányította. Vitaüléseket szervezett, volt energiája arra is, hogy igyekezzen megértetni a döntéshozókkal a stratégiaalkotás tudományos megalapozásának fontosságát. Jól tudta, hogy ez a meggyőzés kevés sikerrel járhat, hitt azonban abban, hogy a folyamatos párbeszéd eredményre vezet.

Buday-Sántha Attila publikációs jegyzékében több mint kétszáz tanulmány, 22 könyv és 10 önálló kiadvány szerepel. Munkái rangos kiadóknál és vezető szakmai folyóiratokban jelentek meg.

Aktív kutatói pályája példamutató oktatómunkával párosult. Egyéni kutatási sikerei mellett kiemelkedő a tudományszervező, iskolateremtő tevékenysége. Magyarországon az ő irányítása alatt álló tanszék indította el a környezet-gazdaságtan és alapozta meg a regionális tudomány egyetemi oktatását. Ebben a munkájában erőteljesen támaszkodott az MTA Regionális Kutatások Központjának tudományos potenciáljára. Buday-Sántha Attila hitt az egyetemi és az akadémiai szféra együttműködésének fontosságában, e kapcsolatok alakításában kiemelkedő érdemei voltak.

Jelentős eredményeket mutatott fel a regionális tudomány többszintű egyetemi oktatásának megszervezésében. 1994-ben ő alapította Kelet- és Közép-Európa első regionális politikai és gazdaságtani doktori iskoláját, amelyben eddig több mint félszáz doktori fokozat született. Nagy figyelemmel kísérte a határon túli fiatal magyar kutatók felkészülését és pályájuk alakulását. Tíz erdélyi és vajdasági szakember szerzett tudományos fokozatot az iskolában, és sokan dolgoznak értekezésükön. Olyan tudományos iskolát teremtett, amelyben az interdiszciplináris gondolkodás, a folyamatos megmérettetés, a tudományos morál és igényesség, mások eredményeinek tisztelete volt a meghatározó. Büszkéek lehetünk arra, hogy a magyar egyetemek regionális tudományi képzési programjai a pécsi iskola alapjaira épültek.

Szigorú, következetes, mindig segítőkész, kemény munkatempót diktáló, nem egyszer a porosz oktatási tradíciókra is támaszkodó tanár volt. Hallgatói kezdetben összerendeztek, ha találkoztak a mindig elegáns, egyenes tartású professzorral, féltek tőle. A hosszabb közös munkában szerzett tapasztalatok azonban gyökeresen megváltoztatták a róla kialakított képet. Harmad-negyedéven a hallgatók már tudták, Buday-Sántha professzorhoz bátran lehet fordulni a legkényesebb kérdésekben is. Dolgozószobájának ajtaja hallgatói előtt mindig nyitva állt, számíthattak rá, hogy idejével nem fukarkodik.

A tudomány határtalanságához igazodó együttműködési készség, a magyar tudományosság iránti hűség és gyarapodása iránti elkötelezettség jellemezte. Mintaadó erkölcsisége, szakmai-etikai magatartása, családszeretete különös szellemi magaslatra emelte őt. Sokan példaképként tekintettek rá. Igazi önzetlen, kö-

zösségi ember volt. Kapcsolatépítő gyakorlatának jellegzetessége mások segítésében jutott kifejezésre. A méltányosság és az igazságosság szellemében dolgozott. Egyenes természete nem tűrte sem a hízelgést, sem az őszinteség hiányát.

Szenvedélyesen vitatkozott, nem viselt el hatalmi arroganciát és – azokban az években, amikor a közösség érdekei képviselésével bízta meg – igazságérzete védelmet jelentett a jogtalanul támadottaknak. Az innovatív elképzelések megvalósításáért is sokat kellett küzdenie, szakmai tekintélye azonban inspiráló erő volt a kételkedők vagy ellenkezők meggyőzésében.

Nagy egyéniség volt, a szellem úriembere, kiválóságot teremtett, értette a lényeg nyelvét, és értékké tette, amihez hozzáfogott. Távlata van azoknak az értékeknek, amelyek hozzá kötődnek. Nem szabad ezt a szellemi teljesítményt veszni hagyni, továbbépíteni a szűkebb egyetemi közösség, a tágabb régió és az ország érdekében – mindannyiunk kötelessége. Ő beletörődéssel vette tudomásul azt a végig nem gondolt oktatáspolitikai döntést, hogy nincs már szükség a bölcs, idős generáció tudás- és értékgyarapító munkájára. Rezignáltan fogalmazott tavaly a székelgyöldi regionális kutatók konferenciára invitáló levelére: „Nagyon örülök, hogy Székelgyöldön kialakult egy eredményeket is felmutatni képes tudományos közösség. (...) Ez volt a célunk, amikor támogattuk a Ti tanulmányaitokat. Nyugdíjazásom következtében már nem vagyok olyan helyzetben, hogy a jövővel kapcsolatos terveket szőjek. Ezért nem jelentkeztem a konferenciára. (...) Sok szeretettel gondolok Rátok, de csak ezzel tudlak támogatni Benneteket.” Tanítványai szomorúan olvasták ezeket a sorokat.

Buday-Sántha Attilának az elmúlt pár évben elért sikerei is figyelmeztessenek bennünket a sok történelmi korszakban megtapasztalt igazságra: emelkedő társadalomban építenek a nagy öregek tanácsaira, csak süllyedő közösség hagyja figyelmen kívül azokat. Az áhított versenyképesség – országé, egyetemé – fontos morális előfeltétele ez.

Egyéniségét több ezer közgazdász, agrár-, környezet- és regionális kutató, terület- és településfejlesztési szakember zárta a szívébe. Tanításaira, könyveire, példamutató magatartására, igazságszeretetére, kérlelhetetlen egyenességére hosszú ideig emlékezni fognak. Tudományos ethosza követendő példa a fiatal kutató generáció számára.

Irodalom

Bakucz M., Mezei C. (szerk.) (2011): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés: Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezsdő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovabb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovat szerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószerkesztő veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdése esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerkesztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

Articles

Ákos Bodor, Zoltán Grünhut	
Dilemmas regarding the applicability of the territorial capital approach – problems of social capital in Camagni's concept	3
Brigitta Zsom	
Connection between e-government and spatial research	18
Lajos Bálint, Gergely Daróczi, Károly Bozsonyi, Gergely Tóth	
A spatial model of voting behaviour – an empirical study based on Budapest data	32
Katalin Fehér, Tünde Virág	
Living at the edge of a small town	50
György Málovics, Barbara Mihók, György Pataki, István Szentistványi, Ágnes Roboz, Bálint Balázs, Szabolcs Nyakas	
Participatory action research and social integration: conclusions of a case study in Szeged	66

Outlook

Éva Komlósi	
Regional and structural components of taxable income growth in Japan between 1970 and 2005	85
Gabriella Imre	
Have Hungarian investments in Transcarpathia entered a new phase?	110

Report

Gábor Bodnár	
Appearance of the Visegrad Four's types of rural territories in international and national development plans	127

Book reviews

Béla Baranyi	
Erdősi Ferenc: A közeledő Távol-Kelet. A transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője	145
Tekla Sebestyén Szép	
Szlávik János: Fenntartható gazdálkodás	148

Scientific life

Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	
New European cohesion policy – Report on the 11th Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association	151
Mária Törőcsik, Krisztina Szontágh	
Spatial approach in PhD schools – Regional sciences in PhD schools	155
Gyula Horváth	
Sergey Sergeyevich Artobolevsky (1953–2014)	167
Gyula Horváth	
A founding father. In memoriam Attila Buday-Sántha (1941–2014)	171

Information for contributors	177
------------------------------	-----

Tanulmányok

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán	
Dilemmák a területi töke modelljének alkalmazhatóságáról. A társadalmi töke problémája Camagni elméletében	3
Zsom Brigitta	
Az elektronikus közigazgatás és a területi kutatások kapcsolatáról	18
Bálint Lajos, Daróczy Gergely, Bozsonyi Károly, Tóth Gergely	
A választói viselkedés térbeli modellje – empirikus kísérlet budapesti adatok alapján	32
Fehér Katalin, Virág Tünde	
Élet egy kisváros peremén	50
Málovics György, Mihók Barbara, Pataki György, Szentistványi István, Roboz Ágnes, Balázs Bálint, Nyakas Szabolcs	
Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai	66

Kitekintés

Komlósi Éva	
A regionális jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása Japánban 1970 és 2005 között	85
Imre Gabriella	
Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján?	110

Ténykép

Bodnár Gábor	
A visegrádi négyek vidéktípusainak megjelenése a nemzetközi és a nemzeti fejlesztési koncepciókban	127

Könyvszemle

Baranyi Béla	
Erdősi Ferenc: A közeledő Távol-Kelet. A transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője	145
Sebestyén Szép Tekla	
Szlávik János: Fenntartható gazdálkodás	148

Tudományos élet

Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Az új európai kohéziós politika – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XI. vándorgyűléséről	151
Törőcsik Mária, Szontágh Krisztina	
Térsemlélet a doktori képzésben – Regionális tudományok a doktori képzésben	155
Horváth Gyula	
Szergej Szergejevics Artobolevskij (1953–2014)	167
Horváth Gyula	
A tudós iskolaépítő. In memoriam Buday-Sántha Attila (1941–2014)	171
Szerzőink figyelmébe	177

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2014/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Timár Judit

Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Olvasószerkesztő / Copyeditor:

Czirfusz Márton

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesi Elemér, Simon Ágnes

Segédszerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre
for Economic and Regional Studies, Institute for
Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: MTA IX. Osztálya,
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar
Regionális Tudományi Társaság, Nemzeti Kulturális
Alap, Vasi Volán Zrt..

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt
jelenik meg. / Space and Society is published
under the Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. [http://
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

28. évfolyam, 4. szám
Volume 28, Number 4
2014

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

A Regionális Kutatások Központjának harminc éve Sikerek és kudarcok egy új tudományágazat megteremtésében

Thirty years of the Centre for Regional Studies Successes and failures in the creation of a new scientific discipline

HORVÁTH GYULA

HORVÁTH Gyula: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; horvath@rkk.hu

KULCSSZAVAK: Regionális Kutatások Központja, Magyar Tudományos Akadémia, regionális tudomány, tudományos stratégia, tudománypolitika

ABSZTRAKT: A Magyar Tudományos Akadémia 1984-ben új kutatóközpontot alapított több, korábban regionális kutatásokat végző tudományos műhelyből. A Regionális Kutatások Központjának három évtizedét, kutatási és publikációs eredményeit, a nemzetközi kutatóhálózatban játszott szerepét, területfejlesztési tanácsadási működését foglalja össze a tanulmány. Az intézet alapításkor megfogalmazott missziója a regionális tudomány meghonosítása volt. Az intézet kutatóinak kezdeményezésére jöttek létre e tudományágazat különböző fórumai: a Tér és Társadalom folyóirat, a Területi és Települési Kutatások könyvsorozat, az akadémiai bizottság, a Magyar Regionális Tudományi Társaság, egyetemi tanszékek és képzési szakok. A kutatási portfólió állandó elemei a térfejlődési folyamatok törvényszerűségeinek feltárása, a modern területfejlesztő erők hatásmechanizmusainak alakulása Európában és Magyarországon, a vidéki elmaradottság összetevőinek elemzése, a területpolitika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a vizsgálata, a többszintű kormányzás és a területi fejlődés kapcsolata és a regionalizmus voltak.

Gyula HORVÁTH: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; horvath@rkk.hu

KEYWORDS: Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, regional science, research strategy, science policy

ABSTRACT: The Hungarian Academy of Sciences (HAS / MTA) created a new research centre in 1984 by merging several academic or scientific workshops then engaged in regional research. This paper seeks to review the 30 years of life of the Centre for Regional Studies, focusing on its results in terms of research and publications, its role in international research networks and its work as a consultant in the field of spatial development. The activities of a research institute cannot, however, be isolated from the overall situation of both its immediate and general environment, and so, as we summarise the distinct phases of these thirty years, the affinity of national science policy, of central and local spatial decision-making agencies and of other stakeholders towards regional research are also discussed.

Among the factors which contributed to the original foundation were the notable spatial development profile of the Transdanubian Institute of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs in the 1970s, the personal charisma of the internationally renowned regional scientist, György Enyedi, who was appointed Head of the Institute in 1983, the efforts towards decentralisation then gaining ground in Hungarian intellectual life, several technocrat-politicians at both county and national levels and also the far-sighted leadership of the HAS at the time.

The declared mission of the Centre for Regional Studies at the time of its foundation was the familiarisation with regional science. A variety of forums for the discipline were organised by the Institute's research fellows: the journal *Space and Society* (Tér és Társadalom), the series of publications entitled *Spatial and Settlement Research*, the Academic Committee and the Hungarian Regional Science Association. Among the permanent features of the research portfolio we should highlight the identification of common elements of and within spatial development processes, the evolution of the forms of activity of modern driving forces of spatial development in Europe and Hungary, analyses of the factors behind the general backwardness of rural areas, investigations into the system of objectives, instruments and institutions of spatial policy and also the relationship between multi-level governance, spatial development and regionalism.

The Institute can boast nearly 8,000 scientific publications, and, among those, some 600 books and 1,500 international and foreign-language publications illustrate the scientific contributions of the researchers of the Institute. Further, the English-language series of "Discussion Papers" – published since 1986 – has propagated regional science internationally through no fewer than 94 regular and 14 special issues. These studies have generated several hundred academic citations in international scientific journals.

Over the last twenty years the Institute has participated in 15 EU-funded multilateral research cooperations, in six EU Framework Programmes, four Espon, and eight Phare-Interreg programmes.

The achievements of regional science in Hungary have been recognised throughout Europe, and there has also been considerable demand for new networking ways in Central and Eastern Europe.

The author also identifies failures and describes their causes. The centralisation of the research network of the HAS after 2010 entailed the loss of financial autonomy and dealt a severe blow to the autonomy of science in general. The author concludes by declaring that, based on a community of experienced, internationally competitive scientists with a strong commitment to the Institute's mission and its scientific results, the Institute will be able to pursue efficient and profitable scientific work in the future in line with international trends of regional development research. However, in order to guarantee the efficient long-term development of the Institute, a higher degree of operational autonomy is required.

Bevezetés

Három évtizede működik Magyarország egyetlen vidéki akadémiai társadalomtudományi kutatóintézete. E harminc év az ország mozgalmas időszaka volt. A társadalmi berendezkedés változásának számos következményén kívül a tudo-

mánypolitikai gyakorlat, a területi fejlődés kérdései iránti érdeklődés, az európai integrációhoz való csatlakozás is hatással volt a kutatóintézet tevékenységére. A folyamatosan megjelenő kihívások állandó válaszokat követeltek. Szerves fejlődés körülményei között egy intézmény a válaszokat szűkebb és tágabb működési környezetének közreműködésével és támogatásával képes körültekintően megfogalmazni. Ha azonban a partnerek – a tudománypolitika szereplői, a tudomány finanszírozói, a kutatási eredmények kedvezményezettjei – aktív együttműködésére nem mindig számíthat, akkor önmagának kell a közmegegyezéssel elfogadott minták felhasználásával szerkezetét, tudományszervezési filozófiáját, kutatási portfólióját meghatároznia. Ennek a megoldásnak természetesen vannak kockázatai, ugyanakkor a nagyrészt saját erejére támaszkodó kutatói közösség identitása erős lesz, és fegyelemre méltó eredményeket képes elérni.

Az alapítást meghatározó tényezők

Az 1980-as évek első felében már sok jel mutatott arra, hogy a hatalmi rendszer átalakításra szorul. A területi egyenlőtlenségek társadalmi és gazdasági fejlődést akadályozó erejének mérséklésére a 1968-as gazdaságirányítási reformok keretében fogalmaztak meg koncepciókat, országos kutatási programok is indultak.¹ A szellemi élet különböző területein nagy számban jelentek meg munkák az ország egyes vidékein tapasztalható elmaradottság és az urbanizáció hatásainak bemutatására.²

A Regionális Kutatások Központjának megalapítása több tényező szerencsés egybeesésének köszönhető.

Az *első tényező* a Dunántúli Tudományos Intézet élén bekövetkezett változás volt. Az intézet korábbi kutatási profilját átalakító igazgató, a nemzetközileg elismert alkotmányjogász, Bihari Ottó akadémikus 1982-ben meghalt. Az intézet vezetésével a szintén nemzetközi szaktekintélyt, regionális kutatót, Enyedi György akadémikust bízták meg. Enyedi több éves oktató- és kutatómunkát végzett francia, egyesült államokbeli és lengyel egyetemeken és kutatóintézetekben, nemzetközi tudományos társaságok vezető tisztségviselője volt, aktív szerepet játszott a nemzetközi regionális kutatások irányainak kialakításában is. Széles körű tapasztalatra tett szert multidiszciplináris témák művelésében. Ahhoz a kelet-közép-európai vezető kutatói csoporthoz tartozott, amelynek tagjai a nyugati tudományossággal fenntartott intenzív kapcsolataik révén fontos következtetésekre jutottak a térben egyenlőtlen fejlődésről, a településhálózat átalakulásának anomáliáiról, „expressis verbis” megkérdőjelezték a központi tervgazdálkodás, a helyi-regionális adottságokkal nem számoló gazdaságpolitika hatékonyságát.

A *második tényező* a területi és településfejlődés nemzetközi kutatási kapacitásainak nagymértékű bővülése volt. Az 1970-es években a fejlett ipari orszá-

gokban a földrajzi egyenlőtlenségek kiéleződtek, a fordista nagyipari központok hanyatlása és az új térformáló hajtóerők megjelenése számtalan megválaszolandó kérdést vetett fel. Az Európai Unió is ez idő tájt fogalmazta meg a majdani kohéziós politika alaptételeit és kezdeményezett vizsgálatokat a régiók gazdasági és társadalmi erőforrásainak feltárására, a területi különbségek okainak magyarázatára. Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban nagy számban indultak kutatási programok a társadalom és a gazdaság térszerkezetének tanulmányozására, új elméletek, eszközök és intézmények gazdagították a tudományt és a társadalomirányítás gyakorlatát. A térhez kötődő tudományos problémák kutatására és oktatására intézetek, tanszékek szerveződtek. A regionális tudományos publikációk száma megsokszorozódott, monográfiák, könyvsorozatok, új folyóiratok jelentek meg. A ma kiadott folyóiratok nagy részét a fellendülés szakaszában alapították. A kutatási témák spektruma is jelentősen bővült, új irányzatok alakultak ki.

A magyar területi kutatások intézményesülését elősegítő *harmadik tényező* az előbb említett kormányzati döntéseket követő jogi, szabályozási, gazdaságfejlesztési feladatok tudományos megalapozásának igénye volt a központi államigazgatási szervek részéről. A helyi-területi autonómia korlátozott feltételeinek a megjelenése több megye és város vezetőjét önálló fejlesztési koncepciók kidolgozására ösztönözte, illetve döntéseik megalapozásához a helyi folyamatok és a regionális környezet alapos ismeretére is támaszkodni kívántak. E téren Magyarország a KGST tervezési irányultságú területi koncepcióját csak részben követte, politikáját a területfejlesztés szereplőinek együttműködésén nyugvó nyugat-európai gyakorlattal igyekezett ötvözni. Ez utóbbi paradigmának a politikai elit köreiből is voltak elkötelezett hívei. Romány Pál megyei első titkár, Gajdócsi István megyei tanácselnök Kecskeméten, Nagy József megyei első titkár és Dányi Pál megyei tanácselnök-helyettes Pécsen, Becsei József megyei tanácselnök-helyettes Békéscsabán energikus támogatója volt a területfejlesztési kutatásoknak és azok gyakorlati alkalmazásának.

S végül *negyedik tényezőként* a Magyar Tudományos Akadémia stratégiai szemléletű vezető tisztségviselőinek a szerepét kell megemlíteni. Szentágothai János elnök, Láng István főtitkár és Kulcsár Kálmán főtitkárhelyettes a Regionális Kutatások Központjának létrehozását a tudomány decentralizálásának irányába tett lépésnek tekintették, és az akkor még szerényebb kapacitásokkal működő vidéki egyetemekkel való együttműködést szorgalmazták. A későbbi elnök, Berend T. Iván is nagy figyelemmel kísérte a regionális kutatásokat.

E tényezők kölcsönhatásának eredményeképpen alakult meg 1984-ben a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet, a Földrajztudományi Kutatóintézet békéscsabai osztálya, kecskeméti csoportja, budapesti területfejlesztési osztálya egyesüléséből az MTA Regionális Kutatások Központja (RKK), majd rövidesen Győrben, Szombathelyen, Miskolcon létesültek kutatócsoportok a megyei és a városi szervek finanszírozásában.³

A tudományos építkezés stratégiája

A kutatóhálózat egységes tudományos, működési rendszerének kialakítása és az új tudományágazat fejlődését szolgáló intézmények és orgánumok megszervezése jelentette az első évek feladatait. A kutatói kar multidiszciplináris összetétele, a különböző korosztályok jelenléte (a 30–35 év közötti korosztály nagy súlyt képviselt), a tudományos témák sokszínűsége, a térben szétszórott elhelyezkedés összetett és rugalmas tudományirányítási eszközök alkalmazását követelte meg. A Regionális Kutatások Központja nem a Dunántúli Tudományos Intézet korábbi működési elveit alkalmazta mechanikusan, hanem új, a hálózatos formának megfelelő szervezetirányítási megoldásokat dolgozott ki. Az irányítás alapelve a decentralizáció volt és maradt az intézeti önállóság 2012. évi felszámolásáig. Az 1998-ban végrehajtott szervezeti változások (a Dunántúli és az Alföldi Tudományos Intézet mellé a Nyugat-magyarországi és a Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet megszervezése) a tudományos és pénzügyi jogkörök további decentralizálását eredményezték.

Az intézet hosszú távú kutatási stratégiája a kezdetektől a regionális tudományos értékek gyarapítását, az európai tudományos térségbe való integrálódást, a regionális tudomány egyetemi képzési szakká fejlesztését és a helyi-területi közösségek stratégiaalkotó tevékenységének támogatását foglalta magában. A 2000-es évek legelején a határokon túli magyar területi kutatások támogatása jelent meg új stratégiai célkitűzésként. A regionális tudomány szervezeti kereteinek megteremtésével a területi fejlődés és fejlesztés témakörében jelentős alapkutatási bázis jött létre, amely az európai és a hazai folyamatok elemzésével folyamatosan eredményekkel és információkkal látta el a magyar területfejlesztés döntési centrumát, a területi önkormányzatokat és esetenként a gazdasági szereplőket.

A *kutatási tematika* kezdetben multidiszciplináris képet mutatott. Az interdisziplináris szemléletmód térnyerésében a kutatói együttműködések elmélyülése és a tudományágazati eredmények szintetizálásának igénye, módszertani és tudományszervezési tényezők játszottak szerepet. A komplex térségi problémakörök vizsgálati módszertana és az elért eredmények fokozatosan regionális tudományi jelleget öltöttek. Ezzel párhuzamosan folytak elméleti kutatások is, azonban ezek nem kellő súlya rendszeres vitatéma volt a tudományos programok összeállítása során.

A kutatási portfólió állandó elemei a térfejlődési folyamatok törvényszerűségeinek feltárása, a modern területfejlesztő erők hatásmechanizmusainak alakulása Európában és Magyarországon, a vidéki elmaradottság összetevőinek elemzése, a területpolitika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a vizsgálata, a többszintű kormányzás és a területi fejlődés kapcsolata és a regionalizmus voltak. E témacsoportokban számos új eredmény született. Lássunk néhányat!

- A kelet-közép-európai és a magyar területi fejlődés a nyugat-európaihoz hasonlóan, de jelentős időbeli késéssel zajlik, a településszerkezet saját

tosságai és a történelmi előzmények következtében a fejlődési tényezők megnyilvánulási formái eltérőek is lehetnek.

- A posztindusztriális piacgazdaságok területi fejlődését erőteljesen befolyásoló tercier ágazatok elhelyezkedésében a városhálózat minőségének és szerkezetének van meghatározó jelentősége. Az ipar térbeli újjászervezésének a fejlett szolgáltatások fejlesztésével kell párosulnia.
- A vidéki elmaradott térségek jövedelemtermelő és népességmegtartó ereje folyamatosan csökken, a markáns területi különbségek akadályozzák a kedvezőbb helyzetű térségek fejlődési lehetőségeit is. A területfejlesztés részeként értelmezett vidékfejlesztés alapos lokális ismereteket és differenciált megoldásokat igényel.
- Az Európai Unió struktúrapolitikai szabályai alkalmazásának nemzeti területfejlesztési politikába kell ágyazódnia, s ennek a szabályozási és intézményi szerkezetben is tükröződnie kell. A térségi fejlesztési koncepcióknak komplex és az összehasonlítás eszközeit alkalmazó tudományos helyzetfeltáráson kell nyugodniuk.
- A regionális fejlődés és az igazgatási intézményrendszer között szoros összefüggések mutatkoznak, a kormányzás különböző szintjei között racionális és hatékony munkamegosztásra van szükség a szubszidiaritás és a decentralizáció elvének alkalmazásával.
- Az unitárius magyar államszervezet a 20. században képtelen volt modellváltásra, a hatalommegosztásban sem a központi, sem a területi szervek nem voltak érdekelték, a decentralizációs koncepciók a redistribúció mértékének csekély jelentőségű módosításával igyekeztek a reformok látszatát kelteni. A korszerű és versenyképes területi-gazdasági szerkezet új térbeli kerete az erős nagyvárosi központok köré szerveződő, intézményekkel és pénzügyi autonómiával rendelkező régió lehet a decentralizált állammodellben.

A területi kutatási eredmények közlésére az intézet 1987-ben megalapította a *Tér és Társadalom* című folyóiratot, 1988-ban *Területi és Települési Kutatások* címmel könyvsorozatot indított. A kutatók ötévente kollektív jubileumi monográfiákban összegezték eredményeiket.⁴ Az intézetben született publikációk száma megközelíti a nyolcezret, ezen belül 600 könyv és 1500 külföldi és idegen nyelvű közlemény fémjelzi az intézet kutatóinak szakirodalmi munkásságát.⁵ A regionális tudomány nemzetközi megismertetését szolgálja az 1986-tól megjelenő angol nyelvű *Discussion Papers* sorozat, amelynek 94 kötete és 14 különszáma jelent meg. E dolgozatokra több száz hivatkozás található nemzetközi folyóiratokban.

A kutatási eredmények megvitatását és terjesztését, a területi gondolkodás fejlesztését szolgálták az intézet rendszeresen szervezett konferenciái. Nagy számú elméleti és gyakorlati szakember vett részt a kétévente megrendezett falukonferenciákon, az ötévente esedékes Alföld-kongresszusokon, a regionalizmussal és az európai fejlesztéspolitikával foglalkozó tematikus konferenciá-

kon. Az intézet egységei is számos konferenciát, szemináriumot és műhelybeszélgetést szerveztek kutatási programjaik keretében.

Az intézet tudományos stratégiájának másik kulcseleme a *nemzetközi regionális tudományi vérkeringésbe* való bekapcsolódás volt. Az 1980-as évtizedben európai és egyesült államokbeli műhelyekkel kialakított bilaterális kapcsolatok segítették a fiatal kutatógeneráció nemzetközi tájékozódását és tapasztalatszerzését, majd az 1990-es évek derekától az Európai Bizottság kutatási programjaiban való részvétel és a Magyarország uniós csatlakozásával összefüggő nemzetközi projektekhez való kapcsolódás volt e tevékenység középpontjában. Az intézet az elmúlt két évtizedben tizenöt EU-finanszírozású multilaterális kutatási konzorciumban, hat EU-keretprogramban, négy ESPON- és nyolc Phare-Interreg-programban vett részt.

Az MTA Regionális Kutatások Központja az európai regionális kutatási hálózat elismert tagjává vált. Az intézet profiljának markáns eleme lett a kelet- és délkelet-európai térség regionális folyamatainak kutatása. Az intézetnek kiterjedt európai kapcsolatrendszere alakult ki, valamennyi kelet-közép-európai ország, Oroszország és Szerbia akadémiai regionális tudományos műhelyeivel együttműködési szerződés alapján folytat közös kutatásokat. Az intézet több nagy visszhangot kiváltott nemzetközi konferenciát rendezett.⁶ Az európai kutatási térségben megszerzett elismerésnek tulajdonítható, hogy a Regional Studies Association 2010-ben Pécsen rendezte meg éves kongresszusát, amelyen 650 résztvevő mutatta be kutatási eredményeit.

A regionális tudomány eredményei hasznosításának harmadik fontos stratégiai színtere az *egyetemi képzés*. A regionális gazdaságtani és politikai graduális, majd mester-, posztgraduális és PhD-képzések programjait legelőször a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara fogadta be. A képzési tervek a Leeds-i, a Sheffield-i, a Las Palmas-i és a Párizs VIII. Egyetem közreműködésével az unió Tempus-programja támogatásával készültek. A posztgraduális szak 1989-ben, a mesterképzés 1994-ben, a PhD-program 1996-ban indult. Ezek tapasztalatait is hasznosítva a győri Széchenyi István Egyetemen, a gödöllői Szent István Egyetemen és a Debreceni Egyetemen alapítottak regionális tudományhoz kapcsolódó szakokat és programokat. A regionális tematika hivatalosan a Magyar Akkreditációs Bizottságnak a regionális és környezeti gazdaságtan szakot elfogadó döntése nyomán vált az egyetemi képzés szerves részévé. E szakokon – a posztgraduális képzést is figyelembe véve – kb. 1500 hallgató szerzett diplomát.

A negyedik állandó stratégiai tényező a *regionális és települési szakdokumentumok* (tervek, stratégiák, koncepciók) kidolgozása, a terület- és településfejlesztési tanácsadás. Az intézet új kutatási programok kezdeményezésével – az intézményesült területfejlesztés időszakában – hatással volt a területpolitikai stratégia alakítására, később időszzerűvé váló kérdések kutatásával segítette a regionális cselekvést. A területfejlesztési kutatások eredményeit hasznosító országos joganyagok és dokumentumok közül az alábbiak emelhetők ki:

- az 1996. évi területfejlesztési törvény és későbbi módosításai,
- országgyűlési határozat az Alföld fejlesztéséről,
- országos területfejlesztési koncepció,
- az Európai Unió csatlakozási szerződésének 21. fejezete,
- az első és a második nemzeti fejlesztési terv.

Az ország valamennyi régiójában folytatott vizsgálatok eredményei elősegítették a regionális fejlesztések komplex megalapozását. Az intézet által kezdeményezett regionális programok, tudományos rendezvények hozzájárultak a *regionális partnerség erősítéséhez a gazdaság szereplőivel*. A Paksi Atomerőművel és a győri Audi Hungaria Motor Kft.-vel való együttműködés egyaránt szolgálta a vállalatok, az adott térség és a regionális tudomány fejlődését. Az intézet kezdeményezésére hozta létre a Paksi Atomerőmű a Duna–Mecsek Területfejlesztési Alapítványt, amely a nagyvállalat társadalmi felelősségvállalásának területi kiterjesztésére szolgált másutt is alkalmazható modellt.

Az intézet közfeladatainak sorában a *Kárpát-medencei magyar regionális tudomány fejlesztése és e nagytérség települési, regionális gazdasági és társadalmi viszonyainak az elemzése, értékelése is fontos helyet foglal el*. A regionális tudomány szervezett jelenléte a magyar közösségek lakta térségekben versenyelőnyt jelenthet. E nemzetstratégiai megfontolás indította el a határon túli magyar regionális kutatási műhelyek szervezésének programját a 2000-es évek legelején.

E koncepció eredményeként kialakultak a Kárpát-medencei regionális kutatóhálózat alapjai, a hálózatos együttműködés formai keretei. Az RKK által szervezett képzési programok, konferenciák, műhelytalálkozók, a Pécsi Tudományegyetem doktori iskolájában részt vevő hallgatók ösztönözték a határon túli regionális tudományi műhelyek szerveződését. Ma öt városban – különböző szervezettségi fokon – több mint hetven kutató és egyetemi, főiskolai oktató, gyakorlati szakember gyarapítja a magyar regionális tudomány eredményeit. E program keretében jelenik meg *A Kárpát-medence régiói* című sorozat, amelyben hét határon túli nagytérségről készült 21. század eleji tudományos igényű helyzetkép.

Az intézet dolgozta ki *A regionális együttműködés kohéziós szerepéről és a regionális tudomány kapcsolatairól Közép-Európában* című nyilatkozatot 2005-ben, amelyet Magyarország, Szlovákia, Románia és a Vajdaság területfejlesztési miniszterei írtak alá.

A tudományos közösség több évtizedes munkájának köszönhetően az intézet szellemiségében és infrastruktúrájában modern kutatóintézet volt, amely versenyképes európai „tudományos termékeket” állított elő, és ahol kooperatív, csak a teljesítmények által hierarchizált viszonyok domináltak. A kutatási programok közös döntések alapján, esetenként a területfejlesztési szereplők közreműködésével születtek. Az intézet különböző földrajzi egységei között horizontális műhelyek szerveződtek, ezek a belső intézeti kohéziót erősítették. A magyar regionális tudomány eredményei elismerést váltottak ki Európa-szerte, a hálózatos modell működése iránt nagy volt az érdeklődés Kelet- és Közép-Eu-

rópában. A bizalom és egymás eredményeinek kölcsönös megbecsülése a kutatások eredményességének fontos összetevője volt.

Jelen és jövő

2010-től a Regionális Kutatások Központjának működésében zavarok jelentkeztek. Ezek kialakulása több okkal magyarázható. Először: a regionális kutatások eredményeinek felhasználásában érdekelt helyi-területi szervek fejlesztési önállósága a közigazgatás centralizálása miatt korlátok közé szorult. Másodszor: a területfejlesztés súlytalan szakpolitika lett a központi államigazgatásban. Harmadszor: a költségvetési intézményeket sújtó elvonások az akadémiai támogatások további csökkenéséhez vezettek, az elnyert pályázati források folyósítása gyakran nagy késésekkel történt. Az intézet – a többi akadémiai intézményhez hasonlóan – nehezen volt finanszírozható. Negyedszer: az egyetemeken a forráselvonások miatt az új szakok iránti figyelem visszafogottá vált, a mester- és PhD-képzésre jelentkezők száma lecsökkent. Ötödször: a Magyar Tudományos Akadémia intézményhálózatának átszervezése kedvezőtlenül érintette a tudományos stratégia megvalósítását.⁷ Az intézeti átszervezések uniformizált módon, alapos helyzetértékelés nélkül zajlottak le, tudományági sajátosságokat, tudományszervezési adottságokat nem vettek figyelembe.⁸

Az intézet 2010-ben elfogadott ötéves kutatási stratégiája, amely a korábbi elemek minőségének fejlesztését fogalmazta meg, 2012-ben – a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont létrejöttével – hatályát veszítette. A Regionális Kutatások Intézetének kompetenciatárából kikerültek azok az irányítási eszközök, amelyekkel a nemzetközi és hazai tudományos piacokon erősíteni tudta versenyképességét. Tudományos szakkönyvtára – amely a regionális kutatási irodalom fő hazai gyűjtőhelye – is elveszítette önállóságát. A magasán kvalifikált kutatók egy része nyugdíjba kényszerült. A decentralizált működés szinte valamennyi feltétele, a gazdálkodásban, tudományszervezésben kipróbált korszerű, sikeres módszerek alkalmazásának lehetőségei megszűntek. Vesszőbe ment huszonöt év tudományszervezési eredményeinek nagy része.

Az átszervezések pozitív eredményeként ígért finanszírozási biztonság nem vált valóra. A külföldi partnerek – amelyek esetenként versenytársak is az európai kutatási piacon – anyagi kondícióihoz képest az intézet lemaradása tovább fokozódott.⁹ A pénzügyi és a tudományos döntések szétválasztása a tudományirányítás komplexitását számolta fel, gyengítette a tudományszervezés hatékonyságát. Nem érvényesült a Regionális Kutatások Központjának alapításakor alkalmazott általános vezetéstudományi alaptétel sem, miszerint új típusú szervezet kialakítása esetében nem az abban részt vevő egyik intézmény megoldásait kell a többi szereplőre ráerőltetni, hanem a megváltozott feltételeknek megfelelő új módszereket kell alkalmazni.

A jövő szempontjából azonban biztatónak kell tekintenünk azt, hogy a regionális tudomány előtt új feladatok állnak Európa-szerte.¹⁰ A 2008-as gazdasági válságot követő korszakban a térformáló erők újfajta kombinációival és fejlesztési modelljeivel lehet a gazdasági növekedést fenntartható pályára állítani. A strukturális intézkedéseknek és a kohéziós politikának erőteljesebben kell a nemzeti és a regionális sajátosságokra támaszkodnia, a településszerkezeti adottságokra tekintettel kell lennie. Ennek következménye a decentralizált fejlesztéspolitikai hatókörének bővülése.

A sikerek nem tölthetik el meglegedettséggel, a kudarcok nem kedvetleníthetik el a kutatói közösséget. Az elmúlt harminc év tapasztalatait alaposan elemezni kell, azokból tanulni érdemes. A számvetési eredménye egyértelmű: a Regionális Kutatások Intézetét a három évtized eredményei, tudományszervezési gyakorlata egyértelműen feljogosítja arra, hogy a jövőben is a nemzetközi regionális kutatások fő áramlataihoz kapcsolódjon, a hazai és a kelet-közép-európai modernizáció regionális összefüggéseit az európai kihívások mérlegelésével tárja fel, a regionális tudomány valamennyi elemét fejlessze. Az intézet hosszú távú feladatait azonban csak a működési és a tudományos autonómia magasabb fokán lesz képes hatékonyan megoldani.

Jegyzetek

- 1 A magyar kormány 1971-ben határozatot fogadott el a területfejlesztési irányelvekről és az országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról. Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének diszciplináris átalakítása 1973–1974-ben a területfejlesztési tudományos megalapozását szolgálta. Az intézeti témacsoportok *A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata* című országos kutatási főirányhoz kapcsolódtak. A régiók és agglomerációk vizsgálatának célja olyan társadalmi, gazdasági és természeti folyamatok, valamint a köztük lévő összefüggések feltárása volt, amelyek a körzetek (régiók, agglomerációk) társadalmi-gazdasági életének hosszú távú fejlesztését alapozták meg.
- 2 A Szépirodalmi Kiadó gondozásában 1970-ben újraindított Magyarország felfedezése sorozatban az elsők között jelent meg Lázár István: *Kiált Patak vára* (1974), Tüskés Tibor: *Nagyváros születik* (1975), Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren* (1975), Csák Gyula: *A szikföld sóhaja* (1977), Miskolci Miklós: *Város lesz csak azért is* (1980). Az ország különböző térségeinek fejlődési gondjait, az ország főváros-központúságát, egyes tevékenységek területi elhelyezkedésének anomáliáit bemutató szociográfiák, riportok és esszék az értelmiségi közbeszéd vitatémái között szerepeltek (lásd többek között Bihari 1981; Hallama 1980; Lázár 1980).
- 3 A rendszerváltozást követően az intézeti osztályokat támogató megyei és városi tanácsok megszűntek. Az új önkormányzatok nem igényelték programjaik szakmai megalapozását, a korábban kötött együttműködési megállapodások hatályukat veszítették. Az intézet válaszul előtt állt: vagy megszünteti ezeket az egységeket, elbocsát másfél tucat, szakmai érdemeket szerzett fiatal kutatót, felhagy a tudományépítő stratégiával, vagy pedig új forrásokat kutat fel. Az új kormányzati szerkezetben megjelent Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium és a Pénzügyminisztérium megbízásai, külföldi kutatási források és az OTKA pótolta a megszűnt forrásokat. A rendszerváltozás első éveinek nehézségeit követően helyi kezdeményezésre Debrecenben, Szolnokon és Székesfehérváron új kutatócsoportok is létesültek. Mára azonban ezek és a korábban megnyitott szombathelyi és miskolci kutatócsoportok megszűntek.

- 4 A Területi és Települési Kutatások sorozatot 1996-ig az Akadémiai Kiadó, 1997-től Studia Regionum alcímmel a Dialóg Campus jelentette meg. E monográfiák – amelyek többsége akadémiai értekezések, doktori munkák alapján készül – a vezető kutatók többéves egyéni tudományos tevékenységének eredményeit tükrözik, a területi kutatások művelésének és oktatásának nélkülözhetetlen alapműveit. 2012-ig e sorozatban 37 kötet jelent meg. Az intézeti kutatók tudományos programjainak eredményeit közlő gyűjteményes monográfiák közül ehelyütt csak a jubileumi köteteket említem: Barta, Beluszky, Földi, Kovács (2010); Barta, G. Fekete, Szörényiné Kukorelly, Timár (2005); Hajdú (1993, 1999); Horváth, Rechnitzer (2000).
- 5 Az intézeti publikációkat lásd: Sziráki (2004); http://www.rkk.hu/hu/publikaciok/a_kutatok_szakirodalmi_munkassaga.html.
- 6 A nemzetközi konferenciák anyagait feldolgozó tudományos gyűjtemények: Gál (2001); Hajdú, Horváth (1994); Horváth, Hajdú (2011); Pálné Kovács, Scott, Gál (2013).
- 7 A változások előnytelen következményeit egyértelműen fogalmazza meg Kornai János (2012): „az élet egyik szépsége abban áll, hogy sokfélék vagyunk. Nem kell okvetlenül mesterségesen egy akolba terelni több kutatóműhelyt, több iskolát – még akkor sem, ha különállásuk esetleg többletköltségekkel jár. Mindegyiknek megvan a saját múltja, saját hagyománya, saját kollektív emlékezete; nehéz időket együtt éltek meg, és kialakult a közösségi érzetük. A hidegfejú technokratikus átszervezések összeforrott közösségeket vernek szét, szervezeteket fosztanak meg saját múltjuktól, és helyükbe mesterségesen alakítanak ki új idegen környezeteket.”
- 8 Az átszervezés során még az is felmerült, hogy a regionális tudomány léte kétségbe vonható. Vezető akadémiai hivatalnok tette fel a kérdést: ha már a politika nem kíván a régiókra hangsúlyt fektetni, mi értelmük van a regionális kutatásoknak? Enyedi György (2011, 1514.) a 2012. évi akadémiai közgyűlésre időzített röpiratában a regionális tudomány feladatait így összegezte: „A regionális tudomány azt vizsgálja, hogy a társadalom területi egyenlőtlenségeit milyen tartós folyamatok formálják. (...) A területi egyenlőtlenségek politikai feszültségeket keltenek. Ezért az egyenlőtlenségek mérséklése kiemelten fontos s jelentősen finanszírozott cél. Ám a beavatkozások csak akkor lehetnek eredményesek, ha hosszú távon érvényesülnek, s nem a tüneteket, hanem a hosszú távú folyamatokat próbálják befolyásolni. Ezek leírása, vizsgálata, a területpolitikai beavatkozások előkészítése a regionális tudomány feladata.”
- 9 2013-ban az egy kutatóra eső magyar költségvetési forrást lengyel társadalomtudományi intézetek átlagosan 30 százalékkal, német és brit kutatóintézetek három-négyszeresen haladták meg. A külföldi kutatóintézetek 60–80 kutatót foglalkoztatnak. Ez tekinthető optimális létszámnak. A költségvetési elvonások előtti kondíciók az RKK-ban a lengyel intézetekkel összehasonlítva kedvezőbbek voltak. Utalni érdemes arra, hogy a közgazdaságtani skáláhozadékat sem a tudományos, sem a felsőoktatási intézmények esetében mechanikusan nem lehet alkalmazni. E szférákban a profitorientált vállalkozásoktól eltérően nem jellemző cél az alacsonyabb egységköltség elérése a kereslet növekedésének eredményeként. Az optimális méretet a kutatóintézetek esetében nem költséghatékonysági szempontok alapján kell meghatározni (vö. Bélyácz 2014).
- 10 Enyedi György (2010, 400–401.) stratégiai végrendeletének is tekinthető egyik utolsó munkájában ezt írta: „Első feladatnak egy új paradigma koncepcionális kimunkálását tartom. A sok évtizedes területfejlesztési rutin – melyet a fiatal korosztály is követ – nem veszi kellően figyelembe a globalizált gazdaság mai átalakulását. A korábban bevált – vagy legalábbis alkalmazott – vizsgálati s alkalmazási eljárások nem egyszerűen azért eredménytelenek, mert rosszul alkalmazzuk, hanem mert napjaink jellemző területi-társadalmi folyamatait próbáljuk befolyásolni. Ezért úgy vélem, hogy a fő alapkutatási feladat: a gazdaság térbeli fejlődése új modelljének (modelljeinek) felvázolása. Természetesen hasznos a jelenlegi alapvető belső ellentmondások vizsgálata s feloldásuk módozatainak kimunkálása (pl. az ágazati széttagoltság mérséklése, a források és döntések decentralizálása, a beavatkozások téregységeinek tisztázása). Az alapkutatásnak azonban nem a jelen gyakorlati problémáinak megoldására kell választ adnia – ez a fejlesztő s alkalmazott kutatások feladata – hanem olyan új társadalmi-gazdasági folyamatok felvázolása a célja, melyek a jövőben bontakoznak ki, a jövő problémáit okozzák, ezzel a jövő gyakorlati problémái gyors megoldásának adják meg az alapját.”

Irodalom

- Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.) (2010): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelly, I., Timár, J. (eds.) (2005): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Bélyácz I. (2014): *Bevezető előadás. A felsőoktatási intézmények versenyképessége idehaza és a világban konferencia*. MTA IX. Osztálya, Budapest, 2014. május 14.
- Bihari O. (1981): Társadalomtudomány az egész országnak. *Jelenkor*, 2., 169–174.
- Enyedi Gy. (2010): A terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 395–408.
- Enyedi Gy. (2011): Mi a regionális tudomány? *Magyar Tudomány*, 12., 1514.
- Gál, Z. (ed.) (2001): *Role of the regions in the enlarging European Union*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Hajdú, Z. (ed.) (1993): *Hungary: Society, state, economy and regional structure in transition*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Hajdú, Z. (ed.) (1999): *Regional processes and spatial structures in Hungary in the 1990's*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Hajdú, Z., Horváth, Gy. (eds.) (1994): *European challenges and Hungarian responses in regional policy*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Hallama E. (1980): Egyvárosú ország. *Élet és Irodalom*, április 19.
- Horváth, Gy., Hajdú, Z. (eds.) (2011): *Regional transformation processes in the Western Balkan Countries*. Centre for Regional Studies, Pécs
- Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.) (2000): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Kornai J. (2012): Központosítás és kapitalista piacgazdaság. *Népszabadság*, január 28.
- Lázár I. (1980): Fal(u)ra borsó. *Élet és Irodalom*, március 8.
- Pálné Kovács, I., Scott, J., Gál, Z. (eds.): *Territorial cohesion in Europe*. Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs
- Sziráki Zs. (szerk.) (2004): *A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja munkatársainak szakirodalmi tevékenysége 1984–2003*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A közjavak térbelisége

Spatiality of the commons

GYURIS FERENC

GYURIS Ferenc: egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; gyurisf@gmail.com

KULCSSZAVAK: közjavak, tulajdonviszonyok, fenntarthatóság, kormányzás, lépték

ABSZTRAKT: Tanulmányom célja egy hazánkban eddig kevés érdeklődést kiváltó tudományos irányzat, a közjavak kutatásának bemutatása, különös tekintettel a társadalom térbeliségét vizsgáló diszciplínákkal való kapcsolódási lehetőségek azonosítására. A definíciós kérdéseket követően áttekintem a közjósággal kapcsolatos történelmi előzményeit és időben változó hangsúlyait. Külön foglalkozom a társadalmi közjavakkal, valamint azokkal az új kutatási eredményekkel, amelyek az irányzat alapvető koncepcionális kérdéseinek újraértelmezését tették szükségessé. A tudásközjavak példáján részletesen ismertetem a közjavak lehatárolásához, valamint normatív megítéléséhez és társadalmi konstruáltságához kapcsolódó elemzési nehézségeket.

A tanulmány második fele a közjavak térbeliségére összpontosít. Elsőként a közjavak földrajzi lehatárolásának dilemmáin, valamint léptékfüggésén keresztül azonosítom a közjavak térbeli kormányzása során fellépő nehézségeket. Ezután behatóan foglalkozom a városi közjavakkal. A közterek kérdését a közbiztonsági diskurzus, valamint a szimbolikus térfoglalás gondolatköre mentén tekintem át, a várostervezési vonatkozásokra is kitérve. A városi alpinfrastruktúra kapcsán pedig bemutatom a földrajzi tér különböző pontjain egyszerre jelentkező alul- és túlhasználat problémáját. Utóbbit regionális szinten is felvázolom az alapoktatás területi egyenlőtlenségein keresztül, míg a tudományos eredmények hozzáférési problémáira utalva rámutatok a társadalmi közjavak globális léptékű vizsgálatának relevanciájára.

Munkám kiemelt célja olyan új vizsgálati kérdések azonosítása a hazai tudományos kutatások számára, amelyek elemzése hozzájárulhat a közjavak térbeliségének pontosabb megértéséhez, a közjósággal kapcsolatos térelméleti megalapozásához, valamint a magyarországi területi kutatásokban a kurrens nemzetközi témák fokozódó átvételéhez és ezek eredményeinek gyakorlati hasznosításához.

Ferenc GYURIS: assistant lecturer, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; gyurisf@gmail.com

KEYWORDS: commons, property relations, sustainability, governance, scale

ABSTRACT: This paper aims at presenting commons research, an approach that has gained little academic attention in Hungary and its potential links with the disciplines dealing with the spatiality of society. After defining some key terms, an overview of the historical roots and improvement of commons research, and its changing emphasis resulting from alterations in its social, political, and economic context is presented. It is pointed out how related academic discourses, once dominated by views arguing for a unitary governance of the commons (by either the state or a single market actor), have tended currently towards supporting common forms of governance. Beyond referring to environmental phenomena, owing a central position in commons research from the very beginning, special attention is paid to social commons, and new research results that have necessitated a thorough reinterpretation of some main conceptual issues of the research tradition in this field. Using the example of the knowledge commons, the paper explains the analytical difficulties concerning the identification, demarcation, normative evaluation, and social constructedness of the commons. Some contradictions and challenges of an extreme privatisation of the commons as well as a radical “commoning” are also discussed. Thus, presenting as commons certain goods the common governance handles seems to conflict with the interests and views of the vast majority of society, even those not belonging to the elites.

In the second part, the paper concentrates on the spatiality of the commons. First, the focus is on the spatial boundaries and scale-dependence of the commons in order to identify the main difficulties of spatial governance, including an inefficient or even harmful interplay of relevant regimes of regulation. The second focus is on urban commons. Public spaces are investigated following the public security discourse and the notion of symbolic occupation of space with reference to planning issues. Examining basic urban infrastructures such as public roads, schools, or healthcare institutions, the problem of simultaneous under- and overutilisation of a given resource at different locations in the geographical space is illustrated. The same issue is discussed for the regional scale focusing on the spatial inequalities of basic education, which we consider not as a commons per se, but as the complex of education as service, physical infrastructures, and legal and financial mechanisms aimed at enabling that certain sorts of knowledge indeed become a commons. To underline the relevance of investigating social commons at the global scale, we explain some problems of access to results of scientific work, embracing arguments for, and criticism about, promoting open access publication forums.

A main goal of this paper is to identify relevant new issues for academic research in Hungary, whose analysis can contribute to a better understanding of the spatiality of the commons, a more sophisticated grounding of spatial theory in commons research, and an intensifying adoption of state-of-the-art research topics as well as the practical utilisation of related results in spatial studies in Hungary.

Bevezetés

Svédország nemzeti bankja, a Sveriges Riksbank által 1968-ban alapított közgazdasági Nobel-emlékdíjat 2009-ben két amerikai kutatónak, Elinor Ostromnak és Oliver E. Williamsonnak ítelték oda. Mindketten a gazdasági kormányzás témakörét érintő tudományos munkásságukért részesültek a rangos elismerésben. Míg azonban Williamson a cégeken belül és azok között zajló tranzakciókat vizsgálta, Ostrom a tulajdonviszonyok tanulmányozása során tett olyan megállapításokat, amelyek alapvetően szembementek a kortárs közgazdasági gondolkodás „bevett” tételeivel. Az emlékdíjbizottság megfogalmazásában Ostrom „megkérdőjelezte a [közjavakat érintő] általános vélekedést annak bemutatásával, hogy a helyi tulajdon miként kezelhető si-

keresen a helyi közjavak révén, a központi hatóságok bármiféle szabályozása vagy magánosítás nélkül” (nobelprize.org).

A fenti eredmények elismerése az új évezred első évtizedének végén már túlmutatott a kitüntetéssel szembeni szimbolikus „főhajtáson”: egy viharos lendülettel kibontakozó tudományos irányzat, a közjavak kutatásának színre lépésére is reflektált. Az új multidiszciplináris irányzat, amelynek létrejöttében Elinor Ostrom döntő szerepet játszott, már 1989-ben létrehozta saját akadémiai szövetségét (eredetileg IASCP – The International Association for the Study of Common Property néven; ezt később – a „Common Property”-t a „Commons” kifejezésre cserélve – IASC-re módosították), 2007 óta pedig önálló nemzetközi folyóirattal is rendelkezik (International Journal of the Commons). Tanulmányom célja a közjavak iránti új keletű, mégis rendkívül komoly tudományos érdeklődés okainak bemutatása, valamint az irányzat sajátos vizsgálati tárgyának, elméleti és módszertani arzenáljának áttekintése, értékelése a térbeliségre érzékeny társadalomtudományi diszciplínák szempontjából. Röviden azonosítani kívánom továbbá azokat a fő témaköröket és konkrét gyakorlati problémákat, amelyek tanulmányozásában – mind az akadémiai megismerés, mind a tervezői-döntéshozói gyakorlat szempontjából – fontos szerep hárulhat a közjavak földrajzi szempontú kutatására.

A közjavak meghatározása

A közjavak megismerésére irányuló kutatások sajátos vizsgálati tárgyukat arra a neoklasszikus gazdasági koncepcióra alapozva határozzák meg, amely a javakat használati joguk szerint kategorizálja. A csoportosítás alapját két szempont ké-

1. ábra: A javak csoportosítása használati joguk szerint
(szürke háttér jelöli a tágon értelmezett közjavakat)

*Classification of goods by consumption rivalry and consumers' excludability
(grey background marks the broadly defined common goods)*

		FOGYASZTÓ	
		Kizárható	Nem kizárható
FOGYASZTÁS	Rivalizáló	Magánjavak (private goods, Privatgüter) <i>Gépkocsi, kenyér stb.</i>	Közös javak (common pool resources/CPR, Allmende-Güter) <i>Közút</i>
	Nem rivalizáló	Klubjavak (club goods, Klubgüter/Zollgüter) <i>Kábeltévé</i>	Tiszta közjavak (public goods, reine öffentliche Güter) <i>Levegő, béke</i>

Forrás: Moss 2012 nyomán saját szerkesztés.

pezi: hogy adott jószág fogyasztása rivalizáló-e vagy sem (azaz adott fogyasztó fogyasztása korlátozza-e más fogyasztók fogyasztását), valamint hogy adott fogyasztók kizárhatók-e a jószág használatából. E lehetőségek kombinációi alapján a jószágok négy csoportba sorolhatók (1. ábra) (Moss 2012).

Magánjóságról (private good, Privatgut) beszélünk akkor, ha a jószág fogyasztása rivalizáló, és adott fogyasztók kizárhatók a használatából. Egyszerű példa erre egy vekni kenyér: ha több fogyasztó osztozik rajta, mindegyiknek kevesebb jut (egymás rovására valósul meg a használat), ugyanakkor aki a pékségben megveszi, magántulajdonként kezelheti, és eldöntheti, ki fogyaszthat a kenyérből, ki nem. *Közös jószágnak* (common pool resource, Allmendegut) hívjuk azt a jószágot, amelynek fogyasztása ugyan rivalizáló, de használatából nem (vagy csak tökéletlenül) zárhatók ki a fogyasztók. Tipikus esete ennek egy közút, amelyet – bizonyos közlekedési előírások betartása mellett – bárki használhat, ám ha sok a fogyasztó, a forgalom akadózni kezd, a közút használhatósága minden fogyasztó számára romlik.

Bizonyos esetekben a jószág fogyasztása nem versengő, a fogyasztók azonban kizárhatók a használatából. Ilyen *klubjóság* (club good, Klubgut vagy Zollgut) például a kábeltévé, amelynek a használatától eltiltható az, aki nem fizeti a szolgáltatás díját – ha viszont az illető példaszerűen fizeti a számláit, az ő fogyasztása se mennyiségi, se minőségi értelemben nem korlátozza másokét. Végezetül *tiszta közjóságról* (public good, rein öffentliches Gut) beszélünk akkor, ha a fogyasztás nem rivalizáló, és adott jószág használatából senki nem zárható ki. Ilyen például a levegő, vagy a nem anyagi javak közül a béke: attól, hogy valaki levegőt vesz, a többieknek is éppen elég marad; miközben valaki a békét élvezi, nem veszi el mások elől ugyanennek lehetőségét. Ugyanakkor a gyakorlatban aligha volna megoldható, hogy fogyasztókat „parancsszóra” kizárjanak a levegő használatából, ha pedig valakit „békétlenségbe” szorítanak, ott a béke mint jószág a többiek számára is automatikusan elvész. (Megjegyzendő, hogy mivel a gyakorlatban tökéletes rivalizálásról és kizárhatóságról, illetve ezek tökéletes ellentétéről is aligha beszélhetünk, a közjavakkal foglalkozó munkák jelentős része már nem a rivalizáló – nem rivalizáló fogyasztás, valamint a kizárható – nem kizárható fogyasztó fekete-fehér ellentétpárjával operál, hanem a „kevésbé” vagy „erősen” rivalizáló, illetve a „könnyű” és „nehéz” kizárhatóság finomabb kategóriáival. Erről lásd Ostrom, Ostrom 1977.)

A fenti négy kategória közül a *közjavak* kutatásának érdeklődése a magánjavakon kívül mindhárom kategóriára kiterjed. A közjavak (common goods vagy commons, Gemeinschaftsgüter) vagy *közjóság* elnevezés ily módon a közös javak, a klubjavak és a tiszta közjavak átfogó nevének tekinthető (Moss 2012). (A közjóság tehát ebben az értelmezésben nem azonos sem a közös jószággal, sem a tiszta közjósággal, hanem azoknál átfogóbb kategória. Továbbá nem tévesztendő össze a *közjó* kifejezéssel, amely nem valamilyen jószágtípusra vonatkozik, hanem a közösség jólétének ideájára.)

Kutatástörténeti előzmények

A tulajdonnal és a tulajdonviszonyokkal, valamint a javakhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeivel kapcsolatos kérdések évezredek óta előkelő helyen szerepelnek a „nyugati” filozófiai gondolkodásban (Gyuris 2014a), miközben a közjavak vizsgálatának tudományos igényű előzményei is jó kétszáz esztendőre vezethetők vissza. Különösen a közös javak problémaköre ragadta meg számos kutató figyelmét. Miként Dietz, Dolšák, Ostrom és Stern (2002) kiemeli, a népszerűsítő tudományos művei révén hírnevet szerzett brit Jane Marcet (1816) és a szintén brit közgazdász, William Forster Lloyd (1833) egyaránt rámutatott arra, hogy a közös javakhoz való szabad hozzáférés ezeknek az erőforrásoknak a túlzott használatához vezethet. Lloyd ennek okaként azt is megjelölte, hogy (megfelelő intézményi szabályozás híján) a túlfogyasztó számára a túlságosan erős használat jelenbéli hozadéka sokkal nagyobb, mint az erőforrás kizsigerelésének csak hosszú távon jelentkező, ráadásul a közösség valamennyi tagja között megoszló költségének rá eső része. A brit jogtörténész, Henry Sumner Maine (1871) ugyanakkor különböző európai és amerikai indián faluközösségek vizsgálatára támaszkodva azt hangsúlyozta, hogy a helyi közösségek a világ minden részén képesnek bizonyultak a településekhez közeli erdők és legelők közös jószágként való használatára, ezeknek az erőforrásoknak a tönkretétele nélkül.

A problémakör neoklasszikus gazdaságtani szemléletű elemzése a 20. század derekán vett lendületet. Gordon (1954) és Schaefer (1957) a halászat – és a tengeri halállomány mint közös jószág – esetére mutatta be, hogy megfelelő szabályozás híján a fogyasztás mind a távlatilag fenntartható, mind a maximális összhasszonnal kecsesgető érték felett marad. Ennek nyomán, valamint Scott (1955) témába vágó politikai gazdaságtani elemzése fényében az erőforrás-gazdaságtan képviselői körében általános vélekedéssé vált, hogy a közös javak kezelése hatékonyabban valósulhatna meg, ha több helyett egyetlen tulajdonos kezében összpontosulnának (Crutchfield 1964; Demsetz 1967).

A fenti dilemma különösen széles körű figyelmet kapott a tudományos életben, miután az amerikai biológus, Garrett Hardin (1968) az egyik legrangosabb nemzetközi természettudományos folyóirat, a *Science* lapjain értekezett „a közjavak tragédiájáról”, beemelve azt a kortárs természettudományi diskurzus fősodrába. Hardin konkrét példaként a közlegelők esetére hivatkozott, ahol minden egyes új állat teljes mértékben a gazdájának hajt hasznót, miközben a fokozódó legelőhasználat terhe az összes állattartó között oszlik szét. Épp ezért a saját hasznuk maximalizálásában érdekelt állattartók elkezdik növelni saját állományukat, ami távlatilag a mindnyájuk számára legrosszabb megoldáshoz, a legelő kizsigereléséhez vezet. Hardin arra az álláspontra helyezkedett, hogy a problémát csak unitáris tulajdonviszonyok kialakítása (a közös jószág privatizációja vagy állami tulajdonba vétele), és az erőforrás ennek megfelelő fizikai kisajátítása, illetve egységes használati szabályok kialakítása és betartatása rendezheti (a szerző ezt a vélekedését később még határozottabban megfogalmazta: Hardin, Baden 1977; Hardin 1978).

Hardin tanulmánya hamarosan széles körben elismert, sokat hivatkozott munkává vált – lényegi megállapításai Hankiss (1979) révén némi időbeli késéssel a magyar értelmiségi közgondolkodásba is bekerültek –, aminek a közreadó folyóirat rangján túl legalább három fontos oka volt. Egyrészt Hardinnak a korábbi szerzőktől eltérően sikerült egy rendkívül könnyen befogadható metaforával megragadnia a probléma lényegét (ennek jelentőségéről lásd Hess, Ostrom 2007a). Másrészt a szerző érvelése jól beleillett a kor főáramú neoklasszikus közgazdaságtani gondolkodásába, amely a *homo oeconomicus* koncepciója mentén az egyént alapvetően önző, saját (gazdasági) hasznának maximalizálására törekvő és ezt minden más szempont elé helyező racionális cselekvőként értelmezte (a megközelítés jellemzőiről és kritikájáról lásd Meusburger 1999; Zey 2001). Harmadrészt a cikk egy alapvető jelentőségű globális problémára reflektált, hiszen a 2. világháborút követő dinamikus globális gazdasági növekedés, amely döntően az erőforrás-igényes fordista ágazatokra épült, egyre nyilvánvalóbbá tette a természeti javak hatékony kezelésének szükségességét, egyszersmind fokozta a kapcsolódó tudományos eredmények iránti érdeklődést.

Hardin tanulmányát ugyanakkor könnyű volt úgy értelmezni, hogy a világ jó úton jár a probléma megoldása felé: a kapitalista világban elsősorban a piaci szereplők, a szocialista blokkban pedig az állam szerepvállalása révén nyilvánvaló tendencia volt a közös jóságok egy-egy jól meghatározható tulajdonos „kezébe” kerülése. Bár időbeli lemaradással, de a kétpólusú globális világrendbe betagozódó egykori gyarmati területeken ugyanez a trend rajzolódott ki. Épp ezért Hardin sokat hivatkozott elemzése nem vezetett új, markáns közjóságtudományi irányzat kialakulásához, hiszen a cikket is életre hívó probléma – látószög – közel állt a teljes megoldáshoz. Mi több: a koncepció alapfeltevéseinek tudományos „tetszetőssége”, valamint a piaci szféra és az állam „térnyerési” érdekeivel könnyen összhangba hozható mondanivalója révén anélkül vált általánosan elfogadott „tudományos törvénnyé”, hogy a következő években érdemi számú empirikus vizsgálat támasztotta volna alá az igazát (Feeny, Berkes, McCay, Acheson 1990).

A közös javak megítélése az 1980-as években aztán jelentős változáson ment keresztül. A zöld gondolat korábban megjelenő alapművei (pl. Meadows, Meadows, Randers, Behrens 1972), de különösen a globális olajárrobbanások, a fordí gazdaság válsága és a nyugati világban is sok helyütt drámai méreteket öltő környezetszennyezés tette nyilvánvalóvá sokak számára, hogy egy korlátlanul növekedni szándékozó világban az unitáris tulajdonviszonyok meglelte önmagában nem képes elejét venni az erőforrások túlzott használatának. Ezek a hatások vezettek a közös javak kutatásának újbóli felélénküléséhez, amely az 1980-as évek derekától a kapcsolódó konferenciák, elemzések (ezek közül a legjelentősebbek: Feeny, Berkes, McCay, Acheson 1990; McCay, Acheson 1987) számának tendenciózus növekedését, majd az évtized végén a már említett multidiszciplináris szervezet, az IASCP létrehozását eredményezte (Laerhoven, Ostrom 2007). Az igazi tudományos mérföldkövet ugyanakkor Ostrom (1990) műve jelentette, amely

egységes szempontok (az Ostrom által intézményi gazdaságtani alapon kidolgozott ún. „intézményi elemzés és fejlesztés” – Institutional Analysis and Development, IAD – elemzési metódusa) mentén 86 esettanulmányt mutatott be a világ különböző részeiről (Svájctól a Fülöp-szigetekig) közös javak (pl. legelők, öntözőrendszerek, halászati területek) kezelési lehetőségeiről. Ezek tapasztalataira építve Ostrom arra az álláspontra helyezkedett, hogy a közös javak hatékony és fenntartható kezelése privatizáció és állami tulajdonba vétel nélkül, megosztott kormányzással (shared governance) is lehetséges. Egyben aláhúzta, hogy a pozitív nemzetközi példák mindegyike kielégít nyolc ún. kivitelezési elvet (design principle), amelyek így az erőforrás sikeres kezelésének kulcstényezőiként értelmezhetők (Ostrom 1990, 90–102.):

1. Világosak a hozzáférési határok (vagyis az, hogy kinek van hozzáférése a jószághoz).
2. A használati szabályok igazodnak a helyi igényekhez és feltételekhez.
3. Az érintett egyének részt tudnak venni a szabályok módosításában.
4. A közösség jogát, hogy alakítsa a saját szabályait, külső/felső hatóságok is elismerik.
5. Működő önmonitorozó rendszer áll fenn.
6. Fokozatos szankcionálás van érvényben.
7. A közösség tagjai hozzáférnek olcsó konfliktuskezelési mechanizmusokhoz.
8. Azon közös jószágoknál, amelyek valamilyen nagyobb rendszer részei, a kormányzási tevékenységek több szinten, egymásba ágyazva vannak megszervezve.

Habár Ostrom a fenti kezelési elveket a közös javakra vonatkozó empirikus eredményeiből vezette le, ezek az elvek a tiszta közjavak és a klubjavak kormányzása szempontjából is alapvető jelentőséggel bírnak. Érvényre juttatásuk ugyanis a tiszta közjavak kezelését is jóval hatékonyabbá, fenntarthatóbbá teszi, éppen úgy, mint a klubjavak szabályozását (Mayntz 2009). Lényegében Ostrom említett megállapításaitól számíthatjuk tehát azt a korszakot, amikor a közjavak kutatása túllép a szűken definiált közös javak kérdésén, és a tiszta közjavakra, valamint a klubjavakra is (végeredményben minden megosztott erőforrásra – Hess, Ostrom 2007a) kiterjed.

Új témakör: a társadalmi közjavak kérdése

Amint az előzőekben ismertetett példák is mutatják, a közjavak kutatása hagyományosan a természeti közjavakra összpontosított. Ebben az ezredfordulót követően sem történt alapvető változás, hiszen, amint Laerhoven és Ostrom (2007) bemutatta, a témába vágó tudományos publikációk java része még a 2000-es évek közepén is a környezettudományok berkein belül született, az öt legnépszerűbb kérdéskört pedig a halászat, az erdőgazdálkodás, az öntözés, a

vízgazdálkodás és az állattenyésztés jelentette. Mindezzel együtt az 1990-es évek óta fokozódó érdeklődés mutatkozik a gyakran „új közjavaknak” (Hess 2008) hívott társadalmi közjavak iránt, aminek a fő hajtóerejét kezdetben az internet gyors elterjedése, valamint a hozzá kapcsolódó újszerű hozzáférési, tulajdonjogi dilemmák tömeges megjelenése képezte (Hess, Ostrom 2007a). Százmilliók mindennapi életét befolyásoló tényezővé vált az (elektronikus) szellemi tulajdon hozzáférhetőségének és használati jogának kérdése (Hofmokr 2010; Stern, Dietz, Dolšák, Ostrom, Stonich 2002). Reflektorfénybe kerültek azok a „technológiafüggő közjavak” is (pl. az elektromágneses spektrum: Berge, Kranakis 2011; Henrich-Franke 2011; Wormbs 2011), amelyeket ugyan nem a társadalom hozott létre, de amelyek kezelésének kérdése az emberiség legújabb technikai vívmányaival párhuzamosan vált fontossá (lásd a rádió-, tévé- és mobilfrekvenciák „kiosztásának” komoly gazdasági, politikai érdekeket érintő problematikáját).

Az ezredfordulót követően – a neoliberális várospolitikai és városvezetési gyakorlatok világszintű terjedésére adott baloldali irányultságú reakcióként – újabb irányzat bontakozott ki a városi közjavak (urban commons) kutatása révén. A „közjavak visszaszerzését” (Harvey 2003; Klein 2001), illetve – Lefebvre (1968) kifejezéséhez visszanyúlva – „a városhoz való jog” érvényesítését (Harvey 2009) zászlajára tűző mozgalom elsősorban a városi (köz)terek, valamint az alapvető városi közszolgáltatások (pl. vízellátás, közoktatás) „bekerítése” (Lee, Webster 2006), részleges vagy teljes magánosítása ellen lép föl. A kapcsolódó munkák kezdettől fogva nyíltan céljuknak tekintik, hogy e károsnak ítélt privatizációs folyamat elemzésén túl a társadalmi ellenállás lehetőségeit is azonosítsák (Blomley 2008; Foster 2011; Harvey 2012).

A 2000-es évek közepétől komoly tudományos érdeklődés tapasztalható a tudás mint közjószág iránt is (Bollier, Helfrich 2012; Hess 2012; Hess, Ostrom 2007b). Ennek egyik oka az internet és általában az elektronikus kommunikáció – már említett – viharos térnyerése és technikai fejlődése, amely immár több milliárd ember mindennapi életére gyakorol jelentős hatást, miközben a rajta keresztül áramló információk hozzáférési és felhasználási jogainak kérdésköre mindmáig nagyon sok ponton tisztázatlan (Kuhlen 2010), miként ezt az online fájlmegosztás engedélyezése vagy betiltása körüli nemzetközi viták is mutatják (Faludi, Gyenge 2011). Különösen népszerű kutatási témává nőtte ki magát a szabad hozzáférésű internetes oldalak, valamint a nyílt forráskódú, ingyenes szoftverek kérdése (több témába vágó tanulmányt is közöl Bollier, Helfrich 2012; Hess, Ostrom 2007b).

Ezzel párhuzamosan a nemzetközi tudományos élet új tendenciái – a publikációs fórumok rohamos mennyiségi gyarapodása és erős hierarchizálódása, a rangos kiadók díjszabásának drámai emelkedése, a publikációs nyomás és a tudománymetriai „hajsza” fokozódása (Csaba, Szentes, Zalai 2014) – komoly lökést adtak azoknak a kutatásoknak, amelyek a tudományos eredmények kezelésének, hozzáférhetőségének, felhasználásának kérdéseire irányulnak (lásd pl.

Hess, Ostrom 2007b; Bollier, Helfrich 2012; valamint az *International Journal of the Commons* 2013. évi 2. számának tanulmányait). Számos kapcsolódó tanulmány mutat rá arra, hogy a tudományos eredmények túlságosan zárt kezelése hogyan gyakorolhat káros hatást az egész társadalomra, például az orvostudományi szabadalmak „túlburjánzása” révén, amely könnyen ellehetetleníti a gyógyászati újítások gyors és elérhető árú piaci bevezetését (Burk, Lemley 2009; Heller, Eisenberg 1998), s ezáltal milliókat foszt meg az egészséges élet lehetőségétől.

A tudásközjavak iránti érdeklődés fokozódásához az oktatási (főként a felsőoktatási) rendszer magánosítása, továbbá a tandíj kérdése körüli nemzetközi viták is hozzájárulnak, különösképpen a globális válság óta számos országban megerősödő gyakorlat hatására, amely az állami költségvetés helyzetének javulását nem ritkán – egyebek mellett – az állami oktatási kiadások lefaragásával próbálja elérni. Ez pedig, ahogy sok kutató rámutat, nem pusztán hatékonysági, de súlyos erkölcsi kérdéseket is felvet. Hess és Ostrom (2007a) egyenesen arra az álláspontra helyezkedik, hogy a tudásközjavak „kisajátítása” – amelyet Boyle (2003) történelmi léptékűnek vélt káros hatásai miatt az ipari forradalom Angliájának „első” bekerítési mozgalmára utalva „második bekerítésnek” nevez – az emberek kielégítő tájékoztatói lehetőségeit fenyegeti, ezzel a szabadság és a demokrácia felvilágosult eszméjét ássa alá.

A fenti problémák fényében az ezredforduló, különösen pedig a piac hatékonyságába és önszabályozó képességébe vetett hitet megrengető globális válság (Hardt, Negri 2009) kezdete óta egyre több szakirodalmi munka értekezik arról, hogy korunk egyik legsúlyosabb kihívását nem a túlságosan szabad hozzáférésű javak túlhasználata, hanem a nem eléggé szabad hozzáférésűek „alulhasználata” képezi. Épp ezért Heller (1998, 2008, 2012) nyomán, Hardin (1968) egykori tanulmányának címét tudatosan megfordítva széles körben használatossá vált „az antiközjavak tragédiája” (tragedy of the anticommmons) kifejezés,¹ mind a természeti, mind a társadalmi közjavakra vonatkozóan. Vanneste, Van Hiel, Parisi, Depoorter (2006) még tovább lépve arról értekezik, hogy az antiközjavak problémája nem pusztán tragédiához, hanem egyenesen katasztrófához vezethet. Közben a közjavak körül Hardin nyomán kialakult, újólapon sok bírálatot kapott diskurzust és hatásait Hess és Ostrom (2007b) „a közjavak tragikomédiájának” nevezi, Rose (1986) pedig – arra utalva, hogy a közjavak kezelése bizonyos esetekben hatékonyabb lehet, ha nem privatizálják őket – „a közjavak komédiájáról” ír.

Új koncepcionális kihívások: általánosságban és a tudásközjavak példáján

A közjavak iránti tudományos érdeklődés fokozódása mindeközben nemcsak a kutatási témák körének bővülésével, hanem számos elméleti kérdés újragondolásával is együtt járt. Maga az értelmezési keret is megkérdőjeleződött, amely az

1. ábrán bemutatott módon a fogyasztás rivalizáló vagy nem rivalizáló jellege, illetve a fogyasztó kizárhatósága alapján kategorizálja a javak különböző típusait. Miként a neoklasszikus gazdaságtani gondolkodás kritikusai rámutattak, e szempontok alapján a valóságban aligha nyílik lehetőség a javak kielégítő csoportosítására. Ennek egyik oka abban rejlik, hogy adott jószág a valóságban többféle formában lehet jelen, a különböző megjelenési formák tulajdonságai pedig gyakorta eltérőek. A víz például, ha a levegőben lévő vízpárára gondolunk, tiszta közjóságnak tekinthető. Egy kis vízhozamú patak vize ugyanakkor leginkább közös jószágként, a vízvezetékrendszerben áramló víz pedig klubjósággént értelmezhető (Moss, Gudermann, Röhring 2009).

Másfelől egy jószág egyszerre többféle társadalmi funkciót betölthet, amelyek szempontjából eltérő jellemvonásokkal bírhat. Példának okáért a táj gazdasági (a mezőgazdasági termelés terepe), ökológiai (a különböző anyagok természetes körforgásának szabályozó közege) és társadalmi (pl. megnyugtató, kellemes látvány forrása) funkciókkal is rendelkezik. S miközben a táj mint termőterület kisajátítható, használatából (műveléséből) adott fogyasztók kizárhatók, kedvező rálátás esetén szép tájként továbbra is bárki számára – érdemi versengés nélkül – élvezhető marad (Moss, Gudermann, Röhring 2009; Röhring 2008).

Egy konkrét jószág megítélése, valamint a különböző jószágtípusok értelmezése ráadásul dinamikusán változó, térben és időben eltérő lehet, hiszen foucault-i nyelven szólva diskurzív folyamatok révén kialakuló és formálódó társadalmi konstrukciókról van szó (Bernhardt, Kilper 2009). Ilyen értelemben a közjavak összességére is kivetíthetjük Malkin és Wildavsky (1991, 372.) gondolatát, amely szerint „az a tiszta közjóság, amiről a köz úgy dönt, hogy tiszta közjósággént kezeli”.

A fenti felvetések relevanciája jól szemléltethető a tudásközjavak példáján. Egyfelől a kapcsolódó kutatások meglehetősen nagyvonalúan értelmezik a „tudás” kifejezést. Hess és Ostrom (2007a, 9.) például a definíciós probléma rövid fejtegetését követően azt a stratégiát választja, hogy „a tudásközjavak és információs közjavak kifejezést csereszabatosan használ[ja]”. Miként Meusburger (2009) kiemeli, ez a megközelítés komoly hagyományokkal rendelkezik több társadalomtudományi irányzatban (pl. a neoklasszikus közgazdaságtanban), azonban a kommunikációs folyamat számos alapvető jellemzőjét figyelmen kívül hagyja. Még ha adott információ gond nélkül el is jut a küldőtől a fogadóhoz, utóbbi oldalán csak akkor válhat tudássá, ha a fogadó hajlandó és képes befogadni, megérteni, jóváhagyni, feldolgozni, és szervesen beilleszteni meglévő tudáskészletébe. Meusburger példáját idézve, bizonyos új elméleti fizikai kutatási eredményt mint információt az egész Földön mindössze pár tucat kutató ért meg, akkor is, ha egyezményes nemzetközi „nyelven”, matematikai képletek formájában közlik és nyílt hozzáférésű weboldalon teszik közzé. Ennek a néhány tudós lesz csak lehetősége arra, hogy az új információból valóban új tudást merítsen.

Mindez a közjavak kezelése szempontjából is messzemenő következményekkel bír. Míg ugyanis az információ közjószággá válik, ha anyagi, technikai stb. korlátozás nélkül mindenki számára szabadon hozzáférhetővé teszik (ami tökéletesen valójában sohasem lehetséges), adott tudás csak akkor tekinthető közjószágnak, ha a létrejöttéhez szükséges információ szabad hozzáférhetősége mellett azon (pl. oktatási) intézmények és gyakorlatok is adottak, amelyek az információ potenciális fogadóit felvértezik az értelmezéshez szükséges képességekkel és hajlandósággal, nyitottsággal.

A tudásközjavakkal kapcsolatos munkák egy további problematikus vonása, hogy a tudást „úgy általában”, vagyis a tudás minden formáját közjószágnak tekintik. E mögött az a feltevés húzódik, hogy „az új tudás felfedezése közjóság” (Hess 2012, 15.), illetve hogy „a tudás és információ megosztása esetén az erőforrás általában nem rivalizáló” (Hess, Ostrom 2007a, 13.). Természetesen nem nehéz megértenünk és osztanunk azokat a véleményeket, amelyek a tudás bizonyos formáinak erőteljes magánosítása ellen lépnek föl egy olyan világban, ahol világcégek levédetik a fehér háttér előtti fotózást (Index 2014. május 9.) és – országonként eltérő sikerrel – megpróbálják szabadalmaztatni a lekerekített sarkú négyszög formát (Index 2012. november 8., 2013. január 17.),² miközben a szabványügyi szabályozás visszasságai miatt alapvető kutatási (pl. orvostudományi) eredmények nem juthatnak el időben a gyakorlati hasznosítás fázisába. Ugyanakkor ezzel együtt sem tekinthetünk el attól, hogy bizonyos tudásfélék soha, semelyik társadalomban nem minősültek közjószágnak.

Ennek egyik oka, hogy az innováció és az új tudás létrehozása rendkívül költséges és sok erőfeszítést igényel. Amennyiben pedig az új tudás automatikusan közjószággá válna, a hasznából mindenki egyformán részesedhetne, miközben létrehozásának költségei továbbra is teljes egészükben megalkotójára hárulnának. Ez mind az egyéneket, mind a gazdasági szervezeteket (pl. vállalatokat) ellenérdekeltté tenné az innovációs tevékenység finanszírozásában. Ha azonban az innováció létrehozója számolhat azzal, hogy az új tudás – legalábbis egy ideig – az ő kizárólagos monopóliuma marad, és komoly bevételt termel, az innovációs tevékenység felgyorsul (Meusburger 1998; Schumpeter 1980). Miként arra North (1973) rámutat, jelentős részben ennek köszönhető, hogy a modern, részletesen szabályozott szabadalmi rendszert a riválisainál hamarabb bevezető Nagy-Britanniában bontakozott ki az egész kontinensen először az ipari forradalom.

A fenti gazdasági szempontokon kívül biztonsági megfontolások is húzódnak bizonyos információk zárt kezelése mögött, amelynek következtében értelemszerűen az információ nyomán megszerezhető új tudás sem válhat közjószággá. A gyógyászatban létfontosságú, ám vegyi és biológiai fegyverek előállításához is felhasználható mérgező szerek gyártási információit nem szokták szabad hozzáférésűvé tenni (ami a kapcsolódó tudás közjószággá válásához elengedhetetlen volna), miként a rendőrség sem szokta a nyomozati szakaszban a közvélemény tudomására hozni mindazt, amit egy körözés alatt álló bűnelkö-

vetőről tud.³ Az információk és tudásformák „kisajátítása” természetesen ebben az esetben sem „objektív törvényszerűség”, hanem szubjektív társadalmi döntés eredménye – de olyan döntésé, amelynek létjogosultságát vélhetően igen kevesen vitatják.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a társadalom sohasem kezel minden tudást közjósággként. Kétségtől létezik ugyanakkor az alaptudásnak egy bizonyos köre, amelyet igen. Ennek lehatárolása nem egyszerű, egy szegmense mégis viszonylag pontosan meghatározható: az a tudás, amelynek az oktatási rendszer általi átadását, illetve a diákok általi elsajátítását a társadalom a kötelező alapoktatás keretében minden érintettől elvárja. Természetesen ennek a tudáshalmaznak a határai is időről időre, helyről helyre változnak. A teljes körű formális alapoktatás megteremtésének – a politikai hatalom és a széles néptömegek részéről egyaránt jelentkező – igénye Európában is csak néhány évszázados múltra tekint vissza. A folyamat fő hajtóereje a Biblia rendszeres olvasását (nem csak a templomi szertartások keretében való megismerését) szorgalmazó reformáció, a nemzeti ideológia terjesztését létkérdésnek tekintő modern nemzetállamok kialakulása, valamint az ipari forradalom révén a képzett munkaerő iránt mutakozó növekvő igény volt (Meusburger 1998; Schriewer, Nóvoa 2001), első konkrét eredményei pedig a 17. században kezdtek megmutakozni (Leschinsky, Roeder 1976; Müller, Ringer, Simon 1987; Roeder 2001). Mivel a kötelező alapfokú oktatás megszervezésére mára Földünk nagy részén sor került, az ennek keretében átadni szándékozott tudás közjósággként történő vizsgálata éppúgy releváns kutatási témát jelenthet, mint azoknak a – formális oktatáson kívüli – társadalmi gyakorlatoknak (pl. a családon belüli nevelésnek) az elemzése, amelyek szintén fontos szerepet játszanak a közjóságnak számító (akár az emberek közötti kapcsolatokra, viselkedési normákra vonatkozó) tudásformák terjesztésében.

A közjavak térbeliségének elemzési lehetőségei

A közjavak iránti tudományos érdeklődés rohamos növekedése ellenére a témakör térbeli vonatkozásait érdemi módon hosszú ideig nem vizsgálták. A kapcsolódó elemzések a maguk tudományterületének kevéssé „térérzékeny” szemléletét követve a földrajzi teret sokáig legfeljebb tartályszerű képződményként értelmezték, amelyben egy adott esettanulmányt adott földrajzi helyen lokalizáltak (Moss 2012). A geográfia és más, markáns térbeli szemlélettel rendelkező diszciplínák ugyanakkor, ahogy arra Young (2001), majd kritikus hangon Giordano (2003) is rámutatott, sokáig nem mutattak érdeklődést a közjavak térbeliségének elméleti igényű elemzése iránt.⁴ Mindössze az elmúlt bő tíz esztendőben fogalmazódott meg a felismerés, hogy „a közjóságprobléma sok tekintetben alapvetően földrajzi természetű” (Giordano 2003, 365.).⁵

Geográfus szemmel nézve triviális, ám a témakör szempontjából alapvető relevanciával bíró földrajzi tényezőként utalhatok arra, hogy sok, közjósággént vizsgálható erőforrás folyamatosan változtatja a helyzetét a földrajzi térben. Ilyen értelemben beszélhetünk mindig egy irányba mozgó erőforrásokról (fugitive resources), amilyen egy folyó vize, valamint eltérő időben eltérő irányba mozgóakról (migratory resources), ahogy azt a vándorló madaraknál vagy halra-joknál megfigyelhetjük (Giordano 2003). Ennek a jelenségnek messzemenő következményei vannak a közjavak szabályozása terén, hiszen felveti annak lehetőségét, hogy adott erőforrás térbeli előfordulása és a vonatkozó szabályozás földrajzi hatóköre nem esik egybe (ezt az illeszkedési problémát a nemzetközi szakirodalom Young 2002 nyomán problems of fit néven említi). Elképzelhető tehát, hogy egy adott területen érvényes szabályozás pozitív vagy negatív következményei (pozitív vagy negatív externáliaként) egy másik térségben fognak lecsapódni, miként az is, hogy egy közjóságra különböző térségekben önmagukban koherens, ám eltérő célokat követő, s így egymással kevésbé kompatibilis szabályozások vonatkoznak, ami végeredményben mégiscsak aláassa a mozgó közjóság kielégítő kezelését. Releváns kutatási témaként vetődhet fel (a hazai tudományos munkákban is) a több országot érintő folyóvizek vízkivételi (pl. a Jordán folyó esete) vagy energetikai (pl. a bős–nagygyarosi vízlépcső) hasznosítása, szennyezése (pl. a Rába habzása ausztriai eredetű ipari szennyezés miatt) éppúgy, mint a tengervizeket sújtó szennyezés (így az olajtankerek és az olajfúrótoronyok okozta károk, illetve a „nagy csendes-óceáni szemétsziget” – Dautel 2009), a szelek szárnyán országhatárokat átlépő légszennyező anyagok (ipari szennyezések vagy a határ magyar oldala felől Kelet-Ausztriában jelentkező parlagfűpollen-szennyezés – Makra 2008), sőt legújabban az adott térség fölött mesterséges beavatkozással kihullatott, más helyekre el nem jutó légköri nedvességtartalom kérdése (egy kínai példáról lásd BBC News, 2004. július 14.).

A közjóságok és szabályozásuk térbeli összhangjának kérdése földrajzilag lokalizált közjavak esetében is felmerül. Ostrom (1990) már említett megállapítása ugyanis – amely szerint egy erőforrás eredményes kezelésének egyik feltétele a hozzáférés határainak világos meghatározása –, nemcsak személyekre (az egyes felhasználók hozzáféréseire) vonatkoztatva, hanem földrajzilag (a térbeli hozzáférésre) is értelmezhető. Itt azonban látványosan megmutatkoznak a feltétel gyakorlati érvényesítésének problémái, hiszen ha elmondható, hogy egy közjóság felhasználói körének pontos lehatárolása a gyakorlatban bonyolultabb, mint amit Ostrom koncepciója sugall (Blomley 2008), a térbeli lehatárolás esetében ez hatványozottan érvényes (Galaz, Hahn, Olsson, Folke, Svedin 2008). (Különösképpen problematikus a társadalmi határokhoz egyáltalán nem igazodó, országokon átívelő természeti közjavak, pl. a vándorló állatok, és a közjavakat fenyegető szennyezések – pl. légszennyezés – lehatárolása.) Ráadásul miként egy erőforrás egyszerre több funkcióval bírhat (ezt korábban a tájak példáján szemléltettem), úgy egy közjóság releváns térbeli „hatósugara” is a különböző funkciók szempontjából eltérő lehet (Gailing, Röhring 2008). (Egy tó

mint ökológiai rendszer, mint vízforrás, mint turisztikailag értékes esztétikus tájalelem stb. különböző „határokkal” rendelkezik.)

A közjavak térbeliségének fontos aspektusát képezi a lépték kérdése is. Young (2002, 2008) ennek kapcsán rámutat, hogy az intézményi szabályozásnak ugyanazon a léptéken kell megvalósulnia, amelyen a közjóság található, ellenkező esetben a kezelés terén súlyos problémák (problems of scale) mutatkozhatnak. Ez nemcsak azt jelenti, hogy országos vagy nemzetközi intézmények aligha lehetnek alkalmasak a lokális közjavak kielégítő kezelésére, hanem azt is, hogy Ostrom intézményi elemzés és fejlesztés (IAD) módszertanának lokális példákra nyugvó megállapításai a közjavakkal való sikeres gazdálkodásról egy az egyben aligha „ve-títhetők föl” (scaling-up) magasabb léptékre komplex és nagy időtávot átfogó globális kérdések (az éghajlatváltozás, a légszennyezés, az óceánok túlhalászása stb.) eredményes megoldása végett (Gawel 2011; Harvey 2012). Hasonlóképpen fontos, hogy adott közjóság kezelésében érintett, különböző – pl. globális, országos és helyi – léptéken működő intézmények tevékenysége összhangban legyen, ellenkező esetben még a külön-külön működőképes, ám egymással nem harmonizáló szabályozások is kiothatják egymást, sőt önmagukban veszélyt jelenthetnek a közjóságra (problems of interplay – Young 2002, 2008).

A városi közjavak problematikájára összpontosító kutatások arra is rámutatnak, hogy Ostrom intézményi elemzés és fejlesztés (IAD) módszerét alapvetően vidéki térségek közjóság-kezelési gyakorlatának elemzésére dolgozták ki, ami nem feltétlenül analóg egy urbánus közeg problémáival és lehetőségeivel (Blomley 2008). A nagy népességet koncentráló városi területeken ráadásul sokkal több és többféle értékrendet követő szereplő találkozik egy adott közjóság problémáival, akik révén számos eltérő vélekedés lehet egyidejűleg jelen a közjavakkal kapcsolatos normatív kérdésekben. A városi közjavak kutatása során így kiemelt figyelmet érdemel „a közjavak sokrétű” földrajza” (Blomley 2008, 320.).

A városi közjavak témaköre szorosan kapcsolódik számos, a városok térbeli jelenségeire összpontosító társadalomtudományi, főként település-földrajzi kutatási irányhoz. A két terrénium metszetében sok vitát kiváltó és erkölcsi szempontok látványos ütközését eredményező, ugyanakkor korunk városi folyamatait figyelembe véve igen aktuális kérdésként vetődik föl, hogy kiknek milyen tevékenységeket szabad folytatniuk a közterületeken, vagyis hol húzhatók meg a „közterületiség” (és így a köztér mint közjóság) határai. Ennek elemzésére izgalmas lehetőséget jelent – a hazai városokra vonatkozóan is jelentene – a „bűnözés általi kormányzás”⁷⁷ (Simon 2007) várospolitikai gyakorlatának tanulmányozása, beleértve a közterek használatából kirekesztett lakosok és tevékenységek, a kirekesztést megvalósító és biztosító személyek és intézmények, valamint a kirekesztéssel szembeni ellenállási mozgalmak és ezek térbeliségének vizsgálatát (Belina 2013; Blomley 2010; Harvey 2012; Ivanics 2013; Wacquant 2013). A fentiekhez szorosan kapcsolódó kérdés, hogy mely szereplőknek milyen morális háttere, jogi és technikai lehetősége van a közterek szimbolikus jelentéstartalmának formálására (pl. közterületnevek megtartása vagy megváltoztatása, emlékművek állítása, áthe-

lyezése vagy elbontása révén – Nikitscher 2014), és ezen keresztül a köztérhasználók (térbeli) identitásának és kollektív emlékezetének (Meusburger 2011) alakítására.

Ezeknek a kérdéseknek az elemzése során különösen fontos a közjavak már említett „sokrétű földrajza” iránti érzékenység annak figyelembevétele révén, hogy az érintett szereplők véleménye bizonyos esetekben aligha hozható összhangba egymással markáns, az önidentitás részleges feladásával fenyegető kompromisszumok nélkül olyan köztérkérdésekben, amelyek nem kellően gyors operatív megoldása minden érintett szempontjából hátrányos lehet. Egyes közterek közbiztonsági szabályozásának tisztázatlansága, a közösség szintjén vitatott megítélésű történelmi események és személyek közterek (közternevek, emlékművek) általi reprezentációja (vagy reprezentátlansága) különösen markánsan mutat rá arra, hogy a közjavak kérdése rendkívül erős politikai tartalommal⁸ rendelkezik. Ennek a technokrata szemléletű figyelmen kívül hagyása éppúgy elemi problémákhoz vezethet a közterek kezelésében, mint az egymással rivalizáló politikai tartalmak valamelyikének egyoldalú kiemelése. A mégoly „semlegesnek” szánt vagy beállított kezelési javaslatok és döntések ugyanis a kapcsolódó politikai diskurzusba bekerülve – talán akaratlanul, ám elkerülhetetlenül – maguk is kapnak bizonyos politikai töltetet, és ez határozhatja meg, hogy az érintett szereplők részéről milyen fogadtatásban részesülnek. Fontos, hogy ezzel a javaslattevő és a döntéshozó egyaránt számoljon, illetve ehhez alkalmazkodjon. Másfelől, ha a kapcsolódó politikai tartalmak figyelembevétele megtörténik, de szelektíven, akkor könnyen a magánjavakra jellemző (pl. ha egy köztér kezelésében kizárólag a városvezetés, egy befolyásos vállalat stb. szándéka érvényesül), illetve az „antiközjavak tragédiáját” idéző problémák állhatnak elő (pl. ha egy köztér kezelését, használatát egy-két szereplő is könnyedén blokkolni tudja – függetlenül attól, hogy a blokkoló fellépés a többi szereplő részéről mekkora támogatást élvez⁹).

A fentiek felhívják a figyelmet arra, hogy a közterek használatának kérdése a településtervezés szempontjából is rendkívüli relevanciával bír. Ha megfontolásra érdemesnek tartjuk Davy (2009, 294.) megállapítását, amely szerint „közös javak – térbeli közjavak – nélkül a városok használhatatlanok”, akkor joggal fogalmazódik meg annak igénye, hogy a kapcsolódó kutatások a közjavak aktuális kezelésének vizsgálatán és kritikáján túl a jelenleginél hatékonyabb és igazságosabb működtetés lehetőségeit is megpróbálják azonosítani. Ennek pedig elemi feltétele annak beható elemzése, hogy az érintett városi szereplők milyen funkciók betöltését várják el a közterektől, továbbá milyen jelentéstartalmakat kötnek azokhoz a jól csengő, ám sokféleképpen értelmezhető és sokszor lözungszerűen használt fogalmakhoz (pl. a „hatékonysághoz” és az „igazságossághoz”), amelyek gyakorta pusztán egyes szereplők önos érdekének „közérdekként”, szubjektív véleményük „objektív igazságként” való feltüntetését szolgálják.¹⁰ (Ezt a gyakorlatot a „racionalitás” kifejezés kapcsán részletesen elemzi Flyvbjerg 1998; a társadalmi és térbeli „egyenlőség”, valamint „igazságosság” hasonló vonatkozásait taglalja Gyuris 2014a.)

A közjavak térbeliségének vizsgálatára a városi közegben a köztereken kívül a hálózatszerű közszolgáltató intézmények elemzése is lehetőséget kínál. Ezek térbeli egyenlőtlenségei szemléletesen mutatják, hogy egy adott közjószág kapcsán gyakorta sem egyértelmű túlhasználatról, sem egyértelmű alulhasználatról nem beszélhetünk. A problémát e helyett gyakran a használat területi diszparitásai képezik, vagyis hogy a túl- és az alulhasználat a földrajzi tér különböző pontjain egyszerre jelentkezik – előbbi jellemzően az alacsonyabb, utóbbi a magasabb státuszú társadalmi csoportok lakó- és munkahelyén (Davy 2009; Moss 2012). Tipikus példája ennek a kátyús közutak esete. Miként arra Morrill (2001) rámutat, a kátyúk problémája a szegényebb városrészek közútjait általában erősebben, a gazdag negyedekét kevésbé sújtja, mivel az illetékes szervek utóbbi területeken nagyobb erőfeszítéseket tesznek az utak megfelelő karbantartására. (Amit – „a közjavak sokrétű földrajzára” példaként – a szegényebb lakosok mint egyenjogú állampolgárok és városlakók hajlamosak elfogadhatatlan igazságtalanságnak, a gazdagabbak pedig mint több adó befizetői a közösséghez való egyéni hozzájárulással arányos, így igazságos eljárásnak minősíteni.)

Hasonló kérdések fogalmazódnak meg az alapvető közjavakhoz való hozzáférést biztosító infrastrukturális elemek kapcsán, amelyek közül – döntően a 2008-as válság előtt globálisan megfigyelhető markáns magánosítási trendek révén – különösen az ivóvízellátás (Bakker 2003; Harvey 2009; Swyngedouw 2005, 2009) iránt mutatkozik nagy érdeklődés napjaink nemzetközi szakirodalmában. (Figyelembe véve a magyarországi helyi közművek mozgalmas történetét, a rendszerváltozás utáni masszív privatizációs, valamint az elmúlt esztendőkből sok helyen megfigyelhető antiprivatizációs tendenciákat, a közművek kezelési dilemmáinak, a szolgáltatás árában és minőségében tapasztalható időbeli változásoknak és területi egyenlőtlenségeknek, valamint ezek hatalmi, gazdasági okainak a vizsgálata hazánkban is rendkívül aktuális tudományos vállalkozás volna.)

Bár a lendületes globális urbanizáció révén napjaink területi kutatásaiban jól kitapintható a „városok kora” (urban age) „mindenre kiterjedő metanarratívájának” (Brenner, Schmid 2014, 4.), egyúttal a városi kérdések elemzésének előtérbe kerülése, a közjavak térbeliségének vizsgálata nagyobb léptéken is rendkívül indokoltnak tűnik. Példának okáért a digitális és a tudásközjavakhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeiben a regionális vagy a globális dimenzió mindmáig nem elhanyagolható (vö. Jakobi 2007 az információs társadalom tényezőinek területi egyenlőtlenségeiről).

Ezek a léptékeken különösen jó lehetőség kínálkozik az alapvető közjavak hozzáférhetőségét biztosító társadalmi infrastruktúra vizsgálatára. A kapcsolódó kutatásokat természetesen megnehezíti ezeknek az infrastrukturális rendszereknek a sokrétűsége. Az alapoktatás például magában foglalja az oktatást mint szolgáltatást, a szükséges fizikai létesítmények (iskolaépületek, taneszközök, bútorok stb.) sokaságát, valamint a működéshez szükséges szervezeti

hátteret (döntően jogi és pénzügyi keretrendszer). Ahhoz, hogy az alapoktatás a vele szemben támasztott elvárásoknak megfelelően „működhessen”, a szolgáltatáshoz minden iskolaköteles korú gyermeknek mindenhol azonos minőségben hozzá kell férnie; kellő számú fizikai létesítményre van szükség, amelyek területi eloszlása megfelel az érintett korú népességének; és mindenre kiterjedő szervezeti háttérnek kell léteznie, amely biztosítja az alapoktatásban való részvétel jogát és az ehhez szükséges pénzügyi forrásokat. Amennyiben ezek közül akár csak az egyik feltétel nem teljesül, az alapoktatás képtelen lesz funkciójának megfelelő betöltésére, az iskolai tananyagnak mint az alap tudás egy meghatározott körének sikeres átadására, közjósággá tételére (Gyuris 2014b).

Az efféle infrastrukturális rendszerek komplexitása ellenére ugyanakkor a kapcsolódó kutatásokat nagyban segíti a regionális és országos szinten sokkal jobban rendelkezésre álló statisztikai adatszolgáltatás, valamint az a tény, hogy a közjavak kutatásának elméleti, koncepcionális keretrendszere és módszertani apparátusa (beleértve Ostrom intézményi elemzés és fejlesztés metódusát) képes érdemben hozzájárulni a rendszerek működési problémáinak megértéséhez és az orvoslási lehetőségek azonosításához (erre példaként lásd Gyuris 2014b). A konkrét témakör hazai vizsgálata szempontjából az is komoly előnyt jelent, hogy mind a geográfia (pl. Beluszky 2003; Hajdú 1993), mind a területi tervezés (pl. Nemes Nagy 1982, 1987), mind a neveléstudomány (pl. Forray 1990, 1995) berkein belül (főleg a szocializmus évtizedeire vonatkozóan) számos olyan empirikus munka keletkezett, amelynek az oktatási alapinfrastruktúra területi egyenlőtlenségeiről, az ezt alakító intézményi és hatalmi mechanizmusokról, valamint a társadalmi következményekről tett megállapításai rendkívül jól hasznosíthatók a közjósággal kutatás során.

Bizonyos közjavak kezelésének problémái ennél is nagyobb léptéken, országok, országcsoportok közötti összevetésben vizsgálhatók. A szerzője által közkinccsé tenni kívánt tudományos eredmények közreadási, illetve elérhetőségi lehetőségeinek egyenlőtlenségei például országos szinten jelentkeznek a legerősebben. A profitorientált nemzetközi kiadók fizetős kiadványaiban megjelenő tanulmányokhoz, amelyek folyamatos követése elengedhetetlen a globális tudományos versenyben való helytálláshoz, a szegényebb (vagy a tudományos életre keveset áldozó) országok kutatói legális módon sok esetben egyszerűen nem férnek hozzá (Poynder 2006; Timár 2004). A fenti probléma orvoslásának szándékával az utóbbi években rohamosan terjedő szabad hozzáférésű (open access) publikációs fórumok esetén is főként országos összevetésben mutatkoznak gondok: a kiadói költségek fedezetét ugyanis – előfizetési díjak híján – itt (a nem open access folyóiratokéhoz képest általában jóval magasabb) közlési díjból fedezi, amelyet a beküldött kéziratok szerzőinek kell befizetniük anyaguk megjelentetéséhez (Doyle, Gass, Kennison 2004).¹¹ Míg tehát a gyengén finanszírozott nemzeti tudományos közösségek kutatói korábban mások anyagának megismerésétől, újabban egyre többször saját anyagaik közreadásának lehetőségétől esnek el köz-

vetlen anyagi okokból.¹² A tudományos eredmények kezelésének és hozzáféréseinek efféle térbeli egyenlőtlenségei is számba vehetők a hazai társadalom-földrajzi, területi kutatások potenciális vizsgálati témái között.

Összegzés

A közjavak évszázados tudománytörténeti előzményekkel rendelkező kutatása a hidegháborús időszakban vezetett azokra a nagy hatású eredményekre, amelyek a közösen kezelt javak létét komoly gazdasági és politikai problémák forrásának minősítették („a közjavak tragédiája”), és – a közgondolkodást máig befolyásoló módon – ezeknek a javaknak a privatizációja vagy államosítása mellett szálltak síkra. Az 1980-as évektől azonban a közjavak tudományos diskurzusa markáns fordulatot vett, mivel egyre több szerző empirikus példákra támaszkodva mutatott rá arra, hogy sok erőforrás közjószággként való kezelése bizonyos feltételek teljesülése esetén jelentős előnyökkel járhat a piaci vagy állami irányításhoz képest („a közjavak komédiája”, „az antiközjavak tragédiája”).

A korábban egyoldalú természeti érdeklődéssel jellemezhető közjóság-kutatási irányzat figyelve az 1990-es évektől – főképpen az internet és az elektronikus kommunikáció térnyerése, valamint a neoliberais gazdasági filozófia negatív társadalmi következményeinek erősödése révén – egyre inkább kiterjed a társadalmi közjavak vizsgálatára is. Különösen komoly érdeklődés tapasztalható a tudásközjavak, valamint a városi közjavak (elsősorban a közterek és a közösségi infrastruktúra, pl. a vízellátás, az oktatási rendszer) iránt.

Az egyre szélesebb körű tematikus érdeklődés és az empirikus esettanulmányok rohamosan növekvő száma az utóbbi években a közjavak kutatásának koncepcionális alapvetéseit is új megvilágításba helyezte. Számos szerző mutatott rá arra, hogy a legtöbb erőforrás egyszerre több funkciót tölt be a társadalom szempontjából, és többféle formában van jelen a minket körülvevő világban, ami a közjóságkutatás hagyományos, neoklasszikus gazdaságtani alapokra épülő egzakt kategóriáinak pontosítását, bizonyos fokú újragondolását indokolja. Reflektorfénybe került a közjavak társadalmi konstruáltsága is, ami a témakör vizsgálata során szükségessé teszi a kapcsolódó normatív értékkategóriák, valamint ezek időben és térben dinamikusan változó természetének figyelembevételét. Konkrét példákra (ezek közül tanulmányomban a tudásközjavakét emeltem ki) keresztül feltárható továbbá, hogy a globális privatizációs tendenciák negatív hatásaira reflektáló – döntően baloldali – kritikák hajlamosak olyan erőforrások közjószággként való kezelése mellett is lándzsát törni, amelyek esetében ennek a szándéknak megítélésem szerint nem vagy nemcsak önös beruházói érdekek, de szélesebb körű konszenzuson alapuló (pl. morális vagy közbiztonsági) megfontolások is ellentmondani látszanak. Elemzési szempontból fontos továbbá különbséget tenni a közjavak (pl. bizonyos tudásfélék) és az ezek hozzáférhetővé tételében kulcsszerepet

játszó infrastruktúra (alapoktatás) között, amely utóbbi maga is komplex tényezőként (szolgáltatási tevékenységek, fizikai létesítmények és jogi, finanszírozási szabályozók együtteseként) értelmezhető.

Tanulmányomban kiemelt figyelmet szenteltem a közjavak térbeliségének, amely csak az előző évtizedben jelent meg a kapcsolódó kutatások látókörében. A vonatkozó szakirodalom eredményei alapján rámutattam, milyen kezelési problémák forrása lehet a közjavak térbeli lehatárolásának szükségszerű pontatlansága, a közjavak földrajzi helyzetének és a kapcsolódó szabályozás térbeli határainak egybe nem esése (főként a mozgó javaknál), valamint az erőforrások nem megfelelő léptéken történő kezelése. Ezeket a természeti és társadalmi értelemben egyaránt releváns szempontokat követően a városi közjavak – döntően a közterek – kérdésére összpontosítva bemutattam az egyidejűleg jelen lévő, ám egymással kevésbé kompatibilis normatív álláspontok és politikai tartalmak kezelésének problematikáját, amely alapvető hatással van a funkcionális és a szimbolikus térhasználatra egyaránt. A földrajzi térben inkább hálózatosan és regionális léptéken szerveződő alapvető közösségi infrastruktúrák (ivóvízellátás, alapoktatás) példáján rámutattam arra, hogy a közjavak problémáját sok esetben nem az egyértelmű alul- vagy túlhasználat, hanem e két szélsőség egyidejű – a hozzáférés területi egyenlőtlenségeiben megnyilvánuló – földrajzi jelenléte képezi. A létrehozóik által közkinccsé tenni kívánt tudásformák segítségével pedig azt illusztráltam, hogy a társadalmi közjavak térbeli kezelésének problémái nemcsak lokális vagy regionális léptékű, hanem országos léptékű összevetéseket is igényelnek.

A fentiek során törekedtem a közjavak térbeliségével kapcsolatos aktuális, jórészt magyarországi kutatási lehetőségek azonosítására, annak reményében, hogy ezek mentén hazánkban is lendületet vesz a közjavak térbeliségének kutatása, és eredményeivel segíti a közjavak körüli diskurzus jobb megértését, a közjavak tervezésének körültekintőbb megalapozását, és – a kelet-közép-európai, valamint a poszt szocialista közeg tapasztalataira építve – a nemzetközi elméleti koncepciók csiszolását.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

- 1 A magyar terminológiában a „magánlegelők tragédiája” (figyelemre méltó módon ezt a címet viseli a magyar Wikipédia kapcsolódó szócikke) és az „antiközlegelők tragédiája” (lásd pl. Hirshleifer, Glazer, Hirshleifer 2009) is használatos. Előbbi kifejezés némiképp félrevezető, mivel Heller a magánjavakat nem látja szükségszerűen problematikusnak, csak azokat a helyzeteket, ahol egy sok magántulajdonos között szétdarabolt erőforrás egészének használatát az erőforrás egyetlen kis részének tulajdonosa is képes blokkolni. (Például amikor egy autópálya leendő nyomvonala mentén húzódó sok száz földterület egyikének tulajdonosa nem hajlandó eladni mégoly apró parcelláját, ami patthelyzethez, illetve az akár minden más érintett által kedvezőnek ítélt és támogatott nyomvonal kényszerű módosításához vezethet. Számos országban, köztük hazánkban is, az ehhez hasonló helyzetek kezelése érdekében létezik a kisajátítás jogi szabályozása. A probléma jogi és morális vonatkozásairól lásd Rose 1986.) Véleményem szerint az „antiközlegelő” sem problémamentes megoldás az „anticommons” kifejezés lefordítására, hiszen az angol eredetivel ellentétben a „közlegelőt” nem a közjavak részhalmazaként értelmezi, hanem a közjavak egészének metaforájaként. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ez a metaforikus értelmezés Hankiss (1979) már említett munkája nyomán „bevett” és következetes gyakorlatnak tekinthető a hazai szaknyelvben.
- 2 Az efféle abszurd szabadalmaztatási gyakorlatra a szakszargonban egyre szélesebb körben használatos a „szabadalmi trollkodás” (patent trolling) kifejezés.
- 3 Arra, hogy bizonyos információk és tudásfélék közjóságszerű kezelése mennyire problematikus és erkölcsileg aggályos tud lenni, hétköznapi példaként gondolhatunk arra, ha valaki a vele bizalmasan megosztott információinkat, tudásunkat „közkinccsé teszi”.
- 4 A geográfia hagyományos kutatási témái között természetesen hosszú évtizedek óta szerepelnek a közjavak kutatásának népszerű vizsgálati tárgyai, például a természeti erőforrások (legelők, erdők, vízkészletek stb.). Ezeket azonban a földrajztudomány hagyományosan nem közjavakként tanulmányozta (Giordano 2003).
- 5 A geográfián túlmenően megjegyzendő, hogy a közjavak térbeliségének – némiképp más szempontú – vizsgálata a regionális gazdaságtanban is újlag kezdett jelentősen felértékelődni, elsősorban a területi tőke (Camagni 2008; Tóth 2010) kutatásának részeként.
- 6 A „sokrétűség” döntően a közjavak sokrétű megítélésére vonatkozik.
- 7 A kifejezés arra a gyakorlatra utal, amely bizonyos tevékenységek bűncselekménynek minősítésével, ennek folyamatos hangsúlyozásával, valamint a kapcsolódó büntetőjogi gyakorlat megszigorításával (lásd a zero tolerancia elvét) igyekszik javítani a városi közbiztonságot – jellemzően oly módon, hogy jogalapot teremt és társadalmi támogatást szerez bizonyos tevékenységek és lakosok „kiseprésére” adott területekről.
- 8 Ez nem feltétlenül pártpolitikai tartalmat jelent, de sok esetben azt is jelenthet.
- 9 A kapcsolódó, zömmel baloldali orientációjú nemzetközi munkák gyakorta az általuk bírált gazdasági és politikai elit, valamint a vele szemben fellépő, alulról szerveződő mozgalmak (pl. a New York üzleti negyedében 2011-ben kibontakozó, a fokozódó társadalmi egyenlőtlenségek elleni tiltakozásképpen térfoglalást és tüntetéseket szervező Occupy Wall Street mozgalom – Harvey 2012) konfliktusán keresztül mutatnak rá a városi köztterek használatának problémáira. Ezzel párhuzamosan releváns kutatási kérdést jelenthet, hogy az alulról szerveződő protestmozgalmak térhasználatát mennyiben élvezi más társadalmi szereplők támogatását (vö. az Occupy-mozgalom „mi vagyunk a 99%” jelszavával – Sharlet 2011. november 24., illetve We Are The 99 Percent blog (é. n.) –, amely erősen vitatható módon azt sugallja, hogy az „1%”-nyi gazdasági eliten kívül a mozgalom a társadalom teljes fennmaradó részét reprezentálja).
- 10 A „köztér” összetett jelentéstartalmának és a hozzá kapcsolódó érték kategóriáknak a normatív kérdésekre nagy hangsúlyt fektető, gyakorlati (köztérfejlesztési) orientációjú, potenciálisan a közjóságtudományhoz is kapcsolható elemzésére példa a magyar szakirodalomban Védrédi (2013) és Védrédi, Boros (2012).
- 11 Fontos hangsúlyoznom, hogy Doyle, Gass és Kennison (2004) ezzel együtt az open access fórumok térnyerése mellett foglal állást, rámutatva, hogy a „szerzői költséget” megfelelő szabá-

lyozás esetén nem magának a szerzőnek kell állnia, hanem ehhez tudományos szervezetek, kormányzati vagy akár piaci háttérű ügynökségek biztosíthatják a szükséges forrást. Véleményem szerint azonban egy kutató aligha hunyhat szemet az efféle finanszírozási lehetőségek erőteljes földrajzi egyenlőtlenségei felett. Megfontolandó továbbá, hogy a Doyle és szerzőtársai által említetthez hasonló módon elvileg a nem open access fórumoknál is lehetséges volna az előfizetési költségek hatékony terítése és így – a kutató szempontjából – nyílt hozzáférés biztosítása, a valóságban ez mégsem valósul meg.

- 12 Eközben természetesen változatlanul fennálló probléma, hogy a neves tudományos fórumok döntő többségét a globális tudományos élet néhány centrumországának kutatói és intézményei kezelik, akiknek tartalmi, nyelvi, formai okokra hivatkozva továbbra is sokféle lehetőségük nyílik arra, hogy késleltessék vagy megakadályozzák a tudományos versenytársak bizonyos – akár élenjáró – eredményeinek közlését.

Irodalom

- Bakker, K. (2003): *An uncooperative commodity. Privatizing water in England and Wales*. Oxford University Press, Oxford
- BBC News (2004. július 14.): *China rain-making creates a storm*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/3893671.stm>. (Letöltés: 2014. július 22.)
- Belina, B. (2013): Városi egyenlőtlenségek kormányzása a büntetőjog alkalmazásával: Bűnözés és térbeliség általi kormányzás. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest. 367–384.
- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Berge, E., Kranakis, E. (2011): Editorial: technology-dependent commons: the radio spectrum. *International Journal of the Commons*, 1., 86–91.
- Bernhardt, C., Kilper, H. (2009): Synthese III: Im Sinne des Gemeinwohls – zur Bedeutung raumwissenschaftlicher Gemeinschaftsgutanalysen. In: Bernhardt, C., Kilper, H., Moss, T. (Hrsg.): *Im Interesse des Gemeinwohls. Regionale Gemeinschaftsgüter in Geschichte, Politik und Planung*. Campus, Frankfurt am Main, New York, 371–383.
- Blomley, N. (2008): Enclosure, common right and the property of the poor. *Social Legal Studies*, 3., 311–331.
- Blomley, N. (2010): The right to pass freely: circulation, begging, and the bounded self. *Social Legal Studies*, 3., 331–350.
- Bollier, D., Helfrich, S. (eds.) (2012): *The wealth of the commons. A world beyond market & state*. Levellers Press, London. <http://wealthofthecommons.org/contents>. (Letöltés: 2014. július 27.)
- Boyle, J. (2003): The second enclosure movement and the construction of the public domain. *Law and Contemporary Problems*, 1., 33–74.
- Brenner, N., Schmid, C. (2014): The 'urban age' in question. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 731–755.
- Burk, D. L., Lemley, M. A. (2009): *The patent crisis and how the courts can solve it*. The University of Chicago Press, Chicago
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe. European competitiveness and regional strategies*. Springer, Berlin, Heidelberg, 33–47.
- Crutchfield, J. (1964): The marine fisheries: a problem in international cooperation. *American Economic Review*, 3., 207–218.
- Csaba L., Szentés T., Zalai E. (2014): Tudományos-e a tudománymérés? Megjegyzések a tudomány-metria, az impaktfaktor és az MTMT használatához. *Magyar Tudomány*, 4., 442–466.
- Dautel, S. L. (2009): Transoceanic trash: international and United States strategies for the Great Pacific Garbage Patch. *Golden Gate University Environmental Law Journal*, 1., 181–208.

- Davy, B. (2009): Parzellen, Allmenden, Zwischenräume – Raumplanung durch Eigentumsgestaltung. In: Bernhardt, C., Kilper, H., Moss, T. (Hrsg.): *Im Interesse des Gemeinwohls. Regionale Gemeinschaftsgüter in Geschichte, Politik und Planung*. Campus, Frankfurt am Main, New York, 293–329.
- Demsetz, H. (1967): Toward a theory of property rights. *American Economic Review*, 2., 347–359.
- Dietz, T., Dolšák, N., Ostrom, E., Stern, P. C. (2002): The drama of the commons. In: National Research Council (ed.): *The drama of the commons*. The National Academies Press, Washington D. C., 1–36.
- Doyle, H., Gass, A., Kennison, R. (2004): Editorial. Who pays for open access? *PLoS Biology*, 2., 409–410.
- Faludi G., Gyenge A. (2011): A fájlmegeosztás – hazai és uniós jogi szemmel. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 6., 77–90.
- Feeny, D., Berkes, F., McCay, B. J., Acheson, J. M. (1990): The tragedy of the commons: twenty-two years later. *Human Ecology*, 1., 1–19.
- Flyvbjerg, B. (1998): *Rationality and power. Democracy in practice*. University of Chicago Press, Chicago
- Forray K. (1990): Visszakörzetesítés? Aprófalvak harca az iskoláért. *A Falu*, 2–3., 5–14.
- Forray K. (1995): Önkormányzatok és kisiskolák. *Educatio*, 1., 70–81.
- Foster, S. R. (2011): Collective action and the urban commons. *Notre Dame Law Review*, 1., 57–133.
- Gailing, L., Röhring, A. (2008): Institutionelle Aspekte der Kulturlandschaftsentwicklung. In: Fürst, D., Gailing, L., Pollermann, K., Röhring, A. (Hrsg.): *Kulturlandschaft als Handlungsraum. Institutionen und Governance im Umgang mit dem regionalen Gemeinschaftsgut Kulturlandschaft*. Dorothea Rohn, Dortmund, 49–69.
- Galaz, V., Hahn, T., Olsson, P., Folke, C., Svedin, U. (2008): The problem of fit between governance systems and environmental regimes. In: Young, O. R., Schroeder, H., King, L. A. (eds.): *Institutions and environmental change. Principal findings, applications, and research frontiers*. MIT Press, Cambridge, 147–182.
- Gawel, E. (2011): Die Allmendeklemme und die Rolle der Institutionen – oder: Wozu Märkte auch bei Tragödien taugen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 28–30., 27–33.
- Giordano, M. (2003): The geography of the commons: the role of space and place. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 365–375.
- Gordon, H. S. (1954): The economic theory of a common-property resource: the fishery. *Journal of Political Economy*, 2., 124–142.
- Gyuris F. (2014a): *The political discourse of spatial disparities. Geographical inequalities between science and propaganda*. Springer, Cham, Heidelberg, New York
- Gyuris F. (2014b): Basic education in Communist Hungary. A commons approach. *International Journal of the Commons*, 2., 531–553.
- Hajdú Z. (1993): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. In: Enyedi Gy. (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 39–56.
- Hankiss E. (1979): *Társadalmi csapdák*. Magvető, Budapest
- Hardin, G. (1968): The tragedy of the commons. *Science*, 3859., 1243–1248.
- Hardin, G. (1978): Political requirements for preserving our common heritage. In: Brokaw, H. P. (ed.): *Wildlife and America*. Council on Environmental Quality, Washington D. C., 310–317.
- Hardin, G., Baden, J. (eds.) (1977): *Managing the commons*. Freeman, San Francisco
- Hardt, M., Negri, A. (2009): *Commonwealth*. Harvard University Press, Cambridge
- Harvey, D. (2003): *The new imperialism*. Oxford University Press, Oxford
- Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7., 116–133.
- Harvey, D. (2012): *Rebel cities. From the right to the city to the urban revolution*. Verso, London, New York
- Heller, M. A. (1998): The tragedy of the anticommons: property in the transition from Marx to markets. *Harvard Law Review*, 3., 621–688.
- Heller, M. A. (2008): *Gridlock economy. How too much ownership wrecks markets, stops innovation, and costs lives*. Basic Books, New York
- Heller, M. A. (2012): The tragedy of the anticommons. In: Bollier, D., Helfrich, S. (eds.): *The wealth of the commons. A world beyond market & state*. Levellers Press, London. <http://wealthofthecommons.org/essay/tragedy-anticommons>. (Letöltés: 2014. július 27.)

- Heller, M. A., Eisenberg, R. S. (1998): Can patents deter innovation? The anticommons in biomedical research. *Science*, 5364., 698–701.
- Henrich-Franke, C. (2011): Property rights on a Cold War battlefield: managing broadcasting transmissions through the Iron Curtain. *International Journal of the Commons*, 1., 110–129.
- Hess, C. (2008): *Mapping the new commons*. Az IASC „Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges” c. 12. konferenciáján (University of Gloucestershire, Cheltenham, Egyesült Királyság) elhangzott előadás anyaga. <http://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=sul>. (Letöltés: 2014. július 10.)
- Hess, C. (2012): The unfolding of the knowledge commons. *St. Antony's International Review*, 1., 13–24.
- Hess, C., Ostrom, E. (2007a): Introduction: an overview of the knowledge commons. In: Hess, C., Ostrom, E. (eds.): *Understanding knowledge as a commons. From theory to practice*. MIT Press, London, 3–26.
- Hess, C., Ostrom, E. (eds.) (2007b): *Understanding knowledge as a commons. From theory to practice*. MIT Press, London
- Hirshleifer, J., Glazer, A., Hirshleifer, D. (2009): *Mikroökonómia. Árelmélet és alkalmazásai – döntések, piacok és információ*. Osiris, Budapest
- Hofmøll, J. (2010): The Internet commons: towards an eclectic theoretical framework. *International Journal of the Commons*, 1., 226–250.
- Index (2012. november 8.): *Az Apple foltalalta a kerek sarkú négyszöget*. http://index.hu/tech/2012/11/08/az_apple_foltalalta_a_kerek_sarku_negyszoget/. (Letöltés: 2014. július 18.)
- Index (2013. január 17.): *Nem védheti le a kerek sarkú négyszöget az Apple*. http://index.hu/tech/2013/01/17/nem_vedheti_le_a_kerek_sarku_negyszoget_az_apple/. (Letöltés: 2014. július 18.)
- Index (2014. május 9.): *Az Amazon szabadalmi trollá változott*. http://index.hu/tech/2014/05/09/az_amazon_szabadalmaztatta_a_feher_hatter_elott_fotozast/. (Letöltés: 2014. július 18.)
- Ivanics Zs. (2013): Bevezetés: város és biztonság. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 335–344.
- Jakobi Á. (2007): *Az információs társadalom térbelisége*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 13.)
- Klein, N. (2001): Reclaiming the commons. *New Left Review*, 9., 81–89.
- Kuhlen, R. (2010): Open Access – eine elektronischen Umgebungen angemessene Institutionalisierungsform für das Gemeingut „Wissen”. *Leviathan*, 3., 313–329.
- Laerhoven, F. v., Ostrom, E. (2007): Traditions and trends in the study of the commons. *International Journal of the Commons*, 1., 3–28.
- Lee, S., Webster, C. (2006): Enclosure of the urban commons. *Geojournal*, 1–2., 27–42.
- Lefebvre, H. (1968): *Le Droit à la ville*. Anthropos, Paris
- Leschinsky, A., Roeder, P. M. (1976): *Schule im historischen Prozeß. Zum Wechselverhältnis von institutioneller Erziehung und gesellschaftlicher Entwicklung*. Ernst Klett, Stuttgart
- Lloyd, W. F. (1833): *Two lectures on the checks to population*. Collingwood, Oxford
- Maine, H. S. (1871): *Village-communities in the East and West*. John Murray, London
- Makra L. (2008): A parlafű Magyarországon. Meteorológiai és klimatikus összefüggések. *Természet Világa*, 11., 502–505.
- Malkin, J., Wildavsky, A. (1991): Why the traditional distinction between public and private goods should be abandoned. *Journal of Theoretical Politics*, 4., 355–378.
- Marcet, J. (1816): *Conversations on political economy: in which the elements of that science are familiarly explained*. Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London
- Mayntz, R. (2009): Common goods and governance. In: Mayntz, R. (Hrsg.): *Über Governance. Institutionen und Prozesse politischer Regelung*. Campus, Frankfurt am Main, 65–78.
- McCay, B. J., Acheson, J. M. (eds.) (1987): *The question of the commons. The culture and ecology of communal resources*. The University of Arizona Press, Tucson
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. (1972): *The limits to growth*. Universe Books, New York
- Meusburger, P. (1998): *Bildungsgeographie. Wissen und Ausbildung in der räumlichen Dimension*. Spektrum, Heidelberg, Berlin

- Meusburger, P. (1999): Subjekt – Organisation – Region. Fragen an die subjektzentrierte Handlungstheorie. In: Meusburger, P. (Hrsg.): *Handlungszentrierte Sozialgeographie: Benno Werlens Entwurf in kritischer Diskussion*. Franz Steiner, Stuttgart, 95–132.
- Meusburger, P. (2009): Spatial mobility of knowledge: a proposal for a more realistic communication model. *disP*, 177., 29–39.
- Meusburger, P. (2011): Knowledge, cultural memory, and politics. In: Meusburger, P., Heffernan, M., Wunder, E. (eds.): *Cultural memories. The geographical point of view*. Dordrecht, Springer, 51–69. (Knowledge and Space; 4.)
- Morrill, R. (2001): Spatial equity. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Elsevier, Oxford, 14789–14792.
- Moss, T. (2012): Geographien von Gemeinschaftsgütern. Erklärungsansätze aus der neueren institutionen-, handlungs- und raumtheoretischer Forschung. *Geographische Zeitschrift*, 4., 208–227.
- Moss, T., Gudermann, R., Röhring, A. (2009): Zur Renaissance der Gemeinschaftsgut- und Gemeinwohlforschung. In: Bernhardt, C., Kilper, H., Moss, T. (Hrsg.): *Im Interesse des Gemeinwohls. Regionale Gemeinschaftsgüter in Geschichte, Politik und Planung*. Campus, Frankfurt am Main, New York, 31–49.
- Müller, D. K., Ringer, F., Simon, B. (eds.) (1987): *The rise of the modern education system. Structural change and social reproduction 1870–1920*. Oxford University Press, Cambridge, New York, Melbourne; Maison des Sciences de l'Homme, Paris
- Nemes Nagy J. (1982): Az iskolakörzetesítések hatása az aprófalvak népesség-fejlődésére. *Területi Statisztika*, 1–2., 104–109.
- Nemes Nagy J. (1987): *Regionális folyamatok a nyolcvanas évek első felében*. Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, Budapest (Tervgazdasági Közlemények; 18.)
- Nikitscher, P. (2014): Tér, hatalom, szimbólumok: Hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a várossegítéstől napjainkig. In: Düll A., Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század tér-fordulatairól*. L'Harmattan, Budapest, 77–102.
- Nobelprize.org (2014): Elinor Ostrom – Facts. Nobel Media AB. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2009/ostrom-facts.html. (Letöltés: 2014. július 7.)
- North, D. (1973): Innovation and diffusion of technology. In: Lane, F. C. (ed.): *Fourth International Conference of Economic History*. Mouton, Paris, 223–231.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press, Cambridge
- Ostrom, V., Ostrom, E. (1977): Public goods and public choices. In: Savas, E. S. (ed.): *Alternatives for delivering public services. Toward improved performance*. Westview Press, Boulder, 7–49.
- Poynder, R. (2006): Why India needs open access. *Open and Shut (blog)*, 2006. május 5. <http://poynder.blogspot.hu/2006/05/why-india-needs-open-access.html?m=1>. (Letöltés: 2014. július 27.)
- Roeder, P. M. (2001): Educational institutions, history of. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Elsevier, Oxford, 4266–4272.
- Rose, C. (1986): The comedy of the commons: custom, commerce, and inherently public property. *The University of Chicago Law Review*, 3., 711–781.
- Röhring, A. (2008): Gemeinschaftsgut Kulturlandschaft – Dilemma und Chancen der Kulturlandschaftsentwicklung. In: Fürst, D., Gailing, L., Pollermann, K., Röhring, A. (Hrsg.): *Kulturlandschaft als Handlungsraum. Institutionen und Governance im Umgang mit dem regionalen Gemeinschaftsgut Kulturlandschaft*. Dorothea Rohn, Dortmund, 35–48.
- Schaefer, M. B. (1957): Some considerations of population dynamics and economics in relation to the management of commercial marine fisheries. *Journal of the Fisheries Research Board of Canada*, 5., 669–681.
- Schriewer, J., Nóvoa, A. (2001): Education, history of. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Elsevier, Oxford, 4217–4223.
- Schumpeter, J. A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Scott, A. (1955): The fishery: the objectives of sole ownership. *Journal of Political Economy*, 2., 116–124.
- Sharlet, J. (2011. november 24.): Inside Occupy Wall Street. *Rolling Stone Politics*. <http://www.rollingstone.com/politics/news/occupy-wall-street-welcome-to-the->

- occupation-20111110. (Letöltés: 2014. július 29.)
- Simon, J. (2007): *Governing through crime. How the war on crime transformed American democracy and created a culture of fear*. Oxford University Press, New York
- Stern, P. C., Dietz, T., Dolšák, N., Ostrom, E., Stonich, S. (2002): Knowledge and questions after 15 years of research. In: National Research Council (ed.): *The drama of the commons*. The National Academies Press, Washington D.C., 445–489.
- Swyngedouw, E. (2005): Dispossessing H₂O: the contested terrain of water privatization. *Capitalism, Nature, Socialism*, 1., 81–98.
- Swyngedouw, E. (2009): Troubled waters: the political economy of essential public services. In: Castro, J. E., Heller, L. (eds.): *Water and sanitation services: public policy and management*. Zed Books, London, 22–39.
- Timár J. (2004): More than ‘Anglo-American’, it is ‘Western’: hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, 5., 533–538.
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1., 65–81.
- Vanneste, S., Van Hiel, A., Parisi, F., Depoorter, B. (2006): From „tragedy” to „disaster”: welfare effects of commons and anticommons dilemmas. *International Law of Review and Economics*, 1., 104–122.
- Vedrédi K. (2013): A köztérfejlesztés válaszútjai – A szegedi Szent István tér és a gyulai Kossuth tér példája. In: Józsa K., Nagy Gy., Dudás R. (szerk.): *Geográfus Doktoranduszok XIII. Országos Konferenciája*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 1–20.
- Vedrédi K., Boros L. (2012): Szegedi közösségi terek fejlesztései. *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutására Közleményei*, 1., 208–222.
- Wacquant, L. (2013): A bizonytalanság szabályozása: Társadalmi polarizáció és a büntetés fokozódása. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L’Harmattan, Budapest, 345–366.
- We Are The 99 Percent blog (é. n.): <http://wearethe99percent.tumblr.com/>. (Letöltés: 2014. július 29.)
- Wormbs, N. (2011): Technology-dependent commons: the example of frequency spectrum for broadcasting in Europe in the 1920s. *International Journal of the Commons*, 1., 92–109.
- Young, E. (2001): State intervention and abuse of the commons: fisheries development in Baja California Sur, Mexico. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 283–306.
- Young, O. R. (2002): *The institutional dimensions of environmental change. Fit, interplay, and scale*. MIT Press, Cambridge
- Young, O. R. (2008): Institutions and environmental change: the scientific legacy of a decade of IDGEC research. In: Young, O. R., Schroeder, H., King, L. A. (eds.): *Institutions and environmental change. Principal findings, applications, and research frontiers*. MIT Press, Cambridge, 3–45.
- Zey, M. (2001): Rational choice and organizational theory. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Elsevier, Oxford, 12751–12755.

Klímaváltozáshoz kapcsolódó természeti kockázatok helyi léptékű elemzése és a társadalmi felkészültség vizsgálata Közép- és Délkelet-Európában – Egy transznacionális projekt eredményei

Local level analysis of climate-change-related natural risks and social preparedness in Central and South East Europe – The results of a transnational project

**FÖLDI ZSUZSA, UZZOLI ANNAMÁRIA, SIK ANDRÁS,
PERGE KINGA, HORVÁTH ANIKÓ,
CZIKORÁNÉ BALÁZS ERIKA, LÁSZLÓ PÉTER**

FÖLDI Zsuzsa: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; foldizsu@hotmail.com

UZZOLI Annamária: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; uzzoli@rkk.hu

SIK András: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természetföldrajzi Tanszék, Budapest; sikandras@gmail.com

PERGE Kinga: t. főhadnagy, kiemelt főelőadó, Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság Informatikai Főosztály, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

HORVÁTH Anikó: SEERISK projekt szakmai munkatárs, Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság, Budapest; aniko.horvath@katved.gov.hu

CZIKORÁNÉ BALÁZS Erika: t. alezredes, kiemelt főelőadó, Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság Informatikai Főosztály, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

LÁSZLÓ Péter: t. főhadnagy, kiemelt főelőadó, Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság Informatikai Főosztály, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

KULCSSZAVAK: globális klímaváltozás, kockázati térkép, társadalmi klímátudatosság és felkészültség, Közép- és Délkelet-Európa, SEERISK, térinformatika, polgári védelem

ABSZTRAKT: Az elmúlt években felértékelődött a globális klímaváltozás regionális hatásainak kutatása, s ezzel párhuzamosan az időjárási szélsőségek okozta természeti veszélyhelyzetek társadalmi következményeinek minél pontosabb feltérképezése. Helyi szinten a természeti kockázatokkal összefüggésben a társadalom növekvő sérülékenysége jelent kihívásokat, így egyre nagyobb az igény a társadalom és a gazdaság részéről a felkészüléssel és megelőzéssel kapcsolatos információkra. Az Európai Unió támogatásával több olyan nemzetközi projekt valósult meg a Kárpát-medencében, amely különböző szempontok alapján vizsgálja a klímaváltozás okait és hatásait (pl. CARPATH CC, korábban ADAM, CECILIA, ENSEMBLES, PRUDENCE stb.). Ezek közül a SEERISK projekt kilenc közép- és délkelet-európai ország részvételével működik 2012 óta, és fő célkitű-

zése egységes kockázatértékelési módszertan kialakítása a klímaváltozás következtében felerősödő természeti veszélyhelyzetekre való megfelelő katasztrófavédelmi felkészülés céljából. A tanulmány elsődleges célja bemutatni azokat az eredményeket és tapasztalatokat, amelyek közös alapokra helyezhetik a klímaváltozással kapcsolatos kockázatok felmérését, térképi ábrázolását, az intézményi és lakossági felkészülést, a természeti veszélyhelyzetek kezelését. Az eredmények feldolgozása mellett részletesen ismertetjük a kockázatértékelési és a közösségi klímaadaptációs képesség elemzésére irányuló társadalomtudományi módszereket.

Zsuzsa FÖLDI: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; foldizsu@hotmail.com

Annamária UZZOLI: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; uzzoli@rkk.hu

András SIK: assistant professor, Department of Physical Geography, Eötvös Loránd University, Budapest; sikandras@gmail.com

Kinga PERGE: Lt, GIS officer, IT Department GIS & Telecommunication, National Directorate General for Disaster Management, Ministry of the Interior, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

Anikó HORVÁTH: SEERISK Project Member, National Directorate General for Disaster Management, Ministry of the Interior, Budapest; aniko.horvath@katved.gov.hu

Erika BALÁZS CZIKORA: Lt-Col, GIS officer, IT Department GIS & Telecommunication, National Directorate General for Disaster Management, Ministry of the Interior, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

Péter LÁSZLÓ: Lt, GIS officer, IT Department GIS & Telecommunication, National Directorate General for Disaster Management, Ministry of the Interior, Budapest; gis.seerisk@katved.gov.hu

KEYWORDS: global climate change, risk mapping, awareness and preparedness, Central and South East Europe, SEERISK, GIS, civil protection

ABSTRACT: In the past decades, topics related to socio-economic impacts of climate change and to mapping of potential natural risks caused by extreme climatic situations have been put high on the researchers' agenda. Extreme weather conditions increase the vulnerability of local communities, who are in need of proper climate adaptation and mitigating strategies. There have been a number of transnational projects in the Carpathian Basin financed by different EU funding schemes, which examined the causes and impacts of climate change from various perspectives (e.g. CARPATH CC, earlier ADAM, CECILIA, ENSEMBLES, PRUDENCE, etc.).

SEERISK, including nine Central and South-East European countries, is a SEE (South East Europe Transnational Cooperation Programme) funded project, commenced in 2012. The project objectives were elaborating, testing and sharing uniform methodologies for mapping risks related to climate change, examining the social consequences, and formulating recommendations for community strategy building which are applicable across the Danube region. The project also aimed to share experience and prepare local communities for extreme weather situations and for managing natural disaster situations using adaptable innovative methods.

The present study aims at presenting the major outcomes of the SEERISK project. The main ambition of the paper is to present the applicability of the methodologies used in social sciences for the problem field of climate change and also the way these methods can be combined with natural science and GIS methods in order to formulate an integrated project framework. The combined methodology was applied in six case study areas.

Common risk assessment methodology integrates the European Commission's Risk Assessment and Mapping Guidelines for Disaster Management. Each case study area prepared a risk matrix focusing on the natural hazard that they chose as the most relevant for their area and developed a risk scenario describing the natural hazard and its consequences. The methodology offers various alternative solutions for implementing the risk assessment process, especially for developing risk maps.

Examining the social aspect of climate change involved the assessment of awareness and preparedness of individuals and stakeholders in the pilot communities. The social survey of the project reflected on the awareness and preparedness of inhabitants and institutions in the pilot communities regarding climate-change-related natural hazards. The approach and behaviour of the inhabitants were studied by a non-representative questionnaire survey, while the approach of the institutions and decision makers was revealed by conducting interviews and by scrutinising local planning documents of the municipalities concerned. The questionnaire survey served to build firm knowledge about the local people's awareness of climate change impacts on their life and their preparedness for related natural hazards. Personal interviewing and analysing planning documents contributed to understanding the administrative and institutional approach and reaction to climate change and its consequences in the Danube macro-region.

By combining risk assessment and social surveys, gaps were identified between the actual exposure to hazards and the level of community preparedness. Finally, a collection of recommendations was compiled in a guideline of climate change mitigation and adaptation useful for decision makers, academics and individuals who are all equally exposed to the impacts of global climate change.

Bevezetés

A klímaváltozás befolyásolja az életminőséget, komoly kihívást jelent a gazdaság és a társadalom számára, egyben jelentős alkalmazkodást igényel a közösségek részéről (Pappné Vancsó 2014). A klímaváltozás egyik legsúlyosabb következménye a szélsőséges időjárási helyzetekből kialakuló katasztrófhelyzet, amely veszélyezteti az emberi életet és a helyi közösségek által létrehozott értékeket. Fontos tehát helyi szinten ismerni egyrészt a klímaváltozásból fakadó potenciális természeti kockázatokat, másrészt a helyi társadalom (a lakosság és a döntéshozók) felkészültségében és adaptív képességében jelentkező hiányosságokat, az ezeket meghatározó és befolyásoló tényezőket. A problémák megoldásában, a hiányosságok felszámolásában, a megfelelő javaslatok és intézkedések kidolgozásában lokális és a nemzetközi szinten egyaránt egyre szükségesebbé válik az integrált gondolkodás, a klíma- és társadalomkutatók, a szakpolitikusok és a katasztrófavédelem operatív szereplőinek együttműködése.

Az utóbbi években a klímaváltozást okozó tevékenységek korlátozása (mitigáció) mellett kulcskérdéssé vált a klímaváltozás hatásaihoz való alkalmazkodás (adaptáció), ami a helyi közösségeket, az egyéneket, a gazdaságot és a gazdasági szereplőket, valamint az infrastruktúrát és a különböző szolgáltatásokat egyaránt érinti. A tét rendkívül nagy a városi és vidéki térségek számára: a megélhetés biztosítása, az életminőség javítása, az infrastruktúra védelme, a fenntartható növekedés megvalósítása, a természeti környezet megóvása, a kulturális értékek fenntartása stb. Mindezek egyre inkább feltételezik a közösségek részéről a klímaváltozás helyi következményeihez – a szélsőséges időjárási helyzetekhez – való fokozott alkalmazkodást, az eredményesebb megelőző lépéseket és a tudatosabb felkészülést.

Az Európai Unió és részben ennek nyomán a hazai kormányzat és a felelős szakmai szervezetek változatos formában és eredménnyel, de mindenképpen kiemelt kérdésként kezelik a klímaváltozást,¹ a mitigáció és adaptáció lehetőségeit és mindennek a katasztrófavédelmi vonatkozásait. Többféle forrásból finanszírozott nemzeti és nemzetközi kutatási projektek különféle megközelítésben, más-más prioritások mentén foglalkoznak a témakörrel, például hol csak a klimatikus jelenségek rendszerezésére, hol az okok vizsgálatára, hol pedig a következmények prognosztizálására és részben kezelésére koncentrálnak. A jelen tanulmány által feldolgozott transznacionális SEERISK projekt célja a klímaváltozás hatásaként jelentkező természeti veszélyhelyzetek felmérése, a helyi közösségek felkészültségének vizsgálata, valamint az ezek összehasonlításával szükségesnek ítélt tevékenységek (megelőzés és felkészülés) hatékonyabbá tétele (SEERISK 2014a, 2014b).

A tanulmány a projekt legfontosabb eredményeit és következtetéseit mutatja be, valamint részletesen tárgyalja a kutatási együttműködés keretében kidolgozott komplex módszertan elméleti és gyakorlati vonatkozásait. A megvalósult projekt feladatai között nem szerepelt az éghajlatváltozás globális jelenségének és helyi hatásainak tudományos bizonyítása, így a cikk sem tér ki ezek magyarázatára. A projektterv végrehajtása során a partnerországok döntése volt, hogy az általuk definiált értékelési szempontok szerint (pl. érintett lakosok száma, hőség hullámhoz kötődő orvosi beavatkozások száma stb.) milyen természeti veszélyhelyzeteket választanak ki esettanulmányuk elkészítéséhez, amelyek adott mintaterületen tipikusak, az éghajlatváltozással összefüggésbe hozhatók és helyi szinten a katasztrófavédelem számára speciális kihívásokat jelentenek. Szintén hangsúlyozzuk, hogy a projekt során kidolgozott és egységes elveken alapuló közös módszertan újszerűsége nem az alkalmazott természet- és társadalomtudományi vizsgálati technikákban rejlik, hanem ezek szisztematikus egymásra épülésében, a természeti és társadalmi hatásokra egyaránt reflektáló szemléletében és kisebb módosításokkal más országok katasztrófavédelmi szervezetei számára is adaptálható rendszerében.

A globális klímaváltozás helyi hatásainak vizsgálati módszertana

A Délkelet-európai Transznacionális Együttműködési Program (SEE Program) által finanszírozott SEERISK projekt² 2012-ben indult, kilenc partnerország³ és tizenkilenc intézmény (önkormányzatok, meteorológiai szolgálatok, katasztrófavédelmi szervezetek stb.) együttműködésével. A stratégiai jelentőségű kutatás gyakorlati vonatkozásai (pl. esettanulmányok elkészítése, katasztrófavédelmi szimulációk) hat közép- és délkelet-európai mintaterületen valósultak meg (1. táblázat). A kiválasztott mintaterületeken végrehajtott esettanulmányok pilot-

1. táblázat: A SEERISK projekt mintaterületeinek alapadatai
The basic data of the SEERISK pilot sites

Ország	Mintaterület	Települések száma	Teljes lakosságszám
Bosznia-Hercegovina	Szarajevó-Ilidža	2	71 892
Bulgária	Velingrad	24	40 707
Magyarország	Siófok	1	24 662
Románia	Arad	1	147 922
Szerbia	Magyarkanizsa (Kanjiža)	13	25 950
Szlovákia	Szenice (Senica)	3	20 063
Összesen	6	44	294 496

Forrás: SEERISK 2014b, 83.

tanulmányként is értelmezhető, hisz a kidolgozott módszertan alkalmazására ezeken a területeken került sor első alkalommal, s az eredmények referencia-ként szolgálnak más országok számára hasonló kutatások megalapozásához.

A mintaterületek kiválasztása alapvetően a partnerországok feladata volt több szempont figyelembevételével. Például: az adott mintaterület mennyire illeszkedik és felel meg a projektben való részvétel feltételeinek; a kiválasztott természeti veszélyhelyzet gyakorisága és intenzitása valóban a klímaváltozással kapcsolatba hozható helyi szélsőséges időjárási helyzetekhez kapcsolódik-e; ezzel összefüggésben fennáll-e a katasztrófahelyzet kialakulásának veszélye; egyáltalán rendelkezésre állnak-e meteorológiai és hidrológiai adatok a kockázatfelmérés-hez; a projekttervben definiált szereplők mindegyikével el lehet-e végezni a helyi vizsgálatokat; a kiválasztott természeti veszélyhelyzet mennyire tekinthető tipikusnak a délkelet-európai térségben stb. Mindezen szempont és feltétel együttesen eredményezte a hat mintaterület kijelölését. Ezek léptéke a településtől a több településből álló nagyobb területekig (általában a járási szintig) terjedt, ezért a projekt keretében elvégzett kérdőíves felmérés nem tekinthető valamennyi mintaterületen reprezentatívnak. Ugyanakkor az esettanulmányok eredményeinek összehasonlíthatósága érdekében a partnerországok egységes elvek és azonos útmutató alapján végezték el a kockázatértékelés folyamatát és bonyolították le a társadalmi vizsgálatokat, de minden esetben a módszerek alkalmazását és a vizsgálatok elvégzését összehangolták a helyi adottságokkal, feltételekkel. A természeti veszélyek és a veszélyeztető tényezők széles körét számba vevő közös módszertannal az egyes mintaterületeken szerzett eredmények, tapasztalatok így alkalmasak az általános következtetések megállapítására, amelyek pedig a szakpolitikai döntéshozatal számára megfogalmazott javaslatok alapját képezik. A projekt keretében kidolgozott módszertan elsődlegesen nem a különböző vizsgálati léptékű mintaterületek összehasonlítására szolgál, hanem a Duna makrorégióban található országok módszertani ajánlasként használhatják ezeket, ha a klímaváltozás helyi következményeinek katasztrófavédelmi szempontú felmérésében és értékelésében a döntéshozatalt is befolyásolni képes eredményekre van szükségük.

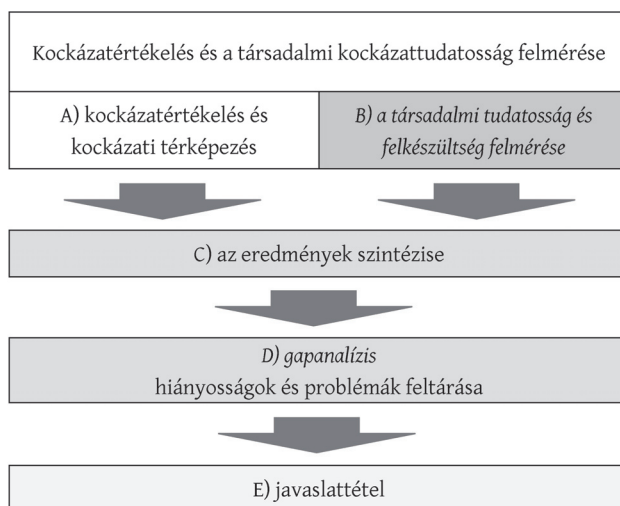
A projekt célja tehát közös módszertan kidolgozása az éghajlatváltozáshoz köthető kockázatok szisztematikus felmérésére, a társadalom – ezen belül elsősorban a helyi közösségek – klímaadaptációs képességének és veszélyhelyzeti felkészültségének javítására. A klímaváltozás helyi szinten nem „csupán” katasztrófhelyzeteket eredményezhet, hanem olyan szélsőséges időjárási helyzeteket is, amelyekhez már középtávon szükséges alkalmazkodnia a lakosoknak, a gazdasági szereplőknek, a döntéshozóknak és az intézményeknek. Az adaptáció az éghajlatváltozással összefüggő károk mérséklése és a klímaváltozás hatásaira való érzékenység csökkentése érdekében tett intézkedések összessége (Bukovics 2005, 2011; Metzger, Leemans, Schröter 2004; Schmidt 2010). A projekt eredményei végső soron hozzájárulnak ahhoz, hogy a közép- és délkelet-európai országok katasztrófavédelmi szervei a jövőben hatékonyan felkészülhessenek a klímaváltozás következtében gyakrabban jelentkező és intenzívebbé váló természeti veszélyhelyzetekre, a szélsőséges időjárás okozta természeti katasztrófák kockázatának elemzésére és kezelésére, valamint a lakosság megfelelő felkészítésére.

Az esettanulmányok során a partnerországok tesztelték a klímaváltozásból eredő kockázatok felmérésének és a társadalmi tudatosság mérésének közös módszertanát (1. ábra).

A közös módszertan elméleti megalapozása során a hangsúly az integrált szemléleten és az interdiszciplináris eszközök együttes alkalmazásán volt annak érdekében, hogy a vizsgált rendkívül komplex jelenséggel összefüggő életszerű, valóságos, a hétköznapi életben hasznosítható következtetésekre (is) alkalmassak legyenek a kutatási eredmények (1. ábra).

1. ábra: Az esettanulmányok kutatási tevékenységeinek összefüggései a SEERISK projektben, a társadalomtudományi vonatkozások kiemelésével

Interconnections of research activities in SEERISK pilot studies highlighting relevance of social sciences

A kockázati felmérés (kockázatértékelés és kockázati térképezés) (A) kezdetén minden mintaterület kiválasztotta a vizsgálandó természeti veszélytípust és annak értékelési szempontját, vagyis a káresemény által okozott negatív hatások jellemzésére használt tényezőt. Ezt követően meghatározták azoknak az adatoknak a legszűkebb halmazát, amelyek nélkülözhetetlenek a különböző kockázattípusok térinformatikai módszerekkel történő elemzése, térképezése során. A projektpartnerek összegyűjtötték az elérhető adatforrásokat, valamint kidolgozták a lehetséges veszély- és hatásszintek mintaterületre vonatkozó kategorizálását, a kockázati mátrixot. Végül a téradatok átalakításával, integrálásával és elemzésével elkészültek a részletes veszélyesség-, hatás- és kockázati térképek, statikus és interaktív webalapú formátumban egyaránt.

A klímaváltozás helyi következményeinek *társadalmi vonatkozásait* (B) két dimenzióban vizsgáltuk különböző társadalomtudományi módszerekkel: az egyik az egyéni és így a lakossági, a másik az intézményi, döntéshozói szint, amelyek kölcsönös függésben vannak egymással. A lakossági kérdőíves felmérés⁴ célja a lakosok klímaváltozással kapcsolatos tudásának, információszerezési forrásainak, a veszélyeztetettségérzés egyéni értékelésének és a klímaváltozással összefüggő természeti veszélyhelyzetekre való felkészültségének vizsgálata volt. A lakossági felkészültség szorosan összefügg az azt kondicionáló közösségi, intézményi és egyéb döntéshozói problémafelismeréssel és a kapcsolódó beavatkozásokkal. A klímaváltozás intézményi dimenzióinak vizsgálatát egységes módszertant követve hajtották végre a partnerek: legalább négy interjút bonyolítottak le, elsősorban különféle szervezetek vezetőivel, katasztrófavédelmi szakemberekkel és helyi döntéshozókkal (pl. polgármesterekkel), olyan alanyokkal, akiknek a témához való hozzáállása, szervezőereje és befolyása hatással van a helyi közösség tudatosságának formálására és a fejlesztések klímatudatos irányítására. A módszertan kiemelten kezelte a szervezetek közötti kapcsolatok, együttműködések és lehetséges szinergiák feltárását, elemzését. A dokumentumelemzés a települési vagy önkormányzati szintű alapidokumentumok elemzését jelentette, és azt vizsgálta, hogy mennyiben része a klímatudatosság és a veszélyekre való felkészültség a települések fejlesztésének.

Következő lépésként elvégeztük a kockázati felmérés és a társadalmi vizsgálatok *eredményeinek szintézisét* (C) egyrészt témakörönként, másrészt a teljes kutatás szintjén. A szintézis feltárta a partnerországok közös tulajdonságait és sajátosságait a klímaváltozás helyi hatásaiban, a helyi közösségek felkészültségében és ezek összefüggéseiben. Vagyis meghatároztuk a kockázati felmérésben GIS-módszerekkel bizonyított „objektív” veszélyeztetettség és a társadalmi vizsgálatokkal feltárt „szubjektív” veszélyérzet közötti különbségeket.

A szintézis lehetőséget adott a veszélyhelyzeti kitettség és a lakossági, intézményi felkészültség közötti hiányosságok, problémák megismerésére. Ehhez a projekt a *gapanalízis*⁵ (D) módszerét alkalmazta, azaz azt vizsgálta, hogy az adott kitettségű helyzetben elvárthoz képest milyen szinten van a helyi lakosok és az intézmények felkészültsége. A kockázati felmérés és a társadalmitudatos-

ság-felmérés eredményének összevetése rávilágított a veszélyekkel szembeni tényleges kitettség és a helyi közösség felkészültségi foka közti eltérésekre.

A gapanalízis módszerének alkalmazásával feltárt hiányosságok és a beavatkozási lehetőségek (a jogszabályi háttér) ismeretében, valamint az általános adaptációs irányelvek figyelembevételével a projekt egyik fő eredménye a társadalmi alkalmazkodóképesség javítását célzó *javaslattétel* (E) volt a vizsgált térség témában érintett szereplői, döntéshozói felé.

E tanulmány további részei a kockázati (A) és a társadalmi (B) felmérés releváns eredményeit, következtetéseit tartalmazzák. A kockázati felmérés tárgyalása során elsősorban a kockázati térképezés módszertani vonatkozásairól írunk az egyik mintaterület, Siófok példáján keresztül. A társadalmi felmérés ismertetésében kiemeljük azokat az általános megállapításokat, amelyek az általunk használt módszertannal szerzett ismeretekre, tapasztalatokra épülnek, és amelyek a projekt során alkalmasnak bizonyultak a gapanalízis elvégzésére, s így a szakpolitikai javaslattételre.

A projekt értelmezésében módszertanunk a jövőben az ismertetett módszerek egymásra épülése miatt alkalmazható: a komplex kockázattértékelési és társadalomtudományi vizsgálatok fontossági sorrendjét a javaslattételhez szükséges információk köre, valamint a kockázatokkal szembeni kitettség és a felkészültség között feltárt eltérések jelölik ki.

Kockázati térképezés

A társadalmi viszonyok elemzése önmagában nem mondana semmit, ha nem tudjuk, mihez képest kell felkészültnek lennie a lakosságnak, a települési önkormányzatoknak és az egyéb illetékes országos és helyi szervezeteknek. Ehhez nyújt információkat a kockázati felmérés és térképezés.

A katasztrófakockázatok térképezésének fő célja a veszélyhelyzetek kezelésében részt vevő szereplők számára olyan eredmények és térinformatikai megoldások biztosítása, amelyek hatékonyan alkalmazhatók a különböző alkalmazkodási és veszélyelhárítási feladatok gyakorlati végrehajtásában. A döntéshozók, döntés-előkészítők és beavatkozók információigénye elsősorban az emberélet, továbbá az anyagi javak védelmének tükrében határozható meg, a veszélytípus tér- és időbeli sajátosságainak figyelembevételével. A SEERISK projektben a mintaterületek más-más veszélytípust határoztak meg, amelyeket a közös módszertan adaptációjával elemeztek az általuk fontosnak tartott szempontok szerint (2. táblázat).

A veszélyekből levezetett védekezési feladatok nemcsak a különböző műveleti (döntéshozás, taktikai szint és beavatkozás) és területi (országos, területi, helyi) szintek, hanem a katasztrófakezelés ciklusai szerint is csoportosíthatók. A megelőzés legfontosabb része a lakossági tájékoztatás és a kockázatelemzés; a fel-

2. táblázat: A mintaterületeken kiválasztott veszélytípusok és a hozzájuk tartozó értékelési szempontok

The natural risks analysed in case studies and the evaluation criteria related to them

Ország	Mintaterület	Veszélytípus	Értékelési szempont
Bosznia-Hercegovina	Szarajevó–Ilidža	Árvíz	Érintett épületek típusa
Bulgária	Velingrad	Erdőtűz	Érintett erdőterületek tűzveszélyességi besorolása
Magyarország	Siófok	Szélvihar	Épületek tetőszerűlékenysége és az érintett lakosság
Románia	Arad	Hőhullám	Hőhullámhoz kapcsolódó orvosi beavatkozások száma
Szerbia	Magyarkanizsa	Aszály / Vegetációtűz	A termés gazdasági értéke / Polgári védelmi besorolás
Szlovákia	Szenice	Árvíz	Érintett lakosság

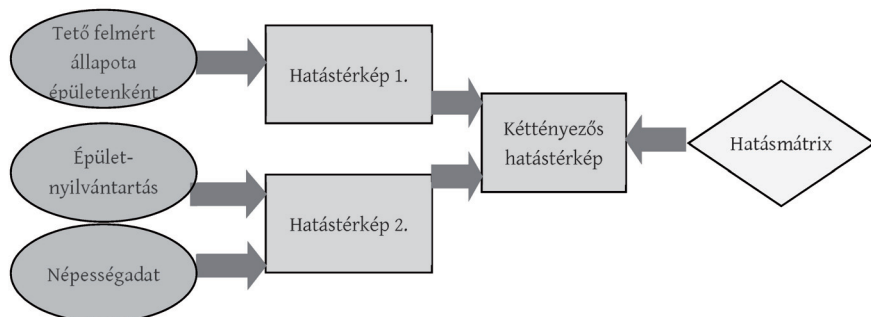
készülés során a leginkább veszélyeztetett területekre lakosságvédelmi és veszély-elhárítási terveket kell készíteni, továbbá intézkedéseket szükséges tenni a katasztrófavédelmi erőeszközök készenlétbe állításával. Az esetlegesen bekövetkező katasztrófa miatti *beavatkozásnál* meg kell tervezni és szervezni a kimenekítést, a kitelepítést és a mentést; az átmeneti működés időszakára és az eredeti állapot helyreállítására terveket kell készíteni, valamint további intézkedéseket hozni. Mindeközben az érintett állampolgárok maguk is aktív közreműködőkké válnak, hiszen a személyes felkészültség, az egyéni veszélytudatosság és az önkéntes segítségnyújtás saját hatáskörben tett vállalásuk eredménye.

A térképezés kiindulópontját az Európai Bizottság *Risk assessment and mapping guidelines for disaster management* ajánlása alapján (Európai Bizottság 2010), valamint a projektben partnerként részt vevő Bécsi Egyetem munkatársainak vezetésével kidolgozott módszertan (Papathoma-Köhle, Promper, Glade 2013) jelentette. A gyakorlati megvalósítás során több mintaterületen is önállóan kellett kifejleszteni azokat az elemzési eljárásokat, amelyekkel a rendelkezésre álló, változatos minőségű adatforrásokból el lehetett készíteni a tematikus (veszélyességi, hatás- és kockázati) térképeket (Papathoma-Köhle, Promper, Glade 2014).

Mindezt befolyásolta a mintaterületekhez választott természeti kockázatokról rendelkezésre álló adatok köre, típusa⁶ és jellege. A térbeli felbontás és kiterjedés, továbbá az elérhető téradatok kvalitatív vagy kvantitatív jellege behatárolja a kockázatértékelés részletességét és pontosságát. A veszélyességi és hatásszintek meghatározásakor a kvantitatív téradatok elemzése mennyiségi mutatókat ad eredményül, míg a kvalitatív elemzés kevésbé egzakt, a szakértők által becsült tényezőkre, besorolásokra támaszkodik.

Az alkalmazott módszer helyi szintű módosításokat igényelt, ezért a társadalmi vizsgálatokkal ellentétben nem a projekt általános tanulságait mutatjuk be, hanem az egyik mintaterület, Siófok kockázati térképezését ismertetjük, amelyet a Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság Informatikai Főosztály Térinformatikai és Távközlési Osztályán végeztünk (2. ábra). Az ada-

2. ábra: A szélviharok kockázati térképezésének általános logikai vázlata
Logical steps of mapping the risk of thunderstorms

tok alapján elkészült hatástérképekből és a hatásmátrixból kéttényezős hatástérképet készítettünk. A siófoki mintaterületen a szélvihar a kiemelt jelentőségű természeti veszély, mert az elmúlt években érzékelhetően megnövekedett az időjárási esemény gyakorisága és intenzitása, amit az Országos Meteorológiai Szolgálat siófoki viharjelző obszervatóriumának időjárás-megfigyelési adatai is bizonyítanak. A helyi katasztrófavédelmi kirendeltség műveleti adatai alapján pedig az elmúlt években megnőtt a jelentősebb károkat okozó viharok, szélviharok száma a településen. Ezt a tényt a helyi lakosság körében végzett kérdőíves felmérés eredményei és az intézményi interjúk tapasztalatai is igazolták, vagyis a heves esőzéssel járó szélviharok nem csupán súlyosbodtak, hanem kiszámíthatatlanabbá is váltak a városban.

Mivel a szélviharokról – a siófoki viharjelző obszervatórium szakembereinek véleménye szerint – ilyen kis mintaterületre nem állíthatók elő valós térbeli különbségeket ábrázoló intenzitásadatok, veszélyességi térképet nem lehetett készíteni.⁷ Annak érdekében, hogy ekkora területen különbségeket lehessen kimutatni, háromdimenziós terepmodellre lett volna szükség, amely például sztereo légifotópárok feldolgozásával, esetleg a GoogleStreetView siófoki utcaképeinek bejárása során elvégzett épületmagasság-kategorizálással vagy a napjainkban sajnos még rendkívül költséges légi LIDAR-felmérés eredményeivel állítható elő. Ilyen digitális terepmodell pedig akár városon belüli széláramlási modellek, szélmezőtérképek generálására is lehetőséget biztosítana.

Mindezek hiányában is Siófok városa igen sokféle információt bocsátott rendelkezésre a hatástényezőkről, a település épületállományáról és az épületekben lakók számáról, így a szélviharok károkozó hatásait két szempont, az épületek tetőszerűlekenysége és az érintett lakosok száma alapján lehetett értékelni. Az így elkészült két hatástérkép összegzésével kéttényezős hatástérképet állítottunk elő. Az elemzési műveletekben vektoros adatforrást használtunk (3. táblázat), vagyis a kockázaterítékelés alapegységét az épületpoligonok jelentették.

Mindezek mellett Siófok városa elvégezte a kétféle hatástényező kategorizálását, s azokra építve megalkotta a kockázaterítékelés során használt kétté-

3. táblázat: A siófoki kockázati térképezés során felhasznált adatok
Data used for the Siófok risk mapping

Adatforrás	Magyarázat
Eltérő tetőállapotú városi térségek	Területfoltok az épületek tetőállapota szerint
Épület-nyilvántartás	Telekhatárok és épületek határainak vonalrajza
Népességadat	Egyedi lakcímekhez rendelt lakosságszámok

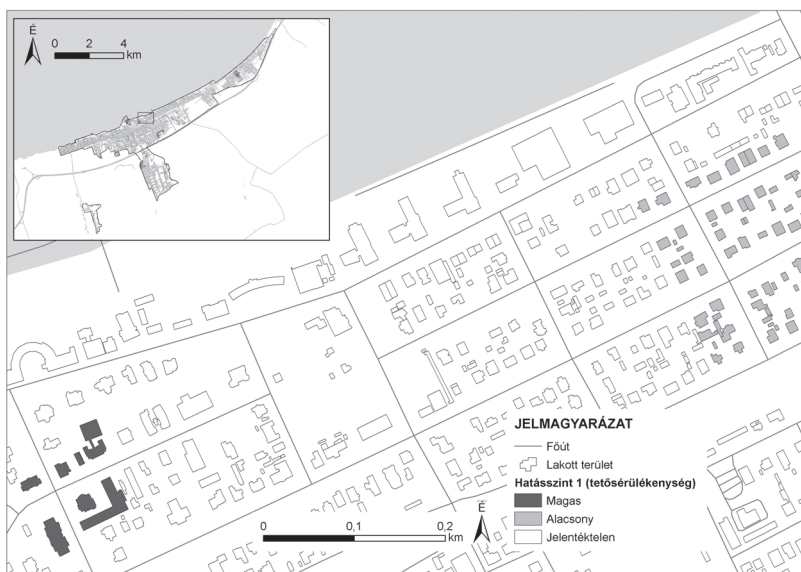
nyezős hatásmátrixot: a vízszintes tengelyen a tetősűrűlekenység (hatásszint 1), a függőleges tengelyen pedig az érintett lakosságszám (hatásszint 2) hatásszintjeivel (3. ábra).

A tetősűrűlekenység alapján készült hatástérképen (4. ábra) az épületpoligonok három kategóriába kerültek, a területet jól ismerő önkormányzati szakértőktől kapott kvalitatív adatok alapján. Ennek eredményeként minden épülethez hatásszintet rendeltünk (Magas [2], Alacsony [1], Jelentéktelen [0]).

3. ábra: Siófok kéttényezős hatásmátrixa
Two-dimensional impact matrix of Siófok

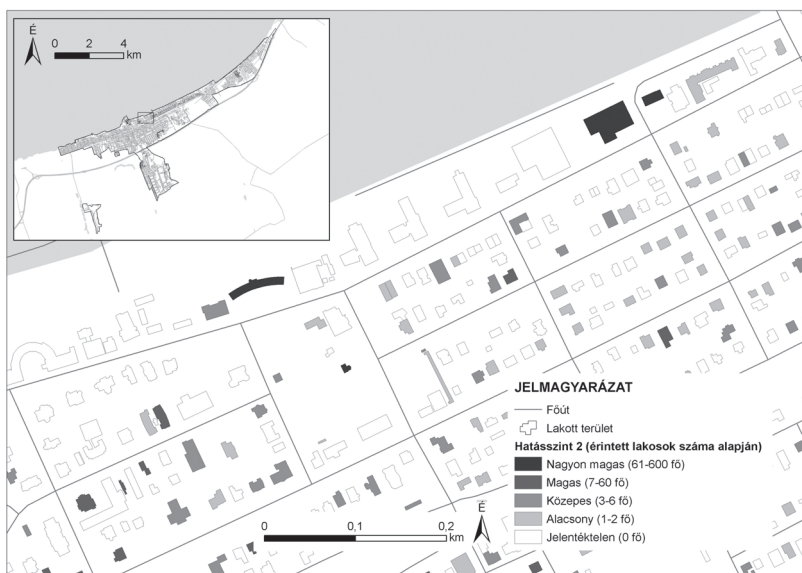
4. ábra: Siófok hatásszint 1-térképe a tetősűrűlekenység alapján, kinagyított részlettel
Impact map 1 of Siófok, based on the vulnerability of roofs

A tetőállapot-felmérés során a Siófoki Közös Önkormányzati Hivatal építész szakértői elsősorban az épületek állagát, építőanyagát, a tetők és kémények anyagát, állapotát vették figyelembe. Az *alacsony* hatáskategóriába egyrészt a part menti övezetekben található, jó állapotú épületek (mivel ez a terület lombhullató fákkal és feketefenyőekkel sűrűn telepített, amelyek kidőlése gyakran okoz tetősérüléseket), másrészt régebbi, gyengén karbantartott tetőszerkezettel rendelkező épületek kerültek. A *magas* hatáskategóriába azok a területek tartoznak, ahol jellemzően elhanyagolt fedett felszínek, préházak vagy egyéb építmények, valamint 40 évnél régebbi faépületek fordulnak elő. Amennyiben a későbbiekben még részletesebb adatok állnak rendelkezésre, a kvalitatív hatás-mátrix helyett akár kvantitatív hatásgörbék is készíthetők (Cechet et al. 2012). Az épületpoligonokhoz hozzárendelt lakosságszámot ábrázoló hatástérképen (5. ábra) kimenekítési szempontú osztályozást készítettünk, öt kategóriával (61–600 fő = Nagyon magas [4], 7–60 fő = Magas [3], 3–6 fő = Közepes [2], 1–2 fő = Alacsony [1], 0 fő = Jelentéktelen [0]).

Ezek a kategóriák az érintett lakosságszámot mutatják, a leggyakoribb élethelyzetekhez igazodva: a kétfős háztartástól a nagycsaládokon és társasházi-lépcsőházi létszámokon át a közintézmények befogadóképességi maximumáig. A védekezés és mentés tervezése során lényeges információ, hogy néhány ötfős család vagy esetleg egy egész szálloda érintett pl. 80–100 fővel. Ezen túlmenően a kialakítandó átmeneti befogadó szállás méretét is ki lehet számolni az érintett lakosok száma alapján.

5. ábra: Siófok hatásszint 2-térképe az érintett lakosok száma alapján, kinagyított részlettel
Impact map 2 of Siófok, based on the number of inhabitants

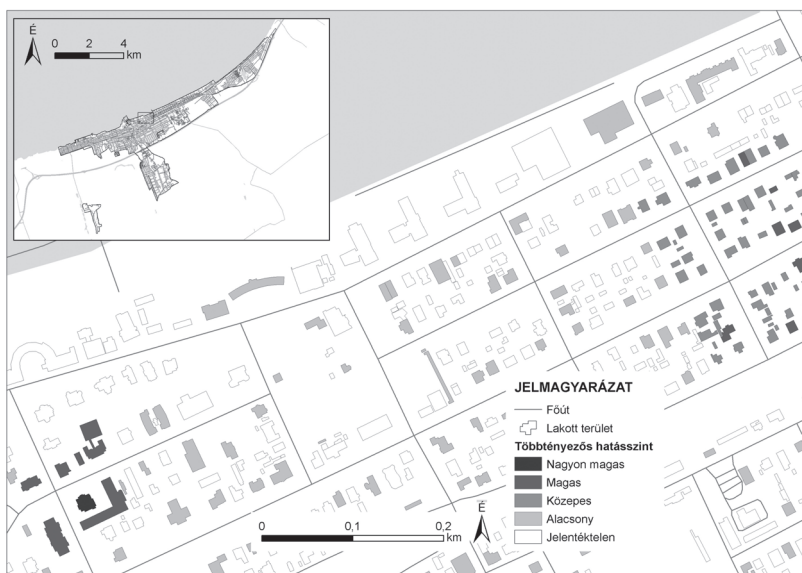
A kockázati térképezés utolsó lépése a kéttényezős hatástérkép (6. ábra) előállítása volt, a hatásmátrix (3. ábra) felhasználásával. Ezt helyiértékes összeadással valósítottuk meg: a kéttényezős hatásértéket az 1. hatásérték tízszeresének és a 2. hatásértéknek az összege adja. Az eredményül kapott két számjegyű értékekből a hatásmátrixban négy kategóriát alakítottunk ki, a 3. ábrán látható színezésnek megfelelően. Például ha egy épület tetőszerűlékenysége magas [2], lakosainak száma pedig alacsony [1], akkor a helyiértékes összeadással számított kéttényezős hatás értéke $10 \times 2 + 1 = 21$, ami a hatásmátrix alapján magas kéttényezős hatásszintnek felel meg, ezért ez az épület a 6. ábrán is a magas hatásszintnek megfelelő színű poligonként jelenik meg.

Így a múltbeli tapasztalatokból meghatározott tetőszerűlékenységi kategóriák, valamint az egyes épületekben érintett népesség száma mindenki által könnyen értelmezhető, kéttényezős hatástérképet eredményez, a hatásmátrix színkódolása jelmagyarázatként használható.

A térinformatikai elemzés térképei (4–6. ábra) hasznosíthatók a mintaterület kockázati forgatókönyvének elkészítésénél. A kockázati térképek a katasztrófakezelés megelőzési és felkészülési szakaszaiban felhasználhatók azon területek kijelölésében, ahol erő-összpontosításra vagy megelőzési munkálatokra lehet szükség. A beavatkozások megtervezéséhez és a védelmi tervek elkészítéséhez szintén hasznos segítséget nyújtanak, de szűkített adattartalommal akár lakossági tájékoztatási célokat is szolgálhatnak.

6. ábra: Siófok kéttényezős hatástérképe (tetőszerűlékenység és érintett lakosság), kinagyított részlettel

Impact map of Siófok with the two factors combined

Mindezek mellett az eredmények webes környezetben, interaktív térkép-alkalmazások létrehozásával is elérhetők a felhasználók számára, az Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság szerverén.⁸ Ezzel a korszerű megoldással a katasztrófakezelésben részt vevő tűzoltók és polgári védelmi erők könnyen, felhasználóbarát felületen tájékozódhatnak a vizsgált terület sajátosságairól, egyben térbeli áttekintést kaphatnak az esetlegesen zajló beavatkozásokról. Például Siófok bármely épületéről lekérdezhető annak tetőállapota és lakóinak száma, valamint az ezek kombinációjaként meghatározott kéttényezős hatásszintje. Igény szerinti nagyítású részletek kinyomtatására szintén lehetőség van a webes térképalkalmazásból, a beavatkozók akár papíron is magukkal vihetik a terepre a legfontosabb információkat.

A projektben kidolgozott, térinformatikai alapokra épülő gyakorlati módszertan újszerű megoldást nyújt a katasztrófakockázatok elemzéséhez, ami egyaránt növeli a tervezés, a megelőzés és a beavatkozás hatékonyságát, eredményesen járulhat hozzá a lakossági és vagyonvédelemhez a katasztrófák elleni védekezés során.

Fontos megjegyezni, hogy az ismertetett térképek tartalmának értelmezéséhez, valamint a katasztrófavédelmi intézkedések megtervezéséhez szükség van arra a tudásra is, amelyet a Siófokon elvégzett társadalomtudományi vizsgálatok adnak. Például a 4. és a 6. ábrán markánsan kirajzolódik két olyan terület a város déli részén, ahol magas a hatásszint, vagyis amelyek veszélyeztetett területek. A terepbejárás, valamint az elkészített interjúk alapján kiderült, hogy ezekben a városrészekben alacsonyabb társadalmi státuszú lakosság él, ahol a lakásmínőség a korlátozott anyagi erőforrások miatt szembeötlően kedvezőtlenebb. A kockázati térképezés (tetősérülékenységi és érintett lakosságszám) alapján legveszélyeztetettebb területek némileg eltérnek a helyi lakosok és intézmények által leginkább sérülékenynek definiált területektől. A kérdőíves felmérésben megkérdezett siófoki lakosok másként vélekedtek a helyi veszélyeztető tényezőkről: a Balaton közelében élők magasabb arányban jelezték természeti veszélyhelyzetnek a hőség hullámokat, míg a külvárosban, lazább beépítésű részen élők a szélviharokat tartják veszélyeztetőnek, amelyeket a káresemények között is megneveztek. A szakértői interjúk pedig megerősítették, hogy a szélsőséges időjárási jelenségek közvetlen és közvetett – pl. tavon keresztül érvényesülő – hatásai alapján kitettség és mélyebb fekvése miatt a tóparti sáv a legveszélyeztetettebb terület. Ezt a területet a vasútvonal határolja dél felől, elzárva a belvárostól, s ezzel megnehezíti és akadályozza a viharok esetén szükségessé váló kimenekítést.

Klímatudatosság és felkészültség

A klímaváltozás társadalmi összefüggéseinek legismertebb hazai kutatási előzményei kérdőíves felméréseikben legtöbbször a lakosság klímaváltozással kap-

csolatos attitűdjét vizsgálták (pl. Faragó, Láng, Csete 2010; Kovács, Szépszó, Szabó, Krüzselyi 2012; Szirmai 2009). Ugyan már az ezredfordulótól megsaporodtak az olyan elméleti munkák, amelyek a lakosság sérülékenységét a klímaváltozással összefüggő katasztrófahelyzetek oldaláról elemezték (pl. Bukovics 2008; Kovács, Szépszó, Szabó, Krüzselyi 2012; Teknős 2009), mégis kevés olyan empirikus vizsgálat született, amely a közösségi felkészültségre helyezte volna a hangsúlyt. Kérdőíves felmérésünk általános és mintaterület-specifikus eredményei hozzájárulnak az emberek klímaváltozással és természeti veszélyhelyzetekkel kapcsolatos attitűdjének megismeréséhez.

A SEERISK projekt a helyi léptékű kockázatfelmérés módszertani eszköztárában a kérdőíves felmérést a társadalom veszélyeztetettség tudatának és a klímaváltozáshoz kapcsolódó természeti veszélyhelyzetekre való felkészültségének megismerésére alkalmazta, az alábbi témakörök vizsgálatával:

- A globális klímaváltozással kapcsolatos tudás és az azzal kapcsolatos információszerezés forrásai.
- Az egyéni biztonságérzet és a természeti veszélyhelyzetek általi veszélyeztetettség értékelése, személyes tapasztalatok a természeti katasztrófákkal kapcsolatban.
- A természeti veszélyhelyzetekre való felkészülés és a megelőzés különböző formái.

A hat mintaterület felméréseinek eredményeiből megállapítható, hogy egyrészt a megkérdezett lakosok bizonytalanok a klímaváltozás lokális következményeinek értékelésében, másrészt az életkor és az iskolai végzettség hatással van a megszerzett tudás alkalmazására: a magasabb életkor és az alacsonyabb iskolai végzettség az összefüggések felismerését részben csökkenti, míg a tapasztalati megfigyelések befolyásoló szerepét erősítheti.

A klímaváltozással és a katasztrófavédelemmel kapcsolatban a megkérdezettek legfontosabb információforrásai a hagyományos kommunikációs eszközök, különösen a televízió. A modern kommunikációs eszközök (pl. mobiltelefon, internet, közösségi oldalak) szignifikánsan a 35 év alatti városlakók számára elsődleges információforrások (a mintaterületek közül pl. Aradon, Siófokon) (Földi, Uzzoli 2014). Az írott sajtó jelentősége leginkább az országos napilapokon és újságokon keresztül jelenik meg, míg a helyi sajtóorgánumok elsődlegesen a periferikus helyzetű vidéki területeken jelentenek információforrást a lakosok számára (pl. Szarajevó–Ilidža, Szenice). Az előzetes várakozások ellenére az oktatás szerepét alacsonynak értékelték a megkérdezettek, s inkább a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőknek fontosabb információforrás.

A megkérdezettek döntő többsége nem tudja pontosan eldönteni, hogy milyen mértékben hatnak a természeti veszélyhelyzetek a biztonságérzetükre, az viszont tény, hogy a veszélyeztetettségérzés az életkorral növekszik, leginkább 60 év felett. Azok között, akik átéltek már valamilyen katasztrófahelyzetet, markánsan magasabb azok aránya, akik folyamatosan veszélyeztetve érzik magukat. A rossz lakáskörülmények között, a hátrányos társadalmi környezetben élők érzik leginkább magukat veszélyeztetve a természeti veszélyhelyzetek által.

A válaszadói vélemények alapján leggyakrabban megnevezett természeti veszélyhelyzetek együttesen tükrözik az emberek tapasztalatait, a média által hangoztatott információkat (pl. Lőrincz 2010) és a megszerzett ismeretek készségi szintű alkalmazását. Néhány mintaterületen egyszerre több természeti kockázat is megjelent a válaszok között (pl. Arad, Magyarakanizsa, Szenice), mert az elmúlt években több természeti veszélyhelyzet is sújtotta ezeket a területeket. Máshol nincs nagy különbség a válaszok megoszlásában (pl. Velingrad): itt az egységesebb válaszadás annak tulajdonítható, hogy az elmúlt években általában mindig ugyanaz a természeti veszélyhelyzet alakult ki a területen.

A természeti veszélyhelyzetekre való felkészülésben, a megelőzésben és a klímaváltozás következményeinek enyhítésében csaknem hasonló lépéseket tesznek a lakosok, ebben nincs jelentős különbség az országok között. A *személyes kompetencia és a háztartások anyagi helyzete* erőteljesen meghatározza a lakosok *preventív magatartását*, így a személyes hatáskörben kivitelezhető óvintézkedések megvalósítása az életkörülményektől és a jövedelemszinttől függ. Általában megfigyelhető, hogy a klímaváltozás szerepe megjelenik a megelőzéssel és felkészüléssel kapcsolatos egyéni döntéshozatalban. A klimatikus adottságok helyi átalakulásához való *lakossági alkalmazkodás* legszembetűnőbb jelei a vizsgált mintaterületeken a kérdőíves felmérés alapján a nyílászárók (időjárásálló, hővédő ablak és ajtó) cseréje, a hővédő roló, redőny használata, a klímaberendezés beépítése, a lakás vagy a ház fizikai állapotának rendszeres ellenőrzése, a ház tetőzetének megerősítése, a hőszigetelés.

A helyi szereplők (intézmények, döntéshozók) klímatudatosságának és felkészültségének vizsgálata *félíg strukturált interjúkkal* zajlott. Az interjúk egységes kérdéssora a klímaváltozás helyi szintű kezelésére, valamint a katasztrófa- és polgári védelemi vonatkozásokra fókuszált. Az interjúalanyok kiválasztása a helyi kompetenciák alapján történt. A vizsgálatba olyan, vezető pozícióban lévő személyeket (pl. polgármester, főépítész, polgári védelmi felelős, iskolaigazgató, klímaváltozással foglalkozó NGO vezetője) vontunk be, akiknek lehetősége és kötelessége helyi szintű döntéseket hozni a klímaváltozással kapcsolatos felkészülésről és az adaptációs lépésekről. Véleményük megismerése fontos, mert hozzáállásuk, tájékozottságuk a kulcs a szükséges döntések meghozatalában és a pénzügyi források biztosításában. Az eredményeket öt kiemelt témakörben foglaljuk össze.

Az interjúalanyok véleménye a *klímaváltozás érzékelhető helyi hatásairól* mintaterületenként változó volt. Siófokon, Aradon, Magyarakanizsán és Szarajevó-Ilidzában az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy az időjárás átalakulása a klímaváltozás helyi hatásaiból következik, míg Velingradban és Szenicében ezt inkább az időjárás természetes ciklikus változásának tulajdonították. Szükségesnek ítélték, hogy további vizsgálatok támasszák alá a globális klímaváltozás és a helyi szinten mind gyakoribbá váló szélsőséges időjárási helyzetek közötti összefüggést.

A *klímaváltozással és védekezéssel kapcsolatos információk átadásában* – az interjúalanyok véleménye alapján – a különféle szereplők (önkormányzatok, is-

kolák, egészségügyi szolgálatok, helyi katasztrófavédelmi szervezetek) együttes bevonására van szükség. Ideális esetben ez többszereplős tevékenység, amelynek keretében a központilag (törvényileg) meghatározott és helyileg kezdeményezett felkészítő akciók (iskolai rendezvények, kiadványok, gyakorlatok) kombináltan jelennek meg a lakosság különböző csoportjainak életében. Az egyes szereplők közötti kooperáció minden mintaterületen elvárásként jelent meg, miközben a valós együttműködések és közös akciók, valamint azok *hatékonysága erősen különbözik a mintaterületeken*. Az együttműködésre léteznek jó példák, például Siófokon több interjúalany is beszámolt pozitív kezdeményezésekről, bár ezek hatékonyságát nem ítélték egyértelműen sikeresnek.

Az interjúalanyok a *prevenációs tevékenységek* növekvő jelentőségét támasztották alá minden partnerországban. Hangsúlyozták, hogy a prevenációs tevékenységeket korszerű-szifikusan szükséges végezni és ebben a helyi média lehetőségeit még nagyobb mértékben kellene kiaknázni. A felelős vezetők és szakemberek lényegében minden mintaterületen egyetértettek abban, hogy a felkészítés és tájékoztatás fő célcsoportját a fiatalok jelentik, mivel ők érhetők el a leggyorsabban és legkönnyebben intézményesített formában (pl. iskola). Tapasztalataik szerint a középkorú népséget a legnehezebb megszólítani a felvilágosító akciókkal: számukra az országos és helyi médiumok a legfontosabb információforrások, de a speciális, helyi vonatkozású ismeretek átadásában ezek hatékonysága alacsony szintű. Egyes esetekben fontossá válik speciális célcsoportok, pl. éttermi, szállodai dolgozók felkészítése. Ez az igény Siófokon és Velingradban is jelentkezett, mivel mindkét város kiemelt turisztikai célpont, ahol nemcsak a helyi lakosság, de az ideiglenesen városban tartózkodók épségére is figyelni kell a szélsőséges időjárási helyzetekben. További figyelmet érdemel, hogy az egy-egy település határain belül, de többnyire annak periferikus részein koncentrálódó alacsonyabb státuszú lakosság felkészítése eltérő stratégiát és speciális eszközöket igényel.

A partnerek beszámolóí szerint *a lakosság általában nem különösebben érdeklődik a klímaváltozással kapcsolatos, a hétköznapi életet érintő és alkalmazkodást igénylő változások, illetve az ezekre való felkészülés iránt*. Az interjúk szerint a lakosság nem kellően felkészült a katasztrófhelyzetekre. Ez a témakör – főleg a hátrányosabb helyzetű vidéki térségekben – a háztartások szintjén kiesik a napi szintű megoldandó problémák köréből. Az ismeretek hiánya, a közöny és a nemtörődomség szélsőséges viselkedési formákat is ölthet: ilyen a helyi építési szabályzat figyelmen kívül hagyása (pl. Szarajevó–Ilidža), a közterületek önérdékű használata (pl. parkolók kialakítása esővíz-elvezető csatornák betömésével – Siófok) vagy egyszerűen a magántulajdonú ingatlanok elhanyagolása. Mindezek szélsőséges időjárási helyzetekben komoly következményekkel járnak.

A klímasajátosságok és a klímaváltozás hatása a városfejlesztésre és városüzemeltetésre nagyon eltérő megítélésű a mintaterületek különféle jellege (város vagy várostérség) és az egyéb adottságok miatt. Általában mindenki egyetért abban, hogy a kritikus infrastruktúra, mint a víz- és áramellátás, az utak, a védőgátak

élveznek elsőbbséget a fenntartási feladatok és fejlesztések között. A szélsőséges időjárási események pl. Siófokon olyan stratégiai fontosságú rendszereket is érintenek, mint a Balaton vízgazdálkodásának műtárgyai vagy a vasúthálózat. Ezek fenntartása és fejlesztése természetesen nem a város hatáskörébe tartozik, ugyanakkor a károsodásuk helyben jelenthet problémát. Fontos tehát a különféle területi hatáskörű szakági szervezetekkel, hivatalokkal való kapcsolattartás és együttműködés. Szenice a folyóvízhez kötődően tartja fontosnak a védművek, gátak védelmét, fejlesztését. Aradon a hőhullámok elleni védekezésben nagy jelentőséget kapnak a lakó- és középületek hőszigetelési, a zöldterületek fejlesztési programjai. Magyarkanizsa környékén az agrártermeléshez kapcsolódóan az öntözőrendszerek kiépítését, a csatornahálózat megújítását és bővítését prioritizálják.

Az interjúk mellett az egyes partnerönkormányzatok *fejlesztési dokumentumainak áttekintésére* volt szükség ahhoz, hogy pontosan megértsük, város- és területfejlesztési szempontból mennyiben tudatos a klímaváltozás hatásaira történő felkészülés. Fontos vizsgálati szempont volt, hogy a tervezési folyamat egyes fázisaiba mennyire épülnek be a klímaváltozás helyi vonatkozásai és a potenciális helyi hatások kezelése. A klímaváltozás uniós szinten átrendezte a fejlesztési prioritásokat és ez a támogatási források allokációját is nagyban befolyásolja. Egyre sürgetőbb, hogy a SEERISK projektben résztvevő EU-tag és tagjelölt országokban a város- és területfejlesztés alapidokumentumai következetesen rögzítsék a klímaváltozással összefüggő helyi adottságokat és fejlesztési szükségleteket.

A vizsgált *rendezési tervek* (szerkezeti terv, szabályozási terv, helyi építési szabályzat stb.) a klímaváltozás témakörével külön nem foglalkoznak, ok-okozati viszonyokat nem tárnak fel. A klímaváltozás következményeinek kezelése nagyon lassan és indirekt módon kerül be az ilyen jellegű dokumentumokba.

A *helyi fejlesztési programok* (terület- és településfejlesztési koncepciók, programok, integrált település- és térségfejlesztési stratégiák stb.) ugyanakkor jelentős potenciállal bírnak a téma iránti érzékenység tervezésbe történő beépítésére. A klímaváltozás helyi vonatkozásait értékelő elemzés elkészítése és a kapcsolódó fejlesztési szükségletek meghatározása még nem elterjedt gyakorlat a délkelet-európai térségben. Az elemzések alapján elmondható, hogy az átfogó, több szektort is érintő fejlesztési tervek a klímaváltozást esetlegesen és legtöbbször csupán a környezeti állapot értékelésénél tárgyalják. A tervezés éghajlati vonatkozású hiányosságait a partnerek azzal magyarázták, hogy az érintett országokban a top-down tervezési gyakorlat érvényesül, és így a helyi integrált fejlesztési dokumentumok jelentős időbeni átfutással, a magasabb területi szintek integrált és szakági fejlesztési dokumentumaihoz igazodva készülnek el. A hazai tervezésben a vonatkozó jogszabály szerint a téma már kötelező eleme a településfejlesztési stratégiáknak.

A jelenleg érvényben lévő dokumentumokban definiált fejlesztési beavatkozások indoklása többnyire nem a klímaváltozás hatásain alapszik, még akkor

sem, ha valójában amiatt váltak szükségessé. A jövőben mindenképpen nagyobb mértékben kell figyelembe venni a klímaváltozás helyi hatásaiból eredő szükségleteket, nem feltétlenül külön fejlesztési prioritásként, hanem horizontális tervezési szempontként, pl. a közintézmények és lakóépületek energiatudatos fejlesztésénél, amely mind a mitigáció, mind pedig a klímaadaptáció céljaihoz hozzájárulhat. A fejlesztési dokumentumok a forrásszerzés megalapozói az uniós tagországokban. Az Európai Unió a 2014–2020-as időszakban különféle pénzügyi alapjain keresztül kiemelten támogatja a tagországokban a klímaváltozáshoz kapcsolódó befektetéseket, ami motiválhatja a téma helyi prioritizálását.

A szakági, tematikus tervek (környezetvédelmi programok, klímavédelmi tervek stb.) a klímaváltozás témakörének fontos megjelenítői. A vizsgált mintaterületek többsége nem rendelkezik ilyen tervekkel helyi szinten. Ez a dokumentumtípus az ok-okozati összefüggések rendszerében a klímaváltozás okaira koncentrált és főleg mitigációs intézkedéseket – pl. alacsony CO₂-kibocsátású rendszerek alkalmazása – tartalmaz. A helyi klímaváltozással kapcsolatos stratégiák egyelőre nem jelennek meg kulcsfontosságú eszközként, viszont a projektpartnerek már rendelkeznek országos szintű stratégiákkal, amelyek az elmúlt években kezdtek el adaptációs kérdésekkel is foglalkozni, és az uniós célokhoz és irányelvekhez igazodnak.

Témánk szempontjából kiemelten fontos volt az egyes mintaterületeken eltérő névvel illetett, de pontosan definiált jogszabályi kötelezettségen alapuló *katasztrófavédelmi tervek* vizsgálata. Ezek elsősorban operatív jellegűek, beavatkozásorientáltak és a helyi klimatikus adottságok miatt kialakult katasztrófa-helyzetek megoldására (is) koncentrálnak. Nem céljuk az ok-okozati összefüggések feltárása, s a klímaváltozás befolyásoló szerepét csak néhány mintaterület katasztrófavédelmi terve említi (pl. Arad, Siófok, Szarajevó–Ilidža). Általános megfigyelés volt, hogy valamennyi mintaterület katasztrófavédelmi terve hangsúlyozza a megelőzés és a megfelelő lakossági felkészítés, mindezekkel összefüggésben pedig az együttműködések jelentőségét. A katasztrófavédelmi tervek alig utalnak más helyi tervezési dokumentumok tartalmára, ha mégis, akkor elsősorban a településszerkezeti, területrendezési tervre. A dokumentumelemzés részeként a *szabályozási környezet* dokumentumainak (katasztrófavédelmi törvények, határozatok, rendeletek stb.) tartalomelemzését is elvégeztük. Összességében megállapítható, hogy jelentősebb jogszabályi változások minden partnerországban történtek az elmúlt években, amelyek alapvető átalakulást hoztak a korábban különálló katasztrófavédelem, polgári védelem és tűzoltóság szervezeti rendszerében. Az átalakulás részben integrációs, részben pedig centralizációs folyamatokat jelentett, és célja a működési hatékonyság növelése volt.

A társadalmi vizsgálatok segítségével meghatározhattuk a részben vagy egészében klímaváltozásból eredeztethető kockázati helyzetekre adott intézményi és lakossági válaszok hiányosságait (gapanalízis). A hiányosságok pontosításával végül javaslatokat tudtunk megfogalmazni.

Összefoglalás – Zárszó

A klímaváltozás hatásainak kezelése és az azokhoz történő alkalmazkodás új szemléletet és változatos (nem feltétlenül forradalmian új, de korábban kevésbé alkalmazott) kutatási módszereket igényel. Ezek megvalósítása – az általános irányelveken túl – helyi szintű ismereteket és vizsgálatokat feltételez. Az okozati összefüggések és kölcsönhatások feltárása holisztikus megközelítésben kivitelezhető, ami multidiszciplináris eszközök alkalmazását teszi szükségessé. A SEERISK projekt természet- és társadalomtudományi vizsgálati technikákat ötvözt, egyben a gyakorlatban tesztelte az egyes módszereket közép- és délkelet-európai mintaterületeken. A projekt fő eredménye a klímaváltozással összefüggésben a veszélyeztetettség, valamint a társadalmi tudatosság mérésének egységes elven alapuló és adaptálható módszertanának kidolgozása.

A kutatás során számos előre nem látható helyzet adódott, amelyekre végül a projektben nem lehetett végső megoldást találni, viszont a későbbiekben szükséges lenne ezekre is reflektálni a közös módszertan továbbfejlesztésében, a helyi adottságokhoz igazodó módosításában. A kockázati térképezésben a legtöbb problémát az adatszűkösség, valamint a veszélyeztetettség léptéke (helyi vagy térségspecifikus) és térbeli kiterjedése (mérete) jelentette. Mind a kockázati felmérésben, mind pedig a társadalmi vonatkozások vizsgálatában érzékelhetően különvált a klímaproblematika (a klímaváltozás tényének bizonyítása) és következményeinek kezelése (lakossági és intézményi felkészülés, megelőzés, katasztrófavédelem). Ugyan egyre több információnk van az éghajlatváltozásról (hidrometeorológiai szolgálatok adatai, klímamodellek, forgatókönyvek), de keveset tudunk a klímaváltozás helyi kockázatairól, és általában csak formális, alacsony hatékonyságú az illetékes szervezetek együttműködése. Mindezek a társadalmi tudatosság és felkészültség vizsgálatában is utolérhetőek voltak: a kvalitatív úton szerzett tapasztalatok szubjektivitásának kiszűrése megköveteli a részletesebb, alaposabb terepismeretet, amelyet a jövőben hasonló kutatások elvégzéséhez javasunk (pl. közös terepbejárások és terepi munkák). A klímaváltozás és helyi következményeinek komplexitása megköveteli az integrált gondolkodást, valamint a többszereplős együttműködést és cselekvést: ez a szemlélet a projekt célkitűzéseinek és módszereinek kidolgozásában előtérbe került, de a gyakorlati tapasztalatok alapján inkább az elmélet szintjén maradt. A területi vizsgálati szint és a földrajzi lépték kiválasztása szintén kulcskérdés hasonló kutatás, projekt szervezése során: a közös módszertant ugyan a lokális vizsgálatokhoz ajánljuk, ennek értelmezését és kijelölését viszont a vizsgált veszélytípus terjedelme határozza meg, vagyis a regionális elemzéseknél szükséges a társadalmi szereplők körét bővíteni, kiegészíteni.

A klímaváltozás globális összefüggéseket takar, hatásai természetesen a közösségek szintjén jelentkeznek. A globális és helyi folyamatok kapcsolatának felismerése a kutatások alapján kezdeti stádiumban tart, nemcsak a lakosság, hanem a felelős intézmények és döntéshozók szintjén is. Az intézményesült

válaszok késnek, ez megnyilvánul a lakosság felkészültségében és a veszélyek érzékelésének alacsony szintjében. A lemaradás nem kevés problémát okoz az éghajlatváltozásokra való felkészülés és a hatásokkal szembeni védekezés hatékonyságának területén. A kutatás tanúsága szerint a délkelet-európai térség különösen veszélyeztetett, hiszen a fejlett EU-tagokhoz képest olyan társadalmi problémákkal és infrastrukturális lemaradásokkal küszködik, amelyek a klímaváltozás hatásainak kivédését csak kockázati vagy katasztrófavédelemben enge-
 den előtérbe helyezni.

A SEERISK projekt összességében felhívja a figyelmet a makroregionális tudásmegosztás és közös módszertanok alkalmazásának fontosságára annak érdekében, hogy a társadalmi-gazdasági felzárkózás a jövőben már a klímataudatosság figyelembevételével és az általános irányelvek integrálásával történjék.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Európai Unió támogatásával, a SEERISK – Közös katasztrófavédelmi kockázattértékelés és felkészülés a Duna makrorégióban (SEE/C/0002/2.2/X SEERISK) nemzetközi projekt keretében készült el.

Jegyzetek

- 1 A nemzeti éghajlatváltozási stratégia (NÉS és NÉS2) elkészítését az ENSZ éghajlatváltozási keretegyezménye és annak kiotói jegyzőkönyve végrehajtási keretrendszeréről szóló 2007. évi LX. törvény (V. 28.) 3. §-a írja elő. A nemzetközi kötelezettségvállalásokkal összhangban első alkalommal a 2008–2025-ös időszakra kellett kidolgozni az éghajlatváltozási stratégiát. A NÉS célkitűzéseit – a kétévenként kidolgozott – nemzeti éghajlatváltozási programok valósítják meg. A NÉS illeszkedik a kormány által a 1054/2007 (VII.9.) kormányhatározatban elfogadott nemzeti fenntartható fejlődési stratégiához is (NÉS2 2013; NÉS 2008).
- 2 A Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság (BM OKF) az Európai Unió Délkelet-európai Transznacionális Együttműködési Programjának (SEE Program) keretében nemzetközi projektet indított 2012-ben. Ennek végrehajtásában aktív szerepet vállalt szakértő partnerként a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete (MTA KRTK RKI).
- 3 A projekt partnerországai: Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia.
- 4 A kérdőíves felmérés összesen 1644 kérdőívre épült utcai megkérdezéssel, amelyet a partnerek 2013. június és szeptember között bonyolítottak le. A megkérdezés véletlenszerű volt, a

- kérdőívek kitöltése kb. 25-30 percet vett igénybe. A felmérés során az adott mintaterület lakosságának 1%-a került be a vizsgálatba, így az eredmények a helyi lakosság életkorára és iskolai végzettségére nézve nem reprezentatívak. Adott mintaterületen a lakóhely típusai alapján (pl. belváros, külváros, vegyes beépítésű terület, külterület stb.) további mintavételi egységeket jelöltünk ki, ahol népességarányos volt a megkérdezések száma. Az adatok összeállítását és az eredmények szöveges elemzését – előre megadott szempontrendszer alapján – a projektpartnerek végezték el, a szintézis elkészítése pedig az MTA KRTK RKI feladata volt.
- 5 Az üzleti és marketingtervezésben gyakorta használt modell a gapanalízis, más néven rés-elemzés. A módszer a jövőbeli célokat és a várható teljesítményt hasonlítja össze, és az eltérés kiküszöbölésére próbál megoldásokkal szolgálni (Babbie 2001). A módszer általánosan elterjedt a SWOT-analízis helyettesítőjeként a térbeli, társadalmi jelenségek vizsgálatánál is, jellemzően a meglévő és a kívánt (ideális) állapot közötti különbség definiálására használható, amelyből szakmai javaslattétel vezethető le.
 - 6 A térinformatikai adatformátumok két alapvető típusa a raszter és a vektor. A raszteres adat pixelekből áll, amelyek terepi mérete határozza meg a részletességet. A vektoros adat pontokat, vonalakat vagy poligonokat tartalmazhat, általában azok leíró tulajdonságaival (attribútumaival) együtt.
 - 7 A többi mintaterület nagysága és az elemzett természeti veszélyek típusa ezt máshol lehetővé tette (<http://www.seeriskproject.eu/seerisk/#maps>).
 - 8 <http://www.seeriskproject.eu>

Irodalom

- Babbie, E. (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Bukovics I. (2005): A klímapolitikai döntések katasztrófavédelmi és kockázateleméleti kérdései. *Magyar Tudomány*, 7., 842–848.
- Bukovics I. (2008): Felkészülés a klímaváltozásra: Környezet – Kockázat – Társadalom témájú kutatás aktualitása. *Védelem Online*, <http://www.vedelem.hu/letoltes/tanulmany/tan160.pdf> (Letöltés: 2014. március 14.)
- Bukovics I. (2011): Klímaadaptáció és toleranciabizonytalanság. Alkatelméleti vizsgálat. In: Tamás P., Bulla M. (szerk.): *Sebezhetőség és adaptáció – A reziliencia esélyei*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 65–96. https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11851/file/Sebezhet%C5%91s%C3%A9g_teljes%20k%C3%B6tet.pdf (Letöltés: 2014. február 17.)
- Cechet, R. P., Sanabria, L. A., Divi, C. B., Thomas, C., Yang, T., Arthu, W. C., Dunford, M., Nadimpalli, K., Power, L., White, C. J., Bennett, J. C., Corney, S. P., Holz, G. K., Grose, M. R., Record Gaynor, S. M., Bindoff, N. L. (2012): Climate futures for Tasmania: Severe wind hazard and risk – Technical report. *Geoscience Australia*, 43., http://www.ga.gov.au/corporate_data/74052/Rec2012_043.pdf (Letöltés: 2014. március 23.)
- Európai Bizottság (2010): Risk Assessment and Mapping Guidelines for Disaster. Management. *Commission Staff Working Paper*, Brüsszel http://ec.europa.eu/echo/civil_protection/civil/pdfiles/prevention/COMM_PDF_SEC_2010_1626_F_staff_working_document_en.pdf (Letöltés: 2014. március 23.)
- Faragó T., Láng I., Cséte L. (2010): *Climate change and Hungary: Mitigating the hazard and preparing for the impacts („The VAHAVA Report”)*. Budapest <http://www.vahavahalozat.hu/files/vahava-2010-12-korrigalt-2.pdf> (Letöltés: 2014. február 27.)
- Földi Zs., Uzzoli A. (2014): A társadalom veszélyhelyzeti felkészültsége – Egy síófoki esettanulmány tapasztalatai. *Védelem Online*, 3., http://www.vedelem.hu/index.php?pageid=hirek_reszletek&hirazon=1631 (Letöltés: 2014. április 1.)
- Kovács M., Szépszó G., Szabó P., Krüszelyi I. (2012): *Kérdőív a klímaváltozásról*. http://www.met.hu/doc/omsz_hirek/2012.02.15/Klimavaltozas_kerdoiv_ertekeles-2012.02.pdf (Letöltés: 2014. március 13.)

- Lőrincz D. (2010): Az elveszett kríziskommunikáció nyomában, avagy a média hatalma a kommunikációban. In: Schmidt P. (szerk.): *Környezeti problémák a Kárpát-medencében*. II. Nemzetközi Klímakonferencia Tanulmánykötet. Publikon Kiadó, Pécs, 183–188.
- Metzger, M. J., Leemans, R., Schröter, D. (2004): A multidisciplinary multi-scale framework for assessing vulnerability to global change. *Millennium Ecosystem Assessment Conference*. <http://www.maweb.org/documents/bridging/papers/metzger.marc.pdf> (Letöltés: 2014. február 10.)
- NÉS (2008): *Nemzeti éghajlatváltozási stratégia 2008–2025*. <http://www.terport.hu/teruletfejleszt/orszasgos-szint/fejlesztési-dokumentumok/nemzeti-eghajlatvaltozasi-strategia-2008-2> (Letöltés: 2014. július 7.)
- NÉS2 (2013): *Második nemzeti éghajlatváltozási stratégia 2014–2025, kitekintéssel 2050-re*. http://nak.mfgi.hu/sites/default/files/files/NES_final_131016_kikuld_kozig_egyeztetes.pdf (Letöltés: 2014. július 14.)
- Papathoma-Köhle, M., Promper, C., Glade, T. (2013): *SEERISK: Common risk assessment methodology for the Danube macro-region*. http://rsoe.hu/projectfiles/seeriskOther/download/common_risk_assessment_methodology.pdf (Letöltés: 2014. július 7.)
- Papathoma-Köhle, M., Promper, C., Glade, T. (2014): *SEERISK: A risk assessment methodology for climate change related hazards – mapping heatwave risk in Romania*. EGU General Assembly. <http://meetingorganizer.copernicus.org/EGU2014/EGU2014-3459.pdf> (Letöltés: 2014. július 7.)
- Pappné Vancsó J. (2014): Éghajlatváltozás és emberi alkalmazkodás a középkori meleg időszakban – A sikeres alkalmazkodás attribútumai. *Földrajzi Közlemények*, 2., 107–121.
- Schmidt P. (2010): Éghajlatváltozás, és ami mögötte van, avagy a szcenáriók katasztrófavédelmi aspektusai. In: Schmidt P. (szerk.): *Környezeti problémák a Kárpát-medencében*. II. Nemzetközi Klímakonferencia Tanulmánykötet. Publikon Kiadó, Pécs, 178–182.
- SEERISK (2014a): *Guideline on climate change adaption and risk assessment in the Danube macro-region*. http://rsoe.hu/projectfiles/seeriskOther/download/climate_change_adaptation.pdf (Letöltés: 2014. július 7.)
- SEERISK (2014b): *Klímaadaptációs és kockázatértékelési kézikönyv a Duna makrorégióra*. http://rsoe.hu/projectfiles/seeriskOther/download/klimaadaptacios_kezikonyv_print.pdf (Letöltés: 2014. július 7.)
- Szirmai V. (2009): Az éghajlatváltozás lehetséges térségi társadalmi hatásai, a magyar társadalom klímaturatossága, sérülékenysége, alkalmazkodása. *Klíma 21. Füzetek*, 64. http://www.nfft.hu/dynamic/Az_eghajlatvaltozas_tarsadalmi_hatasai_klimaturatossag.pdf (Letöltés: 2014. február 28.)
- Teknős L. (2009): A globális klímaváltozás és a katasztrófavédelem kapcsolata – avagy a katasztrófavédelem reagálása az új kihívásokra Magyarországon. *Hadmérnök*, 2., 80–94. http://hadmernok.hu/2009_2_teknos.php (Letöltés: 2014. március 11.)

Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon

Socio-spatial differences in the relocalisation of food production in Hungary

BENEDEK ZSÓFIA, BALÁZS BÁLINT

BENEDEK Zsófia: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest; benedek.zsofia@krtk.mta.hu

BALÁZS Bálint: Environmental Social Science Research Group (ESSRG); tudományos segédmunkatárs, Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő; balazs.balint@essrg.hu

KULCSSZAVAK: relokalizáció, helyi élelmiszerrendszer, rövid ellátási lánc, vidékfejlesztés, kvantitatív elemzés

ABSZTRAKT: Az elmúlt néhány évben a rövid élelmiszer-ellátási láncok gyors térnyerésének lehettünk tanúi világszerte. Ezzel párhuzamosan egyre erősebb az élelmiszer relokalizációjára vonatkozó politikai törekvés is. Jelen elemzésben a helyi élelmiszerrendszerek térbeli mintázatait és fejlődési lehetőségeit járjuk körül. A döntéshozatal támogatása érdekében kvantitatív vizsgálatot terveztünk, amely szokatlan megközelítés a helyi élelmiszer-relokalizációjának kutatásában. A vizsgálat alapját az élelmiszer-relokalizációs termelői index (ÉRTI) jelenti, amely alkalmas a helyi élelmiszertermelés jellegzetességeinek térbeli megjelenítésére, a jelenlegi kistermelői aktivitási szint és a jövőbeli fejlődési potenciál értékelésére. Az erőforrások optimális elosztása érdekében a biofizikai korlátozó tényezőket jelen elemzésben a mezőgazdasági területek arányával vettük figyelembe. Eredményeink arra utalnak, hogy a kelet-magyarországi régió fejlődési potenciálja a legnagyobb, mert a termelés jelen szintje és a termelési kapacitás egyaránt számottevő. Budapest a jelenlegi termelés szempontjából nem meghatározó, ugyanakkor a kistermelők az átlagosnál sokkal nagyobb arányban integrálódtak a rövid ellátási láncokba, ami a magasabb profit lehetőségét biztosíthatja számukra. Általában véve hazánkra jellemző, hogy a helyi élelmiszer-mozgalom még kezdeti fázisban van. Módszerünk alkalmas a helyi élelmiszerrendszerek szakpolitikai fejlesztésének megalapozására, hiszen kimutatja a fejlődési egyenlőtlenségeket, a fejlesztendő területeket, s ezáltal hozzá tud járulni realisztikus politikai célok kitűzéséhez, valamint az elért eredmények objektív értékeléséhez.

Zsófia BENEDEK: junior research fellow, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; benedek.zsofia@krtk.mta.hu

Bálint BALÁZS: Environmental Social Science Research Group (ESSRG); junior research fellow, Szent István University, Gödöllő; balazs.balint@essrg.hu

KEYWORDS: *relocalisation, local food supply systems, short food supply chains, rural development, quantitative analysis*

ABSTRACT: *Short food supply chains have been expanding very fast worldwide in the last few years. The political intention of food production relocalisation shows similarly positive tendencies. Data from transitional countries are scarce. This paper aims to bridge the gap by studying patterns and processes of local food systems development in Hungary. Spatial patterns and development potential of local food systems are analysed in the 19 Hungarian counties and the capital, Budapest, in this paper. In order to help policy-making, a quantitative focus is applied, which is a rare approach in analysing food system relocalisation.*

This study is based on the Index of Food Production Relocalisation (“élelmiszer-relokalizációs termelői index”, ÉRTI), which is a suitable tool to map the characteristics of local food production and to evaluate the current level of small-scale farming as well as future development potential. The following indicators are considered: the number and ratio of organic farmers, the number and ratio of local food producers advertising in the local food directory, the number and ratio of small-scale producers, the number of certification schemes and the number and ratio of farms producing food for the market. With regard to the optimal allocation of support (funding), the limits of biophysical factors have been taken into account as a measuring stick to define agricultural areas for the purpose of this paper.

Our results show uneven distribution patterns in the counties, and also various indicators of local food production scores which are remarkably different in some cases: The development potential is the highest in the eastern part of Hungary, where the current production level is low. At the moment, production in Budapest is not significant; however, local small-scale farmers are participating in short food supply chains much more than the country average – which allows them to realise higher profits. In general, the “buy-local-food movement” is only in its beginnings in Hungary.

Our method can be used to provide socio-economic baselines for evolving policies that aim at local food systems development as it quantitatively reveals underdeveloped areas or hidden aspects that need further support. Thus, realistic policy goals can be set and results can be monitored and objectively evaluated.

Data availability is the main limiting factor. Future research will include the analysis of background indicators (such as socio-economic characteristics of urban and rural populations, features of tourism, etc.) to understand the current distribution of the local food production potential. In the future we also aim to consider marketing possibilities and the spatial pattern of consumer demand to fully understand the potential of the local food sector development in Hungary.

Bevezetés

Az elmúlt években gyors fejlődésnek indult rövid ellátási láncok a szakpolitika érdeklődését is felkeltették. A szektor helyzetéről készült legutóbbi európai uniós áttekintés szerint rövid ellátási láncokról akkor beszélhetünk, ha a termelők és fogyasztók közötti közvetítők (leggyakrabban kiskereskedők) száma minimális vagy nulla; az élelmiszer-termelés, -feldolgozás és -kereskedelem földrajzilag körülhatárolt területen történik (Kneafsey, Venn, Schmutz, Balázs, Trenchard, Eyden-Wood, Bos, Sutton, Blackett 2013).

A közpolitikai diskurzus a helyi élelmiszer fogalmának értelmét gyakran az iparszerű, termőhelyhez nem köthető, szezonalitást nélkülöző, globális élelmiszer-hálózatokból származó élelmiszerrel szembeállítva keresi és találja meg.

Ilyen beállításban a helyi élelmiszer iránti fogyasztói preferencia a globális élelmiszer-ellátással szembeni állampolgári ellenállásként is értelmezhető. Az érintettek oldalán jelentkező előnyök felől nézve a rövid ellátási láncok jelentősége az, hogy a helyi termelők iránti fogyasztói bizalom és a helyi termékek iránti kereslet gazdaságilag lehetővé teszi, hogy a gazdálkodók nagyobb szeletet sajátítsanak el a hozzáadott értékből. Ugyanakkor a rövid ellátási láncok a helyi természeti erőforrások megőrzéséhez, a helyi közösségek ellenálló képességének növeléséhez, a helyi tudás értékének felértékelődéséhez és a helyi hagyományok átörökítéséhez is hozzájárulhatnak (Hendrickson, Heffernan 2002).

A rövid ellátási láncok esetében kevés az empirikus és általánosítható – különösen egy teljes országra kiterjesztett – kvantitatív kutatási eredmény. Keveset tudunk tágabb környezetünk, Kelet-Közép-Európa ez irányú tapasztalatairól. Az átmeneti országok rövid ellátási láncainak fejlődési mintázatai és folyamatai pedig különösen érdekesek lennének, hiszen korántsem könnyen összevethetők a nyugat-európai és amerikai tapasztalatokkal. Magyarországon a domináns tradicionális élelmiszer-ellátási formák (termelői piacok, vásárcsarnokok) erősen függenek a közösségi forrásoktól és beruházásoktól. Az új típusú, neotradicionális formák (dobozrendszerek, webáruházak, közösségi mezőgazdaság, bevásárló körök) megjelenése és sikere jobbra városi és városrészi körzetekben mutatható ki (Balázs 2012). Az új agrár- és vidékfejlesztési politikának jelentős szerepe van a fenntartható és helyi agrár-élelmiszer rendszerek víziójának megalkotásában, valamint a relokalizáció politikai támogatottságának megteremtésében, város és vidék közös sorsának elismerésében, termelők és fogyasztók újrakapcsolódását lehetővé tevő szakpolitikai eszközök formálásában. A kis léptékű élelmiszer-előállítóknak, kistermelőknek, családi gazdálkodóknak nyújtott kedvezmények és rugalmassági szabályok különösen sokat segítettek a rövid ellátási láncok felértékelődésében és ugrásszerű elterjesztésében (Balázs 2012). A közös agrárpolitika kettes – vidékfejlesztési – pillérében a rövid ellátási láncok tematikus alprogram a 2014–2020 közötti időszakban további lehetőségeket ad arra, hogy a tagállamok „különös jelentőséggel bíró szükségleteikkel” foglalkozhassanak. Ugyanakkor a politikai támogatottság ellenére a kistermelők száma nem növekszik, az új helyi élelmiszer-minősítési rendszerek (helyi termék védjegyek) ismertsége alacsony, és nem szolgálja a már elismert akkreditációs rendszerek és élelmiszer-biztonsági előírások elterjedését. Mi több, a kereslet nem kimagasló: mindössze minden tizedik fogyasztó vásárol rendszeresen élelmiszert közvetlenül a gazdálkodóktól (Balázs 2012).

Az élelmiszer-ellátás relokalizációja fontos közpolitikai célkitűzéssé vált nemzeti és EU-s szinten egyaránt: a rövid ellátási láncok szakpolitikai eszközként szolgálnak az egészséges táplálkozási szokások elterjesztésében, a környezetkímélő gazdálkodási rendszerek és a rövidebb szállítás miatt a fenntarthatóbb étkezési kultúra terjesztésében; a piacok közösségerősítő erejére építő fenntartható városfejlesztésben (Janssens, Sezer 2013); valamint az endogén vidékfejlesztésben is (Peters 2012). Ugyanakkor a rövid ellátási láncok előnyeiről és lehetőségeiről szóló figye-

lemre méltó politikai és érdekartikulációs diskurzust nehezíti a szakpolitikai tervezést megfelelően megalapozó, a helyi élelmiszerrendszerek térbeli kiterjedését feltáró kvantitatív kutatási eredmények hiánya.

Cikkünk *elméleti* célkitűzése, hogy országos szintű kvantitatív elemzéssel kimutassuk, hogy a termelők szempontjából hol tart ma a rövid ellátási láncok fejlődése Magyarországon, és hozzájáruljunk a rövid ellátási láncok társadalmi-gazdasági hatásairól és térbeni-társadalmi mintázatairól szóló akadémiai diskurzushoz. A jelenlegi térbeli mintázat feltárása mellett *módszertani* célunk egy bizonyítékalapú szakpolitikai fejlesztés igényeinek megfelelő indikátor fejlesztése, amely képes területileg megjeleníteni az eltérő vidékfejlesztési szükségleteket és lehetőségeket. Munkánk a Ricketts Hein, Ilbery és Kneafsey (2006) által kifejlesztett élelmiszer-relokalizációs indexre épül. E mutató célja, hogy feltárja a helyi élelmiszerrendszerek fejlődésének térbeli elterjedtségét, erősségeit és gyengeségeit. Ezek alapján megállapítható az e rendszerekre irányuló korábbi kutatási eredmények reprezentativitása, és megalapozhatók a későbbi kutatások is. A rövid ellátási láncok erősen kontextusfüggő fejlődése az eltérő földrajzi, társadalmi-gazdasági és kulturális lehetőségek eredménye. Hasonlóképp, az eredeti index összetevői (például a Women's Institute szövetkezeti piacai) az angol és walesi fejlődés sajátosságait tükrözik (Ricketts Hein, Watts 2010); emiatt a számunkra elérhető és kulturálisan megfeleltethető összetevők kiválasztásával a hazai helyzetre igyekeztünk alkalmazni az indexet.

Eredményeinkkel a 2014–2020 közötti EU programozási időszak vidékfejlesztési *szakpolitikája* számára kívánunk állapotfelmérést készíteni, amely megalapozhatja a rövid ellátási láncok fejlesztésének irányát, a támogatások hatékonyabb felhasználását és monitorozását. A mérőszám segítségével értékelhetővé válik a szektorra irányuló beavatkozások, a jogi, intézményes, gazdasági és kommunikációs ösztönzők hatása, kimutatható, hogy mely területeken szükséges szakpolitikai intervenció a rövid ellátási láncok és lehetőség szerint a tágabb régió fejlesztéséhez.

Adatok és módszerek

A Ricketts Hein, Ilbery és Kneafsey (2006) által kifejlesztett élelmiszer-relokalizációs index eredeti formájában két fő összetevőből, a termelési és értékesítési indexből áll. Jelen írás célja az egyik összetevő, a termelés térbeli mintázatainak feltárása és az élelmiszer-relokalizációs termelői index hazai viszonyokra való adaptálása. Elméleti szinten számtalan indikátor áll rendelkezésre a kis léptékű élelmiszer-előállítók működésének jellemzésére, ezek közül azonban csak néhány alkalmas az egész országra kiterjedő elemzésre, amely mind a 19 megye és Budapest esetében is releváns. Az élelmiszer-relokalizációs termelői index kialakításához öt indikátort használtuk:

- *A biogazdálkodók száma.* A Ricketts Hein, Ilbery és Kneafsley (2006) által is használt indikátor háttérében az a felismerés áll, hogy a rövid ellátási lánc és az ökológiai termelés fogalma szorosan összekapcsolódik. Mindkettőre jellemző a környezetkímélő termelési mód, amely kedvez a helyi agrobiodiverzitásnak, és eredeti szándéka szerint mindkettő csökkenteni kívánja a szállítás és a logisztika környezetterhelését, amelynek megfelelő módja a helyben történő értékesítés. Sok biogazdálkodó értékesít rövid ellátási láncokban (például termelői piacon, közösségi mezőgazdaságon keresztül vagy dobozrendszerben) (Benedek, Fertő 2014); illetve sok rövid ellátási láncban levő gazdálkodó termel ökológiai módon (sokszor azonban tanúsítás nélkül) (Higgins, Dibden, Cocklin 2008; Jarosz 2008). Az adatokat a két hazai minősítő szervezet (Biokontroll Hungária Nonprofit Kft. – HU-ÖKO-01 – és Hungária ÖkoGarancia Kft. – HU-ÖKO-02) honlapjáról gyűjtöttük, és ezek a 2013. augusztusi állapotot mutatják be.
- *Helyi élelmiszer-adatbázisban hirdető helyi termelők száma.* A helyi termékgazdálkodás száma folyamatosan nő, többnyire vidékfejlesztéssel foglalkozó civil kezdeményezések áldozatos munkájának eredményeképpen. Az országos lefedettségű adatbázisok száma azonban jóval alacsonyabb. Jelen kutatásban a legnagyobb, a gazdálkodóknak ingyenes regisztrációt biztosító, csaknem 12 500 gazdálkodó adatait tartalmazó Termelőtől.hu Kft. honlapot használjuk (az adatok 2013 augusztusára vonatkoznak). Mivel a rövid ellátási láncok nagymértékben támaszkodnak a közösségi médiára, ezért ez az indikátor azt ragadja meg, hogy a gazdák mennyiben hajlandók és képesek használni az egyre bővülő online megjelenési lehetőségeket.
- *A kistermelők száma.* A legnagyobb arányban a kis léptékű élelmiszer-előállítók vesznek részt a rövid ellátási láncokban – már csak azért is, mert ők azok, akik a kis volumen miatt nem tudják kihasználni a méretgazdaságosságból adódó lehetőségeket, ezért kiszorulnak a globális versenyből. Az elemzésben az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) legfrissebb, 2011-re vonatkozó adatait használjuk.
- *A védjegyek száma.* A rövid ellátási láncokhoz kapcsolódóan a védjegyek feladata, hogy lehetővé tegyék a helyben készült termékek megkülönböztetését. Néhány szerző a rövid ellátási láncok esetében vitatja a védjegyek létjogosultságát azon az alapon, hogy ha egy terméknek szüksége van megkülönböztetésre, akkor az (vagy a termelő) nem integrálódott a helyi társadalmi-gazdasági környezetbe (Watts, Ilbery, Maye 2005). Vannak azonban, akik szerint a fogyasztók szívesebben vásárolják meg ezeket a termékeket saját helyi identitásuk hangsúlyozása, megerősítése érdekében (Chambers, Lobb, Butler, Harvey, Traill 2007; Winter 2003). Kneafsey és munkatársai (2013), összefoglalva a védjegyek előnyeit és hátrányait rámutatnak arra, hogy a túl sok védjegy ahelyett, hogy segítené, inkább csak összezavarja a fogyasztókat. Ezzel együtt fontosnak tartjuk a védjegyek számát mutató indikátor használatát, mivel képes

megragadni a gazdálkodói nyitottságot a helyi élelmiszer-előállítási hagyományok, értékek megőrzésére, hangsúlyozására és a rövid ellátási láncokban történő részvételre. Mutatja továbbá a civil szféra aktivitási szintjét a helyi élelmiszerrendszerek előmozdításában, hiszen a helyi termék védjegyek bejegyzését jellemző módon civil kezdeményezések végzik. A Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala honlapjáról származó, 2013 augusztusára vonatkozó adatainkból azokat az élelmiszerrel kapcsolatos védjegyeket vettük bele az elemzésbe, amelyek nevében szerepel a „helyi” megnevezés, és nem magánszemélyek vagy viszonteladók a védjegyjogosultak. Az országos védjegyeket (pl. amelyek országos lefedettségű szervezetekhez köthetők) kizártuk az elemzésből, annak érdekében, hogy biztosíthassuk a helyi jelleget.

- *Értékesítésre termelő egyéni gazdaságok száma.* Az indikátorral ki lehet szűrni az elsősorban önellátásra termelő gazdaságokat. Az általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ) 2010-re vonatkozó adatait használtuk.

A rövid ellátási láncok kínálati oldalát jelentő kistermelői élelmiszer-termelés és -értékesítés a fent ismertetett indikátorokkal különböző aspektusokból vizsgálható. Bár önmagában egyik mutató sem képes az élelmiszer-relokalizáció termelői feltételeinek komplex megjelenítésére, több mutató kombinációjával az általános trendek kirajzolódnak. Az elemzésben nem abszolút számokat veszünk figyelembe (az egyes mutatók nagyságrendjei különböznek, így ennek nem is lenne sok értelme), hanem a megyék rangsorát képezzük. Az adott mutató mentén a legmagasabb értékkel rendelkező megye rangja 1 (ez határozza meg az egyes megyék relatív fejlettségét a többi megyéhez viszonyítva). Az élelmiszer-relokalizációs termelői indexet a következők szerint képezzük:

$$\mathit{ÉRTI}_{ji} = 100 \frac{R_i}{NM}, \quad (1)$$

ahol $\mathit{ÉRTI}_{ji}$ az i . megye *jelen termelési aktivitásra* vonatkozó élelmiszer-relokalizációs termelői indexe, R_i az egyes indikátorok rangszámainak összege i . megyében, N az egyedi változók száma (5), M a megyék száma (20). Az index elvi szélsőértékei: 5 (ha egy megye minden változó esetében első) és 100 (ha egy megye minden változó esetében 20.). Az alacsonyabb érték azt jelenti, hogy a termelés jelenlegi szintje alapján nagyobb az adott megye részvétele a helyi élelmiszer-mozgalomban: több a helyi élelmiszerrendszerben potenciálisan részt vevő kistermelő, östermelő, civil kezdeményezés, azaz fejlettebb a „kínálati oldal”.

A fent bemutatott indikátorok megragadják a kis léptékű élelmiszer-előállítói tevékenység néhány, a támogatáspolitikai szempontjából is fontos jellegzetességét és annak térbeli elterjedtségét, de önmagában nem elegendők a relokalizációs potenciál kifejezésére. A rövid ellátási láncokban ugyanis a nagyobb profitot realizáló gazdák mintája, pozitív tapasztalatainak megosztása (a „szájreklám”) is jelentősen hozzájárul az elterjedéshez. Minél jellemzőbb a rövid ellátási láncokban való részvétel az adott területen egy adott időpontban, annál gyorsabb terjedés (és sikeresebb támogatáspolitikai) valószínűsíthető a

következő időszakban, annál nagyobb a fejlődési potenciál. Mindez természetesen csak a piac telítődéséig érvényes, amíg minden fogyasztói igényt sikerült helyben termelt élelmiszerral kielégíteni. A magyarországi helyi élelmiszer-mozgalom azonban még a kezdeti fázisban van, telítődés a közeljövőben nem várható.

A fejlődési potenciál megjelenítésére számszerűsítjük a helyi élelmiszer-termelés relatív helyzetét is. A korábban bemutatott indikátorok értékeit a *társas és egyéni gazdaságok számához* (ÁMÖ, 2010) viszonyítjuk. Ez alól egyedül a védjegyek száma kivétel, amely erősebben kötődik a helyi civil szervezetek aktivitási szintjéhez, mint a helyi gazdaságok számához. Az így definiálható $\acute{E}RTI_{pi}$ mutató a helyi élelmiszerrendszerek (fejlődési) potenciálját számszerűsíti *i.* megyében, és a következő indikátorokból tevődik össze: a biogazdálkodók aránya az összes gazdasághoz képest, a helyi élelmiszer-adatbázisban hirdető helyi termelők aránya, a kistermelők aránya, a védjegyek száma, az értékesítésre termelő egyéni gazdaságok aránya.

A két mutatót összehasonlítjuk egymással és a mezőgazdasági területek arányával (az adatok forrása a Központi Statisztikai Hivatal). Az összehasonlítást Pearson-korrelációval végezzük (a normáeloszlás tesztelésére a Shapiro–Wilk-, a Shapiro–Francia- és a Kurtosis-teszteket használjuk), illetve becsljük a Spearman-féle rangkorreláció értékét is.

A mezőgazdasági területek aránya mutatója alkalmas arra is, hogy kifejezzük a lokális termőhelyi adottságokat mint biofizikai korlátozó tényezőket. Annak érdekében, hogy ugyanolyan skálán kapjuk meg az eredményeket, mint az $\acute{E}RTI$ -mutatók esetében (amelyeknél az alacsonyabb érték jobb teljesítmény jelez), a nem mezőgazdasági területek arányát ($NMTA_i$) használjuk a számításokban.

A támogatáspolitikai szempontjából (tekintettel a helyi élelmiszerrendszerek általános alacsony fejlettségi fokára) abban a megyében érdemes koncentrálni az erőforrásokat, ahol a relokalizáció feltételei már adottak: jelen van a termelési potenciál mind humán, mind biofizikai alapja, és az intézkedés várhatóan a legnagyobb hatásfokú lehet (leggyorsabban lehet eredményeket elérni). Ennek alapján akkor tekintjük optimálisnak az erőforrás-felhasználást, ha az a lehető legnagyobb számszerűsíthető eredményt, hatást (a helyi élelmiszerrendszerben részt vevő kis léptékű gazdálkodók számának növekedését) a lehető legrövidebb idő alatt éri el. Mindezek figyelembevételével az optimális allokáció (OA_i) mutatóját a következők szerint számítjuk:

$$OA_i = \acute{E}RTI_{ji} + \acute{E}RTI_{pi} + NMTA_i \quad (2)^1$$

Minél alacsonyabb az OA értéke, annál inkább az adott megyében érdemes koncentrálni az erőforrásokat, mivel a rövid ellátási láncokban potenciálisan részt vevő kis léptékű élelmiszertermelők megfelelő számban jelen vannak, illetve arányaiban is elég sokan vannak ahhoz, hogy a pozitív változások viszonylag gyorsan továbbterjedhessenek, továbbá a terület biofizikai kapacitásai is megfelelőek a termelés biztosításához.

Az eredmények értékelése

Az 1. táblázat az ÉRTI_j értékeit mutatja be, vagyis a kistermelők jelen aktivitási szintjét számszerűsíti, az 1. ábra pedig a megyei értékeket mutatja be térképen.

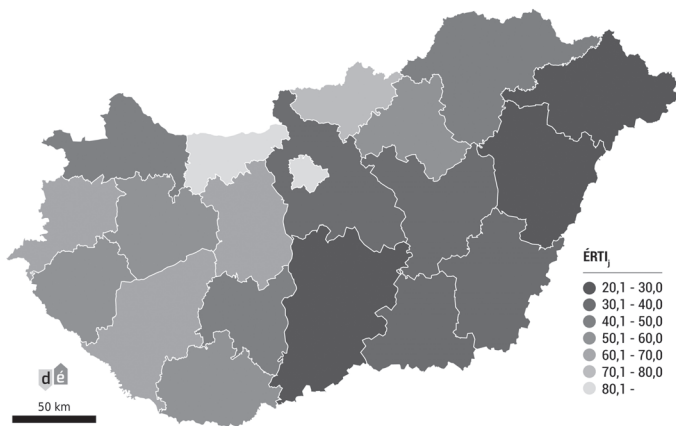
A kistermelői élelmiszer-termelés jelen aktivitási szintjét jelző indikátorok feltűnően különböző eredményeket adnak, ami azt jelzi, hogy a fejlődés a mutatók által lefedett dimenziókban nem konzisztens. Például Bács-Kiskun megye a legtöbb mutató alapján igen fejlettnak tekinthető a többi megyéhez viszonyítva, vagyis a helyi élelmiszertermelés erős bázissal rendelkezik, ugyanakkor a gazdálkodók nem használják ki az üzleti világban ma már fősodorba került közösségi média által nyújtott lehetőségeket. Ilyen módon az ÉRTI_j kiválóan al-

1. táblázat: A kistermelők jelenlegi megyei aktivitási szintje (ÉRTI_j)
The current activity level of small-scale farmers in Hungarian counties

Megye	A biogazdálkodók száma ¹		A helyi-élelmiszer-adatbázisban hirdető helyi termelők száma ²		A kistermelők száma ³		A védjegyek száma ⁴		Értékesítésre termelő egyéni gazdaságok száma ⁵		ÉRTI _j
	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	
Szabolcs-Szatmár-Bereg	146	1	934	5	864	5	2	7	5082	9	27,0
Bács-Kiskun	119	2	122	20	1847	2	4	2	13442	2	28,0
Hajdú-Bihar	112	3	542	12	1080	3	1	9	9444	3	30,0
Pest	81	6	822	7	598	9	4	2	5464	7	31,0
Jász-Nagykun-Szolnok	72	9	654	10	772	6	2	7	19269	1	33,0
Csongrád	49	10	374	15	947	4	5	1	7651	5	35,0
Győr-Moson-Sopron	89	4	486	13	564	10	1	9	4175	11	47,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	87	5	290	16	355	14	3	4	5375	8	47,0
Békés	80	8	234	17	2130	1	0	17	9235	4	47,0
Tolna	29	16	990	4	732	7	1	9	3079	12	48,0
Zala	25	19	1158	1	332	15	3	4	2644	13	52,0
Heves	32	13	598	11	386	13	1	9	5937	6	52,0
Veszprém	35	12	1102	2	267	17	1	9	2103	17	57,0
Baranya	40	11	178	18	536	11	3	4	2346	15	59,0
Somogy	31	15	878	6	518	12	0	17	4972	10	60,0
Vas	26	18	1046	3	274	16	1	9	2148	16	62,0
Fejér	32	13	430	14	626	8	0	17	2608	14	66,0
Budapest	81	6	166	19	227	18	1	9	345	20	72,0
Nógrád	28	17	766	8	71	20	1	9	1132	18	72,0
Komárom-Esztergom	24	20	710	9	212	19	0	17	1005	19	84,0
Összesen	1218	–	12480	–	13338	–	34	–	107456	–	–

Forrás: 1: HU-ÖKO-01 és HU-ÖKO-02 (2013); 2: Termelőtl.hu Kft (2013); 3: TeIR (2011); 4: SZTNH (2013); 5: ÁMÖ (2010) alapján saját szerkesztés.

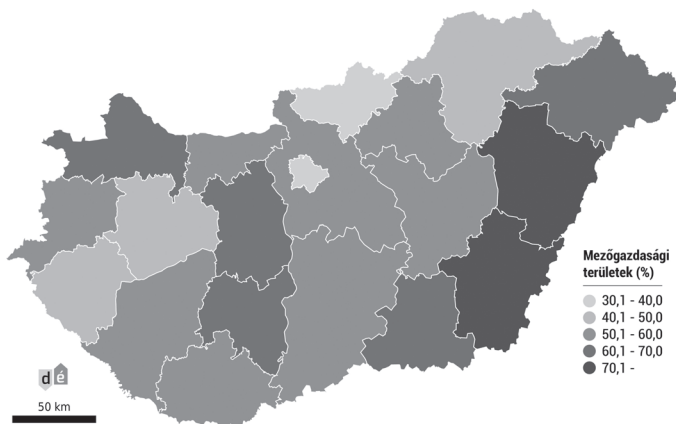
1. ábra: A kistermelők jelenlegi megyei aktivitási szintje (ÉRTI)
The current activity level of small-scale farmers in Hungarian counties

kalmass arra, hogy rámutasson az inkonzisztens fejlődésre, vagyis objektív mércével segítheti realisztikus szakpolitikai célok megfogalmazását.

A gazdaságilag legfejlettebb Budapest a legtöbb mutató szempontjából, vagyis konzisztens módon közepes vagy alacsony aktivitást mutat. A keleti országrészekben (elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyében) viszonylag erős a kistermelői jelenlét, ami a további fejlődés szempontjából kiváló bázist jelent. A tapasztalt mintázat gyengén ugyan, de korrelál a mezőgazdasági területek arányával (illetve rangsorával), amit a 2. ábra mutat be ($R^2=0,2686$; $p=0,0192$; a normálosztás-próbák eredményeit a 2. táblázat ismereti; a Spearman-féle $\rho=-0,5456$; $p=0,0128$).

2. ábra: A mezőgazdasági területek aránya a megyékben
The ratio of agricultural areas in Hungarian counties

Adatok forrása: KSH.

2. táblázat: A normálosztás-tesztek eredménye
Test results for normal distribution

	$\bar{ÉRTI}_j$	$\bar{ÉRTI}_p$	Mezőgazdasági területek aránya
Shapiro–Wilk p érték	0,4903	0,9620	0,9700
Shapiro–Francia p érték	0,6369	0,9518	0,9912
Kurtosis-teszt p érték	0,7027	0,7016	0,9178

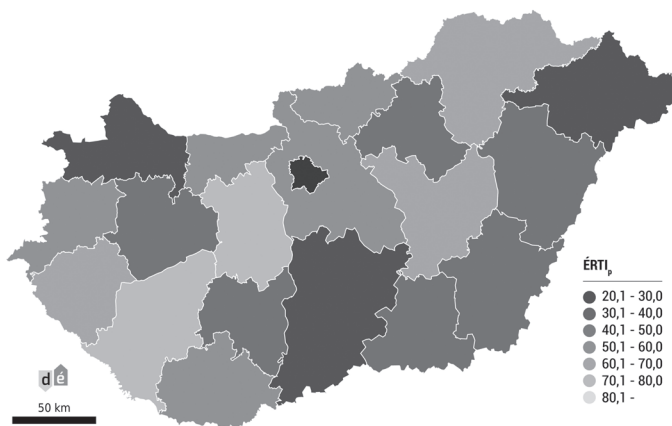
A 3. táblázat és a 3. ábra a helyi élelmiszertermelés relatív mutatóit és a helyi élelmiszerrendszerek fejlődési potenciálját mutatja be ($\bar{ÉRTI}_p$), vagyis azt, hogy a támogatáspolitikai várakozások szerint milyen hamar érne el a célját. A mutatókat a társas és egyéni gazdaságok számához viszonyítva számítottuk ki.

3. táblázat: A helyi élelmiszerrendszerek megyei szintű fejlődési potenciálja ($\bar{ÉRTI}_p$)
Development potential of local food systems in Hungarian counties

Megye	A biogazdálkodók aránya ¹		A helyi- élelmiszer- adatbázisban hirdetett helyi termelők aránya ²		A kistermelők aránya ³		A védjegyek száma ⁴		Értékesítésre termelő egyéni gazdaságok aránya ⁵		$\bar{ÉRTI}_p$
	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	
Budapest	5,19	1	10,64	1	14,55	1	1	9	22,12	7	19,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,55	2	3,54	8	3,27	5	2	7	19,24	9	31,0
Győr-Moson-Sopron	0,50	3	2,73	10	3,17	6	1	9	23,46	6	34,0
Bács-Kiskun	0,22	7	0,22	20	3,39	4	4	2	24,66	4	37,0
Heves	0,18	12	3,36	9	2,17	11	1	9	33,34	1	42,0
Csongrád	0,15	14	1,16	15	2,94	7	5	1	23,76	5	42,0
Tolna	0,14	16	4,88	6	3,61	3	1	9	15,16	10	44,0
Hajdú-Bihar	0,24	5	1,18	14	2,36	10	1	9	20,64	8	46,0
Békés	0,21	8	0,63	19	5,71	2	0	17	24,77	3	49,0
Veszprém	0,20	9	6,36	4	1,54	15	1	9	12,14	13	50,0
Nógrád	0,26	4	7,11	2	0,66	20	1	9	10,50	18	53,0
Vas	0,15	15	6,07	5	1,59	13	1	9	12,46	12	54,0
Baranya	0,19	11	0,84	17	2,53	9	3	4	11,08	16	57,0
Komárom-Esztergom	0,22	6	6,57	3	1,96	12	0	17	9,31	20	58,0
Pest	0,17	13	1,77	13	1,29	16	4	2	11,79	15	59,0
Jász-Nagykun-Szolnok	0,10	18	0,92	16	1,08	18	2	7	26,96	2	61,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,20	10	0,65	18	0,80	19	3	4	12,12	14	65,0
Zala	0,10	19	4,45	7	1,28	17	3	4	10,17	19	66,0
Fejér	0,13	17	1,80	12	2,63	8	0	17	10,95	17	71,0
Somogy	0,09	20	2,65	11	1,56	14	0	17	15,00	11	73,0
Összesen	-	-	-	-	-	-	34	-	-	-	-

Forrás: 1: HU-ÖKO-01 és HU-ÖKO-02 (2013); 2: Termelőtől.hu Kft (2013); 3: TeIR (2011); 4: SZTNH (2013); 5: ÁMÖ (2010), valamint ÁMÖ (2010) (társas és egyéni gazdaságok száma) alapján saját szerkesztés.

3. ábra: A kistermelői élelmiszer-termelés megyei fejlődési potenciálja ($\acute{E}RTI_p$)
Development potential of local food systems in Hungarian counties

Az $\acute{E}RTI_j$ mutatóval kapott eredményekhez hasonlóan az $\acute{E}RTI_p$ számításához használt indikátorok is inkonzisztensek, belső egyenlőtlenségeket takarnak. Például Jász-Nagykun-Szolnok megyében az értékesítésre termelő egyéni gazdaságok aránya viszonylag magas, e gazdaságok ugyanakkor a jelek szerint nem használják ki maradéktalanul a rövid ellátási láncok nyújtotta lehetőségeket. Arányaiban a legtöbb gazdálkodó Budapesten vesz részt a kis léptékű élelmiszertermelésben (ahol egyébként a kistermelők abszolút száma meglehetősen alacsony). Az $\acute{E}RTI_p$ mutatói összességében megerősítették azon feltevésünket, hogy a helyi élelmiszertermelés egyelőre viszonylag alacsony fokú hazánkban, így a mozgalom további térnyerése valószínűsíthető a jövőben.

A 4. táblázat bemutatja a helyi élelmiszertermelés jelen helyzetét és fejlődési potenciálját, valamint a nem mezőgazdasági területek arányát. E mutatók kombinálásával megállapítható, hogy mely területekre érdemes csoportosítani az erőforrásokat annak érdekében, hogy a helyi élelmiszertermelés lehető legnagyobb arányú fejlődését lehessen elérni a lehető legrövidebb idő alatt.

A táblázat alapján számos érdekes megállapítást tehetünk. Először is, az $\acute{E}RTI_j$ és az $\acute{E}RTI_p$, vagyis a jelenlegi helyzet és a jövőbeli fejlődési potenciál között nem áll fenn korrelációs kapcsolat. A fejlődés üteme várhatóan Kelet-Magyarországon (elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében) lenne a leggyorsabb, a megye az aktuális állapot és a kapacitások alapján is elől végzett a különböző rangsorokban. Ugyanakkor inkonzisztenciát mutat az $\acute{E}RTI_j$ és az $\acute{E}RTI_p$ alapján felállított rangsorban Budapest, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok vagy Pest megye. A belső ellentmondások feloldása fontos lépés lenne a rövid ellátási láncok hatékony fejlesztése során, és fontos tanulság, hogy a szakpolitikai célkitűzések mellett az eléréshez szükséges időtáv gondos felmérése is szükséges.

A realiztikus célok megfogalmazásához a biofizikai korlátozó tényezőket is érdemes figyelembe venni. A mezőgazdasági termelés számára rendelkezésre

4. táblázat: A támogatások optimális allokációja (OA) a megyei szinten
Optimal allocation of funds

Megye	ÉRTI _j		ÉRTI _p		NMTA		OA	
	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang	Érték	Rang
Szabolcs-Szatmár-Bereg	27,0	1	31,0	2	35,5	5	93,5	1
Hajdú-Bihar	30,0	3	46,0	8	27,7	2	103,7	2
Bács-Kiskun	28,0	2	37,0	4	40,7	8	105,7	3
Csongrád	35,0	6	42,0	5	34,2	4	111,2	4
Békés	47,0	9	49,0	9	23,1	1	119,1	5
Győr-Moson-Sopron	47,0	7	34,0	3	38,7	7	119,7	6
Tolna	48,0	10	44,0	7	30,8	3	122,8	7
Jász-Nagykun-Szolnok	33,0	5	61,0	16	41,5	10	135,5	8
Pest	31,0	4	59,0	15	46,9	12	136,9	9
Heves	52,0	12	42,0	6	47,1	13	141,1	10
Budapest	72,0	18	19,0	1	62,5	19	153,5	11
Baranya	59,0	14	57,0	13	41,1	9	157,1	12
Veszprém	57,0	13	50,0	10	56,2	17	163,2	13
Vas	62,0	16	54,0	12	48,5	14	164,5	14
Borsod-Abaúj-Zemplén	47,0	8	65,0	17	53,9	16	165,9	15
Fejér	66,0	17	71,0	19	38,2	6	175,2	16
Zala	52,0	11	66,0	18	57,6	18	175,6	17
Somogy	60,0	15	73,0	20	48,8	15	181,8	18
Komárom-Esztergom	84,0	20	58,0	14	45,3	11	187,3	19
Nógrád	72,0	19	53,0	11	64,1	20	189,1	20
Pearson-korreláció p érték			0,3660		-		-	
Spearman-féle rangkorreláció p érték			0,1888					

álló területek aránya további közvetett módon is hat, mivel kismértékben befolyásolja a kis léptékű termelés jelen aktivitási szintjét. Elemzési módszerünk e biofizikai potenciálok kihasználásában mutatkozó egyenlőtlenségek kimutatására szintén alkalmas. Például az országos átlag (57%) körüli értékkel jellemezhető Komárom-Esztergom megyében nagyon alacsony a kis léptékű termelők száma, ami komoly korlátozó tényező lehet a rövid ellátási láncok gyors fejlesztése során.

Következtetések

Írásunk újszerűsége három szempontból ragadható meg. Elsőként a rövid élelmiszerláncokról szóló egyre kiterjedtebb tudományos szakirodalomhoz igyekeztünk hozzájárulni egy kvantitatív elemzéssel. Meggyőződésünk, hogy bizonyítékalapú szakpolitikára és valódi megalapozott tudásra van szüksége e szektor szereplőinek ahhoz, hogy sikeresen tudjanak megfelelni annak a méltányos érdeklődésnek és felfokozott várakozásnak, amely jelenleg is kíséri e szek-

tor fejlődésének lehetséges irányait. Másodszor, nagy szükségét látjuk olyan indikátorok fejlesztésének, amelyekkel a rövid élelmiszerláncok valós társadalmi-gazdasági hatásai és a kis léptékű élelmiszer-előállítás jelenlegi térbeni-társadalmi mintázatai kimutathatóak. Harmadszor, olyan módszertani fejlesztés volt a célunk, amely bizonyítékalapú szakpolitikai fejlesztés kiindulópontjává válhat a 2014–2020 közötti programozási időszakban és egyértelmű szakpolitikai üzeneteket fogalmazhat meg arról, hol lehet a legnagyobb eredményt elérni a szakpolitikai (jogi, intézményi, gazdasági és kommunikációs) ösztönzőkkel.

Az index alkalmazása során számos kihívással szembesültünk. Míg egyes esetekben lehetséges volt az angol eredetihez hasonló indikátort keresni vagy készíteni, néhány esetben nem sikerült a kulturálisan megfelelő indikátor megtalálása. Az adatok elérhetősége számos ponton korlátozta kutatói lehetőségeinket. Ezzel együtt is úgy látjuk, hogy fenti céljainkhoz az index kitűnően illeszkedik, és értékes eszközzé válhat a helyi élelmiszerrel összefüggő tevékenységek érintettek körében történő értékelésének és hatékonyabb szakpolitikai támogatásának.

Jelen közlemény egy komplex kutatás első lépéséről számol be. Kézenfekvő folytatás olyan háttérváltozók elemzése (városi és vidéki közösségek társadalmi-gazdasági jellegzetességei, a turizmus, a marketing lehetőségei, a fogyasztói igények térbeli eloszlása stb.), amelyekkel tovább vizsgálható a helyi élelmiszer-szektor fejlődésének potenciálja. E gazdasági, jövedelmi, szociológiai, fogyasztási adatok elemzése nélkül a jelenleg bemutatott eredmények önmagukban a jövőbeli szakpolitikák tervezéséhez, EU-s támogatások térbeli elosztásához csálóka trendeket rajzolhatnak.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönettel tartoznak Juhász Anikónak és Rönky Balázsnek az adatbázis összeállításához nyújtott segítségükért. Benedek Zsófia kutatásait az OTKA PD 109177 számú pályázata támogatta. Balázs Bálint kutatásait a Kutató Kari Kiválósági Támogatás – Research Centre of Excellence – 8526-5/2014/TUDPOL is támogatta. A cikk elkészítésében köszönettel tartozunk a Környezeti Társadalomkutatók (ESSRG) csapatának, akik sokat segítettek a szöveg végleges formájának elkészítésében.

Jegyzet

- 1 Felmerülhet kérdésként, hogy mi indokolja a tagok összeadását más matematikai művelet alkalmazása (pl. szorzás) helyett. Mivel a jelen tanulmányban nem az abszolút értékek, hanem a rangsorok fontosak, ezért nincs jelentősége annak, hogy a tényezőket összeadjuk vagy összeszorozzuk. Elvégezve a két műveletet azt tapasztaljuk, hogy a megyék sorrendje csak a rangsor közepén elhelyezkedő megyék esetében változik minimálisan.

Irodalom

- Balázs B. (2012): Local food system development in Hungary. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 3., 403–421.
- Benedek Zs., Fertő I. (2014): Fejlődési lehetőség előtt a biotermelők. *A Falu*, 2., 9–21.
- Chambers, S., Lobb, A., Butler, L., Harvey, K., Traill, W. B. (2007): Local, national and imported foods: a qualitative study. *Appetite*, 1., 208–213.
- Hendrickson, M. K., Heffernan, W. D. (2002): Opening spaces through relocalization: locating potential resistance in the weaknesses of the global food system. *Sociologia Ruralis*, 4., 347–369.
- Higgins, V., Dibden, J., Cocklin, C. (2008): Building alternative agri-food networks: Certification, embeddedness and agri-environmental governance. *Journal of Rural Studies*, 1., 15–27.
- Janssens, F., Sezer, C. (2013): Marketplaces as an urban development strategy. *Built Environment*, 2., 169–171.
- Jarosz, L. (2008): The city in the country: Growing alternative food networks in metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 3., 231–244.
- Kneafsey, M., Venn, L., Schmutz, U., Balázs, B., Trenchard, L., Eyden-Wood, T., Bos, E., Sutton, G., Blackett, M. (2013): *Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics*. Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies, European Commission, Brussels
- Peters, R. (ed.) (2012): *Local food and short supply chains*. European Network for Rural Development, Brussels (EU Rural Review; 12.)
- Ricketts Hein, J., Ilbery, B., Kneafsey, M. (2006): Distribution of local food activity in England and Wales: an index of food relocalization. *Regional Studies*, 3., 289–301.
- Ricketts Hein, J., Watts, D. (2010): Local food activity in the Republic of Ireland and Great Britain. *Irish Geography*, 2., 135–147.
- Watts, D. C., Ilbery, B., Maye, D. (2005): Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in Human Geography*, 1., 22–40.
- Winter, M. (2003): Embeddedness, the new food economy and defensive localism. *Journal of Rural Studies*, 1., 23–32.

Egyetemek a régiók versenyképességének javításáért: „negyedik generációs” egyetemek?

Universities enhancing regional competitiveness: “fourth generation” universities?

LUKOVICS MIKLÓS, ZUTI BENCE

LUKOVICS Miklós: docens, Szegedi Tudományegyetem, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet; miki@eco.u-szeged.hu

ZUTI Bence: MSc-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar; zuti.bence@gmail.com

KULCSSZAVAK: egyetem, gazdaságfejlesztés, rombuszmodell

ABSZTRAKT: Napjainkban igen sok sikeres példa bizonyítja, hogy az egyetemek komoly szerepet tölthetnek be egy-egy térség versenyképességének javításában. A modern gazdasági fejlődés megkívánja, hogy a fokozott társadalmi és gazdasági szerepvállalás következtében az egyetem tradicionális (oktatási és kutatási) tevékenységei kibővíljenek. Ahhoz ugyanis, hogy az egyetemek képesek legyenek gazdaságfejlesztési potenciáljuk optimális kihasználására, szükséges, de nem elégséges az oktatás magas színvonala. Szükség van magas színvonalú kutatásra is, és arra, hogy mindezen eredményeket a helyi gazdaság hasznosítsa. A fenti folyamatokat leíró közismert első, második és harmadik generációs egyetemi modelleken túl a nemzetközi szakirodalomban megjelent a „negyedik generációs” egyetem kifejezés is, melyről a tudományos közösségben ugyan még nincs konszenzus, de mindenképpen érdekes és megfontolandó gondolatokat vet fel az egyetemek helyi gazdaságfejlesztési szerepvállalásáról.

Jelen tanulmány célja az, hogy áttekintse és rendszerezze az egyetemek azon aktív és passzív tevékenységeit, amelyek az adott térség versenyképességének javítását szolgálják. Körüljárjuk a „negyedik generációs” egyetemek mibenlétét, és kísérletet teszünk arra, hogy azokat az egyetemi generációk tudományosan igazolt fogalomrendszerébe helyezzük. Megvizsgáljuk továbbá, hogy megadhatóak-e olyan sikerességi faktorok, „építőkövek”, amelyek mentén a nemzetközileg sikeres, a helyi gazdasági fejlődésre jelentős hatást gyakorló egyetemek jellemezhetőek.

Miklós LUKOVICS: associate professor, Institute of Economics and Economic Development, University of Szeged; miki@eco.u-szeged.hu

Bence ZUTI: MSc student, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; zuti.bence@gmail.com

KEYWORDS: university, economic development, diamond-model

ABSTRACT: *Many successful examples prove that universities can have a significant role in the enhancement of their regions. Modern economic development demands that due to increased commitment to the needs of society and economy, the main traditional activities of universities (education and research) should be broadened and diversified. To be able to optimally exploit their potential regarding regional economic development, the presence of an outstanding educational culture is necessary but not sufficient. It is also necessary to maintain high quality standards regarding research activities and to promote the utilisation of research results among local actors and the local economy (spin-offs).*

Beyond the well-known typology of the first, second and third generation of universities that describes the above mentioned processes, the concept of the “fourth generation” of universities emerged in international literature although it has not become a topic of general consensus of the scientific community yet. However, it describes interesting facts that are worth considering regarding the economic development effects of universities.

We concluded that the most significant distinguishing characteristic is proactivity. Its purpose is to initiate and influence changes in local society and economy in accordance with the demands of a knowledge-based society.

The logic of “fourth generation” universities goes beyond the logic of third generation of universities in that “fourth generation” universities would play a larger role in affecting the local area, i.e. they should be able to form their social and economic environment, instead of just answering to local needs.

This approach involves the enhancement of strategic aspects and the spread of an innovative and flexible organisational culture. In the case of “fourth generation” universities, besides the education-research-knowledge utilisation triangle, the goal is to prepare for the conscious, planned, future-oriented development of a local economy. In this model, the university is the catalyst and one of the engines of the economy at the same time. It not only contributes to the education of professionals, scientists, entrepreneurs, but also to the formation of their environment. In the case of “fourth generation” universities, multilingual operations may be necessary due to cross-border cooperations and the presence of other network connections. A professional management will be responsible for strategic and operative activities, although local experts and professionals also have a significant role in these actions.

This study aims to review and systematise the active and passive activities of universities that can enhance the competitiveness of any given region. We review the available ideas regarding the presence of “fourth generation” universities and we attempt to integrate these into a scholarly grounded framework of university generations. Furthermore we identify and examine the potential existence of success factors or “components” that may generally characterise internationally successful universities with a notable local economic impact.

Bevezetés

Több nemzetközi példa bizonyítja, hogy a sikeres egyetemek komoly szerepet tölthetnek be térségük versenyképességének javításában, és sok esetben aktív szereplői a helyi gazdaságfejlesztési erőfeszítéseknek. Annak érdekében, hogy az egyetemek képesek legyenek gazdaságfejlesztési potenciáljuk betöltésére, szükséges, de nem elégséges az oktatás magas színvonala (első generációs egyetemi funkciók). Szükség van magas színvonalú kutatásra is (második generációs egyetemi funkciók), és arra, hogy mindezen eredményeket a helyi gazdaság szereplői hasznosítsák (harmadik generációs egyetemi funkciók). Ezen keresztül ugyanis nő a helyi vállalkozások versenyképessége, ami a térség ver-

senyképességének növekedésével járhat együtt. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy azon esetekben, amikor az egyetem gazdaságfejlesztési szerepe olyan aktív gazdaság- és térszervező funkciót jelent, amely a fentiekben túllépve stratégiai szemléletben még ki is jelöli egy-egy térség gazdasági irányvonalait, az hogyan illeszthető ebbe a tipológiába.

A térségek versenyképességét a globalizáció mellett napjainkban egyéb háttér folyamatok is befolyásolják, átalakítják, amelyekre mint térszervező erőkre érdemes és kell is figyelni. A globális versenyben a nem tárgyi javak, mint például a tudás vagy a kapcsolati tőke váltak kulcsfontosságú tényezőkké, a gazdasági fejlődés legfontosabb mozgatórugóivá. A regionális tudományban a tudást mint a regionális fejlődés meghatározó tényezőjét azonosítják. A termelés fő erejévé a tudás vált, a tudást a gazdasági növekedés újfajta motorjaként foghatjuk fel, ezáltal a tudásnak, az innovációnak, a technológiának és a tanulásnak a gazdaságban betöltött szerepét újra kell gondolni. Ez abból is következik, hogy az innovációk jelenléte a térségek versenyképességét alapvetően meghatározza, és folyamatos innováció szükséges a versenyelőnyök eléréséhez (Lengyel I. 2000a). Az innováció azonban másképpen van jelen a különböző fejlettségű térségekben, ezért fontos, hogy az eltérő fejlettségű térségekben más és más gazdaságfejlesztési stratégiákat kell alkalmazni (Lengyel I. 2003). Mindezekből az is következik, hogy a fejlett gazdaságok versenyelőnye elsősorban azok tudás-előállítási és tudáshasznosítási képességein nyugszik (Grosz, Rechnitzer 2005). E folyamatok alakításában nagy szerep jut az egyetemeknek is, oktató és kutató funkciójuk kibővül a gazdasági és társadalmi fejlődés tudatos elősegítésével (Etzkowitz 2002; Wissema 2009; Wright, Clarysse, Lockett, Knockaert 2008).

Tanulmányunkban a fenti kihívások alapján arra az alapkérdésre keressük a választ, hogy mit tehetnek az egyetemek (akár aktívan, akár passzívan) annak érdekében, hogy térségük versenyképessége növekedjék. E kérdés megválaszolásához először megvizsgáljuk az egyetemek lokális beágyazódásának kereteit. Ezt követően körüljárjuk az egyetemek potenciális gazdaságfejlesztési hatásait, input- és outputoldalú vonzatait. Az egyetemek társadalmi-gazdasági környezetének elemzését egy újfajta gondolkísérleten keresztül, a „negyedik generációs” egyetemi funkciók gondolkörében végezzük el a modern egyetemek rombuszmodellje segítségével. Végül megkíséreljük megadni azon építőköveket, sikerességi faktorokat, melyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egyetemek a lokális tér lehetőségeit optimalizálva képesek legyenek javítani térségük versenyképességét.

Az egyetemek lokális beágyazódásáról

A helyi gazdaság iránti elköteleződésnek egyre hangsúlyosabb szerepe van a modern egyetemek működése során, hiszen új társadalmi és gazdasági igények

törnek felszínre. Számos gazdasági, pénzügyi és társadalmi körülmény változása vezetett oda, hogy az egyetemek új, nyitottabb szemléletben kezdték feltérképezni környezetüket, elkötelezték magukat a lokális beágyazódás, az innovációs tevékenységek előmozdítása, valamint a helyi szereplőkkel való intenzívebb együttműködés iránt. Az ilyen típusú egyetemek létrejötte adaptív folyamat eredménye. Az adaptivitás ebben az esetben kulcsképeség, hiszen globális szinten is számos olyan, nemzeti vagy regionális szinteket érintő intézkedés mehet végbe, ahol a megváltozott körülményekhez való gyors és hatékony alkalmazkodásnak döntő szerepe van a jövőt illetően (Clark 1998).

Clark (2001) „vállalkozói” egyeteme döntően abban különbözik a „hagyományos” egyetemétől, hogy utóbbi nem tud kitörni a megszokott, kőbe véssett gyakorlatokból, míg az előbbi törekszik tevékenységei és gyakorlatai terén a megújulásra, a kortárs szemléletmód követésére. Amellett, hogy a vállalkozói egyetem felfedező természetű, jövőbe tekintő, erős identitással rendelkező intézmény is. A vállalkozói egyetem alapját többnyire a menedzsmentszemléletű vezetés és az adott piaci sajátosságok minél nagyobb mértékű kiaknázása adja.

Chatterton és Goddard (2000) ezzel párhuzamosan a regionálisan elkötelezett egyetemekről ír. Alapvetően a szerzők ezt az egyetemtípust a tanuló régiókon belül helyezik el. Ezekben a térségekben kiemelt hangsúlyt kap a tanulási folyamat, valamint a dinamikus tervezési szemlélet (Holbrook, Wolfe 2002). A tanuló régió nagyban különbözik azoktól a térségektől, melyekben a fordista szemlélet a domináns, hiszen a versenyképesség alapját nem a természeti erőforrások és a fizikai munkaerő adja, hanem a tudásteremtés és a folyamatos fejlődés. A tanuló régiókra jellemző a hálózatok, a kooperáción és tudásmegosztáson alapuló formális vagy éppen informális kapcsolatrendszerek jelenléte (Florida 1995, 533.). Kitagawa (2005) is a formális és informális tényezők tudatos formálásában és erősítésében látja a gazdaságfejlesztés lényegét, ugyanakkor kiemeli azt, hogy ez a tevékenység akkor lehet sikeres és hatékony, ha a tudástranszfer akadálymentes az érintett intézmények között. A regionális szinten elkötelezett egyetemek továbbá nagyban építenek arra, hogy bekapcsolják az oktatási, kutatási és harmadik missziós tevékenységeket a régió gazdaságának vérkeringésébe, ezáltal létrehozva hozzáadott értéket. Napjaink egyetemei lokálisan beágyazottak, ám adott esetben globális szinten küzdenek az erőforrások megszerzéséért.

Bármelyik előbb említett egyetemtípust vizsgáljuk, a törekvéseik egyértelműen leképezhetők, a működési keret határozottan megadható. A cél annak elkerülése, hogy a felsőoktatási intézmények a helyi gazdaságban elszigetelten működjenek, emellett fontos szempont annak elérése, hogy a kutatási eredményeket a helyi gazdaság hasznosítani tudja. Távolatokban az egyetemek a helyi közösségek egyik legfontosabb szereplőiként a fejlődési folyamatok előmozdítását hivatottak segíteni (Arbo, Benneworth 2007; Benneworth, Dawley 2005).

Goddard és Puukka (2008, 19.) szerint a felsőoktatási intézmények a gazdaságfejlesztéshez négy főbb módon képesek hozzájárulni. Elsőként az egyetemek hozzájárulhatnak új szektorok megteremtéséhez vagy a meglévők alakításához,

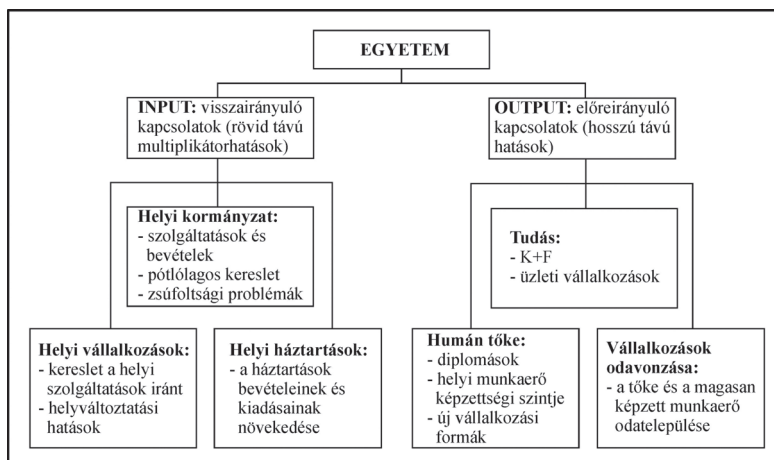
ösztönző szerepkör juthat nekik a vállalkozások létrehozásában. Másodszor, a meglévő kiváló infrastrukturális körülmények, a magasan képzett munkaerő, az erős gazdasági és társadalmi hálózatok meglétével képesek vonzani nagy, adott esetben külföldi székhelyű cégeket. Ebben az esetben is megjelenik a lokális elköteleződés mellett a globális szinten zajló verseny az erőforrásokért, tőkéért. Harmadszor, képesek az üzleti szektor diverzifikálására, az általuk létrehozott termékek, az általuk nyújtott szolgáltatások minőségének fejlesztésére. Negyedszer, stratégiai szemlélet mentén a térség domináns iparágainak folyamataiba is képesek bekapcsolódni, akár tanácsadás, akár bizonyos folyamatok hatékonyabbá tétele révén.

Az egyetemek gazdaságfejlesztési hatásairól

Az egyetemek helyi gazdasági hatásait két csoportba sorolhatjuk (Lengyel I. 2008): inputoldali rövid távú hatásokra és outputoldali hosszú távú hatásokra (1. ábra). Az egyetem saját épületeinek fenntartására és üzemeltetésére jelentős összegeket költ. Ezeket a szolgáltatásokat a helyi vállalkozásoktól rendeli meg. Az egyetemi hallgatók, az oktató és kutató munkatársak szintén helyben költik el jövedelmük bizonyos részét. Az egyetem jelenléte ösztönzi a helyi szolgáltatásokat, mindez gyarapítja a helyi önkormányzat bevételeit, de egyúttal a keresletet is a közszolgáltatások iránt.

Az egyetem rövid távú hatásai (inputoldal) befolyásolják a helyi vállalkozások keresletét, a helyi háztartások bevételeit és kiadásait, valamint a helyi önkormányzat szolgáltatásait és bevételeit.

1. ábra: Az egyetemek helyi gazdasági hatásai
Local economic effects of universities

Forrás: Lengyel I. (2008).

Az egyetemeknek köszönhetően évről évre fiatal szakképzett diplomások sokasága jelenik meg a munkaerőpiacon. A helyi munkaerő az újonnan megszerzett készségeknek és képességeknek köszönhetően könnyebben indíthat új vállalkozásokat, vagyis az oktatási intézmények megnövelhetik a vállalkozói kedvet. A friss diplomás álláskereső a térségen kívülről vállalkozásokat csábíthatnak a régióba, ami új munkahelyek létesüléséhez vezet. Az egyetem oktatói és kutatói jelentős K+F-tevékenységet folytatnak (Lengyel I. 2008).

Az egyetem hosszú távú hatásai (outputoldal) hatással vannak a humán tőke képzettségére, a külföldi tőke és munkaerő egyetem térségébe való betelepülésére, valamint az egyetemi kutatásokon alapuló üzleti vállalkozásokra.

Az inputoldali tényezők a gazdasági bázismodellben a másodlagos regionális multiplikátorhatások kiváltói, mivel a helyi szolgáltatások iránti keresletet élénkítik. Azonban ez a kereslet érdemi gazdasági növekedést nem generál, és új munkahelyeket alig hoz létre.

Az outputoldali tényezők az elsődleges regionális multiplikátorhatások gerjesztői. Olyan új cégek jöhetnek létre, alakíthatnak ki új munkahelyeket a régióban, amelyek a térségen kívülről szerzik jövedelmeiket.

Goldstein és Renault (2004) célja, hogy felmérjék az egyetemek hozzájárulásának mértékét a regionális gazdasági fejlődéshez, továbbá hogy megpróbálják elkülöníteni az egyetemek funkcióinak gazdasági hatásait. Az elemzés egysége az Egyesült Államok 312 statisztikai nagyvárostérsége az 1969–1986 és az 1988–1998 közötti periódusokra. A regionális gazdaságfejlesztés mértékegysége az egy főre jutó éves átlagkereset. Azért, hogy kiküszöböljék a makroökonómiai változásokat, minden térségben elosztották az átlagos kereseteket az Egyesült Államok azonos évre vonatkozó átlagos kereseteivel. A függő változót ezt követően képezték két egymást követő év indexének különbségével.

Az egyetemek térségi jelenlétét négy változóval mérték. Az első, hogy a térségben van-e olyan egyetem, amely a legjobb 50 kutatóegyetem közé sorolható a megfelelő periódusban. A második változó a kutatási ráfordítások összege a térség egyetemein, adott évben. A harmadik változó a térség felsőoktatási intézményeiben átadott diplomák száma évenként. A negyedik az egyetemeknek tulajdonított szabadalmak száma a térségben.

A szerzők kontrollváltozókat is választottak, amelyek segíthetnek megmagyarázni a régió gazdasági jólétében bekövetkező változásokat. Ilyenek voltak a foglalkoztatottság nagyságát reprezentáló térségtípus (kis, közepes, nagy), a térség földrajzi fekvése (Északkelet, Középanyugat, Dél, Nyugat), gazdasági szerkezete (feldolgozóipar, szolgáltatások), megközelíthetősége (nagy, közepes vagy kis méretű repülőtér), vállalkozói tevékenysége (jövedelmek, szabadalmak) és az átlagkeresetek bázisévi szintje.

A vizsgálat eredményeképpen az alábbi következtetésekre jutottak. A kutatóegyetemek jelentősen hozzájárulnak a gazdasági fejlődéshez a második periódusban. A két periódus között kezdte el éreztetni hatását az Egyesült Államokban 1980-ban elfogadott Bayh–Dole törvény, amely lehetővé tette, hogy az egyete-

mek a közfinanszírozású kutatási eredményeik felett szellemi tulajdonjogokat gyakoroljanak. A kutatás-fejlesztési tevékenység intenzívebben serkenti a gazdaságot, mint a szabadalmaztatás vagy a licenctevékenység. Bár a szabadság a gazdasági hasznosuláshoz közelebbi kategória, mégis a kutatás-fejlesztési ráfordítás a szignifikáns befolyásoló tényező. Mivel a felhalmozódó tudás számos csatornán keresztül jut a gazdaságba, így a K+F-ráfordításoknak összességében van hatása, akár informális csatornákon keresztül is. Negatív kapcsolatot fedeztek fel a diplomások munkaerőpiacán, mivel az utóbbi periódusban az telítettséget mutatott. Minél nagyobb a diplomások száma, annál kisebbek a jövedelmek, ami annak köszönhető, hogy a diplomások egymás esélyeit rontják, és így leverik a béreket.

Goldstein és Renault módszertanát a magyar kistérségekre alkalmazta Bajmócy Zoltán, Lukovics Miklós és Vas Zsófia (2009). Megállapították, hogy a magyar kistérségekre nem igazolhatók Goldstein és Renault megállapításai, és hazánkban az egyetemek helyi innovációs hatásai nem szignifikánsak.

Az egyetemek és kutatóintézetek közvetve és közvetlenül is jelentős befolyással lehetnek egy térség fejlődésére és versenyképességére, valamint gyakran fogalmazódik meg az, hogy az egyetem oktatási és kutatási funkciója csak az eredmények gazdasági hasznosulásával együtt tud hatékonyan kiteljesedni és gazdasági hatásokat eredményezni (Bajmócy 2006).

Wissema (2009) szerint napjainkban az egyetemek második nagy átalakulási folyamata zajlik (1. táblázat). Az egyetemek ebben az új fázisban nem csupán szakembereket és tudósokat (első és második generációs egyetemek), hanem szakembereket, tudósokat és vállalkozókat képeznek (harmadik generációs egyetemek).

Megállapíthatjuk, hogy egy térség versenyképességének javítását elsősorban a harmadik generációs egyetemektől várhatjuk, hiszen ez az a szakasz, ahol az egyetemek nem csupán oktatnak és kutatnak, hanem a tudáshasznosulás is döntő szempont működésükben. Mindez azt eredményezi, hogy a gazdaság és az egyetem szoros kapcsolatba kerül, melyen keresztül lehetőség nyílik az egyetemen

1. táblázat: Az első, második és harmadik generációs egyetemek néhány jellemzője
Some characteristics of the first, second and third generations of universities

Megnevezés	Első generációs egyetemek	Második generációs egyetemek	Harmadik generációs egyetemek
Cél	Oktatás	Oktatás és kutatás	Oktatás, kutatás és tudáshasznosítás
Szerep	Az igazság védelme	A természet megismerése	Értéktéremtés
Létrehoz	Szakembereket	Szakembereket és tudósokat	Szakembereket, tudósokat és vállalkozókat
Nyelv	Latin	Nemzeti	Angol
Menedzsment	Kancellár	Részmunkaidős tudósok	Professzionális menedzsment

Forrás: Wissema (2009) alapján saját szerkesztés.

képződött tudás helyi felhasználására, ami a vállalkozások versenyképességének javulásán keresztül javítja a térség versenyképességét (Vilmányi 2011).

A harmadik missziós tevékenységnek egyedül akkor van értelme, ha a szóban forgó egyetem aktív szereplője a helyi közösségnek és képes sikeresen beágyazódni a helyi gazdaságba (Benneworth, Sanderson 2009).

Az egyetemek gazdasági és társadalmi környezete

A tudásalapú társadalom szükségszerűen hozza magával a humán erőforrások jelentőségének felértékelését, mivel a gazdaságok versenyképessége nagymértékben függ a rendelkezésre álló humán erőforrások mennyiségi és főként minőségi jellemzőitől. A rendelkezésére álló humán erőforrás-állomány képzésének kulcselemei az egyetemek, melyek egyre fontosabb szerepet töltenek be a fejlett gazdaságokban.

Regionális szinten jellemző, hogy fokozottan felértékelődnek az egyetemek köré szerveződő kooperációs hálózatok. A klasszikus triple helix (újabbban quadruple helix) koncepció egyik fő gondolata, hogy adott régióban az egyetem-gazdaság-kormányzat háromszög szereplői bár megtartják alapvető tevékenységi körüket, elképzelhető, hogy bizonyos funkciókban osztoznak egymással, átfedés alakul ki (Etzkowitz 2002, 2008; Etzkowitz, Leydesdorff 2000; Lengyel B. 2004). A triple helix modell kapcsán mindig ki kell emelnünk a tudástranszfer fontosságát, ugyanakkor az egyetemnek mint aktornak komoly funkciója van regionális, társadalmi és gazdaságfejlesztési szemszögből is (Gibb, Haskins, Robertson 2013), mely megközelítést társadalmi fókusz miatt a quadruple helix gondolata felerősíti (Carayannis, Rakhmatullin 2014). Az egyetemek a munkahelyteremtő szerep mellett tőkét is képesek vonzani, továbbá közvetítő szerepkört is betöltenek a kormányzat felé történő kommunikációban (Imreh-Tóth, Lukovics 2014).

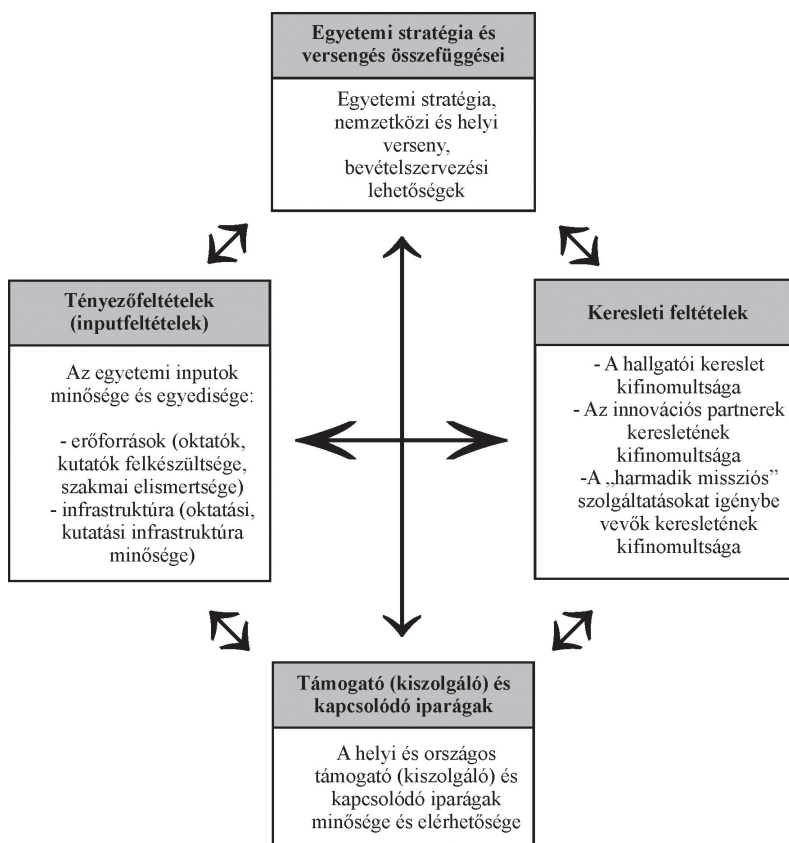
Az egyetemeknek tehát szoros együttműködést kell kialakítaniuk egyrészt a gazdaság szereplőivel, másrészt a kormányzati szervekkel, harmadrészt a helyi gazdasággal és társadalommal. Erre szükség van, hiszen egy térség szereplőinek minél szorosabb összefogása nélkülözhetetlen a területi fejlődés szempontjából (Lengyel I. 2004). Az egyetem és a piacorientált szféra szoros kapcsolata révén ugyanis lehetővé válik az egyetemen képződött tudás adott térségben történő felhasználása, ami javíthatja a helyi vállalkozások versenyképességét, ezen keresztül pedig az adott térség versenyképességét (Lukovics 2010). Napjainkban egyre több felsőoktatási intézmény kíván részt venni ebben a folyamatban, környezetükben kialakított kapcsolatokkal ösztönözni a fejlesztési folyamatokat, mintegy központi húzóerőként.

Egyre elterjedtebb azonban a felfogás, miszerint a triple helix koncepció további spirálokkal bővíthető. Ennek értelmében akár negyedik vagy éppen

ötödik spirál jelenlétéről is beszélhetünk. A szakirodalom negyedikként a média, a civil társadalom és a művészetek, ötödik spirálként a természeti, környezeti, valamint fenntarthatósági aspektusok jelentőségét tartja számon az innovációs és tudásteremtési folyamatokban (Carayannis, Campbell 2012, 2014).

A fenti logikát folytatva a következő lépés az, hogy az egyetemek gazdasági és társadalmi környezetét megpróbáljuk logikai rendszerbe foglalni. Ehhez kiváló analógiát kínál a vállalatok mikroökonómiai üzleti környezetét rendszerező Porter-féle rombuszmodell (Lengyel I. 2000b). Az eredeti Porter-rombusz tényezőit leképezhetjük egyetemi kontextusban is. Így definiálhatjuk, melyek azok a tényezők, amelyek hosszú távon is versenyelőnyhöz juttathatják az egyetemeket, az eredeti logika szerint nemzetközi versenykörnyezetet feltételezve (2. ábra). Az összetevők az egyetemi dimenzióban történő leképezéssel új tartalommal töltődnek fel.

2. ábra: A modern egyetemek rombuszmodellje
The diamond model of modern universities

A tényezőfeltételek kapcsán az egyetemek szempontjából is a humán erőforrásnak és az infrastruktúrának van a legfontosabb szerepe, tehát itt hard és soft jelleg egyaránt tükröződik. Ebben az alkotóelemben kapnak helyet azon tényezők, melyek az alapját jelentik az egyetem potenciális versenyképességének. Minél képzettebb, felkészültebb az oktatói-kutatói gárda, minél korszerűbb az infrastruktúra, annál jobb helye lehet egy egyetemnek a képzeletbeli globális ranglétrán. A tényezőfeltételek között döntően első és második generációs egyetemi funkciók kapnak helyet, azonban a kutatási háttérinfrastruktúrában impliciten a harmadik generációs jelleg is helyet kap abban az értelemben, hogy a fejlett kutatási infrastruktúrára és kutatói felkészültségre támaszkodva a sikeres egyetemek a publikációs outputokon túlmenően piacilag hasznosítható kutatási eredményeket hoznak létre.

A keresleti feltételeken minden olyan tényező iránti keresletet értjük, amelyek az egyetem tevékenységének outputját képezik. A helyi szintű igényes kereslet állandó fejlődésre készíti az egyetemeket mind oktatási, mind kutatási, mind harmadik missziós területen, ami állandó minőségi javulást eredményez, mely a nemzetközi versenyképesség szükséges, de nem elégséges feltétele. Harmóniában az inputoldallal természetesen az is fontos, hogy outputoldalon magasan képzett, magas szintű ismeretekkel rendelkező diplomások kerüljenek a munkaerőpiacra. A keresleti feltételek mind mennyiségi (hallgatók kritikus tömege), mind minőségi (megfelelés a hallgatói elvárásoknak) dimenziókat magukban rejtenek, emellett napjainkban már fontos a legkiválóbb hazai és külföldi hallgatók vonzása is. Ezen a ponton külön ki kell emelnünk az egyetemek gazdaságfejlesztési funkcióit, amely az erre vonatkozó helyi kereslet függvényében különböző formákat ölthet: fejlett térségekben az egyetem aktív szereplője a helyi gazdasági folyamatoknak és integránsan illeszkedik a helyi gazdaságba. Hallgatólagosan feltételezzük, hogy ilyen esetekben a fejlett térségek gazdasági szerkezete már markánsan kialakult, és az egyetem mind oktatási, mind kutatási, mind harmadik missziós tevékenységével ehhez a struktúrához illeszkedve aktívan részt vesz a helyi gazdasági vérkeringésben. Fejletlen térségekben ezzel szemben az egyetemeknek azzal a kihívással is szembesülniük kell, hogy a helyi gazdasági szerkezet markáns jellege még nem alakult ki (ugyanaz igaz gazdasági szerkezetátalakítás folyamatában levő térségekben). Ilyen esetekben az egyetemnek többletfunkciója kell legyen az, hogy proaktív módon a helyi gazdasági folyamatok élére állnak és a helyi gazdaságfejlesztés zászlóshajójává válnak.

A támogató és kapcsolódó iparágak jelentik mindazon partnereket, melyek közvetve vagy közvetlenül befolyással vannak az egyetem sikerességére. Az egyetemek jellemzően az üzleti szférával, valamint egyéb egyetemekkel, kutatóintézetekkel építenek ki tartós és szoros kapcsolatot.

Az egyetemi stratégia és verseny összefüggéseiben alapfeltétel, hogy az intézményi dokumentumok és stratégiák összhangban legyenek a helyi közeg sajátosságaival, hiszen ez is kritikus pont a sikeresség szempontjából.

A „negyedik generációs” egyetemek

Az egyetemek rombuszmodelljében már megjelent néhány olyan funkció, mely a harmadik generációs funkciók hagyományos értelmezésén túlmutat. A nemzetközi szakirodalomban megjelent a „negyedik generációs” egyetem kifejezés, de a tudományos közösség szakmai konszenzusa még nem jött létre a fogalomról. A kifejezés arra utal, hogy napjaink modern egyetemeinek a kielezett globális versenyben sok esetben arra is képeseknek kell lenniük, hogy proaktívan befolyásolják térségük gazdasági és társadalmi folyamatait. E folyamatok és hatások azonban közvetlenül vagy közvetetten, sokszor bonyolult áttételeken keresztül javítják egy-egy térség versenyképességét, eltérő versenyképességű régiók eseteiben más és más módon.

Annak vizsgálatára, hogy kifejezetten elmaradott térségben az egyetemek milyen módon tudnak a helyi gazdaságfejlesztésre proaktívan hatni, talán a fentebb említett „negyedik generációs” funkciók gondolata adhat egyfajta választ. Kiemelhető, hogy amikor az egyetem elmaradott térségek gazdaságfejlesztésében betöltött szerepéről beszélünk, a „negyedik generációs” jelző kissé félrevezető lehet, amennyiben a harmadik generációs egyetemek egyfajta továbbfejlesztését várjuk tőle. Tartalmát tekintve inkább a klasszikus triple helix modell egyetem helixének hangsúlyosabb szerepéről beszélhetünk (Imreh-Tóth, Lukovics 2014), hiszen az egyetem ez esetben szükségszerűen domináns szerepben van a helyi gazdaság többi szereplője között. Ezt a témakört, következőképpen az elnevezést sem tekintjük még tudományosan alátámasztott tételnek, viszont logikája nagymértékben előmozdíthatja gondolkodásunkat az elmaradott térségben megvalósuló egyetemközpontú gazdaságfejlesztésről. Krzysztof Pawlowski (2009) tanulmányát gondolatébresztőnek és vitaindítóknak tekinthetjük ebben a témában. A szerző a „negyedik generációs” egyetem hatását vizsgálta a lokális fejlődésre. Cikkében egy lengyelországi egyetemet mutat be, a Nowy Sącz székhelyű WSB-NLU-t, amely Małopolskie NUTS2-es régióban található, ahol az egy főre jutó GDP az EU-28 átlagának 56%-a (Eurostat 2014), így megállapításai különösen érvényesek az elmaradott térségekre. Arra a következtetésre jutott, hogy ezen egyetemek legfőbb megkülönböztető ismérve a proaktivitás, amellyel a felsőoktatási intézmény alapvető célja az, hogy döntő mértékben befolyásolja lokális térségének gazdasági-társadalmi változását, a tudásalapú gazdaság igényeinek megfelelően.

A „negyedik generációs” egyetemek logikája tehát annyiban mutat túl a harmadik generációs egyetemeken, hogy nagyobb szerep jut az egyetemnek a helyi gazdaságra és társadalomra való hatására: a „negyedik generációban” már ahelyett, hogy igyekezne minél inkább megfelelni a helyi gazdaság és társadalom támasztotta igényeknek, az egyetem maga alakítja társadalmi és gazdasági környezetét.

A negyedik generációs egyetemek társadalomra való hatásgyakorlása kapcsán ki kell emelnünk a felelősségteljes innováció témakörét, mint egy olyan funkciót, melyet egyértelműen negyedik generációs jellegként foghatunk fel.

Igaz ugyan, hogy a kutatás-fejlesztés és az innováció az ugrásszerű fejlődés ígéretét hordozza magában, azonban ehhez etikai dilemmák és előre meg nem jósolható hatások kockázatai is szorosan kapcsolódhatnak (Sutcliffe 2013; Von Schomberg 2013). E hatások kiküszöbölése sok esetben csak tényleges megjelenésük után lehetséges, a beavatkozás ezen időpontban viszont sok esetben már elkészt és igen költséges. A kihívásra való lehetséges preventív válaszként fejlődött ki a felelősségteljes kutatás és innováció (responsible research and innovation, RRI) kérdésköre. A felelősségteljes kutatás és innováció elmélete arra próbál válaszokat keresni, hogy hogyan lehetünk képesek a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységek felelősségteljes folytatására a felgyorsult világban úgy, hogy az nemcsak a társadalmilag elfogadott, de a társadalmat előremozdító innovációs célokat is szolgálja, fenntartható, demokratikus és igazságos módon (Owen, Macnaghten, Stilgoe 2012; Sutcliffe 2013; Von Schomberg 2013) – ez az innovációs cél pedig helyi gazdasági és társadalmi vezető szerepe által a negyedik generációs egyetemek egyik fő funkciójává válhat. A felelősségteljes kutatás és innováció témaköre világszerte kurrens témának tekinthető, napjainkra az Európai Unió innovációpolitikáját is egyre erőteljesebb mértékben befolyásolja (EC 2013a, 2013b).

A „negyedik generációs” szemléletben fontos szerepe van a stratégiai szemlélet erősödésének, valamint az innovatív, rugalmas szervezeti kultúra térhódításának. Napjainkban már szinte minden akörül forog, hogy hatékonyan tervezzük a jövőt, stratégiai szemléletben gondolkodjunk. Az egyetemek több szempontból is egyre inkább rákényszerülnek a proaktív jellegre. Fejletlen térségek egyetemei sok esetben kénytelenek váltani, hiszen a megváltozott forrás-abszorpciók körülmények miatt kénytelenek profilt bővíteni, méghozzá olyan tevékenységekre összpontosítva, melyek pótlólagos forrást biztosítanak akár állami (nemzeti és EU-s pályázatok), vállalati (tudástranszfer-tevékenység, szabadalmak piacosítása), akár társadalmi aspektusból (kulturális tevékenységek, rendezvények). Mindezek sikeréhez elengedhetetlen a sok esetben lomha, rugalmatlan szervezeti kultúra kereteinek szétfeszítése.

A „negyedik generációs” egyetem lényegét úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a társadalom, a gazdaság, a globalizációs folyamatok és az információs technológiák olyan korszakába értünk, ahol a stratégiai szemlélet jelenléte létfontosságú kérdés. Az egyetemeknek manapság még inkább tudniuk kell pozicionálni magukat lokális, regionális, nemzeti és globális szinten. Fontos a kiváló munkaerő létrehozása, az innovációk piacosításának képessége és különböző léptékeken történő adaptációjuk, valamint a hálózatok komplex rendszerének megléte. A triple helix-típusú kapcsolatrendszerek kedvező kimenetelű folyamatokat katalizálhatnak az aktorok bármelyikének szemszögéből, így a kooperációk feltehetően egyre sűrűsödnek.

A Wissema-féle csoportosítás logikáját követve szemléltetni tudjuk a „negyedik generációs” egyetemek jellemzőit, ezzel új szintre kiegészítve az 1. táblázat tipológiáját (2. táblázat). A „negyedik generációs” egyetemekben az oktatás-ku-

2. táblázat: Az első, második, harmadik és negyedik generációs egyetemek néhány jellemzője
Some characteristics of the first, second, third and fourth generations of universities

Megnevezés	Első generációs egyetemek	Második generációs egyetemek	Harmadik generációs egyetemek	Negyedik generációs egyetemek
Cél	Oktatás	Oktatás és kutatás	Oktatás, kutatás és tudáshasznosítás	Oktatás, kutatás, felelősségteljes K+F+I, tudáshasznosítás, proaktív gazdaságfejlesztés
Szerep	Az igazság védelme	A természet megismerése	Értéktերemtés	Helyi gazdasági motor szerepe, stratégiai iránykijelölés
Létrehoz	Szakembereket	Szakembereket és tudósokat	Szakembereket, tudósokat és vállalkozókat	Szakembereket, tudósokat, vállalkozókat, versenyképes helyi gazdaságot
Nyelv	Latin	Nemzeti	Angol	Többnyelvű (nemzeti és angol)
Menedzsment	Kancellár	Részmunkaidős tudósok	Professzionális menedzsment	Professzionális menedzsment és helyi szakemberek

Forrás: Wissema (2009) alapján saját szerkesztés.

tatás-tudáshasznosítás hármason kívül célként megjelenik a helyi gazdaság tudatos, tervezett, jövőorientált fejlesztése. Ebben a modellben az egyetem a gazdaság katalizátora és motorja egyben, kiemelt szerepe van a stratégiai irányok kijelölésében. Nemcsak a szakemberek, tudósok, vállalkozók képzésében, hanem azok közegének formálásában is részt vesz. Egy „negyedik generációs” egyetem esetében szükségessé válhat a több nyelven való operatív működés az összetett, határokon átnyúló kooperációk, hálózati kapcsolatok jelenléte miatt. A legfőbb stratégiai és operatív teendőként professzionális menedzsment felel, azonban ebben a munkában fontos szerepet kapnak a lokális gazdasági viszonyokat jól ismerő, gazdaságfejlesztésben jártas helyi szakemberek.

Egy sikeres „negyedik generációs” egyetem építőkövei és jellemzői

Az egyetemek versenyképességi szerepének, potenciális gazdaságfejlesztési hatásainak, gazdasági-társadalmi környezetének ismeretében kísérletet teszünk a sikeres „negyedik generációs” egyetem modelljének létrehozására.

A nemzetközileg sikeres egyetemek ismérvei funkcionként megadhatóak, azonban eltérő módszertan szerint. A világon jelenleg publikált felsőoktatási rangsorok saját szempontrendszerük szerint határozzák meg, hogy mi alapján tekintik sikeresnek az egyetemeket, azonban ezek jellemzően az oktatási és kutatási szempontra fókuszálnak. Ebből következően az első és második generációs funkciókhoz tartozó sikerességi faktorok a nemzetközi felsőoktatási rangsorokból egyértelműen leszűrhetők. A harmadik misszióhoz tartozó sikerességi faktorok a sikeres egyetemek stratégiáival közvetetten szintén megragadhatók.

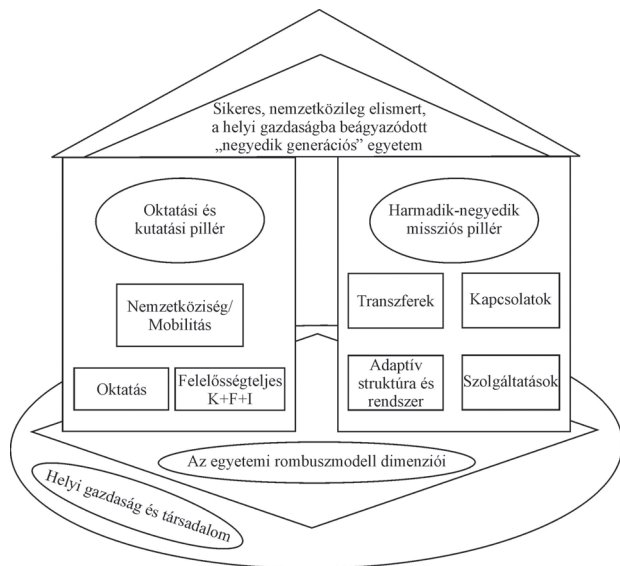
E logikára támaszkodva empirikus felmérést végeztünk annak érdekében, hogy a nemzetközileg sikeres egyetemek sikerességi faktorait a három generációhoz tartozó funkciókkal írjuk le. Szekunder kutatásunk során 6 nemzetközi egyetemi rangsor¹ kritériumrendszerét és indikátorkészletét tekintettük át abból a szempontból, hogy az egyes rangsorok mi alapján tekintenek sikeresnek egy-egy egyetemet. Tekintettel arra, hogy e rangsorok módszertana döntően az első és második generációs jegyek alapján rangsorol, a harmadik generációs funkciókhoz tartozó sikerességi faktorok feltárása e rangsorokból nem lehetséges. A harmadik generációs jellemzőket kutatásunk második fázisában tártuk fel, amikor is a nemzetközileg sikeres egyetemek (összesen 22 egyetem) tevékenységét és stratégiáját vettük górcső alá, és rendszereztük a harmadik generációs funkciók szerint.²

Az empiria eredményeire, valamint a „negyedik generációs” egyetem fentebb részletezett gondolat kísérletére támaszkodva kísérletet tettünk arra, hogy rendszerbe foglaljuk a „negyedik generációs” egyetem sikerességi faktorait (3. ábra). A modell alapját az egyetemi kontextusba helyezett rombuszmodell képezi, hiszen a helyi gazdaságba és társadalomba való beágyazódás a modern egyetem sikerességének szükséges, de nem elégséges előfeltétele. Ez alapozza meg az egyetem hatékony működését, az egyetem fenntarthatóságát és rentabilitását biztosító pénzügyi forrásoktól kezdve a magasán kvalifikált humán erőforrásokon át az infrastrukturális keretekig.

Az alapon álló két pillér az egyetemek klasszikus funkcióinak tekinthető oktatás-kutatás, valamint a harmadik-negyedik misszió. E két oszlopban kapnak helyet a legjelentősebbnek vélt építőkövek, melyek az egyetem eredményes működését segítik elő abban az esetben, ha azokat a működési keretbe integrálják. Az oktatási és kutatási pillér, továbbá a harmadik-negyedik missziós pillér modellünkben egyaránt építőkövekből áll össze, melyek úgy jöttek létre, hogy kutatásunkban összevontuk a szekunder kutatás során feltárt azon változókat (összesen 59 változóval dolgoztunk), amelyek a modell keretei között hasonlóságot mutattak. Fontos megemlíteni, hogy az ily módon létrejött építőkövek az egyes pilléreken belül nem hierarchikus felépítésűek.

Az oktatási és kutatási pillér első építőköve a nemzetköziség/mobilitás, a mobilitáson belül pedig beszélhetünk hallgatói, kutatói és oktatói mobilitásról. A nemzetközivé válással összefüggésben egy „negyedik generációs” egyetemnek nagyban támogatnia kell a hallgatói mobilitást. Jelentős kapcsolati hálóval

3. ábra: Egy nemzetközileg sikeres, a helyi gazdaság és társadalom igényeit kielégítő egyetem modellje
 Model of an internationally successful university that supplies the needs of local economy and society

kell rendelkeznie, mely által diákjai számára mobilitási programokat biztosíthat megfelelő anyagi támogatással, ugyanakkor nyitottnak kell lennie külföldi hallgatók fogadására is a világ bármely tájáról. Ugyanezen szempontoknak kell érvényesülnie abban az esetben, amikor az adott egyetem a hazai, valamint nemzetközileg elismert kutatók, oktatók, professzorok meghívását és fogadását szervezi. A nemzetköziség kritériuma egyértelműen leszűrhető a nemzetközi rangsorok indikátorkészletéből, ezért indokoltnak tartjuk külön sikerességi faktorként való szerepeltetését.

A pillér második eleme az oktatás, melynek fontos eleme a képzési portfólió, mely számos tényezőt foglalhat magában, mint például BA/BSc-, MA/MSc-, PhD-képzések, felnőttképzés, felzárkóztatási programok, valamint a képzésfejlesztés. Az oktatás mint sikerességi faktor ugyanakkor nagyon fontos minőségi tényezőkre is koncentrálni (pl. figyelembe veszi az adott intézmény díjazottainak számát, az oktatási hírnévfelmérés eredményeit, a kiadott diplomák, fokozatok számát stb.).

A pillér harmadik eleme a kutatás. Az oktatás mellett a kutatás is az egyetemek alapvető feladataihoz tartozik, nélkülözhetetlen a felsőoktatási intézmények életében. Itt fontos megemlíteni, hogy elengedhetetlen szerepe van a nemzetközi szinten is méltatott tudományos folyóiratokban való publikálásnak, a nemzetközi konferenciákon való előadások tartásának, az idézettségnek, az akadémiai hírnévnek stb. Módszertani szempontból fontos kiemelni, hogy olyan kutatásokat vesszünk számba, melyek nem külső megrendelőnek készülnek (utóbbiakat a harmadik missziós tevékenységek közé soroljuk).

Ezen a ponton kell kiemelnünk, hogy a modern negyedik generációs egyetemeknek nemcsak a kutatás-fejlesztés és innováció magas minőségére kell figyelemmel lenniük, hanem az előző fejezetben bemutatott felelősségteljes innováció eszméjének regionális szintű gyakorlati alkalmazására is. Kiemelten fontos az egyetemi elkötelezettség a jövő megóvása érdekében, ami a tudomány és innováció jelenbeli felelősségteljes kezelésével valósulhat meg. Ez a tényező a modern negyedik generációs egyetemek egyik legfontosabb funkciója lehet annak ellenére, hogy mindez nem az egyetemi rangsorokból következő sikerességi faktor.

A harmadik-negyedik missziós pillér első építőköve a transzferek. Ezen belül megkülönböztethetjük a tudástranszfert és a technológiatranszfert. A tudástranszfer megközelítése esetünkben a tacit (hallgatólagos) tudásra, míg a technológiatranszfer a kodifikált tudásra, információáramlásra irányul.

A pillér második építőköve a kapcsolatok, melyen belül megkülönböztethetünk belső és külső kapcsolatokat. Belső kapcsolatokon főként a hazai szintű (nemzetgazdasági szintű) gazdaság-kormányzat-egyetem kapcsolatrendszer értjük (triple helix modell). Külső kapcsolatokon a nemzetközi hálózatépítést vagy együttműködéseket értjük, szintén a gazdaság-kormányzat-egyetem között. Egy modern egyetem számára előnyös lehet, ha párhuzamosan alakít ki hazai és nemzetközi együttműködéseket, legyen az akadémiai vagy üzleti irányultságú. Lényeges cél, hogy a modern felsőoktatási intézmény jelentős gazdasági hatást indukáljon. Egy „negyedik generációs” egyetem esetében fontos, hogy a kialakult kapcsolatoknak, innovációs együttműködéseknek jelentős gyakorlati haszna legyen, valós problémákra adjon választ. Napjaink állandóan változó világában elengedhetlen a folyamatos innováció, az új ötletek, megoldások a vállalkozások sikereinek zálogai lehetnek. A kiváló kutatás és állandó innovációs tevékenység által az egyetem bekapcsolódhat a térség vállalatainak támogatásába, fejlesztésébe.

A pillér harmadik építőköve az adaptív struktúra és rendszer. Ezt úgy definiálhatjuk, mint egy olyan rugalmasan alkalmazkodó szervezeti felépítést az intézmény tervezése, szervezése, vezetése, ellenőrzése szempontjából, mely azt vizsgálja, hogy hogyan tudna az egyetem a leghatékonyabban működni térségében. Ide tartozik a helyi munkaerőpiac képzési igényeire, a helyi gazdasági szféra kutatási igényeire való reagálás, a helyi gazdaságfejlesztési irányok formálása stb. Az adaptív struktúra tehát olyan menedzsmentorientált vezetést mutat be, mely proaktív módon főként a helyi adottságok kiaknázására épít, és amely innovatív, rugalmas szervezeti kultúrában működik. Ez a szemlélet markánsan alapoz a helyi hálózatok kiépítettségére és a fentebb részletezett „negyedik generációs” funkciókra.

A harmadik-negyedik missziós pillér negyedik építőköve a szolgáltatások, melynek keretében új bevételszerzési lehetőségek nyílhatnak az egyetemek számára, emellett az intézmény hozzájárulhat a helyi gazdaság fejlesztéséhez, induló és működő vállalkozások fejlesztésének támogatásához, például az egyetemek tanácsadási tevékenységével (gazdaság- és vállalkozásfejlesztési szolgáltatások, főként külső megbízó számára nyújtott kutatás-fejlesztési tevékenység stb.).

A modell építőköveinek legfelső eleme az egyetemi stratégiai célt szemlélteti, vagyis annak elérését, hogy maga az egyetem nemzetközileg is elismert, a helyi gazdaságba integrálódott „negyedik generációs” egyetemmé váljon. A modern egyetemek víziója a nemzeti és globális jólét elérése és fenntartása, az imént vázolt építőelemek megvalósításával. A sikeres, nemzetközileg elismert, a helyi gazdaságba beágyazódott „negyedik generációs” egyetem mint vízió a „Mit?” kérdésre válaszol, azonban a „Hogyan?” kérdés nyitott marad. Ezt úgy tudjuk feloldani, hogy a végső stratégiai célt minden esetben leképezzük az adott helyi gazdaság és társadalom sajátosságainak megfelelően, azaz az egyetemek által létrehozott hozzáadott értékeket a lokális térség adottságaihoz igazítjuk.

Összegzés

Jelen tanulmányban áttekintettük és rendszereztük az egyetemek azon aktív és passzív tevékenységeit, amelyek egy térség versenyképességének javítását szolgálják. Megvizsgáltuk az egyetemek lehetséges gazdaságfejlesztési hatásait, melyek input- és outputoldali tényezőket, hosszú és rövid távú hatásokat egyaránt érintettek. Ezután elemeztük az egyetemek társadalmi-gazdasági környezetét. Körüljártuk egy érdekes gondolat kísérlet, a „negyedik generációs” egyetemek mibenlétét, és megpróbáltuk mindezeket az egyetemi generációk tudományosan igazolt fogalomrendszerébe helyezni. Felvázoltuk a modern egyetemek rombuszmodelljét, végül ismertettünk egy egyetemi modellt, mely tartalmazza azon építőköveket, sikerességi faktorokat, melyek egyrészt hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egyetemek a lokális térben rejlő lehetőségeket optimalizálva globális sikerre tegyenek szert, másrészt az ilyen egyetemek e keretet kitöltve képesek lehetnek arra is, hogy befolyásolják, növeljék az adott régió versenyképességét.

Tanulmányunk közvetett célja volt az is, hogy a témával foglalkozó kutatók számára további kutatásokhoz nyújtson alapot, és a „negyedik generációs” egyetemek vizsgálata – az elmélet alátámasztása, cáfolata – a továbbiakban folytatódjék. Ahogy tanulmányunkban hangsúlyoztuk, a „negyedik generációs” egyetemek témakörét és elnevezését sem tekintjük még tudományosan alátámasztott tételnek, tartalmát tekintve inkább a triple helix modell egyetem helixének hangsúlyosabb szerepéről beszélhetünk, hiszen az egyetem ez esetben szükségszerűen domináns szerepű a helyi gazdaság többi szereplője között.

Kérdés, hogy a tanulmányban tárgyalt „negyedik generációs” funkciók mint nívók elegendőek-e ahhoz, hogy generációváltásról beszéljünk. Tény, hogy az első és a második, valamint a második és a harmadik generációs egyetemek közötti „ugrás” jóval meghatározóbb volt, mint amelyről a tanulmányunkban értekeztünk. Ebben a megközelítésben elképzelhető, hogy valójában egy „három és feledik” generációs egyetemről kellene beszélnünk. A kérdés az,

hogyan van-e egyáltalán lehetőség az előző két generációváltásnál tapasztalt határozott ugrásokra, és ha igen, akkor az mely funkcióra vonatkozhat. Ha további missziókkal bővül az egyetem, nevezhetjük-e ezt a szó klasszikus értelmében vett egyetemnek vagy inkább olyan „hibrid” intézményről beszélünk, mely a megváltozott gazdasági, környezeti, társadalmi igények következtében adaptálódott a térség kihívásaihoz, elvárásaihoz.

A téma tehát a fentiekhez hasonló kutatási kérdéseket vethet fel, azonban megítélésünk szerint a tanulmányban tárgyalt „negyedik generációs” logika nagymértékben előmozdíthatja gondolkodásunkat az egyetemközpontú gazdaságfejlesztésről, különös tekintettel az elmaradott térségekben.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

- 1 Academic Ranking of World Universities, Times Higher Education World University Rankings, Quacquarelli Symonds, Scimago Institutions Rankings, University Ranking by Academic Performance, Ranking Web of Universities.
- 2 Az egyetemek stratégiáinak feltérképezése Molnár Gabriella munkája. A Zuti Bence és Molnár Gabriella által a nemzetközileg sikeres, a helyi gazdaság és társadalom igényeit kielégítő egyetem modelljéről írt dolgozat a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Közgazdaságtudományi Szekciójában a Regionális gazdaságtan II. tagozatban II. helyezést ért el.

Irodalom

- Arbo, P., Benneworth, P. (2007): *Understanding the regional contribution of higher education institutions: A literature review*. OECD, Paris (Education Working Paper; 9.)
- Bajmócy Z. (2006): Egyetemi üzleti inkubáció lehetőségei elmaradott térségekben. *Tér és Társadalom*, 3., 31–47.
- Bajmócy Z., Lukovics M., Vas Zs. (2009): *A subregional analysis of universities' contribution to economic and innovation performance*. University of Košice, Košice
- Benneworth, P., Dawley, S. (2005): Managing the university third strand innovation process? Developing innovation support services in regionally engaged universities. *Knowledge, Technology, & Policy*, 3., 74–94.

- Benneworth, P., Sanderson, A. (2009): The regional engagement of universities: Building capacity in a sparse innovation environment. *Higher Education Management and Policy*, 1., 131–148.
- Carayannis, E. G., Campbell, D. F. J. (2012): Mode 3 knowledge production in quadruple helix innovation systems. Twenty-first-century democracy, innovation, and entrepreneurship for development. *SpringerBriefs in Business*, 7., 1–63.
- Carayannis, E. G., Campbell, D. F. J. (2014): Developed democracies versus emerging autocracies: arts, democracy, and innovation in quadruple helix innovation systems. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 1.
- Carayannis, E. G., Rakhmatullin, R. (2014): The quadruple/quintuple innovation helixes and smart specialisation strategies for sustainable and inclusive growth in Europe and beyond. *Journal of the Knowledge Economy*, 2., 212–239.
- Chatterton, P., Goddard, J. (2000): The response of higher education institutions to regional needs. *European Journal of Education*, 4., 475–496.
- Clark, B. R. (1998): *Creating entrepreneurial universities: Organizational pathways of transformation*. Pergamon, Oxford
- Clark, B. R. (2001): The entrepreneurial university: New foundations for collegiality, autonomy, and achievement. *Higher Education and Management*, 2., 9–24.
- EC (2013a): *Responsible research and innovation (RRI), science and technology*. European Commission, Brussels
- EC (2013b): *Options for strengthening responsible research and innovation*. European Commission, Brussels
- Etzkowitz, H. (2002): *The triple helix of university-industry-government. Implications for policy and evaluation*. Science Policy Institute, Stockholm
- Etzkowitz, H. (2008): *The triple helix: Industry, university, and government in innovation*. Routledge. New York
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: from national systems and “mode 2” to a triple helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, 2., 109–123.
- Eurostat (2014): *GDP per capita in the EU in 2011: seven capital regions among the ten most prosperous*. Eurostat, Brussels
- Florida, R. (1995): Toward the learning region. *Futures*, 5., 527–536.
- Gibb, A. A., Haskins, G., Robertson, I. (2013): Leading the entrepreneurial university: Meeting the entrepreneurial development needs of higher education institutions. In: Altmann, A., Ebersberger, B. (eds.): *Universities in change: managing higher education in the age of globalization*. Springer, New York, 9–45.
- Goddard, J., Pukka, J. (2008): The engagement of higher education institutions in regional development: An overview of the opportunities and challenges. *Higher Education Management and Policy*, 2., 11–41.
- Goldstein, H. A., Renault, C. S. (2004): Contributions of universities to regional economic development: A quasi-experimental approach. *Regional Studies*, 7., 733–746.
- Grosz A., Rechnitzer J. (szerk.) (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs, Győr
- Holbrook, J. A., Wolfe, D. A. (2002): Knowledge, clusters and regional innovation: Economic development in Canada. In: Holbrook, J. A., Wolfe, D. A. (eds.): *Knowledge, clusters and learning regions*. School of Policy Studies, Queen's University. Kingston
- Imreh-Tóth M., Lukovics M. (2014): Egyetemközpontú vállalkozásfejlesztés elmaradott térségben: negyedik generációs egyetemi funkciók? *Marketing & Menedzsment*, 2., 43–56.
- Kitagawa, F. (2005): Entrepreneurial universities and the development of regional societies: A spatial view of the Europe of knowledge. *Higher Education Management and Policy*, 3., 65–89.
- Lengyel B. (2004): Egyetem – gazdaság – kormányzat együttműködése: a Triple Helix modell a gyakorlatban. In: Lengyel I. (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem lehetőségei a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. Kutatási háttéranyagok V. kötet. K+F és egyetemek az Európai Unióban*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 1–31.
- Lengyel I. (2000a): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12., 962–987.
- Lengyel I. (2000b): Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom*, 4., 39–86.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged

- Lengyel I. (2004): Egyetemek szerepe a helyi gazdaságfejlesztésben. In: Lengyel I. (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem lehetőségei a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. Kutatási háttéranyagok IV. kötet. Egyetemek szerepe a helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztésben.* Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 1–54.
- Lengyel I. (2008): „Távolság versus közelség” dilemma az ipari-egyetemi kapcsolatokon alapuló tudásalapú helyi gazdaságfejlesztésben. In: *A gazdasági környezet és a vállalati stratégiák.* A IX. Ipar- és Vállalatgazdasági Konferencia előadásai. Szeged, 551–562.
- Lukovics M. (2010): *Az egyetemek lehetséges szerepe a régiók versenyképességének javításában.* Kézirat. SZTE GTK, Szeged
- Owen, R., Macnaghten, P., Stilgoe, J. (2012): Responsible research and innovation: From science in society to science for society, with society. *Science and Public Policy*, 6., 751–760.
- Pawlowski, K. (2009): The ‘fourth generation university’ as a creator of the local and regional development. *Higher Education in Europe*, 1., 51–64.
- Sutcliffe, H. (2013): *A report on responsible research and innovation.* Matter, London
- Vilmányi. M. (2011): Egyetemi-ipari együttműködések a kapcsolatmarketing nézőpontjából. *Vezetéstudomány*, 1., 52–63.
- Von Schomberg, R. (2013): A vision for responsible research and innovation. In: Owen, R., Bessant, J., Heintz, M. (eds.): *Responsible innovation: Managing the responsible emergence of science and innovation in society.* John Wiley, Chichester
- Wissema, J. G. (2009): *Towards the third generation university. Managing the university in transition.* Edward Elgar, Cheltenham
- Wright, M., Clarysse, B., Lockett, A., Knockaert, M. (2008): Mid-range universities’ linkages with industry: Knowledge types and the role of intermediaries. *Research Policy*, 8., 1205–1223.

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A délkelet-ázsiai régió integrációs sikere: az ASEAN egységes termelési bázis

Integration success of Southeast Asia – the ASEAN single production base

VÖLGYI KATALIN, LUKÁCS ESZTER

VÖLGYI Katalin: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Budapest; volgyi.katalin@krtk.mta.hu

LUKÁCS Eszter: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék, Győr; eszter@sze.hu

KULCSSZAVAK: ASEAN, regionális integráció, termelési hálózatok, közvetlen külföldi befektetések

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban elsődlegesen azt vizsgáljuk meg, hogy milyen hatást gyakorol az ASEAN gazdasági közösség kialakítása a régió közvetlen külföldi befektetéseket vonzó képességére. Az ASEAN-országok gazdasági együttműködésének két jól elkülöníthető korszaka figyelhető meg. Az 1976 és 1987 közötti időszakban az ASEAN-országok regionális együttműködése importhelyettesítő iparosítás megvalósítására irányult. Majd az 1980-as évektől az ASEAN regionális egyezményei és kezdeményezései exportorientált és a közvetlen külföldi befektetésektől függő stratégiába illeszkednek. Az ASEAN-országok gazdasági integrációját az 1980-as évektől ugrásszerűen növekvő, elsősorban olcsó termelési helyet kereső közvetlen külföldi beruházások a termelési hálózatok kialakításával indították el, miközben a korai importhelyettesítő stratégia kezdeményezései szinte semmilyen eredményt nem hoztak. Az 1980-as évek végén a regionális gazdasági együttműködésben történt stratégiaváltás az előbb említett spontán piaci folyamatokat támogatta. Az utóbbi két évtizedben az ASEAN-országok regionális egyezményeinek és kezdeményezéseinek fő célja a nagymértékben liberalizált regionális piac és az egységes termelési bázis alakítása, ami elősegíti a régióban kiépült termelési hálózatok hatékony működését, és újabb külföldi befektetéseket vonz. Az ASEAN gazdasági közösség kialakítása főleg az 1997–1998-as válság alatt, illetve az azt követő években gyorsult fel. Az elmúlt évtizedben az ASEAN régió a globális közvetlen külföldi beruházások egyre nagyobb arányát tudta magához vonzani. 2013-ban az ASEAN-ba érkező közvetlen külföldi befektetések rekordszintre emelkedtek. Bizonyítottunk látjuk, hogy Délkelet-Ázsiában a gazdasági regionalizmus nagymértékben járult hozzá a közvetlen külföldi beruházások gyors ütemű bővüléséhez.

Katalin VÖLGYI: research fellow, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; volgyi.katalin@krtk.mta.hu

Eszter LUKÁCS: associate professor, Department of International and Theoretical Economics, Széchenyi István University, Győr; eszter@sze.hu

KEYWORDS: ASEAN, regional integration, production networks, foreign direct investments

ABSTRACT: In our study, we primarily analyse the impact of the creation of the ASEAN Economic Community on the region's FDI attractiveness. Two phases can be distinguished in the economic cooperation among ASEAN countries. Between 1976 and 1987, the economic cooperation in Southeast Asia was characterised by import-substitution industrialisation. Since the 1980s, however, ASEAN regional agreements and initiatives have been embedded in an export-oriented and FDI-dependent strategy.

The initiatives of the earlier import-substitution strategy did not render significant results. The economic integration of ASEAN member countries has, however, started to evolve through growing production networks created by transnational companies which were seeking for a cheap production base since the second half of the 1980s.

The shift in strategy at the end of the 1980s has supported market-led processes. For two decades, ASEAN regional agreements and initiatives have been aimed at creating a highly liberalised regional market and a single – integrated – production base which promotes the effective functioning of these production networks in the region, and has attracted new foreign investments.

The liberalisation efforts of several regional initiatives and agreements can be linked to the period of 1997–2003, when due to the Asian financial crisis, FDI inflows into the ASEAN region decreased and then stagnated. In 2003, ASEAN agreed on the creation of the ASEAN Economic Community by 2015 which is based on former regional initiatives and agreements. The efforts for accelerating regional integration contributed to the fact that ASEAN managed to increase its share in global FDI inflows considerably.

In this time of global crisis, ASEAN member countries decided to launch new regional initiatives which amended former ones to make their region more attractive for foreign direct investments. In 2013, FDI inflows into ASEAN reached a record level. As a consequence, the ASEAN region has already caught-up with China in the global FDI race.

Bevezetés

A világgazdaság jelenlegi helyzetét tekintve megállapíthatjuk, hogy a globális gazdasági válság még közel sem ért véget. Az országok továbbra is keresik a tartós gazdasági fellendülés kulcsát. A világ legnagyobb, tradicionális fejlett gazdaságai, az Egyesült Államok, Japán és az EU jelentős fiskális konszolidációra szorulnak, így a kormányzati kiadások oldaláról aligha várható ösztönzés. A válság előtti szintet meghaladó vagy még növekvő munkanélküliségi ráta pedig a magánfogyasztást fogja vissza. Az Európai Bizottság 2013-as jelentésében a külkereskedelmet nevezi meg a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés fő kulcsaként, amelynek élénkítésében a már megkötött bilaterális szabad kereskedelmi egyezményeknek és újak megkötésének kiemelt szerepet szán (European Commission 2013). A szabad kereskedelmi egyezményekben meghatározott vámleépítések és egyéb nem vámjellegű kereskedelmi korlátok lebontása tulajdonképpen a globális értékláncok hatékonyabb működését segítik elő.

Napjainkban ugyanis a világkereskedelem (az áruk és szolgáltatások) körülbelül 80 százaléka a termelési és egyéb vállalati tevékenységek határokat átlépő hálózataihoz kapcsolódik (OECD, WTO, UNCTAD 2013). Az EU-ban a szabad kereskedelmi egyezményektől a vállalati beruházások (közvetlen külföldi befektetések formájában is történő) növekedését remélik. Az unió azonban nincs egyedül a stratégiájával. A globális gazdasági válság idején a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (TTIP) és az EU–Japán szabad kereskedelmi egyezmény mellett tárgyalások indultak a Regionális Átfogó Gazdasági Társulás (RCEP) és a Transz-csendes-óceáni Társulás (TPP) kialakításáról is, amelyek jelentős világ gazdasági súllyal bíró területeket fednek le.

Az UNCTAD 2004 óta rendszeresen publikálja felmérését a nagy transznacionális társaságok külföldi közvetlen befektetéseiről, 2007 óta World Investment Prospects Survey (WIPS) címmel, amelyben a vezetőket a következő három évre vonatkozó üzleti terveikről kérdezik. A WIPS eredményei alapján 2006 óta Kelet-Ázsia és Délkelet-Ázsia Észak-Amerika és Nyugat-Európa után, olykor azok mellett vagy azokat megelőzve – tőkebefektetési szempontból – a legnépszerűbb világ régióknak számítanak (UNCTAD 2004, 2007, 2012b, 2013b). A globális értékláncok hatékony működésének és terjeszkedésének (a közvetlen külföldi befektetések növekedésének) elősegítése érdekében a szabad kereskedelmi területek és egyéb, több országot lefedő liberalizációs intézkedések¹ nem számítanak új jelenségnek.

Tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy a gazdasági regionalizmus a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségét (ASEAN)² alkotó országokban (Szingapúr, Brunei, Malajzia, Indonézia, Thaiföld, Fülöp-szigetek, Mianmar, Laosz, Kambodzsa, Vietnam) milyen szerepet játszott a – világviszonylatban is kiemelkedő színvonalat elérő – közvetlen külföldi beruházások vonzásában.

Az ASEAN-országok többsége az elmúlt néhány évtizedben több körben, időben egymást követve³ végrehajtott exportorientált és közvetlen külföldi befektetésekre támaszkodó iparfejlesztési stratégiáinak köszönhetően rendkívül gyors gazdasági növekedést mutatott és jelentős sikereket ért el a szegénység felszámolásában. A kívülről feltőkésített, többségében ma is fejlődőnek számító ASEAN-országokban az északkelet-ázsiai (japán, tajvani, dél-koreai, hongkongi), amerikai és európai vállalatok közvetlen befektetései az 1980-as években kezdtek ugrásszerűen növekedni. Elsősorban a régió kívülről származó transznacionális vállalatok a termelési hálózatokat kiépítve indították el az ASEAN-országok gazdasági integrációját.

Az utóbbi évtizedekben az is nyilvánvalóvá vált, hogy az ASEAN regionális csoportot alkotó országok nem fognak európai típusú integrációt megvalósítani. Ennek okai egyrészt a régió országainak nagyfokú diverzitásában (gazdasági fejlettség, politikai berendezkedés, kultúra), másrészt a közös gyarmati múltban keresendők. A délkelet-ázsiai országok nem hajlandók a nemzeti szuverenitásukról lemondani és nem hoztak létre szupranacionális intézményeket. Döntéseiket konszenzusos alapon, a legnagyobb közös nevezőt elérve hozzák meg. Az ASEAN-országok elsősorban azért működnek együtt a gazdasági területen, hogy a

régióba települt vagy ott letelepedni kívánó transznacionális vállalatok működésének kedvező feltételeket teremtsenek. Az ASEAN-országok több mint két évtizede dolgoznak az akadályoktól mentes termelési bázis és a minél nagyobb mértékben liberalizált regionális piac (az úgynevezett ASEAN gazdasági közösség) kialakításán, amely vonzó a hálózatosodó transznacionális vállalatok számára.

Mielőtt rátérnénk az ASEAN gazdasági közösség bemutatására, először röviden szólunk az ASEAN korai (1976 és 1987 közötti) regionális gazdasági kezdeményezéseiről, amelyek közös importhelyettesítő iparosítási stratégia megvalósítására irányultak. Majd tanulmányunk harmadik részében az ASEAN gazdasági közösség közvetlen külföldi beruházásokra gyakorolt hatását vizsgáljuk meg.

A regionális gazdasági együttműködés korai kezdeményezései

Az ASEAN-t létrehozó 1967-es bangkoki nyilatkozatban a kezdeti gazdasági kötelezettségvállalások viszonylag szűkre szabottnak bizonyultak, hiszen még a (kormányzati kezdeményezésű) gazdasági integráció első fokát jelentő szabad kereskedelmi övezet kialakítása sem került szóba (Hoon 1992). A gyarmati uralom alól felszabaduló országok elsősorban a nemzetállam és a nemzetgazdaság építésére koncentráltak. A hagyományosan ipari és mezőgazdasági nyersanyagokat exportáló országok az 1970-es évekig jellemzően importhelyettesítő iparpolitikát folytattak, egymás közötti gazdasági kapcsolataik nem voltak erősek, fő kereskedelmi partnereik a régió kívüli fejlett országok voltak. A közvetlen külföldi befektetéseket pedig erőteljesen korlátozták.⁴

Az ASEAN érdemi működését 1976-ban kezdte meg, és a regionális gazdasági együttműködés területén az első konkrét lépések szintén az 1970-es évek második feléhez köthetők. Az ENSZ keretében készült Kansu-jelentés (1974) több regionális együttműködési javaslatot megfogalmazott az ASEAN-országok számára: ASEAN ipari projektek (AIP), ASEAN preferenciális kereskedelmi egyezmény (APTA), ASEAN ipari kiegészítés (AIC). Ezek a kezdeményezések jelentették az 1976 és 1987 közötti intraregionális együttműködés alapját, amely a nehéz- és vegyiparban közös (regionális) importhelyettesítő iparosítási stratégia megvalósítására irányult (Shimizu 1998). A kezdeményezések végrehajtásában, a projektek kiválasztásában a bürokráciának fontos szerep jutott. A projektek az erőforrások megosztásán és a hazai piac regionális kiterjesztésén alapultak.

Az első gazdasági kezdeményezések az ASEAN ipari projektek voltak, amelyek elindításáról az ASEAN-országok 1976-ban döntöttek. A tervezett, elsősorban állami tulajdonú⁵ és irányítású nagyprojektekből egy jutott minden ASEAN-országra (karbamid (műtrágya) – Indonézia, Malajzia; nyers szóda – Thaiföld; foszfátműtrágya – Fülöp-szigetek; dízelmotor – Szingapúr).⁶ Az eredetileg tervezett öt projektből azonban csak kettő valósult meg. Az ASEAN Titkárság által elkészített jelentés alapján a projektek egy része általában véve azért nem valósult meg,

mert nem készült megfelelő megvalósíthatósági tanulmány, valamint hiányoztak a pénzügyi és technikai feltételek (Ravenhill 1995). Valójában elsősorban arra vezethető vissza az ipari projektek sikertelensége, hogy mindegyik ország saját ipari fejlődését tartotta szem előtt, és nem hagyta jóvá más országok projektjeit.

Az intraregionális kereskedelem növelésére az ASEAN-országok 1977-ben írták alá az ASEAN preferenciális kereskedelmi egyezményt (APTA). Az egyezménybe bevont termékekről és a vámkedvezmény mértékéről a felek két- vagy többoldalú tárgyalásokon döntöttek. A kétoldalú tárgyalásokon kialakított vámkedvezményt – a legnagyobb kedvezmény elve alapján – a többi ASEAN-országra is kiterjesztették (Ooi 1981). Az egyezmény minél szélesebb termékkörre való kiterjesztése és a vámkedvezmények növelése azonban nem gyakorolt jelentősebb hatást az intraregionális kereskedelemre. A preferenciális kereskedelmi egyezmény eredménytelensége azzal magyarázható, hogy az országok gyakran olyan termékekre adtak vámkedvezményt, amelyeket nem gyártottak a régióban vagy amelyekkel nem kereskedtek. Az 1980-as évek vége felé a kedvezmények közel 16 000 termékre vonatkoztak, amelyek az ASEAN-on belüli kereskedelemnek csupán 1 százalékát tették ki (Yam, Heng, Low 1992).

A következő regionális gazdasági kezdeményezés az 1981-ben bevezetett ASEAN ipari kiegészítés volt, amely az ASEAN ipari termelésének vertikális integrációját kívánta elősegíteni (Naya, Plummer 1997). A megállapodás egy-egy iparágban a kiegészítő termékek gyártását allokalta az országok között, amelyek régióon belüli kereskedelmére 50 százalékos vámkedvezmény vonatkozott. Az ipari kiegészítésbe bevont termékekről az ASEAN Kereskedelmi és Ipari Kamara döntött, amely együttműködött a magánszektoralal. Több projektjavaslat született, de végül csak egyet hagytak jóvá az autóiparban, amely nem is hozott jelentős eredményt. Az ipari kiegészítés sikertelensége a résztvevők (kormányzat, magánszféra) egyet nem értésének, a túl bürokratikus, hosszan elhúzódó engedélyeztetésnek is köszönhető. Ezeken túl közrejátszott a tagországok érdektelensége, mivel azok inkább hazai autóiparuk fejlesztésére koncentráltak, amelybe transznacionális vállalatokat vontak be (Tongzon 2002).

Az 1983-ban elindított ASEAN ipari közös vállalat (AIJV) program már nem az ENSZ által javasolt kezdeményezés volt, de szintén a közös ipari termelés elősegítésére és relatíve kisméretű projektek megvalósítására irányult. A projektekben két vagy több ASEAN-ország (vállalat) működött közre, valamint lehetőség nyílt külföldi, nem ASEAN-ország (vállalat) részvételére is. (Miközben az ASEAN-országok továbbra is fenntartották a korlátozásait a közvetlen külföldi tőkével szemben.) A közös vállalatban legalább két ASEAN-országnak 51 százalékos tulajdonnal kellett bírnia ahhoz, hogy az előállított termék az ASEAN-on belül minimum 50 százalékos vámkedvezményt élvezhessen. A magánszektor azonban kevés érdeklődést mutatott az ipari közös vállalat kezdeményezése iránt. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy a program kevés publicitást kapott, másrészt a projektek állami engedélyeztetése sokáig elhúzódott (Ravenhill 1995). 1994 végéig csupán 23 projektet hagytak jóvá.

A fentebb bemutatott korai kezdeményezések nem tudtak a tervezett formában kibontakozni, és nem is hoztak jelentős gazdasági eredményt a regionális kapcsolatokban. Összességében a korai kezdeményezések sikertelensége elsősorban a hatékony és támogató intézményi keret hiányával, a bürokratikus, elhúzódó államközi tárgyalásokkal, a kezdeményezések versenyt kizáró jellegével magyarázható (Yam, Heng, Low 1992). Ezen kívül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az egyes ASEAN-országok számára a saját nemzetállam, a saját nemzetgazdaság fejlesztése élvezett prioritást.

Az ASEAN-országok egyéni gazdaságfejlesztésében az 1980-as évek közepén stratégiaváltás történt. A délkelet-ázsiai országok az importhelyettesítő helyett az exportorientált iparosításra helyezték a hangsúlyt, amelynek megvalósításában jelentős szerepet szántak a közvetlen külföldi befektetéseknek. A stratégiaváltásra nyilvánvaló magyarázatként szolgálhat az ipari és mezőgazdasági árak 1982 és 1986 közötti gyors zuhanása, az általa kiváltott recesszió, valamint az 1960-as évektől exportorientált iparfejlesztést végrehajtó ázsiai országok (pl. Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, Szingapúr) példaértékűen dinamikus gazdasági növekedése. Az 1980-as évek második felétől az ASEAN-országok jelentős liberalizációt, deregulációt és reformokat indítottak el, ami egybeesett a régióba irányuló közvetlen külföldi beruházások gyors ütemű bővülésével. Az északkelet-ázsiai (pl. Japán, hongkongi, tajvani, dél-koreai), európai és amerikai transznacionális vállalatok befektetései által kiépülő termelési hálózatok (pl. elektronikai ipar, autóipar, textil- és ruházati ipar) indították el a délkelet-ázsiai országok gazdasági integrációját és teremtették meg az alapot a további regionális gazdasági együttműködéshez.

A regionális gazdasági együttműködés szerepe az 1980-as évek végétől különösen felértékelődött az ASEAN számára, amikor a tagországok által alkalmazott, közvetlen külföldi befektetésekre nagymértékben támaszkodó exportorientált iparosítási stratégia számos kihívással kényszerült szembenézni. Egyrészt más fejlődő országok (pl. Kína és India) is hasonló gazdaságfejlesztési útra léptek, konkurenciát támasztva a délkelet-ázsiai országok számára a közvetlen külföldi befektetések vonzásában, másrészt a regionalizmus erősödésében (pl. NAFTA, EU) az ASEAN-országok a külföldi tőke elterelődésének veszélyét látták, harmadrészt az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság hatására átmenetileg megrendült a befektetői bizalom a régió iránt. Ezért az ASEAN-országok az 1980-as évek végétől a regionális gazdasági együttműködést (a regionális integrációs egyezményeket) arra használják fel, hogy ezekre a kihívásokra válaszoljanak. A regionális integrációs egyezmények által kívánják az egyes gazdaságok közötti akadályokat lebontani, a piacot kiterjeszteni, a régiót még vonzóbbá tenni a külföldi befektetők számára, és a már kiépült termelési hálózatok hatékonyabb működését elősegíteni.

A délkelet-ázsiai országok 2015-re tervezik kialakítani az ASEAN gazdasági közösséget, amelynek fő pillérét (az általuk használt definíció szerint) egy olyan egységes piac és termelési bázis képezi, ahol az áruk, szolgáltatások, befekteté-

sek, a képzett munkaerő szabadon, a tőke pedig szabadabban áramlik (ASEAN Secretariat 2009). Az ASEAN gazdasági közösség kialakításának tervét a tagállamok legelőször 1997-ben, az ASEAN 2020 vízióban fogalmazták meg. Az ASEAN gazdasági közösség 2020-ig történő kialakításáról a tényleges döntés 2003-ban, az ASEAN állam- és kormányfők találkozóján született meg. Majd 2007-ben a tagállamok a céldátumot 2020-ról 2015-re módosították, és elfogadták az ASEAN gazdasági közösség 2008 és 2015 közötti forgatókönyvét. A céldátum (2015) elenére mindenképpen szükséges hangsúlyozni, hogy az ASEAN gazdasági közösség kialakítása több évtizede (az 1980-as évek végétől) tartó integrációs folyamat, amelyet számos regionális gazdasági egyezmény támogat, és amely 2015 után is folytatódni fog. Vagyis a céldátum sokkal inkább egy közbenső fejlődési állomásnak tekinthető. A következőkben sorra vesszük azokat a regionális egyezményeket és kezdeményezéseket, amelyek a 2015-re kialakítandó ASEAN gazdasági közösség alapjául és egyben a régió közvetlen külföldi befektetéseket vonzó képességének növelésére szolgálnak.

Regionális gazdasági együttműködés az 1980-as évek végétől

1987-ben az ASEAN-országok megkötötték az ASEAN befektetésösztönző és védelmi egyezményt vagy más néven az ASEAN befektetési garanciáról szóló egyezményt (IGA), amelynek célja olyan közös befektetésvédelmi szabályok kialakítása volt, amelyek támogatják a fejlett technológiák, a know-how és a befektetések intraregionális áramlását. Az egyezmény – többek között – a kiskereskedelem, államosítás, kártalanítás, átruházás, tőkerепatriálás kérdéseivel és a vitás ügyek rendezésével foglalkozott.

1988-ban az ASEAN ipari kiegészítés megújított verziójaként bevezették a márka-márka kiegészítést (BBC) az autóiparban. Ennek elindítását a japán Mitsubishi Motors kezdeményezte. Minden jóváhagyott kiegészítési projekt meghatározott autómárkamodellek alkatrészeinek két vagy több ASEAN-ország közötti kedvezményes (50 százalékos vámengedmény) kereskedelmét jelentette. A japán magánszféra oldaláról jövő kezdeményezés nem véletlen, mivel a Mitsubishi, a Toyota és a Nissan az 1980-as évek végére az ASEAN autópiacának jelentős részét uralták, és a jen erősödésével az alkatrészgyártók is megjelentek a délkelet-ázsiai országokban, hogy a régióból lássák el a gyártóüzemeket, miközben az ASEAN-országok – az általános kereskedelmi liberalizáció ellenére – az autóipart védő vámokat magasán tartották. Shimizu (1999) vállalati kutatásaiból kiderül, hogy a márka-márka kiegészítés csak azért működhetett, mert a japán alkatrészgyártók termékei nem voltak helyettesíthetők a helyi autóipari alkatrészgyártók termékeivel. A márka-márka kiegészítés végrehajtásával is felmerültek problémák. Például adminisztratív akadályok miatt a projektek engedélyeztetése elhúzódott, vagy ha egy autómoddellen valamit megváltoztattak,

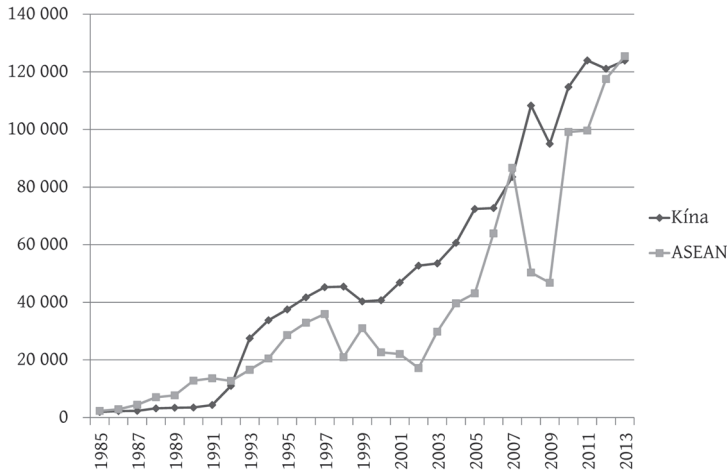
akkor újra kellett pályázni a márka-márka kiegészítésre. Indonézia pedig saját autópára védelme érdekében – egy ideig – nem vett részt a kezdeményezésben. Mindezek ellenére a márka-márka kiegészítés – a korai kezdeményezésekhez képest – sikeresnek ítéltető. Elsősorban a japán autópári vállalatok használták ki a programot, amely támogatta az autópári befektetések növekedését az ASEAN régióban (Yoshimatsu 2000).

Az ASEAN-országok regionális gazdasági együttműködésében az 1992-ben aláírt ASEAN szabad kereskedelmi övezetről (AFTA) szóló megállapodás mérőkövető tekinthető. A szabad kereskedelmi övezet kialakítása már korábban is felvetődött, de az ASEAN-országok saját gazdaságuk védelme érdekében nem kötelezték el magukat mellette. (A szabad kereskedelmi egyezmény elődjének számító ASEAN preferenciális kereskedelmi egyezmény is tulajdonképpen ezért nem bizonyult sikeresnek). Az 1990-es évek elején a világ gazdaságban és -politikában végbemenő változások azonban megváltoztatták az ASEAN-országok szabad kereskedelmi egyezményhez való hozzáállását. A hidegháború végével a kommunista fenyegetettség megszűnt, amely korábban összetartotta az ASEAN-országokat. Így az egyezmény létrehozása egyrészt az ASEAN regionális szervezetként való funkcionálását erősítette meg. Másrészt a szabad kereskedelmi egyezmény védelmi mechanizmusként is szolgált, mivel a tagállamok attól féltek, hogy gazdasági csoportjuk marginalizálódik a regionalizálódó világ gazdaságban. Harmadrészt az ASEAN-országok attól tartottak, hogy a közvetlen külföldi beruházások el fognak terelődni Kína irányába (Ravenhill 1995). (1993 volt az első olyan év, amikor több közvetlen külföldi befektetés áramlott Kínába, mint az ASEAN régióba – 1. ábra.) Az ASEAN-országok a szabad kereskedelmi övezet kialakításával a régióban kiépült termelési hálózatokon belüli kereskedelem lebonyolításához kapcsolódó tranzakciós költségeket kívánták csökkenteni. (A márka-márka kiegészítéshez hasonlóan a szabad kereskedelmi egyezmény létrehozásában is fontos szerepet játszottak a japán transznacionális vállalatok.)

Annak ellenére, hogy egyértelmű volt a szabad kereskedelmi egyezmény célja, megvalósítása mégsem volt zökkenőmentes, mivel mindegyik ország (kivéve Szingapúr) igyekezett saját gazdasági érdekeit szem előtt tartani (és bizonyos termékek esetében a vámleépítést késleltetni – pl. Malajzia az autópárban). A szabad kereskedelmi egyezmény kialakításának több mint két évtizedes folyamata alatt a tagállamok a vámok leépítésének határidejét többször módosították (általában előrehozták), a vonatkozó termékek körét folyamatosan bővítették. A tagállamok jellemzően az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság alatt, valamint az azt követő néhány évben hozták meg az áruipari integrációt felgyorsító intézkedéseket.

Indonézia, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld, Brunei és a Fülöp-szigetek – a legtöbb termék esetében – az importvámtarifák 0–5 százalékra csökkentését (először 2008-ra, 2005-re, 2003-ra és végül 2002-re), majd teljes megszüntetését 2010-re vállalták. 2010-re Indonézia, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld, Brunei és a Fülöp-szigetek a vámtarifasorok 99 százalékánál megszüntette a vámokat.⁷ A szegényebb ASEAN-országok (Kambodzsa, Laosz, Mianmar, Vietnam) kedvez-

1. ábra: Közvetlen külföldi beruházások beáramlása Kínába és az ASEAN-ba (millió USA-dollárban)
Foreign direct investment inflows to China and ASEAN (in million US dollars)

Forrás: UNCTADSTAT (1985–1989); UNCTAD 2014, Annex table 01 (1990–2013).

ményeket kaptak, így esetükben a vámleépítés hosszabb ideig történik. Vietnam 2006-ra, Laosz és Mianmar 2008-ra, Kambodzsa pedig 2010-re vállalta az importvám-tarifák 0–5 százalékra történő csökkentését. 2010-re Kambodzsa, Mianmar és Vietnam a vámtarifasorok 99 százalékánál, Laosz pedig 95 százalékánál 0–5 százalékra csökkentette a vámokat; az országok 2015-re vállalták az importvám-tarifák teljes megszüntetését. Figyelembe véve az érzékeny termékekre vonatkozó vámleépítési vállalásokat, Kambodzsa, Laosz, Mianmar és Vietnam várhatóan 2017-re a vámtarifasorok 98 százalékánál teljesen megszünteti a vámokat (Okabe, Urata 2013).⁸

A szabad kereskedelmi megállapodás végleges formájáról elmondható, hogy rendkívül széles körű. Az ASEAN-országok átlagosan csak húsz agrártermékre nem vállalták a vámok teljes megszüntetését (Kawai, Wignaraja 2013). Az ASEAN-országok 2009-ben írták alá az ASEAN árukereskedelmi egyezményt, amely az ASEAN-árukereskedelem liberalizációjának szinte minden területét (tarifák és nem tarifális korlátok megszüntetése, egységes vámnómenklatúra kialakítása, vámjáráások egyszerűsítése stb.) átfogja és a közel két évtizede tartó liberalizációs tevékenységek összegzéseként értelmezhető.

A szabad kereskedelmi megállapodás aláírása után néhány évvel az ASEAN-országok a gazdasági integráció további, a szolgáltatáskereskedelemre is kiterjedő bővítéséről döntöttek. 1995-ben írták alá az ASEAN szolgáltatások-ról szóló keretszerződést (AFAS). A keretszerződés célja a szolgáltatások intra-regionális áramlása előtti korlátok lebontása, vagyis a szabad piacra lépés és a szolgáltatók (természetes személyek) mozgásának és egyenlő nemzeti elbánásban való részesítésének biztosítása. Ennek megfelelően a szolgáltatásokról szóló

keretszerződés szabályozza a szolgáltató ágazatokban történő intraregionális befektetések liberalizálását. A keretszerződés vállalásait tekintve túlmutat az általános szolgáltatáskereskedelmi egyezmény (GATS) előírásain. 2003-ban az ASEAN-országok – a piacra jutás felgyorsítása érdekében – az ASEAN mínusz X formula bevezetése mellett döntöttek, amellyel biztosították annak a lehetőségét, hogy az ASEAN-országok közül a piaci nyitásra készek előre tudjanak haladni bizonyos szolgáltatások liberalizációjával, anélkül, hogy a részt nem vevő ASEAN-országoknak kedvezményeket biztosítanának (Chirathivat, Srisangnam 2013). A szolgáltatások liberalizációja tárgyalási fordulókön történik. Vannak prioritást élvező szolgáltatások (pl. e-ASEAN: információs és kommunikációs technológiák és e-kereskedelem, egészségügy, légi közlekedés, turizmus és logisztika), amelyek esetében a liberalizációs folyamatot felgyorsították. A fő célkitűzés szerint az ASEAN-országok 2015-re szeretnék a korlátok jelentős részét lebontani a szolgáltatáskereskedelemben.

1996-ban vezették be az ASEAN ipari együttműködés (AICO) programját, amely az ASEAN ipari közös vállalat programot és a márka-márka kiegészítést váltotta fel. Az ipari együttműködési program megszületése és működése – a korábbi kezdeményezésekhez hasonlóan – nem volt problémamentes. Az ASEAN-országok már a szabad kereskedelmi egyezmény bevezetését követően, 1995-ben meg akarták szüntetni a márka-márka kiegészítést, mivel úgy gondolták, hogy a szabad kereskedelmi egyezmény elegendő ösztönzést nyújt majd a befektetők számára. Az ASEAN-országok cselekvésében azonban jelentős ellentmondás alakult ki, amely a nemzeti érdekek előtérbe kerülésének volt köszönhető. Miközben a közvetlen külföldi befektetések növelése prioritásnak számított, addig az ASEAN-országok mégis a márka-márka kiegészítés megszüntetéséről döntöttek, mivel az abból eredő hasznot csak a külföldi autóipari vállalatok élvezték (Yoshimatsu 2000). Ráadásul a szabad kereskedelmi egyezmény az autókat és az autóipari alkatrészeket az átmeneti kizárási listába helyezte, ami annyit jelentett, hogy a vámok leépítése csak később vált lehetőséggé. Mindezek után nem meglepő, hogy a japán autóipari vállalatok (a márka-márka kiegészítés fő haszonélvezői) és a japán kormány is tiltakoztak a megszüntetés ellen, és alternatíva bevezetését kérték. Végül 1996-ban elindították az ipari együttműködési programot. A program megelőlegezte a szabad kereskedelmi egyezmény által kínált 0–5 százalékos vámkedvezményt, a két vagy több ASEAN-országban működő feldolgozóipari vállalatok közötti kereskedelemben. A programban olyan vállalatok vehettek részt, amelyekben a hazai (valamelyik ASEAN-ország) tulajdon aránya legalább a 30 százalékot elérte.⁹ Az ASEAN-országok szerették volna a hazai vállalatokat is minél inkább bevonni az ipari együttműködési programba. A program elindítása és kiterjesztése csak nehézségek árán valósult meg. A projektek engedélyeztetése az előírtaknál jóval hosszabb ideig tartott. De előfordult olyan eset is, hogy egy ország nem járult hozzá adott ipari együttműködési projekthez, mivel attól tartott, hogy az hátrányosan érintheti a hazai piacát. A kötelező hazai (ASEAN) tulajdonarány pe-

dig gyakran a transznacionális vállalatok érdekeinek nem kedvezett. Az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság azonban megváltoztatta az ASEAN-országok ipari együttműködési programhoz való hozzáállását. A tagállamok könnyítették az keretfeltételeken (pl. átmenetileg megszüntették a 30 százalékos hazai tulajdonarány követelményét). A program ténylegesen csak 1998-ban kezdődött el. Az ipari együttműködési projektek nagy része az autóiipari vállalatokhoz köthető, kisebb mértékben az elektronikai és élelmiszer-ipari vállalatok is éltek a program által kínált kedvezményekkel. 2011-ig körülbelül 130 projektet hagytak jóvá, amelyekben döntő többségében japán vállalatok (Toyota, Honda, Nissan, Mitsubishi, Denso, Asahi Glass, Sony, Matsushita stb.) vettek részt (ASEAN Secretariat 2013). Az ipari együttműködési program 2011-ben szűnt meg, amikor a szabad kereskedelmi egyezmény megvalósult.¹⁰ Az ipari együttműködési program a korábbi hasonló ipari együttműködési kezdeményezésekhez képest mindenképpen sikeresnek tekinthető. Elsősorban a külföldi autóiipari vállalatok terjeszkedését, termelési hálózatainak kiépülését segítette elő a délkelet-ázsiai régióban. Így részben a programnak köszönhetően a regionális integráció magas szintje alakult ki az ASEAN autóiiparában (Sim 2011).

A közvetlen külföldi beruházások növelésére tett következő lépés 1998-ban az ASEAN befektetési övezetről (AIA) szóló keretszerződés aláírása volt. Az övezet kialakítása az intra- és interregionális közvetlen külföldi befektetések növelésére egyaránt irányult. A keretszerződés elfogadásának időzítése nem véletlen, hiszen az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság a tőkebeáramlás jelentős visszaesésével járt. A befektetési övezet eredeti célkitűzése szerint az ASEAN alapító tagországai és Brunei 2010-re, Vietnám 2013-ra, Laosz és Mianmar (később Kambodzsa) 2015-re vállalták, hogy nemzeti elbánásban részesítik az ASEAN-befektetőket, (néhány kivétellel) minden feldolgozóipari ágazatot megnyitnak előttük. Ugyanezt vállalták a nem ASEAN-befektetőkkel szemben is, csak éppen 2020-ra. A befektetések fokozatos liberalizációja 1998-ban elindult, ugyanakkor az ASEAN-országok listákban határozták meg azokat az ágazatokat, amelyeket nem azonnal nyitnak meg. A régió kívüli befektetőkkel szemben alkalmazott „diszkrimináció”, vagyis a későbbi piaci nyitás mindenképpen különösnek tűnhet, mivel az ASEAN-ba irányuló közvetlen külföldi befektetések többsége a régió kívülről érkezett. A befektetési övezetről szóló megállapodás – a többi regionális egyezményhez hasonlóan – szintén nem maradt meg sokáig az eredeti formájában. 2001-ben – egybekel mellett a közvetlen külföldi befektetések többéves mélypontra süllyedésével (1. ábra) – az ASEAN-országok a következő változtatások végrehajtása mellett döntöttek: egyrészt a befektetési övezet egyezménye által meghatározott liberalizációt kiterjesztették a következő ágazatokra: mezőgazdaság, halászat, erdőgazdálkodás, bányászat, a hozzájuk és a feldolgozóiparhoz kapcsolódó szolgáltató ágazatok; másrészt Szingapúr, Malajzia, Indonézia, Thaiföld, Brunei és a Fülöp-szigetek 2010-re, Mianmar, Kambodzsa, Laosz és Vietnám 2015-re vállalta, hogy megnyitja a feldolgozóiparát és a liberalizációba bevont többi ágazatot a nem ASEAN-befektetők előtt; harmadrészt felgyorsították az intraregionális feldol-

gozóipari beruházások liberalizációját: az ASEAN alapító tagországok, Brunei és Mianmar 2003-ra, Vietnam, Laosz és Kambodzsa 2010-re vállalták a feldolgozóipari ágazatok megnyitását az ASEAN-befektetők előtt. 2009-ben a befektetési övezetet és a korábbi, befektetési garanciáról szóló egyezményt az ASEAN-országok az ASEAN átfogó befektetési egyezménybe (ACIA) integrálták. Nevének megfelelően ez az egyezmény rendkívül széles körű: kiterjed a befektetések liberalizációjára, védelmére és ösztönzésére. Az átfogó befektetési egyezmény a befektetési övezet egyezményében meghatározott gazdasági ágazatokban segíti elő a további liberalizációt. Az átfogó befektetési egyezmény fő célja az ASEAN-t egységes, liberalizált befektetési övezetté alakítani, ami elősegíti a transznacionális vállalatok hálózatosodását és ösztönzi a fejlettebb ASEAN-országok befektetéseit a szegényebb indokínai tagországokban.

Az áru- és szolgáltatáskereskedelemre, valamint a befektetések liberalizációjára irányuló regionális kezdeményezéseket, megállapodásokat időben csak jóval később követte a munkaerő szabad mozgására irányuló egyezmény. A délkelet-ázsiai országok 2012-ben írták alá a természetes személyek mozgásáról (MNP) szóló egyezményt. A 2012-es egyezmény előtt a szolgáltatásokról szóló keretszerződés szabályozta a szolgáltatást nyújtó természetes személyek régióbeli áramlását. A természetes személyek mozgásáról szóló egyezmény nem hozott túl sok újdonságot a korábbi vállalásokhoz képest. Az ASEAN-országok 2015-re a képzett munkaerő szabad áramlásának megvalósítását tűzték ki célul. Az egyezményben azonban ténylegesen nincs szó a képzett munkaerő szabad áramlásáról, hanem csak a vízum és a munkavállalási engedély kiadásának felgyorsításáról, könnyebbé tételéről. Az egyezmény olyan természetes személyek határozott idejű tartózkodását szabályozza, akik tevékenysége határon átnyúló áru- és szolgáltatáskereskedelemhez vagy befektetésekhez kapcsolódik.¹¹

A fentebb bemutatott regionális egyezményekből és kezdeményesekből jól látszik, hogy Délkelet-Ázsiában a regionális integráció megvalósítása viszonylag nehézkes és hosszan elnyúló folyamat, amire több magyarázat is adható. Egyrészt az 1980-as évek végén a közel azonos fejlettségű ASEAN-tagállamok sok esetben egymás versenytársai voltak, így féltek a regionális piaci nyitástól, amely végül csak lassan bontakozott ki. Másrészt az ASEAN az 1990-es években bővült ki az alacsonyabb jövedelmű indokínai országokkal (Vietnam, Mianmar, Kambodzsa, Laosz), amelyek ugyan csatlakoztak a regionális egyezményekhez, de fejlettségbeli hátrányuk miatt és nemzeti piacaik védelme érdekében kedvezményeket kaptak, amelyek lassították, meghosszabbították a regionális integrációs folyamatot. Ugyanakkor az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság alatt és az azt követő néhány évben a régióba irányuló közvetlen külföldi befektetések visszaesésének, illetve stagnálásának hatására új regionális egyezmények születtek, és a bennük és a korábbi egyezményekben foglalt liberalizációs kötelezettségvállalások megvalósítását a tagállamok felgyorsították. A 2008-ban kitört globális gazdasági válság alatt az ASEAN-tagállamok újabb, a regionális integrációt mélyítő egyezményeket fogadtak el. Az ASEAN regionális egyezményei – annak ellenére, hogy

rendkívül ambiciózusak – ténylegesen nem vezetnek el az egységes piachoz. Mivel a délkelet-ázsiai integrációban nincs szó az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő teljesen szabad áramlásáról, a fizikai korlátok (határok) és a vámunió hiányában a vámellenőrzések is fennmaradnak az egyes ASEAN-országok között, valamint a fiskális és technikai korlátok lebontásának mértéke is kétséges. De nem beszélhetünk közös piac vagy vámunió kialakításáról sem. Az ASEAN gazdasági közösség sokkal inkább a szabad kereskedelmi övezet kibővített változatának felel meg (Ishikawa 2012). Mindez természetesen nem csökkenti a délkelet-ázsiai regionális integráció jelentőségét. Az ASEAN gazdasági közösség forgatókönyve úgy lett kialakítva, hogy elsődlegesen azt a fő célt szolgálja, hogy a régió még vonzóbbá váljon a közvetlen külföldi befektetések és az általuk létrehozott termelési hálózatok számára (Kimura 2013).

Erre engednek következtetni az ASEAN gazdasági közösség forgatókönyvének további célkitűzései is: egyrészt a versenyképes délkelet-ázsiai gazdasági régió kialakítása a versenypolitikában, a fogyasztóvédelemben és a szellemi tulajdonjogok szabályozásában közös irányelvek kidolgozásával, a kettős adózás elkerülésével, az intraregionális infrastruktúra fejlesztésével; másrészt az ASEAN világ gazdasági integrációjának erősítése régión kívüli országokkal (Japán, Kína, Dél-Korea, Ausztrália, Új-Zéland, India stb.) megkötött szabad kereskedelmi megállapodások által. Az ASEAN az előbb említett országok mindegyikével kötött szabad kereskedelmi megállapodást, 2013-ban pedig a 16 országot lefedő szabad kereskedelmi övezet kialakításáról is elindultak a tárgyalások. A Regionális Átfogó Gazdasági Társulást (RCEP), amely szintén kibővített szabad kereskedelmi övezetnek felel meg, tulajdonképpen az ASEAN gazdasági közösség regionális piacának és termelési bázisának földrajzi kiterjesztéseként értelmezhetjük.

Mivel az exportorientált és a közvetlen külföldi befektetésekre támaszkodó fejlesztési stratégiát alkalmazó ASEAN-országok gazdasági növekedése nagymértékben függ a régió kívüli országoktól, ezért az ASEAN gazdasági közösség fő célkitűzései is az ASEAN régió kifelé orientáltságát erősítik, és a belső integrációs törekvések elsősorban Délkelet-Ázsia világ gazdasági beágyazottságának elmélyítését (a termelési hálózatokba való bekapcsolódását) szolgálják.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen eredményt hoztak az ASEAN gazdasági közösség kialakítására tett erőfeszítések a közvetlen külföldi beruházások beáramlásában.

A közvetlen külföldi beruházások az ASEAN régióban

Az ASEAN-országokba irányuló közvetlen külföldi beruházások alakulását számos tényező befolyásolja, amelyek közül mi elsősorban a regionális integrációval és annak hatásaival foglalkoztunk.

Az ASEAN-országok külön-külön nem, de együttesen körülbelül 600 millió fős (növekvő) fogyasztói piaccal, világátlagot meghaladó gazdasági növekedéssel és több évtizede tartó intraregionális liberalizációs intézkedések segítségével lehetnek vonzó befektetési alternatívák olyan nagy népességű és növekvő, több milliós középosztállyal rendelkező fejlődő országokkal szemben, mint Kína, India és Brazília, amelyek mind globálisan, mind a fejlődő országok között a legjelentősebb befogadó országai a közvetlen külföldi befektetéseknek (1. táblázat).

Mindezt annak ismeretében érdemes szem előtt tartani, hogy a globális közvetlen külföldi befektetések – növekvő arányban – a fejlődő országok irányába terelődnek (2012 volt az első olyan év, amikor több közvetlen külföldi befektetés áramlott a fejlődő országokba, mint a fejlett országokba), és a külföldi tőke számára – az olcsó termelési hely biztosítása mellett – a fejlődő országok fogyasztópiacai még inkább felértékelődnek. Ez utóbbira mutattak rá az

1. táblázat: A közvetlen külföldi befektetések legjelentősebb befogadó országai
The most important host countries of FDI inflows

Sorrend	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1.	USA	USA	USA	USA	USA	USA
2.	Egyesült Királyság	Belgium	Kína	Kína	Kína	Kína
3.	Hollandia	Kína	Egyesült Királyság	Belgium	Belgium	Hongkong
4.	Kanada	Egyesült Királyság	Belgium	Hongkong	Hongkong	Brazília
5.	Franciaország	Spanyolország	Hongkong	Németország	Brazília	Brit Virgin-szigetek
6.	Belgium	Hongkong	Brit Virgin-szigetek	Szingapúr	Ausztrália	Egyesült Királyság
7.	Kína	Franciaország	Hollandia	Egyesült Királyság	Brit Virgin-szigetek	Ausztrália
8.	Németország	Kanada	Oroszország	Brit Virgin-szigetek	Szingapúr	Szingapúr
9.	Spanyolország	Brit Virgin-szigetek	Szaúd-Arábia	Brazília	Oroszország	Oroszország
10.	Hongkong	India	Svájc	Oroszország	Egyesült Királyság	Kanada
11.	Oroszország	Ausztrália	Ausztrália	Írország	Németország	Chile
12.	Szingapúr	Brazília	Brazília	Spanyolország	Kanada	Írország
13.	Ausztrália	Szaúd-Arábia	Írország	Ausztrália	Franciaország	Luxemburg
14.	Olaszország	Svédország	Szingapúr	Svájc	India	Spanyolország
15.	Brazília	Mexikó	Franciaország	Szaúd-Arábia	Olaszország	India

Forrás: UNCTADSTAT.

A. T. Kearney (2012) több száz felső vezetővel készített interjúi is, amelyekből kiderül, hogy a felmérést megelőző két évben (2011-ben és 2010-ben) a transznacionális vállalatok elsősorban a fogyasztópiacok mérete és a gyors gazdasági növekedés miatt növelték beruházásaikat a fejlődő országokban, és a költségek csökkentésének tradicionális motivációja – a válaszadók szerint – csak mérsékeltebb szerepet játszott.

Az ASEAN regionális egyezményei és kezdeményezései a hatékonyságkereső és a piackereső közvetlen külföldi beruházásoknak egyaránt kedveznek. A különböző korlátok fokozatos lebontásával (pl. vámtarifák, nem vámjellegű korlátok) létrejövő 600 millió fős regionális piac az egy főre jutó jövedelem gyors növekedésével együtt rendkívül vonzó a piackereső (feldolgozóipari és szolgáltatóipari) közvetlen külföldi befektetések számára. A márka-márka kiégésítés, az ipari együttműködés, a szabad kereskedelmi és a befektetési övezetről szóló egyezmények által kínált kedvezmények a termelési hálózatok kialakítását és hatékony működését támogatják. A hatékonyságkereső közvetlen külföldi beruházások az ASEAN-országok eltérő telephelyi előnyeit kombinálva hozhatják létre a termelési hálózatokat. Az átfogó befektetési egyezményben meghatározott liberalizált regionális befektetési övezet fokozatos megvalósítása általánosan vonzó környezetet biztosít az intra- és interregionális befektetők számára egyaránt.

A Délkelet-Ázsiába irányuló közvetlen külföldi beruházások éves szintje – 1985 és 1997 között – 2,3 milliárd dollárról 36 milliárd dollárra nőtt, az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság idején és azt követő néhány évben visszaesett és stagnált. Ezen időszakhoz köthető számos regionális integrációs egyezmény megszületése, a bennük és a korábbi egyezményekben foglalt liberalizációs intézkedések felgyorsítása, ami biztosan szerepet játszott – 2003 és 2007 között – a közvetlen külföldi tőkebeáramlás éves szintjének 29,8 milliárd dollárról 86,7 milliárd dollárra történő, rendkívül dinamikus növekedésében.

2008-ban és 2009-ben a globális gazdasági válság csak átmeneti visszaesést hozott a közvetlen külföldi beruházásokban. Az újabb válságidőszakot az ASEAN-országok arra használták fel, hogy korábbi egyezményeiket (pl. befektetési és szabad kereskedelmi övezet) megújítsák, a liberalizáció mértékét növeljék. 2010-től a közvetlen külföldi befektetések beáramlása megkétszereződött a globális válság idején tapasztalt szinthez képest. Az ASEAN gazdasági közösség 2015-ös céldátumához közeledve (vagyis a liberalizációval továbbhaladva) nem meglepő, hogy 2013-ban az ASEAN-ba irányuló közvetlen külföldi beruházások értéke minden korábbinál magasabb, 125,5 milliárd dolláros szintet ért el (1. ábra).

Az elmúlt évtizedben az ASEAN régió globális közvetlen külföldi befektetésekből való részesedése (a globális válság időszakát leszámítva) folyamatosan nőtt, vagyis az ASEAN vonzóbb befektetési célponttá vált a transznacionális vállalatok számára. 2013-ban a világ összes közvetlen külföldi beruházásának 9 százaléka az ASEAN régióban valósult meg. Így az ASEAN globális tőkeáramlásból való részesedése visszatért az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válságot megelőző szintre.

Az ASEAN régió legjelentősebb befektetőjének Japán számít. (Az 1995–2001-es átlagból nem látszik, hogy a japán befektetések csak a pénzügyi válság idején estek vissza, és így tudott az Egyesült Államok – 1999 és 2001 között – a legnagyobb befektető lenni.) Délkelet-Ázsia a japán vállalatok tradicionálisan kedvelt befektetési célrégiója, így nem meglepő, hogy a japán kormány és vállalati szféra nem egyszer proaktív szerepet játszott az ASEAN regionális egyezményeinek, kezdeményezéseinek megszületésében. Az EU csak az egyes tagállamok befektetéseit összegezve lehet az első számú befektető az ASEAN régióban. Japán és az EU mellett az Egyesült Államok számít jelentős befektetőnek, valamint az utóbbi években az intraregionális közvetlen külföldi befektetések jelentősége is nőtt (2. táblázat). Az intraregionális befektetések nagy része Szingapúrból, Malajziából, Thaiföldről és Indonéziából származik. Az UNCTAD (2012a) empirikus kutatásai megállapították, hogy az intraregionális közvetlen befektetések utóbbi néhány évben történt gyors felfutásában a regionális integrációs egyezmények szerepe nem elhanyagolható. Különösen fontos kiemelni a szegényebb ASEAN-országokba (Vietnam, Laosz, Kambodzsa és Mianmar) irányuló intraregionális közvetlen befektetések növekedését, ami az országok regionális termelési hálózatokba (pl. textil- és ruházati ipar, autóipar, elektronikai ipar) történő bekapcsolódását jelzi.

Az intraregionális liberalizáció mellett az ASEAN harmadik országokkal megkötött, szabad kereskedelmen túlmutató megállapodásainak közvetlen külföldi befektetésekre gyakorolt hatása sem hagyható figyelmen kívül. Az UNCTAD (2014) jelentése megállapítja, hogy – többek között – az inter- és intraregionális liberalizációnak köszönhetően a Regionális Átfogó Gazdasági Társulás kialakításáról tárgyaló országok az ASEAN-ba irányuló közvetlen külföldi befektetésekből ma már több mint 40 százalékkal részesednek, miközben 2000 előtt ez az arány feleekkorá sem volt.

2. táblázat: Az ASEAN-ba irányuló közvetlen külföldi beruházások forrásország szerinti megoszlása
FDI inflows in the ASEAN by source countries' share

Ország(csoport)	1995–2001	2002–2009	2010	2011	2012
ASEAN	10,8	13,6	15,6	16,4	18,3
Japán	15,7	14,3	11,0	11,8	21,0
EU	25,9	23,9	19,5	26,0	21,1
USA	17,2	8,4	11,1	7,0	6,4
Dél-Korea	1,6	2,7	3,7	2,3	1,9
Hongkong	3,6	2,2	1,4	3,8	4,5
Tajvan	3,0	1,5	1,0	1,9	2,6
Kína	0,6	2,3	2,6	6,7	3,9
India	0,2	1,1	3,4	-1,5	2,4
Ausztrália	-1,0	1,3	4,0	1,0	1,7

Forrás: ASEAN Secretariat 2003, 2010; ASEAN FDI Statistics Database.

Tanulmányunkban többször utaltunk arra, hogy az ASEAN regionális integrációjának erősítésében a közvetlen külföldi befektetések Kínába történő elterelődése miatti félelem is meghatározó motiváció volt. Ez nem volt alaptalan, hiszen 1993-tól a Kínába beáramló közvetlen külföldi befektetések értéke meghaladta az ASEAN-ba irányulót. Kína vált az első számú befogadó országgá a fejlődő országok között, majd globálisan is az élvonalba került. Az ázsiai pénzügyi válság idején a külföldi befektetések elterelődése miatti félelmek felerősödtek. A témával foglalkozó számos empirikus kutatás (Chantasawat, Fung, Iizaki, Siu 2004; Eichengreen, Tong 2005; Wu, Keong 2002; Zhou, Lall 2005) nem igazolta ezeket a félelmeket, sőt inkább arra következtetésre jutott, hogy a Kínába irányuló közvetlen külföldi beruházások hozzájárulhattak más ázsiai országokban (pl. az ASEAN-tagállamokban) a közvetlen külföldi befektetések növekedéséhez. Példaként említhetők a hatékonyságkereső közvetlen külföldi beruházások az elektronikai iparban, mind az ASEAN, mind Kelet-Ázsia országaiban. Az előbbieken a beruházások sokszor komplementer jelleggel bírnak, azaz az egyik országban történő befektetés növelheti a másik országba érkező befektetéseket a vállalatok hálózatosodása miatt.

A közvetlen külföldi befektetések elterelődése miatti félelem – vélt vagy valós jellegétől függetlenül – fontos motiváció volt az ASEAN regionális integrációjának erősítésében. A regionális integráció felgyorsításával 2003-tól az ASEAN-ba irányuló közvetlen külföldi befektetések rendkívüli mértékben megugrottak. 2007-ben már valamivel több külföldi befektetés érkezett az ASEAN-ba, mint Kínába. A globális gazdasági válság során, 2008-ban és 2009-ben a közvetlen külföldi beruházások átmenetileg visszaestek az ASEAN régióban. 2012-re az ASEAN globális tőkebeáramlásból való részesedése azonban újra megközelítette Kínáét. 2013-ban pedig már meg is haladta azt (1. ábra). Vagyis az ASEAN legalább annyira vonzó a külföldi befektetők számára, mint Kína. Sőt, az utóbbi években a kínai feldolgozóipari munkabérek növekedése és a munkaképes korú lakosság csökkenése miatt az alacsonyabb költségű ASEAN-országok (pl. Kambodzsa, Vietnam, Indonézia) külföldi beruházásokat szereztek meg Kínától (UNCTAD 2013a). A munkaintenzív feldolgozóipari termelés áthelyezése a kínai feldolgozóipar átstrukturálódását, magasabb fejlettségi szintre lépését jelzi.

Következtetések

Az ASEAN-országok gazdasági együttműködésében az 1980-as évek második felében stratégiaváltás történt. 1987-től az ASEAN regionális integrációs kezdeményezései és egyezményei a nemzeti szinten alkalmazott exportorientált és a közvetlen külföldi befektetésekre nagymértékben támaszkodó iparfejlesztési stratégia regionális szintű megvalósítását támogatják. A stratégiaváltást számos tényező indukálta. Egyrészt az 1980-as években kezdtek ugrásszerűen növeked-

ni a közvetlen külföldi beruházások az ASEAN-országokban. A transznacionális vállalatok termelési hálózatokat kezdtek kialakítani a délkelet-ázsiai régióban, amelyek működése igényelte a regionális integrációt, vagyis egy akadályoktól mentes, liberalizált piac és termelési bázis megvalósítását. Másrészt a regionális integráció kibontakozása, a közvetlen külföldi befektetések vonzására történt regionális összefogás válaszreakcióként is értelmezhető. Az ASEAN-országok a közvetlen külföldi befektetések elterelődésétől féltek, mivel más fejlődő országok is hasonló gazdaságfejlesztési utat választottak, valamint a regionalizmus (pl. EU, NAFTA) a világ gazdaságban máshol is erősödni látszott. A liberalizált regionális piac és termelési bázis megvalósítása még nagyobb lendületet vett az 1997–1998-as ázsiai pénzügyi válság következtében, amikor a régió iránti befektetői bizalom átmenetileg megingott. 1997 és 2003 között számos új regionális integrációs egyezmény született. A bennük és a korábbi egyezményekben foglalt liberalizációs kötelezettségvállalások végrehajtását az ASEAN-országok felgyorsították, ami bizonyosan hozzájárult a régióba érkező közvetlen külföldi befektetések 2003 utáni dinamikus felfutásában. A globális gazdasági válság alatt a délkelet-ázsiai országok újabb, a regionális integrációt erősítő intézkedéseket hoztak. 2013-ban a külföldi befektetések rekordszintet értek el az ASEAN régióban. Délkelet-Ázsia ma már nemcsak relatíve olcsó termelési költségei, hanem gyorsan növekvő középosztálya és nagymértékben liberalizált regionális piaca miatt is vonzó a transznacionális vállalatok számára. De az is jól látható, hogy az ASEAN-országok együttesen legalább annyira sikeresek tudnak lenni a befektetések vonzásában, mint ázsiai régiós versenytársaik, Kína vagy India. Az ASEAN-országok azonban nemcsak versenyeznek ezekkel az országokkal a befektetések megszerzésért, hanem együttműködnek is velük az Regionális Átfogó Gazdasági Társulás kialakításával, amely az ASEAN regionális piacának és termelési bázisának földrajzi kiterjesztését, továbbá annak közvetlen külföldi befektetésekre és termelési hálózatokra gyakorolt pozitív hatásának szélesebb körű megvalósulását teszi lehetővé.

Jegyzetek

- 1 Lásd részletesen: UNCTAD (2013a, 190–195.).
- 2 Az ASEAN-t, 1967-ben öt ország, Szingapúr, Thaiföld, Malajzia, Indonézia és a Fülöp-szigetek hozta létre. A szövetséghez 1984-ben a függetlenné váló Brunei, majd a hidegháború lezárása után, 1995-ben Vietnam, 1997-ben Laosz és Mianmar, végül 1999-ben Kambodzsa csatlakozott.
- 3 Az ASEAN-országok közül először az 1960-as években Szingapúr, majd az 1980-as években Thaiföld, Indonézia, Malajzia és Fülöp-szigetek, és az 1990-es években Vietnam kapcsolódott be a szekvenciális ipari fejlődésbe, és nem olyan régen a többi indokínai tagország is erre az útra lépett.
- 4 Szingapúr kivételnek számított, mivel ekkora már jelentősen liberalizálta a külkereskedelmi és a közvetlen külföldi befektetésekre vonatkozó rezsimjét.
- 5 A tervezett projektekből a befogadó ország 60 százalékos, a többi négy ország pedig 40 százalékos tulajdonnal rendelkezett volna.

- 6 Eredetileg petrolium- és acélipari projektek is szerepeltek a tervek között, de a tagországok nem tudtak megállapodni azok helyszínéről.
- 7 Szingapúr az egyetlen olyan ASEAN-ország, amely minden termék esetében eltörölte a vámokat.
- 8 Ezen kívül voltak olyan prioritást élvező ágazatok, amelyek termékeire (faalapú termékek, gépjárművek, gumialapú termékek, feldolgozott mezőgazdasági és halászati termékek, textil-
ák, ruhák, elektronikai termékek) vonatkozó importvámtarifák leépítése – a fő szabálytól el-
térően – gyorsabban ment végbe. Indonézia, Thaiföld, Malajzia, Szingapúr, Brunei és a
Fülöp-szigetek 2007-re szüntette meg az előbb említett vámtarifákat, Vietnam, Laosz, Mianmar
és Kambodzsza pedig 2012-re vállalta a vámtarifák teljes eltörlését. Ez azt jelenti, hogy a hét
ágazat termékeinek szabad kereskedelme a szabad kereskedelmi megállapodás által meghatá-
rozott időpontnál három évvel korábban megvalósult.
- 9 Az egyes ASEAN-országok lemondhattak a 30 százalékos hazai tulajdonarány alkalmazásáról.
- 10 Kambodzsza, Laosz, Vietnam és Mianmar esetében a szabad kereskedelmi egyezmény csak ké-
sőbbi időpontban valósul meg, de ezek az országok – három vietnami projekt kivételével – nem
vettek részt az ipari együttműködési programban, vagyis a program kivezetésével nem estek
el megelőlegezett kedvezményektől.
- 11 Pl. üzleti látogatás céljából érkező magánszemélyek, szolgáltatás elvégzésére szerződöt-
tetett magánszemélyek, vállalati kiküldetésben szolgáltatást végző magánszemélyek.

Irodalom

- ASEAN Secretariat (2003): *ASEAN Statistical Yearbook 2003*. Jakarta
- ASEAN Secretariat (2009): *Roadmap for an ASEAN Community 2009–2015*. Jakarta
- ASEAN Secretariat (2010): *ASEAN Statistical Yearbook 2010*. Jakarta
- ASEAN Secretariat (2013): *ASEAN Investment Report 2012: The changing FDI landscape*. Jakarta
- A. T. Kearney (2012): *The 2012 A.T. Kearney foreign direct investment confidence index: Cautious investors feed a tentative recovery*. <http://www.atkearney.com/documents/10192/fdaa84a5-a30a-4e4e-bc36-453375d6596f> (Letöltés: 2013. október 20.)
- Chantasasawat, B., Fung, K. C., Iizaki, H., Siu, A. (2004): Foreign direct investment in East Asian and Latin America: Is there a People's Republic of China effect? *ADBI Discussion Paper*, 17.
- Chirathivat, S., Srisangnam, P. (2013): The 2030 architecture of Association of Southeast Asian Nations free trade agreements. *ADBI Working Paper Series*, 419.
- Eichengreen, B., Tong, H. (2005): Is China's FDI coming at the expense of other countries? *NBER Working Paper Series*, 11335.
- European Commission (2013): *Trade: a key source of growth and jobs for the EU, Commission contribution to the European Council of 7–8 February 2013*. http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/president/news/archives/2013/02/pdf/20130205_2_en.pdf (Letöltés: 2013. október 24.)
- Hoon, K. G. (1992): The evolution of ASEAN, 1967–1975. In: Sandhu, K. S., Siddique, S., Jeshurun, C., Rajah, A., Tan, J. L. H., Thambipillai, P. (eds.): *The ASEAN reader*. Institute of Southeast Asian Studies, Singapore, 38–42.
- Ishikawa, K. (2012): ASEAN, aiming to create an economic community (AEC). In: JCER (ed.): *Asia research report – ASEAN economy and corporate strategies*. 13–28. http://www.jcer.or.jp/eng/pdf/2012asia_chapter1.pdf (Letöltés: 2014. július 16.)
- Kawai, M., Wignaraja, G. (2013): Patterns of free trade areas in Asia. *East-West Center Policy Studies*, 65.
- Kimura, F. (2013): How have production networks changed development strategies in East Asia? In: Elms, D. K., Low, P. (eds.): *Global value chains in a changing world*. WTO, Geneva, 361–383.
- Naya, S. F., Plummer, M. G. (1997): Economic co-operation after 30 years of ASEAN. *ASEAN Economic Bulletin*, 2., 117–126.

- OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development], WTO [World Trade Organisation], UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2013): *Implications of global value chains for trade, investment, development and jobs*. Paper prepared for the G-20 Leaders Summit, Saint Petersburg, September 2013. <http://www.oecd.org/investment/G20-Global-Value-Chains-2013.pdf> (Letöltés: 2014. július 15.)
- Okabe, M., Urata, S. (2013): The impact of AFTA on intra-AFTA Trade. *ERIA Discussion Paper Series*, 5.
- Ooi, G. T. (1981): *The ASEAN Preferential Trading Arrangements (PTA): An analysis of potential effects of intra-ASEAN trade*. Institute of Southeast Asian Studies, Singapore
- Ravenhill, J. (1995): Economic cooperation in Southeast Asia: Changing incentives. *Asian Survey*, 9., 850–866.
- Shimizu, K. (1998): Intra-ASEAN economic cooperation, 1976–1987: Setbacks and changes in ASEAN's strategy for collective import substituting industrialization for heavy and chemical industries. *Economic Journal of Hokkaido University*, 27., 81–113.
- Shimizu, K. (1999): The proposal and implementation of the brand to brand complementation scheme: Intra-ASEAN economic cooperation, 1987–1995: An analysis of relations between foreign direct investment, multinationals and intra-economic cooperation. *Economic Journal of Hokkaido University*, 28., 95–116.
- Sim, E. (2011): Celebrating the life and death of AICO. *ASEAN economic community blog*, 2011. június 6. <http://aseanec.blogspot.hu/2011/06/celebrating-life-and-death-of-aico.html> (Letöltés: 2013. október 15.)
- Tongzon, J. L. (2002): *The economies of Southeast Asia: Before and after the crisis*. Edward Elgar, Cheltenham
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2004): *Prospects for FDI Flows, Transnational Corporation Strategies and Promotion Policies: 2004–2007*. São Paulo
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2007): *World Investment Prospects Survey 2007–2009*. New York, Geneva
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2012a): *Regional integration and foreign direct investment in developing and transition economies*. Trade and Development Board, Investment, Enterprise and Development Commission, Multi-Year Expert Meeting on Investment, Innovation and Entrepreneurship for Productive Capacity-building and Sustainable Development, First session, Geneva, 2013. január 28–30. http://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ciimem4d2_en.pdf (Letöltés: 2014. június 23.)
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2012b): *World Investment Prospects Survey 2012–2014*. New York, Geneva
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2013a): *World Investment Report 2013*. Geneva
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2013b): *World Investment Prospects Survey 2013–2015*. New York, Geneva
- UNCTAD [United Nations Conference on Trade and Development] (2014): *World Investment Report 2014*. Geneva
- Wu, F., Keong, P. K. (2002): Foreign direct investment to China and Southeast Asia: Has ASEAN losing out? *Journal of Asian Business*, 3., 45–59.
- Yam, T. K., Heng, T. M., Low, L. (1992): ASEAN and Pacific economic cooperation. *ASEAN Economic Bulletin*, 3., 309–332
- Yoshimatsu, H. (2000): Preferences, interest, and regional integration: The development of the ASEAN Industrial Cooperation Arrangement. *ICSEAD Working Paper Series*, 19.
- Zhou, Y., Lall, S. (2005): The impact of China's FDI surge on FDI in South-East Asia: panel data analysis for 1986–2001. *Transnational Corporations*, 1., 41–66.

TÉNYKÉP / REPORTS

Az internet, a tér és az új gazdaság Budapesten

The internet, space and the new economy in Budapest

BAJI PÉTER

BAJI Péter: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; bajipeti.bcs@gmail.com

KULCSSZAVAK: új gazdaság, tér, internet, centralitás

ABSZTRAKT: Napjaink városi gazdaságában a cégek földrajzi pozíciója mellett internetes jelenlétük is kiemelt jelentőségre tett szert. A tanulmány célja az internet mint térjellemzőket mutató valóság és a földrajzi tér közötti összefüggések feltárása az új gazdaság cégeinek telephelyválasztásán keresztül. A tanulmány kiindulópontja, hogy egy adott cégnek nemcsak a földrajzi térben érzékelhető telephelye (például irodája) van, hanem az internetes térben is van érzékelhető pozíciója. Ez utóbbit az internetes keresőoldalak találati listájában lévő helyezéssel lehet legegyszerűbben és leginkább relevánsan meghatározni, hiszen a találati listákon való jó helyezésért harc folyik a cégek között.

A tanulmány először tisztázza az új gazdaság fogalmi kereteit, és bemutatja az ehhez tartozó konkrét tevékenységek lehatárolási lehetőségeit a hazai és nemzetközi szakirodalom alapján. Ezt követően az internetes kulcsszóalapú kereséssel felépített adatbázist mutatja be, és a különböző tevékenységű cégcsoportok internetes jelenlétét általánosságban jellemzi. Végül az adatbázisban szereplő cégek földrajzi és internetes koordinátái alapján kiszámolt standardizált távolságok meghatározása után elemzi a két távolságtípus közötti korrelációs összefüggéseket, és bemutatja a vizsgálat konklúzióit.

A kutatás legfőbb eredménye, hogy ki lehetett mutatni az új gazdaság cégeinek eltérő térbeli stratégiáit a városon belül és az interneten. Létezik olyan cégcsoport, mely mind a földrajzi, mind a virtuális térben központi helyzetre törekszik. Más ágazatok vagy csak a földrajzi, vagy csak az internetes térbeni központi pozícióra tesznek hangsúlyt. E különböző stratégiák hatása miatt az új gazdaság összességére a kutatás nem talált szignifikáns összefüggést a földrajzi és internetes központi pozíció között.

Péter BAJI: PhD student, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; bajipeti.bcs@gmail.com

KEYWORDS: new economy, space, internet, location, centrality

ABSTRACT: In recent spatial studies the world of the internet has gained increasing importance, because those online processes affect the real offline world. Correspondences in the workplace,

electronic administration and financial transfers on the internet are part of our lives today, and the economic actors pay more and more attention to their web appearance. This paper examines the relationship between geographical space and virtual space of the internet. The subject of the investigation is the positions of new-economy firms in different spaces.

Nowadays a firm not only has a geographical position, it also has a web position. The latter position can be defined by the result lists of internet search engines such as Google. The main aim of this paper is to conduct a methodological experiment to reveal the relationship between physical and virtual location-choices of companies. The main question is: If a firm is in the centre of a geographical space, does it also have a central virtual position? Or if a firm has a peripheral geographical position, does it also have the same position in the internet space? According to the hypothesis to be tested here, those firms which have a central geographical location in a city do not pay serious attention to their web appearance, because they have enough customers. But firms which have fewer consumers, because of their peripheral geographical location pay attention to maintaining an enhanced web appearance.

In the first part of the paper the phenomena and conception of the "new economy" are defined. After that the limited opportunities of empirical research on the new economy in Hungary are explained. The empirical database is presented along with the methodology of correlation analysis. Finally, the result of the research about the relationship between the physical and virtual central/peripheral locations of new-economy firms is reviewed.

The main result of the research was that the correlation analysis method was sufficient to answer the research questions. The relationship between the physical and virtual locations of firms is unverifiable if we analyse all of the firms. But among certain activities or professions there are different relationships. For example the media advertising agencies, review publishers, biotechnology firms and TV stations have a central position in Budapest, but their websites are at the periphery of the Google hit lists.

Notwithstanding that the hypothesis was correct about those activities, there are other activities like daily paper publishers or radio stations where the physical and virtual positions are both located in the centre. These relationships have a similar strength in correlation analysis, and it follows that the new-economy firms have different location-choice strategies in the city of Budapest as well as in the internet space. Most of new-economy activities cannot show an obvious strategy concerning a centrality preferences between the physical and the virtual space.

Bevezetés

Napjaink térrel foglalkozó tudományágaiban egyre fontosabb szerep jut az internet világának és az ott történő folyamatoknak, hiszen ezek közül a legtöbb visszahat a valós világra. Az interneten való munkahelyi kapcsolattartás, az elektronikus ügyintézkések és pénzügyi átutalások már a hétköznapi élet részei, és a gazdaság szereplői is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a webes megjelenésüknek.

E tanulmányban az internet mint térjellemzőket mutató valóság és a földrajzi tér összefüggését vizsgálom egy speciális gazdasági szegmens, az új gazdaság pozícióját elemezve. Egy cég napjainkban mindkét említett „térben” jelen lehet: a cégek ma már nemcsak a földrajzi értelemben vett optimális telephelyüket keresik, hanem az internet világában is fel kell hívniuk magukra a figyelmet. Az internetes marketing jelentőségét felismerve külön vállalkozások jöttek létre, melyek segítenek más cégeknek, hogy az internetes keresőkben honlapja-

ik előkelő helyezést érjenek el. A földrajzi térben való jelenlét pedig egyértelműen meghatározható a vállalkozás székhelyének vagy telephelyének címével. Az internetes térben való pozíciót több módon meg lehet határozni, de jelen kutatás szempontjából a legrelevánsabb az internetes keresőkben való találati lista használata.

A térrel és gazdasággal foglalkozó kutatásokban hosszú múltra vezethetők vissza az optimális földrajzi hely kiválasztásának elméletei (pl.: Christaller 1933; Lösch 1940), az internet terében való pozíció beemelése a vizsgálatba pedig nem más, mint a társadalmi változásokra való reflektálás. Felmérések sora bizonyítja hazánkban is, hogy az interneten való jelenlét és vásárlás egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a magyar társadalomban (piacesprofit.hu 2014). Az új gazdaság cégeinek csoportja pedig talán a többi tevékenységnél is jobban kötődik az internethez, mivel több ilyen cég tevékenységét maga a világháló egyre nagyobb arányú használata hívta létre. Például a weblapok designelemeinek tervezése, az online marketing, a szoftverfejlesztés vagy az e-book kiadás egyre több szalon kötődik az internethez.

A tanulmány fő célja, hogy módszertani kísérletet tegyen a valós fizikai és az internetes tér közötti összefüggések feltárására a vizsgált cégek telephelyválasztásában. A kutatás fő kérdése, hogy a földrajzi értelemben központban vagy periférián található cégek vajon az internet terében is központi, illetve periférikus helyzettel rendelkeznek-e. Hipotézisem szerint a földrajzi szempontból központi cégek jó forgalmuk miatt nem törődnek annyira az interneten való megjelenéssel, míg a szerényebb forgalommal rendelkezők földrajzi periférián található egységei a túlélés érdekében sokkal érdekeltbbek az internetes tér központi megjelenéséért folytatott küzdelemben.

Az új gazdaság fogalma és pillérei

Az új gazdaság eredete

Mivel az új gazdaság fogalma a különböző tudományterületek művelői között különböző jelentéssel bír, első lépésként tisztázni szeretném, hogy mit értek e fogalmon.

Az új gazdaság kialakulásának kezdetei az 1970-es évekre tehetők, amikor a fejlett ipari országokban a „rég” ipari forradalom által létrehozott és egyre nagyobbra fejlesztett termelési struktúra elkezdett átalakulni. A gyáripari tömegtermelés egyre kevésbé tudott a gazdaság motorja lenni, ezzel párhuzamosan viszont az egyedi termékek iránti igény fontossá vált. A termelés posztfordista átalakulásának fő szociokulturális oka a tömegfogyasztás eszmei hátterének társadalmi elutasítása volt (Lever 2001). A különböző tudományte-

rületek kutatói ezt a gazdasági átalakulást felismerve különböző új fogalmakat alkottak, és új jelenségeket tártak fel, melyek szorosan kötődnek ehhez a változáshoz. Három olyan fontos fogalom van a nemzetközi szakirodalomban, mely az új gazdaságot igyekszik leírni: az információgazdaság, a kreatív gazdaság és a kulturális gazdaság. E három fogalomhoz kutatási területek kapcsolódnak, melyek az utóbbi évtizedekre tehető posztindusztriális gazdasági átalakulást próbálják értelmezni. A kutatási területek és fogalmak között van átfedés, de véleményem szerint mindhárom pillérnek önálló, a másik kettőtől eltérő tartalma is van.

Első pillér: az információgazdaság

Az első pillér az információgazdaság, az új gazdaság digitális oldala. Mivel e fogalomnak könyvtárnyi szakirodalma van mind a közgazdaságtan, mind a többi társadalomtudomány oldaláról, e fejezetben csak a legfőbb történeti elemeit és tulajdonságait emelem ki.

Az 1960-as évek végétől a fejlett ipari országokban a gazdasági termelés átalakult, és a nagy feldolgozóipari termelés mellett egyre erősebben jelentkezett a közepes és kisvállalatok rugalmasabb termelése (Lever 2001). Ezzel a termelési átalakulással párhuzamosan a számítógépes technológiák fejlődése is megkezdődött, a mikroprocesszor 1971-es feltalálásával a számítógépek hasznossá váltak a gazdaság számára is. A számítógépek folyamatos fejlődése után útjára indult az internet, amely 1994 óta a világ egyre több országában elérhető és egyre több felhasználója van (Szabó, Hámori 2006). A 20. század végére az Amerikai Egyesült Államokban, Nyugat-Európában és Japánban a munkaerő legnagyobb része információfeldolgozást végez, és itt nemcsak a szolgáltató szektor, hanem az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatottak munkáját is áthatja az információs munka (McNutt 1996).

Napjaink információgazdasággal foglalkozó kutatói között három fő vélemény létezik a jelenség jövőjével kapcsolatban. Az első szerint az ipari kapitalizmus társadalmi-gazdasági rendszerének helyébe fog lépni, egyfajta „új gazdaságként” (Castells 2005; Klotz 1999). E tudományos nézet szerint megszűnnek a régi kapitalista gazdaság törvényei, a gazdasági ciklusok és az infláció (Oliner, Sichel 2000), valamint a csökkenő hozadék törvénye is elveszíti érvényét, mivel az információ mint termelési tényező nem veszít értékéből a termelési folyamat során (Arthur 1996; Lever 2001). Más kutatók szerint az információgazdaság csak a technológiai változásokról szól, de a gazdasági rendszer lényegében változatlan marad (Porter 2001; Shapiro, Varian 2000). A harmadik vélemény szerint a gazdasági törvények csak az erősen informatizált szférákban változtak meg, így két gazdasági játéktér működik egymással párhuzamosan, a hagyományos offline gazdaság és az interneten bonyolított online gazdaság (Szabó, Hámori 2006).

Az információgazdaságnak több definíciója létezik a hazai szakirodalomban a viszonylag szűk meghatározásoktól az egészen tágakig (vö. Jakobi 2007). Saját definíciómat a Szabó, Hámori (2006) szerzőpáros definíciójának szűkített változataként értelmezem, miszerint az információgazdaság olyan tevékenységek összessége, melyek folytatásához elengedhetetlen feltétel a digitális információk előállítása, kezelése, feldolgozása vagy tárolása és továbbítása, magas szintű szaktudással.

Második pillér: a kreatív gazdaság

A kreatív gazdaság jelensége is az 1970-es évek után bontakozott ki, és először az Amerikai Egyesült Államokban megjelenő posztfordista gazdasági átalakulás alapjaiból indult. Ebben az időszakban sok feldolgozóipari gyár zárt be, és munkavállalói szemszögből is új gazdasági struktúra alakult ki (Florida 2005). A régi tömegfogyasztásra épülő, homogénebb fogyasztói sokasággal számoló termelési rendszer átalakulása folytán a piac a korábbinál sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett a rugalmas termelésre és a folyamatos innovációra. Az egyre heterogénebb fogyasztói csoportok kielégítése újfajta termelési struktúrát igényelt. A gazdaság szereplői közül csak azok tudtak megküzdeni a folyamatosan változó viszonyokkal, akik olyan magasan képzett, kreatív munkavállalókat foglalkoztattak, akik érzékenyek ezekre a gyors változásokra, és kreatív ötletekkel, árukkal és szolgáltatásokkal reagálnak a piaci igényekre. A kreatív gazdasággal foglalkozó kutatók elsősorban a kreatív dolgozók és munkahelyeik hatásával foglalkoznak. Ezek a dolgozók alkotják a Richard Florida (2002) által meghatározott „kreatív osztályt”.

Habár a kreatív gazdaság elméleti koncepciójának legismertebb és a magyar kutatók között is legtöbbet idézett teoretikusa a közgazdász Richard Florida (vö. Egedy, Kovács 2009, 2011; Kovács, Egedy, Szabó 2011), maga a fogalom már régebben megjelent a nemzetközi szakirodalomban. Clarke (1991) például a kreatív szolgáltatásokkal kapcsolatban írja, hogy e dolgozók között nemcsak az egyéniség kibontakoztatása van a fókuszban, hanem ők életstílust és fogyasztási preferenciamintát is hirdetnek a hétköznapi életükkel. A kreatív szolgáltatásokat a termelést elősegítő szolgáltatások részhalmazaként definiálja Hutton (1994). Betz (1992) már az 1990-es évek elején a posztmodern életvitellel rendelkező új középosztály megjelenéséről írt, akik ki akarnak törni az unalmas szuburbán életstílusból, és újra a nagyvárosok központjába költöznek. A kreatív gazdaság és kreatív osztály a posztfordista termelési rendszer több mint 30 éves formálódásának egyik eredménye, mely a nagyvárosok gazdaságában hasonlóan fontos szerepet tölt be, mint az információgazdaság. A kreativitás részvétele a gazdaságban nem újdonság. Az igazi újdonság az, hogy az a városok és városrégiók életében elsődleges dinamizáló erővé válik (Florida 2005). A kreatív osztály egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy mobil, vagyis nagyon könnyen át-

csábítható egy jobb feltételekkel rendelkező városba (Musterd, Bontje, Chapian, Kovács, Murie 2007). Emiatt nagyon sok európai és amerikai város szeretné megtalálni a kreatívok vonzásának csodaszerét, mégis a kutatásokból kiderül, hogy az európai kreatív munkaerő nem annyira mobil, mint az amerikai (Martin-Berlot, Grossetti, Eckert, Gritsai, Kovács 2010).

A kreatív gazdaság foglalkozásait vagy termelési egységeit egyszerűen úgy lehet definiálni, hogy olyan munkahelyek, ahol a kreatív osztály dolgozik. Ebből kiindulva a kreatív gazdaság tevékenységein azokat értem, ahol a gazdasági termelés elengedhetetlen feltétele a folyamatos innováció, új ötletek, termékek vagy megoldások kifejlesztése.

Harmadik pillér: a kulturális gazdaság

A kulturális gazdaság tulajdonképpen az új gazdaság fogyasztói oldala. A jelenség az új gazdaság másik két pilléréhez hasonlóan már az 1970-es évektől elterjedt. A közgazdaságtan művelői például nemzetközi szervezetet hoztak létre ebben az időszakban a kultúra-gazdaságtan művelői számára (Enyedi 2002). Amíg a közgazdaságtan hagyományos művelői között a kultúra és a gazdaság szétválik – mivel azt feltételezik, hogy a gazdaság önmagában hordozza a szabályszerűséget –, addig történelmi kontextusban vizsgálva nagyon gyakran felfedezhető, hogy a gazdaság mennyire elválaszthatatlan a kultúrától, sőt a kultúrába ágyazódik (Amin 2009). Az új gazdaság elterjedése elhozta a fogyasztási szokások és igények átalakulását is. A történelemben mindig voltak olyan javak, melyeknek a kulturális értéke sokkal fontosabb volt, mint a hasznossági értéke, de a kulturális gazdaság attól új, hogy ezek a kulturális-szimbolikus értékek tömegessé válnak a piacon (Enyedi 2002). A termékek tehát nem csupán materiális termékek, hanem jel- vagy szimbólumértékűek van, ezeket Lash és Urry (1994) posztmodern javaknak nevezi, a posztfordista gazdaságot pedig a posztmodern szimbólumok gazdaságaként írja le. A kulturális gazdaság erősen kötődik a kreatív gazdasághoz, például abban, hogy a kreatív osztály mint új középosztály életstílusa és fogyasztási szokásai hozzák létre a keresletet a kulturális javak számára (Helbrecht 1998). A 21. század urbanizációs folyamatai erősen összefüggnek a kulturális gazdaság kiterjedésével, ahol a termékek lényegüket, megjelenésüket és szektorális eredetüket tekintve heterogének, vagyis a mezőgazdaság, ipar vagy szolgáltatások szektoraiból érkező termékek egyaránt válhatnak kulturális produktummá (Scott 1997). Ehhez az kell, hogy a termék olyan kulturális jelentéstartalomra tegyen szert, amely segíti a fogyasztót az önkifejezésben, vagy olyan személyes értékek és szükségletek kielégítésében, melyek nem határozhatók meg hasznossági szempontból. A kulturális gazdaságban a földrajzi hely szerepe felértékelődik, sőt a hely, kultúra és gazdaság összefonódik olyan termékekben és szolgáltatásokban, mint például a Los Angeles-i Hollywood filmkomplexuma, illetve a belőle táplálkozó szolgáltatások, melyek világhírűvé teszik a hollywoodi földrajzi előtaggal megjelölt termékeket (Scott 1997).

A hazai szakirodalomban Enyedi György (2002) foglalkozott elsőként a városok kulturális gazdaságával, aki szerint a kulturális gazdaság az új gazdaság legdinamikusabban fejlődő eleme. A kreatív gazdasággal való összekapcsolódást emeli ki Dobó Eszter (2007), aki a kulturális iparágakat a kreatív gazdaság magjaként kategorizálja. Trócsányi András (2008) szerint pedig hazánkban a kulturális gazdaság még igen gyenge lábakon áll. Mivel a kultúra mint gazdasági tényező mindig is létezett a gazdaságban, nehéz szűken meghatározni a kulturális gazdaság tevékenységeit. E tevékenységeket a szakirodalom alapján a következő módon értelmeztem: minden olyan gazdasági tevékenység, melynél a termelés folytatásának elengedhetetlen feltétele a hozzáadott kulturális-szimbolikus érték megléte, a kulturális gazdasághoz tartozik.

Az új gazdaság tevékenységei és mérése

A tevékenységi körök meghatározása

Az új gazdaság pilléreinek definiálása után fontos meghatározni, hogy milyen konkrét tevékenységi köröket lehet bevonni az empirikus vizsgálatba. A posztfordista termelési rendszer különböző szféráit nemcsak elméleti szempontból lehet nehezen meghatározni, hanem a konkrét gazdasági tevékenységek besorolásánál is nagyon különböző az egyes szerzők álláspontja.

Az információgazdaság tevékenységeit általában nagyobb gazdasági szektorokhoz szokták besorolni. Például Manuel Castells az információs technológiák szektorát és az informatizálódó pénzügyi szektort sorolja ide (Castells 2005). Varga Lajos (1986) az oktatás, a K+F, a számítógépes adatfeldolgozás és adatátvitel, valamint a média és sajtó szektorokat sorolja ide. Csatári és Kanalas (2003) két alszektorra bontja az információgazdaságot: az információs eszközöket gyártó és az információs szolgáltatást nyújtó tevékenységekre. Ehhez hasonlóan Jakobi Ákos (2007) elsődleges információgazdaságnak tekinti az immateriális javak, azaz információs szolgáltatások előállítását, míg másodlagosnak a nem információs javakat termelő, de az információgazdasághoz kötődő tevékenységeket (pl.: számítógépgyártás). E szektorális besorolások előnye, hogy viszonylag könnyen hozzá lehet jutni az adott tevékenységi körök adataihoz, viszont a hátránya az, hogy egy infokommunikációs technológiai cég alkalmazottainak csak egy része végez információs munkát, a portás, a HR-es vagy a könyvelő nem feltétlenül ehhez a szférához tartozik.

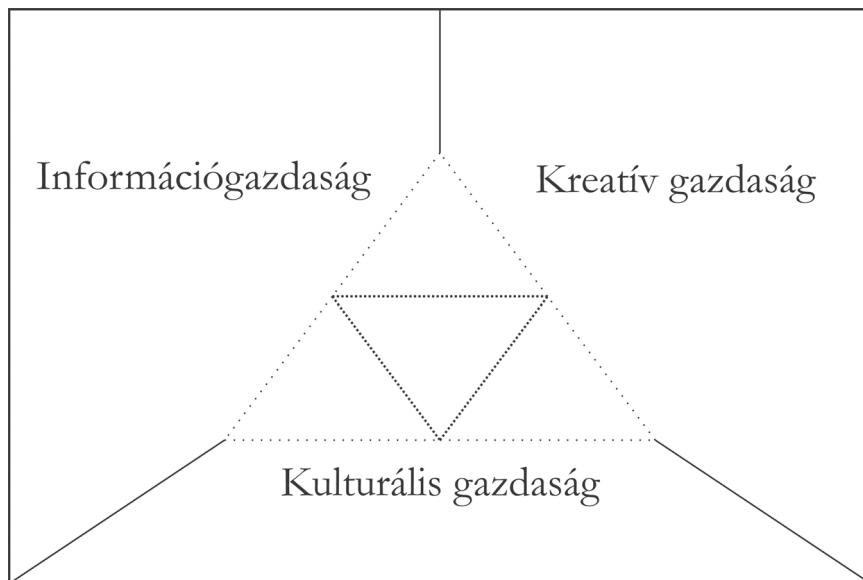
A kreatív gazdaság konkrét tevékenységeire is több besorolás történt a nemzetközi és hazai szakirodalomban. Itt egyrészt a kutatók kisebb gazdasági tevékenységcsoportokat határoznak meg, melyek általában a művészet és design, a különböző médiák és hirdetések, valamint a szoftveripar és a K+F külön-

bőző tevékenységeinek a keverékei (lásd Helbrecht 1998; Kovács, Egedy, Szabó 2011; Ságvári 2005). Richard Florida (2005) ezzel ellentétben inkább a konkrét emberek valamely képzettsége és egyéni tevékenysége oldaláról közelít. A kutató szerint létezik a „szuperkreatív mag” (mérnökök, tudósok, művészek, designerek, építészek stb.), akik a kreatív gazdaság irányát meghatározzák, emellett léteznek „kreatív szakmák” (high-tech szektorok, pénzügyi, jogi és egészségmegőrzési szolgáltatások, üzleti menedzsment), melyek megvalósítják a konkrét termelést. Hazánkban Ságvári és Lengyel (2008) e besorolást egy harmadik csoporttal, a kreatív irányítókkal egészítette ki. E besorolások már sokkal konkrétabbak, mégis legfőbb hátrányuk, hogy olyan, az 1970-es évek előtt régóta létező foglalkozásokat is a kreatív gazdaságba sorolnak (pl.: jogi szolgáltatások), melyek véleményem szerint nem kötődnek a posztfordista gazdasági átalakuláshoz.

A kulturális gazdaság tevékenységi köreit azért nehéz meghatározni, mert a kutatók a késztermékek oldaláról közelítenek a kérdéshez. Allen Scott (1997) szerint például vannak az iparból jövő kulturális termékek (pl.: ruha, bútor, ékszer), vannak kulturális szolgáltatások (pl.: turizmus, színház), de vannak hibrid termékek is, melyeket forrás szerint nem lehet egyértelműen besorolni (pl.: könyvkiadás, filmgyártás). Enyedi (2002) a kulturális gazdaságot a hagyományos kulturális szolgáltatásokra (pl.: oktatás, közművelődés, művészeti szolgáltatás stb.) és a kulturális termékiparra osztja. Hazánkban még Dobó Eszter (2007), valamint Andy C. Pratt nyomán Trócsányi András (2008) sorolja be a kulturális szolgáltatásokat, ez a besorolás szinte azonos a Ságvári (2005) által használt tevékenységi körökkel, annyi különbséggel, hogy a K+F-et nem tartalmazza.

A gazdasági tevékenységek besorolási kísérleteinek fontos tanulsága, hogy nincs konszenzus a kutatók között az új gazdaság különböző pilléreinek határvonalairól. A legnagyobb hiányosság mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban az, hogy a kutatók egyszerre csak az egyik pillér szemszögéből láttatják az új gazdaságot. Véleményem szerint az általam fentebb bemutatott mindhárom pillérnek vannak önálló tevékenységei, melyek a másik kettőhöz nem sorolhatók, de vannak metszetek is a tevékenységek között (1. ábra). Az információgazdaság önálló tevékenysége lehet például az internetes portál- és tárhelyszolgáltatás, melynél nem kritérium a kreatív innováció, illetve a kulturális hozzáadott érték, mégis az új gazdaság egy fontos szegmense. A kreatív gazdaság önálló tevékenysége véleményem szerint többek között az üzletvezetési tanácsadás, melynél nem feltétlenül kritérium a digitális világban való jártasság vagy a kulturális hozzáadott érték. A kulturális gazdasághoz is sorolható önállóan például a sporttevékenységek köre vagy az előadó-művészet, melynél nem feltétlenül kritérium a posztfordista folyamatos innovációorientált kreativitás vagy éppen a digitális világ. Az új gazdaság szakirodalmi tevékenységbesorolásainak túlnyomó többsége valahol a két vagy esetleg három pillér metszetében található. Véleményem szerint az új gazdaság dinamikus belső magját a metszetekhez tartozó tevékenységek alkotják, ahol a tevékenységeknek meg kell felelniük legalább két pillér definíciós kritériumainak. A továbbiakban ezekkel a tevékenységekkel foglalkozom.

1. ábra: Az új gazdaság pillérei
The pillars of the new economy

Az adatgyűjtés módszerei

A kutatás adatgyűjtését az új gazdaság Magyarországon megjelenő tevékenységi besorolásával kezdtem. Az empirikus vizsgálathoz a KSH TEÁOR 2008-as nemzetgazdasági ágainak legalacsonyabb, négy számjeggyel ellátott tevékenységi köreit osztályoztam az alapján, hogy az új gazdaság egyes pilléreihez tartozó kritériumoknak megfeleltethetők-e. A TEÁOR előnye, hogy részletes és naprakész ismereteket nyújt a hazánkban létező tevékenységi körökről, emellett pedig a későbbi vizsgálatoknál könnyebben lehet majd összehasonlítani a kapott adatokat, ha a KSH kategóriái alapján dolgozom. Az adatgyűjtés előkészítéséhez a négy számjegyű tevékenységi körök közül összesen 22 tevékenységet találtam, amelyek az új gazdaság dinamikus magjához tartoznak, vagyis a három pillér közül legalább két kritériumnak eleget tesznek. E tevékenységeket négy kategóriába soroltam, ahol az első háromnál az információs és kreatív, a kreatív és kulturális, illetve az információs és kulturális gazdaság tevékenységei, a negyedik esetben pedig mindhárom szférába egyszerre tartozó tevékenységek kerültek (1. táblázat).

A csak egyetlen pillérhez tartozó tevékenységeket kihagytam a vizsgálatból, mivel a nemzetközi szakirodalmi besorolásokban is a tevékenységek túlnyomó többsége az új gazdaság általam összegzett pilléreinek metszetébe tartozik. Vannak olyan tevékenységek, melyeket azért nem vettem be a vizsgálá-

1. táblázat: Az új gazdaság tevékenységeinek besorolása a KSH TEÁOR 2008 kódok alapján
Activity types of the new economy by TEÁOR 2008 codes of the Hungarian Central Statistical Office

<i>Információs – kreatív – kulturális</i>	<i>Információs – kreatív</i>	<i>Információs – kulturális</i>	<i>Kreatív – kulturális</i>
58.21 Számítógépes játék kiadása	58.29 Egyéb szoftverkiadás	58.11 Könyvkiadás	71.11 Építés-
59.11 Film-, video- és televízió műsor	62.01 Számítógépes programozás	58.13 Napilapkiadás	mérnöki
gyártás	62.02 Információtechnológiai szaktanácsadás	58.14 Folyóirat, időszaki	tevékenység
59.20 Hangfelvétel készítése, kiadása	72.11 Biotechnológiai kutatás- fejlesztés	kiadvány kiadása	74.10 Divat-, formatervezés
60.10 Rádióműsor szolgáltatás	72.19 Egyéb természettudományos	59.14 Filmvetítés	
60.20 Televízió műsor összeállítása, szolgáltatása	kutatás-fejlesztés		
63.91 Hírügynökségi tevékenység	73.20 Piac-, közvélemény kutatás		
70.71 PR, Kommunikáció			
72.20 Társadalom- tudományi, humán kutatás-fejlesztés			
73.11 Reklámügynökségi tevékenység			
73.12 Média reklám			

latba, mert már az új gazdaság kialakulása előtt is léteztek, és bár napjainkban fontos szerepük van, mégis elvi alapon egy régi tevékenységet nem látom indokoltnak új fogalmakkal leírni vagy új jelenséggént kezelni (pl.: kreatív pénzügyi és jogi szolgáltatások, művészetek stb.).

A megvizsgálandó 22 tevékenység meghatározása után felépítettem a kutatás adatbázisát. Habár a KSH TEÁOR-besorolása hasznos volt a tevékenységek kiválasztásához, az új gazdaság budapesti cégeinek összegyűjtésében már nem tudott pontos adatokkal szolgálni. Ennek legfőbb oka, hogy egy céget a nyilvántartás a főtevékenysége alapján sorol be, de egy vállalkozásnak akár több melléktevékenysége is lehet, sőt ha a főtevékenységével felhagy, de a melléktevékenységeit tovább folytatja, az nem feltétlenül jelenik meg a statisztikákban. Ezekből a nehézségekből kiindulva a KSH cégalapbázisának használata helyett saját adatgyűjtés mellett döntöttem. Az adatbázist olyan budapesti székhelyű vagy telephelyű, a 22 tevékenység valamelyikét űző cégekből építettem fel, melyeknek van saját honlapja, és ez a honlap megtalálható a google.hu keresőoldal első 200 találatában. (Ezen a 200 találaton belül minden olyan cégkereső oldal – pl.: lap.hu – adatbázisát is végignéztem, ahol a cégek saját honlapjára vezet a linkgyűjtemény.) Az internetes keresés a nemzetközi szakirodalomban megjelenő „figyelem ökonómiájának” nevezett jelen-

séggel indokolható (Szabó, Hámori 2006). A jelenség lényege, hogy az interneten jelen lévő cégeknek fontos, hogy fel tudják magukra hívni a böngészők figyelmét, de a hasonló profilú cégek sokasága miatt a világhálón kereső vásárlók csak azokat a vállalkozásokat veszik észre, akik a keresőkben könnyen megtalálhatók. Az internet szerepe különösen igaz az új gazdaság cégeire, melyek bizonyos tevékenységeiket szinte csak az interneten végzik (pl.: webdesign). Már az internet elterjedésének korai időszakában azt prognosztizálták a közgazdászok, hogy az új gazdaság valutája nem a pénz, hanem a figyelem lesz (Goldhaber 1997), napjainkban ezért a cégeknek érdekük, hogy minél előkelőbb helyen szerepeljenek az internetes keresők találati listáiban, amikor a tevékenységükre rákeresnek. Azok a cégek tehát nem szerepelnek a kutatás adatbázisában, melyeknek nincs internetes honlapjuk, hiszen a vizsgálat szempontjából nem relevánsak.

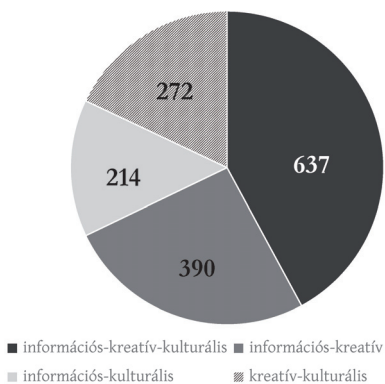
A Google keresőoldal kiválasztásának oka, hogy a felhasználók között a legerterjedtebb kereső, sőt azok a cégek, melyek keresőoptimalizálást végeznek, a Google találati listáiban való jobb helyezést ígérenk a szolgáltatásaikat igénybe vevőknek. Az adatbányázatot kulcsszavas kereséssel végeztem, úgy, hogy az adott tevékenységi körre leginkább jellemző szóra kerestem rá (pl.: 59.20 Hangfelvétel készítése, kiadása – „hangstúdió” kulcsszó). Az első 200 találatra mint korlátra egyrészt az adatok feldolgozásának nagysága miatt volt szükség, másrészt ennél több találatot feltehetően az internetet böngészők sem néznek át egy szolgáltatást keresve. Az adatbányázást lehetővé tette, hogy megvizsgáljam a cégek honlapján hirdetett valódi tevékenységeket, így tényleg csak azok a cégek kerülhettek be a kutatásba, melyek a kiválasztott tevékenységi körrel foglalkoztak. Emellett minden egyes cég kiválasztásánál ellenőriztem az adoszam.hu oldal segítségével, hogy a vállalkozás valóban létezik-e a kutatás időpontjában, és csak a létezőket vettem fel az adatbázisba. Az ellenőrzés használatát során derült fény arra is, hogy a hivatalos cégadatbázis nem minden esetben tudja a cégek valóságos tevékenységi körét megmutatni, például a divat- és formatervezés kategóriába tartozó belsőépítész cégek nagy része hivatalosan nem ebbe a TEÁOR kategóriába van regisztrálva. Ezzel utólag is bebizonyosodott a saját adatgyűjtés létjogosultsága. Az adatbázisba fel tudtam venni több száz cég Google találati pozícióját (találati listás hely), valamint földrajzi pozícióját (címét) is.

A kutatás adatbázisa

A Google kereső oldalainak és az internetes szakmai cégadatbázisoknak az átvizsgálásával összesen 1513 cég került az adatbázisba. A cégek 42%-a az új gazdaság mindhárom pilléréhez köthető volt, a maradék 58% pedig két-két pillérhez kapcsolódott (2. ábra).

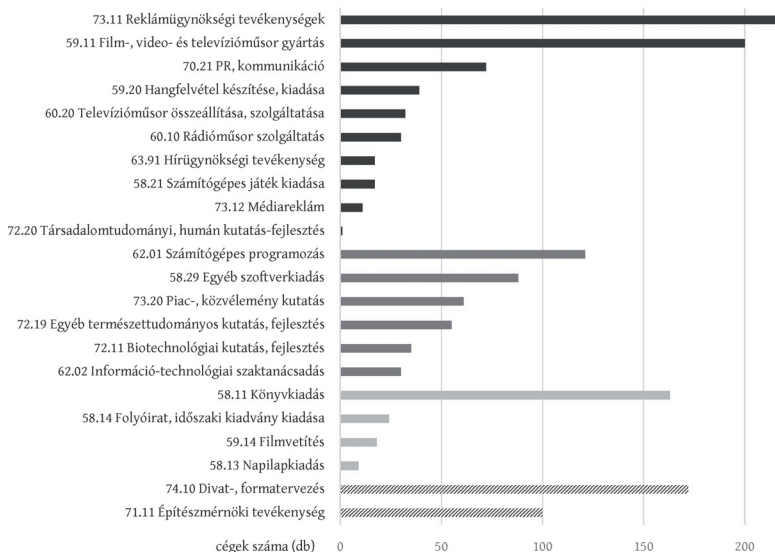
Budapesten a legtöbb, interneten is előtérben lévő cég mindhárom új gazdasági pillérhez kapcsolódik, ezek közül is a leggyakoribb tevékenységek a film-

2. ábra: Az új gazdaság cégeinek száma alkategóriák szerint
Number of firms in the new economy in different categories

gyártás és a reklámügynökség (3. ábra). Az adatbázis második legnagyobb kategóriáját alkotják az információ- és a kreatív gazdaság kapcsolódásából származó tevékenységek. A kategória legnagyobb cégszámot mutató tevékenységei a különböző szoftverfejlesztők mellett a piac- és közvélemény-kutatók. A harmadik legnagyobb elemszámú kategória a kreatív és kulturális gazdaság összefonódásából eredő cégeket foglalja magában. Itt a legtöbb cég divat- és formatervezést

3. ábra: Az új gazdaság cégeinek megoszlása tevékenységenként és alkategóriánként
Firms of the new economy by different activities and categories

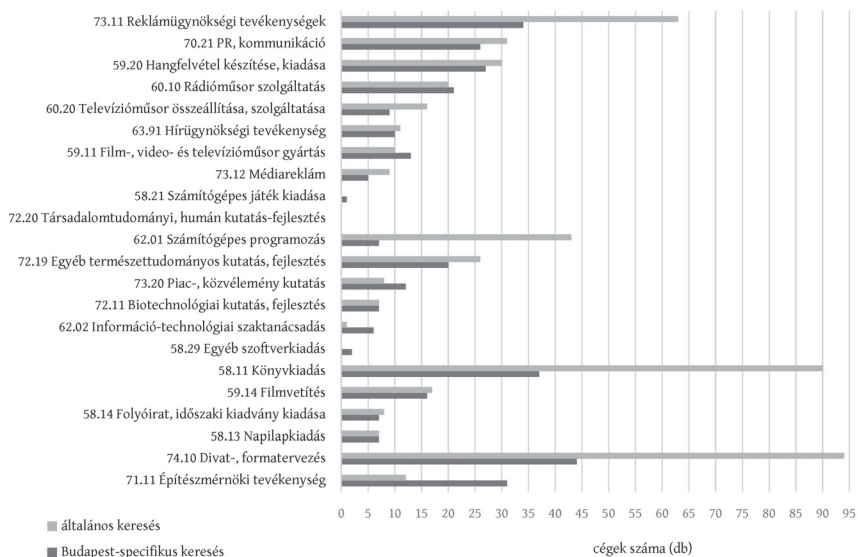
végez, melyen belül a ruhatervezés, az ipari és grafikai design, valamint a belsőépítészet is megjelenik. Az adatbázis legkisebb kategóriája a digitális világ magas szintű ismeretének és a kulturális hozzáadott értéknek szimbiózisa, amelyben a legtöbb céget a könyvkiadók adják (3. ábra).

A honlapok jelenléte a Google keresőben

Az általános keresésből létrehozott adatbázis mellett, ahol csak a tevékenységek neve volt a kulcsszó, egy második adatgyűjtést is végrehajtottam úgy, hogy a tevékenység mellé Budapest nevét is beírtam a keresőbe. Az általános találati listákban az adatbázisban szereplő összes cég 33,3%-ának jelent meg a hivatalos honlapja az első 200 találat között, míg a Budapest-specifikus keresésben ez az arány 22,6%-ra csökkent (4. ábra).

A konkrét tevékenységek szintjén az esetek több mint a felében az általános keresés több találatot adott, mint a Budapest-specifikus. Ebből arra lehet következtetni, hogy az új gazdaság interneten is megjelenő budapesti cégei között igen magas arányban van azoknak a száma, melyek országos szinten is ismertek, és nincs nagy verseny a vidéki társaikkal szemben a találati listákban. Ennek másik oka lehet, hogy Budapesten kiemelkedően több ilyen cég van, mint vidéken. Három olyan tevékenység van, ahol a Budapest-specifikus keresés sokkal jobb találati arányt eredményezett: az építészmérnök, az információtechnológiai szaktanácsadó, valamint a piac- és közvélemény-kutató cégeknél.

4. ábra: Az új gazdaság cégeinek száma a Google első 200 találatában
Number of new economy firms among the first 200 results of Google search

Ezeknél fontos tényező volt a település megadása, és ez az építészmérnök cégeknél kiemelten fontos, hiszen vidéken is jóval több ilyen cég van, mint a többi kategória esetében.

Az adatbázisban összegzett cégtípusok közül négy olyan is van, amely ugyan viszonylag magas számban megtalálható az internetes szakmai keresőoldalakon és linkgyűjteményekben, de a saját honlapjainak megjelenése a Google keresőlistában igen alacsony, szinte elhanyagolható. A társadalomtudományi és humán kutatás-fejlesztésnél ez az arány érthető, mivel egyetlen ilyen bejegyzett cég van Budapesten, és honlapja nem található. Érdekes eredmény viszont a játék- és egyéb szoftver kiadása, valamint a filmgyártás kategóriánál, hogy az

2. táblázat: Az új gazdaság cégeinek internetes találati arányai (2014)
Internet search results of the new economy firms (2014)

Tevékenység	Működő budapesti cégek (adoszam.hu alapján)	Az interneten megtalált cégek		Google- találatok száma (általános) 200 találatig		Google- találatok száma (Budapest- specifikus) 200 találatig	
		db	%	db	%	db	%
71.11 Építészmérnöki tevékenység	1251	100	8,0	12	12,0	31	31,0
74.10 Divat-, formatervezés	498	172	34,5	94	54,7	44	25,6
58.13 Napilapkiadás	91	9	9,9	7	77,8	7	77,8
58.14 Folyóirat, időszaki kiadvány kiadása	573	24	4,2	8	33,3	7	29,2
59.14 Filmvetítés	16	18	112,5	17	94,4	16	88,9
58.11 Könyvkiadás	930	163	17,5	90	55,2	37	22,7
58.29 Egyéb szoftverkiadás	675	88	13,0	0	0,0	2	2,3
62.02 Információ-technológiai szaktanácsadás	2897	30	1,0	1	3,3	6	20,0
72.11 Biotechnológiai kutatás, fejlesztés	152	35	23,0	7	20,0	7	20,0
73.20 Piac-, közvélemény kutatás	759	61	8,0	8	13,1	12	19,7
72.19 Egyéb természettudományos kutatás, fejlesztés	1050	55	5,2	26	47,3	20	36,4
62.01 Számítógépes programozás	3410	121	3,5	43	35,5	7	5,8
72.20 Társadalomtudományi, humán kutatás-fejlesztés	1	1	100,0	0	0,0	0	0,0
58.21 Számítógépes játék kiadása	36	17	47,2	0	0,0	1	5,9
73.12 Média reklám	572	11	1,9	9	81,8	5	45,5
59.11 Film-, video- és televízióműsor gyártás	225	200	88,9	10	5,0	13	6,5
63.91 Hírvégzők tevékenysége	707	17	2,4	11	64,7	10	58,8
60.20 Televízióműsor összeállítása, szolgáltatása	155	32	20,6	16	50,0	9	28,1
60.10 Rádióműsor szolgáltatás	157	30	19,1	20	66,7	21	70,0
59.20 Hangfelvétel készítése, kiadása	246	39	15,9	30	76,9	27	69,2
70.21 PR, kommunikáció	737	72	9,8	31	43,1	26	36,1
73.11 Reklámügynökségi tevékenységek	2586	218	8,4	63	28,9	34	15,6
Összesen	17724	1513	8,5	503	33,3	342	22,6

egyéb úton interneten megtalálható cégek honlapjaiból csak néhány találatot jelenít meg a Google (2. táblázat). Mindhárom tevékenységi körnél valószínűsíthető, hogy a megrendeléseket inkább kapcsolati háló alapján bonyolítják, illetve késztermékeiket már a viszonteladóknál találják meg a vásárlók (pl.: játékszoftver, DVD-film). E cégek tehát bár nagyon erőteljesen rá vannak utalva a digitális világra, az internetes keresőkben mégis a háttérben maradnak.

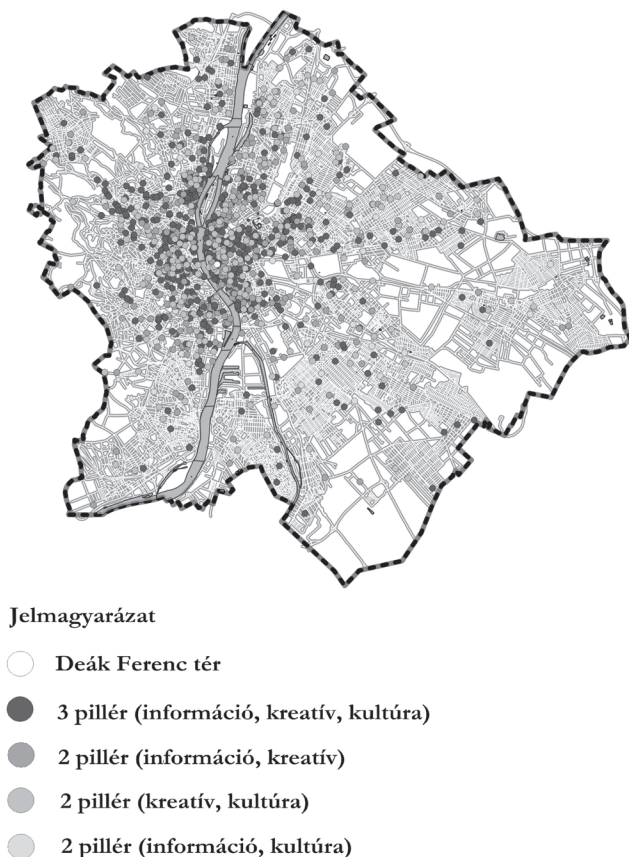
Távolságok a földrajzi és a virtuális térben

A távolságok összehasonlíthatóvá tétele

A városon belüli elhelyezkedés gazdasági következményeinek hosszú időre visszanyúló szakirodalma van a regionális gazdaságtan (Lengyel, Mozsár 2002) és a társadalomföldrajz (Berry 1959) területén. A városközpont szerepe a gazdasági életben Budapesten is kiemelkedik, több speciális cégtípus a cityben koncentrálódik (Baji 2012). Az új gazdaság cégeiről gyűjtött adatok is azt mutatják, hogy a főváros központi részén koncentrálódnak a vállalatok (5. ábra). A központhoz közelebbi cégek több figyelmet kapnak földrajzi pozíciójuk miatt, mivel a központban jóval magasabb a nappali forgalom. Az új gazdaság cégeit ezért érdemes volt megvizsgálni a tekintetben, hogy milyen távolságra vannak a városközponttól. Adatbázisomban minden cég címe megtalálható, geokódolható, és a városközponttól való távolságuk megadható. A Google találati listákban is szereplő 605 cég városközponttól mért légvonalbeli távolságát a Deák Ferenc tér koordinátáitól mértem, és ezután a legtávolabbi cég távolságának százalékában fejeztem ki a kapott eredményeket. Így minden egyes cég kapott egy standardizált 0 és 100 közötti földrajzi távolságértéket, ahol a 100 a városközponttól legtávolabbi céget jelöli.

Ahogy az a korábbiakban kiderült, az internetes keresők világában is küzdelem van a központi szerepért, a találati listák elejéért. Az általam megvizsgált keresőoptimalizálást nyújtó cégek egyöntetűen a Google 1. oldalára, vagyis az első tíz találati hely valamelyikére igyekeznek pozicionálni az őket megkereső partnerek honlapját. Ebből következik, hogy a találati lista eleje kiemelt jelentőséggel bír a központiság és a gazdasági előny szempontjából. A központtól való távolság mérése így a Google találati listában is értelmezhető, de véleményem szerint nem lineáris értékekkel. Mivel a felhasználók többsége az első néhány oldalt nézi át, ha szolgáltatást keres, ezért ezzel a tényezővel súlyozni kellett az adatbázis értékeit. Ezt a problémát négyzetre emeléssel oldottam meg: tehát minden egyes Google találati pozíció négyzetét vettem, és így 1 és 40 000 közötti távolságértékek között vették fel a cégek a keresőlista „központjától” való távolságukat. Ezzel a megoldással az egyre magasabb találati oldalszámokon található honlapok távolabb ke-

5. ábra: Az új gazdaság cégeinek földrajzi helyzete Budapesten a különböző alkategóriák szerint
Geographical positions of the new economy firms in Budapest by different categories

rülnek a figyelem középpontjától, mint a találati sorszámmal való számítás esetén. A kész adatokat az összehasonlíthatóság érdekében a földrajzi távolságokhoz hasonlóan a maximális érték százalékában fejeztem ki.

Az adatsor lehetőséget adott arra, hogy a földrajzi térben való központi pozíciót egy korrelációs számítás segítségével összehasonlítsam az internetes térben való központi pozícióval. A számításokhoz a Pearson-féle lineáris korreláció módszerét használtam, ahol a különböző csoportok korrelációs együtthatóinak értékkészlete -1 és 1 között van. Ha a kiszámított értékek abszolút értékben $0,7$ és 1 közé esnek, akkor erős; ha $0,3$ és $0,7$ közé esnek, akkor közepes; ha 0 és $0,3$ közé kerülnek, akkor gyenge korrelációról beszélhetünk (Nemes Nagy 2005). A számításba csak azokat az ágazatokat kerültek be, melyek legalább 5 elemmel rendelkeztek. Ha a korrelációs együttható értéke pozitív, akkor az adott cégcsoportra vagy tevékenységtípusra jellemző, hogy a földrajzi és internetes térben is központi vagy periferikus helyet foglal el. Ha az érték negatív,

akkor az adott cégcsoportra jellemző, hogy míg a földrajzi térben centrumban van, addig a virtuális térben periférián van, vagy fordítva.

A korrelációs számítás eredményei

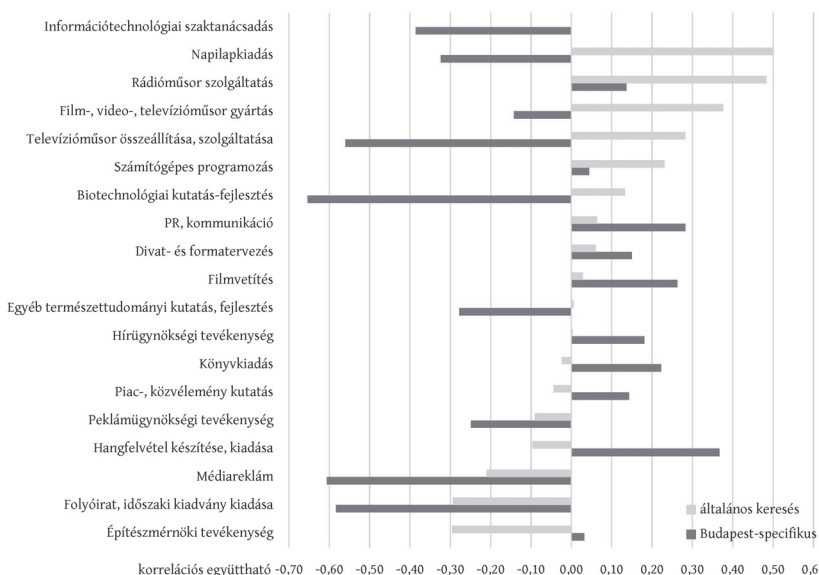
Az összes vizsgált cég földrajzi és internetes távolságadatainak korrelációanalízise nem mutatott összefüggést a két térben való együttmozgásra, tehát az új gazdaság interneten könnyen megtalálható, saját honlappal rendelkező cégeinek fizikai és virtuális térbeli pozíciói nem függenek össze.

Ha az új gazdaság különböző pilléreinek összekapcsolódásából létrejött cégek négy, általam meghatározott alcsoportját vizsgáljuk, akkor is alapvetően gyenge összefüggést lehet találni a két pozíció együttmozgásában. A három pillért együttesen összekapcsoló, valamint az információ- és kulturális gazdaság metszetébe tartozó cégek nem érik el a 0,1-es korrelációs együttmozgást, sem az általános, sem a Budapest-specifikus kereséssel összeállított adatokkal. Az információ- és kreatív gazdaság közös cégcsoportjánál az általános Google keresési adatok és földrajzi pozíciók között gyenge pozitív (0,14), a Budapest-specifikus adatoknál gyenge negatív (-0,17) korrelációt kapunk. Ez azt jelenti, hogy azok a cégek, melyek az általános keresésben a találati lista elején vannak, inkább a főváros központjában találhatók. Ha a keresésbe a Budapest kulcsszót is beletesszük, akkor viszont a találati lista elején megjelenő cégek inkább Budapest peremén találhatók. Ebből az a gyenge összefüggés következik, hogy a főváros peremén létező új gazdaság cégei sokkal inkább hangsúlyozzák honlapjukon a budapesti mivoltukat, mint központi társaik. A kreatív és kulturális gazdasághoz egyaránt kötődők csoportja az inverze az előbbinek, tehát gyenge összefüggéssel kimutatható, hogy az általános keresésben a lista elején lévő cégek a város peremén vannak, míg a Budapest kulcsszó használatával inkább a központban található cégekre lehet rátalálni.

A különböző tevékenységek szintjén még erősebb összefüggést tapasztalhatunk (6. ábra). Az általános kereséssel 9 tevékenységtípusnál igen gyenge (0,1 alatti) a korrelációs együttmozgás értéke, vagyis szinte nincs összefüggés. Ugyanezen tevékenységeknél a Budapest-specifikus keresésben már rendre gyenge összefüggést, sőt egy esetben közepes erősségű korrelációt lehet kimutatni. Ez utóbbi a hangstúdiók szektora, ahol 0,37 a korreláció értéke, vagyis a Budapest központjában lévő cégeknél jól kimutatható, hogy az internet központjában is vannak. A maradék 8 esetből hat tevékenységtípusnál gyenge pozitív, kettőnél pedig gyenge negatív a korreláció. Az előbbieknél (pl.: PR, kommunikáció, filmvetítés, könyvkiadás) a városközpontban lévő cégek vannak inkább a keresőoldalak elején, míg az utóbbiaknál (pl.: természettudományi K+F, reklámügynökség) a városperemi cégek vannak inkább a virtuális tér központjában.

Az általános keresésben közepes negatív korrelációt egyik tevékenység sem mutatott, de volt három tevékenység, melynél közepes pozitív összefüggés van. Ezek a napilapkiadók, a rádiók, valamint a film- és televízióműsor-gyártók.

6. ábra: A Pearson-féle korrelációs együtthatók értéke a Google találatok és a földrajzi pozíciók között az új gazdaság tevékenységi köreinél
Pearson correlation coefficients between Google search results and geographical positions in the new economy

Itt már szignifikánsabban kimutatható, hogy a városközponti cégek az internetes keresők központi helyeit is elfoglalják, vagyis e cégek számára fontos stratégia az internetes megjelenés. Érdekes azonban, hogy a napilapkiadó és filmgyártó cégeknél a Budapest-kulcsszavas keresés adatai már negatív közepes, illetve gyenge összefüggést mutatnak. Ez azt jelenti, hogy más cégeket lehet megtalálni az általános és Budapest-specifikus kereséssel. A napilapkiadók inkább az interneten foglalnak el központi helyet és a városban periferikust, míg a film- és televízióműsor-gyártók fordítva.

A Budapest-kulcsszavas vizsgálatban négy olyan tevékenységtípus van, ahol közepes negatív korrelációt kaptam. A médiareklám és folyóirat-kiadó cégeknél az általános keresés negatív gyenge korrelációját erősíti az eredmény, vagyis e cégek a földrajzi térben központban vannak, az internetes térben pedig a periférián lehet őket megtalálni. A biotechnológiai kutató és fejlesztő, valamint a televízióműsor-sugárzó cégeknél az általános keresés gyenge pozitív korrelációjának ellentmond a Budapest-specifikus közepes pozitív összefüggés. Itt tehát azon cégek, melyek honlapjain a budapesti helyszín jobban ki van emelve, inkább a főváros központjában vannak, de az internet perifériáján.

Összességében elmondható a vizsgálat alapján, hogy az új gazdaság különböző tevékenységei egészen különböző telephelyi stratégiákat követnek. A földrajzi középpontban lévők (pl.: médiareklám, folyóirat-kiadók) gyakran az internet perifériáján jelennek meg, de kivételt képez a hangstúdiók esete, melyek mindkét térben központban vannak. Számos olyan cégcsoport is van, me-

lyekre jellemző a fővárosban a periférikus helyzet (pl.: napilapkiadás, reklám-ügynökség), mégis a többségük az interneten a központban van. Az új gazdaság nagyobb célcsoportjainál és az adatbázis cégeinek egészénél sem lehet egyértelmű összefüggést találni a virtuális és a valós térben való központi és periférikus helyzet hasonlóságáról vagy ellentétéről.

Összefoglalás

A kutatás legfőbb eredménye, hogy a fizikai és az internetes tér közötti összefüggések centrum–periféria aspektusát egy sikeres módszertani kísérlettel tudta megragadni. A földrajzi térben lévő központtól való távolság gazdasági hatásai mellett világosan kimutatható, hogy az internetes figyelem terében is létezik központtól való távolság, és ez hátrányt jelenthet a különböző cégek számára. A két különböző távolságtípus mérése, összehasonlítható adatsorra konvertálása és a két adatsor korrelációelemzése értékelhető eredményt adott a kutatási kérdés megválaszolására.

A kutatás fő kérdése az volt, hogy a földrajzi térben központi vagy periférikus helyzetben lévő, új gazdasággal foglalkozó cégek az internetes térben is hasonló pozícióban vannak-e. Erre a válasz nem teljesen egyértelmű. Ha az összes kiválasztott céget vagy a nagyobb alcsoportokat nézzük, akkor nincs valódi összefüggés a két pozíció között. Tehát a hipotézisem, miszerint a földrajzi szempontból központi cégek a jó forgalmuk miatt kevésbé törődnek az internet központjában való megjelenéssel, illetve a periférián lévő cégeknek életbevágó az internetes központi jelenlét, az összes cég, illetve az egyes pillérek szintjén nem igazolódott. Ennek ellenére van négy olyan tevékenységtípus (médiareklám, folyóirat-kiadás, biotechnológiai K+F, televízióműsor-szolgáltatás), amely a városközponthoz közeli irodákkal rendelkezik, mégis az internetes keresőlistákban közepes erősségű összefüggéssel kijelenthető, hogy a „virtuális periférián” található. Habár ezeknél a tevékenységnél a hipotézis inkább helytálló, mint elvetendő, az új gazdaság másik két tevékenységénél (napilapkiadás, rádióműsor-szolgáltatás) ugyancsak közepes erősségű korreláció bizonyítja, hogy a cégek a virtuális és a valós térben is a centrumban találhatók. Ebből következik, hogy az új gazdaság különböző tevékenységcsoportjai eltérő telephely-választási és internetes megjelenési stratégiákat követnek, és a legtöbbjüknel nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik térben lévő központiséget preferálják a másik kárára, vagy éppen erősítésére.

A kutatás eredményeinek vitatott kérdése lehet, hogy mekkora az a korrelációs együtttható, amelytől kezdve bizonyítani lehet, hogy a tevékenységtípusokra az online és offline térben hasonló vagy éppen ellentétes pozíció jellemző. A módszertan hasznossága viszont egyértelműen beigazolódott, így véleményem szerint hasznos lenne kipróbálni többfajta céget tömörítő nagyobb adatbázison.

Irodalom

- Amin, A. (2009): Cultural economy. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., Whatmore, S. (eds.): *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell, Singapore, 128–129.
- Arthur, B. W. (1996): Increasing returns and the new world of business. *Harvard Business Review*, 7., 100–112.
- Baji P. (2012): A gazdasági city értelmezése és határai Budapesten. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1., 101–114.
- Berry, B. J. L. (1959): The spatial organization of business land users. In: Garrison, W. L., Berry, B. J. L., Marble, D. F., Nystuen, J. D., Morrill, R. L. (eds.): *Studies of highway development and geographic Change*. Seattle, 39–140.
- Betz, H. (1992): Postmodernism and the new middle class. *Theory, Culture and Society*, 2., 93–114.
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása – Az információ kora. I. kötet*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Christaller, W. (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena
- Clarke, J. (1991): *New times and old times. Essays on cultural studies and America*. Harper Collins, London
- Csatári B., Kanalas I. (2003): Bevezetés. Az információs ágazat súlya a nemzetgazdaságon belül. In: Kanalas I., Nagy G. (szerk.): *Régiók az információs társadalomban*. MTA RKK ATI, Békéscsaba, 5–7.
- Dobó E. (2007): A globalizáció és a kreatív gazdaság felértékelődése. *Tér és Társadalom*, 3., 89–102.
- Egedy, T., Kovács, Z. (2009): The capacity and potentials of Budapest to attract creative economy. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 281–294.
- Egedy, T., Kovács, Z. (2011): Budapest as a destination of migration: the view of transnational creative workers. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2., 161–188.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 19–29.
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2005): *Cities and the creative class*. Routledge, New York, London
- Goldhaber, M. H. (1997): Attention shoppers! The currency of the new economy won't be money, but attention. A radical theory of value. *Wired Magazine*, 12., 182–190.
- Helbrecht, I. (1998): The creative metropolis. Services, symbols and spaces. *International Journal of Architectural Theory*, 3. H. 1.
- Hutton, T. A. (1994): *Reconstructed production landscapes in the postmodern city: Applied design, intermediate services, and flexible specialization*. Annual Conference, Association of American Geographers, San Francisco.
- Jakobi Á. (2007): *Hagyományos és új területi különbségek az információs társadalomban*. Doktori disszertáció
- Klotz, U. (1999): Die Herausforderung der neuen Ökonomie. *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 10., 590–600.
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1., 46–62.
- Lash, S., Urry, J. (1994): *Economies of signs and space*. Sage, London
- Lengyel I., Mozsár F. (2002): A városi területhasználat monocentrikus modelljéről. *Tér és Társadalom*, 3., 1–26.
- Lever, W. F. (2001): The post-Fordist city. In: Paddison, R. (ed.): *Handbook of urban studies*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 273–283.
- Lösch, A. (1940): *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel*. Fischer, Jena
- Martin-Brelot, H., Grossetti, M., Eckert, D., Gritsai, O., Kovács, Z. (2010): The spatial mobility of the “creative class”: An European perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 854–870.
- McNutt, J. (1996): National information infrastructure policy and the feature of the American welfare state: Implications for the social welfare policy curriculum. *Journal of Social Work Education*, 3., 375–388.

- Musterd, S., Bontje, M., Chapien, C., Kovács, Z., Murie, A. (2007): *Accommodating creative knowledge: A literature review from an European perspective*. AMIDSt, University of Amsterdam, Amsterdam
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- Oliner, S. D., Sichel, D. E. (2000): The resurgence of growth in the late 1990s: Is information technology the story? *Journal of Economic Perspectives*, 4., 3–22.
- Porter, M. E. (2001): Strategy and the internet. *Harvard Business Review*, 2., 62–78.
- Ságvári B. (2005): *A kreatív gazdaság elméletéről*. ELTE ITHAKA Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ, Budapest
- Ságvári B., Lengyel B. (2008): *Kreatív atlasz. A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról*. Demos Magyarország, Budapest
- Scott, A. J. (1997): The cultural economy of cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21., 321–339.
- Shapiro, C., Varian, H. R. (2000): *Az információ uralma. A digitális világ gazdaságtana*. Geomédia Szakönyvek, Budapest
- Szabó K., Hámori B. (2006): *Információgazdaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Trócsányi A. (2008): A kulturális gazdaság szerepe a városok megújulásában – Pécs adottságai és esélyei. In: Pap N. (szerk.): *Kultúra – Területfejlesztés. Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben*. Inmedias Kiadó, Pécs, 231–244. (Geographica Pannonica Nova; 2.)
- Varga L. (1986): Az információgazdasági vizsgálatok előzményei és eredményei. In: Szabó J. (szerk.): *Tanulmányok az információgazdaságról*. OMIKK, KSH, Budapest, 11–14.

http://www.piacesprofit.hu/infokom/van_ahol_nem_alom_a_dinamikus_novekedes/ (Letöltés: 2014. január 20.)

Településvezetés és szuburbanizáció

Local governments and suburbanization

GERGELY JÚLIA

GERGELY Júlia: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola; gergely.julia@gmail.com

KULCSSZAVAK: agglomeráció, szuburbanizáció, településvezetés

ABSZTRAKT: A budapesti agglomerációban az utóbbi bő két évtizedben jelentős társadalmi és gazdasági változások zajlottak. A változások egyik legfőbb oka a szuburbanizáció, azaz a Budapestről érkező lakosság és vállalkozók letelepedése, ami azonban nem egységesen érintette az egyes településeket. Jelen cikk egy hosszabb kutatás eredményeit mutatja be, amely az eltérő településfejlődés számos lehetséges oka közül az önkormányzatok szerepére, a településvezetők cselekvési lehetőségeire fókuszált. A kutatás négy kiválasztott agglomerációs település esettanulmány-szerű feldolgozásával igyekezett bepillantást nyújtani az önkormányzatok világába, a döntéshozók mozgásterébe, stratégiáiba. A vizsgálat eredménye szerint a települések döntéshozóinak fontos szerepük volt a szuburbanizációs folyamatok helyi alakulásában, hatásában.

Júlia GERGELY: PhD candidate, Doctoral School of Sociology, Corvinus University of Budapest; gergely.julia@gmail.com

KEYWORDS: agglomeration, suburbanisation, local governments

ABSTRACT: There have been significant social and economic changes in the agglomeration around Budapest in the last two decades or more. One of the key causes of these changes was suburbanisation, the great number of residents and institutions moving to suburban areas – mostly from Budapest. Nevertheless the process of suburbanisation was unevenly spread over the agglomeration. This paper presents the findings of research which focused – among the many possible reasons – on the role of local governments, and the possible courses of action the leaders of suburban settlements could take.

Community leaders were able to react in different ways to suburbanisation as it evolved. The process had serious consequences for the lives of the dwellers, therefore it did matter at what pace and in what way it was handled. The political leaders could draw up concepts and elaborate strategies to supervise or influence the processes, basically fostering or hindering immigration. The attitude of local governments towards taking in more inhabitants was by no means uniform. Local governments did not want to and were not able to attract such new inhabitants and institutions to the same degree, and their strategies were not equally successful either.

This study examined four selected settlements in the agglomeration (2 settlements which are located next to each other but developed differently: Pilisborosjenő and Üröm, on the western side of the agglomeration area, near to Budapest, and 2 other settlements, Veresegyház and Vácrtát, on the eastern side and farther away from Budapest) using the case study method to learn more about local governments and their opportunities and strategies.

The case studies revealed that local leaders had the most important role in local processes and effects of suburbanisation. There were some means which the local leaders could utilise, the most significant of these tools were land and zoning policies and institutional and infrastructural development. Evidence shows that the attitude of the local government leadership had a key role in demanding available local funding and in its successful use.

The main elements of these differing attitudes were: consciousness of local government leadership, cooperation among local government leaders, extension and usage of local leaders' relationship networks, "courage", creativity and imagination of local government leadership. Moreover, it became clear that the settlement-related strategies concerning migration differed from each other to a great extent, regarding not only their goals and means, but also how well-considered, circumspect or elaborate they were. These significant differences had a profound effect on how successful they were.

However, the paper highlights that local leaders basically set up their strategies in line with how to develop their communities the best. The primary focus was on improving infrastructure. Initially, to attract newcomers or new ventures was secondary. But during strategy discussions they concluded that receiving more people or companies could be a good method to enhance community development.

Bevezetés¹

Budapest szűkebb vonzáskörzete több évtizede nagy társadalmi változások te-repe. Az utóbbi bő húsz évben, a rendszerváltás óta különösen jelentős társadalmi és gazdasági folyamatok zajlottak, zajlanak az övezetben. E korszak egyik meghatározó jelensége, hogy főként Budapestről érkező lakosság és gazdasági szereplők telepednek le, ami egyrészt nem egyforma mértékben érintette az egyes településeket (egymás mellett fekszenek a felkapott és az inkább elkerült, illetve az inkább a jobb módúak és az inkább a leszakadó rétegek tagjai által preferált falvak és városok), másrészt ami nagymértékben megváltoztatta valamennyi agglomerációs település életét. Az, hogy a különböző településeket különböző mértékben érte el a letelepedési hullám, több tényezőnek köszönhető. Ilyen tényezők például a történelmi, több évtizedre visszavezethető sajátosságok, a földrajzi elhelyezkedés vagy a településvezetők szuburbanizációs folyamatokra reagáló stratégiái.

A budapesti agglomerációt, illetve a településeggyüttes fejlődését több neves hazai településkutató is kutatta és kutatja, annak több aspektusát, okát, következményét körüljárva. Nem véletlen, hogy számos tanulmány jelent meg a témában, az agglomerációs övezet ugyanis az egyik legdinamikusabban és leglátványosabban változó terület az országban, amely folyamatosan újabb és újabb vizsgálónivalót ad a városkutatók számára.

Az elérhető adatokból (pl. a KSH éves településsoros adataiból) úgy tűnik, és egyre több tanulmány is azt feltételezi, hogy a budapesti agglomerációban lezárulóban van az urbanizáció egyik szakasza, a szuburbanizáció korszaka (Kovács 2006; Ongjerth 2002; Szirmai 2011; Váradi, Hamar, Koós 2012). Az utóbbi években visszaesett a korábban jellemző tömeges kiköltözés a fővárosból az

azt körülvevő falvakba és városokba, miközben egyes agglomerációs településekről megindult a visszaköltözés a fővárosba. A korszak lezárulása aktualitást ad a visszatekintésre és a korszakot jellemző folyamatok át- és újragondolására, az okok újabb vizsgálatára.

A budapesti agglomeráció szuburbanizációs korszakának, illetve az övezet társadalmi-gazdasági átalakulásának egyik legérdekesebb jellemzője a települések egymástól nagyon eltérő változása, amely jelentős részben az eltérő betelepítési intenzitásnak köszönhető, és amelyet számos tanulmány (Csanádi, Csizmady 2002; Dövényi, Kovács 1999; Szirmai 2007, 2009; Timár 2005; Váradi 1999) bemutatott, bebizonyított az utóbbi években. A cikk alapját képező kutatás az eltérő településnövekedés (és a hozzá szorosan kapcsolódó településfejlődés) lehetséges okai és befolyásoló tényezők közül az önkormányzatok szerepét vizsgálta meg közelebbről, négy, az elmúlt bő két évtizedben eltérő utat bejárt agglomerációs település példáján keresztül.

Az agglomerációk szuburbanizációs korszakának elemzésekor a leggyakrabban vizsgált témák az okok és a következmények szoktak lenni. Előbbi esetben a költözők egyéni motivációi, az agglomerációs települések vonzó és a magváros taszító tényezők szoktak nagyobb hangsúlyt kapni. Ritkábban vizsgált terület a döntéshozók világa, az önkormányzatok „hozzájárulása” a folyamatok alakulásához (Gerőházi, Szabó, Tosics 2002; Tosics 1998). A cikk alapjául szolgáló elemzésben az elsődleges kutatási terep a települési önkormányzatok voltak. Célom a lehetséges stratégiák megismerése, illetve annak feltérképezése, hogy a településekre való beköltözések mértéke mennyiben múlt, múlhatott a vezetőik tudatos döntésein, és mennyiben alakult spontán módon. Megvizsgáltam azt is, hogy a települések vezetői milyen lehetőségekkel rendelkeztek és éltek, milyen mozgásterük, eszközeik voltak a szuburbanizációs hatások irányítására, ezeket mennyire tudták használni, ezekben mennyire voltak sikeresek.

Az elemzés háttere

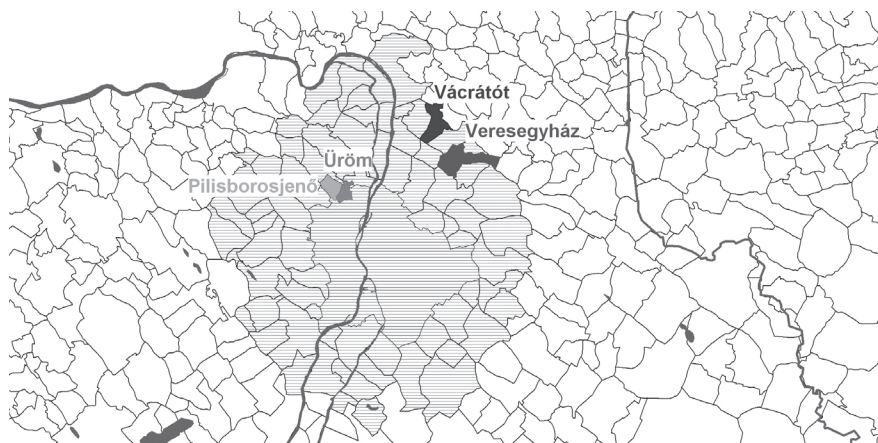
Jelen cikk egy hosszabb, kvalitatív szociológiai módszerekkel készített, esettanulmányokon alapuló elemzés eredményeit foglalja össze.² Az elemzés négy kiválasztott agglomerációs település jellemzőin, településfejlődésén keresztül igyekszik bepillantást nyújtani az önkormányzatok szuburbanizációs folyamatokat alakító lehetőségeibe.

A kutatás során olyan települések kiválasztása volt a célom, amelyek a hivatalosan lehatárolt budapesti agglomeráció területén fekszenek, valamiképpen jellegzetesek, és amelyeknek fejlődése egymástól eltérően alakult az elmúlt évtizedekben. Fontos volt továbbá, hogy azok bizonyos szempontok szerint különbözőek, de más szempontok mentén hasonlóak, így egymással összevethetőek legyenek. A települések kiválasztását kvantitatív elemzés előzte meg, amely

eltérően fejlődő csoportokra osztotta az agglomeráció településeit. A kvalitatív elemzésbe végül két-két, térben egymáshoz közeli, de fejlődésben eltérő utat bejáró településpár került. Ezek az agglomeráció nyugati oldalán, a Budapesthez közel fekvő Pilisborosjenő és Üröm, valamint az agglomeráció keleti oldalán, a Budapesttől távolabb elhelyezkedő Veresegyház és Vácraót (1. ábra).

Az esettanulmányok alapvetően két módszertani eszköz segítségével készültek, ezek az interjúzás módszere, továbbá a sajtó- és egyéb írott anyagok elemzése. Személyes interjúkat készítettem önkormányzati vezetőkkel (polgármesterrel, jegyzővel, főépítésszel, gazdasági, műszaki, adózási osztályok vezetőivel) és egyéb, a település életét befolyásolni képes vagy azt jól ismerő döntéshozókkal. Sajtóelemzést készítettem a kiválasztott települések nyomtatott és elektronikus sajtója, valamint elérhető hivatalos programjai (helyi újságok, a települések hivatalos honlapjai, stratégiai és fejlesztési koncepciók, civil szervezetek honlapjai, képviselő-testületi ülések jegyzőkönyvei, településrendezési tervek) alapján. A jobb megértés végett valamennyi településről áttekinthető grafikonokat is készítettem a lakosságszám-, a lakásszám- és a vállalkozásszám-változás, valamint a vándorlási egyenlegek bemutatására. A grafikonok a KSH T-STAR adatbázisán alapulnak, és az 1990-től kezdődő időszakot mutatják be az adatbázisban hozzáférhető legutolsó évig. Annak ellenére, hogy az agglomeráció településeire nagyon különböző társadalmi helyzetű lakosok érkeztek az elmúlt évtizedekben, a tanulmányban nem térek ki külön a beköltözők státuszára. Részben azért nem, mert a kutatáshoz csak közvetetten kapcsolódik ez a terület, részben pedig azért nem, mert erre vonatkozó adatok nem érhetőek el a hivatalos adatbázisokban. Egy-egy település új lakosságának jellemző társadalmi helyzetéről az interjúk némelyikében szó esett, ezekből kiderülnek a főbb – a helyi vezetők által érzékelt – tendenciák, jellemzők.

1. ábra: A négy kiválasztott település elhelyezkedése a budapesti agglomerációban
Location of the four case studies in the Budapest Agglomeration

A négy település

A négy vizsgált település az elmúlt évtizedekben más és más utat járt be. Amíg Veresegyház kis faluból modern kisvárossá, Üröm pedig kis faluból egyre dinamikusabban fejlődő nagy faluvá érett, addig Pilisborosjenő a kezdeti lendületét elveszítve, Vácraát pedig a kezdeti, hosszú stagnálást követő – későn jött – lendület ellenére tartotta meg falusi jellemzőit, és mutat ma felemás településképet. A négy település annak ellenére fejlődött egészen máshogyan, és tart ma egészen máshol lakosságszám- vagy vállalkozásszám-gyarapodását, infrastrukturális és egyéb fejlettségét tekintve, hogy a rendszerváltás környékén, a budapesti szuburbanizációs korszak kezdetén több szempontból is hasonló helyzetből „indultak”, valamint vezetőiknek közel hasonló elképzeléseik voltak településük életének alakításáról.

A településvezetők lehetőségeinek, mozgásterének és „eredményességének” vizsgálatához érdemes röviden áttekinteni az egyes települések kiinduló helyzetét, néhány alapvető jellemzőjét, valamint a vezetők befolyásán kívüli, a szuburbanizációs folyamatokra azonban hatással lévő tényezőket.

Pilisborosjenő a főváros budai oldalán fekszik, határos Budapesttel, bár a központjába vezető út Ürömről halad keresztül. A falu legfőbb értéke a csend és a jó levegő, a völgyben fekvő település utcái meredeken futnak fel a hegyoldalba, a községet patak szeli ketté. A települést a Duna–Ipoly Nemzeti Park veszi körül, a falu legnevezetesebb látványossága az egri vár másolata. Az állandó lakosság száma a rendszerváltástól nagyjából 2007-ig dinamikusan növekedett, a beköltözők többnyire kisgyermekes, jó módú, fizetőképes családok voltak. A településvezetés jó helyzetben volt, a falu rendelkezett ugyanis egy olyan nagyobb, egybefüggő, saját tulajdonú területtel (a hathektáros ún. Papi földekkel), amely a központban terült el, és amelyet kedvező feltételekkel, nagyon jó konstrukcióban tudott a parcellázás után értékesíteni. A kezdeti lendület után, 2007-ben megtorpanás következett, részben a gazdasági válság, részben a falu lelassult infrastrukturális fejlődése (elhanyagolt utak, nem megfelelő kapacitású oktatási intézmények) miatt. 2010 után, az új faluvezetés megválasztásával a korábbi építkezési volumen is visszaesett. A korábbi vezetés által képviselt határozott terjeszkedési szándék megkérdőjeleződött, a beruházások, a kötelezettségvállalások drágulása, a bizonytalan jövő, a beköltözési szándékok kérdésessége miatt új utat, a terjeszkedés megszüntetését, az elindult építkezések leállítását választotta az új vezetés. A két tábor, a korábbi és a jelenlegi faluvezetés, illetve a hozzájuk kapcsolódó helyi szervezetek folyamatos konfliktusban állnak egymással – többek között a beköltözések ösztönzésében is. Ahogyan a lakossági beköltözés, úgy a gazdasági szereplők betelepülése is lendületet veszített, a korábban sem kiemelkedő gyarapodás a 2000-es évek elején egyre több vállalkozás felszámolásába váltott át. Pilisborosjenőn 1990 és 2012 között 2283 főről 3577 főre növekedett a lakosságszám, amíg ugyanebben az időszakban összesen 409 lakással bővült a lakásállomány.

Üröm a főváros budai oldalán fekszik, közvetlenül határos Budapesttel. Néhány településre – többek között Pilisborosjenőre – Ürömről keresztül vezet az út, így a falu érezhető átmenő forgalommal rendelkezik. A település legfőbb vonzereje a fővároshoz való közelsége, hegyes-dombos fekvése, folyamatosan karbantartott, fejlesztett épületei, terei, utcái. Üröm a 18. században József nádor uradalma volt, aki sírkápolnát építtetett itt felesége (I. Pál orosz cár lánya) számára, amely máig a település egyik legfőbb nevezetessége. Üröm a mai napig rendkívül szoros kapcsolatot ápol az orosz pravoszláv egyházzal. A településen a rendszerváltás után lassan indult meg a változás, a nagyobb robbanás váratott magára. Habár már az 1990-es évek elejétől sokan költöztek be a faluba, csak 1993-tól haladta meg a beköltözések mértéke az elköltözéseket, végül pedig több évvel később, a 2000-es években vettek igazán nagy fordulatot az események, és kezdett igazán a beköltözések javára nyílni az olló. Ekkor bólintott rá a faluvezetés a belterületbe vonásokra és a parcellázásokra, ezzel a beköltözések tudatos ösztönzésére. A falunak a rendszerváltás után nem voltak saját területei, mégis jó helyzetben volt, hiszen több olyan, magántulajdonban lévő bevonható külterülettel rendelkezett, amelyek alkalmassá tették a terjeszkedésre, és amelyek tulajdonosi körében megvolt a szándék a területek – önkormányzati segítséggel való – belterületbe vonására, újraparcellázására, majd értékesítésére. A lakosságszám dinamikus növekedése 2007-ig tartott, a válság és egyéb – külső és belső – okok ekkor lassították le a folyamatot. A több ciklus óta töretlen népszerűségnek örvendő faluvezetés tudatosan is visszafogta a beköltözések mértékét, elsősorban a már itt lakók és a helyi szervezetek felől érkező nyomás miatt. Ürömről a lakossági beköltözésekkel együtt a kis- és a közepes vállalkozások is megjelentek, részben spontán módon, részben a faluvezetés tudatos ösztönzésére. A településen 1990 és 2012 között 3431 főről 7292 főre emelkedett a lakosságszám, ugyanebben az időszakban 1357 lakással gyarapodott a falu.

Veresegyház a főváros pesti oldalán fekszik, a település nem határos Budapesttel, a fővárostól 20 kilométerre található. A település az M3-as autópályán közelíthető meg, a város azonban nem közvetlenül az autópálya mellett fekszik. Veresegyház talán legfőbb vonzereje a klasszikus szuburbanizációs kisvárosi jelleg. A település vezetése meg tudta valósítani – amit sokan mások is szerettek volna, de csak nagyon keveseknek sikerült – a zöldövezeti, csendes, nyugodt lakóköznyezet és a minőségi városi szolgáltatások és kényelem kombinációját. Veresegyház kedvező földrajzi elhelyezkedése, természeti környezete, termálvize, tavai szintén vonzóak lehetnek a térségben letelepedni vágyók számára. Veresegyházon az 1960-as években kezdtek szaporodni a hétvégi házak, amelyekbe eleinte pihenni jártak tulajdonosaik. A nagyobb betelepülési hullám a nyolcvanas években indult meg, ekkor már kifejezetten lakni jöttek ide, elsősorban Budapestről, gyakran éppen a hétvégi házak birtokosai. A beköltözési hullám a kilencvenes évek elején tovább ívelt, ami elsősorban a hosszú évtizedek óta változatlan vezetés rendkívül tudatos stratégiájának,

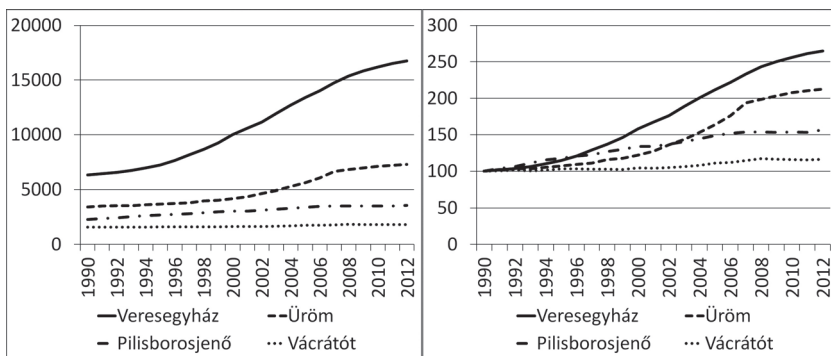
döntéseinek köszönhető. A lakónépesség számának emelkedése ma is tart, bár a legutóbbi években visszaesőben van. A település az 1990-es évek elején nem volt kifejezetten jó helyzetben, nem rendelkezett ugyanis sok földterülettel. A vezetés ekkor, egyedülálló módon, éppen az ellenkezőjét tette annak, mint amit az összes többi önkormányzat tett: nem saját tulajdonú földjeit kezdte értékesíteni, hanem a magánkézben lévő, kárpótlásból vagy egyéb úton szerzett összesen 1200 holdnyi földterület önkormányzati felvásárlása mellett döntött. A polgármester célja a város fejlesztésének kézben tartása, a földterületekkel való önkormányzati gazdálkodás volt. A településen az elmúlt két évtizedben új városrészek alakultak, a parcellázásokkal, építkezésekkel folyamatosan bővült a beépített terület, amely mára sok helyen elér egészen a szomszédos települések határáig. Veresegyház a beköltözni vágyók számára különféle lakhatási lehetőségeket nyújt: a beépíthető telkek és a korszerű, jól felszerelt, újonnan épített családi házak mellett a modern, szintén új építésű sorházi vagy társasházi kis és nagy lakások is megtalálhatóak a kínálatban, de nagy számban akadnak bérelhető ingatlanok is. A rendkívül változatos ingatlankínálat egyáltalán nem jellemző az agglomerációban. A vezetés kiemelt hangsúlyt fektetett a vállalkozások megtelepedésére is, a pályázatok, a kedvezményes lehetőségek, a gazdaságnak kijelölt területek következtében ma rengeteg kis-, közepes és nagyvállalkozás működik Veresegyházon. A város három nagyobb iparterülettel rendelkezik, amelyek nagyvállalatoknak, kereskedelmi, szolgáltató és szórakoztató létesítményeknek adnak helyet. Veresegyházon 1990 és 2012 között 6325 főről 16746 főre duzzadt a lakosság, miközben 3359 lakással bővült a város lakásállománya.

Vácrátót a főváros pesti oldalán fekszik, nem határos Budapesttel, a fővárostól autóúton 35 kilométerre található. A falu az M2-es autópályáról vagy az M3-as autópályáról közelíthető meg, a település nem közvetlenül az autópálya mellett fekszik. A településen nincs sok munkahely, az itt élők többsége a környező nagyobb városokba jár dolgozni. A dombokkal határolt falu bővelkedik a természeti szépségekben, a falun három patak is keresztül folyik. Itt található az ország egyik legnevesebb botanikus kertje, ahol a több ezer növényfajta mellett kastéllyal, tóval, barlanggal, vízimalommal és vízeséssel is találkozhat a látogató. A falu a legutóbbi évekig nem tudott a fejlődés útjára lépni. Házai, középületei előregedett, leromlott állapotban álltak, útjai elhasználódtak. A községen keresztülhaladó főút az úthibák és a kátyúk miatt szinte járhatatlan volt. A „romos” falukép nem volt eléggé vonzó az agglomerációban lakók vagy ott telephelyet keresők számára, a polgármester szerint elsősorban ezért maradhatott el az amúgy nagyon várt építkezési és beköltözési hullám. A falu vezetősége a 2000-es évek közepén kezdett rádöbbenni, hogy a lakossági és gazdasági beköltözések eléréséért tenni kell. A döntéshozók úgy gondolták, fejlesztéseket kell végrehajtani: elsősorban az infrastruktúra (főleg az utak és a csatornahálózat), másodsorban a közintézmények területein. A terv nagyon „jól” sikerült, az önkormányzat 2006 óta több pályázaton is sikerrel szerepelt,

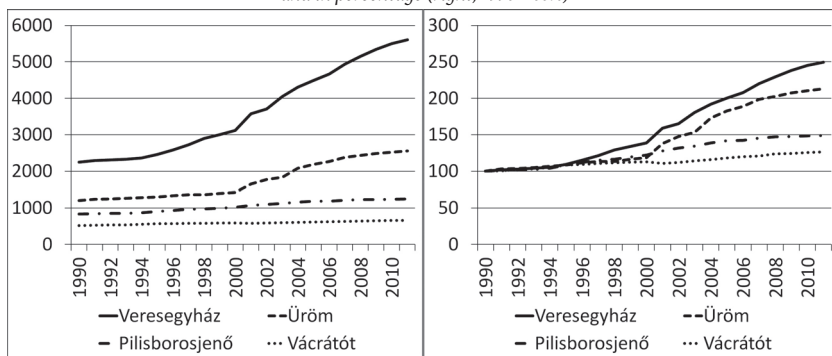
így több középületet, útszakaszt is felújított, és egyéb infrastrukturális fejlesztéseket is meg tudott valósítani. A modernizálódásban a legújabb lökést a 2013 nyarán felújított főút adta meg, amelynek elkészültével teljesen más arcát mutatja ma a falu. A vezetés azonban „későn kapott észbe”: mire a falu megújult és vonzóvá válhatott az agglomerációban letelepedni vágyók számára, addigra a Budapestről való kiköltözési hullám visszaesett, mind a lakossági, mind a gazdasági igények jelentősen csökkentek. A beköltözések elmaradásáért sok helyi szervezet bírálta, bírálja a faluvezetést. Vácrátóton 1990 és 2012 között 1565 fő-ről 1822 főre növekedett a lakosságszám, ugyanebben az időszakban mindössze 138 lakással bővült a falu lakásszáma.

A településeket összehasonlítva (2–5. ábra) Pilisborosjenő a lendületes indulás (lakosságszám- és lakásállomány-gyarapodása) után csak néhány évig tudta tartani a felvett tempót, a 2000-es évek közepétől elveszítette dinamikáját, míg Üröm éppen ellenkezően, a kezdeti stagnálás után kapott erőre és kezdett egyre több beköltözőt vonzani, lakóinak, új építésű házainak számát egyre jelentősebb ütemben gyarapítani. Vácrátót az előbbi településekhez képest jóval kisebb mértékű és ütemű változást élt át: az állandó népesség száma, valamint a lakásszám kismértékben gyarapodott csupán, a falu vándorlási egyenlege meg sem közelítette a többi vizsgált települését. A négy település közül egyértelműen Vereasegyház mutatta a legnagyobb változás jeleit. Az 1990-es évek eleje óta lakosság- és lakásállomány-számát közel megháromszorozta, vándorlási nyeresége jóval meghaladta a másik három település értékeit. A vállalkozások számának emelkedése kis késéssel jelentkezett a településeken a lakosságszám-változáshoz képest (ami a szuburbanizációs jelenség jellemző vonása). Itt is megfigyelhető Vereasegyház abszolút fölénye, valamint Vácrátót és Pilisborosjenő lemaradása.

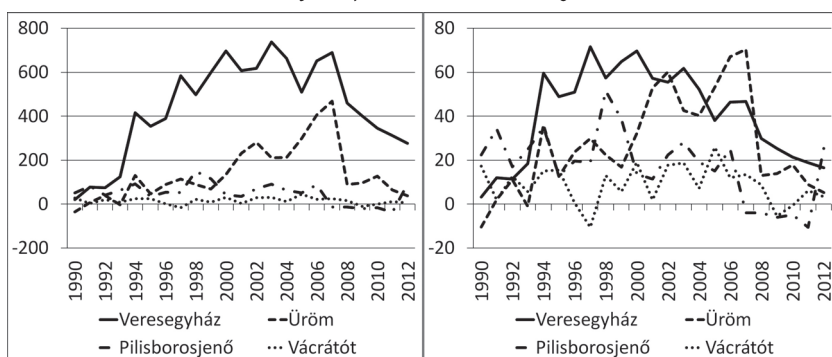
2. ábra: Az állandó népesség alakulása 1990 és 2012 között; fő (balra), % (jobbra, 1990=100%)
*Permanent population change between 1990 and 2012 in absolute numbers (left)
 and in percentage (right; 1990=100%)*

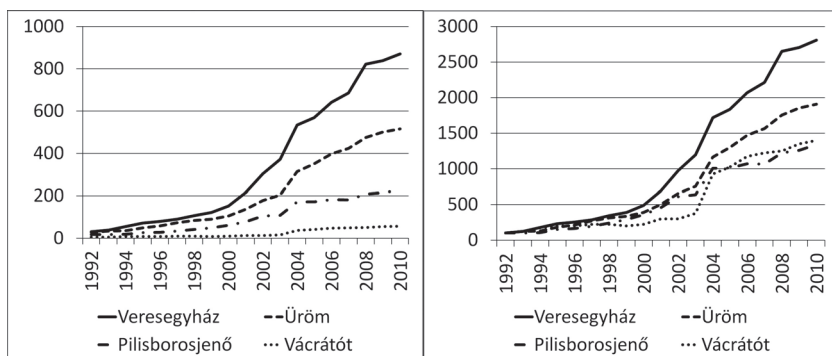
3. ábra: A lakásállomány alakulása 1990 és 2011 között; db (balra), % (jobbra, 1990=100%)
Changes in the number of dwellings between 1990 and 2011 in absolute numbers (left)
and in percentage (right; 1990=100%)

4. ábra: A vándorlási különbség alakulása 1990 és 2012 között; fő (balra),
 1000 állandó lakosra jutó fő (jobbra)
Migration balance between 1990 and 2012 in absolute numbers (left)
and by 1000 permanent inhabitants (right)

5. ábra: A vállalkozások számának alakulása 1992 és 2010 között; db (balra), % (jobbra, 1992=100%)
Changes in the number of enterprises between 1992 and 2010 in absolute numbers (left)
and in percentage (right; 1992=100%)

A kutatás eredményei

A településvezetés céljai és a mögöttes okok

Az esettanulmányok eredményei alapján az eredeti feltevésen – azon, hogy a településvezetők általános célja a lakosságszám-növekedés – némileg változtatni kellett. A települések vezetésének ugyanis alapvetően nem az (volt) a célja, hogy a település népessége vagy akár a településen működő gazdasági társaságok száma mindenáron gyarapodjon, hanem az, hogy a település fejlődjön, elsősorban az infrastruktúra és az intézményi ellátottság területein. A lakossági és vállalkozási betelepülések elsősorban a fentiek megvalósulásához vezető utat, azaz az eszközt jelentették.

A cél tehát a fejlődés. A fejlődéshez pedig bevétel kell, méghozzá több bevétel, mint amennyi az alapvető működéshez kell, a bevétel emelkedését pedig a lakosságszám, valamint a gazdasági társaságok számának növelésében látták a települések irányítói – felismerve az 1990-es évek elejétől fellépő igényeket, azaz a fővárosból tömegesen kiköltözni vágyó lakosok és vállalkozások Budapest környéki lakás- és telephelykeresését. Az eszköz, azaz a betelepülések növelése így vált egyben valóban elérendő céllá.

A településvezetők a rendszerváltást követően különböző időpontokban jutottak erre a következtetésre, különböző időpontokban szánták rá magukat az ehhez szükséges első lépések megtételére. Ez utóbbi oka egyrészt a már korábban is a településen lakók, másrészt a településvezetők új beköltözőkkel, illetve a terjeszkedéssel szembeni aggályai voltak. Látható, várható volt, hogy a folyamat rengeteg buktatóval és nehézséggel jár majd, így a beköltözések ösztönzése nem volt könnyen meghozott vezetői döntés a legtöbb polgármester és képviselő-testület számára: van, ahol egyből a kilencvenes évek elején (Pilisborosjenő, Veresegyház, Vácraátót), és van, ahol csak jóval később (Üröm) „szánta rá” magát a vezetés. Ugyanígy van, ahol a megvalósítás örömmel vállalt feladat (Veresegyház, Vácraátót), és van, ahol szükséges rosszként megélt teendő (Pilisborosjenő) volt. Utóbbi esetben a döntéshozók alapvetően két okból döntöttek mégis a beköltözések támogatása mellett: egyrészt a beköltözni vágyók felől érkező nyomás, másrészt a fejlesztésekhez vagy akár a település fenntartásához nélkülözhetetlen bevételek egyéb úton való megszerzésének kilátástalansága miatt. És természetesen van olyan település, ahol sikerült a beköltözések ösztönzése a vizsgált időszak alatt (Veresegyház) – vagy annak legalább egy-egy rövidebb periódusában (Pilisborosjenő, Üröm) –, és van, ahol nem sikerült, vagy legalábbis messze nem a településvezetők által kívánt mértékben (Vácraátót). A korábbi aggályoknak megfelelően azokon a településeken, amelyeken sikeresen ösztönözte a vezetőség a beköltözéseket (elsősorban ahol jelentős gyarapodásnak indult a lakosságszám), ott hamar megjelentek az új lakosokkal együtt az új igények (pl. újabb beruházások sürgetése), valamint az új konfliktusok (pl. a ré-

gebbi és az újabb lakosok között), mindezekkel pedig az új problémák és az új nehézségek. Több településen (Üröm, Veresegyház) felmerült ezért a betelepülések tudatos csökkentése, visszafogása a sikeres évek után.

A lakossági beköltözésekkel a település bevételei több módon növekednek. Egyrészt a kijelölt építési telkek értékesítésével: ha önkormányzati területről van szó, akkor az eladással közvetlenül a település jut bevételhez, ha magánterületekről van szó, akkor a magánszemélyeken vagy a befektetőkön keresztül kap a település előre meghatározott százalékot, részesedést. Ez utóbbi típusa, mértéke a vezetés erre a területre kidolgozott rendszerén múlik. Másrészt a betelepülők évente befizetendő adóival: a lakossági beköltözések a személyi jövedelemadó helyben maradó részével, a gépjárműadóval, a különböző helyi adókkal (pl. ingatlanadó), a beköltözők után kapott állami normatívával növelik a település költségvetési mozgásterét.³ Harmadrészt közvetett módon: a beköltözőknek sokszor saját vállalkozásuk van, vagy a beköltözés után alapítanak helyben vállalkozást, amelyek iparüzési adója a települést gyarapítja. Negyedrészt vállalkozásvonzó hatásuk miatt: minél többen laknak egy településen, annál több cégnek, kiskereskedelmi egységnek éri meg üzletet nyitni (pl. Ürömon így terjeszkedett az egyik nagy hazai élelmiszerlánc), amelyek iparüzési adója a településen marad. Ötödrészt a fizetőképes kereslet növekedése miatt: a több lakó nagyobb kihasználtságot (illetve igényt) jelent a különböző – akár magán-, akár önkormányzati kézben lévő – szolgáltatásokban (pl. veresegyházi uszoda, veresegyházi termálfűtési rendszer), amelyekből szintén jelentős iparüzési vagy működési bevételei lehetnek egy-egy településnek. Végül pedig az állandó lakók számának növekedése hozzájárul a különböző (infrastrukturális vagy közintézményi fejlesztésekre kiírt) pályázatokon való sikeres (lakosságszámhoz vagy lakosságszám-növekedéshez kötött) részvételhez, a pályázati pénzek elnyeréséhez.

A gazdasági szereplők letelepedésével a településeknek alapvetően az iparüzési adóból származik többletbevétele, ami Veresegyház esetében az éves költségvetés nagyon jelentős részét, míg Pilisborosjenő esetében csupán kisebb hányadát képezi. Ezen kívül – a településvezetés kreativitásától, szerződéskötési szokásaitól függően – a vállalkozások egyéb módokon is hozzájárulhatnak a település fejlődéséhez (pl. Veresegyházon jellemző a szerződésben rögzített kötelező vállalati településfejlesztési hozzájárulás, a kötelező segítségnyújtás, továbbá elvárt a nagyvállalatok kulturális és sportéletet támogató magatartása).

A vizsgált településeken (a legutóbbi évekig) mindenhol cél volt a beköltözések támogatása, elsősorban a „nagyobb cél”, a fejlődés biztosítása miatt. Amíg Veresegyházon elég volt ehhez, Pilisborosjenőn és Ürömon pedig legalább időszakosan elég volt ehhez az új építési telkek kijelölése, addig Vácraátóton (és Pilisborosjenőn a korszak második felében) ez kevésnek bizonyult. Utóbbiaknál más stratégiát kellett választani: a település fejlesztését kellett elkezdni ahhoz, hogy az agglomerációban lakhelyet keresők számára egyáltalán megfelelő célponttá válhasson a település (és hogy a várt beköltözések után további fejlesztéseket is végre tudjon hajtani a faluvezetés).

A településvezetés eszközei, stratégiái

A beköltözések ösztönzésének alapvető eszközei a településvezetés által akár írásban, akár elméletben kidolgozott településfejlesztési stratégiákban kere-sendők. E stratégiák lehetnek jól kidolgozottak (Veresegyház) vagy kevésbé jól kidolgozottak (Pilisborosjenő), lehetnek hosszú távra tervezettek (Veresegyház, Üröm, Vác-rátót) vagy a rövid távú célokat szem előtt tartók (Pilisborosjenő), és lehetnek időben állandók (Veresegyház) vagy ciklusonként, polgármesteren-ként, néhány évente változóak (Pilisborosjenő, Üröm, Vác-rátót). A településfej-lesztési stratégiák ráadásul tartalmazhatnak előrelátó terveket és ezekhez kidolgozott eszközöket (Veresegyház, Üröm), és állhatnak a korábban kialakult helyzetre, továbbá az újabb és újabb igényekre utólag reagáló, az elmaradásokat behozni igyekvő tervek-ből, és az ezekhez meghatározott eszközökből (Pilisbo-rosjenő, Vác-rátót).

A lakosság és a gazdasági szereplők letelepedésének ösztönzése két fő esz-közzel hajtható végre: az építési telkek biztosításával és a település fejlesztésé-vel. Az elsődleges eszköz, a szabad építési telkek biztosítását vagy a belterület sűrűsödésének engedélyezésével (a belterületi üres területeken újabb telkek ki-alakításával, telekaprással), vagy terjeszkedéssel (külsőterületek belterületbe vonásával) tudták megvalósítani a települések vezetői. Az egyes önkormányza-tok – lehetőségeiktől (saját tulajdonú területek mérete, típusa, mennyisége), kreativitásuktól, előrelátásuktól függően – különböző stratégiákat dolgoztak ki ezen a téren.

- Pilisborosjenőt a saját területek „felélése” jellemezte: saját, önkormány-zati kézben lévő belterületeit felparcellázta, majd szakaszosan vagy egy-szerre lakóházak építésére értékesítette.
- Vác-rátóton a magántelkek „osztódása” volt a meghatározó: egyes ma-gántelkek felosztásának engedélyezése, az újonnan kialakított parcellák építkezéshez, lakhatáshoz szükséges feltételeinek biztosítása (pl. utak kijelölése), az eladott telkeken való építkezés engedélyezése.
- Több település által alkalmazott stratégia a „hagyományos” belterületbe vonás: nagyobb, összefüggő magánterületek (magánkezdeményezésre történő) belterületbe vonása, majd önkormányzati segítség nélkül vagy önkormányzati segítséggel (pl. közművesítés) történő értékesítése tel-kenként, lakóházak építésére (Pilisborosjenő, Üröm), esetleg kereske-delmi és szolgáltató övezetté minősítve vállalkozások számára (Üröm). (Ennek egyelőre kevésbé sikeres változatát láthatjuk Vác-rátóton.)
- Veresegyházon jellemző volt még az önkormányzati felvásárlás: az ön-kormányzat magánterületeket vásárolt fel, majd szakaszosan értékesí-tette ezeket – részben lakóövezetté nyilvánítva üres telkenként, részben társasházzal, sorházzal beépítetten, lakásonként, részben kereskedelmi és szolgáltató övezetté nyilvánítva, kifejezetten vállalkozások számára üres telkenként vagy beépítetten, üzletenként (akár bérbeadással, akár

eladással), részben ipari övezetté nyilvánítva kifejezetten közepes és nagyvállalatok részére üres területenként.

A beköltözések ösztönzésének másik eszköze a település fejlesztése (azaz ekkor a hosszú távú cél és a rövid távú eszköz megegyezik). Az új lakhelyet vagy telephelyet kereső lakosok és vállalkozások általában (magas) igényekkel érkeznek az agglomeráció településeire. A települések vezetői bizonyos esetekben előre próbálnak készülni a várható bővülésre (pl. pilisborosjenői óvodabővítés, veresegyházi iskolafejlesztések), más esetekben pedig a befogadni vágyott új lakosok igényeinek próbálnak megfelelni (pl. vácrátóti infrastrukturális és közintézményi fejlesztések). Sokszor azonban a döntéshozók utólag próbálnak lépést tartani a növekvő igényekkel, behozni a lemaradásokat – több (pl. Veresegyház, ahol újabb és újabb általános iskolák épülnek) vagy kevesebb (pl. Pilisborosjenő, ahol egyre járhatatlanabbak az utak, és ahol egyre nagyobb szükség lenne az úthálózat – hatalmas költséggel járó és ezért egyre nehezebben kivitelezhető – teljes felújítására) sikerrel. Az egyre növekvő vagy újonnan megjelenő fejlesztési igények, amelyeknek igen költséges, sok helyen szinte lehetetlen megfelelni, több településvezetőt (Pilisborosjenő, Veresegyház) is a betelepülések ösztönzésének visszafogására, a mindenáron való növekedés meggondolására készítettek.

A fővárosból való kiköltözéseknél kiemelten fontos szempont a Budapest-től vett távolság. Habár a településvezetők nem tudják befolyásolni településük földrajzi elhelyezkedését, településüket különböző fejlesztésekkel megpróbálhatják „közelebb hozni” a fővároshoz, vagy a nagyvárost próbálhatják meg „megvalósítani” a településen belül.

Az első megvalósulhat az utak (elsősorban a Budapestre vezető út) megújításával, folyamatos karbantartásával. Vannak települések, amelyek Budapest központjához való közelségüknél fogva eleve jobb helyzetben vannak (Üröm), és vannak olyanok, amelyek távolabb fekszenek, a jó minőségű utakkal azonban igyekeznek megkönnyíteni az ingázók életét, és lerövidíteni az utazások idejét (Vácrátót). Más települések egyéb módokon próbálják a közlekedést fejleszteni (pl. Pilisborosjenő telekocsisrendszer bevezetésével igyekszik a fővárosba való eljutást megkönnyíteni). Ugyanez másképpen is igaz: egy település lehet bármilyen közel a fővároshoz, ha útjai nehezen járhatóak, rossz minőségűek vagy túlterheltek, az nagymértékben gyengíti a település lakosságvonzó képességét (Pilisborosjenő többek között ezért veszítette el kezdeti népszerűségét).

A második lehetőség a település fejlesztése. Jó példa erre Veresegyház, amelynek vezetősége mindent megtesz annak érdekében, hogy a kisvárosban minden elérhető legyen, ami egy nagyvárosban megtalálható (jól kiépített infrastruktúra, közintézmények széles választéka, szórakozási, bevásárlási lehetőségek széles skálája, jól kiépített és kihasznált városi terek, közösségformáló állandó és alkalmi programok), továbbá annak érdekében, hogy a településen minél több munkahely létesüljön, azaz az odaköltözőknek ne kelljen feltétlenül az ingázó életmódot választaniuk.

A települések sikeressége

A kutatás során kiderült, hogy a betelepülésekkel kapcsolatos településvezetési stratégiák nagymértékben különböznek egymástól, nemcsak céljukat, eszközeit, lehetőségeiket tekintve, de kidolgozottságukban, átgondoltságukban, távlatukban, részletességükben is. Ez a jelentős különbség pedig visszaköszön a sikeresség területén is. Nem meglepő, hogy a kevésbé kidolgozott, elsősorban a célokat megfogalmazó, az eszközöket csak nagy vonalakban felvázoló, sőt, azokat időről időre módosító (Pilisborosjenő) stratégiák kevésbé sikeresek, mint az alaposan átgondolt, minden részletében előre kitalált, hosszú távon alkalmazott stratégiák (Veresegyház vagy Üröm a 2000-es évektől). Ebben a tekintetben nagy szerepe van a településvezetés folytonosságának, elsősorban annak, hogy a polgármester személye választási ciklusonként más és más (mindig új tervekkel, új stratégiákkal, a megkezdett folyamatok leállításával) vagy hosszabb időn keresztül ugyanaz.

A sikeresség kérdése két dimenzióban vizsgálható: egyrészt sikeres-e egy-egy település a beköltözések ösztönzésében, másrészt a beköltözések meghozzák-e a várt eredményt, azaz a település fejlődését.

A beköltözések ösztönzésében való sikeresség mértékének több típusa is megjelent az esettanulmányokban: a beköltözéseket sikeresen támogató települések (Üröm, Veresegyház) mellett a beköltözéseket átmenetileg sikeresen ösztönző (Pilisborosjenő) és a beköltözéseket – egyelőre – kevés sikerrel ösztönző (Vácrátót) települések. Természetesen nem egyértelmű, hogy mit tekinthetünk sikerességnek. Ha azonban abból indulunk ki, hogy mit szerettek volna, illetve mit szeretnének elérni a települések vezetői – a fejlődést és az ehhez szükséges bevételek előteremtését –, akkor a települések jól elkülöníthetők aszerint, hogy honnan hova jutottak az elmúlt húsz év alatt. Míg Ürömon vagy Veresegyházon a beköltözések beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, addig Pilisborosjenőn nem. Utóbbiban a betelepülések növelése összességében nem (vagy nem az elvárt mértékben) járult hozzá a célhoz, azaz a több bevételhez és ezzel a kívánt fejlődés megvalósításához. A település a betelepülőkkel mindig csak kicsit „ment előrébb”, a többletforrások csupán az alapvető működés fenntartására voltak elegendők, összességében nem tudott jól fejlődni a falu, sőt, visszatekintve még a szükséges fejlesztések (pl. az utak karbantartása) sem mindig valósultak meg. Ezeken a településeken, úgy tűnik, csak eleinte „éri meg” a sok új betelepülő, idővel azonban éppen miattuk nagyobb ráfordításra lenne szükség, mint amennyi többletbevétel keletkezik általuk. Más településeken a folyamatos belterületbe vonások, telekértékesítések, a folyamatos lakossági és gazdasági növekedés meghozta a várt eredményt, az adott település az alapvető működés biztosítása mellett minden évben újabb és újabb beruházásokat is végre tudott hajtani (Üröm, Veresegyház). Vácrátót esetében még várat magára a siker: az eddig megtett lépések egyelőre nem hozták meg a kívánt hatást, a beköltözések nem érték el a vezetőség által vágyott mértéket.

Vezetői attitűdök

Az esettanulmányokból egyértelműen kiderült, hogy léteznek olyan eszközök a döntéshozók kezében, amelyekkel befolyásolni lehet a szuburbanizációs hatásokat. Ezen eszközök felkutatása, használata azonban nagymértékben függ az olyan településvezetési jellemzőktől, elvektől, attitűdöktől, mint az előrelátás, a „bátorság”, a kreativitás, a szakmai segítség igénybevétele, a másokkal való együttműködés, a kapcsolatok kiépítésének, fenntartásának és használatának képessége vagy az átgondolt tervezés. Döntő szerepe van tehát a településvezetés attitűdjének, amelynek az esettanulmányokból kirajzolódó legfőbb elemei a következők:

- A településvezetés tudatossága. A fejlődést alapvetően határozza meg az átgondolt, szakmailag is alátámasztott stratégiák, a közép- és hosszú távú koncepciók kidolgozásának megléte vagy hiánya. Ugyanígy fontos tényező a helyi, a régiós és az általános társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok állandó nyomon követése, a prognózisok figyelése. Meghatározó továbbá a fentiek beépítése vagy nem beépítése a mindennapi döntéshozatalba.
- A településvezetés együttműködési képessége. A döntéshozás gördülékenységet és ezzel a folyamatok dinamikáját erősen befolyásolja a működőképes és együtt hatékonyan dolgozni képes településvezetés megléte vagy annak hiánya. Mérvadó a mindenkorai polgármester, az alpolgármesterek és a képviselő-testület munkakapcsolata. Meghatározó a település fejlődéséről való gondolkodás egyezése, az aktív munka, a konszenzus keresése és ezek alapján a valóban hatékony önkormányzati munka vagy mindezek nehézkes folyamata.
- A településvezetés kapcsolati hálójának kiterjedtsége, annak használata. Feltehetően az általánosan gondoltaknál is jóval több múlik a formális és az informális kapcsolatokon: az önkormányzaton belüli, a településen belüli (magán és gazdasági) kapcsolathálón, a települések közötti együttműködésekben, és minden bizonnyal az ország felsőbb vezetéséig nyúló szálakon. A vezetés – elsősorban a polgármester és a képviselők – kapcsolati hálója kiemelt jelentőséggel bír, ami kihat a egész település életére, befolyásolva a fejlődés gyorsaságát, a lehetőségeket.
- A településvezetés „bátorsága”. Ugyanaz a döntés az egyik településvezetés számára elképzelhetetlen kockázatvállalást, felelőtlenséget, míg a másik településvezetés számára a fejlődéshez alapvetően szükséges lépést jelentheti. „Bátorság” kellhet egy nagyobb beruházásba való belevágáshoz, új területek belterületbe vonásához és természetesen a hitelek felvételéhez is. Az ilyen döntések kockázatvállalással járnak: ha beváltják a hozzájuk fűzött reményeket, akkor nagy nyereséget hoznak, ha később nem hoznak sikereket, akkor feleslegesen terhelik, akár ellehetetleníthetik a település életét.

- A településvezetés kreativitása. Úgy tűnik, a legtöbb település nem tud „megélni”, különösen előrelépni alapvető bevételeiből. A döntéshozóknak így alternatív bevételek után kell nézniük, ha lépést szeretnének tartani a korral, továbbá ha fejlesztésekbe szeretnének fogni. Ehhez gyakran elengedhetetlen a kreatív gondolkodás. Ilyen ötlet lehet például a település számára garantáltan, előre rögzítetten előnyös szerződések megkötése (pl. a veregyházi vállalati kötelezettségvállalások a foglalkoztatásra, iparűzési adóra, településfejlesztési hozzájárulásokra). Ugyanígy a beköltözések ösztönzésében is fontos szerepe lehet a kreativitásnak, az újszerű ötletek, megoldások kitalálásának. A vállalkozások letelepedését például nemcsak várni lehet (a szükségesnek vélt feltételeket megteremtve), hanem egyéb módokon is elő lehet segíteni. Ilyenek lehetnek a bérleti pályázatok kiírása (Veregyház, Üröm), az egyéb szolgáltatásokkal összekötött egyezségek kidolgozása (pl. ürömi futballpálya-felújítás támogatása, reklámfelületért vagy kizárólagos önkormányzati szerződésért cserébe), továbbá a különleges szolgáltatások biztosítása (pl. veregyházi termálfűtés, telefonhálózat).
- A településvezetés helyzetfelismerése. Fontos tényező lehet a sikerességben a települések olyan egyedi történelmi, földrajzi vagy egyéb adottsága, amely alkalmas lehet arra, hogy a települést kiemelje a többi település közül. Ilyen „plusz” lehet például Veregyházon a termálvíz, Pilisborosjenőn az egri vár másolata, Ürömon az orosz pravoszláv egyházzal való rendkívül szoros kapcsolat vagy Vácrátóton a botanikus kert. Ezen „erőforrások” megtalálása, a lehetőség felismerése és az adottsággal való élni tudás azonban nem egyértelmű. Ha van a településen olyan erőforrás vagy olyan történelmi érték, amely a település sajátja, jellegzetessége, és a településvezetés képes azt felismerni és a település érdekében jól „használni”, akkor az több módon is hozzájárulhat akár a település fejlődéséhez (pl. bevételt hozó események, települést fejlesztő beruházások, pénzt teremtmő pályázatok útján), akár a beköltözések növeléséhez (pl. a népszerűség növelésén keresztül).

A településvezetők helyzete ma

A vizsgálat alapján összességében úgy tűnik, a települések döntéshozóinak, valamint a vezetés településfejlesztési stratégiáinak kiemelt szerepük volt a szuburbanizációs hatások alakításában. Kiderült továbbá az is, hogy a folyamatokra közvetve-közvetlenül befolyással volt a magasabb, állami szintű vezetés, elsősorban a helyi vezetés jogköreinek, kötelezettségeinek, lehetőségeinek megszabásával. Ezek az elmúlt két évtizedben kisebb lépésekben, az utóbbi években pedig drasztikusan változtak (csökkentve az önkormányzatok önállóságát), amely változások a helyi vezetés további stratégiáit nagymértékben befolyásolják.

A szuburbanizációs folyamatok lezárulása, a törvényi környezet jelentős változása⁴ – ezzel az önkormányzatok mozgásterének, lehetséges eszközeinek változása – miatt ma az agglomerációs települések vezetői is új helyzet előtt állnak. A döntéshozóknak ezen új helyzet megismerésével kell újragondolniuk stratégiájukat, lehetőségeiket a fejlesztésekkel és természetesen a beköltözésekkel kapcsolatban. Egyrésztől dönteniük kell a településre való beköltözések ösztönzése vagy elhárítása ügyében, másrésztől át kell gondolniuk, hogy a választott cél eléréséhez milyen stratégiák vezethetnek és azokhoz milyen eszközök állnak rendelkezésükre. A vezetők tanulhatnak az eddig „sikeres” stratégiákból, az új helyzetben azonban átgondolandó az is, hogy ezek a lépések vajon továbbra is alkalmazhatóak-e (pl. önkormányzati jogkörben vannak-e), valamint továbbra is sikeresek lesznek-e.

Ma a lakossági beköltözések közel sem kecsegtetnek olyan magas többletbevételi lehetőségekkel, mint egy-két évtizeddel korábban, a szabályozások változása (a helyben maradó bevételek csökkenése), a családok romló (de legalábbis nem javuló) anyagi helyzete (így a „jóléti” költözések visszaesése) miatt. Másrésztől azonban a lakossági beköltözések még mindig elősegíthetik a gazdasági betelepedéseket, amelyek továbbra is fontos bevételnövekményt jelenthetnek a településeknek, így közvetve mégis „megérheti” a lakossági betelepülések ösztönzése. A magasabb lakosságszám ráadásul önmagában is jelenthet előnyöket, különösen az egészen kis települések esetében, amelyeknél az egyes pályázatokon való részvételnek, az állami támogatások elérésének lehetősége múlhat az állandó lakhellyel rendelkező lakosok számán.

A települések stratégiáját tekintve a jövő nehezen jósolható meg. Az esettanulmányok tapasztalatai szerint az eddig sikeresen gyarapodó települések (Veresegyház, Üröm) döntéshozói a lakosságszám-növekedés visszafogását tervezik, vagy a telítődés, vagy a bizonytalan jövő, vagy az egyéb stratégiák előtérbe kerülésének következtében. Vácrátót vezetője azonban éppen most érzi úgy, hogy végre lehetőséghez juthat a lakosságszám gyarapítására az eddig felkapottabb települések „visszavonulásával”, most Vácrátót kaphat teret az új lakosság fogadására. A tapasztalatok alapján azonban úgy tűnik, hogy jelenleg a vezetők többsége kívár, nem mer semmilyen irányban lépéseket tenni, semmilyen közép- vagy hosszú távú stratégiát megfogalmazni.

Zárszó

A kutatás során bebizonyosodott, hogy nem csupán spontán szuburbanizációs hatásokról volt szó a vizsgált Budapest környéki településeken: az adottságok mellett a helyi vezetésnek, elsősorban a polgármesternek, valamint az általa kidolgozott és megvalósított településfejlesztési stratégiának meghatározó szerepe volt az elmúlt bő két évtized szuburbanizációs folyamatainak helyi alakulásában.

Jegyzetek

- 1 Jelen cikk a szerző *Az önkormányzatok lehetőségei a szuburbanizációs folyamatok alakításában* című PhD-kutatása kvalitatív részének rövid összefoglalója.
- 2 A teljes kutatást, valamint a négy esettanulmányt lásd a szerző PhD-dolgozatának kéziratában.
- 3 A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény ezen nagymértékben változtatott, a terepmunka időszakában azonban még az előző szabályozás volt érvényben.
- 4 Az 1990-ben életbe lépett és azóta többször módosított önkormányzati törvényt 2012-ben hatályon kívül helyezték, és a Parlament alapvető szerkezeti és finanszírozási változtatásokat bevezető új törvényt fogadott el helyette. A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény rendelkezései 2012 és 2013 januárjában léptek életbe, a járások kialakításáról, valamint az egyes ezzel összefüggő törvények módosításáról szóló 2012. évi XCIII. törvény, valamint a járási (fővárosi kerületi) hivatalokról szóló 218/2012. (VIII.13.) számú kormányrendelet 2013-ban lépett életbe.

Irodalom

- Csanádi G., Csizmady A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 3., 27–55.
- Dövényi Z., Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 33–57.
- Gerőházi É., Szabó J., Tosics I. (2002): *A szuburbanizáció jelensége és a budapesti agglomeráció*. Városkutatás Kft., Budapest
- Kovács Z. (2006): Budapest elővárosi övezetének átalakulása a rendszerváltozás után. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. MTA, BDF, Szombathely, 20–34.
- Ongjerth R. (2002): *Megindul a visszatelepülés Budapestre*. Sajtótájékoztató, Studio Metropolitana, 2002. február 13.
- Szirmai V. (2007): A magyar nagyváros térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 6., 740–748.
- Szirmai V. (szerk.) (2009): *A városterelési versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosterelések versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Szirmai V. (2011): A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom*, 1., 20–41.
- Timár J. (2005): Városiasodás és szuburbanizáció. In: Török J. (szerk.): *VII. Közművelődési Nyári Egyetem – Tér-társadalom-kultúra*. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, Szeged
- Tosics I. (szerk.) (1998): *Szuburbanizációs tendenciák és településfejlesztési stratégiák Budapesten és agglomerációjában*. Városkutatás Kft., Budapest
- Váradai M. (1999): Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. In: Barta Gy., Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban I*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 115–131.
- Váradai M., Hamar A., Koós B. (2012): *A válság hatása a budapesti agglomeráció társadalmi-gazdasági folyamataira*. Konferencia-előadás. Budapest Agglomerációs Konferencia. Budapest Főváros Önkormányzata, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 2012. április 26.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Jövőnk a globalizáció függvényében (Gondolatok Al Gore új könyvéből és könyvéről)¹

Our future as a function of globalization (Thoughts on and from Al Gore's new book)

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; erdosi@rkk.hu

Ferenc ERDŐSI: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; erdosi@rkk.hu

Nem tartozom a globalizációkutatók több ezer fős táborához, outsiderként sem akartam kakukkfiókként szárnyat bontani e rendkívül komplex téma kutatóinak berkeiben. Al Gore legújabb könyvének megismerése óta azonban készte-tést éreztem arra, hogy a figyelemfelhíváson kívül megosszam a Tér és Társadalom tisztelt olvasóival e biblikus kapacitású művel kapcsolatos néhány gondolatomat.

Úgy gondolom, hogy a globalizációra szakosodott (különféle tudományos) kutatóműhelyek eredményein kívül érdemes megismerkedni a nagy formátumú politikusok által jegyzett publikációkkal is. Ugyan több államférfi érdeklődését is felkeltette az izgalmas téma, de ők általában csak néhány vonatkozásának kihüvelyezésére szorítkoztak. (Ahogy például az NSZK egykori kancellárja, Helmut Schmidt *A globalizáció* című, 1999-ben megjelent könyvében főként a bankfelügyelettel, a munkaerő-gazdálkodással és a jogi szabályozás kérdéseivel foglalkozott.)

Az előbbiekkal szemben a Nobel-díjas amerikai politikus és üzletember, Al Gore érdeklődése nem korlátozódik a közgazdasági vonatkozásokra, hanem kiterjed a globalizáció valamennyi problémájára. Mindemellett igazán a klímaváltozás, az ökörendszerben végbemenő veszélyes jelenségek elleni küzdelem elkötelezett, világszerte ismert szószólójaként vált ismertté a szerző. Legújabb könyve sem teoretikus munka, hanem a világszerte (de elsősorban az Egyesült

Államokban) tapasztalt változatos tényanyagra alapozott színvonalas tudományos népszerűsítő műfajt képviseli: az olvasókat meg kívánja győzni, elő kívánja segíteni a felvetett problémákkal való azonosulásukat.

A könyv tartalma szaktudományi szempontból hihetetlenül *széles spektrumú*, a legújabb egzakt élet- és környezettudományi eredményektől a közgazdasági, szociológiai, demográfiai és politológiai vonatkozásúakig terjedően.

Úgy gondolom, hogy kevesen hallottak a könyvben olvasható számos meghökkentő (esetenként félelmetes), jövőnk szempontjából nem lényegtelen tényről. Mint például a Banglades és India közötti 3000 km hosszú, a szomszédos országok közötti illegális migrációt nehezítő erős kerítésről, a nanotechnológia alkalmazásának kockázatairól, az entrópia ellentétéként jelentkező folyamatokról, a második világháborús ideggázok és robbanóanyagok mezőgazdaságban történt felhasználásáról, a palagáz kitermelésekor alkalmazott hidraulikus rezgések káros hatásairól, vagy éppen a technikai csodák közül a brókereket helyettesítő tőzsdei szuperszámítógépeket összekötő, az Arktisz tengerébe sülyesztett interkontinentális kábelekről, a háromdimenziós nyomtatásnak a tömegtermelésben való alkalmazásával felgyorsuló dematerializációs folyamatról, a globális adatmennyiség 90%-ának a Landsat műholdakon való tárolásának lehetőségéről, továbbá a globális pénzvilág nehezen követhető új jelenségeiről (egészen odáig, hogy a származtatott pénzügyi eszközöknek már 82%-a egzotikus termék és csupán 1%-uknak az alapja valós áru).

Az orbitális mennyiségű tényanyag struktúrázásának nehéz feladatát nem mindig sikerült teljesíteni, gyakoriak a különböző fejezetekbeni közlések közötti átfedések. Ezek jobbára abból adódnak, hogy az egyes témakörök nem zárt egységek, hanem egymással interdependensek. Feszesebb szerkesztéssel (visszahivatkozásokkal) csökkenthető lett volna az olvasók többsége számára riasztóan nagy terjedelem. Zavarhatja a figyelmes kutakodót, hogy jó néhány esetben az egyazon dolgokra vonatkozó (különböző forrásokból származó) adatok lényegesen különböznek egymástól. Vitatható, hogy a tartalom gerincét képező hat témakör mindegyike egyértelműen valóban „mozgatórugó”-e vagy csupán a globalizáció következménye, fő jellemzőinek egyike.

Miután írásom fő feladata e kapitális mű olvasása során felmerülő (kritikus és továbbgondolásra vonatkozó) gondolataim közlése, a tartalomból csupán a *hat mozgatórugó* és a belőle levont következtetések tételes ismertetésére szorítkozom.

- A szimbolikus *Föld Rt.* arra utal, hogy egységesülő világunk egyetlen hatalmas gazdaságként a teljes integráció felé haladva egyre inkább egy hatalmas gazdasági társasághoz hasonlítható, mely azonban (főként az externáliák miatt) a válság jeleit mutatja.
- Az egész világot behálózó infokommunikációs technológiák használata által elősegítetten kialakult a *globális elme*: az általunk létrehozott eszközök a korábbiakhoz képest jóval erősebben formálnak bennünket, ahogyan a természeti erőforrásokkal és a pénzzel szemben korunk kiemelkedő jelentőségű árujává az élet minden területét „felforgató” információ vált.

- A *hatalmi átrendeződés* több szinten (illetve vonatkozásban) megy végbe: gazdasági súlypontja földrajzilag keletre helyeződik át, miközben végbemege a hatalomnak a kormányoktól a multinacionális társaságokhoz való áttevődése.
- A *túlnövekedés* a globalizáció fő problémájának tartja Al Gore, mivel a különböző szintű gazdaságpolitikák mindent felülíró követelménye még mindig a gazdasági növekedés, amely a hipersebességű városodással, a kezelhetetlen megvárosok létrejöttével, a még a népesség növekedésénél is gyorsabb fogyasztással, erőforrás-feléléssel stb. súlyosan fenyegeti a bolygó ökológiai rendszereinek integritását.
- Az élettudományok fejlődése nyomán a homo sapiens jövőjét meghatározhatja és egyben kockázatosá teheti az *újraértelmezett élet és halál* az élőlények genetikai módosításával, az ember (etikailag vitatható) klónozásával – a „teremtés” eufóriájának késztetésétől hajtva.
- A klímaváltozás nyomán *kieleződött helyzet* különféle aspektusainak taglalásából a legizgalmasabb a globális felmelegedés tabutemává tétele; a megújuló energiák használatában ellenérdekelt energiaipari óriások általi durva manipuláció a médiumok világában (elsősorban az Egyesült Államokban).

Az előbbiekből kitűnik, hogy Al Gore (számos más szerzővel ellentétben) a *globális változásokat* (a konszenzuson alapuló emberi alapértékek és az emberiség jövője szempontjából egyaránt) *alapvetően rossz irányúnak*, többségét egyenesen károsnak ítéli meg. Fontossági sorrendet ugyan nem állapított meg a hat „mozgatórugóra”, azonban a legnagyobb hangsúlyt a klímaváltozással vagy az ökológiai gondokkal kapcsolatos ismeretek tematizálására helyezte. Ha elfogadjuk azt, hogy az általános felmelegedés antropogén hatások következménye, akkor a hatodik jelenség létrejötte az oksági rendszerben nem más, mint az előző öt mozgatórugó (és a könyvben nem szereplő egyéb tényezők) eltérő súlyú hatásainak összegződése és ilyen alapon a jövő szempontjából akár meghatározó jelenségnek is tekinthető. Azonban a tényező a világtársadalom (illetve a globális gazdaság) modellrendszerében a változó idő szerepét töltheti be. Ezért nem tartom kizártnak, hogy a bio- és géntechnológiai mozgatórugó az emberiség jövője szempontjából kegyetlenebb kihívás lehet, mivel azzal már néhány évtizeden belül szembesülhetünk.

Az egyes mozgatóerők (tényezőcsoportok) közelítő és fontos súlyozásához azonban még sokáig nélkülöznünk kell az autentikus információkat, pedig a világot a katasztrófától távol tartani képes beavatkozási stratégia kidolgozásához nélkülözhetetlenek a megfelelő ismeretek.

Világunk megmentésének feltételei

Al Gore úgy látja, hogy az emberiség jövőjét a *Föld Rt. és a globális elme közötti viadal* kimenetele dönti el. Ha még időben képesek lesznek a felelősségtudatos

egyének, valamint a kreatív, önszerveződő csoportok arra, hogy a kritikus tömeget elérve a világot behálózó infokommunikációs és más technológiák segítségével (a kiberháborúval, a merkantilista nacionalizmussal és más retrográd erőkkel dacolva) végrehajtsák az elengedhetetlen reformokat az élet számos területén (a bolygó szintjén bevezetve a józan észen alapuló, a rövid távú érdekeket mellőzni képes kollektív döntéshozatalt), úgy elkerülhető a ma okkal vizionált katasztrófa. Való igaz, hogy a megoldás nem a technikán múlik (az lényegében rendelkezésre áll), hanem a „fejeken”, a hozzáálláson: az egységes akaratra és cselekvőképességre vagyunk híján, mert nem vagyunk képesek a szükséges váltást megtenni a gondolkodásunkban.

Az Egyesült Államok elhivatottsága a vezető szerepre (Kell-e egy globális mintaadó vezető hatalom?)

Neves amerikai politikusként a szerző az emberiség jövőjének biztosításában meghatározó szerepet szán az Egyesült Államoknak, amely irányt mutat a nemzetek közösségének az „amerikai álom” legbensőbb lényegét alkotó értékek közvetítésével. Erre azonban csak akkor van esély, ha helyreáll az USA politikai és gazdasági rendszerének egészséges működése, ha ismét sikerül megszilárdítani „az USA páratlan képességét a világ vezetésére”. Ahhoz, hogy az emberek eredményesen kezükbe vehessék sorsukat, „orvosolnunk kell kapitalista rendszerünk hibáit és visszasságait, (...) visszaszorítani a pénz korrumpáló-bomlasztó hatását, helyre kell állítani a piaci kapitalizmusba és a képviseleti demokráciába vetett bizalmat”. A demokráciához kapcsolódóan a kapitalizmust is meg kell reformálni; többek között a fenntarthatóság elveit a kapitalizmus szerves részévé kell tenni. Bár a szerző Amerika globális vezető és mintaadó küldetését hangsúlyozza, mindamellett nem zárja ki, hogy idővel a világ megmentésének szerepe Kínára hárul – ám eziránt érezhetően fenntartásai vannak.

Kérdés azonban, hogy *a világtársadalom elfogadja-e mintaadónak és egyben vezetőnek valamelyik szuperhatalmat, illetve az általa képviselt gondolkodási, társadalm befolyásolási vagy éppen ökoetikai normákat.*

Léteznek-e az egész emberiséggel elfogadtatható és betartható világmegmentő alapelvek?

Al Gore egyfajta idealisztikusan morális piedesztál védőjeként feltételezi, hogy léteznek az egész emberiségre érvényes, valamennyi nemzet és vallás által elfogadható olyan alapelvek és normák, melyek követői megbecsülik és tiszteletben tartják az „emberi értékeket”. Ezek közé tartozik (követelményként), hogy a ha-

talomgyakorlás szereplőit (valós) érdemeik, a társadalom, az emberi élet minőségét javítani képes cselekedeteik alapján válasszák meg. (Mint ahogyan azt több vallás – legkifejezettebben Kínában a konfucianus szellemiség – sugallja.)

Miközben a demokrata párti exalelnök bolygónk jövője szempontjából a társadalmi kihívások közül első helyre teszi a „legmélyebb emberi értékeken” alapuló vezetést és ebben az amerikai szupremáciának kardinális jelentőséget tulajdonít, nem rejtí véka alá a megtapasztalt és végtelenül gyors változások nyomán az emberiség előtt álló feladatra vetülő szkepszist: „még abban sem hiszünk, hogy világosan végig tudjuk gondolni, merrefelé sodornak bennünket a változások, pláne, hogy új irányt szabjunk nekik, vagy megfékezzük lendületüket”. Az aggály nem alaptalan, már csak a minden javító törekvés fő indítékaként hangsúlyozott közérdek fogalmának *relativizálódása* miatt sem, amellyel oly gyakran visszaélnek az önös érdekektől vezérelt „négyévenkénti demokrácia” manipulálói.

Mennyire érvényes korunkban a „gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan” paradigmája?

Ugyan e jól hangzó szlogent szerzője (Sir Patrick Geddes) már az 1930-as években megfogalmazta, a szaknarratívában az 1960-as évektől terjedt el korunk egyik fő parancsolata. Felmerül azonban, hogy éppen az előrehaladott globalizáció nyomán kizárólag a helyi szintre szorítkozva kell, hogy beavatkozzunk a nemkívánatos folyamatokba?

Bármelyik globális problémáról legyen is szó, a kezelésükhöz szükséges *gyakorlati lépések* hatékonyságát nagyban növelheti a *klaszterkeretekben*, illetve *regionális vagy térségi léptékben* való tervezés és cselekvés. A „hely” ezért inkább csak fizikai értelemben értendő. A tevékenységi terület számtalan pontból tevődik össze: egy cselekvő személy eszköze egy adott időben egy „ponton” (faültető gödörben, kéményen, kazánon, bukógáton, tetőkertben, szanált épületen stb.) fejtheti ki hatását.

A környezetbe történő nagyszabású (javító szándékú és káros, tervezett és spontán) emberi beavatkozások többsége azonban egyre gyakrabban regionális léptékű (folyóvízrendszerek szabályozása, vízgyűjtő területek rehabilitációja, kiterjedt mocsarak lecsapolása, erdőirtás, övezetes erdőtelepítés – „zöld fal” – a Szahara déli peremén, vagy éppen ipari „rozsdarajonok” gazdasági szerkezetátalakítása, környezeti rekultivációja, a térség levegőminőségének javítása stb.).

A lokálisan végrehajtott javító beavatkozások regionálisan nemcsak összegződnek (emisszió–immisszió), hanem *szinergiát* is kelthetnek.

A jövőbeni cselekedeteink szempontjából azonban *egyre inkább meghatározóak lesznek a több kontinensre kiterjedő multi- és transznacionális cégek, továbbá a*

különböző világszervezetek, óriásbankok alkotta szemiglobális keretek (vagy éppen a globális szintér), ami erősen szűkíti az inkább csak „gyorssegély” szerepű helyi beavatkozások körét.

Jegyzet

- 1 Gore, A. (2013): *A jövő. A globális változások hat mozgatórugója*. HVG Könyvek, Budapest

Fából vaskarika: iparpolitika felemás eredményekkel és máig ható tanulságokkal

**Kondor Attila Csaba: Iparpolitika és Budapest
a Kádár-korszakban**

(Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 253 o.)

***A self-contradiction: industrial policy with odd results
and lessons for the present***

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; molnar.erno@science.unideb.hu

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; molnar.erno@science.unideb.hu

Az ezredforduló utáni évtizedben – részben talán a múlt halványuló emléke, részben a gazdasági szerkezetváltás miatt – csökkent az érdeklődés a szocialista időszak iparpolitikája iránt. Kondor Attila Csaba Napvilág Kiadó gondozásában megjelent munkája azért is figyelemre méltó e sorok írója számára, mert több szempontból is indokoltnak látja a téma fellelítését. Egyrészt aligha vitatható, hogy a Kádár-korszak ipar- és gazdaságpolitikája nagyban befolyásolta a budapesti és a vidéki ipar rendszerváltás utáni fejlődését. Másrészt bár a kor gazdasága eltérő keretfeltételek között működött, akadhatnak iparpolitikájának általánosítható, az akkori rendszer határain túlmutató tanulságai. Harmadrészt a könyv fontos mondanivalója, hogy a kor iparpolitikája nem egyszerű ágazati fejlesztéspolitika: annak komoly – változó mértékben érvényesülő – terület- és településfejlesztési vetületei, ipargazdaságon túlmutató elemei voltak. A hazai ipar területi folyamatairól – és benne Budapest szerepéről – a Kádár-korszakot is felölelő, összefoglaló jellegű, területi szemléletű munka készült már az ezredforduló után. E kötet azonban – bár nem nélkülözi a területi megközelítéseket sem – a politika- és gazdaságtörténeti szakirodalom reprezentánsain kívül elsősorban levéltári kutatásokra (ipari minisztériumok, MSZMP, fővárosi tanács) építve az iparpolitika terén kiformalódott konfliktusmezők elemzését helyezi vizsgálatai középpontjába. Bemutatja az iparpolitika szereplőit, kísérletet tesz érdekeik azonosítására, céljaik összefonódásának, illetve konfrontálásá-

nak, továbbá az iparpolitika terén ható erők eredőjeként végbement reálfolyamatoknak a bemutatására.

Részben a *téma pozicionálásából* adódik a *könyv szerkezeti tagolása*. A bevezetés utáni első egység az iparpolitika általános jellemzésével, valamint az önálló budapesti iparpolitika kérdésével foglalkozik. A következő négy fejezet egységes szempontrendszer (szervezeti felépítés, telephely-politika, foglalkoztatáspolitiká, fejlesztéspolitika) mentén sorra veszi a korabeli ipar szektorait (minisztériumi, tanácsi, szövetkezeti ipar, magánkisipar). A hatodik egység a budapesti iparpolitika átfogó értékelésével zárja a sort. Felvállaltan nem kronológiai (extenzív, rekonstrukciós, szelektív-intenzív fázisok szerinti) tagolást alkalmaz, hanem *szektoronként tárgyalja a helyzetet*, amit azok különbségeivel és a nagyipar árnyékában meghúzódó kisebb szereplők kidomborításának igényével indokol. A *minisztériumi ellenőrzés* alá tartozó, *legnagyobb súlyú vállalatokat* tömörítő iparral foglalkozik – *jelentőségéből* adódóan – a legrészletesebben. A főváros által alapított és felügyelt *tanácsi vállalatok* esetében nemcsak azok kisebb léptékére, de funkcióik eltérő jellegére (a szövetkezetek és a magánkisipar állami iparba terelésének eszköze, illetve a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása révén szociális szerep) is felhívja a figyelmet. A *szövetkezeti ipar* a szocialista szektor nem állami ágát képviselte (hivatalos funkciója a magánkisiparosok felszívása), míg a *magánkisipar* a szocialista szektoron kívüli, sokáig háttérbe szorítandó, majd bátorítandó tevékenységeket jelentette. Hangsúlyozza utóbbi két szektor esetében, hogy *azok rugalmas elemét képezték a szocialista gazdaságnak*, a kínálatkorlátozás gazdaság feltételei közepette a központi tervek és a piaci igények közti rés kitöltésének fontos szereplői voltak. Pici *hiányérzet* ott keletkezik az olvasóban *a koncepció kapcsán*, hogy elmarad a szektorok vizsgált szempontok szerinti összegző bemutatása, amivel nemcsak az *elemzés összehasonlító jellege* lett volna erősíthető, de a szektorok közti hasonlóságok és különbségek *markánsabb kidomborítása* a *könyv tematikus struktúráját* is jobban alá támaszthatta volna.

A kor viszonyai között – a szerző álláspontja szerint – *nem létezett önálló budapesti iparpolitika*, amit elsősorban azzal indokol, hogy az ipar tömege szempontjából meghatározó minisztériumi ipar esetében a Fővárosi Tanács által képviselt *helyi érdek rendre alulmaradt az érdekérvényesítési folyamatok során*. Joggal vetődhet fel ugyanakkor szélesebb kontextusban a kérdés, hogy egy korszakban, amikor a főváros közel felét adta az ország iparának, az iparvállalatok jelentős részét centralizált szervezeti struktúrában Budapestről irányították és e nagyvállalatok telephelyei az egész országot behálózták, lehetett-e realitása egy országostól eltérő budapesti iparpolitikának? Bár időben és szektoronként változtak a hangsúlyok, az 1980-as évek közepéig a *budapesti ipar mennyiségi növekedésének visszafogása* (részleges kitelepítése), valamint *minőségi szerkezetváltásának elősegítése* ragadható meg a fővárost érintő iparpolitika vezérfonalaként. A hatalmas komoly bázisát jelentő budapesti ipari munkásság leépítését célzó elképzelések ellentmondásait az *iparpolitika szélesebb kontextusba ágyazásával* (az

életkörülmények javítását szolgáló „munkáspolitiká”) igyekezett áthidalni a kormányzat. De miben látja a szerző a Budapestet érintő iparpolitikai irányvonal okait? Ágazati szempontból kiemeli a fővárosi ipar extenzív növekedési lehetőségeinek kifulladását, a munkaerőhiányt, valamint a szolgáltató szektor és a mezőgazdasági termelősövetkezetek melléküzemágainak munkaerőre gyakorolt szívóhatását. Másrészt az ipar strukturális problémái, gyenge jövedelmezősége és versenyképessége indokoltta tették a racionalizációt, a gazdaságtalan termékek leépítését, a technológiai modernizációt, a termelékenységi és exportképességi növelését. Területi oldalról a helyi ipar gyarapodásának visszafogásában és részleges vidékre telepítésében Budapest növekedésének megállítását, egészségtelen ipari koncentrációjának mérséklését látták (fővárosi járulékos beruházásigények megtakarítása, elmaradott térségek fejlesztése). Helyi szinten az ipar átszervezésétől-leépítésétől a környezetterhelés mérséklését, egyéb célokra (mindenekelőtt lakásépítésre) használható területek nyeresét, a fővárosi területhasználat racionalizálását, a rozsdáövezetek visszaszorítását remélték.

Differenciált módon viszonyul a szerző az iparpolitikai célok megvalósítását szolgáló eszközök bemutatásához, hiszen a vizsgált korszakon belül is változtak a gazdaságirányítás keretfeltételei: a közvetlen tervlembontást tervutasításos rendszer, majd az új gazdasági mechanizmus követte. Bár az iparpolitika fő célzottja mindenkor a minisztériumi ipar volt, egyes beavatkozások a tanácsi és a szövetkezeti iparra is kiterjedtek. Az 1960-as években az ipar irányíthatóságának javítását célzó szervezeti centralizáció országos szinten érvényesült (megte-mertette a nagyvállalati lobbist, mely önálló hatalmi tényezővé válva a fővárossal és a pártszervezettel szemben is sikeresen képviselte érdekeit). A szocialista táborban a legkoncentráltabb iparvállalati struktúra Magyarországon működött, melyben a kedvezőtlen tapasztalatok nyomán előbb óvatosabb, majd az 1980-as évek magánvállalkozásokat engedélyező politikája keretében látványosabb decentralizációs tendenciák mutatkoztak. Miután – piacgazdaság hiányában – nem létezett valós területértéket figyelembe vevő telephelyforgalmi rendszer, az iparpolitika (egy kimondottan Budapest-specifikus lépés keretében) be kívánt avatkozni a szerkezetváltás előmozdítása érdekében: a minisztériumi, tanácsi és szövetkezeti ipar telephelyeit egyaránt kategorizálták, a helyben fejlesztendőitől a kitelepítendőig határozva meg az ipartelepek sorsát (a kategóriákat idővel módosították). Az Országos Telephelyforgalmi Központ által koordinált kitelepítés finanszírozására pénzügyi eszközöket (minisztériumok beruházási keretei, iparkitelepítési alap, szénbányászati területek fejlesztési alapja, központi területfejlesztési alap, megyei tanácsok hozzájárulása a fejlesztési költségekhez, a Budapesten maradó cégeket sújtó progresszív telekhasználati díj) vezettek be több lépcsőben. Jelentős összegeket fordítottak a minőségi fejlesztési célok megvalósítására: egyedi és ágazati rekonstrukciós programok mellett az országos iparfejlesztési programok kereteiből is részesültek budapesti vállalatok. Főként a budapesti ipar piaci rugalmasságának növelését célozta a külkereskedelmi jog megadása több országos nagyvállalat számára.

A szerző összességében gazdasági és városfejlesztési szempontból is sikertelennek ítéli a korszak iparpolitikáját. Az 1960-as évek közepétől *mind abszolút létszámában, mind relatív súlyában zsugorodott a budapesti ipar*: a domináns minisztériumi iparban 1964-ben több mint félmillió ember, míg 1989-ben kevesebb mint negyedmillió fő dolgozott. Hosszabb távon csökkenést mutatott a tanácsi ipar és az 1980-as évek közepéig a szövetkezeti ipar is, míg a magánkisipar – mintegy komplementereként a többi szektornak – az 1960-as és 1970-es évek mélypontja után az 1980-as évtizedben indult újra látványos növekedésnek (fontos szerepet játszva a gazdaság rendszerváltás utáni megújulásában). Az *ipar kitelepülése elmaradt az előzetes elképzelésektől*: a különböző okokból ellenérdekelte nagy hatalmú vállalatok felpuhították és elszabotálták a kitelepítési intézkedések egy részét, melynek során leggyakrabban forrás-, szakember- és lakáshiányra, termelés kiesésre vagy a Budapesten beépített eszközállomány jelentőségére hivatkoztak. Szellemes bemutatása a kor iparpolitikai vitáinak a budapesti álláspont kettősségének hangsúlyozása: miközben a minisztériumi vállalatok esetében a fővárosi tanács rendre a kitelepítések mellett érvelt, saját vállalatainak megtartásáért hasonló vehemenciával harcolt. A *dezindusztrializáció* folyamatát mutatja, hogy a tanácsi, szövetkezeti és magángazdasági szereplők körében is megfigyelhető az ipari (árutermelő) tevékenységet végzők súlyának csökkenése, a szolgáltatások erősödése. További érdekesség, hogy a foglalkoztatás átrétegződése nemcsak a *tercier szektor* irányába figyelhető meg, de papíron a *mezőgazdaságba is visszarétegződés* történt. A szerző – más kutatói véleményekkel egybecsengő – értékelése szerint Budapest elvesztette iparvárosi jellegét, de megerősödött *iparirányító funkciója*. *Vitatja a kitelepítési politika fővárosi ipar leépülésére gyakorolt tényleges hatását*, valamint felhívja a figyelmet azon alaptétel megkérdőjeleződésére, mely szerint Budapest növekedése az ipari foglalkoztatás gyarapodásának függvénye.

Különösen kritikus a szerző az ipar *minőségi fejlesztésével* kapcsolatban: a célkitűzés mind a meglévő iparágak technológiai korszerűsítését célzó *rekonstrukciós*, mind a fővárosi adottságoknak leginkább megfelelő iparágak fejlesztését középpontba helyező *szelektív-intenzív iparfejlesztés* fázisában fontos szerepet kapott, és több szektor esetében is megjelent (a tanácsi és szövetkezeti ipar esetében a kedvezőtlen munkakörülmények és a minisztériumi ipartól is elmaradó műszaki színvonal különösen indokoltta tette a beavatkozásokat). A minőség és hatékonyság javítását célzó *egyedi és ágazati rekonstrukciók* a könnyűiparban (főként a textil- és textilruházati iparban), a vegyiparban (gyógyszeripar, növényvédőszer-gyártás, gumiiipar), valamint a kohászatban és gépiparban valósultak meg. Hiába történt azonban *technológiai korszerűsítés*, ha a beépített állóeszközök részben kihasználatlanok maradtak: a könnyűipari rekonstrukció sikerességét – a szerző által is hangsúlyozott módon – nagyban gátolta például a szakképzett munkaerő hiánya. Az 1970-es évek *országos iparági fejlesztési programjai* (közúti járműprogram, számítástechnikai program, elektronikai alkatrész- és részegységek gyártási programja, gyógyszeripar fejlesztése) hozzájárultak

a budapesti ipar korszerűsítéséhez. Nemzetközi licenceket vettek át, országos kutatási célprogramok indultak, növekedett a tőkés export árualapja. Másrészt a korszerűtlen szegmensek, versenyképtelen termékek továbbélése, az eszközállomány erős elavulása is jellemző, és összességében – néhány kedvezőbb helyzetű ágazat (például gyógyszeripar) fejlődése ellenére – *nem állt meg Budapest nagy hagyományú iparának nyugati versenytársaktól való leszakadása.*

A korszak iparpolitikájának fontos városfejlesztési hozadéka az *elaprózott telephelystruktúra racionalizálása felé történt lépés.* Ugyan a belső kerületekből megindult az ipar kiszorulása (utat nyitva a city terjeszkedésének), de továbbra is szétforgácsolt maradt az ipar térszerkezete, sok korszerűtlen telephely élt tovább, és a kitelepített ipar helyén többfelé is „ócskaságok” maradtak vissza. A tömeges lakásépítések útjában álló ipartelepek kitelepítése mutatkozott a legsikeresebbnek: ezért lassította a folyamatot a lakásépítések városperemekre történő későbbi áthelyeződése, melynek nyomán csökkent a konkurenciaharc a lakások és ipari telephelyek között. Az ipar kitelepítése mellett fővárosban belüli mozgásokra is nyílt lehetőség újonnan kialakított ipari parkok (Zöldpálya utca, Cinkotai út, Nagytétény) révén. Bár az ipar térszerkezetének vizsgálata valamennyi szektor esetében megjelenik bizonyos mértékig (kiemelendő a minisztériumi ipar fellegvárainak számító Kőbánya, Angyalföld, Kelenföld, Újpest és Csepel jelentőségének kidomborítása), nagyobb hangsúlyt helyezhetett volna a szerző a Budapestben belüli térszerkezeti változások vizsgálatára, az iparterületek felszámolásának térben egyenlőtlen folyamatára, és a telepek funkcióváltásának jellemző irányaira. Feltűnik az agglomeráció léptékében történő gondolkodás is, de a szerző nem foglalkozik igazán mélyen a kérdéssel. Az iparpolitika szereplőinek kapcsán a Fővárosi Tanács és a kerületek viszonya, illetve Budapest és Pest megye kapcsolata is elemzésre érdemes elemeket tartogat. Akár a Budapestben belüli területi folyamatok, akár a főváros és agglomerációja viszonyának esetében érdekes lenne látni, hogy *jelentett-e törést a rendszerváltás az ipar térszerkezet-változásának korábbi tendenciáiban.* A főváros iparának jelentőségét, a telephelypolitika mérsékelt sikereit mutatja, hogy a kelet-közép-európai fővárosok közül ma Budapest rendelkezik a legnagyobb barnamezős területekkel.

Különösen fontos gondolatkör e sorok kisvárosi ipart kutató írója számára a Budapesttel kapcsolatos iparpolitika vidéki összefüggéseinek vizsgálata. Ugyan a budapesti ipar részleges kitelepítése iparosító hatással járt a periferián, de a vidéki ipartelepítés nagyobb része iparkitelepítési kampányok nélkül is megvalósult, melynek hátterében a minisztériumi és tanácsi iparvállalatok szabad munkaerő bevonására építő extenzív növekedési stratégiája állt. A vidéki telephelyeket általában szórta telepítették, elkerülve a fővárosi központtal szembeni ellenpólus kialakulásának lehetőségét. A fővárosi és a vidéki telephelyek között vertikális munkamegosztás alakult ki: Budapest iparirányító szerepe erősödött (tudásintenzív elemek, kutatás-fejlesztés helyben maradása), míg az alapanyag-, hely- és élőmunka-igényes tevékenységek többnyire vidékre települtek (szelektív-intenzív és extenzív iparfejlődési fázisok egyidejű, de térben differenciált megje-

lenése). A folyamat az *iparosodottság területi különbségeinek* csökkenésével járt (egészségesebbé vált a főváros és vidék aránya). De nem feltétlenül oda települt az ipar, ahol a leginkább indokolható lett volna (a helyi tanácsok által nyújtott támogatások „torzító” szerepe), továbbá a kialakult *részlegipar* komoly *strukturális deficitet* produkált, újratermelve a területi különbségeket (fejletlen technológia, korszerűtlen gyártási módok konzerválása, a vállalati szintű bértömeg-gazdálkodásból adódóan alacsony fizetésű, kapun belüli munkanélküli rétegek, vidéki foglalkoztatottak iránti igény). A fent leírtakból adódóan – mérsekelt hatásai ellenére – a korszak Budapestet érintő iparpolitikáját is *felelőssé teszi* a szerző az *elmaradott térségek rendszerváltás utáni gazdasági válságában*.

Összegzőként – bár elismeri egyes részsikereit – a korszak budapesti iparpolitikáját *fő célkitűzéseiben sikertelennek* tekinti a szerző: a kudarcért a kialakult erőviszonyokat, a több tekintetben *ellenérdekelt nagyvállalati lobb*i szerkezeti reformokat megakasztó tevékenységét, másrészt a kínálatkorlátos *gazdasági rendszerbe kódolt korlátokat* teszi felelőssé. Utóbbi megállapításával gyakorlatilag beáll a korábbi elemzések sorába, és kizárja annak lehetőségét, hogy az akkori rendszer keretei között lehetett volna sikeres iparpolitikát csinálni. E folyamatok következményének látja a budapesti ipar nyugat-európai vetélytársaktól való leszakadását, *önálló karakterének elvesztését*, majd *multinacionális vállalatok félperifériájává* süllyedését. E sorok írója számára nemcsak azért érdekes az olvasmány, mert egy letűnt világ kulisszái mögé enged betekintést, de megerősíti a rendszerváltás utáni *dezindusztrializációs hullámot túlélő budapesti és vidéki ipari szereplők* kutatásának fontosságát is. Vajon van-e rendszerváltás előtti időkben gyökerező oka sikerességüknek, avagy az átalakulás folyamán fennállt szerencsésebb körülmények javára írható megmaradásuk? A kötet zárógondolata ugyancsak megfontolásra érdemes: bár változik az ipar nagyságrendje és szerkezete, a *posztindusztriális társadalmak korában sem képzelhető el komolyabb nagyvárosi gazdaság versenyképes ipari háttér nélkül*. A könyvet a gazdaság térbeli folyamatai iránt érdeklődők számára ajánlom.

**Ferreira, J. J. M., Raposo, M., Rutten, R., Varga, A. (eds.):
Cooperation, clusters, and knowledge transfer
(Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 2013, 263 o.)**

ELEKES ZOLTÁN

ELEKES Zoltán: PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola;
elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

Zoltán ELEKES: PhD student, Doctoral School of Economics, University of Szeged;
elekes.zoltan@eco.u-szeged.hu

A Springer Kiadó *Advances in spatial sciences* sorozata a tértudományok területén elért korszerű eredmények széles körű terjesztésére vállalkozik. A sorozat kimondott célja a hagyományos kutatói olvasókör mellett a szakpolitikai háttérű olvasók megszólítása, és az ilyen mondanivalóval rendelkező tanulmányok becsatornázása az egyes tértudományi diskurzusokba. A *Cooperation, clusters, and knowledge transfer* című tanulmánykötet e sorozat egyik közelmúltban megjelent kiadványa.

A kötet három részbe rendezve 13 tanulmányt közöl. Az első rész a vállalatok közötti együttműködésekre és a regionális klaszterek – utóbbi időben újabb lendületet kapott – koncepciójára koncentrál. A második rész az innovációt és a vállalatok interaktív tanulását emeli ki, ebből a szempontból jeleníti meg a vállalkozói tevékenységet, és a regionális hálózatok témakörével becsatornázza az innovációs rendszerek gondolkörét. A tanulmánykötet harmadik része kiemelten foglalkozik az egyetemek és a gazdaság kapcsolatával, valamint a tudástranszfer-lehetőségek klaszterekre és innovációra gyakorolt hatásával.

Az első rész első tanulmányában *F. Lasch, F. Robert, F. Le Roy és R. Thurik* az induló vállalkozások telephely-választási döntéseit meghatározó regionális tényezők szerepét elemzik. Idősoros adatok regressziós elemzésére támaszkodva kimutatják, hogy a vállalkozói tevékenység regionális befolyásoló tényezői nem egyformán érvényesülnek a high-tech és nem high-tech iparágakban. Ennek megfelelően az iparág-specifikus vállalkozásösztönzési szakpolitikai beavatkozások mellett foglalnak állást. Eredményeik alapján a gazdaság egészében tapasztalható vállalkozói tevékenység intenzitása és a high-tech vállalkozásalapítási hajlandóság között pozitív irányú kapcsolat van.

J. Jimenez-Moreno, R. Martínez-Cañas, P. Ruiz-Palomino és F. Sáez-Martínez tanulmánya a tudományos és technológiai parkok, valamint a társadalmi tőke

irodalmának összekapcsolásával járul hozzá a helyi és regionális gazdaságfejlesztés eszközrendszeréről és hatásmechanizmusáról folytatott diskurzust. A kvantitatív módszertanra támaszkodó elemzés fő megállapítása, hogy az egyetemek és a helyi gazdaság közötti kapcsolatok erősítése a tudományos és technológiai parkok segítségével hozzájárul a társadalmi tőke gyarapodásához, ami a helyi és regionális gazdaság egésze számára többleterőforrást jelent.

J. Hermans tanulmányával a klaszterkutatás konceptuális-módszertani alapjaihoz kapcsolódik. A szerző a tudástranszfer-folyamatokat a saját helyzetükben értékelő (*situated approach*) és a releváns hatalmi-politikai viszonyokat figyelembe vevő megközelítés mellett érvel. Szerinte e megközelítés nyomán háromféle elmozdulás történik a klaszterekben megvalósuló tudástranszfer kutatási kérdéseiben. Egyrészt a tudásáramlás helyett a tudással kapcsolatos interakció válik a kutatás tárgyává. Másrészt a tanulási folyamatok megértésében az instrumentális tényezők helyett a hatalmi-politikai tényezők szerepe válik hangsúlyossá. Harmadrészt az elemzési szint a kollektív felől az egyének közötti felé mozdul el. A klaszterhálózat szerkezetét a szerző önmagában is magyarázandónak tekinti, mert azokat a gyakran hatalmi-politikai erőterben megvalósuló interakciók formálják. Az ilyen szempontú kutatásokban a kutatás-fejlesztési és a *spin-out* folyamatok, valamint az állami szereplők működésének jobb megértését szorgalmazza.

Esettanulmányukban R. Liu, H. Zhang és Z. Yang az egyetemi tudástranszfer egyik megjelenési formájával, a kutatók vállalkozóvá válásával foglalkoznak. A kutatóból lett vállalkozókkal készített interjúk alapján megállapították, hogy a leuveni high-tech klaszterben alapvetően két tényező járult hozzá a vállalkozói életformába történő eredményes átmenethez. Az egyik tényező a klasztert alkotó szereplők közti innovációs hálózat minősége volt, amely a tudástúlszordulás erősítésével segítette a vállalkozókat. A másik tényező az egyetemek és a high-tech kutatóintézetek által nyújtott segítség volt, amely az üzleti lehetőségek felismerésében és az erőforrásokhoz való hozzájutásban jelentett többletet.

Az első rész zárótanulmányában J. Ferreira, M. Raposo és C. Fernandes a portugál Centro és a spanyol Castilla y León határ menti régiókban megfigyelhető vállalati kooperációs mintázatokat vizsgálták. Amellett érvelnek, hogy a határokon átnyúló vállalkozói együttműködések regionális versenyképességet formáló tényezők a határ menti térségekben. Ezek az együttműködések azért lehetnek pozitív hatással a versenyképességre, mert ellensúlyozzák azt a versenyhátrányt, amely a határ menti térségek gyakran periferikus jellegéből adódik. Emellett az együttműködés többleterőforrásokhoz juttatja az együttműködésben részt vevőket.

P. Cooke az átmeneti régiók (*transition regions*) fogalmát az ökoinnovációk példáján keresztül mutatja be. Szerinte ezek a régiók olyan helyek, ahol egy formálódó innovációs klaszter valamilyen niche-piacon érvényesül. A szerző áttekinti azokat a térbe helyezett és tér nélküli elméleteket, amelyek a szénhidrogén-alapú technológiáktól való eltávolodás vizsgálatában relevánsak: az öko-

lógiai modernizációs elméletet (*ecological modernization theory*) és annak térbe helyezését megkísérítő városirezsím-elméletet (*urban regime theory*), valamint az innovációs rendszer gondolkörével rokon koevolúciós átmenetelméletet (*co-evolutionary transition theory*). Az elméleti áttekintésben teret kap a kapcsolódó ágazati változatosság (*related variety*) regionális gazdaságtani és evolúciós gazdaságföldrajzi gondolata, amely többek között a gazdasági-technológiai átmenetek jobb megértésében jelent újdonságot.

R. Rutten és D. Irawati írásának kiindulópontja az innováció, tanulás és tudásteremtés fontossága a gazdasági teljesítmény szempontjából. A regionális klaszterek eltérő teljesítményének megértését kétfelől közelítik meg. Egyrészt a regionális klaszterek sajátosságai eltérnek, másrészt eltérőek maguk a régiók is, amelyekbe a klaszterek beágyazódnak. E különbségeket a szerzők két esettanulmányban követik nyomon. Az indonéz Jáva autóipari klaszter alapvetően japán külföldi működő tőkére épül, a klaszterhez és a régióhoz kötődő társadalmi tőke szerepe kevésbé jelentős. A holland Eindhoven regionális klaszter esetében a klaszter regionális beágyazottsága jellemző, fontos erőforrás a klaszter és a régió társadalmi tőkéje. A szerzők ezeket a különbségeket azzal magyarázzák, hogy a két klaszter eltérő fejlettségi fázisban van és eltérő fejlettségű régióban működik.

M. Noguera, C. Alvarez, D. Ribeiro és D. Urbano tanulmánya intézményi és feminista közgazdaságtani alapokon a nők vállalkozóvá válásának szociokulturális tényezőivel foglalkozik. A kutatás kvalitatív, összehasonlító esettanulmány: hat olyan vállalkozó esetét veti össze, akik a katalán szolgáltató szektorban tevékenykednek. Az adatgyűjtés a vállalkozókkal, a vállalkozók családtagjaival és vállalkozási szakértőkkel készített interjúkra épült. Eredményeik alapján a családi háttér, a társadalmi kapcsolatok és a viselkedésminták egyaránt befolyásolják a nők vállalkozóvá válását. Emellett nem meglepő módon megjelenik a hagyományosan fontosnak tartott vállalkozói attitűd jelentősége is.

J. Adriano, P. Fernandes, H. Sampaio és J. Lopes az egyetemi vállalkozókkal és az egyetemek regionális gazdaságfejlesztés során felveendő szerepével foglalkoznak. Az innovációt és a vállalkozóvá válást támogató egyetemi szervezeti egyiséget legjobb gyakorlatként bemutatva a szerzők összefoglalják a sikeres vállalkozói tanulás elemeit a tekintetben, hogy ehhez miként járulhatnak hozzá a felsőoktatási intézmények. Az általuk bemutatott innovációs és vállalkozói iroda három szempontból járul hozzá a regionális gazdaságfejlesztéshez. Egyrészt elősegíti a hallgatók munkába állását a hallgatók és a munkáltatók közötti kommunikáció megkönnyítésével. Másrészt tréningek révén hozzájárul a hallgatók vállalkozóvá válásához. Végül technológiatranszfer-szolgáltatásokat nyújt a régió vállalatainak. A szerzők véleménye szerint a hasonló kezdeményezések hozzájárulhatnak az intézményi gazdálkodási környezet javításához, ugyanakkor a legjobb gyakorlatok terjesztésével a vállalkozások tanulásának elősegítésében és a régió versenyképességének növelésében is szerepük van.

A tanulmánykötet utolsó része az egyetemi tudástranszferrel foglalkozik. M. Abreu és V. Grinevich az Egyesült Királyságban végzett nagy mintás kérdőíves

felmérés alapján vizsgálták a kapcsolatot az akadémiai természettudományos, társadalomtudományos és a művészeti tevékenységek, valamint a vállalati, köz- és civil szféra között. Eredményeik alapján a kutatási tevékenység mellett kevésbé valószínű, hogy valaki a magán- és a civil szférában is megjelenik. A szerzők értelmezésében az oktatási és kutatási tevékenységek kombinálása – szemben a szétválasztásukkal – hozzájárulhat a nagyobb volumenű magán- és civil aktivitáshoz. Emellett kitérnek arra, hogy a kapcsolatokat érdemben befolyásoló tényezők nagyjából egyéni és csak kisebb részben intézményi kötődésűek. A tudományterületi különbségekről kiderül, hogy például az élettudományokban dolgozók inkább vállalnak szerepet nonprofit szervezetekben. A kutatás eredményei szerint a nők nagyobb valószínűséggel jelennek meg a köz- és civil szférákban, mint a magánszférában.

Erdős K. és Varga A. tanulmányukban az egyetemi vállalkozókat csoportosítja a tudományhoz és az üzlethez kapcsolódó motivációs tényezők mentén. A félig strukturált interjúk alapján a magyar biotechnológiai ágazatban négy elkülönülő csoport figyelhető meg az akadémiai *spin-off* folyamatok során. Ezek a tudományos és üzleti motivációs tényezők jelenlétének mértékében térnek el és tükrözik a kutatók kettős kötődését. A „hagyományos” egyetemi vállalkozók belsőleg motiváltak, örömeiket lelik ötleteik megvalósításában és vállalkozásuk építésében. A „kiegyensúlyozatlan” csoportba sorolt egyetemi vállalkozók teljes prioritást adnak tudományos vagy üzleti tevékenységüknek a másikkal szemben. Az „akadályoztatott” egyetemi vállalkozók szintén belsőleg motiváltak és kedvezőtlen körülmények között is eredeti terveik megvalósításán dolgoznak. A „külsőleg motivált” egyetemi vállalkozók erőteljesen képviselik a tudományos normákat, emellett a vállalkozói tevékenységet az előrejutásban szükségesnek, nem pedig önként vállaltnak látják. A különböző csoportok motivációiban megjelenik az akadémiai és az üzleti szférában betöltött szerep eltérő értelmezése és a kutatásfinanszírozás operatív kihívása is.

E. M. Bergman írásában az egyetemi kutatói mobilitással foglalkozik, amelyet webes kérdőíves felmérés segítségével vizsgált. A kutatás Hirschmann mobilitáskonceptiójára támaszkodik, amely a kutató mobilitását egy kedvezőbb állás reményében meghozott kilépési döntésnek tekinti. Ez összevethető azokkal a szempontokkal, amelyek a maradás mellett szólnak: a meglévő pozíció iránti lojalitás és az intézményi döntéshozatalba való beleszólás képessége. Eredményei azt mutatják, hogy az aktuális munkahely iránt lojálisak és a munkahelyi folyamatokba beleszólással rendelkezők szignifikánsan kevésbé hajlandóak a mobilitásra. Azokat pedig, akik mobilnak bizonyulnak, elsősorban a jobb anyagi körülmények, a kutatóhely hírneve és a leendő kollégák felkészültsége motiválja a munkahelyük elhagyására. Ebben a tekintetben a mobil kutatók álláskeresési tevékenysége térben nem korlátozódik az európai kutatási térségre.

A tanulmánykötet záró tanulmányában L. Foss, E. Oftedal és T. Iakovleva a tapasztalat alapú (*action-based*) vállalkozói programok hallgatói vállalkozói tevékenységre gyakorolt hatásával foglalkozik. A tanulmány alapos elméleti át-

tekintése a vállalkozásoktatási irodalomnak, és amellet érvel, hogy a vállalkozásoktatás során a hallgatóknak elsősorban nem a vállalkozói létről kell tanulniuk, hanem a vállalkozóvá válásról. Ehhez a tanulási folyamathoz járulnak hozzá a tapasztalatszerzést előtérbe helyező oktatási módszerek. A szerzők a hallgatói vállalkozóknak fontos szerepet tulajdonítanak az innovációban és a regionális gazdaság fejlődésében. A hallgatói vállalkozók az innovációk üzleti bevezetésével ugyanis tudástranszferfunkciót is betöltenek.

A kötet tanulmányai változatos módszertanra épülnek, kvalitatív és kvantitatív módszerekre támaszkodó kutatási eredményeket egyaránt közölnek. A hagyományos ökonometriai módszerek mellett megjelenik az interjúkra támaszkodó elemzés is. Ebben a tekintetben a kötet reflektál a regionális tudományban az utóbbi időben újra megjelenő módszertani pluralizmus iránti igényre. A sorozat deklarált szakpolitikai érdeklődése óvatosan, de megjelenik a tanulmányokban. A legtöbb szerző kisebb-nagyobb mértékben foglalkozik a kutatási eredmények szakpolitikai következményeivel. Ezek elsősorban a szakpolitikai eszközök finomhangolására és hatásmechanizmusainak jobb megértésére vonatkoznak. Visszatérő gondolat a szakpolitikai eszközök differenciált alkalmazása, főleg a vállalkozásfejlesztés iparági, társadalmi és regionális vonatkozásaiban.

A tanulmányok világos és előre kijelölt gondolati keretben maradnak, minden esetben a versenyképességre és a regionális gazdaság fejlődésére gyakorolt pozitív hatás képezi az értékelés alapját. A kötet elsősorban vállalkozásfejlesztési fókuszú, a regionális klaszterek és a határ menti térségek hagyományosan regionális témáit is elsősorban a vállalkozások együttműködési lehetőségei szempontjából közelíti meg. A kötet markáns vonulata az egyetemek tudástranszfer-folyamatokban betöltött szerepének értékelése. Ezt a szerepet a tanulmányok elsősorban a vállalkozói környezet minőségének javításaként és az innovációt eredményező tudás vállalatokhoz való eljuttatásaként értelmezik. A tanulmánykötet összességében teljesíti kitűzött célját, keresztmetszetet ad a versenyképesség-központú vállalkozásfejlesztés és az egyetemi tudástranszfer szakirodalmáról, új eredményeket és módszertani változatosságot felmutatva.

**Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z.
(szerk.): Kritikai városkutatás
(L'Harmattan, Budapest, 2013. 507 o.)**

BOROS LAJOS

BOROS Lajos: adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék; borosl@geo.u-szeged.hu

Lajos BOROS: assistant professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; borosl@geo.u-szeged.hu

A hazai geográfiai kapcsolódású tankönyvek, szakkönyvek közül az elmúlt években sajnálatos módon hiányoznak a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban igen népszerű (reader vagy companion címen megjelenő) szöveggyűjtemények, pedig az egyes irányzatok vagy szerzők gondolkodásmódjának megértése miatt fontos, hogy ne csak az elméletek, kutatások adaptációja, hanem az eredeti szövegek is elérhetőek legyenek az érdeklődő szakmai közönség számára. A *Kritikai városkutatás* ezt a problémát igyekszik orvosolni több mint tucatnyi tanulmány közreadásával. „Célcsoportját” tekintve nem csupán földrajzosoknak szól a kötet, hiszen témáiban, a tanulmányok megközelítésében, sőt a szerkesztői és fordítói csapat összetételében is tükröződik a kritikai elmélet jellege, a tudomány diszkurzív tereinek átalakulása, a merevnek tartott diszciplináris határok átlépése. Így kerülhetnek egy kötetbe, sőt egy tanulmányba egymás mellé politikai gazdaságtani, földrajzi, szociológiai, filozófiai, antropológiai fogalmak és elméletek, amelyek együttesen, rendszerszintű magyarázatra törekedve segítenek jobban megértenünk a várost mint társadalmi képződményt.

De szükség van-e ilyen kötetekre, mint a *Kritikai városkutatás*, és ha igen, miért? Véleményem szerint az első kérdésre egyértelműen igen a válasz. Több, egymásra ható tényező is indokolja ezt – amelyek egyben a miért kérdésre is választ adnak. Az első a fentebb is említett „műfaji” hiányosság, azaz hogy egy-egy téma, tudományterület legfontosabb külföldi szerzőinek írásai sajnos igen sok esetben nem érhetőek el magyarul. Bár felmerülhet, hogy a legfrissebb, legalapvetőbb irodalom olvasható eredetiben angolul, ez azonban nem jelent megnyugtató megoldást: közismert, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban alacsony az idegennyelv-tudás szintje, így sokaknak nincs lehetőségük az angol nyelvű irodalom olvasására. Ráadásul a kötetben szereplő

tanulmányok eredeti változatai nem egyszer meglehetősen bonyolult nyelvezetűek és logikájúak, és sok esetben kifejezetten széles angol szókincset igényel a megértésük. Így a megértést kettős szűrő nehezíti: a megszokottól eltérő fogalomhasználat és gondolatmenet, valamint a nyelvi kompetenciák hiánya. A fordítások ez utóbbi nehézségre megoldást kínálnak, míg a gondolatmenet és a fogalmak megértésében a kötet fejezeteit bevezető tanulmányok segítenek.

A könyvet az előszót követően Bodnár Judit és Neil Brenner egy-egy bevezető, a későbbi fejezeteket megalapozó tanulmánya indítja. Bodnár tanulmánya – Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája – kifejezetten e kötet számára íródott, és amellett, hogy bemutatja a kritikai elméleteket és kialakulásukat, egyben hazai hatásairól, megjelenési formáikról is rövid áttekintést ad. A kifejezetten didaktikus, jól strukturált, gyakran felbukkanó értelmezési problémákat – amelyek elsősorban a kritika kifejezés többes jelentéstartalmán alapulnak, lásd például Mitchell (2003) írását vagy Beluszky (2009) és Timár (2009) vitáját – tisztázó szöveg mindenképp ajánlott azoknak, akik nem vagy csak érintőlegesen ismerik a frankfurti iskola elméletein alapuló kritikai társadalomtudományt. Brenner tanulmánya – Mi a kritikai városelmélet? – szinte logikus folytatása a Bodnár által leírtaknak, bemutatja, milyen társadalomelméleti alapjai vannak kritikai városkutatásnak és „mi a teendő” a kritikai városkutatók számára. Mindkét írás Marx, Horkheimer, Adorno és Habermas munkásságára építve hangsúlyozza a tudás termelésének neoliberális, pozitívista, technokrata („objektív”) irányzataival kapcsolatos kritika szükségességét, amely egyben az ideológia, az egyenlőtlenség és a hatalmi viszonyok kritikája is.

A kötet az alapozó tanulmányokat követően hat tematikus fejezetre tagozódik – A város politikai gazdaságtana, A város kormányzása, A kreatív város, A biztonságos város, A fenntartható város, A poszt szocialista város –, mindegyiket a nyugati szöveggyűjteményekben megszokott módon egy-egy áttekintő tanulmány vezeti be. Ezek a fejezet központi témakörét mutatják be, helyezik kontextusba igen gazdag szakirodalmi háttérrel, rengeteg hivatkozással, így kiváló kiindulópontot jelenthetnek a témában mélyebben elmélyedni kívánó olvasó számára. Ezt követően két-három, az adott kutatási kérdést vagy szempontot kiválóan reprezentáló íráson keresztül ismerhetjük meg a kritikai társadalomtudományi nézőpontot. A tárgyalt témák szükségszerűen nem fedhetik le a kritikai városkutatás egészét, de a fejezetek egytől egyig olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyek kifejezetten aktuálisak mind tudományos, mind társadalmi szempontból (a kritikai elmélet szerint ennek a kettőnek egyébként is kéz a kézben kell, kellene járnia). Persze adódik a kérdés: miért kellene, hogy a távoli, „nyugati” nagyvárosokban zajló folyamatok kritikai értékelése érdekeljen minket? A kérdés megválaszolható a kritikai elméletek egyik fő üzenetével: a világ nagyvárosai bár a hatalmi struktúrákban eltérő szereppel bírnak, ugyanazon gazdasági-társadalmi rendszer, a globális kapitalizmus részei, így a másutt lezajló neoliberalizációs folyamatok nálunk is megjelennek, megjelenhetnek. A kapitalizmus számtalan megjelenési formájának (egyenlőtlen fejlődésének) kri-

tikája mindenütt fontos kutatói feladat. Így például a Bernd Belina által a negyedik fejezetben leírt, büntetőpolitikára épülő, a társadalmi problémákat és az egyenlőtlenségeket a jogon keresztül kezelő – és ezzel azokat absztrakttá tevő – városi kormányzás egyre nagyobb teret hódít Magyarországon is, és a közterületi viselkedéssel, a hajléktalanság kriminalizálásával kapcsolatos folyamatok beilleszthetőek-beillesztendőek a kapitalizmus általános logikájába.

Úgy vélem egyébként, hogy a kritikai elméletek hazai relevanciáját meggyőzően alátámasztja a hatodik, a posztszocialista várossal foglalkozó fejezet is. Ebben szerepel Bodnár Judit eredetileg a *Fin de millénaire Budapest: metamorphoses of urban life* című kötetében (Bodnár 2000) megjelent két, nyugati közönség számára írt tanulmánya, bemutatva a kelet-európai városok „nagy átalakulásának” hátterét és következményeit. Monika Grubbauer a folytonosság és megszakítottság, valamint a szocialista-posztszocialista városfejlődés kapcsán az egyediség és a hasonlóság dichotómiáját járja körül. Gondolatmenete a *Van-e szocialista urbanizáció?* címen folyó vitát (Enyedi 1989) a városokról szóló posztszocialista és nyugati tudás termelésének viszonyában értelmezi, és arra a következtetésre jut, hogy az elmélettelenség következtében a kelet-európai városkutatás túlságosan az egyedi vonásokra, az útfüggőségre koncentrálva nem képes a szélesebb körű vitákba bekapcsolódni. Ezzel egyébként a tanulmány keretes narratívát is teremt: A kritikai városkutatás kritikája című írással induló kötetet a korábbi fejezetek kritikája zárja – ami ugyanebben a kötetben Brenner vagy másutt Smith (2003) által hangsúlyozott (ön)reflexivitás megnyilvánulása.

Grubbauer tanulmánya már részben választ ad arra a gyakori felvetésre, miszerint nem öncélú-e az elméletieskedés, ahelyett, hogy valódi problémákkal foglalkoznának a kutatók? A valóság helyett miért ködös, nehezen érthető filozófálgatással foglalkoznak? Egyetértve Grubbauerrel, és hangsúlyozva az általános, rendszerszintű magyarázatokra törekvés fontosságát, a még teljesebb válasz érdekében ezúttal is a kritikai elmélet érvrendszeréhez kell visszanyúlnunk. Eszerint minden kutatásban van valamilyen elmélet, még ha az nem is explicit módon jelenik meg (Aitken, Valentine 2006). A feltett kérdések, a módszerek, az ezek alapján megfogalmazott válaszok nem önmagukban álló dolgok, hanem egy értéktelennek egyáltalán nem nevezhető elméleti konstrukció alapján születnek meg (Demeritt 1996; Gregory 1978; Harvey 1972; Litva, Eyles 1995). A kötetben összegyűjtött tanulmányok ráadásul kifejezetten gyakorlatiasak abban az értelemben, hogy a mindennapi életet, napjaink várospolitikáit, az egyenlőtlenség kérdéseit – azaz az olyannyira hiányolt valóságot – helyezik a középpontba. De a „valóság”, a társadalmi jelenségek nem léteznek önmagukban, az elmélet ezek megértéséhez, magyarázatához szükséges, sőt az elméletek maguk is folyamatosan újrakonstruálják a valóságot (Merrifield 1995). A kritikai elmélet pedig nem más, mint egy nézőpont, amely vitatja a pozitivistá, funkcionalista vagy éppen technokrata megközelítések érvényességét, és rámutat azok kapcsolatára a hatalmi viszonyokkal vagy az egyenlőtlenségek újratermelésével. Tudományszociológiai szempontból persze felmerülhet, hogy a kritikai

megközelítések nem a tudományon belüli karrier, azaz egy tudományos mező hatalmi küzdelmeinek eszközei-e – ami teljesen releváns kérdés lehet. Ugyanakkor tovább is vezet egy másik kérdéshez: a kritikai elméletek esetleges elutasítása vajon nem ugyanennek a (hipotetikus) hatalmi küzdelemnek a része?

Bárhogyan is értelmezzük tudományszociológiai szempontból a kritikai városkutatást mint irányzatot, az talán tagadhatatlan, hogy a kötetben összegyűjtött írások hozzájárulhatnak a magyar városkutatás elméleti hátterének színesítéséhez, bővítéséhez, a különböző elméleti irányzatok közti vitákhoz. Annak ellenére ugyanis, hogy például David Harvey, Neil Brenner, Jamie Peck vagy Neil Smith munkáit már hazánkban is egyre többen használják és hivatkozzák, továbbra is gyakori probléma a tisztán empirikus kutatások túlsúlya, illetve a funkcionalista elméletek domináns (sokszor implicit módon, a módszereken vagy a kutatás logikáján át megjelenő) alkalmazása.

A tartalom méltatása mellett mindenképp dicséret illeti a fordítók munkáját: annak ellenére, hogy az egyes tanulmányokat más-más fordította, a kötet szóhasználata, nyelvezete egységes, és a fordítói munka színvonalas. Nem egy esetben nehéz feladattal kellett megküzdeniük a fordítóknak, hiszen eddig a magyarban nem vagy nem egységesen használt kifejezések találó magyarázásait kellett megalkotniuk – és sikerrel tették ezt. A gyűjtemény így hozzájárulhat a hazai szakmai nyelvezet egységesítéséhez, bővítéséhez is, ami többek közt a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódás szempontjából lehet hasznos.

A *Kritikai városkutatás* sok fejezete a szerteágazó elméleti-fogalmi háttér miatt nem éppen könnyű olvasmány, de meggyőződésem, hogy annak, aki mélyebben meg szeretné ismerni napjaink városi vizsgálatainak elméleti kereteit, mindenképp hasznos a kiadvány. A városföldrajzzal, városszociológiával foglalkozó doktori kurzusokon pedig egyértelműen erősen ajánlott a könyv, de egyes fejezetek, tanulmányok akár a graduális egyetemi képzésben is használhatóak. Összességében a könyv hozzájárulhat ahhoz, hogy a Beluszky (1989) által több mint két évtizede bírált, és sok esetben ma is jellemző elmélettelenség, elmélet-hiány, az elméleteket a módszerekkel helyettesítő kutatói felfogások mellett újabb nézőpontokkal gazdagodjanak a magyar városkutatások.

Úgy gondolom tehát, hogy a kötet megjelenése igen örömdetes, és csak reménykedni lehet abban, hogy a közeljövőben akár a kritikai városkutatás további (például a domináns angolszász közegen kívüli) eredményeiből vagy más témákból (például gazdaságföldrajzból vagy kulturális földrajzból) újabb hasonló kiadványok látnak napvilágot. Az pedig már csak hab a tortán, hogy mivel egy pályázatnak köszönhetően jelenhetett meg, a kötet ingyenesen letölthető az internetről, a Társadalomelméleti Kollégium honlapjáról (http://tek.bke.hu/kritikai_varos/kotet).

Irodalom

- Aitken, S., Valentine, G. (2006): Ways of knowing and ways of doing geographic research. In: Aitken, S., Valentine, G. (eds.): *Approaches to human geography*. SAGE Publications, London, 1–12.
- Beluszky P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 1., 49–63.
- Beluszky P. (2009): Maradékok boltja (Egy visszavonuló levelei). *Tér és Társadalom*, 3., 205–209.
- Bodnár J. (2000): *Fin de millénaire Budapest: Metamorphoses of urban life*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Demeritt, D. (1996): Social theory and the reconstruction of science and geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 3., 484–503.
- Enyedi Gy. (1989): Van-e szocialista urbanizáció? *Tér és Társadalom*, 2., 92–103.
- Gregory, D. (1978): *Ideology, science and human geography*. Hutchinson, London
- Harvey, D. (1972): Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. *Antipode*, 2., 1–13.
- Litva, A., Eyles, J. (1995): Coming out: exposing social theory in medical geography. *Health & Place*, 1., 5–14.
- Merrifield, A. (1995): Situated knowledge through exploration: reflections on Bunge's 'geographical expeditions'. *Antipode*, 1., 49–70.
- Mitchell, D. (2003): Kritikai geográfia: kritikus bukás, kritikus siker. *Tér és Társadalom*, 2., 83–86.
- Smith, N. (2003): Jelszavak és könyörtelen kritika: marxizmus és nemzetközi kritikai geográfia. *Tér és Társadalom*, 2., 37–51.
- Timár J. (2009): Kritika és társadalomelmélet – néhány érv a kritikai földrajz „védelmében”. *Tér és Társadalom*, 4., 225–231.

CONVERGENCES AND DIVERGENCES OF GEOGRAPHY IN EUROPE

Fifth EUGEO Congress on the Geography of Europe

30 August – 2 September 2015

BUDAPEST, Eötvös Loránd University

The programme will include keynote lectures, oral sessions, poster sessions, thematic panels, scientific and social events. Researchers and experts from all over the world are invited to submit proposals to: info@eugeo2015.com

The aim is to facilitate the exchange of new ideas and to offer opportunities for networking within an informal atmosphere. The Congress venues are centrally located and well connected by public transport.

PhD students and early career researchers are encouraged to actively participate and will be offered a reduced fee.

Further information and online registration:
www.eugeo2015.com – info@eugeo2015.com

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban tölts fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társ szerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrst.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovbab/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

Scientific life

Gyula Horváth	
Thirty years of the Centre for Regional Studies. Successes and failures in the creation of a new scientific discipline	3

Articles

Ferenc Gyuris	
Spatiality of the commons	15
Zsuzsa Földi, Annamária Uzzoli, András Sik, Kinga Perge, Anikó Horváth, Erika Balázs Czikora, Péter László	
Local level analysis of climate-change-related natural risks and social preparedness in Central and South East Europe – The results of a transnational project	40
Zsófia Benedek, Bálint Balázs	
Socio-spatial differences in the relocalisation of food production in Hungary	63
Miklós Lukovics, Bence Zuti	
Universities enhancing regional competitiveness: “fourth generation” universities?	77

Outlook

Katalin Völgyi, Eszter Lukács	
Integration success of Southeast Asia – the ASEAN single production base	97

Reports

Péter Baji	
The internet, space and the new economy in Budapest	117
Júlia Gergely	
Local governments and suburbanization	138

Book reviews

Ferenc Erdősi	
Our future as a function of globalization (Thoughts on and from Al Gore’s new book)	157
Ernő Molnár	
A self-contradiction: industrial policy with odd results and lessons for the present	163
Zoltán Elekes	
Ferreira, J. J. M., Raposo, M., Rutten, R., Varga, A. (eds.): Cooperation, clusters, and knowledge transfer	169
Lajos Boros	
Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): Kritikai városkutatás	174
EUGEO Budapest 2015	179
Information for contributors	180

Tudományos élet

Horváth Gyula

A Regionális Kutatások Központjának harminc éve. Sikerek és kudarcok egy új tudományágazat megteremtésében

3

Tanulmányok

Gyuris Ferenc

A közjavak térbelisége

15

Földi Zsuzsa, Uzzoli Annamária, Sik András, Perge Kinga, Horváth Anikó, Czikoráné Balázs Erika, László Péter
Klimaváltozáshoz kapcsolódó természeti kockázatok helyi léptékű elemzése és a társadalmi felkészültség vizsgálata Közép- és Délkelet-Európában – Egy transznacionális projekt eredményei

40

Benedek Zsófia, Balázs Bálint

Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon

63

Lukovics Miklós, Zuti Bence

Egyetemek a régiók versenyképességének javításáért: „negyedik generációs” egyetemek?

77

Kitekintés

Völgyi Katalin, Lukács Eszter

A délkelet-ázsiai régió integrációs sikere: az ASEAN egységes termelési bázis

97

Ténykép

Baji Péter

Az internet, a tér és az új gazdaság Budapesten

117

Gergely Júlia

Településvezetés és szuburbanizáció

138

Könyvszemle

Erdősi Ferenc

Jövönk a globalizáció függvényében (Gondolatok Al Gore új könyvéből és könyvéről)

157

Molnár Ernő

Fából vaskarika: iparpolitika felemás eredményekkel és máig ható tanulságokkal

163

Kondor Attila Csaba: Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban

Elekes Zoltán

Ferreira, J. J. M., Raposo, M., Rutten, R., Varga, A. (eds.): Cooperation, clusters, and knowledge transfer

169

Boros Lajos

Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): Kritikai városkutatás

174

EUGEO Budapest 2015

179

Szerzőink figyelmébe

180